PAUL JOHNSON

O ISTORIE A LUMII MODERNE

1920–2000

HUMANITAS

Rareori se întâmplă ca o carte de istorie, și încă una de istorie contemporană, să cunoască succesul pe care l-a avut masivul volum al lui Paul Johnson imediat după apariția sa, în 1983. Și totuși succesul *Istoriei lumii moderne* nu are nimic surprinzător, căci autorul — renumit publicist și scriitor britanic — știe să alieze ca puțini alții detaliul analitic cu ampla viziune sintetică, scrupulele omului de știință cu accesibilitatea stilului.

Istoria sa pune în evidență câteva din coordonatele esențiale sub semnul cărora stă veacul XX — triumful cosmologiei lui Einstein, impactul psihologiei abisale, întruparea utopiei marxiste, apariția fascismului — și urmărește apoi convulsiile care l-au străbătut: cele două războaie mondiale, războiul rece și, în a doua ediție a cărții, publicată în 1992, căderea comunismului.

ISBN 973-50-0907-2

Pe copertă: WILLIAM TUCKER, *Nine Poles*

Istoricul britanic PAUL JOHNSON s-a născut în 1928 și a studiat la Magdalen College, Oxford. S-a apropiat de istorie prin jurnalism: a lucrat o vreme la Paris, ca redactor-șef adjunct al publicației lunare *Réalités*, iar apoi ca editor al ziarului *New Statesman*, între 1964 și 1970. A colaborat la mai multe ziare și reviste cunoscute internațional și a intervievat numeroși oameni politici ai momentului. Conferințele sale pe teme economice și culturale ținute în diferite țări i-au atras un public loial și eterogen.
Din bibliografia „obligatorie" PAUL JOHNSON mai fac parte, pe lîngă prezenta *Istorie a lumii moderne* (1983), *The Offshore Islanders: A History of the English People*, *Elisabeth I: A Study in Power and Intellect*, *A Short History of Ireland*, *Edward III*, *Pope John XXIII: A Biography*, *Pope John Paul II and the Catholic Restoration*, *A History of Christianity*, *A History of the Jews*, *The Birth of the Modern-World Society: 1815-1830*, *Intellectuals Wake Up Britain! A Latter Day Pamphlet* (*Intelectualii*, Humanitas, București) și *A History of the American People*, cea mai recentă apariție, care i-a adus faima de pro-american. Scrierile sale au fost traduse în peste 20 de limbi.

LUANA SCHIDU este traducător autorizat din engleză și rusă și editor de carte. A mai tradus (din engleză, franceză și rusă): Aleksandr Solzhenitsyne, *Casa Matrionei* (Coresi, 1991); Patricia Highsmith, *Talentatul domn Ripley* (Humanitas, 1992); Jeffrey Archer, *Povestiri cu final neașteptat* (Humanitas, 1994); Irvin D. Yalom, *Plînsul lui Nietzsche* (Humanitas, 1995); Jeffrey Archer, *În linie dreaptă* (Rao, 1997); Stephane Courtois, *Cartea neagră a comunismului* (Humanitas, 1998); Anaïs Nin, *Incest* (Humanitas, 2002); William Maxwell, *La revedere, pe mîine* (Humanitas, 2003).

PAUL JOHNSON

O istorie a lumii moderne

1920–2000

Traducere din engleză de
LUANA SCHIDU

Ediția a doua, revizuită

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
JOHNSON, PAUL
O istorie a lumii moderne: 1920–2000/ Paul Johnson;
trad.: Luana Schidu. – Ed. a 2-a, rev. - București: Humanitas, 2005
Bibliogr.
Index
ISBN 973-50-0907-2

I. Schidu, Luana Elena (trad.)

04(100)"1920/2000"

PAUL JOHNSON
MODERN TIMES. A History of the World From the 1920s to 1990s,
Pheonix Giant, 1996
Prima ediție a fost publicată în Marea Britanie, în 1983,
de George Weidenfeld & Nicolson Limited
© Paul Johnson 1983
© New Chapter 20, 'The Recovery of Freedom', and revisions, 1991
© Further revisions to Chapter 20, 1992

© HUMANITAS, 2003, 2005, pentru prezenta versiune românească

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/222 85 46, fax 021/224 36 32
www.humanitas.ro
Comenzi CARTE PRIN POȘTĂ: tel. 021/311 23 30,
fax 021/313 50 35, C.P.C.E. – CP 14, București
e-mail: cpp@humanitas.ro
www.librariilehumanitas.ro

ISBN 973-50-0907-2

Această carte este dedicată
memoriei tatălui meu,
W.A. Johnson, artist, dascăl și entuziast

Mulțumiri

Dintre numeroasele instituții și persoane particulare cărora le sînt îndatorat, aș vrea să mulțumesc în mod special American Enterprise Institute for Public Policy Research din Washington, care mi-a oferit ospitalitate ca cercetător rezident; doctorului Norman Stone, care mi-a citit manuscrisul și a corectat multe greșeli; editorului meu de la Weidenfeld, Linda Osband; redactorului de carte, Sally Mapstone și fiului meu mai mare, Daniel Johnson, care a lucrat și el la manuscris.

„Le vei paște pe ele cu toiag de fier;
ca pe vasul olarului le vei zdrobi!
Și acum, împărați, înțelegeți!
Învățați-vă toți, care judecați pământul!“

Psalmii, 2: 9–10

1
O lume relativistă

Lumea modernă a început la 29 mai 1919, cînd fotografiile unei eclipse de soare, făcute pe insula Principe, lîngă coasta de vest a Africii și la Sobral, în Brazilia, au confirmat adevărul unei noi teorii a universului. De jumătate de secol devenise evident că se cereau aduse modificări serioase cosmologiei newtoniene, bazate pe liniile drepte ale geometriei euclidiene și pe noțiunea de timp absolut a lui Galilei. Ea stătuse în picioare mai bine de două sute de ani. A fost cadrul în care s-au manifestat Iluminismul european, revoluția industrială și vasta expansiune a cunoașterii umane, a libertății și a prosperității care a caracterizat secolul al XIX-lea. Dar telescoapele din ce în ce mai puternice au revelat anomalii. De exemplu, mișcările planetei Mercur deviau cu un arc de patruzeci și trei de secunde pe secol față de traiectoria prevăzută de legile fizicii newtoniene. De ce?

În 1905, un evreu german în vîrstă de douăzeci și șase de ani, Albert Einstein, care lucra pe atunci la biroul elvețian de brevete din Berna, publicase o lucrare „Asupra electrodinamicii corpurilor în mișcare", care a devenit cunoscută sub numele de Teoria Specială a Relativității.[1] Observațiile lui Einstein legate de felul în care, în anumite circumstanțe, lungimile păreau să se contracte și ceasurile să-și încetinească mersul sînt analoage efectelor perspectivei în pictură. De fapt, descoperirea că spațiul și timpul sînt niște termeni de măsură mai degrabă relativi decît absoluți este comparabilă, ca efect asupra modului în care percepem lumea, cu prima folosire a perspectivei în artă, care a avut loc în Grecia, în anii 500–480 î. Cr.[2]

Originalitatea lui Einstein, mergînd pînă la geniu și eleganța ciudată a argumentației sale, pe care colegii o comparau cu un soi de artă, au stîrnit un interes crescînd în întreaga lume. În 1907, el a publicat o demonstrație a faptului că orice masă are energie, exprimată în ecuația $E = mc^2$, în care epoca ulterioară a văzut startul în cursa pentru bomba atomică.[3] Nici măcar izbucnirea războiului în Europa nu i-a putut împiedica pe oamenii de știință să-l urmeze în căutarea unei Teorii Generale a Relativității, atotcuprinzătoare, care să acopere cîmpurile gravitaționale și să ducă la o revizuire completă a fizicii newtoniene. În 1915, la Londra a sosit vestea că reușise. În primăvara următoare, pe cînd britanicii își pregăteau marea și catastrofala ofensivă de pe Somme, importanta lucrare a fost strecurată pe ascuns

prin Olanda și a ajuns la Cambridge, unde a fost primită de Arthur Eddington, profesor de astronomie și secretar al Societății Regale de Astronomie.

Eddington a făcut publică realizarea lui Einstein într-o comunicare științifică din 1918 pentru Societatea de Fizică, intitulată „Gravitația și principiul relativității". Dar el a insistat, pornind de la esența metodologiei lui Einstein, că ecuațiile acestuia trebuie verificate prin observație empirică și a elaborat el însuși trei teste specifice în acest scop. Cel mai important era să se demonstreze că o rază de lumină tangentă la suprafața soarelui trebuie să fie înclinată cu un arc de 1,745 secunde — o deflecție gravitațională de două ori mai mare decît prevedea teoria newtoniană clasică. Experimentul includea fotografierea unei eclipse de soare. Următoarea avea să aibă loc la 29 mai 1919. Înainte de sfîrșitul războiului, astronomul regal Sir Frank Dyson smulsese de la un guvern hărțuit promisiunea finanțării cu 1 000 de lire sterline a unei expediții care să facă observații din insula Principe și din Sobral.

La începutul lui martie 1919, în seara dinaintea pornirii expediției, astronomii au stat de vorbă pînă tîrziu în biroul lui Dyson de la Observatorul Regal din Greenwich, proiectat de Wren în 1675–1676, pe cînd Newton încă mai lucra la teoria generală a gravitației. E.T. Cottingham, asistentul lui Eddington, care urma să-l însoțească, a pus cumplita întrebare: ce s-ar întîmpla dacă măsurătorile de pe fotografiile eclipsei nu vor arăta nici deflecția prevăzută de Newton, nici pe cea a lui Einstein, ci una *de două ori mai mare* decît a lui Einstein? Dyson a răspuns: „Atunci Eddington o să înnebunească și tu vei fi nevoit să te întorci singur acasă." Carnetul de însemnări al lui Eddington arată că în dimineața zilei de 29 mai a fost o furtună puternică în Principe. Norii s-au împrăștiat tocmai la timp ca să se poată vedea eclipsa, la orele 13:30. Eddington n-a avut la dispoziție decît opt minute pentru a opera. „Nu am văzut eclipsa, fiind prea ocupat să schimb plăcile [...]. Am făcut șaisprezece fotografii." Apoi, timp de șase nopți, a developat plăcile, cîte două pe noapte. În seara zilei de 3 iunie, zi pe care o petrecuse făcînd măsurători pe fotografii, s-a întors spre colegul său: „Cottingham, n-o să fii nevoit să te duci singur acasă." Einstein avusese dreptate.[4]

Expediția a confirmat două dintre experimentele lui Einstein, care au fost reconfirmate de W.W. Campbell în timpul eclipsei din septembrie 1922. Faptul că a refuzat să admită validitatea propriei sale teorii pînă nu s-a făcut și al treilea test („deplasarea spre roșu") este o măsură a rigorii științifice a lui Einstein. „Dacă s-ar dovedi că acest efect nu există în natură", îi scria el lui Eddington la 15 decembrie 1919, „atunci întreaga teorie ar trebui să fie abandonată". De fapt, „deplasarea spre roșu" a fost confirmată de Observatorul de la Mount Wilson în 1923, iar apoi dovezile empirice pentru demonstrarea relativității s-au acumulat constant, unul dintre exemplele cele mai izbitoare fiind sistemul gravitațional optic al quasarilor, identificat în 1979–1980.[5] Eroismul profesional al lui Einstein nu a rămas neapreciat la

vremea lui. Pentru tînărul filozof Karl Popper și colegii săi de la Universitatea din Viena, „a fost o experiență importantă [...], una care a avut o influență notabilă asupra dezvoltării mele intelectuale". „Ceea ce m-a impresionat cel mai mult", scria Popper mai tîrziu, „a fost declarația clară a lui Einstein că nu va considera teoria sa validă dacă nu va trece anumite teste. [...] Era o atitudine complet diferită față de dogmatismul lui Marx, Freud, Adler și încă și mai mult al continuatorilor acestora. Einstein căuta experimente cruciale al căror acord cu predicțiile sale i-ar fundamenta teoria; în vreme ce un dezacord, după cum chiar el a scos în evidență cel dintîi, ar arăta că teoria sa nu este validă. Aceasta, simțeam eu, era atitudinea cu adevărat științifică."[6]

Teoria lui Einstein, precum și mult mediatizata expediție a lui Eddington pentru a o testa au stîrnit un interes enorm în întreaga lume, în 1919. Nici o încercare de verificare științifică, nici înainte și nici după, nu a atras atîtea titluri în ziare și nu a devenit subiect universal de conversație. Tensiunea a crescut constant între luna iunie și anunțul efectiv că teoria fusese confirmată, ce a avut loc în cadrul unei întruniri a Societății Regale unde nu aveai loc să arunci un ac, ținută la Londra, în septembrie. Pentru A.N. Whitehead, care a fost de față, totul s-a desfășurat ca într-o tragedie greacă:

> Noi eram corul care comenta hotărîrea destinului, dezvăluită în derularea unui incident suprem. Chiar și punerea în scenă avea ceva dramatic: ceremonialul tradițional, iar în fundal portretul lui Newton, amintindu-ne că cea mai mare dintre generalizările științifice avea să sufere acum, după mai bine de două secole, prima modificare... O mare aventură a gîndirii ajunsese, în sfîrșit, la liman.[7]

Începînd din acel moment, Einstein a fost un erou al întregii lumi, solicitat de toate marile universități de pe glob, aclamat oriunde se ducea, figura sa gînditoare devenind familiară pentru sute de milioane de oameni — arhetipul filozofului genial, plin de naturalețe și distrat. Impactul teoriei sale a fost imediat, iar cumulativ, incomensurabil. Dar avea să ilustreze ceea ce Karl Popper a numit mai tîrziu „legea consecinței neintenționate". Nenumărate cărți au încercat să explice clar cum schimbase Teoria Generală conceptele newtoniene care, pentru oamenii obișnuiți, formau înțelegerea lumii înconjurătoare și a modului cum funcționa ea. Einstein însuși a rezumat-o astfel: „«Principiul relativității», în sensul său cel mai larg, este conținut în afirmația: Totalitatea fenomenelor fizice este de așa natură încît nu oferă nici o bază pentru introducerea conceptului «mișcării absolute»; sau, mai scurt, dar mai puțin precis: Nu există mișcare absolută."[8] Niște ani mai tîrziu, R. Buckminster Fuller avea să-i trimită o celebră telegramă artistului japonez Isamu Noguchi, explicînd ecuația-cheie a lui Einstein în exact 249 de cuvinte, o capodoperă de concizie.

Pentru majoritatea oamenilor însă, pentru care fizica newtoniană, cu liniile și unghiurile ei drepte, era ușor de înțeles, relativitatea nu a devenit nici-

odată mai mult decît o vagă sursă de disconfort. Se sesiza că timpul absolut și spațiul absolut fuseseră detronate; că mișcarea era curbilinie. Dintr-o dată, nimic nu mai părea sigur în mișcările sferelor. „Vremile ieșitu-și-au din matcă"*, după cum observa trist Hamlet. Era ca și cum globul în rotație ar fi fost scos de pe axă și aruncat să plutească într-un univers care nu se mai conforma standardelor de măsurare obișnuite. La începutul anilor '20 a început să circule, mai întîi la nivel popular, credința că nimic nu mai era absolut: timpul și spațiul, binele și răul, cunoașterea și, mai presus de toate, valoarea. În mod greșit, dar probabil inevitabil, relativitatea se confunda cu relativismul.

Nimeni nu a fost mai mîhnit decît Einstein de acest mod greșit în care a fost înțeles. Era năucit de publicitatea și eroarea perpetue pe care părea să le provoace lucrarea sa. La 9 septembrie 1920 îi scria colegului său, Max Born: „Așa cum omul din legendă transforma în aur tot ce atingea, la fel tot ce mă privește pe mine se transformă într-un tărăboi în presă."[9] Einstein nu era un evreu practicant, dar credea într-un Dumnezeu. Credea cu pasiune în standardele absolute ale binelui și răului. Viața lui profesională era dedicată căutării nu numai a adevărului, ci și a certitudinii. Susținea că lumea poate fi împărțită în sfere subiective și obiective și că trebuie să putem face afirmații precise despre partea obiectivă. În sens științific (dar nu filozofic), era un determinist. În anii '20 el considera principiul de incertitudine din mecanica cuantică nu doar inacceptabil, ci și respingător. Tot restul vieții, pînă la moartea sa, în 1955, a căutat să-l combată încercînd să ancoreze fizica într-o teorie unificată a cîmpurilor. El îi scria lui Born: „Tu crezi într-un Dumnezeu care joacă zaruri, iar eu în legea și ordinea desăvîrșite într-o lume care există în mod obiectiv și pe care eu, într-un chip extrem de speculativ, încerc s-o înțeleg pe deplin. *Cred* cu tărie, dar sper că cineva va găsi o cale mai realistă ori mai degrabă o bază mai palpabilă decît mi-a fost mie dat să găsesc."[10] Dar Einstein nu a reușit să producă o teorie unificată, nici în anii '20, nici mai tîrziu. El a apucat să vadă cum relativismul moral, pentru el o boală, devenea o epidemie socială, după cum a apucat să-și vadă și fatala ecuație dînd naștere războiului nuclear. Au fost momente, spunea el spre sfîrșitul vieții, cînd și-a dorit să fi fost un simplu ceasornicar.

Apariția lui Einstein ca figură mondială în 1919 este o ilustrare izbitoare a dublului impact al marilor inovatori în știință asupra omenirii. Ei ne schimbă percepția asupra lumii fizice și sporesc măsura în care o stăpînim. Dar ne schimbă și ideile. Cel de-al doilea efect este adesea mai radical decît primul. Un geniu în știință influențează omenirea, în bine sau în rău, mult mai mult decît orice om de stat sau conducător militar. Empirismul lui Galilei a creat în secolul al XVII-lea fermentul filozofiei naturii, care a prefigurat

* Shakespeare, *Hamlet*, actul I, scena 5, traducere de Petru Dumitriu, în W. Shakespeare, *Opere*, vol. VII, ESPLA, București, 1959, p. 561 (*n. t.*).

revoluția științifică și pe cea industrială. Fizica newtoniană a format cadrul Iluminismului secolului al XVIII-lea, ajutînd astfel la nașterea naționalismului modern și a politicii revoluționare. Noțiunea de supraviețuire a celui mai adaptat promovată de Darwin a fost un element-cheie atît în conceptul marxist al luptei de clasă, cît și în filozofiile rasiste care au conturat hitlerismul. E drept, consecințele politice și sociale ale ideilor darwiniste nu s-au epuizat încă, după cum vom vedea în această carte. De asemenea, reacția publică la relativitate a fost una dintre principalele influențe formative pe parcursul istoriei secolului al XX-lea. Ea a acționat ca un cuțit, inabil mînuit de autorul ei, pentru a ajuta la desprinderea societății de pe pilonii tradiționali ai credinței și moralei culturii iudeo-creștine.

Impactul relativității a fost puternic mai cu seamă pentru că a coincis practic cu receptarea publică a freudismului. La vremea cînd Eddington verifica Teoria Generală a lui Einstein, Sigmund Freud avea deja cincizeci și ceva de ani. Cea mai mare parte a operei sale cu adevărat originale fusese creată înainte de începutul secolului. *Interpretarea viselor* fusese publicată în 1900. Freud era o figură bine cunoscută și controversată în cercurile medicale și psihiatrice, întemeiase deja o școală proprie și se afla într-o spectaculoasă dispută teologică cu principalul său discipol, Carl Jung, înainte de izbucnirea primului război mondial. Dar abia la sfîrșitul războiului ideile sale au început să circule cu adevărat.

Cauza acestui fapt a fost atenția pe care prelungitele lupte în tranșee au atras-o asupra cazurilor de tulburare mintală datorată stresului: termenul popular era „șoc provocat de explozii". Descendenți din familii nobile de militari, care se înrolaseră voluntari, luptaseră cu un curaj remarcabil și fuseseră decorați de mai multe ori, clacau brusc. Nu puteau fi niște lași, nu erau nebuni. Freud oferise de mult, în psihanaliză, ceea ce părea a fi o alternativă sofisticată la metodele „eroice" de a vindeca bolile mintale, precum medicamentele, bătaia ori tratamentul cu șocuri electrice. Aceste metode fuseseră folosite din plin, în doze din ce în ce mai mari, pe măsură ce războiul se prelungea, iar „vindecările" durau din ce în ce mai puțin. Cînd era mărit șocul electric, oamenii mureau sub tratament sau preferau să se sinucidă decît să mai suporte asemenea chinuri, precum victimele Inchiziției. Furia postbelică a rudelor față de cruzimile practicate în spitalele militare, în special în secția de psihiatrie a Spitalului General din Viena, au determinat guvernul austriac, în 1920, să instituie o comisie de anchetă care l-a consultat pe Freud.[11] Controversa care a urmat, deși nu a dus la nici o concluzie, i-a oferit lui Freud publicitatea internațională de care avea nevoie. Din punct de vedere profesional, 1920 a fost pentru el anul marii șanse, cînd s-a deschis la Berlin prima policlinică psihiatrică, iar discipolul și, mai tîrziu, biograful său, Ernest Jones, a lansat *Jurnalul Internațional de Psihanaliză.*

Și mai spectaculoasă însă, iar pe termen lung mult mai importantă, a fost descoperirea bruscă a operelor lui Freud de către intelectuali și artiști. După

cum spunea Havelock Ellis la vremea aceea, spre indignarea Maestrului, Freud nu era un om de știință, ci un mare artist.[12] După o experiență de optzeci de ani, metodele sale de terapie s-au dovedit, în ansamblu, niște eșecuri costisitoare, mai potrivite pentru a-i alina pe cei nefericiți decît pentru a-i vindeca pe cei bolnavi.[13] Știm acum că multe dintre ideile principale ale psihanalizei nu au nici un temei biologic. E adevărat, au fost formulate de Freud înainte de descoperirea legilor lui Mendel, a teoriei cromozomiale a eredității, înainte de recunoașterea erorilor metabolice înnăscute, a existenței hormonilor și a mecanismului impulsului nervos, care, toate, le-au infirmat. După cum a spus Sir Peter Medawar, psihanaliza este înrudită cu mesmerismul și frenologia: ea conține anumite sclipiri de adevăr, dar teoria generală este falsă.[14] Mai mult, după cum pe bună dreptate nota la vremea aceea tînărul Karl Popper, atitudinea lui Freud față de dovada științifică era foarte diferită de a lui Einstein și înrudită mai degrabă cu a lui Marx. Departe de a-și formula teoriile cu un înalt grad de conținut specific care să invite la testarea empirică și la combaterea lor, Freud le-a făcut atotcuprinzătoare și greu, dacă nu chiar imposibil, de testat. Și, la fel ca adepții lui Marx, cînd se isca o dovadă care părea să le contrazică, el își modifica teoriile pentru a le adapta la ea. Astfel, opiniile freudiene erau supuse unor continue transformări și osmoze, ca un sistem religios în perioada de formare. După cum era de așteptat, criticii din interior, precum Jung, erau tratați drept eretici; cei din afară, precum Havelock Ellis, drept infideli. Freud dădea de fapt semnele ideologului mesianic al secolului al XX-lea în cea mai rea ipostază a sa – și anume, o tendință constantă de a-i considera pe toți cei ce aveau o altă opinie ca instabili și ca avînd nevoie ei înșiși de tratament. Astfel, subaprecierea de către Ellis a statutului său științific a fost respinsă ca fiind o „formă de rezistență mult sublimată"[15]. „Înclinația mea", îi scria el lui Jung cu puțin înainte de ruptura produsă între ei, „este să-i tratez pe colegii care opun rezistență exact așa cum îi tratăm pe pacienți într-o situație similară."[16] Două decenii mai tîrziu, tendința de a considera disidența o formă de boală mintală, conducînd la spitalizarea forțată, avea să înflorească în Uniunea Sovietică într-o nouă formă de represiune politică.

Dar dacă opera lui Freud avea un conținut științific sărac, ea avea în schimb mari calități literare și imaginative. Stilul lui în limba germană era magnetic și i-a adus cel mai mare premiu literar național, Premiul Goethe al Orașului Frankfurt. Era un bun traducător. Tălmăcirea în engleză a textelor freudiene existente a devenit o adevărată industrie în anii '20. Dar noile producții literare s-au înmulțit și ele, pe măsură ce Freud permitea ideilor sale să se extindă asupra domeniului tot mai vast al activității și experienței umane. Freud era gnostic. El credea în existența unei structuri ascunse a cunoașterii care, cu ajutorul tehnicilor propuse de el, putea fi detectabilă dincolo de suprafața lucrurilor. Punctul său de pornire era visul. Acesta nu era, scria el, „construit altfel decît simptomul nervos. Asemeni celui din urmă, el poate părea

bizar și fără sens, dar atunci cînd este examinat printr-o tehnică ușor diferită de metoda asocierii libere folosite în psihanaliză, se ajunge de la *conținutul* său *manifest* la *sensul* său *ascuns*, sau la gîndurile sale latente."[17]

Gnosticismul i-a atras întotdeauna pe intelectuali. Freud a oferit o varietate extrem de suculentă. Avea un imens talent pentru imagistica și aluziile clasice într-o vreme cînd toți oamenii educați se lăudau cu cunoașterea limbilor latină și greacă. A sesizat repede importanța acordată mitului de către noua generație de antropologi sociali, precum Sir John Frazer, a cărui *Creangă de aur* a început să apară în 1890. Sensul viselor, funcția mitului — în această infuzie tare Freud a adăugat poțiunea atotpătrunzătoare a sexului, pe care el o găsea la baza celor mai multe forme de comportament uman. Războiul dezlegase limbile în privința sexului; în perioada de după război, au început să fie publicate în mod curent dezbateri despre sex. Sosise vremea lui Freud. Pe lîngă talent literar, avea și anumite aptitudini care făceau din el un ziarist senzațional. Era priceput în folosirea neologismelor. Putea inventa sloganuri uluitoare. Aproape la fel de des ca și contemporanul său, Rudyard Kipling, îmbogățea limba cu cuvinte și expresii: „inconștientul", „sexualitate infantilă", „complexul lui Oedip", „complex de inferioritate", „complex de culpabilitate", „ego, id și super-ego", „sublimare", „psihologia abisală". Unele dintre ideile sale remarcabile, precum interpretarea viselor sau ceea ce a devenit cunoscut ca „lapsusul freudian", dădeau impresia unor noi jocuri de salon intelectuale. Freud cunoștea valoarea actualității. În 1920, în urma „sinuciderii" Europei, a publicat *Dincolo de principiul plăcerii*, care a introdus ideea „instinctului morții", curînd vulgarizată prin termenul de „dorință de moarte". În cea mai mare parte a anilor '20, care au cunoscut un declin și mai mare al credinței religioase, în special printre oamenii educați, Freud a fost preocupat de religia anatomizantă, pe care o vedea ca pe o construcție pur umană. În *Viitorul unei iluzii* (1927), el a vorbit despre încercările inconștiente ale omului de a îndulci nefericirea. „Încercarea de a găsi un ecran împotriva suferinței printr-o remodelare iluzorie a realității", scria el, „este comună unui număr considerabil de oameni. Religiile omenirii trebuie să fie clasate printre iluziile în masă de acest fel. Nimeni — se înțelege de la sine — dintre cei care împărtășesc o iluzie nu o recunoaște vreodată ca atare."[18]

Părea să fie vocea noii epoci. Nu era pentru prima dată cînd un profet de cincizeci de ani, care predicase vreme îndelungată în pustiu, găsea dintr-o dată un public extaziat, în floarea tinereții. Ceea ce era atît de remarcabil în cazul freudismului erau calitatea sa proteică și ubicuitatea sa. Părea să aibă o explicație nouă și interesantă pentru orice. Și, datorită priceperii lui de a capta tendințele care abia se iveau într-o gamă largă de discipline academice, părea să prezinte, cu o măiestrie strălucită și cu absolută încredere, idei ce fuseseră deja pe jumătate formulate în mințile elitei. „Așa am gîndit și eu întotdeauna!" nota plin de admirație André Gide, în jurnalul său.

La începutul anilor '20, mulți intelectuali au descoperit că fuseseră freudieni ani de zile, fără s-o știe. Atracția era mare în special pentru romancieri, de la tînărul Aldous Huxley, al cărui șocant *Galben de crom* a fost scris în 1921, pînă la sobrul conservator Thomas Mann, pentru care Freud era „un oracol".

Impactul lui Einstein și Freud asupra intelectualilor și artiștilor creatori a fost cu atît mai mare cu cît restabilirea păcii le-a arătat că începuse și încă mai era în curs de desfășurare o revoluție fundamentală în întreaga lume culturală, ale cărei drapele și ecouri erau conceptele relativității și freudismului. Această revoluție avea adînci rădăcini antebelice. Ea începuse deja în 1905, cînd a fost proclamată într-un discurs public, ținut — nici că se putea mai potrivit — de impresarul companiei *Ballets Russes*, Serghei Diaghilev:

> Sîntem martorii celor mai mărețe clipe de bilanț din istorie, în numele unei culturi noi și necunoscute, care va fi creată de noi, dar care ne va și înlătura. Iată de ce, fără teamă ori neîncredere, ridic paharul în cinstea zidurilor în ruine ale minunatelor palate, precum și în cinstea noilor comandamente ale unei noi estetici. Singura dorință pe care eu, un senzualist incorigibil, o pot exprima, este ca lupta ce va să vină să nu dăuneze binefacerilor vieții și ca moartea să fie tot atît de frumoasă și de înălțătoare ca și învierea.[19]

La vremea discursului lui Diaghilev, putea fi văzută la Paris prima expoziție a foviștilor. În 1913, el a pus în scenă în același decor *Sărbătoarea primăverii* a lui Stravinski; Schönberg publicase atonalele *Trei studii pentru pian* și Alban Berg *Cvartetul de coarde* (Opus 3); iar Matisse inventase termenul de „cubism". În 1909, futuriștii și-au publicat manifestul, iar Kurt Hiller și-a fondat al său *Neuer Club* din Berlin, cuibul mișcării artistice care, în 1911, a fost numită pentru prima dată expresionism.[20] Aproape toate marile figuri creatoare ale anilor '20 publicaseră, expuseseră ori jucaseră pe scenă pînă în 1914, iar în acest sens modernismul a fost un fenomen antebelic. Dar a fost nevoie de convulsiile disperate ale marii lupte și de prăbușirile de regimuri pe care le-a precipitat pentru a da modernismului dimensiunea politică radicală care îi lipsise pînă atunci și sentimentul unei lumi în ruine pe care se putea construi una nouă. Nota elegiacă, ba chiar aprehensivă, pe care a atins-o Diaghilev în 1905 a fost astfel deosebit de perceptivă. Granițele politice și culturale ale schimbării nu puteau fi separate, așa cum nu se putuse face acest lucru în perioada tulbure a revoluției și romantismului din anii 1790–1830. S-a făcut observația că James Joyce, Tristan Tzara și Lenin erau toți exilați rezidenți în Zürich, în 1916, așteptînd să vină și vremea lor.[21]

O dată cu sfîrșitul războiului, modernismul a erupt pe scena aparent pustie, beneficiind de o publicitate scăpărătoare. În seara de 9 noiembrie 1918, un Consiliu Expresionist al Intelectualilor s-a întrunit în clădirea Reichstagului din Berlin, cerînd naționalizarea teatrelor, subvenționarea de către stat a profesiunilor artistice și demolarea tuturor academiilor. Suprarealismul, care a

fost gîndit parcă să dea o exprimare vizuală ideilor freudiene — deşi originile sale erau oarecum independente —, a avut propriul său program de acţiune, la fel ca futurismul şi dadaismul. Dar asta era doar la suprafaţă. Dincolo de ea, era dezorientarea în spaţiu şi timp indusă de relativitate şi gnosticismul sexual al lui Freud, care părea a fi caracterizat noile modele creative. La 23 iunie 1919, Marcel Proust a publicat *În umbra fetelor*, începutul unui vast experiment al fracţionării timpului şi al emoţiilor sexuale subterane ce rezumau noile preocupări. Şase luni mai tîrziu, la 10 decembrie, el a primit Premiul Goncourt, iar centrul gravitaţional al literelor franceze s-a deplasat în mod decisiv, distanţîndu-se de marii supravieţuitori ai secolului al XIX-lea.[22] Bineînţeles că, deocamdată, astfel de lucrări circulau numai într-un cerc restrîns de persoane influente. Proust a trebuit să-şi publice primul volum pe cheltuiala sa şi să-l vîndă la o treime din costul de producţie (chiar şi în 1956, ediţia completă a operei *În căutarea timpului pierdut* încă se vindea într-un tiraj mai mic de 10 000 de exemplare pe an).[23] James Joyce, care şi el lucra la Paris, nu putea fi publicat deloc în Insulele Britanice. *Ulise*, terminat în 1922, a trebuit să fie scos la o tipografie particulară şi trecut ilegal peste graniţă. Dar semnificaţia lui nu a fost trecută cu vederea. Nici un roman nu a ilustrat mai clar măsura în care conceptele lui Freud pătrunseseră în limbajul literaturii. În acelaşi an, 1922, poetul T.S. Eliot, el însuşi un profet nou identificat al epocii, scria că aceasta „distrusese în întregime secolul al XIX-lea"[24]. Proust şi Joyce, cei doi mari inovatori, care au mutat centrul de gravitaţie, erau incompatibili unul cu altul în acea *Weltanschauung* pe care în mod atît de nepotrivit o împărtăşeau. Ei s-au cunoscut la Paris, la 18 mai 1922, după premiera cantatei scenice *Vulpea* a lui Stravinski, la o petrecere dată în cinstea lui Diaghilev şi a trupei sale, la care au participat compozitorul şi scenograful său, Pablo Picasso. Proust, care deja îl insultase pe Stravinski, a avut proasta inspiraţie să-l conducă acasă cu taxiul pe Joyce. Beat, irlandezul l-a asigurat că nu citise nici o silabă din lucrările sale, iar Proust, iritat, i-a întors complimentul, apoi a plecat mai departe la Ritz, unde avea un aranjament să i se dea de mîncare la orice oră din noapte.[25] Şase luni mai tîrziu era mort, nu înainte însă de a fi fost salutat ca interpret literar al lui Einstein într-un eseu al celebrului matematician Camille Vettard.[26] Joyce l-a desfiinţat în *Veghea lui Finnegan*, cu un calambur: „*Prost bitte*".

Ideea că scriitori ca Proust şi Joyce au „distrus" secolul al XIX-lea, tot aşa de clar cum au făcut-o Einstein şi Freud cu conceptele lor, nu este aşa de ciudată cum ar putea părea. Secolul al XIX-lea a fost punctul culminant al filozofiei responsabilităţii personale — ideea că fiecare dintre noi trebuie să dea seama în mod individual pentru acţiunile sale —, care a fost moştenirea comună a iudeo-creştinismului şi a lumii clasice. După cum avea să arate Lionel Trilling, analizînd verdictul dat de Eliot cu privire la *Ulise*, în secolul al XIX-lea era posibil ca un estet de marcă precum Walter Pater, în *Renaşterea*, să catalogheze capacitatea de „a arde cu o flacără ce străluceşte

ca o piatră prețioasă" drept „succes în viață". „În secolul al XIX-lea", scria Trilling, pînă și „o minte atît de inteligentă și detașată ca aceea a lui Pater putea considera ca de la sine înțeles că viața unei persoane individuale poate fi judecată în termeni de succes ori eșec."[27] Romanul secolului al XIX-lea fusese preocupat în esență de succesul moral ori spiritual al individului. *În căutarea timpului pierdut* și *Ulise* au marcat nu numai apariția anti-eroului, ci și distrugerea eroismului individual ca element central în creația imaginativă, precum și o sfidătoare lipsă de preocupare pentru ajungerea la un echilibru și la verdicte morale. Exercitarea voinței individuale a încetat să mai fie trăsătura cea mai interesantă a comportamentului uman.

Acest lucru era în deplin acord cu noile forțe ce conturau epoca. Marxismul, care-și făcea loc la putere pentru prima dată, era o altă formă de gnosticism care pretindea să pătrundă prin aparența percepută empiric a lucrurilor pînă la adevărul ascuns de dincolo de ea. În cuvinte ce prefigurează în mod izbitor pasajul din Freud pe care tocmai l-am citat, Marx a rostit: „*Modelul final* al relațiilor economice văzut la suprafață [...] este foarte diferit de *modelul lor esențial intern, care este ascuns*."[28] La suprafață, oamenii păreau să-și exercite liber voința, să ia decizii, să determine evenimente. În realitate, celor familiarizați cu metodele materialismului dialectic, acești indivizi, deși puternici, le păreau a fi doar rămășițe ale unui naufragiu, împinse de colo-colo de talazurile irezistibile ale forțelor economice. Comportamentul fals al indivizilor nu făcea decît să ascundă modelele de clasă de care aproape că nu erau conștienți, dar pe care nu aveau puterea să le sfideze.

De asemenea, în analiza freudiană, conștiința personală, care s-a aflat chiar în centrul eticii iudeo-creștine și a fost motorul realizării individualiste, a fost negată, fiind privită ca un simplu dispozitiv de siguranță, creat colectiv, pentru a proteja ordinea civilizată de înspăimîntătoarea agresivitate a ființelor omenești. Freudismul a reprezentat multe, dar dacă a avut o esență, aceasta a fost descrierea vinovăției. „Tensiunea dintre asprul supraeu și eul care îi este subordonat", scria Freud în 1920, „noi o numim sentiment de vinovăție.[...] Civilizația pune stăpînire pe dorința periculoasă de agresiune a individului, slăbind-o, dezarmînd-o și stabilind în interiorul lui o forță care să o supravegheze, ca o garnizoană într-un oraș cucerit." Sentimentele de vinovăție erau astfel nu un semn al viciului, ci al virtuții. Supraeul conștiinței era prețul drastic pe care-l plătea individul pentru menținerea civilizației, iar costul său în suferință avea să crească în mod inexorabil pe măsura avansării civilizației: „O nefericire exterioară amenințată [...] a fost schimbată pe o nefericire interioară permanentă, pe tensiunea sentimentului de vinovăție." Freud spunea că intenționează să arate că sentimentele de vinovăție, nejustificate de vreo fragilitate a omului, sînt „problema cea mai importantă în dezvoltarea civilizației"[29]. S-ar putea, după cum sociologii sugerau deja, ca societatea să fie vinovată în mod colectiv, prin crearea condițiilor care

au făcut inevitabile crima și viciul. Dar sentimentele de vinovăție personale erau o iluzie care trebuia risipită. Nici unul dintre noi nu era vinovat în mod individual; eram vinovați în bloc.

Marx, Freud, Einstein au transmis cu toții același mesaj anilor '20: lumea nu era ceea ce părea să fie. Simțurile, ale căror percepții empirice ne formează ideile despre timp și distanță, bine și rău, lege și justiție și natura comportamentului uman în societate, nu prezentau încredere. Mai mult, analiza marxistă și cea freudiană au subminat amîndouă, fiecare în felul ei, extrem de dezvoltatul simț al răspunderii personale și al datoriei față de un cod moral stabilit și adevărat din punct de vedere obiectiv, care se afla în centrul civilizației europene a secolului al XIX-lea. Impresia pe care o căpătau oamenii de la Einstein, cea a unui univers în care toate măsurile valorii erau relative, a ajutat la confirmarea acestei viziuni — consternantă și îmbucurătoare în același timp — de anarhie morală.

Și oare nu fusese „anarhia pură", după cum spunea W.B. Yeats în 1919, „slobozită peste lume"? Multora războiul le păruse cea mai mare calamitate de la căderea Romei. Germania, de teamă și ambiție, și Austria, din resemnare și disperare, purtaseră războiul cu totul altfel decît ceilalți beligeranți. El a marcat punctul culminant al valului de pesimism din filozofia germană, care a fost trăsătura dominantă a acesteia în perioada antebelică. Pesimismul german, care contrasta puternic cu optimismul bazat pe schimbarea politică și reformele care aveau loc în Statele Unite, Marea Britanie și Franța, ba chiar și în Rusia în deceniul de dinainte de 1914, nu aparținea exclusiv inteligheției, ci se întîlnea la toate nivelurile societății germane, mai ales la vîrf. În săptămînile care au precedat izbucnirea marelui conflict, Kurt Riezler, secretarul și confidentul lui Bethmann Hollweg, nota elanul sumbru cu care stăpînul lui purta Germania și Europa spre abis. 7 iulie 1914: „Cancelarul se așteaptă ca un război, oricare ar fi rezultatul acestuia, să ducă la dezrădăcinarea a tot ceea ce există. Lumea existentă e foarte învechită, lipsită de idei." 27 iulie: „Un sumbru verdict dincolo de puterea omenească atîrnă deasupra Europei și a poporului nostru."[30] Bethmann Hollweg era născut în același an ca Freud și personifica parcă „instinctul morții" pe care cel din urmă tot bătea monedă spre sfîrșitul cumplitului deceniu. Ca majoritatea germanilor educați, el citise lucrarea lui Max Nordau *Degenerare*, publicată în 1895, și era la curent cu teoriile degenerative ale criminologului italian Cesare Lombroso. Război sau nu, omul era într-un declin inevitabil, civilizația se îndrepta spre distrugere. Astfel de idei erau la ordinea zilei în Europa Centrală, pregătind calea pentru suspinul de aprobare cu care a fost întîmpinată cartea *Declinul Occidentului* a lui Oswald Spengler, întîmplător publicată în 1918, cînd sinuciderea prezisă fusese înfăptuită.

Și mai la Vest, în Anglia, Joseph Conrad (el însuși din Est) fusese singurul scriitor important care își manifestase pesimismul, reflectîndu-l într-o serie întreagă de romane șocante: *Nostromo* (1904), *Agentul secret* (1907),

ca o piatră prețioasă" drept „succes în viață". „În secolul al XIX-lea", scria Trilling, pînă și „o minte atît de inteligentă și detașată ca aceea a lui Pater putea considera ca de la sine înțeles că viața unei persoane individuale poate fi judecată în termeni de succes ori eșec."[27] Romanul secolului al XIX-lea fusese preocupat în esență de succesul moral ori spiritual al individului. *În căutarea timpului pierdut* și *Ulise* au marcat nu numai apariția anti-eroului, ci și distrugerea eroismului individual ca element central în creația imaginativă, precum și o sfidătoare lipsă de preocupare pentru ajungerea la un echilibru și la verdicte morale. Exercitarea voinței individuale a încetat să mai fie trăsătura cea mai interesantă a comportamentului uman.

Acest lucru era în deplin acord cu noile forțe ce conturau epoca. Marxismul, care-și făcea loc la putere pentru prima dată, era o altă formă de gnosticism care pretindea să pătrundă prin aparența percepută empiric a lucrurilor pînă la adevărul ascuns de dincolo de ea. În cuvinte ce prefigurează în mod izbitor pasajul din Freud pe care tocmai l-am citat, Marx a rostit: „*Modelul final* al relațiilor economice văzut la suprafață [...] este foarte diferit de *modelul lor esențial intern, care este ascuns*."[28] La suprafață, oamenii păreau să-și exercite liber voința, să ia decizii, să determine evenimente. În realitate, celor familiarizați cu metodele materialismului dialectic, acești indivizi, deși puternici, le păreau a fi doar rămășițe ale unui naufragiu, împinse de colo-colo de talazurile irezistibile ale forțelor economice. Comportamentul fals al indivizilor nu făcea decît să ascundă modelele de clasă de care aproape că nu erau conștienți, dar pe care nu aveau puterea să le sfideze.

De asemenea, în analiza freudiană, conștiința personală, care s-a aflat chiar în centrul eticii iudeo-creștine și a fost motorul realizării individualiste, a fost negată, fiind privită ca un simplu dispozitiv de siguranță, creat colectiv, pentru a proteja ordinea civilizată de înspăimîntătoarea agresivitate a ființelor omenești. Freudismul a reprezentat multe, dar dacă a avut o esență, aceasta a fost descrierea vinovăției. „Tensiunea dintre asprul supraeu și eul care îi este subordonat", scria Freud în 1920, „noi o numim sentiment de vinovăție.[...] Civilizația pune stăpînire pe dorința periculoasă de agresiune a individului, slăbind-o, dezarmînd-o și stabilind în interiorul lui o forță care să o supravegheze, ca o garnizoană într-un oraș cucerit." Sentimentele de vinovăție erau astfel nu un semn al viciului, ci al virtuții. Supraeul conștiinței era prețul drastic pe care-l plătea individul pentru menținerea civilizației, iar costul său în suferință avea să crească în mod inexorabil pe măsura avansării civilizației: „O nefericire exterioară amenințată [...] a fost schimbată pe o nefericire interioară permanentă, pe tensiunea sentimentului de vinovăție." Freud spunea că intenționează să arate că sentimentele de vinovăție, nejustificate de vreo fragilitate a omului, sînt „problema cea mai importantă în dezvoltarea civilizației"[29]. S-ar putea, după cum sociologii sugerau deja, ca societatea să fie vinovată în mod colectiv, prin crearea condițiilor care

au făcut inevitabile crima și viciul. Dar sentimentele de vinovăție personale erau o iluzie care trebuia risipită. Nici unul dintre noi nu era vinovat în mod individual; eram vinovați în bloc.

Marx, Freud, Einstein au transmis cu toții același mesaj anilor '20: lumea nu era ceea ce părea să fie. Simțurile, ale căror percepții empirice ne formează ideile despre timp și distanță, bine și rău, lege și justiție și natura comportamentului uman în societate, nu prezentau încredere. Mai mult, analiza marxistă și cea freudiană au subminat amîndouă, fiecare în felul ei, extrem de dezvoltatul simț al răspunderii personale și al datoriei față de un cod moral stabilit și adevărat din punct de vedere obiectiv, care se afla în centrul civilizației europene a secolului al XIX-lea. Impresia pe care o căpătau oamenii de la Einstein, cea a unui univers în care toate măsurile valorii erau relative, a ajutat la confirmarea acestei viziuni — consternantă și îmbucurătoare în același timp — de anarhie morală.

Și oare nu fusese „anarhia pură", după cum spunea W.B. Yeats în 1919, „slobozită peste lume"? Multora războiul le păruse cea mai mare calamitate de la căderea Romei. Germania, de teamă și ambiție, și Austria, din resemnare și disperare, purtaseră războiul cu totul altfel decît ceilalți beligeranți. El a marcat punctul culminant al valului de pesimism din filozofia germană, care a fost trăsătura dominantă a acesteia în perioada antebelică. Pesimismul german, care contrasta puternic cu optimismul bazat pe schimbarea politică și reformele care aveau loc în Statele Unite, Marea Britanie și Franța, ba chiar și în Rusia în deceniul de dinainte de 1914, nu aparținea exclusiv inteligenției, ci se întîlnea la toate nivelurile societății germane, mai ales la vîrf. În săptămînile care au precedat izbucnirea marelui conflict, Kurt Riezler, secretarul și confidentul lui Bethmann Hollweg, nota elanul sumbru cu care stăpînul lui purta Germania și Europa spre abis. 7 iulie 1914: „Cancelarul se așteaptă ca un război, oricare ar fi rezultatul acestuia, să ducă la dezrădăcinarea a tot ceea ce există. Lumea existentă e foarte învechită, lipsită de idei." 27 iulie: „Un sumbru verdict dincolo de puterea omenească atîrnă deasupra Europei și a poporului nostru."[30] Bethmann Hollweg era născut în același an ca Freud și personifica parcă „instinctul morții" pe care cel din urmă tot bătea monedă spre sfîrșitul cumplitului deceniu. Ca majoritatea germanilor educați, el citise lucrarea lui Max Nordau *Degenerare*, publicată în 1895, și era la curent cu teoriile degenerative ale criminologului italian Cesare Lombroso. Război sau nu, omul era într-un declin inevitabil, civilizația se îndrepta spre distrugere. Astfel de idei erau la ordinea zilei în Europa Centrală, pregătind calea pentru suspinul de aprobare cu care a fost întîmpinată cartea *Declinul Occidentului* a lui Oswald Spengler, întîmplător publicată în 1918, cînd sinuciderea prezisă fusese înfăptuită.

Și mai la Vest, în Anglia, Joseph Conrad (el însuși din Est) fusese singurul scriitor important care își manifestase pesimismul, reflectîndu-l într-o serie întreagă de romane șocante: *Nostromo* (1904), *Agentul secret* (1907),

Sub ochii Vestului (1911), *Victorie* (1915). Aceste disperate predici politice, deghizate în ficțiune, propovăduiau mesajul pe care Thomas Mann avea să-l transmită Europei Centrale în 1924 cu *Muntele vrăjit*, după cum Mann însuși recunoștea în prefața scrisă pentru traducerea în germană a *Agentului secret* doi ani mai tîrziu. Pentru Conrad, războiul nu făcuse decît să confirme natura iremediabilă a speciei umane. Șaizeci de ani mai tîrziu, privind în urmă, trebuie să spunem că Joseph Conrad este singurul scriitor de substanță al epocii a cărui viziune rămîne clară și adevărată în fiecare detaliu. El a respins marxismul ca pe un nonsens răuvoitor, menit să genereze o tiranie monstruoasă; ideile lui Freud nu erau nimic mai mult decît „un fel de spectacol de iluzionism". Războiul demonstrase fragilitatea oamenilor, dar altfel nu putea rezolva nimic, nu putea genera nimic. Uriașele planuri de reformă, panaceele, toate „soluțiile" — erau iluzorii. Scriindu-i lui Bertrand Russell la 23 octombrie 1922 (Russell oferea „soluții" la *Problema Chinei*, carte care tocmai îi apăruse), Conrad spunea: „N-am reușit niciodată să găsesc în cartea sau vorbirea vreunui om nimic destul de convingător pentru a sta măcar o clipă în picioare în fața profund înrădăcinatului meu simț al fatalității care guvernează această lume populată de oameni. [...] Singurul remediu pentru chinezi și pentru noi toți ceilalți este schimbarea atitudinilor. Dar privind istoria ultimelor două mii de ani, nu avem prea multe motive să ne așteptăm la acest lucru, chiar dacă omul a ajuns să zboare. [...] Omul nu zboară ca un vultur, el zboară ca o insectă."[31]

În prag de război, scepticismul lui Conrad era rar în lumea anglo-saxonă. Războiul însuși era văzut de unii ca o formă de progres, H.G. Wells marcînd declararea lui printr-o carte interesantă intitulată *Războiul care va pune capăt războiului*. Dar pînă la încheierea armistițiului, progresul în sensul în care îl înțelegeau victorienii, drept ceva continuu și aproape inexorabil, era mort. În 1920, marele savant clasic J.B. Bury a publicat un volum, *Ideea de progres*, proclamîndu-i decesul. „O nouă idee îi va uzurpa locul ca idee conducătoare a omenirii. [...] Nu sugerează oare progresul însuși că valoarea sa ca doctrină este doar una relativă, corespunzînd unui anumit stadiu al civilizației, nu foarte avansat?"[32]

Ceea ce a ucis ideea de progres sistematic, ca opus unuia anarhic, a fost grozăvia actelor săvîrșite de Europa civilizată în ultimii patru ani. Că avusese loc o degenerare inimaginabilă, fără precedent, nu se putea îndoi nimeni dintre cei ce priveau faptele. Pe cînd era ministru de Război (1919–1921), Winston Churchill a notat pe o hîrtie cu antetul Ministerului de Război următoarele:

> Toate ororile din toate epocile au fost aduse la un loc, și nu numai armatele, ci populații întregi au fost aruncate în mijlocul lor. Puternicele state educate care s-au implicat și-au imaginat — nu fără motiv — că era în joc însăși existența lor. Nici popoarele, nici conducătorii nu s-au dat în lături de la vreo faptă despre care au crezut că i-ar putea ajuta să cîștige. Germania, eliberînd toți demonii, era de departe în fruntea terorii;

dar era urmată pas cu pas de națiunile disperate și în cele din urmă răzbunătoare pe care le atacase. Fiecare ultragiu împotriva umanității sau a dreptului internațional a fost răsplătit cu represalii — adesea la o scară mai mare și de mai lungă durată. Nici un fel de armistițiu ori tratative nu au atenuat conflictul armat. Răniții mureau între linii: morții se descompuneau în țărînă. Nave comerciale și nave neutre ori nave spital erau scufundate în mare și toți oamenii de la bordul lor lăsați în voia sorții ori uciși în timp ce înotau. S-au făcut toate eforturile pentru a înfometa națiuni întregi în vederea supunerii lor, fără a se ține seamă de vîrstă ori sex. Orașe și monumente au fost distruse de artilerie. Bombele erau aruncate din aer fără nici o discriminare. Gaze otrăvitoare de tot felul îi asfixiau pe soldați. Foc lichid era proiectat asupra corpurilor lor. Oameni căzeau din aer în flăcări sau dispăreau adesea, încet, în adîncurile întunecate ale mării. Efectivul armatelor era limitat doar de numărul bărbaților din fiecare țară. Europa și părți întinse din Asia și Africa au devenit un mare cîmp de luptă pe care, după ani întregi de confruntări, nu armate, ci națiuni s-au frînt și pus pe fugă. Cînd totul s-a sfîrșit, Tortura și Canibalismul erau singurele două expediente pe care statele creștine cu un înalt grad de civilizație fuseseră în stare să și le refuze: și erau de o utilitate îndoielnică.[33]

După cum corect observa Churchill, ororile pe care le-a enumerat erau săvîrșite de „puternicele state educate". Într-adevăr, ele erau dincolo de puterile indivizilor, oricît de răi ar fi fost aceștia. Este bine cunoscut că oamenii sînt excesiv de cruzi și nemiloși nu ca o regulă provenită dintr-o răutate recunoscută, ci dintr-un simț al dreptății ultragiat. Acest lucru este cu atît mai valabil pentru state legal constituite, învestite cu întreaga autoritate aparent morală a parlamentelor, congreselor și curților de justiție! Capacitatea distructivă a individului, oricît de rău, este mică, dar cea a statului, oricît de bine intenționat ar fi acesta, este aproape nelimitată. Extindeți statul, și această capacitate distructivă se va extinde cu siguranță și ea, *pari passu**. După cum cinic s-a exprimat pacifistul american Randolph Bourne, în ajunul intervenției din 1917, „războiul este sănătatea statului"[34]. Mai mult, istoria ne demonstrează în mod dureros că spiritul colectiv de dreptate este mult mai greu de stăpînit decît orice căutare individuală a răzbunării. Acesta a fost un lucru bine înțeles de Woodrow Wilson, care fusese ales în 1916 pentru că propunea un program pacifist și care avertiza: „Conduceți o singură dată acest popor în război și va uita pînă și că a existat ceva numit toleranță. [...] Spiritul brutalității nemiloase va pătrunde în fiecare fibră a vieții noastre naționale."[35]

Efectul primului război mondial a fost în uriașă măsură acela de a mări dimensiunea statului și, prin urmare, capacitatea distructivă și propensiunea spre oprimare a acestuia. Înainte de 1914, toate sectoarele statului erau mici, deși multe se dezvoltau, unele dintre ele repede. Sfera activității de stat reale era în medie între 5% și 19% din Produsul Intern Brut.[36] În 1913, venitul

* În ritm egal (*n. t.*).

total al statului (inclusiv guvernarea locală) era, ca procent din PIB, de numai 9% în America. În Germania, care pe vremea lui Bismarck începuse să construiască un extraordinar aparat menit să asigure prosperitatea, era de două ori mai mare, 18%; iar în Marea Britanie, care luase exemplul Germaniei începînd din 1906, era de 13%.[37] În Franța, statul absorbise întotdeauna o fracțiune relativ mare a PIB. Dar în Japonia și, mai presus de toate, în Rusia țaristă, statul își asuma un rol complet nou în viața națiunii, pătrunzînd în toate sectoarele economiei industriale.

În aceste două țări, urmărindu-se imperialismul militar, statul forța ritmul industrializării pentru a „prinde din urmă" economiile mai avansate. În Rusia însă, preeminența statului în fiecare sector al vieții economice devenea factorul central al societății. Statul era proprietarul terenurilor petrolifere, al minelor de aur și de cărbune, a două treimi din sistemul feroviar, a mii de fabrici. În Noile Teritorii din est existau „țărani de stat"[38]. Industria rusă, chiar și în cazurile în care nu era proprietate de stat, depindea în mare măsură de barierele de tarif, subvențiile de stat, împrumuturi sau era interdependentă cu sectorul public. Legăturile dintre Ministerul de Finanțe și marile bănci erau strînse, cu funcționari de stat numiți în consiliile de administrație.[39] În plus, Banca de Stat, un departament al Ministerului de Finanțe, controla casele de economii și societățile de credit, conducea finanțele Căilor Ferate, finanța aventuri în politica externă, funcționa ca agent de reglare a întregii economii și căuta în permanență metode de a-și mări puterea și extinde activitățile.[40] Ministerul Comerțului supraveghea sindicatele private, regla prețurile, profiturile, folosirea materiilor prime și a încărcăturilor navelor maritime și își plasa agenții în consiliile de administrație ale tuturor societăților pe acțiuni.[41] Rusia țaristă, în ultima ei etapă de pace, a constituit un experiment pe scară largă al capitalismului colectiv de stat, și aparent unul plin de succes. I-a impresionat și alarmat pe germani: într-adevăr, teama de creșterea rapidă a capacității economice (și prin urmare militare) a Rusiei a fost cel mai important factor în decizia Germaniei de a porni războiul în 1914. După cum îi spunea Bethmann Hollweg lui Riezler, „Viitorul aparține Rusiei".[42]

O dată cu izbucnirea războiului, fiecare beligerant și-a studiat plin de sîrg inamicii și aliații, pentru a descoperi aspecte de management de stat și de intervenție a statului în economia de război care puteau fi imitate. Sectoarele capitaliste, liniștite de profiturile imense și animate, fără îndoială, și de patriotism, nu au ridicat nici o obiecție. Rezultatul a fost o creștere calitativă și cantitativă a rolului statului, care nu fusese niciodată pe deplin anulat — căci deși aranjamentele pe timp de război erau uneori abandonate pe timp de pace, în aproape toate cazurile ele erau în cele din urmă adoptate din nou, de obicei permanent. Germania a stabilit ritmul, adoptînd rapid majoritatea procedurilor de stat rusești, care o speriaseră așa de tare în vremea păcii și le făcuse operante cu o asemenea sporită eficiență, încît atunci cînd Lenin

a moștenit mecanismul capitalist de stat rusesc în 1917–1918, a căutat surse de inspirație în tipurile de control economic german pe timp de război.[43] Pe măsură ce războiul se prelungea, iar pierderile și disperarea creșteau, statele beligerante deveneau în mod constant mai totalitare, mai ales după iarna lui 1916–1917. În Germania, sfîrșitul guvernării civile a sosit la 9 ianuarie 1917, cînd Bethmann Hollweg a fost forțat să se supună cererii de război submarin nerestricționat. El a căzut complet de la putere în iulie, lăsîndu-i pe generalul Ludendorff și pe amirali în posesia statului-monstru. Episodul a marcat adevăratul sfîrșit al monarhiei constituționale, de vreme ce kaiserul, sub presiunea militarilor, a renunțat la prerogativa sa de a numi și demite cancelarul. Chiar pe cînd mai era cancelar, Bethmann Hollweg a descoperit că telefonul său era ascultat și, după cum ne relatează Riezler, cînd auzea clicul striga în receptor „Ce *Schweinhund** trage cu urechea?"[44] Dar ascultarea telefoanelor era legală conform legislației „stării de asediu", care împuternicea comandamentele militare zonale să cenzureze sau să suprime ziarele. Ludendorff a fost de asemenea autorizat să adune 400 000 de muncitori belgieni în Germania, prefigurînd astfel metodele muncii silnice ale naziștilor și sovieticilor.[45] În ultimele optsprezece luni de ostilități, elita germană a practicat cu fervoare ceea ce era denumit pe față „socialism de război", într-o încercare disperată de a mobiliza fiecare strop de efort productiv în vederea victoriei.

Și în Occident, statul a înghițit cu lăcomie independența sectorului privat. Spiritul corporatist, întotdeauna prezent în Franța, a preluat industria și a avut loc o resuscitare a intoleranței patriotice iacobine. Prin opoziție, Georges Clemenceau s-a luptat cu succes pentru o oarecare libertate a presei, iar după ce a ajuns la puterea supremă în agonia lui noiembrie 1917, a permis chiar critici cu privire la persoana sa. Dar politicieni precum Malvy și Caillaux au fost arestați și s-au întocmit lungi liste de agenți subversivi (faimosul *Carnet B*), care urmau a fi vînați, arestați și chiar executați. Democrațiile liberale anglo-saxone nu erau în nici un caz imune la aceste presiuni. După venirea la putere a lui Lloyd George în timpul crizei din decembrie 1916, au fost impuse rigorile complete ale recrutării, precum și Apărarea agresivă a Realm Act, iar industria, transportul și aprovizionarea au fost mobilizate sub conducerea unor comitete corporatiste de război.

Și mai dramatic a fost entuziasmul cu care, cinci luni mai tîrziu, administrația Wilson a lansat Statele Unite în corporatismul de război. Indicii existaseră, ce-i drept, de mai-nainte. În 1909, Herbert Croly, în *Promisiunea vieții americane*, prezisese că aceasta nu putea fi îndeplinită decît prin intervenția deliberată a statului pentru a promova „o democrație superior socializată". Trei ani mai tîrziu, lucrarea lui Charles Van Hise, *Concentrare și control: o soluție la problema trusturilor în Statele Unite*, prezenta argumentul pen-

* Ticălos (*n. t.*).

tru corporatism. Aceste idei au stat la baza „noului naționalism" al lui Theodore Roosevelt, pe care Wilson și l-a însușit și l-a dezvoltat pentru a cîștiga războiul.[46] Existau o Administrație a Combustibilului, care a impus „duminicile fără gaz", un Consiliu al Muncii în vreme de Război, care intervenea în disputele industriale, o Administrație a Alimentației, condusă de Herbert Hoover, care fixa prețurile mărfurilor și un Consiliu Naval care a lansat 100 de vase noi la 4 iulie 1918 (preluase deja peste 9 milioane de tone sub controlul său operativ).[47] Organul central era Consiliul Industrial de Război, a cărui primă realizare a fost abolirea Actului Anti-Trust al lui Sherman, un indiciu sigur al corporatismului, și ai cărui membri (Bernard Baruch, Hugh Johnson, Gerard Swope și alții) conduceau o pepinieră pentru intervenționismul anilor '20 și New Deal-ul, care la rîndul său a inspirat Noua Frontieră și Marea Societate. Corporatismul de război din 1917 a inițiat una din marile continuități ale istoriei americane moderne, uneori subterană, alteori la suprafață, care a culminat cu vastul stat al bunăstării din timpul lui Lyndon Johnson, la sfîrșitul anilor '60. John Dewey nota pe vremea aceea că războiul subminase pînă atunci irezistibilele pretenții la proprietatea privată: „Indiferent cît de multe dintre agențiile speciale pentru control public decad o dată cu dispariția stresului cauzat de război, mișcarea nu va fi niciodată reversibilă."[48] Aceasta s-a dovedit a fi o predicție corectă. În același timp, noi legi restrictive, ca Actul Spionajului (1917) și Actul Sediționii (1918), au fost adesea impuse cu sălbăticie: socialistul Eugene Debs a luat zece ani pentru un discurs împotriva războiului, iar un bărbat care a obstrucționat planul a fost condamnat la patruzeci de ani închisoare.[49] În toate țările beligerante, și nu numai în Rusia, anul de vîrf 1917 a dovedit că libertatea individuală și proprietatea privată tindeau să împărtășească mereu aceeași soartă.

Astfel, războiul a demonstrat atît viteza impresionantă cu care statul modern se putea extinde, cît și apetitul inepuizabil pe care el l-a creat în consecință atît pentru distrugerea inamicilor, cît și pentru exercitarea puterii despotice asupra propriilor cetățeni. Spre sfîrșitul războiului erau o mulțime de oameni raționali care înțelegeau gravitatea acestor evoluții. Dar putea fi dat oare ceasul înapoi la momentul unde se aflase în iulie 1914? Voia oare cineva să-l dea înapoi? Europa mai avusese de două ori experiența unor reglementări generale, după războaie lungi și cumplite. În 1648, tratatele cunoscute ca Pacea din Westfalia evitaseră sarcina imposibilă de a restaura *statu quo ante** și în mare măsură nu făcuseră decît să accepte frontierele create de un război de epuizare. Aranjamentul nu a durat, deși religia a încetat să mai fie un *casus belli***. Aranjamentul impus în 1814–1815 de Congresul

* Starea de lucruri anterioară (*n. t.*).

** Motiv de război (*n. t.*).

de la Viena după războaiele napoleoniene fusese mai ambițios și, în ansamblu, mai reușit. Obiectivul său fusese să restabilească, pe cît posibil, sistemul micilor și marilor monarhii autocrate care existaseră înainte de Revoluția franceză, ca unic cadru în care oamenii ar accepta frontierele europene ca legitime și durabile.[50] Procedeul a funcționat în sensul că au trecut nouăzeci și nouă de ani pînă la izbucnirea unui nou război general european și se poate susține că secolul al XIX-lea a fost cel mai așezat și mai productiv din întreaga istorie a omenirii. Făuritorii păcii de la 1814–1815 erau însă un grup neobișnuit: un congres de reacționari între care lordul Castlereagh părea un instigator revoluționar, iar ducele de Wellington un progresist teribil. Ipotezele lor de lucru se bazau pe negarea brutală a oricăror noțiuni politice inovatoare ale precedentului sfert de secol. Ei împărtășeau mai ales credința declarată, aproape nenuanțată de cinism, în echilibrul de forțe și sfere de interes stabilite de comun acord, căsătorii dinastice, înțelegeri particulare între suverani și gentlemeni, supuse unui cod curent (exceptînd cazurile *in extremis*) și proprietatea privată asupra unui teritoriu prin descendență legitimă. Unui rege sau împărat deposedat într-o parte a Europei i se putea da o „compensație", ca să folosim termenul la modă, în altă parte, indiferent de naționalitatea, limba sau cultura locuitorilor. Ei numeau asta un „transfer de suflete", după expresia folosită în Rusia pentru vînzarea unei proprietăți cu iobagi cu tot, *glebae adscripti*.[51]

Făuritorii păcii de la 1919 nu au avut la dispoziție aceste opțiuni. O pace a epuizării, ca aceea din Westfalia, bazată pe frontiere militare, era de neimaginat: ambele părți erau destul de istovite, dar una, prin virtutea armistițiului, cîștigase un copleșitor avantaj militar. Francezii ocupaseră toate capetele de pod de pe Rin pînă la 6 decembrie 1918. Britanicii făceau o blocadă de coastă, căci germanii își predaseră flota și cîmpurile minate înainte de 21 noiembrie. Era, așadar, posibilă o pace prin *Diktat*.

Totuși, asta nu însemna că Aliații puteau restaura vechea lume, chiar dacă ar fi dorit. Vechea lume era în descompunere încă înainte de izbucnirea războiului. În Franța, anticlericalii fuseseră la putere timp de un deceniu, și ultimele alegeri dinainte de război arătau o deplasare și mai la stînga. În Germania, alegerile din 1912 au făcut pentru prima dată din socialiști cel mai mare partid unic. În Italia, guvernul Giolitti a fost cel mai radical din istoria ei ca țară unificată. În Marea Britanie, liderul conservator A.J. Balfour a spus despre înfrîngerea sa catastrofală din 1906 că este „un ecou slab al aceleiași mișcări care a produs masacre în St. Petersburg, răzmerițe în Viena și procesiuni socialiste în Berlin". Chiar și aristocrația rusă încerca să se liberalizeze. Habsburgii căutau neliniștiți noi platforme constituționale care să-i susțină. În pragul războiului, Europa era condusă de așa-zișii progresiști îngrijorați, care se străduiau din greu să satisfacă așteptări din ce în ce mai mari, dornici mai presus de toate să cultive și să liniștească tineretul.

Este un mit că tineretul european a fost sacrificat cu cruzime în 1914 de către o generație egoistă și cinică. Discursurile politicienilor antebelici erau pline de apeluri la tineret. Mișcările de tineret erau un fenomen european, mai ales în Germania, unde 25 000 de membri ai cluburilor *Wandervögel* făceau excursii, cîntau la chitară, protestau împotriva poluării și a extinderii orașelor și îi înjurau pe bătrîni. Lideri de opinie ca Max Weber și Arthur Möller van den Bruck cereau ca tinerii să fie aduși la cîrmă. Națiunea, scria Bruck, „are nevoie de o primenire a sîngelui, de o insurecție a copiilor împotriva părinților, de o înlocuire a bătrînilor cu tineri."[52] Peste tot în Europa, sociologii studiau cu asiduitate tineretul pentru a afla ce gîndește și ce vrea.

Și bineînțeles că ceea ce voia tineretul era război. Prima „tînără generație" răzgîiată a pornit entuziast la un război pe care cei mai vîrstnici, aproape fără excepție, l-au acceptat cu oroare sau cu o disperare fatalistă. În rîndurile tinerilor din clasa de mijloc a fost, la început cel puțin, cel mai popular război din istorie. Ei și-au aruncat chitarele și au pus mîna pe arme. Charles Péguy scria că s-a dus „plin de rîvnă" la război (și la moarte). Henri de Montherlant relata că „iubea viața pe front, scăldarea în elementar, anihilarea inteligenței și a sufletului". Pierre Drieu la Rochelle numea războiul „o surpriză minunată". Tineri scriitori germani precum Walter Flex, Ernst Wurche și Ernst Jünger sărbătoreau ceea ce Jünger numea „momentul sfînt" al lui august 1914. Romancierul Fritz von Unger descria războiul ca pe un „purgativ", începutul unui „nou gust pentru viață". Rupert Brooke găsea că era „unica viață [...] un fior plăcut, ca nimic altceva pe lume". Pentru Robert Nichols era „un purificator". „E mort acela care nu luptă", scria Julian Grenfell („În luptă"), „iar cel care moare luptînd crește". Tinerii italieni care au intrat în război mai tîrziu erau și mai lirici. „Acesta-i ceasul triumfului celor mai mari valori", scria un poet italian, „e Ceasul Tinereții". Un altul îi răspundea ca un ecou: „Doar oamenii mărunți și bătrînii de douăzeci de ani ar vrea să-l rateze."[53]

Pînă în iarna lui 1916–1917, pofta de război trecuse. Pe măsură ce lupta se prelungea la nesfîrșit, tineri însîngerați și deziluzionați se întorceau spre vîrstnici cu dezgust și crescîndă mînie. În toate taberele se vorbea în tranșee despre o reglare de conturi cu „politicienii vinovați", „vechea gașcă". În 1917 și încă și mai mult în 1918, regimurile din toate țările beligerante (cu unica excepție a Statelor Unite) s-au simțit testate aproape pînă la distrugere, ceea ce ajută la explicarea disperării și sălbăticiei crescînde cu care purtau războiul. Victoria a ajuns să fie identificată cu supraviețuirea politică. Monarhiile italiană și belgiană și poate chiar și cea britanică nu ar fi supraviețuit înfrîngerii, cum nu i-ar fi supraviețuit nici cea de-a Treia Republică din Franța. Bineînțeles, de îndată ce au repurtat victoria, au părut toate destul de sigure. Dar cine oare păruse cîndva mai sigur ca Hohenzollernii în Berlin? Kaiserul Wilhelm al II-lea a fost expediat fără nici o ezitare la 9 noiembrie 1918, imediat ce s-a înțeles că o republică germană ar putea obține condiții

mai bune de pace. Ultimul împărat din dinastia Habsburg, Carol, a abdicat trei zile mai tîrziu, punînd capăt unui mileniu de căsătorii judicioase şi de jonglerii inspirate. Romanovii fuseseră asasinaţi la 16 iulie şi îngropaţi într-un mormînt fără nume. Astfel, cele trei monarhii imperiale ale Europei Centrale şi de Est, trepiedul de legitimitate pe care se sprijinea *l'ancien régime*, aşa cum era el, au dispărut toate într-un singur an. La sfîrşitul lui 1918 nu prea mai exista nici o şansă de a fi restaurată vreuna din ele, cu atît mai puţin toate trei. Sultanul Turciei era şi el terminat (deşi Republica Turcă a fost proclamată abia la 1 noiembrie 1922).

Dintr-o lovitură, dizolvarea acestor imperii dinastice şi absolutiste a desfăcut „pachete" de popoare eterogene care fuseseră adunate cu dragoste şi legate cu grijă la un loc de-a lungul secolelor. Ultimul recensămînt al Imperiului Habsburgic a arătat că acesta era constituit din douăsprezece naţiuni: 12 milioane de germani, 10 milioane de maghiari, 8,5 milioane de cehi, 1,3 milioane de slovaci, 5 milioane de polonezi, 4 milioane de ruteni, 3,3 milioane de români, 5,7 milioane de sîrbi şi croaţi şi 800 000 de ladini şi italieni.[54] Conform recensămîntului imperial rus din 1897, velicoruşii formau numai 43% din populaţia totală[55] ; restul de 57% erau popoare subordonate, de la luterani suedezi şi germani la letoni, ruşi albi şi ucraineni ortodocşi, polonezi catolici şi ucraineni uniaţi, musulmani şiiţi, sunniţi şi kurzi de mai multe naţionalităţi, precum şi varietăţi nenumărate de budişti, daoişti şi animişti. În afară de Imperiul Britanic, nici un alt conglomerat imperial nu a mai avut atîtea naţiuni diferite. Chiar şi în momentul recensămîntului din 1926, cînd multe dintre grupările occidentale dispăruseră, încă mai existau aproximativ două sute de popoare şi de limbi.[56] Prin comparaţie, dominioanele Hohenzollernilor erau omogene şi monoglote, dar şi acestea conţineau minorităţi de polonezi, danezi, alsacieni şi francezi.

Adevărul este că în timpul procesului de stabilire în Europa Centrală şi de Est, din secolul al IV-lea pînă în secolul al XV-lea şi de-a lungul intensei etape de urbanizare care a avut loc începînd cu secolul al XVIII-lea, aproximativ un sfert din suprafaţă fusese ocupat de naţiuni amestecate (inclusiv peste zece milioane de evrei), a căror loialitate fusese pînă atunci influenţată mai degrabă de criterii religioase şi dinastice decît naţionale. Monarhiile erau singurul principiu unificator al acestor societăţi multinaţionale, singura garanţie (deşi adesea una fragilă) că toţi vor fi egali în faţa legii. O dată ce acest principiu era înlăturat, cu ce putea fi el înlocuit? Singurul disponibil era naţionalismul, cu iredentismul care decurgea din el şi care era la modă, termen derivat din italienescul *risorgimento* şi semnificînd unirea unui întreg grup etnic într-un singur stat. La aceasta se adăuga acum o nouă noţiune specifică, „autodeterminarea", prin care se înţelegea ajustarea frontierelor prin plebiscit conform *preferinţelor etnice*.

Cei doi principali aliați occidentali, Marea Britanie și Franța, nu au avut la început nici o dorință și nici un plan de a promova o pace bazată pe naționalitate. Ba chiar dimpotrivă. Amîndouă conduceau imperii multinaționale, poliglote. Anglia avea în plus ea însăși o problemă iredentistă în Irlanda. În 1918 amîndouă erau conduse de foști progresiști, Lloyd George și Clemenceau, care în agonia războiului învățaseră *Realpolitik* și căpătaseră un respect plin de invidie față de vechile noțiuni de „echilibru", „compensație" și așa mai departe. Cînd, în timpul convorbirilor de pace, tînărul diplomat britanic Harold Nicolson stăruia că era imperativ ca Anglia să garanteze autodeterminarea grecilor din Cipru, el a fost dojenit de Sir Eyre Crowe, ministrul de Externe: „Prostii, dragul meu Nicolson... Ai aplica autodeterminarea la India, Egipt, Malta și Gibraltar? Dacă *nu* ești pregătit să mergi atît de departe, atunci nu ai [*sic*] nici un drept să pretinzi că ai o logică. Dacă *ești* pregătit să mergi pînă acolo, atunci mai bine te-ai întoarce imediat la Londra."[57] (Ar fi putut adăuga că Ciprul avea o importantă minoritate turcă; și din acest motiv el încă nu a ajuns la autodeterminare nici în anii '80.) Lloyd George s-ar fi străduit bucuros să țină Imperiul Austro-Ungar nedezmembrat pînă în 1917 sau chiar pînă la începutul lui 1918, în schimbul unei păci separate. Cît despre Clemenceau, obiectivul lui principal era securitatea Franței, iar pentru aceasta el voia înapoi nu numai Alsacia și Lorena (în care cea mai mare parte a populației vorbea germana), ci și Saarlandul, cu Renania smulsă Germaniei, ca un stat-marionetă de orientare franceză.

Mai mult, pe parcursul războiului, Anglia, Franța și Rusia semnaseră o serie de tratate secrete între ele pentru a determina și alte puteri să li se alăture, tratate care erau total contrare principiilor naționaliste. Francezii și-au asigurat aprobarea rușilor pentru ideea lor de a domina Renania, dînd în schimb Rusiei mînă liberă pentru a oprima Polonia, printr-un tratat semnat la 11 martie 1917.[58] Prin acordul Sykes-Picot din 1916, Marea Britanie și Franța conveneau să deposedeze Turcia de provinciile sale arabe și să le împartă între ele. Italia s-a vîndut cui a oferit mai mult: prin tratatul secret de la Londra, din 26 aprilie 1915, ea avea să capete suveranitatea asupra a milioane de tirolezi de limbă germană și de sîrbi și croați din Dalmația. Un tratat cu România semnat la 17 august 1916 îi dădea acesteia toată Transilvania și cea mai mare parte a Banatului, precum și Bucovina, unde majoritatea locuitorilor nu vorbeau românește. Un alt tratat secret semnat la 16 februarie 1917 oferea Japoniei provincia chineză Shantung, aflată pînă atunci în sfera comercială a Germaniei.[59]

Cu toate acestea, o dată cu colapsul regimului țarist și refuzul Habsburgilor de a încheia o pace separată, Anglia și Franța au început să încurajeze naționalismul și să facă din autodeterminare un „obiectiv de război". La 4 iunie 1917 guvernul provizoriu al lui Kerenski din Rusia a recunoscut o Polonie

independentă; Franța a început să adune o armată de polonezi, iar la 3 iunie 1918 a proclamat crearea unui puternic stat polonez ca obiectiv primordial.[60] Între timp, în Marea Britanie, lobby-ul slavofil condus de R.W. Seton-Watson și ziarul său, *The New Europe*, stăruia cu succes pentru dezmembrarea Austro-Ungariei și crearea de noi state etnice.[61] Au fost făcute promisiuni mai multor politicieni slavi și balcanici în exil, în schimbul rezistenței față de „imperialismul german". În Orientul Mijlociu, filoarabul colonel T.E. Lawrence a fost autorizat să promită regate independente emirilor Feisal și Hussein drept răsplată pentru lupta împotriva turcilor. În 1917, așa-numita „Declarație Balfour" promitea evreilor o patrie națională în Palestina, pentru a-i încuraja să părăsească Puterile Centrale. Multe dintre aceste promisiuni erau reciproc incompatibile, pe lîngă faptul că veneau în contradicție cu tratatele secrete încă în vigoare. De fapt, în ultimii doi ani de lupte disperate, Anglia și Franța emiteau cu nepăsare acte de proprietate care în total se refereau la un teritoriu mai mare decît acela de care dispuneau ele și care nu puteau fi toate onorate la instalarea păcii, chiar presupunînd că ar fi fost o pace aspră. Unele dintre aceste cecuri postdatate, fără acoperire, au stîrnit scandaluri.

Pentru a complica lucrurile, Lenin și bolșevicii lui au preluat controlul asupra Rusiei la 25 octombrie 1917 și și-au însușit imediat arhivele diplomației țariste. Au predat copii ale tratatelor secrete unor corespondenți occidentali, iar la 12 decembrie *Manchester Guardian* a început să le publice. Acest lucru a fost însoțit de o viguroasă propagandă bolșevică menită a încuraja revoluții comuniste în întreaga Europă, promițînd tuturor popoarelor autodeterminare.

Mișcările lui Lenin au avut la rîndul lor un efect profund asupra președintelui american. Woodrow Wilson este ridiculizat de mai bine de jumătate de secol pentru că goana lui ignorantă după idealuri irealizabile a făcut imposibilă încheierea unei păci raționale. Acest lucru este numai pe jumătate adevărat. Wilson era universitar, specialist în științe politice, fost rector al Universității Princeton. Știa că nu se pricepe la afaceri externe. Chiar înainte de învestitura sa, în 1913, el le spunea prietenilor: „Ar fi o ironie a sorții dacă administrația mea ar trebui să se ocupe în principal de politica externă."[62] Democrații nu mai fuseseră la putere de cincizeci și trei de ani și Wilson vedea în diplomații Statelor Unite niște republicani. Cînd a izbucnit războiul, el a insistat ca americanii să fie „neutri și cu numele, și cu fapta". A reușit să fie reales în 1916 datorită sloganului „Ne-a ținut departe de război". Nu voia să dezmembreze nici vechiul sistem european: el pleda pentru o „pace fără victorie".

La începutul lui 1917 Wilson ajunsese la concluzia că America ar avea o influență mai mare asupra reîmpărțirii lumii ca beligerant decît ca stat neutru și a trasat o firavă distincție morală și legală între Marea Britanie și Germania: folosirea submarinelor de către Germania viola „drepturile omului",

în timp ce blocadele britanicilor violau doar „drepturile de proprietate", ceea ce constituia un delict mai mic.[63] O dată aflat în război, el l-a purtat în forță, nevăzînd însă în America un combatant obișnuit. Ea intrase în război, spunea el în mesajul către Congres din aprilie 1917, „pentru a susține principiile păcii și dreptății" și pentru a stabili „o împletire a păcii și a acțiunii care va urmări de acum încolo respectarea acestor principii". Dornic să fie bine pregătit pentru făurirea păcii, el a creat în septembrie 1917, sub conducerea aghiotantului său, colonelul Edward House și a doctorului S.E. Mezes, o organizație formată din 150 de experți universitari care a fost cunoscută sub numele de „Ancheta" și găzduită în clădirea American Geographical Society din New York.[64] Ca rezultat, delegația americană a fost, pe tot parcursul procesului de pace, de departe cea mai bine informată și documentată, fiind adesea, în multe probleme, singura sursă de informații exacte. „Dacă Tratatul de Pace ar fi fost întocmit numai de către experții americani", scria Harold Nicolson, „ar fi fost unul dintre cele mai înțelepte și totodată mai științifice documente concepute vreodată."[65]

Cu toate acestea, „Ancheta" s-a bazat pe presupunerea că pacea avea să fie un compromis negociat și că metoda cea mai bună de a o face durabilă ar fi asigurarea faptului că se conforma justiției naturale și astfel era acceptabilă pentru popoarele implicate. Procedeul era empiric și nu ideologic. În mod special, în această etapă Wilson nu era prea entuziasmat de Liga Națiunilor, o idee britanică avansată pentru prima dată la 20 martie 1917. El a crezut că va crea probleme cu Congresul. Dar publicarea de către bolșevici a tratatelor secrete, care puneau aliații Americii în cea mai proastă lumină posibilă, ca prădători anacronici, l-a consternat. Chemarea lui Lenin la autodeterminare generală a contribuit și ea la a-i forța mîna lui Wilson, căci i se părea că America, în calitate de custode al libertății democratice, nu putea fi întrecută de un regim revoluționar care luase puterea în mod ilegal. Prin urmare, a conceput în grabă și a prezentat public la 8 ianuarie 1918 faimoasele „Paisprezece puncte". Primul repudia tratatele secrete. Ultimul lua măsuri pentru înființarea unei Ligi. Celelalte erau, cele mai multe, garanții specifice că, deși teritoriile cucerite trebuiau predate, cei înfrînți nu aveau să fie pedepsiți prin pierderea de populații, naționalitatea fiind factorul determinant. La 11 februarie Wilson a adăugat cele „Patru principii", care întăreau ultimul punct, iar la 27 septembrie el a furnizat piatra de temelie a celor „Cinci specificații", din care prima promitea dreptate pentru prieteni și dușmani deopotrivă.[66] Codicele de douăzeci și trei de aserțiuni a fost întocmit de Wilson independent de Anglia și Franța.

Ajungem acum la esența neînțelegerii care a distrus orice șansă reală de reușită a acordului de pace, pregătind astfel un al doilea conflict mondial. Pînă în septembrie 1918 devenise evident că Germania, după ce cîștigase războiul în Est, era pe cale să-l piardă în Vest. Dar armata germană, de nouă milioane de soldați, era încă intactă și efectua o retragere ordonată din teri-

toriile cucerite în Franța și Belgia. La două zile după ce Wilson a făcut publice cele „Cinci specificații", atotputernicul general Ludendorff i-a uluit pe membrii guvernului său spunîndu-le că „starea armatei necesită un armistițiu imediat pentru a se evita o catastrofă". Trebuia format un guvern popular care să ia legătura cu Wilson.[67] Motivul lui Ludendorff era evident acela de a arunca asupra partidelor democratice oprobriul cedării cuceririlor teritoriale ale Germaniei. Dar el considera, de asemenea, cele douăzeci și trei de aserțiuni ale lui Wilson la un loc drept o garanție că Germania nu avea să fie dezmembrată ori pedepsită, ci își va păstra integritatea și puterea aproape intacte. În împrejurările date, era tot ce putea spera în mod rezonabil; chiar mai mult, căci cel de-al doilea din cele „Paisprezece puncte", referitor la libertatea mărilor, implica ridicarea blocadei britanice. Autoritățile civile împărtășeau aceeași opinie, și la 4 octombrie cancelarul, prințul Max de Baden, a deschis negocierile pentru un armistițiu cu Wilson pe baza declarațiilor acestuia. Austriecii, pornind de la o premisă și mai optimistă, i-au urmat trei zile mai tîrziu.[68] Wilson, care avea acum o armată de patru milioane și pe care toată lumea îl credea atotputernic, cu Anglia și Franța sub fermul lui control economic, a reacționat favorabil. În urma unui schimb de note, la 5 noiembrie le-a oferit germanilor un armistițiu pe baza celor „Paisprezece puncte", cu numai două rezerve din partea Aliaților: libertatea mărilor (unde Marea Britanie și-a rezervat dreptul de a face interpretări) și compensațiile pentru daune de război. Pe baza acestei înțelegeri, germanii au fost de acord să depună armele.

Ceea ce nu știau germanii și austriecii era că, la 29 octombrie, colonelul House, trimisul special al lui Wilson și reprezentantul SUA în Consiliul Suprem de Război al Aliaților, avusese o lungă întîlnire secretă cu francezul Clemenceau și englezul Lloyd George. Aceştia și-au exprimat toate îndoielile și rezervele cu privire la declarațiile lui Wilson și l-au făcut pe House să le accepte. El le-a consemnat sub forma unui „Comentariu", telegrafiat apoi lui Wilson la Washington. „Comentariul", care nu a fost niciodată comunicat germanilor și austriecilor, înlătura efectiv toate avantajele „punctelor" lui Wilson în ceea ce privea Puterile Centrale. Într-adevăr, el schița toate prevederile Tratatului de la Versailles față de care aveau cele mai mari obiecții, inclusiv dezmembrarea Austro-Ungariei, pierderea coloniilor germane, scindarea Prusiei printr-un coridor polonez și despăgubiri.[69] Ceea ce este și mai remarcabil, el nu numai că s-a bazat pe premisa „vinovăției de război" a Germaniei (care era, în mod discutabil, implicită în cele douăzeci și trei de puncte ale lui Wilson), ci a fost creat în jurul principiului „recompenselor" pentru învingători și al „pedepselor" pentru învinși, pe care Wilson îl respinsese în mod specific. Este adevărat că, pe parcursul negocierilor din octombrie, Wilson, care de fapt nu mai avusese niciodată de-a face cu germanii, devenea din această cauză tot mai ostil față de ei. A fost mai ales iritat de torpilarea bacului civil irlandez *Leinster*, care a dus la pierderea a

450 de vieți, între care mulți copii și femei, pe 12 octombrie, la mai bine de o săptămînă după ce germanii îi solicitaseră un armistițiu. Cu toate acestea, este ciudat că a acceptat „Comentariul" și e de-a dreptul uimitor că nu le-a pomenit nimic de el germanilor. Aceștia, la rîndul lor, și-au dovedit incompetența necerînd clarificări ale anumitor puncte, căci stilul lui Wilson, după cum spunea cabinetului ministrul de Externe britanic, A.J. Balfour, „este foarte inexact. Este un orator de primă mînă dar nu știe să conceapă un text".[70] Principala responsabilitate pentru acest eșec fatal în comunicare îi revine lui Wilson. Și nu a fost o eroare în numele idealismului.

Cea de-a doua greșeală, care a fost o parte componentă a celei dintîi și a transformat-o într-o catastrofă, a fost una de organizare. Conferinței de pace nu i s-a dat o structură deliberată. Ea a avut loc pur și simplu, căpătînd o configurație și o direcție proprie și dezvoltînd o atitudine tot mai profund antigermană pe parcursul ei, atît în substanță cît și, la fel de important, în formă. La început, toată lumea presupusese vag că termenii preliminari vor fi schițați de Aliați între ei, abia după aceea urmînd să apară germanii și partenerii lor și să se negocieze tratatul de pace propriu-zis. Așa se întîmplase la Congresul de la Viena. Un program al conferinței în acest sens a și fost schițat de logiștii francezi și înmînat lui Wilson de către ambasadorul francez la Washington încă din 29 noiembrie 1918. Acest document a mai avut și meritul de a stipula anularea imediată a tuturor tratatelor secrete. Dar formularea lui l-a iritat pe Wilson și nu s-a mai auzit nimic despre el. Astfel, conferința s-a întrunit fără un program de desfășurare acceptat inițial și nici nu a creat vreunul.[71] *Modus operandi* a fost făcut și mai confuz prin hotărîrea lui Wilson de a traversa Atlanticul pentru a participa și el. Asta însemna că acela care era considerat „cel mai puternic om din lume" nu mai putea fi ținut în rezervă, ca un *deus ex machina*, pentru a se pronunța din înălțimi ori de cîte ori Aliații se aflau în impas. Venind la Paris, el a devenit un simplu șef de guvern ca și ceilalți, și de fapt a pierdut tot atîtea dispute cîte a și cîștigat. Dar acest lucru s-a întîmplat și pentru că, pe măsură ce negocierile se derulau, interesul lui Wilson a scăzut în mod clar față de propriile sale douăzeci și trei de puncte, pentru a se concentra aproape exclusiv asupra Ligii și a Convenției acesteia. Pentru el, noua organizație mondială propusă, în privința căreia fusese sceptic pînă atunci, a devenit singurul obiectiv al conferinței. Operațiunile ei aveau să repare orice neajunsuri ale tratatului însuși. Acest lucru a avut două consecințe cumplite. În primul rînd, francezii au reușit să facă să fie acceptate clauze mult mai severe, inclusiv o Polonie „mare", care să taie Prusia în două și să deposedeze Germania de centura ei industrială sileziană, o ocupație aliată de cincisprezece ani în Renania și uriașe despăgubiri de război. În al doilea rînd, ideea unui set preliminar de clauze a fost abandonată. Wilson era hotărît să insereze Convenția Ligii în actul preliminar. Secretarul său de Stat, Robert Lansing, i-a atras atenția că pînă și un acord provizoriu ca acesta constituia în mod legal un tratat și prin

urmare necesita o ratificare din partea Congresului. Temîndu-se să nu aibă probleme în Senat, Wilson a hotărît atunci să meargă pînă la obținerea unui tratat final.[72] Bineînțeles, au mai existat și alți factori. Mareșalul Foch, comandantul suprem al armatei franceze, se temea că anunțarea unor clauze preliminare asupra cărora se căzuse de acord ar accelera demobilizarea aliaților Franței și ar întări poziția germanilor în faza finală. Iar un acord chiar și între Aliați se dovedea a fi foarte dificil asupra atîtor puncte, încît toți se temeau de introducerea unor părți negociatoare noi și ostile, ale căror activități ar fi distrus tot ce se realizase pînă în acel moment. Astfel că ideea unor condiții preliminare a fost abandonată.[73]

Prin urmare, cînd germanilor li s-a permis în sfîrșit să vină la Paris, ei au descoperit spre consternarea lor că nu aveau să negocieze o pace, ci aceasta avea să le fie impusă, ei marcîndu-și singuri neputința prin faptul că acceptaseră un armistițiu pe care acum îl considerau o escrocherie. Mai mult, Clemenceau, pentru care ura și teama față de germani erau o lege a naturii, a regizat impunerea *Diktat*-ului. El n-a reușit să asigure un acord privind o Germanie federalizată, care să dărîme opera lui Bismarck, sau o frontieră militară franceză pe Rin. Dar la 7 mai 1919 i s-a permis să prezideze ceremonia de la Versailles, unde Franța fusese umilită de Prusia în 1871, la care a apărut în sfîrșit delegația germană, nu în calitate de parte negociatoare, ci ca prizonieri condamnați, veniți să-și primească sentința. Adresîndu-se taciturnului plenipotențiar german, contele von Brockdorff-Rantzau, el și-a ales cu grijă cuvintele:

> Aveți în fața dumneavoastră pe reprezentanții acreditați ai puterilor Aliate și Asociate, mari și mici, care au purtat fără întrerupere vreme de mai bine de patru ani războiul nemilos ce le-a fost impus. A sosit momentul pentru o reglare hotărîtoare a conturilor noastre. Ne-ați cerut pace. Sîntem dispuși să v-o acordăm.[74]

Apoi a stabilit un termen limită pentru o acceptare ori respingere clară. Răspunsul amar al contelui a fost citit fără ca acesta să se ridice în picioare, o impolitețe ce i-a înfuriat pe mulți dintre cei prezenți, mai ales pe Wilson, care devenea tot mai antigerman pe măsură ce conferința înainta: „Ce maniere oribile.[...] Germanii sînt într-adevăr un popor de proști. Fac întotdeauna exact ce nu trebuie.[...] Ăsta e discursul cel mai lipsit de tact pe care l-am auzit vreodată. Or să-și ridice întreaga lume împotriva lor."[75] De fapt, nu așa s-a întîmplat. A.J. Balfour nu a obiectat la faptul că Brockdorff a rămas așezat. El i-a spus lui Nicolson: „N-am observat. Îmi fac o regulă din a nu mă uita niciodată la oameni cînd se află în mod evident într-o situație grea."[76] Printre britanici exista o oarecare milă față de germani și prin urmare, pînă la 28 iunie, cînd aceștia au semnat în sfîrșit, Lloyd George a făcut eforturi intense de a atenua severitatea clauzelor, în special cu privire la granița germano-poloneză. El se temea că acest punct ar putea provoca un nou război —

ceea ce s-a și întîmplat. Dar tot ce a putut obține de la ostilii Wilson și Clemenceau a fost un plebiscit pentru Silezia superioară.[77] Astfel, germanii au semnat, „cedînd", după cum s-au exprimat ei, în fața „unei forțe copleșitoare". „Era ca și cum", scria Lansing, „oamenii ar fi fost invitați să-și semneze propriile condamnări la moarte.[...] Cu fețe palide și mîini tremurînde își scriau repede numele și apoi erau conduși înapoi la locurile lor."[78]

Maniera în care condițiile le-au fost impuse germanilor avea să aibă un efect dezastruos asupra noii lor republici, după cum vom vedea. Intervenția de ultim moment a lui Lloyd George în numele lor a pus capăt de asemenea efectiv acelei *entente cordiale* și avea să continue să otrăvească relațiile anglo-franceze pînă în anii '40: un act de perfidie pe care generalul de Gaulle avea să i-l arunce în față lui Winston Churchill în cel de-al doilea război mondial.[79] La vremea aceea mulți francezi erau de părere că Clemenceau făcuse prea multe concesii, și el a fost singurul politician din țară care ar fi putut încheia un acord pe care francezii îl considerau prea moderat și chiar periculos.[80] Americanii erau împărțiți. Printre distinșii membri ai delegației lor, unii împărtășeau antigermanismul lui Wilson.[81] John Foster Dulles vorbea despre „grozăvia crimei comise de Germania". Nescrupulosul colonel House a avut și el un rol în a-l instiga pe Wilson să renunțe la „punctele" sale. Principalul consilier al lui Wilson în problemele Poloniei, Robert H. Lord, a fost, după Clemenceau, cel mai puternic apărător al unei Polonii „mari".[82] Dar Lansing a recunoscut pe bună dreptate că a fost o eroare majoră faptul că nu li s-a permis germanilor să negocieze. El considera că Wilson își trădase principiile atît în formă, cît și în fond.[83] Criticile lui au fost unul dintre motivele principale pentru modul brutal în care Wilson l-a demis la începutul lui 1920.[84]

Dintre americanii mai tineri, majoritatea aduceau critici amare. William Bullitt i-a scris lui Wilson o scrisoare cruntă: „Îmi pare rău că nu ați dus aceeași luptă ca și noi pînă la capăt și că ați avut atît de puțină încredere în milioanele de oameni, din fiecare națiune care, ca și mine, au crezut în dumneavoastră. [...] Guvernul nostru a consimțit acum să expună popoarele năpăstuite ale lumii unor noi opresiuni, subjugări sau dezmembrări — unui nou secol de războaie."[85] Samuel Eliot Morrison, Christian Herter și Adolf Berle împărtășeau aceeași opinie. Walter Lippmann scria: „După părerea mea, Tratatul nu este numai neliberal și de rea-credință, ci este imprudent în cel mai înalt grad."[86]

Mulți dintre acești tineri aveau să devină influenți mai tîrziu. Dar ei erau umbriți de un critic încă și mai vehement din delegația britanică, aflat într-o poziție din care putea da pe loc o lovitură devastatoare acordului. John Maynard Keynes era un universitar inteligent de la Cambridge, funcționar de stat în timpul războiului și reprezentant al Finanțelor la conferință. Pe el nu-l intere-

sau securitatea militară, granițele și schimburile de populație, a căror importanță intrinsecă și emoțională o subestima în mod tragic. Pe de altă parte, înțelegea în profunzime aspectele economice ale stabilității europene, pe care majoritatea delegaților le ignora. O pace durabilă, în opinia lui, ar fi depins de viteza cu care acordul permitea revitalizarea comerțului și a industriei și creșterea numărului locurilor de muncă. Din acest punct de vedere tratatul trebuie să fie dinamic, nu răzbunător.[87] În 1916, într-un memorandum al Finanțelor, el susținea că despăgubirea pe care Germania o impusese Franței în 1871 dăunase ambelor țări și contribuise în mare măsură la recesiunea economică din anii '70 ai secolului al XIX-lea care afectase întreaga lume.[88] El considera că nu trebuiau cerute nici un fel de reparații sau, dacă se cereau, despăgubirea maximă care putea fi impusă Germaniei trebuia să fie de 2 miliarde de lire: „Dacă e ca Germania să fie «mulsă»", susținea el într-un raport pregătitor pentru conferință, „trebuie, mai presus de orice, ca ea să nu fie ruinată."[89] Cît despre datoriile de război în care erau înglodați toți Aliații — care, presupuneau ei, vor fi achitate cu ceea ce aveau să stoarcă de la Germania —, Keynes considera că ar fi înțelept din partea Angliei să-și lase creditorii în pace. O astfel de generozitate avea să-i încurajeze pe americani să facă același lucru pentru Anglia și, pe cînd Anglia avea să fie plătită de țările continentale pe hîrtie, ea ar trebui să plătească Statelor Unite în bani adevărați, așa încît o anulare generală ar fi fost în beneficiul ei.[90]

În plus față de limitarea reparațiilor și anularea datoriilor de război, Keynes mai voia ca Wilson să-și folosească autoritatea și resursele Statelor Unite pentru a lansa un vast program de credite pentru revitalizarea industriei europene — un proiect care, în 1947–1948, avea să capete forma Planului Marshall. El îl numea „un proiect măreț pentru reabilitarea Europei"[91]. Și-a supus propunerea spre aprobare șefului său, ministrul de Finanțe Austen Chamberlain, iar în aprilie 1919 a întocmit două scrisori pe care Lloyd George i le-a trimis lui Wilson. Prima susținea că „mecanismul economic al Europei este blocat" și propunerea sa îl va debloca; a doua, că „cu cît o țară este mai istovită și mai aproape de bolșevism, cu atît este mai probabil că va cere ajutor. Dar cu atît mai puțin probabil este ca întreprinderea privată să facă acest lucru."[92] Opinia lui Keynes era că America se bucura de un „moment" unic în afacerile mondiale și că Wilson ar trebui să evite să încerce a dicta granițele de după război și forma Ligii și, în schimb, să folosească rezervele de hrană și puterea economică ale SUA pentru a sprijini recuperarea pe termen lung a Europei. Era mai probabil că o Europă prosperă va uita amintirile amare ale trecutului imediat și va vedea cu alți ochi ajustările de frontiere care acum stîrneau atîtea patimi.

Era multă înțelepciune și o oarecare dreptate în viziunea lui Keynes, și cu siguranță nu se înșela cu privire la rolul Americii, după cum unii istorici americani recunosc acum.[93] Dar Wilson, obsedat de Ligă și neinteresat de

revigorarea economică, a respins pledoariile lui Lloyd George, iar Departamentul de Finanțe al SUA a fost oripilat de ideile lui Keynes. Reprezentanților săi, se plîngea Keynes, li se „interzisese oficial" să „discute orice chestiune de acest fel cu noi, chiar și în conversații particulare"[94]. Nici nu putea fi vorba de anularea datoriilor de război. Dezgustul lui Keynes față de americani a răbufnit: „Au avut șansa de a adopta o viziune largă, sau cel puțin umană, asupra lumii, dar au refuzat-o fără ezitare", îi scria el unui prieten. Wilson era „cel mai mare escroc de pe pămînt"[95]. A fost și mai îngrozit cînd a citit tratatul și a sesizat ceea ce lui i se părea a fi efectul cumulativ al prevederilor acestuia, în special clauzele reparatorii. „Tratatul blestemat", cum l-a numit el, era o formulă pentru dezastru economic și un nou război. La 26 mai 1919 el s-a retras din delegația britanică. „Cum vă puteți aștepta", îi scria el lui Chamberlain, „să asist în continuare la această farsă, care caută să pună bazele, după cum s-a exprimat un francez, «*d'une guerre juste et durable*»*?" El i-a spus lui Lloyd George: „Eu ies de pe scena asta de coșmar."[96]

Plecarea lui Keynes a fost absolut de înțeles, căci acordul pe care inteligența și elocvența lui nu au reușit să-l împiedice era un *fait accompli***. Dar ceea ce a început a agravat infinit erorile de judecată pe care le diagnosticase atît de corect. Keynes făcea parte din două lumi. Îi plăcea lumea băncilor și a politicii, în care talentele sale îi permiteau să se manifeste ori de cîte ori dorea. Dar era și om de știință, estet, homosexual și membru atît al societății secrete „Apostolii", de la Cambridge, cît și al ramurii mai tinere a acesteia, „Grupul Bloomsbury". Majoritatea prietenilor săi erau pacifiști: Lytton Strachey, conducătorul neoficial al „Grupului Bloomsbury", James, fratele lui Strachey, David Garnett, Clive Bell, Adrian Stephen, Gerald Shove, Harry Norton și Duncan Grant.[97] Cînd s-a introdus serviciul militar obligatoriu, unii dintre ei, în loc să se înroleze, au preferat să fie huliți în fața tribunalelor pentru că refuzau în mod conștient, din cauza convingerilor lor, să facă acest lucru; Lytton Strachey a figurat într-un caz larg mediatizat și, pentru el, eroic. Ei nu au aprobat intrarea lui Keynes în Ministerul de Finanțe, văzînd în aceasta o „activitate de război", chiar dacă era nonbeligerantă. În februarie 1916, el a găsit pe farfurie, la micul dejun, un bilet insidios de la Strachey, echivalentul pacifist al unei pene albe: „Dragă Maynard, de ce mai ești încă la Finanțe? Al tău, Lytton." Cînd Duncan Grant, cu care Keynes avea o aventură, a compărut în fața unui tribunal din Ipswich, el i-a luat apărarea, fluturîndu-și servieta de la Finanțe cu monogramă regală pentru a-i intimida pe membrii tribunalului, niște bieți funcționari de provincie. Dar îi era rușine de slujba lui cînd se afla cu prietenii. Îi scria lui Grant, în

* Unui război drept și durabil (*n. t.*).

** Fapt consumat (*n. t.*).

decembrie 1917: „Lucrez pentru un guvern pe care îl disprețuiesc, cu scopuri pe care eu le consider criminale."[98]

Keynes a continuat să lucreze la Finanțe dintr-o rămășiță de simț patriotic, dar tensiunile din conștiința lui creșteau. Cînd războiul pe care îl ura a culminat cu o pace pe care o considera scandaloasă, s-a întors la Cambridge într-o stare de depresie nervoasă. Îndată ce și-a revenit, s-a apucat să scrie un atac strălucit și malițios la adresa întregii desfășurări a conferinței. Era un amestec de adevăruri, jumătăți de adevăruri, înțelegeri greșite și sclipiri de intuiție, însuflețite de schițe de portret sardonice ale protagoniștilor. Acesta a fost publicat înainte de sfîrșitul anului sub titlul *Consecințele economice ale păcii* și a făcut senzație în întreaga lume. Lucrarea este o nouă ilustrare clasică a legii consecințelor neintenționate. Motivul public al lui Keynes pentru a-l scrie a fost acela de a atrage atenția lumii asupra efectelor pe care le avea impunerea unei „păci cartagineze" Germaniei. Motivul personal a fost restabilirea legăturii cu prietenii lui prin atacarea unui acord politic la care ei îl învinuiau că luase parte. Obiectivele au fost, cu siguranță, atinse. Lucrarea s-a dovedit a fi, de asemenea, una dintre cele mai distructive cărți ale secolului, care a contribuit indirect și în mai multe feluri la viitorul război pe care Keynes însuși își dorise atît de mult să-l prevină. Cînd acel război a sosit, așa cum era de așteptat, un tînăr istoric francez, Etienne Mantoux, a îndreptat un deget acuzator în direcția filipicei lui Keynes într-un pamflet numit *Pacea cartagineză: sau consecințele economice ale domnului Keynes*. A fost publicat la Londra în 1946, la un an după ce Mantoux însuși fusese ucis în război și în același an în care Keynes murise de cancer.

Efectul cărții lui Keynes asupra Germaniei și Marii Britanii a fost cumulativ, după cum vom vedea. Efectul asupra Americii a fost imediat. Așa cum am arătat deja, ideea Ligii Națiunilor nu i-a aparținut lui Wilson. Ea a venit din partea Angliei. Sau, mai degrabă, a fost produsul minții a doi domni excentrici, al căror bine intenționat dar funest impact asupra afacerilor mondiale ilustrează afirmația că credința religioasă este un prost sfătuitor în politică. Walter Phillimore, care la vîrsta de șaptezeci și doi de ani era președintele comitetului Ministerului de Externe al cărui raport a dat naștere propunerii (la 20 martie 1918), era specialist în drept internațional și autorul lucrării *Trei secole de tratate de pace* (1917). El era, de asemenea, un cunoscut consilier juridic al bisericii, o figură trollopiană, importantă în Adunarea Bisericii, expert în legitimitate, ritual, mobilă și veșminte bisericești, precum și primar al Kensingtonului. Ca judecător, fusese mult criticat pentru severitate excesivă în cazuri care implicau sexul, dar nu și în privința altor delicte. E greu de imaginat un om mai puțin potrivit să trateze reguli pentru a putea face față unei *Realpolitik* globale, dacă n-ar fi existat aliatul său politic, lordul Robert Cecil, membru Tory și Subsecretar de Stat pentru Afaceri Externe. Cecil a reacționat împotriva scepticismului și cinismului politic al tatălui său prim-ministru, lordul Salisbury, care fusese

nevoit să-i țină piept lui Bismarck, abordînd politica externă cu o doză puternică de religiozitate. El era un avocat înnăscut, despre care mama lui spunea că „avea întotdeauna două plîngeri și un drept". Încercase să organizeze o opoziție împotriva huliganismului la Eton. Ca ministru responsabil cu blocada, detestase încercarea de a-i înfometa pe germani ca să se predea, astfel că a îmbrățișat ideea Ligii cu entuziasm. Într-adevăr, el îi scria soției sale în august 1918: „Fără speranța că [Liga] avea să stabilească un sistem internațional mai bun, aș fi un pacifist."[99] Este important să înțelegem că cei doi oameni cărora li se datorează în cea mai mare măsură crearea Ligii erau cvasipacifiști care vedeau în ea nu un procedeu pentru rezistarea la agresiune prin forță colectivă, ci un substitut pentru o astfel de forță, acționînd în primul rînd prin „autoritate morală".

Experții militari și diplomatici britanici nu au agreat ideea din start. Colonelul Maurice Hankey, secretarul Cabinetului și cel mai experimentat coordonator militar, consemna: „orice proiect de acest fel este periculos pentru noi, fiindcă va crea o senzație de securitate care este în întregime fictivă. [...] Nu poate decît să eșueze, și cu cît eșecul este amînat, cu atît mai sigur este că țara va fi fost amăgită cu povești de adormit copiii. Va pune o pîrghie foarte puternică în mîinile idealiștilor plini de intenții bune care pot fi găsiți în aproape orice guvern și care dezaprobă cheltuielile pentru armament, iar ca urmare, de-a lungul timpului, țara va ajunge aproape cu siguranță într-o poziție dezavantajoasă." Eyre Crowe nota sarcastic că „o ligă și un statut" ar fi la fel ca orice alt tratat: „Ce anume ne asigură că nu vor fi, ca și alte tratate, încălcate?" Singurul răspuns, evident, era forța. Dar Phillimore nu consultase Armata, iar cînd Amiralitatea a ajuns să afle despre proiect, ea a remarcat că pentru a fi eficient presupunea mai multe nave de război, nu mai puține.[100] Toate aceste avertizări, făcute chiar în momentul conceperii Ligii Națiunilor, aveau să fie justificate din plin de către sumbra ei istorie.

Din păcate, o dată ce președintele Wilson, plictisit de negocierile propriu-zise ale Tratatului, cu necesara lor tentă de *Realpolitik* amoral, și-a îndreptat atenția spre Ligă și a făcut din ea recipientul propriei sale fervori religioase, îndoielile au fost date la o parte. Sponsorizarea de către el a proiectului a servit, într-adevăr, la a-l deposeda de orice merite practice ar fi avut. Există un mit în istorie că puterile europene și-ar fi dorit cu disperare să creeze Liga ca un mijloc de implicare a Statelor Unite într-un angajament permanent de a ajuta la menținerea păcii; că Wilson ar fi împărtășit această opinie; și că ea a fost frustrată de izolaționismul republicanilor. Nicidecum. Clemenceau și Foch voiau o alianță de securitate reciprocă, cu propriul ei personal de planificare, de felul celei care apăruse în cele din urmă la Cartierul General al Aliaților, după infinite eforturi și întîrzieri, în ultimul an de război. Pe scurt, ei voiau ceva pe tiparul a ceea ce a apărut în cele din urmă în

1948–1949, sub forma Organizației Tratatului Atlanticului de Nord. Ei recunoșteau că un sistem universal, căruia să-i aparțină toate puterile (inclusiv Germania), indiferent de meritele lor, era un nonsens. Erau mai bine informați cu privire la opinia Congresului decît Wilson și știau că erau prea puține șanse ca acesta să accepte o asemenea monstruozitate. Scopurile lor erau limitate, și căutau să implice America în etape, așa cum mai devreme Franța implicase Marea Britanie. Ceea ce voiau ei ca America să accepte, în primul rînd, era o garantare a Tratatului, mai degrabă decît apartenența la vreo Ligă.[101]

Cam aceasta era și poziția senatorului Cabot Lodge, liderul republican al Senatului. El împărtășea atît scepticismul experților britanici, cît și pe al celor francezi. Departe de a fi izolaționist, el era proeuropean și credea în securitatea comună. Dar era de părere că puterile principale nu ar fi acceptat în practică obligația de a intra într-un război pentru a impune hotărîrile Ligii, din moment ce națiunile evitau războiul atîta timp cît nu erau în joc interesele lor vitale. Cum puteau fi granițele garantate pe timp nedefinit de ceva sau cineva? Ele reflectau forțe reale și în schimbare. Aveau să pornească Statele Unite la război pentru a apăra granițele Angliei în India sau ale Japoniei în Shantung? Bineînțeles că nu. Orice aranjament pe care America îl făcea cu Anglia sau Franța trebuia să se întemeieze pe reglarea reciprocă a intereselor vitale. Atunci ar fi însemnat ceva. În septembrie 1919, Lodge și suporterii lui, cunoscuți sub numele de „Puternicii rezervaționiști", își exprimaseră cu claritate poziția: aveau să ratifice Tratatul cu excepția Ligii; și chiar aveau să accepte ca SUA să fie membru al Ligii cu condiția ca Congresul să aibă dreptul de a evalua orice criză care ar implica folosirea forțelor armate americane.[102]

În această conjunctură defectele de caracter și de judecată, ba chiar și de sănătate mentală ale lui Wilson au devenit evidente. În noiembrie 1918 el pierduse alegerile parțiale, și o dată cu ele controlul Congresului, inclusiv al Senatului. Acesta ar fi fost un motiv în plus pentru a nu se duce în persoană la Paris, ci a trimite o delegație bipartită; sau, dacă se ducea, să-i ia pe Lodge și pe alți republicani cu el. În schimb, el a ales să meargă singur. La intrarea Americii în război spusese, adresîndu-se Congresului la 2 aprilie 1917: „Lumea trebuie să devină un loc sigur pentru democrație." Populara sa *Istorie a poporului american* prezenta democrația ca pe o forță cvasireligioasă, *vox populi, vox dei*. Vechea lume, spunea el acum Congresului, suferea de o „inexplicabilă respingere" a democrației, a „purității și forței ei spirituale". Aici intervenea America: „Este cu siguranță destinul evident al Statelor Unite să se afle în frunte în încercarea de a face ca acest spirit să domine."[103] În acea lucrare, Liga era instrumentul iar el însuși agentul, o întruchipare a Voinței Generale.

Nu este clar cum Wilson, un ultrademocrat, a ajuns să se considere beneficiarul acelei *volonté générale* a lui Rousseau, un concept ce avea să fie curînd exploatat la sînge de noua generație de dictatori ai Europei. Poate din cauza stării sale fizice. În aprilie 1919 a suferit primul atac, la Paris. Acest lucru a fost ținut ascuns. Într-adevăr, pierderea sănătății pare să fi întărit credința lui Wilson în justețea acțiunilor sale și hotărîrea de a nu face compromisuri cu criticii săi republicani. În septembrie 1919 a extins chestiunea Ligii de la Congres la întreaga țară, călătorind 13 000 de kilometri cu trenul în trei săptămîni. Efortul a culminat cu un al doilea atac în tren, la 25 septembrie.[104] Din nou, nu s-a știut nimic. La 10 octombrie a avut un al treilea atac, foarte puternic, care i-a lăsat toată partea stîngă paralizată. Medicul său, amiralul Gary Grayson, recunoștea, cîteva luni mai tîrziu: „Este permanent bolnav fizic, slăbește treptat mental și nu își va reveni."[105] Dar Grayson a refuzat să-l declare pe președinte inapt. Vicepreședintele, Thomas Marshall, un om iremediabil nesigur, cunoscut în istorie în principal pentru remarca sa: „Ceea ce-i trebuie acestei țări este un trabuc bun de cinci cenți", a refuzat să insiste. Secretarul particular, Joseph Tumulty, a conspirat cu Wilson însuși și cu soția sa Edith s-o facă pe ea președinte, ceea ce ea a rămas vreme de șaptesprezece luni.

În timpul acestui bizar episod din istoria americană, pe cînd circulau zvonuri că Wilson era infectat cu sifilis terțiar, un nebun ținut prizonier într-o cameră cu gratii, doamna Wilson, care avea numai doi ani de școală, a scris ordine pentru miniștrii din Cabinet cu scrisul ei mare, copilăresc („Președintele spune..."), i-a concediat și numit și a falsificat semnătura lui Wilson pe decrete. Ea a fost, în aceeași măsură ca Wilson însuși, responsabilă pentru demiterea Secretarului de Stat Lansing, („Îl cunosc eu pe Lansing", a declarat ea) și numirea unui avocat total neexperimentat și dezorientat, Bainbridge Colby, în locul acestuia. Wilson se putea concentra cinci sau zece minute în șir și chiar a izbutit cu șiretenie să-l păcălească pe principalul său critic din Congres, senatorul Albert Fall, care se plînsese: „Sîntem sub papuc! Doamna Wilson e președinte!" Convocat la Casa Albă, Fall l-a găsit pe Wilson cu o barbă lungă, albă, dar aparent lucid (a stat cu el numai două minute). Cînd Fall a spus: „Noi toți ne rugăm pentru dumneavoastră, domnule Președinte", Wilson a replicat pe loc: „Și pentru ce anume, domnule Senator?", replică interpretată ca o dovadă a faptului că-și păstrase ascuțimea spiritului.[106]

Astfel, într-un moment crucial, America era guvernată, așa cum avea să fie și Germania în 1932–1933, de un titan suferind și aflat în incapacitate mentală, cu un picior în groapă. Dacă Wilson ar fi fost declarat incapabil, nu există practic nici o îndoială că tratatul ar fi trecut prin Senat cu unele

amendamente. Așa, cu o perseverență bolnavă ori senilă, el a insistat că trebuie să se accepte tot ce cerea el sau nimic. „Fie intrăm în Ligă fără nici o teamă", suna ultimul său mesaj pe această temă, „asumîndu-ne responsabilitatea și netemîndu-ne de rolul de lider de care ne bucurăm acum... fie ne retragem cît mai elegant din marele concert al puterilor prin care a fost salvată omenirea."[107]

În aceste lupte interne aflate într-un echilibru atît de fragil, în care totul mergea deja împotriva lui Wilson, cartea lui Keynes a picat într-un moment teribil de oportun. Ea confirma toate prejudecățile celor ireconciliabili și întărea îndoielile rezervaționiștilor; ba chiar i-a umplut și pe cîțiva dintre suporterii lui Wilson de presimțiri sumbre. Tratatul, care a fost adus în fața Senatului în martie, necesita o majoritate de două treimi pentru ratificare. Propunerea lui Wilson a fost respinsă categoric, cu 38 de voturi contra 53. Mai era o șansă ca textul amendat al lui Lodge să treacă și astfel să devină o bază solidă de politică externă pentru cele trei administrații republicane care au urmat. Dar, cu o ardoare distructivă, Wilson le-a scris de pe patul de boală suporterilor săi scrisori cu o semnătură tremurată, aproape ilizibilă, implorîndu-i să voteze împotrivă. Textul lui Lodge a obținut 49 de voturi contra 35, cu șapte voturi mai puțin decît cele două treimi necesare. Dintre cei treizeci și cinci împotrivă, douăzeci și trei erau democrați care acționau la ordinele lui Wilson. Astfel, Wilson și-a ucis propriul întîi-născut, și făcînd aceasta a slăbit legăturile dintre Europa și chiar binevoitorii republicani. Dezgustat, Lodge a proclamat Liga „tot atît de moartă precum fantoma lui Marley*". „Tot atît de moartă ca Hector", a spus senatorul James Reed. Warren Harding, candidatul republican la președinție, cu o ironie la adresa trecutului democraților, a adăugat: „Tot atît de moartă ca sclavia." Cînd democrații au suferit copleșitoarea înfrîngere din toamna lui 1920, verdictul a fost văzut ca o repudiere a politicii europene a lui Wilson în întregime. Eugene Debs scria din penitenciarul din Atlanta, unde îl trimisese Wilson: „Nici o persoană publică din istoria americană nu s-a retras atît de total discreditată, atît de usturător mustrată, atît de copleșitor blamată și repudiată ca Woodrow Wilson."[108]

Astfel, Marea Britanie și Franța au fost lăsate cu o Ligă într-o formă pe care n-o doreau, iar omul care îi dăduse această formă a fost repudiat de propria-i țară. Au obținut cea mai rea lume posibilă. Apartenența Americii la Ligă în condițiile propuse de Lodge ar fi transformat-o într-o organizație mult mai realistă, în general. Dar în cazul particular al Germaniei, ar fi avut un avantaj esențial. Lodge și internaționaliștii republicani considerau tratatul nedrept, în special față de Germania, și spuneau că va trebui să fie revizuit mai devreme sau mai tîrziu. De fapt, statutul Ligii prevedea în mod

* Personaj din *Un colind de Crăciun*, de Ch. Dickens (*n. t.*).

specific acest aspect. Articolul 19, adesea trecut cu vederea și în cele din urmă nesocotit în întregime, permitea Ligii ca „din cînd în cînd" să ceară reconsiderarea „tratatelor care au devenit inaplicabile" și a căror „continuare ar periclita pacea lumii".[109] O prezență americană în Ligă ar fi făcut mai probabil ca, în cursul anilor '20, Germania să asigure prin procesul firesc al dreptului internațional acele ajustări pe care, în anii '30, a căutat să le obțină cu forța și i-au fost acordate din lașitate.

Hotărîrea lui Wilson de a opta pentru soluția unui specialist în drept internațional la problemele postbelice ale Europei și nu pentru soluția unui specialist în economie și apoi prăbușirea totală a politicilor sale au lăsat continentul cu o înspăimîntătoare moștenire de inflație, datorii și pretenții financiare conflictuale. Secolul al XIX-lea fusese în ansamblu unul de mare stabilitate a prețurilor, în ciuda enormei dezvoltări industriale în toate țările avansate. Prețurile cu amănuntul scăzuseră chiar în mulți ani, în timp ce productivitatea mărită ținea pasul mai mult decît satisfăcător cu cererea crescîndă. Dar în 1908 inflația se arăta din nou, iar războiul a accelerat-o enorm. La vremea semnării păcii, prețurile cu ridicata, cu un indice de 100 în 1913, ajunseseră la 212 în SUA, 242 în Anglia, 357 în Franța și 364 în Italia. Pînă în anul următor, 1920, erau de două ori și jumătate mai mari decît media antebelică în SUA, de trei ori mai mari în Anglia, de cinci ori în Franța și de șase ori în Italia; în Germania cifra era, în 1965, de aproape douăzeci de ori mai mare.[110] Lumea civilizată nu mai făcuse față unei hiperinflații din secolul al XVI-lea, iar acestei scale înfricoșătoare din secolul al II-lea *d. Cr.*[111]

Toate țările, cu excepția SUA, aveau datorii. Aici era problema. În 1923, Statelor Unite li se datorau, incluzînd și dobînda, 11,8 miliarde de dolari. Din acestea, numai Marea Britanie datora SUA 4,66 miliarde. Dar Marii Britanii, la rîndul ei, i se datorau 6,5 miliarde, în principal de către Franța, Italia și Rusia. Rusia ieșise acum din joc, iar singura șansă pe care o aveau Franța și Italia de a plăti fie Angliei, fie Statelor Unite era primirea a ceea ce li se cuvenea din partea Germaniei. De ce au insistat Statele Unite pentru a se încerca încasarea acestor datorii interstatale? Președintele Coolidge a răspuns mai tîrziu cu un laconic „Ele au dat banii, nu?" Nu s-a oferit niciodată vreo explicație mai complexă. Într-un eseu, *Datorii între Aliați*, publicat în 1924, Bernard Baruch, un fanfaron din Consiliul de Administrație al Industriei Militare și apoi consilier economic al Delegației de Pace a Statelor Unite, susținea: „SUA au refuzat să ia în considerație anularea vreunei datorii, fiind de părere că dacă ar face-o — lăsînd la o parte alte motive — costurile majore ale acestui război și ale tuturor celor ce vor urma vor cădea în seama ei și o vor pune astfel în poziția de a subvenționa toate războaiele, pentru că a subvenționat unul."[112] De fapt, Baruch nu credea în această apărare ridicolă. Adevărul este că insistența asupra datoriilor de război nu avea nici un sens din punct de vedere economic, ci era parte din prețul politic

plătit pentru poticnelile wilsonismului, care nu lăsase nimic altceva decît un gol. La conferința de la Washington din 1923, Marea Britanie a acceptat, plină de resentimente, să plătească Statelor Unite 24 de milioane de lire sterline pe an timp de zece ani și 40 de milioane pe an după aceea. Pînă cînd datoriile au fost efectiv anulate după Marele Crah, Anglia plătise Statelor Unite ceva mai mult decît primea de la Aliații mai slabi din punct de vedere financiar, și primise, la rîndul ei, cam 1 000 de milioane de lire sterline de la Germania.[113] Cea mai mare parte a acestei sume fusese însă ridicată în împrumuturi în SUA, care au fost pierdute în recesiune. Astfel că întregul proces era circular și nici un stat, nemaivorbind de vreo persoană particulară, nu s-a îmbogățit nici măcar cu un bănuț.

Dar între timp, corul strident de pretenții și contrapretenții distrusese și bruma de spirit Aliat din timpul războiului. Iar singurul rezultat al încercării de a face din bilanțul Germaniei contabilitatea tuturor celorlalți a dus la dezastru moneda acesteia. Despăgubirea impusă de Germania Franței în 1871 fusese echivalentul a 4 000 de milioane de mărci aur. Aceasta a fost suma pe care Comisia pentru Despăgubiri a cerut-o, Germaniei, numai pentru pagubele de război ale Belgiei și, în plus, ea a calculat datoria Germaniei la 132 000 de milioane de mărci aur, din care Franța avea să primească 52%. Mai erau și livrări în mărfuri, inclusiv 2 milioane de tone de cărbune pe lună. Germania trebuia să plătească în cont 20 000 de milioane de mărci aur pînă în mai 1921. Ceea ce a plătit Germania cu adevărat este discutabil, căci majoritatea livrărilor au fost în proprietăți, nu în bani gheață. Germanii pretindeau că au plătit 45 000 de milioane de mărci aur. John Foster Dulles, membrul american al Comisiei pentru Despăgubiri, a estimat că fuseseră 20–25 000 de milioane de mărci aur.[114] În orice caz, după reduceri și suspendări repetate, Germania a fost declarată (la 26 decembrie 1922) delincventă conform paragrafelor 17–18 ale Anexei II a Tratatului, ceea ce a creat condiții pentru represalii nespecificate. La 11 ianuarie 1923, în ciuda protestelor Angliei, trupe franceze și belgiene au traversat Rinul și au ocupat bazinul Ruhr. Atunci germanii au întrerupt lucrul cu desăvîrșire. Francezii au impus legea marțială în zonă și au întrerupt comunicațiile prin poștă, telegraf, telefon. Indicele de preț cu amănuntul (1913:100) a crescut la 16 170 de milioane. Consecințele pentru germani, și în cele din urmă și pentru francezi, au fost cît se poate de dureroase.

A fost, așadar, Tratatul de la Versailles un eșec total? La vremea aceea mulți intelectuali au crezut așa; mulți au adoptat acest punct de vedere și de atunci încoace. Dar tocmai intelectualii erau la originea problemei — violentul naționalism etnic — care a dictat natura acordului de la Versailles, avînd grijă și ca acesta să nu funcționeze. Toate mișcările naționaliste europene, cu zecile pînă în 1919, fuseseră create, conduse și întărîtate de oameni de știință și scriitori care puneau accentul pe diferențele lingvistice și culturale dintre popoare, în dauna legăturilor tradiționale și a intereselor

economice continue care le făceau să conviețuiască. În 1919 practic toți intelectualii din generația mai tînără, ca să nu mai vorbim de cei mai vîrstnici, au subscris la afirmația că dreptul la autodeterminare națională era un principiu moral fundamental. Existau cîteva excepții, dintre care una era Karl Popper.[115] Acești cîțiva care constituiau excepția susțineau că autodeterminarea era un principiu care se distrugea singur, căci „eliberarea" popoarelor și a minorităților nu făcea decît să creeze și mai multe minorități. Dar de regulă autodeterminarea a fost acceptată ca incontestabilă pentru Europa, așa cum în anii '50 și '60 avea să fie acceptată pentru Africa.

Într-adevăr, în 1919 nu mai putea fi vorba de păstrarea vechilor granițe în Europa Centrală și de Est. Naționaliștii le nesocotiseră deja. Acum, după șaptezeci de ani, obișnuim să privim ultimii ani ai Austro-Ungariei ca pe un exercițiu pașnic de multinaționalism. De fapt, a fost un coșmar de animozitate națională crescîndă. Ungaria a obținut statutul de stat separat în cadrul imperiului în 1867. A început imediat să-și oprime propriile minorități, în special pe slovaci și pe români, cu o mai mare ferocitate și ingeniozitate decît fusese ea însăși oprimată de către Austria. Alegerile erau suspecte, iar căile ferate, sistemul bancar și principiile comerțului interior liber erau încălcate cu sălbăticie în urmărirea avantajului național, imediat ce vreo reformă făcea posibilă o astfel de acțiune. Cehii și alte grupări slave au urmat exemplul ungurilor. Germanii refuzau ceea ce germanii cereau și cehii refuzau în Boemia, iar italienii și slovenii de sud o cereau în Tirolul de Sud și în Stiria. Diferitele Diete și Parlamente, în Budapesta, Praga, Graz și Innsbruck, erau arene ale unei nemiloase discordii naționale. În Galiția, minoritatea ruteană se lupta cu majoritatea poloneză. În Dalmația minoritatea italiană se lupta cu slavii de sud majoritari. Ca rezultat, era imposibilă formarea vreunui guvern parlamentar eficient. Toate cele douăsprezece guverne centrale dintre 1900 și 1918 au fost compuse aproape în întregime din funcționari publici. Fiecare guvern local, din care minoritățile erau excluse, își proteja întreprinderile industriale acolo unde era împuternicit s-o facă, iar dacă nu, organiza boicotări ale mărfurilor produse de alte grupuri naționale. Nimic nu era normal în vechiul imperiu.

Dar măcar exista un oarecare respect față de lege. În Rusia țaristă erau din cînd în cînd pogromuri antievreiești, precum și alte tipuri de conflicte etnice violente. Însă cele două imperii germanice au fost extrem de supuse legii pînă în 1914; ba chiar au existat plîngeri că popoarele lor erau prea docile. Războiul a schimbat complet acest lucru. Este ceva adevăr în remarca istoricului Frank Stern, potrivit căreia primul război mondial a deschis calea unei perioade de nemaivăzută violență și a început de fapt un Război de Treizeci de Ani, anul 1919 însemnînd o continuare a războiului în mai multe feluri.[116] Bineînțeles, într-un anumit sens calamitățile epocii au fost mai degrabă mondiale decît continentale. Tensiunea provocată de epidemia de gripă din 1918–1919, care a omorît patruzeci de milioane de oameni în

Europa, Asia și America, nu s-a limitat la zonele de război, deși acolo a lovit cel mai tare.[117] Noi tipuri de violență se puteau întîlni aproape peste tot imediat după terminarea războiului. Între 27 iulie și 1 august, în Chicago, au avut loc primele rebeliuni rasiste cu adevărat mari din Nord, în care 36 de oameni au murit și 536 au fost răniți. Au urmat și altele: în Tulsa, Oklahoma, la 30 mai 1921, cincizeci de albi și două sute de negri au fost asasinați.[118] În Canada, la 17 iunie 1919, liderii grevei generale din Winnipeg au fost acuzați, și mai tîrziu condamnați, pentru un complot cu scopul de a distruge prin forță autoritatea constituțională și de a înființa un soviet.[119] În Anglia a fost o tentativă de revoluție în Glasgow la 31 ianuarie 1919; iar războiul civil ori luptele de clasă au fost periodic o posibilitate între 1919 și sfîrșitul lui 1921, după cum arată unele procese-verbale dătătoare de fiori ale ședințelor de guvern, stenografiate cuvînt cu cuvînt de Thomas Jones. Astfel, la 4 aprilie 1921, cabinetul a discutat retragerea a patru batalioane din Silezia, unde despărțeau polonezi și nemți frenetici, pentru a „susține Londra", iar Lordul Cancelar a observat stoic: „Trebuie să hotărîm fără întîrziere în jurul cărei forțe se pot aduna loialiștii. Oricum, n-ar trebui să ne lăsăm împușcați fără a lupta."[120]

Chiar și așa, în Europa Centrală și de Est violența și antagonismul etnic care o provoca au fost mai acute, mai răspîndite și mai îndelungate decît în alte părți. Douăzeci sau mai multe războaie minore au avut loc în anii 1919–1922. Se știu prea puține despre ele în istoria occidentală, dar au lăsat cicatrice îngrozitoare, încă dureroase în unele cazuri chiar și în anii '60. Ele au contribuit în mod direct la instabilitatea cronică din Europa interbelică. Tratatul de la Versailles, căutînd să întruchipeze principiile autodeterminării, a creat de fapt mai multe minorități, nu mai puține, și încă unele mult mai furioase (multe erau germane sau maghiare), înarmate cu nemulțumiri mult mai autentice. Noile regimuri naționaliste își închipuiau că-și puteau permite să fie mult mai puțin tolerante decît vechile imperii. Și, cum schimbările au dăunat infrastructurii economice (în special în Silezia, în sudul Poloniei, Austria, Ungaria și nordul Iugoslaviei), toată lumea tindea să devină mai săracă decît înainte.

Fiecare țară era torturată fie de vii nemulțumiri, fie de o problemă internă irezolvabilă. Germania, cu Prusia împărțită și cu Silezia pierdută, privea spre cer implorînd răzbunare. Austria rămăsese oarecum omogenă — obținuse chiar și Burgenlandul german de la Ungaria —, dar pierduse toate fostele posesiuni, iar în Viena înfometată nu mai rămăsese decît o treime din populație. Mai mult, conform Tratatului i se interzicea să încerce să se unească cu Germania, ceea ce făcea Anschluss-ul să pară mai atrăgător decît era de fapt. Populația Ungariei a fost redusă de la 20 de milioane la 8, economia ei industrială integrată cu grijă era la pămînt, și 3 milioane de unguri au fost transferați cehilor și românilor.[121]

Dintre beneficiarii Tratatului de la Versailles, Polonia a fost cea mai lacomă și mai belicoasă, ajungînd, în 1921, după trei ani de lupte, de două ori mai mare decît se preconizase la Conferința de Pace. Ea i-a atacat pe ucraineni, smulgîndu-le Galiția răsăriteană și capitala ei, Lvov. S-a luptat cu cehii pentru Teschen (Cieszyn), dar nu a reușit să-l obțină, motiv pentru care polonezii nu le-au arătat nici un fel de compasiune cehilor în 1938 și chiar au ajutat Rusia să-i invadeze în 1968, deși în ambele cazuri ar fi fost în interesul lor pe termen lung să fie pentru independența cehilor. Și-a afirmat „drepturile" împotriva Germaniei cu forța, atît în Silezia, cît și în Marea Baltică. A invadat proaspăt eliberata Lituanie, ocupînd Vilnius și încorporîndu-l în urma unui „plebiscit". A pornit un adevărat război de cucerire împotriva Rusiei și a convins puterile occidentale să-i ratifice noile frontiere în 1923. Extinzîndu-se prin forță, Polonia s-a folosit cu abilitate de temerile englezilor de bolșevism și de dorința Franței de a avea un aliat puternic în Est, acum că vechea ei alianță țaristă pierise. Dar bineînțeles, cînd a sosit momentul, Marea Britanie și Franța nu au putut veni în ajutorul Poloniei, iar între timp ea își ofensase în mod definitiv toți vecinii, care evident că aveau să se arunce asupra ei îndată ce ar fi avut ocazia.

În vremea aceasta, Polonia se alesese cu cea mai mare problemă a minorităților din Europa, cu excepția Rusiei. Din populația ei de 27 de milioane, o treime erau minorități: ucraineni de vest (ruteni), bieloruși, germani, lituanieni, cu toții în zone concentrate, plus 3 milioane de evrei. Evreii tindeau să fie de partea germanilor și a ucrainenilor, dețineau un bloc de peste treizeci de deputați în parlament și formau o majoritate în unele orașe din est cu un posibil monopol asupra comerțului. La Versailles, Polonia a fost obligată să semneze un tratat special care garanta drepturile minorităților de acolo. Dar nu l-a respectat în anii '20, și cu atît mai puțin în anii '30, cînd politica ei privind minoritățile s-a deteriorat sub dictatura militară. Tratîndu-și o treime din populație ca pe niște virtuali străini, ea întreținea un imens aparat polițienesc, plus o armată numeroasă dar prost echipată pentru a-și apăra vastele frontiere. Remarca nobilului polonez către ambasadorul german în 1918 era plină de clarviziune: „Dacă Polonia ar putea fi liberă, mi-aș da jumătate din bunurile lumești. Dar cu cealaltă jumătate aș emigra."[122]

Cehoslovacia era în și mai mare măsură o creație artificială, fiind de fapt un conglomerat de minorități conduse de cehi. Recensămîntul din 1921 a indicat 8 760 000 de cehoslovaci, 3 123 448 de germani, 747 000 de maghiari și 461 000 de ruteni. Dar germanii pretindeau că recensămîntul era în mod deliberat inexact și că numărul celor din grupul conducător ar fi fost de fapt mult mai mic. În orice caz, pînă și slovacii se simțeau persecutați de cehi, și era caracteristic pentru această „țară" că populația majoritară din noua capitală slovacă, Bratislava, o constituiau nu slovacii, ci germanii și maghiarii.[123] În anii '20 cehii, spre deosebire de polonezi, au făcut eforturi serioase pentru a duce o politică justă față de minorități. Dar Marea Criză

i-a lovit pe germani mult mai tare decît pe cehi — din întîmplare sau nu —, iar după aceea relațiile s-au înrăutățit iremediabil.

Iugoslavia se asemăna Cehoslovaciei prin aceea că era un imperiu în miniatură condus de sîrbi, dar cu o brutalitate considerabil mai mare decît îl conduceau cehii pe al lor. În unele părți s-au dat lupte continue încă din 1912, iar granițele nu au fost stabilite (dacă acesta e cuvîntul potrivit) pînă în 1926. Sîrbii ortodocși conduceau armata și administrația, dar croații și slovenii catolici aveau standarde culturale și economice mai înalte, vorbeau despre datoria lor de a „europeniza Balcanii" (adică pe sîrbi) și despre temerile lor de a nu fi ei înșiși „balcanizați". R.W. Seton-Watson, care avusese un rol hotărîtor în crearea noii țări, a fost curînd deziluzionat de felul în care o conduceau sîrbii: „Situația din Iugoslavia", scria el în 1921, „mă aduce la disperare.[...] Nu am nici o încredere în noua constituție, cu centralismul ei absurd." Conducătorii sîrbi erau mai răi decît Habsburgii, se plîngea el, iar opresiunea sîrbă mai sălbatică decît cea germană. „Tendința mea", scria el în 1928, „[...] este să-i las pe sîrbi și pe croați să fiarbă în suc propriu! Cred că sînt nebuni, și unii și alții, și nu văd mai departe de lungul nasului."[124] Într-adevăr, membrii parlamentului tocmai trăseseră cu pistoalele unii în alții în Cameră, liderul Partidului Țărănesc Croat, Stepan Radić, fiind ucis cu această ocazie. Țara era menținută unită, de bine, de rău, nu atît de poliția politică sîrbă, cît de ura mocnită a vecinilor ei italieni, unguri, români, bulgari și albanezi, care aveau cu toții nemulțumiri de tranșat.[125]

Europa Centrală și de Est aduna acum roadele hidoase ale naționalismului ireconciliabil care fusese semănat de-a lungul secolului al XIX-lea. Sau, ca să folosim o altă metaforă, Versailles-ul a ridicat capacul de pe dezgustătoarea oală în clocot și duhoarea fierturii dinăuntru s-a revărsat asupra Europei pînă ce mai întîi Hitler, apoi Stalin l-au trîntit la loc cu forța. Fără îndoială, cînd s-a întîmplat acest lucru oamenii mai în vîrstă au regretat tihnitele imperii dinastice pe care le pierduseră. Bineînțeles, în 1919 noțiunea de monarh care domnea prin drept divin și prin tradiție străveche asupra mai multor popoare europene disparate părea deja absurdă. Dar dacă imperialismul era anacronic în cadrul Europei, cît avea să mai pară firesc în afara ei? Autodeterminarea nu era un principiu continental; ea era, sau avea să fie curînd, mondială. Mustrarea adresată de Eyre Crowe lui Harold Nicolson la Conferința de la Paris era ecoul unei remarce a lui Maurice Hankey către lordul Robert Cecil cînd cel din urmă lucra la proiectul Ligii Națiunilor. Hankey îl implora să nu insiste asupra unei proclamări generale a autodeterminării. „I-am atras atenția", nota el în jurnal, „că avea să ducă în mod logic la autodeterminarea Gibraltarului în beneficiul Spaniei, a Maltei în al maltezilor, a Ciprului în al grecilor, a Egiptului în al egiptenilor, a Adenului în al arabilor sau somalezilor, a Indiei în beneficiul haosului, a Hong Kongului în al chinezilor, a Africii de Sud în al kafirilor, a Indiilor de Vest în favoarea negrilor etc. Și unde mai era Imperiul Britanic?"[126]

De fapt, principiul începea deja să fie garantat chiar la vremea cînd scria Hankey. În timpul disperatelor zile ale războiului, Aliații au semnat cecuri postdatate nu numai către arabi, evrei, români, italieni, japonezi și slavi, ci și către popoare subordonate lor. Pe măsură ce pierderile creșteau, forțele din colonii umpleau tot mai mult golurile. Batalioanele marocane franceze au fost acelea care au salvat Catedrala din Rheims. Francezii le-au numit în glumă *la force noire**, și așa și erau, dar nu într-un singur sens. Britanicii au convocat în timpul războiului 1 440 437 de soldați din India; 877 068 au fost combatanți; iar 621 224 de ofițeri și soldați au luptat în alte țări.[127] S-a considerat că India trebuia recompensată cumva; și modul cel mai puțin costisitor de a o face a fost în moneda reformei politice.

Ultima cărămidă a guvernării britanice în India a fost pusă în 1876, cînd Disraeli a făcut-o pe Victoria împărătească. Ierarhia era autocratică; mergea de la ofițerul districtual la împuternicitul pentru provincie, apoi la guvernator, guvernator general și vicerege. Acest principiu fusese menținut în reformele antebelice ale lui Morley și Minto, căci lordul Morley, deși un progresist liberal, nu credea că democrația ar funcționa în India. Dar subsecretarul său, Edwin Montagu, era de altă părere. Montagu era și el un evreu cu dorințe orientale, dar diferite: nutrea dorința de a fi iubit. El suferea de acel viciu coroziv al omului civilizat din secolul al XX-lea, pe care îl vom întîlni în multe forme: sentimentul de culpabilitate. Bunicul său fusese aurar, tatăl său făcuse milioane ca bancher de monedă străină, cîștigîndu-și astfel luxul filantropiei. Montagu a moștenit toate astea, împreună cu sentimentul că datora ceva societății. Era un tip extrem de emotiv; oamenii foloseau termenul „feminin" pentru a defini modul său de abordare a afacerilor publice. Refuzînd secretariatul Irlandei în 1916, el scria: „Mă cutremur de groază în fața responsabilității pentru pedeapsă." Cînd a murit, un prieten scria ziarului *Times*: „Nu ostenea niciodată să compătimească oamenii."[128]

Lloyd George trebuie să fi fost cu mintea în altă parte atunci cînd i-a dat lui Montagu India în iunie 1917. Țelul lui Montagu era să lanseze India fără putință de întoarcere pe calea independenței. S-a apucat imediat să schițeze o declarație a intențiilor postbelice ale Marii Britanii. Ea a fost prezentată guvernului la 14 august, într-una dintre cele mai întunecate perioade ale războiului. Pe ordinea de zi se aflau dezintegrarea rapidă a întregului front rusesc, precum și primele raiduri aeriene germane cu adevărat importante asupra Marii Britanii; iar mințile oamenilor din jurul mesei ajunși la disperare erau torturate de îngrozitoarele pierderi în urma ofensivei de la Passchendäle, aflată la sfîrșitul unei a doua sîngeroase și inutile săptămîni. Elgar scria notele finale ale *Concertului pentru violoncel*, ultima sa lucrare importantă, care transmite mai bine decît ar face-o cuvintele tristețea de neali-

* Forța neagră (*n. t.*).

nat a acelor zile. Montagu a reușit să strecoare declarația lui de intenții, care conținea o idee irevocabilă: „dezvoltarea treptată a instituțiilor libere în India, vizînd în cele din urmă autoguvernarea“[129]. Dar lordul Curzon a ciulit urechile. El era imperialistul arhetipal al Vîrstei de Argint, fost vicerege, rămas celebru datorită remarcei: „Cîtă vreme guvernăm India, sîntem cea mai mare putere din lume. Dacă o pierdem, ajungem de îndată o putere de mîna a treia.“[130] El a arătat că, pentru cei din jurul mesei, sintagma „vizînd în cele din urmă autodeterminarea“ ar putea însemna 500 de ani, dar pentru iritabilii indieni ea însemna o singură generație. Încrezător în farmecul stilului său diplomatic, el a insistat să se schimbe formularea în „dezvoltarea treptată a instituțiilor autoguvernate, vizînd realizarea progresivă a guvernării responsabile în India, ca parte integrantă a Imperiului Britanic“. De fapt, modificarea formulării nu schimba nimic: Montagu avea în vedere autoguvernarea, și în India așa s-a înțeles.

Într-adevăr, în noiembrie și decembrie, în timp ce Lenin prelua Rusia, Montagu a plecat în India pentru a consulta „opinia indiană“. În raportul scris în urma vizitei, el nota: „Dacă vorbim despre «opinia indiană», trebuie să se înțeleagă că ne referim în general la majoritatea celor care au avut sau sînt capabili să aibă o opinie în chestiunea cu care avem de-a face.“[131] Cu alte cuvinte, el era interesat numai de „națiunea politică“, de cei ca Jinnah, Gandhi și doamna Besant, pe care îi numea „adevărații giganți ai lumii politice indiene“ și care împărtășeau maniera lui politică de discurs. Așa cum Lenin nu a făcut nici cel mai mic efort de a-i consulta pe țăranii ruși în numele cărora întorcea acum pe dos o națiune imensă, tot așa Montagu ignora cei 400 de milioane de indieni obișnuiți, „adevărata națiune“, considerîndu-i nimic altceva decît subiecți ai experimentului său filantropic. Acțiunea lui, scria el, „deranjînd în mod deliberat“ ceea ce el numea „mulțumirea placidă, jalnică a maselor“, avea să lucreze „în interesul suprem [al Indiei]“.[132] El și-a trecut raportul prin Cabinet la 24 mai și 7 iunie 1918, cînd atenția miniștrilor era concentrată asupra eforturilor disperate de a opri intrarea nemților în Franța, excluzînd aproape orice altceva. Astfel, el a fost publicat (1918), proclamat (1919) și implementat (1921). Creînd legislaturi pe provincii, corpuri alese, firește, și alcătuite de „națiunea politică“, Montagu a scăpat frîiele din vechea ierarhie autocratică. După aceea, se pare, nu a mai fost cale de întoarcere.

Cu toate acestea, nu trebuie să presupunem că în 1919 dezintegrarea progresivă a Imperiului Britanic era deja inevitabilă, chiar dacă era previzibilă. Nimic nu e inevitabil în istorie.[133] Aceasta va fi, într-adevăr, una dintre temele centrale ale volumului de față. În 1919, pentru majoritatea oamenilor, Imperiul Britanic părea a fi nu numai cel mai extins, ci și cel mai solid de pe pămînt. Marea Britanie era o superputere după toate standardele. Avea de departe cea mai mare flotă, care includea șaizeci și una de nave de război, mai multe decît aveau flotele americană și franceză la un loc, de două ori

mai mare decît ale japonezilor și italienilor la un loc (flota germană era acum pe fundul apei, la Scapa Flow); plus 120 de crucișătoare și 466 de distrugătoare.[134] Avea, de asemenea, cea mai mare forță aeriană din lume și, în mod surprinzător din perspectiva istoriei ei, a treia armată din lume ca mărime.

În teorie cel puțin, Imperiul Britanic cîștigase imens în urma războiului. Și asta nu întîmplător. În decembrie 1916, distrugerea fragilului guvern Asquith și formarea coaliției sub Lloyd George i-au introdus în viața politică pe „Imperialiștii de la Balliol": lordul Curzon și în special lordul Milner și membrii „Pepinierei" pe care o formase acesta în Africa de Sud. Ministerul de Război al imperiului a înființat imediat un grup sub conducerea lui Curzon, cu Leo Amery (din „Pepinieră") ca secretar, numit comitetul „Dezideratelor teritoriale", a cărui funcție era să planifice părțile din prada de război care se cuveneau nu numai Marii Britanii, ci și altor zone din imperiu. În aceeași perioadă în care Montagu încerca să scape de India, acest grup s-a dovedit într-adevăr foarte puternic și și-a atins majoritatea obiectivelor. Generalul Smuts din Africa de Sud a alocat Africa de Sud-Vest țării sale, iar William Massey din Noua Zeelandă o porțiune mare din Pacific pentru dominioanele aflate la antipozi. Marea Britanie a primit o serie de prăzi importante, între care Tanganyika, Palestina și, ceea ce este mai important, Iordania și Irakul (inclusiv cîmpurile petrolifere de la Kirkuk-Mosul), ceea ce a făcut ca ea să devină cea mai importantă putere din Orientul Mijlociu arab. Este adevărat că, la insistențele lui Wilson, aceste cîștiguri nu erau colonii, ci teritorii sub mandat, formă de administrare instituită de Liga Națiunilor. Pentru moment însă, acest lucru nu avea de fapt prea multă importanță.

S-a crezut, de asemenea, că prăzile de război ale Marii Britanii, care au dus la cea mai mare extindere a imperiului — peste un sfert din suprafața pămîntului —, aveau s-o consolideze și din punct de vedere economic și strategic. Smuts, cel mai plin de imaginație dintre imperialiștii Vîrstei de Argint, a jucat un rol central atît în crearea Commonwealth-ului britanic modern, cît și a Ligii. El vedea în cea din urmă, ca și în Commonwealth, nu un motor al autodeterminării, ci un mijloc prin care rasa albă își putea continua misiunea civilizatoare în lume. Pentru el achiziționarea Africii de Sud-Vest și a Tanganyikăi nu era arbitrară, ci doar o etapă într-un proces care avea să se încheie cu cumpărarea sau anexarea Mozambicului portughez, constituind în cele din urmă ceea ce el numea Dominionul britanic african. Acest uriaș conglomerat teritorial, care se întindea din Windhoek pînă în Nairobi, bine îngrădit în scopuri strategice, avea să cuprindă practic toate bogățiile minerale ale Africii în afară de Congo și aproximativ trei sferturi din cel mai bun teren agricol al ei, inclusiv toate teritoriile în care se puteau stabili albi. Această creare a unui mare dominion de-a lungul coastei de est a Africii făcea ea însăși parte dintr-un plan geopolitic mai larg, a cărui piesă principală era stabilirea unei supremații britanice în Orientul Mijlociu, plan

proiectat pentru a transforma întregul Ocean Indian într-un „lac britanic". Lanțul său de baze navale și aeriene ce se sprijineau reciproc, de la Suez la Perth, din Simonstown în Singapore, din Mombasa în Aden, Bahrein, Trincomalee, Rangoon, cu acces sigur la nelimitatele rezerve de petrol din Golful Persic și inepuizabila forță umană a Indiei, avea să rezolve în sfîrșit problemele de securitate care îi chinuiau pe Chatham și pe fiul său, pe Castlereagh și pe Canning, pe Palmerston și pe Salisbury. Aceasta a fost marea și permanenta recompensă pe care războiul o adusese Marii Britanii și imperiului său. Văzut pe hartă, totul părea să fi meritat cu prisosință efortul.

Dar mai exista oare în Anglia dorința de a menține în funcțiune această structură elaborată, cu eficiența și cruzimea și, mai presus de orice, cu toată convingerea necesare pentru aceasta? Cine a fost mai caracteristic pentru acea epocă, Smuts și Milner — sau Montagu? După cum bine s-a observat, „o dată ce Imperiul Britanic s-a extins în toată lumea, problemele sale n-au mai apus niciodată"[135]. Cînd aveau să apară necazurile, nu sub chipul a cîte unui spion sau altul, ci sub forma batalioanelor, aveau ele să fie întîmpinate cu fermitate? Dacă 1919 a marcat punctul în care noul Război de Treizeci de Ani din Europa a trecut de la conflict între Marile Puteri la violențe regionale, mai la est el a văzut începutul a ceea ce unii istorici numesc acum „criza generală a Asiei", o perioadă de deplasare fundamentală de tipul aceleia pe care Europa o experimentase în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

În februarie 1919, în timp ce oamenii de stat își disputau stabilirea frontierelor la Paris, politica lui Montagu de a „deranja în mod deliberat" „mulțumirea jalnică" a maselor indiene a început să producă dubioasele ei roade, cînd prima campanie de *satyagraha* (rezistență pasivă) a lui Mahatma Gandhi a dus la tulburări puternice. La 10 martie a avut loc o răzmeriță antibritanică în Egipt. La 9 aprilie a izbucnit prima răscoală serioasă în Punjab. La 3 mai era război între India britanică și insurgenții din Afganistan. În ziua următoare studenți din Peking au demonstrat împotriva Japoniei și a aliaților săi occidentali, care tocmai îi oferiseră acesteia Shantungul chinez. Mai tîrziu în aceeași lună, Kemal Atatürk în Anatolia și Reza Pahlevi în Persia au arătat forța resentimentelor față de Occident într-o zonă uriașă a Orientului Mijlociu. În iulie a avut loc o revoltă antibritanică în Irak. Aceste evenimente nu erau legate în mod direct, dar toate demonstrau naționalismul care se răspîndea din ce în ce mai mult, toate implicau interesele Marii Britanii și toate puneau la încercare puterea și dorința Marii Britanii de a le proteja. Cum țara era într-un proces de dezarmare pe cît de rapid posibil, șeful Statului Major al Imperiului, Sir Henry Wilson, se plîngea în jurnalul său: „pe nici un front nu sîntem destul de puternici, nici în Irlanda, nici în Anglia, nici pe Rin, nici la Constantinopole, nici în Batumi, nici în Egipt, nici în Palestina, nici în Mesopotamia, nici în Persia, nici în India."[136]

India: acolo era problema. În 1919 erau numai 77 000 de soldați britanici în întreaga peninsulă, iar Lloyd George considera „îngrozitoare" pînă și această cifră: avea nevoie de mai mulți oameni acasă, pentru a controla bazinele carbonifere.[137] În India, ofițerii fuseseră mereu învățați să gîndească rapid și să acționeze prompt cu puținele forțe pe care le aveau la dispoziție. Orice ezitare în fața gloatei ar duce la un masacru în masă. Erau întotdeauna susținuți, chiar și atunci cînd făceau greșeli.[138] După cum era de prevăzut, reformele lui Montagu și campania lui Gandhi tindeau să incite pe toată lumea, nu numai „națiunea politică", să-și ceară drepturile. Erau foarte mulți oameni în India și prea puține drepturi garantate acestora. Fundamentaliștii musulmani, hinduși și sikhși au sporit și ei agitația. Unul dintre rezultate a fost un episod care a avut loc la Amritsar, la 9–10 aprilie 1919. La Amritsar, în Punjab, erau o sută de polițiști neînarmați și șaptezeci și cinci de rezerve înarmate. Ar fi trebuit să fie de ajuns pentru a menține ordinea. Dar forțele de poliție erau folosite cu parcimonie; unele nu erau folosite deloc — un semn al vremurilor. Ca rezultat, s-a pierdut controlul asupra mulțimii. Au fost atacate două bănci, directorii lor și unul dintre asistenți au fost omorîți în bătaie, un electrician și un paznic de cale ferată britanici asasinați, iar o profesoară misionară a fost lăsată să moară. Generalului Dyer, comandantul celei mai apropiate brigăzi de armată, i s-a ordonat să intervină, iar trei zile mai tîrziu el a deschis focul asupra mulțimii într-un loc îngrădit numit Jalianwala Bagh. Mai devreme, în ziua aceea el trecuse prin tot orașul, în sunet de tobe, pentru a avertiza că se va trage în orice mulțime s-ar fi adunat. În aceeași lună, au fost date în provincie alte treizeci și șase de ordine de a se trage. În cazul lui Dyer împușcăturile au durat zece minute, pentru că ordinul de încetare a focului nu a putut fi auzit din pricina zgomotului. Nu era un lucru foarte neobișnuit; se mai întîmplă și acum. La 20 septembrie 1981, tot la Amritsar, poliția guvernului indian a deschis focul timp de douăzeci de minute asupra unei bande de sikhși înarmați cu săbii.[139] Greșeala făcută de Dyer, care era obișnuit cu luptele de frontieră, a fost că și-a lăsat cincizeci de oameni să-și încarce puștile și le-a distribuit muniție de rezervă. Ca rezultat, s-au tras 1 650 de cartușe și au fost omorîți 379 de oameni. Dyer a rezolvat problema punînd să fie biciuiți șase oameni și ordonînd ca orice nativ care trece prin locul în care fusese atacată misionara să se tîrască pe jos.[140]

Unii l-au lăudat pe Dyer: sikhșii, pentru care Amritsar este altarul național și care se temeau că avea să fie prădat de mulțime, l-au numit sikh de onoare. Autoritățile indiene britanice l-au trimis înapoi la îndatoririle sale de la frontieră (în luna următoare a izbucnit cel de-al treilea război afgan) și și-au jurat în sinea lor să nu-l mai lase niciodată în apropierea unei mulțimi. Acesta era modul tradițional de acțiune în astfel de cazuri. Naționaliștii indieni au făcut scandal, iar Montagu a ordonat o anchetă sub conducerea unui judecător britanic, lordul Hunter. Aceasta a fost prima greșeală. Cînd

Dyer a fost interogat de anchetatori în Lahore, glasul său a fost acoperit de insulte continue în limba hindusă, pe care judecătorul nu a reușit să le potolească și pe care nu le putea înțelege, iar Dyer a spus, la rîndul său, cîteva prostii. Hunter i-a sancționat comportamentul, și ca rezultat Dyer a fost dat afară din armată. Aceasta a fost cea de-a doua greșeală. A înfuriat comunitatea britanică și armata, cărora li s-a părut că Dyer nu a beneficiat de un proces corect, cu reprezentare legală. I-a lăsat pe naționaliști neîmpăcați, căci pedeapsa era prea ușoară pentru ceea ce ei considerau a fi fost un masacru. Ziarul cu orientare de dreapta *Morning Post* a făcut o colectă publică de 26 000 de lire sterline pentru Dyer. Naționaliștii au răspuns și ei cu o colectă, cumpărînd Bagh și transformîndu-l într-un altar public al urii de rasă.

Sir Edward Carson, liderul conservatorilor din Ulster, a organizat o moțiune de cenzură împotriva lui Montagu, care a susținut pedepsirea lui Dyer într-un discurs isteric: „Aveți de gînd să păstrați India prin terorism, umilire rasială, subordonare și intimidare sau aveți de gînd să apelați la bunăvoința, crescînda bunăvoință a poporului din imperiul vostru indian?" Secretarul lui Lloyd George i-a raportat acestuia că, printre întreruperile zgomotoase, Montagu „devenea tot mai rasist și mai evreu, urlînd și gesticulînd" și că mulți conservatori „l-ar fi atacat fizic, atît erau de furioși". Winston Churchill a salvat guvernul de la o înfrîngere sigură printr-un discurs strălucit, pe care mai tîrziu a ajuns să-l regrete amarnic. El a spus că folosirea forței de către Dyer a fost „un episod care mi se pare fără precedent ori pereche în istoria modernă a Imperiului Britanic [...] un eveniment monstruos". „Teroarea", a spus el, folosind un termen codificat curent pentru a desemna atrocitățile comise de germani, „nu este un leac cunoscut farmacopeei britanice. [...] Trebuie să arătăm clar, într-un fel sau altul, că nu acesta este modul britanic de a rezolva problemele." El a folosit cu abilitate expresia lui Macaulay, „cel mai înspăimîntător dintre spectacole, forța civilizației, dar fără mila ei"[141]. Dacă toate acestea erau adevărate, de ce nu se ceruse condamnarea la moarte pentru Dyer? Asta gîndea „națiunea politică" indiană. Episodul, care ar fi putut fi uitat curînd, a fost transformat astfel, prin publicitatea permisă de guvernul britanic, într-un mare punct de cotitură al relațiilor anglo-indiene.

Jawaharlal Nehru, un absolvent al școlii de la Harrow în vîrstă de treizeci de ani, care la vremea aceea lucra pentru Gandhi ca agitator printre țărani, a călătorit în compartimentul alăturat celui al lui Dyer din vagonul de dormit în care generalul se ducea să depună mărturie în ancheta Hunter. El l-a auzit pe Dyer spunînd altor ofițeri britanici că simțise nevoia să transforme Amritsarul „într-un morman de cenușă", dar „i s-a făcut milă". Dimineața Dyer „a coborît în gara din Delhi într-o pijama cu dungi de un roz strălucitor și în halat". Ceea ce nu a putut uita niciodată, scria Nehru, a fost reacția britanicilor: „Această aprobare cu sînge rece a faptei comise m-a șocat profund. Părea absolut imorală, indecentă; pentru a mă exprima

elegant, era culmea lipsei de cuviință. Am realizat atunci [...] cît de brutal și imoral era imperialismul și cît de mult deformase sufletele aristocraților englezi."[142] Cît despre anchetă și despre dezbaterea din Camera Comunelor, liberalii britanici se osteniseră degeaba. Nu reușiseră decît să ajute la transformarea lui Dyer și a Amritsarului în simboluri de nesters ale urii, în jurul cărora naționaliștii se puteau uni.

Episodul a marcat un punct de cotitură și în securitatea internă a Indiei. „De atunci înainte", scria un istoric al Indiei britanice, „menținerea ordinii nu a mai fost obiectivul principal al guvernului"[143]. Persoanele oficiale însărcinate cu securitatea, atît britanice cît și indiene, ezitau acum să acționeze prompt în cazul mișcărilor de stradă. În 1921, cînd „moplahșii" musulmani s-au ridicat împotriva hindușilor în regiunea Madras, conducerea provinciei, amintindu-și de Amritsar, a tergiversat aplicarea legii marțiale. Ca rezultat, peste 500 de oameni au fost asasinați și a fost nevoie de un an și de forțe armate uriașe pentru a restabili ordinea, între timp 80 000 de oameni fiind arestați și puși în cuști speciale, 6 000 condamnați la deportare, 400 la închisoare pe viață și 175 executați. Atacurile asupra forțelor de ordine au devenit frecvente și îndrăznețe. La 4 februarie 1922, în Provinciile Unite, un grup mare de oameni a înconjurat secția de poliție și, cum cei dinăuntru nu au cutezat să deschidă focul, toți douăzeci și doi au fost măcelăriți ori arși de vii. Din acel moment, violența rasială, sectară și antiguvernamentală pe scară largă a devenit o trăsătură permanentă a vieții indiene.[144] Și acolo, în cea mai mare și mai docilă colonie din istoria omenirii, tiparele secolului al XIX-lea fuseseră sparte.

Tulburările din Europa și din lume care au urmat șocului seismic al primului război mondial și păcii sale nesatisfăcătoare erau, într-un anumit sens, de așteptat. Vechea ordine pierise. Pur și simplu nu a putut fi restaurată în întregime sau poate că nu a putut fi restaurată deloc. O nouă ordine avea să-i ia locul în cele din urmă. Dar avea să fie aceasta o „ordine" în sensul în care înțelesese termenul lumea de dinainte de 1914? Existau, după cum am văzut, curente de gîndire neliniștitoare care sugerau imaginea unei lumi în derivă, care nu mai era ancorată în legea și moralitatea tradiționale. Exista, de asemenea, o nouă ezitare din partea autorităților stabilite și legitime în a relua controlul asupra navei mondiale, prin mijloacele obișnuite ori chiar prin orice mijloace. Ea constituia o invitație, nedorită și neformulată, dar implicită, ca alții să preia puterea. Din marele trio de savanți germani plini de imaginație care au oferit explicații ale comportamentului uman în secolul al XIX-lea și al căror model de gîndire l-a moștenit lumea de după 1918, au fost menționați numai doi pînă acum. Marx a descris o lume în care dinamica centrală era interesul economic. Pentru Freud, principala forță era cea sexuală. Amîndoi considerau că religia, vechiul impuls care pusese în mișcare oamenii, masele, era și fusese dintotdeauna o fantezie. Friedrich Nietzsche, al treilea membru al trioului, era și el ateu. Dar el îl vedea pe

Dumnezeu nu ca pe o invenție, ci ca pe un hazard, iar moartea Sa ca pe un eveniment istoric, într-un anume sens important, care urma să aibă consecințe dramatice. El scria, în 1886: „Cel mai mare eveniment al timpurilor recente — acela că «Dumnezeu a murit», că credința în Dumnezeul creștin nu mai are rost — începe să-și arunce primele umbre asupra Europei."[145] În rîndurile națiunilor avansate, declinul și în cele din urmă colapsul impulsului religios aveau să lase un gol imens. Istoria lumii moderne este în mare parte istoria umplerii acestui gol. Nietzsche a perceput corect faptul că cel mai probabil candidat aveau să fie ceea ce el a numit „Voința de Putere", care oferea o explicație mult mai cuprinzătoare și în final mult mai plauzibilă a comportamentului uman decît acelea date de Marx ori Freud. În locul credinței religioase, avea să se afle ideologia laică. Cei ce umpluseră cîndva rîndurile clerului totalitarist aveau să devină politicieni totalitariști. Și, mai presus de toate, Voința de Putere avea să producă un nou tip de Mesia, neinhibat de vreo sancțiune religioasă și cu o insațiabilă poftă de a controla omenirea. Sfîrșitul vechii ordini, cu o lume fără cîrmă plutind în derivă într-un univers relativist, era o invitație pentru apariția unor astfel de oameni de stat–gangsteri. Iar ei nu au întîrziat să-și facă apariția.

2

Primele utopii despotice

Lenin a părăsit Zürichul pentru a se întoarce în Rusia la 8 aprilie 1917. Unii dintre tovarășii săi din exil l-au însoțit la gară, protestînd. Urma să călătorească prin Germania la invitația generalului Ludendorff, care îi garanta o trecere în siguranță cu condiția ca el să se angajeze să nu discute cu nici un sindicalist german pe drum. Războiul zămislește revoluții. Iar zămislirea de revoluții este o foarte veche formă de conflict războinic. Germanii o numeau *Revolutionierungspolitik.*[1] Dacă Aliații i-au putut incita pe polonezi, pe cehi, pe croați, pe arabi și pe evrei să se ridice împotriva Puterilor Centrale și a partenerilor lor, atunci germanii, la rîndul lor, au putut să-i incite pe irlandezi și pe ruși — și au făcut-o. Dacă germanii l-au folosit pe Lenin, după cum formula mai tîrziu Churchill, „ca pe un bacil al febrei tifoide", ei nu i-au acordat prea mare importanță, punîndu-l la grămadă cu treizeci de alte exiluri și nemulțumiri. Tovarășii care protestau erau de părere că Lenin se va compromite acceptînd ajutorul nemților și încercau să-l convingă să nu se ducă. El i-a expediat cu un gest, fără a se obosi să vorbească și s-a urcat în tren. Era un omuleț fioros, de patruzeci și șase de ani, aproape chel, dar (după spusele fiului proprietăresei sale din Zürich) „cu o ceafă ca de taur". Intrînd în vagon, el a zărit imediat un tovarăș pe care-l considera suspect: „Deodată, l-am văzut pe Lenin înfășcîndu-l de guler și... azvîrlindu-l pe peron."[2]

La Stockholm, tovarășul Karl Radek i-a adus o pereche de pantofi, dar el a refuzat alte haine, remarcînd acru: „Nu mă duc în Rusia să deschid un magazin de confecții." Ajungînd la Beloostrov, pe pămînt rusesc, în zorii zilei de 16 aprilie, a fost întîmpinat de sora sa Maria și de Kamenev și Stalin, care se ocupaseră de ziarul bolșevic *Pravda*. Și-a ignorat complet sora, precum și pe Stalin, pe care nu-l cunoștea și nu i-a adresat nici un cuvînt de salut vechiului său tovarăș Kamenev, pe care nu-l mai văzuse de cinci ani. În schimb, a țipat la el: „Ce v-ați apucat să scrieți în *Pravda*? Am văzut cîteva dintre articolele voastre și v-am înjurat fără menajamente." Seara tîrziu a ajuns în gara Finlandia din Petrograd. I s-a oferit un buchet de trandafiri și a fost dus în sala de așteptare a țarului. Acolo s-a lansat în primul dintr-o serie de discursuri, unul dintre discursuri ținîndu-l cu mîna încă încleștată pe trandafiri, de pe acoperișul unui vagon blindat. Ultimul a durat două ore și

„a umplut publicul de tulburare şi teroare". Se iveau zorii cînd a terminat. S-a dus la culcare, spune soţia sa, Krupskaia, fără a mai rosti vreo vorbă.[3]

Groaznica lipsă de omenie cu care Lenin s-a întors în Rusia pentru a-şi desfăşura munca revoluţionară era caracteristică pentru acest om obsedat. Vladimir Ilici Ulianov se născuse în 1870 la Simbirsk, pe Volga, ca fiu al unui inspector de şcoală primară. Cînd avea şaisprezece ani, fratele lui mai mare, Aleksandr, a fost spînzurat pentru că participase la o conspiraţie pentru uciderea ţarului cu o bombă pe care o făcuse singur. Presupusa lui reacţie la moartea fratelui, „N-o să reuşim niciodată pe calea asta", este probabil apocrifă, de vreme ce nu a devenit de fapt marxist (ceea ce însemna dezaprobarea terorismului) decît mai tîrziu, după ce fusese dat afară de la Universitatea Kazan pentru „activităţi revoluţionare". Sora lui, Anna, spunea că a devenit „dur" în urma execuţiei fratelui său.[4] Cu siguranţă, politica îl obseda acum, atunci şi totdeauna, iar abordarea lui a fost mereu mai degrabă cerebrală decît emoţională. Contemporanii vorbesc mereu de „nesociabilitatea" sa, de „excesiva rezervă" şi de „felul său distant de a se purta". La douăzeci şi doi de ani, el şi-a convins prietenii să nu mai adune bani pentru victimele unei foamete, pe motiv că foamea „are o funcţie progresistă" şi avea să „îi facă pe ţărani să reflecteze la realităţile fundamentale ale societăţii capitaliste"[5]. După cîţiva ani, îşi făcuse rost de o valiză cu fund dublu pentru a importa cărţi interzise, iar în urma descoperirii acesteia s-a ales cu o sentinţă de trei ani de deportare în Siberia. Şi-a petrecut cele cîteva zile dinaintea exilului în Biblioteca din Moscova, scotocind după fapte şi statistici cu ajutorul cărora să-şi răspîndească teoriile. În Siberia s-a căsătorit cu Krupskaia, şi ea luptătoare subversivă.

Oamenii care înfăptuiesc revoluţii politice par a fi în principal de două tipuri, clerici şi romantici. Lenin (a adoptat acest pseudonim în 1901) făcea parte din prima categorie. Ambii părinţi erau creştini. Religia era importantă pentru el, în sensul că o ura. Spre deosebire de Marx, care o disprețuia şi o trata ca pe ceva marginal, Lenin vedea în ea un inamic puternic şi omniprezent. El a arătat limpede în multe scrieri (scrisoarea către Gorki din 13 ianuarie 1913 este un exemplu izbitor) că personal detesta cu patimă orice ţinea de religie. „Nu poate exista nimic mai abominabil", scria el, „decît religia." Din start, statul creat de el a stabilit şi continuă să menţină şi în zilele noastre un uriaş mecanism de propagandă academică împotriva religiei.[6] El nu era doar anticlerical, ca Stalin, căruia nu-i plăceau preoţii pentru că erau corupţi. Dimpotrivă, Lenin nu avea de fapt nimic contra preoţilor corupţi, pentru că ei erau uşor de înfrînt. Oamenii de care cu adevărat se temea şi pe care îi ura, iar mai tîrziu i-a persecutat, erau sfinţii. Cu cît religia era mai pură, cu atît era mai periculoasă. Un cleric devotat, susţinea el, este mult mai influent decît unul egotist şi imoral. Clericii care era cel mai necesar să fie suprimaţi nu erau cei angajaţi în apărarea exploatării, ci aceia care îşi exprimau solidaritatea cu proletariatul şi ţăranii. Părea că recunoştea

în adevăratul om al lui Dumnezeu același zel și spirit care îl animau și pe el, și voia să-l exproprieze și să înroleze acest zel pentru propria-i cauză.[7] Nimeni nu personifică mai bine înlocuirea impulsului religios cu Voința de Putere. Într-o etapă mai timpurie, ar fi fost cu siguranță un lider religios. Cu extraordinara lui pasiune pentru forță, ar fi putut face parte din legiunile lui Mohamed. Era chiar mai aproape poate de Jean Calvin, cu credința sa în structura organizațională, cu abilitatea sa de a crea una și apoi de a o domina net, cu puritanismul lui, cu pasionata sa convingere că are întotdeauna dreptate și, mai presus de toate, cu intoleranța lui.

Krupskaia vorbește despre ascetismul său și ne povestește cum a renunțat la tot ce-i plăcea — patinaj, lecturi în latină, șah, pînă și la muzică — pentru a se concentra numai asupra activității politice.[8] Un tovarăș remarca: „Este singurul dintre noi care trăiește revoluția douăzeci și patru de ore pe zi." I-a spus lui Gorki că refuza să asculte des muzică pentru că „te face să vrei să spui lucruri drăguțe, stupide și să-i mîngîi pe creștet pe oamenii care au creat o asemenea frumusețe trăind în acest iad îngrozitor. Iar acum nu e vremea să mîngîi pe nimeni pe creștet — s-ar putea să te trezești mușcat de mînă."[9] Trebuie să presupunem că ceea ce l-a împins pe Lenin să facă ceea ce a făcut a fost un umanitarism arzător, înrudit cu dragostea sfinților față de Dumnezeu, căci nu avea nici unul dintre cusururile oamenilor politici ambițioși: nici vanitate, nici egoism, nici o înclinație evidentă pentru exercitarea autorității. Umanitarismul său era însă o pasiune foarte abstractă. El cuprindea omenirea în general, dar pare să fi avut prea puțină dragoste, ori chiar interes, față de oameni în particular. Vedea în oamenii cu care avea de-a face, tovarășii lui, nu indivizi, ci receptacule pentru ideile sale. Pe acest temei, și pe nici un altul, erau judecați aceștia. Astfel încît nu avea nici o ierarhie a prietenilor; de fapt nu întreținea deloc relații de prietenie, ci doar alianțe politice. El judeca oamenii nu după calitățile lor morale, ci după vederile lor, sau mai degrabă după gradul în care le acceptau pe ale lui. Nu purta pică nimănui. Un om ca Troțki, cu care se certase crîncen în anii de dinainte de război și cu care schimbase cele mai crunte insulte, a fost reprimit cu bunăvoință și cu o blîndă cordialitate o dată ce a acceptat punctul de vedere al lui Lenin. De asemenea, nici un coleg, oricît de apropiat, nu putea miza pe vreun strop de afecțiune din partea lui.

Lenin a fost cel dintîi exemplar al unei noi specii: organizatorul profesionist de politică totalitaristă. Se pare că nu i-a trecut niciodată prin minte, începînd din adolescența timpurie, că vreun alt fel de activitate umană ar fi meritat să fie desfășurată. Asemeni unui anahoret, a întors spatele lumii obișnuite. A respins cu dispreț sugestia mamei lui de a deveni fermier. Timp de cîteva luni a profesat avocatura și i-a displăcut profund. După aceea nu a mai avut nici un fel de slujbă ori ocupație, căci activitatea sa jurnalistică nu era decît o funcție a vieții lui politice. Iar politica sa era hieratică, nu demotică. Lenin s-a înconjurat de publicații oficiale, precum și de lucrări de

istorie şi economie. Nu a făcut nici un efort de a se informa direct cu privire la opiniile şi condiţia maselor. Ideea de a cere voturile electoratului mergînd din uşă în uşă era pentru el o anatemă: „neştiinţific". Nu a vizitat niciodată o fabrică şi nu a pus niciodată piciorul într-o gospodărie ţărănească. Nu-l interesa cum se cîştigau banii. Nu a fost văzut niciodată în cartierele muncitoreşti din vreun oraş în care a locuit. Şi-a petrecut întreaga viaţă printre membrii propriei sale subclase, intelighenţia burgheză, în care vedea o preoţime unic privilegiată, înzestrată cu o gnoză specială şi aleasă de Istorie pentru a juca un rol decisiv. Socialismul, scria el citîndu-l pe Karl Kautski, era produsul „unei profunde cunoaşteri ştiinţifice. [...]Vehiculul [acestei] ştiinţe nu este proletariatul, ci intelighenţia burgheză: socialismul contemporan s-a născut în capetele membrilor individuali ai acestei clase."[10]

Membri individuali — sau un membru individual? În practică, mai degrabă a doua variantă. În cei douăzeci de ani dinaintea Revoluţiei sale, Lenin şi-a creat o facţiune proprie în cadrul Partidului Social-Democrat, bolşevicii, i-a desprins de menşevici, adică de minoritate, iar apoi s-a autodesemnat stăpîn absolut al acestora. Întregul proces, voinţa de putere în acţiune, este bogat atestat de tovarăşii săi mai critici. Plehanov, adevăratul creator al marxismului rus, în a cărui organizaţie *Iskra* se făcuse Lenin pentru prima dată remarcat, îl acuza că „nutreşte un spirit exclusiv sectar". El „confunda dictatura proletariatului cu dictatura asupra proletariatului" şi căuta să creeze „bonapartism, dacă nu o monarhie absolutistă, în vechiul stil prerevoluţionar"[11]. Vera Zasulici spunea că, la scurtă vreme după ce Lenin a intrat în *Iskra*, aceasta s-a transformat dintr-o familie prietenoasă într-o dictatură personală. Ideea de partid a lui Lenin, scria ea, era ideea de stat a lui Ludovic al XIV-lea — *moi*![12] În acelaşi an, 1904, Troţki îl numea pe Lenin un Robespierre şi un dictator terorist care căuta să transforme conducerea partidului într-un comitet al siguranţei publice. Metodele lui Lenin, scria el în manifestul *Sarcinile noastre politice*, erau „o palidă caricatură a tragicei intransigenţe a iacobinismului [...], partidul este înlocuit de organizaţia de partid, organizaţia de către comitetul central şi, în sfîrşit, comitetul central de către dictator"[13]. Şase ani mai tîrziu, în 1919, *Madame* Krjijanovskaia scria: „El este unul împotriva întregului partid. Distruge partidul."[14] În 1914, Charles Rappaport, deşi îl lăuda pe Lenin ca pe „un incomparabil organizator", adăuga: „Dar consideră că numai el este socialist [...], declară război oricărei persoane care nu este de aceeaşi părere cu el. În loc să-şi combată opozanţii din Partidul Social-Democrat prin metode socialiste, adică prin argumente, Lenin nu foloseşte decît metode chirurgicale, acelea ale «lăsării de sînge». Nici un partid nu ar putea exista sub regimul acestui ţar social-democrat, care se consideră un supermarxist, dar care nu este, în realitate, nimic altceva decît un aventurier de cea mai înaltă clasă." Verdictul său: „Victoria lui Lenin ar fi cea mai mare ameninţare la adresa Revoluţiei ruse [...] o va sufoca."[15] Doi ani mai tîrziu, în ajunul Revoluţiei, Viaceslav Menjinski îl

descria ca pe „un iezuit politic [...] acest copil ilegitim al absolutismului rus [...] succesorul natural la tronul Rusiei"[16].

Impresionanta unanimitate a acestor analize critice ale lui Lenin, venind, de-a lungul unei perioade de douăzeci de ani, de la bărbați și femei în profund acord cu țelurile sale, atestă o înspăimîntătoare consecvență în caracterul lui. El a înlăturat atacurile, care se pare că nu l-au făcut niciodată să se oprească și să-și reconsidere poziția măcar o clipă. Nu era nici o fisură în armura sa. Autoritarist? Bineînțeles: „Clasele sînt conduse de partide, iar partidele sînt conduse de indivizi care se numesc lideri... Acesta e ABC-ul. Voința unei clase este uneori îndeplinită de un dictator."[17] Ceea ce conta era că individul „uns", omul ales de Istorie să posede cunoașterea la un anumit moment, trebuie să înțeleagă și să poată astfel interpreta textele sacre. Lenin a susținut mereu că marxismul este identic cu adevărul obiectiv. „Din filozofia marxistă", scria el, „turnată ca o bucată de oțel, este imposibil să extragi o singură premisă de bază, o singură parte esențială, fără a devia de la adevărul obiectiv."[18] El i-a spus lui Valentinov: „Marxismul ortodox nu necesită nici un fel de revizuire nici în domeniul filozofiei, nici în teoria sa despre economia politică, nici în teoria sa despre dezvoltarea istorică."[19] Crezînd în acest lucru, și crezînd în el însuși ca fiind interpretul desemnat, așa cum Calvin interpreta scriptura în *Instituțiile* sale, era de așteptat ca Lenin să privească erezia cu încă și mai mare ferocitate decît aceea pe care o arăta față de infideli. De aici uluitoarea virulență a insultelor pe care le răcnea mereu către opozanții săi din interiorul partidului, atribuindu-le cele mai josnice motivații posibile și căutînd să-i distrugă ca ființe morale, chiar dacă era vorba doar de aspecte minore ale doctrinei. Tipul de limbaj folosit de Lenin, cu metaforele sale care te duc cu gîndul la junglă sau la ferma de animale și refuzul lui brutal de a face cel mai mic efort de înțelegere umană amintesc de acel *odium theologicum** care otrăvea disputele creștine despre Treime în secolele al VI-lea și al VII-lea sau despre euharistie în secolul al XVI-lea. Și, evident, o dată ce ura verbală atingea paroxismul, era de așteptat să curgă și sînge în cele din urmă. După cum observa cu tristețe Erasmus cu privire la luterani și la papiștași, „Lungul război al cuvintelor și al scrierilor va sfîrși în lovituri" — așa cum s-a și întîmplat, vreme de un întreg secol. Lenin nu era cîtuși de puțin descurajat de o asemenea perspectivă. Așa cum teologii beligeranți erau de părere că se ocupă de chestiuni care, oricît de banale ar părea celor neinițiați, aveau să determine de fapt dacă nenumărate milioane de suflete vor arde sau nu în Infern pe veșnicie, tot așa Lenin știa că se apropia marea cotitură a civilizației, cînd soarta viitoare a omenirii va fi hotărîtă de Istorie, avîndu-l pe el ca profet. Va merita să curgă puțin sînge; de fapt, un fluviu de sînge.

* Ură teologică (*n.t.*).

Curios însă e că, în ciuda proclamatei sale ortodoxii, Lenin era foarte departe de a fi un marxist ortodox. De fapt, în esență el nu era deloc marxist. A folosit metodologia marxistă și a exploatat dialectica pentru a justifica concluzii la care ajunsese deja prin intuiție. Dar a ignorat complet însuși miezul ideologiei lui Marx, determinismul istoric al revoluției. În adîncul sufletului Lenin nu era un determinist, ci un voluntarist: rolul decisiv era jucat de voința umană: a lui. Într-adevăr, pentru cineva care pretindea a avea o cunoaștere „științifică" specială a felului în care acționau legile istoriei, el pare să fi fost în mod invariabil surprins de întorsătura pe care o luau în realitate evenimentele. Izbucnirea revoluției eșuate din 1905 în Rusia l-a uluit. Izbucnirea războiului din 1914 a venit pentru el ca un trăsnet; așa s-a întîmplat și în cazul altora, dar aceștia nu pretindeau a avea fir direct cu Istoria. A fost și mai zguduit de totala nereușită a mișcării socialiste internaționale de a se uni împotriva războiului. Căderea țarului l-a uimit. A fost stupefiat cînd nemții s-au oferit să-l ajute să ajungă înapoi în Rusia. Ajuns acolo, el a prezis că va fi arestat pe loc, și în schimb s-a trezit strîngînd în mînă acel buchet de trandafiri. A fost din nou surprins, nu mai puțin plăcut, de succesul propriei revoluții. Dar răzvrătirea internațională pe care o profețise nu s-a materializat. Pînă la sfîrșitul zilelor sale, asemeni vechilor creștini ce așteptau A Doua Venire, el aștepta în orice moment Apocalipsa. Ceea ce a făcut din Lenin un mare actor pe scena istoriei nu a fost faptul că el i-a înțeles procesele, ci rapiditatea și energia cu care a profitat de șansele neașteptate pe care ea i le-a oferit. Pe scurt, era ceea ce îi acuza a fi pe toți opozanții săi: un oportunist.

Era, de asemeni, revoluționar pînă în vîrful unghiilor, și încă unul de tip foarte vechi. Considera că revoluțiile nu erau făcute de forțe istorice inexorabile (trebuia să existe și acestea, bineînțeles), ci de mici grupuri de oameni extrem de disciplinați care răspundeau voinței unui lider categoric. Din acest punct de vedere avea mai mult în comun cu tradiția revoluționară iacobină franceză a anilor 1789–1795, și chiar cu exponenții ei mai recenți, precum Georges Sorel, decît cu marxiștii instinctivi, dintre care cei mai mulți erau germani și care vedeau triumful proletariatului aproape ca pe un proces de evoluție darwinian. Lenin parcă a sfîșiat cu un cuțit acest tip de încețoșare: „Teoria, prietene, este cenușie, dar verde este arborele veșnic al vieții." Și iarăși: „Practica este de o sută de ori mai importantă decît teoria."[20] Dacă Marx apare în întregime în cărțile sale, scria Troțki, „Lenin, pe de altă parte, apare în întregime în acțiunea revoluționară. Lucrările lui științifice nu sînt altceva decît o pregătire pentru activitatea revoluționară."[21] Lenin era un activist, de fapt un hiperactivist, și asta a făcut din el o figură atît de violentă. El nu era un sindicalist ca Sorel. Dar cei doi împărtășeau același apetit pentru soluții violente, după cum Sorel a recunoscut mai tîrziu, cînd a definit violența revoluționară ca pe „o doctrină intelectuală, voința unor minți puternice care știu încotro merg, hotărîrea implacabilă de a atinge țelurile finale

ale marxismului prin mijloacele sindicalismului. Lenin ne-a furnizat un exemplu izbitor al acestei violențe psihologice."[22] El era obsedat de forță, aproape pînă la a plescăi din buze cînd îi simțea izul. „Revoluțiile sînt serbările claselor oprimate." „O clasă oprimată care nu se străduiește să capete o cunoaștere a armelor, să fie instruită în folosirea armelor, să posede arme, o astfel de clasă oprimată nu merită decît să fie oprimată, tratată prost și privită ca o clasă de sclavi." Scrierile lui abundă în metafore militare: stări de asediu, încercuiri cu blindate, pînze de oțel, marșuri, tabere, baricade, forturi, ofensive, unități mobile, război de gherilă, plutoane de execuție. Ele sînt dominate de violente verbe din limbajul activist: a da foc, a face salturi, a aprinde, a impulsiona, a zdruncina, a captura, a ataca, a arde, a combate, a suda, a constrînge, a epura, a extermina.

Adevărul este că Lenin era prea nerăbdător pentru a fi un marxist ortodox. El se temea de impasul prevăzut de Engels cînd scrisese: „Cel mai rău lucru care i se poate întîmpla unui conducător de partid extremist este să fie constrîns să preia conducerea într-o epocă în care momentul nu e copt încă pentru dominația clasei pe care o reprezintă [...], el e constrîns să reprezinte nu numai partidul sau clasa lui, ci clasa pentru dominația căreia condițiile sînt coapte."[23] Rusia era o țară semiindustrializată, unde burghezia era slabă și proletariatul puțin numeros, iar condițiile obiective pentru revoluție departe de a fi coapte. Aceasta a fost dilema care l-a dus pe Lenin la erezie. În cazul în care „conștiința proletară" nu fusese creată încă, nu era sarcina intelectualilor marxiști asemenea lui să grăbească procesul? În 1902, în *Ce-i de făcut?*, el a folosit pentru prima dată termenul de „luptători de avangardă" pentru a descrie noul rol al unei mici elite revoluționare.[24] A trasat o distincție total inedită între o revoluție creată de o „organizație muncitorească" matură, în țări capitaliste avansate precum Germania și Marea Britanie și „o organizație de revoluționari", potrivită condițiilor din Rusia. Prima era ocupațională, largă, publică: pe scurt, un partid proletar de masă. Cea de-a doua era total diferită: „o organizație de revoluționari trebuie să conțină în primul rînd și în principal oameni a căror ocupație este activitatea revoluționară. [...] Această organizație trebuie neapărat să nu fie foarte largă și să fie pe cît posibil secretă." Ca atare, ea trebuia să renunțe la „principiul democratic" care necesita „o întreagă publicitate" și „alegeri pentru toate posturile". Activînd în cadrul unei autocrații ca Rusia, acest lucru era imposibil: „Singurul principiu organizatoric serios pentru muncitorii din mișcarea noastră trebuie să fie secretul absolut, alegerea unui număr restrîns de membri și pregătirea unor revoluționari de profesie. O dată existente aceste calități, se garantează ceva mai mult decît democrația: totala încredere tovărășească între revoluționari." Dar în același pasaj el atrage atenția cu severitate că revoluționarii știu „din experiență că pentru a scăpa de un membru nedemn o organizație de revoluționari autentici nu se dă în lături de la nimic"[25]. Dacă tovarășii sînt nevoiți, atunci cînd situația o impune, să se omoare unul pe altul — o

idee pe care Dostoievski o susținuse deja în *Demonii* — nu era această „încredere tovărășească" o fantezie? Nu a fost ea, într-adevăr, dezmințită de ceea ce s-a întîmplat cu organizația în clipa în care Lenin i s-a alăturat, și încă și mai mult atunci cînd a preluat puterea în cadrul ei?[26]

Rosa Luxemburg, cel mai talentat, precum și unul dintre cei mai ortodocși reprezentanți ai marxiștilor germani, a recunoscut ca atare erezia lui Lenin: atît de gravă încît poate să distrugă întregul scop și idealism al marxismului. Ea a atribuit-o defectelor de caracter ale lui Lenin, atît personale, cît și naționale: „«Ego»-ul, zdrobit și pulverizat de absolutismul rus", scria ea, „a reapărut în forma «ego»-ului revoluționarului rus", care „stă în cap și se autoproclamă din nou puternicul înfăptuitor al istoriei". Lenin, susținea ea, cerea de fapt puteri absolute pentru conducerea de partid, iar aceasta va „intensifica extrem de periculos conservatorismul care aparține în mod firesc fiecărui organism de acest fel". O dată garantate, aceste puteri nu vor mai fi niciodată lăsate din mînă.[27] Cînd Lenin replica în ce fel „conștiința" trebuie adusă proletariatului din afară, prin „elemente de avangardă", iar revoluția făcută să progreseze înainte de a se coace, de către „luptători de avangardă", el contrazicea de fapt întregul fundament „științific" al teoriei marxiste. Rosa Luxemburg a denunțat ideea ca elitistă și nemarxistă și a spus că avea să ducă în mod inevitabil la „ultracentralism militar"[28].

Leninismul nu a fost o erezie, pur și simplu; a fost exact aceeași erezie care a creat fascismul. Italia era și ea o țară semiindustrializată, unde marxiștii se aflau în căutarea căilor de a grăbi venirea revoluției. Și marxiștii italieni se simțeau atrași de conceptul de violență revoluționară al lui Sorel. În 1903, la un an după ce Lenin a folosit pentru prima dată termenul de „luptători de avangardă", Roberto Michaels, în introducerea lui la traducerea în italiană a lucrării lui Sorel *Saggi di critica del Marxismo*, stăruia pentru crearea unei „elite revoluționare" care să propulseze epoca de aur socialist proletară. O astfel de elită, a susținut în continuare colegul său Angelo Olivetti, era esențială pentru o țară subindustrializată.[29] Aceste idei au fost preluate de un al treilea marxist italian, Benito Mussolini, care era cu treisprezece ani mai tînăr decît Lenin și tocmai intra în politică la vremea aceea. Tatăl lui, veterinar și mic proprietar de pămînt, era socialist-anarhist; mama era învățătoare. Ei i-au insuflat multă filozofie politică, inclusiv Nietzsche — știa totul despre „Voința de Putere" — și era mult mai citit decît Lenin. Dar formația lui politică era în principal marxistă. Marx, scria el, era „părintele și învățătorul"; el era „magnificul filozof al violenței clasei muncitoare"[30]. Dar, ca și Lenin, el propovăduia formarea unor „minorități de avangardă" care ar putea „angaja sentimentele, credințele și voința maselor nehotărîte". Aceste formațiuni de avangardă ar fi trebuit să fie alcătuite din oameni devotați, special pregătiți, din elite. O astfel de conducere revoluționară trebuia să se ocupe de psihologia claselor și de tehnicile de mobilizare în masă și, folosind mitul și invocarea simbolurilor, să ridice conștiința proletariatu-

lui.[31] La fel ca Lenin, el considera că avea să fie necesară violența: „În loc să inducem în eroare proletariatul în ce privește posibilitatea de a eradica toate cauzele băilor de sînge, noi vrem să-l pregătim și să-l obișnuim cu războiul pentru ziua «celei mai mari băi de sînge», cînd cele două clase antagonice se vor încleșta în încercarea supremă."[32] Din nou, avem de-a face cu repetarea la nesfîrșit a verbelor activiste, cu imagistica militaristă.

În anii dinainte de 1914, din exilul său neputincios în Elveția, Lenin privea evoluția lui Mussolini cu aprobare și cu oarecare invidie. Mussolini a transformat provincia Forli într-o insulă de socialism — prima dintre numeroasele din Italia — sprijinindu-i pe muncitorii cu ziua, *braccianti*, împotriva proprietarilor de pămînt.[33] El a devenit unul dintre cei mai eficienți și mai citiți ziariști socialiști din Europa. În 1912, la douăzeci și nouă de ani, încă arătînd tînăr, suplu, aspru, cu ochi negri mari, luminoși, el a preluat conducerea Partidului Socialist Italian la congresul de la Reggio Emilia, insistînd că socialismul trebuie să fie marxist, temeinic, internaționalist, fără compromisuri. Lenin, relatînd desfășurarea congresului pentru *Pravda* (15 iulie 1912), exulta: „Partidul proletariatului socialist italian a apucat-o pe calea care trebuie." El a fost de acord atunci cînd Mussolini i-a împiedicat pe socialiști să facă parte din „burghezo-reformistul" guvern Giolitti, prefigurînd astfel apariția Partidului Comunist Italian.[34] El a aprobat din toată inima profeția lui Mussolini în ajunul războiului: „O dată cu dezlănțuirea unei puternice încleștări între popoare, burghezia își joacă ultima carte și aduce în prim-planul scenei internaționale ceea ce Karl Marx numea cea de-a șasea mare putere: revoluția socialistă."[35]

Ca marxiști eretici și violenți activiști revoluționari, Lenin și Mussolini aveau șase trăsături comune frapante. Amîndoi erau total împotriva parlamentelor burgheze și a oricărui tip de „reformism". Amîndoi concepeau partidul ca pe o foarte centralizată, strict ierarhică și drastic disciplinată organizație care să promoveze obiective socialiste. Amîndoi doreau o conducere de revoluționari de profesie. Nici unul dintre ei nu avea vreo încredere în capacitatea proletariatului de a se organiza. Amîndoi erau de părere că conștiința revoluționară putea fi adusă maselor din afară, de către o elită revoluționară autodesemnată. În sfîrșit, amîndoi considerau că, în lupta dintre clase care se apropia, arbitrul final avea să fie violența organizată.[36]

Primul război mondial a dus la bifurcația în leninism și proto-fascismul lui Mussolini. Era nu numai o chestiune de intelect și situație, ci și de caracter. Mussolini era uman, prin urmare vanitos și dornic de a fi iubit, ceea ce lui Lenin îi lipsea cu desăvîrșire. El era extraordinar de sensibil și receptiv la opinia maselor. Cînd a izbucnit războiul și armatele au început să mărșăluiască, el a adulmecat naționalismul din aer și l-a inspirat profund. Era amețitor: astfel că a schimbat brusc direcția. Lenin, pe de altă parte, era imun la astfel de arome. Izolarea lui de oameni, indiferența față de ei îi dădeau o anume integritate robustă și consecventă. Într-un anume sens, aceasta era

o slăbiciune: nu ştia niciodată ce aveau să facă de fapt oamenii — iată de ce era mereu surprins de evenimente, atît înainte cît şi după ce a ajuns la putere. Dar constituia, în acelaşi timp, şi forţa lui. Absoluta încredere în sine şi voinţa lui atotputernică nu au fost nici o clipă erodate de calcule tactice cu privire la posibilele reacţii ale oamenilor. Mai mult, el căuta puterea într-o ţară unde în mod tradiţional oamenii nu contau cîtuşi de puţin; nu erau decît praful de sub picioarele conducătorului.

Ca atare, cînd Lenin s-a întors la Petrograd el nu a fost deloc afectat de vreun sentiment caracteristic vremurilor de război. El spusese tot timpul că războiul era o aventură burgheză. Înfrîngerea ţarului era „răul cel mai mic". Armata trebuie subminată prin propagandă, oamenii încurajaţi „să întoarcă armele împotriva ofiţerilor" şi orice dezastru trebuie exploatat pentru a „grăbi distrugerea [...] clasei capitaliste". Trebuie să aibă loc „o luptă nemiloasă împotriva şovinismului şi patriotismului burgheziei din toate ţările, fără nici o excepţie"[37]. Lenin era consternat de nereuşita tuturor socialiştilor de a da o lovitură de graţie războiului şi, pe măsură ce acesta se prelungea, el îşi pierdea speranţa că epoca de aur avea să vină curînd. În ianuarie 1917 el se îndoia că „voi apuca să văd luptele decisive ale revoluţiei care se apropie"[38]. Astfel că atunci cînd ţarul a fost alungat, şase săptămîni mai tîrziu, el a fost surprins, ca de obicei. Spre încîntarea sa, noul regim parlamentar a optat pentru continuarea războiului, dar a eliberat prizonierii politici, permiţînd astfel oamenilor lui să-l submineze. Bolşevicii aveau să răstoarne noul guvern şi să preia puterea opunîndu-se războiului. *Pravda* a reînceput să apară la 5 martie. Kamenev şi Stalin s-au grăbit să se întoarcă din Siberia pentru a prelua conducerea ei opt zile mai tîrziu. Atunci, spre consternarea lui Lenin, cei doi idioţi au schimbat brusc linia ziarului, angajîndu-l în susţinerea războiului! Iată de ce, cînd Lenin a dat cu ochii de Kamenev la 3 aprilie, a ţipat la el. Linia *Pravdei* a revenit imediat la ce a fost. Lenin s-a apucat să scrie un set de „teze" pentru a explica de ce războiul trebuia combătut şi încheiat. Mai tîrziu, Stalin şi-a „ajustat" poziţia mărturisind că avusese „o poziţie absolut eronată", pe care „o împărtăşeam cu alţi tovarăşi de partid şi la care am renunţat complet [...] cînd am aderat la tezele lui Lenin"[39]. Majoritatea celorlalţi bolşevici au făcut acelaşi lucru. Au fost copleşiţi de siguranţa lui Lenin. Războiul nu conta. Îşi servise scopul, distrugînd autocraţia. Acum trebuiau să exploateze uzura cauzată de război pentru a-i înlătura pe parlamentari. Nu-i păsa cît de mult teritoriu pierduse Rusia, cîtă vreme se păstrase un nucleu în care se putea instala bolşevismul. Atunci puteau aştepta cu încredere derularea evenimentelor. O victorie a germanilor era irelevantă, pentru că tovarăşii lor din Germania aveau să ajungă curînd la putere acolo, la fel şi în Marea Britanie şi Franţa — şi zorii revoluţiei socialiste mondiale aveau să se ivească.[40]

Schiţînd această fantezie continentală, Lenin nimerise, aproape din întîmplare, linia politicii care urma să-l aducă la putere. El nu avea o bază reală

pentru putere în Rusia. Nu căutase niciodată să creeze așa ceva. Se concentrase exclusiv asupra construirii unei mici organizații de *desperados* intelectuali și subintelectuali, pe care să-i poată domina total. Nu avea deloc adepți în rîndurile țăranilor. Un singur membru al elitei bolșevice era de origine țărănească. Avea puțini adepți și printre muncitorii necalificați. Dar cei calificați și, practic, toți aceia care făceau parte din sindicate, erau atașați — în măsura în care aveau vreo afiliere politică — menșevicilor.[41] Acest lucru nu era surprinzător. Intransigența lui Lenin îi mînase pe cei mai capabili dintre socialiști în tabăra menșevică. Îi convenea: era cu atît mai ușor să-i facă pe cei rămași să-l urmeze fără să crîcnească atunci cînd sosea momentul să dea lovitura. După cum s-a exprimat unul dintre ei, „înainte de sosirea lui Lenin, toți tovarășii rătăceau în întuneric"[42]. Celălalt bolșevic cu idei proprii clare era Trotki. În luna mai el a sosit la Petrograd din America. A realizat curînd că Lenin era singurul om de acțiune important între ei și a devenit principalul său locotenent. După aceea, acești doi oameni aveau să comande poate 20 000 de adepți într-o națiune de peste 160 de milioane.

Revoluția rusă din 1917, atît în faza ei din „februarie", cît și în aceea din „octombrie", a fost făcută de țărani, al căror număr crescuse de la 56 de milioane în 1867 la 103,2 milioane în 1913.[43] În Rusia dinainte de război erau mai puțin de 3,5 milioane de muncitori în fabrici și mineri, și chiar în cea mai largă definiție „proletariatul" număra doar 15 milioane. Mulți dintre cei 25 de milioane de locuitori ai marilor orașe făceau parte din familii numeroase de țărani, lucrînd la oraș, dar avîndu-și domiciliul de bază la țară. Această legătură permitea transmiterea de idei radicale țăranilor. Dar în esență aceștia le aveau deja, la avuseseră dintotdeauna. Exista o tradiție rusească a colectivismului țărănesc, bazat pe comună (*obscina*) și cooperativa de meșteșugari (*artel*). Ea era sancționată de Biserica ortodoxă. Îmbogățirea individuală era împotriva intereselor obștești. Era adesea considerată un păcat. Țăranul acaparator, culacul (în rusește *kulak* înseamnă „pumn"), era un țăran rău: culacii nu erau o clasă (asta a fost o invenție bolșevică ulterioară). Majoritatea țăranilor nutreau atît respect față de ierarhie, cît și un spirit egalitarist, cel din urmă gata să iasă la suprafață în momentele de criză, cînd ideile de libertate (*volia*) îi făceau să acapareze și să confiște. Dar țăranii nu au dat vreodată dovadă nici de cea mai mică dorință de „naționalizare" ori „socializare": ei nu aveau nici măcar cuvinte pentru aceste concepte. Ceea ce voiau mulți dintre ei erau loturi independente, așa cum era și firesc. Pașii înfăptuiți pentru a crea țărani proprietari începînd din 1861 nu au făcut decît să le stimuleze apetitul, de aici și tulburările țărănești din 1905. Începînd cu 1906, un ministru țarist inteligent, P.A. Stolîpin, a accelerat procesul, în parte spre a-i liniști pe țărani și în parte spre a crește proviziile de hrană pentru orașe sprijinind astfel industrializarea rapidă a Rusiei. El a ajutat, de asemenea, țăranii să iasă din obști. Pînă la mijlocul lui 1915 aproape două

milioane au primit titluri pentru loturi individuale, la aceştia adăugîndu-se alţi 1,7 milioane în urma desfiinţării voluntare a obştilor. Ca rezultat, în deceniul care a precedat războiul, productivitatea agriculturii ruse a crescut rapid, ţăranii devenind mai educaţi şi, pentru întîia dată, investind în tehnologie.[44]

Războiul a dat o lovitură îngrozitoare acestei evoluţii, poate cea mai încărcată de speranţă din întreaga istorie a Rusiei, care promitea să creeze o ţărănime relativ mulţumită şi prosperă, ca în Franţa şi Europa Centrală, furnizînd şi suficientă hrană pentru a face industrializarea aproape nedureroasă. Războiul a recrutat milioane de ţărani, cerîndu-le celor rămaşi mult mai multe alimente pentru a hrăni armatele tot mai mari şi fabricile de armament tot mai extinse. Se făceau masive achiziţionări cu forţa. Dar preţurile la alimente creşteau rapid. Ca urmare, tensiunea dintre oraş şi sat a crescut şi ea, fiecare dînd vina pe celălalt pentru sărăcia lui. Bolşevicii au ştiut mai tîrziu să exploateze această ură. Pe măsură ce războiul înainta, eforturile guvernului de a stoarce alimentele de la sate deveneau mai brutale. Astfel că răzmeriţele ţărăneşti s-au înmulţit, pînă în decembrie 1916 înregistrîndu-se 557. Dar a crescut şi penuria de hrană, iar preţul alimentelor s-a mărit în ritm rapid. Rezultatul a fost o creştere fără precedent a numărului grevelor în fabrici în 1916, în ciuda faptului că multe zone industriale se aflau sub incidenţa legii marţiale sau sub „securitate întărită". Grevele au atins apogeul la sfîrşitul lui februarie 1917, şi ar fi fost zdrobite dacă ţăranii n-ar fi fost şi ei furioşi şi disperaţi. Aproape toţi soldaţii erau ţărani, iar cînd garnizoana Petrograd a primit ordinul de a folosi forţa împotriva muncitorilor, ea s-a răzvrătit. Aproximativ o treime din soldaţi, vreo 66 000, şi-au sfidat ofiţerii. Cum erau înarmaţi, regimul s-a prăbuşit. Astfel că prima etapă a Revoluţiei a fost opera ţăranilor.

Distrugerea autocraţiei a dus cu ea în mod inevitabil ierarhia rurală. Ţăranii care nu aveau loturi au început să acapareze şi să parceleze marile proprietăţi. Asta ar fi putut să nu aibă importanţă. Guvernul Provizoriu urma să realizeze oricum o reformă agrară, îndată ce se organiza. Dar între timp era ocupat să continue războiul. Războiul mergea prost. Ofensiva galiţiană a eşuat; în iulie, Lvovul căzuse deja. A avut loc o remaniere şi a fost numit prim-ministru Kerenski. El a hotărît să continue războiul, iar pentru aceasta trebuia să scoată provizii de la ţărani. A fost momentul în care politica antirăzboi a lui Lenin s-a dovedit, printr-un simplu noroc, inspirată. El nu ştia nimic despre ţărani; habar nu avea ce se petrecea la sate. Dar, opunîndu-se războiului, el se opunea unei politici care era menită să eşueze oricum şi îşi alinia grupul la forţele ţărăneşti populare atît de la sate cît şi, mai important încă, din armată. Ca rezultat, bolşevicii au pătruns pentru prima dată în mediul rural: la sfîrşitul lui 1917 ei aveau aproximativ 2 400 de activişti rurali şi 203 centre. Între timp, încercarea de a impune politica de război a distrus Guvernul Provizoriu. Un decret dat de acesta la 25 martie îi obliga pe ţărani să-şi predea toată recolta, exceptînd cantitatea necesară pentru

însămînțare, furaje și subzistență. Înainte de război, 75% din grîne mergeau pe piață și 40% erau exportate. Acum, cu revolta satelor, Kerenski nu mai avea nici o șansă să adune ceea ce îi trebuia spre a continua războiul. Pentru prima dată în istoria modernă a Rusiei, cea mai mare parte a recoltei rămînea în gospodăriile țărănești. Kerenski a obținut mai puțin de o șesime din ea.[45] Încercarea de a pune mîna pe mai mult nu a făcut decît să-i incite pe țărani să se revolte pe față, iar autoritatea Guvernului Provizoriu la sate a început să scadă vertiginos. În același timp, nereușita de a aduce grîne la oraș a însemnat o accelerare a creșterii prețurilor la alimente în septembrie, o lipsă totală a pîinii în multe locuri, revolte în armată și în marină și greve în fabrici. Pînă la începutul lui octombrie, revolta țăranilor lovise deja în plin guvernul Kerenski.[46]

Sosise acum momentul pentru Lenin să pună mîna pe putere cu „elita de avangardă" pe care o antrenase tocmai în acest scop. Nu avea, bineînțeles, nici un mandat de a distruge guvernarea parlamentară. Nu avea mandat pentru nimic, nici măcar unul conceptual marxist. Nu era un lider al țăranilor. Nu prea era nici măcar un lider al proletarilor. În orice caz, proletariatul rus era puțin numeros și el nu voia leninism. Din peste o sută de petiții supuse de către muncitorii din industrie autorităților centrale în martie 1917, nici una nu menționa socialismul. Vreo 51% cereau mai puține ore de muncă, 18% salarii mai mari, 15% condiții mai bune de lucru și 12% drepturi pentru comitetele muncitorești. „Revoluția proletariatului" nu se bucura de un sprijin de masă; practic, nu exista nici un fel de sprijin, nici măcar pentru ceva cîtuși de puțin asemănător cu ceea ce-și propunea Lenin să facă.[47] Aceasta a fost singura ocazie, de atunci și pînă acum, în care muncitorii din fabrici au avut șansa de a spune ce doreau cu adevărat; iar ceea ce doreau ei cu adevărat era să-și îmbunătățească viața, nu să răstoarne lumea cu susul în jos. Prin „comitetele muncitorești" ei înțelegeau soviete. Acestea apăruseră pentru prima dată în 1905, oarecum spontan. Lenin a fost derutat de ele: conform textelor marxiste, ele n-ar fi trebuit să existe. Cu toate acestea, ele au reapărut în „Revoluția din februarie", iar cînd s-a întors în Rusia, în aprilie 1917, el a hotărît că s-ar putea dovedi o alternativă la sistemul parlamentar pe care îl ura. Era de părere, și în această privință s-a dovedit că avea dreptate, că cel puțin unele dintre sovietele din fabrici ar putea fi infiltrate și astfel manipulate de către oamenii lui. De aceea *Tezele din aprilie* propovăduiau „nu o republică parlamentară [...] ci o republică a Sovietelor Muncitorilor, Țăranilor Săraci și Deputaților Țăranilor din toată țara, care să se înfăptuiască de jos în sus"[48]. Mereu un oportunist dibaci, el a început să vadă sovietele ca pe o versiune modernă a Comunei din Paris din 1870: ele puteau fi conduse de un grup hotărît, ca al lui, și puteau deveni astfel instrumentul „dictaturii proletariatului". Așadar, cînd bolșevicii și-au ținut conferința, la sfîrșitul lui aprilie, el i-a făcut să dea glas cererii ca „proletarii de la orașe și sate" să determine „trecerea rapidă a întregii puteri de

stat în mîinile sovietelor"[49]. În mai, cînd a sosit, Troţki, care chiar lucrase într-un soviet din 1905, a primit sarcina de a aduna cele mai importante soviete orăşeneşti în Petrograd.

La începutul lui iunie 1917 s-a întrunit primul Congres Panrus al Sovietelor, cu 822 de delegaţi. Oraşele erau suprareprezentate în mod absurd. Socialist-revoluţionarii, care vorbeau în numele ţăranilor, aveau 285 de delegaţi. Menşevicii, care îi reprezentau pe muncitorii organizaţi, aveau 248. Mai erau grupuri minore, care totalizau 150 de oameni, şi 45 de independenţi. Bolşevicii aveau 105.[50] Anarhiştii au încercat o lovitură în forţă la 3 iulie, cînd au ordonat mari demonstraţii de stradă împotriva războiului. Dar ele au fost împrăştiate de soldaţii loiali, sediul ziarului *Pravda* a fost închis şi cîţiva bolşevici, printre care Kamenev şi Troţki, au fost arestaţi. Lui Lenin i s-a permis să fugă în Finlanda: încă nu era considerat un inamic fatal.[51] Schimbarea decisivă a venit în timpul verii şi la începutul toamnei. Fronturile de război începeau să se prăbuşească. În august Kerenski a ţinut la Moscova o „Conferinţă de stat" cu toate partidele, la care au participat 2 000 de delegaţi. Nu s-a realizat nimic. La sfîrşitul lunii, un general ţarist, Kornilov, a pus la cale o revoltă militară care a sfîrşit într-un fiasco. Toate aceste evenimente au făcut jocul lui Lenin, în special ultimul, care i-a permis să creeze o atmosferă de teamă în care îi putea convinge pe oameni că era necesară încălcarea legii pentru a „menţine" noua republică. Dar ceea ce a epuizat ordinea de drept a fost, mai presus de orice, neputinţa lui Kerenski de a obţine alimente de la ţărani. Soldaţii dezertau şi se îngrămădeau spre oraşe, unde nu exista pîine pentru ei. Acolo se înscriau în soviete sau formau ei altele, şi curînd au început să aleagă purtători de cuvînt bolşevici care promiteau să pună capăt imediat războiului şi să le împartă ţăranilor toate proprietăţile. La începutul lui septembrie bolşevicii deţineau majoritatea atît în sovietul din Petrograd cît şi în cel din Moscova, cele două care contau de fapt, iar la 14 septembrie Lenin, încă în ascunzătoare, s-a simţit destul de puternic ca să lanseze lozinca „Toată puterea în mîinile sovietelor"[52]. Troţki, care tocmai ieşise din închisoare, a devenit imediat preşedinte al sovietului din Petrograd, centrul revoltei ce avea să vină.

De fapt, Troţki a fost agentul activ al Revoluţiei. Dar Lenin a fost creierul, care a luat toate hotărîrile-cheie şi a furnizat esenţiala „Voinţă de Putere". Revoluţia bolşevică, pentru a nu mai pomeni de crearea statului comunist, ar fi fost absolut imposibilă fără el. El s-a strecurat înapoi în Petrograd deghizat, la 9 octombrie, şi la o şedinţă a Comitetului Central din ziua următoare a obţinut zece voturi contra două pentru o insurecţie armată. A fost creat un Birou Politic, sau „Politbiuro" — prima dată cînd auzim de el —pentru a conduce insurecţia. Dar pregătirile militare propriu-zise au fost făcute de un „comitet militar revoluţionar", format sub comanda lui Troţki de la sovietul din Petrograd. Insurecţia a fost planificată în aşa fel încît să profite de cel de-al doilea Congres Panrus al Sovietelor, care s-a întrunit la 25 oc-

tombrie. În seara precedentă, Lenin formase un guvern embrionar, iar dimineața oamenii lui Trotki au intrat în acțiune și au ocupat punctele-cheie din întregul oraș. Membrii Guvernului Provizoriu au fost luați prizonieri sau au fugit. A fost foarte puțină vărsare de sînge. În după-amiaza aceea bolșevicii au determinat Congresul Sovietelor să aprobe transferul de putere. În ziua următoare, înainte de a se dispersa, acesta a adoptat un decret care făcea pace, un altul care abolea proprietățile funciare și un al treilea care aproba alcătuirea Consiliului Comisarilor Poporului, pe scurt Sovnarkom, primul Guvern al Muncitorilor și Țăranilor.[53] Dar după cum Stalin a avut grijă să arate mai tîrziu, comitetul militar revoluționar a fost cel care a preluat puterea, iar Congresul Sovietelor „nu a făcut decît să primească puterea din mîinile sovietului din Petrograd"[54]. Scopul său, în marcarea acestei distincții, era să mențină ideea unei revoluții proletare marxiste. Cu siguranță că nu a fost nimic legal în modul în care Lenin a ajuns la putere. Dar nu a fost nici o mișcare revoluționară. A fost o lovitură de stat în stil vechi sau, așa cum aveau s-o numească germanii mai tîrziu, un *Putsch*. Nu a avut nimic marxist.

La vremea aceea însă, Lenin a folosit cu viclenie, cît a putut de mult, falsa legitimitate pe care o confereau sovietele regimului său. De fapt, în următoarele două luni el a operat cu grijă la două niveluri, ceea ce corespundea într-un mod ciudat concepției marxiste despre lume. La suprafață era nivelul aranjamentelor constituționale și al legalității formale. Acesta era de ochii lumii, pentru satisfacția publicului și pentru lumea din afară. La un nivel inferior se aflau structurile profunde ale adevăratei puteri: poliția, armata, comunicațiile, armamentul. Asta era cu adevărat. La nivelul aparenței, Lenin își descria guvernul ca „provizoriu" pînă la întrunirea „Adunării Constituante", pentru care guvernul Kerenski programase alegeri la 12 noiembrie. Astfel, alegerile au început cu bolșevicii nereprezentînd decît unul dintre grupurile participante. Au fost primele și ultimele alegeri parlamentare adevărate care s-au ținut vreodată în Rusia. După cum era de așteptat, s-au soldat cu o majoritate de social-revoluționari orientați spre țărăniști, 410 din 707. Bolșevicii au avut 175 de locuri, menșevicii au scăzut la 16, kadeții burghezi aveau 17, iar restul alcătuiau „grupările naționale". Lenin a fixat prima ședință a Adunării la 5 ianuarie 1918. Pentru a susține spectacolul, a invitat trei membri ai aripii stîngi a Partidului Social-Revoluționar să intre în Sovnarkom. Aceasta mai avea și avantajul de a-i împărți pe social-revoluționari în așa fel încît el să dețină acum majoritatea în Congresul Sovietelor, a cărui întrunire a convocat-o la trei zile după ce termina cu Adunarea. El intenționa ca acesta să rămînă de atunci încolo instrumentul pasiv al legitimității sale. Simțindu-se liniștit probabil datorită acestor manevre constituționale, marele oraș Petrograd își vedea de treburile și plăcerile lui. Chiar și în ziua în care Kerenski a fost răsturnat, toate magazinele au rămas deschise, tramvaiele mergeau, cinematografele erau pline de lume. Armata Sal-

vării, pe care republica o acceptase pentru prima dată, cînta pe la colțuri de stradă. Karsavina era la Marinski. Șaliapin dădea concerte. Se țineau conferințe publice. Înalta societate se întrunea la restaurantul Contant. Se jucau jocuri de noroc extravagante.[55]

Între timp, Lenin acționa foarte repede în interiorul structurilor. Este semnificativ faptul că, deși avea atîtea altele de făcut, el a acordat prioritate controlării presei. În septembrie, chiar înaintea puciului, el a cerut în mod public „o mult mai democratică" și „incomparabil mai mare" libertate a presei. De fapt, în timpul republicii presa devenise tot atît de liberă ca în Marea Britanie sau Franța. La două zile după ce a acaparat puterea, Lenin a pus capăt acestei libertăți cu un decret asupra presei. Ca parte din „anumite măsuri extraordinare temporare", orice ziare „care chemau la rezistență deschisă ori insubordonare față de Guvernul Muncitorilor și Țăranilor" ori „care semănau răzvrătirea printr-o falsă distorsionare demonstrabilă a faptelor" aveau să fie suprimate, iar editorii lor judecați. Pînă a doua zi guvernul închisese zece ziare petrogrădene; alte zece au fost închise în săptămîna următoare.[56] Relatarea știrilor a fost încredințată în cea mai mare parte ziarului partidului bolșevic, *Pravda* și ziarului sovietelor, *Izvestia*, acum preluat de către Sovnarkom.

Între timp, în mare viteză, chiar dacă oarecum confuz, aparatul fizic al puterii era ocupat de activiștii bolșevici. Metoda era corporatistă. Fiecare organizație, de la fabrici la tramvaie, ținea alegeri în stilul sovietelor. Era modul cel mai simplu de a se asigura că delegații aleși erau în mare acceptabili de către regim. Mai tîrziu, Boris Pasternak avea să ofere o descriere a acestui proces:

> Pretutindeni se făceau noi alegeri: pentru construcția de locuințe, pentru conducerea comerțului, a industriei și a serviciilor municipale. Erau numiți comisari pentru fiecare domeniu, oameni în scurte negre de piele, cu puteri nelimitate și o voință de fier, înarmați cu mijloace de intimidare și revolvere, care se bărbiereau puțin și dormeau și mai puțin. Ei cunoșteau specia burghezului pe cale de dispariție, deținătorul mediu al acțiunilor mărunte de stat și îi vorbeau fără nici o urmă de milă, zîmbindu-i mefistofelic, așa cum le vorbești unor hoți mărunți prinși asupra faptului. Aceștia erau oamenii care reorganizau totul potrivit planului, și companie după companie, întreprindere după întreprindere au fost bolșevizate.[57]

Acestei preluări fizice i s-a dat repede o infrastructură de decret-lege. 10 noiembrie: abolirea Tabelului Rangurilor al lui Petru cel Mare. 22 noiembrie: autorizarea percheziților la domiciliu; confiscarea hainelor de blană. 11 decembrie: scoaterea tuturor școlilor de sub jurisdicția bisericilor și punerea lor sub jurisdicția statului. 14 decembrie: monopolul statului asupra tuturor activităților bancare; subordonarea întregii industrii „controlului muncitoresc". 16 decembrie: abolirea tuturor gradelor militare. 21 decembrie: un nou cod de legi pentru „tribunalele revoluționare". 24 decembrie: naționalizarea imediată a tuturor fabricilor. 29 decembrie: stoparea tuturor

plăților de dobînzi și dividende; limitarea strictă a retragerilor din bănci. După cum arăta mai tîrziu romancierul Ilya Ehrenburg: „În fiecare dimineață locuitorii studiau cu atenție noile decrete, încă umede și șifonate, lipite de ziduri: voiau să știe ce era permis și ce era interzis."[58]

Dar chiar și în această etapă unele dintre mișcările principale în consolidarea puterii nu au fost reflectate în decrete-lege publice. În etapele inițiale ale acestei preluări, Lenin depindea în întregime de bandele înarmate pe care le organizase Trotki prin sovietul din Petrograd. Ele erau compuse în parte din tineri asasini motivați politic, „oameni în scurte negre de piele", în parte din dezertori, cel mai adesea cazaci. Un martor ocular descria scena din încăperile Institutului Smolnîi, unde operau la început bolșevicii: „Biroul era ticsit de mantale căzăcești, căciuli de blană, pelerine de postav, galoane, pumnale, mustăți negre lucioase, ochi buimaci, ca de crevete și miros de cal. Asta era elita, «crema» condusă de ofițeri «nativi», cam cinci sute de oameni în total. Cu căciula în mînă, ei își mărturiseau loialitatea față de Revoluție."[59] Acești oameni și-au arătat eficiența în a inspira o groază fără seamăn în republica pe cale de prăbușire. Dar pentru impunerea noii ordini, era nevoie de ceva mai sofisticat și mai crud. Lui Lenin îi trebuia o poliție politică.

Convins cum era că violența era un element esențial în Revoluție, Lenin nu a dat înapoi niciodată în fața necesității de a folosi teroarea. El moștenea două tradiții în justificarea terorii. Din Revoluția franceză îl putea cita pe Robespierre: „Atributul guvernării populare în revoluție este în același timp *virtute și teroare*, virtutea fără de care teroarea este fatală, teroarea fără de care virtutea este neputincioasă. Teroarea nu este altceva decît justiție promptă, severă, inflexibilă; este, așadar, o emanație a virtuții."[60] Ignorînd istoria dezastruoasă a Terorii revoluționare, Marx dăduse metodei propria sa aprobare necalificată. Exista, scria el, „un singur mijloc de a *reduce*, simplifica și localiza agonia sîngeroasă a vechii societăți și sîngeroasele chinuri ale nașterii celei noi, un singur mijloc — teroarea revoluționară"[61]. Dar Marx spusese lucruri diferite în momente diferite. Marxiștii germani ortodocși nu acceptau că teroarea este indispensabilă. La un an după ce Lenin a acaparat puterea, Rosa Luxemburg afirma în al său program al Partidului Comunist German din decembrie 1918: „Revoluția proletară nu are nicidecum nevoie de teroare pentru scopurile ei, ea urăște și condamnă crima."[62] Într-adevăr, unul dintre motivele pentru care ea s-a opus încercării „elitei de avangardă" a lui Lenin de a grăbi procesul istoric al revoluției proletare a fost tocmai convingerea că el va fi tentat să folosească teroarea — după cum sugera textul marxist — ca pe o scurtătură, mai ales pe fundalul autocrației țariste și al barbarismului și disprețului specific rusești față de viață.

De fapt, adevărata tragedie a revoluției leniniste, sau mai degrabă una dintre multele ei tragedii, este că a revigorat o sălbatică metodă națională de guvernare care se stingea cu repeziciune. În cei optzeci de ani dinainte

de 1917, numărul oamenilor executați în imperiul rus era în medie de numai șaptesprezece pe an, cele mai multe execuții avînd loc în prima parte a perioadei.[63] Rusia din timpul războiului, în ultimii ani ai țarilor, era în unele sensuri mai liberală decît erau Anglia și Franța sub regulamentele lor de război. Republica a abolit complet pedeapsa cu moartea, deși Kerenski a restaurat-o pe front în septembrie 1917. Majoritatea tovarășilor lui Lenin erau împotriva ei. Cele mai multe dintre omorurile săvîrșite de bolșevici la început au fost opera marinarilor, care au asasinat doi foști miniștri la 7 ianuarie 1918 și au făcut un masacru de trei zile în Sevastopol, în luna următoare ori au măcelărit țărani la întîmplare, în zonele rurale.[64]

Este greu de evitat concluzia că hotărîrea de a folosi teroarea și puterea poliției opresive a fost luată foarte devreme de Lenin, cu aprobarea principalului său agent militar, Trotki; și că a fost, așa cum se temea Rosa Luxemburg, o parte inevitabilă a abordării lui ideologice privind preluarea și păstrarea autorității și tipul de stat centralizat pe care era decis să-l creeze. Iar toate acestea făceau parte din caracterul lui Lenin, acea Voință de Putere pe care o avea într-o atît de mare măsură. Încă în 1901, Lenin avertiza: „În principiu nu am renunțat niciodată la teroare și nu putem renunța la ea.“[65] Și din nou: „O să-l întrebăm pe cetățean: pe ce poziție te situezi în ce privește revoluția? Ești pentru ea sau împotriva ei? Dacă este împotrivă, îl vom pune la zid.“ La scurtă vreme după ce a ajuns la putere, el întreba: „Chiar e imposibil să găsim printre noi un Fouquier-Tinville care să-i îmblînzească pe sălbaticii noștri contrarevoluționari?“[66] Numărul ocaziilor în care Lenin, ca șef al guvernului, a început să folosească expresii precum „împușcați-i“, „pluton de execuție“, „la zid“ sugerează un apetit temperamental din ce în ce mai mare pentru metode extreme.

Mai era și un soi de clandestinitate, sau mai degrabă o duplicitate deliberată, care spunea multe despre modul în care Lenin a pregătit instrumentul ce avea să fie folosit, la nevoie, pentru teroarea contrarevoluționară. Prima forță armată bolșevică a fost, după cum am explicat deja, comitetul militar revoluționar al sovietului din Petrograd. Trotki nu-și făcea nici un fel de scrupule în a continua să folosească forța chiar și după ce Revoluția reușise: „Nu vom intra în împărăția socialismului cu mănuși albe și pe o podea lustruită“ — iată cum punea el problema.[67] Imediat după 25–26 octombrie 1917, acest comitet a devenit un subcomitet al Comitetului Executiv Central și a primit sarcini privind securitatea, inclusiv aceea de a lupta împotriva „contrarevoluției“, definită ca „sabotaj, tăinuirea proviziilor, oprirea deliberată a trenurilor de mărfuri etc.“ Constituirea sa a fost făcută publică într-un decret al Sovnarkomului din 12 noiembrie 1917.[68] Deoarece era însărcinat cu anchetarea suspecților, el a creat o secție specială, sub conducerea lui Feliks Dzerjinski, un polonez fanatic care se ocupa de securitate la Smolnîi. Cînd la 7 decembrie 1917 comitetul militar a fost însă în sfîrșit dizolvat printr-un alt decret al Sovnarkomului, secția lui Dzerjinski a rămas în funcți-

une, devenind „Comisia Extraordinară Panrusă" (Ceka), însărcinată cu combaterea „contrarevoluției și a sabotajului". Decretul care a creat Ceka nu a fost făcut public decît după mai bine de zece ani (*Pravda*, 18 decembrie 1927), așa încît forța de securitate a lui Lenin a fost de la început și a rămas pe tot restul vieții sale o poliție secretă în adevăratul sens al cuvîntului, prin aceea că însăși existența ei nu a fost recunoscută oficial.[69]

Nu a existat nici o îndoială că, de la bun început, s-a intenționat folosirea Cekăi cu o absolută cruzime și pe o scară foarte mare. Cu o săptămînă înainte de a deveni oficială, deși secretă, Troțki a fost luat la întrebări cu privire la numărul crescînd al arestărilor și percheziților. El le-a justificat în fața Congresului Panrus al Deputaților Țăranilor, susținînd că „cererile de a renunța la orice represiune în vreme de război civil sînt cereri de a abandona războiul civil"[70]. Ceka avea un comitet format din opt oameni sub conducerea lui Dzerjinski, iar acesta i-a mărit repede rîndurile, precum și pe ale corpurilor de inspectori-șefi și agenți, cu alți fanatici. Mulți dintre ei erau compatrioți polonezi ori letoni, precum sinistrul Latsis, ori „Peters", fratele lui Petru care a pictat Asediul din Sydney Street, făptașul unei serii de crime în Houndsditch, și Kedrov, un sadic care în cele din urmă a înnebunit. Viteza cu care se extindea forța de represiune era înspăimîntătoare. Au fost recrutați oameni cît de repede posibil în decembrie 1917 și ianuarie 1918, și unul dintre primele ei acte a fost să creeze un serviciu național de spionaj solicitînd tuturor sovietelor locale „informații despre organizațiile și persoanele a căror activitate este îndreptată împotriva revoluției și a autorității populare". Acest decret sugera că sovietele locale trebuiau să creeze la rîndul lor comitete de securitate care să raporteze agenților profesioniști, și încă de la început Ceka a fost ajutată de o hoardă crescîndă de informatori amatori cu jumătate de normă. Numărul angajaților permanenți creștea în mod inexorabil. Poliția secretă a țarului, Ohrana, avusese 15 000 de oameni, ceea ce făcea din ea de departe cel mai mare organism de acest fel din vechea lume. Prin contrast, Ceka, în trei ani de la înființare, avea un efectiv de 250 000 de agenți angajați.[71] Activitățile sale se desfășurau ca atare pe o scară tot atît de largă. În timp ce ultimii țari executaseră în medie șaptesprezece oameni pe an (pentru toate tipurile de delicte), în 1918–1919 Ceka ajunsese la o medie de 1 000 de execuții pe lună numai pentru delicte politice.[72]

Această cifră este, cu siguranță, subestimată — dintr-un motiv care își are rădăcina în inechitatea sistemului creat de Lenin. Aproape imediat după crearea Cekăi, a fost înființat printr-un decret un nou tip de „tribunal revoluționar", care să-i judece pe cei „care organizează revolte împotriva autorității Guvernului Muncitorilor și Țăranilor, care i se opun activ ori nu i se supun sau care îi incită pe alții să i se opună sau să nu i se supună", precum și pe funcționarii de stat vinovați de sabotaj ori tăinuire. Tribunalul era autorizat să stabilească pedepse în concordanță cu „circumstanțele cazului

şi imperativele conştiinţei revoluţionare“[73]. Acest decret marca efectiv sfîrşitul guvernării legii în noul stat al lui Lenin, pe atunci în vîrstă de doar cîteva săptămîni. Se potrivea perfect în sistemul Ceka. În regimul ţarist, Ohrana era împuternicită să facă arestări, dar apoi ea trebuia să predea prizonierul tribunalului pentru a fi judecat public, ca orice alt cetăţean; iar pedepsele, oricare ar fi fost acelea, erau hotărîte de autorităţile civile obişnuite. În sistemul lui Lenin, Ceka controla tribunalele speciale (care se întruneau în secret) şi le ducea la îndeplinire verdictele. Prin urmare, o dată ce un om cădea în mîinile Cekăi, singura lui apărare era reprezentată de „imperativele conştiinţei revoluţionare“. Cum Ceka îşi aresta, judeca, condamna şi pedepsea victimele, nu a existat niciodată o înregistrare credibilă a numărului acestora. La numai cîteva săptămîni de la formare, Ceka avea deja în funcţiune primele sale lagăre de muncă şi concentrare. Acestea au apărut printr-un decret al Sovnarkomului care prevedea ca „femeile şi bărbaţii din clasa burgheză“ să fie adunaţi şi puşi să sape tranşee în Petrograd.[74] Au fost create lagăre care să-i adăpostească şi păzească, iar cînd Ceka a primit dreptul de a superviza programul de muncă forţată, lagărele-închisori au început să prolifereze în suburbii ori chiar în zonele rurale îndepărtate — nucleul a ceea ce avea să devină uriaşul „Arhipelag Gulag“. Către sfîrşitul lui 1917, la doar nouă sau zece săptămîni de cînd Lenin era la putere, putem să afirmăm cu certitudine că Ceka era deja „un stat în stat“; de fapt, în ceea ce privea multe activităţi, era chiar statul însuşi.

Putem respinge ideea că originile şi dezvoltarea ei au fost împotriva voinţei lui Lenin. Toate dovezile pe care le avem arată exact în direcţia contrară.[75] Lenin a fost acela care a elaborat toate decretele importante, iar Dzerjinski a fost creaţia lui. De fapt, Lenin personal a infuzat spiritul terorii în Ceka şi tot el, începînd din ianuarie 1918, a îndemnat-o mereu să ignore îndoielile şi sentimentele umanitare ale altor bolşevici, inclusiv ale multor membri ai Sovnarkomului. Cînd Lenin a mutat guvernul de la Petrograd la Moscova din motive de securitate şi a plasat Sovnarkomul în Kremlin, el l-a încurajat pe Dzerjinski să-şi înfiinţeze propriul cartier general, independent de Sovnarkom. A fost preluată clădirea unei mari companii de asigurări din piaţa Lubianka; în ea a fost construită o „închisoare internă“ pentru suspecţii politici; şi de atunci încolo Ceka a fost un departament de stat independent, care îi raporta direct lui Lenin. El nu a lăsat funcţionarilor săi nici o îndoială cu privire la ceea ce dorea. În ianuarie 1918, cu trei luni înainte chiar ca războiul civil să înceapă, el propovăduia „împuşcarea pe loc a unuia din zece oameni găsiţi vinovaţi de trîndăveală“. O săptămînă mai tîrziu el se adresa Cekăi în mod public: „Pînă nu aplicăm teroarea — împuşcarea pe loc — în rîndurile speculanţilor, nu vom realiza nimic.“ Cîteva săptămîni mai tîrziu, el cerea „arestarea şi *împuşcarea* celor care luau mită, a escrocilor etc.“ Orice încălcare a decretelor-lege trebuia să fie urmată de „pedeapsa cea mai aspră“[76]. La 22 februarie, el a autorizat o proclamaţie a Cekăi ordonînd sovietelor locale să „caute, să aresteze şi să împuşte imediat“ o serie

întreagă de categorii de „dușmani, speculanți etc."[77] Acest decret general era urmat de instrucțiunile sale personale. Astfel, în august 1918, el ajunsese să telegrafieze sovietului din Nijni-Novgorod: „Trebuie să faceți toate eforturile, să formați o *troikă* de dictatori [...] să introduceți *imediat teroarea în masă, să împușcați și să deportați* sute de prostituate care îi îmbată pe soldați, pe foștii ofițeri etc. Nu este nici o clipă de pierdut."[78] Exemplul lui i-a inspirat și pe alții. În luna următoare ziarul armatei profera: „Fără milă, fără cruțare, ne vom ucide inamicii cu sutele, cu miile chiar, să se înece în propriul sînge [...] să curgă în șuvoaie sîngele burghezilor."[79] Imboldurile lui Lenin au dat roade. În primele șase luni ale lui 1918 Ceka a executat, potrivit cifrelor sale oficiale, numai douăzeci și doi de prizonieri. În cea de-a doua jumătate a anului ea a dus la îndeplinire 6 000 de execuții, iar în tot anul 1919, aproximativ 10 000. W.H. Chamberlain, primul istoric al revoluției, care a fost și martor ocular, calcula că, pînă la sfîrșitul lui 1920, Ceka dusese la îndeplinire peste 50 000 de condamnări la moarte.[80]

Cu toate acestea, cea mai nocivă și, din punct de vedere istoric, cea mai importantă caracteristică a terorii leniniste nu a fost cantitatea victimelor, ci principiul după care erau selectate. La cîteva luni după ce luase puterea, Lenin abandonase noțiunea de vină individuală și, împreună cu ea, întreaga etică iudeo-creștină a responsabilității personale. El încetase să mai fie interesat de *ceea ce* făcea sau făcuse cineva — ca să nu mai vorbim de *motivul* pentru care o făcuse — și întîi încuraja, apoi comanda aparatului său represiv să vîneze oameni și să-i distrugă, nu pe baza delictelor, reale sau imaginare, ci pe baza generalizărilor, a presupunerilor, a zvonurilor. Mai întîi erau condamnate diverse categorii: „prostituatele", „cei ce se eschivau de la muncă", „comis-voiajorii", „speculanții", „cei care stocau marfă", toți cei ce ar fi putut fi măcar vag descriși drept infractori. La scurtă vreme însă au urmat grupuri profesionale întregi. Punctul de cotitură l-a constituit decretul lui Lenin din ianuarie 1918 care chema agențiile statului să „curețe pămîntul rusesc de toate tipurile de insecte dăunătoare". Acesta nu era un act de justiție: era o invitație la asasinat în masă. Mulți ani mai tîrziu, Aleksandr Soljenițîn a enumerat doar cîteva dintre grupurile care s-au trezit astfel condamnate la distrugere ca „insecte". Ele includeau „foști membri ai zemstvei, oameni din mișcările Cooper, proprietari de case, profesori de liceu, consilieri parohiali, cîntăreți în coruri bisericești, preoți, călugări și călugărițe, pacifiști tolstoieni, lideri sindicali" — curînd toți avînd să fie calificați drept „foști"[81]. Destul de repede, decretele-lege privind grupurile condamnate s-au extins la clase întregi, iar ideea de a ucide oameni în mod colectiv și nu individual a fost îmbrățișată cu mare entuziasm de către profesioniștii Cekăi. Cel mai important conducător al Cekăi după Dzerjinski era probabil ferocele leton M.I. Latsis. El a dat cea mai exactă definiție a terorii lui Lenin:

> Comisia extraordinară nu este nici comisie de investigații, nici tribunal. Este un organ de luptă, acționînd pe frontul unui război civil. Ea nu judecă inamicul: îl lovește...

> Noi nu ducem un război împotriva indivizilor. Noi exterminăm burghezia ca clasă. Noi nu căutăm dovezi sau martori pentru a dezvălui fapte ori vorbe împotriva puterii sovietice. Primele întrebări pe care le punem sînt: cărei clase îi aparține persoana, care îi sînt originile, mediul, educația ori profesia? Aceste întrebări definesc soarta acuzatului. Aceasta este esența Terorii Roșii.[82]

O dată ce Lenin a abolit ideea de vină individuală și a început să „extermine" (un cuvînt pe care-l folosea adesea) clase întregi, numai pe baza ocupației sau originii, nu a mai existat nici o limită pînă la care putea fi dus principiul său fatal. Nu puteau oare întregi categorii de oameni să fie catalogate drept „inamici" și condamnate la închisoare sau moarte doar pe criteriul culorii pielii, al originii rasiale ori chiar al naționalității? Nu există nici o diferență morală esențială între lupta de clasă și lupta de rasă, între a distruge o clasă și a distruge o rasă. Astfel a luat naștere practica modernă a genocidului.

În timp ce se organiza Ceka, Lenin a început să lichideze moștenirea democratică a republicii. Adunarea Constituantă fusese aleasă la 12 noiembrie 1917. Lenin și-a afirmat clar atitudinea față de ea la 1 decembrie: „Ni se cere să convocăm Adunarea Constituantă așa cum a fost concepută ea inițial. Nu, mulțumim! A fost concepută împotriva poporului, iar noi am înfăptuit insurecția pentru a ne asigura că nu va fi folosită împotriva poporului."[83] În „Tezele cu privire la Adunarea Constituantă", publicate anonim în *Pravda* din 13 decembrie, el compara parlamentul, care „într-o republică burgheză [...] este forma cea mai înaltă a principiului democratic" cu sovietul, care „este o formă și mai înaltă a principiului democratic". Prin urmare, „orice încercare [...] de a privi Adunarea Constituantă din punct de vedere formal, juridic, în cadrul democrației burgheze" însemna trădare față de proletariat. Dacă Adunarea nu făcea „o declarație necondiționată de acceptare a puterii sovietelor", avea să se confrunte cu o criză ce nu putea fi „rezolvată decît prin mijloace revoluționare"[84]. Acesta nu era atît un argument, cît o declarație brutală a lui Lenin că regimul său nu avea să accepte nici o formă de control democratic prin parlament. Patru zile mai tîrziu, pentru a-și sublinia afirmația, el i-a arestat pe liderul facțiunii de dreapta a Partidului Social-Revoluționar, Avksentiev, și pe principalii lui aderenți, „pentru organizarea unei conspirații contrarevoluționare"[85].

La ședința Adunării, din 5 ianuarie 1918, Lenin crease deja cadrul esențial al unui regim de represiune, chiar dacă deocamdată doar pe scară redusă (Ceka avea numai 120 de agenți cu normă întreagă) și se afla, așadar, într-o poziție care îi permitea să trateze parlamentul cu disprețul pe care considera că-l merită. Nu l-a făcut public, dar scrisese scenariul pînă la ultimul rînd. Clădirea era „păzită" de marinarii din Flota Baltică, cel mai extremist dintre grupurile armate aflate la dispoziția lui Lenin. *Izvestia* îi avertizase pe deputați cu o zi înainte de a se întruni că „toată puterea în Republica Rusă aparține sovietelor și instituțiilor sovietice" și că dacă „încercau să

uzurpe una sau alta dintre funcțiile puterii de stat" aveau să fie tratați drept contrarevoluționari și „zdrobiți prin toate mijloacele aflate la dispoziția puterii sovietice, inclusiv folosirea forței armate".[86] Îndată ce deputații s-au adunat, scutierul lui Lenin, Sverdlov, l-a îmbrîncit pur și simplu de la tribună pe membrul cel mai în vîrstă, care după tradiția rusească se pregătea să înceapă lucrările, și a preluat conducerea. A urmat o lungă dezbatere, culminînd într-un vot după miezul nopții care s-a pronunțat împotriva bolșevicilor și a aliaților lor, cu 237 la 138. Bolșevicii s-au retras atunci, urmați o oră mai tîrziu de partenerii lor, social-revoluționarii de stînga. La ora cinci în dimineața zilei de 6 ianuarie, urmînd instrucțiunile trimise direct de Lenin, marinarul aflat la comanda gărzilor a anunțat Adunarea că ședința trebuie încheiată „întrucît gărzile sînt obosite". Lucrările s-au întrerupt pentru douăsprezece ore, dar nu au fost reluate niciodată, căci mai tîrziu în aceeași zi, după un discurs al lui Lenin, Comitetul Executiv Central a dizolvat oficial Adunarea și a fost pus la ușă un gardian pentru a le spune deputaților să se întoarcă la casele lor. O demonstrație pașnică în favoarea parlamentului a fost împrăștiată, mai mulți oameni fiind omorîți.[87] În acest mod rapid și brutal a distrus Lenin democrația parlamentară din Rusia. Trei zile mai tîrziu, în aceeași clădire și cu Sverdlov în prezidiu, sovietele s-au întrunit pentru a oficializa hotărîrile regimului.

Pînă la sfîrșitul lui ianuarie 1918, după aproximativ trei luni de cînd reprezenta autoritatea, Lenin își stabilise dictatura pe o bază atît de solidă încît nimic, cu excepția unei intervenții străine, nu i-ar fi putut distruge puterea. Bineînțeles, la acel moment germanii se aflau într-o poziție în care l-ar fi „măturat" fără dificultate. Ei avansau rapid pe toate fronturile, întîmpinînd prea puțină opoziție. Dar la 3 martie Lenin a semnat condițiile de pace dictate de ei, după ce i-a combătut cu succes pe Trotki și pe alți colegi, care voiau să urmeze o linie de „nici război, nici pace" pînă izbucnea revoluția muncitorilor germani. De atunci încolo, tot restul războiului germanii au fost cît se poate de interesați să-l susțină pe Lenin. După cum spunea ministrul lor de Externe, amiralul Paul von Hintze, în iulie 1918: „Bolșevicii sînt cea mai bună armă pentru a menține Rusia într-o stare de haos, permițînd astfel Germaniei să smulgă cîte provincii vrea din fostul imperiu rus și să le stăpînească pe celelalte prin control economic."[88]

Din tot atîtea motive opuse, Aliații erau nerăbdători să-l înlăture pe Lenin și să readucă Rusia în război. Dar Lenin a avut, evident, dreptate să facă un aranjament cu germanii, a căror amenințare era apropiată și imediată, și nu cu Aliații, care erau departe și divizați în scopurile lor. Încă din 14 decembrie 1917 Ministerul de Război al Marii Britanii a hotărît să dea bani antibolșevicilor „cu scopul de a menține vie în Rusia de sud-est rezistența în fața Puterilor Centrale". La 26 decembrie Marea Britanie și Franța au împărțit Rusia în sfere de influență în acest scop, francezii luînd sudul, britanicii nordul.[89] În martie 1918 primele trupe britanice au intrat în Arhanghelsk și Mur-

mansk, inițial pentru a proteja proviziile de muniții britanice de acolo. După armistițiul german Aliații și-au continuat intervenția, căci Lenin semnase o pace separată cu inamicul și, la un moment dat, Winston Churchill spera să convingă Consiliul celor Zece din Paris să declare oficial război regimului bolșevic.[90] La sfîrșitul lui 1918, erau 180 000 de soldați ai Aliaților pe teritoriul rusesc — britanici, francezi, americani, japonezi, italieni și greci, precum și contingente sîrbe și cehe — plus 300 000 de oameni din diferitele forțe rusești antibolșevice sprijinite de către Aliați cu bani, arme și consilieri tehnici. S-ar putea pune întrebarea: avînd în vedere sprijinul popular firav, aproape inexistent, de care se bucura Lenin în Rusia, cum a reușit acest regim să supraviețuiască?

Răspunsul concis este că se afla foarte aproape de pieire la sfîrșitul verii și începutul toamnei lui 1919. Absolut nimic nu era inevitabil în ce privea durata lui. O serie de factori destul de diferiți au lucrat în favoarea sa. În primul rînd, nici unul dintre oamenii de stat ai Aliaților care erau implicați, cu o singură excepție, nu și-a dat seama nici măcar pe departe de uriașa semnificație a stabilirii acestui nou tip de dictatură totalitară sau de efectele pe termen lung ale implantării ei în inima celei mai mari puteri terestre din lume. Excepția era Winston Churchill. Cu acutul său simț al istoriei, el a realizat că se producea o anume cotitură fatală. Ceea ce pare să-i fi deschis ochii a fost nu numai asasinarea întregii familii imperiale ruse la 16 iulie 1918, fără nici un fel de proces ori justificare, ci îndrăzneala lui Lenin, la 31 august, cînd și-a pus oamenii să pătrundă cu forța în Ambasada britanică și să-l asasineze pe atașatul marinei militare, căpitanul Crombie. Lui Churchill i s-a părut că se născuse un nou tip de barbarism, care nu ținea seamă de nici un fel de standarde ale legii, obiceiurilor, diplomației sau onoarei ce fuseseră urmate pînă atunci de statele civilizate. El a spus Cabinetului că Lenin și Trotki ar trebui prinși și spînzurați, „justiția trebuie aplicată în cazul lor, oricît de mult ar dura, și pentru a-i face să simtă că pedepsirea lor va deveni un obiectiv important al politicii britanice“[91]. El a spus electorilor săi din Dundee la 26 noiembrie 1918 că bolșevicii reduc Rusia „la o formă animală de barbarism“, menținîndu-se la putere „prin sîngeroase măceluri și crime în masă săvîrșite în mare măsură prin execuții chinezești și în vagoane blindate. [...] Civilizația este distrusă complet, pe suprafețe uriașe, în timp ce bolșevicii zburdă și țopăie ca niște babuini feroce printre ruinele orașelor și cadavrele victimelor lor.“ „Dintre toate tiraniile din istorie“, remarca el la 11 aprilie 1919, „tirania bolșevică e cea mai rea, cea mai distrugătoare, cea mai degradantă.“ Atrocitățile lui Lenin erau „incomparabil mai hidoase, pe o scară mai largă și mai numeroase decît oricare dintre cele de care e răspunzător Kaiserul“. Remarcile pe care le făcea în particular, în prezența colegilor, erau la fel de vehemente. Astfel, îi spunea lui Lloyd George: „Să legalizezi sodomia ori să recunoști bolșevicii e același lucru.“ Lui H.A.L. Fisher: „După ce am cucerit toți hunii — tigrii omenirii —

n-o să mă expun să fiu înfrînt de babuini." O dată consolidat, regimul avea să devină mult mai expansionist decît Rusia țaristă și, îl prevenea el pe feldmareșalul Wilson, „extrem de militarist".[92] Churchill nu s-a îndoit niciodată că pentru marile puteri democratice, doritoare de pace, ar trebui să fie un obiectiv primordial să zdrobească acest nou tip de amenințare cît mai puteau.

Dar chiar și Churchill era nehotărît în privința mijloacelor. Respingea aluziile pe care colegii săi le tot făceau în presă că ar fi avut cine știe ce plan măreț de a suprima bolșevismul din întreaga lume. El îi scria lui Lloyd George (21 februarie 1919): „Nu am o politică rusească. Nu cunosc nici o politică rusească. M-am dus pînă la Paris să caut o politică rusească! Deplîng lipsa unei politici ruseşti." Recunoştea că nu era treaba Occidentului să-l răstoarne pe Lenin: „Rusia trebuie salvată prin eforturi ruseşti."[93] Toți ceilalți conducători occidentali, în măsuri diferite, erau destul de puțin interesați de această problemă. La 14 februarie 1919, Wilson s-a pronunțat pentru retragere: „Trupele noastre nu au făcut nimic bun în Rusia. Nu au știut pentru cine sau pentru ce luptau!" Francezii erau mai interesați să facă din noul lor aliat, Polonia, un stat puternic. Lloyd George exprima opinia publică din țară: „Ceea ce ar extinde cu siguranță bolșevismul ar fi încercarea de a-l suprima. A ne trimite soldații acolo pentru a-i împuşca pe bolșevici ar însemna să creăm bolșevism aici." Sir David Shackleton, înalt funcționar la Ministerul Muncii, prevenea Cabinetul în iunie 1919 că intervenția britanică era principala cauză a tulburărilor din industrie. Ministerul de Război avertiza în privința „discuțiilor revoluționare în Brigada Gărzilor", iar generalul Ironside, aflat la comanda trupelor din Arhanghelsk, telegrafia în țară știri cu privire la revolte „foarte persistente și încăpățînate" printre propriii soldați.[94]

Nimic din toate acestea nu ar fi contat dacă Lloyd George, în particular, ar fi văzut în leninism răul suprem. Dar nu a fost așa. Leninismul subscria la autodeterminare. Era gata să renunțe, ba chiar renunțase deja, la toate micile țări de la granițe: Finlanda, statele baltice, Polonia, poate Ucraina, republicile Crimeea și Gruzia. În numele francezilor, mareșalul Foch vorbea despre unirea acestor noi state democratice într-un *cordon sanitaire* care să izoleze bolșevismul de Europa civilizată. Spre deosebire de Churchill, cei mai mulți dintre occidentali îi vedeau pe bolșevici ca nonexpansioniști, gata să fie de acord cu o Rusie slabă, supusă intervențiilor internaționale. Pentru ei, comandanții antibolșevici — amiralul Kolceak și generalul Denikin — erau aceia care susțineau imperialismul țarist, vechile imagini terifiante ale „Ursului", ale „Buldozerului rusesc" și așa mai departe. Această viziune nu era nicidecum neîntemeiată. Kolceak refuza cu încăpățînare să dea Aliaților asigurările pe care aceștia le doreau privind confirmarea independenței Finlandei și a statelor baltice după ce l-ar fi răsturnat pe Lenin. El nu voia să promită nici măcar că va permite alegeri democratice în Rusia. Denikin se arăta declarat antipolonez și se opunea cu înverșunare libertății ucrainenilor, caucazienilor

și a altor mici națiuni. El părea a vrea să restabilească imperiul țarist în toată strălucirea lui și, mai rău, cu toată ferocitatea lui tradițională. Ceea ce a dăunat imaginii rușilor albi în Occident mai mult decît orice altceva, chiar și în ochii lui Churchill, a fost faptul că Denikin identifica bolșevismul cu evreismul și atrocitățile antisemite comise de trupele sale: în 1919 se pare că au fost uciși peste 100 000 de evrei în sudul Rusiei, aproape toți în pogromuri țărănești.[95]

Comandanții antibolșevici nu s-au adaptat niciodată nici la interesele Aliaților, nici la cele ale naționalităților oprimate. De aceea, atunci cînd Denikin a luat Kievul la 31 august 1919 și a avansat spre Moscova, forțele Aliate erau deja în curs de evacuare din nord, lăsînd trupe numeroase ale lui Lenin să se deplaseze spre sud. Din nou, la 16 octombrie 1919, trupele generalului Iudevici se aflau la numai patruzeci de kilometri de Petrograd, iar Denikin era lîngă Tula, la vest de Moscova: în decurs de o săptămînă, cazacii lui dezertaseră, erau răzmerițe naționaliste în Ucraina și o rebeliune generală în Caucaz. Din acel moment curentul creat de rușii albi a intrat în reflux, iar pînă la sfîrșitul anului cauza lor era pierdută.

Cea mai mare avuție a lui Lenin era disponibilitatea lui de a oferi cecuri postdatate nu numai naționaliștilor, ci mai presus de toate țăranilor. Nimeni nu avea cum să știe atunci că nici unul din aceste cecuri nu va fi onorat. Conducătorii rușilor albi au considerat că nu se puteau achita de aceste promisiuni. Generalul Sir Henry Rawlinson, ultimul comandant britanic rămas la fața locului, era de părere că victoria s-a datorat caracterului și hotărîrii conducătorilor bolșevici: „Știu ce vor și se străduiesc din greu s-o obțină."[96] Erau numai cîteva mii de cadre bolșevice, dar Lenin le molipsise cu Voința lui de Putere și le dăduse o concepție clară pentru care să lupte. Nu începuseră încă să se omoare între ei. Erau absolut nemiloși — mult mai mult decît opozanții lor — cînd se punea problema să-i împuște pe comandanții care dăduseră greș, pe dezertori, pe cei slabi de înger, pe sabotori și pe oricine protesta sau crea complicații. O asemenea ferocitate, o spunem cu tristețe, a dat aproape întotdeauna roade printre velicorușI; și, bineînțeles, velicorușii erau cei ce constituiau majoritatea oamenilor din tabăra lui Lenin. Elementele cu adevărat intransigente, minoritățile și naționalitățile rasiale erau toate în tabăra rușilor albi, care au fost incapabili să le facă vreo concesie. Conjunctura era fatală.

Lenin nu era însă lipsit de prieteni secreți în afara țării. Se pare că legăturile interesate stabilite între regimul său și militarii germani în noiembrie 1917 au fost menținute, deși uneori într-o formă fragilă, chiar și după Armistițiu. Ofițerii britanici care îi consiliau pe Denikin și pe alți comandanți albi fac frecvent referiri la asistența militară dată de germani.[97] Ajutorul a fost dat în ofițeri *Freikorps**, muniție și, cu timpul, în expertiză industrială pen-

* Trupe de voluntari constituite pe durata unui război sau a unei campanii militare (*n.t.*).

tru construirea unor noi fabrici de armament. Ultimul element era vital pentru germani, care în urma Tratatului de la Versailles au fost nevoiți să-și dezafecteze industria de armament. Antrenîndu-i în secret pe bolșevici în tehnologia armelor și dezvoltînd noi arme în Rusia, ei își menținеau continuitatea tehnicilor, care, la momentul potrivit, puteau fi din nou exploatate în mod deschis în țară. S-a format astfel o alianță ciudată, secretă, care din cînd în cînd ieșea la suprafață, cum s-a întîmplat la Conferința de la Rapallo din 1922 și, încă și mai spectaculos, în august 1939, dar care în cea mai mare parte a timpului era ascunsă cu grijă: o relație de lucru între generali, experți în armament și, mai tîrziu, în domeniul poliției secrete, care avea să continue într-o formă sau alta pînă la 22 iunie 1941. Este una dintre ironiile istoriei faptul că specialiștii germani au fost cei care i-au învățat pentru prima dată pe comuniștii sovietici să facă tancuri excelente, arme folosite pentru a nimici Germania în 1943–1945. Ironia și mai mare este că acesta a fost un mariaj între dușmani de clasă: ce putea fi mai diferit decît generalii prusaci și bolșevici? Cu toate acestea, în timpul crizei finale și în perioada de după război, ambele grupuri se vedeau pe ele însele, și cu siguranță erau văzute de către toți ceilalți, ca pe niște proscriși. Era în aranjamentele lor un spirit de fraternitate specific gangsterilor, primul dintre multele de acest fel pe care Europa avea să le trăiască în următorii douăzeci de ani.

Cel dintîi dintre cecurile postdatate ale lui Lenin care nu a fost onorat l-a constituit cel pe care l-a oferit naționaliștilor. Aici, metodologia a fost a lui Lenin, dar el l-a folosit ca agent pe fostul seminarist Iosif Djugașvili, sau Stalin, pe care l-a făcut comisar al poporului pentru Naționalități (la Narkomnaț). Pe tot parcursul carierei sale, Lenin a dat dovadă de un geniu strălucitor și sinistru totodată în învestirea cuvintelor și expresiilor cu sensuri speciale care serveau scopurilor sale politice — un talent care avea să devină descurajant de familiar secolului al XX-lea, în multe forme diferite. Așa cum, pentru Lenin, un parlament pe care nu-l putea controla era „democrație burgheză", în timp ce un soviet pe care-l putea controla era „democrație proletară", tot așa autodeterminarea se măsura cu diferențele de clasă. Rusia pierduse Finlanda, statele baltice, Polonia. Aceste țări erau, prin urmare, categorisite drept „republici burgheze", măsura de siguranță fiind că mai tîrziu, într-un moment propice, cînd puterea sovietelor avea să fie mai mare, ele puteau fi transformate în „republici proletare" și aduse într-o relație mai apropiată cu Uniunea Sovietică. Ucrainei, ale cărei provizii de grîne erau vitale pentru supraviețuirea regimului, nu i s-a permis să opteze pentru „autodeterminarea burgheză" și în 1921–1922, după lupte îngrozitoare, ea a fost obligată să accepte „autodeterminarea proletară", adică apartenența la Uniunea Sovietică.[98]

Stalin a aplicat această tehnică în Caucaz și în Asia rusească ori de cîte ori puterea militară bolșevică a făcut posibil acest lucru. Dacă autodeterminarea își arăta capul, ea era etichetată drept „burgheză" și zdrobită. Astfel

de mișcări de eliberare, spunea el, nu erau decît încercări de a „deghiza în costum național lupta cu puterea maselor muncitoare". Autodeterminarea era un drept „nu al burgheziei, ci al maselor muncitoare" și trebuia folosită numai ca instrument în „lupta pentru socialism"[99]. Adevărata autodeterminare, adică cea proletară, nu se putea manifesta înainte de formarea sovietelor sau a altor organisme autentic proletare. Atunci fiecare naționalitate își putea exercita „dreptul". Folosindu-se de Narkomnaț, Stalin a creat un sistem pentru a infiltra în fiecare naționalitate persoane oficiale a căror loialitate față de partid era mai puternică decît afilierea locală, o metodă pe care adjunctul său Pestkovski avea s-o descrie mai tîrziu ca „sprijinind vechea tradiție a rusificării"[100]. Cînd, după înfrîngerea lui Denikin, s-a format un nou Consiliu al Naționalităților, acesta nu era altceva decît purtătorul de cuvînt al politicilor Narkomnaț și servea pentru a călăuzi sovietele și organismele reprezentative locale în renunțarea la „dreptul de a se separa" în favoarea „dreptului de a se uni", un alt exemplu al abilității lui Lenin de a modela limbajul.[101]

Pînă la sfîrșitul lui 1920, anul crucial, toate naționalitățile care nu se desprinseseră încă fuseseră blocate irevocabil în interiorul statului sovietic. Ucraina a urmat îndată ce Armata Roșie și-a stabilit în sfîrșit controlul acolo. Cheia era conceptul lui Lenin de „unire voluntară", partidul local furnizînd elementul necesar de „voliținne" la ordinele primite de la cartierul general al partidului, din Moscova. Datorită, așadar, principiului „centralismului democratic" în interiorul partidului, Lenin și mai tîrziu Stalin au putut reconstrui imperiul țarist, iar ulterior Stalin l-a putut extinde. O structură externă propagandistică a fost furnizată de către așa-numita Uniune a Republicilor Sovietice Socialiste, care a fost și rămîne încă o mască pentru imperialismul rus. Pentru constituția URSS, primul Congres Panrus al Sovietelor, din 10 ianuarie 1923, a numit o comisie alcătuită din douăzeci și cinci de oameni, inclusiv cîte trei membri din republicile Transcaucaziană și Bielorusă, cinci din Ucraina și cinci din republicile autonome. Dar cum toți erau importanți membri de partid cu ordine stricte de sus, constituția a fost creată în realitate la Moscova, la cel mai înalt nivel (de fapt, de către Stalin însuși). Era o constituție federală doar la suprafață; nu făcea decît să dea o formă legală exterioară unei autocrații foarte centralizate, în care toată puterea reală era în mîinile unui grup conducător restrîns.[102]

Etapele în care Lenin a creat această autocrație merită să fie descrise ceva mai detaliat, pentru că ele au devenit amarul model, în esență, pentru atît de multe alte regimuri în următoarele șase decenii. El avea patru scopuri. În primul rînd, să distrugă întreaga opoziție din afara partidului; în al doilea, să adune toată puterea, inclusiv guvernul, în mîinile partidului; în al treilea, să distrugă întreaga opoziție din interiorul partidului; în al patrulea rînd, să concentreze toată puterea din partid în mîinile lui și ale celor cu care alegea să se asocieze. Ca și în situația creării constituției și a URSS, toate patru

obiectivele au fost urmărite simultan, chiar dacă unele au fost atinse mai repede decît altele.

Eliminarea oricărei opoziții din afara partidului a pus puține probleme o dată ce Lenin a reușit să organizeze Ceka. Constituția din 1918, întocmită de Stalin după instrucțiunile lui Lenin, întruchipa „dictatura proletariatului", pe care Lenin a descris-o cîndva în mod brutal drept „un tip special de ciomag, nimic altceva"[103]. Ea nu conținea nici un fel de măsuri constituționale și nu conferea nimănui nici un drept împotriva statului. Puterea statului era nelimitată, indivizibilă — nici o separație între funcția legislativă și cea executivă, nici un fel de sistem juridic independent — și absolută. Lenin disprețuia antiteza dintre individ și stat ca pe o erezie a societății împărțite în clase. Într-o societate fără clase, individul *era* statul, așa încît cum s-ar fi putut afla ei în conflict, cu excepția, firește, a cazului în care individul era un dușman al statului? Nu exista prin urmare conceptul de egalitate în drepturi; sau omul și votul. De fapt, votarea pentru Congresul Panrus al Sovietelor era în mod fundamental o mașinație electorală, prin aceea că sovietele orășenești alegeau un delegat la 25 000 de votanți, iar cele rurale (unde bolșevicii erau mai slabi) aveau un deputat la 125 000 de locuitori. În orice caz, unor categorii întregi de oameni, precum și multor persoane individuale, li se refuza complet votul (și toate celelalte privilegii civile), iar constituția enunța printre „principiile sale generale" observația laconică: „În interesul general al clasei muncitoare, [statul] deposedează persoanele individuale sau grupurile separate de orice privilegii care ar putea fi folosite de acestea în detrimentul revoluției socialiste."[104]

Deși bolșevicii controlau toate organele „reprezentative" încă din primele săptămîni ale lui 1918, politicienii din opoziție s-au mai menținut o vreme, cu toate că au fost împușcați cu miile în timpul războiului civil. În mai 1920 membrii unei delegații laburiste britanice aflați în vizită la Moscova au căpătat permisiunea „de a se întîlni absolut liber cu politicieni din partidele de opoziție"[105], după cum ne relatează Bertrand Russell. Șase luni mai tîrziu, cel de-al optulea Congres Panrus al Sovietelor a fost ultimul care a mai admis delegați ce-și spuneau menșevici ori social-revoluționari, și chiar și aceștia își pierduseră deja de mult orice drept de vot. La vremea aceea Martov, singurul social-democrat important care mai rămăsese, părăsise Rusia și denunțase bolșevismul la Congresul socialiștilor germani independenți de la Halle.

Ultima provocare reală din afara partidului la adresa regimului a venit de la revolta din Kronstadt din 28 februarie 1921, care a început pe vasul de luptă *Petropavlovsk*. Marinarii fuseseră întotdeauna revoluționari înfierbîntați. Ei chiar credeau în libertate și egalitate. Presupuneau cu naivitate că și Lenin credea la fel. Dacă ar fi urmat sfatul foștilor ofițeri țariști rămași în marină, ar fi stabilit un cap de pod pe uscat (Petrogradul era la numai douăzeci și șapte de kilometri distanță) și ar fi extins revolta în capitală, impunîndu-și doleanțele prin forță. Asta ar fi dus poate la sfîrșitul regimu-

lui, căci la începutul lui 1921 bolşevismul devenise deja general impopular, aşa cum indicau şi nemulţumirile marinarilor. De fapt, ei mergeau pînă la acuzarea totală a regimului. Cereau alegerea sovietelor prin vot secret, în loc de „ridicări de mîini" la „mitinguri de masă"; şi campanii electorale libere pentru candidaţii rivali. Ei denunţau toate sovietele existente ca fiind nereprezentative. Cereau libertatea cuvîntului şi a presei pentru „muncitori, ţărani, partide anarhiste şi socialiste de stînga", sindicate libere, libertatea întrunirilor, formarea de sindicate ale ţăranilor, eliberarea „tuturor deţinuţilor politici socialişti" şi a tuturor celor închişi „din cauza legăturilor cu mişcările muncitorilor şi ţăranilor", întemeierea unei comisii care să revizuiască toate cazurile celor aflaţi în închisori sau în lagăre de concentrare, abolirea „departamentelor politice" din armată, marină şi transportul public, deoarece „nici un partid unic nu poate să se bucure de privilegii pentru propagarea ideilor sale şi să primească bani de la stat în acest scop" şi, în sfîrşit, dreptul ţăranilor de „a face ce vor cu tot pămîntul". Pe scurt, ei obiectau de fapt la tot ce făcuse Lenin de cînd venise la putere. Erau naivi, ca să ne exprimăm delicat, să presupună că măcar una din cererile lor avea să fie satisfăcută altfel decît înfruntînd ţevi de armă sau chiar trecînd peste cadavrul lui Lenin.

Faptul că marinarii nu au extins revolta pe uscat a permis regimului să se organizeze. Fortăreaţa a fost luată cu asalt la 18 martie, Tuhacevski, aflat la comandă, folosind tineri cadeţi din şcolile militare, care au fost ameninţaţi cu pistolul de două sute de bolşevici disperaţi, recrutaţi din rîndurile delegaţilor la cel de-al zecelea Congres al Partidului. Teoria regimului era că răzmeriţa fusese organizată din străinătate de către Gărzile Albe şi condusă de foşti ofiţeri ţarişti. Nu s-au ţinut procese publice, dar Lenin a selectat cu grijă pentru publicare o listă de treisprezece „şefi de bandă", pe care se aflau un fost preot, cinci foşti ofiţeri şi şapte ţărani. Sute, poate chiar mii au fost omorîţi după zdrobirea revoltei, deşi probabil că amănuntele nu vor fi cunoscute niciodată: episodul a fost îngropat de către istoriografia sovietică oficială sub o uriaşă piramidă de minciuni.[106]

O dată înăbuşită revolta, Lenin a hotărît să nu mai tolereze nici o formă de activitate politică în afara partidului. Toţi cei care nu erau în partid, spunea el, nu erau „nimic altceva decît menşevici şi social-revoluţionari deghizaţi în haine kronstadtiene moderne, în nici un caz de gală. Astfel de creaturi, adăuga el, „fie le vom ţine în siguranţă în închisoare, fie i le vom trimite lui Martov la Berlin ca să se bucure în libertate de toate binefacerile democraţiei libere"[107]. După această declaraţie, în mai 1921, Ceka a acţionat rapid pentru a zdrobi orice rămăşiţe de activitate social-democrată; vara aceea a marcat extincţia opoziţiei politice vizibile în statul lui Lenin. El oferise necomuniştilor opţiunea pe care încă o mai au în faţă şi acum, şaizeci de ani mai tîrziu: tăcerea supusă, închisoarea sau exilul.

În acelaşi timp a început procesul în care apartenenţa la partid a devenit esenţială pentru deţinerea oricărei poziţii importante în stat şi în organis-

mele ce proliferau la nesfîrșit ale acestuia. „Ca partid de guvernămînt", scria Lenin în 1921, „nu puteam să nu contopim «autoritățile» sovietelor cu «autoritățile» partidului — la noi ele sînt și vor fi contopite."[108] Iar Kamenev: „Noi administrăm Rusia și numai prin comuniști o putem administra." Membrii de partid au fost instruiți să preia „rețeaua administrației de stat (căile ferate, aprovizionarea cu hrană, organele de control, armata, tribunalele etc.), sindicatele, precum și toate fabricile și atelierele, chiar și băile publice și cantinele și alte organisme sociale, școlile și comitetele pentru construcția de locuințe. În fiecare sferă ei trebuiau să constituie „facțiuni organizate" și să „voteze strîns uniți"[109]. Calitatea de membru al partidului comunist era acum esențială; partidul înghițise de la 23 600 de oameni în 1917 pînă la 585 000 la începutul lui 1921. Din acest moment datează primele eforturi sistematice de a verifica membrii de partid (un „Comitet Central de verificare" a fost înființat în octombrie), de a-i exclude pe cei cărora le lipseau zelul, supunerea ori relațiile influente și de a transforma carnetul de partid într-un privilegiu prețios, care trebuia cîștigat.[110]

Astfel a luat ființă ceea ce este, poate, cea mai importantă caracteristică a statului totalitar comunist: ierarhia organelor de partid din orașe, districte, regiuni și republici, plasate la fiecare nivel de autoritate deasupra organelor de stat corespunzătoare. „Avangardismul" revoluției era acum transformat în „avangardismul" conducerii perpetue, partidul devenind și rămînînd ceea ce Lenin numea „forța conducătoare" din societatea sovietică. Nicăieri controlul de partid nu era mai accentuat decît în conducerea centrală, și chiar în Sovnarkom, care teoretic răspundea în fața sovietelor. S. Lieberman, unul dintre „experții" angajați de Lenin, a mărturisit că, în 1921–1922, cele două departamente principale de guvernare, Consiliul Comisarilor Poporului și Consiliul Muncii și Apărării, nu mai erau decît simple ștampile pentru deciziile luate în cadrul partidului.[111] Lydia Bach, care a studiat procesul la vremea aceea, scria în 1923 că Sovnarkomul, „încetînd să mai fie un organism cu voință proprie, nu mai face decît să înregistreze automat decizii luate altundeva și să-și pună ștampila pe ele"[112].

Lenin înlocuise astfel o clasă conducătoare cu alta: partidul. „Noua clasă" pe care disidentul comunist iugoslav Milovan Djilas a denunțat-o în anii '50 exista deja în 1921–1922. Dar dacă „elita de avangardă", acum numărînd jumătate de milion de oameni și în cele din urmă ajungînd să fie de cincisprezece milioane, se bucura de privilegii, de autoritate administrativă chiar, ea nu avea nimic din puterea reală. Acesta avea să fie dreptul exclusiv al unei avangarde interne. Al unei elite secrete. Una dintre cele mai deprimante trăsături ale regimului leninist, așa cum se temuse Rosa Luxemburg, era reproducerea aproape conștientă a celor mai rele trăsături ale țaratului. Și țarii făcuseră din cînd în cînd experiența „guvernării responsabile", un sistem de guvernare asemeni Sovnarkomului. Petru cel Mare își avusese „Senatul" său, Alexandru I „Comitetul de Miniștri" în 1802, Alexandru al II-lea „Consiliul

de Miniștri" în 1857, și mai existase un organism de acest tip în 1905.[113] În fiecare caz, combinația de autocrație și birocrație a distrus sistemul, căci țarul trata în particular cu fiecare ministru în loc să permită cabinetului să funcționeze. Izul Dreptului Divin era prea puternic în nările țarului, tot așa cum acum izul Istoriei și al slujnicii sale Dictatura Proletariatului era prea puternic în nările lui Lenin.[114] Prin urmare, el nu voia „guvernare responsabilă" așa cum nu voia nici un fel de limitări legale, constituționale ori democratice ale hotărîrilor sale.

Asta însemna zdrobirea oricărei opoziții în cadrul partidului, cea de-a treia etapă în construirea autocrației leniniste. Ca să fim drepți cu Lenin, el arătase deja limpede că nu credea decît într-un partid mic, centralizat, în care adevăratele decizii le iau foarte puțini oameni. El schițase totul într-o scrisoare către activiștii de partid datată septembrie 1902.[115] Ideile lui privind „centralismul democratic" erau clare și bine cunoscute, deși nedefinite oficial decît la un deceniu după moartea sa, în 1934: „(1) Aplicarea principiului electiv la toate organele de conducere ale partidului, de sus pînă jos; (2) darea de seamă periodică a organelor de partid în fața organizațiilor de partid respective; (3) stricta disciplină de partid și subordonarea minorității față de majoritate; (4) caracterul absolut obligatoriu al deciziei organelor superioare pentru organele inferioare și pentru toți membrii de partid."[116] Lucrul cel mai evident cu privire la această listă este că (3) și în special (4) anulează complet (1) și (2). Aceasta era de fapt practica lui Lenin. Congresul Partidului, deși teoretic suveran și întrunindu-se anual între 1917 și 1924, nu a avut de fapt nici un rol conducător după ratificarea Tratatului de la Brest-Litovsk în martie 1918. A devenit o simplă formalitate, asemeni Congresului Panrus al Sovietelor. Comitetul Central i-a preluat autoritatea.

Lenin a profitat de fiorul de teroare pe care l-a stîrnit revolta de la Kronstadt în partid pentru a pune capăt oricărei reminiscențe a noțiunii de democrație în interiorul acestuia. La cel de-al zecelea Congres al Partidului, care a avut loc în timp ce revolta era încă în curs, el a spus delegaților (la 9 martie 1921) că sosise vremea pentru a face partidul monolitic: „Nu avem nevoie de opoziție acum, tovarăși. Acum nu e momentul. Fie de partea asta, fie de cealaltă — cu pușca, nu cu opoziția! Gata cu opoziția acum, tovarăși! A sosit vremea să punem capăt opoziției, să-i punem capac. Am avut destulă opoziție!" Trebuia să se termine cu „luxul discuțiilor și al disputelor". Era „mult mai bine să «se discute cu puștile» decît cu tezele opoziției"[117].

Sub influența acestui discurs, și probabil cu senzația că, dacă revolta reușea, aveau să fie spînzurați cu toții în două săptămîni, tovarășii s-au concentrat în mod strălucit și au votat o serie de rezoluții care i-au dat lui Lenin tot ce voia. Acestea includeau și un amendament secret, cunoscut ca „Punctul șapte", care conferea Comitetului Central „puteri depline [...] pentru a aplica orice sancțiune de partid, inclusiv excluderea din partid" ori de cîte ori avea loc o „încălcare a disciplinei sau resuscitare ori tolerare a fracționis-

mului". Excluderea se aplica pînă şi membrilor CC, cu un vot de două treimi, CC neavînd nevoie nici măcar să supună chestiunea aprobării Congresului, care astfel abdica. Mai mult, se făcea acum un delict din „fracţionism", la fel de grav ca şi „contrarevoluţia", aşa încît toate forţele de represiune nou create, rezervate pînă atunci inamicilor partidului, puteau fi folosite acum împotriva membrilor de partid, care urmau să fie judecaţi şi condamnaţi în secret. Unii dintre cei prezenţi erau perfect conştienţi de riscuri. Karl Radek, cel care îi cumpărase lui Lenin acea pereche de pantofi, a declarat la Congres: „Votînd pentru această rezoluţie, am sentimentul că este foarte posibil ca ea să se întoarcă împotriva noastră. Şi totuşi o sprijin. [...] Comitetul Central poate lua, într-un moment periculos, cele mai severe măsuri împotriva celor mai buni membri de partid dacă găseşte de cuviinţă. [...] Comitetul Central poate chiar să greşească! Acest lucru este mai puţin primejdios decît şovăiala care se observă acum."[118] El ştia că democraţia de partid îşi semna acum condamnarea la moarte. Ceea ce el (şi mulţi, mulţi alţii dintre cei prezenţi) nu realiza era că îşi semna de fapt propria condamnare la moarte.

Acest lucru se întîmpla, fără îndoială, pentru că măsura în care chiar puterea Comitetului Central aparţinea în fapt unor grupuri mici din interiorul lui, şi propriei sale birocraţii, nu fusese încă general conştientizată, nici măcar în eşaloanele superioare ale partidului. Birocraţia de partid era o creaţie deliberată a lui Lenin. El nu numai că nu avea încredere, dar detesta puternic vechea birocraţie imperială, nu în ultimul rînd pentru că se simţea constrîns s-o folosească. Îşi dorea propriul corp de funcţionari oficiali, aşa cum ţarii (din nou sinistra comparaţie) îşi dezvoltaseră o „Cancelarie Personală" care să controleze sistemul guvernării responsabile.[119] La 9 aprilie 1919, pentru a contracara „relele" vechii birocraţii, Lenin a emis un decret ce înfiinţa un Comisariat al Poporului pentru Controlul de Stat, a cărui atribuţie era să supravegheze îndeaproape funcţionarii de stat şi să-i înlocuiască, atunci cînd era necesar, cu persoane de încredere. Comisar al acestui birou el l-a numit pe Stalin — a fost de fapt prima funcţie independentă de importanţă majoră a lui Stalin.

Ceea ce îi plăcea lui Lenin la Stalin era fără îndoială capacitatea lui uriaşă de a trudi ore în şir la un birou. Un om ca Troţki se mulţumea cu acţiunea violentă sau cu polemicile violente în discuţii şi în scris. Ceea ce-i lipsea era disponibilitatea de a se angaja, zi după zi şi lună după lună, în corvoada grea a conducerii mecanismului de stat sau de partid. Pentru aceasta Stalin avea un apetit insaţiabil, şi cum nu părea să aibă idei proprii, sau mai degrabă le adopta pe ale lui Lenin cînd acesta i le explica, Lenin l-a încărcat cu tot mai multe funcţii şi activităţi birocratice amănunţite pe acest răbdător şi zelos animal de povară. La cel de-al optulea Congres al Partidului din primăvara lui 1919, au apărut trei noi organisme de mare importanţă. Acestea erau un Secretariat al Comitetului Central format din şase membri, un Birou al Organizaţiei (Orgbiuro) care să conducă în mod curent partidul şi un Birou Politic

sau Politbiuro alcătuit din cinci oameni, pentru a „lua decizii în chestiuni ce nu suportă amînare". Pentru a evita pericolele unor ciocniri între aceste trei organisme, a fost aranjat un sistem de întrepătrundere. Numele lui Stalin a apărut atît pe listele de la Politbiuro cît şi pe cele de la Orgbiuro.

Avînd aceste funcţii multiple (care includeau calitatea de membru în numeroase alte comitete importante) şi exercitîndu-şi întreaga sa capacitate de muncă, în anii 1919–1921, în mod clar la instrucţiunile lui Lenin şi cu sprijinul deplin al acestuia, Stalin a început să mute oamenii de colo-colo în labirintul ierarhiilor de partid şi de guvern şi al organelor sovietelor, cu scopul de a asigura un mecanism mai omogen, mai disciplinat şi mai docil, total supus voinţei lui Lenin. El a căpătat astfel o extrem de detaliată cunoaştere a personalităţilor, atît în întreaga Rusie cît şi la centru, şi şi-a cîştigat treptat propriii adepţi, devenind cunoscut drept cel mai consecvent furnizor de funcţii. În tot acest timp el a fost unealta lui Lenin. Era birocratul perfect; şi îşi găsise stăpînul perfect, cu o voinţă uriaşă şi un simţ al orientării absolut clar.

Este semnificativ faptul că influenţa lui Stalin care acţiona din umbră în partid a început să se vadă la cel de-al zecelea Congres al Partidului din 1921, cînd Lenin a făcut ca partidul să-şi cedeze puterea. Această procedură, care de fapt dădea Comitetului Central dreptul de a pronunţa pedepse cu moartea pentru orice membri (inclusiv ai săi), însemna că Lenin trebuia să aibă asigurată ferm o majoritate de două treimi în CC. Stalin i-a asigurat-o. În nou-alesul Comitet Central se aflau mulţi din cei care îi erau deja apropiaţi: Komarov, Mihailov, Iaroslavski, Ordjonikidze, Voroşilov, Frunze, Molotov, Petrovski, Tuntal, ca şi membri-supleanţi precum Kirov, Kuibîşev, Ciubar şi Gusev. Aceasta era legiunea docilă pe care Stalin o recrutase în numele lui Lenin. El era de asemenea extrem de activ în noua „Cancelarie Personală" sau Secretariatul de Partid, al cărui efectiv a început să crească aproape tot atît de repede ca şi cel al Cekăi, şi din motive similare. În mai 1919 avea treizeci de angajaţi; numărul acestora a crescut la 150 pînă la cel de-al nouălea Congres al Partidului din martie 1920; iar în anul următor, cînd Lenin a ucis democraţia în partid, ajunsese la 602, plus 140 de gărzi şi curieri.[120] În sfîrşit, la cel de-al unsprezecelea Congres al Partidului, Lenin i-a dat lui Stalin conducerea oficială a acestui mic imperiu privat pe care îl adunase cu atîta dragoste, făcîndu-l Secretar General al Partidului, cu scutierii săi Molotov şi Kuibîşev ca adjuncţi. Acest lucru s-a decis în secret şi a fost anunţat într-un articolaş obscur din *Pravda* la 4 aprilie 1922. Unul dintre bolşevici, Preobrajenski, a protestat împotriva unei astfel de concentrări a puterii în mîinile lui Stalin. Era „posibil", a întrebat el, „ca un singur om să poată răspunde atît pentru activitatea a două comisariate, cît şi pentru munca desfăşurată în Politbiuro, Orgbiuro şi în vreo zece comitete de partid?"[121] Se pare că protestul a fost ignorat.

Două luni mai tîrziu Lenin a avut primul atac cerebral. Dar opera lui era deja încheiată. El construise sistematic, în toate elementele sale esențiale, cel mai măiestrit proiectat aparat al tiraniei de stat pe care-l văzuse lumea. În vechea lume, autocrațiile personale, cu excepția poate a scurte perioade, fuseseră limitate, sau cel puțin atenuate, de alte forțe din societate: o biserică, o aristocrație, o burghezie orășenească, vechi reglementări, tribunale ori adunări. Și mai exista, de asemenea, noțiunea unei forțe exterioare, constrîngătoare, întruchipate în ideea unei zeități, ori a unei legi naturale, ori a vreunui sistem absolut de moralitate. Noua utopie despotică a lui Lenin nu avea astfel de contragreutăți ori inhibiții. Biserica, aristocrația, burghezia fuseseră toate anihilate. Tot ce mai rămăsese era în proprietatea sau sub controlul statului. Toate drepturile reveneau statului. Și, în cadrul acestui stat, imens și mereu în expansiune cum era, fiecare filament al puterii putea fi depistat în mîinile unui mic grup de oameni — în cele din urmă în ale unui singur om. Exista, de fapt, o elaborată și pretențioasă structură de reprezentare. În 1922 ea nu mai însemna absolut nimic. Puteai merge în van de-a lungul coridoarelor pustii în căutarea unei scîntei de viață democratică. Cum ar fi putut fi altfel? Lenin ura esența democrației; și vedea în formele acesteia doar un mijloc de a legitima violența și opresiunea. În 1917, anul în care a luat puterea, el definea statul democratic ca „organizație pentru folosirea sistematică a violenței de către o clasă împotriva alteia, de către o parte a populației împotriva celeilalte“[122]. *Care pe care?* era criteriul său suprem. Cine — ce făcea — cui? Cine pe cine oprima; pe cine exploata sau pe cine împușca? Pentru un om care gîndea în asemenea termeni, care pare să fi fost incapabil să gîndească în orice alți termeni, cum să fie posibil să aibă în vedere stabilirea unui altfel de aranjament politic decît despotismul, condus de un autocrat și guvernînd prin violență?

La ultimul Congres al Partidului la care a participat Lenin, limbajul său a fost, mai mult ca oricînd, unul militar: pușți, tunuri, plutoane de execuție. „Este indispensabil“, a spus el, „să pedepsim strict, sever, fără cruțare cea mai mică încălcare a disciplinei.“ Sau, din nou: „Tribunalele noastre revoluționare trebuie să împuște.“ [123] Nu „dezirabil“, ci *indispensabil*. Nu „pot“, ci *trebuie*. El însuși a fost cel care, în acest moment, a întocmit paragraful care rămîne pînă astăzi, în dreptul penal sovietic, baza despotismului:

> Propaganda, agitația sau participarea la o organizație ori cooperarea cu organizații avînd ca efect [...] fie și cel mai mic ajutor dat acelei părți a burgheziei internaționale care nu recunoaște drepturile egale ale sistemului comunist care vine să ia locul capitalismului și care încearcă să-l răstoarne fie prin forță, fie prin intervenție, fie prin blocadă, fie prin spionaj, fie prin finanțarea presei, fie prin orice alte mijloace — se pedepsesc cu moartea sau închisoarea.[124]

Ce altceva era acest paragraf, atît de exhaustiv pe cît îl puteau face cuvintele, decît o permisiune fără restricții pentru teroare? Acesta îi era și scopul, după cum explica Lenin într-o scrisoare adresată comisarului pentru Justiție,

Kurski, scrisă la 17 mai 1922, cu o zi înaintea atacului cerebral: „Paragraful cu privire la teroare trebuie să fie formulat cît mai cuprinzător posibil, căci numai cunoașterea revoluționară a justiției și conștiința revoluționară pot determina condițiile aplicării lui în practică."[125] Aici Lenin își vărsa întregul dispreț față de orice sistem de legi morale. Așa cum, cîțiva ani mai tîrziu, Adolf Hitler avea să-și justifice acțiunile în concordanță cu ceea ce el denumea „legea supremă a partidului", tot așa Lenin a desemnat „conștiința revoluționară" ca pe singura călăuză morală în folosirea marelui mecanism destinat măcelului și cruzimii pe care îl crease.

S-ar putea ca Lenin să fi crezut că exista „conștiință revoluționară". Fără îndoială el credea că avea așa ceva. Pînă la sfîrșitul lui 1918 el a mai intervenit din cînd în cînd în teroare pentru a salva viața cuiva pe care îl cunoștea personal. Dar tot ce a spus și a făcut în rest, verbal și în scris, în discursuri publice ori în scrisori particulare, a fost să-și întărîte subordonații la și mai multă sălbăticie, în special spre sfîrșit. Nu există nici o îndoială că Lenin era corupt de puterea absolută pe care o făurise pentru el însuși. La fel și colegii lui. Însuși procesul de revoluție violentă, și apoi de automenținere violentă, a distrus inevitabil conștiința și toate celelalte elemente de idealism. Acest lucru a fost formulat foarte bine cu un deceniu înainte, de către înțeleptul și tristul polonez Joseph Conrad, în romanul său despre revoluție, *Sub ochii Occidentului* (1911):

> Într-o revoluție adevărată, personajele cele mai bune nu ies în față. O revoluție violentă cade mai întîi în mîinile unor fanatici cu mintea îngustă și ale unor ipocriți tiranici. După aceea vine rîndul tuturor intelectualilor rătăciți cu pretenții ai epocii. Aceștia sînt șefii și conducătorii. Veți observa că i-am omis pe tîlharii obișnuiți. Naturile scrupuloase și drepte, nobile, umane și devotate, cei altruiști și inteligenți s-ar putea să pornească o mișcare, dar ea îi depășește. Ei nu sînt liderii unei revoluții. Ei sînt victimele ei: victimele dezgustului, ale deziluziei — adesea ale remușcării. Speranțe înșelate în mod grotesc, idealuri batjocorite — iată definiția succesului revoluționar.

Doar ciudata miopie a lui Lenin în ce privește oamenii, provenind din fundamentala sa lipsă de interes față de ei ca indivizi, l-a împiedicat să recunoască faptul că războiul civil distrusese ultimele vestigii ale oricărei „conștiințe revoluționare" ce existase poate vreodată. Bineînțeles, la vremea aceea era el însuși măcinat de cancerul organic al puterii. Procesul fusese descris într-un roman pe care trebuie să-l fi citit cîndva, *Amintiri din casa morților* al lui Dostoievski:

> Oricine a experimentat puterea, capacitatea nelimitată de a umili o altă ființă omenească [...] își pierde automat puterea asupra propriilor senzații. Tirania este o obișnuință, își are viața ei organică proprie, se transformă în cele din urmă într-o boală. Obișnuința poate ucide și înăsprește pînă și pe cel mai bun om, făcînd din el o fiară. Sîngele și puterea intoxică. [...] Omul și cetățeanul pier în tiran pentru totdeauna, întoarcerea la demnitatea umană, la căință, la regenerare devine aproape imposibilă.

Cu siguranță, Lenin nu a arătat niciodată nici cel mai mic regret cu privire la opera vieții sale, deși în ultimii doi ani și jumătate de existență era o creatură bolnavă, furioasă, frustrată și pînă la urmă neputincioasă. Se susține că, spre sfîrșit, el a recunoscut în Stalin monstrul potențial care neîndoielnic era și a încercat cu disperare să crească influența lui Troțki pentru a-l contracara. Am vrea să credem că Lenin a devenit o victimă a propriului său despotism. Dar faptele nu sînt nicidecum clare. Există totuși un element sinistru și sugestiv. Ca parte a procesului său de dezumanizare, Lenin insistase de la începutul guvernării lui ca organele de partid să se intereseze de sănătatea membrilor din eșaloanele superioare și să le emită (la sfatul medicului) ordine de concediu, spitalizare și repaus. La mijlocul lui 1921 Lenin a început să aibă dureri de cap severe. La 4 iunie Orgbiuro i-a ordonat să-și ia concediu; el nu s-a supus. Și-a luat un concediu de o lună în iulie și a început să lucreze mai puțin după aceea; au venit alte ordine, de la Politbiuro, în august. El a reînceput să lucreze normal la 13 septembrie, vreme de aproape trei luni, dar la începutul lui decembrie sănătatea i s-a înrăutățit și a petrecut mai mult timp în casa lui de vacanță de la Gorki, lîngă Moscova. În primele săptămîni ale lui 1922 a primit noi ordine de a lucra puțin sau de a nu lucra deloc și trebuia să vină la Moscova numai cu permisiunea Secretariatului de Partid. Ștampila lui s-a aflat pe toate documentele celui de-al zecelea Congres al Partidului, dar se pare că nu a prezidat decît cîteva comitete. Abia părăsise Moscova pentru a se odihni în continuare, cînd a avut primul atac, la 25 mai 1922. A fost total scos din activitate luni de zile, iar cînd s-a întors la lucru, pe 2 octombrie, Secretariatul, în numele Comitetului Central, i-a impus un regim strict și l-a împiedicat să aibă acces la hîrtii. Nu există nici o îndoială că Stalin a fost agentul cel mai activ al acestei restricții medicale, iar la 18 decembrie el se autonumise în mod oficial supraveghetor al sănătății lui Lenin.[126]

Aceasta a dus în mod direct la ruptura dintre Lenin și Stalin. Stalin a descoperit că Lenin lucra în secret, contrar ordinelor partidului și, în particular, îi dicta scrisori soției sale. El a insultat-o pe Krupskaia la telefon și a amenințat că va pune să fie anchetată de Comisia Centrală de Control.[127] La 24 decembrie Lenin și-a dictat așa-numitul „testament". Acesta punea în discuție șase lideri sovietici, care erau numiți. Despre Stalin spunea că avea prea multă putere, pe care ar putea-o folosi cu prea puțină precauție. Troțki era descris ca „preocupat excesiv de latura pur administrativă a lucrurilor" („administrativ" era eufemismul folosit de Lenin pentru forță și teroare). În noaptea de 30 decembrie Lenin a dictat încă o notă, care arăta o ostilitate crescîndă față de Stalin, iar ultimele lui două articole au fost atacuri la adresa Comisiei de Control a lui Stalin. La 4 ianuarie 1923 Lenin a dictat un post-scriptum la „testamentul" său: „Stalin e prea grosolan [...] intolerabil pentru un Secretar General. Propun, așadar, tovarășilor noștri să se gîndească la un mijloc de a-l îndepărta pe Stalin din această funcție."[128] În

noaptea de 5 martie Lenin i-a scris lui Stalin, mustrîndu-l că îi insultase soția la telefon și spunîndu-i că ori își cere scuze, ori va avea de înfruntat „ruperea relațiilor dintre noi". Patru zile mai tîrziu s-a produs cel de-al doilea atac cerebral, distrugător, care l-a lăsat pe Lenin incapabil să vorbească, să se miște sau să gîndească. Un ultim atac l-a ucis în ianuarie 1924, dar la vremea aceea el încetase de mult să mai conteze.

Lenin i-a lăsat astfel moștenire succesorului său toate elementele unui despotism personal în plină acțiune. Ce se întîmplase între timp cu Utopia? În 1919 ziaristul american Lincoln Steffens a însoțit o misiune oficială a Statelor Unite trimisă de Wilson în Rusia să afle ce se petrece acolo. La întoarcere, Bernard Baruch l-a întrebat cum era Rusia lui Lenin, iar Steffens a replicat: „Am fost în viitor — și funcționează!"[129] Acesta a fost unul dintre primele comentarii făcute de un liberal occidental asupra noului tip de totalitarism și a stabilit modelul pentru multe din cele ce aveau să urmeze. Ce Dumnezeu putuse vedea Steffens? Întregul obiectiv al revoluției „elitei de avangardă" era să grăbească industrializarea țării și astfel victoria proletariatului. Dar îndată ce Lenin a preluat puterea s-a petrecut exact contrariul. Înainte de război, producția industrială rusă creștea foarte repede: cu 62% între 1900 și 1913.[130] Pînă la sfîrșitul lui 1916, în orice caz, a continuat să se extindă în unele direcții. Dar o dată ce țăranii au refuzat să predea recolta din 1917 (spre încîntarea și profitul lui Lenin) și alimentele au încetat să mai ajungă la orașe, muncitorii din industrie, mulți dintre ei născuți țărani, au început să se întoarcă în satele natale. Revoluția lui Lenin a transformat această tendință în năvală. Începînd din iarna lui 1917–1918, populația Petrogradului a scăzut de la 2,4 la 1,5 milioane; în 1920 ajunsese un oraș-fantomă, căci își pierduse 71,5% din populație; Moscova a pierdut 44,5%. În anul în care Steffens „a fost în viitor", forța de muncă industrială rusă scăzuse la 76% din ceea ce fusese în 1917, iar pierderile cele mai mari erau acelea de muncitori calificați. Producția de minereu de fier și fontă a scăzut la numai 1,6 și 2,4% din totalul ei în 1913, iar producția totală de bunuri manufacturate era, în 1920, de doar 12,9% din cea dinainte de război.[131] În 1922, anul în care Lenin a avut primul atac, oamenii regimului cu o gândire mai independentă vorbeau deja despre dezindustrializarea Rusiei. Maxim Gorki îi spunea unui vizitator francez:

> Pînă acum muncitorii erau stăpîni, dar ei sînt doar o minoritate [...] țăranii sînt mult mai mulți. Proletariatul de la orașe este într-un declin constant de patru ani. [...] Imensul val al țăranilor va sfîrși prin a acoperi totul. [...] Țăranul va deveni stăpînul Rusiei, căci el reprezintă mulțimea. Și va fi cumplit pentru viitorul nostru.[132]

Ce se întîmplase? Adevărul este că, deși Lenin înțelegea foarte bine cum se creează despotismul, el nu avea o viziune practică a Utopiei. Marx nu oferea nici un indiciu. El descria economia capitalistă; nu spunea nimic despre economia socialistă. Ea avea să fie organizată, remarca vag Marx, de către

„societate". Singurul lucru de care era sigur era că o dată ce „toate elementele producției" se aflau „în mîinile statului, adică ale proletariatului organizat ca o clasă conducătoare", „forțele de producție aveau să se dezvolte foarte mult, iar sursele de bunăstare aveau să devină din ce în ce mai abundente".[133] Nici în privința acestui subiect Lenin nu avea nici o idee. El a dedus din discursul lui Marx că „statul" trebuie să conducă economia industrială. Așa cum „elita de avangardă" trebuia să ia locul proletariatului pentru a impune cu forța revoluția într-o economie industrială subdezvoltată, tot așa ea trebuia să-l reprezinte în conducerea „tuturor elementelor producției". Și cum Lenin credea în ultracentralism în chestiunile politice și crease un mecanism întreg avînd tocmai acest scop în minte, trebuia să existe un control centralizat în industrie, exercitat de partid (adică de el însuși și de acoliții cei mai apropiați). Această linie de gîndire nenuanțată a stat la baza „Tezelor din aprilie" și a altor două scrieri ale sale din timpul războiului, *Vor păstra bolșevicii puterea de stat?* și *Statul și revoluția*. Ea i-a stimulat, de asemenea, hotărîrea de a crea, în decembrie 1917, un organism numit Vesenha (Consiliul Suprem al Economiei Naționale) și, în următoarele trei luni, ministere separate care să controleze principalele ramuri industriale, toate formate din birocrați.

Astfel, aproape întîmplător, Rusia sovietică a căpătat o economie centralizată „planificată", pe care a menținut-o de atunci încolo și a exportat-o într-o treime din lume. Ca de obicei, Lenin a gîndit numai în termeni de control; nu de producție. El credea că dacă punea la punct sistemul de control (în care Politbiuro lua toate deciziile importante), rezultatele aveau să vină de la sine. El ignora complet procesul prin care se crea bunăstarea. Ceea ce îi plăcea lui erau cifrele: toată viața avusese un apetit insațiabil pentru dări de seamă. Ne vine să credem uneori că în Lenin zăcea un contabil de geniu care se lupta să iasă la suprafață și să bombardeze lumea cu registre. În toate observațiile lui în chestiuni economice după ce preluase puterea, sintagma care apare cel mai frecvent este „control și contabilitate stricte". Pentru el, statisticile erau dovada succesului. Prin urmare, noile ministere și noile fabrici de stat produceau statistici în cantități enorme. Producția de statistici a devenit, și a rămas pînă astăzi, una dintre cele mai importante caracteristici ale industriei sovietice. Producția de bunuri era însă altceva.

Forma economiei sovietice a fost determinată și de un alt factor întîmplător, care i-a oferit lui Lenin o viziune practică. Acesta era mecanismul german al producției de război. Trebuie să ne amintim că, în perioada de formare a statului leninist, în primele sale douăsprezece luni, Rusia a fost mai întîi partener de negocieri, apoi marionetă economică a Germaniei. Pînă în 1917, după cum am văzut, germanii au preluat cu entuziasm modelul de stat capitalist al Rusiei antebelice și l-au adaptat propriului lor stat, guvernat acum de militari. Ei îl numeau „socialism de război". Părea impresionant; de fapt în multe aspecte chiar era impresionant și cu siguranță l-a

impresionat pe Lenin. De atunci încolo, ideile sale despre industrie au fost toate modelate după practica germană. Primul său şef al industriei, fostul menşevic Larin, era şi un adept entuziast al metodelor germane, care bineînţeles se potriveau perfect cu ideile lui Lenin privind controlul centralizat. El a început să angajeze experţi germani, un alt exemplu al relaţiilor speciale care se dezvoltau între elementele antidemocratice din cele două ţări. Cînd ceilalţi bolşevici au obiectat, Lenin a răspuns cu pamfletul său *Despre infantilismul „Stîngii" şi spiritul mic-burghez*:

> Da: învăţaţi de la germani! Istoria înaintează în zig-zaguri şi pe cărări întortocheate. Din întîmplare germanii sînt aceia care acum, confruntaţi cu imperialismul bestial, întruchipează principiul disciplinei, al organizării, al muncii temeinice în comun, pe baza celui mai modern mecanism, acela al controlului şi răspunderii stricte. Iar nouă tocmai asta ne lipseşte.[134]

„Capitalismul de stat" german, spunea el, era „un pas înainte" spre socialism. Istoria jucase „un renghi ciudat". Tocmai dăduse naştere la „două jumătăţi separate de socialism, una lîngă alta, ca doi pui într-o singură găoace": revoluţia politică din Rusia, organizarea economică din Germania. Amîndouă erau necesare pentru socialism. Astfel că noua Rusie trebuia să studieze „capitalismul de stat al germanilor" şi să-l „adopte *cu toată forţa posibilă*, fără a precupeţi metodele *dictatoriale* pentru a-i grăbi adoptarea, chiar mai mult decît a grăbit Petru [cel Mare] adoptarea occidentalismului de către Rusia barbară, fără a se feri să folosească arme barbare pentru a lupta cu barbarismul"[135].

S-ar putea spune, aşadar, că omul care a inspirat de fapt planificarea economică sovietică a fost Ludendorff. „Socialismul său de război" în nici un caz nu s-a dat în lături de la barbarism. A folosit sclavi. În ianuarie 1918, Ludendorff a pus capăt unei greve de 400 000 de muncitori din Berlin tîrînd zeci de mii dintre ei pe front în „batalioanele de muncă". Multe dintre metodele lui aveau să fie mai tîrziu revigorate şi intensificate de către nazişti. E greu de imaginat un model mai malefic pentru un stat al muncitorilor. Acestea erau însă trăsăturile „socialismului de război" german pe care Lenin le preţuia cel mai mult. Ceea ce aveau germanii, ceea ce-şi dorea el, era o forţă de muncă docilă. Şi s-a hotărît s-o obţină. Prima iluzie pe care a spulberat-o a fost aceea că sovietele muncitoreşti care preluaseră fabricile aveau să le şi conducă. Purtătorul său de cuvînt pentru sindicate, Lozovski, avertiza: „Muncitorii din fiecare întreprindere nu trebuie să aibă impresia că întreprinderea le aparţine."[136] Nici o teamă în privinţa asta cu Lenin la conducere! „Astfel de oameni ce nesocotesc disciplina", spunea el, „trebuie împuşcaţi".[137] Pînă în ianuarie 1918, regimul bolşevic preluase puterea asupra sindicatelor şi le inclusese la guvernare. De altfel, erau slabe. Singurul puternic era cel al feroviarilor, care au opus o oarecare rezistenţă şi nu au putut fi zdrobiţi definitiv decît abia în 1920–1921. Ceilalţi lideri de sindicat au căpătat sluj-

be, birouri, salarii și au devenit funcționari de stat obedienți. După cum arăta Zinoviev, sindicatele deveniseră „organe ale puterii socialiste" și „organe ale statului socialist", iar pentru toți muncitorii „participarea la sindicate va face parte din datoria lor față de stat". Astfel, condiția apartenenței la sindicat a fost universal impusă și în schimb liderii sindicali (care curînd au fost obligați să devină membri de partid, supuși disciplinei de partid) au lucrat îndeaproape cu birocrații din ministere și conducătorii de fabrici pentru a „crește producția socialistă". Pe scurt, au devenit niște sindicate de întreprindere cît se poate de degradate, „întreprinderea" fiind statul. În acest sistem corporatist, sarcina lor principală a devenit „disciplina muncii" și s-au pomenit acționînd ca o forță polițienească în industrie.[138]

O astfel de poliție era din ce în ce mai necesară pe măsură ce Lenin își punea în practică ideea de „serviciu de muncă universal" după modelul serviciului militar obligatoriu.[139] Cel de-al șaptelea Congres al Partidului cerea „măsurile cele mai energice, necruțătoare, decisive, draconice pentru a ridica autodisciplina și disciplina muncitorilor". Din aprilie 1918 sindicatele au fost puse la lucru ca să emită „regulamente" pentru a „stabili norme de productivitate". Muncitorii care se răzvrăteau erau excluși din sindicat, ceea ce atrăgea după sine pierderea slujbei și a rațiilor de alimente, conform lozincii lui Lenin „Cine nu muncește nu mănîncă"[140]. Grevele au devenit ilegale. „Nu pot avea loc nici un fel de greve în Rusia sovietică", spunea șeful confederației sindicale, Tomski, în ianuarie 1919, „să punem punctul pe acest «i»."[141] Fondurile pentru greve au fost confiscate și trimise pentru promovarea grevelor în „țările burgheze". În iunie 1919 în marile orașe au fost introduse „cărțile de muncă", făcute după modelul permiselor de muncă impuse nativilor de diferite guverne coloniale. Cam în aceeași perioadă, au luat ființă primele lagăre de muncă organizate: „muncitorii indisciplinați", „huliganii" și alte categorii de persoane ostile ori fără ocupație puteau fi trimiși acolo de către Ceka, tribunalele revoluționare sau Narkomtrud, organismul care răspundea de mobilizarea generală a forței de muncă. Din ianuarie 1920 oricine putea fi convocat la muncă forțată: lucrări rutiere, construcții, transporturi etc. După cum spunea un purtător de cuvînt al Narkomtrud: „Noi furnizăm forță de muncă potrivit planului și prin urmare fără a ține seamă de particularitățile, calificările ori dorințele muncitorului de a se angaja într-un tip de muncă sau altul."[142] Ceka-urile din provincie conduceau lagărele a căror administrare cădea în sarcina unei secții speciale a Comisariatului Poporului pentru Afaceri Interne, NKVD. Mai exista un rînd de lagăre, cu un regim aspru și cu o muncă „dificilă și neplăcută" (adică în regim „arctic"), chipurile numai pentru contrarevoluționari, dar umplute curînd cu muncitori obișnuiți.[143]

Sfîrșitul războiului civil nu a pus capăt muncii forțate. Ca toate instituțiile „de urgență" ale lui Lenin, ea a devenit permanentă. Într-adevăr, Armata a Treia din Ural s-a pomenit dintr-o dată transformată în „Prima Armată Re-

voluționară de Muncă" printr-un decret din 15 ianuarie 1920, iar majoritatea „soldaților" ei nu și-au mai revăzut niciodată căminele. Troțki exulta cînd venea vorba de ceea ce el numea „militarizarea clasei muncitoare". Radek denunța „prejudecata burgheză a «libertății de muncă»". Cel de-al nouălea Congres al Partidului din 1920 a decretat că muncitorii care își părăsesc slujbele vor fi catalogați drept „dezertori de la muncă" și pedepsiți prin „internarea într-un lagăr de concentrare".[144] Noua antisocietate a fost botezată într-o etalare de nou limbaj leninist: „Cunoaștem munca sclavilor", spunea Troțki la cel de-al treilea Congres al Sindicatelor, „cunoaștem munca iobagilor. Cunoaștem munca forțată, înregimentată a breslelor medievale, am cunoscut munca salariată pe care burghezii o numesc «liberă». Înaintăm acum spre un nou tip de muncă, reglată social pe baza unui plan economic care este obligatoriu pentru toată țara. [...] Acesta este fundamentul socialismului." Munca forțată în capitalism, scria Buharin, este tocmai inversul muncii forțate sub dictatura proletariatului: prima este „înrobirea clasei muncitoare", cea de-a doua „autoorganizarea clasei muncitoare".[145] Acești oameni aveau să fie amîndoi uciși mai tîrziu de către aceleași ficțiuni verbale.

De fapt, așa cum am văzut, clasa muncitoare se organiza din nou la sate într-un ritm alarmant. Ca și țarii și Kerenski înaintea lui, Lenin trebuia să smulgă cumva alimentele de la țărani. Cum s-o facă — cu ajutorul pieței sau al baionetelor? A încercat mai întîi baionetele. În 1917 el incitase țăranii să-și ia pămînturile. În 1918 a încercat să înhațe pămîntul pentru stat. Legea lui „Cu privire la socializarea pămîntului" din 19 februarie 1918 spunea că obiectivul politicii era „dezvoltarea sistemului de agricultură colectivist" pe „seama proprietăților individuale" cu scopul de a institui „o economie socialistă".[146] În practică însă, după cum a formulat un membru al Narkomzen, Ministerul de Stat al Agriculturii, „pămîntul era pur și simplu confiscat de către țăranii din zonă. Ei au obținut 86% din pămîntul confiscat și numai 14% a mers la nou-înființatele obști și gospodării de stat. Astfel, pentru recolta din toamna anului 1918, Lenin a trimis la țară detașamente armate de muncitori din fabrici, pentru a confisca orice alimente puteau, și a încercat să încurajeze „comitetele de țărani săraci" să-i tiranizeze pe cei denumiți de el cu termenul de „culaci și țărani înstăriți" care „acumulaseră uriașe sume de bani".[147] Mai tîrziu, Lenin a combinat aceste formațiuni, alcătuind bande a cîte douăzeci și cinci de „muncitori și țărani săraci", care primeau o parte din alimentele pe care reușeau să le fure. Dar, spunea Țuriupa, comisar pentru Agricultură, îndată ce ajungeau la țară „ei începeau să se împrăștie și se îmbătau". Și mai tîrziu, Lenin a inventat o nouă categorie de „țărani mijlocași", pe care a încercat să-i asmută împotriva „culacilor". Cum aceste clase nu existau decît în mintea lui și nu aveau nici o relație cu țăranii reali din sate reale, nici această tactică nu a funcționat.

În primăvara lui 1921, cînd s-au răsculat marinarii din Kronstadt, întreaga politică economică a lui Lenin, așa cum era ea, dăduse evident greș. In-

dustria nu producea practic nimic. În orașe nu erau alimente. Lenin însuși a recunoscut că „zeci și sute de mii de soldați demobilizați" deveneau bandiți.[148] Cam singurul lucru existent din abundență era rubla de hîrtie, pe care tipografiile o emiteau fără încetare și care acum căzuse la ceva mai mult de 1% din valoarea ei în noiembrie 1917. Unii bolșevici au încercat să transforme sărăcia în virtute și se lăudau că inflația a fost creată în mod deliberat pentru a distruge vechiul regim monetar. Tiparnițele monetăriei statului erau descrise ca „acel tun al Comisariatului pentru Finanțe trăgînd ghiulele în bucile sistemului burghez". Zinoviev le spunea social-democraților germani: „Ne îndreptăm spre *abolirea completă a banului*." Într-un anumit sens acest lucru era adevărat. Banii din hîrtie nu și-au mai recăpătat niciodată vechea semnificație în Uniunea Sovietică. Dar prețul a fost penuria permanentă din magazine.

În orice caz, țăranii nici nu voiau să se uite la rubla de hîrtie a lui Lenin, iar în mai 1921 el a renunțat. Pe scurt, dacă nu aducea hrană la orașe, regimul lui avea să se prăbușească. Era el în criză de idei economice autentice, dar n-a fost niciodată în criză de idei verbale. A compus acum sintagma „Noua Politică Economică". NEP însemna, de fapt, cedarea în fața țăranilor și întoarcerea la un sistem de piață bazat pe troc. Plutoanele teroriste au fost retrase, iar țăranilor li s-a permis să primească în schimbul alimentelor alte mărfuri. S-a permis redeschiderea micilor fabrici și ateliere, în afara controlului statului, pentru a produce bunuri pe care țăranii erau dispuși să le accepte în schimbul grînelor. Din păcate, capitularea bolșevică a venit prea tîrziu pentru a influența însămînțările din 1921, și o vară secetoasă a adus cu ea foametea, prima din istoria rusă creată în mod esențial de către politica guvernului. Ea a afectat, potrivit spuselor lui Kalinin, vreo 27 de milioane de oameni. Trei milioane se presupune că au murit în iarna lui 1921–1922. În disperare de cauză, guvernul a apelat la Administrația Americană de Ajutor organizată sub conducerea lui Herbert Hoover. Pentru prima dată Rusia, pînă atunci una din cele mai mari exportatoare de produse alimentare din lume, a trebuit să apeleze la agricultura capitalistă americană pentru a o salva de consecințele dezastruoase ale experimentului colectivismului. Șaizeci de ani mai tîrziu, se repetă același tipar. Țăranii îl distruseseră pe țar și făcuseră posibil leninismul. Lenin nu reușise să-i răsplătească așa cum promisese. Ei au cerut un preț. Acesta încă se mai plătește.[149]

Așa s-a sfîrșit, într-un eșec total, primul experiment major a ceea ce purta acum denumirea elegantă de inginerie socială. Lenin a descris-o drept „o înfrîngere și o retragere, pentru un nou atac"[150]. Dar curînd după aceea el avea să moară, iar „noul atac" asupra țăranilor avea să rămînă în sarcina monstrului birocratic pe care l-a lăsat în urmă. Lenin credea în planificare pentru că era „științifică". Dar nu știa cum s-o facă. Credea că trebuie să existe cine știe ce truc magic, care în capul lui a luat forma „electrificării".

Fascinat cum a fost întotdeauna de „temeinicia" germană, el avea o mare admirație pentru cartea *Der Zukunftsstaat* (*Statul viitorului*) a lui Karl Ballod, publicată în 1919. Aceasta i-a inspirat sloganul: „Comunismul este puterea sovietelor plus electrificarea întregii țări." Electricitatea avea să rezolve problema! Era ultimul cuvînt în știința modernă![151] Avea să transforme obstinata agricultură rusă. E mult mai bine să încerci să electrifici totul decît să gîndești un plan general complicat, care nu era altceva decît „vorbărie goală", „pedanterie plictisitoare", „îngîmfare ignorantă". Nu s-a arătat prea interesat de Gosplan (1921), noul mecanism de planificare, pînă nu a acordat prioritate totală electrificării. Atunci, în ultimele sale cîteva săptămîni active, a devenit entuziast: avea să construiască mari centrale energetice! Astfel a început un curios cult care a persistat în Uniunea Sovietică și care a făcut din inginerul electronist figura cea mai prețuită în societatea sovietică (după proiectantul de armament). Moștenirea lui Lenin a fost un stat polițienesc solid construit, înconjurat de ruine economice. Dar el a plecat în eternitate visînd la electricitate.

Speranțele încrezătoare ale lui Lenin în revolte marxiste în țările puternic industrializate fuseseră de mult îngropate. Cum ar fi putut reuși? Însăși revoluția lui Lenin fusese făcută posibilă doar de o mișcare țărănească uriașă, rudimentară, nedirecționată și pragmatică, pe care nu a înțeles-o și nu s-a obosit niciodată s-o analizeze. Tovarășii săi revoluționari marxiști din Europa industrializată nu au avut norocul ăsta. În plus, în noiembrie 1918, cînd s-a ivit ocazia unei schimbări revoluționare în Europa Centrală, experiențele sumbre ale ingineriei sociale a lui Lenin — prăbușirea economică, foametea, războiul civil și teroarea în masă — constituiau deja o avertizare cumplită, mai ales pentru socialiștii mai moderați. Extremiștii și-au încercat mîna, ce-i drept, dar au căzut în propria capcană. La 4 noiembrie 1918, marinarii și soldații germani au pus stăpînire pe Kiel și au format consilii muncitorești. Trei zile mai tîrziu, socialistul Kurt Eisner a condus o răzmeriță în garnizoana din München și a răsturnat guvernul bavarez local. Dar social-democrații care au venit la putere în Germania cînd a fugit Kaiserul nu au repetat greșelile comise de Kerenski. Expertul lor militar, Gustav Noske, a apelat la armată, care a furnizat un *Freikorps* format din foști ofițeri și ofițeri în rezervă. Refuzul leniniștilor de a încerca să cîștige puterea prin mijloace parlamentare i-a dat apă la moară. La 6 ianuarie 1919 leniniștii berlinezi (care se autodenumeau spartakiști) au pus stăpînire pe oraș. Noske l-a atacat în fruntea a 2 000 de oameni. La trei zile după ce l-a cucerit, Rosa Luxemburg și prietenul ei Karl Liebknecht au fost asasinați de foștii ofițeri însărcinați cu arestarea lor. Eisner a fost și el asasinat la 21 februarie. Adepții săi au reușit să cîștige doar trei locuri la alegerile din Bavaria. Cînd, în ciuda acestui fapt, ei au proclamat o Republică Comunistă, la 7 aprilie, ea a durat mai puțin de o lună și a fost distrusă de *Freikorps* fără nici o dificultate. La fel

s-a întîmplat în Halle, Hamburg, Bremen, Leipzig, Thuringia, Brunswick. Comuniştii nu au putut nici să cîştige alegerile, nici să practice violenţa cu succes.[152]

Vîntul schimbării sufla într-o direcţie oarecum diferită. În a doua jumătate a lui 1919 în Europa îşi făceau apariţia noi tipuri de „elite de avangardă". Şi acestea erau socialiste. Marx se afla adeseori în panteonul lor. Dar ele apelau la ceva mai larg decît un „proletariat" abstract care refuza în mod misterios să reacţioneze — în orice caz ca o forţă electorală ori de luptă — şi dinamica lor colectivă nu era atît de clasă, cît de naţiune, chiar de rasă. Ele aveau, la rîndul lor, în comun o nemulţumire puternică şi imediată: insatisfacţia în urma Tratatului de la Versailles. În Austria, unul dintre marii înfrînţi, ele erau numite *Heimwehren*. În Ungaria, cel mai mare înfrînt, spiritul naţional nu fusese îmblînzit de tentativa discipolului lui Lenin, Béla Kun, de a instaura, în martie 1919, o republică comunistă. În august, aceasta a fost înăbuşită în foc şi sînge, iar spiritul a ceea ce a urmat a fost din ce în ce mai mult acela al liderului antisemit Julius Gömbös, care îşi spunea naţional-socialist şi făcea apeluri pasionate la dreptate, răzbunare şi o purificare de „elemente străine"[153]. În Turcia, care-şi pierduse imperiul arab şi părea să-şi piardă şi litoralul vestic, Mustafa Kemal Paşa, viitorul „Atatürk", oferea şi el naţional-socialismul şi dovedea deja că un acord stabilit la Paris nu putea fi impus la faţa locului. Italia, deşi învingătoare, avea şi ea o nemulţumire faţă de Versailles: nu obţinuse coasta Dalmaţiei. La 11 septembrie, poetul şi eroul de război Gabriele d'Annunzio a condus o oaste pestriţă de dezertori din armată în portul Fiume. A fost un bluf nerușinat: dar Marea Britanie şi Franţa, custozii acordului, au dat înapoi — o prevestire de rău augur. D'Annunzio era, de asemenea, naţional-socialist.

De la Milano, Mussolini a adulmecat această nouă adiere şi i-a plăcut, tot aşa cum cu cinci ani înainte simţise adierea agitaţiei provocate de război şi, de asemeni, îi plăcuse. Venirea războiului şi propria lui hotărîre de a face ca Italia să ia parte la el îl înlăturase imediat din partidul socialist oficial. Făcuse din el un naţionalist, nu numai în tradiţia stîngistă romantică a lui Mazzini, ci şi în tradiţia cumpătată a vechilor romani, ale căror *fascii*, transformate într-o emblemă radicală în Revoluţia franceză, i s-au părut un simbol folositor, tot aşa cum Lenin alesese secera şi ciocanul vechilor social-democraţi. L-a făcut să-l urască pe Lenin pentru că scosese Rusia din război periclitînd astfel cîştigurile promise Italiei. El îi îmboldea pe japonezi să mărşăluiască prin Rusia cu lozinca *„Avanti, il Mikado!"* În 1919 eşecul economic al lui Lenin îl făcuse să se răzgîndească în privinţa exproprierii complete a industriei. Voia acum să folosească şi să exploateze capitalismul, mai degrabă decît să-l distrugă. Cu toate acestea revoluţia lui nu avea să fie mai puţin radicală, rădăcinile sale fiind în marxismul şi sindicalismul (conducerea muncitorilor) „elitei de avangardă" de dinainte de război, care aveau să rămînă pînă la moartea sa cel mai important element al politicii lui. Mulţi

alți tineri foști socialiști italieni îi împărtășeau radicalismul, abandonîndu-și atitudinea internaționalistă.[154] Internaționalismul nu funcționase nici în 1914, cînd nu reușise să oprească războiul, nici în 1917, cînd nu răspunsese chemării lui Lenin la revoluție mondială. Dorința de a instala o nouă Utopie economică a persistat însă.

La 23 martie 1919 Mussolini și prietenii lui sindicaliști au întemeiat un partid nou. Programul acestuia prevedea acapararea parțială a capitalului financiar, controlul asupra restului economiei prin consilii economice corporative, confiscarea terenurilor bisericești și o reformă agrară, precum și abolirea monarhiei și a senatului. Alcătuind această listă, Mussolini îl cita frecvent pe Kurt Eisner ca model.[155] Plutoanele de luptă bavareze ale lui Eisner, ele însele o imitație a „bărbaților în scurte negre de piele" ai lui Lenin, au inspirat *Fasci di Combattimento*[156] ale lui Mussolini. De fapt, el nu se lepădase nicidecum de atașamentul față de activismul violent pe care îl avea în comun cu Lenin. Parafrazîndu-l pe Marx, el se angaja „să facă istoria, nu s-o îndure". Celălalt citat favorit al său era *Vivre, ce n'est pas calculer, c'est agir**[157]. Vocabularul său era foarte asemănător cu al lui Lenin, abundînd în imagini militare și cuvinte puternice, violente. Ca și Lenin, era nerăbdător să pună în mișcare istoria, repede — *velocizzare l'Italia*, cum formulau futuriști precum Marinetti. Într-adevăr radia de nerăbdare, consultîndu-și cu furie ceasul, mîniindu-se pe agenții care provocau întîrzierea.

Cu toate acestea, Mussolini se schimba. Privirea flămîndă îi dispăruse o dată cu părul. Pe capul lui chel apăruse un chist mare, iar pe bărbia ieșită în afară și acum durdulie o aluniță ovală și întunecată. Dinții îi erau de culoarea fildeșului vechi și cu spații între ei, un semn de noroc în Italia.[158] Era arătos, viguros, bine lansat într-o carieră sexuală care avea să-i aducă 169 de amante.[159] Era foarte vanitos și ambițios. Voia puterea, și o voia imediat. Succesul lui D'Annunzio l-a convins că radicalismul, chiar naționalismul radical, nu era de ajuns. Pentru ca fascismul să izbîndească, trebuia să invoce poezia, drama, misterul. Aceasta fusese întotdeauna o nemulțumire printre marxiștii italieni în ce-l privea pe Marx: nu a înțeles oamenii destul de bine. A omis forța mitului, în special a mitului național. Acum că Freud demonstrase — și încă științific — puterea forțelor întunecate și ascunse de a mișca indivizii, nu era timpul să li se analizeze impactul asupra omului aparținînd maselor? D'Annunzio scria despre „energiile extraordinare, simțul puterii, instinctul de luptă și dominare, abundența forțelor productive și rodnice, toate virtuți ale omului dionysiac, ale învingătorului, ale distrugătorului, ale creatorului"[160]. Italia nu ducea lipsă de mituri poetice. Era mitul naționalist din secolul al XIX-lea al lui Garibaldi și Mazzini, încă extrem de puternic, mitul *Realpolitik* al lui Machiavelli (altul dintre autorii

* A trăi nu înseamnă a calcula, ci a acționa (*n.t.*).

preferați ai lui Mussolini) și mitul și mai vechi al Romei și al imperiului ei, așteptînd să fie trezit din somnul său îndelungat și trimis în marș cu noi legiuni. În plus, mai era noul mit futurist, care i-a inspirat lui Mussolini viziunea unei Italii socialiste, nu prea diferită de Rusia electrificată a lui Lenin, unde „viața va deveni mai frenetică și mai intensă, condusă de ritmul mașinăriei". Mussolini a amestecat toate aceste elemente volatile pentru a-și produce greaua fiertură fascistă, condimentînd totul cu un însuflețitor strop de violență: „Nu există viață fără vărsare de sînge", spunea el.[161]

Dar al cui sînge? Mussolini era un om complex, în multe privințe ambivalent. Spre deosebire de Lenin, rareori făcea ceva rău din proprie inițiativă; aproape întotdeauna trebuia să fie ispitit, pînă cînd anii lungi de putere și lingușiri i-au atrofiat aproape complet simțul moral. Nu era în stare să se angajeze deliberat într-o acțiune de violență neprovocată. În 1919–1920 căuta cu disperare o cauză pentru care să lupte. Vorbea frenetic despre fascism ca „refugiul tuturor ereticilor, biserica tuturor ereziilor"[162]. Atunci, socialiștii, recurgînd la violență, i-au dat ce voia. Mentorul lor era un tînăr marxist fragil pe nume Antonio Gramsci, care provenea din exact aceeași tradiție intelectuală ca și Mussolini: marxism, Sorel, sindicalism, repudierea determinismului istoric, accentul pe voluntarism, nevoia de a împinge cu forța înainte istoria insistînd pe luptă, violență și mit; plus pragmatismul machiavelic.[163] Dar lui Gramsci, deși mult mai original decît Mussolini, îi lipseau aplombul și încrederea în sine a acestuia. El provenea dintr-o familie cumplit de săracă din Sardinia. Tatăl lui era la închisoare, iar el, care suferea deja de boala lui Pott la plămîni, a început să lucreze cîte zece ore pe zi de la vîrsta de unsprezece ani. A fost uluit cînd viitoarea lui soție s-a îndrăgostit de el (de altfel, el i-a scris cîteva scrisori de dragoste șocante). Incapabil de a se vedea într-un rol de conducere, el a luat de la Machiavelli nu un principe personal, ca Mussolini, ci unul colectiv: „Principele modern, principele mitic, nu poate fi o persoană reală, un individ concret: nu poate fi decît o organizație."

Astfel, Gramsci a rămas la sindicalism, în timp ce Mussolini a apelat la romantism și dramă și a predicat preluarea fabricilor. În 1920 socialiștii au început să-i urmeze sfatul și curînd Steagul Roșu a început să fluture deasupra atelierelor și instituțiilor din toată țara. Nu s-a făcut nici un efort hotărît de a prelua statul. De fapt, socialiștii erau divizați în privința tacticilor de urmat, iar în ianuarie 1921 s-au împărțit, cu un Partid Comunist (PCI) mult deplasat spre stînga. Preluarea nu a realizat mare lucru, cu excepția faptului că a îngrozit clasa de mijloc. După cum îi prevenea pe moderați Errico Malatesta: „Dacă nu mergem pînă la capăt, va trebui să plătim cu lacrimi de sînge frica pe care o inspirăm acum burgheziei."[164] Nu a fost multă violență, dar destul cît să-i dea lui Mussolini un pretext pentru a recurge el însuși la ea. Ca și în Germania, socialiștii au făcut o greșeală catastrofală folo-

sind-o.[165] După cum se lăuda Mussolini, leopardul fascist se putea descurca ușor cu „turma leneșă" a maselor socialiste.[166]

„Brigăzile de acțiune" fasciste erau formate în special din foști militari, dar recrutau în mod constant studenți și absolvenți de liceu. Erau mult mai disciplinate și mai bine organizate decît socialiștii, coordonîndu-și activitățile prin telefon. Aveau adesea sprijinul pasiv sau chiar activ al autorităților și al carabinierilor care aveau să caute o *casa del popolo* pentru arme, apoi să dea undă verde brigăzilor care îi vor da foc. Socialiștii pretindeau că fascismul era un partid de clasă, iar teroarea lui o *Jacquerie borghese*. Nu era așa: erau mii de fasciști care proveneau din clasa muncitoare, mai ales în zone ca Trieste, unde putea fi invocat un element naționalist (majoritatea socialiștilor de acolo erau sloveni). În aceste zone de margine și-a asigurat fascismul la început un sprijin masiv, răspîndindu-se apoi treptat în interior spre Bologna, Valea Padului și împrejurimile Veneției. Mussolini, mereu sensibil față de oameni, și-a dat seama din vreme că Italia era un conglomerat de orașe, fiecare diferit, cu fiecare trebuind să se trateze după instinct. Pe măsură ce pătrundea în interiorul țării, clasa de mijloc devenea un element din ce în ce mai dominant. Fascismul a început să exercite o atracție puternică pentru tinerii înstăriți. Unul dintre cei mai importanți și mai periculoși recruți a fost Italo Balbo, care la douăzeci și cinci de ani i-a adus lui Mussolini pe tavă orașul său natal, Ferrara, iar curînd a devenit șeful miliției fasciste și de departe cel mai nemilos și mai eficient dintre condottieri.[167] În 1921 a trecut prin Italia centrală, ca un Borgia, lăsînd în urmă ruinele fumegînde ale cartierelor generale ale sindicatelor și o dîră de cadavre. Balbo a fost cel care a îngrozit primul Italia cea *bien-pensante** făcînd-o să creadă că fascismul ar fi o forță irezistibilă.

El l-a îngrozit chiar pe Mussolini, căruia i-a displăcut întotdeauna violența pe scară mare, mai ales violența de dragul violenței, și a scris și a vorbit împotriva ei.[168] Dar expansiunea fascismului, care l-a propulsat pe el și pe alți treizeci și cinci de deputați în parlament în mai 1921, l-a plasat, de asemenea, pe el și pe alți foști socialiști, în minoritate în cadrul mișcării. La Congresul fascist de la Roma, ținut în același an, el a fost silit să facă un compromis. În schimbul titlului de *Duce*, el a fost de acord cu violența, iar 1922 a fost anul terorii fasciste. De fapt, autoritățile au închis ochii cînd o armată neoficială, de partid, a pornit o cucerire internă. Oraș după oraș, primăriile erau luate cu asalt, consilierii socialiști scoși din birouri cu forța, iar prefecții locali, care au vrut să folosească poliția pentru a se opune ilegalităților fasciste, au fost demiși. Parlamentarii nu au putut cădea de acord pentru a forma un guvern puternic sub conducerea lui Giolitti, care l-ar fi înlăturat pe Mussolini — *il Duce* nu s-ar fi luptat împotriva statului — pentru că Vaticanul a împiedicat în mod eficient partidele influențate de Biserică

* Conservatoare, plină de prejudecăți (*n.t.*).

și pe socialiștii moderați să se unească. Noul Partid Comunist (ca mai tîrziu, în Germania) chiar a sperat la un regim fascist, care, credea el, avea să precipite o revoluție marxistă.[169] Cînd Balbo a pus stăpînire pe Ravenna, în iulie 1922, socialiștii au replicat chemînd la o grevă generală, care a eșuat lamentabil.

Italia nu era o țară fericită sau bine guvernată. Domnea o sărăcie îngrozitoare, avea cea mai crescută rată a natalității din Europa și, după Germania, una din cele mai mari rate ale inflației. *Risorgimento* adusese dezamăgire în locul tărîmului făgăduit. Războiul și victoriile lui mai degrabă divizaseră Italia decît o uniseră. Regimul parlamentar era corupt grav. Monarhia era nepopulară. Statul însuși era în conflict cu Biserica din 1871 și duminica era atacat din fiecare amvon. Serviciile publice erau la pămînt. Plana o teamă autentică de Teroarea Roșie, căci ziarele catolice erau pline de atrocitățile lui Lenin și de foametea din Rusia. Mussolini nu era identificat personal cu violența. Dimpotrivă: multora el le părea a fi cel care avea să-i pună capăt. Devenise un orator minunat. Învățase de la D'Annunzio darul de a conduce un dialog cvasidramatic cu mulțimea („*A chi l'Italia*?" „*A noi*!"*), dar nu era un simplu demagog. Discursurile lui erau specializate în gama largă de reflecții filozofice pe care le iubeau atîta italienii. Liberalii, începînd cu Benedetto Croce, luau parte la mitingurile lui. La începutul toamnei lui 1922 stilul lui oratoric ajunsese să aibă rezonanța sigură a celui al unui om de stat. Avea acum contacte secrete cu palatul, cu Vaticanul, cu armata, cu poliția și cu marii oameni de afaceri. Ce voia — asta doreau să știe cu toții. La Udine le-a spus, în ultimul dintr-o serie de discursuri importante ținute în întreaga țară: „Programul nostru este simplu: vrem să guvernăm Italia."[170] Avea să guverneze Italia așa cum nu mai fusese guvernată de pe vremea romanilor: ferm, corect, drept, onest și, mai presus de toate, eficient.

La 16 octombrie 1922 Mussolini a hotărît să forțeze lucrurile, crezînd că, dacă aștepta, Giolitti, singurul om de care se temea, i-ar putea fura rolul. A aranjat, pentru sfîrșitul lunii, intrarea în Roma a patru divizii însumînd 40 000 de bărbați în cămăși negre. Mulți comandanți de armată și de poliție au fost de acord să nu tragă în ei, iar ziarul lui, *Il Popolo d'Italia,* purta banderola: *I grigioverdi fraternizzano con le Camicie Nere*** Mussolini a știut toată viața să balanseze încet între grandoare și farsă. Pînă cînd armata lui prost echipată, prost îmbrăcată și prost hrănită s-a oprit la intrarea în Roma, pe o ploaie torențială, în seara de 28 octombrie, ea nu a prezentat cine știe ce spectacol. Guvernul, deși slab, avea la Roma o garnizoană de 28 000 de soldați comandată de un om pe care putea conta și a fost de acord să proclame starea de urgență. Dar Roma era plină de zvonuri și dezinformări. Măruntului rege Victor Emmanuel, închis în palatul Quirinale, i s-a spus că numai 6 000

* Cui se cuvine Italia? Nouă! (*n.t.*).

** Uniformele gri-verzi fraternizează cu Cămășile negre! (*n.t.*).

de soldați indisciplinați se confruntau cu o hoardă de 100 000 de fasciști hotărîți. El a intrat în panică și a refuzat să semneze decretul, care a trebuit să fie smuls de pe ziduri unde abia fusese afișat. În acel moment guvernul s-a pierdut cu firea.

Mussolini și-a jucat măiestrit cărțile, pentru un om nerăbdător. Cînd aghiotantul regelui, generalul Cittadini, i-a telefonat la Milano ca să-i ofere puterea parțială într-un minister nou, a pus pur și simplu receptorul la loc în furcă. În ziua următoare, 29 octombrie, a consimțit cu amabilitate să-și formeze propriul guvern, cu condiția ca invitația telefonică să fie confirmată printr-o telegramă. Aceasta a sosit la timp, și în seara aceea el s-a dus în gara din Milano în ținută de gală, cu cămașa lui neagră, pentru a prinde trenul de noapte spre Roma. Din întîmplare soția ambasadorului britanic, Lady Sybil Graham, era și ea în tren. L-a văzut pe Mussolini, care era înconjurat de persoane oficiale, uitîndu-se nerăbdător la ceas și întorcîndu-se furios spre șeful de gară: „Vreau ca trenul să plece exact la timp", a spus el. „De acum înainte, totul trebuie să funcționeze perfect."[171] Așa s-au născut un regim — și o legendă.

În ultimul deceniu al vieții sale, Mussolini a devenit o figură din ce în ce mai tragică, ba chiar grotescă. Privind în urmă din această ultimă perspectivă este greu de imaginat că, de la sfîrșitul lui 1922 pînă la mijlocul anilor '30, el a fost pentru toată lumea o piesă importantă pe tabla de șah europeană. O dată instalat, el nu a făcut nici una din greșelile evidente ale lui Lenin. Nu a creat o poliție secretă, nu a abolit parlamentul. Presa a rămas liberă, liderii opoziției în libertate. Au fost cîteva crime, dar mai puține decît înainte de *coup**. Marele Consiliu Fascist a fost făcut organ de stat, iar Cămășile Negre au fost legalizate, conferind un aer de amenințare alegerilor din aprilie 1924, care au avut ca rezultat o mare majoritate fascistă. Dar Mussolini se considera mai degrabă un lider național decît unul de partid. Spunea că guvernează atît prin consimțire cît și prin forță.[172] Se pare că poseda nu atît Voința de Putere cît de funcție. Voia să rămînă acolo și să devină respectabil; voia să fie iubit.

În 1924 asasinarea lui Giacomo Matteotti, cel mai vehement dintre deputații din opoziție, a pus capăt acestor iluzii. Aproape toată lumea a văzut aici mîna lui Mussolini.[173] Mai fuseseră omorîți deputați, și e ciudat că tocmai această crimă a stîrnit o asemenea furie în Italia și atîta nedumerire în străinătate. I-a făcut foarte mult rău lui Mussolini, în parte pentru totdeauna și a devenit pentru el un fel de Rubicon, tăind orice legături care se mai păstraseră cu socialiștii și liberalii și aruncîndu-l în brațele extremiștilor săi. Într-un foarte caracteristic amestec de aroganță și disperare fatalistă, el a anunțat începutul fascismului într-un discurs notoriu, ținut la 3 ianuarie 1925.

---

* Lovitură (*n.t.*).

Ziarele opoziției au fost interzise. Liderii opoziției au fost condamnați la domiciliu forțat pe o insulă. După spusele lui Mussolini, opoziția față de o națiune monolită era superfluă — putea găsi atîta cîtă era nevoie în el însuși și în rezistența unor forțe obiective —, o scamatorie verbală pe care pînă și Lenin ar fi invidiat-o.[174] A creat o formulă totalitară răsunătoare, frecvent citată, admirată și blestemată de atunci încolo: „Totul în stat, nimic în afara statului, nimic împotriva statului." S-au dat o serie întreagă de „legi fasciste", unele constituționale, unele punitive, unele pozitive, ultimele fiind *Leggi di riforma sociale*, care urmăreau să întemeieze statul corporatist.

Dar mai era și ceva nebulos în fascismul italian. Instituțiile sale, precum Carta Muncii, Consiliul Național al Corporațiilor și Camera Fasciilor și a Corporațiilor, nu păreau să aibă vreo putere asupra adevăratei Italii. Mussolini se lăuda: „Noi controlăm forțele politice, noi controlăm forțele morale, noi controlăm forțele economice. Astfel, ne aflăm în centrul statului fascist corporatist."[175] Dar era un stat construit mai degrabă pe cuvinte decît pe fapte. La urma urmelor, dacă definiția totalitaristă a lui Mussolini reprezenta realitatea, cum de a putut să se împace cu Biserica, aflată cu siguranță „în afara statului", și chiar să semneze un acord cu Vaticanul, ceva ce nu reușise nici unul dintre predecesorii lui parlamentari? El definise cîndva fascismul ca „o democrație autoritară organizată, concentrată, pe o bază națională"[176]. Da: dar *pentru ce* era toată această autoritate? Intuim că Mussolini era un fascist reticent, fiindcă, în adîncul sufletului, el a rămas marxist, chiar dacă unul eretic; iar pentru el „revoluția" era lipsită de sens fără expropriere pe scară largă, ceea ce majoritatea adepților și colegilor săi nu voiau. Astfel, Utopia fascistă tindea să dispară după colț, lăsînd în urmă doar despotismul. Deja în 1943, chiar înainte de dezastru, un articol din *Critica fascista* scris de tînărul militant Vito Panunzio declara că regimul încă mai putea cîștiga, cu condiția să înfăptuiască în sfîrșit „revoluția fascistă"[177]. La vremea aceea, Mussolini conducea aparent dictatorial de mai bine de două decenii.

Dar dacă Mussolini nu practica fascismul, și nu putea nici măcar să-l definească cu oarecare precizie, el era la fel de înșelător pentru opozanții săi, în special pentru marxiști. Sofisticații liberali anglo-saxoni îl puteau expedia ca pe un nou tip de dictatură șarlatanească, mai puțin însetată de sînge decît leninismul și mult mai puțin periculoasă pentru proprietate. Pentru marxiști însă era mult mai serios. La mijlocul anilor '20 existau mișcări fasciste în întreaga Europă. Ceea ce aveau cu toate în comun era cel mai activ anticomunism. Ele luptau împotriva revoluției cu mijloace revoluționare și îi înfruntau pe comuniști în stradă cu propriile lor arme. Încă din 1923 regimul țărănist bulgar al lui Aleksandr Stamboliski, care practica „comunismul agrar", a fost înlăturat de un puci fascist. Cominternul, noul birou internațional creat de guvernul sovietic pentru a răspîndi și coordona activitățile comuniste, chema „muncitorii din toate țările" să protesteze împotriva „clicii fasciste bulgare victorioase", recunoscînd astfel pentru prima dată fascismul

ca fenomen internațional. Dar ce era el exact? Marx nu specifica nimic cu privire la el. Se dezvoltase prea tîrziu pentru ca Lenin să-l pomenească în marșul său istoric. Era de neconceput să-l recunoști drept ceea ce era în realitate — o erezie marxistă, de fapt, o modificare a ereziei leniniste. În schimb, el a trebuit să fie pus în concordanță cu istoriografia marxist-leninstă și prin urmare prezentat nu ca un viitor potențial, ci drept un acces de răutate al epocii burgheze muribunde. Astfel, după multe elucubrații, în 1933 a fost formulată o definiție sovietică oficială: fascismul era „dictatura teroristă nedeghizată a celor mai reacționare, șovine și imperialiste elemente ale capitalului financiar"[178]. Acest nonsens evident a devenit necesar datorită incapacității marxismului „științific" de a prezice ceea ce avea să fie cea mai uluitoare evoluție politică a anilor interbelici.

Între timp, Italia lui Mussolini era acum un fapt empiric, la fel ca Rusia lui Lenin, invitînd lumea s-o studieze, cu scopul de a o imita poate sau de a o evita. Istoricului epocii moderne i se atrage atenția asupra interacțiunii tot mai rapide a evenimentelor politice la distanțe mari. Era ca și cum dezvoltarea radioului, a sistemului telefonic internațional, a ziarelor de largă circulație și a mijloacelor de transport rapid produceau o nouă concepție asupra holismului social și politic, corespunzătoare noilor percepții științifice asupra universului și materiei. Conform Principiului lui Mach, formulat pentru prima dată la începutul secolului al XX-lea și apoi reformulat ca parte a cosmologiei lui Einstein, nu numai universul ca întreg influențează evenimentele terestre, locale, dar și evenimentele locale au o influență, cît de mică, asupra universului ca întreg. Mecanica cuantică, dezvoltată în anii '20, arăta că același principiu se aplica la nivelul micro-cantităților. Nu există unități independente, evoluînd separat de restul universului.[179] „Splendida izolare" nu mai putea fi practicată ca politică de stat, după cum au recunoscut implicit pînă și Statele Unite în 1917. Au fost mulți aceia care au întîmpinat cu bucurie această evoluție și care vedeau în Liga Națiunilor un răspuns la ceea ce lor li se părea a fi un fapt de viață binevenit. Dar implicațiile holismului politic mondial erau tot atît de înfricoșătoare pe cît erau de înălțătoare. Metafora bolii era potrivită. Epidemia de ciumă de la mijlocul secolului al XIV-lea migrase timp de mai bine de cincizeci de ani și au fost zone în care nu a ajuns niciodată. Virusul gripei din 1918 cuprinsese lumea în cîteva săptămîni și pătrunsese aproape peste tot. Virusul forței, terorii și totalitarismului s-ar putea dovedi la fel de iute și de omniprezent. Se implantase ferm în Rusia. Acum era în Italia.

Dacă Lincoln Steffens a putut detecta un viitor care să funcționeze pînă și în Moscova lui Lenin, ce nu se putea discerne în Roma totalitaristă? Mussolini nu putea sau nu voia să scoată la iveală o nouă civilizație fascistă din încețoșatele sale formule verbale. Dar ceea ce-i plăcea și se simțea în stare să facă, și era și talentat pentru asta, erau marile proiecte de construcții. El a pus capăt malariei, precum și marii și distrugătoarei epidemii de tuber-

culoză din Italia centrală şi de sud.[180] Asanarea Mlaştinilor Pontine era o realizare practică remarcabilă, precum şi un simbol al energiei fasciste. Mussolini l-a încurajat pe Balbo, un pilot pasionat, să construiască o mare industrie de aviaţie, care a cîştigat multe premii internaţionale. Un alt conducător fascist, finanţistul veneţian Giuseppe Volpi, a creat o centură industrială spectaculoasă la Mughera şi Mestre. Tot el, ca ministru de Finanţe, a crescut valoarea lirei, care a devenit o monedă relativ puternică.[181] Serviciile feroviare, poştale şi telefonice s-au îmbunătăţit vizibil. Nu erau greve. Corupţia a continuat, probabil a crescut; dar era mai puţin bătătoare la ochi şi remarcată. În Sicilia, Mafia nu a fost distrusă, dar a fost efectiv împinsă în subteran. Mai presus de toate, nu mai exista violenţă de stradă. Unele dintre aceste realizări au fost artificiale, altele nocive pe termen lung. Dar luate la un loc ele erau impresionante pentru străini, turişti, ba chiar şi pentru mulţi italieni. Nu se ivea nici o Utopie în Italia, dar contrastul cu Rusia înfometată şi terorizată era izbitor. Pentru cei de la nord de Alpi, care respingeau deopotrivă bolşevismul Estului şi liberalismul Vestului, renaşterea Italiei părea să ofere o a treia cale.

3

În așteptarea lui Hitler

La 10 noiembrie 1918 capelanul luteran de la Spitalul Militar Pasewalk din Pomerania a convocat pacienții ca să le anunțe căderea Casei de Hohenzollern: Germania era acum republică. Vestea a venit ca o lovitură de trăsnet pentru soldații răniți. Unul dintre ei era Adolf Hitler, un tînăr subofițer în rezervă în vîrstă de douăzeci și nouă de ani. Luptase în război pe frontul de Vest, se distinsese în luptă de două ori și, în anul acela, primise decorația excepțională Crucea de Fier Clasa Întîi. Cu o lună înainte, la 13 octombrie, fusese orbit temporar într-un atac britanic cu gaze toxice la sud de Ypres. Nu putuse citi ziarele și respinsese zvonurile privind colapsul și revoluția ca pe o „problemă locală", iscată de „cîțiva tineri evrei" care „nu fuseseră pe front", ci „într-un spital de boli venerice". Acum, bătrînul pastor, cu lacrimi șiroindu-i pe obraji, le spunea că fugise Kaiserul lor, că războiul era pierdut, iar Reichul se lăsa necondiționat la mila inamicilor săi. Vestea capitulării a fost, cum scria Hitler mai tîrziu, „cea mai îngrozitoare certitudine a vieții mele. Am văzut negru în fața ochilor. M-am întors bîjbîind și împleticindu-mă în salonul meu, m-am aruncat pe pat și mi-am ascuns capul, care-mi ardea, în pătură și în pernă. Din ziua în care stătusem la mormîntul mamei mele, nu mai plînsesem. [...] Dar acum nu mă puteam abține."[1]

Pentru majoritatea germanilor și, mai ales, pentru soldați, șocul înfrîngerii a fost imens. Era ceva ce nimeni nu a înțeles în Occident. Germanii știau că erau în retragere pe frontul de Vest. Dar retragerea era ordonată, armata era intactă. Și nu în Vest erau principalele neliniști și ambiții ale Germaniei. Ea luptase în război în special de teama forței industriale și militare crescînde a Rusiei, un vecin uriaș, arogant, tiranic și barbar, aflat chiar la porțile Germaniei și amenințînd s-o invadeze. Pînă la mijlocul lui 1918, Germania, în ciuda luptelor disperate de pe frontul de Vest, exorcizase ceea ce pentru ea reprezenta principala primejdie. Rusia țaristă fusese înfrîntă și distrusă. Succesoarea ei semnase o pace forțată. Tratatul de la Brest-Litovsk oferea Germaniei toată securitatea de care avusese nevoie vreodată. El deposeda Rusia de 70% din rezervele de fier și oțel, 40% din întreaga industrie. Dădea Germaniei tot ce se considera a avea oarecare valoare în Rusia europeană: după cum exulta un membru al guvernului german, „în Est vom colecta dobînda la Poliței noastre de Război"[2]. De fapt îi dădea mai mult, pentru

că redeschidea perspectiva unui uriaș imperiu economic în Europa de Est, a unei colonizări a marilor cîmpii care fuseseră țelul civilizației germane în expansiune din Evul Mediu. „Avantajul Estului" însemnase întotdeauna mai mult pentru germanii de rînd decît încercările lor întîrziate de a coloniza Africa ori chiar pretenția Kaiserului la supremația comercială și maritimă. Marea Rusie țaristă era aceea care blocase „destinul evident" al Germaniei în Est. Acum se pusese capăt acelui despotism monstruos. Programul Cavalerilor Teutoni putea fi reluat.

La 1 martie 1918 a căzut Kievul și Ludendorff a ocupat Ucraina, a întemeiat o „Republică a proprietarilor de pămînturi" sub supraveghere germană și a pus bazele unei colonii-satelit a Reichului. Kaiserul a devenit duce de Kurland, care cuprindea Letonia și Estonia, ce aveau să fie conduse de micile lor minorități germane și legate de economia Germaniei. În aprilie soldații germani au ajuns în Finlanda, un alt satelit potențial. La 7 mai Germania a impus o pace forțată României, începînd repede și acolo colonizarea economică. Ludendorff a amplasat trupe în Crimeea, care urma să devină o așezare germană, iar în septembrie pătrunsese pînă în cîmpurile petrolifere din Baku, pregătindu-se de o năvălire în Transcaucazia, pentru a lua o poziție strategică la frontiera Asiei Centrale. Pînă și zvonurile despre căderea Habsburgilor și dezmembrarea Turciei au fost văzute de geopoliticienii germani ca ocazii pentru noi jafuri și infiltrări economice, în Europa Centrală și Orientul Mijlociu. La începutul toamnei lui 1918 li se părea că războiul, departe de a fi pierdut, fusese în esență cîștigat — și încă zdrobitor. De fapt, Germania putea ieși în urma Tratatului ca egal, în potențial militar și economic, al Statelor Unite și al Imperiului Britanic, cea de-a treia superputere.

Unele iluzii au supraviețuit chiar primului șoc copleșitor al înfrîngerii. Lăsînd la o parte faptul că Wilson și colonelul House acceptaseră deja în secret interpretarea franco-engleză a celor „Paisprezece Puncte", explicația optimistă dată de germani era total nejustificată. Un oraș din sudul Germaniei își întîmpina soldații demobilizați cu pancarta: „Bine ați venit, bravi soldați, voi v-ați făcut treaba, Dumnezeu și Wilson o vor duce mai departe."[3] Germanii au văzut în sfîrșit adevărul abia cînd au fost publicate clauzele Tratatului, în mai 1919. De fapt, pentru Germania Versailles nu a însemnat chiar o „pace cartagineză". Keynes se înșelase destul de mult în această privință. Austria și Ungaria au plătit mult mai scump. Tratatul de la Versailles i-a permis Germaniei să păstreze rezultatele esențiale ale operei lui Bismarck. Dacă ar fi ales calea păcii, probabil că Germania ar fi devenit inevitabil, în următoarele două decenii, forța economică dominantă în întreaga Europă Centrală și de Est.

Pierderile Germaniei trebuie privite însă din perspectiva cîștigurilor colosale pe care a crezut că și le asigurase cu doar puțină vreme înainte. Gîndul că Rusia țaristă ar fi impus termeni infinit mai răi Germaniei (foarte asemănători, fără îndoială, celor dictați în 1945) nu pare să le fi trecut prin minte

nemților. În orice caz, Rusia țaristă fusese distrusă de arme germane! De ce era atunci Germania forțată în Est să predea întregi comunități germane slavilor barbari în coridorul polonez, în Prusia Orientală și mai ales în Silezia, bogată în fier și cărbune și cu o puternică industrie? Acestea au fost pierderile care au provocat germanilor cea mai mare nemulțumire. Și furie, pentru că loveau în mîndria lor: era, pentru ei, împotriva firii ca germanii să trăiască sub conducere slavă. Chiar și plebiscitul silezian, o concesie importantă asigurată Germaniei de Lloyd George, a devenit o nouă sursă de mînie pentru germani, căci guvernul nu a explicat niciodată publicului că Tratatul de la Versailles prevedea că împărțirea provinciei era permisă în funcție de rezultatele locale. Plebiscitul din 21 martie 1921 a dat o majoritate de 60% Germaniei. Dar Liga a oferit Poloniei cam 40% din teritoriu, unde majoritatea era poloneză, iar această porțiune includea zona industrială cea mai valoroasă. Germanii au considerat că fuseseră escrocați din nou; și de data asta mînia lor s-a îndreptat împotriva Ligii.[4]

Într-un anumit sens germanii fuseseră escrocați vreme de mulți ani, dar mai ales de către propriile guverne, care nu spuseseră niciodată țării adevărul despre scopurile și metodele politicii lor externe. Întregul adevăr a început să iasă la iveală de fapt abia în 1961, cînd marele istoric german Fritz Fischer a publicat *Griff nach der Weltmacht* (*Goana după puterea mondială*), unde urmărea continuitățile agresive în politica externă și militară de expansiune a Germaniei.[5] A urmat o lungă și amară controversă între istoricii germani, culminînd cu ședința Asociației Istoricilor Germani de la Berlin, în 1964.[6] Pe parcursul acestei dezbateri, au fost stabilite ferm elementele esențiale ale vinovăției Germaniei în război, și în timp ele au fost acceptate de majoritatea criticilor săi. Ele merită să fie menționate pe scurt.

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea Germania a devenit o uriașă putere industrială, plină de succes. Aceasta a presupus apariția unui vast proletariat industrial, care nu putea fi controlat asemeni țăranilor și cu care clasa conducătoare germană, alcătuită din proprietari de pămînt și militari, nu era dispusă să împartă puterea. Bismarck a conceput o soluție dual la această problemă. Pe de o parte, în anii '80 ai veacului al XIX-lea, el a extins serviciile sociale tradiționale ale monarhiei prusace, creînd primul stat al bunăstării din lume.[7] Pe de altă parte, după războaiele sale de expansiune, el a căutat în mod deliberat să mențină unitatea țării fluturînd amenințări externe de „încercuire" în mare măsură imaginare, închistînd astfel întreaga națiune într-o mentalitate a stării de asediu. Bismarck știa să folosească acest coșmar artificial. Succesorii lui nu au știut. De fapt, au ajuns să creadă ei înșiși în el, căzînd victime unui iraționalism și unor spaime crescînde. Cel tîrziu în 1911, grupul conducător al Germaniei dezlănțuise un nou naționalism etnic: „Scopul era acela de a consolida poziția claselor conducătoare printr-o politică externă reușită; de fapt se spera că un război ar pune capăt tensiunilor sociale crescînde. Implicînd masele în marea luptă,

acele sectoare ale națiunii care pînă atunci stătuseră deoparte aveau să fie integrate în statul monarhist."[8] Obiectivul războiului din 1914 a fost să creeze o nouă ordine europeană în care Germania să fie dominantă. După cum descria Riezler, secretarul lui Bethmann Hollweg, uniunea europeană propusă era „deghizarea europeană a Voinței noastre de Putere"[9]. Bethmann Hollweg a recunoscut că Marea Britanie nu avea cum să accepte dominația totală a Germaniei în Europa. Prin urmare, Marea Britanie (ca și Franța și Rusia) trebuia să fie înfrîntă; iar aceasta însemna că Germania avea să-și exerseze rolul de superputere mondială. După cum spunea Riezler, dînd glas gîndurilor lui Bethmann, „greșeala tragică a Angliei ar putea fi aceea că ne constrînge să ne adunăm toate forțele, să ne exploatăm toate potențialele, că ne atrage în probleme de interes mondial, că ne impune — împotriva voinței noastre — o dorință de a domina lumea"[10]. Această ultimă formulare era foarte caracteristică pentru dorința germanilor de a trece responsabilitatea morală a agresiunii ei pe umerii altora.

Dacă răspunderea pornirii războiului a fost împărțită între aripile civilă și militară ale conducerii Germaniei, dimensiunea înfrîngerii a fost greșeala generalilor și amiralilor. Germania a încetat să fie un imperiu civil în orice sens al cuvîntului la 9 ianuarie 1917, cînd Bethmann Hollweg a cedat cererii căreia îi rezistase vreme de trei ani de a purta un război submarin fără restricții. De atunci încolo conducerea a fost preluată de amirali și de Ludendorff. Era războiul lor. Ei au ridicat miza la masa de joc, asigurîndu-se astfel că, atunci cînd avea să vină prăbușirea inevitabilă, Germania nu avea să fie doar înfrîntă, ci zdrobită, falimentată, rușinată și umilită. Cum spunea Riezler: „Va trebui, practic, să acceptăm *Diktat*-ul. O sută de ani de sclavie. Visul despre lume apus pentru totdeauna. Sfîrșitul oricărei hybris. Dispersarea germanilor în întreaga lume. Soarta evreilor."[11]

Păcat că Keynes nu a putut ghici aceste gînduri disperate ale unui om aflat chiar în centrul mecanismului german de luare a deciziilor. Ar fi putut aprecia atunci că așa-numita „pace cartagineză" era de fapt mult mai generoasă decît se așteptau în sinea lor conducătorii Germaniei. Dar, evident, covîrșitoarea majoritate a germanilor știau și mai puțin chiar decît Keynes. Ei fuseseră învățați, și credeau, că războiul fusese provocat în principal de expansionismul rusesc și de gelozia comercială a britanicilor. Pentru Germania fusese un război de apărare, de supraviețuire. Tragedia este că, atunci cînd a venit colapsul, în 1918, a fost ratată ocazia de a i se spune adevărul poporului german. Chiar și printre socialiștii germani, singurii care recunoșteau vina Germaniei în ce privea războiul erau Kurt Eisner, care a fost asasinat în 1919, Karl Kautsky, care a avut misiunea de a pune în ordine documentele diplomatice antebelice, și Eduard David, care văzuse actelecheie pe cînd era Subsecretar de Stat la Ministerul de Externe, imediat după căderea monarhiei.[12] Dar nici unul dintre documentele cu adevărat revelatoare nu a fost publicat sau făcut accesibil. Istoricii germani, cei mai buni

din lume, și-au trădat profesia și s-au amăgit singuri. La fel de important, principalii actori ai tragediei au murit sau au ascuns faptele. Bethmann Hollweg ar fi putut spune adevărul despre originile războiului și rolul militarilor în pierderea lui. Nu a făcut asta, în ciuda provocărilor. Atît Tirpitz cît și Ludendorff l-au atacat violent în memoriile lor. Dar relatarea lui Bethmann spune foarte puțin: el s-a temut să adîncească divizările deja grave din societatea germană.[13]

Nu numai că nu s-a spus adevărul: a fost ascuns deliberat sub mitul că mecanismul de război al Germaniei fusese „înjunghiat pe la spate" de defetismul și lașitatea civililor. Este surprinzător, privind în urmă, că acest mit a putut fi acceptat. Nici o forță din Germania wilhelmină nu era capabilă să sfideze măcar armata, darămite s-o „înjunghie pe la spate". Germania era, în multe sensuri, societatea cea mai militarizată de pe pămînt. Pînă și noua industrie era înregimentată după tipic militar. Orașele-uzine se ridicau în jurul orașelor-garnizoane ale regilor-soldați Hohenzollern. Continua instrucție militară a afectat clasele oamenilor de afaceri, și chiar stadiile timpurii ale mișcărilor sindicale și social-democratice, cu accentul lor apăsat pe disciplină. Erau uniforme peste tot. Kaiserul făcea referiri disprețuitoare la miniștri, politicieni și diplomați numindu-i „civili proști". Pentru a-și spori prestigiul, membrii guvernului au început să poarte uniforme militare. Bismarck purta cu ostentație ținuta unui general de cavalerie. Cînd Bethmann Hollweg a apărut pentru prima dată în calitate de Cancelar în Reichstag, era îmbrăcat ca un maior. Kaiserul însuși stătea la birou cocoțat pe o șa militară în loc de scaun.[14] Ideea că civilii ar fi putut răsturna această structură militară enormă și atotpătrunzătoare, și încă în mijlocul celui mai mare război din istorie, era absurdă.

Era, de fapt, invers. Ludendorff a fost acela care, conștient dintr-o dată că jocul se sfîrșea și hotărît să păstreze armata intactă cît mai era timp, a insistat pentru un armistițiu. Succesorul lui, generalul Wilhelm Gröner, era cel care îi dădea Kaiserului ordine „din mers", spunîndu-i că armata se întorcea acasă în ordine „dar nu sub comanda Majestății Voastre, căci nu o mai susține pe Majestatea Voastră"[15]. Iar armata, după ce ajutase la proiectarea războiului, după ce ridicase mizele și crease toate condițiile pentru ca înfrîngerea să fie catastrofală, a fost aceea care apoi s-a scuturat de toate responsabilitățile și a redat autoritatea civililor. Aceștia au rămas cu sarcina ingrată de a aranja armistițiul și a semna pacea, în timp ce generalii își pregăteau dezvinovățirea prin teoria „înjunghierii pe la spate".

Astfel, printr-o ciudată miopie națională, conținînd elemente de autoamăgire, germanii i-au exonerat pe cei ce aduseseră țara în halul în care se găsea. Aliații au renunțat la ideea de tribunale pentru crime de război. Au cedat chiar și în cazul extrădării ofițerilor germani care încălcaseră Convenția de la Haga. Acești oameni au fost eliberați pentru a fi judecați de tribunalele

germane, unde au primit condamnări ridicol de mici și apoi li s-a permis să evadeze, întorcîndu-se la casele lor ca niște eroi.

În schimb, au fost învinuiți pentru problemele Germaniei socialiștii și politicienii de centru. Socialiștii fuseseră cel mai mare partid din Reichstag înainte de război, dar nu au fost niciodată admiși la guvernare; și pentru că parlamentul nu avea un control eficient asupra finanțelor — principala slăbiciune a „democrației" germane antebelice —, ei nu au putut face practic nimic pentru a opri imperialismul german, deși votau împotriva lui. Alcătuiau singurul partid care se opusese anexărilor Germaniei din Rusia la începutul lui 1918. Cînd s-a terminat războiul, ei au avut în sfîrșit puterea pentru scurtă vreme, dar numai ca moștenitori legali ai unui imperiu falimentar ale cărui păcate au fost condamnați să le poarte. Cînd au preluat puterea politicienii de Centru, ceea ce s-a întîmplat curînd, au preluat și tarele înfrîngerii, ale capitulării, ale acuzației că „fuseseră oamenii Aliaților".

De fapt, într-o măsură mai mare sau mai mică, stigmatul Tratatului de la Versailles a fost asociat tuturor politicienilor noii republici, ba chiar și înseși noțiunii de republică, și astfel întregii idei de democrație parlamentară. Pentru prima dată germanii aveau șansa de a se conduce singuri. Toți cei trecuți de douăzeci de ani, bărbați sau femei, aveau dreptul la vot. Alegerile tuturor organismelor publice au fost de atunci înainte egale, secrete, directe și în funcție de reprezentarea proporțională. Cenzura a fost abolită. S-a garantat dreptul la adunare. Sindicatele au fost recunoscute de patroni. Ziua de muncă de opt ore a devenit obligatorie.[16] Cînd s-au ținut primele alegeri, în ianuarie 1919, trei sferturi dintre cei care constituiseră votul de 80% au fost de partea republicii.

Noua constituție de la Weimar s-a conceput sub coordonarea marelui sociolog Max Weber. Ea conferea pentru prima dată parlamentului control financiar deplin. Se presupunea că întruchipează cele mai bune trăsături ale constituției americane. Avea însă un important punct slab. Președintele, ales pe un termen de șapte ani, nu era șeful guvernului: acesta era cancelarul, o figură marcantă a partidului care răspundea în fața parlamentului. Dar președintele, conform Articolului 48, era împuternicit cu prerogative de urgență atunci cînd parlamentul nu se afla în sesiune. Începînd din 1923, acest articol era invocat cu perversiune ori de cîte ori parlamentul se afla în impas. Iar parlamentul se afla adesea în impas, căci reprezentarea proporțională împiedica dezvoltarea unui sistem bipartit și obținerea unei majorități absolute. Pentru mulți germani, care fuseseră crescuți cu ideea că Germania și germanii erau o unitate organică, metafizică, spectacolul unui parlament împărțit, blocat era nefiresc. Argumentul că parlamentul era forumul în care se rezolvau pe cale pașnică conflicte de interese autentice și inevitabile le era străin, inacceptabil. Ei vedeau în schimb Reichstagul ca pe o simplă scenă pentru „jocul partidelor", în timp ce Germania adevărată, eternă, organică și onorabilă era întruchipată de persoana președintelui și de Articolul 48.

Această separare constituțională a fost evidentă încă din vremea primului președinte, socialistul Friedrich Ebert. El prefera să-și folosească puterea decît să-i forțeze pe parlamentari să-și rezolve neînțelegerile. Lucrurile s-au înrăutățit mult mai mult cînd l-a înlocuit feldmareșalul Hindenburg.

Deși Ludendorff condusese războiul, Hindenburg fusese comandantul suprem al armatei și eroul național. În 1916 i-a fost ridicată o statuie gigantică din lemn, pentru a simboliza hotărîrea Germaniei de a cîștiga. Dacă îți cumpărai o poliță de război, ți se permitea să bați un cui în statuie. Au fost astfel bătute în acest colos vreo 100 000 de cuie. Imediat după terminarea războiului statuia a fost transformată în lemne de foc, ca pentru a simboliza dispariția militarilor și domnia civililor. Ei, cei de la Weimar și în special parlamentul, erau identificați cu Tratatul și cu toate greutățile și rușinea de după război. Cînd titanul de lemn s-a întors ca președinte, el a personificat nu numai eroismul din vremea războiului și unitatea germană, spre deosebire de lipsa de unitate a partidelor, ci și contraprincipiul antirepublican existent în însăși constituția de la Weimar. Sub conducerea lui Hindenburg a fost folosită prerogativa prezidențială pentru a numi și demite cancelari și a dizolva Reichstagul, ceea ce a dus în ultimii ani la suspendarea, practic, a guvernării parlamentare. Hitler a adus acest proces în punctul culminant exploatînd articolul pentru a pune bazele dictaturii sale înainte chiar de dispariția parlamentului, în aprilie 1933.

Poate că separarea în cadrul constituției nu ar fi contat atît de mult dacă ea nu ar fi reflectat o divizare mult mai profundă în societatea germană și chiar în gîndirea germanilor. Eu numesc asta împărțirea Est–Vest, și este una din temele centrale ale epocii moderne, atît cît a fost ea influențată de soarta Germaniei. Caracteristica principală a regimului antebelic german alcătuit din prinți, generali și proprietari de pămînturi, din profesori de drept care i-au conferit legitimitate academică și pastori luterani care i-au conferit autoritate morală era neliberalismul. Această castă conducătoare detesta Occidentul cu un dispreț pasionat, atît pentru ideile sale liberale, cît și pentru materialismul grosolan și lipsa de spiritualitate pe care (în opinia lor) le întruchipau aceste idei. Ei voiau să păstreze Germania „neîntinată" de Occident și acesta a fost unul din motivele planurilor lor de a relua cucerirea medievală și colonizarea Estului, făurind un imperiu colonial pentru Germania, care avea s-o facă independentă față de sistemul lumii anglo-saxone. Acești „estici" trasau o distincție fundamentală între „civilizație", pe care o defineau drept nemiloasă, cosmopolită, imorală, negermană, occidentală, materialistă și pîngărită rasial, și „cultură", care era pură, națională, germană, spirituală și autentică.[17] Civilizația trăgea Germania spre Vest, cultura spre Est. Adevărata Germanie nu era o parte din civilizația internațională, ci o cultură rasistă națională de sine stătătoare. Cînd Germania răspundea atracției spre Vest, dădea de dezastru; cînd își urma destinul în Est, se împlinea.

De fapt, „esticii" fuseseră aceia care guvernaseră tot timpul Germania, care creaseră agitația la gîndul războiului, duseseră Germania în război și apoi îl pierduseră. În mintea majorității germanilor însă, mitologia „înjunghierii pe la spate" respingea această analiză a faptelor pentru că atribuia pierderea războiului defetismului și trădării „occidentaliștilor"— „vesticilor" —, care semnaseră armistițiul, acceptaseră pacea dezastruoasă, instauraseră republica și întronaseră „conducerea partidelor". Astfel, „vesticii" erau cei responsabili de toate nenorocirile Germaniei în lumea postbelică, ceea ce era, de fapt, logic, căci erau marionetele ori agenții plătiți ai Occidentului în Paris și Londra, și ai comunității financiare internaționale în Wall Street și în City. Avanpostul lor în Germania era parlamentul de la Weimar. Dar cultura germană autentică mai avea o redută în Republică, în persoana președintelui Hindenburg, un „estic" *par excellence*, și în autoritatea Articolului 48. În timp, acest avantaj vital putea fi extins.

Pentru moment însă, „vesticii" triumfau. Weimar era o republică „occidentală". Ea reprezenta mai degrabă civilizația decît cultura: civilizația era la putere, cultura în opoziție. Nu este o coincidență nici faptul că civilizația germană a atins cea mai izbitoare înflorire în anii '20, cînd Germania a devenit, pentru o scurtă perioadă, centrul mondial al ideilor și al artei. Acest triumf se pregătea de mult. Germania era de departe națiunea cel mai bine educată din lume — încă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea alfabetizarea trecuse de 50% . În secolul al XIX-lea stabilise progresiv un sistem de învățămînt superior, care în ce privea temeinicia și diversitatea studiilor nu avea egal. Erau universități de faimă internațională în München, Berlin, Hamburg, Göttingen, Marburg, Freiburg, Heidelberg și Frankfurt. Inteligheția liberală germană hotărîse să se retragă din viața publică și politică în anii '60, lăsînd cîmp liber lui Bismarck și succesorilor lui. Dar nu emigrase; de fapt, se extinsese, iar cînd a reînceput să iasă la suprafață, chiar înainte de primul război mondial, și a preluat comanda în 1918, ceea ce a frapat cel mai mult a fost forța sa policentrală.

Berlinul, cu populația sa de patru milioane de locuitori, deținea, desigur, supremația. Dar, spre deosebire de Paris, nu a absorbit întreaga intelectualitate și toate energiile artistice ale țării. În vreme ce Berlinul avea Alexanderplatz și Kurfürstendamm, mai existau o mulțime de alți magneți culturali: Bruehl, în Dresda, Jungfernsteg în Hamburg, Schweidnitzterstrasse în Breslau sau Kaiserstrasse în Frankfurt. Centrul experimentului arhitectural, faimosul Bauhaus, era la Weimar, mutîndu-se mai tîrziu la Dessau. Cel mai important centru al studiilor artistice, Institutul Warburg, era la Hamburg. Dresda avea una dintre cele mai bune galerii de artă din lume, precum și cea mai importantă operă europeană, condusă de Fritz Busch, unde și-au avut premierele două dintre operele lui Richard Strauss. În München erau o mulțime de teatre, precum și o altă mare galerie; era orașul principalei reviste satirice, *Simplicissimus* și al lui Thomas Mann, marele romancier. *Frankfurter Zei-*

tung era cel mai bun ziar al Germaniei, iar Frankfurtul era un mare centru de teatru și operă (la fel ca Münchenul); și alte orașe, precum Nürnberg, Darmstadt, Leipzig și Düsseldorf au asistat la premierele unora dintre cele mai importante piese ale anilor '20.[18]

Ceea ce distingea în mod special Berlinul era teatrul său, de departe cel mai bogat din lume în anii '20, cu o puternică tentă politică. Preeminența lui a început înainte de război, o dată cu domnia lui Max Reinhardt la Deutsches Theater, dar în 1918 republicanismul s-a instaurat complet. Unii dramaturgi erau revoluționari angajați, ca Friedrich Wolf și Ernst Toller, care lucrau pentru „Teatrul proletar" al lui Erwin Piscator și la care scenograf era George Grosz. Bertolt Brecht, a cărui piesă *Tobe în noapte* a fost pusă în scenă pentru prima dată la Berlin în 1922, pe cînd el avea douăzeci și patru de ani, scria alegorii politice. Îl atrăgea la comunism violența acestuia, motiv pentru care îl atrăgea și gangsterismul american și pentru care prietenul său, Arnolt Bronnen, era atras de fascism; Brecht și-a inventat o „uniformă" proprie, prima îmbrăcăminte „de stînga" — șapcă de piele, ochelari cu ramă de oțel, haină de piele. În 1928, cînd a fost pusă în scenă *Opera de trei parale*, pe care a scris-o împreună cu compozitorul Kurt Weill, a stabilit un record absolut pentru o operă, jucîndu-se patru mii de spectacole în Europa într-un singur an.[19] Dar cele mai multe dintre piesele de succes din Berlin erau scrise de liberali sofisticați, care se făceau remarcați mai degrabă prin faptul că erau „îndrăzneți", pesimiști, măcinați de probleme și, mai presus de orice, „deranjanți", decît direct politici: oameni ca Georg Kaiser, Carl Sternheim, Arthur Schnitzler, Walter Hasenclever, Ferdinand Bruckner și Ferenc Molnar.[20] Uneori „dreapta culturală" se arunca asupra cîte unei piese, ca atunci cînd a încercat să tulbure premiera la *Der fröhliche Weinberg* (*Vesela podgorie*) de Carl Zuckmayer (cel care a scris și scenariul la *Îngerul albastru*). Dar conservatorii obiectau de fapt la teatru ca întreg, căci în Berlin nu s-a pus în scenă nici o piesă de orientare de dreapta sau naționalistă. După vizionarea unei piese de Gerhart Hauptmann, un prefect de poliție german a rezumat reacția Germaniei culturale: „Întregul curent ar trebui lichidat."[21]

Berlinul era, de asemenea, capitala mondială a operei și a filmului, domenii înrudite. Era plin de regizori de primă mînă, impresari, dirijori și producători: Reinhardt, Leopold Jessner, Max Ophuls, Victor Barnowsky, Otto Klemperer, Bruno Walter, Leo Blech, Joseph von Sternberg (*Îngerul albastru*), Ernst Lubitsch, Billy Wilder (*Emil și detectivii*), Fritz Lang (*Metropolis*). În proiectarea și realizarea scenografiei și a costumelor, în efectele de lumină, în performanța muzicii orchestrale și corale, în atenția acordată detaliilor, Berlinul nu avea rival nicăieri. Pentru premiera operei *Wozzeck*, scrisă de talentatul discipol al lui Arnold Schönberg, Alban Berg, care a avut loc la Opera de Stat din Berlin în 1925, dirijorul Erich Kleiber a insistat să se facă nu mai puțin de 130 de repetiții.[22] La Festivalul de Muzică de la

Berlin din 1929, au participat Richard Strauss, Bruno Walter, Furtwängler, Georg Szell, Klemperer, Toscanini, Gigli, Casals, Cortot și Thibaud.[23] Pe acest fundal de talent, măiestrie și competență, Germania a putut dezvolta cea mai importantă industrie de film din lume, producînd mai multe filme în anii '20 decît tot restul Europei la un loc; 646 numai în anul 1922.[24]

Și mai remarcabil a fost succesul Germaniei în artele vizuale. În 1918 Walter Gropius a devenit director al Școlii de Arte și Meserii din Weimar și a început să-și pună în practică teoria asupra *Gesamtkunstwerk*, sau a operei de artă totale, un termen folosit pentru prima dată de Wagner, dar aplicat aici, prin analogie cu catedrala medievală, folosirii concomitente a picturii, arhitecturii, mobilierului, prelucrării sticlei și metalului, a sculpturii, bijuteriei și țesăturilor. Noțiunea izvora din renașterea goticului, dar atmosfera de la Bauhaus era dictată de folosirea funcțională a ultimelor materiale și tehnici de construcție. După cum formula unul dintre profesori, Lothar Schreyer, „Simțeam că literalmente construiam o lume nouă". A atras multe talente: Klee, Kandinsky, Mies van der Rohe, Oskar Schlemmer, Hannes Meyer; Bartók, Hindemith, Stravinski erau printre artiștii vizitatori.[25]

De fapt, ceea ce a părut atît de inovator în Weimar și i-a dat acea forță specială a fost instituționalizarea modernismului. În gama întreagă a artelor, Weimar era mai puțin ostil modernismului decît orice altă societate sau orice sistem politic. Cele mai importante muzee din Germania au început să cumpere tablouri și sculpturi moderne, teatrele de operă încurajau atonalitatea. Otto Dix a devenit profesor de arte plastice în Berlin, Klee în Düsseldorf, Kokoschka în Dresda. La fel de importantă în procesul de acceptare a modernismului a fost opera teoreticienilor și istoricilor artei, precum Carl Einstein, W.R. Worringer și Max Dvorák, care au plasat abstracționismul și expresionismul în contextul tradiției artistice europene. Ca rezultat, Berlinul rivaliza cu Parisul, întrecîndu-l chiar, ca centru al expozițiilor de pictură modernă. Galeria condusă de Herwath Walden și soția sa, Else Lasker-Schüler, care publicau și revista *Der Sturm*, era mai întreprinzătoare decît oricare dintre cele de pe Rive Gauche, expunîndu-i pe Leger, Chagall, Klee, Kurt Schwitters, Moholy-Nagy și Campendonck. *Neue Sachlichkeit*, sau noul realism, care a înlocuit expresionismul muribund în 1923, stîrnea mai mult interes decît mișcările pariziene.[26]

Exista, de fapt, o supremație culturală modernistă în Republica de la Weimar. Acest lucru în sine îi provoca în mare măsură pe „estici". Ei au numit-o *Kulturbolschewismus*. Tot timpul războiului, presa ultrapatriotică germană avertizase că înfrîngerea avea să aducă triumful artei, literaturii și filozofiei occidentale „decadente", căci Lloyd George și Clemenceau abia așteptau să ajungă la Berlin ca să le bage pe gît germanilor cubismul. Acum iată că se întîmpla întocmai! Weimar era marele cîmp de luptă pe care modernismul și tradiționalismul se luptau pentru supremație în Europa și în lume, pentru că în Weimar noul avea instituțiile, sau măcar unele dintre ele, de partea

sa. De asemeni, și legea: legea cenzurii de la Weimar, deși încă severă, era probabil cea mai puțin represivă din Europa. Filme ca *Îngerul albastru* nu ar fi putut rula la Paris. Spectacolele din teatrele de revistă și cluburile de noapte din Berlin erau cel mai puțin inhibate din toate capitalele importante. Piesele, romanele și chiar picturile atingeau teme ca homosexualitatea, sadomasochismul, travestiul și incestul; în Germania, scrierile lui Freud au fost cel mai complet absorbite de către inteligheția și au penetrat gama cea mai largă a exprimărilor artistice.

Inteligheția de stînga căuta adesea deliberat să întărîte „gînditorii de dreapta" ai Germaniei. Fuseseră sufocați atît de multă vreme de înțelepciunea convențională a armatei, Bisericii, tribunalelor și academiilor; acum era rîndul celor din afară, care deveniseră, într-un mod ciudat și oarecum fără precedent, cei dinăuntrul societății de la Weimar. În *Weltbühne*, cea mai inteligentă și mai elocventă dintre noile reviste, erau ridicate în slăvi libertatea sexuală și pacifismul, iar armata, statul, universitatea, Biserica și, mai presus de toate, confortabila clasă de mijloc a industriașilor erau brutalizate și ridiculizate. Revista publica articolele lui Kurt Tucholsky, un scriitor satiric pe care mulți îl comparau cu Heine și a cărui peniță acidă se înfigea mai des și mai eficient sub pielea „esticilor" decît a oricărui alt scriitor — era echivalentul verbal al temutelor caricaturi ale lui George Grosz. El scria: „Nu există secret al armatei germane pe care nu l-aș dezvălui bucuros unei puteri străine."[27] Tucholsky era extraordinar de talentat. El intenționa să producă durere, să stîrnească ură și furie. Și reușea.

Acest război de tranșee cultural, purtat fără a ține seamă de Convenția de la Geneva, necruțător în răutatea, animozitatea și cruzimea sa, era calculat să trezească atavismul „esticilor". Abordarea de către ei a domeniului public era paranoică. Paranoia fusese, într-o oarecare măsură, creată în mod deliberat de Bismarck. Dar cu mult înainte de 1914 ea devenise instinctivă și la ordinea zilei, Reichul fiind obiectul conspirațiilor politice, economice, militare și culturale la scară internațională. Catastrofa războiului, departe de a exorciza fanteziile, părea să le confirme. Și iată acum Germania nobilă, neajutorată și suferindă, lovită de înfrîngere și torturată de batjocura gloatei cosmopolite care părea să controleze toate căile de acces la platformele artelor și, prin conspirație secretă, înlocuia sistematic noțiunea germană de *Kultur* cu propria și blestemata ei *Zivilisation*. Nemulțumirea a crescut continuu în anii '20 și a fost rezumată extraordinar într-o carte numită *Kurfürstendamm*, scrisă de Friedrich Hussong și publicată la cîteva săptămîni după venirea la putere a naziștilor:

> S-a petrecut un miracol. Nu mai sînt aici... Ei pretindeau a fi *Geist**-ul german, cultura germană, prezentul și viitorul germane. Ei reprezentau Germania în fața lumii, vorbeau în numele ei. [...] Tot restul era greșit, inferior, un *Kitsch* regretabil, un filis-

* Spirit (*n.t.*).

tinism odios. [...] Ei stăteau întotdeauna în rîndul întîi. Ei investeau cavaleri ai spiritului şi ai europenismului. Ceea ce ei nu permiteau nu exista. [...] Ei se „făceau" pe ei înşişi şi pe ceilalţi. Oricine îi servea putea fi sigur de succes. Apărea pe scenele lor, scria în jurnalele lor, i se făcea publicitate în toată lumea; marfa îi era recomandată, fie că era vorba de brînză ori de relativitate, de pudră ori de *Zeittheater**, de medicamente patentate ori de drepturile omului, de democraţie ori de bolşevism, de propagandă în favoarea avorturilor ori împotriva sistemului juridic, de muzica putredă a negrilor ori de dansuri în pielea goală. Pe scurt, nu a existat niciodată o dictatură mai nerușinată decît aceea a inteligheţiei democratice şi a *Zivilisationsliteraten*.[28]

Bineînţeles, ceea ce accentua şi întărea paranoia era credinţa că cultura Republicii de la Weimar era inspirată şi controlată de evrei. De fapt, nu era întregul regim o *Judenrepublik***? Exista prea puţin temei pentru această din urmă concluzie, care se baza pe teoriile contradictorii că evreii dominau atît bolşevismul, cît şi reţeaua capitalistă internaţională. Evreii, ce-i drept, se aflaseră în primele rînduri ale primelor mişcări comuniste. Dar în Rusia ei au pierdut teren în mod constant după venirea la putere a bolşevicilor, iar în 1925 regimul era deja antisemit. Şi în Germania evreii, deşi avuseseră un rol vital în crearea Partidului Comunist (KPD), au fost înlăturaţi rapid după ce acesta s-a organizat ca partid de masă. La alegerile din 1932, cînd a propus 500 de candidaţi, nici unul nu era evreu.[29] Nici la celălalt capăt al spectrului, în industria şi finanţele germane, evreii nu erau importanţi în mod special. Convingerea că ar fi fost se baza pe misterioasa legătură dintre Bismarck şi consilierul său financiar, Gerson von Bleichröder, evreul care a organizat banca Rothschild şi altele pentru a finanţa războaiele Germaniei.[30] Dar în anii '20 evreii erau rareori implicaţi în finanţele guvernamentale. Oamenii de afaceri evrei se ţineau departe de politică. Marile afaceri erau reprezentate de Alfred Hugenberg şi de Partidul Popular Naţionalist German, care era antisemit. Evreii au fost foarte activi în întemeierea regimului de la Weimar, dar după 1920 unul dintre puţinii evrei care aveau funcţii înalte era Walther Rathenau, iar el a fost asasinat doi ani mai tîrziu.

În cultură însă lucrurile stăteau altfel. Nimic nu este mai exasperant decît o tiranie culturală, reală ori imaginară, iar în cultura weimareză „ea" putea fi identificată în mod plauzibil cu evreii. Cel dintre ei care era urît mai tare, Tucholsky, era evreu. La fel şi alţi critici şi lideri de opinie importanţi, precum Maximilian Harden, Theodor Wolff, Theodor Lessing, Ernst Bloch şi Felix Salten. Aproape toţi regizorii de film foarte buni erau evrei şi cam jumătate dintre dramaturgii de mare succes, ca Sternheim şi Schnitzler. Evreii erau dominanţi în spectacolele de divertisment şi încă mai mult în critica teatrală, un punct foarte dureros pentru „estici". Erau mulţi artişti evrei străluciţi şi foarte mediatizaţi: Elizabeth Bergner, Erna Sack, Peter Lorre, Richard

* Teatrul timpului (*n.t.*).

** Republică a evreilor (*n.t.*).

Tauber, Conrad Veidt și Fritz Kortner, de exemplu. Evreii dețineau ziare importante, precum *Frankfurter Zeitung* în Frankfurt, *Berliner Tageblatt* și *Vossische Zeitung*. Ei conduceau cele mai influente galerii de artă. Erau puternici mai cu seamă în activitatea editorială, care (după magazinele universale din marile orașe) era poate domeniul comercial în care evreii au ajuns cel mai aproape de dominație. Cele mai bune edituri liberale, precum Malik Verlag, Kurt Wolff, Cassirers, Georg Bondi, Erich Reiss și S. Fischer, erau patronate sau conduse de evrei. Erau o serie de romancieri evrei importanți și cu mult succes: Hermann Broch, Alfred Döblin, Franz Werfel, Arnold Zweig, Vicki Baum, Lion Feuchtwanger, Bruno Frank, Alfred Neumann și Ernst Weiss, precum și Franz Kafka, pe care inteligheția îl punea alături de Proust și Joyce și față de care „esticii" aveau o aversiune aparte. În toate domeniile artei, fie că era vorba despre arhitectură, sculptură, pictură sau muzică, unde schimbarea fusese mai bruscă și mai incompatibilă cu gusturile conservatoare, evreii luaseră activ parte la transformare, deși arareori dețînuseră controlul. Singura excepție, poate, a fost muzica, unde Schönberg era acuzat că „asasinează" tradiția germană; dar chiar și aici, mult mai faimosul și inovatorul său discipol, Berg, era un catolic arian. Cu toate acestea putem spune, fără îndoială, că cultura weimareză ar fi fost destul de diferită, și infinit mai săracă, fără elementul său evreiesc, și există cu siguranță destule dovezi care fac ca o teorie a conspirației culturale evreiești să pară plauzibilă.[31]

Acesta a fost principalul motiv pentru care antisemitismul a avut o evoluție atît de uluitoare în Germania din perioada regimului de la Weimar. Pînă la Republică, antisemitismul nu era o boală la care Germania să fie considerată predispusă. Rusia era țara pogromurilor; Parisul era orașul inteligheției antisemite. Antisemitismul pare să-și fi făcut apariția în Germania în anii '70 și '80 ai secolului la XIX-lea, într-o vreme cînd tipul determinist al filozofului social folosea principiul darwinist al selecției naturale pentru a emite „legi" care să explice schimbările colosale aduse de industrializare, apariția megalopolisului și înstrăinarea maselor proletare uriașe și fără rădăcini. Creștinismul se mulțumea cu o singură figură a urii pentru a explica răul: Satana. Credințele laice moderne aveau însă nevoie de demoni umani, și încă de mai multe categorii. Inamicul, pentru a fi plauzibil, trebuia să fie o întreagă clasă ori rasă.

Inventarea termenului de „burghezie" de către Marx a fost cea mai cuprinzătoare dintre aceste teorii ale urii și a continuat să furnizeze un fundament pentru toate mișcările revoluționare paranoice, fie ele naționalist-fasciste sau internaționalist-comuniste. Antisemitismul teoretic modern era un derivat al marxismului, implicînd o selecție (din rațiuni de interese naționale, politice sau economice) a unei anumite părți a burgheziei ca obiect al atacului. Era o chestiune mai degrabă emoțională decît o analiză pur și simplu în funcție de clasă, și de aceea Lenin a folosit lozinca „Antisemitismul

este socialismul proștilor". Dar în ce privește raționalitatea, nu prea aveai de ales între cele două. Lenin spunea, de fapt, că întreaga burghezie, nu numai evreimea, era vinovată pentru relele omenirii. Și este semnificativ că toate regimurile marxiste, care sînt bazate pe explicații paranoide ale comportamentului uman, degenerează mai devreme sau mai tîrziu în antisemitism. Pe scurt, noul antisemitism făcea parte din sinistra deviere de la repartizarea responsabilității individuale spre ideea de vină colectivă — renașterea, în veșmînt modern, a unuia dintre instinctele cele mai primitive și mai barbare, bestiale chiar. Este foarte ciudat că, atunci cînd și-a făcut apariția în Germania noul antisemitism, printre cei care l-au atacat a fost și Nietzsche, mereu în căutare de substitute laice, pseudoraționale pentru impulsul religios autentic. El a denunțat „acești ultimi speculanți ai idealismului, antisemiții [...] care năzuiesc să stîrnească toate elementele bovine ale unei națiuni folosind greșit cel mai ieftin dintre trucurile propagandei, o atitudine morală"[32].

Dar dacă antisemitismul modern nu era în nici un caz un fenomen specific german, existau forțe puternice care îi favorizau dezvoltarea acolo. Națiunea germană modernă era, într-un anumit sens, creația militarismului prusac. În altul, era expresia națională a mișcării romantice germane, care punea accentul pe *Volk**, pe mitologia acestuia și pe plasarea lui în peisajul german, în special pădurile sale întunecoase, misterioase. Mișcarea germană *Volk* data din epoca napoleoniană și încă din 1817 ardea cărțile „străine", care corupeau „cultura *Volk*". De fapt, de la mișcarea *Volk* a luat Marx conceptul său de „alienare" în capitalismul industrial. Un *Volk* avea un suflet, care era derivat din habitatul său natural. După cum arăta autorul de romane istorice Otto Gemlin, într-un articol apărut în *Die Tat*, organ al mișcării *Volk* romantice, „pentru fiecare popor și fiecare rasă, peisajul rural devine peisajul său propriu, specific"[33]. Dacă peisajul este distrus ori *Volk*-ul se desparte de el, sufletul moare. Evreii nu erau un *Volk* pentru că ei își pierduseră sufletul: le lipseau „rădăcinile". Acest contrast a fost exploatat cu mare ingeniozitate de un profesor bavarez de istorie antică, Wilhelm Heinrich Riehl, într-o serie de volume numite *Locuri și oameni*, publicate în anii '50 și '60 ai secolului al XIX-lea.[34] Adevărata bază a *Volk*-ului era țăranul. Puteau fi, bineînțeles, și muncitorii, dar ei trebuiau să fie „meșteșugari" organizați în bresle locale. Proletariatul, pe de altă parte, era creația evreilor. Neavînd un peisaj al lor, ei îl distrugeau pe al altora, făcînd ca milioane de oameni să fie dezrădăcinați și mînați în orașe uriașe, care se apropiau cel mai bine de ideea lor de „peisaj". „Dominația marelui oraș", scria Riehl, „va fi echivalentul dominației proletariatului"; mai mult, orașele mari aveau să se unească în întreaga lume, formînd o „burghezie mondială" și un „proletariat mon-

* Popor (*n.t.*).

dial", conspirînd să distrugă tot ce avea un suflet, tot ce era „natural", în special peisajul german și țărănimea lui.[35]

Mișcarea *Volk* a dat naștere la o grămadă de romane „țărănești" antisemite, din care cel mai cunoscut este *Der Wehrwolf* (1910) al lui Herman Löns, a cărui acțiune se petrece în timpul Războiului de Treizeci de Ani și care îi înfățișează pe țărani întorcîndu-se împotriva opresorilor lor din orașe precum lupii: „Ce sens are civilizația? Un smalț subțire, sub care natura își urmează cursul, așteptînd pînă cînd apare o fisură și poate erupe la suprafață." „Orașele sînt mormîntul germanismului." „Berlinul este domeniul evreilor." Evreii funcționau printre țărani ca negustori de vite, cămătari sau intermediari, și primul antisemitism politic organizat a apărut în partidele țărănești și în *Bund der Landwirte* sau Uniunea Fermierilor. Hitler era un cititor avid al „romanelor țărănești", în special al operelor lui Dieter Eckhart, care a adaptat *Peer Gynt* în germană, și ale lui Wilhelm von Polenz, care și el îi identifica pe evrei cu cruzimea și alienarea societății industriale moderne.

De fapt, antisemitismul german era într-o mare măsură o mișcare de „întoarcere la țară". Existau școli *Volk* speciale, care puneau accentul pe viața în aer liber. În munții Harz și în alte locuri au fost construite „Teatre montane", modelate după amfiteatrele naturale, pentru „ceremonii *Volk*" dramatizate și alte spectacole, o activitate pe care naziștii au adoptat-o mai tîrziu pe o scară uriașă și cu mare stil. Primele mișcări de tineret, în special extrem de populara *Wandervögel*, zăngănind la ghitară și făcînd excursii la țară, au căpătat o coloratură antisemită, mai cu seamă cînd au invadat școlile și universitățile. Mișcarea „orașului-grădină" din Germania a fost condusă de un antisemit violent, Theodor Fritsch, care a publicat *Catehismul antisemit*, lucrare ce a avut patruzeci de ediții, între 1887 și 1936 și pe care naziștii o numeau *Der Altmeister*, maestrul. Pînă și mișcarea nudistă, sub impulsul simbolurilor ariane și nordice, a căpătat un iz antisemit.[36] De fapt, în Germania anilor '20 existau două tipuri distincte de nudism: nudismul „evreiesc", simbolizat de dansatoarea neagră Josephine Baker, care era heterosexual, comercial, cosmopolit, erotic și imoral; și nudismul antisemit, care era german, *völkisch*, nordic, nonsexual (uneori homosexual), pur și virtuos.[37]

Este, într-adevăr, imposibil să enumerăm toate varietățile de ingrediente care, începînd din anii '80 ai secolului al XIX-lea, au fost amestecate în fiertura otrăvitoare a antisemitismului german. Spre deosebire de marxism, care era în esență o mișcare cvasireligioasă, antisemitismul german era un fenomen cultural și artistic, o formă de romantism. Eugen Diederichs, editorul lui *Die Tat* din 1912, a fost acela care a creat sintagma „noul romantism", răspunsul la expresionismul evreiesc. El a publicat *Der Wehrwolf* și, în casa lui din Jena, înconjurat de intelectuali din Mișcarea de Tineret, purta pantaloni în dungi albe și negre și turban; el a lansat zicala „Democrația este o civilizație, în timp ce aristocrația înseamnă cultură". El a contribuit, de asemenea, la transformarea lui Nietzsche într-un erou antisemit. Au fost

comise acte îndrăznețe de furt literar. *Germania* lui Tacitus a fost transformată într-un text *völkisch* embrionar; lucrările lui Darwin erau contorsionate într-o justificare „științifică" pentru „legile" rasiste, exact cum Marx le „prădase" pentru a le transforma în „legi" de clasă. Dar erau și o mulțime de mentori autentici. Paul de Lagarde predica o religie germanistică dezbărată de creștinism pentru că acesta fusese iudaizat de Sfîntul Pavel, „Rabinul". Julius Langbehn propovăduia că evreii asimilați erau „o ciumă și o holeră", care otrăveau creativitatea artistică a *Volk*-ului: ei trebuiau exterminați sau reduși la starea de sclavie împreună cu alte rase „inferioare".[38] Atît Houston Stewart Chamberlain cît și Eugen Dühring insistau asupra necesarului „barbarism" sau element gotic în autoapărarea germană împotriva decadenței evreiești și asupra importanței „purității" și idealismului panteonului nordic. Chamberlain, pe care Hitler avea să-l viziteze cînd era pe patul de moarte pentru a-i săruta mîinile, în 1927, susținea că Dumnezeu înflorea în rasa germană, iar Diavolul în cea evreiască, polii Binelui și Răului. Teutonii moșteniseră idealurile aristocratice grecești și dragostea de dreptate a romanilor, adăugînd eroismul și tăria lor morală. Astfel, rolul lor era să lupte și să distrugă cealaltă rasă, singura, care mai avea o puritate și o Voință de Putere egale: evreii. Așadar, evreul nu era un personaj de farsă, ci un dușman de moarte, implacabil: germanii trebuiau să smulgă întreaga putere a industriei și tehnologiei moderne din mîinile evreilor, pentru a-i distruge complet.[39] Unii dintre teoreticienii rasiști germani erau marxiști, precum Ludwig Woltmann, care a transformat lupta de clasă marxistă într-o luptă de rasă internațională și pleda pentru ridicarea maselor prin elocvență și propagandă, spre a-i mobiliza pe germani să întreprindă cuceririle necesare ca să le asigure supraviețuirea și proliferarea ca rasă: „Rasa germană a fost aleasă să domine pămîntul."

Pe scurt, în anii '20, orice lider politic din Germania care voia să facă din antisemitism un agent al „Voinței sale de Putere" își putea construi campania pornind de la o selecție uriașă de sloganuri, idei și fantezii, care se acumulaseră de-a lungul a mai bine de jumătate de secol. Tratatul de la Versailles însuși a revitalizat disputa îndreptînd spre Germania un val mare de evrei speriați din Rusia, Polonia și teritoriile cedate de Germania. Astfel, ea a devenit o „problemă" urgentă, care cerea „soluții". Și acestea nu lipseau. Au existat propuneri pentru a stabili impozite de două ori mai mari pentru evrei; izolare sau apartheid; o revenire la sistemul de ghetto; legi speciale, evreii care le încălcau urmînd să fie spînzurați; o interzicere absolută a căsătoriilor mixte între germani arieni și evrei. Un bestseller al anului 1918 a fost cartea lui Arthur Dinter *Die Sünde wider das Blut* (*Păcatul împotriva sîngelui*), care descria cum niște evrei bogați au violat puritatea rasială a unei femei ariene. Chemările la exterminarea evreilor au devenit frecvente și populare, iar pamfletele antisemite circulau cu milioanele. Au fost multe incidente violente, dar cînd, în 1919, poliția bavareză a cerut instrucțiuni

privind atitudinea pe care s-o ia față de antisemitism, Berlinul a răspuns că nu există remediu, căci „acesta își are rădăcinile în diferența de rasă care desparte tribul israelit de *Volk*-ul nostru“[40].

Evreii au încercat totul pentru a contracara otrava. Unii și-au crescut copiii ca să devină meșteșugari sau agricultori. S-au înrolat în armată. Au încercat ultraasimilarea. Un poet evreu, Ernst Lissauer, a scris faimosul imn *Urîți Anglia*. Au căzut în extrema opusă și au încercat sionismul. Sau au format organizații evreiești militante, ligi studențești, cluburi rivale. Dar fiecare politică provoca mai multe probleme decît rezolva, căci antisemitismul era proteic, cu multe capete, și imun la logică și evidență. După cum formula Jakob Wassermann: „În zadar căutăm obscuritatea. Ei spun: lașii, ei se furișează în ascunzătoare, purtați de conștiința lor rea. În zadar mergem printre ei și le întindem mîna. Ei spun: de ce-și permit așa ceva, cu tupeul lor de evrei? În zadar le sîntem loiali ca tovarăși de arme ori concetățeni. Ei spun: au mai multe fețe, pot lua orice formă ori înfățișare. În van îi ajutăm să scuture lanțurile sclaviei. Ei spun: fără îndoială, asta le aduce profit. E în zadar să contracarăm otrava.“[41] Mortitz Goldstein susținea că era inutil să expui lipsa de temei a „dovezilor“ antisemite: „Ce s-ar cîștiga? Conștiința faptului că ura lor e autentică. Atunci cînd toate calomniile vor fi fost respinse, toate distorsionările rectificate, toate ideile false despre noi anulate, antipatia va rămîne ceva irefutabil.“[42]

Înfrîngerea Germaniei în 1918 avea să dezlănțuie o căutare de țapi ispășitori, de trădare a străinilor din rîndurile *Volk*-ului. Chiar și fără dovezi suplimentare, evreii, întruchiparea „civilizației“ occidentalizante, au fost distribuiți automat în acest rol. Dar existau și dovezi! Influxul de evrei în perioada postbelică era o nouă diluare a *Volk*-ului, prevestind un nou asalt asupra martirizatei sale culturi. Weimarul însuși nu furniza el zilnic dovezi, în parlament, pe scenă, în noile cinematografe, în librării, în reviste și ziare, în galerii de artă, oriunde se întorcea germanul obișnuit, derutat, că această conspirație cosmopolită, corupătoare și omniprezentă prelua puterea asupra Reichului? Cine se mai putea îndoi că se apropia o criză care cerea soluții extreme?

În acest moment ideea unei rezolvări violente a conflictului dintre cultură și civilizație a început să pună cu adevărat stăpînire pe mintea unora dintre germani. Și aici, din nou, actul fatal al lui Lenin, care a pornit ciclul violenței politice în 1917, și-a adus morbida contribuție. Antisemitismul se arătase întotdeauna defensiv. Acum, propunerile lui de a se folosi violența, și încă pe scară uriașă, puteau fi justificate ca fiind defensive. Căci se credea în general, nu numai în Germania, ci în întreaga Europă Centrală și de Est, că bolșevismul era inspirat și condus de evrei și că ei controlau partidele comuniste și regizau revoluțiile și mișcările roșii ori de cîte ori acestea apăreau. Trotki, cel mai feroce dintre bolșevici, cel care a condus de fapt puciul de la Petrograd, era neîndoielnic evreu; la fel și alți cîțiva lideri ruși.

Evreii jucaseră un rol important în revolta spartakistă din Berlin, în guvernul sovietic de la München și în revoltele eșuate din alte orașe germane. Acolo unde faptele erau greu de cunoscut, intervenea imaginația. Astfel, numele adevărat al lui Lenin era Issachar Zederblum. Revoluția roșie ungară nu era condusă de Béla Kun, ci de un evreu pe nume Cohn. Teroarea roșie a lui Lenin a fost un dar neprețuit pentru extremiștii antisemiți, mai ales că majoritatea numeroaselor ei victime erau țărani, iar cel mai fanatic și mai devotat dintre teroriștii Ceka era evreul leton Latsis. Münchenul a devenit acum capitala antisemită a Germaniei, pentru că îndurase teroarea bolșevico-evreiască a lui Kurt Eisner și a bandei sale. *Münchener Beobachter*, din care a evoluat mai tîrziu nazistul *Völkischer Beobachter,* era specializat în povestiri despre atrocitățile gărzilor roșii, ca de exemplu răstignirea preoților de către Kun sau Cohn, folosirea unei „ghilotine mobile" și așa mai departe. Și multe dintre articolele de ziare cu relatări din Rusia erau, bineînțeles, perfect adevărate. Ele formau un soclu solid, pe care se putea ridica un strălucitor monument de fantezie. Hitler avea să folosească în curînd foarte eficient frica provocată de Teroarea roșie, insistînd, iar și iar, că comuniștii omorîseră deja 30 de milioane de oameni. Faptul că adăugase un zero nu schimba în nici un fel realitatea acelor prime, cumplite cifre. El își prezenta militantismul național-socialist ca pe o reacție de protecție și ca pe o lovitură de preîntîmpinare. Era „pregătit să opună terorismului venit din partea marxiștilor un terorism de zece ori mai mare"[43]. Iar în acest „terorism mai mare" evreii aveau să fie vînați nu ca victime inocente, ci ca reali sau potențiali teroriști.

Plaga antisemitismului, care se apropia de cea de-a treia sa etapă în epoca Weimar, nu era singura slăbiciune a politicii germane de masă. Statul german era o creatură uriașă cu un creier mic și limitat. „Esticii", urmînd exemplul lui Bismarck, au grefat pe statul militar prusac un stat al bunăstării care dădea muncitorilor drepturi egale la asigurări sociale și asistență medicală. Spre deosebire de ideea occidentalistă liberală a libertății de alegere și a pensiilor private bazate pe salarii mari, el impunea varianta paternalistă a securității universale și obligatorii. Statul era atît infirmieră cît și sergent-major. Era o umbră falnică asupra vieții oamenilor obișnuiți și relația lor cu el era una de dependență și docilitate. Industriașii germani au aprobat din toată inima această idee a statului-gardian, supraveghind cu fermă dar binevoitoare solicitudine viețile cetățenilor săi.[44] Social-democrații germani nu au făcut nimic pentru a opri această tendință totalitaristă cînd au ajuns, pentru scurtă vreme, la putere în 1918. Dimpotrivă; au întărit-o. Republica de la Weimar a deschis niște ferestre, dar nu l-a încurajat pe cetățean să se aventureze în afara penumbrei custodiei statului.

Cine se afla la comanda acestui aparat imens și atotstăpînitor, acum că „esticii" erau în opoziție? Răspunsul: nimeni. Birocrații erau instruiți pe fronturile prusace. Ei urmau regulile, și cînd aveau îndoieli așteptau ordine.

Arhitecții Republicii de la Weimar nu au făcut nici o încercare de a schimba acest tipar și a încuraja funcționarii de stat să dezvolte un simț al autonomiei morale. Probabil s-au temut că funcționarii noului regim ar putea fi tentați să nu se mai supună noilor lor stăpîni parlamentari. Cu orice prilej ei erau îndemnați să privească supunerea ca virtute supremă. Într-o faimoasă conferință ținută în 1919, Max Weber insista: „Onoarea funcționarului de stat stă în capacitatea lui de a executa conștiincios ordinul autorităților superioare." Numai politicianul avea dreptul și datoria de a exercita responsabilitatea personală.[45] E greu de conceput un sfat mai prost pentru potentații germani. Evident, el a fost urmat, pînă la amarul sfîrșit din 1945.

Abdicarea morală a birocraților ar fi putut să nu conteze atît de mult dacă politicienii ar fi urmat cealaltă jumătate a sfatului lui Weber. Dar parlamentarii nu au asigurat niciodată conducerea sigură și viguroasă de care ar fi fost nevoie pentru a face din Republica de la Weimar un succes. Cînd aveau îndoieli, ei reveneau mereu la Articolul 48, care a fost folosit pentru prima dată în august 1921 pentru interzicerea mitingurilor antirepublicane. Era ca și cum ar fi fost conștienți tot timpul că cea mai mare parte a poporului avea rezerve față de Weimar, vedea în elitele sale lachei ai Aliaților, *Erfüllungspolitiker* —, oameni angajați să ducă la îndeplinire prevederile unui tratat detestat. Adesea dădeau impresia că împărtășeau ei înșiși aceste îndoieli. Socialiștii au stabilit acest tipar de la bun început. Chemați la putere pentru prima dată în 1918, ei nu au făcut nici o încercare reală de a schimba structurile de bază ale unei țări copleșitor de autoritare. Liderii Partidului Socialist al Germaniei (SPD) erau oameni harnici și respectabili: Ebert — șelar, Noske — împletitor de coșuri, Wels — tapițer, Severing — lăcătuș, Scheidemann — tipograf. Erau plicticoși, lipsiți de imaginație, luați în zeflemea de intelighenția de stînga, disprețuiți de universitari. Au renunțat la putere extrem de ușor îndată ce mișcarea de centru-dreapta și-a recăpătat vigoarea. Le lipsea Voința de Putere.

În plus, ei au fost dezechilibrați încă de la început de hotărîrea extremei stîngi de a urma exemplul lui Lenin și de a opta pentru violență împotriva parlamentarismului în iarna lui 1918–1919. Vedem aici, încă o dată, consecințele dezastruoase care apar cînd oamenii folosesc politica forței întrucît sînt prea nerăbdători pentru politica argumentelor. Puciul stîngist i-a făcut pe social-democrați să comită o greșeală fatală. Temîndu-se să folosească unitățile armatei, care s-ar fi putut dovedi rebele, Gustav Noske a cerut vechiului Înalt Comandament să-i pună la dispoziție un *Freikorps* format din ofițeri demobilizați. Acesta a fost alcătuit, bineînțeles, fără întîrziere. Miniștrii SPD au conferit astfel legitimitate unei mișcări care deja se extindea în Est, unde comunitățile germane de coloniști germani se luptau cu polonezii, și care era din start violent și incorigibil anti-Weimar. Curînd au apărut nu mai puțin de șaizeci și opt de astfel de corpuri, uneori numite *Bund* sau *Orden*, cu latente scopuri sociale și politice și cu gustul luptelor de stradă. Unul, *Bund Wehrwolf*,

se lupta cu francezii — și cu socialiștii — în Ruhr. Altul, *Jungdeutscher Orden*, avea deja 130 000 de membri în 1925.[46] Dintr-un astfel de *Orden*, condus de Karl Harrer, au apărut naziștii, Hitler transformîndu-l într-un partid de masă, cu SA sau Cămășile Brune ca o amintire a originilor sale în *Freikorps*.[47]

Aproape inevitabil, revoltele eșuate ale stîngii, care au dus la legalizarea *Freikorps* și la recîștigarea încrederii de către cei de dreapta, au produs la rîndul lor un puci militar. Acesta a avut loc în martie 1920, fiind condus de Wolfgang Kapp, un vechi prieten al lui Tirpitz și cofondator, împreună cu acesta, al Partidului Patriei în 1917. Aproximativ jumătate din armată îl sprijinea pe Kapp, dar politicienii de dreapta și funcționarii de stat au refuzat să i se alăture, și după patru zile el a fugit în Suedia. Din nefericire, extrema stîngă optase din nou pentru violență în loc să sprijine noile instituții republicane. În Ruhr au ridicat o „Armată Roșie" de 50 000 de muncitori, singura dată în întreaga istorie a Weimarului cînd marxiștii au putut să pună pe picioare o forță militară considerabilă. Apariția acestui corp le-a oferit comandanților armatei o ocazie neașteptată de a recîștiga reputația acesteia de apărătoare a legii și ordinii. În aprilie ea a intrat în Ruhr și l-a recucerit de la marxiști, după brutalități îngrozitoare de ambele părți. Ca rezultat, controlul armatei a trecut din mîinile singurului general republican de încredere, Walther Reinhardt, în acelea ale unui reacționar *Junker*, generalul Hans von Seeckt, devotat distrugerii Tratatului de la Versailles. Seeckt s-a apucat imediat să consolideze „relația rusă", eschivîndu-se de la clauzele din Tratat de limitare a armamentului, construind fabrici de armament secrete în Rusia, proces accelerat de semnarea Tratatului de la Rapallo în 1922. De asemenea, el a epurat armata de elementele ei republicane, concediindu-i pe ofițerii și pe soldații care se opuseseră puciului lui Kapp pentru „încălcarea disciplinei".[48] El a transformat armata dintr-un instrument neutru din punct de vedere politic în matricea unui stat nou, antirepublican, care avea să implementeze vechiul program al „esticilor". Astfel, armata a scăpat de sub controlul Weimarului și a trecut în opoziție. Cînd președintele Ebert l-a întrebat pe Seeckt în 1923 care este poziția armatei, acesta a răspuns: „*Reichswehr*-ul stă în spatele meu."[49]

Reînvierea dreptei s-a reflectat curînd în politică. La alegerile din iunie 1920 votul social-democraților a căzut, vechea coaliție de la Weimar a pierdut puterea și de atunci încolo cei care creaseră Republica au încetat s-o mai controleze. Mai gravă era erodarea guvernării legii. Sistemul juridic, care nu agrease niciodată Republica, a hotărît, asemeni armatei, să treacă în opoziție. Înfăptuitorii puciului lui Kapp nu au fost niciodată judecați. Mai mult, evenimentele din primăvara lui 1920 au sporit sensibil tendința judecătorilor, deja observabilă în anul precedent, de a trata violența politică, devenită acum endemică în Germania, dintr-o perspectivă politică selectivă. Ei argumentau că, de vreme ce violența era generată de stînga, o reacție violentă

a dreptei era într-un anumit sens menită să apere ordinea publică și, prin urmare, era justificată. Datorită terorii lui Lenin, acest mod de a vedea lucrurile era împărtășit de multă lume în Germania, așa încît juriile tindeau să-i susțină pe judecători. Același argument a permis prezentarea antisemitismului ca „defensiv". Dar, bineînțeles, a făcut exact jocul asasinilor de dreapta din *Freikorps*, *Bund* și *Orden* și a ajutat la transformarea Germaniei dintr-o societate extraordinar de supusă legii într-una extraordinar de violentă. Statisticile făcute în 1922 pentru o perioadă de patru ani (1919–1922) arată că au fost comise 354 de crime de către dreapta și 22 de către stînga. Cei răspunzători pentru fiecare dintre crimele stîngii au fost aduși în fața justiției; zece dintre ei au fost executați, iar alți douăzeci și opt au primit sentințe în medie de cincisprezece ani. Dintre crimele dreptei, 326 n-au fost rezolvate niciodată; cincizeci de criminali au mărturisit, dar din aceștia mai bine de jumătate au fost achitați în ciuda mărturisirii; iar douăzeci și patru au primit condamnări în medie de patru luni.[50]

Pe scurt, dreapta putea practica violența fără a se teme de răspunderea în fața legii. Judecătorii și jurații simțeau că participă la lupta dintre cultura germană și civilizația străină: era drept să recunoști că violența ar putea fi o reacție legitimă la provocarea culturală. Astfel, cînd marele jurnalist liberal Maximilian Harden, care era și evreu, a fost aproape omorît în bătaie de doi mardeiași în 1922, prezumtivii ucigași au primit doar o sentință fictivă. Apărarea a susținut că Harden a provocat atacul prin „articole nepatriotice", iar juriul a acordat „circumstanțe atenuante".

De ce aveau juriile, care reprezentau oamenii obișnuiți din clasa de mijloc din Germania, tendința de a lua partea „esticilor" împotriva „vesticilor"? Unul dintre motivele principale era ceea ce fuseseră învățați la școală, aceasta reflectînd tonul politic al universităților. Tragedia Germaniei moderne este un exemplu pentru pericolele care se ivesc atunci cînd se permite ca viața universitară să fie politizată și profesorii să-și proclame „ataşamentul". Fie că se înclină spre stînga sau spre dreapta, rezultatele sînt la fel de dezastruoase, căci în oricare dintre cazuri fîntînile adevărului sînt otrăvite. Universitățile și mai ales corpul profesoral erau în proporție copleșitoare de partea conceptului de *Kultur*. Juriștii și profesorii de limbă și literatură germană erau profund naționaliști. Istoricii erau cei mai răi dintre toți. Heinrich von Treitschke scrisese despre întîlnirea Germaniei cu destinul și îi prevenise pe evrei să nu stea în calea „tinerei națiuni". Influenta sa lucrare *Istoria Germaniei în secolul al XIX-lea*, o lucrare wilhelmistă clasică, a fost publicată într-o nouă ediție populară, în tiraj mare, în 1920. Istorici contemporani ca Erich Marcks, Georg von Below și Dietrich Schäfer mai celebrau încă realizările lui Bismarck (aniversările victoriei de la Sedan și întemeierea imperiului erau ambele sărbătorite prin zile libere în universități), iar lecțiile pe care le învățaseră din primul război mondial se concentrau în jurul lipsei de „neînduplecare" a Germaniei. Ei sprijineau mitul „înjunghierii pe

la spate". Comunitatea universitară ca întreg era ca o seră pentru mitologia naționalistă. În loc să încurajeze autocritica și scepticismul, profesorii chemau la „înviere spirituală" și propuneau panacee.[51]

Printr-un simplu ghinion, cartea cea mai citită și mai influentă în Germania anilor '20 era *Declinul Occidentului* de Oswald Spengler, un profesor de școală absurd și pedant. El și-a conceput cartea în 1911, ca avertisment împotriva optimismului nejustificat al germanilor. A scris-o în timpul războiului, anticipînd victoria Germaniei. Primul volum a apărut de fapt în 1918, cînd înfrîngerea i-a conferit o uluitoare relevanță și actualitate. Astfel, a devenit bestseller. Esența cărții era darwinismul social. El definea opt culturi istorice și susținea că li se aplicau „legile morfologiei". Ultima, cultura Vestului, prezenta deja simptome de decădere, precum democrația, plutocrația și tehnologia, indicînd că „civilizația" prelua ștafeta de la „cultură". Părea să explice de ce Germania fusese înfrîntă. Vestea, de asemenea, venirea unei epoci de război nemilos, în care aveau să se ridice noi Cezari, iar democrații și umanitariștii aveau să fie înlocuiți de noi elite de eroi oțeliți care vor căuta nu cîștigul personal, ci servirea comunității.[52] Acestei cărți i-a urmat, în 1920, un eseu senzațional, *Prusianism și socialism*, care chema la un socialism național fără clase, în care întregul popor să muncească împreună, sub un dictator. Era exact tipul de discurs pe care începea să-l propună Mussolini în Italia.

O completare perfectă la analiza lui Spengler a fost opera a alți doi importanți „estici". Carl Schmitt, cel mai important reprezentant al filozofiei germane a dreptului, care a scris un puhoi de cărți și articole în acei ani, nu contenea să scoată în evidență argumentul că ordinea nu va putea fi restabilită decît atunci cînd se va acorda prioritate nevoilor statului și nu căutării unei „libertăți" iluzorii. Reichul nu avea să fie în siguranță pînă cînd Weimarul nu era remodelat ca un stat autoritarist în jurul principiului cuprins în Articolul 48.[53] Acest punct de vedere a fost reafirmat dintr-o perspectivă istorică de către istoricul culturii Arthur Möller van den Bruck într-o carte strălucită publicată în 1923. Germanii, susținea el, erau cei mai importanți creatori ai Europei. Primul lor Reich, imperiul medieval, formase Europa. Cea de-a doua creație, cea a lui Bismarck, era artificială pentru că admisese coruperea liberalismului: evident, acesta fusese motivul pentru care nu rezistase testului. Weimar nu era decît un interludiu al haosului. Acum germanii aveau o nouă șansă: epurînd societatea de liberalism și capitalism, ei puteau construi cel de-al treilea și ultimul stat care avea să întruchipeze toate valorile Germaniei și să dureze o mie de ani. El și-a intitulat acest remarcabil exercițiu de profeție istorică *Cel de-al treilea Reich*.[54]

Stimulați de profesorii lor, studenții germani, în medie cam 100 000 în perioada Weimar, au făcut o primire entuziastă acestor filozofii „estice". Ideea că masa studențească este, dintr-un punct de vedere constituțional, depozitarul idealismului umanist nu ar supraviețui unui studiu al perioadei Weimar.

După foștii ofițeri, studenții reprezentau principala sursă de forță a extremiștilor violenți, în special de dreapta. Politica studenților a fost dominată de mișcarea *Hochschulring* de extremă dreaptă pe tot parcursul anilor '20, pînă cînd aceasta a fost înlocuită de nazism.[55] Extremiștii de dreapta au început prin a converti cîțiva studenți din fiecare campus, transformîndu-i în activiști cu normă întreagă, plătiți ca să nu învețe. Activiștii puteau apoi să controleze masa de studenți. Naziștii s-au descurcat mult mai bine printre studenți decît în rîndurile populației ca întreg, iar victoriile lor electorale erau întotdeauna precedate de promovări în campus, studenții dovedindu-se cei mai buni prozeliți ai lor. Studenții vedeau nazismul ca pe o mișcare radicală. Le plăcea egalitarismul lui. Le plăcea și antisemitismul lui. De fapt, studenții erau mai antisemiți și decît clasa muncitoare, și decît burghezia. Majoritatea asociațiilor studențești germane îi excluseseră pe evrei încă dinainte de 1914. În 1919 fraternitățile au subscris la „Hotărîrea Eisenach", care prevedea că obiecția rasială față de evrei era de neînfrînt și nu putea fi înlăturată prin botezare. În anul următor ei i-au deposedat pe studenții evrei de „onoarea" duelului. În 1922 autoritățile Universității din Berlin au anulat o slujbă comemorativă în cinstea lui Wather Rathenau, care fusese asasinat, pentru a nu risca o demonstrație studențească violentă. Această politică de liniștire în fața violenței studenților a devenit modelul anilor '20, rectorii și facultățile preferînd să cedeze întotdeauna la cele mai scandaloase cerințe ale liderilor studenților decît să riște să aibă necazuri. În 1929, universitățile trecuseră aproape integral în tabăra „estică".

În fața acestei masive ridicări de forțe sociale, pe ce se puteau baza „vesticii"? Nu erau mulți pregătiți să moară pentru Weimar sau măcar să pledeze în favoarea sa. Liberalii, după cum a spus unul dintre ei, „făcuseră mariajul cu Republica fără să o iubească". Pentru ei, ea nu făcea decît să umple golul lăsat de dispariția monarhiei, pînă apărea ceva mai bun. Chiar și Max Weber, înainte de moartea sa în 1920, a recunoscut că ar fi preferat o democrație pacifistă sub conducerea unui om puternic uneia parlamentare care presupunea că va fi slabă sau coruptă, ori și una și alta. După cum spunea avocatul liberal münchenez, profesorul Hans Nawiasky, Republica era un copil născut în dureri, de a cărui venire nu se putea mîndri nimeni.[56] Ea nu a putut fi separată niciodată în mințile oamenilor de originile ei tragice și detestabile.

Stînga avea cel mai mult de pierdut dacă Weimarul eșua — de fapt, ei aveau cel mai mult de cîștigat dacă-l făceau să reușească —, dar extrema stîngă, cel puțin, nu a putut fi convinsă niciodată să aprecieze acest lucru. Cicatricele lui 1919 nu s-au vindecat niciodată, iar elementele leniniste îi urau pe social-democrați, pe care au început să-i numească „social-fasciști" din 1923, cu mai multă pasiune decît oricine dintre cei aflați mai la dreapta spectrului politic. Ei nu au întîrziat să recunoască în fascism un fenomen nou și extrem de periculos, dar au refuzat să facă vreo distincție între con-

servatorii clasei de mijloc care erau pregătiți să acționeze în cadrul legii și sălbaticii din plan politic care se aflau chiar în afara ei. Marxiștii nu au înțeles nici semnificația antisemitismului. Și aici mințile le-au fost încețoșate de sistemul narcotic al lui Marx. Marx acceptase mult din mitologia antisemitismului prin aceea că respingea iudaismul ca o reflectare a epocii cămătărești a capitalismului. La venirea revoluției, el era sortit să dispară: „evreul" ca atare nu va mai exista.[57] Ca rezultat al acestui raționament absurd, marxiștii evrei – Troțki, Luxemburg, Paul Axelrod, Otto Bauer, Julius Martov — s-au simțit obligați să respingă autodeterminarea națională pentru evrei, în timp ce o susțineau pentru toți ceilalți.[58] Era o perversitate dureroasă în această negare crasă a naturii. După cum formula istoricul evreu Simon Dubnow: „Cît de mult trebuie să se urască pe sine un evreu care recunoaște dreptul oricărei naționalități și limbi la autodeterminare, dar se îndoiește de el sau chiar îl neagă pentru propriul său popor, a cărui «autodeterminare» a început acum trei mii de ani."[59] Văzînd în evrei o non-problemă, marxiștii au expediat și antisemitismul, tot ca pe o non-problemă. Ei au intrat astfel în cea mai mare criză ideologică din istoria europeană, aruncîndu-și creierii pe fereastră. A fost un caz de dezarmare intelectuală unilaterală.

Cu toate acestea, distrugerea Republicii nu a fost inevitabilă. Ar fi supraviețuit aproape sigur dacă dreapta radicală nu ar fi produs un geniu politic. Tragedia principală a istoriei lumii moderne este că atît republica rusă cît și cea germană au găsit în Lenin și Hitler adversari de un calibru excepțional, care întruchipau Voința de Putere într-un grad unic în timpurile noastre. Bineînțeles, apariția unei astfel de figuri nu a fost nicidecum o surpriză pentru „exaltații" dreptei germane. Toți discipolii lui Nietzsche erau de acord că un *Führer* va fi necesar și va apărea ca un Mesia. El era văzut precum Cavalerul din celebra stampă a lui Dürer, *Cavalerul, Moartea și Diavolul*. În *Omul de stat creștin*, Wilhelm Stapel îl prezenta ca pe un conducător, războinic și preot în același timp, împodobit cu calități carismatice.[60]

Realitatea era oarecum diferită. Hitler era total nereligios și nu-l interesa deloc etica sau onoarea. El credea în determinismul biologic, așa cum Lenin credea în determinismul istoric. El considera că rasa, și nu clasa, era adevăratul principiu revoluționar al secolului al XX-lea, așa cum naționalismul fusese în al XIX-lea. Avea o proveniență similară cu a lui Lenin. Și tatăl lui era un birocrat mărunt, un funcționar de vamă austriac de la granița cu Bavaria. Hitler, ca și Lenin, era produsul unei epoci tot mai obsedate de politică. El nu a încercat niciodată serios să-și cîștige existența prin orice alte mijloace și se simțea cu adevărat în largul său, ca și Lenin, într-o lume în care obținerea puterii prin conspirație, agitație și forță era principalul țel și unica satisfacție a existenței. Dar, în acea lume pustie și tristă, el, ca și Lenin, era stăpîn. Avea același egoism intelectual, aceeași lipsă de îndoieli în ce privea propria-i persoană, aceeași cruzime în relațiile personale, aceeași preferință pentru forță în locul discuției și, mai important încă, aceeași știință

de a combina devotamentul absolut față de un scop pe termen lung cu oportunismul abil. Cei doi împărtășeau chiar un anume puritanism: Hitler, ca și Lenin (și spre deosebire de Mussolini), avea prea puțină vanitate personală și nu era corupt de falsa strălucire a puterii.

Dar într-o anumită privință esențială ei erau foarte diferiți. În timp ce Lenin era tipul religios de revoluționar, Hitler era un romantic. De fapt, el era un artist. Intelectualii liberali au fost îngroziți, în 1939, cînd Thomas Mann, într-un eseu strălucit numit *Fratele Hitler*, l-a comparat cu artistul romantic arhetipal (așa cum era descris în *Vie de Bohème,* a lui Henri Murger, să spunem) și se întreba: „N-ar trebui oare, chiar și împotriva voinței noastre, să recunoaștem în acest fenomen un aspect al caracterului artistului?"[61] Totuși comparația este valabilă și revelatoare. Explică multe lucruri despre hitlerism care altfel ar rămîne obscure. Hitler se ocupa de pictură cu foarte puțină măiestrie și fără succes. Nu în asta consta talentul său. Dar reacțiile lui erau de obicei acelea ale unui artist atît în respingere, cît și în atracție. Cînd tatăl îl lua la locul său de muncă, el se simțea plin de „dezgust și ură"; era „o cușcă guvernamentală" unde „niște bătrîni stăteau îngrămădiți unul peste altul, ca niște maimuțe".[62] A înțeles că avea o misiune politică atunci cînd a ascultat pentru prima dată un spectacol cu primul succes al lui Wagner, *Rienzi*, despre un om de rînd care devine tribun al poporului în Roma secolului al XIV-lea, dar este ucis de nobilii invidioși pe un capitoliu în flăcări: „Atunci a început", a spus el mai tîrziu.[63] Pare să fi conceput „soluția finală" pentru evrei în decorul fantastic al castelului gotic de la Werfenstein în Austria, unde un călugăr răspopit, Jörg Lanz von Liebenfels, elabora un program sistematic de înmulțire și exterminare de rasă „pentru extirparea omului-animal și propagarea omului nou superior", și ducea lupta de rasă „înfigînd cuțitul castrării pînă-n plăsele". Este semnificativ că Lanz pretindea că atît Lenin cît și Hitler se aflau printre discipolii săi, văzînd o analogie între exterminarea claselor „aruncate la lada de gunoi a istoriei" și rasele eliminate prin programe de control al reproducerii, două forme de darwinism social.[64] Hitler era de asemenea foarte iscusit în a le exploata în avantajul său. Dar clasa nu se afla în centrul visului său politic pentru că nu era un concept vizual. Rasa era.

Hitler pare să fi abordat întotdeauna politica în termenii imaginilor vizuale. Ca și Lenin sau, mai degrabă, ca și Stalin, era un practicant remarcabil al celui mai radical viciu al secolului: ingineria socială — ideea că ființele omenești pot fi nivelate ca betonul. Dar în cazul lui Hitler aceste scheme satanice aveau întotdeauna o dimensiune artistică. Plănuind un imperiu mondial cu centrul în Berlin, avea în minte mai întîi uriașele structuri de stat ale capitalei, iar acestea erau apoi modelate pînă în cel mai mărunt detaliu.[65] Cînd, în timpul războiului, Hitler dădea indicații pentru transformarea politică, demografică și economică a zeci de milioane de kilometri pătrați ai Europei, pînă la Urali, el vorbea în termeni elaborați despre grădinile

babiloniene care aveau să împodobească orașele rasei stăpînitoare.[66] Era foarte caracteristic pentru el că a pus un arhitect să se ocupe de producția de război. De fapt ar fi trebuit să fie el însuși arhitect. Cînd vorbea despre dorința sa ca lumea să fie „schimbată temeinic și în toate componentele ei", el gîndea vizual și în termeni concreți, ca o extindere a visului său de-o viață de a reconstrui Linzul, orașul său natal. Tot ceea ce a realizat de fapt acolo a fost un pod nou: dar aproape pînă în ultima sa zi în bunker, el a studiat planuri pentru transformarea orașului. Se gîndea din cînd în cînd că se va retrage, „după război", și principala sa misiune fiind îndeplinită, va resistematiza orașe și va superviza proiecte de construcții publice.

Abordarea artistică a lui Hitler era absolut esențială pentru succesul său. Fanatismul de tip religios al lui Lenin nu ar fi dat niciodată rezultate în Germania. Germanii erau poporul cel mai bine educat din lume. Era foarte greu să le cucerești mintea. Inima lor, sensibilitatea lor erau ținte mai ușoare. Forța lui Hitler era că împărtășea cu atît de mulți germani devotamentul față de imaginile naționale noi și vechi: păduri încețoșate în care creșteau titani blonzi; sate zîmbitoare sub umbra castelelor ancestrale; orașe-grădină ridicîndu-se din mahalale cu aspect de ghetou; Walkirii călare, Walhalle în flăcări, noi nașteri și zori în care strălucitoare structuri milenare aveau să se ridice din cenușa trecutului și să reziste secole de-a rîndul. Hitler avea în comun cu germanul de rînd gustul pentru acele multvisate imagini pe care le implantase aproape un secol de propagandă naționalistă.

Este probabil adevărat că înclinațiile lui culturale au fost sursa succesului său. Ura populației față de cultura Weimarului era o sursă uriașă de energie politică, pe care a folosit-o cu încîntare. Teoria lui Lenin că trebuia să renunți la muzică pentru a te concentra asupra politicii ar fi fost de neînțeles pentru el. În Germania, muzica era politică; în special opera. Hitler ilustrează adevărul că există o relație strînsă între talentele de arhitect și cele teatrale. Instinctele lui romantic-artistice l-au condus la redescoperirea unui adevăr aproape la fel de vechi ca și *polis*-ul însuși, care cu siguranță există încă de pe vremea faraonilor: că prezentarea conducătorului carismatic, fie el monarh al Renașterii sau politician democrat modern, este cel puțin tot atît de importantă ca și ideile. Unul dintre motivele pentru care Hitler îl admira pe Wagner era că a învățat atît de multe de la el, mai ales din *Parsifal*, care a devenit un model pentru aparițiile sale de efect. Lecția pe care a învățat-o pe frontul de Vest a fost că războaiele puteau fi pierdute sau cîștigate prin propagandă: un gînd care i-a inspirat faimosul capitol al șaselea din *Mein Kampf*. Scopul oricărei propagande, scria el, este „o încălcare a libertății de voință a omului"[67]. Acest lucru se putea realiza prin „farmecul misterios" al Bayreuthului, „crepusculul artificial al bisericilor catolice gotice", și el a folosit ambele aceste efecte; dar a furat și trucurile lui Reinhardt și ale altor producători disprețuiți ai Weimarului, precum și metodele cinematografice ale lui Fritz Lang. Scenele discursurilor sale erau proiectate și montate cu un

profesionalism demn de invidiat; atenția acordată detaliului era fanatică. Hitler era primul care să aprecieze forța amplificării și diabolismul reflectoarelor: el pare să fi inventat conceptul de *son et lumière* și să-l fi folosit cu un efect zdrobitor la marile lui mitinguri nocturne. A importat costumația și insignele politice din Italia lui Mussolini, dar le-a perfecționat, astfel încît uniformele hitleriste rămîn standardul excelării în somptuozitate totalitaristă. Atît stalinismul, cît și maoismul au imitat punerile în scenă ale lui Hitler, întrecîndu-le în dimensiuni, dar nu în stil.

Ca star al acestor spectacole lirice, Hitler făcea repetiții cu tot atît de mult profesionalism. Mitul „oratorului nebun" era neîntemeiat. Hitler s-a controlat întotdeauna cît se poate de bine. Ideea i s-a părut însă folositoare pentru cînd avea de-a face cu străinii, căci oameni precum Neville Chamberlain erau extrem de ușurați atunci cînd îl întîlneau pe Hitler în carne și oase și descopereau că e în stare să poarte discuții normale și rezonabile. Dar toate aceste efecte de „nebun" erau plănuite cu grijă. El a spus în august 1920 că scopul său era să folosească „înțelegerea calmă" pentru a-i „șfichiui și incita pe cei călăuziți de instincte"[68]. Studia întotdeauna acustica sălilor în care vorbea. Avînd o memorie excelentă, își învăța discursurile pe dinafară (deși avea și notițe complete). Exersa în fața unei oglinzi și îl punea pe fotograful partidului să-l surprindă în acțiune ca să poată studia pozele. Te înfiori gîndindu-te ce-ar fi putut face cu ajutorul televiziunii, și e ciudat că nu i-a impulsionat dezvoltarea: Berlin-Witzleben a produs un spectacol de televiziune încă din 8 martie 1929. Hitler folosea gesturi de orator, rare în Germania la vremea aceea, pe care le copia de la Ferdl Weiss, un actor comic münchenez specializat în spectacole date prin localuri. Își programa să ajungă tîrziu, dar nu prea tîrziu. În prima perioadă se descurca excelent cu cei care îl întrerupeau și folosea foarte mult umorul sarcastic.[69] Mai tîrziu a țintit la imaginea profetului inspirat și a redus drastic conținutul politic specific al discursurilor sale. Sora lui Nietzsche, Elizabeth, pe care a vizitat-o la Weimar, spunea că i-a făcut impresia mai degrabă a unui lider spiritual decît a unuia politic.[70] Dar stilul lui nu era atît acela al unui teolog cît al unui reanimator: ziaristul american H.R. Knickerbocker îl compara cu „Billy Sunday".[71] Un observator scria la vremea aceea: „Hitler nu ține niciodată discursuri politice în adevăratul sens al cuvîntului, ci numai filozofice."[72] De fapt, el nu schița un program și nu făcea promisiuni; mai degrabă cerea un angajament. El vedea în politică un mobilizator al voințelor. Ascultătorul își supunea voința liderului său, care i-o înapoia revigorată. După cum spunea el: „Voința, dorințele, precum și forța a mii de oameni sînt acumulate în fiecare individ. Cel care intră la un astfel de miting îndoindu-se și șovăind pleacă întărit pe dinăuntru: a devenit un liant al comunității."

Atingem aici un punct important. Hitler, ca și Lenin, nu avea decît dispreț pentru democrația parlamentară sau pentru orice alt aspect al liberalismului. Dar în timp ce Lenin insista că o elită ori chiar un singur individ

reprezenta voința proletariatului în virtutea *gnosis*-ului ei/lui, Hitler nu se opunea ca vocea democrației să se exprime într-o formă mai puțin metafizică. Într-un anumit sens el credea în democrația participantă și chiar a practicat-o un timp. De fapt, Hitler nu avea de ales decît să obțină puterea, într-o oarecare măsură, prin mijloace democratice. Într-un rar moment de sinceritate, Lenin a spus odată că numai o țară ca Rusia putea fi cucerită atît de ușor cum o făcuse el. Germania era cu totul altceva. Ea nu putea fi violată. Ea trebuia sedusă.

Lui Hitler i-a luat ceva timp să descopere asta. Educația lui politică merită să fie studiată mai în amănunt. În Viena dinainte de 1914 el și-a însușit socialismul și antisemitismul. Socialismul l-a luat de la celebrul primar social-creștin Karl Lueger, care a imitat și a îmbunătățit politica socială a lui Bismarck pentru a crea un stat al bunăstării în miniatură: în cincisprezece ani a dat Vienei un transport excelent, un sistem educațional și de securitate socială, spații verzi și un milion de noi locuri de muncă. Era prefigurarea întregii politici interne a lui Hitler pînă în 1939: folosirea uriașului stat paternalist pentru a convinge masele să renunțe la libertate în schimbul securității. Lueger era și el antisemit, dar un alt politician vienez, pangermanistul Georg von Schönerer, a fost cel care l-a învățat pe Hitler să pună „soluția" la „problema evreiască" în centrul politicii sale: Schönerer cerea legi antievreiești, iar adepții săi purtau pe lanțul de la ceas o insignă cu un evreu spînzurat.

Cel de-al treilea element, care l-a transformat pe Hitler în „esticul" arhetipal, s-a adăugat în timpul războiului. Ludendorff credea cu tărie în educația politică a soldaților. El îi îndoctrina cu ideea unei vaste expansiuni spre Est, care, așa cum arătase Tratatul de la Brest-Litovsk, era posibilă. Hitler a devenit un reprezentant entuziast al acestei viziuni, a extins-o și a adaptat-o pentru a include în realizarea ei „soluția finală" la „problema evreiască". A rămas cel mai important element al întregului său program de acțiune, axa atacului în jurul căreia se învîrtea tot restul. Proiectul lui Ludendorff pentru o armată politizată a fost una din multele idei pe care Lenin le-a adoptat cu entuziasm, numind comisari politici pînă la nivel de batalion. Armata germană, la rîndul ei, a readoptat-o după înăbușirea revoltelor comuniste de la începutul lui 1919. Departamentul Politic al comandamentului districtului München l-a făcut pe Hitler unul dintre primii „ofițeri de instrucție politică" după zdrobirea sovietului de la München. Ernst Röhm a fost unul dintre colegii săi. Acești doi oameni au profitat din plin de temerile antiroșii autentice din München pentru a transforma orașul în capitala extremismului german.

În septembrie 1919 Hitler a preluat conducerea unui mic grup proletar numit Partidul Muncitoresc German. Pînă în aprilie 1920, cînd a părăsit armata pentru a se dedica exclusiv carierei politice, îl transformase în nucleul unui partid mare, dîndu-i o politică externă (abrogarea Tratatului de la Ver-

sailles, o Germanie mai mare, extinderea spre Est, retragerea cetățeniei evreilor) și îi reorganizase obiectivele economice într-un program radical alcătuit din douăzeci și cinci de puncte: confiscarea profiturilor de război, abolirea cîștigurilor nemuncite, preluarea de către stat a trusturilor și a profiturilor industriei, exproprierea fără compensație a terenurilor pentru nevoi naționale. El a adăugat, de asemenea, cuvintele „Național-Socialist" la titulatura partidului. Deși Hitler folosea uneori cuvintele naționalism și socialism ca și cum ar fi fost interșanjabile, elementul radical și socialist al programului său a rămas întotdeauna puternic. El nu a fost niciodată, în nici un sens, un politician burghez ori conservator sau un reprezentant ori apărător al capitalismului. Și nici Partidul Nazist nu reprezenta clasa mic-burgheză. Istoricii moderni au discutat aprins în ce măsură acest partid era atrăgător pentru clasa muncitoare.[73] Adevărul pare a fi că naziștii activi erau recrutați dintre nemulțumiții din toate clasele, cu excepția țăranilor și a fermierilor. Dintr-un total de 4 800 de membri în 1923, 34,5% aparțineau clasei muncitoare, 31% clasei mic-burgheze, 6,2% erau funcționari de stat mărunți, 11,1% funcționari, 13,6% mici oameni de afaceri și negustori.[74]

Politica lui Hitler de creare a unui partid al elitei de avangardă la scară mare urma, desigur, modelul experienței lui Lenin. De fapt, în anumite aspecte importante el a rămas leninist pînă la capăt, mai ales în credința sa că un partid disciplinat și puternic centralizat, care să ajungă o culme a autocrației, era singurul instrument capabil să ducă la bun sfîrșit o revoluție fundamentală. O dată ajuns la putere, el a pus în mișcare o preluare de către partid a puterii asupra tuturor organismelor societății exact așa cum o făcuse și Lenin. Și inițial el a plănuit să preia puterea la fel ca Lenin în 1917, printr-un puci paramilitar. A fost încurajat în hotărîrea sa de succesul marșului lui Mussolini asupra Romei în toamna lui 1922. Un an mai tîrziu, a considerat că sosise timpul și în Germania.

În 1923 moneda germană, care se clătina de mult pe marginea prăpastiei, a căzut în sfîrșit. În 1913 marca germană valora 2,38 dolari americani. În 1918 căzuse la 7 cenți, iar la mijlocul lui 1922 cu un dolar american cumpărai 100 de mărci. Autoritățile financiare germane dădeau vina pe clauzele privind despăgubirile de război din Tratatul de la Versailles. De fapt, despăgubirile nu aveau nici o legătură directă cu asta. Veniturile publice germane erau nesigure încă de pe vremea lui Bismarck, cînd acesta își finanțase războaiele din împrumuturi, lichidînd apoi datoriile prin prăzi de război. S-a încercat aceeași tehnică și în 1914–1918, dar de data asta nu au mai fost nici un fel de prăzi și Germania s-a trezit cu un munte de datorii publice în polițe de stat și o cantitate impresionantă de bani de hîrtie în circulație. Inflația a început cu mult înainte ca măcar să se audă de despăgubiri și ajunsese la niveluri de hiperinflație în 1921, cînd au devenit scadente primele plăți. Criza s-a datorat în întregime felului în care Ministerul de Finanțe, instigat de Reichsbank, a permis extinderea creditelor și a cantității de bancnote emise. Nimănui

din zona financiară și de afaceri nu i-a păsat cîtuși de puțin de „marca republicană". Au speculat și au comis evaziuni împotriva ei, au exportat capital și, în cazul industriașilor, au investit în capital fix cît de repede au putut, împrumutînd bani de hîrtie. Cînd Keynes a fost chemat pentru consultanță în toamna lui 1922 el a propus un remediu drastic pe care o generație mai tîrziu avea să-l numească „monetarism" — guvernul, a spus el, trebuie să echilibreze cu orice preț bugetul și să frîneze emiterea de monedă. Acest sfat excelent a fost respins, și tiparnițele și-au accelerat ritmul.[75]

Colapsul final al monedei a început în ianuarie 1923 cînd francezii au ocupat bazinul Ruhr, populația a încetat să lucreze și guvernul german și-a asumat responsabilitatea de a plăti în continuare salarii. În vara lui 1923, un congresman american aflat în vizită, A.P. Andrew, observa că primea 4 000 de milioane de mărci pe 7 dolari; o masă pentru două persoane la restaurant costa 1 500 de milioane, plus un bacșiș de 400 de milioane. La 30 noiembrie emisiunea zilnică ajungea la 4 000 de cvintilioane. Băncile luau o dobîndă de 35% pe zi pentru împrumuturi și ofereau deponenților una de 18% pe an. Ca rezultat o țărancă ce a depus o sumă echivalentă cu prețul unei vaci și a retras-o șase luni mai tîrziu a descoperit că era mai mică decît prețul unui hering. Micii deponenți și posesorii de titluri de stat au pierdut totul. Marii cîștigători, în afară de guvern, au fost proprietarii de pămînt, care și-au răscumpărat toate ipotecile, și industriașii, care și-au plătit datoriile în hîrtii fără valoare și au devenit proprietarii absoluți ai întregului lor capital fix. A fost unul dintre cele mai mari și mai brutale transferuri din istorie. Responsabilitățile erau clare; beneficiarii fraudei erau ușor de identificat. Cu toate acestea, faptul că publicul german și mai ales perdanții, departe de a „dezvolta o conștiință proletară" — cum prezisese Marx că se va întîmpla într-un astfel de caz —, dădeau vina pe Tratatul de la Versailles și pe „speculanții evrei" este un semn deprimant al obtuzității publice în ce privea chestiunile economice.

Evident, o astfel de revoltă a avut rezultate politice. La 13 august Gustav Stresemann, singurul politician weimarez popular, a format o „Mare Coaliție" de la social-democrați pînă la dreapta cît de cît respectabilă. A durat numai o sută de zile. A fost declarată starea de urgență și puterea a fost pusă în mîinile ministrului Apărării. Se vorbea despre un „Marș asupra Berlinului". Dar, așa cum s-a întîmplat aproape întotdeauna, comuniștii au fost cei care au început ciclul violenței printr-o revoltă în Saxonia. Hitler a hotărît acum că era timpul să cucerească Bavaria. La 8 noiembrie oamenii lui au înconjurat o berărie în care se întrunea conducerea locală, i-au luat prizonieri pe toți liderii, i-au constituit într-un nou guvern dictatorial cu el ca șef politic și Ludendorff șef al armatei și apoi au intrat în oraș în marș cu 3 000 de oameni. Dar poliția a deschis focul, marșul s-a dispersat. Hitler a fost arestat și în cele din urmă condamnat la cinci ani de închisoare în fortăreața Landsberg.[76]

Autoritățile nu aveau însă nici o intenție de a-l lăsa să-și ispășească pedeapsa. Hitler a beneficiat de standardele duble care favorizau toți infractorii „estici". „Prizonierul din Landsberg" era un deținut popular și răsfățat. În loc de uniforma de închisoare el purta *Lederhosen* *, o jachetă țărănească bavareză și o pălărie de vînătoare verde cu pană. Petrecea pînă la șase ore pe zi primind un șuvoi constant de vizitatori, inclusiv admiratoare și politicieni servili. La aniversarea a treizeci și cinci de ani florile și pachetele au umplut mai multe încăperi ale fortăreței, iar celula sa, după spusele unui martor ocular, „arăta tot timpul ca un magazin de delicatese"[77]. Lunile pe care le-a petrecut acolo au fost tocmai cît i-a trebuit ca să scrie *Mein Kampf*, bătînd-o „cu două degete la o mașină veche de scris"[78], după cum avea să povestească mai tîrziu soția lui Hess, Ilse.

În timp ce Hitler se afla în Landsberg, Germania a trecut printr-o mare schimbare. Pe termen scurt, evenimentele s-au derulat împotriva lui. Noul președinte al Reichsbank, dr Hjalmar Schacht, a stabilizat moneda, a introdus o nouă Reichsmark, bazată pe aur și negociabilă în străinătate, a oprit tipărirea de bancnote și a tăiat cheltuielile guvernamentale. A făcut, de fapt, ceea ce spusese Keynes cu optsprezece luni înainte. Economia germană, de fapt economia mondială, intra în ape mai liniștite. Următorii cinci ani au fost de expansiune economică constantă și în consecință de o mai mare stabilitate politică: au fost cei mai buni ani din viața Weimarului. Din Landsberg, Hitler și-a dat seama că nu avea să ia puterea în stilul lui Lenin. Trebuia să devină un politician popular. *Mein Kampf* menționa acest fapt și indica exact cum avea s-o facă. Dar el a simțit, de asemenea, că anul 1923 fusese un punct de cotitură, care pe termen lung avea să-i fie favorabil. Pentru milioanele de victime, moștenirea Marii Inflații avea să fie o ură nestinsă față de Weimar și conducătorii săi, față de guvernul „occidentalizator", față de Tratat, Aliați și germanii care erau asociați cu ei. Clasa de mijloc germană își deplasase axa. Prin urmare, cauza occidentală era sortită pieirii; „cultura" avea să prevaleze asupra „civilizației". Hitler a observat această reorientare seismică în remarcabilul capitol al patrulea din *Mein Kampf*, care descrie „războiul pentru spațiu vital" dus împotriva Rusiei. „Oprim neîncetata deplasare a Germaniei către Sud și Vest", scria el, „și ne întoarcem privirea spre pămînturile din Est. Renunțăm, în sfîrșit, la politicile coloniale și comerciale ale perioadei antebelice și începem politica fertilă a viitorului."[79]

Aproape în același moment în care Hitler scria asta, un englez bizar și intuitiv ajungea la exact aceeași concluzie. La 19 februarie 1924 D.H. Lawrence scria o „Scrisoare din Germania".[80] Era, spunea el, „ca și cum viața germanică se desprinde încet de contactul cu Europa Occidentală, scurgîndu-se spre pustiurile Estului". La ultima sa vizită, în 1921, Germania „era încă deschisă spre Europa. Atunci încă mai aștepta o reunire [...] o recon-

* Pantaloni de piele (*n.t.*).

ciliere cu Europa de Vest. Acum asta s-a terminat [...] pozitivismul civilizației noastre a fost distrus. Influențele care vin vin în mod invizibil din Tartar. [...] Reîntorcîndu-se la fascinația Estului distructiv care l-a produs pe Attila". El continua:

> ... noaptea simți lucruri ciudate mișcîndu-se prin întuneric. [...] E o senzație de pericol [...] o senzație ciudată, *înfiorătoare* de pericol misterios. [...] Speranța în pace și producție e distrusă. Vechiul curs, vechile afinități sînt întrerupte. S-a instaurat un flux cu mult mai vechi. Înapoi, înapoi la polaritatea sălbatică a Tartarului și departe de polaritatea Europei creștine civilizate. Asta, după părerea mea, s-a întîmplat deja. Și e un lucru de importanță mult mai profundă decît orice *eveniment* real. Este părintele următoarei faze de evenimente.

Hotărît să exploateze această nouă polaritate, în rolul său de politician populist, Hitler — care avea o neîndoielnică imaginație creatoare — și-a petrecut ultimele săptămîni în închisoare inventînd conceptele de drumuri spectaculoase construite special pentru mașini, viitoarele *Autobahnen* și de „mașină populară" sau *Volkswagen* care să poarte națiunea pe aceste drumuri.[81] El a fost eliberat la 20 decembrie 1924 și, flămînd de Wagner, s-a dus direct în casa pianistului Ernst Hanfstängel și i-a ordonat: „Cîntă *Liebestod*". În dimineața următoare a cumpărat un Mercedes cu 26 000 de mărci și de atunci, pînă a devenit cancelar, a ținut morțiș să depășească fiecare mașină de pe stradă.[82]

4

Decadența legitimității

În vreme ce asupra Germaniei sufla vîntul Estului, alianța anglo-saxonă se destrăma. La 22 septembrie 1922, la Hotelul Matignon din Paris, a avut loc o scenă îngrozitoare între Raymond Poincaré, primul-ministru francez, și lordul Curzon, ministrul de Externe britanic. Cu trei zile înainte, francezii își retrăseseră trupele din Chanak, lăsînd micul contingent britanic expus întregii furii a naționaliștilor lui Atatürk și, prin urmare, unei inevitabile umiliri. Curzon venise să protesteze.

Cei doi bărbați se detestau. Poincaré era purtătorul de cuvînt al *rentier*-ilor francezi — un avocat forsytian, inteligent, prudent, cumpătat, căruia îi plăcea să citeze sfatul dat de Guizot francezilor, „*Enrichissez-vous*!" Era poreclit *L'Avocat de France*: moștenise naționalismul lui Thiers, a cărui biografie o scria. Lucrul cu care se lăuda cel mai tare era incoruptibilitatea: insista să-și scrie toate scrisorile de mînă și, ori de cîte ori trimitea un mesager oficial în chestiuni particulare, îl plătea din banii lui.[1] Și Curzon își scria singur scrisorile, mii și mii, stînd pînă tîrziu în noapte, deoarece nu putea să doarmă din cauza unei lovituri la coloană din anii copilăriei. Și el era înclinat către parcimonie, controlînd riguros cheltuielile pentru gospodărie făcute de lady Curzon, ținîndu-și servitorii din scurt pînă într-atît încît spunea cameristei cum să șteargă praful ori valetului cum să toarne ceaiul. Dar Poincaré a dat la iveală tot disprețul său aristocratic față de vulgaritatea clasei de mijloc și lipsa de autodisciplină emoțională a francezilor. În timp ce se certau, Poincaré „și-a pierdut complet controlul și timp de un sfert de oră a strigat și a perorat cît l-a ținut gura". Lordul Hardinge, ambasadorul britanic, a trebuit să-l conducă pe șocatul Curzon într-o altă încăpere, unde acesta s-a prăbușit pe o canapea roșie, cu mîinile tremurîndu-i puternic. „Charley", a spus el, „nu pot să-l suport pe omulețul ăsta oribil. Nu pot să-l suport. Nu pot să-l suport." Și lordul Curzon a început să plîngă.[2]

Cauza principală a rupturii dintre Anglia și Franța a fost tocmai estimarea diferită a probabilității unei renașteri militare a Germaniei. Majoritatea britanicilor îi priveau pe oamenii de stat francezi ca pe niște paranoici cînd venea vorba de Germania. „Vă spun eu", a fost auzit spunînd Edouard Herriot de către Sir Austen Chamberlain, „mă aștept cu spaimă să reînceapă războiul cu noi în zece ani."[3] Acest punct de vedere al francezilor era împărtășit și

de membrii britanici ai Comisiei de Control Inter-Aliate, a cărei atribuție era să supravegheze respectarea articolelor 168–169 ale Tratatului de la Versailles care se refereau la dezarmarea Germaniei. Generalul de brigadă J.H. Morgan raporta în secret că Germania își păstrase mai multe din caracteristicile ei antebelice, în special militarismul, decît orice alt stat din Europa.[4] Francezii pretindeau că, de fiecare dată cînd verificau o declarație a Ministerului de Război de la Weimar, descopereau că era neadevărată. Dar rapoartele Comisiei de Control care menționează încălcări grave nu au fost niciodată publicate; ele au fost, după părerea unora, suprimate în mod deliberat, pentru a veni în sprijinul cauzei generale a dezarmării și a reducerii cheltuielilor pentru apărare. Ambasadorul britanic în Germania, lordul D'Abernon, un distins militant pentru abstinență, era un progerman pasionat, primul dintre Pacifiști; el credea fiecare cuvînt din cartea lui Keynes și raporta că Germaniei îi era imposibil să ascundă încălcările Tratatului.[5] El nu spunea nimic în rapoartele sale despre companiile pe acțiuni întemeiate de firme germane pentru a produce arme în Turcia, Finlanda, Rotterdam, Barcelona, Bilbao și Cadiz sau despre aranjamentele făcute de Krupp pentru a fabrica tunuri și tancuri în Suedia.[6]

Resentimentele francezilor față de indiferența britanicilor la riscurile unei renașteri germane au fost realimentate la 16 aprilie 1922, cînd Germania a semnat Tratatul de la Rapallo cu Rusia. Unul dintre obiectivele secrete ale acestui acord, după cum bănuiau francezii, era extinderea aranjamentelor pentru cofabricarea de arme în Rusia și chiar antrenarea piloților și tanchiștilor germani acolo. Tratatul conținea, de asemenea, un mesaj sinistru pentru aliatul estic al Franței, Polonia, sugerînd o înțelegere germano-sovietică împotriva acesteia, care s-a concretizat în cele din urmă în Pactul sovieto-nazist din august 1939. Rapallo a întărit hotărîrea lui Poincaré de a obține de la Germania despăgubirile cu forța, dacă era necesar, și la scurtă vreme după disputa cu Anglia asupra Chanakului a trimis trupe franceze în Ruhr, la 11 ianuarie 1923. O parte din soldați erau din Africa franceză, și unul dintre lucrurile cu care se lăuda Poincaré era că Franța „nu era o țară de 40 de milioane de oameni, ci de 100 de milioane". Sistemul feroviar francez din Africa, așa cum era el, avea ca scop principal transportul rapid al soldaților pe frontul european. Faptul că germanii îi urau îndeosebi pe arabii și pe negrii în uniformă franceză era, pentru francezi, un motiv în plus să-i trimită acolo. Atitudinea tranșantă a Franței a adus rezultate pe termen scurt la 26 septembrie 1923, cînd guvernul german a capitulat de fapt în fața cererilor lui Poincaré. Fiorosul avocățel, care a deținut puterea (cu o întrerupere) pînă în 1929, a fost figura dominantă în politica europeană occidentală în cea mai mare parte a anilor '20 și se pare că pentru mulți (inclusiv unii englezi și americani) a personificat o agresivitate franceză care reprezenta o amenințare mai mare pentru stabilitatea europeană și mondială decît orice ar fi putut veni din Germania.

De fapt, tot ce a produs politica lui Poincaré a fost un uriaș resentiment german, care avea să răbufnească în mod sigur în clipa în care puterea Franței avea să pălească și o consolidare tocmai a acelor forțe din Germania hotărîte să facă posibilă o renaștere militară. Și, bineînțeles, imaginea Franței ca un cocoș de luptă, reluînd locul dominant pe care îl ocupase în Europa de la Ludovic al XIV-lea la Napoleon I, era o iluzie. Versailles-ul nu zdrobise Germania lui Bismarck. Ea era în mod inevitabil singura superputere din Europa, acum că Rusia practic încetase — chiar dacă numai temporar — să mai fie o putere europeană. Mai devreme sau mai tîrziu această superioritate a Germaniei, în oameni, forță industrială, organizare și spirit național, avea să se manifeste din nou. Singura întrebare era dacă acest lucru urma să se petreacă într-un mod generos ori ostil.

Prin comparație, francezii erau slabi. La fel de important, ei se simțeau chiar mai slabi decît erau de fapt. Conștiința slăbiciunii, marcată în anii '20 — fanfaronada lui Poincaré era o încercare de a o ascunde —, a devenit obsesivă în anii '30. În secolul al XVII-lea populația Franței fusese aproape de două ori mai mare decît a oricărei alte țări din Europa. Următoarea ca mărime — destul de semnificativ — era aceea a Poloniei.[7] Francezii constatau cu melancolie declinul noului lor aliat estic, căruia sperau să-i redea măreția pentru a echilibra propriul lor declin. În inimile francezilor era săpat adînc faptul că în 1800 încă mai erau națiunea cea mai numeroasă din Europa, cu singura excepție a Rusiei. De atunci ei suferiseră un relativ declin alarmant, reflectat în rezultatele unor studii demografice îngrijorătoare care au tot apărut din 1840 încoace. Au fost depășiți de austrieci în 1860, de germani în 1870, de britanici în 1900 și italienii aveau să urmeze, în 1933, făcînd din Franța abia a cincea țară din Europa. Între 1800, cînd era de 28 de milioane, și 1940, populația Franței a crescut cu numai 50%, în timp ce a Germaniei s-a împătrit iar a Marii Britanii s-a triplat.[8]

Primul război mondial, care (după părerea francezilor) fusese impus de Germania Franței pentru a o distruge definitiv ca Mare Putere, sporise în mod tragic slăbiciunea demografică a Franței. Fuseseră omorîți 1 400 000 de oameni — 17,6% din armată, 10,5% din întreaga populație masculină activă. Chiar și cu Alsacia și Lorena recîștigate, populația franceză scăzuse de la 39,6 milioane la 39,12 milioane, în timp ce a Marii Britanii, de exemplu, crescuse cu 2,5 milioane în anii războiului. Cam 1,1 milioane de francezi erau *mutilés de guerre*, permanent incapacitați. Germanii omorîseră 673 000 de țărani, răniseră grav încă jumătate de milion, ocupaseră zece *départements* cu o populație de 6,5 milioane, transformaseră un sfert din aceasta în refugiați, distruseseră clădirile fermelor, măcelăriseră animalele și luaseră cu ei utilajele cînd se retrăseseră, și îi transformaseră pe francezi în muncitori-sclavi în fabricile „Socialismului de Război" al lui Ludendorff, unde rata mortalității atingea cei 10% pe an la care s-a ajuns sub naziști în cel de-al doilea război mondial. Francezii se încovoiau sub greutatea acestor

cifre cutremurătoare, care erau făcute să pară și mai cumplite de strălucirea propriei lor propagande de război.

Francezii care fuseseră loviți de război au primit despăgubiri mari după aceea, dar felul în care s-a făcut finanțarea, în ciuda tuturor eforturilor lui Poincaré, a produs o inflație crescîndă care, deși mai puțin spectaculoasă decît cea din 1923 din Germania, a durat mult mai mult și a fost în cele din urmă mult mai dăunătoare moralului națiunii. Între 1912 și 1948, prețurile en gros au crescut în Franța de 105 ori iar prețul aurului de 173 de ori. Raportat la dolar, francul avea în 1939 numai a șaptesprezecea parte din valoarea sa din 1913.[10] Pentru turiștii și expatriații americani și britanici, Franța interbelică era un paradis al chilipirurilor, dar pentru francezii care considerau erodarea constantă a rentelor și economiilor lor drept un motiv în plus pentru a face mai puțini copii era greu. Între 1906 și 1931 numărul familiilor franceze cu trei sau mai mulți copii a scăzut drastic, iar în anii '30 cele mai numeroase erau familiile cu un singur copil. În 1936 Franța avea un procent mai mare de persoane peste șaizeci de ani decît orice altă țară — 147 la mie, față de 129 în Marea Britanie, 119 în Germania, 91 în Statele Unite și 74 în Japonia.[11]

Franța sperase să devină mai puternică recuperînd Alsacia și Lorena, cea din urmă cu o mare centură industrială. Dar, bineînțeles, economia celor două provincii fusese integrată în cea a Ruhrului și a fost profund alterată de separare. În Alsacia preponderent catolică, francezii și-au îndepărtat clerul atacînd germana, limba instruirii religioase. Tindeau să facă aceeași greșeală ca și germanii, comportîndu-se ca niște colonizatori. De fapt, ei aveau mai puțin de oferit, căci securitatea socială franceză era mult inferioară celei germane.[12] Franța era o proastă piață pentru industrie, deși protejată. Controalele severe al împrumuturilor, impuse în 1914 și neridicate niciodată, au ucis piața imobiliară a Franței. Numărul locuințelor, 9,5 milioane înainte de război, rămăsese la numai 9,75 milioane în 1939, aproape o treime din acestea fiind declarate improprii pentru locuit. Agricultura era cumplit de înapoiată. În anii '30 mai existau tot 3 milioane de cai la ferme, același număr ca în 1850. Franța, ca și Italia, era o țară semiindustrializată, iar rata progresului ei înainte de război nu a fost susținută complet în anii '20, și încă și mai puțin în anii '30, cînd producția industrială nu a mai revenit la nivelurile atinse în 1929. Între 1890 și 1904 Franța era cel mai mare producător de automobile din lume. În anii '20 încă mai fabrica mai multe mașini decît Italia sau Germania. Dar nu a reușit să producă o mașină ieftină, pentru vînzări în serie mare. La mijlocul anilor '30, 68% din mașinile vîndute în Franța erau la mîna a doua și mai existau încă 1 352 000 de trăsuri pe străzi, exact la fel de multe ca în 1891.[13]

Miezul problemei era scăderea investițiilor. Și aici, cauza era inflația. Statul nu înlocuia cu succes investitorii particulari. El asigura cele mai multe locuri de muncă încă dinainte de 1914 iar războiul dădea sectorului de stat un nou impuls. Etienne Clementel, ministrul Comerțului între 1915 și 1919, dorea

un plan național și o uniune economică a Europei Occidentale; printre protejații săi se aflau Jean Monnet și alți viitori „eurocrați". Dar la vremea aceea nu a ieșit nimic din aceste idei. Statul a cumpărat acțiuni la căile ferate, în industria navală, electricitate, petrol și gaze pentru a ține lucrurile în mișcare și a păstra locurile de muncă, dar existau puțini bani pentru investiții.[14] Industriașii francezi erau plini de idei, dar erau frustrați de lipsa ocaziilor mari și pierdeau mult timp în vendete personale — astfel, Ernest Mercier, magnatul industriilor petroliere și al electricității, a purtat un război crunt cu François de Wendel, capul industriei siderurgice.[15] Pentru oamenii instruiți aflați mai jos în această ierarhie lipsa de ocazii era și mai acută (în ceea ce privește femeile, ele nu existau deloc). Între cele două războaie salariile reale ale inginerilor au scăzut în Franța cu o treime. Învățămîntul superior, în special în domeniul tehnicii, era tragic de neadecvat, dat peste cap de certuri sectare și lipsa de fonduri. Cea mai mare parte din bani mergea la faimoasele dar învechitele *Grandes Ecoles* din Paris. Herriot numea Politehnica, de unde ieșeau tehnocrații, „singura facultate de teologie care nu a fost desființată". A apărut un *Centre National de la Recherche Scientifique*, dar cu un buget insuficient. Clădirea noii Facultăți de Medicină din Paris, comandată în anii '20, a fost terminată abia în anii '50 (Franța nu a avut un Minister al Sănătății pînă în 1922), iar în 1939 personalul său număra doar doi medici. O statistică uluitoare rezumă totul: în 1927 Franța a cheltuit mai puțin pentru învățămîntul superior decît pe hrana pentru caii Cavaleriei.[16]

În plus, în felul ei, Franța era la fel de divizată ca și Germania. Nu era nici o opoziție între cultură și civilizație. Dimpotrivă. Francezii erau de acord în privința civilizației: le aparținea. Cu mare greutate au acceptat, la Versailles, engleza ca limbă oficială alternativă. Pentru ei Franța era originea, vatra și păstrătorul civilizației — un cuvînt pe care ei înșiși l-au creat în 1766. Îi invidiau, îi detestau și îi disprețuiau pe anglo-saxoni. Cel mai bun romancier tînăr al lor, François Mauriac, scria, în 1937: „Nu înțeleg și nu îmi plac englezii decît atunci cînd sînt morți." Printre cărțile populare la vremea aceea se aflau *Faut-il reduire l'Angleterre en esclavage*? (*Ar trebui redusă Anglia la statutul de sclav*? — 1935), de Henri Beraud și *Le Cancer Americain* (*Cancerul american* — 1931), de Robert Aron și André Dandieu. Germanii, în mod destul de ciudat, erau mai acceptați. În anii '30, tineri romancieri precum Camus și Malraux îl citeau pe Nietzsche, iar filozofi tineri precum Sartre erau atrași de Heidegger. Modelul oficial pentru Franța era însă Descartes, a cărui metodologie a dominat cursurile de filozofie din școli, care erau trăsătura cea mai izbitoare a sistemului francez de învățămînt.[17] Ele erau menite să producă lideri naționali extrem de inteligenți. Ceea ce au produs au fost intelectuali; nu tocmai același lucru. Iar intelectualii erau divizați nu numai în opinii, ci și ca funcții. Cel mai influent dintre profesorii de filozofie, Emile Chartier („Alain"), propovăduia „angajarea". Dar cel mai

citit tratat al timpului, *La Trahison des Clercs* (*Trădarea cărturarilor* — 1927), propovăduia detaşarea.[18] Ceva trebuia spus pentru a opri certurile dintre intelectuali: se urau prea mult între ei. Marx presupusese, în *Manifestul Partidului Comunist*, că intelectualii erau un sector al burgheziei care se identifica cu interesele clasei muncitoare. Această analiză părea să fie confirmată în timpul primei etape a cazului Dreyfus (ofiţerul evreu condamnat pe nedrept pentru trădare), cînd noul termen la modă, „inteligenţia", era identificat cu stînga anticlericală. Dar lunga luptă pentru Dreyfus a produs ea însăşi o categorie complet nouă de intelectuali francezi de dreapta, care au proclamat un armistiţiu silit în 1914, dar au reapărut spumegînd de mînie în 1918 şi au ajutat dreapta politică, în anul următor, să cîştige prima victorie în alegeri generale după o generaţie întreagă. Cu excepţia anilor 1924–1925, 1930–1931 şi 1936–1938, dreapta şi centrul franceze au dominat Camera Deputaţilor (şi Senatul, pe toată perioada), iar intelectualii de dreapta erau cei ce dădeau tonul în saloane şi pe bulevarde.

Asupra civilizaţiei erau de acord; lucrul asupra căruia nu se înţelegeau francezii era cultura. Era ea laică sau confesională, pozitivistă ori o chestiune de metafizică? Lupta era amară şi distructivă, divizînd în mod sălbatic sistemul de învăţămînt, economia, guvernarea locală, societatea. Francmasonii, ramura militantă a laicismului, erau din ce în ce mai numeroşi, de la 40 000 în 1928 la 60 000 în 1936.[19] Ramura lor mai tînără era compusă din profesori de la şcolile de stat disprețuiţi şi prost plătiţi, republicani, pacifişti şi anticlericali, care se luptau cu *le curé* din fiecare sat. Ei foloseau un set de manuale, în special de istorie, complet diferit faţă de şcolile catolice „libere". Dar catolicii cîştigau în şcoli. În perioada interbelică, numărul gimnaziilor de stat a scăzut de la 561 la 552; cele catolice şi-au sporit numărul la mai mult decît dublu, de la 632 în 1920 la 1 420 în 1936. Asociaţiile de *Anciens élèves* (Foşti elevi) de la aceste colegii catolice au fost extraordinar de bine organizate şi active în lupta de a schimba verdictul în cazul Dreyfus.[20] Bifurcarea şcolilor franceze a tins să producă două rase diferite de francezi, care aveau eroi (şi mişei) istorici diferiţi, vocabulare politice diferite, opinii fundamentale diferite în politică şi, nu în ultimul rînd, două imagini ale Franţei complet diferite.

De fapt în Franţa existau două tipuri de naţionalism. Laicii şi republicanii, care respingeau paternitatea lui Dumnezeu şi a regelui, creaseră termenul *la patrie* în secolul al XVIII-lea pentru a denota mai marea lor supunere faţă de ţară. Cînd dr Johnson declara, acum, că „patriotismul este ultimul refugiu al unui ticălos" el denunţa o specie de demagogie subversivă. Patriotismul francez căpătase un iz iacobin în vremea Revoluţiei şi acest tip de naţionalism progresiv a fost perpetuat de Gambetta şi Clemenceau. Putea fi tot atît de şovin şi nemilos ca orice alt tip — poate mai mult, căci părea să nu admită nici o lege mai presus de interesul Republicii, concepută ca o încarnare a virtuţii —, dar tindea să se risipească în defetism şi pacifism în momentul în care se credea că Franţa era controlată de bărbaţi care

nu serveau scopurile a ceea ce se numea *la patrie*. În mod special, reprezentanții lui priveau armata regulată, care era într-o covîrșitoare majoritate catolică și parțial regalistă, cu suspiciune și chiar cu ostilitate.

Ca opusă „Franței patriotice" exista „Franța naționalistă". Era echivalentul galic al diviziunii între „vestici" și „estici" din Germania. Este greșit să-i descriem pe naționaliștii francezi interbelici ca fasciști — deși unii dintre ei au devenit fasciști din cei mai oribili — căci tradiția era mult mai veche. Ea se revendica de la emigranții epocii revoluționare, reacția culturală la Iluminismul lui Voltaire, Rousseau și Diderot, și căpătase pentru prima dată un conținut intelectual în scrierile lui Joseph de Maistre, a cărui capodoperă *Les Soirées de Saint-Petersbourg* (*Serile Sankt-Petersburgului*) a fost publicată în 1821. El oferea o combinație de iraționalism, romantism și un accent jansenist asupra păcatului originar. Rațiunea umană este o „lumină tremurătoare", prea slabă pentru a disciplina o rasă dezordonată: „Ceea ce nefericitul nostru secol numește superstiție, fanatism, intoleranță etc. era un ingredient necesar al măreției franceze." „Omul e prea rău ca să fie liber." El e „un centaur monstruos [...] rezultatul vreunei crime necunoscute, vreunei încrucișări abominabile".[21] La toate acestea de Maistre a adăugat ideea importantă a unei conspirații care, sub pretext că „eliberează" omul, va elibera de fapt demonul din el.

În cele două decenii de dinaintea cazului Dreyfus din anii '90 ai secolului al XIX-lea, teoria conspirației a devenit moneda de schimb a antisemiților francezi precum Edouard Drumont, a cărui *La France juive* (*Franța evreiască* — 1886) a exagerat grosolan puterea, influența și mai ales numărul evreilor care trăiau în Franța. De fapt, la vremea cînd scria Drumont în Franța erau doar vreo 35 000 de evrei. Dar numărul lor era în creștere: în 1920 ajunsese la peste 100 000. Mai veneau și alți „străini". Sub cea de-a Treia Republică, și în special între războaie, Franța era cea mai agreabilă țară din lume în care să trăiești. Și sub anumite aspecte cea mai tolerantă cu străinii, cu condiția să nu provoace probleme.[22] Între 1889 și 1940 aproape 2 300 000 de străini au primit cetățenie franceză și în 1931 mai existau încă 2 613 000 de rezidenți, cifră care creștea rapid pe măsură ce soseau cei ce se refugiau de Hitler, Stalin, Mussolini și războiul civil din Spania.[23] Francezii nu erau rasiști în sensul german, căci un corolar al drepturilor lor de proprietate asupra civilizației îl constituia un anume cosmopolitism. Ei erau însă extrem de susceptibili la ciudate teorii rasiste, pe care le produceau din abundență. Astfel, în 1915 dr Edgar Bérillon „a descoperit" că germanii aveau intestine cu trei metri mai lungi decît alți oameni, ceea ce îi predispunea la „polichesia" și bromidroză (defecație excesivă și mirosuri ale corpului).[24] Dacă Parisul era capitala mondială a rațiunii carteziene, el era și capitala astrologiei, a medicinei alternative și a religiozității pseudoștiințifice. Exista (și există încă) o puternică cultură antiraționalistă în Franța.

De aici succesul lui *Action Française*, ziarul ultranaționaliștilor. El a apărut în 1899 într-un mic grup de intelectuali care se întruneau pe Boulevard Saint-Germain la Café Flore — care avea să fie „eliberată" în 1944 de existențialiști — și a înflorit datorită talentului lui Charles Maurras. El a răspîndit ideea unei multiple conspirații: „*Quatre états confédérés: Juifs, Protestants, franc-masons, métèques*"*. Nu diferea cu mult față de linia oficială a Vaticanului în timpul cazului Dreyfus, deși înlocuia „ateiștii" cu „străinii". De fapt, deși atît Maurras cît și *Action Française* erau ei înșiși atei, multe dintre opiniile lor erau aprobate din toată inima de Biserica Catolică. Pius al X-lea, ultimul dintre marii papi reacționari, i-a spus mamei lui Maurras: „Îi binecuvîntez munca", și cu toate că a semnat un decret al Sfîntului Oficiu care îi condamna cărțile el a refuzat să permită ca acesta să fie aplicat — ele erau *Damnabiles, non damnandus*.[25] Condamnarea Vaticanului a venit în cele din urmă, la 20 decembrie 1926, pentru că Pius al X-lea avea deja, la vremea aceea, experiența fascismului la putere. Dar existau o mulțime de grupuri înrudite cărora le puteau aparține catolicii devotați și mișcarea naționalistă nu și-a pierdut niciodată respectabilitatea în rîndurile claselor de mijloc și de sus. *Action Française*, editat de Léon Daudet, era scris excepțional și foarte citit: iată de ce Proust, deși evreu, îl cumpăra, considerîndu-l „o vindecare prin elevare a minții"[26]. Mulți scriitori de marcă erau apropiați mișcării. Printre ei, de exemplu, marele istoric popular al Franței, Jacques Bainville, din a cărui *Histoire de France* (1924) s-au vîndut peste 300 000 de exemplare și ale cărui *Napoléon* (1931) și *La Troisième République* au fost de asemenea bestselleruri.

De fapt, slăbiciunea naționalismului francez a fost că era prea intelectual. Îi lipsea un lider cu Voință de Putere. La sfîrșitul lui 1933, cînd fascismul triumfa în cea mai mare parte a Europei, în Franța scandalul Stavisky a dat extremiștilor exact revelația corupției republicane de care aveau nevoie pentru a justifica o lovitură de stat. Ar fi luat naștere aproape sigur un anume tip de stat protofascist la 6 februarie 1934 dacă Maurras ar fi dat semnalul pentru acțiune. Dar el avea pe atunci șaizeci și șase de ani, era foarte surd și, prin temperament, un sedentar „mînuitor" de cuvinte: el a petrecut această zi critică scriind un editorial. Tocmai harurile prin care era atît de periculos în a stîrni pasiunile francezilor educați îl făceau incapabil de a-i conduce în luptă. Nu a existat, așadar, nici un focar în jurul căruia să se poată aduna o mișcare fascistă unită. În schimb, a fost o proliferare de grupuri, fiecare cu o ideologie ușor diferită și un grad variat de toleranță față de violență. Ele prezentau imaginea în oglindă a disprețuitului *régime des partis* din Camera Deputaților. Facțiunile bourbonice precum *Les Camelots du Roi* se ciocneau cu *Jeunesses Patriotes* bonapartiste, cu ateiștii *Etudiants d'Action Française* și cu grupurile fasciste „pure" ca *Parti Populaire Français*, *Le Fais-*

* Patru state confederate: evrei, protestanți, francmasoni, venetici (*n.t.*).

ceau și *Phalanges Universitaires* și mișcările mai tradiționale precum *Croix de Feu*. Aventurierii de tip nazist, dintre care mulți aveau să prospere sub regimul de la Vichy, pendulau printre aceste excrescențe în căutarea celor mai mari avantaje. A fost nevoie de o catastrofă externă pentru a-i aduce la putere.

Cu toate acestea, fără îndoială că Maurras și suporterii săi au făcut mai probabilă această catastrofă. Cea de-a Treia Republică avea mai mulți prieteni în Franța decît avea Republica de la Weimar în Germania. Maurras a dezvăluit că avea și o grămadă de dușmani. Citatul său favorit era din posacul academician și laureat al Premiului Nobel Anatole France: „*La République n'est pas destructible, elle est la destruction. Elle est la dispersion, elle est la discontinuité, elle est la diversité, elle est le mal.*"* [27] Republica, scria el, era o femeie, căreia îi lipsea „principiul masculin al inițiativei și acțiunii". „Există un singur mod de a ameliora democrația: să o distrugi." „Democrația e răul, democrația e moartea." „Democrația e uitare." Legea lui fundamentală era: „Popoarele care sînt guvernate de oamenii lor de acțiune și de conducătorii lor militari înfrîng popoarele guvernate de avocați și profesori." Dacă republicanismul era moarte, cum putea el să merite să mori pentru el? Tratatul de la Versailles era creația unei „combinații de finanțe anglo-saxone și finanțe iudeo-germane". Teoria conspirației putea fi reformulată — anarhism, germani, evrei: „Barbarii din adîncuri, barbarii din Est, *demos*-ul nostru flancat de cei doi prieteni ai săi, germanul și evreul." [28] Ultranaționaliștii, deși geloși pe interesele Franței așa cum le concepeau ei, nu erau astfel dispuși nici să păstreze Europa Tratatului de la Versailles, nici să pună stavilă agresiunii fasciste. Jurnalele lui Bainville arată cum el saluta succesele fasciste în Italia și Germania.[29] Maurras aplauda invadarea Etiopiei de către Mussolini ca pe o luptă a civilizației împotriva barbarismului.[30] „Ce puteți face pentru Polonia?" își întreba el cititorii cu un strigăt al cărui ecou a fost răscolitorul *Mourir pour Danzig*? (*Să murim pentru Danzig*?) al lui Marcel Déat.

De fapt, atunci, ambele tendințe naționaliste din Franța, cea iacobină și cea antirepublicană, aveau rezerve în privința sacrificiilor pe care erau pregătite să le facă. Nu era o chestiune de a alege între bine sau rău, între stînga sau dreapta, ci de a stabili a cui țară era. Divizarea Franței era deja evidentă la începutul anilor '20 și lipsa de voință pe care a produs-o curînd a afectat politica momentului. Apărarea postbelică a Franței se baza pe supremația militară absolută la vest de Rin, flancînd Germania de o parte și cu o alianță formată din state noi care o flanca de cealaltă parte. Polonia, Cehoslovacia, România, Iugoslavia aveau toate complicate aranjamente militare cu Franța, mergînd pînă la aprovizionarea cu arme și pregătirea

* Republica nu este distructibilă, ea este distrugerea însăși. Ea e dispersia, ea e discontinuitatea, ea e diversitatea, ea e răul (*n.t.*).

tehnicienilor. Ocuparea Ruhrului de către Poincaré în 1923 a văzut brațul vestic al acestei politici în acțiune. Dar a dăunat într-o asemenea măsură intereselor franceze în Marea Britanie și America încît multor politicieni francezi li s-a părut de nerepetat; iar soluția americană din 1924 la problema despăgubirilor, Planul Dawes, a îndepărtat multe din justificările pentru a mai recurge la forță. Germanii propuneau garantarea frontierei franco-germane, iar Anglia le sprijinea cererea. Francezii au răspuns că, în acest caz, Marea Britanie trebuia să accepte și ea să garanteze granițele estice ale Germaniei cu aliații Franței, Polonia și Cehoslovacia. Dar Secretarul de Stat pentru Afaceri Externe britanic, Sir Austen Chamberlain, a refuzat, scriind șefului Foreign Office-ului, Sir Eyre Crowe (16 februarie 1925) că Marea Britanie nu putea în nici un caz să garanteze coridorul polonez „pentru care nici un guvern britanic nu va dori și nici nu va putea să riște vreodată pielea vreunui grenadier britanic"[31]. Nici aici, nici un *mourir pour Danzig*!

De aceea Tratatul de la Locarno (1925), în timp ce îi refuza efectiv Franței dreptul de a ține pe loc Germania prin forță, nu a reușit să-i garanteze nici sistemul de alianțe defensive. Tot ce a făcut a fost să demilitarizeze zona Rinului și să dea Angliei și Franței dreptul de a interveni prin forță dacă Germania încerca să-și restabilească deplina suveranitate în această zonă. Era însă o cacealma. Deși Chamberlain se lăuda la Conferința Imperială din 1926 că „adevărata apărare a țării noastre [...] nu mai este acum pe Canal [...] ci de-a lungul Rinului", șefii de Stat Major britanici au arătat că ei nu dispuneau de mijloacele militare pentru a susține această garanție.[32] Doi ani mai tîrziu șeful Statului Major General al Imperiului a inițiat un memorandum al Cabinetului în care se arăta că forța totală a Germaniei, inclusiv rezervele, nu era constituită din cei 100 000 de militari permiși de către Tratatul de la Versailles, ci din 2 000 000.[33] Ministerul de Război francez făcea aceleași estimări. În 1928 Poincaré renunțase la ideea „îndrăzneață" a unei frontiere strategice pe Rin și revenise la o politică pur defensivă: experții lucrau deja la proiectul care avea să fie cunoscut drept Linia Maginot.

Cum rămîne atunci cu „țara de o sută de milioane" a lui Poincaré, viziunea imperială pe care H.G. Wells o numea „dezvoltarea «Franței Negre»"?[34] Putea fi imperiul chemat să contrabalanseze slăbiciunea Franței în Europa? Maurice Barrès, intelectualul care a ajutat la constituirea coaliției de dreapta ce a cîștigat în forță alegerile din 1919, scria: „Ai fi aproape tentat să-i mulțumești Germaniei pentru că a deschis ochii lumii asupra problemelor colonialismului." Parlamentul din 1919 era cunoscut sub numele de „*Chambre bleu horizon*", după culoarea uniformelor de armată și aspirațiile sale imperialiste. Albert Sarraut, ministrul pentru Colonii, a conceput un plan grandios în aprilie 1921 pentru a transforma *la France d'Outre-mer* în suportul economic al *la Mère-patrie*.[35] Dar pentru realizarea acestei viziuni erau necesare una sau poate două condiții prealabile. Prima și cea mai importantă o constituiau banii pentru investiții. Francezii speraseră să-i obțină,

în urma acordului secret Sykes-Picot, din prăzile de război: o „Sirie Mare", incluzînd cîmpurile petroliere de la Mosul. Dar în disputele de după sfîrșitul războiului aceasta i-a fost refuzată de către Marea Britanie și protejații arabi hașemiți ai acesteia. Franța nu a obținut decît Libanul, unde era protectoarea tradițională a comunității creștinilor maroniți, și Siria de vest, unde nu era petrol dar era plin de naționaliști arabi feroce. I-ar fi fost mai bine dacă primea numai Libanul. În Siria mandatul a fost un eșec total, provocînd rebeliuni pe scară largă, înăbușite cu costuri militare enorme și culminînd în 1925 cu bombardarea Damascului cu artilerie grea de către Înaltul Comisar francez.[36] Secționarea Orientului Mijlociu a rămas o sursă latentă de discordie între Franța și aliatul ei principal, Marea Britanie, care a dus chiar la lupte între ei în 1940–1941. Franța nu a scos niciodată nici măcar un franc din zona aceea.

Ca rezultat, nu au fost bani pentru planul lui Sarraut. Coloniile franceze din Africa neagră fuseseră achiziționate după 1870 pentru prestigiu și nu din rațiuni economice, spre a da de lucru militarilor și a colora harta în albastru. O lege din 1900 spunea că fiecare colonie trebuie să plătească pentru propria-i întreținere. Au fost organizate federații în Africa de Vest (1904) și Ecuatorială (1910), dar populația combinată a acestor două întinse suprafețe era mai puțin numeroasă decît cea a Nigeriei britanice. Pentru a avea sens din punct de vedere economic, toată lumea era de acord că ele trebuiau legate de teritoriile nord-africane ale Franței. În 1923 Quai d'Orsay și Ministerul de Război și cel pentru Colonii au căzut de acord că era absolut „indispensabilă" construirea unei căi ferate transsahariene. Dar nu erau bani. Nici măcar un studiu tehnic nu a fost făcut pînă în 1928. Calea ferată nu a fost construită niciodată. De fapt, mai mulți bani au mers în teritoriile de peste ocean ale Franței; investițiile au crescut de patru ori între 1914–1940, partea imperiului din totalul investițiilor franceze crescînd de la 9 la 45 la sută. Dar aproape totul a mers în teritoriile arabe ale Franței, Algeria căpătînd partea leului. În 1937 comerțul exterior al teritoriilor franco-arabe era de peste 15 miliarde de franci, de patru ori mai mare decît cel al Africii Ecuatoriale și de Vest.[37]

Cea de-a doua condiție prealabilă era un fel de transfer de putere, astfel încît locuitorii „țării de o sută de milioane" să se bucure de drepturi egale. Dar nu exista nici o șansă. În 1919, la Convorbirile de Pace de la Paris, Ho Și Min a prezentat, în numele annamiților din Indochina, un program în opt puncte; nu de autodeterminare, e adevărat, ci de drepturi civile, aceleași de care se bucurau Franța metropolitană și expatriații. Nu a ajuns nicăieri. Indochina avea unul dintre cele mai proaste sisteme de muncă din lume, iar sistemul ei opresiv de impozite pentru nativi includea și vechea *gabelle* sau taxa pe sare. După cum a spus Ho Și Min, Franța adusese în Indochina nu progresul, ci medievalismul, simbolizat de *gabelle*: „Taxe, muncă forțată, exploatare", spunea el în 1924, „iată cum se poate rezuma civilizația voas-

tră."[38] Existau tot atîția (15 000) oficiali francezi în Indochina cît în întreaga Indie britanică, cu o populație de cincisprezece ori mai mare, și aceștia lucrau îndeaproape cu plantatorii francezi coloniști. Nici unii, nici alții nu tolerau transferul de putere ori reformele. Cînd, în 1927, un guvernator general francez progresist, Alexandre Varenne, a încercat să pună capăt la *corvée**, ei s-au unit pentru a face să fie rechemat. În 1930, numai în Indochina au fost aproape 700 de execuții sumare. Dacă Gandhi și-ar fi încercat rezistența sa pasivă aici, scria Ho Și Min, „de mult ar fi urcat la ceruri".[39]

Nici în Africa de Nord nu era mai bine, în unele sensuri era chiar mai rău. Teoretic Algeria era condusă ca și Franța metropolitană, dar de fapt avea colegii electorale separate pentru francezi și arabi. Acest lucru a ruinat reformele postbelice ale lui Clemenceau din 1919 și de fapt toate cele ce au mai urmat. Coloniștii francezi trimiteau deputați în parlamentul din Paris și asta le dădea o pîrghie necunoscută în Imperiul Britanic. În 1936 deputații coloniști au oprit o lege a Frontului Popular care ar fi conferit cetățenie deplină la 20 000 de musulmani. Mareșalul Lyautey, marele guvernator general francez din Maroc, îi descria pe coloniști ca „tot atît de răi ca și nemții, pătrunși de aceeași credință în rasele inferioare al căror destin este să fie exploatate"[40]. În Maroc el a făcut tot ce a putut să-i țină la distanță. Dar era dificil. În Maroc un fermier francez se putea bucura de aceleași standarde de viață ca unul din Vestul Mijlociu al Americii. Toți europenii de acolo aveau venituri reale cu o treime mai mari decît cele din Franța și de opt ori mai mari decît ale musulmanilor. În plus, despotismul binevoitor al lui Lyautey, care era menit să-i protejeze pe musulmani de corupția francezilor, îi expunea de fapt corupției localnicilor în tot ce avea ea mai rău. El guverna prin cadii care cumpărau inspectorate fiscale și judecătorii, făcînd astfel datorii și fiind obligați să-și stoarcă supușii pentru a plăti dobînzile. Sistemul a degenerat rapid după moartea lui Lyautey în 1934. Cel mai mare dintre cadii, faimosul El Glawi, pașă de Marrakesh, conducea un imperiu de munți și deșert bazat pe corupție și monopoluri, controlînd inclusiv cele 27 000 de prostituate ale Marrakeshului care deserveau întreaga Sahară de Vest.[41] În domeniul cel mai important, învățămîntul, nu s-a progresat aproape deloc. Erau mult prea mulți funcționari francezi: 15 000, de trei ori mai mulți decît în administrația indiană, cu toții dornici să-și perpetueze și dacă e posibil să-și transmită ereditar posturile. În 1940, așadar, doar 3% din marocani mergeau la școală, și chiar în 1958 doar 1 500 au ajuns la liceu. În 1952 existau doar douăzeci și cinci de doctori marocani, dintre care paisprezece făceau parte din comunitatea evreiască.

Acest lucru nu se întîmpla pentru că francezii ar fi avut prejudecăți rasiale. Parisul i-a primit întotdeauna cu brațele deschise pe *évolués*. În 1919 demult înființatele „Patru Comune" ale Africii de Vest au trimis în Cameră un depu-

* Corvoada, munca forțată (*n.t.*).

tat negru, Blaise Diagne. Doi ani mai tîrziu, *Batouala* lui René Maran, care oferea concepția unui negru asupra colonialismului, a primit premiul Goncourt. Cartea a fost însă interzisă în toate teritoriile Africii franceze. Negrii inteligenți învățau să scrie într-o franceză superbă; dar o dată ajunși la Paris, tindeau să rămînă acolo. În anii '30, Léopold Senghor, mai tîrziu președinte al Senegalului, se simțea atît de în largul său în cercurile catolice de dreapta încît a devenit monarhist.[42] Părea să nu existe nici un viitor pentru el în Africa. În 1936 doar 2 000 de negri aveau cetățenie franceză. În afară de veteranii de război și funcționarii guvernamentali, marea majoritate a africanilor negri se aflau sub semnul *indigénat*-ului — justiție sumară, amenzi colective, mai presus de orice, muncă silnică. Houphouët-Boigny, mai tîrziu președinte al Coastei de Fildeș, descria brigăzile de muncă drept „schelete acoperite de răni". Guvernatorul Africii Ecuatoriale Franceze, Antonelli, a recunoscut că construirea căii ferate Congo-Ocean în 1926 avea să „necesite 10 000 de morți"; de fapt, au murit mai mulți în timpul lucrărilor.[43] Africanii negri votau cu picioarele, fugind în coloniile britanice din apropiere pentru a scăpa de arestări.

Unii francezi cu experiență îndelungată în afacerile coloniale presimțeau nenorociri. Lyautey avertiza în 1920: „A sosit timpul să facem o schimbare radicală în cursul politicii cu privire la băștinași și la participarea musulmanilor la treburile publice."[44] Sarraut însuși susținea că „războiul civil" european din 1914–1918 slăbise poziția albilor. „În mintea altor rase", scria el în 1931, „războiul a dat o lovitură crîncenă poziției unei civilizații despre care europenii pretindeau cu mîndrie că este superioară, dar în numele căreia europenii au petrecut peste patru ani omorîndu-se cu sălbăticie între ei." Gîndindu-se la Japonia, el adăuga: „Multă vreme compararea măreției europene cu decadența asiatică a fost un loc comun. Contrastul pare să se fi inversat acum."[45] Cu toate acestea nu s-a făcut nimic concret pentru lărgirea bazei guvernării franceze. Cînd guvernul Frontului Popular al lui Léon Blum și-a introdus planul de reformă pentru a conferi cetățenie la 25 000 de algerieni, liderul moderaților algerieni, Ferhat Abbas, exulta: „*La France, c'est moi!*" Maurice Violette, guvernator general liberal al Algeriei, și mai tîrziu, ca deputat, unul dintre susținătorii reformei, avertiza Camera: „Cînd musulmanii protestează, vă indignați. Cînd aprobă, sînteți bănuitori. Cînd tac, vă temeți: *Messieurs*, acești oameni nu au o națiune politică. Tot ce cer ei este să fie primiți în a voastră. Dacă le refuzați asta, aveți grijă să nu-și creeze singuri una curînd."[46] Dar reforma a fost înăbușită.

Adevărul este că erau prea multe contradicții nerezolvate în colonialism pentru ca acesta să fie o sursă de putere. Uneori era văzut, cum de fapt și era în parte, ca expresia guvernării europene. Astfel, în anii '30, Sarraut, îngrozit de creșterea mișcărilor comuniste subversive din Africa, a propus un front european unit, incluzîndu-i pe italieni și chiar pe germani, care aveau să-și capete înapoi coloniile. Dar pe măsură ce războiul se apropia francezii

au văzut din nou în imperiul lor un mijloc de luptă împotriva inamicilor lor europeni, readucînd în actualitate lozinca „Cu puterea a 110 milioane de oameni, Franța poate ține piept Germaniei!". În septembrie 1939, fostul secretar al lui Clemenceau, Georges Mandel, cîndva anticolonialist dar acum ministru al Coloniilor, se lăuda că va aduna două milioane de soldați negri și arabi. Pe termen lung, cele două linii de gîndire se excludeau reciproc. Dacă Europa a folosit non-albi în războaiele ei civile, ea nu se putea uni pentru a-și susține superioritatea continentală de rasă.

Acesta era însă doar un exemplu al confuziilor care, de la prima pînă la ultima — și pînă în zilele noastre — au marcat subiectul imperialismului și al imperiilor coloniale. Cărui scop au servit ele? *Cui bono*? Cine a beneficiat, cine a suferit? Ca să folosim expresia lui Lenin, cine ce făcea cui? Nu s-a ajuns niciodată la un acord. Lordul Shelburne, omul de stat din secolul al XVIII-lea care a deliberat cel mai profund asupra acestei chestiuni, a introdus politica potrivit căreia „Anglia preferă comerțul fără dominație acolo unde este posibil, dar acceptă comerțul cu dominație atunci cînd este necesar."[47] Economiști clasici precum Adam Smith, Bentham și Ricardo vedeau în colonii o scuză defectuoasă pentru a exercita monopolul, și prin urmare contrariul interesului economic general.[48] Edward Gibbon Wakefield, în cartea sa *View of the Art of Colonization* (*O opinie asupra artei colonizării* — 1849), considera că scopul era furnizarea de spațiu vital pentru populațiile europene supranumerice. Aceasta era și opinia celui mai mare colonizator, Cecil Rhodes — fără aceasta, șomerii aveau să distrugă ordinea socială: „Imperiul [...] e o chestiune de supraviețuire: dacă vreți să evitați războiul civil, trebuie să deveniți imperialiști."[49] Pe de altă parte, protecționiștii precum Joe Chamberlain susțineau că motivul pentru care existau coloniile era furnizarea unor piețe sigure pentru exporturi, o revenire la mercantilismul preindustrialist.

Robert Torrens a fost cel care, în lucrarea sa *The Colonization of South Australia* (*Colonizarea Australiei de Sud* — 1835), a înaintat teoria că de fapt coloniile ar trebui văzute în primul rînd ca un loc pentru investirea de capital. Ideea de surplus de capital a fost preluată de John Stuart Mill: „În actuala stare a lumii colonizarea este cea mai bună afacere în care se poate angaja capitalul unei țări vechi și bogate."[50] Aceasta era și viziunea unor colonizatori francezi practici, precum Jules Ferry, și a teoreticienilor lor, precum Paul Leroy-Beaulieu; cartea celui din urmă însă, *De la Colonization* (*Despre colonizare* — 1874), stabilește categoriile: *colonie de peuplement* (emigrație și capital combinate), *colonie d'exploitation* (export numai de capital) și *colonies mixtes*. Teoreticianul german Gustav Schmoller afirma că emigrarea pe scară largă din Europa era inevitabilă și colonizarea, ca opusă stabilirii dincolo de ocean, era de departe preferabilă deoarece nu presupunea ieșirea capitalului de sub controlul țării-mamă. Toți acești scriitori și practicanți vedeau acest proces ca deliberat și sistematic, și mai ales rațional.

Cei mai mulți dintre ei îl considerau benevol și în beneficiul tuturor celor implicați, inclusiv al popoarelor băștinașe. Într-adevăr, lordul Lugard, creatorul Africii de Vest britanice, era de părere că Europa nu avea numai interesul, ci și un mandat moral de a face ca resursele sale financiare să fie accesibile întregii lumi.

În 1902 însă, disputa export–capital a fost transformată într-o teorie a conspirației de către J.A. Hobson, un intelectual de la Hampstead, director de școală și ziarist la *Manchester Guardian*. Ideile lui Hobson vor avea un ecou important în secolul al XX-lea. În 1889 el dezvoltase o teorie a subconsumului: industria producea prea mult, cei bogați nu puteau consuma totul, săracii nu-și puteau permite și prin urmare capitalul trebuia să fie exportat. Keynes a recunoscut mai tîrziu că teoria lui Hobson a avut o influență decisivă asupra lucrării sale *General Theory of Employment, Interest and Money* (*Teoria generală a forței de muncă, profitului și banilor* — 1936), iar soluțiile lui Hobson — creșterea vertiginoasă a impozitelor, serviciile sociale vaste și naționalizarea — au devenit baza înțelepciunii social-democraților occidentali. Dar Hobson era și antisemit, iar în anii 1890 el era atît de înfuriat de „bătălia" pentru Africa, smulgerea cu forța a concesiunilor de la China și, mai ales, de evenimentele care au dus la războiul cu burii, încît a scris o carte vehementă, *Imperialism* (1902), în care procesul era prezentat ca un act concertat și deliberat de răutate al „capitalei financiare", adesea evreiești. Imperialismul era consecința directă a subconsumului și a nevoii de a exporta capital pentru a asigura venituri mai mari. În două capitole fundamentale, „Paraziții" și „Rădăcina economică a imperialismului", el a prezentat această teorie a conspirației în termeni extrem de moraliști și afectivi, susținînd că singurii oameni care aveau să cîștige ceva de pe urma imperiilor erau „capitaliștii financiari": băștinașii sufereau, națiunile colonizatoare ca întreg sufereau și, așa cum războiul cu burii a fost un complot pentru cîștigarea controlului asupra minelor de aur din Rand, tot așa practica imperialismului și în special a imperialismului competitiv avea să ducă la război.[51]

Ideea de imperialism a pătruns de fapt în vocabularul socio-economic abia pe la 1900. Cartea lui Hobson, care îl definea ca „folosirea mecanismului guvernamental de către interese private, mai ales capitaliste, pentru a le asigura acestora cîștiguri economice în afara țării"[52], a făcut imediat foarte atrăgător aspectul unei conspirații a răului pentru marxiști și alți determiniști.[53] Economiștii austrieci Otto Bauer și Rudolf Hilferding susțineau în 1910 că imperialismul făcea războiul absolut inevitabil. În 1916 Lenin a așezat ultima cărămidă a acestui edificiu fragil scriind *Imperialismul, stadiu cel mai înalt al capitalismului*, care a plasat foarte bine acest concept în structura de bază a teoriei marxiste. Pînă atunci, imperiile colonialiste fuseseră abordate într-un spirit empiric. Coloniile erau judecate după meritele lor. Puterile colonialiste erau fie binevoitoare, fie exploatatoare, fie și una și alta. Procesul era văzut ca avînd avantaje și puncte slabe pentru toate părțile

implicate și, mai ales, ca fiind complicat și în schimbare. Acum totul era redus la sloganuri, simplificat, atît în termeni economici cît și morali, și definit, pretutindeni și întotdeauna, drept un rău intrinsec. Procesul prin care această teorie imatură și neplauzibilă a devenit înțelepciunea curentă a celei mai mari părți a lumii, de-a lungul jumătății de secol care a urmat Tratatului de la Versailles, este unul dintre procesele centrale ale epocii moderne, întrecut în importanță doar de răspîndirea violenței politice.

Realitatea istorică și economică nu se potrivea nici uneia dintre aceste teorii, și poate cel mai puțin teoriei Hobson–Lenin. Dacă imperiile au fost create din cauza excesului de economii și subconsumului, dacă ele reprezentau stadiul final al capitalismului, cum se explicau imperiile Antichității? Joseph Schumpeter, a cărui *Zur Soziologie des Imperialismus* (*Despre sociologia imperialismului*) a apărut în Germania în 1919, era mai aproape de adevăr cînd susținea că imperialismul modern era „atavic". Capitalismul, arăta el, înflorea de obicei mai degrabă în condiții de pace și comerț liber decît de război și protecționism. Coloniile au reprezentat adesea „o predispoziție lipsită de obiect [...] la expansiunea nelimitată a frontierelor". Ele păreau a fi achiziționate într-o anume etapă critică a evoluției naționale și sociale, reflectînd interesele reale sau imaginare ale clasei conducătoare.[54] Dar și această teorie era prea facilă. De fapt, ascensiunea imperiului japonez (după cum vom vedea) s-a apropiat cel mai mult de modelul unei dezvoltări voite printr-o orînduire de guvernare atotputernică. Dar modelul japonez nu a prea fost luat în considerație de teoreticienii europeni. Și în orice caz expansiunea Japoniei a fost adesea dictată ad-hoc de către comandanți militari ariviști care depășeau sau chiar nesocoteau ordinele grupului conducător. Acesta era și modelul francez. Algeria a fost ocupată ca rezultat al insubordonării armatei; în Indochina intraseră comandanți de marină excesiv de zeloși; infanteria marină a fost aceea care a implicat Franța în Africa de Vest.[55] Într-un anume sens imperiul francez poate fi văzut ca un sistem uriaș de serviciu extern pentru ofițeri. Era destinat să le dea ceva de făcut. Ceea ce făceau ei de fapt avea prea puțină legătură cu ceea ce dorea sau hotăra conducerea țării. Cabinetul francez nu a fost consultat niciodată cu privire la Fashoda, protectoratul asupra Marocului ori criza din 1911. Parlamentul nu a controlat niciodată cu adevărat imperiul, în nici un stadiu al existenței lui. Jules Ferry s-a apropiat probabil de adevăr cînd a descris escaladarea imperială ca „o uriașă cursă cu obstacole spre necunoscut"[56]. S-a spus că Bismarck a încurajat Franța să conducă această cursă cu obstacole pentru a uita că el anexase Alsacia și Lorena. Dacă este așa, atunci el s-a înșelat foarte tare. În afara armatei, puțini francezi erau interesați de Africa neagră. După cum spunea Déroulede: „Am pierdut două surori — voi îmi oferiți douăzeci de cameriste."[57]

Mai erau și o mulțime de alte anomalii care nu se potriveau în teoria Hobson–Lenin. De ce în America Latină etapa investiției capitaliste a urmat

colonialismului spaniol, în loc să-l preceadă ori să-l însoțească? De ce, în această zonă întinsă, capitaliștii erau aliați cu eliberatorii politici? Și-apoi, unele dintre țările „exploatate" sau colonizate erau ele însele imperii reziduale. China era creația unei serii întregi de dinastii imperiale, fără beneficiul „capitalei financiare". India era produsul imperialismului Mogulilor. Turcia se extinsese din Anatolia Otomană. Egiptul era o veche putere imperială care, după desprinderea de Turcia, a încercat să intre din nou în Sudan. Erau jumătate de duzină de imperii în sudul Saharei conduse de grupuri și mișcări precum Ashanti, Fulani, Bornu, Al-Haji Umar, Futa Toro. Etiopia a fost un imperiu care concura cu cele europene în estul Africii, înainte de a cădea în mîinile unuia dintre acestea în 1935. Burma era un fel de imperiu. Persia, ca și China, era un supraviețuitor imperial din Antichitate. Colonialismul însuși a creat imperii de acest tip ciudat. Congo (mai tîrziu Zair) a fost constituit de către Conferința de la Berlin din 1884–1885 și a supraviețuit decolonizării fără a beneficia de vreunul din factorii care, conform teoriei, creau imperii. La fel și Indonezia, un produs al ordonatei minți olandeze, compusă din bucățele de teritorii cît se poate de diferite. Teoria conspirației nu a aruncat nici o lumină asupra nici unuia din aceste cazuri.[58]

Decisiv însă este că teoria a fost infirmată de însăși esența ei — nevoia coloniilor de a asigura zone de colonizare cu profit mare pentru capital. De fapt, cu cît studiem faptele reale mai îndeaproape, cu atît mai clar se vede că orice idee de „capitală financiară" în căutare disperată de colonii ca locuri în care să-și investească uriașele surplusuri de capital este absurdă. Nu a existat niciodată capital „în surplus". Capitalul pentru investiții a fost întotdeauna greu de procurat, dar mai ales în colonii. Tropicele nu au adus venituri mari decît la sfîrșitul erei coloniale. Au fost cîteva mari povești de succes. În Africa de Vest, frații Lever au făcut investiții uriașe în comunicații, servicii sociale și plantații care în anii '50 angajau în muncă 40 000 de africani: compania deținea 350 000 de hectare și exploata efectiv 60 000.[59] Au mai fost investiții majore și uneori profituri mari (dar și cîteva eșecuri zguduitoare) în Malaya, ale cărei cauciuc și cositor făceau din ea poate cea mai bogată colonie între cele două războaie. Capitalul nu ținea cont de steag. Britanicii erau cel puțin la fel de înclinați să-și investească banii în statele latino-americane independente ca și în coloniile Coroanei. Adeseori îi pierdeau. Argentina, care a atras mai mult capital britanic decît orice alt teritoriu „în curs de dezvoltare", a dat tuturor investitorilor o lecție cumplită în timpul crizei sale financiare din 1890–1891. Dacă luăm secolul al XIX-lea în ansamblu, investitorii britanici în Argentina au suferit o pierdere netă.[60] Germanii și italienii erau mai dornici ca oricine să dețină colonii, dar erau cît se poate de reticenți în a băga vreun ban în ele. Francezii preferau Rusia sau Indiile de Est olandeze celor „douăzeci de cameriste" ale lor. Britanicii, de asemenea, preferau Java și Sumatra nenumăratelor lor teritorii africane.[61] Teoria conspirației necesită existența unui număr mic de oameni foarte inteligenți

care să facă o apreciere rațională și să-și coordoneze eforturile. De fapt, numărul investitorilor, numai în Franța și Marea Britanie, era foarte mare iar comportamentul lor emoțional, incoerent, prost informat și plin de prejudecăți. Oamenii de afaceri din Londra erau incapabili să planifice orice, darămite o conspirație mondială; ei urmăreau ceea ce-și imaginau (adesea greșit) a fi interesele lor pe termen scurt, stabilite în fiecare zi.[62] Cea mai consistentă caracteristică unică a investitorilor europeni în perioada colonială a fost ignoranța, bazată pe lene.

Dacă investitorii nu aveau un scop concertat, ca să nu mai vorbim de unul conspirativ, administratorii coloniilor nu erau nici ei mai puțin confuzi. În secolul al XIX-lea, în spiritul reformelor din învățământ ale lui Macaulay în India, se credea că obiectivul conducerii coloniale era să producă imitații de europeni. Între cele două războaie această concepție a pălit rapid, lăsînd în urmă doar confuzie. Așa-numita politică a „Mandatului Dublu" avansată de lordul Lugard în anii '20, nu foarte diferită de scopurile lui Lyautey în Maroc, căuta să păstreze modelele locale de administrație și să acorde prioritate intereselor lor. Sarcina britanicilor, scria Lugard, era „să promoveze progresul comercial și industrial al Africii fără o investigare prea atentă a cîștigurilor materiale pentru noi înșine"[63]. Acest element de altruism a devenit treptat mai puternic, dar el coexista cu alte scopuri: strategia militară, emigrația, apărarea intereselor coloniștilor, prestigiul național, politica economică națională (inclusiv tarifele), care variau în funcție de natura coloniei și de sistemul colonial și erau adesea neconcordante cu interesele băștinașilor și, de fapt, unele cu altele. Nu exista colonie tipică. Multe teritorii coloniale nici nu erau, în termeni legali, colonii, ci protectorate, mandate, teritorii luate în administrație, federații de regate și principate sau cvasisuveranități precum Egiptul și statele din Golful Persic (inclusiv Persia însăși). Existau vreo douăzeci de prototipuri diferite. Unele colonii, în special din Africa de Vest, conțineau două sau mai multe entități legale diferite, reprezentînd straturi succesive de penetrare occidentală. În aceste împrejurări a urmări o politică colonială coerentă, cu obiective clare pe termen lung, era imposibil. Nici un imperiu nu a făcut acest lucru.

Așadar, nu poate fi vorba de un bilanț al colonialismului între cele două războaie sau în orice alt stadiu al său. La modul general vorbind, politica lui era să furnizeze o infrastructură pentru apărarea externă, securitatea internă, drumurile principale și sănătatea publică și să lase restul inițiativei private. Țelul guvernului era să fie eficient, imparțial, necorupt și nonintervenționist. Uneori guvernul se vedea obligat să conducă economia, așa cum a făcut Italia în Somalia și în Libia, cu o evidentă lipsă de succes.[64] De obicei, trebuia să mențină un sector public mai larg decît acasă. Astfel, Marea Britanie, de exemplu, promova modernizarea și expansiunea agriculturii, conducea serviciile de sănătate publică în toate coloniile ei și construia căi ferate de stat în toate teritoriile africane de la sud de Sahara (mai

puțin Rhodesia și Nyasaland). Dar toate acestea indică o lipsă, nu un surplus de capital. Guvernul făcea aceste lucruri dintr-un sentiment al datoriei, nu pentru că dorea; ele se adăugau la rubrica de datorii a registrului comercial.

Guvernele coloniale n-au făcut mare lucru pentru a promova industria, dar nici n-au restricționat-o în mod deliberat. De obicei erau prea puține stimulente pentru a investi, lipsa de forță de muncă instruită și de piețe locale bune fiind principalul obstacol. Acolo unde condițiile permiteau, ca în Congoul belgian, a apărut industrie în perioada interbelică, deși cei mai mulți bani au venit nu din Belgia, ci din surse străine și din sucursale cu capital străin — o altă lovitură pentru teoria conspirației. Dakar în Africa de Vest franceză a fost un punct de creștere din exact aceleași motive. Ideea că colonialismul ca atare împiedica industria locală să se dezvolte este combătută de simplul fapt că britanicii, belgienii și olandezii care practicau comerțul liber urmau politici diametral opuse protecționiștilor francezi, spanioli, italieni, portughezi și americani.

Din 1923 încolo, și în special după 1932, britanicii și-au încălcat propriile reguli în privința comerțului liber pentru a promova industria indiană. Viceregele, lordul Curzon, a fost cel care l-a convins pe J.N. Tata, magnatul zoroastrian al bumbacului, să înființeze o industrie metalurgică indiană, pentru care Marea Britanie acorda tarife preferențiale. În 1945 India producea 1,15 milioane de tone anual iar producătorii indieni practic monopolizaseră piața. De asemenea, în bumbac și iută, unde condițiile pentru industrie erau atrăgătoare, indienii puteau produce și chiar produceau ei înșiși capital, iar Anglia asigura protecția. Pînă la cîștigarea independenței, India ajunsese să aibă un vast sector industrial, în care firmele indiene se ocupau de 83% din capital, 60% din importuri-exporturi și asigurau 60% din bunurile de consum.[65] Este foarte îndoielnic însă că crearea industriilor locale sub o barieră tarifară era în avantajul populației de rînd a unei colonii. În general, locuitorii imperiilor care practicau comerțul liber se bucurau de standarde de viață mai ridicate decît ceilalți, după cum era de așteptat. India și Pakistanul au păstrat politicile ultraprotecționiste după ce și-au cîștigat independența, cu niveluri de protecționism de 313%, respectiv 271%, și acesta este unul dintre motivele pentru care standardele lor de viață au crescut cu atît de mult mai încet decît în economiile de piață din Asia de Est.[66]

În ansamblu, puterile coloniale au servit cel mai bine intereselor localnicilor atunci cînd au permis forțelor comerciale să prevaleze asupra politicilor restrictive, oricît de bine intenționate ar fi fost ele. Acest lucru presupunea de obicei trecerea de la o agricultură pentru subzistență la producerea pe scară largă de cereale pentru export. Această așa-numită „distorsiune" a economiilor coloniale pentru a servi scopurilor țării-mamă sau ale piețelor internaționale stă la baza acuzației că aceste teritorii erau pur și simplu „exploatate". Se afirmă că de fapt coloniile au devenit mai sărace decît

înainte, că economiile lor „naturale" au fost distruse și că au intrat într-o fază nesănătoasă calificată drept „subdezvoltare".[67] Din nefericire dovezi statistice care să confirme sau să infirme această teorie pur și simplu nu există: *Travels in the Interior Districts of Africa* (*Călătorii în regiunile interne ale Africii* — 1799) a lui Mungo Park nu dă impresia unei Arcadii rurale în care căutarea bunăstării să fi fost evitată; dimpotrivă. Conducătorii independenți nu erau numai imperialiști, în felul lor (păstrînd proporțiile), ci și extraordinar de acaparatori. Ei începeau să-și vîndă produsele agricole oriunde reușeau să găsească o piață. De fapt nu exista alternativă, o dată ce creșterile de populație făceau imposibilă agricultura numai pentru subzistență.

Ideea că industrializarea, ca opusă producției primitive, este singura cale către un nivel de viață ridicat este dezmințită de experiența fostelor colonii ca Australia, Noua Zeelandă, o mare parte a Canadei, Vestul Mijlociu american, unde exporturile de carne, lînă, grîu, produse lactate și minerale au dat naștere celor mai prospere țări din lume. Este, poate, semnificativ că în perioada postcolonială nici unul dintre noile state independente cu economii de plantație bine stabilite nu a încercat să le înlocuiască cu nici o altă formă de agricultură. Ba chiar dimpotrivă: toate au căutat să-și îmbunătățească potențialul de export, de obicei cu scopul de a finanța dezvoltarea industrială — exact ceea ce căutau să facă majoritatea guvernelor coloniale în ultimele etape ale acestei ere. Se puteau scoate arareori, și întotdeauna cu greutate, profituri mari din agricultura tropicală pe scară largă. O analiză a prețurilor de export la cafea, cacao, arahide, bumbac, ulei de palmier, orez, cauciuc, boabe de kapok în teritoriile vest-africane franceze în ultima fază a guvernării coloniale (1953) arată că profiturile erau mici și determinate în mare măsură de sistemul de transporturi.[68] Argumentul că economiile avansate au organizat o deteriorare progresivă în ceea ce privește comerțul pentru a scădea prețurile de pornire nu se potrivește cu dovezile statistice și nu este decît o altă supoziție a teoriei conspirației.

Aspectele cele mai urîte ale colonialismului interbelic erau munca forțată și împărțirea pămîntului după criterii rasiale. Originea lor era după cum urmează. Terenul african putea fi făcut productiv și se putea depăși agricultura pentru subzistență numai dacă se asigura un stil de muncă adecvat, cu un program regulat, în stil european. În Africa precolonială soluția fusese sclavia. Puterile coloniale mai progresiste, Marea Britanie și într-o mai mică măsură Franța, erau hotărîte să o abolească. Britanicii au preferat să-i împingă pe africani pe piața muncii prin impozite. Sau importau forță de muncă pe bază de contract. Aceasta era soluția facilă. Conducînd un imperiu întins în toată lumea în care forța de muncă, precum și bunurile puteau circula liber, ei i-au pus pe indieni să lucreze în Burma, Malaya, în Pacific, Ceylon și în Africa de Sud, Centrală și de Est, ba chiar și în America de Sud și Centrală; iar pe chinezi să lucreze în Asia de Sud-Est, în Pacific, Africa de Sud și Australia. Ei au produs și mari mișcări interne în Africa, așa cum

olandezii, în Indonezia, i-au pus pe javanezi să lucreze în celelalte insule.[69] Efectul a fost crearea unui mare număr de insurmontabile probleme rasiale și comunitare (sau, în cazul Indoneziei, de imperialism javanez) care există și astăzi. Olandezii au mai adoptat și așa-numitul „sistem de cultură" care îi forța pe locuitori să producă cerîndu-li-se plata în natură, statul fiind proprietarul de plantații și agentul principal.[70] Sistemul de cultură a fost adoptat de Leopold al II-lea, creatorul Congoului belgian, și a devenit baza economiei de acolo, iar belgienii au exercitat presiuni asupra conducătorilor locali pentru a le furniza „voluntari" care semnau contracte pe termen lung. Francezii și portughezii au mers pînă la capăt cu *corvées* neplătite ca substitut pentru impozite. Cele mai rele cazuri de opresiune au avut loc în Africa și Congoul portugheze. În mare, ele luaseră sfîrșit pînă în 1914, în urma denunțării lor de către jurnaliști britanici și persoane oficiale consulare. Dar munca silnică în anumite forme a continuat pînă la sfîrșitul anilor '40.[71] La scară mică însă. De fapt, pînă relativ recent marea majoritate a africanilor au rămas în afara economiei salarizate. Chiar în anii '50, din 170 de milioane de africani la sud de Sahara, numai 8 milioane lucrau salarizat în vreuna dintre perioadele anului.[72] Acolo unde salariile erau mari, africanii lucrau de bunăvoie: terenurile aurifere din Rand nu au întîmpinat niciodată vreo greutate în a găsi mînă de lucru, de la început și pînă azi. În alte părți era, în general, aceeași poveste veche: venituri mici, investiții mici, productivitate scăzută, salarii mici. Nimeni dintre cei care chiar lucrau în Africa, alb sau negru, nu a visat vreodată surplus de capital. Acesta exista numai în Hampstead și în cafenelele de pe malul stîng al Senei.

Cea mai mare greșeală făcută de puterile coloniale — și ea a avut consecințe atît politice, cît și morale — a fost să refuze să permită sistemului economiei de piață să opereze în teren. Aici ele au urmat metodele puse la punct pentru prima dată în coloniile britanice din America în secolul al XVII-lea, elaborate pentru a dezvolta Vestul și Vestul Mijlociu american (pentru distrugerea indienilor indigeni) și perfecționate, pe baze pur rasiale, în Africa de Sud. Ele presupuneau ingineria umană și distrugeau prin urmare principiul individualist care se află în centrul eticii iudeo-creștine. În Africa de Sud, pînă în 1931, aproximativ 1,8 milioane de europeni aveau „rezervați" 1 140 000 de kilometri pătrați, în timp ce pentru 6 milioane de africani erau alocați numai 88 000 de kilometri pătrați. În Rhodesia de Sud, Legea Împărțirii Pămîntului din 1930 dădea europenilor, deja în posesia a 121 400 de kilometri pătrați, dreptul de a cumpăra încă 137 600 de kilometri pătrați din terenurile Coroanei, în timp ce africanii, cu rezerve de 85 000 de kilometri pătrați, mai aveau acces la numai 28 300 de kilometri pătrați. În Rhodesia de Nord albii aveau deja posesia exclusivă a 36 400 de kilometri pătrați. În Kenya această deformare deliberată a pieței libere de terenuri a fost în mod special defavorizată din 1923, cînd ducele de Devonshire, în calitate de secretar colonial, a emis „Declarația Devonshire": „Kenya este în primul

rînd un teritoriu african [...] interesele nativilor africani trebuie să prevaleze." În ciuda acestei declarații, într-un exercițiu deliberat de inginerie socială, ținuturile White Highlands au fost epurate de locuitorii Kikuyu pentru a face loc fermierilor albi. În anii '30 în Kenya existau 137 300 de kilometri pătrați rezervați africanilor, 16 700 de terenuri rezervate europenilor și 99 000 de terenuri ale Coroanei, pe care guvernul le putea împărți după criterii politice arbitrare. Era un sistem nejustificat. De fapt, el era apărat doar prin argumentul că trasarea unor demarcații rasiale era esențială pentru o bună agricultură. Argumentul era fals în sine (după cum au demonstrat evenimentele ulterioare din Kenya) și contrazicea principiile generale ale pieței libere pe care fusese clădit Imperiul Britanic.

Desigur, insistînd pentru ingineria socială inerentă în împărțirea pămîntului pe criterii rasiale, coloniștii reacționau direct la ceea ce pentru ei era un fapt copleșitor: dezvoltarea inegală a societăților umane. Este o problemă fundamentală a speciilor, care se conturase deja în Epoca Fierului. Imperiile capitaliste europene arhetipale, care au fost delimitate efectiv în anii 1870–1945, au constituit o serie de încercări necoordonate și spasmodice, adesea contradictorii, de a rezolva problema ridicată de existența societăților avansate și a celor înapoiate într-o lume tot mai mică, în care contactele între ele erau inevitabile, nu în ultimul rînd pentru că populația era în creștere aproape peste tot și la fel erau și așteptările.

Sistemul, dacă poate fi numit astfel, nu se grăbea să se organizeze: nici chiar francezii nu au avut un Minister pentru Colonii pînă în 1894, germanii pînă în 1906, italienii — 1907, belgienii — 1910, portughezii — 1911.[73] „Epoca lui clasică" dintre cele două războaie era deja un fel de crepuscul. Existența sa a fost prea scurtă pentru a da rezultate proprii. Dezvoltarea resurselor umane și naturale este o treabă înceată, laborioasă și adesea ingrată, după cum ne învață întreaga istorie. Oameni ca Rhodes, Ferry, Lugard, Lyautey și Sarraut împărtășeau un optimism nejustificat în ideea că procesul putea fi grăbit și făcut relativ nedureros. Exact aceleași iluzii erau împărtășite de succesorii lor, precum conducătorii independenți Sukarno, Nasser, Nkrumah, Nehru și alți zeci, după cum vom vedea. Dar majoritatea țărilor sărace au rămas în aceeași poziție față de cele bogate în anii '80 ai secolului al XX-lea ca și în anii '70 ai secolului al XIX-lea, cînd a început marea epocă a colonialismului.

Aceasta ne conduce la o chestiune foarte importantă. Colonialismul era un fenomen în mare măsură vizual. Abunda de steaguri, uniforme exotice, ceremonii splendide, recepții, salve de tun în apus, expoziții comerciale pe Olympia și la Grand Palais, timbre și, mai ales, hărți colorate. Era, în esență, o entitate cartografică, una ce putea fi percepută cel mai clar și mai puternic din paginile unui atlas. Văzut în hărți, colonialismul părea să fi schimbat lumea. Văzut pe pămînt, părea un fenomen mai degrabă artificial, care nu putea schimba mare lucru și nici nu a făcut-o. A venit cu ușurință; s-a

dus cu ușurință. Puțini au murit fie ca să-l facă, fie ca să-l desfacă. El a și accelerat, a și întîrziat, deși marginal în ambele cazuri, apariția unui sistem economic mondial, care s-ar fi constituit cu aproximativ aceeași viteză și dacă europenii nu ar fi anexat un singur hectar din Asia sau Africa. Cuvîntul „colonialism" acoperea o asemenea variată multitudine de aranjamente umane încît este îndoielnic dacă descrie de fapt ceva specific.

Colonialismul a fost important nu pentru ceea ce a fost, ci pentru ceea ce nu a fost. A hrănit iluzii măreție și suferințe nejustificate. Primele au avut un impact major asupra evenimentelor de pînă în 1945; cele din urmă, după aceea. Dacă Imperiul Francez părea să transforme o Franță epuizată și în declin într-un Samson viguros de o sută de milioane de oameni, Commonwealth-ul Marii Britanii părea să facă din ea o superputere — noțiune pe care Hitler, de exemplu, a luat-o cu el în bunkerul lui. Din nou, aspectul vizual a fost cel ce a determinat astfel de percepții. În anii '20, prindeau formă marile drumuri militare, clădiri publice și cartiere europene pe care le cerea Lyautey pentru Maroc: extraordinare, durabile, de o austeritate magnifică, așa cum de fapt sînt încă. Simultan, erau terminate cartierele guvernamentale ale lui Sir Edwin Lutyens din Delhi, cele mai frumoase dintre creațiile la scară mare ale secolului al XX-lea. În mod semnificativ, și unele și altele fuseseră concepute în epoca edwardiană; și unele și altele s-au întrupat abia după ce primul dintre războaiele civile ale Europei subminase deja imperiile pe care ele le împodobeau. Arhitectura este atît cea mai concretă cît și cea mai emblematică dintre arte. Clădirile publice vorbesc: uneori au tonalități false. Splendidele domuri și cupole ale lui Lutyens vorbeau pe două voci. Pentru majoritatea britanicilor, majoritatea străinilor și mai ales pentru majoritatea indienilor, ele anunțau durabilitate; experților militari și economici însă ele le șopteau să se îndoiască.

Un exemplu tipic a fost sistemul valutar imperial. Din 1912 Marea Britanie și-a divizat imperiul în zone valutare regionale, reglementate de un Consiliu Valutar Britanic conform Standardului Colonial al Cursului Lirei; din 1920 coloniile trebuiau să aibă pentru emisiunile lor fiduciare acoperire de 100% în Marea Britanie (în lingouri sau în obligațiuni cu marginea aurită). Asta stîrnea nenumărate proteste printre naționaliști, în special în India. De fapt era un sistem rezonabil, care dădea celei mai mari părți a Commonwealth-ului foarte reala binecuvîntare a stabilității monetare. A și funcționat foarte corect pînă după 1939, cînd exigențele financiare din timpul războiului ale Marii Britanii și declinul ei rapid spre insolvență totală au transformat întregul sistem într-unul opresiv.[74] Există aici o morală foarte importantă. Marea Britanie putea fi dreaptă cu supușii ei coloniali atîta vreme cît era o națiune relativ bogată. O putere înstărită putea conduce un imperiu prosper și bine guvernat. Națiunile sărace, precum Spania și Portugalia, nu-și puteau permite să fie drepte sau să renunțe la exploatare. Dar de aici rezultă, după cum au insistat mulți oameni de stat britanici de-a lungul secolului al XIX-lea,

că coloniile nu erau o sursă de putere ci de slăbiciune. Ele erau un lux, menținut pentru prestigiu și plătit din bizare resurse reale. Conceptul de superputere colonială era în mare măsură fraudulos. Colosul militar și economic al Imperiului Britanic este făcut din șipci și ipsos, vopsea și poleială.

De aici senzația ciudată de răceală și extravaganță, dar și de fragilitate și efemer pe care i-o evocă spectatorului imperiul interbelic. Malcolm Muggeridge nota, la Simla, la începutul anilor '20, că numai viceregele și alți doi înalți funcționari aveau dreptul la mașini și că drumurile erau atît de abrupte încît oamenii care purtau ricșele mureau de tineri de infarct. Privind un om gras tras în ricșă el a auzit pe cineva spunînd: „Uite, un om care-l trage pe altul. Și se mai zice că există un Dumnezeu!" În 1930, în Kenya, Evelyn Waugh a întîlnit „o americancă încîntătoare pe nume Kiki", căreia un colonist britanic de la Lacul Navaisha din White Highlands îi dăduse „șase sau opt kilometri pătrați de teren pe malul lacului ca dar de Crăciun".[76] Cu toate acestea, Leo Amery, cel mai ambițios dintre secretarii pentru Colonii, și-a văzut dejucat planul de a avea o secție separată pentru Dominioane deoarece Ministerul de Finanțe nu a acceptat să cheltuiască 800 de lire pe an în plus pentru salarii.[77] Cînd lordul Reading a fost făcut vicerege, în 1921, manevrele politice din jurul numirii au arătat clar că, în ochii guvernului britanic, nevoia de a-l menține pe Sir Gordon Hewart, un bun negociator, în funcția de procuror general era mult mai importantă decît persoana celui care guverna India.[78] Trei ani mai tîrziu, marele editor imperialist al ziarului *Observer*, J.L. Garvin, „considera că era posibil ca în cinci ani să pierdem India și cu asta — adio Imperiului Britanic"[79]. Același gînd elegiac i-a trecut prin minte și unui tînăr ofițer de poliție britanic din Burma pus, exact în aceeași perioadă, să împuște un elefant pentru a-i impresiona pe „localnici": „În acel moment", scria George Orwell, „am sesizat deșertăciunea, inutilitatea dominației albilor în Est. Iată-mă pe mine, un alb cu pușca lui, în fața unei mulțimi de localnici neînarmați — aparent, actorul principal. În realitate însă nu eram decît o marionetă absurdă împinsă de colo-colo de voința acelor fețe galbene din spatele ei."[80]

Conducerea unui imperiu era în mare parte doar o chestiune de hotărîre. Mulți ani mai tîrziu, în 1962, Sir Roy Welensky, premierul Federației Rhodesiene, avea să spună: „Marea Britanie și-a pierdut voința de a guverna în Africa." Aceasta nu era încă pierdută în anii '20–'30, sau nu era complet pierdută. Dar se eroda. Marele Război zguduise încrederea clasei conducătoare britanice. Pierderile Regatului Unit nu erau chiar uriașe: 702 410 morți. Erau comparabile cu cele ale Italiei, care clocotea de vitalitate în anii '20. Dar, bineînțeles, populația Italiei se afla încă într-o creștere rapidă. În plus, se credea în mare măsură că produsele Universităților Oxford și Cambridge, precum și ale școlilor publice fuseseră în mod special grav afectate. Aproximativ 37 452 de ofițeri britanici fuseseră uciși pe Frontul de Vest, 2 438 uciși, răniți sau dispăruți numai în prima zi (1 iulie 1916) a bătăliei

de pe Somme.[81] De aici s-a născut mitul „generației pierdute", în care paladini măcelăriți precum Raymond Asquith, Julian Grenfell și Rupert Brooke, mulți dintre ei de fapt niște incapabili ori ratați, erau prezentați ca fiind de neînlocuit.[82] Mitul a fost parțial creat de literatură. Poeții de război erau numeroși și de bună calitate: Wilfred Owen, Edmund Blunden, Siegfried Sassoon, Herbert Read, Robert Graves, Isaac Rosenberg, Maurice Baring, Richard Aldington, Robert Nichols, Wilfred Gibson și mulți alții; în ultimii ani ai războiului ei au devenit obsedați de moarte, zădărnicie și inutilitate.[83] Poeziile lor au bîntuit începutul anilor '20; mai tîrziu a venit proza: piesa *Journey's End* (*Sfîrșitul călătoriei*) a lui R.C. Sherriff, *Undertones of War* (*Șoapte de război*) a lui Blunden, *Memoirs of a Fox Hunting Man* (*Memoriile unui vînător de vulpi*) de Sassoon, toate în 1928; *Death of a Hero* (*Moartea unui erou*) a lui Aldington un an mai tîrziu. Era o literatură care, deși nu tocmai defetistă, era noneroică și sublinia prețul apărării măreției naționale.

În mintea claselor superioare, în plus, pierderea vieții, pe care ei o exagerau, era legată direct de criza vechiului sistem funciar tradițional al agriculturii micii nobilimi, care se afla în mare dificultate de la sosirea grînelor transatlantice în anii '70 ai secolului al XIX-lea și era acum pe cale să piară. Legislația antebelică fusese gîndită pentru a proteja arendașii împotriva proprietarilor de pămînturi. Lloyd George, care ura aristocrația funciară, a consolidat sistemul prin Legea Agriculturii din 1920, aducînd în plus siguranța arendei; iar un alt decret din 1923 a distrus contractele restrictive de arendare și a legalizat „libertatea recoltei". Rezultatul a fost scindarea a mii de proprietăți, mari și mici. „Anglia își schimbă proprietarul", scria *The Times* la 19 mai 1920. „Începînd din 1910", afirma H.J. Massingham, „o legislație răzbunătoare, demagogică și pur urbană a mutilat [proprietarul funciar], fie el bun, rău sau indiferent, responsabil sau iresponsabil."[84] În februarie 1922 *Quarterly Circular*, revista Asociației Centrale a Proprietarilor Funciari, estima că 2 830 de kilometri pătrați de teren agricol își schimbau proprietarii în fiecare an. În anul precedent o singură firmă de licitații vînduse teren a cărui suprafață o egala pe aceea a unui comitat englez mediu. Fostul ministru liberal C.F.G. Masterman, într-o carte foarte citită, publicată în 1923, se plîngea: „În măcelul inutil al soldaților din gardă pe Somme ori al brigăzii de pușcași în Hooge Wood, jumătate din marile familii ale Angliei, moștenitoare ale unor proprietăți și averi importante, au pierit fără un strigăt. Are loc cea mai mare schimbare petrecută vreodată în istoria pămîntului Angliei de la cucerirea normandă încoace."[85] Prețul terenului a continuat să scadă, datoria agricolă a crescut și milioane de acri au devenit neproductivi. Caricaturistul Strube de la *Daily Express* a desenat un coate-goale deșirat și flămînd pe care scria „Acri de prisos". J. Robertson Scott, editorul revistei *The Countryman*, a oferit o imagine zguduitoare a devastării rurale într-o serie de articole în *Nation* al lui Massingham, care a devenit un lugubru bestseller sub titlul ironic *England's Green and Pleasant Land* (*Pămîntul*

verde și plăcut al Angliei — 1925). În Norfolk, în 1932, scriitorul-fermier Henry Williamson nota: „o fermă de aproape 2,5 kilometri pătrați, cu o solidă casă elisabetană și zece–douăsprezece colibe, vîndută cu o mie de lire“[86]. Nu prea poate fi exagerat efectul acestei decăderi totale și neîmpiedicate în chiar inima vechiului sistem de guvernare a Angliei.

Semnele decăderii industriale erau și ele omniprezente. După o scurtă revenire postbelică, slăbiciunea fundamentală a industriilor de export tradiționale ale Marii Britanii — cărbune, bumbac și textile, construcții navale, utilaj tehnologic —, toate cu echipament vechi, animozități vechi și metode de lucru vechi, în urma cărora rezulta o productivitate scăzută, se reflecta în rata permanent ridicată a șomajului. Acest lucru a fost atribuit în mare parte deciziei lui Winston Churchill, în calitate de ministru de Finanțe, de a face o stabilizare în Marea Britanie în 1925. Keynes a fost vehement împotriva acestei decizii, considerînd-o o formă de „mercantilism contemporan“. Deveneam „robi ai aurului“. Churchill a replicat că deveneam „robi ai realității“, ceea ce era adevărat, ai realității economiei industriale învechite a Marii Britanii.[87] Efectele acestei mișcări n-au întîrziat să apară: prețuri de export mai mari, alimente și materii prime importate mai ieftin. După cum spunea Churchill, era în primul rînd o mișcare politică, menită să readucă prestigiul financiar al Marii Britanii la nivelul de dinainte de război. A fost în mod necesar deflaționistă, astfel încît a avut efectul neprevăzut de a ajuta guvernul să înfrîngă greva generală, arma ultimă a sorelienilor, despre care se vorbea din 1902 și care a avut loc în cele din urmă în mai 1926. Se mai făcuseră repetiții în 1920 și în 1922, de pe urma cărora a profitat mai mult Partidul Conservator decît liderii de sindicat. Cînd a devenit inevitabilă, Stanley Baldwin i-a manipulat cu măiestrie pe liderii sindicatelor din transporturi, căi ferate și minerit să-și ducă lupta la sfîrșitul iernii, și nu la începutul ei. S-a încheiat în mod dezonorant după o săptămînă. „Era ca și cum o fiară vestită pentru ferocitatea ei ieșise timp de vreo oră, adulmecase pericolul și se strecurase înapoi în vizuina ei.“ [88] Nici întoarcerea la aur, nici înăbușirea grevei generale nu au avut vreun efect asupra cifrelor șomajului care (ca procent din forța de muncă) au rămas la un nivel jalnic chiar înainte de sfîrșitul perioadei de înflorire economică din anii ’20. Din 1921 în 1929 acestea au fost: 17,0; 14,3; 11,7; 10,3; 11,3; 12,5; 9,7; 10,8; 10,4.[89]

Pentru muncitori, așadar, problema nu era cea a unei „generații-lipsă“. Nu s-au remarcat nici un fel de goluri în rîndurile lor. Nu erau prea puțini; mai degrabă prea mulți. Cu toate acestea, starea lor a ajutat la erodarea voinței membrilor conducerii prin radicalizarea clerului anglican. Biserica Angliei avusese de pierdut în urma războiului. Goarna ei patriotică fusese nesigură. Fusese demascată de clerul catolic drept amatoare în serviciile aduse pe front. Nici în fabricile de muniții nu se descurcase mai bine.[90] Pierduse teren într-un moment suprem; și era jenant de conștientă de acest fapt. Pe parcursul anilor

'20 spiritele ei mai zeloase au dezvoltat un nou evanghelism al păcii și „compasiunii". Unii s-au apropiat mult de extrema stîngă. Conrad Noel, vicar al spectaculoasei biserici Thaxted din Essex, care datează din secolul al XIV-lea, a refuzat să expună steagul britanic pe biserică pe motiv că era „o emblemă a Imperiului Britanic, cu toată cruda exploatare pe care o reprezenta acesta". El a arborat Steagul Roșu, pentru care a invocat o autoritate biblică: „Dintr-un sînge a făcut El toate popoarele." În fiecare duminică bande de studenți de dreapta veneau de la Cambridge să-l rupă, avînd de întîmpinat rezistența „Mieilor de Lansbury", o trupă formată din foști polițiști care fuseseră concediați pentru că făcuseră grevă în 1919.[91] Această luptă a steagurilor — o nouă și șocantă formă de divertisment — a zdruncinat instituția Bisericii în Anglia.

Și mai important a fost William Temple, episcop de Manchester din 1920 și mai tîrziu arhiepiscop de York și Canterbury, de departe cel mai influent cleric creștin din Marea Britanie interbelică. El a fost primul din clerul anglo-saxon care a optat pentru politica progresistă ca substitut la un evanghelism al dogmei și a luat astfel parte la acea mișcare uriașă care, după cum prevăzuse Nietzsche, transforma energia religioasă în utopism laic. Temple era o figură jovială, care semăna cu Bran, cu apetit nu numai pentru carbohidrați, ci și pentru martiriu social. În 1918 el a intrat în Partidul Laburist și a anunțat acest lucru. În anii '20 a creat COPEC, Conferința asupra Politicii, Economiei și Cetățeniei Creștine, prototipul multor astfel de organisme de atunci încoace. La întrunirea acesteia din 1924 în Birmingham el a anunțat: „Cu senzația crescîndă că politica machiaveliană a ajuns la faliment, există o disponibilitate tot mai mare de a acorda atenție afirmației lui Isus Cristos că El este Calea, Adevărul și Viața."[92] Intervențiile lui concrete în politica socială au fost ineficiente. Astfel, greva generală l-a luat prin surprindere, prinzîndu-l la Aix-les-Bains, unde încerca să-și trateze guta și să-și mai reducă obezitatea. Grăbindu-se să se întoarcă acasă, el a cerut o intervenție a clerului care, convingîndu-i pe liderii minerilor că aveau sprijinul întregii lumi creștine, a avut efectul de a prelungi greva celor din minele de cărbune din iulie pînă în decembrie 1926, perioadă în care minerii și familiile lor au fost destituiți și aduși la sapă de lemn.[93] Nicidecum descurajat, Temple a continuat să militeze pentru cauza progresului. Pentru George Bernard Shaw, un episcop socialist în persoană era, după cum exclama el voios, „o imposibilitate realizată". De fapt, Temple era un vestitor a ceea ce avea să urmeze; și reprezenta un semn al vremurilor faptul că opiniile sale mai degrabă l-au ajutat decît l-au împiedicat în înaintarea sa spre tronul Sfîntului Augustin.

Filozofia lui Temple nutrea credința, atît de caracteristică pentru secolul al XX-lea, că morala creștină se reflecta în căutarea de „soluții" economice laice. Conceptul creștin de vinovăție, întruchipat în stînjeneala demnitarilor anglicani bine hrăniți, așezați, readucea cu putere sentimentul de obligație pe care clasele superioare și națiunile mai bogate începeau să-l aibă față de

cei săraci, atît din propria țară cît și din străinătate. Economia nu însemna crearea de bogăție, ci datorie și dreptate. Desigur, Temple și-a găsit aliați entuziaști de partea agnostică a spectrului progresist. Keynes i-a scris o scrisoare remarcabilă, care nega cu înverșunare că economia era o știință neutră din punct de vedere moral: „Economia, mai adecvat numită economie politică, este o parte a eticii."[94] Era ceea ce prelatul își dorea să audă și ceea ce profesorul de la King's College era nerăbdător să predea.

Astfel, Keynes pleda pentru insidioasa politică împotriva Bisericii ca instituție de stat apărută în anii '20 în intimitatea colegiilor de la Cambridge și Bloomsbury ca efect al unei treptate dar din ce în ce mai decisive inversări a modului în care se comporta clasa conducătoare britanică. Pînă acum, axiomele politicii publice britanice în țară și ale imperialismului britanic peste hotare reflectaseră climatul moral al Colegiului Balliol, Oxford, sub conducerea lui Benjamin Jowett. Tonul acestuia era categoric: rolul Marii Britanii în lume era să împartă o justiție civilizată, impusă, dacă era necesar, în cel mai ferm mod cu putință. El a fost concentrat în persoana lordului Curzon, exigent, spiritual, civilizat și foarte cultivat, dar de neclintit în susținerea intereselor britanice, pe care le considera echivalente cu moralitatea însăși. „Guvernul britanic", declara el Cabinetului în 1923, „nu își încalcă niciodată cuvîntul și nu este niciodată neloial față de colegii sau aliații săi, nu face niciodată ceva rău ori necinstit [...] iată adevărata bază a autorității morale pe care o exercită de atîta vreme Imperiul Britanic."[95] Desigur, cînd devenea necesar, această autoritate morală trebuia întărită de tancurile, avioanele și navele de război ce operau din lanțul de baze militare pe care Anglia le menținea în întreaga lume.

La Cambridge se dezvoltase o tradiție oarecum diferită. În timp ce Oxfordul își trimitea starurile în parlament, unde deveneau miniștri și se manifestau pe scena publică, Cambridge dezvolta grupuri private și lucra prin intermediul sugestiei și al influenței. În 1820 se formase o Societate Literară alcătuită din doisprezece membri cunoscuți drept Apostolii, care propaga heterodoxiile timpurii ale lui Wordsworth și Coleridge. Recruții acesteia, aleși în mod colectiv și selectați în secret — nu a fost vreodată recunoscută nici chiar simpla existență a societății —, erau extrem de valoroși, dar mai degrabă ca profesori și critici decît ca mari creatori: singurul mare talent, Alfred Tennyson, s-a sustras repede în 1830.[96] Imaginea despre lume a Apostolilor era modestă, reticentă, neagresivă, agnostică, profund critică față de pretenții și scheme grandioase, umanitară și, mai presus de toate, mai preocupată de îndatoririle personale decît de cele publice. Cultiva introspecția; respecta prietenia. Era homosexuală ca mod de exprimare, deși rareori în practică. Tennyson i-a captat atmosfera în poezia sa „Mîncătorii de lotuși".

În 1902 Apostolii au ales un tînăr absolvent de la Trinity College pe nume Lytton Strachey. Tatăl său fusese general în India vreme de treizeci de ani — de fapt, lumea lui Curzon —, dar formația sa intelectuală și morală era aceea

a mamei sale, marcant membru agnostic al Mișcării progresiste a femeilor și directoare de școală republicană franceză, pe nume Marie Silvestre.[97] Cu doi ani înainte de a fi ales de către Apostoli, el formase, împreună cu Leonard Woolf și Clive Bell, o „Societate de la miezul nopții" care a devenit mai tîrziu Grupul Bloomsbury. Atît Apostolii, cît și Bloomsbury, unul secret și neoficial, celălalt neoficial și admițînd cîteva femei, s-au manifestat în următorii treizeci de ani în jurul lui Strachey. Inițial însă, nu el fusese filozoful sectei. Acesta era rolul lui G.E. Moore, profesor la Trinity și membru al societății Apostolilor, a cărui lucrare principală, *Principia ethica*, a fost publicată în toamna de după alegerea lui Strachey. Ultimele două capitole ale acesteia, „Relația dintre etică și comportament" și „Idealul", erau, implicit, un atac frontal asupra doctrinei iudeo-creștine a responsabilității personale față de un cod moral absolut și conceptul de datorie publică, înlocuind-o cu o formă iresponsabilă de hedonism bazat pe relații personale. „De departe cele mai valoroase lucruri pe care le cunoaștem sau ni le putem imagina", scria Moore, „sînt anumite stări de conștiință ce pot fi descrise în mare ca fiind plăcerile relației sexuale și sentimentul de bucurie față de obiectele personale. Nimeni, probabil, dintre cei care și-au pus întrebarea nu s-a îndoit vreodată că afecțiunea personală și aprecierea frumosului în Artă și în Natură sînt bune în sine."[98]

Strachey, care era mai degrabă un propagandist de geniu decît un creator, s-a năpustit asupra acestui volum discret cu același entuziasm pe care l-a arătat Lenin față de *Imperialismul* lui Hobson, publicat cu un an în urmă. Era exact argumentul de care avea nevoie și pe care-l putea predica. Colegului său din societatea Apostolilor, Keynes, i-a scris stăruitor despre „problema de a face moorismul cunoscut lumii întregi". Cartea nu era ideologia odiosului simț al datoriei victorian, ci a prieteniei; și, după cum îi mărturisea el lui Keynes, cu care deja concura pentru afecțiunea tinerilor frumoși, a unui tip foarte special de prietenie: „Nu ne putem mulțumi cu rostirea adevărului — trebuie să spunem adevărul întreg: iar adevărul întreg este Diavolul. [...] E o nebunie să visăm să explicăm văduvelor că sentimentele sînt un lucru bun, cînd spunem în același timp că cele mai bune sînt sodomice [...] vremea noastră va veni peste vreo sută de ani."[99] Prietenia nu numai că avea pretenții mai mari decît morala convențională, ea era etic superioară oricărei loialități mai largi. Ideea avea să fie rezumată de colegul lui Strachey din societatea Apostolilor, E.M. Forster: „Dacă ar trebui să aleg între a-mi trăda *țara* și a-mi trăda *prietenul*, sper că aș avea curajul să-mi trădez țara."[100]

Doctrina lui Moore, aparent atît de nepolitică, aproape cvietistă, era în realitate o formulă excelentă pentru o preluare a puterii de către intelectuali. Ea furniza justificarea etică nu numai pentru o societate de admiratori reciproci, cum fuseseră Apostolii în trecut, ci și pentru formarea unei francmasonerii pozitive și programatice, aproape a unei mafii. Sistemul Apostolilor facilita accesul la unele dintre cele mai bune creiere pe care le putea

da Cambridge-ul: Bertrand Russell, Roger Fry, Ludwig Wittgenstein, de exemplu. O rețea de legături prin prietenie și căsătorie a produs vesele centre metropolitane — Fitzroy Square 21, Brunswick Square 38, Great Ormond Street 10, Gower Street 3, Gordon Square 46, Tavistick Square 52 — precum și ospitalierele colegii Trinity și King's și hanuri rustice precum Garsington, al lui Lady Ottoline Morrell, căruia i se făcea publicitate în *Crome Yellow*. Apostolii (sau relațiile lor) dețineau poziții strategice: unchiul lui Strachey controla *The Spectator*, Leonard Woolf paginile literare din *Nation*, Desmond MacCarthy (și mai tîrziu Raymond Mortimer) cele din *New Statesman*.[101] Existau mai multe edituri favorabile.

Nu degeaba era Strachey fiu de general. Avea geniu pentru elitismul narcisist și conducea coteria cu o mînă de fier, chiar dacă aparent apatic. De la Apostoli și-a însușit principiul puterii de grup: abilitatea nu numai de a exclude, ci și de a fi văzut că excluzi. A perfecționat arta inaccesibilității și a respingerii: un mandarin din Bloomsbury putea nimici cu o privire sau un ton al vocii. În cercul său magic exclusivismul a devenit un fel de sistem de sprijin reciproc. El și Woolf îl numeau „Metoda".[102]

În plus, Strachey nu trebuia să aștepte „o sută de ani" să vină vremea lui. Războiul i-a adus acest moment, căci i-a permis să-și facă publică teoria împotriva *establishment*-ului în forma evitării serviciului militar. Metoda prin care a făcut acest lucru a fost subtilă și caracteristică. Împreună cu alți membri ai Grupului Bloomsbury, el aparținea Asociației Împotriva Recrutării și Consiliului Național Împotriva Recrutării. Nu a jucat un rol activ în campania acestora, care ar fi putut fi periculoasă din punct de vedere legal și pe care a lăsat-o unor persoane mai pline de energie, precum Russell.[103] A avut însă o apariție senzațională în fața unui tribunal la primăria din Hampstead, în martie 1916, fortificat de hrana specială cu vitamine și de gimnastica suedeză și flancat de cele trei surori iubitoare ale sale. „Spuneți-mi, domnule Strachey", a fost întrebat de președinte, „ce ați face dacă ați vedea un soldat german încercînd să vă violeze sora?" „Aș încerca să intru între ei." Gluma a fost foarte gustată; vocea înaltă, ascuțită era imitată de toată lumea; nimeni nu mai acaparase astfel o sală de judecată din vremea lui Oscar Wilde. De fapt, în cele din urmă Strachey nu s-a bazat deloc pe principiile lui, ci a obținut scutirea datorită „teancurilor sale de certificate medicale și unui inventar al simptomelor sale medicale"[104]. El a petrecut toată perioada războiului scriindu-și cele patru eseuri biografice adunate sub titlul *Eminent Victorians* (*Victorieni de vază*) care, ridiculizînd și disprețuind personaje ca Thomas Arnold, Florence Nightingale, cardinalul Manning și generalul Gordon, era de fapt o condamnare în bloc tocmai a acelor virtuți și principii pentru susținerea cărora oamenii din tranșee își dădeau viața. A terminat volumul în decembrie 1917, tocmai cînd catastrofala bătălie de la Passchendaele se sfîrșea într-o mare de sînge și noroi. A fost publicat în anul următor și a fost primit cu aclamații, exercitînd o influență durabilă. Puține cărți în istorie au apărut vreodată într-un moment mai oportun.

Mai tîrziu, Cyril Connolly avea să numească *Victorieni de vază* „prima carte a anilor '20 [care] a atins o notă de ridicol pe care întreaga generație istovită de război voia s-o audă. [...] Ea a apărut tinerilor postbelici ca o lumină la capătul unui tunel." Membrii mai aspri ai vechii gărzi au văzut-o imediat în adevărata ei lumină — „profund rea în esența ei", scria Rudyard Kipling într-o scrisoare particulară.[105] Tuturor celorlalți le-a plăcut foarte mult, adeseori tocmai din acest motiv. Pînă și în sînul *establishment*-ului era primită cu indulgență. H.H. Asquith, cîndva o vedetă la colegiul Balliol pe vremea lui Jowett, acum un bețiv dezabuzat, scos din funcția de prim-ministru de către Lloyd George pentru că îi lipsea energia, a dat cărții ceea ce Strachey a numit „un foarte nobil și puternic bobîrnac în sus" în cadrul cursului său despre Romanes*. Ea a apărut în momentul în care ultima ofensivă a lui Luddendorff spărgea rîndurile Armatei a 5-a britanice: noi ediții au continuat să curgă mult după ce germanii începuseră retragerea finală și s-a dovedit mult mai distructivă pentru vechile valori britanice decît orice legiune de inamici. A fost instrumentul cu care Strachey a putut să „facă moorismul cunoscut în lume", devenind în același timp cel mai influent scriitor al anilor '20. După cum scria mai tîrziu biograful lui Keynes, Roy Harrod: „Venerația pe care tinerii săi admiratori i-o acordau [lui Strachey] o egala aproape pe aceea datorată unui sfînt."[106] Strachey a devenit mandarinul conducător al epocii, iar Grupul Bloomsbury curtea sa — căci, după cum bine s-a observat, „îndepărtarea lor de lume era de fapt o deghizare a unei profunde implicări în lumea la modă"[107].

Cu toate acestea, de regulă puterea lor nu s-a exercitat direct asupra politicii publice. Keynes spunea că Strachey nu vedea în politică „nimic mai mult decît un substitut destul de adecvat pentru bridge". Nici chiar Keynes nu a căutat vreodată funcții în guvern. Ei acționau în spatele scenelor ori prin publicații și încercau să creeze mai degrabă climate intelectuale decît să modeleze politici anume. *Economic Consequences of the Peace* (*Consecințele economice ale păcii*) a lui Keynes a întărit mesajul *Victorienilor de vază* tot așa cum a folosit în mod măiestrit noile tehnici literare ale lui Strachey. În 1924 E.M. Forster a publicat *A Passage to India* (*O călătorie spre India*), un minunat atac insidios asupra principiului Raj-ului, întorcînd cu grijă pe dos credința în superioritatea și maturitatea britanice care constituiau justificarea numărul unu a Imperiului Indian. Doi ani mai tîrziu mentorul Apostolic al lui Forster, Goldsworthy Lowes Dickinson, care a inventat termenul „O Ligă a Națiunilor" și a fondat Uniunea Ligii Națiunilor, își publica *International Anarchy 1904–1914* (*Anarhia internațională 1904–1914*), o explicație grotesc de greșită a originilor Marelui Război, care reintroducea cu măiestrie morala politică a tratatului lui Keynes.[108] Politica externă a Grupului Bloomsbury susținea că Marea Britanie și Germania se aflaseră

* George John Romanes (1848–1894), continuator al teoriilor lui Charles Darwin (*n.t.*).

pe exact același plan moral pînă în 1918 și, de atunci, Marea Britanie se găsise într-un dezavantaj moral, din cauza unei păci nedrepte, a continuării imperialismului și a înarmării care erau ele însele cauza directă a războiului. Pentru o mare parte a opiniei educate din Marea Britanie aceasta a devenit încetul cu încetul înțelepciunea supremă.

Și într-un sens mai larg Bloomsbury reprezenta un aspect al națiunii care devenea acum predominant. Ca și în cazul rangurilor decăzute ale vechii nobilimi, al „acrilor de prisos", al cozilor la alocațiile de șomaj, în Bloomsbury lipsea principiul energizant. Este ciudat cît de des apare Strachey în fotografii adîncit într-un șezlong. Frank Swinnerton își amintea că, la prima lor întîlnire, „cădea dacă se ridica în picioare și se încovoia dacă se așeza. Părea complet lipsit de vitalitate."[109] Își „tîra picioarele lungi și subțiri dintr-o încăpere în alta", scria Wyndham Lewis, „ca o barză drogată". Strachey însuși îi mărturisea fratelui său: „Sîntem cu toții mult prea slabi fizic ca să fim de vreun folos."[110] Puțini membri ai grupului s-au căsătorit; chiar și celor care nu erau dependenți de ceea ce era numit „sodomia supremă" le lipsea dorința de procreare. Cercul a fost scandalizat cînd Keynes, din motive încă misterioase, s-a căsătorit cu exuberanta dansatoare rusă Lydia Lopokova.

Ceea ce este poate și mai izbitor e productivitatea scăzută a grupului, atît de ciudat înrudită cu industriile epuizate ale Marii Britanii. Strachey însuși a produs numai șapte cărți, dintre care două culegeri de articole. Așteptata operă majoră a lui MacCarthy nu s-a materializat niciodată: au fost volume de articole, dar nici o carte originală. Raymond Mortimer a urmat exact același tipar. Forster, cunoscut sub porecla de *Taupe* (Cîrtița), era un alt scriitor de joasă tensiune: doar cinci romane (în afară de ficțiunea homosexuală *Maurice*, publicată postum). A devenit Fellow la King's College în 1946 și de atunci n-a mai scris nimic, ducînd o existență ca de cîrtiță timp de un sfert de secol, apărînd numai ca să-și ridice diplomele onorifice. Un alt membru al grupului, filozoful J.E. McTaggart, putea lucra numai două–trei ore pe zi și își petrecea restul timpului devorînd romane ușoare într-un ritm de aproape treizeci pe săptămînă. El „mergea cu un pas ciudat, ca de crab, mereu cu spatele la un perete"[111]. Lowes Dickinson era și el o figură letargică, gălbejită, cu pălărie de mandarin chinez. Virginia Woolf scria despre el: „Ce suflu subțire de aer fierbinte scoate Goldie printre dinții lui din față!"[112] După toate acestea, Moore însuși a devenit practic steril după ce a produs *Principia*. Tot ce a urmat a fost o versiune populară, o colecție de eseuri, un set de note pentru curs — apoi tăcere, timp de patruzeci de ani. „Mă tem că nu am de spus nimic", îi scria el Virginiei Woolf, „care să merite să fie spus; sau, dacă am, nu pot să exprim."[113] El încheia un act al Apostolilor cu această maximă caracteristică pentru Bloomsbury: „Printre toate bunele obiceiuri pe care trebuie să le formăm nu trebuie în nici un caz să neglijăm obiceiul indeciziei."[114]

În mod semnificativ, dintre toți Apostolii de la Cambridge ai acelei generații, singura figură în întregime vitală și de o creativitate exuberantă, Bertrand Russell, nu a făcut de fapt niciodată parte din Grupul Bloomsbury. Deși împărtășea pacifismul, ateismul, antiimperialismul și ideile general progresiste ale acestuia, el îi displăcuia apatia jilavă; grupul, la rîndul său, îl respingea. El considera că Strachey pervertise *Principia* lui Moore pentru a scuza homosexualitatea. În orice caz, era de părere că era un eseu inferior. „Nu mă placi, nu-i așa, Moore?" întreba el. Moore a răspuns, după o îndelungată și conștiincioasă gîndire: „Nu."[115] Era remarcabil că Russell, spre deosebire de Strachey, chiar a luptat pentru pacifism în Marele Război și a făcut închisoare pentru asta. El a citit *Victorieni de vază* în închisoarea din Brixton și rîdea „atît de tare încît ofițerul a venit la celula mea, spunîndu-mi că trebuie să îmi amintesc că închisoarea este un loc de pedeapsă". Dar verdictul lui cumpănit a fost că lucrarea era superficială, „îmbibată de sentimentalismul dintr-o școală de fete îmbîcsită"[116]. Cu cele patru căsătorii ale lui, cu insațiabila-i poftă de femei, cu cele cincizeci și șase de cărți, acoperind o gamă mai largă de subiecte decît orice alt scriitor, cu incurabila lui sete de experiență activă, Russell era construit dintr-un material mai solid decît cei din Bloomsbury. Nu împărtășea nici slăbiciunea acestora pentru totalitarism. În seara Armistițiului, Bloomsbury se reunise la soții Sitwell, adoptînd ceea ce Wyndham Lewis numea „Bolșevismul Aurit" al acestora. Ei sărbătoreau nu atît victoria Aliaților, cît înțelepciunea lui Lenin de a semna un tratat separat de pace pentru „a crea și a modela un nou Dumnezeu", după cum se exprima Osbert Sitwell. La Adelphi, Strachey avea să fie văzut literalmente dansînd, „țopăind cu debilitatea amiabilă a cuiva care se trezește dintr-o transă" — sub privirile amenințătoare ale lui D.H. Lawrence.[117] Russell nu avea să rabde nimic din toate astea. S-a dus el însuși în Rusia în 1920, l-a văzut pe Lenin și a declarat regimul acestuia „o strînsă birocrație tiranică, cu un sistem de spionaj mai elaborat și mai cumplit decît al țarului și o aristocrație la fel de insolentă și nesimțitoare"[118]. Un an mai tîrziu se afla în China. Urmărind totalul haos administrativ și politic de acolo, el îi scria unui prieten: „Imaginează-ți-l pe Lytton trimis să guverneze un imperiu și vei avea o idee despre cum a fost guvernată China timp de două mii de ani."[119]

În mod destul de ciudat, activitățile și remarcele presupus subversive ale lui Russell au fost cele pe care Foreign Office le-a considerat alarmante. Nimeni dintre autorități nu s-a gîndit să se preocupe de societatea Apostolilor, care deja producea extremiști precum mentorul lui E.M. Forster, Nathaniel Wedd, profesor la King's College, descris de Lionel Trilling drept un „personaj cinic, agresiv, mefistofelic, care arbora cravatele roșii și blasfemia"[120]. În anii '30 Apostolii aveau să producă cel puțin patru agenți sovietici: Guy Burgess, Anthony Blunt, Leo Long și Michael Whitney Straight. La vremea aceea însă, antinomianismul public al lui Russell — demn de Oxford

în deschiderea sa — îi fascina pe cei de la Whitehall. Pînă și conversațiile lui pe puntea navelor erau ascultate și, la un moment dat, chiar s-a discutat dacă n-ar fi necesară invocarea Ordinului Consiliului Puterilor de Război (încă neanulat) pentru a-l aresta și deporta din Shanghai.[121]

Aceste simptome de paranoia în Foreign Office reflectau o îngrijorare autentică în rîndurile celor care cunoșteau faptele și se gîndeau serios la securitatea viitoare a Marii Britanii. Era de apărat un imperiu extrem de mare și se găseau foarte puține mijloace pentru a-l apăra. Exista un motiv pentru care Foreign Office ura Liga, cu angajamentele ei universale. Mai mulți miniștri de Externe conservatori la rînd i-au refuzat lui Robert Cecil, ministrul pentru Afacerile Ligii, un birou în Minister, iar cînd acesta i-a fost aprobat de guvernul laburist din 1924, funcționarii de acolo i-au împiedicat accesul la telegrame importante.[122] Politicienii britanici marcanți erau conștienți de faptul stînjenitor că menținerea Imperiului ca o entitate uriașă însemna, în cele din urmă, înșelăciune și necesita niște jonglerii foarte măiestrite. Ei credeau că erau în stare — nu deveniseră încă defetiști —, dar respingeau cu putere orice „sabotaj" de către „ai noștri". De aici rezerva lor față de oameni ca Russell și Cecil, care proveneau din vechi familii cu tradiție în guvernare (primul nepot, cel de-al doilea fiu de prim-ministru) și prin urmare ar fi trebuit să înțeleagă mai bine cum stau lucrurile.[123]

Ceea ce îi îngrijora în mod deosebit pe planificatorii britanici era rapidul declin absolut, și totuși și mai relativ, al Marinei Regale din poziția ei de putere copleșitoare la sfîrșitul lui 1918. Marea Britanie își neglijase întotdeauna armata. Dar de pe vremea reginei Anne ea avusese mereu cea mai mare flotă din lume, cu orice preț, ca o condiție prealabilă pentru a-și păstra imperiul. În cea mai mare parte a secolului al XIX-lea ea insistase asupra unui „standard al puterii duble", adică asupra unei flote egale sau superioare acelora ale oricăror alte două puteri la un loc. În cele din urmă acest lucru s-a dovedit mai presus de mijloacele ei, dar s-a străduit să atenueze orice abatere de la standardul puterii duble prin aranjamente diplomatice. Astfel, în 1902, ea își abandonase în sfîrșit „splendida izolare" semnînd un tratat de alianță cu Japonia, al cărui principal obiectiv era să-i permită să se concentreze mai mult asupra forțelor maritime din apele europene. Marina japoneză fusese creată în mare măsură cu ajutor și consultanță britanice. Pentru Marea Britanie, cu imensele ei posesiuni și interese în Asia și mijloacele limitate de a le proteja, Japonia era un aliat foarte important. În timpul războiului, marea ei flotă escortase forțele australiene și neozeelandeze pînă la zona de război: de fapt, primul-ministru australian, W.M. Hughes, era de părere că dacă Japonia ar fi „ales să lupte de partea Germaniei, cu siguranță am fi fost înfrînți"[124].

Intrarea Americii în război însă a adus cu sine o complicație îngrijorătoare. America și Japonia se priveau cu o ostilitate crescîndă. California opera legi rasiale care-i vizau pe imigranții japonezi și din 1906–1908 imigrația

în masă din Japonia fusese oprită. Astfel, japonezii au apelat la China și în 1915 au căutat să o transforme într-un protectorat. Americanii au încercat să împiedice și acest lucru: ei se considerau a fi adevărații protectori ai Chinei. La Versailles, Wilson i-a înfuriat pe japonezi refuzînd să introducă o condamnare a rasismului în Convenția Ligii.[125] De atunci înainte America a tins să acorde prioritate Pacificului în politica navală. Ca rezultat, a pus o întrebare tranșantă Marii Britanii: pe cine doriți ca prieteni, pe noi sau pe japonezi?

Pentru Marea Britanie, dilema era acută. America era un aliat nesigur. La drept vorbind, nu era deloc un aliat. Bineînțeles că existau legături de sînge. Dar chiar pînă în 1900 proporția de americani albi de proveniență anglo-saxonă scăzuse la o treime: germano-americanii, 18 400 000 din 67 000 000, erau aproape la fel de numeroși.[126] Decizia inițială a Americii de a construi o mare flotă oceanică pare să fi vizat Marea Britanie mai mult decît orice altă putere. Chiar și în 1931, de fapt, Statele Unite aveau un plan de război care viza Imperiul Britanic, „Planul Naval Roșu Principal (WPL-22), datat 15 februarie 1931".[127] Pe de altă parte, existau o întreagă rețea de instituții de ambele părți ale Atlanticului care legau cele două popoare și o identitate de vederi și interese care constituiau fundamentul politicilor externe ale amîndurora.

Tratatul anglo-japonez trebuia să fie reînnoit în 1922. Americanii îl doreau înmormîntat. Cabinetul britanic era împărțit. Curzon considera Japonia o „putere neliniștită și agresivă, asemănătoare Germaniei ca mentalitate"; „o putere deloc altruistă". Lloyd George era de părere că japonezii „nu aveau conștiință". Cu toate acestea, amîndoi susțineau cît se poate de clar că alianța trebuia reînnoită; la fel Foreign Office și Șefii de Stat Major. La fel olandezii și francezii, gîndindu-se la propriile colonii. La Conferința din 1921 a Commonwealth-ului, australienii și neozeelandezii s-au exprimat cu tărie în favoarea reînnoirii. Pe scurt, toate puterile implicate în zonă — cu excepția Americii — și toți cei implicați în politica externă și militară britanică susțineau cu fermitate că alianța anglo-japoneză era un factor stabilizator, „îmblînzitor", și trebuia menținută.[128]

Dar Smuts, din Africa de Sud, era împotrivă, din motive rasiale. La fel și Mackenzie King, din Canada, un liberal care depindea de votul antibritanic din Quebec și care era sfătuit de anglofobul O.D. Skelton, șeful permanent al Ministerului canadian al Afacerilor Externe.[129] Asta se pare că a atîrnat mai greu în balanță. În loc să se reînnoiască Tratatul, a fost adoptată o propunere americană de a se convoca o conferință la Washington pentru a se limita flotele. Hughes, din Australia, era scandalizat: „Propuneți să înlocuiți alianța anglo-japoneză și puterea covîrșitoare a marinei britanice cu o conferință la Washington?" Era mai rău de-atît. Chiar la Conferință, în 1922, americanii au propus o „vacanță" a marinei, reduceri masive, nici un vas important peste 35 000 de tone (ceea ce însemna sfîrșitul supernavelor britanice) și un raport de 5:5:3 vase importante pentru Marea Britanie, SUA

și Japonia. Cînd amiralul Beatty, șeful absolut al Marinei britanice, a auzit pentru prima dată detaliile, un martor ocular spune că a țîșnit înainte în scaunul său „ca un buldog dormind pe un prag însorit ce a fost izbit în burtă de piciorul neatent al unui vînzător ambulant de săpun"[130]. Japonezilor nu le-a plăcut nici lor propunerea, în care vedeau o aliere anglo-saxonă împotriva lor. Cu toate acestea, proiectul a trecut. Presiunile pentru dezarmare cu aproape orice preț și de aici teama de a îndepărta și mai mult America de Europa s-au dovedit a fi prea puternice. Japonia, la rîndul ei, a cerut și a obținut concesii care au înrăutățit lucrurile. Ea a insistat ca America și Marea Britanie să accepte să nu construiască baze navale importante la nord de Singapore sau la vest de Hawaii. Asta făcea de fapt imposibil pentru America să vină rapid în sprijinul posesiunilor britanice, franceze ori olandeze dacă acestea ar fi fost atacate. Și mai important însă, faptul că Japonia considera că trebuie să ceară astfel de concesii simboliza, cel puțin în ceea ce privește Marea Britanie, transformarea ei dintr-un prieten activ într-un potențial inamic.

Acest lucru nu a fost sesizat atunci. Unul dintre aceia care nu au înțeles a fost Winston Churchill: de fapt, deși conștient de pericolele din India, el a fost întotdeauna orb la pericolele din Estul mai îndepărtat. În august 1919, ca ministru de Război, el avusese un rol important în conceperea „regulamentului pe Zece Ani", conform căruia planurile de apărare erau conduse pornind de la premisa că nu avea să fie nici un război important în următorii cel puțin zece ani. În anii '20 acesta a devenit o directivă „zgomotoasă", și de fapt a fost anulat abia în 1932. Ca ministru de Finanțe s-a străduit să reducă cheltuielile pentru Marină și în special să extindă raportul de 5:5:3 la crucișătoare, principalul sistem de sprijin al imperiului: „Nu putem ține o mulțime de mici crucișătoare stupide", i-a spus el ministrului adjunct, Tom Jones, „care oricum n-ar fi de nici un folos."[131] De fapt, la conferința navală din 1927 Amiralitatea a ținut piept atacului său. Dar în 1930, cînd laburiștii au venit din nou la putere, s-a cedat — de fapt, acțiunea s-a extins și la distrugătoare și submarine. La începutul anilor '30, Marea Britanie era o putere maritimă mai slabă, relativ vorbind, decît fusese oricînd din vremea întunecată a lui Carol al II-lea încoace. Nu se putea baza nici pe imperiul ei. India nu era o sursă de putere, ci de slăbiciune, absorbind în mod regulat 60 000 de oameni din mica armată britanică. Bogatele dominioane erau mai zgîrcite chiar decît Anglia sub rigida administrație a lui Churchill. Forțele lor erau reduse și dezolant de prost echipate. Raportul Apărării din 1925–1926 a arătat că în timp ce Marea Britanie cheltuia anual numai 51 de șilingi pe cap de locuitor pentru forțele armate, Australia cheltuia abia jumătate, 25 de șilingi, Noua Zeelandă 12 șilingi și 11 pence, iar Canada doar 5 de șilingi și 10 pence. La începutul anilor '30, aceste trei puteri „avute", avînd atît de multe de apărat de oameni cu priviri goale și înfometate, duseseră la îndeplinire un program de dezarmare unilaterală aproape totală. Australia

avea doar trei crucișătoare și trei distrugătoare și o flotă aeriană de șaptezeci de avioane. Noua Zeelandă avea două crucișătoare și practic nici un fel de forțe aeriene. Canada avea patru distrugătoare și o armată de 3 600 de oameni. Avea un singur avion militar — împrumutat de la RAF*.[132] Marea Britanie nu era prevăzătoare nici în ceea ce privea Orientul Îndepărtat. Construirea unei baze navale moderne în Singapore fusese amînată, la insistențele lui Churchill, vreme de cinci ani.

Istoria ne arată măsura de-a dreptul uluitoare în care oameni inteligenți, bine informați și hotărîți, din spirit de economie ori dintr-o pasiune altruistă pentru dezarmare, se pot înșela asupra realității. La 15 decembrie 1924 Churchill i-a scris o scrisoare remarcabilă primului-ministru, în care respingea cu dispreț orice posibilitate de amenințare din partea Japoniei. O ținea așa pagini întregi, folosind toate procedeele statisticii și retoricii, pentru a-l convinge pe Baldwin — deja destul de pacifist și indolent din fire — de absoluta imposibilitate a unui război cu Japonia: „Nu cred că există nici cea mai mică șansă în timpul vieții noastre. Japonezii ne sînt aliați. Pacificul e dominat de Acordul de la Washington. [...] Japonia e la celălalt capăt al lumii. Nu ne poate amenința în nici un fel securitatea vitală. Nu are absolut nici un motiv pentru o confruntare cu noi." Să invadeze Australia? „Asta sînt sigur că nu se va întîmpla niciodată, nici chiar într-un viitor mai îndepărtat pe care l-ar avea în vedere copiii noștri [...] războiul cu Japonia nu este o posibilitate pe care vreun guvern rațional să fie nevoit s-o ia în calcul."[133]

* Royal Air Forces — forțele aeriene britanice (*n.t.*).

5

O teocrație infernală, un haos celest

În timp ce Winston Churchill îl asigura pe adormitul Baldwin că Japonia nu avea nici o intenție rea, economia acesteia creștea într-un ritm mai rapid decît a oricărei alte națiuni, populația ei creștea cu un milion de oameni pe an, iar conducătorul ei era un rege-zeu care mai era și nebun. Bătrînul împărat Meiji, sub care Japonia intrase în lumea modernă, își alesese femeile cu grijă, atît în funcție de sănătatea lor, cît și de frumusețe, și în fiecare seară arunca o batistă de mătase în fața aceleia care avea să-i ocupe patul în noaptea aceea. Dar cei mai mulți dintre copiii căpătați astfel erau bolnăvicioși și nici unui doctor nu i se permitea vreodată să se atingă de divinele lor persoane. Moștenitorul său, Yoshihito, care a domnit teoretic pînă în 1926, era cu siguranță dezechilibrat. Deși numele său de domnie, Taisho, însemna „Măreața Dreptate", el oscila între accese de furie și convulsii de teroare, temîndu-se de asasinat. Purta o feroce mustață ceruită, imitîndu-și idolul, pe Kaiserul Wilhelm al II-lea, dar cădea de pe cal la parăzi și, cînd își inspecta soldații, ba îi lovea, ba îi îmbrățișa. La ultima sa apariție înaintea Dietei, își rulase discursul și, folosindu-l ca pe un telescop, se uitase cu ochi de bufniță la parlamentarii care-i tot făceau plecăciuni. După aceea fusese înlăturat în favoarea fiului său, Hirohito, cunoscut ca Showa („Pace Iluminată"), o creatură timidă, interesată de biologia marină. Și acesta se temea de asasini, ca toți membrii masculini marcanți ai familiei. Prințul Ito se căsătorise prudent cu o ospătăriță voinică de la o ceainărie, care îl proteja de samuraii asasini înghesuindu-l în groapa de gunoi a casei sale și așezîndu-se deasupra (dar tot l-au dibuit, în cele din urmă).[1]

Nici un cercetător occidental care studiază Japonia modernă nu e ocolit de senzația că ea a fost o victimă a principiului holist conform căruia evenimentele politice și tendințele morale au consecințe în întreaga lume. Japonia s-a infectat cu relativismul Occidentului, ceea ce a indus o sinistră hipertrofiere a propriilor ei slăbiciuni comportamentale, aruncînd-o direct în vîrtejul ororii secolului al XX-lea. La începutul epocii moderne Japonia era o țară foarte izolată, în unele privințe mai aproape de societatea Egiptului antic decît de aceea a Europei postrenascentiste. Se credea că împăratul, sau *Tenno*, era *ara-hito-gami*, „uman, o persoană din prezentul viu care domnește asupra

țării și a poporului și, în același timp, este zeu"[2]. Primul *Tenno* își începuse domnia în 660 î.Cr., în vremea celei de-a douăzeci și cincea dinastii egiptene și linia continuase, uneori prin adopție, timp de două milenii și jumătate. Era de departe cea mai veche casă domnitoare din lume, purtînd cu ea, prizoniere în chihlimbarul său dinastic, ciudate continuități arhaice. În secolul al XVI-lea, Francis Xavier, „apostolul Indiilor", considera că japonezii erau ideali pentru a fi convertiți la creștinism datorită tenacității și tăriei lor morale. Dar disputele interne ale misionarilor determinaseră Japonia să respingă creștinismul. În cel de-al doilea sfert al secolului al XVII-lea se izolase de lumea europeană. A încetat complet să absoarbă ideile de responsabilitate morală individuală care erau darul tradițiilor iudaică și creștină și a reținut vestigiile puternice ale răspunderii colective atît de caracteristice lumii antice. În anii '50 ai secolului al XIX-lea, Occidentul a pătruns cu forța în această societate stăpînă pe sine. Un deceniu mai tîrziu, o mare parte din clasa conducătoare japoneză, temîndu-se de colonizare sau de soarta Chinei, a luat decizia colectivă de a face o revoluție de sus în jos, a adopta acele practici occidentale care erau necesare pentru supraviețuirea independentă și a se transforma într-o puternică națiune „modernă". Așa-numita Restaurație Meiji din 3 ianuarie 1868, care a abolit Șogunatul sau conducerea prin intendentul palatului și a făcut din împărat un suveran real, a avut scopul deliberat de a face din Japonia *fukoku-kyohei*, „țară bogată, armată puternică".

Este important să înțelegem că această hotărîre a Japoniei de a intra în lumea modernă conținea de la bun început un element de amenințare și a fost dictată tot atît de mult de xenofobie, cît și de admirație. Japonezii fuseseră întotdeauna specialiști în absorbirea imitativă, dar la un nivel pur utilitar care, din punct de vedere cultural, era superficial. De la marele ei vecin inovator, China, Japonia luase ceremonialul, muzica, clasicii confucianiști, zicătorile daoiste, tipurile de speculație budistă, misterele tantrice, pictura Sung, versificația chineză și calendarul. De la Occident, Japonia a început acum să preia tehnologia, medicina, metodele administrative și comerciale, plus modul de gîndire aferent acestor noi practici. Dar structura socială și cadrul etic al civilizației chineze erau în mare măsură respinse; și, deși japonezii dădeau dovadă de o voracitate pragmatică în a înghiți metodele occidentale, ei arătau prea puțin interes față de scopurile occidentale: idealurile Antichității clasice ori ale umanismului renascentist nu au exercitat cine știe ce influență.[3]

De fapt, este de remarcat că Japonia era atrasă de noutatea modernă, nu de adevărul antic. Într-un anume sens, japonezii avuseseră întotdeauna o minte modernă: „moderni din preistorie"[4]. Ei au preluat mici mecanisme și fleacuri, tehnica și artificiul, așa cum o femeie de societate adoptă mode trecătoare. Matricea lor culturală a rămas însă neafectată: cele mai caracteristice creații culturale ale Japoniei nu au nici un antecedent chinezesc.

În mod asemănător, importurile occidentale de la jumătatea secolului al XIX-lea încoace au lăsat aproape neatinsă morfologia socială a Japoniei.[5]

Lunga izolare a Japoniei nu a implicat nici seninătate. Dimpotrivă. Japonia nu a avut nici pasivitatea, nici decăderea fatalistă a Chinei. Erau țări foarte diferite; popoare complet diferite. S-a spus adesea că chinezii trăiesc pe tărîmul spațiului, iar japonezii în timp. China dezvoltase, în marea cîmpie nordică în care își are rădăcinile civilizația ei, o cronologie ordonată, maiestuoasă, și se mulțumea să-i aștepte evoluțiile lente. Ea vedea viața în termeni de cicluri repetitive, ca majoritatea culturilor orientale. Japonia era o colecție de insule împrăștiate mai degrabă asemeni Greciei antice și era aproape occidentală în conștiința dezvoltării liniare, grăbindu-se dintr-un punct într-altul cu o viteză deliberată. Japonia avea o concepție despre timp și despre urgența acestuia aproape unică în culturile neoccidentale și coerentă, cu un accent social pe dinamism.[6] Era ceva neliniștit și în climatul Japoniei, tot atît de schimbător și imprevizibil ca și al Marii Britanii, dar mult mai violent. Insulele se întind din zona subtropicală pînă în cea subarctică; musonii orientali și ciclonii occidentali se abat simultan asupra lor. După cum spunea savantul german Kurt Singer: „Acest arhipelag este neîncetat scuturat de șocuri seismice, invadat de furtuni, udat de ploaie, înconjurat de nori și ceață... Nu spațiul guvernează această formă de existență, ci timpul, durata, schimbarea spontană, continuitatea mișcării." Succesiunea rapidă a extremelor climaterice, cred unii japonezi, ajută la explicarea oscilațiilor violente în comportamentul național.[7]

Aceste atribute naționale, precum și faptul că industrializarea Japoniei a fost impusă de sus ca rezultat al unor decizii deliberate ale elitelor sale ajută la explicarea uluitoarei rapidități a progresului Japoniei. Mișcarea nu a fost o reacție spontană la forțele pieței, ci un extraordinar consens național, dus înainte aparent fără nici o voce disidentă. A avut astfel mai mult în comun cu capitalismul de stat al Rusiei dinainte de 1914 decît cu capitalismul liberal al Occidentului, deși conflictele de clasă care au sfîșiat Rusia țaristă lipseau. Sub *Tenno* și curtea sa, *gumbatsu*, sau conducătorii militari, și *zaibatsu*, sau oamenii de afaceri, lucrau într-o perfectă armonie, conform programului „țară bogată, armată puternică". Pe parcursul a două generații au apărut grupuri industriale uriașe, Mitsui, Mitsubishi, Yasuda, Sumimoto, toate în strînsă legătură cu guvernul Meiji și cu forțele armate, prin subvenții și contracte. Războiul din 1914–1918, care a privat Japonia de furnizorii tradiționali din Europa și i-a deschis noi piețe, i-a accelerat evoluția spre independență economică și maturitate industrială. Tonajul navelor cu aburi a crescut de la 1,5 la peste 3 milioane de tone. Indicele producției industriale, de la o medie de 160 în 1915–1919, a sărit la 313 în 1925–1929, iar în comerțul exterior indicele (100 în 1913) era 126 în 1919 și 199 în 1929, exporturile crescînd de la 127 la 205 în anii '20. În 1930 Japonia avea o

populație de 64 de milioane, exact dublu față de cît fusese la începutul revoluției de sus în jos din 1868, și era deja o importantă putere industrială.[8]

Comparînd dezvoltarea revoluționară a Japoniei cu, să spunem, aceea a Turciei — și ea impusă de sus din 1908 încolo — este ușor să vedem avantajele de a fi un regat-insulă, cu granițe naturale, cu o compoziție rasială, religioasă și lingvistică omogenă și, nu în ultimul rînd, o veche și puternică tradiție de unitate față de cei din afară; Turcia nu avea nici unul din aceste avantaje.[9] Japonia mai avea și un important avantaj economic care a fost adesea trecut cu vederea la vremea aceea (și de atunci încoace): o tehnologie intermediară extrem de dezvoltată, cu sute de mii de meșteri pricepuți și o tradiție a disciplinei de atelier veche de secole.

Cu toate acestea, Japonia avea și cîteva slăbiciuni fundamentale, care îi reflectau arhaismul. Pînă în 1945 nu a avut un sistem de legi fixe. A avut maxime, coduri de comportament, concepte de justiție exprimate în ideograme — exact ca în Egiptul antic. Dar nu a avut un cod penal adecvat; nici sistem de legi statutare; nici cod de legi cutumiare controlate de către judecători. Relația dintre autoritate și supuși era ascunsă, adesea în aspecte importante. Constituția însăși era nesigură. Nu impunea un sistem definit de drepturi și obligații. Prințul Ito, care a conceput constituția Meiji, a scris un comentariu a ceea ce însemna; dar această carte a fost subiect de dispute și s-a aflat adesea în dizgrația autorităților. Legea nu era suverană. Cum ar fi putut fi, într-o teocrație? Dar oare era Japonia o teocrație? Ito era de părere că fusese în trecut, dar nu mai era; alții aveau o altă opinie. Chestiunea a fost lăsată în ambiguitate, așa cum s-a întîmplat cu multe alte chestiuni legale și constituționale în Japonia pînă în 1946, cînd împăratul a anunțat în mod public că nu era zeu. Era ceva vag și improvizat în întregul sistem de ordine al Japoniei. Onoarea, de exemplu, era mai importantă decît ierarhia. Putea fi uneori drept să ignori legea (așa cum era ea) și să nu asculți un superior. Dar nimeni nu putea spune exact în ce împrejurări pînă nu se ivea ocazia. Atunci se crea un consens și conștiința colectivă judeca. Astfel, minoritățile activiste, mai ales din forțele armate, puteau adesea să-și sfideze comandanții, chiar și pe împărat, și să primească aprobarea opiniei publice.[10]

Această absență a demarcațiilor absolute între bine și rău, legalitate și ilegalitate, lege și dezordine a făcut Japonia în mod particular vulnerabilă la relativismul cultivat în Vest după primul război mondial. Dar slăbiciunea își avea rădăcinile și mai în trecut. Cînd, în 1868, Japonia a apelat la Europa pentru călăuzire pragmatică, ea a căutat atît norme de comportament internațional cît și tehnologie. Ce a găsit? *Realpolitik* bismarckiană. Apoi au venit lupta pentru Africa, cursa înarmărilor, ferocitatea mașinii de război a lui Ludendorff și cultul puterii prin violență, culminînd cu triumfătorul puci al lui Lenin.

Japonezii au observat că, oricît de atroce, comportamentul european era întotdeauna justificat din interior prin trimiterea la un anume set de credințe. Așadar, pentru a se fortifica într-o lume aspră, competitivă, ei și-au renovat propriile ideologii, în conformitate cu ceea ce percepeau drept principiile europene ale utilității. Aceasta a implicat, de fapt, inventarea unei religii de stat și a unei moralități guvernante, cunoscute drept șinto și bușido. Pînă atunci, chestiunile religioase în Japonia fuseseră sincretiste: ele luau elemente din culte importate și le foloseau în scopuri particulare — budism, daoism, confucianism, chiar și creștinism — fără a ține seamă de logică sau coerență. E adevărat că șintoismul a fost menționat pentru prima dată în analele japoneze încă din vremea domniei lui *Tenno* Yomei (585–587 d.Cr.). El însemna zeu într-un sens păgîn, mergînd înapoi pînă la zeii-soare și zeițele-soare ancestrali, adorarea primitivă a strămoșilor și ideea de conducători de origine divină. Ca atare era mult mai puțin sofisticat decît budismul sau alte religii imperiale ale Orientului și era doar unul din multele elemente ale culturii religioase japoneze. Dar era în mod specific și pe de-a-ntregul japonez și prin urmare capabil de a fi alipit aspirațiilor naționale. Astfel, o dată cu Revoluția Meiji a fost luată decizia conștientă de a-l transforma în religie de stat. În 1875 a fost oficial separat de budism și codificat. În 1900 altarele șintoiste au fost plasate în subordinea Ministerului de Interne. A fost stabilită o închinare regulată către împărat, în special în forțele armate, iar din anii '20 încoace în toate școlile s-a predat un cod etic național, *kokumin dotoku*. Cu fiecare victorie militară sau înaintare imperialistă japoneză (înfrîngerea Rusiei în 1904–1905 a fost una dintre aceste ocazii), religia de stat era consolidată și dezvoltată și este semnificativ că procesul a culminat în 1941, cînd Japonia a intrat în al doilea război mondial și a instituit ceremonii religioase private, populare și publice pentru întreaga națiune. Pe scurt, șintoismul a fost transformat dintr-un cult primitiv, perimat și minoritar într-o adeziune a unui stat modern, totalitar și astfel, printr-o ciudată ironie odioasă, religia, care ar fi trebuit să servească pentru a rezista la ororile seculare ale epocii, a fost folosită pentru a le sanctifica.

Dar asta nu era tot. Șintoismul, ca religie a naționalismului expansionist, era în mod deliberat sprijinit de o versiune renovată și militarizată a vechiului cod al cavalerilor, bușido. În primii ani ai secolului, bușido a fost definit de un profesor samurai, dr Inazo Nitobe, ca „a fi mulțumit de propria-ți viață, a-ți accepta statutul nativ ireversibil și a te cultiva în cadrul acestei condiții predestinate, a fi loial capului familiei, a-ți prețui strămoșii, a te antrena în artele marțiale prin cultivarea și disciplinarea minții și a trupului"[11]. Dar pînă în secolul al XX-lea au existat puține referiri de vreun fel la bușido. Unii se îndoiau de însăși existența lui. Profesorul Hall Chamberlain, în eseul *The Invention of a New Religion* (*Inventarea unei noi religii*), publicat în 1912, scria: „Bușido, ca instituție sau cod de legi, nu a existat niciodată. Relatările despre el au fost fabricate din nimic, în special pentru consumul străinilor.

[...] Bușido a fost necunoscut pînă acum vreo zece ani."[12] S-ar putea să fi fost o serie de exerciții religioase, accesibile foarte puținor persoane. În orice caz, în anii '20 a fost popularizat ca fiind un cod al onoarei militare, identificat cu naționalismul extrem și militarismul, și el a devenit justificarea pentru practicile cele mai grotești, la început asasinări individuale, mai tîrziu cruzime și măcel în masă. „Cavalerii bușido" erau conducătorii militari ai șintoismului totalitarist, echivalentul, în acest decor oriental al „elitelor de avangardă" ale lui Lenin și Mussolini, al cămășilor negre, cămășilor brune și cekiștilor Europei. Ei întruchipau „forța morală conducătoare a [acestei] țări, totalitatea instinctelor morale ale rasei japoneze", după spusele lui Nitobe.[13] Iată un concept, superficial moralist ca ton, total relativist în fapt, în mod periculos înrudit cu ceea ce Lenin numea „conștiința revoluționară" iar Hitler „moralitatea superioară a partidului".

Această nouă metafizică a militarismului și violenței, care în mod sigur ca entitate organizată nu avea precedent în istoria Japoniei, se presupunea că era însoțită de dezvoltarea sistematică a instituțiilor politice occidentale. În 1876 samuraii au fost dizolvați ca clasă, pierzîndu-și soldele și dreptul de a purta săbii; ultima revoltă feudală a fost înăbușită în anul următor. Partidele și ziarele de tip occidental au fost introduse în anii '70 ai secolului al XIX-lea, o nouă aristocrație de tip britanic, cu baroni, viconți și marchizi, a fost instituită în 1884 și un sistem guvernamental în anul următor. Pentru primul parlament din 1890 numai 400 000 din 40 de milioane de oameni au avut drept de vot. În 1918, „calificarea prin taxa de trei yeni" a ridicat această cifră la 3,5 milioane din 60. În 1925 Japonia a adoptat Legea Sufragiului Masculin, care dădea dreptul la vot tuturor bărbaților peste douăzeci și cinci de ani, ridicînd sufragiul la 13 milioane.

Dar instituțiile autoritariste au avansat *pari pasu* cu democrația. În 1875 exista o lege a presei extrem de restrictivă. Supravegherea de către poliție a partidelor politice a fost instituită în 1880. Constituția din 1889 era în mod deliberat restrictivă, pentru a produce, scria autorul ei, prințul Ito, „o soliditate compactă a organizării și eficiența activității ei administrative"[14]. Dieta era echilibrată de o Cameră a Pairilor puternică iar cabinetul de către instituția *genro*, un grup format din foști prim-miniștri și oameni de stat care ofereau consiliere direct lui *Tenno*. Poate cea mai importantă din toate era o reglementare, concepută în 1894 și confirmată în 1911, conform căreia ministrul de Război și al Marinei trebuiau să fie ofițeri activi, numiți de Statele Majore respective. Aceasta însemna nu numai că armata și marina erau independente de controlul politic (șefii de Stat Major aveau acces direct la *Tenno*), ci și că fiecare dintre ele putea de fapt avea drept de veto într-un Cabinet civil, refuzînd să-și nominalizeze propriul ministru. Această putere a fost folosită în mod frecvent și a existat întotdeauna în fundal. Astfel că guvernul era de fapt responsabil numai de chestiunile civile, armata și marina conducîndu-și propriile afaceri, care adesea, și din ce în ce mai mult în anii

'20, afectau politica externă. Avînd în vedere că armata şi marina nu se aflau sub control civil, iar ofiţerii în domeniu nu se simţeau neapărat obligaţi de onoare să se supună superiorilor lor din Tokyo, au existat momente cînd Japonia a ajuns mai aproape de anarhia militară decît de orice alt sistem.

Problema era că Japonia căpăta foarte încet tipul de conştiinţă civică produs în Europa de viaţa urbană şi de ideile burgheze despre drepturi. Oraşul însuşi era un import. Pînă şi Tokyo era, şi pînă foarte de curînd a rămas, o uriaşă adunare de sate. Cetăţenii săi aveau reflexe şi ataşamente rurale, şi nu urbane. Deşi feudalismul fusese ucis de Revoluţia Meiji, el supravieţuia într-o versiune nelegitimă. Toată lumea, de sus pînă jos, se simţea bine doar ca parte a unui clan sau *batsu*. Era şi este ceva obişnuit pentru japonezi să-şi extindă modelele de comportament familial la situaţii mai largi. Termenul *habatsu*, „grup permanent", era aplicat în fiecare nouă activitate de îndată ce apărea: şcoli de pictură, lupte, aranjarea florilor apoi, după 1868, în firmele industriale; iar după 1890 în politică. Termenul japonez *oyabun-kobun*, însemnînd relaţie părinte–copil sau şef–subaltern, a devenit liantul acestui feudalism ilegitim în politică, un om oferind servicii sau loialitate în schimbul unei părţi din orice „pradă" implicată. De fapt, japonezii nu făceau o distincţie clară între grupuri familiale şi nonfamiliale, din moment ce perpetuarea unei familii prin adopţie era privită ca mult mai importantă decît perpetuarea legăturii de sînge.[15] Ozaki Yukio, cel mai peren dintre politicienii japonezi, care a făcut parte din Dietă, scria în 1918 că în Japonia „partidele politice, care ar trebui să fie întemeiate şi dizolvate numai pe baza unor principii sau viziuni politice, sînt de fapt o chestiune de legături şi sentimente personale, relaţiile între lider şi membrii unui partid fiind similare celor care existau între un suzeran feudal şi vasalii săi"[16]. Partidele de masă ale stîngii, bazate pe interese economice universale, ar fi putut schimba acest model. Dar legea Menţinerii Păcii din 1925, anul în care Japonia a adoptat sufragiul masculin, a acordat poliţiei o putere uriaşă pentru a combate subversiunea marxistă atît de eficient încît să-i inhibe dezvoltarea. Nici un partid de stînga nu a obţinut vreodată mai mult de 500 000 de voturi pînă după 1945.

Ca rezultat, partidele politice japoneze erau mafii legale care inspirau prea puţin respect şi nu ofereau nici o alternativă morală la instituţiile tradiţionale „renovate" în formă totalitaristă. Mita era omniprezentă, căci alegerile costau mult (25 000 de dolari locul în perioada interbelică), iar salariile erau mici. Corupţia se întindea de la vînzarea de titluri nobiliare la speculaţiile cu terenuri în noul cartier de bordeluri din Osaka. Dintre cele două partide principale, Seiyukai era finanţat de cei ce aveau interese în căile ferate manciuriene, Kenseikai de către Mitsubishi, în ambele cazuri legal. Trei dintre cei mai importanţi lideri politici, Hara (primul om de rînd care a devenit prim-ministru), Yamamoto şi Tanaka, erau vinovaţi de o corupţie vulgară.[17] Politicienii nu reprezentau figuri atrăgătoare, spre deosebire de militariştii

bușido. Ei se luptau adesea, dar numai în încăierări indecente în Dietă, uneori ajutați de bătăuși angajați. După cum relata un martor ocular britanic în 1928: „Niște domni cu fețe congestionate, îmbrăcați pe dinafară în redingote dar încălziți pe dinăuntru de porții copioase de *sake*, răcneau și zbierau, certurile culminînd adesea cu o îmbulzeală spre tribună, de unde vorbitorul din acel moment era tîrît în mijlocul unei lupte dezlănțuite."[18]

Mai mult, dacă feudalismul nelegitim persista în Dietă, el a înflorit și în afara ei, sub aspectul unor societăți secrete care constituiau o formă alternativă de activitate politică: nedemocratică, neconstituțională, folosind acțiunea directă și armele în loc de argumente. O dată ce și-au pierdut soldele, samuraii au fost nevoiți fie să-și găsească de lucru, fie să se alieze în bande și să se ofere cui oferea mai mult. În 1881 un asemenea grup a format Genyosha, prima dintre societățile secrete, care curînd a intrat indirect în politică furnizînd asasini care să aranjeze alegerile pentru Dietă sau să-i ucidă pe candidații rivali. În 1901 un membru Genyosha, Mitsuru Toyama, a fondat notoriul Kokuryukai, sau Dragonul Negru, prototipul multor secte violente ultranaționaliste. Adevărata expansiune a politicii de gang a avut însă loc după sfîrșitul războiului din 1914–1918, care pare să fi introdus o epocă a violenței politice aproape pretutindeni.

Nu este clar dacă japonezii au urmat exemplul Germaniei weimareze și al Italiei lui Mussolini. Desigur, ca și fasciștii europeni, ei foloseau violența leninistă ca scuză pentru contraviolență. Ceea ce era neliniștitor era suprapunerea acestor societăți cu politica constituțională și, mai înfricoșător, cea militară. Astfel, Dai Nihon Kokusuikai, Societatea Japoneză de Esență Națională — folosind concepte ale formelor totalitarizate de șintoism și bușido — care a fost fondată în 1919, includea printre membrii ei trei viitori prim-miniștri și mai mulți generali. Asta era relativ respectabil. Ceilalți erau simpli bandiți ori bătăuși. Unele erau radicale în exact același fel ca sindicaliștii revoluționari din Italia sau primii naziști din Germania. Astfel, Yuzonsha, fondată de Kita Ikki în 1919, propunea un plan național-socialist de naționalizare a industriei și scindarea marilor proprietăți în vederea pregătirii Japoniei pentru „conducerea Asiei", expansiunea ei făcîndu-se pe cheltuiala Marii Britanii („milionara") și a Rusiei („marele proprietar de pămînturi"), Japonia plasîndu-se în fruntea „proletariatului națiunilor". Alte societăți radicale îi includeau pe naționaliștii agrarieni, care doreau să distrugă complet industria, iar Ketsumedian, condusă de Inoue Nissho, se dedicase asasinării industriașilor și finanțiștilor.[19]

De fapt toate aceste societăți practicau asasinatul sau dovedeau o neobișnuită toleranță față de el. S-ar putea spune că deși ideea de revoltă feudală a dispărut în anii '70 ai secolului al XIX-lea, asasinatele erau continuarea ei prin alte mijloace. Samuraii nu-și mai puteau impune voința ca clasă, dar grupuri formate din ei își rezervau dreptul de a-și face cunoscute obiecțiile politice nu prin vot, care era sub demnitatea lor, ci prin sabie și

pumnal și, după ce a devenit populară în anii '20, prin pușca-mitralieră Thomson. Samuraii folosiseră de fapt întotdeauna bandiți plătiți pentru a-și teroriza țăranii. Acum, modernizatele lor *kai*, sau bande, erau puse în slujba *gumbatsu* sau a *zaibatsu* pentru a-și impune voința asupra miniștrilor. Și mai neliniștitor încă era faptul că, pînă în 1894, *kai* lucrau împreună cu Kampei-Tai, Poliția Specială a Gărzii Securității Statului. Acești oameni care raportau direct Cartierului General Imperial, nu guvernului, puteau ține prizonieri vreme de 121 de zile fără acuzații oficiale sau mandat și erau autorizați să folosească tortura pentru a smulge mărturisiri. Oamenii erau adesea arestați de Kampei-Tai în urma unor denunțuri secrete făcute de *kai*.

Kai au jucat de fapt un rol proteic în societatea japoneză, uneori sprijinind securitatea statului, alteori extorcînd prin șantaj sume pentru protecție în, de exemplu, noua industrie cinematografică, unde sîngeroasele lor lupte de gang, purtate cu cîte două săbii, au constituit o interpretare orientală a unor episoade precum masacrul din ziua Sf. Valentin din Chicagoul contemporan.[21] Mitsuru Toyama, cel mai cunoscut șef de bandă, fondatorul Dragonului Negru, ocupa un loc ambivalent în societatea japoneză. Născut în 1855, el avea manierele și afectarea unui gentleman și ale unui cavaler bușido. După corespondentul *New York Times*, Hugh Byas, el arăta „ca unul din Frații Cheeryble, emanînd bonomie, și făcea mare caz de faptul că credința lui nu-i permitea să omoare nici un țînțar". Omorîrea politicienilor era cu totul altceva. El nu numai că a organizat asasinate, dar a adăpostit și alți criminali cunoscuți în casa lui, unde poliția nu îndrăznea să intre. Între aceștia, Rash Behari Bose, căutat de britanici pentru tentativa de asasinare a lordului Hardinge, viceregele, în 1912. Cînd în cele din urmă a murit, la peste nouăzeci de ani, încărcat de bătrînețe și răutate, *Tokyo Times* a publicat un supliment special în onoarea sa.[22] Acest lucru oglindea toleranța japonezilor față de încălcarea oricît de flagrantă și vicioasă a legii, dacă aceasta era săvîrșită în numele onoarei. Victimele însele au ajutat la perpetuarea sistemului. Astfel, marele om de stat liberal Ozaki Yukio, deși constant amenințat el însuși cu moartea, a scris un poem conținînd versurile defetiste: „Laudă celor ce viața mi-ar amenința / Dacă o fac spre a muri pentru țara lor."[23]

Așadar, asasinatul politic nu era neapărat pedepsit sever în Japonia; uneori nu era pedepsit deloc. Și, încă mai impresionant, nu era reprobat moral de către societate. Ca rezultat, a devenit din ce în ce mai frecvent. Din guvernul inițial al Restaurației Meiji, un membru a fost asasinat, un altul determinat să-și facă *hara-kiri*; iar prințul Ito, arhitectul constituției, a fost ucis, în ciuda eforturilor soției sale. Dintre prim-miniștrii lui *Tenno* Taisho, între anii 1912–1926, contele Okuma, vicontele Takahashi și dl Hara au fost asasinați; iar sub Hirohito, 1926–1945, au murit încă trei prim-miniștri, Hamaguchi, Inukai și amiralul Saito, plus o duzină de miniștri ai Cabinetului.[24] Unii politicieni au acceptat riscurile meseriei cu mai mult stoi-

cism decît alții. Dar cu siguranță teama de a nu fi asasinați i-a împiedicat pe miniștri în crearea unei legislații reformatoare. Cînd scriitorul David James l-a întrebat, în 1920, pe prim-ministrul Hara de ce nu a respins regulamentul poliției care prevedea pedeapsa cu șase luni de închisoare pentru instigare la grevă, Hara a răspuns: „Nu am nici o intenție de a-mi face *hara-kiri* pentru moment." Cînd Hara a fost înjunghiat mortal în anul următor în gara Shimbashi din Tokyo, „păcatul" lui a fost acela că preluase Ministerul Marinei atunci cînd ministrul, amiralul Kato, se afla la Conferința Navală de la Washington.[25] Nici chiar *Tenno* nu era imun la acuzele de lipsă de patriotism. În 1923 a avut loc un atentat asupra lui Hirohito, iar acest om timid din fire a fost fără îndoială descurajat în a oferi prim-miniștrilor civili sprijinul la care aveau dreptul să se aștepte conform constituției, de frica propriilor ofițeri.

Situația s-a deteriorat după 1924–1925, cînd reformele din armată au introdus un nou tip de ofițer, provenit din rîndurile micilor funcționari, comercianților și micilor proprietari de pămînturi. Acești oameni aveau prea puțin respect față de autoritatea tradițională — sau față de propriii lor comandanți — și erau îmbibați cu noțiuni leniniste și fasciste de violență politică și, mai presus de orice, de noua variantă totalitară de bușido. Deși în stare să-l amenințe pe Hirohito cu moartea, ei vorbeau despre „restaurația" lui la putere: ceea ce voiau ei era dictatura militară sub o conducere imperială cu numele. Cuvîntul lor de ordine era *Kokutai* sau „politică națională" și orice politician vinovat de cea mai mică lipsă de loialitate față de *Kokutai* era ca și mort.[26] Cei mai mulți dintre ei veneau din zone rurale, unde nivelul de trai era în scădere în anii '20 și tinerele fete trebuiau să se ducă să muncească doar în schimbul hranei, căci salarii nu se puteau plăti. Frații lor soldați clocoteau de ură și fanatism, iar violența lor se bucura de un larg sprijin public.[27]

În aceste condiții, guvernul format din partide civile a decăzut treptat, iar alegerile au devenit fără sens. În 1927 și din nou în 1928 prim-miniștrii au fost înlăturați din funcție cu forța de către armată. În 1930, primul-ministru, Hamaguchi Yuko, mandatat să reducă forțele armate, a fost împușcat îndată ce a încercat acest lucru. Succesorul său a fost înlăturat din același motiv. Următorul prim-ministru, Inukai Ki, care din nou a încercat să se opună Armatei, a fost asasinat în mai 1932 de un grup de ofițeri de armată și marină. Ei plănuiseră, de fapt, să-l omoare împreună cu Charlie Chaplin, care se afla într-o vizită în Tokyo și urma să ia ceaiul cu primul-ministru. Ofițerul de marină care a condus complotul i-a spus judecătorului: „Chaplin este un personaj popular în Statele Unite și răsfățatul clasei capitaliste. Ne-am gîndit că uciderea lui ar declanșa un război cu America." Cînd asasinii au fost judecați, avocatul lor a susținut că, fiind în joc onoarea și viitorul lor, asasinatul era o formă de autoapărare. El a prezentat judecătorului 110 000 de scrisori, multe scrise cu sînge, care cerșeau clemență. În Niigata, nouă tineri

și-au tăiat degetele mici, ca dovadă de sinceritate, și le-au trimis la Ministerul de Război într-un borcan cu alcool.[28] Sentințele blînde pronunțate la acest proces, și la multe altele, aminteau de simulacrele de procese implicîndu-i pe asasinii de dreapta din zilele de început ale Weimarului în Germania.[29]

Căderea guvernării constituționale în Japonia nu putea fi privită ca o problemă internă din moment ce era legată în mod inextricabil de obiective de politică externă. Majoritatea japonezilor vedeau în expansiunea teritorială un element esențial al intrării în lumea modernă. Nu aveau toate celelalte puteri industriale cîte un imperiu? Era tot atît de necesar ca și fabricile de oțel ori cuirasatele. În cazul Japoniei mai erau și alte motive vitale: sărăcia țării, lipsa aproape totală a resurselor naturale și creșterea rapidă, incontrolabilă a populației. În 1894–1895, Japonia a dat o lovitură Chinei, luînd Coreea, Formosa (Taiwan) și Port Arthur. A fost silită să-l cedeze pe cel din urmă prin intervenția triplă a Rusiei, Germaniei și Franței. Replica ei a fost să-și dubleze efectivele armatei și să-și asigure singură suficient armament, ceea ce a reușit pînă în 1904. Imediat a dat un ultimatum Rusiei, a luat Port Arthur și a cîștigat crunta bătălie de la Tsushima în mai 1905, asigurîndu-și supremația comercială în Manciuria și luînd și Insulele Sahalin (Karafuto) prin acordul care a urmat. În 1914 a intrat în război numai ca să pună stăpînire pe porturile și proprietățile germane din China, iar în anul următor a prezentat o serie de cereri guvernului chinez („Cele Douăzeci și Una de Cereri") care o transformau de fapt în principala putere colonială și comercială din regiune. Supremația a fost confirmată de Tratatul de la Versailles, care i-a dat sub mandat Shantung-ul și un întreg șirag de insule în Pacific.

Japonia se confrunta acum cu o dilemă. Era hotărîtă să se extindă, dar sub ce stindard? Revoluția Meiji era în esență o mișcare anticolonială, de automenținere. Intenția ei inițială, cînd capturase Coreea, era să o ferească de puterile europene și să se afirme ca lider comercial, politic și militar al unei „Ligi a Asiei de Est", o alianță defensivă care avea să modernizeze Asia de Est și să împiedice penetrarea în continuare a occidentalilor. Japonia ar fi devenit astfel prima mare putere anticolonialistă, rol ocupat de Rusia după 1945, și ar fi cîștigat prin asta (ca și Rusia) o familie de aliați dependenți și sateliți. Problema era că China, a cărei cooperare era esențială, nu a arătat vreodată nici cea mai mică dorință de a coopera, văzînd în Japonia o suveranitate inferioară și o feroce pasăre de pradă, mai de temut, sub unele aspecte, decît orice putere europeană, pentru că se afla mai aproape. Cu toate acestea, Japonia nu a abandonat niciodată această direcție de acțiune. S-a reflectat în pledoaria ei pentru o clauză de egalitate rasială în convenția Ligii, în insistența ei respectuoasă că toate activitățile sale pe teritoriul Chinei erau în interesul chinezilor înșiși, și în războiul din 1941–1945 în crearea de către ea de guverne-marionetă în teritoriile pe care le ocupa, adunate în Marea Sferă a Coprosperității Est-Asiatice. Acestea nu erau întru totul ficțiuni; dar nu puteau nici deveni în întregime, sau măcar în principal, realități, atîta

vreme cît Japonia ar fi fost obligată să lupte și să cucerească China pentru a face din ea un „partener".[30]

Această direcție fiind închisă, avea Japonia să fie o putere colonială ca toate celelalte? Aceasta era viziunea Ministerului de Externe japonez, a Curții lui Hirohito, a regimului politic liberal. Dar acest lucru însemna să aibă un aliat, mai presus de orice Marea Britanie, cel mai mare și mai respectabil dintre imperiile închegate. Marea Britanie era avidă de stabilitate, și fără îndoială că se puteau găsi mijloace pentru a furniza Japoniei suficiente interese și posesiuni spre a o aduce și pe ea la un sistem stabil. Și cîtă vreme Marea Britanie era aliatul Japoniei, cea din urmă avea tot interesul să-și păstreze propria respectabilitate internă, proprietate constituțională și guvernare a legii, toate învățate de la Marea Britanie.

Iată de ce distrugerea alianței anglo-japoneze de către SUA și Canada în 1921–1922 a fost în asemenea măsură fatală pentru pacea din Orientul Îndepărtat. Ideea că putea fi înlocuită de Tratatul Naval de la Washington și mai tîrziu de Tratatul celor Nouă Puteri din februarie 1922 (semnat și de Belgia, Italia, Olanda și Portugalia), care garanta integritatea Chinei, era o fantezie. Căci cel de-al doilea acord nu conținea nici o referire la aplicare, nici măcar în teorie, iar primul făcea ca aplicarea în practică să iasă cu totul din discuție. Rezultatul net a fost plasarea Japoniei în rol de potențial atacator și scoaterea ei din cercul fermecat al puterilor „avute" respectabile. Influența Marii Britanii asupra Japoniei a dispărut, și America, erijîndu-se în protector al Chinei, a devenit inamicul ireconciliabil al Japoniei.[31] Pe plan intern, consecința a fost că Ministerul de Externe, ai cărui prieteni străini îl dezamăgiseră, și-a pierdut puterea în favoarea militarilor, în special a ofițerilor mai tineri, îmbibați de fanatism și dornici să conducă singuri, ceea ce era oricum implicit în șintoismul totalitarist.

Existau însă rațiuni mai prozaice care alimentau disperarea națională. Japonia nu se putea hrăni singură. În 1868, cu o populație de 32 de milioane, consumînd anual în medie cîte 145 kg de orez pe cap de locuitor, Japonia se descurca cu 2 428 200 ha cultivate, fiecare producînd 1 791 kg. În 1940, cu considerabile eforturi și ingeniozitate, ridicase producția la 3 583 kg la ha, și folosind fiecare centimetru de pămînt marginal crescuse suprafața cultivată cu orez la 3 237 600 ha. Dar între timp consumul mediu crescuse la 210 kg pe an — nu cine știe ce — iar populația la 73 de milioane, astfel încît Japonia avea cu 2 360 de milioane de tone de orez pe an mai puțin decît îi trebuia. Productivitatea agricolă ajunsese deja la limită la începutul anilor '20 și nu mai avea cum să fie crescută. Astfel că între perioada antebelică 1910–1914 și sfîrșitul anilor '20, importurile de orez s-au triplat.[32] Acestea au trebuit plătite prin exporturile predominant textile ale Japoniei, care deja se confruntau cu o competiție și legi comerciale criminale.

Emigrarea nu reprezenta o opțiune reală pentru japonezi. Le fusese interzisă prin tratat intrarea în Statele Unite încă din 1894, fiind primul grup național controlat în felul acesta. În 1920 în SUA se aflau 100 000 de japonezi (în special în California) și alți 100 000 în Hawaii: patru ani mai tîrziu groaza americanilor față de „pericolul galben" a condus la o legislație care nu permitea japonezilor să capete cetățenie americană, ceea ce conform noii legi a imigrării le împiedica pînă și intrarea în țară. Legea australiană a imigrării era la fel de restrictivă și îndreptată în mod clar împotriva Japoniei. Atitudinea guvernelor american și australian (care oglindea, evident, opinia publică în proporție copleșitoare) a provocat multă amărăciune în rîndurile comunității comerciale japoneze, care avea statut european în Asia. La mijlocul anilor '20 pînă și unii dintre politicienii „respectabili" începeau să fie de părere că nu exista nici o ieșire pașnică din această dilemă. În cartea lui *Către tineri*, Hashimoto Kingoro scria:

> Japoniei nu i-au mai rămas decît trei căi spre a scăpa de presiunea surplusului de populație... emigrarea, avansarea pe piețele mondiale și expansiunea teritorială. Prima poartă, emigrarea, ne-a fost închisă de politicile antijaponeze ale altor țări. Cea de-a doua [...] este închisă de barierele de prețuri și de abrogarea tratatelor comerciale. Ce să facă Japonia cînd i s-au închis în față două din cele trei uși?[33]

Același lucru a fost subliniat cu și mai multă forță în propaganda făcută de *Kai* și de banii murdari ai armatei și marinei. A devenit laitmotivul lui Sadao Araki, care în 1926 ajunsese liderul grupurilor de tineri ofițeri și evanghelist al *Kodo*, „calea imperială", noua formă militantă a șintoismului expansionist. De ce, întreba el, ar trebui Japonia, cu mult peste 60 de milioane de guri de hrănit, să se mulțumească cu 368 457 de kilometri pătrați (cea mai mare parte arizi)? Australia și Canada, fiecare cu 6,5 milioane de locuitori, aveau 7,77 de milioane de kilometri pătrați, respectiv 9,06 milioane de kilometri pătrați; America avea 7,77 de milioane de kilometri pătrați, Franța un imperiu colonial de 9,84 de milioane, Marea Britanie (chiar fără Dominioane și India) avea 5,7 milioane, Belgia 2,33 de milioane de kilometri pătrați, Portugalia 2,07 milioane. America, sublinia el, în plus față de teritoriile ei uriașe, mai avea și 1,81 de milioane de kilometri pătrați de colonii. În ce consta justețea firească a unor asemenea discrepanțe? Nu că japonezii ar fi fost lacomi. Ei trăiau cu pește și orez, și acestea puține. Erau ingenios de cumpătați în folosirea tuturor materialelor. La mijlocul anilor '20 ajunseseră aproape la limita resurselor lor iar un deceniu mai tîrziu o depășiseră. În spatele romanticului atavism al grupărilor militare, al atitudinii lor țanțoșe și fanfaronadei lor criminale, se afla un imens și perfect autentic simț al durerii naționale împărtășit practic de toți japonezii, din care multe milioane — spre deosebire de germani — erau cu adevărat flămînzi.

Ironia este însă că Japonia, în orice caz la început, nu a căutat să redreseze balanța dreptății atacînd puterile occidentale bogate, ale căror politici rasiste

au adăugat insulta inechității, ci impunînd încă un strat de opresiune asupra a ceea ce lordul Curzon numea „marea, neajutorata, deznădăjduita și inerta masă a Chinei". Desigur, și aici puterile europene fuseseră cele care dăduseră exemplul. Au invocat tot felul de motive pentru impunerea de dictate asupra Chinei și ocuparea porturilor ei riverane, dar singura lor justificare reală era forța superioară. Uneori spuneau asta în mod explicit. În 1900 mesajul prin care Kaiserul ordona soldaților germani să despresureze legațiile din Beijing suna astfel: „Nu cruțați pe nimeni. Nu luați prizonieri. Luptați astfel încît o mie de ani de acum încolo nici un chinez să nu mai îndrăznească să se uite chiorîș la un german."[35] Celelalte puteri s-au comportat în mod similar, de obicei fără atîta retorică. Dacă domnia forței era legea națiunilor în China, de ce i s-ar refuza numai Japoniei dreptul de a o urma? Japonia nu putea accepta că Marele Război pusese capăt erei colonialismului. Pentru ea, aceasta abia începea. China era destinul manifest al Japoniei. Marele bancher Hirozo Mori scria: „Expansiunea spre continent este destinul poporului japonez, decretat de Ceruri, pe care nici lumea, nici noi, japonezii, nu-l putem controla ori modifica."[36]

Dar mai era un motiv pentru atacarea Chinei, care mergea pînă la rădăcinile impulsului dinamic japonez. „Sînt ciudat de sensibili", scria Kurt Singer, „la mirosul putreziciunii, oricît de bine acoperit; și vor lovi în orice dușman al cărui sîmbure pare să trădeze o lipsă de fermitate. [...] Ușurința cu care, în fața evidentei diferențe de forță, sînt gata să atace ori de cîte ori adulmecă descompunerea îi face să apară drept adevărați succesori ai hunilor, avarilor, mongolilor și ai altor «bice ale lui Dumnezeu»."[37] Acest instinct ca de rechin de a-i sfîrteca pe cei loviți s-a dovedit puternic în asaltul lor asupra Rusiei țariste. Avea să fie sursa extraordinarului lor pariu din 1941 pentru supremație în Asia și în Pacific. Acum, în anii '20, avea să-i conducă irezistibil spre China, unde duhoarea cangrenei sociale și naționale era de neconfundat.

Starea Chinei era rezultatul credinței optimiste, răspîndită printre intelectualii de stînga, că revoluțiile rezolvă mai multe probleme decît creează. În secolul al XIX-lea Marile Puteri căutaseră să pătrundă în China și s-o modernizeze; sau, după cum credeau chinezii, s-o jefuiască. Impuseseră „tratate inechitabile" pe care dinastia manciuriană fusese nevoită să le accepte. Sistemul de guvernămînt imperial, care dura de trei milenii, putea fi privit în două moduri. El reprezenta principiul unității, deloc ușor de înlocuit într-o țară întinsă în care nu prea exista unitate sau concentrare, căci populația ei vorbea mai multe limbi (deși, datorită serviciilor civile imperiale, cei educați cunoșteau o scriere comună). El mai putea fi privit, de asemenea, ca un element de slăbiciune care făcea posibilă penetrarea din exterior. Incapabil de a se reforma sau moderniza, el permisese să se întîmple ceea ce clasa conducătoare japoneză reușise să prevină cu succes. În condițiile în care

nici China nu a putut avea și ea o revoluție de sus în jos, să aibă una de jos în sus.

Aceasta era concepția intelectualilor radicali, al căror lider era occidentalizatul Sun Yat-sen. Ca și Lenin, el și-a petrecut mult din viață în exil. În 1896 fusese răpit de personalul Legației Imperiale Chineze din Londra. Răpitorii aveau de gînd să-l trimită înapoi ca nebun, pe un vapor special închiriat, iar o dată ajuns în Beijing avea să fie ucis prin torturare, pedeapsă rezervată celor ce complotau împotriva Tronului Dragonului. Dar din carcera sa de la ultimul etaj al legației aflate la întretăierea Pieței Portland cu strada Weymouth, Sun aruncase afară mesaje înfășurate în jurul unor monede. Unul din ele a fost cules de un hamal negru, care l-a dus la poliție; și curînd după aceea primul-ministru, lordul Salisbury, l-a eliberat pe Sun.[38] În cele din urmă, acesta s-a întors în China. Exact în aceeași perioadă în care Lenin își promova teoria „elitei de avangardă" pentru a justifica faptul că intelectualii din clasa de mijloc împingeau la revoluție un proletariat inexistent iar mentorii lui Mussolini făceau experiențe cu „sindicalismul revoluționar", Sun fonda o societate secretă, Xing Zhong Hui. Ea se baza în parte pe modele europene, în parte pe cele japoneze, iar obiectivul ei, ca și al lui Lenin, era răsturnarea prin forță a autocrației imperiale. A exploatat foametea și recoltele slabe de orez, a asasinat oficiali provinciali, uneori a capturat orașe sau a participat la revolte mai generale în 1904 și 1906. Șansa ei a apărut cînd moartea împărătesei-mame Țu Xi, în 1908, a lăsat tronul unui băiețel de doi ani, Pu Yi. A fost convocată o adunare națională. Exista posibilitatea creării unei monarhii constituționale care ar fi introdus principiul democratic păstrînd, în același timp, principiul unificator al monarhiei, despuiat de abuzuri. Dar dr Sun nu voia nici să audă de așa ceva. La 29 decembrie 1911 a declarat republică în Nanking, avîndu-l pe el președinte, iar șase săptămîni mai tîrziu manciurienii, ultima dinastie a Chinei, abdicau.

Astfel, principiul legitimității a fost distrus, lăsînd un vacuum care nu putea fi umplut decît prin forță. Acest lucru a fost observat de un tînăr țăran, Mao Tzedun, care avea 17 ani în 1910, cînd a aflat, în satul său Hunan, vestea morții împărătesei, la doi ani după acest eveniment. Cînd a început revoluția, și-a tăiat părul și s-a înrolat în armată, descoperind cu această ocazie că, în China, orice ai vrea să realizezi îți trebuie o armată; un *aperçu* de care nu a uitat niciodată.[39] Gravul dr Sun a ajuns la aceeași concluzie ceva mai tîrziu, și atunci a renunțat la președinție în favoarea ultimului comandant al trupelor imperiale, generalul Yuan Shi Kai. Generalul Yuan s-ar fi proclamat aproape sigur împărat și ar fi întemeiat o nouă dinastie — așa cum o făcuseră în trecut mulți bărbați puternici ai Chinei. Dar în 1916 el a murit, cauza monarhiei a fost pierdută, și China a pornit-o pe calea a ceea ce Charles de Gaulle avea să numească mai tîrziu *les délices de l'anarchie*.

Scopul răsturnării monarhiei erau restaurarea posesiunilor Chinei conform frontierelor de la 1840, unificarea țării și stăvilirea pătrunderii străinilor. A obținut exact contrariul în fiecare dintre cazuri. În Mongolia Exterioară, Hutuktu din Urga s-a autoproclamat independent și a semnat un tratat secret cu Rusia (1912), realiniere niciodată schimbată de atunci. Pînă în 1916 alte cinci provincii optaseră pentru guvernare autonomă. Japonia a ocupat Manciuria și Nordul, precum și mai multe zone de coastă. Celelalte mari puteri și-au stabilit „sferele de influență" la întîlniri de la care China a fost exclusă. Singura sursă de venit pe care se putea baza guvernul republican chinez (atunci cînd avea vreun venit) era ceea ce rămăsese din vechea Vamă Maritimă Imperială, creată de irlandezul Sir Robert Hart și echipată de europeni, în special din Marea Britanie, care controla coastele și rîurile navigabile, întreținea geamandurile, farurile și hărțile și încasa taxele. Restul sistemului de taxe al guvernului se dizolva într-o mlaștină de corupție. Cum nu erau bani, nu putea exista nici o armată centrală.

Mai mult, distrugerea monarhiei a dat o lovitură fatală vechii mici nobilimi chineze împroprietărite. Ea și-a pierdut privilegiile acordate prin lege și a căutat imediat să creeze un sistem de feudalism bastard (ca în Japonia) care să o restaureze *de facto*. Pînă atunci, facțiunile și clanurile ei operaseră conform deciziilor tribunalelor. Fără tribunale nu exista nimic. Cosmologia tradițională pierea o dată cu tronul. La fel și religia, căci confucianismul se învîrtea în jurul monarhiei. Daoismul, un cult privat, nu era un substitut în calitate de crez al moralei publice. Unii și-au căutat refugiul în budism, alții în creștinism. Dar majoritatea micilor nobili s-au afiliat la orice sursă locală de autoritate militară au putut găsi, supunîndu-se acesteia împreună cu toți vasalii lor. Confruntați cu starea de disoluție atît de sugestiv descrisă de Hobbes, ei au ales Leviathanul, sub forma conducătorului militar. Din păcate, nu era un singur monstru, ci mai mulți: prin 1920 dominau patru conducători militari importanți și zeci de alții secundari. China a intrat într-o perioadă odioasă, reminiscență a Războiului de Treizeci de Ani din Europa.[40]

Dr Sun, ucenicul vrăjitor, a făcut în așa fel încît să fie reales președinte, apoi, în 1921, să fie făcut generalissimo. Dar nu avea armată și nici bani să-și plătească una. A scris cărți, *San Min Zhuyi* (*Cele trei principii ale poporului*) și *Jian guo fang lüe* (*Planuri pentru construirea regatului*). Totul era atît de ușor pe hîrtie. Mai întîi venea etapa luptei împotriva vechiului sistem; apoi etapa conducerii educative; apoi etapa guvernării cu adevărat democratice. A transformat organizația sa revoluționară în Guomindang (GMD) sau Partidul Poporului. El se baza pe Trei Principii: Libertatea Națională, Guvernarea Democratică, Economia Socialistă. Un maestru în ale pedagogiei, Sun desena pe o tablă un cerc mare cu cerculețe mici înăuntru. Conservatorismul, Liberalismul, Socialismul și Comunismul — GMD lua ce era mai bun din fiecare și le combina. Realitatea era oarecum diferită. Dr Sun recunoștea: „Națiunile bine organizate numără voturile din urnele

electorale. Națiunile prost organizate numără cadavrele de pe cîmpurile de luptă." Principalei sale gărzi de corp, un faimos evreu canadian căruia i se spunea Cohen „Două-Pistoale", el i-a mărturisit că adevăratul său scop politic era modest: „Eu vreau o Chină în care nu e nevoie să-ți închizi poarta noaptea."[41]

În împrejurările date, țelul era prea ambițios. Porțile exterioare rămîneau esențiale; la fel și gărzile de corp. Adăpostit în Canton (Guangzhou), dr Sun avea nevoie de șase sute de oameni să-l păzească. Uneori nu-i putea plăti. Atunci ei se răsculau și invadau Trezoreria, să vadă ce puteau găsi. Cînd se deplasau, Sun și alți lideri militari și civili foloseau Packard-uri americane mari, cu bandiți înarmați urcați pe scările acestora. Uneori Sun era obligat să se ascundă sau să folosească deghizări bizare. O dată a fugit în Hong Kong într-o canonieră britanică. De fapt, lui i-ar fi plăcut foarte tare ajutorul britanicilor ca putere protectoare, dar lordul Curzon se opunea. S-a întors apoi spre America, solicitîndu-i lui Jacob Gould Schurman, ministrul american în Canton, o intervenție americană de cinci ani, împuternicită să ocupe toate nodurile de cale ferată și capitalele de provincii, învestită cu autoritate asupra armatei, poliției, sistemului sanitar, controlului invaziilor și cu dreptul de a numi principalii experți în administrație. Dar și aici a fost refuzat, în 1923 și din nou în 1925.[42]

Derutat, Sun s-a îndreptat către guvernul sovietic în 1923. În 1920–1921 se formase un Partid Comunist Chinez, dar era permisă apartenența dublă la acesta și la GMD. De fapt, regimul sovietic a insistat asupra acestei alianțe, obligînd PCC, la cel de-al III-lea Congres, să declare: „GMD trebuie să fie forța centrală în revoluția națională și să-și asume conducerea acesteia."[43] Astfel că Moscova (adică Stalin) a răspuns favorabil cererii lui Sun, și în octombrie 1923 i-a trimis pe un anume Mihail Borodin, cunoscut și sub numele de Berg și Grisenberg, pentru a reoganiza GMD pe bazele leniniste ale centralismului democratic, și un expert militar, pe „Galen", cunoscut și ca „generalul Blucher", pentru a forma o armată. Aceștia au adus cu ei mai mulți „consilieri", primul exemplu al unei noi forme sovietice de imperialism politic. Galen îi vindea lui Sun puști sovietice, cu 65 de dolari bucata, apoi îi dădea banii lui Borodin, care îi băga în organizarea PCC. Galen a înființat și o academie militară la Whampoa, al cărei comandant a fost numit ambițiosul cumnat al lui Sun, un fost contabil pe nume Chiang Kai-shek (erau căsătoriți cu surorile bancherului de stînga T.V. Soong).

Aranjamentul a funcționat oarecum. Academia a dat cinci sute de ofițeri instruiți, din care Chiang a creat elita primei armate adevărate a GMD. Apoi a hotărît să devină el însuși conducător militar. Problema armatei chineze era disciplina. Generalii, ba chiar armate întregi, fugeau adesea. În 1925 Chiang, promovat șef al Statului Major al generalissimului Sun, a dat primele sale ordine: „Dacă o companie din trupele mele pornește la acțiune și apoi se retrage fără ordin, comandantul companiei va fi împușcat. Această regulă se va aplica de asemenea la batalioane, regimente, divizii și corpuri

de armată. În cazul unei retrageri generale, dacă comandantul corpurilor de armată rămîne pe poziții și este ucis, toți comandanții de divizii vor fi împușcați." Și așa mai departe, ierarhic. Acest ordin a fost urmat de răsunătoare procese ale Curții Marțiale și execuții în masă.[44]

În 1924 Sun ținuse primul Congres al GMD, și acesta apăruse ca un partid de masă, organizat pe structuri comuniste, cu peste 600 000 de membri. Dar el a murit în martie 1925, lamentîndu-se cu privire la modul în care militanții PC preluau puterea și deplîngînd faptul că Marea Britanie sau America nu îl ajutaseră să salveze China de comunism. În aceste condiții, era de presupus că Chiang, conducătorul militar al GMD, avea să preia puterea, ceea ce s-a și întîmplat. A urmat acum unul din acele puncte de cotitură decisive ale istoriei care, deși destul de clare cînd le privim retrospectiv, au fost complicate și confuze la vremea lor. Cum ar trebui condusă revoluția, acum că dr Sun murise? GMD controla numai zona Cantonului. Comuniștii erau divizați. Unii considerau că revoluția trebuie condusă pe bazele fragile ale micului proletariat chinez, concentrat în Shanghai și în jurul acestuia. Alții, conduși de Li Dazhao, bibliotecar la Universitatea din Beijing (al cărui asistent a devenit Mao Tsedun), considerau că revoluția trebuie să se bazeze pe țărani, care formau majoritatea covîrșitoare a populației chineze. Doctrina comunistă ortodoxă respinge cu dispreț această idee. După cum spunea Chen Duxiu, cofondator al partidului chinez, „peste jumătate din țărani sînt mici-burghezi împroprietăriți care aderă cu fermitate la conștiința proprietății private. Cum pot ei să accepte comunismul?" [45] Stalin era de acord cu acest punct de vedere. Țăranii ruși îl înfrînseseră pe Lenin; el însuși încă nu îi potolise definitiv. El era de părere că, avînd în vedere împrejurările, Partidul Comunist Chinez nu avea de ales decît să sprijine GMD și să acționeze prin naționalismul chinez.

În vastul haos al Chinei, toți erau oportuniști, iar Chiang mai mult ca oricine. La Academia Whampoa, al cărei obiectiv era acela de a crea ofițeri devotați, el lucra îndeaproape cu un tînăr comunist, Zhou Enlai, șeful departamentului politic. Nu exista practic nici o diferență între îndoctrinarea politică a GMD și cea a PC. De fapt, în această etapă GMD ar fi putut deveni cu ușurință acea formă de comunism național pe care avea să o dezvolte în cele din urmă Mao Tzedun. Chiang, și nu comuniștii, a fost cel care a sesizat primul că ura față de străini și imperialism ar putea fi combinată cu ura față de conducătorii militari opresivi pentru a mobiliza forța maselor de țărani. Mao Tzedun, care era membru în biroul GMD din Shanghai, a găsit atrăgătoare această idee, și el a fost făcut șef al Institutului de Pregătire a Mișcării Țărănești, cu un accent covîrșitor pe disciplina militară (128 de ore din cursul total de 380 de ore). Opiniile lui și ale lui Chiang erau foarte apropiate la vremea aceea. În anumite privințe el era mai în largul său în GMD, cu accentul său pe naționalism, decît în PCC, cu dogmatismul său orientat spre oraș. El a colaborat cu GMD mai multă vreme decît orice alt comunist important, ceea ce a însemnat că după ce a ajuns la putere la sfîrșitul

anilor '40 a trebuit să „piardă" un an din viață (1925–1926) în biografiile sale oficiale.[46] Un articol scris de Mao în februarie 1926, care constituie primul element al Canonului Maoist oficial, este remarcabil de asemănător cu o declarație a lui Chiang la Changsha în același an: „Numai după răsturnarea imperialismului", spunea Chiang, „poate China să-și capete libertatea. [...] Dacă vrem ca revoluția noastră să reușească, trebuie să ne unim cu Rusia pentru a răsturna imperialismul. [...] Revoluția chineză este parte din revoluția mondială."[47]

Posibilitatea unei fuziuni între GMD și PCC într-un partid comunist național sub conducerea lui Chiang și Mao era împiedicată de starea de lucruri din China. În 1925–1926 Chiang controla numai o parte din China de sud. Centrul și nordul se aflau în mîinile căpeteniilor războinice. Mareșalul Sun Chuanfang controla Shanghaiul și conducea cinci provincii din Nanjing. La nord de Yangzi, mareșalul Peifu conducea Hankow. Generalul Yan Xishan controla provincia Shanxi. Mareșalul Zhang Zuolin ocupa Mukdenul și domina cele trei provincii manciuriene. Mareșalul Zhang Zongchang era conducătorul militar în Shandong, iar Zhu Yupu în zona Beijing-Tianjing.

La începutul primăverii lui 1926 această stare de lucruri a fost schimbată cînd mareșalul Feng Yuxiang, cel mai priceput dintre comandanții GMD, a pornit în marș cu forțele sale armate de 300 000 de oameni (cunoscute sub numele de Guominjun sau Armata Poporului) aproximativ 11 265 km, înconjurînd Mongolia de sud, apoi pe la est prin Shaanxi și Hunan, pentru a ataca Beijingul dinspre sud. Această surprinzătoare ispravă militară (care a devenit modelul „Marșului cel Lung" al lui Mao în următorul deceniu) a făcut posibilă cucerirea nordului de către Chiang în 1926–1927.[48] Ca rezultat, patru dintre principalii conducători militari au recunoscut supremația lui Chiang și a apărut posibilitatea unirii Chinei într-o republică prin mijloace pașnice. Campania nordică avusese un preț cumplit în vieți omenești, în special țărani. Nu era preferabilă căutarea unui aranjament prin compromis ideologic acum, în locul carnajului lent al măcinării într-o revoluție? În acest caz, în loc să-i expulzeze pe „capitaliștii străini", Chiang trebuie să le caute ajutorul; și a fi cumnatul unui mare bancher era un avantaj. Dar o astfel de cale trebuie să însemne o ruptură cu elementele comuniste din cadrul GMD și o demonstrație publică a faptului că statul muncitorilor nu era chiar atît de aproape. Astfel, în aprilie 1927, cînd a ocupat Shanghaiul, Chiang i-a stîrnit pe muncitorii organizați din fabrici, care se ridicaseră în sprijinul lui, și a ordonat soldaților să-i împuște. Comunitatea oamenilor de afaceri din Shanghai a aplaudat, iar băncile au adunat bani pentru a plăti armata GMD.

Stalin a hotărît atunci să-și schimbe politica. Îl înlăturase de curînd pe Trotki și, conform obiceiului său, a adoptat politica oponenților săi înfrînți. Partidului Comunist Chinez i s-a ordonat s-o rupă cu GMD și să preia puterea prin forță. A fost singura dată cînd Stalin a urmat direcția revoluționară a lui Trotki, și a fost un dezastru.[49] Cadrele comuniste s-au ridicat în Canton, dar cetățenii nu voiau să-i urmeze; în luptele care s-au purtat au fost masacrați

mulți orășeni și o zecime din oraș a fost arsă. GMD a atacat în forță la 14 decembrie 1927, comuniștii s-au împrăștiat și au fost vînați pe străzile orașului chiar de către cantonezi. Cei mai mulți membri ai personalului consulatului sovietic au fost asasinați. Borodin s-a întors la Moscova dezgustat și i-a spus lui Stalin: „Data viitoare cînd chinezii mai strigă «Trăiască Revoluția Mondială!», trimite OGPU-ul." Stalin n-a zis nimic; la momentul potrivit, l-a trimis pe Borodin la moarte.[50]

Astfel, drumurile lui Chiang și lui Mao au ajuns să se despartă. Chiang a devenit comandantul militar suprem; GMD a fost reorganizat ca un partid militar, printre membrii săi numărîndu-se (în 1929) 172 796 de ofițeri și oameni din diferitele armate, 201 321 de civili și 47 906 „chinezi de peste hotare", care furnizau o mare parte din bani și cîțiva dintre gangsterii cei mai răi. Pe măsură ce cîștiga teren printre membrii comunității de afaceri și reprezentanții intereselor străine, pierdea teren în rîndurile țăranilor. Văduva doctorului Sun a părăsit GMD, a plecat în exil în Europa și i-a acuzat pe succesorii soțului ei de a fi „organizat GMD ca o unealtă cu care cei bogați să devină și mai bogați și să sugă sîngele milioanelor de înfometați ai Chinei. [...] Militariști și persoane oficiale despre care acum cîțiva ani știam că sînt săraci defilează acum în limuzine frumoase și cumpără conace în Concesiunile Străine pentru proaspăt achiziționatele lor concubine." Chiang era un exemplu elocvent. În iulie 1929 corespondentul lui *New York Times* nota că a plătit la un hotel din Beijing o factură de 17 000 USD pentru soția, bodyguardul și secretarele sale, pentru o ședere de cincisprezece zile, mai tocînd încă 1 500 dolari pe bacșișuri și 1 000 pe mite pentru poliția locală.[51]

Morala pe care a tras-o Mao din schimbarea de politică a lui Chiang nu a fost una ideologică, ci una practică. Pentru ca să faci vreo impresie politică în China, trebuia să ai o armată. Avea să devină el însuși comandant militar. Era extrem de potrivit pentru acest scop. Mao avea treizeci și patru de ani în 1927: înalt, cu o constituție robustă, fiu al unui țăran crud și tiranic care luptase și muncise pentru a ajunge fermier înstărit și negustor de grîne — pe scurt, un adevărat *kulak*. Un contemporan de la școala gimnazială din Dongshan îl descria pe Mao ca fiind „arogant, brutal și încăpățînat"[52]. El nu era un revoluționar milenarist de tip religios, ca Lenin, ci un romantic feroce și pasionat, cu gustul dramei crude și violente; un artist în felul lui, plămădit din același aluat ca Hitler, și tot atît de nerăbdător. Ca și Hitler, era întîi și-ntîi naționalist și avea încredere în cultura națională. De la filozoful Yan Fu a preluat ideea conform căreia „culturalismul", căutarea „Căii chinezești", era mijlocul prin care putea mobiliza poporul, făcînd din el o forță irezistibilă.[53] Citea și folosea marxism-leninismul, dar credința lui fundamentală era mai aproape de axioma profesorului său de etică de la Beijing, Yang Zhangzhi, a cărui fiică a fost prima lui soție: „Fiecare țară își are propriul spirit național, așa cum fiecare persoană își are propria personalitate.[...] O țară este un tot organic, așa cum corpul omenesc este un tot organic. Nu e ca o mașinărie care poate fi demontată și făcută la loc. Dacă o demontezi, moare."[54]

În gîndirea lui Mao punctul de pornire era o formă de patriotism radical. El nu a fost nevoit niciodată să treacă de la internaționalism la naționalism, cum făcuse Mussolini în 1914: el a fost un naționalist *ab initio*, ca Atatürk. Iar naționalismul său cultural izvora nu atît dintr-un sentiment al opresiunii cît dintr-o conștiință ultragiată a superiorității sfidate. Cum putea China, părintele culturii, să fie tratată de parveniții europeni ca un copil răzgîiat — o metaforă folosită adesea de presa occidentală în anii '20. De exemplu, *Far Eastern Review*, comentînd în 1923 încercările de a impozita monopolul britanico-american asupra tutunului: „Soluția problemei este, desigur, acțiunea concertată a puterilor în a arăta limpede acestor tineri politicieni că șmecheria nu a adus niciodată nimic vreunei națiuni, că mai devreme sau mai tîrziu Marile Puteri se vor sătura de șmecherii și farse infantile, vor pune casa în ordine și vor da cîteva la fund copilului."[55] În 1924 Mao și-a dus un prieten chinez, proaspăt sosit din Europa, să vadă bine cunoscuta pancartă din parcul din Shanghai, „Nu este permis accesul chinezilor și al cîinilor". El a întrerupt un joc de fotbal (împotriva unei echipe de la Yale) cu un slogan caracteristic: „Bățeți-i pe sclavii de străini!" și a folosit o metaforă la fel de caracteristică: „Dacă unul dintre stăpînii noștri străini trage un vînt, e un parfum încîntător!". „Știu oare chinezii numai cum să-i urască pe japonezi", întreba el, „și nu știu cum să urască Anglia?"[56]

Mao n-a fost descurajat de dificultatea de a transforma China, acest neajutorat animal de povară aflat în prostrație, în dragonul înfricoșător ce fusese cîndva. Acest uriaș plin de încredere, cu urechile sale teșite și fața latră și palidă — „un chinez mare tipic", după spusele unui birman; „ca un elefant mare", cum îl numea un tailandez — era un optimist incurabil, care scruta misterul Chinei în căutare de semne favorabile. Dr Sun considerase China într-o stare mai proastă decît o colonie oarecare: „Sîntem zdrobiți de forța economică a Marilor Puteri într-o măsură mai mare decît dacă am fi cu adevărat o colonie. China nu este o colonie a unei națiuni, ci a tuturor, iar noi nu sîntem sclavii unei țări, ci ai tuturor. Cred că ar trebui să fim numiți hipocolonie." La fel credea și Stalin.[57] Dar Mao considera multitudinea exploatatorilor Chinei un avantaj, pentru că o putere poate fi stîrnită împotriva alteia; el nu credea în teoria leninistă a colonialismului. Susținea că „dezbinarea între popoarele imperialiste a făcut posibilă dezbinarea între grupurile conducătoare din China", astfel încît nu putea exista o „putere statală unificată".[58]

Dar toată această analiză era pură vorbărie fără o armată. Mao accepta opinia inițială a lui Chiang că secretul succesului revoluționar era stîrnirea țăranilor. Țăranii erau însă la fel de neajutorați ca și China însăși pînă nu erau înarmați și instruiți, și transformați într-o armă, așa cum făcuse Genghis Han. Nu era oare Genghis un erou legitim al unei culturi chineze renăscute? Scormonirea trecutului pentru a găsi modele exemplare, în special acelea care puneau, ca și el, accentul pe putere și forță fizică, făcea parte din naționalismul romantic al lui Mao, atît de asemănător cu al lui Hitler.[59]

Primul său articol proclama: „Națiunea noastră are nevoie de forță. Spiritul militar nu a fost încurajat. [...] Dacă trupurile noastre nu sînt puternice, ni se va face frică îndată ce vom vedea soldați inamici, și atunci cum să ne atingem țelurile și să ne facem respectați?" „Scopul principal al educației fizice", adăuga el, „este eroismul militar." Virtuțile marțiale erau absolut fundamentale în socialismul său național.[60]

În septembrie 1927, în urma rupturii cu GMD, Mao a primit ordin de la conducerea comunistă să organizeze o răscoală armată a țăranilor din Hunan. Era șansa lui de a deveni conducător militar și din acel moment el s-a transformat rapid într-o forță independentă în politica chineză. Revolta a eșuat, dar el a păstrat nucleul unei forțe armate și l-a condus în munții Jinghanshan, la granița dintre Hunan și Jiangxi. Era mic, dar suficient; de atunci înainte nu s-a mai despărțit de soldații săi personali. Apelul său era crud, dar eficient, sistematizînd împărțirea spontană a pămîntului care (deși probabil el nu știa acest lucru) îl distrusese pe Kerenski și făcuse posibil puciul lui Lenin. Regulamentul său pentru Reprimarea Teroriștilor Locali și a Oamenilor Răi și Proiectul de Rezoluție asupra Chestiunii Pămîntului îi condamnau pe inamicii tradiționali ai țăranilor săraci — „teroriștii locali și oamenii răi, oficialii corupți, militariștii și toate elementele contrarevoluționare din sate". El cataloga drept „uniform contrarevoluționare" toate grupurile care s-ar fi putut opune armatei lui de țărani: „Toți Țăranii de Dreapta, Proprietarii Mari, Mici și Mijlocii", categorisiți ca „cei care posedă peste 30 *mou* (1,72 ha)". De fapt el pornea lupta împotriva tuturor elementelor stabile din societatea rurală, formînd o bandă războinică ce era reversul social al celor comandate de căpeteniile războinice provenite din mica nobilime și de „teroriștii lor locali".

Mao s-a dovedit mai priceput în a apela la patriotismul țăranilor decît Chiang, după cum aveau să arate mai tîrziu arhivele de război japoneze.[61] Dar la început nu a putut recruta mai mult de 1 000 de țărani săraci. Și-a suplimentat forțele cu 600 de bandiți, recrutînd în mod deliberat din pleava societății în plin război civil ceea ce el numea cele cinci elemente *déclassés* ale lui: dezertori, bandiți, pungași, cerșetori și prostituate.[62] Ca și la alte căpetenii războinice, armata sa fluctua, de la mai puțin de 3 000 la peste 20 000 de oameni. Și era la fel de nemilos ca orice comandant militar cînd își ucidea inamicii. În decembrie 1930 a pus să fie împușcați între 2 000 și 3 000 de ofițeri și soldați din armata sa pentru că făceau parte din „AB" (Liga Anti-Bolșevică), o organizație GMD secretă din cadrul forțelor comuniste. Cu cinci luni înainte soția și sora lui mai mică fuseseră executate de GMD, și mai erau și alte morți de răzbunat — Chiang ucisese zeci de mii de comuniști în 1927–1928. Dar Mao nu ezita niciodată să ia inițiativa și să folosească forța. Pînă la sfîrșitul lui 1930 își crease deja propria poliție politică (după cum a revelat epurarea lui) și atunci cînd considera necesar acționa cu o totală neînduplecare și cu o cruzime atroce. Comparația între banda lui zdrențuită și sălbatică și „hoarda" lui Genghis Han nu era nepotrivită, și multora

dintre cei cărora le-a traversat pământurile trebuie să li se fi părut ca orice altă căpetenie războinică.[63]

Astfel, în ultima parte a anilor '20 China a fost lăsată pradă armatelor rivale, motivate de diverse ideologii sau de pură lăcomie — ce mai conta, pentru victimele lor? După campania nordică a lui Chiang și întrunirea comandanților militari de la Beijing în 1928, unul dintre comandanții GMD, mareșalul Li Zongren, declara: „S-a întîmplat ceva nou în neschimbata Chină [...] naşterea patriotismului şi a spiritului public." În cîteva luni aceste cuvinte s-au dovedit a fi o iluzie totală, pe măsură ce comandanții militari se certau între ei și cu guvernul de la Nanking. Tuturor grupărilor le convenea să arboreze steagul guvernului și al GMD; nici una nu punea mare preț pe dorințele acestora. Veniturile guvernului au scăzut drastic; cele ale comandanților militari au crescut. Pe măsură ce distrugerea orașelor și a satelor sporea, mulți dintre cei deposedați deveneau bandiți sau intrau în slujba căpeteniilor războinice, mari și mici, în schimbul hranei. În plus față de cele șase căpetenii importante, mai mulți generali controlau o singură provincie sau o duzină de regiuni, cu armate variind între 20 000 și 100 000 de oameni; a lui Mao era printre cele mai mici dintre acestea. La Conferința Economică Națională de la 30 iunie 1928, cumnatul lui Chiang, T.V. Soong, acum ministru de Finanțe, a spus că în vreme ce în 1911, sub monarhie, China avea o armată de 400 000 de oameni, mai mult sau mai puțin sub control unic, în 1928 ea avea optzeci și patru de armate, optsprezece divizii independente și douăzeci și una de brigăzi independente, totalizînd peste două milioane de oameni. Venitul total al țării, 450 de milioane de dolari, valora numai 300 de milioane după plătirea datoriilor. Armata costa 360 de milioane de dolari pe an, iar dacă soldații ar fi fost plătiți în mod regulat, 642 de milioane — așadar, banditismul era inevitabil. Cu toate acestea, o conferință pentru dezarmare ținută în ianuarie următor, preconizată a reduce numărul soldaților la 715 000, a fost un eșec total. Soong a declarat în cadrul ei că, în ultimul an, se cheltuiseră pentru armată de două ori mai mulți bani decît toate cheltuielile oricărui alt guvern adunate la un loc.[64]

Practic, neliniștitul popor al Chinei rareori putea face diferența între bandiți și soldații guvernului. Numărul celor uciși sau morți de foame era incalculabil. Provincia Hubei a revelat o pierdere netă în populație de 4 milioane între 1925 și 1930, deși nu fusese nici o foamete naturală și se înregistraseră puțini emigranți. Cea mai lovită provincie în anii 1929–1930 a fost Henan, cu 400 000 de bandiți (majoritatea soldați neplătiți) dintr-o populație totală de 25 de milioane. În cinci luni, în timpul iernii din 1929–1930, cîndva înstăritul oraș Iyang din Henanul de Vest a trecut de șaptezeci și două de ori din mîinile unei armate de bandiți în ale alteia. Un raport guvernamental oficial asupra provinciei arăta că numai în districtul Mianchi 1 000 de orașe și sate fuseseră prădate și se ceruse răscumpărare pentru 10 000 de persoane: „Cînd capturează o persoană pentru răscumpărare mai întîi îi perforează picioarele cu sîrmă de fier și i le leagă așa cum sînt puși peștii pe

o funie. Cînd se întorc la bîrlogurile lor de bandiți captivii sînt interogați și tăiați cu seceri pentru a fi făcuți să scoată la iveală orice proprietăți ascunse. Iar cei care ezită sînt imediat tăiați în două, în dreptul taliei, ca avertisment pentru ceilalți." Raportul spunea că familiile își vindeau copiii și bărbații nevestele. Sau bărbații își „închiriau" nevestele pentru doi–trei ani, orice copii născuți între timp fiind proprietatea celor care plăteau chirie. „În multe cazuri doar opt sau zece case rămîn în picioare în orașe care cu un an în urmă aveau 400 ori 450."[65]

În disperare de cauză, țăranii construiau turele de piatră cu creneluri și găuri pentru arme, ca posturi de observație și refugii pentru oameni și vite — cam ca turnurile care se construiau la granițe în Marea Britanie în secolul al XV-lea. Dar erau asediate și luate cu asalt chiar și orașe cu ziduri mai puternice. Choctow, la numai patruzeci și opt de kilometri de Beijing, a fost asediat timp de optzeci de zile, iar cei 100 000 de locuitori ai săi au fost înfometați; mamele își strangulau pruncii nou-născuți iar fetele erau vîndute pe numai cinci dolari chinezești și duse cu forța să se prostitueze în întreaga Asie. Liyang, în inima zonei controlate de guvernul de la Nanjing, a fost luat cu asalt de o armată banditească formată din 3 000 de oameni, care au furat în valoare de trei milioane de dolari și au incendiat lucruri în valoare de alte zece milioane. Șase orașe importante din zona Shanghai au fost luate cu asalt și prădate. La Nigkang un judecător a fost legat de mîini și de picioare și asasinat turnîndu-se peste el apă opărită. Au fost reluate practici ciudate din trecut: „cuști ale dizgrației" din bambus erau ridicate șase metri în aer și agățate de zidurile orașului, victimele trebuind să stea pe vîrfuri, cu capetele înfipte într-o gaură făcută în tavan. La Fushun, în Shandong, un comandant militar înfrînt s-a retras în oraș cu cei 4 500 de soldați ai săi, luînd 10 000 de ostatici. În cursul unui asediu de treisprezece zile al unităților GMD, peste 400 de femei și copii au fost legați de stîlpi pe zidul orașului, cei care se apărau trăgînd din spatele lor.

Mao și alți conducători militari comuniști, care controlau aproximativ 30 de milioane de oameni în cinci provincii în anii 1929–1930, în ansamblu nu au violat sau prădat, și au suprimat jocurile de noroc, prostituția și cultivarea de mac pentru opium. Pe de altă parte, au chinuit și ucis membri ai clasei de mijloc, au distrus documente oficiale, acte și titluri de proprietate, au dat foc la biserici, temple și alte lăcașuri de cult, măcelărind preoții și misionarii. Un oraș putea cădea succesiv în mîinile unei bande de comuniști, ale unui grup de bandiți, ale unui comandant militar independent și ale unei trupe guvernamentale, fiecare luîndu-și partea. O petiție din Provincia Sichuan reclama că generalul trimis de guvern nu era altceva decît „conducătorul lupilor și tigrilor" și că „pustiise întreaga regiune", astfel încît „zeci de *li* la est și la vest nu se mai auzea lătrat de cîine ori cîntat de cocoș. Oamenii își doresc cu ardoare ca soarele și luna să piară, pentru a putea pieri și ei împreună cu ele." Din Chengdu, capitala provinciei, negustorii se plîngeau: „Nu ne-a mai rămas decît grăsimea dintre oase."[66]

În două decenii, aşadar, urmărirea unei reforme radicale prin forţă a dus la moartea a milioane de nevinovaţi şi a redus mari părţi din China la mizeria şi haosul pe care Germania le cunoscuse în timpul războaielor religioase ori Franţa în Războiul de o sută de ani. Efortul bine intenţionat al doctorului Sun de a crea o Utopie modernă se transformase într-un coşmar medieval. Problema era că toată lumea credea în reforma radicală. Chiang era pentru reforma radicală. Mao era pentru reforma radicală. Mulţi dintre comandanţii militari independenţi erau pentru reforma radicală. Mareşalul Feng era cunoscut ca „Generalul Creştin". Generalul Yan Xishan era „guvernatorul model". Toţi aceşti domni onorabili susţineau că lucrau, şi ucideau, pentru binele Chinei şi al poporului ei. Tragedia Chinei interbelice ilustrează principiul că, atunci cînd legitimitatea cedează forţei iar morala absolută relativismului, se lasă un mare întuneric şi îngerii nu se mai disting de diavoli.

Chinezii nu au fost însă singurii care au dorit să impună o reformă radicală. După cum am observat deja, cangrena Chinei a atras instinctele cotropitoare ale japonezilor. Iar aceştia erau şi ei în favoarea reformei radicale. După cum au recunoscut jurnaliştii străini, în Coreea s-a realizat un mai mare progres în treizeci de ani de guvernare japoneză decît în trei mii de ani de guvernare chineză.[67] Port Arthur, porturile din Shantung şi alte zone ocupate de Japonia erau limanuri de ordine şi prosperitate. Tinerii ofiţeri ai acestei forţe, cunoscute ca armata Guangdong, priveau cu oroare şi dezgust interminabilul calvar al Chinei. La începutul lui 1928 doi dintre ei, lt.-colonelul Kanji Ishihara şi colonelul Sieshiro Itagaki, au hotărît să-şi forţeze reticentul guvern să intervină. Ei argumentau că, deşi capitaliştii japonezi şi comandanţii militari chinezi beneficiau de actuala anarhie, ea nu oferea nimic poporului chinez, care avea nevoie de ordine, şi poporului japonez, care avea nevoie de spaţiu. „Din punctul de vedere al proletariatului", scria Itagaki, „care consideră necesar să ceară egalizarea bunăstării naţionale, nu se putea găsi în cadrul graniţelor Japoniei sărace în resurse naturale nici o soluţie fundamentală care să asigure existenţa poporului în mare." Argumentaţia era în esenţă similară cu exploatarea de către sovietici a imperiului lor asiatic în numele proletariatului Marii Rusii. Manciuria avea să fie eliberată de comandanţii ei militari feudali şi de capitaliştii burghezi şi transformată într-o colonie proletară a Japoniei. Dar instrumentul schimbării nu avea să fie un puci revoluţionar al armatei Kwantung.[68] La 4 iunie 1928 cei doi colonei au făcut primul pas în direcţia unei ocupaţii japoneze asasinîndu-l pe mareşalul Zhang Zuolin, principalul comandant militar al Manciuriei, dinamitîndu-i trenul privat şi aruncîndu-l în eternitate în timp ce dormea. A fost actul de deschidere a ceea ce avea să devină un mare război internaţional în Orient. În mod destul de ciudat, în Statele Unite, care se autodeclaraseră protectoare ale Chinei şi dojenitoare ale Japoniei, episodul n-a stîrnit cine ştie ce interes. *Philadelphia Record* comenta: „Poporului american nu-i pasă nici cît negru sub unghie cine controlează China de Nord."[69] America era ocupată să-şi fabrice propria melodramă.

6

Ultima Arcadie

Pretinsa indiferență a Americii față de evenimentele din China de Nord era o cacealma, o autoamăgire elaborată. O națiune care număra 106 „grupuri etnice", care era deja un adevărat microcosmos al societății mondiale, nu putea fi în mod autentic oarbă față de evenimentele importante de oriunde.[1] Politica antijaponeză a Americii izvora în mare parte din neliniștea și atitudinea ambivalentă față de propria minoritate japoneză, care constituia doar un aspect al unei vaste dezbateri naționale asupra naturii și scopului societății americane. Cine era american? Care era rațiunea Americii? Mulți americani, probabil majoritatea, se gîndeau la țara lor, aproape cu melancolie, ca la o ultimă Arcadie, un refugiu inocent și cvasiutopic în fața nebuniei și slăbiciunii crescînde a lumii corupte de dincolo de malurile ei împresurate de oceane. Dar cum să păstrezi Arcadia? Acest lucru, în sine, necesita o politică externă globală. Și cum să creezi arcadianul autentic? Asta însemna o politică rasială. Iar cele două se împleteau în mod inextricabil.

Ideea unei fuziuni a raselor în America era veche de pe vremea lui Hector Crevecoeur și a lui Thomas Jefferson. A fost dramatizată cu un efect senzațional în piesa lui Israel Zangwill *Creuzetul*, hitul newyorkez al anului 1908. Noua industrie cinematografică, încă de la începuturi un compendiu al pluralismului, era obsedată de idee, după cum o demonstrează multe dintre primele subiecte abordate. Dar cu ce proporții de ingrediente trebuie umplut vasul? La vremea Marelui Război, imigrația fără restricții părea deja o cauză pierdută. În 1915 un preot georgian itinerant, William Simmons, a fondat o organizație preluînd numele Ku Klux Klanului, care să controleze grupurile minoritare, identificîndu-le cu neconformitatea morală și politică. Scopurile ei au fost puternic sprijinite de publicarea, în anul următor, a prezentării de către Madesan Grant, într-un context american, a teoriei „rasei superioare" europene, *Pieirea Marii Rase*. Acest bestseller cvasiștiințific susținea că America, prin imigrația fără restricții, aproape „reușise să distrugă privilegiul conferit de naștere; adică avantajele intelectuale și morale pe care un om de origine bună le aduce cu sine în lume". Rezultatul „Creuzetului", afirma el, putea fi văzut în Mexic, unde „absorbția sîngelui conchistadorilor spanioli de către populația indiană nativă" produsese un amestec degenerat „angajat acum în demonstrarea incapacității sale de autoguvernare".

Virtuțile „raselor superioare" erau „extrem de instabile" și dispăreau cu ușurință „cînd erau amestecate cu caracteristicile generalizate ori primitive". Astfel, „încrucișarea dintre un alb și un negru dă un negru", iar încrucișarea între oricare din cele trei rase europene și un evreu dă un evreu".[2]

Această teamă de „degenerare" a fost folosită de Hiram Wesley Evans, un dentist din Dallas și un foarte eficient lider al Klanului, pentru a o constitui într-o mișcare de supremație a culturii anglo-saxone care, la un moment dat avea patru milioane de membri marcanți în Est și în Vestul Mijlociu. Evans, care se autointitula „cel mai obișnuit om din America", afirma că Ku Klux Klanul vorbea „în numele marii rase de americani din spița vechilor pionieri [...] a așa-numitei rase nordice care, cu toate păcatele ei, a dat lumii aproape toată civilizația modernă"[3]. În campaniile politice era aproape universal acceptată o ordine a selecției rasiale, deși cu variații semnificative în funcție de blocurile electorale locale. Astfel, senatorul Henry Cabot Lodge, în sinea lui un adept necalificat al supremației anglo-saxone, avea întotdeauna grijă să folosească termenul prudent de „vorbitori de limbă engleză" în campanii. Will Hays, directorul de campanie al lui Warren Harding, rezuma cuprinzător spița candidatului drept „cel mai bun sînge de pionieri, anglo-saxon, german, scoțian-irlandez și olandez"[4].

Intrarea Americii în primul război mondial a dat un impuls puternic unei xenofobii patriotice care a devenit o justificare pentru diferite forme de rasism și o tendință împotriva nonconformității. Wilson prezisese și se temuse de acest spasm emoțional — mult mai violent și distructiv decît mccarthyismul de după al doilea război mondial — și totuși semnase Legea Spionajului din 1917 și Legea Sediționii din 1918. Cea din urmă pedepsea exprimările de opinie care, indiferent de consecințele lor probabile, erau „neloiale, profane, grosolane ori abuzive" față de forma de guvernare americană, drapel ori uniformă; și sub imperiul lui americanii erau persecutați și pentru criticarea Crucii Roșii, a YMCA sau chiar a bugetului.[5] Doi judecători de la Curtea Supremă, Louis Brandeis și Oliver Wendell Holmes, au încercat să se opună acestui val de intoleranță. În procesul *Schenk versus Statele Unite* (1919), Holmes a consemnat că îngrădirea libertății de vorbire era legală numai atunci cînd cuvintele erau de natură să creeze „un pericol clar și actual"; și, disociindu-se de cazul *Abrams versus Statele Unite*, în care se dăduse o condamnare pe baza Legii Sediționii, el a argumentat că „cel mai bun test al adevărului este puterea gîndului de a se face acceptat în competiția pieței", o parafrazare a ideii lui Milton din *Areopagitica*.[6] Dar acestea erau doar voci izolate la vremea aceea. Organizații patriotice ca Liga pentru Securitate Națională și Federația Civilă Națională și-au continuat activitățile și după instaurarea păcii. Cuvîntul de ordine în 1919 era „Americanizare".

Din toamna lui 1919, în urma atacului cerebral al lui Wilson, practic nu mai exista guvern în SUA, nici ca să prevină prăbușirea scurtului boom postbelic în recesiunea din anii '20, nici ca să controleze furia xenofobă care a

fost una din consecințele acestui fapt. Cel care conducea țara era procurorul general, Mitchell Palmer. El se făcuse extrem de nepopular în timpul războiului în calitatea sa de Controlor al Proprietății Străine, iar în primăvara lui 1919 era să fie omorît cînd o bombă aruncată de un anarhist a explodat în fața casei sale. De atunci încolo el a condus un curent răspîndit la scară națională împotriva „răzvrătiților și agitatorilor". La 4 noiembrie 1919 el a prezentat în fața Congresului un raport pe care l-a intitulat „Cum a descoperit Departamentul de Justiție pînă la 60 000 din acești agitatori ai doctrinei troțkiste în SUA [...] informații confidențiale în urma cărora guvernul curăță acum națiunea de astfel de gunoaie străine". El îl descria pe Troțki drept un „străin cu reputație proastă [...] cel mai josnic din toate tipurile cunoscute în New York City [care] poate dormi în patul țarului în timp ce sute de mii de oameni din Rusia nu au hrană ori adăpost". „Limbile ascuțite ale Capului revoluției", scria el, „lingeau altarele bisericilor, sărind în clopotnițele școlilor, furișîndu-se în colțurile sacre ale caselor americane" și „căutînd să înlocuiască jurămintele căsătoriei cu legi libertine".[7] În ziua de anul nou 1920, într-o serie de raiduri concertate, agenții Departamentului său de Justiție au adunat peste 6 000 de străini, și cei mai mulți dintre ei au fost expulzați. În „spaima Roșie" care a urmat, cinci membri al Adunării de Stat a New Yorkului au fost dați afară din Barou sub acuzația de socialism și un congresman a fost dat afară de două ori din Camera Reprezentanților; iar doi italieni, Nicola Sacco și Bartolomeo Vanzetti, anarhiști care se eschivaseră de la serviciul militar, au fost condamnați pentru asasinarea unui casier într-un proces extrem de disputat care s-a prelungit pînă în 1927.

O consecință de lungă durată a fost Legea Cotei din 1921, care limita imigrarea dintr-un an la 3% din numărul fiecărei naționalități din SUA, conform recensămîntului din 1910. Acest procedeu, al cărui obiectiv era înghețarea cît mai mult posibil a echilibrului rasial, a fost întărit în mare măsură de Legea Johnson–Reed din 1924, care limita cota la 2% din orice naționalitate care trăia în SUA la 1890. Scotea din cauză cu totul japonezii (deși canadienii și mexicanii erau cruțați) și nu numai că reducea cota anterioară, ci favoriza în mod deliberat Europa Nordică și Occidentală față de Europa de Est și de Sud. Cu o nouă strîngere a șurubului în 1929, pe baza analizei rasiale a populației SUA în anii '20, legislația anilor '20 a pus capăt imigrației în masă în America. Arcadia era plină, podul fusese ridicat, compoziția ei fusese determinată și urma să fie perpetuată.

Mulți au fost aceia care au criticat noua xenofobie. La 23 iulie 1920 Walter Lippmann îi scria fostului său comandant din timpul războiului, Secretarul de Război Newton Baker: „ [...] este absolut incredibil ca o administrație care anunță cele mai largi idealuri din istoria noastră să fi făcut mai mult pentru a periclita libertățile americane fundamentale decît orice grup în o sută de ani. [...] Au instituit o domnie a terorii în care gîndirea cinstită este imposibilă, în care moderația este dezaprobată și în care panica înlocuiește

rațiunea."[8] H.L. Mencken, publicist din Baltimore (el însuși de origine germană) care a fost poate cel mai influent jurnalist american al anilor '20, îl numea pe Palmer, în *Baltimore Evening Sun* din 13 septembrie 1920, „probabil cel mai strălucit exponent în viață al cruzimii, necinstei și nedreptății". Două săptămîni mai tîrziu el acuza Departamentul de Justiție că menținea „un sistem de spionaj cu totul fără precedent în istoria americană, și rareori egalat în istoria Rusiei, Austriei sau Italiei. Ajunsese o rutină zilnică să hăituiască bărbați și femei, violîndu-le cu cinism drepturile constituționale, să invadeze sanctuarul domiciliului, să fabrice dovezi împotriva nevinovaților, să umple lumea de *agents provocateurs*, să ridice vecinii unii împotriva altora, să suprasatureze presa publică cu minciuni gogonate și să sprijine cea mai josnică lașitate a nemernicilor turnători și îmbibați cu răutate."[9] Sociologul Horace Kellen, de la New School for Social Research, susținea că „Americanizarea" nu era decît o recrudescență a „Agnosticismului" anticatolic al anilor 1850, o formă de fundamentalism protestant ale cărui manifestări erau Legea din 1924, „vînătoarea de vrăjitoare a procurorului general quaker Palmer, momeala întinsă evreilor, inspirată de țarism, de către constructorul de automobile baptist Ford, macabra bufonerie în masă a Ku Klux Klanului, mormăielile rasiste ale domnului Madesan Grant", alături de expresii inocente ale patriotismului simplu precum romanele doamnei Gertrude Atherton ori *Saturday Evening Post*.[10]

Toate astea conțineau o idee importantă: America era, înainte de orice, o civilizație religioasă de tip protestant, iar xenofobia lui Palmer nu era decît expresia extremă și deformată a tot ce era mai valoros în etica americană. De aici înainte, „snobii" (*highbrows*) americani — termenul, cu mult mai potrivit decît franțuzescul *intellectuel* sau decît *inteligheția*, fusese creat în 1915 de criticul Van Wyck Brooks — trebuiau să înfrunte dilema că, atacînd deformarea, erau în pericol să prejudicieze realitatea „Americanismului", care izvora din democrația jeffersoniană; și dacă se pierdea asta, cultura americană nu mai era altceva decît o expatriere a Europei. În vreme ce Palmer vîna străini, snobii de pe Coasta de Est citeau *Educația lui Henry Adams*, autobiografia postumă a mandarinului bostonian arhetipal, publicată în octombrie 1918 de Massachusetts Historical Society. De atunci pînă în primăvara lui 1920 a fost cea mai populară carte de nonficțiune din America, exprimînd perfect starea de dezamăgire educată. Era echivalentul american al *Victorienilor eminenți* a lui Strachey, respingînd ideea unei culturi naționale — mai ales a uneia impuse prin represiune brutală — în favoarea a ceea ce Adams numea „multiversitate", dar atrăgînd atenția pesimist că, în America ce se înălța, cel mai bine educați erau cei mai neajutorați.

De fapt, snobii de pe Coasta de Est nu erau nicidecum neajutorați. În următorii șaizeci de ani ei aveau să exercite o influență asupra politicii americane (și mondiale) cu totul disproporționată față de numărul și valoarea lor intrinsecă. Dar ei aveau o atitudine ambivalentă în ceea ce privea America.

În primăvara lui 1917, Van Wyck Brooks scria în *Seven Arts*, ziar la fondarea căruia contribuise, articolul „Spre o cultură națională", în care susținea că pînă atunci America luase „ce era mai bun" din alte culturi: acum ea trebuia să-și creeze o cultură proprie prin experiența elementară a vieții, căci numai aceasta produce adevărata cultură. America, experimentîndu-și propriile drame, prin ceea ce el numea „cultura industrialismului", avea să „înceteze a mai fi un popor orb, egoist, dezordonat; vom deveni un popor luminos, trăind în lumină și împărtășindu-ne lumina".[11] El aproba opinia prietenului său Randolph Bourne că întreaga teorie a „creuzetului" era fragilă, căci transforma imigranții în imitații ale anglo-saxonilor și susținea că America ar trebui să nu aibă un naționalism european îngust, ci „idealul mai îndrăzneț" al cosmopolitanismului de a deveni „prima națiune internațională".[12] Dar ce însemna asta? D.H. Lawrence a observat pe bună dreptate că America nu era, sau nu era încă, „o patrie de sînge". Jung, formulînd altfel, spunea că americanii nu erau încă „în largul lor în propriul inconștient". Brooks, stabilindu-se în mod deliberat în Westport, Connecticut, pentru a-și găsi cosmopolitanismul american, împreună cu alți intelectuali ai anilor '20 pe care îi definea tranșant drept „aceia cărora le pasă mai mult de starea lor de spirit decît de starea averilor lor", simțea totuși atracția puternică a vechilor culturi; el a mărturisit în autobiografia sa „un dor adesea acut de scena europeană". Numai „o lungă imersiune în viața americană", scria el, „avea să mă vindece complet de orice urmă de teamă față de expatriere; dar această ambivalență era caracteristică pentru perspectiva mea din anii '20."[13] În mai 1919, auzind că un prieten, Waldo Frank, avea de gînd să se stabilească în Vestul Mijlociu, el îi scria: „Întreaga noastră rațiune de a fi ca scriitori ne vine, sau mai degrabă ne rămîne, prin contactul cu Europa. Să nu-i crezi niciodată pe oamenii care-ți vorbesc despre vest, Waldo; nu uita că noi, newyorkezii și newenglandezii, sîntem aceia care au monopolul asupra oxigenului de pe continentul american, atît cît este el."[14]

Era o afirmație arogantă; ea avea să aibă ecou, chiar dacă rareori atît de franc rostită, de-a lungul deceniilor secolului al XX-lea. Dar ce era America fără Vestul Mijlociu? Doar o bordură de țărm, ca atîtea dintre statele-litoral hispanice ale Americii de Sud. Personajul odios al snobilor de pe Coasta de Est a fost, în anii '20, William Jennings Bryan, democratul din Illinois care denunțase puterea banului („Nu răstigniți omenirea pe o cruce de aur"), se opusese imperialismului, demisionase din funcția de Secretar de Stat în 1915 în semn de protest față de curentul favorabil războiului și, spre sfîrșitul vieții, dusese o disperată luptă de ariergardă împotriva evoluției darwiniste, în procesul Scopes din 1925. În mod fundamental, scopurile lui Bryan erau democratice și progresiste: a luptat pentru sufragiul femeilor și pentru impozit și bancă federale, pentru alegerile populare la Senat, pentru publicarea contribuțiilor bănești la campanii, pentru eliberarea Filipinelor și pentru reprezentarea muncitorilor în Cabinet. Totuși valorile lui erau populare sau,

ca să folosim noul termen ușor disprețuitor, „populiste"; el vorbea limbajul antiintelectualismului. Jurnalul soției sale relatează amărăciunea pe care cei doi au simțit-o în fața înțelegerii greșite sau ignorării complete a muncii lui în „presa estică"[15]. La procesul Scopes el nu căuta să interzică învățarea teoriei evoluționiste ci să împiedice școlile de stat să submineze credința religioasă: evoluționismul, susținea el, trebuie învățat ca teorie, nu ca fapt, părinții și contribuabilii ar trebui să aibă un cuvînt de spus în ceea ce se petrecea în școli, iar profesorii ar trebui să se supună legii pămîntului. El se vedea pe sine ca opunîndu-se dictaturii agresive a unei elite scolastice autoproclamate care pretindea monopolul cunoașterii autentice.[16]

Filozoful John Dewey, deși se opunea cruciadei antievoluționiste a lui Bryan, avertiza inteligheția Coastei de Est că forțele pe care le întruchipa „nu ar fi atît de periculoase dacă nu ar fi împletit în ele atît de mult din ceea ce este bine și necesar". El se temea de ideea unei fisuri, pe care o vedea deschizîndu-se, între liderii de opinie educați și ceea ce o generație ulterioară avea să numească „America de mijloc" sau „majoritatea tăcută". Evoluționismul nu era decît un exemplu de tipuri de gîndire antagonice. Într-un articol remarcabil, „Frontiera intelectuală americană", pe care l-a publicat în 1922, el avertiza cititorii revistei *New Republic* că Bryan nu putea fi ignorat ca un simplu obscurantist, pentru că „este o figură democratică tipică — asta în nici un caz nu se poate nega". Sigur că era mediocru, dar democrația prin natura ei acordă prioritate mediocrității. Mai mult, el vorbea în numele unora dintre cele mai bune, și esențiale, elemente ale societății americane:

> [...] clasele care merg la biserică, cele care au intrat sub influența creștinismului evanghelic. Acești oameni formează coloana vertebrală a interesului social filantropic, a reformei sociale prin acțiune politică, a pacifismului, a educației populare. Ei întruchipează și exprimă spiritul bunăvoinței față de clasele aflate în dezavantaj economic și față de alte națiuni, în special cînd acestea din urmă arată vreo înclinație spre o formă de guvernămînt republicană. Vestul Mijlociu, preria, a fost centrul filantropiei sociale active și al progresivismului politic pentru că este principalul cămin al acestui popor [...] care crede în educație și în șanse mai bune pentru copiii săi [...] a fost elementul care a răspuns apelurilor la cinste și la șanse egale pentru toți. [...] L-a urmat pe Lincoln în abolirea sclaviei și l-a urmat pe Roosevelt în denunțarea corporațiilor „rele" și a acumulării de avere [...] A fost mijlocul în toate sensurile cuvîntului și în toate mișcările.[17]

Dacă exista o cultură indigenă americană, aceasta era. Cosmopolitanismul Coastei de Est este astfel în primejdie să devină o contracultură și să implice America în acel tip de conflict între „cultură" și „civilizație" care sfîșia Germania Weimarului și deschidea cale liberă totalitarismului. De fapt, conflictul exista deja, găsindu-și expresia înveninată în chestiunea Prohibiției. Lui Bryan i se oferise o mare cupă de argint ca apreciere pentru eforturile sale prodigioase în a asigura ratificarea celui de-al optsprezecelea Amen-

dament al „Prohibiției Naționale" la constituție, ceea ce a instituit Legea Volstead, care a adus America „pe uscat". Legea a intrat în vigoare în aceeași lună, ianuarie 1920, în care Mitchell Palmer s-a năpustit asupra anarhiștilor străini, iar cele două evenimente erau în strînsă relație. Prohibiția, cu nuanțele ei represive, făcea parte din încercarea de a „americaniza" America: reformatorii afirmau deschis că era îndreptată în principal împotriva „bine cunoscutului obicei de a bea" al „muncitorilor imigranți".[18] Ca și noul sistem de cote, era o încercare de a menține Arcadia, de a păstra puritatea arcadienilor. America fusese întemeiată ca o societate utopică, populată de ceea ce Lincoln numea, jumătate în glumă, jumătate în serios, „un popor aproape ales"; Amendamentul al optsprezecelea a fost ultimul efort necondiționat de milenarism.

Dar, deși necondiționat în intenție, el nu a fost astfel în aplicare. Era o nouă mărturie a ambivalenței societății americane. Ratificînd Amendamentul al optsprezecelea, America determina scopul; ea însă nu a reușit să determine mijloacele, căci Legea Volstead era un compromis ineficient — dacă ar fi prevăzut mijloace de aplicare nemiloase, n-ar fi devenit niciodată lege. Biroul pentru Prohibiție era anexat Departamentului de Finanțe; eforturile de a fi transferat Departamentului de Justiție au fost înfrînte. Președinți succesivi au refuzat să recomande măsurile necesare pentru a asigura o aplicare eficientă.[19] În plus, utopismul inerent în Prohibiție, deși cu rădăcini adînci în societatea americană, s-a lovit de la fel de înrădăcinatul și activul principiu american al libertății absolute a întreprinderii. America era una dintre societățile cel mai puțin totalitare de pe pămînt; ea nu avea practic nimic din mecanismul de control al forțelor pieței, o dată apărută această necesitate.

Așadar, gangsterii alcoolului și susținătorii lor au putut comanda întotdeauna mai multe resurse fizice și financiare decît legea. De fapt, ei erau mai bine organizați în toate. Prohibiția ilustra legea efectului neintenționat. Departe de a aduce minoritățile străine la ordinea anglo-saxonă, ea le-a permis să se consolideze. În New York, contrabandiștii erau jumătate evrei, un sfert italieni și cîte o optime polonezi și irlandezi.[20] În Chicago erau jumătate italieni, jumătate irlandezi. Italienii erau mai ales eficienți în distribuirea alcoolului într-o manieră ordonată și inexpresivă, folosindu-se nu numai de experiența organizatorică a societăților secrete siciliene, sardine sau napolitane, ci și de „elitismul de avangardă" al sindicalismului revoluționar. Prohibiția oferea ocazii unice societății subversive, mai ales în Chicago, sub conducerea coruptă a primarului „Big Bill" Thompson. John Torrio, care a făcut contrabandă pe scară largă în Chicago în 1920–1924, retrăgîndu-se în Italia în 1925 cu o avere de 30 de milioane de dolari, practica principiul controlului total: toate persoanele oficiale erau mituite în diferite grade și toate alegerile erau aranjate.[21] El putea livra ieftin bere de calitate, pînă la 50 de dolari barilul și succesul său se baza pe evitarea violenței prin diplo-

mație — mediind aranjamente între gangsteri pentru împărțirea ordonată a teritoriului.[22] Secundul și succesorul său Al Capone avea mai puțin simț politic și, în consecință, mai puțin succes; iar operanții irlandezi gîndeau în general pe termen scurt și recurgeau la soluții violente. Cînd se întîmpla asta, urmau lupte între bande, publicul se indigna și autoritățile erau determinate să intervină.

De regulă însă contrabandiștii acționau cu aprobare publică — la oraș, în orice caz. Majoritatea bărbaților orășeni (nu și femeile) erau de acord cu opinia lui Mencken că Prohibiția era opera unor „neciopliți ignoranți din statele în care predomina creșterea vitelor, cărora nu le convenea că ei trebuie să bea rachiu brut de porumb, în timp ce «domnii» de la oraș aveau parte de whisky și de vinuri bune". Ea nu ascundea mare lucru, filozofic vorbind, în afară de „invidia bădăranului de la țară față de orășean, care o duce mult mai bine pe lumea asta"[23]. Impunerea ei în orașe a fost imposibilă, chiar și sub primari reformiști. Generalul Smedley Butler din corpul de pușcași marini ai SUA, numit în fruntea poliției din Philadelphia sub o administrație nouă „curată" în 1924, a fost forțat să renunțe după mai puțin de doi ani: treaba asta, a spus el, era „o pierdere de vreme". Politicienii din ambele partide sprijineau prea puțin autoritățile. La Convenția Democrată de la San Francisco din 1920, ei au băut voioși cel mai bun whisky, oferit pe gratis de către primar, iar republicanii au protestat cu amărăciune că, la Convenția lor de la Cleveland din 1924, agenții Prohibiției „au controlat la sînge orașul", după spusele lui Mencken, „cu cea mai mare brutalitate". În zone întinse, în cea mai mare parte a timpului, legea era în general sfidată. „Nici măcar în cele mai îndepărtate districte", susținea Mencken, „nu există loc în care cineva să vrea să bea alcool și să nu-l poată obține."[24]

Aceeași incapacitate de a impune legea a apărut și în Norvegia, care a interzis băuturile spirtoase și vinurile tari printr-un referendum de cinci la trei în octombrie 1919. Dar Norvegia a avut înțelepciunea să anuleze legea printr-un nou referendum în 1926.[25] America a menținut Prohibiția de două ori mai mult, iar rezultatele au fost mult mai serioase. Jurnalistul Walter Ligget, probabil cel mai mare expert în domeniu, a depus mărturie în fața Comisiei Juridice a Camerei Reprezentanților, în februarie 1930, că avea „un camion de detalii și fapte explicite", demonstrînd că se bea mult mai mult alcool tare decît în zilele dinaintea Prohibiției și [...] se bea în împrejurări mult mai nocive". Înainte de Prohibiție Washington DC avusese 300 de baruri autorizate: acum avea 700 de baruri clandestine, aprovizionate de 4 000 de contrabandiști. Dosarele poliției arătau că arestările pentru beție se triplaseră în deceniul respectiv. Massachusetts sărise de la 1 000 de baruri autorizate la 4 000 clandestine, plus alte 4 000 în Boston: „sînt astăzi în Boston cel puțin 15 000 de oameni care nu fac altceva decît să procure ilegal băutură". Kansas fusese primul stat care interzisese băutura; rămăsese așa jumătate de secol, și totuși „nu există oraș în Kansas unde să nu mă pot

duce ca un străin oarecare şi să capăt ceva de băut, şi încă ceva de foarte bună calitate, în cincisprezece minute de la sosire". Toate acestea au fost făcute posibile de corupţia universală la toate nivelurile. Astfel, în Detroit erau 20 000 de baruri clandestine. El continuă:

> Mi-a atras atenţia în Detroit — şi asta s-a întîmplat în noiembrie trecut — o petrecere sălbatică dată într-un han, ba chiar una foarte sălbatică, unde alcoolul era donat de unul dintre cei mai mari jucători din Detroit — Denny Murphy, dacă vreţi să ştiţi cum îl cheamă — şi se aflau la acel chef [...] guvernatorul statului Michigan, şeful poliţiei din Detroit, şeful Poliţiei de Stat, politicieni, membri de club, jucători de jocuri de noroc, criminali, contrabandişti, toţi fraternizînd în spiritul celei mai perfecte egalităţi în faţa bunului Bacchus, şi voi spune că mai erau la acel chef şi patru judecători din districtul Michigan, unde mai tîrziu au apărut dansatoare goale [...], găsiţi asemenea ipocrizie astăzi de-a lungul şi de-a latul acestei ţări.[26]

După cum a arătat Ligget, evaziunea de la Prohibiţie a produs fonduri imense care au fost reinvestite în alte forme de infracţiuni, ca prostituţia, dar mai ales jocurile de noroc, care erau pentru prima oară organizate pe o bază sistematică şi cvasilegitimă. Studii mai recente confirmă teoria lui că Prohibiţia a adus o schimbare calitativă şi — după cum s-a dovedit — permanentă în dimensiunea şi complexitatea crimei americane organizate. Conducerea unor convoaie ale berii pe scară largă necesita forţe de organizare utilizate curînd în altă parte. La începutul anilor '20, pentru prima dată, sindicatele jocurilor de noroc au folosit bănci la care comenzile se făceau prin telefon, pentru a aduna pariuri din întreaga ţară. Meyer Lansky şi Benjamin Siegel au adoptat modelele contrabandei pentru a organiza uriaşe imperii ale jocurilor de noroc la nivel naţional. Prohibiţia a fost „punctul de decolare" al marii criminalităţi din America; şi bineînţeles aceasta a continuat şi după ratificarea, în decembrie 1933, a Amendamentului douăzeci şi unu, care punea capăt Prohibiţiei. Pe parcursul anilor '30 crima organizată s-a consolidat şi, de exemplu, din 1944 încolo, micul oraş de deşert Las Vegas a început să se transforme în capitala mondială a jocurilor de noroc. Departe de a „americaniza" minorităţile, Prohibiţia a avut tendinţa de a restabili caracteristicile acestora prin modele specifice de infracţiuni: printre italieni, evrei, irlandezi şi, nu în ultimul rînd, printre negri, unde de la începutul anilor '20 Indienii de Vest au introdus „jocul numerelor" şi alte jocuri de noroc, formînd puternice citadele ale crimei în ghetourile negrilor din New York, Chicago, Philadelphia şi Detroit.[27] Studii ale Administraţiei pentru Aplicarea Legii din cadrul Departamentului de Justiţie din anii '70 arată că începutul Prohibiţiei în 1920 a fost punctul de pornire pentru cele mai identificabile familii mafiote imigrante, care au continuat să înflorească şi să se perpetueze în epoca noastră.[28]

Adevărul este că Prohibiţia a fost o încercare stîngace şi fără vlagă de inginerie socială, menită să producă o omogenizare prin lege a unei comunităţi amestecate. Ea nu a implicat, desigur, imensa cruzime a ingineriei so-

ciale a lui Lenin în Rusia sau palida imitare a acesteia de către Mussolini în Italia, dar a fost, în stilul ei, la fel de dăunătoare pentru morala socială și coeziunea civilizată a comunității. Tragedia este că a fost practic inutilă. Sistemul de piață antreprenorial al Americii era în sine un omogenizant eficient, aducînd laolaltă și mediind între grupurile etnice și rasiale indiferent de culoare sau origini naționale. Felul în care imensa imigrație germană și poloneză, de exemplu, fusese absorbită într-un cadru anglo-saxon a fost uluitor: acest lucru îl făcuse piața. Mitchell Palmer se înșela crezînd că elementele străine într-o masă aduc politici radicale. Dimpotrivă: ele părăseau sistemele închise pentru a-l adopta pe cel liber. Ele votau din toată inima pentru economia antreprenorială.

De fapt, chiar la vremea cînd Palmer aștepta ca revoluția să se manifeste, radicalismul american, în special cel de tip colectivist, intra într-o perioadă de declin constant. Puternic nu fusese niciodată. Marx fusese incapabil să explice de ce Statele Unite, care spre sfîrșitul vieții sale deveniseră cea mai puternică și mai inventivă dintre economiile capitaliste, nu dădeau absolut nici un semn că ar crea condițiile pentru revoluția proletară pe care el pretindea că o făcea inevitabilă un capitalism matur. Engels a încercat să rezolve problema susținînd că socialismul era slab acolo „numai pentru că America este atît de pur burgheză", atît de complet fără trecut feudal și prin urmare mîndră de organizarea ei pur burgheză. Lenin (1908) era de părere că în SUA „modelul și idealul civilizației noastre burgheze", socialismul, avea de-a face cu „cele mai ferm stabilite sisteme democratice, care pun proletariatul în fața unor sarcini pur socialiste". Antonio Gramsci dădea vina pe „americanism", pe care îl definea ca „raționalism pur, fără nimic din valorile de clasă derivate din feudalism". H.G. Wells atribuia în *Viitorul Americii* (1906) absența unui partid socialist puternic absenței simetrice a unuia conservator: „Toți americanii sînt, din punctul de vedere al englezilor, liberali de un fel sau altul."[29]

Pînă în anii '20 au existat unele temeiuri pentru a crede totuși că o stîngă americană ar putea ajunge în cele din urmă să joace un rol important în politică. În anii de dinainte de 1914 Partidul Socialist avea cam 125 000 de membri, între care liderii minerilor, muncitorii din fabricile de bere, tîmplarii și metalurgiștii. El alegea peste 1 000 de înalți funcționari, inclusiv primari ai unor orașe importante și doi congresmeni; în 1912 candidatul său Eugene Debs a obținut 6% din votul popular. Dar de atunci încoace declinul a fost continuu. Partidul Muncitorilor a avut oarecare succes în cîteva orașe în anii '20 și la începutul anilor '30. Dar partidele esențialmente socialiste nu răzbăteau. Eșecul Partidului Socialist însuși a fost atribuit inabilității sale de a se hotărî dacă era un partid politic de masă, un grup de presiune, o sectă revoluționară sau doar o forță educațională, încercînd să fie toate patru în același timp.[30] Chiar și în disperatul an 1932 Norman Thomas a obținut doar 2% din voturile pentru președinție. Partidul Comunist nu a reușit

nici el să devină o nouă expresie a radicalismului american și a devenit doar un apendice american al politicii sovietice.[31] Scorul său cel mai bun au fost cele 1 150 000 de voturi strînse cu ajutorul lui pentru Henry Wallace, candidatul Progresiștilor în 1948. În următorii treizeci de ani declinul a continuat. În alegerile din 1976, de exemplu, Socialiștii și alte cinci partide radicale au avut candidați; nici unul nu a strîns nici 100 000 din totalul de 80 de milioane de voturi: la un loc, ei au obținut mai puțin de un sfert de procent din voturi. Pînă la începutul anilor '80 Statele Unite au fost singura națiune industrializată democratică în care nici un singur socialist independent ori reprezentant al unui partid muncitoresc nu a deținut vreo funcție electivă.

Acest model a fost prefigurat de politica anilor '20. În timp ce în Marea Britanie, Austria, Franța, Germania, Spania și țările scandinave partidele social-democrate au devenit principalele partide de opoziție sau chiar au fost ori au participat la guvernare, în SUA acest deceniu a fost republican. Partidul Republican era, desigur, partidul lui Lincoln, cel care eliberase sclavii și cîștigase Războiul Civil. Negrii, care au venit rîuri-rîuri în orașele nordice în timpul primului război mondial și după aceea, încă îi mai votau pe republicani în număr uriaș. Fusese, de asemenea, partidul lui Theodore Roosevelt și al capitalului progresiv. Dar era, în același timp, partidul conservatorismului social și al economiei de piață liberă. În anii '20 dominația lui era copleșitoare. Între 1920 și 1932, republicanii au controlat tot timpul Casa Albă și Senatul, iar Camera Reprezentanților doar cu excepția intervalului 1930–1932.[32] În 1920 Warren Harding a obținut 60,2%, cea mai mare majoritate populară înregistrată vreodată (16 152 000 la 9 147 000), cîștigînd în toate statele cu excepția Sudului. Republicanii au luat Camera cu 303 la 301 și au cîștigat zece locuri în Senat, care le-au dat o majoritate de 20-2.[33] În 1924 Calvin Coolidge a cîștigat cu 15 725 000 de voturi față de numai 8 386 000, cît a obținut rivalul său democrat, John W. Davis. În 1928 Herbert Hoover a cîștigat cu 21 391 000 de voturi față de 15 016 000 pentru Al Smith, o victorie strălucită în colegiul electorilor de 444 la 87; a cîștigat toate statele nordice, mai puțin două, și cinci în „Sudul cel Solid". Socialiștii au adunat sub 300 000, iar comuniștii sub 50 000.[34]

Acest succes repetat arăta ceea ce Coolidge a numit „o stare de mulțumire rareori întîlnită pînă atunci", un mariaj între un popor democratic și guvernul său și sistemul economic susținut și reprezentat de partidul aflat la guvernare, ceea ce este foarte rar în istorie și merită să fie analizat. Pentru a face acest lucru în mod eficient, este necesar să pătrundem dincolo de istoriografia convențională a perioadei în cauză, mai ales că ea se învîrte în jurul celor două personaje-cheie, Harding și Coolidge.

Harding a cîștigat alegerile în ziua în care a împlinit cincizeci și cinci de ani, zi pe care a serbat-o, în mod tradițional, jucînd o partidă de golf. El nu considera că politica e foarte importantă sau că oamenii ar trebui să se entuziasmeze din cauza ei ori să-i permită să pătrundă prea mult în viața lor coti-

diană. Pe scurt, el era exact opusul lui Lenin, Mussolini și Hitler, precum și al politicienilor social-democrați de profesie ai Europei. Venea din Ohio, inima politică a republicanilor, care dăduse șase din zece președinți din 1865 încoace. Ieșise din sărăcie creînd un ziar local plin de succes, *Marion Star*, și apoi devenise directorul unei bănci, al unei companii de telefonie, al unei întreprinderi de cherestea și al unei societăți de construcții. Era un tip decent, întruchiparea americanului provincial: un bărbat arătos, întotdeauna amabil și prietenos, dar demn. Nu ezita să deschidă singur ușa Casei Albe și întotdeauna duminica făcea o plimbare călare. În mai 1920, în fața unei mulțimi care-l aclama, a declarat: „Ceea ce-i trebuie acum Americii nu este eroism, ci vindecare, nu baliverne, ci normalitate; nu revoluție, ci restaurație [...] nu chirurgie, ci seninătate."[35] Statele Unite ca o Arcadie erau pentru el o realitate; cumva, voia s-o păstreze. Pentru a fi ales, el a înfipt stindardul fostului președinte McKinley în fața casei sale și a dus o campanie deschisă. Multe celebrități au făcut pelerinaje la Marion să-i asculte discursurile electorale, printre care Al Jolson, Ethel Barrymore, Lillian Gish, Pearl White, dar și 600 000 de oameni obișnuiți, unii dintre ei negri — de aici zvonul răspîndit de democrați că Harding ar fi avut sînge de negru. Toată lumea îl plăcea pe Harding. Lucrul cel mai rău la el era colțuroasa lui nevastă, Flossie, poreclită „Ducesa", despre care Harding spunea (cînd nu-l auzea ea) „doamna Harding vrea să fie toboșar principal în fiecare fanfară care trece"[36].

Harding avea credința că societatea fără pereche a Americii era creația voluntarismului și că numai guvernarea ar putea s-o strice. Dacă ar fi putut înființa un Rotary Club în fiecare oraș și cătun, spunea el, ar „sta liniștit că idealurile noastre de libertate ar fi în siguranță și civilizația ar progresa". Era opinia generală. „Există o singură civilizație de primă clasă pe lume", scria *Ladies' Home Journal*. „Ea este chiar aici, în Statele Unite." Aceasta era și opinia majorității intelectualilor americani, judecînd nu după raționalizările lor ulterioare din anii '30, ci după ceea ce scriau chiar la vremea aceea. În aceeași lună în care Harding a semnat Legea Imigrării din 1921, Scott Fitzgerald îi scria lui Edmund Wilson din Londra:

> Blestemat fie continentul Europa. Nu prezintă interes decît pentru un anticar. Roma e doar cu cîțiva ani în urma Tirului și Babilonului. Fîșia negroidă se tîrăște spre nord pentru a pîngări rasa nordică. Deja italienii au suflete de mauri. Puneți barieră imigrării și lăsați să intre doar scandinavi, teutoni, anglo-saxoni și celți. Franța m-a îmbolnăvit. Pretenția ei stupidă că e tot ceea ce lumea trebuie să salveze... Cred în sfîrșit în povara omului alb. Sîntem atît de mult deasupra francezului modern cît este el, la rîndul lui, deasupra negrului. Chiar și în artă! Italia nu are pe nimeni. E terminată. S-ar putea ca tu să fi spus în glumă că New Yorkul este capitala culturii, dar în 25 de ani el va fi, exact așa cum este Londra acum. Cultura urmează banii. [...] Noi vom fi romanii în generațiile următoare așa cum sînt englezii acum.[37]

Harding credea că această supremație culturală avea să vină în mod inevitabil cu condiția ca guvernul să permită roților întreprinderilor libere să se învîrtească. Departe de a alege prieteni buni din „bătrînul Ohio" (după cum s-a pretins mai tîrziu), el a format un Cabinet din oameni puternici: Charles Evans Hughes ca Secretar de Stat, Andrew Mellon la Finanțe, Hoover la Comerț. El a dat fuga cu lista Cabinetului direct la Senat, iar alegerea sa pentru Departamentul de Interne, Albert Fall, senator de New Mexico, ce purta cu ostentație o mustață pe oală, o pelerină neagră filfîitoare și o pălărie cu boruri mari — normalitatea însăși! — a fost atît de populară încît a fost confirmată pe loc, cu aclamații, singura dată în istoria americană cînd unui membru al Cabinetului i se acorda un asemenea vot de încredere.[38] Lista guvernului era o secțiune transversală în America de succes: un constructor de mașini, doi bancheri, un director de hotel, un editor al unei reviste de agricultură, un avocat de drept internațional, un fermier, un inginer și doar doi politicieni de profesie.

Harding a moștenit o președințe absenteistă și una dintre cele mai crunte recesiuni din istoria Americii. În 1921 totul se terminase și economia înflorea din nou. Harding nu făcuse nimic altceva decît să reducă cheltuielile guvernului, ultima oară cînd o mare putere industrială trata o recesiune prin clasicele metode de *laissez-faire*, permițînd salariilor să scadă la nivelul lor firesc. Benjamin Anderson de la banca Chase Manhattan avea să numească mai tîrziu toate acestea „ultima noastră revenire naturală la lipsa șomajului"[39]. Dar reducerile erau importante. De fapt, Harding ar putea fi descris ca singurul președinte al Statelor Unite care chiar a operat reduceri masive în cheltuielile guvernamentale, economisind cu aproape 40% mai mult decît s-a cheltuit sub Wilson în vreme de pace.[40] Dar nu a fost un asalt sălbatic. A făcut parte dintr-un plan gîndit care includea crearea unui Birou al Bugetului, conform Legii Contabilității din 1921, care aducea autorizațiile sub un control sistematic și centralizat. Primul său director, Charles Dawes, spunea în 1922 că, înainte de Harding, „toată lumea făcea cum o tăia capul"; membrii Cabinetului erau „comanși", Congresul — „un cuib de lași". Apoi Harding a fluturat securea și a spus că oricui nu cooperează „îi va cădea capul"; rezultatul a fost „catifea pentru contribuabil".[41]

Regimul lui Harding a fost în mod plăcut liberal. În ciuda sfaturilor Cabinetului său și ale soției, el a insistat pentru eliberarea liderului socialist Eugene Debs, pe care Wilson îl închisese, în ajunul Crăciunului din 1921: „Vreau să-și ia cina de Crăciun cu soția lui." În aceeași zi a mai eliberat alți douăzeci și trei de prizonieri politici, a comutat condamnările la moarte ale unor „Wobblies" (Proletari ai lumii) și, înainte de a-și sfîrși mandatul, a golit practic temnițele de deținuți politici.[42] Făcea confidențe presei, spunîndu-le reporterilor pe numele mic. Cînd se deplasa, îi plăcea să fie înconjurat de o mare „familie", mulți invitați dintr-un impuls de moment, ocupînd zece vagoane întregi ale trenului prezidențial. Mesteca tutun, unul dintre tovarășii de meste-

cat fiind Thomas Edison, care remarca: „Harding e un tip de treabă. Oricine mestecă tutun e un tip de treabă." Bea și băuturi tari, chemînd oameni în dormitorul său pentru „una mică", și era cunoscut că oferea whisky în Casa Albă. De două ori pe săptămînă își invita prietenii apropiați la „mîncare și acțiune" („acțiune" însemna pocher). Secretarul pentru Comerț Hoover, un îngîmfat, era singurul care refuza să joace: „Mă întristează să văd așa ceva în Casa Albă."[43]

Instinctul lui Hoover era corect: un președinte nu e niciodată îndeajuns de atent, după cum se demonstrase în practic toate președințiile de pînă atunci. Nu există nici o dovadă că Harding ar fi fost altfel decît generos și încrezător. Singura acuză concretă de necinste care i s-a adus a fost că vînzarea lui *Marion Star* fusese aranjată; acest lucru a fost în mod decisiv respins de către tribunal, cei doi care au cumpărat ziarul primind 100 000 de dolari daune. Harding a făcut însă două greșeli de apreciere: numirea rumenului senator Fall, care s-a dovedit a fi un ticălos, și faptul că a crezut că directorul său de campanie din Ohio, Harry Daugherty, pe care l-a făcut procuror general, avea să-l protejeze de traficanții de influență din orașul său de baștină care roiau în jurul lui. „Știu cine sînt escrocii și vreau să stau între ei și Harding", spunea Daugherty. S-a dovedit a fi lăudăroșenie goală.[44]

Rezultatul a fost o serie de lovituri care au venit într-o succesiune rapidă de la începutul lui 1923. În februarie Harding a descoperit că Charles Forbes, directorul Biroului pentru Veterani, vînduse provizii medicale ale guvernului la prețuri falimentare: el l-a convocat la Casa Albă, l-a scuturat „așa cum ar scutura un cîine un șobolan" și i-a strigat „trișor nemernic". Forbes a fugit în Europa și a demisionat, la 15 februarie.[45] La 4 martie a demisionat Albert Fall. S-a stabilit ulterior că primise în total 400 000 de dolari în schimbul acordării unor concesiuni favorabile asupra terenurilor petrolifere guvernamentale de la Elk Hills din California și Salt Creek (Teapot Dome), Wyoming. Fall a fost în cele din urmă arestat pentru un an în 1929, deși concesiunile sale au adus mai tîrziu beneficii Americii, căci au implicat construirea unor conducte și instalații de importanță vitală la Pearl Harbor.[46] Dar asta nu se vedea la vremea aceea, iar plecarea lui Fall a fost un dezastru pentru Harding, mai ales după ce, cîteva zile mai tîrziu, Charles Cramer, consilier la Biroul pentru Veterani, s-a sinucis.

În sfîrșit, la 29 mai, Harding a făcut efortul de a vorbi cu un prieten apropiat al lui Daugherty, Jess Smith, care, împreună cu alți concitadini din Ohio, vînduse favoruri guvernamentale din ceea ce a devenit cunoscut drept „căsuța verde [nr. 1 625] de pe strada K". „Banda din Ohio", cum a fost numit curînd grupul, nu avea nimic de-a face cu Harding și nu s-a dovedit niciodată legal nici măcar că Daugherty ar fi participat la împărțirea prăzii (el a fost achitat la procesul din 1926–1927, deși refuzase să depună mărturie). Dar după ce Harding i-a cerut socoteală lui Smith, la 29 mai, nenorocitul s-a împușcat a doua zi, și această a doua sinucidere a avut un efect defavorabil asupra

moralului președintelui. Conform lui William Allen White (un martor nu foarte de încredere), Harding i-ar fi spus: „Pot să mă ocup de dușmanii mei. Dar prietenii mei, blestemații mei prieteni, White, ei sînt cei care mă fac să mă perpelesc noaptea." Cu timpul, Harding ar fi reușit cu siguranță să stabilizeze situația și să dezmintă zvonurile privind vinovăția prin asociere — așa cum au făcut-o mulți președinți de atunci — căci mîinile sale erau complet curate, cel puțin după cît au putut stabili pînă acum ultimele cercetări istorice. Dar în luna următoare a plecat într-o călătorie în Alaska și pe Coasta de Vest și a murit de hemoragie cerebrală, la Hotelul Palace din San Francisco, la începutul lui august. Soția lui l-a urmat în noiembrie 1924, după ce mai întîi a distrus (cum s-a crezut atunci) toate hîrtiile lui Harding, ceea ce a fost luat drept o dovadă concludentă a unor secrete vinovate.[47]

Falsa istoriografie care l-a prezentat pe Harding și administrația sa drept tot ce a fost mai corupt în istoria americană a început aproape imediat, cu publicarea în 1924 în *New Republic* a unei serii de articole ale editorului său violent anti-business, Bruce Bliven. Asta a creat mitul „Bandei din Ohio" conduse de Daugherty, care îl recrutase în mod deliberat pe Harding ca om de față încă din 1912, ca parte dintr-o conspirație pe termen lung de a da întreaga națiune pe mîna lui Andrew Mellon și a Marii Afaceri (Big Business). De atunci încolo, Harding a fost calul de bătaie al amatorilor de scandal. În 1927 Nan Britton, fiica unui doctor din Marion, a publicat *The President's Daughter* (*Fiica Președintelui*), pretinzînd că ar fi avut o fetiță cu Harding, născută în 1919. În 1928 William Allen White a repetat teoria conspirației în *Masks in a Pageant* (*Măști într-o procesiune*) și din nou zece ani mai tîrziu în biografia lui Coolidge, *A Puritan in Babylon* (*Un puritan în Babilon*). În 1930 un fost agent FBI, Gaston Means, a publicat bestsellerul *The Strange Death of President Harding* (*Moartea stranie a președintelui Harding*), înfățișînd orgii bahice total imaginare, cu dansatoare de cabaret, în casa din strada K, avîndu-l pe Harding în centrul „acțiunii". La fel de dăunătoare au fost memoriile *Crowded Hours* (*Ore aglomerate*), publicate în 1933 de către fiica lui Theodore Roosevelt, Alice Roosevelt Longworth, care prezenta biroul lui Harding de la Casa Albă ca pe un bar clandestin: „aerul greu de fum de tutun, peste tot tăvi cu sticle conținînd toate mărcile de whisky, cărți de joc și jetoane de pocher la îndemînă — o atmosferă generală de veste descheiate, picioare pe masă și scuipători alături. [...] Harding nu era om rău. Era doar un grăsan scîrbos și prost crescut."[48] Pentru a pune capac, a ieșit și o lucrare aparent științifică a unui redactor de la *New York Sun*, Samuel Hopkins Adams, numită *Incredible Era: the Life and Times of Warren Gamaliel Harding* (*O epocă incredibilă: viața și epoca lui Warren Gamaliel Harding* — 1939), care a adunat la un loc toate născocirile și miturile într-o istorie solidă. La vremea aceea imaginea lui Harding ca regele asasin al Vițelului de Aur devenise versiunea acceptată a evenimentelor nu numai în cărți populare ca *Only Yesterday*... (*Abia ieri*... — 1931) a lui Frederick

Lewis Allen, ci și în istoria academică oficială. Cînd, în 1964, Documentele Harding (care nu fuseseră arse) au devenit accesibile cercetătorilor, nu s-a putut găsi nici un grăunte de adevăr în vreunul dintre mituri, deși a ieșit la iveală că Harding, un bărbat jalnic de timid cu femeile, avusese o prietenie tristă și înduioșătoare cu soția unui proprietar de magazin din Marion înainte de a deveni președinte. Imaginea babiloniană era o fantezie, iar Harding fusese un președinte cinstit și extrem de iscusit sub toate aspectele. Dar era prea tîrziu. Un sondaj făcut de *New York Times* printre 75 de istorici a arătat că era considerat „un eșec absolut" cu „foarte puține voturi pentru".[49]

Merită să insistăm asupra modului în care a fost tratat Harding pentru că, alături de denigrarea similară a vicepreședintelui și succesorului său Calvin Coolidge, un om cu un temperament total diferit, demonstrează interpretarea sistematic greșită a politicii publice pe parcursul unei întregi epoci. Coolidge a fost cel mai consecvent cu sine și independent dintre președinții Americii moderne. Dacă Harding iubea Statele Unite ca Arcadie, Coolidge era cel mai bine echipat pentru a o păstra ca atare. El venea de pe dealurile austere ale Vermontului, dintr-o familie puritană din New England, și se născuse în apartamentul de deasupra magazinului tatălui său. Nici o persoană publică nu a adus mai multe dintre principiile de bază ale americanismului în epoca modernă: hărnicia, cumpătarea, libertatea conștiinței, libertatea față de guvern, respectul față de cultura serioasă (a studiat la Amherst și era extrem de bine pregătit în literatura clasică și universală și în istorie). Era sever, cu o față ascuțită, „o murătură" (Alice Longworth), „un omuleț pipernicit distant, care sfornăie cînd vorbește [...] nu bătea pe nimeni pe spate, nu strîngea mîna nimănui" (William Allen White).[50] S-a căsătorit cu o profesoară frumoasă cu părul negru ca pana corbului, pe nume Grace, despre care n-a rostit o dată vreun cuvînt critic. În perioada în care-i făcea curte a tradus *Infernul* lui Dante în engleză, dar imediat după ceremonia nupțială i-a pus în brațe o pungă cu cincizeci și două de perechi de șosete care trebuiau cîrpite. Întotdeauna făcea economii. Ca vicepreședinte al lui Harding a locuit în patru camere la Hotelul Willard și a acceptat bucuros rolul de reprezentant al Administrației care participa la mesele oficiale — „trebuie să mănînc undeva". A condus Casa Albă pînă în cele mai mici amănunte (în stilul lui Curzon, dar mult mai eficient), verificînd și semnînd toate notele de plată ale casei și băgîndu-și nasul prin cele mai ascunse colțuri ale bucătăriilor. Și-a pus salariul în bancă, și pînă în 1928 avea investiți 250 000 de dolari.[51] Se culca la zece, amănunt speculat de Groucho Marx în *Animal Crackers* (*Biscuiți pentru animale)*: „N-a trecut de ora ta de culcare, Calvin?" Dar ideea propagată de Mencken — „Dormea mai mult decît orice alt președinte, fie că era zi, fie că era noapte. Nero cînta din liră, dar Coolidge doar sforăia" — era falsă.[52] Nici un președinte nu a fost vreodată mai bine informat asupra lucrurilor importante sau mai rar prins nepregătit de evenimente ori de acțiunile celor din echipa lui.

De fapt, lui Coolidge îi convenea să îi facă pe oameni să creadă în mod eronat că era mai puțin sofisticat și activ decît era (o tactică imitată mai tîrziu de Dwight Eisenhower). „Un adevărat epitrop într-o parohie de țară", scria Harold Laski, „care s-a rătăcit din întîmplare printre treburi importante."[53] Era exact impresia pe care voia s-o transmită Coolidge. De fapt, puțini oameni au fost mai bine pregătiți pentru președinție, trecînd prin toate funcțiile de conducere publice: consilier parohial, membru în organe legislative locale, primar, membru în Camera Reprezentanților, senator, președinte al Senatului, viceguvernator, guvernator, vicepreședinte. În fiecare etapă el a insistat că guvernul trebuie să facă cît mai puțin posibil. („Nu făcea nimic", observa comicul politic Will Rogers, „dar asta era ceea ce voiau oamenii să se facă".)[54] El mai insista însă că, atunci cînd acționa totuși, trebuia să o facă în mod absolut decisiv. Și-a cîștigat reputația la nivel național înăbușind greva polițiștilor din Boston: „Nu există drept la grevă împotriva siguranței publice pentru nimeni, nicăieri, niciodată." A fost ales vicepreședinte cu sloganul „Lege și ordine", și președinte cu mesajele „Rămîneți «cool» cu Coolidge", „Coolidge sau haosul" și „Principala afacere a poporului american sînt afacerile". El a articulat o credință general nutrită că funcția guvernului este în primul rînd să creeze un climat în care agricultura, industria și comerțul să poată profita de șansele oferite de Dumnezeu și natură. În punctul culminant al campaniei sale prezidențiale din 1924 a primit vizita unei delegații a celor mai plini de succes oameni de afaceri din America, în frunte cu Henry Ford, Harvey Firestone și Thomas Edison. Edison, care în calitatea sa de cel mai cunoscut inventator din lume era purtător de cuvînt, a spus mulțimii adunate afară: „Statele Unite sînt norocoase să-l aibă pe Calvin Coolidge."[55] A trecut acest test, ca și pe toate celelalte, cu eleganță, cele mai multe printr-o victorie strălucită.

Coolidge a reflectat izolarea arcadiană a Americii în anii '20 arătînd că, într-o opoziție deliberată față de activismul strident care se înstăpînise într-o măsură atît de mare în Europa și avînd ca idee călăuzitoare faptul că mișcarea politică înlocuise pietatea religioasă ca formă evidentă de valoare morală, mai era încă posibilă practicarea cu succes a virtuții arhaice a *stasis*-ului. Coolidge era de părere că orice activitate — și mai ales cea a guvernului — care nu era dictată de o necesitate presantă era probabil să producă rezultate indezirabile și cu siguranță neprevăzute. Minimalismul său se extindea chiar (de fapt, în special) la vorbire. Se spunea că el și tatăl său, colonelul Coolidge, comunicau aproape numai prin interjecții, „ca indienii"[56]. Se mîndrea cu porecla sa „Cal Tăcutul". „Cei din neamul Coolidge nu dau niciodată pe dinafară", se lăuda el. Recomandarea sa ca președinte pentru Senatul din Massachusetts a fost: „Fiți concișI. Mai presus de orice, fiți concișI." Preluînd Casa Albă, el a pus capăt scandalurilor legate de „Banda din Ohio" acționînd foarte repede, numind un consiliu special și spunînd el însuși cît mai puțin posibil. În campania sa din 1924, el nota: „Nu-mi amintesc ca

vreun candidat la președinție să-și fi făcut vreodată cine știe ce rău nevorbind."[57] „Lucrurile pe care nu le spun niciodată nu îmi creează niciodată probleme", remarca el. În *Autobiografie*, spune că regula sa cea mai importantă „constă în a nu face niciodată ceva ce poate face altcineva în locul tău". Nouă zecimi din cei care îl vizitează pe președinte la Casa Albă, insista el, „vor ceva ce n-ar trebui să aibă. Dacă stai complet nemișcat, ei se vor termina în trei sau patru minute".[58]

Coolidge s-a descurcat tot atît de bine cu presa ca și Harding, dar din motive total diferite. Nu numai că nu a avut un secretar de presă și a refuzat să țină conferințe de presă înregistrate; nu-i plăcea nici măcar ca jurnaliștii să-i adreseze vreo remarcă, nici măcar să-i spună „bună dimineața". Dar dacă se depuneau întrebări scrise dinainte la detestabilul său factotum, C. Bascomb Slemp, scria răspunsurile cu mîna lui: scurte, foarte seci, dar informative și adevărate.[59] Presa îi aprecia integritatea, condimentată de obiceiuri excentrice: își punea valetul să-i frece părul cu vaselină și, în Biroul Oval, uneori își convoca personalul sunînd și apoi ascunzîndu-se sub birou, de unde le studia uluirea cu ciudata sa detașare contorsionată. Ziariștii simțeau, de asemenea, că era total necorupt de putere. La 2 august 1927, a convocat treizeci dintre ei, le-a spus: „Coada se formează la stînga" și le-a dat la fiecare cîte un petic de hîrtie pe care dactilografiase: „Nu voi candida la președinție în 1928." Plecarea sa de la Casa Albă a fost caracteristică. „Una dintre cele mai importante realizări ale administrației mele", a spus el repezit presei, „este probabil faptul că mi-am văzut de treburile mele".[60]

Dacă însă Coolidge a fost zgîrcit la vorbă, ceea ce spunea totuși era întotdeauna esențial și limpede, arătînd că reflectase adînc asupra istoriei și își dezvoltase o filozofie publică elaborată, deși întunecată. Nimeni în secolul al XX-lea, nici măcar elocventul său contemporan F.E. Smith, conte de Birkenhead, nu a definit mai elegant limitele guvernării și nevoia ca efortul individual, care presupune în mod necesar inegalități, să promoveze fericirea umană. „Guvernul nu poate scuti de muncă", spunea el Senatului din Massachusetts în 1914. „Cei normali trebuie să aibă singuri grijă de ei. Autoguvernarea înseamnă autoîntreținere. [...] Pînă la urmă, drepturile de proprietate și drepturile personale sînt același lucru. Istoria nu ne înfățișează nici un popor civilizat în care să nu existe o clasă cu o educație superioară și mari acumulări de avere. Profituri mari înseamnă state de plată mari. Inspirația a venit întotdeauna de sus."[61] Moralitatea politică, insista el, trebuie să fie judecată mereu nu după intenții, ci după efecte: „Economia este idealismul în forma sa cea mai practică", a fost propoziția-cheie a discursului său inaugural din 1925. Într-o cuvîntare adresată Camerei de Comerț a New Yorkului la 19 noiembrie același an a lansat într-o formă lucidă și lapidară poate ultima afirmație a filozofiei de *laissez-faire*. Guvernul și afacerile trebuie să rămînă independente și separate. Era de fapt foarte dezirabil ca unul să fie condus de la Washington, celelalte de la New York. Oamenii

înțelepți și prudenți trebuie să prevină întotdeauna uzurpările reciproce pe care le încearcă cei proști ori lacomi din partea cealaltă. Afacerile însemnau urmărirea cîștigului, dar aveau și un scop moral: „efortul organizat comun al societății de a răspunde cerințelor economice ale civilizației. [...] Se bazează strict pe legea serviciului. Principalele sale puncte de sprijin sînt adevărul, credința și justiția. În sens mai larg este una dintre cele mai mari forțe care contribuie la progresul moral și spiritual al rasei." Iată de ce guvernul avea un garant care să-i promoveze succesul asigurînd condițiile competiției într-un cadru de securitate. Treaba lui era să sprijine privilegiul oriunde s-ar fi manifestat acesta și să sprijine posesiunea legală furnizînd remedii legale pentru toate relele: „Elementul primordial în valoarea oricărei proprietăți este să știi că te poți bucura în liniște de ea, fiind apărat public." Fără această apărare legală și publică „valoarea clădirilor voastre înalte va scădea pînă la prețul țărmului vechii Cartagine ori al parcelelor din vechiul Babilon." Cu cît afacerile se reglau singure, cu atît avea să fie mai puțină nevoie ca guvernul să acționeze pentru a asigura competiția; el se putea astfel concentra pe sarcina lui de a face economie și de a îmbunătăți structura națională în cadrul căreia afacerile să-și poată mări profiturile și investițiile, să crească salariile și să ofere bunuri și servicii mai bune la cele mai scăzute prețuri posibile.[62]

Această filozofie publică părea să concorde într-o oarecare măsură cu faptele reale, ceea ce este rar în experiența umană. Sub Harding și încă și mai mult sub Coolidge, SUA s-au bucurat de o prosperitate generală unică în istorie, atît aici cît și în orice altă societate. Cînd s-a sfîrșit deceniul, și prosperitatea fusese, pentru moment, total eclipsată, a fost văzut retrospectiv, în special de către scriitori și intelectuali, ca profund materialist, febril, filistin și în același timp lipsit de substanță și efemer, fără nici o realizare umană solidă. Imaginile critice erau biblice: o grotescă sărbătoare a lui Belshazzar înaintea catastrofei. „Noua Generație se maturizase", scria Scott Fitzgerald în 1931, „pentru a descoperi că tot ce era bun murise, toate războaiele fuseseră duse, toate credințele omului zdruncinate; tot ce știau era că America dădea cel mai mare și mai de prost gust chef din istorie."[63] Edmund Wilson vedea anii '20 ca pe o aberație în seriozitatea fundamentală a conștiinței americane: „focurile de artificii ale anilor '20 arătau ca o petrecere de beți vi"[64]. În *The Epic of America* (*Epopeea Americii*), publicată în 1931, James Truslow Adams rezuma: „După ce au renunțat la idealism de dragul prosperității, «oamenii practici» le-au dus pe amîndouă la faliment."[65] Existau de fapt unii intelectuali care erau de părere că întreaga încercare de a răspîndi prosperitatea generală era prost concepută și avea să ducă negreșit la distrugere. Michael Rostovtzeff, care își încheia pe atunci monumentala istorie a economiei în Antichitate, se întreba: „Este posibil oare să fie extinsă o civilizație superioară la clase inferioare fără a-i coborî standardele și a-i dilua

calitatea pînă la dispariție? Nu este sortită decăderii orice civilizație îndată ce începe să pătrundă în mase?"[66]

Dar opinia că anii '20 au fost un chef de beţivi care a distrus valorile civilizației poate fi argumentată numai prin distorsionarea sistematică sau prin negarea documentelor istorice. Prosperitatea era foarte răpîndită şi foarte solidă. Nu era universală: în comunitatea fermierilor mai ales, era relativă şi excludea în mare măsură şi anumite comunități industriale mai vechi, ca de exemplu comerțul cu textile în New England.[67] Dar era mai larg distribuită decît fusese posibil pînă atunci în vreo comunitate de aceleaşi dimensiuni, şi implica însuşirea, cu zecile de milioane, a elementelor de securitate economică pînă atunci refuzate întregii istorii. Creşterea era spectaculoasă. Un indice care era de 100 în anii 1933–1938 fusese 58 în 1921 şi peste 110 în 1929. Asta a presupus o creştere a venitului național de la 59,4 la 87,2 milioane de dolari în opt ani, cu un venit net pe cap de locuitor crescînd de la 552 la 716 dolari: nu un lux babilonian, dar un confort modest niciodată pînă atunci posibil.[68] Expansiunea nu s-a exprimat numai în cheltuieli şi credite. Pentru prima dată, mai multe milioane de salariați au cumpărat asigurări (polițele de asigurare pe viață şi industriale au depăşit pragul de 100 de milioane în anii '20), au făcut economii, care au crescut de patru ori pe parcursul deceniului, şi au început să fie interesați de industrie. Astfel, o analiză a celor care au cumpărat cel puțin 50 de acțiuni în una dintre cele mai mari vînzări publice la bursă a anilor '20 arată că cele mai largi grupuri erau (în ordine): casnice, funcționari, muncitori în fabrici, comercianți, şoferi, electricieni, mecanici şi maiştri.[69] Anii '20 s-au caracterizat şi prin cea mai mare şi mai îndelungată înflorire în construcții: încă din 1924 aproximativ 11 milioane de familii îşi cumpăraseră case.

Elementul principal al *boom*-ului în consum a fost transportul personal, care într-o țară mare, în care unele dintre oraşele noi aveau deja cincizeci de kilometri diametru, nu era un lux. La începutul lui 1914, fuseseră înregistrate în SUA 1 258 062 de maşini, producția acelui an fiind de 569 054. Producția a crescut la 5 621 715 în 1929, la vremea aceea numărul de maşini înregistrate în SUA ajungînd la 26 501 443, cinci şesimi din producția mondială şi o maşină la fiecare cinci locuitori ai țării. Asta ne dă o oarecare idee despre dominația industrială globală a Americii. În 1924 cei patru mari producători europeni de automobile au fabricat doar 11 din vehiculele produse în SUA. Chiar şi către sfîrşitul deceniului înregistrările din Europa se aflau la 20% din nivelul american iar producția la numai 13%.[70] Sensul acestor cifre era că clasa muncitoare ca întreg căpăta libertatea individuală a deplasării pe distanțe medii şi lungi, limitată pînă atunci la un segment al clasei de mijloc. Între timp, deşi căile ferate erau în declin, numărul pasagerilor scăzînd de la 1 269 milioane în 1920 la 786 milioane în 1929, clasa de mijloc trecea la transportul aerian: numărul pasagerilor avioanelor a crescut de la 49 173 în 1928 la 417 505 în 1930 (în 1940 cifra ajunsese la

3 185 278 şi la aproape 8 000 000 în 1945).[71] Ceea ce demonstrează anii '20 este relativa rapiditate cu care productivitatea industrială a putut să transforme luxurile în necesităţi şi să le extindă în josul piramidei claselor.

De fapt, a fost din ce în ce mai mult un element ce a dizolvat barierele de clasă sau de orice alt fel. După maşini, cea care a alimentat prosperitatea anilor '20 a fost noua industrie electrică. Cheltuielile pe radiouri au crescut de la doar 10 648 000 de dolari în 1920 la 411 637 000 în 1929, iar produsele electrice în total s-au triplat în acest deceniu, ajungînd la 2,4 milioane dolari.[72] Mai întîi audienţa masivă a radioului, semnalată de noul fenomen al „poştei fanilor" în toamna lui 1923, apoi frecventarea regulată, în special de către tineri, a cinematografelor (din 1927 şi sonore) au dus la americanizarea comunităţilor de imigranţi şi la dispariţia diferenţelor de clasă în îmbrăcăminte, vorbire şi atitudine pe care politica guvernamentală, sub Wilson, fusese incapabilă să le realizeze şi pentru care Harding şi Coolidge creaseră cu înţelepciune condiţiile. Sinclair Lewis, revizitînd „Strada Principală" pentru ziarul *Nation* în 1924, descria două muncitoare provinciale care purtau „fuste bine croite, ciorapi de mătase, pantofi cum nu găseai nicăieri în Europa, bluze decente, părul scurt, încîntătoare pălării de paie şi aveau nişte expresii firesc cinice, care ar fi speriat de moarte un bărbat stîngaci". Una dintre ele vindea carne tocată. „Taţii amîndurora sînt boemieni; tipi greoi şi anacronici, cu mustăţi, care nu o pot rupe pe englezeşte nici cît un *muskrat*. Şi totuşi, într-o singură generaţie, iată-le fiicele — adevărate regine."[73]

Aceşti tineri se identificau cu starurile de cinema; pentru ei filmele erau o forţă a eliberării — a copiilor de părinţi, a soţiilor de soţi. Un studiu asupra cinematografului cita un tînăr de şaptesprezece ani: „Filmele sînt un dar ceresc şi, ca să-mi exprim sentimentele, fie ca ele să trăiască şi să rămînă în ţara celor liberi şi în casa celor curajoşi." Un altul: „Am început să fumez după ce am văzut-o pe Dolores Costella."[74] Fumatul era văzut ca ceva progresist şi eliberator, în special pentru femei; şi sănătos: „Mai bine întindeţi mîna după un Lucky Strike decît după o bomboană"; „deveniţi suple în mod inteligent". Publicitatea era şi ea o fereastră spre eliberare, mai ales pentru femeile din familii de imigranţi. Le învăţa despre posibilităţile vieţii. Anii '20 în America au marcat cele mai mari progrese pentru femei, neegalate în nici un deceniu înainte sau după. În 1930 erau 10 546 000 de femei „cu slujbe avantajoase": cele mai multe, ca şi înainte, erau în serviciu domestic ori personal (3 483 000), dar erau acum aproape 2 milioane în munci clericale, 1 860 000 în fabrici şi, ceea ce era cel mai încurajant, 1 226 000 în munci calificate.[75] La fel de semnificative, şi din punct de vedere cultural mai importante, erau femeile casnice eliberate, „blondinele", cărora aparatele electrocasnice, maşinile şi salariile mari ale soţilor le-au adus timp liber pentru prima oară. Scriind despre noul statut al femeilor în 1931, Mary

Ross a conchis că blondinele „s-au ridicat [...] deasupra nevoii de activitate economică":

> Își cresc copiii — unul, doi, uneori trei sau patru — cu o grijă probabil necunoscută nici unei generații trecute. Ele sînt cele care au creat marea mișcare a cluburilor culturale, ele cheltuiesc marele venit al Americii, susțin industria cinematografică, cumpără sau împrumută romane, sprijină industria modei sau a cosmeticelor, mențin activitatea societăților de bridge, de călătorii ori medicale, și ajută la menținerea standardului de două mașini pe familie. Din această apariție bruscă a timpului liber pentru femei au ieșit multe lucruri bune, de exemplu o bună parte din bazele filantropiei americane.[76]

Instaurarea bunăstării familiale a fost unul dintre factorii declinului politicilor radicale și ai bazei lor sindicale. Un studiu din 1929 cita un organizator de sindicat: „Mașina Ford a făcut îngrozitor de mult rău sindicatelor de aici și de pretutindeni. Cîtă vreme oamenii au destui bani să cumpere un Ford la mîna a doua, cauciucuri și benzină, se vor plimba de colo-colo și nu vor mai da nici o atenție ședințelor de sindicat."[77] În 1915, 1921 și 1922 sindicatele au pierdut trei procese importante la Curtea Supremă, iar grevele din 1919 au fost un eșec catastrofal. Numărul de membri ai Federației Americane a Muncii a scăzut de la un maxim de 4 078 740 în 1920 la 2 532 261 în 1932.[78] „Capitalismul bunăstării" a adus cu sine săli de sport în cadrul companiei, concedii plătite, scheme de pensii și asigurări, astfel că, pînă în 1927, 4 700 000 de muncitori erau acoperiți de asigurări de grup și 1 400 000 erau membri ai sindicatelor de întreprindere.[79] Muncitorul american părea să se afle în pragul unei inimaginabile pînă atunci existențe burgheze a asigurării bunăstării personale și a responsabilității care făcea acțiunea colectivă din ce în ce mai superfluă.

Toate acestea erau legate, după cum era de așteptat, de o eliberare culturală care a dezmințit acuzațiile de filistinism aruncate (mai degrabă mai tîrziu decît la vremea aceea) asupra epocii Coolidge. Poate cea mai importantă realizare a epocii a fost extinderea educației. Între 1910 și 1930 cheltuielile totale pentru învățămînt au crescut de patru ori, de la 426,25 milioane de dolari la 2,3 miliarde; cheltuielile pentru învățămîntul superior au crescut și ele tot de patru ori, pînă la aproape un miliard pe an. Analfabetismul a scăzut în această perioadă de la 7,7% la 4,3%. Anii '20 au fost epoca în care au apărut Clubul Cartea Lunii și Asociația Oamenilor de Litere; s-au cumpărat mai multe cărți decît oricînd pînă atunci, dar exista o fidelitate constantă față de clasici. Pe tot parcursul anilor '20, *David Copperfield* a fost cotat drept romanul favorit al Americii, iar printre cei considerați „primii zece mari oameni ai istoriei" se numărau Shakespeare, Dickens, Tennyson și Longfellow.[80] O fi fost și Epoca Jazz-ului, dar la sfîrșitul deceniului existau 35 000 de orchestre de tineret în toată țara. Deceniul a fost marcat atît de mișcarea de conservare istorică, ce a dus la restaurarea Williamsburgului

colonial, cît și de realizarea colecțiilor de pictură contemporană care au creat Muzeul de Artă Modernă în 1929.[81]

Adevărul este că anii '20 au fost cel mai benefic deceniu din istoria Americii, mai benefic chiar decît la fel de prosperii ani '50, căci în anii '20 coeziunea națională adusă de o relativă afluență, brusca densitate culturală și expresiva originalitate a „Americanismului" erau noi și interesante. În 1927 academicianul francez André Siegfried a publicat *America Comes of Age* (*Majoratul Americii*), în care susținea că drept „rezultat al schimbărilor revoluționare provocate de noile metode de producție [...] poporul american creează acum pe scară largă o structură socială complet originală". Această remarcă ar fi putut stîrni o replică sarcastică din partea lui Henry James, care murise cu unsprezece ani înainte. În 1878 el scrisese o scurtă biografie a lui Hawthorne care conținea un pasaj faimos și (pentru americani) extrem de ofensiv enumerînd toate „elementele civilizației superioare, așa cum există ea în alte țări, care lipsesc din structura vieții americane" și care — susținea el — au alimentat bogata structură socială esențială în scrierea literaturii de ficțiune. America nu avea, enumera el,

> Nici suveran, nici curte, nici devotament personal, nici aristocrație, nici biserică, nici cler, nici armată, nici serviciu diplomatic, nici gentlemeni de țară, nici palate, nici castele, nici conace, nici vechi case de țară, nici parohii, nici colibe acoperite cu stuf, nici ruine îmbrăcate în iederă, nici catedrale, nici abații, nici biserici normande, nici mari universități, nici școli comunale — nici Oxford, nici Eton, nici Harrow, nici literatură, nici romane, nici muzee, nici picturi, nici societate politică, nici clasă sportivă — nici Epsom, nici Ascot![82]

Pînă la sfîrșitul anilor '20 America își căpătase profunzimea socială și complexitatea a căror absență o deplîngea James, și încă le căpătase prin ceea ce Hawthorne însuși numise cu dispreț „prosperitatea banală" a vieții americane.[83] Dar era o prosperitate la o scară monumentală și fără precedent, într-atît încît să poată constitui un fenomen social în sine și să aducă pentru prima dată un univers național literar propriu. Deceniul a început cu *Dincoace de Paradis* (1918) a lui F. Scott Fitzgerald și s-a încheiat cu *Adio arme* (1929) de Ernest Hemingway, care avea să se dovedească cel mai influent scriitor de ficțiune în limba engleză din perioada interbelică. A inclus *Strada principală* (1920) a lui Sinclair Lewis, *Trei soldați* (1921) de John Dos Passos, *O tragedie americană* (1926) a lui Theodore Dreiser, *Soldă* (1926) de William Faulkner, *Boston* (1928) de Upton Sinclair și *Privește spre casă, Angel* (1929) a lui Thomas Wolfe. Apariția acestei galaxii de romane și a unor dramaturgi precum Eugene O'Neill și Thornton Wilder a fost dovada că, după cum a formulat Lionel Trilling, „viața în America s-a îmbogățit din ce în ce mai mult din secolul al XIX-lea încoace", producînd nu atît „observarea socială" care i se părea necesară lui James pentru un roman, cît „o intensă conștiință socială", astfel că „definiția pe care o dăm

în prezent unei cărți serioase este una care ne pune în față imaginea unei societăți pe care s-o analizăm sau s-o condamnăm"[84].

Această tendință crescîndă a culturii americane de a se desprinde de sursa ei ombilicală din Europa a început în anii '20 să producă forme de exprimare *sui generis*, nu doar în cinema sau în transmisiile radiofonice, unde contribuțiile specific americane au fost prezente încă de la creare, ci și pe scenă. Cea mai spectaculoasă maturizare a deceniului a fost musicalul newyorkez. Era, desigur, desprins din opereta vieneză, din teatrul bulevardier francez, din operele comice engleze ale lui Gilbert și Sullivan și din music-hallul englez (originile sale pot fi găsite probabil în *Opera de trei parale* din 1928) dar ingredientele de spectacol de cîntăreți ambulanți, burlesc, jazz și vodevil americane l-au transformat într-o formă de artă populară complet nouă. Înainte de 1914 fuseseră compozitori prolifici în acest proto-gen, ca de exemplu Irving Berlin și Jerome Kern. Dar opera lor părea atunci atît de marginală și superficială încît primele și cele mai bune cîntece ale lui Kern au dispărut fără a rămîne nici măcar un exemplar.[85] În anii '20 spectaculoasa proaspătă prosperitate a teatrelor de pe Broadway s-a combinat cu apariția unor noi talente — George Gershwin, Richard Rodgers, Howard Dietz, Cole Porter, Vincent Youmans, Oscar Hammerstein, Lorenz Hart și E.Y. Harburg — pentru a aduce musicalul american la deplina sa înflorire. La 12 februarie 1924 *Rapsodia albastră* a lui Gershwin a fost cîntată de orchestra lui Paul Whiteman la Aeolian Hall. A fost evenimentul artistic arhetipal al deceniului. Și în acel sezon, imediat după ce Coolidge a fost ales prin propriile-i merite, la 1 decembrie a avut loc premiera primului musical american adevărat, *Lady, Be Good*, de Gershwin, la Liberty Theatre, avîndu-i în rolurile principale pe Fred Astaire și pe sora lui, Adele.[86] A fost evenimentul principal al unui sezon pe Broadway care a inclus *Lollypop* de Youmans, *Sitting Pretty* de Kern, *The Student Prince* de Rudolph Friml și Sigmund Romberg, *Music Box Revue* de Irving Berlin și *Chocolate Dandies* de Sisie și Blake — printre alte aproape patruzeci de musicaluri — precum și *Green Pastures* de Marc Connelly, Simfonia I de Aaron Copland și sosirea lui Serge Koussevitsky la orchestra simfonică din Boston. Într-adevăr, cu posibila excepție a Germaniei Weimarului, America prosperității cu Coolidge era la vremea aceea principala scenă a culturii occidentale, locul unde creatorul nativ avea cea mai largă paletă a șanselor și unde era cel mai probabil ca artistul expatriat să găsească libertatea, mijloacele și siguranța pentru a se exprima.

Problema cu expansiunea anilor '20 nu era că ar fi fost filistină ori imorală social. Problema era că era trecătoare. Dacă ar fi durat, trăgînd după ea economiile mai puțin robuste, dar încă (la vremea aceea) luptîndu-se să mențină, ale Europei, ar fi trebuit să urmeze o transformare politică globală care ar fi respins noile forțe ale constrîngerii totalitare, cu credința lor dezastruoasă în ingineria socială, și le-ar fi înlocuit treptat cu o relație între

guvern și întreprindere mai apropiată de cea schițată de Coolidge în fața paladinilor newyorkezi ai afacerilor. În 1929 Statele Unite au atins o poziție de supremație în producția mondială nemaiatinsă niciodată pînă atunci de un singur stat într-o perioadă de prosperitate: 34,4% din total, față de 10,4% Marea Britanie, 10,3% Germania, 9,9% Rusia, 5% Franța, 4% Japonia, 2,5% Italia, 2,2% Canada și 1,7% Polonia. Probabilitatea ca Europa să încline spre „structura socială originală" a Americii, cum o numea Siegfried, creștea cu fiecare an în care economia mondială rămînea pe linia de plutire. Încă un deceniu de prosperitate la această scară și povestea noastră despre epoca modernă ar fi fost cu mult diferită și incomensurabil mai fericită.

La 4 decembrie 1928 Coolidge și-a rostit ultimul mesaj public în fața noului Congres:

> Nici un Congres al Statelor Unite întrunit vreodată pentru a discuta starea națiunii nu a avut o perspectivă mai satisfăcătoare. Marea bunăstare creată de industria și întreprinderile noastre, și menținută de economia noastră, a avut cea mai largă distribuție în rîndurile poporului nostru și a ajutat neîncetat acțiunile caritabile și economia lumii. Cerințele existenței au depășit standardele necesității, intrînd în zona luxului. Producția tot mai mare este consumată de o cerere crescîndă în țară și de comerțul exterior în expansiune. Țara poate privi prezentul cu satisfacție și anticipa viitorul cu optimism.[87]

Acest punct de vedere nu era automulțumirea infatuată a unui politician de succes. Și nu era doar punctul de vedere al comunității oamenilor de afaceri. El era împărtășit de intelectuali din întregul spectru de preocupări. Lucrarea lui Charles Beard, *The Rise of American Civilization (Apariția civilizației americane)*, publicată în 1927, vedea țara „trecînd dintr-un triumf tehnologic într-altul, depășind epuizarea resurselor și energiilor naturale, ducînd la împărțirea tot mai largă a binecuvîntărilor civilizației — sănătate, securitate, bunuri materiale, cunoștințe, divertisment și apreciere estetică."[88] În același an, Walter Lippmann scria: „Activitățile mai mult sau mai puțin inconștiente și neplanificate ale oamenilor de afaceri sînt, de data aceasta, mai originale, mai îndrăznețe și într-un anume sens mai revoluționare decît teoriile progresiștilor."[89] John Dewey, în 1929, considera că problema nu era cum să fie prelungită prosperitatea — ea era de la sine înțeleasă — , ci cum să fie transformată „Marea Societate" în „Marea Comunitate"[90]. Chiar și printre cei cu convingeri de stînga s-a răspîndit sentimentul că poate, pînă la urmă, afacerile găsiseră calea cea bună. Lincoln Steffens, scriind în 1929, era de părere că atît sistemul Statelor Unite cît și cel sovietic ar putea fi justificate: „Rasa e salvată într-un fel sau altul și, cred eu, în ambele feluri."[91] În 1929 *Nation* a început un serial de trei luni consacrat permanenței prosperității, atrăgînd atenția asupra buzunarelor americanilor care nu se înfruptaseră încă din ea; primul articol a apărut la 23 octombrie, coincizînd cu prima mare cădere a pieței.

Coolidge, un om suspicios prin structură, și nu unul care ar fi crezut cu ușurință că mulțumirea permanentă ar putea fi găsită de partea aceasta a

eternității, era poate mai sceptic decît oricine și cu siguranță mai puțin optimist decît considera de datoria lui că trebuie să pară în public. Este ciudat că a refuzat să candideze din nou la președinție în 1928, cînd toate semnele erau în favoarea lui, iar el avea doar cincizeci și șase de ani. I-a spus președintelui Curții de Justiție, Harlan Stone: „E o idee destul de bună să pleci cît încă te mai vor." Ambițiile lui politice aveau limite foarte stricte, așa cum (în opinia lui) orice activitate politică ar trebui să aibă limite foarte stricte. Stone l-a avertizat cu privire la problemele economice care aveau să urmeze. Și el era de părere că piața avea să se prăbușească. Soției sale, Grace, i s-a spus: „Poppa zice că vine o perioadă de criză." Dar Coolidge presupunea că va fi la nivelul celei din 1920 și că putea fi redresată printr-o fază asemănătoare de măiestrită inactivitate. Dacă era nevoie de ceva mai mult, nu el era cel chemat. Grace Coolidge povestea că a spus unui membru al Cabinetului: „Eu știu cum să economisesc bani. Toată pregătirea mea s-a făcut în direcția asta. Țara este într-o situație financiară solidă. Poate că a sosit timpul să cheltuim bani. Eu nu mă simt calificat să fac asta." În opinia sa, Hoover era Marele Cheltuitor; nu ultimul dintre ei, ci primul. Privea succesiunea lui Hoover la președinție fără entuziasm: „Omul ăla mi-a dat șase sfaturi pe care nu i le-am cerut, toate proaste." Coolidge era ultimul om de pe pământ care să se contrazică. Întrebat, în perioada de după alegeri, cînd mai era încă la Casa Albă, la începutul lui 1929, despre o hotărîre pentru politica pe termen lung, el a răbufnit: „Asta o lăsăm pe seama Băiatului-Minune." A părăsit scena fără un cuvînt, trăgînd cortina peste Arcadia.

7

Degringoladă

Vineri, 3 octombrie 1929, un nou ajutor de încărcător participa la prima sa vînătoare de fazani pe proprietatea de lîngă Chester a ducelui de Westminster. Cu o zi înainte, niște înalți funcționari ținuseră o conferință în sala de arme principală. La ivitul zorilor, tînărul încărcător și-a pus uniforma cea nouă și s-a prezentat la hăitașul șef, care „arăta foarte impresionant în jachetă și vestă de catifea verde, pantaloni bufanți albi, jambiere și pălărie tare, cu o grămadă de șnururi aurii în jurul ei". Erau optzeci de hăitași îmbrăcați în livrele: „pălărie roșie cu boruri albe și bandă de piele și o bluză albă croită dintr-un material foarte aspru, în stil țărănesc, strînsă în jurul taliei cu o curea lată cu cataramă mare de aramă". Hăitașii s-au adunat și au fost inspectați. Apoi au venit cutiile de piele ale puștilor, cu plăcuțele lor de aramă pe care erau gravate numele. Apoi oaspeții, în Rolls-Royce-uri și Daimlere conduse de șoferi, iar în cele din urmă ducele însuși, căruia noul încărcător a fost delegat să-i înmîneze bastonul de vînătoare. Îndată ce „Înălțimea Sa" a ajuns la locul lui, hăitașul șef a suflat în fluier, hăitașii au pornit și vînătoarea a început. „Totul era organizat pînă în cel mai mic amănunt, așa încît să asigure distracția pe care Înălțimea Sa o dorea și la care se aștepta." La ora prînzului hăitașii au băut bere turnată din ulcioare de corn, iar după masă trenulețul pe ecartament îngust al ducelui, „cu vagoanele pasagerilor pictate toate în culorile guvernatorului", a dus doamnele să participe la distracție. Prada a fost de aproape 2 000 de păsări.[1] Cu două săptămîni înainte de această scenă cvasimedievală, bunul prieten al ducelui, Winston Churchill, care pînă în anul acela fusese ministrul de Finanțe al Marii Britanii timp de cinci ani, îi scria din America soției sale:

> Acum, draga mea, trebuie să-ți spun că am avut parte în ultima vreme de un mare și extraordinar noroc în finanțe. Sir Harry McGowan m-a întrebat destul de insistent înainte de a pleca dacă ar putea, în cazul în care s-ar ivi ocazia, să cumpere acțiuni în numele meu fără să mă mai consulte în prealabil. I-am răspuns că pot face rost ușor de două-trei mii de lire. Înțelegeam prin asta o limită de investiții, adică pentru a cumpăra acțiuni dintr-o dată. În mod evident, el a luat-o ca pe limita pînă la care eram pregătit să merg într-o achiziție speculativă cu acoperire. Astfel, a operat cam de zece ori peste scara mea obișnuită. Așa încît ne-am trezit în cîteva luni cu o mică avere... E o ușurare pentru mine să știu că atît eu cît și voi avem pe ce ne baza.[2]

E interesant că Churchill a speculat la o limită exact pînă la un pas de crah. Era unul dintre cei 600 000 de clienți care au speculat cu acoperire dintre cei 1 548 707 care, în 1929, aveau conturi la firme ce aparțineau celor douăzeci și nouă de burse americane. În punctul culminant al nebuniei erau aproximativ un milion de speculanți activi, și din populația de 120 de milioane a Americii, aproximativ 20–30 de milioane de familii aveau o relație activă cu piața.[3] Churchill, în ciuda experienței sale și a contactelor internaționale, nu era mai bine informat decît cel mai simplu speculant de la colțul străzii. Economia americană încetase să se extindă în iunie. A durat ceva timp pînă ca efectele să înceapă să se facă simțite, dar piața bursieră de valori s-a prăbușit abia la 3 septembrie, cu două săptămîni înainte ca Churchill să-și scrie scrisoarea plină de bucurie. Creșterile care au mai urmat n-au fost decît mici tresăriri într-o tendință constant descendentă. Ecourile vînătorii ducelui nici nu se stinseseră încă atunci cînd a început căderea precipitată. Luni, 21 octombrie, pentru prima dată, banda telegrafului nu putea ține pasul cu veștile căderilor și n-a făcut față; în confuzia creată, panica se intensifica (primele telegrame care cereau înapoi depozitele aflate la brokeri apăruseră în sîmbăta dinainte), iar speculanții au început să-și dea seama că și-ar putea pierde economiile și chiar casele. Joi, 24 octombrie, acțiunile au căzut brusc, nemaicumpărîndu-le nimeni, speculanții au fost supuși lichidării, neputînd să răspundă somațiilor de plată, mulțimea s-a adunat pe Broad Street în fața Bursei din New York, iar pînă la sfîrșitul zilei, unsprezece oameni bine cunoscuți în Wall Street se sinuciseseră. Unul dintre vizitatori în ziua aceea a fost Churchill însuși, privind cum îi dispare comoara fermecată. În săptămîna următoare a sosit Marțea Neagră, 29 octombrie, și prima vînzare de acțiuni sigure pentru a face rost de lichiditățile de care era o nevoie disperată.[4]

Marile crize ale burselor, cu spectaculoasele lor răsturnări de situații și drame omenești, sînt sarea și piperul istoriei economice. Dar ele nu ajută la limpezirea cauzelor și consecințelor evenimentelor; dimpotrivă. Nu fac decît să hrănească mitologia care este un element atît de puternic în explicarea economică. Natura prosperității anilor '20; motivul pentru care s-a sfîrșit; cauza Marelui Crah și a Marii Crize care a urmat; și, nu în ultimul rînd, felul și mijloacele prin care au ieșit din ea societățile industriale — toate astea sînt încă subiectele unei intense dezbateri. Explicația convențională este în mare măsură moralistă: *hybris* urmată de *nemesis*, lăcomia cruntă urmată de pedeapsa mîntuitoare. Ea e ușor adaptată la determinismul marxist, care, evident, e o formă de analiză morală, nu economică. Constituie poate o poveste edificatoare, dar nu ne spune ce s-a întîmplat de fapt, și cu atît mai puțin de ce. Interpretarea dată de continuatorii lui Keynes, care a fost opinia acceptată a anilor '50 și '60, nu mai convinge pe nimeni, căci se pare că a fost contrazisă de evenimentele economice catastrofale ale anilor '70 și începutului anilor '80, care au pus Marea Criză într-o perspectivă com-

plet nouă. Într-adevăr, cele două episoade nu mai pot fi studiate cu folos separat și probabil că istoricii viitorului le vor analiza împreună. Dar este cît se poate de improbabil să apară vreodată o explicație general acceptată a vreuneia dintre ele sau a amîndurora. Istoria economiei este prea strîns legată de teoria și practica economică actuală pentru a fi o chestiune de consens facil. Ceea ce oferim aici, așadar, este o explicație posibilă, care încearcă să înlăture anumite concepții greșite.

Prima eroare care trebuie risipită este că America ar fi urmat o politică externă izolaționistă în anii '20. Nu e adevărat.[5] Deși conducătorii Americii nu au subscris oficial la acordul de pace de la Versailles, și cu atît mai puțin la propunerea lui Keynes cu privire la un program de sprijin pentru redresarea Europei sponsorizat de guvernul american, ei au acceptat în particular și o anumită responsabilitate pentru a ține economia mondială pe linia de plutire. Ei au fost de acord să furnizeze, alături de Marea Britanie, moneda internațională în care avea să se desfășoare comerțul mondial, o sarcină pe care Londra o îndeplinise practic singură pînă în 1914. De asemenea, ei au luat asupra lor promovarea, printr-o diplomație comercială și financiară neoficială, a extinderii comerțului internațional.[6] Din nefericire, mijloacele folosite au fost dubioase, ba chiar necinstite. Cu excepția perioadei 1857–1861, America fusese întotdeauna o țară cu taxe vamale ridicate: taxele vamale ale Statelor Unite, care fuseseră imitate în Europa Occidentală, erau principalul argument pentru negarea pretențiilor acestora că și-ar conduce afacerile pe reale principii capitaliste, de *laissez-faire*. Dacă Harding, Coolidge și Hoover ar fi acționat după principiile antreprenoriale pe care le proclamau cu mîndrie, ei ar fi reluat politica wilsoniană eșuată din 1913 de a reduce taxele vamale ale SUA. De fapt, ei au făcut contrariul. Legea Fordney–MacCumber a Taxelor Vamale din 1922 și, încă și mai mult, Legea Hawley–Smoot din 1930, pe care Hoover a refuzat s-o interzică, au constituit lovituri serioase date comerțului internațional și în cele din urmă și celui american.[7] De fapt, președinților Americii și conducerii Congresului le-a lipsit curajul politic de a se opune Asociației Naționale a Fabricanților, Federației Americane a Muncii și presiunilor locale și de a da curs internaționalismului în modul cel mai eficient pe care-l aveau la îndemînă și care se potrivea cel mai bine viziunilor economice pe care pretindeau a le avea.

În schimb, ei au căutat să mențină prosperitatea în lume prin inflația deliberată a rezervelor monetare. Acest lucru a fost făcut posibil de crearea, înainte de război, a sistemului Băncii Federale de Rezerve, ceea ce s-a putut face în secret, fără legi și fără controale și fără ca publicul să știe sau să fie interesat. Nu presupunea tipărirea de bancnote: valuta care circula în SUA era de 3,68 miliarde de dolari la începutul anilor '20 și 3,64 miliarde la sfîrșitul perioadei de înflorire, în 1929. Dar rezerva totală de bani, în cecuri ori credite, era enormă: de la 45,3 miliarde la 30 iunie 1921 pînă la 73 miliarde în iulie 1929, o creștere de 61,8% în opt ani.[8] Casa Albă, Departamentul

de Finanțe sub conducerea lui Andrew Mellon, Congresul, băncile federale și, bineînțeles, băncile private, au închis ochii pentru a inflaționa creditul. În *Raportul anual* din 1923, Rezerva federală descria politica într-un mod nemilos de franc: „Băncile rezervei federale sînt [...] sursa la care apelează băncile membre atunci cînd cererile comunității de afaceri și-au epuizat propriile resurse. Rezervele federale furnizează adaosurile necesare la credite în perioade de extindere a afacerilor și preiau pierderile în perioade de recesiune."[9] Această politică de continuă inflație a creditelor, o formă de keynesianism chiar înainte de a-și fi formulat măcar Keynes sofisticata sa versiune, ar fi putut fi justificată dacă s-ar fi permis ca ratele dobînzilor să-și stabilească singure nivelul: adică dacă industriașii și fermierii care împrumutau bani ar fi plătit dobînzi la nivelul la care creditorii erau cu adevărat pregătiți să-i împrumute. Dar, din nou, Casa Albă, Departamentul de Finanțe, Congresul și băncile au conlucrat pentru a menține comisioanele și dobînzile la un nivel scăzut în mod artificial. De fapt, era politica declarată a Rezervelor federale nu numai să „mărească resursele pentru credite", ci și să facă acest lucru „la o rată a dobînzilor destul de scăzută încît să stimuleze, să protejeze și să facă să prospere toate tipurile de afaceri legale"[10].

Această intervenție deliberată în furnizarea și costul banilor a fost folosită în anii '20 nu doar pentru a promova scopul ei inițial, acela de a extinde economia americană, ci și pentru a urmări o politică internațională presupus binevoitoare. Deși guvernul cerea rambursarea împrumuturilor de război, el ajuta activ guvernele și economiile străine să facă rost de bani în New York atît prin propria sa politică monetară ieftină, cît și prin intervenția activă, constantă, în piața străină de creanțe. Guvernul a arătat cît se poate de clar că favoriza anumite împrumuturi și nu altele. Astfel, politica împrumuturilor externe era o prefigurare, la nivelul întreprinderii private, a programului de ajutor extern de după 1947. Scopurile erau aceleași: menținerea economiei internaționale pe linia de plutire, sprijinirea anumitor regimuri preferate și, nu în ultimul rînd, promovarea industriilor de export ale Americii. De fapt, o condiție pentru sprijinirea anumitor împrumuturi de către Cabinet era ca o parte din acestea să fie cheltuite în SUA. Perioada de înflorire a împrumuturilor externe a început în 1921, în urma unei decizii a Cabinetului la 20 mai 1921 și a unei întîlniri între Harding, Hoover și bancherii de investiții americani, întîlnire desfășurată cinci zile mai tîrziu, și s-a terminat la sfîrșitul lui 1928, coincizînd astfel exact cu extinderea furnizării de bani care a stat la baza *boom*-ului. Conducătorii Americii au respins de fapt varianta rațională de *laissez-faire* a comerțului liber și a monedei puternice și au preferat opțiunea politică blîndă a taxelor protectoare și a inflației. Industriile din țară protejate de taxele vamale, industriile de export subvenționate de împrumuturi neeconomice și, bineînțeles, băncile de investiții care emiteau obligațiuni au beneficiat toate. Cea care a pierdut a fost populația ca întreg, căreia i s-au refuzat prețurile competitive produse de importurile ieftine, care a

suferit în urma inflației ce a rezultat și a fost victima universală a inevitabilei degringolade.[11]

Mai mult, lăsîndu-se amestecat în afacerea împrumuturilor externe, guvernul și-a pierdut mult din dreptul său moral de a condamna speculațiile de bursă. Hoover, care a fost secretar al Comerțului în anii '20, pînă a devenit președinte, vedea în Wall Street un deplorabil casino — dar el era cel mai asiduu promotor al pieței de creanțe externe. Chiar și împrumuturile dezavantajoase, explica el, ajutau exporturile americane, furnizînd astfel locuri de muncă.[12] Unele dintre emisiunile de obligațiuni externe însă erau cel puțin tot atît de scandaloase ca și cele mai rele tranzacții de la bursă. Astfel, în 1927, Victor Schoepperle, vicepreședinte pentru împrumuturi acordate Americii Latine la National City Company (afiliată la National City Bank), raporta cu privire la Peru: „O proastă situație a datoriilor; riscuri morale și politice ostile; o proastă situație a datoriei interne; situația comerțului cam tot atît de satisfăcătoare cît cea din Chile în ultimii trei ani. Resursele naturale mai variate. Din punct de vedere economic, Peru ar trebui să înainteze rapid în următorii zece ani." Cu toate acestea, National City a sprijinit un împrumut de 15 milioane de dolari pentru Peru, urmat la scurtă vreme după aceea de un împrumut de 50 de milioane și de o emisiune de 25 de milioane de dolari. Investigațiile Congresului, în 1933–1934, au stabilit că Juan Leguia, fiul președintelui din Peru, primise 450 000 de dolari de la National și asociații ei în legătură cu acest împrumut. Cînd tatăl său a fost răsturnat de la putere, Peru nu și-a putut îndeplini obligațiile.[13] Acesta a fost doar un exemplu din multe. Lipsa esențială de soliditate a unei mari părți din piața împrumuturilor a fost unul dintre elementele principale ale colapsului încrederii și răspîndirii recesiunii și în Europa. Iar lipsa de soliditate nu a fost de fapt consecința unui *laissez-faire* al guvernului, ci dimpotrivă: a amestecului constant al guvernului.

Intervenționismul prin crearea de credit artificial, ieftin nu era o invenție americană. Era britanică. Britanicii îl numeau „stabilizare". Deși Marea Britanie a fost cu precădere o țară de *laissez-faire* pînă în 1914, mai mult decît America în anumite privințe, practicînd comerțul liber, filozofii britanici ai economiei nu erau mulțumiți de ciclul afacerilor, considerînd că putea fi regularizat prin eforturi deliberate și reunite de a realiza o stabilizare a prețurilor. Nu trebuie să se creadă că Keynes a provenit dintr-un mediu complet nonintervenționist: el nu era decît ceva mai „avansat" printre profeții britanici ortodocși. Încă dinainte de război, Sir Ralph Hawtrey, însărcinat cu studiile financiare la Ministerul de Finanțe, susținuse că băncile centrale, creînd credit internațional (adică inflație), puteau ajunge la un nivel stabil al prețurilor și aduce astfel enorme îmbunătățiri față de acceptarea pasivă a ciclului din secolul al XIX-lea, pe care el o socotea imorală. După 1918, opinia lui Hawtrey a devenit general acceptată în Marea Britanie și răspîndită în America via Versailles. În timpul recesiunii din 1920 a fost fondată

Liga Monedei Stabile (mai tîrziu Asociația Monetară Națională), atrăgînd instituțiile financiare americane și, peste graniță, oameni ca Emile Moreau, guvernatorul Băncii Franței, Edouard Benes, lordul Melchett, creatorul ICI, Louis Rothschild, președintele ramurii austriece, A.J. Balfour și economiști britanici precum A.C. Pigou, Otto Kahn, Sir Arthur Salter și însuși Keynes.[14]

Keynes a pus problema unei „valute conduse" și a unui nivel stabilizat al prețurilor în *Tratatul* său *asupra reformei monetare* (1923). La vremea aceea, stabilizarea nu mai era doar acceptată, ci și practicată. Hawtrey inspirase rezoluțiile asupra stabilizării de la Conferința de la Geneva din 1922; Comitetul Financiar al Ligii Națiunilor era stabilizaționist; mai presus de toate, Banca Angliei era stabilizaționistă. Montagu Norman, guvernatorul ei, și principalul consilier internațional al acestuia, Sir Charles Addis, erau amîndoi apostoli fervenți ai acestui crez. Cel mai important discipol al lor a fost Benjamin Strong, guvernatorul Băncii de Rezerve Federale a New York-ului, care pînă la moartea sa în 1928 a fost atotputernic în formarea politicii financiare americane. Hoover îl numea pe Strong, pe bună dreptate, „o anexă mentală a Europei", și el a fost agentul efectiv al politicii externe secrete de conducere economică a Americii. De fapt, nu exagerăm spunînd că, în cea mai mare parte a anilor '20, sistemul economic internațional era supravegheat atît de Norman cît și de Strong.[15] Strong a fost cel care a făcut posibil ca Marea Britanie să se întoarcă la standardul aurului în 1925, extinzînd linii de credit de la Banca de Rezerve Federale a New York-ului și determinîndu-l pe J.P. Morgan să facă la fel: jurnalul londonez *Banker* scria: „nu există prieten mai bun al Angliei". Linii de credit similare au fost deschise mai tîrziu pentru Belgia, Polonia, Italia și alte țări care întruneau standardele Strong–Norman de corectitudine financiară.[16]

Desigur că „standardul aurului" nu era unul real. Acesta dispăruse pentru totdeauna în 1914. Un client nu putea intra în Banca Angliei și cere o monedă de aur de douăzeci de șilingi în schimbul bancnotei sale de o liră. La fel se întîmpla și în alte țări europene care se bazau pe standardul aurului. Termenul corect era „standardul lingoului de aur": băncile centrale obțineau aur în lingouri mari, dar oamenii obișnuiți nu erau considerați suficient de responsabili pentru a deține ei înșiși aur (deși teoretic americanii puteau cere dolari de aur pînă în 1933). De fapt, cînd s-a făcut, în 1926, un plan pentru a oferi Indiei un standard real al aurului, Strong și Norman și-au reunit forțele pentru a-l ucide în fașă, pe motiv că ar începe o dezastruoasă scurgere de aur din întreaga lume către „saltelele" indienilor. Pe scurt, mișcarea pentru standardul aurului din anii '20 nu a fost cîtuși de puțin un autentic *laissez-faire*, ci un *laissez-faire* „nu în fața servitorilor"[17]. A fost un despotism binevoitor condus, în secret, de o mică elită a celor Mari și Buni. Strong vedea politica sa de extindere a creditelor și de monedă ieftină o alternativă la sprijinirea Ligii de către America și era convins că opinia publică din SUA ar repudia-o dacă faptele ar fi făcute publice: de aceea a insistat

ca întîlnirile periodice ale bancherilor să fie absolut private. O politică financiară care nu rezistă scrutinului public este suspectă în sine. Este de două ori suspectă dacă, făcînd din aur măsura valorii, nu are încredere în oamenii obișnuiți — cei ce apreciază de fapt valoarea — pentru a aplica ei înșiși această măsură. De ce s-au temut bancherii că femeile și bărbații obișnuiți, dacă li se oferă șansa, vor da iama în aur — care nu aducea nici un venit — cînd puteau investi profitabil într-o economie sănătoasă? Era aici ceva greșit. Bancherul german Hjalmar Schacht a cerut în repetate rînduri instituirea unui standard real al aurului, ca unic mijloc de asigurare că expansiunea era finanțată de economii voluntare autentice și nu prin credit bancar determinat de o mică oligarhie de Jupiteri financiari.[18]

Dar stabilizaționiștii au cîștigat. Pe plan intern și extern ei pompau constant tot mai mult credit în sistem și, ori de cîte ori economia dădea semne de moleșeală, măreau doza. Ocazia cea mai cunoscută a fost iulie 1927, cînd Strong și Norman au ținut o întîlnire secretă a bancherilor la proprietatea din Long Island a lui Ogden Mills, secretar adjunct de Finanțe al SUA și a doamnei Ruth Pratt, moștenitoarea Standard Oil. Strong a menținut Washingtonul în ignoranță și a refuzat să-i lase să participe pînă și pe colegii săi cu funcțiile cele mai înalte. El și Norman au hotărît o nouă izbucnire a inflației, iar protestele lui Schacht și Charles Rist, viceguvernator al Băncii Franței, au fost înlăturate. Banca Federală a New York-ului și-a mai redus rata dobînzilor cu o jumătate de procent, ajungînd la 3½; după cum i-a spus Strong lui Rist, „voi da un mic *coup de whiskey* pieței bursiere" — și ca rezultat a pus în mișcare ultimul val culminant de speculații. Adolph Miller, membru al Consiliului Rezervelor Federale, a descris mai tîrziu această decizie într-o depoziție în fața Senatului ca „cea mai mare și mai îndrăzneață operațiune întreprinsă vreodată de Sistemul de Rezerve Federale [care] a dus la una dintre cele mai costisitoare greșeli comise de acesta sau de orice alt sistem bancar în ultimii șaptezeci și cinci de ani"[19].

Obiecția germanilor, influențată de monetariștii școlii vieneze, L. von Mises și F.A. Hayek, era că întreaga politică inflaționistă era coruptă. Obiecția francezilor era că ea reflecta scopurile politicii economice externe britanice, cu complicitatea voluntară a americanilor. După cum spunea Moreau în jurnalul lui secret:

> Anglia, fiind prima țară europeană care a reinstaurat o monedă stabilă și sigură, folosise acest avantaj ca să stabilească o bază pentru a pune Europa sub o adevărată dominație financiară... Valutele vor fi împărțite în două clase. Cele din prima clasă, dolarul și lira sterlină, bazate pe aur, și cele din a doua clasă, bazate pe liră și pe dolar — cu o parte din rezervele lor de aur păstrate de Banca Angliei și de Rezervele Federale din New York, valutele locale își vor fi pierdut independența.[20]

Moreau arăta în general că este puțin probabil ca politicile economice adaptate unor scopuri politice, cum era fără îndoială managementul monetar anglo-american, să atingă obiective economice pe termen lung. Acest

lucru este indiscutabil adevărat și se aplică atît pe plan intern cît și internațional. În țară, atît în Marea Britanie cît și în America, obiectivul stabilizării era de a menține prețurile constante și de a preveni astfel scăderea salariilor, ceea ce ar însemna tulburări sociale; peste granițe, moneda ieftină și împrumuturile facile menținеau comerțul în ciuda protecționismului SUA și a lirei în mod artificial puternice a Marii Britanii. Scopul era evitarea problemelor și a nevoii de a rezolva dileme politice dureroase.

Politica părea să reușească. În a doua jumătate a deceniului, politica Strong–Norman de credite ieftine a dat economiei mondiale un comerț „umflat", care nu reușise să atingă nivelul antebelic. În timp ce în 1921–1925 rata de creștere a comerțului internațional, în comparație cu 1911–1914, era de fapt minus 1,42, în cei patru ani dintre 1926–1929 ea a realizat o creștere de 6,74, performanță care nu avea să fie depășită pînă la sfîrșitul anilor '50.[21] Cu toate acestea, prețurile au rămas stabile. Indicele statistic pentru prețurile en-gros al Biroului Muncii, considerînd anul 1926 ca avînd indicele 100, arată că fluctuația în SUA a fost doar de la 93,4 în iunie 1921 pînă la un vîrf de 104,5 în noiembrie 1925 și apoi pînă la 95,2 în iunie 1929. Astfel că ideea de creștere controlată în mod deliberat într-un cadru de stabilitate a prețurilor devenise realitate. Aceasta era, în sfîrșit, o adevărată conducere economică! Keynes descria „reușita manevrare a dolarului din 1923–1928 de către Consiliul Rezervelor Federale" ca pe un „triumf". Verdictul lui Hawtrey a fost: „Experimentul american în stabilizarea din 1922–1928 a arătat că tratarea timpurie ar putea controla o tendință fie spre inflație, fie spre depresiune. Experimentul american a fost un mare pas înainte față de practica secolului al XIX-lea."[22]

Inflația fusese însă prezentă și în creștere, tot timpul. Ceea ce nimeni nu pare să fi apreciat este semnificația creșterii fenomenale a productivității în SUA între 1919 și 1929, producția per muncitor în industrie crescînd cu 43%. Acest lucru a fost făcut posibil de o creștere uluitoare în investițiile de capital care au urcat cu o rată anuală medie de 6,4% pe an.[23] Creșterea productivității ar fi trebuit să se reflecte în prețuri mai scăzute. Măsura în care aceasta nu s-a întîmplat reflecta gradul de inflație produsă de managementul economic avînd ca obiectiv stabilizarea. Este adevărat că dacă prețurile n-ar fi fost controlate, salariile ar fi scăzut și ele. Dar scăderea prețurilor ar fi trebuit să fie mai abruptă; și prin urmare salariile reale — puterea de cumpărare — ar fi crescut constant, *pari passu* cu productivitatea. Muncitorii ar fi trebuit să se poată bucura mai mult de bunurile pe care le produceau fabricile datorită performanței lor îmbunătățite. De fapt, familiile din clasa muncitoare erau nevoite să se lupte din greu pentru a ține pasul cu noua prosperitate. Ele își puteau permite mașini — la limită. Dar era un efort să le reînnoiască. *Boom*-ul din anii '20 se baza în special pe mașină. America producea aproape tot atîtea mașini la sfîrșitul anilor '20 ca și la sfîrșitul anilor '50 (5 358 000 în 1929; 5 700 000 în 1953). Creșterea

de acțiuni cu adevărat mare și absolut autentică a anilor '20 a fost General-Motors: oricine cumpărase în 1921 acțiuni GM în valoare de 25 000 de dolari era milionar în 1929, cînd GM avea profituri de 200 de milioane de dolari pe an.[24] Dificultatea unei expansiuni în care mașinile sînt sectorul cel mai important este că, atunci cînd există puțini bani, viața unei mașini poate fi prelungită în mod arbitrar cu cinci sau zece ani. În decembrie 1927 Coolidge și Hoover pretindeau cu mîndrie că salariile industriale medii ajunseseră la 4 dolari pe zi, adică 1 200 de dolari pe an. Dar propriile lor agenții guvernamentale estimau că pentru a întreține o familie de cinci persoane în mod „decent și sănătos" erau necesari 2 000 de dolari pe an. Există dovezi că numărul tot mai mare de femei angajate reflecta un declin al veniturilor reale, în special în clasa de mijloc.[25] Pe măsură ce *boom*-ul continua, iar prețurile nu scădeau, devenea tot mai greu pentru consumator să mențină acest *boom*. Bancherii, la rîndul lor, trebuiau să muncească mai mult pentru a inflaționa economia: „micul *coup de whiskey*" al lui Strong a fost ultimul mare impuls; în anul următor el a murit, nelăsînd în urma lui pe nimeni care să aibă același aventurism monetar sau măcar aceeași autoritate.

Ultimul impuls al lui Strong a făcut de fapt prea puțin ca să ajute economia „reală". A dat naștere la speculații. Foarte puțin din noul credit a ajuns la consumatorul de masă. În realitate, partea cheltuitoare a economiei Statelor Unite era dezechilibrată. Cei 5% din populație care aveau venituri mari dețineau o treime din venitul personal total: ei nu cumpărau Forduri sau Chevroleturi. De fapt, raportul dintre veniturile din dobînzi, dividende și chirii, și cele din salarii era de două ori mai mare decît nivelurile de după 1945.[26] De *coup de whiskey* al lui Strong au beneficiat aproape numai cei care nu-și cîștigau veniturile din salarii: ultima etapă a *boom*-ului a fost în mare măsură una de speculații. Pînă în 1928 prețurile la bursă țineau pur și simplu pasul cu performanța industrială reală. De la începutul lui 1928 elementul de ireal, de fantastic chiar, a început să crească. După cum spunea Bagehot, „toți oamenii sînt foarte creduli atunci cînd sînt foarte fericiți"[27]. Numărul de acțiuni care și-au schimbat proprietarul, un record de 567 990 875 în 1927, a ajuns la 920 550 032.

Au apărut două noi și sinistre elemente: o mare creștere în *comerțul bazat pe garanție* (diferența dintre un împrumut și valoarea pe piață a garanției depuse pentru acesta) și o erupție de trusturi de investiții asamblate în grabă. *Comerțul bazat pe garanție* fiind ridicat, cîștigurile din acțiuni, numai 1 sau 2%, erau mult mai mici decît dobînda de 8–12% pentru împrumuturile folosite spre a le cumpăra. Asta însemna că orice profituri erau numai în cîștiguri de capital. Astfel, Radio Corporation of America, care nu plătise niciodată vreun dividend, a crescut de la 85 la 420 de puncte în 1928. În 1929 unele acțiuni se vindeau cu cîștiguri de cincizeci de ori mai mari. După cum spunea un expert, piața „reducea nu numai prețul viitorului, ci și al lumii de apoi"[28]. Un *boom* al pieței bazat pe cîștiguri de capital nu e decît o formă de vîn-

zare în piramidă. Noile trusturi de investiții, care pe la sfîrșitul lui 1928 apăreau într-un ritm de unul pe zi, erau piramide inversate arhetipale. Ele aveau ceea ce se numea „putere sporită" prin propriile lor investiții presupus iscusite și își asigurau o creștere fenomenală pe baza unei foarte mici plinte de creștere reală. Astfel, The United Founders Corporation s-a constituit într-o campanie cu resurse nominale de 686 165 000 de dolari dintr-o investiție inițială (printr-un faliment) de doar 500 de dolari. Valoarea de piață în 1929 a unui alt trust de investiții era de peste un miliard de dolari, dar principala ei achiziție era o companie electrică valorînd doar 6 milioane de dolari în 1921.[29] Se presupunea că ele permiteau „omului mărunt" să „ia parte la acțiune". De fapt, ele nu făceau decît să furnizeze încă o suprastructură de speculație aproape pură, iar „puterea sporită" a avut rezultate contrare cînd piața s-a prăbușit.

Este uluitor că, o dată ce *comerțul bazat pe garanție* și trusturile de investiții s-au impus, bancherii federali nu au reușit să ridice ratele dobînzilor și au continuat politica monedei ieftine. Dar mulți dintre bancheri își pierduseră deja simțul realității pînă la începutul lui 1929. De fapt, făceau ei înșiși speculații, adesea cu propriul pachet de acțiuni. Unul dintre cei mai răi delincvenți a fost Charles Mitchell (pus sub acuzare în cele din urmă pentru furt pe scară largă în 1938), președintele National City Bank, care, la 1 ianuarie 1929, a devenit director al Băncii de Rezerve Federale din New York. Mitchell a jucat rolul lui Strong, la un nivel mai rudimentar, și a întreținut *boom*-ul aproape pe tot parcursul lui 1929. Desigur că multe din practicile care au contribuit la crah, și au fost declarate ilegale de către Congres și de noua Comisie de Schimb și Efecte Publice în anii '30, erau considerate acceptabile în 1929. Ferocea vînătoare de vrăjitoare începută în 1932 de către Comisia pentru Bănci și Valută a Senatului, care a servit drept prototip pentru vînătorile de vrăjitoare din anii '40 și de la începutul anilor '50, a dezvăluit de fapt puține încălcări ale legii. Mitchell a fost singura victimă importantă și pînă și cazul lui a dat la iveală mai degrabă *mores* sociale ale marilor finanțe decît o reală rea-intenție.[30] Henry James nu ar fi avut de ce să se plîngă; zeloșii marxiști au fost însă dezamăgiți. „Fiecare mare criză", remarca Bagehot, „revelează speculațiile excesive ale multor case pe care nimeni nu le suspectase înainte"[31]. Crahul din 1929 a dat în vileag în plus naivitatea și ignoranța bancherilor, a oamenilor de afaceri, a experților din Wall Street și a economiștilor universitari mari și mici; el a arătat că aceștia nu au înțeles sistemul pe care îl manipulaseră cu atîta încredere. Încercaseră să înlocuiască cu politicile lor bine intenționate ceea ce Adam Smith numea „mîna invizibilă" a pieței și creaseră dezastrul. Departe de a demonstra, după cum au susținut mai tîrziu Keynes și școala sa — la vremea aceea Keynes nu a reușit să prezică nici crahul, nici dimensiunile și durata crizei —, pericolele unei economii care se reglează singură, degringolada a arătat contrariul: riscurile amestecului prost informat.

Inflația de credit s-a epuizat la sfîrșitul lui 1928. Economia a intrat în declin, în consecință, șase luni mai tîrziu. Prăbușirea pieței a urmat cu o întîrziere de trei luni. Toate acestea erau de așteptat; erau sănătoase; ar fi trebuit să fie întîmpinate cu bucurie. Era modelul secolului al XIX-lea și al XX-lea pînă în 1920–1921: „normalitatea" capitalistă. O recesiune economică și o cădere a bursei nu erau numai obișnuite, ci și componente necesare ale ciclului de creștere: ele alegeau grîul de neghină, lichidau elementele nesănătoase din economie și demascau paraziții; după cum avea să spună J.K. Galbraith: „Unul din foloasele crizei este expunerea a ceea ce controlorii financiari nu reușesc să găsească."[32] Prăbușirile economice servesc scopuri esențiale. Ele trebuie să fie drastice. Dar nu e nevoie să fie lungi, pentru că se redresează singure. Tot ce necesită ele din partea guvernelor, a comunității oamenilor de afaceri și a publicului este răbdarea. Recesiunea din 1920 se redresase într-un an. Nu exista nici un motiv pentru care recesiunea din 1929 să dureze mai mult, căci economia americană era fundamental solidă, după cum spusese Coolidge. Așa cum am văzut, căderea Bursei a început în septembrie și s-a transformat în panică în octombrie. La 13 noiembrie, la sfîrșitul panicii, indicele era la 224, unde scăzuse de la 452. Nu era nimic rău în asta. În decembrie 1928 fusese de doar 245, după un an de creșteri abrupte. Panica nu a făcut decît să elimine elementul speculativ, lăsînd acțiunile sigure la aproximativ valoarea lor reală în raport cu cîștigurile. Dacă recesiunii i s-ar fi permis să se redreseze singură, ceea ce s-ar fi întîmplat pînă la sfîrșitul lui 1930 dacă e să ne luăm după orice situație similară anterioară, încrederea ar fi revenit și criza mondială nu ar fi avut loc niciodată. În schimb, piața a continuat să cadă, încet dar inexorabil, încetînd să reflecte realitățile economice — adevărata ei funcție — și devenind în loc de asta un motor al răului, ducînd la distrugere toată țara și, după ea, lumea întreagă. La 8 iulie 1932 acțiunile lui *New York Times* căzuseră de la 224 la sfîrșitul panicii la 58. US Steel, care vindea la 262 înainte de prăbușirea pieței în 1929, era acum la numai 22. GM, deja unul dintre cele mai bine conduse și mai de succes grupuri industriale din lume, căzuse de la 73 la 8.[33] La vremea aceea întreaga perspectivă asupra lumii se schimbase — infinit în rău. Cum s-a întîmplat acest lucru? De ce nu a avut loc redresarea normală?

Pentru a afla răspunsul trebuie să pătrundem dincolo de opinia convențională cu privire la Herbert Hoover și succesorul său ca președinte, Franklin Roosevelt. Opinia general acceptată este aceea că Hoover, din cauza atașamentului său ideologic față de politica de *laissez-faire*, a refuzat să folosească banii guvernului pentru a revigora economia, prelungind și adîncind astfel Criza pînă la alegerea lui Roosevelt, care apoi a inversat imediat politica oficială, introducînd *New Deal*-ul, o formă de keynesianism, și a scos America din noroi. Hoover este prezentat ca simbol al trecutului mort, discreditat, Roosevelt ca un prevestitor al viitorului, iar perioada 1932–1933 ca punct de cotitură între economia de piață liberă în stil vechi și noua eco-

nomie controlată și bunăstarea socială binevoitoare propovăduite de Keynes. O astfel de versiune asupra evenimentelor a început sub forma propagandei cvasijurnalistice a colegilor și admiratorilor lui Roosevelt și a fost constituită într-o solidă matrice istorică de două generații întregi de istorici liberal-democrați.[34]

Acest atît de durabil mit al istoriei conține foarte puțin adevăr. Realitatea e mult mai complexă și mai interesantă. Hoover e una dintre figurile tragice ale epocii moderne. Nimeni n-a ilustrat mai bine verdictul lui Tacitus cu privire la Galba, *omnium consensu capax imperii nisi imperasset* (după părerea tuturor făcut pentru a conduce, dacă n-ar fi condus). După cum am văzut, primul război mondial a introdus epoca ingineriei sociale. Unii experți au vrut să meargă și mai departe și să-l instaleze chiar pe inginer ca rege. Thorstein Veblen, cel mai influent scriitor progresist din America în primul sfert al secolului XX, susținuse, atît în *The Theory of the Leisure Class* (1899) cît și în *The Engineers and the Price System* (1921), că inginerul, pe care îl vedea ca pe o figură dezinteresată și binevoitoare, ar trebui să-l înlocuiască pe omul de afaceri, eliminînd atît valorile clasei avute cît și motivele profitului, și să conducă economia conform intereselor consumatorilor.[35] În URSS, care adoptase ingineria socială mai complet și pe o perioadă mai lungă decît orice altă societate, cam așa s-a și întîmplat, inginerii devenind elementul predominant în clasa conducătoare (deși încă fără mari avantaje pentru consumator).

Hoover, născut în 1874, nu numai că credea într-un fel de inginerie socială; el chiar era inginer. Orfan provenind dintr-o familie de fermieri cumplit de săraci din Iowa, el era întruchiparea istoriei clasice a succesului american. A muncit ca să-și poată face studiile la Stanford University, obținînd o diplomă de inginerie și apoi, din 1900 pînă în 1915, a cîștigat patru milioane de dolari din exploatări miniere în întreaga lume.[36] Recrutat în echipa de război a lui Wilson, a devenit membrul cel mai important al acesteia, și-a însușit filozofia ei de conducere și planificare guvernamentală în forță și apoi, ca șef al Comisiei Americane de Ajutorare de după război (o prefigurare a Planului Marshall și a Programului în Patru Puncte de mai tîrziu), și-a cîștigat o reputație mondială pentru intervenționism binevoitor. Maxim Gorki îi scria: „Ați salvat de la moarte 3 500 000 de copii și 5 500 000 de adulți." De fapt el a folosit diplomația hranei selectiv, pentru a înfrînge atît regimul comunist al lui Béla Kun în Ungaria, cît și o revenire a Habsburgilor în Austria, sprijinind în schimb regimurile preferate de puterile anglo-saxone.[38] Keynes scria despre el ca despre „singurul care a ieșit din calvarul Parisului cu reputația sporită [care] aducea în consiliile de la Paris, atunci cînd participa, tocmai acea atmosferă de realitate, cunoaștere, mărinimie și dezinteres care, dacă ar fi existat și în alte părți, ne-ar fi adus Sfînta Pace"[39]. Franklin Roosevelt, care era secretar adjunct al Marinei, făcuse parte din guvernul din timpul războiului și împărtășea concepția generală a lui Hoover,

îi scria unui prieten: „Este în mod clar o minune și aș vrea să-l putem face președinte al Statelor Unite. N-ar putea exista unul mai bun."[40]

Ca secretar al Comerțului timp de opt ani, Hoover s-a dovedit a fi corporatist, activist și intervenționist, conducînd contrar elanului, sau mai degrabă non-elanului, administrațiilor Harding–Coolidge. Predecesorul său, Oscar Straus, i-a spus că nu avea nevoie să lucreze mai mult de două ore pe zi, „ca să trimită peștii la culcare seara și să aprindă luminile de-a lungul coastei". De fapt, departamentul său a fost singurul care și-a crescut personalul, de la 13 005 oameni la 15 850, și costurile, de la 24,5 milioane de dolari la 37,6 milioane.[41] A venit la putere către sfîrșitul Crizei și s-a apucat imediat să formeze comitete și consilii comerciale, sponsorizînd programe de cercetare, stimulînd cheltuielile, convingînd patronii să mențină salariile ridicate și „jumătățile de normă" pentru a crește numărul locurilor de muncă și, cel mai important, forțînd „cooperarea între conducerea federală, cea de stat și cea municipală pentru a spori lucrările publice"[42]. Peste tot a format comitete și grupuri de studiu, sponsorizînd rapoarte și întîlniri lucrative, generînd o atmosferă de activitate efervescentă. Nu exista aspect al politicii publice în care Hoover să nu fie interesat în mod activ, de obicei personal: asistența sanitară pentru copii, politica indiană, petrolul, conservarea, învățămîntul public, locuințele, neintegrații social, agricultura — ca președinte, el era și secretar al Agriculturii, iar Legea Marketingului Agricol din 1929 a fost în întregime opera lui.[43] Lui Harding nu-i plăcea această hiperactivitate, dar era copleșit de inteligența și prestigiul lui Hoover — „cel mai deștept tip pe care-l cunosc"[44]. Coolidge o detesta; dar la vremea aceea Hoover era deja o piesă prea importantă a guvernului republican ca să mai poată fi îndepărtat.

În plus, corporatismul lui Hoover — ideea că statul, afacerile, sindicatele și alte instituții importante trebuiau să conlucreze într-o manipulare blîndă, dar persistentă și continuă pentru a face viața mai bună — era atitudinea general acceptată a vremii printre capitaliștii luminați, republicanii de stînga și intelectualii nesocialiști. Corporatismul în stil yankeu era replica americană la noile forme apărute în Europa, în special la fascismul lui Mussolini; era tot atît de important pentru gînditorii de dreapta ai anilor '20 pe cît a fost stalinismul în anii '30.[45] Hoover era cel mai important impresar și ideolog al acestuia. (Unul dintre admiratorii săi era Jean Monnet, care mai tîrziu a redenumit acest procedeu „planificare indicativă" și a făcut din el baza sistemului de planificare postbelic al Franței și al Comunității Economice Europene.) Cu toate acestea, Hoover nu era un etatist. Spunea că este împotriva oricărei încercări de „a strecura fascismul în America prin ușa din dos"[46]. În multe privințe, era un liberal. Voia ca țările subdezvoltate să primească neîncetat ajutoare. Deplîngea excluderea japonezilor de la cotele de imigrare din 1924. Soția lui se întreținea cu soțiile congresmenilor negri. Nu

făcea glume antisemite, ca Woodrow Wilson și soția lui ori Franklin Roosevelt.[47] Pentru o foarte mare parte a opiniei educate din America, el era cea mai importantă persoană publică americană cu mult înainte de a ajunge la Casa Albă.

De aici credința generală că Hoover, ca președinte, avea să facă minuni. *Philadelphia Record*, îl numea „de departe cea mai impunătoare figură în știința modernă a «conducerii de stat inginerești»". *Boston Globe* spunea că poporul știa că avea la Casa Albă pe cineva care credea în „dinamica autorității"[48]. El era „Marele Inginer". Hoover spunea că îl îngrijora „concepția exagerată pe care oamenii și-au făcut-o despre mine. Ei au convingerea că sînt un fel de superman, că nici o problemă nu mă depășește"[49]. Dar de fapt nu-l deranja așa de tare. Știa exact ce să facă. Conducea guvernul ca un dictator. Ignora sau intimida Congresul. Dădea porunci precum un personaj al lui Dickens. Îi plăcea să spună subordonaților: „Cînd o să mă cunoașteți mai bine, o să vedeți că atunci cînd spun că ceva e așa chiar *așa* este."[50]

Cînd Hoover a devenit președinte, în martie 1929, mecanismul care avea să creeze Criza era deja în mișcare. Singura acțiune folositoare pe care ar fi putut-o întreprinde era să permită ratelor dobînzilor scăzute în mod artificial să crească pînă la nivelul lor firesc — unul ridicat, în împrejurările date —, ceea ce ar fi retezat avîntul Bursei mult mai devreme și ar fi evitat drama cu grave repercusiuni din toamna lui 1929. Dar nu a făcut asta: creditul ieftin indus de guvern era însăși piatra de temelie a politicii sale. Cînd proporțiile crizei au devenit evidente, Andrew Mellon, secretar de Finanțe, și-a repudiat în sfîrșit filozofia intervenționistă și s-a întors la un *laissez-faire* strict. El i-a spus lui Hoover că politica administrației ar trebui să fie aceea de „lichidare a clasei muncitoare, lichidare a acțiunilor, lichidare a fermierilor, lichidare a proprietăților imobiliare" și astfel de „curățare a putreziciunii din economie".[51] A fost singurul sfat rațional pe care l-a primit Hoover cît a fost președinte. Permițînd Crizei să înainteze vertiginos, afacerile nu foarte solide ar fi ajuns repede la faliment iar cele solide ar fi supraviețuit. Salariile ar fi scăzut la nivelul lor real, iar pentru Hoover tocmai asta era problema. El credea că salariile mari erau un element esențial al prosperității și că menținerea salariilor era cel mai important element în politică pentru a ține pe loc și a depăși depresiunile.[52]

De la bun început așadar, Hoover a acceptat să continue ciclul economic și să-l sprijine cu toate resursele guvernului. „Nici un președinte nu a crezut vreodată pînă acum că există o responsabilitate guvernamentală în astfel de cazuri", scria el; „... aici am fost pionierii unui teren nou".[53] El a reluat inflația creditelor, Rezervele federale crescînd creditele cu aproape 300 de milioane de dolari numai în ultima săptămînă a lui octombrie 1929. În noiembrie a ținut o serie de conferințe cu lideri din industrie, în care a stors de la aceștia promisiuni solemne de a nu reduce salariile; ba chiar de

a le mări, dacă se putea — promisiuni respectate pînă în 1932. Ziarul Federației Americane a Muncii elogia această politică: niciodată pînă atunci patronii americani nu mai fuseseră puși să conlucreze, iar decizia a marcat o „epocă în marșul civilizației — salarii mari"[54]. Într-un memoriu către primul-ministru laburist al Marii Britanii, Ramsay MacDonald, Keynes lăuda succesul lui Hoover în a menține nivelul salariilor și era de părere că extinderea federală a creditului evoluează „extrem de satisfăcător"[55].

De fapt, în esență acțiunile lui Hoover întruchipau ceea ce avea să se numească mai tîrziu politică „keysnesiană". El a redus drastic impozitele. Cele ale unei familii cu un venit de 4 000 de dolari au scăzut cu două treimi.[56] Au crescut cheltuielile guvernamentale, ajungînd în mod deliberat la un uriaș deficit al guvernului de 2,2 miliarde de dolari în 1931, așa încît partea statului în Produsul Intern Brut a crescut de la 16,4% în 1930 la 21,5% în 1931. Această creștere în cheltuielile guvernului, de departe cea mai mare din istoria SUA pe timp de pace, ajungînd la 1,3 miliarde de dolari în 1931, era în mare măsură explicată (un miliard de dolari) de o creștere a plăților prin transfer.[57] Este adevărat că Hoover a exclus asistența directă și de cîte ori a fost posibil a canalizat banii guvernului prin bănci și nu direct la întreprinderi ori indivizi. Este indubitabil însă că a căutat să folosească lichiditățile statului pentru a reinflaționa economia. Sfatul dat de Coolidge delegațiilor de fermieri furioși, „Apucați-vă de religie", nu fusese nimic. Noua Lege a Marketingului în Agricultură a lui Hoover le-a dat 500 de milioane de dolari din banii federali, la care s-au mai adăugat 100 de milioane la începutul lui 1930. În 1931 el a extins asta la întreaga economie cu Corporația Financiară de Reconstrucție (RFC), ca parte a unui program de intervenție a guvernului, în nouă puncte, pe care l-a creat în decembrie. În cei patru ani de guvernare a lui Hoover au fost începute mai multe lucrări publice importante decît în ultimii treizeci de ani de pînă atunci, inclusiv Bay Bridge din San Francisco, Apeductul din Los Angeles și barajul Hoover; proiectul pentru canalul St. Lawrence a fost o pierdere datorată Congresului, nu Casei Albe. În iulie 1932 capitalul RFC a fost aproape dublat la 3,8 miliarde de dolari și noua Lege pentru Asistență de Urgență și Construcție i-a extins rolul pozitiv: numai în 1932 a acordat credite în valoare de 2,3 miliarde de dolari, plus 1,6 miliarde în bani lichizi. Din păcate, cum la vremea aceea nu exista un acord unanim asupra faptului că bugetul trebuie reechilibrat după doi ani de deficit, Legea Veniturilor din 1932 a adus cea mai amplă mărire de impozite din istoria SUA pe timp de pace, rata pe veniturile ridicate sărind de la un sfert la 63%. Acest lucru a anulat efectele reducerilor de impozite acordate de Hoover pînă atunci, dar la momentul acela el pierduse controlul asupra Congresului și nu era într-o poziție care să-i permită să urmeze o politică fiscală coerentă.

Intervenționismul lui Hoover a fost însoțit de o continuă retorică activistă. A fost probabil primul din ceea ce avea să devină o mare armată de oameni

de stat democrați care foloseau metafore militare în contextul unei politici economice pozitive: „Lupta pentru a ne pune în mișcare mecanismul economic în această stare de urgență ia forme noi și necesită, din cînd în cînd, tactici noi. Folosim astfel de forțe de urgență pentru a cîștiga războiul; le putem folosi pentru a ne lupta cu Criza" (mai 1932). „Dacă nu va exista retragere, dacă atacul va continua așa cum este organizat acum, atunci această bătălie e cîștigată" (august 1932). „Am fi putut să nu facem nimic. Asta ar fi fost ruină curată. În schimb, noi am prevenit această situație propunînd întreprinderilor private și Congresului cel mai mare program de apărare economică și contraatac desfășurat vreodată în istoria Crizei, dividendele, profiturile și costurile vieții au fost reduse înainte ca salariile să sufere. Ele au fost menținute pînă cînd [...] profiturile practic dispăruseră. Sînt acum cele mai mari salarii reale din lume. Unii dintre economiștii reacționari au cerut imperios să permitem lichidării să-și urmeze cursul pînă cînd am fi atins fundul. [...] Am hotărît că nu vom urma sfatul lichidaționiștilor pesimiști, ca să vedem toți debitorii din SUA aduși la faliment și economiile poporului nostru aduse la distrugere" (octombrie 1932).[58]

Hoover, inginerul activ, gîndea în termeni de arme și unelte. Armele și uneltele sînt făcute să fie folosite. El le folosea. Atacurile sale neîncetate la adresa burselor, pe care le detesta, considerîndu-le parazitare, și cererile lui ca acestea să fie investigate au dus la o scădere și mai mare a acțiunilor și au descurajat investitorii privați. Politica sa de investiții publice a împiedicat lichidările necesare. Întreprinderile pe care spera să le salveze astfel fie au falimentat în cele din urmă, după crunte agonii, fie au fost împovărate pe parcursul anilor '30 de datorii zdrobitoare. Hoover a subminat drepturile de proprietate prin slăbirea legilor falimentului și încurajarea statului să oprească vînzările de acțiuni pentru plătirea datoriilor, să interzică stingerea drepturilor de răscumpărare a ipotecilor sau să impună moratorii asupra datoriilor. Acest lucru în sine reducea capacitatea băncilor de a se salva și de a păstra încrederea în ele. Hoover a împins în mod deliberat creditele federale în bănci și le-a determinat să producă inflație, sporind astfel precaritatea poziției acestora.

Criza finală a venit atunci cînd politica protecționistă a Americii s-a întors împotriva ei. Cruntul tarif Smoot–Hawley din 1930, care a crescut dramatic taxele de import, mai mult decît orice alt act de politică pozitivă, a extins Criza la Europa. În vara lui 1931 prăbușirea principalei bănci austriece, Credit Anstalt, a tras după ea un șir întreg de alte bănci europene (Marea Britanie abandonase deja standardul aurului la 21 septembrie 1930), și a urmat o serie de nerecunoașteri de datorii. Ceea ce a rămas din exporturile americane în Europa a dispărut, iar politica ei de împrumuturi externe ca substitut pentru comerțul liber a sucombat. Străinii și-au pierdut încrederea în dolar și, cum SUA erau încă sub standardul aurului, au început să-și retragă aurul, obicei care s-a răspîndit și la clienții americani. Într-un an „normal" dădeau

faliment aproximativ 700 de bănci în SUA. În 1931–1932 au fost 5 096 de falimente, cu depozite totalizînd mult peste 3 miliarde de dolari, iar procesul a culminat la începutul lui 1933, cînd sistemul bancar american a ajuns într-un adevărat impas în ultimele săptămîni ale președinției lui Hoover, adăugînd ceea ce părea a fi ultima cărămidă la monumentul de eșec al președintelui.[59]

În acel moment intervenționismul lui Hoover prelungise Criza pînă în cel de-al patrulea an al ei. Criza bancară cumulativă a avut, după toate probabilitățile, efectul deflaționar pe care Hoover se străduise atît de tare și în mod atît de prostesc să-l prevină, așa încît pînă la sfîrșitul lui 1932 partea cea mai grea a Crizei trecuse. Dar adîncimea catastrofală la care se scufundase economia între timp arăta că revenirea avea să fie înceată și slabă. Paguba era enormă, deși inegală și adesea contradictorie. Producția industrială, care fusese de 114 în august 1929, ajunsese de 54 pînă în martie 1933. Veniturile din afaceri, care totalizaseră 8,7 miliarde de dolari în 1929, au scăzut la doar 1,4 miliarde în 1933. În fabricile durabile a avut loc un declin cu 77% în aceeași perioadă. Datorită lui Hoover, salariile medii reale au crescut de fapt în timpul Crizei; victimele au fost, desigur, aceia care nu aveau deloc salarii.[60] Șomajul, care fusese de numai 3,2% din forța de muncă în 1929, a crescut la 24,9% în 1933 și 26,7% în 1934.[61] La un moment dat s-a estimat că (exceptînd familiile de fermieri) aproximativ 34 de milioane de bărbați, femei și copii nu aveau nici un venit — 28% din populație.[62] Proprietarii nu puteau strînge chiriile și prin urmare nu puteau plăti impozite; veniturile orașelor s-au prăbușit, trăgînd după ele sistemul de asistență socială (atît cît era) și serviciile. Chicago datora profesorilor 20 de milioane de dolari. În unele zone școlile erau închise în cea mai mare parte a anului. În 1932 în New York peste 300 000 de copii nu au putut beneficia de școală din lipsă de fonduri, iar dintre cei care mai mergeau încă la cursuri, 20% au fost declarați subnutriți de către Departamentul pentru Sănătate.[63] În 1933 Biroul pentru Învățămînt al SUA estima că au dat faliment sau au fost închise 1 500 de colegii, iar înscrierile la universități au scăzut cu un sfert de milion.[64] Foarte puțini cumpărau cărți. Nici una dintre bibliotecile publice din Chicago nu a putut cumpăra o singură carte timp de douăsprezece luni. Vînzările totale de cărți au scăzut cu 50% iar editura Little Brown din Boston a declarat anul 1932–1933 cel mai prost de la fondarea ei, în 1837.[65] John Steinbeck se plîngea: „Cînd oamenii sînt lefteri, primul lucru la care renunță sînt cărțile."[66]

Intelectualii își resimțeau cu amărăciune propria stare și mizeria din jur pe care o reflecta. Dar reacționau în feluri diferite. Unii relatau pur și simplu ceea ce vedeau. Într-unul dintre cele mai bune articole din timpul Crizei, „New York-ul și a treia iarnă", James Thurber remarca ironiile și contrastele. Din cele șaizeci și opt de teatre din oraș, numai douăzeci și opt aveau spectacole; dar la *Din jale se-ntrupează Electra* a lui O'Neill se vînduseră pînă și locurile de 6 dolari. Aproximativ 1 600 din cele 20 000 de taxiuri „decăzu-

seră"; restul erau însă mult mai elegante și mai curate ca rezultat al unei concurențe sporite. Atît Ritz cît și Pierre își reduseseră prețurile la camerele cele mai ieftine pînă la umilitoarea sumă de 6 dolari; noul Waldorf însă, care practica aceleași prețuri ca și înainte, era ticsit. Noua Empire State Building, ultimul produs al *boom*-ului în construcții al anilor '20, închiriase doar o treime din încăperile sale: „Multe etaje nu erau nicidecum terminate, nu erau altceva decît largi spații tencuite"; dar 550 000 de oameni plătiseră deja cîte un dolar ca să se urce pe ea. Marile pacheboturi transatlantice își reduceau prețurile la cabine cu o treime; dar „croazierele de petrecere" dincolo de bariera de douăsprezece mile pînă la care erau interzise jocurile de noroc aveau un succes fulminant. La fel în cazul bridge-ului, Ely Culbertson vînzînd 400 000 de cărți pe an iar industria respectivă învîrtind o cifră de afaceri de 100 de milioane de dolari, și al spectacolelor de striptease, în care dansatoarele cîștigau 475 de dolari pe săptămînă. Mai presus de orice, el relata despre chilipiruri în marile magazine, care își reduceau dramatic prețurile pentru a se menține. De fapt, este semnificativ că comerțul cu bucata, reacționînd direct la condițiile pieței, a fost sectorul economic cel mai puțin afectat de Criză; industria, prinsă în capcană de neclintita lege a lui Hoover privind salariile mari, era blocată.[67] Relatarea lui Thurber scotea în evidență faptul că pentru oricine putea într-adevăr să facă sau să cîștige bani, perioadele de depresiune erau cele mai bune posibil.

Majoritatea intelectualilor s-au orientat clar spre stînga ori chiar au intrat pentru prima dată în politică, prezentîndu-și proaspăt descoperita țară în culori brute, ideologice. Thomas Wolfe, fenomenul literar baroc al anilor '30, descria toaletele publice de lîngă Primăria New York-ului, unde se aduna o parte impresionantă a celor două milioane de vagabonzi ai Americii

> [...] atrași într-un amestec comun de odihnă și căldură și o clipă de pauză în disperarea lor. Priveliștea era revoltătoare, dezgustătoare, de ajuns pentru a te lăsa pe veci mut de milă. [În apropiere erau] colții uriași ai Manhattanului scînteind rece în strălucirea crudă a nopții de iarnă. Clădirea Woolworth era la nici cincizeci de metri, iar ceva mai încolo se aflau spiralele și cupolele argintii din Wall Street, marile fortărețe din piatră și oțel ce adăposteau bănci imense [...] în lumina rece a lunii, la doar cîteva blocuri de acest abis al nefericirii și mizeriei umane, scăpărau pinaclurile puterii, sub ale căror bolți impresionante era ferecată o mare parte din întreaga bogăție a lumii.[68]

Edmund Wilson, ale cărui articole despre Criză au fost adunate sub titlul *The American Jitters* (*Palavre americane* — 1932), se ferea de retorică dar reflecta din plin senzația anti-business crescîndă de care țara era copleșită. Poate că nu se cumpărau cărți, dar mai mulți oameni ca oricînd citeau cărți serioase. El recunoștea subtil că sosiseră vremuri bune pentru intelectuali — sau mai degrabă vremuri în care puteau avea influență: în special cei mai tineri, „care crescuseră în epoca Marilor Afaceri și detestaseră întotdeauna barbarismul acesteia, felul în care călcase în picioare toate valorile în care credeau". Pentru ei, „acești ani nu erau deprimanți, ci stimulanți. Nu poți

să nu te bucuri la prăbușirea bruscă, neașteptată a unei fraude uriașe și stupide. Ne dădea o nouă senzație de libertate; și ne dădea o nouă senzație de putere."[69]

Căci în mod serios scriitorii, cei mai puțin organizați în viața personală, sprijină instinctiv planificarea în domeniul public. Iar la începutul anilor '30 planificarea a devenit noua *Weltanschauung*. În 1932 ea domina în noile cărți apărute: Stuart Chase, care se înșelase atît de jenant în privința „*boom*-ului continuu" în octombrie 1929, publica acum *A New Deal*, un titlu venit la fel de oportun ca și *Al Treilea Reich* al lui Bruck. George Soule cerea programe de lucru în stilul lui Hoover în *A Planned Society* (*O societate planificată*). Planificarea corporatistă a ajuns la apogeu în *Modern Corporation and Private Property* (*Corporația modernă și proprietatea privată*) a lui Adolf Berle și Gardiner Means, care a cunoscut douăzeci de tiraje pe măsură ce Criza se apropia de punctul ei culminant și prezicea că „legea corporațiilor" avea să fie „legea constituțională potențială" pentru noua stare economică.

Toată lumea voia planificare. Cel mai citit istoric american, Charles Beard, pleda pentru „Un plan cincinal pentru America"[70]. Oameni de afaceri precum Gerard Swope, director al General Electric, au venit cu propriul lor plan. Henry Harriman, președintele Companiei de Energie Electrică din New England, declara: „Am depășit perioada de individualism extrem. [...] Proprietatea economică și locurile de muncă vor fi păstrate cel mai bine printr-o structură economică inteligent planificată." Capitaliștii care se opuneau aveau să fie „tratați ca orice animal fugar, legați, marcați cu fierul roșu și făcuți să alerge cu restul turmei". Charles Abbott, de la Institutul American pentru Construcții în Oțel, declara că țara nu-și mai putea permite „un individualism iresponsabil, prost informat, încăpățînat și necooperant". *Business Week*, sub sarcasticul titlu „Mai credeți în zîne leneșe?", remarca: „A planifica sau a nu planifica — nu mai e asta întrebarea. Adevărata întrebare este: cine s-o facă?"[71]

Cine, după orice logică și dreptate, dacă nu Marele Inginer, Băiatul Minune? Nu sosise în sfîrșit, după orice logică și dreptate, vremea lui? Dar în istorie nu există nici logică și nici dreptate. Totul e o chestiune de cronologie. Vremea lui Hoover venise și trecuse. Fusese la putere patru ani, acționînd și planificînd frenetic, și care era rezultatul? În 1932 consilierii săi îi spuneau „să se țină departe de prima pagină", căci actele lui publice discreditau ideea că guvernul putea interveni în mod eficient.[72] El însuși se autoavertizase în 1929 că „dacă vreo calamitate fără precedent s-ar abate asupra acestei națiuni, eu aș fi sacrificat de dezamăgirea irațională a unui popor care a așteptat prea mult". Această teamă — înlăturată cu încredere la vremea respectivă — s-a dovedit cît se poate de justificată. În 1907 Theodore Roosevelt remarcase că „atunci cînd omul obișnuit își pierde banii, el este pur și simplu ca un șarpe rănit, care lovește în dreapta și în stînga, vinovați sau nu, orice îi

cade sub ochi"[73]. Și această maximă a fost confirmată în mod răsunător, cu Hoover în rolul victimei neputincioase. Fusese întotdeauna un om aspru; acum, în mod imperceptibil, devenea Marele Depresiv. Cel mai capabil dintre colegii săi de Cabinet, Henry Stimson, spunea că evita Casa Albă pentru a scăpa de „senzația permanentă de posomoreală care pătrundea în tot ce avea legătură cu această Administrație". El adăuga: „Nu-mi amintesc să fi scăpat o singură glumă în vreuna din ședințele din ultimul an și jumătate." Pe măsură ce colegii săi de partid și de Cabinet se distanțau de această figură de magie neagră, Hoover a început să țină o „listă a dușmanilor" care-i cuprindea pe cei neloiali lui.[74] Făcîndu-i o vizită acestui om asediat, H.G. Wells l-a găsit „bolnav, epuizat și copleșit"[75].

Și cum se întîmplă de obicei în astfel de ocazii, norocul părăsește cauza pierdută și devine sursa miturilor viitoare. În 1924 o lege acorda veteranilor din armată certificate de serviciu și le permitea să împrumute 22,5 % din valoarea lor la scadență. În 1931, în ciuda împotrivirii lui Hoover, Congresul a ridicat acest procent la 50 %. Unii dintre veterani nu au fost mulțumiți, și stînga, renăscînd pentru prima dată din 1919, a organizat o „forță expediționară recompensatorie" (BEF) de 20 000 de veterani care au ridicat o tabără de barăci în mijlocul Washingtonului în 1932. Dar Congresul a refuzat să pluseze și la 28 iulie Hoover, a cărui politică în această privință era identică cu cea a lui Roosevelt cînd problema a fost readusă pe tapet în 1936, a ordonat dispersarea taberei. Cum poliția s-a dovedit ineficientă, au fost folosiți soldați sub comanda maiorului (mai tîrziu general) Patton din Cavaleria SUA. Atît generalul MacArthur, pe atunci șef de Stat Major al Armatei, cît și adjunctul său, maiorul Eisenhower, au jucat un rol minor în operațiunea murdară care a urmat.

Nici un episod din istoria Americii nu a generat mai multă falsitate, în mare parte deliberată. Comuniștii nu au jucat un rol conducător în așezarea taberei, dar au organizat propaganda ulterioară cu mare artă. Au apărut povești despre atacuri ale cavaleriei; despre folosirea tancurilor și a gazelor otrăvitoare; despre un băiețel străpuns cu baioneta în timp ce încerca să-și salveze iepurașul; și despre corturi și adăposturi incendiate cu oameni înăuntru. Toate acestea au fost publicate în lucrări precum W.W. Walters, *BEF: The Whole Story of the Bonus Army* (*BEF: Povestea completă a Armatei Recompensate* – 1933) și Jack Douglas, *Veteran on the March* (*Veteran în marș* – 1934), ambele aproape în întregime ficțiuni. A apărut o carte numită *Ballads of the BEF* (*Baladele BEF*), conținînd articole precum „Dieta Hoover înseamnă gazare" și „Am văzut scăpărarea săbiilor retezînd urechile veteranilor". Un tratat comunist tipic din 1940 scris de Bruce Minton și John Stuart, *The Fat Years and the Lean* (*Ani grași, ani slabi*), conchidea: „Veteranii au început să plece din capitală. Dar președintele Hoover nu vrea să-i lase să se împrăștie în pace. [...] Fără nici o avertizare, el a ordonat armatei să-i expulzeze cu forța din Washington pe membrii BEF. Soldații au atacat cu baioneta la armă,

trăgînd în mulțimea de bărbați, femei și copii neînarmați." În timp ce tabăra ardea, se spunea, Hoover și soția lui, care aveau cea mai bogată masă din istoria Casei Albe, luau singuri, îmbrăcați de seară, o cină compusă din șapte feluri. Unele dintre aceste povești erau încă repetate în lucrări de istorie respectabile chiar și în anii '70.[76]

Ceea ce a contat mai mult la vremea aceea a fost modul inept în care Administrația a condus investigația ce a urmat, dînd naștere unei violente dispute publice între procurorul general și comandantul poliției Washingtonului, care a avut loc în etapele finale ale campaniei electorale. Hoover, care-și sprijinea loial colegul de Cabinet, a fost făcut să pară un mincinos și un monstru: „Nu era nici o îndoială că președintele era iremediabil înfrînt", scria un membru al personalului său.[77] Nu numai că i-a fost pusă sub semnul întrebării credibilitatea, dar din cauza acestui episod a pierdut sprijinul multor biserici, care pînă atunci se opuseseră lui „Wet" Roosevelt („Antiprohibiționistul"), Prohibiția fiind cealaltă chestiune importantă — poate, pentru majoritatea alegătorilor, cea mai importantă — a campaniei.

Astfel, o combinație de minciună și alcool, plus propria sa imagine a eșecului, l-a aruncat în uitare pe Băiatul Minune în cursul unor alegeri decisive. Inversînd uriașele scoruri republicane din anii '20, Roosevelt a obținut 22 833 000 de voturi față de cele 15 762 000 ale lui Hoover, cu o majoritate în colegiul electoral de 472 la 59, doar în șase state neieșind pe primul loc. Noua structură a voturilor din 1932 a dus la apariția unei „coaliții democratice a minorităților", bazată pe nord-estul industrial, care avea să dureze aproape jumătate de secol și să transforme Congresul aproape într-o legislatură monopartită. Această structură fusese prefigurată de evoluția puternică a lui Al Smith, candidatul democrat, în campania prezidențială din 1928 și, încă mai mult, în alegerile intermediare pentru Congres din 1930. Dar abia în 1932 republicanii și-au pierdut în sfîrșit imaginea progresistă de care se bucuraseră de pe vremea lui Lincoln și au văzut-o capturată în mod triumfător de inamicii lor, cu tot ce implică un astfel de transfer în ce privește sprijinul presei, aprobarea cercurilor academice, patronajul intelectualilor și, nu în ultimul rînd, crearea unei tradiții istorice.

În mod paradoxal, asupra a ceea ce este considerat astăzi problema centrală a salvării Americii din Criză nu exista practic nici un dezacord — încă — între partide. Atît Hoover cît și Roosevelt erau intervenționiști. Amîndoi erau inflaționiști. Este adevărat că Roosevelt era înclinat să favorizeze o oarecare asistență directă, în care Hoover încă nu avea încredere; pe de altă parte el insista (în etapa aceea) și mai mult chiar decît Hoover asupra necesității contradictorii a unui buget strict echilibrat. De fapt, platforma campaniei democrate era strict ortodoxă. Roosevelt însuși era văzut ca o nulitate inconsecventă în chestiuni de economie. În realitate, el părea o nulitate în general în comparație cu vărul său îndepărtat, Theodore. Era un aristocrat, fiu unic al unui magistrat de pe Hudson River, descinzînd din olandezi din seco-

lui al XVII-lea și „cel mai bun" neam anglo-saxon; fericitul deținător al unei magnifice proprietăți în Hyde Park, la mijlocul distanței dintre New York și capitala statului, Albany. Fusese educat de guvernante pînă la paisprezece ani; apoi la Groton, „Etonul" american, unde a căpătat un ușor accent englezesc și a învățat latină, greacă și istoria Europei. A petrecut patru ani la Harvard, „pe Coasta de Aur" (cămine și cluburi scumpe), căpătînd o viziune care era, spune cel mai bun biograf al său, „un amestec de conservatorism politic, ortodoxie economică și antiimperialism, îmbibate de un altruism zbîrlit și o imensă ignoranță" — trăsături pe care nu le-a pierdut niciodată cu totul.[78]

În 1938 Roosevelt era deja un administrator cu experiență, avînd la activ peste șapte ani în Departamentul pentru Marină și o guvernare cu un succes moderat a New York-ului. Dar nimeni nu vedea în el un Băiat Minune. La începutul lui 1932 Lippmann îl descria drept „o persoană extrem de impresionabilă, fără o stăpînire fermă a afacerilor publice și fără convingeri prea puternice [...] nu era un inamic periculos pentru nimic. E prea dornic să placă [...] nu e un cruciat [...] nici un tribun al poporului [...] nici inamic al privilegiului asigurat. Este un om plăcut care, fără vreo calificare importantă pentru această funcție, ar vrea foarte mult să fie președinte."[79] *Time* îl numea „un domn viguros, bine intenționat, de familie și educație aleasă".

Roosevelt nu era în nici o privință steaua inteligheției de stînga. *Common Sense*, unul din ziarele preferate ale acesteia, considera că alegerea era rezultatul lipsei de alternativă între „băiatul vesel din Hyde Park" și „marele inginer posac din Palo Alto". Theodore Dreiser, Sherwood Anderson, Erskine Caldwell, Edmund Wilson, John Dos Passos, Lincoln Steffens, Malcolm Cowley, Sidney Hook, Clifton Fadiman și Upton Sinclair îl sprijineau pe candidatul comunist William Z. Foster. Ei au semnat o scrisoare comună în care insistau că de fapt „capitalismul este cel distructiv pentru orice cultură și comunismul cel ce vrea să salveze civilizația și moștenirea ei culturală de abisul către care o duce criza mondială". Alți intelectuali precum Reinhold Neibuhr, Stuart Chase, Van Wyck Brooks, Alexander Woolcott, Edna St. Vincent Millay și Paul Douglas votau pentru socialistul Norman Thomas.[80] Chiar și după ce Roosevelt era bine instalat la Casa Albă, unii dintre ei au continuat să remarce o lipsă a gravității cerute de funcție pe care n-a remediat-o niciodată pe deplin. „Washingtonul pare mult mai inteligent și mai vesel decît sub orice altă administrație recentă", scria Edmund Wilson, „dar după cum mi-a spus o doamnă, e «Cehov curat». Acolo unde Banda din Ohio juca pocher, consilierii spirituali se adună și stau de vorbă. Nimic nu are prea mult sens, pentru că Roosevelt nu are o politică reală."[81].

Observația conține un sîmbure de adevăr. De fapt, în esență retorica de campanie a lui Hoover a fost cea care a creat o opoziție ideologică între cei doi. Hoover nu a răspuns niciodată la fel admirației lui Roosevelt, consi-

derîndu-l pe acesta un tip frivol, care putea deveni cu ușurință periculos. În timpul campaniei, simțind că pierdea, a început să facă mare caz de divergențele minore asupra asistenței directe (pe care Roosevelt o practicase în New York) și a propus amestecul în domeniul serviciilor publice. „Concetățeni", răcnea el, „propunerile contracandidaților noștri reprezintă o schimbare profundă în viața americană [...] o desprindere radicală de temelia celor 150 de ani care au făcut ca această națiune să fie cea mai mare din lume. Aceste alegeri nu sînt o simplă deplasare dinăuntru spre în afară. Ele înseamnă luarea hotărîrii asupra direcției în care o va porni națiunea noastră în următorul secol". „Această campanie", avertiza el, „este mai mult decît o competiție între doi oameni. Este mai mult decît o competiție între două partide. Este o competiție între două filozofii de guvernare."[82] Roosevelt, încîntat să vadă că se atribuie o oarecare culoare unui program despre care *The New York Times* considera că nu conține „nici o singură propunere originală ori deranjantă în întreaga listă" și pe care *The New Republic* îl expedia ca fiind „un răspuns slab la provocarea vremurilor", a adoptat aceeași linie belicoasă: „Niciodată în istoria modernă divergențele esențiale dintre cele două partide americane importante nu s-au aflat într-un contrast atît de izbitor ca astăzi."[83] Totul nu era decît gargară. Ilustra măsura în care oratoria dă naștere la mituri și miturile, la rîndul lor, produc realități.

Și nu numai oratoria, ci și personalitățile. Hoover, care-și cîștigase banii prin muncă cinstită, care-l înăsprise, mai întîi l-a disprețuit și apoi l-a urît pe rînjitorul și fals strălucitorul Whig ce pur și simplu își moștenise averea și apoi o folosise ca platformă pentru a-i ataca pe cei truditori. Fusese iritat de o remarcă a lui Roosevelt din 1928, pe care nu a uitat-o niciodată, că era „înconjurat de consilieri materialiști și interesați"[84]. Roosevelt, la rîndul lui, avea și el motive să se considere prejudiciat. La începutul anilor '20 fusese lovit de poliomielită și, la o recepție pentru guvernatori dată la Casa Albă în primăvara lui 1932, fusese lăsat să aștepte de către Hoover jumătate de oră. Refuzase să ceară un scaun, văzînd în acest incident o încercare de forțe și crezînd — e uluitor cît de suspicioși pot deveni politicienii într-un an electoral — că Hoover îl planificase în mod deliberat. Din întîmplare, felul în care Roosevelt luptase cu infirmitatea sa și o depășise era singurul aspect al caracterului său pe care Hoover îl admira; este de neconceput să fi putut încerca să profite de ea.[85] Dar Roosevelt și soția sa își aminteau cu ură acea jumătate de oră.

Antipatia reciprocă s-a dovedit a avea o mare importanță istorică. Se pare că Roosevelt nu era foarte conștient de faptul că Hoover chiar îl privea ca pe un pericol public; el însuși neluînd politica foarte în serios, nu vedea în strigătele de Cassandră ale lui Hoover altceva decît un prolix discurs partizan, pe care îl putea folosi și el. A fost, așadar, un hiat uriaș între alegeri și transferul de putere, de la începutul lui noiembrie pînă în martie. Amîndoi erau de acord că trebuiau luate urgent măsuri; cu excepția detaliilor, erau

de acord care trebuiau să fie acestea — în general aceleași. Lui Roosevelt i-a venit fantastica idee că Hoover trebuia să-l numească imediat Secretar de Stat, astfel încît el și vicepreședintele lui să poată demisiona amîndoi și Roosevelt să se poată muta în mod constituțional în Casa Albă imediat. La fel de optimist, Hoover credea că Roosevelt ar trebui convins să-și repudieze unele observații și promisiuni din campanie, despre care el considera că înrăutățiseră o situație deja proastă, și să adopte cu umilință, în public, măsurile propuse de președinte, restaurînd astfel încrederea și asigurînd continuitatea politicii (lui Hoover). Avînd în vedere aceste neînțelegeri ridicole, nu este surprinzător că în lunga perioadă de interimat contactele lor s-au limitat la epistole reci și o simplă vizită de curtoazie a lui Roosevelt pe 3 martie 1933, în ajunul transferului. Aceasta s-a încheiat cu un schimb înghețat ce i-ar fi încălzit inima lui Henry James. Cînd Roosevelt, care stătea la Mayflower, a spus să Hoover era în mod evident prea ocupat pentru a-i întoarce vizita, rănitul Jupiter și-a aruncat cel din urmă fulger: „Domnule Roosevelt, cînd veți fi stat la Washington cît am stat eu, veți afla că președintele Statelor Unite nu face vizite nimănui."[86] Roosevelt s-a răzbunat refuzînd să-i dea președintelui care pleca, a cărui viață era constant amenințată, o gardă de corp din Serviciile Secrete care să-l însoțească în Palo Alto.[87]

Lipsa de cooperare publică între cei doi în timpul lungii perioade de interimat a acționat politic în mod decisiv în favoarea lui Roosevelt, operînd o distincție profundă, deși complet falsă, între cele două regimuri. Roosevelt era un chip nou apărut exact la timpul potrivit, și era un chip zîmbitor. Prin urmare, s-a considerat că era numai meritul lui atunci cînd redresarea, pregătită în ultimul semestru al lui Hoover, a devenit vizibilă în primăvară sub forma a ceea ce a fost prompt etichetat drept „Piața lui Roosevelt". Istoricilor nu le place să recunoască, dar norocul este foarte important. Hoover îi ceruse lui Rudy Valee, în 1932, un cîntec anti-Criză; nefericitul a scos „Brother, Can You Spare a Dime?" („Frate, n-ai un bănuț și pentru mine?"). Cîntecul de campanie al lui Roosevelt, scris de fapt pentru filmul MGM *Chasing Rainbows* (*Vînătoarea de curcubee*) în ajunul marelui crah, apăsa exact butonul care trebuie: „Happy Days Are Here Again" („Zilele fericite s-au întors"). Avea mult din intuițiile lui Lloyd George, politician căruia îi semăna în mare măsură. Știa să creeze sintagme, sau să-i facă pe alții să i le creeze, după cum a arătat discursul său inaugural („Dați-mi voie să-mi afirm credința fermă că singurul lucru de care avem a ne teme e teama însăși."[88]) La sfîrșitul primei lui săptămîni în funcție și-a arătat priceperea în noul mijloc de comunicare în masă, radioul, inaugurîndu-și „taclalele la gura sobei". Puțini l-au egalat și avea o măiestrie de invidiat în a transforma problemele în soluții. Astfel, pus în fața faptului că băncile erau închise, le-a declarat închise prin lege (folosind un decret vechi din 1917) și a proclamat o „vacanță bancară". Avea însă și avantajul solid al unui Congres democrat în proporție copleșitoare și neobișnuit de supus. Prima lui lege, Legea

de urgență privind sistemul bancar, a trecut în mai puțin de o zi, după o dezbatere de numai patruzeci de minute întreruptă de strigăte de „Să votăm! Să votăm!" La doar o lună de cînd se afla la putere, pe 6 aprilie la miezul nopții, a redeclarat legal consumul de băuturi alcoolice în America drept un puternic instrument pentru ridicarea moralului. Programul său a trecut prin Congres într-un timp record, dar showbusiness-ul politic a fost cel care l-a botezat „cele o sută de zile".

În afara faptului că dădea impresia de mișcare frenetică, pe care secretarul său pentru Finanțe, William Woodin, o numea „acțiune rapidă și sacadată", programul nu se întemeia de fapt pe nici o politică economică.[89] Raymond Moley, intelectualul care l-a ajutat pe Roosevelt să-și constituie guvernul, spunea că poate istoricii viitorului vor găsi vreun principiu la baza acestei selecții, dar el nu reușea.[90] Această lipsă de proiect real se reflecta în măsurile luate. La interesantele sale conferințe de presă, Roosevelt se lăuda că face totul „după ureche" și se compara cu un fundaș de fotbal american care „coordona un joc nou după ce vedea cum se terminase cel de dinainte"[91]. Deși el a crescut cheltuielile federale în unele direcții, în altele le-a scăzut drastic, reducînd, de exemplu, pensiile veteranilor de război total inapți de la 40 la 20 de dolari pe lună și făcînd presiuni asupra statelor să reducă salariile profesorilor, despre care spunea că erau „prea mari". A rămas devotat ideii de buget echilibrat; primul său mesaj către Congres cerea mari reduceri de cheltuieli și una din primele lui legi a fost o măsură de echilibrare a bugetului intitulată „Spre a menține creditul guvernului Statelor Unite". Foarte departe de a fi un proto-keynesian, nimic nu-l înfuria mai tare decît aluziile din ziare despre nesiguranța finanțelor sale.[92] Ideea că Roosevelt a fost primul care a practicat în mod deliberat deficitul financiar pentru a restabili economia este falsă. De fapt, Keynes a stăruit ca el să adopte acest curs într-o scrisoare faimoasă către *New York Times* la sfîrșitul lui 1933: „Pun un accent copleșitor pe creșterea puterii de cumpărare la nivel național rezultată din cheltuieli guvernamentale finanțate prin împrumuturi."[93] Dar aceasta nu a fost cu adevărat politica lui Roosevelt decît din întîmplare. Cînd cei doi s-au întîlnit în vara următoare, ei nu s-au prea înțeles și nu există nici o dovadă, de la început pînă la sfîrșit, că Roosevelt ar fi citit vreodată scrierile lui Keynes — „În tot timpul în care am avut de-a face cu el", scria Moley, „nu știu să fi citit vreo carte serioasă" — sau că ar fi fost vreodată cîtuși de puțin influențat de ideile lui Keynes.[94] Banca Federală de Rezerve a fost fără îndoială inflaționară sub Roosevelt; dar la urma urmei fusese astfel și în tot deceniul precedent.

Legislația lui Roosevelt, în cea mai mare parte a ei, a extins ori a dres politicile lui Hoover. Legea de urgență privind sistemul bancar și Legea împrumuturilor acordate industriei din iunie 1934 extindeau Corporația Finaciară pentru reconstrucție a lui Hoover. Legea împrumuturilor pentru proprietarii de case (1932) extindea o lege similară din anul precedent. Legea

vînzării efectelor publice (1933), Legile bancare (1933, 1935) și Legea bursei și efectelor publice (1934) nu au făcut decît să continue încercările lui Hoover de a reforma metodele economice. Legea națională a relațiilor de muncă din 1935 („Legea Wagner"), care a facilitat organizarea sindicatelor și le-a adus de partea democraților pentru o generație, nu făcea decît să lărgească și să consolideze Legea Norris–La Guardia care fusese votată în timpul lui Hoover. Prima Lege pentru redresarea agriculturii (1933) a subminat de fapt aspectele reflaționare ale politicii guvernului, a redus producția de alimente și i-a plătit pe fermieri pentru a-și scoate terenurile din producție. Era, în plus, în totală contradicție cu alte măsuri ale guvernului pentru contracararea efectelor secetei și ale furtunilor de praf din 1934–1935, precum Serviciul împotriva Eroziunii Solului, Legea privind eroziunea solului (1935) și Legea conservării solului și a alocării loturilor de pămînt (1936).[95] Politica agricolă a lui Roosevelt, în măsura în care avea una, era etatizantă, menită să cîștige voturi prin creșterea veniturilor fermierilor. Dar ea a crescut și prețul alimentelor pentru consumatori, întîrziind astfel revenirea generală. Legea privind restabilirea națională a industriei (1933), care a creat o agenție corporatistă sub conducerea generalului Hugh Johnson, era în esență o încercare de tip Hoover de „planificare indicativă". Dar, inspirată din experiența lui Roosevelt din Marele Război — singura sursă a unor idei inovatoare ca ale sale —, ea avea un oarecare iz de constrîngere, Johnson avertizînd că, dacă oamenii de afaceri refuzau să semneze codurile sale „voluntare", „o vor lua direct peste nas". Asta l-a făcut pe Hoover să o denunțe drept „totalitaristă".[96] Lăudăroșenia lui Johnson a făcut ca proiectul să fie contraproductiv și nimeni n-a regretat prea mult cînd Curtea Supremă l-a declarat neconstituțional.[97]

Punctul în care Roosevelt s-a desprins de hooverism a fost readucerea pe tapet și extinderea unui proiect al lui Wilson din timpul primului război mondial ca statul să furnizeze energie electrică ieftină pentru Tennessee Valley. Dar acesta era un element de improvizație izolat, o „pierdere de timp și de bani" pentru a menține Sudul solid. Întrebat cum avea să-și explice Congresului filozofia, Roosevelt a răspuns, tipic pentru el, „o să le spun că nu e nici pește, nici pasăre, dar orice ar fi va plăcea teribil oamenilor din Tennessee Valley"[98]. Roosevelt a cheltuit o grămadă de bani și pe lucrări publice: 10,5 miliarde de dolari, plus 2,7 miliarde pe proiecte sponsorizate, implicînd pînă la 8,5 milioane de oameni și construind 122 000 de clădiri publice, 77 000 de poduri noi, 285 de aeroporturi, 664 000 de mile de șosele, 24 000 de mile de canale de scurgere, plus parcuri, terenuri de joacă și rezervoare.[99] Dar și aceasta era o veche politică a lui Hoover pe o scară oarecum mai largă. În toate aspectele esențiale, New Deal a continuat corporatismul inovator al lui Hoover. Era ceea ce Walter Lippmann numea în 1935 „Permanentul New Deal". „Politica inițiată de președintele Hoover în toam-

na lui 1929 era ceva absolut fără precedent în istoria americană", scria el. „Guvernul național și-a asumat sarcina de a face ca întreaga ordine economică să opereze în mod prosper [...] măsurile luate de Roosevelt sînt o evoluție continuă a măsurilor lui Hoover."[100]

Intervenționismul Hoover–Roosevelt a fost, așadar, continuu. A funcționat? Istoricii pro-Roosevelt susțin că elementele adăugate de New Deal au adus revigorarea. Istoricii pro-Hoover spun că, dimpotrivă, actele lui Roosevelt au întîrziat ceea ce ale lui Hoover aduceau deja.[101] Din perspectiva anilor '80 pare probabil că ambii au împiedicat o revigorare firească, adusă de deflație. Aceasta a fost, cu siguranță, înceată și slabă. 1937 a fost singurul an destul de bun, cînd șomajul, la 14,3%, chiar a scăzut sub 8 milioane de oameni; dar la sfîrșitul anului economia se afla din nou în cădere liberă — cea mai rapidă cădere înregistrată pînă atunci — iar șomajul, în anul următor, era la 19%. În 1937 producția a depășit pentru scurtă vreme nivelurile din 1929, dar apoi a scăzut din nou. Adevărata revenire la atmosfera de *boom* a anilor '20 s-a simțit abia în lunea de după Ziua Muncii, în septembrie 1939, cînd veștile despre războiul din Europa au aruncat bursa din New York într-o confuzie însuflețită care a șters în sfîrșit amintirea lui octombrie 1929. Doi ani mai tîrziu, valoarea în dolari a producției a depășit în sfîrșit nivelurile din 1929.[102] Keynes însuși, adresîndu-se americanilor în 1940, a admis că războiul era crucial pentru revigorarea economică: „Pregătirile voastre de război, atît de departe de a cere sacrificii, vor constitui un stimul, pe care nici victoria nici înfrîngerea New Deal-ului nu vi l-ar putea oferi, pentru un mai mare consum individual și un standard de viață mai ridicat."[103] Dacă intervenționismul a funcționat, a fost nevoie de nouă ani și un război mondial pentru a demonstra acest lucru.

Succesul politic al lui Roosevelt s-a datorat cu totul altor factori decît eficienței măsurilor sale economice, care erau foarte mult de fațadă, dar s-au transformat, cu timpul, într-un mit de aur. El a demonstrat abilitatea ciudată a unui *rentier* liberal aristocratic (spre deosebire de plebeii realizați prin forțe proprii ca Harding, Coolidge și Hoover) de a-și atrage loialitatea și chiar afecțiunea claselor educate. Proprietarii de ziare i se opuneau lui Roosevelt, dar ziariștii lor îl iubeau, iertîndu-i minciunile frecvente, ascunzînd faptul că le lua banii la pocher (ceea ce îl pierduse pe Harding), supunîndu-se ordinelor lui răutăcioase de a „le face zile fripte" colegilor săi de guvernare.[104] Existau colțuri întunecoase în Casa Albă a lui Roosevelt: propriile sale infidelități, atașamentul pasionat al soției sale față de o altă femeie, maniera lipsită de scrupule, uneori plină de răutate, în care folosea puterea executivă.[105] Nimic din toate acestea nu a fost dezvăluit nici în timpul vieții sale, și nici multă vreme după aceea. Și mai important încă a fost succesul lui la intelectuali, o dată răspîndită vestea că angaja un „trust al creierelor"[106]. De fapt, din anturajul lui Roosevelt numai Harry Hopkins, un lucrător social nu tocmai intelectual, Rexford Tugwell și Felix Frankfurter erau atît radi-

cali cît și influenți: ultimii doi erau într-un dezacord violent, Tugwell fiind un mare etatist de tip stalinist, Frankfurter un anti-business, anti-trust, simbolizînd, la rîndul lui, primul New Deal (1933–1936) și Al Doilea New Deal (1937–1938), care au fost într-o totală contradicție.[107] Nu exista nici un fel de coerență intelectuală în administrația Roosevelt, dar părea un loc în care intelectualitatea se putea simți în largul ei. Printre tinerii capabili care au venit la Washington s-au aflat Dean Acheson, Hubert Humphrey, Lyndon Johnson, Adlai Stevenson, William Fulbright, Abe Fortas, Henry Fowler și, nu în ultimul rînd, Alger Hiss, care ținea întruniri cu alți patru membri New Deal ai unei celule comuniste într-un studio de muzică de pe Connecticut Avenue.[108]

Atacurile la adresa lui Roosevelt nu au făcut decît să-i întărească succesul la inteligență. Un caz curios de acest fel a fost Mencken. În 1926 *New York Times* îl descrisese drept „cel mai puternic cetățean particular din America". Walter Lippmann îl numea „cea mai puternică influență personală asupra acestei întregi generații de oameni educați"[109]. O mare parte a farmecului său consta în atacurile lui feroce la adresa președinților. Theodore Roosevelt era „vulgar, necizelat, excesiv de credul, necinstit, tiranic, vanitos și uneori destul de infantil". Caracteristice pentru Taft erau „lenea și inconsecvența înnăscute". Wilson era „modelul perfect al ticălosului creștin" care voia să impună „un despotism cazac". Harding era un „căpos", Coolidge „meschin, sordid și plicticos, un tip zgîrcit și de nimic, aproape lipsit de orice noțiune de onoare [...] o pramatie îngrozitoare". Hoover avea „un instinct natural pentru manipulatorii josnici, vicioși, frauduloși".[110] Acest tir încînta inteligența și ajuta permanent la rănirea reputației celor spre care era îndreptat. Mencken s-a întrecut pe sine atacîndu-l pe Roosevelt, al cărui iz de colectivism fraudulos îl umplea de o autentică indignare. El era „Führerul", „șarlatanul", înconjurat de „o incredibilă gloată de netrebnici nerușinați", „o bandă de pedagogi semidocți, avocați neconstituționali, lingăi cu capul în nori și alți scamatori jalnici", iar New Deal-ul său „o rachetă politică", „o serie de uimitoare false miracole", cu „permanentele lui apeluri la invidie și ură de clasă", tratînd guvernarea ca pe „o vacă de muls cu 125 de milioane de ugere" și marcat de „nesocotiri frecvente ale unor promisiuni categorice".* Singura consecință a acestor diatribe a fost aceea că Mencken și-a pierdut influența asupra tuturor celor sub treizeci de ani.

* Mencken era el însuși descris ca un dihor, un prusac, un lingău al britanicilor, o hienă urlătoare, un parazit, o corcitură jegoasă, un măgar afectat, o creatură dezgustătoare, cu sufletul putred, o pacoste publică, o împuțiciune literară, un saltimbanc, un gargarist, un isteric încrezut, un paria, un renegat literar și un elefant educat care scria în jargonul unui imbecil.(Charles Fecher, *Mencken: A Study of His Thought*, New York, 1978, notă p. 179).

Într-adevăr, intelectualii savurau paranoia celor bogați și convenționali, precum și extraordinara vehemență și fertilitate a imaginației cu care era atacat Roosevelt. Vecinul său din Hyde Park, Howland Spencer, îl numea „un răsfățat frustrat, un imbecil cu capul mare, cu complexul Messia și cu minte de cercetaș"; pentru senatorul Thomas Schall din Minnesota era un „Ludovic al XIV-lea cu mintea slabă"; Owen Young, președinte al General Electric, afirma că „bolborosea pentru el însuși", senatorul William Borah din Idaho spunea că își petrecea timpul în birou făcînd păpuși din hîrtie. Conform zvonurilor (adesea apărînd în pamflete), era nebun, cu mintea slabă, un dependent de droguri irecuperabil care izbucnea într-un rîs isteric la conferințele de presă, un impostor (adevăratul Roosevelt era într-un azil de nebuni), tratat de un psihiatru deghizat ca valet la Casa Albă, și trebuia ținut în cămașă de forță în cea mai mare parte a timpului. Se spunea că fuseseră puse gratii la ferestre pentru a-l împiedica să se arunce (același zvon apăruse și în ultima perioadă wilsoniană; gratiile, de fapt, îi protejaseră pe copiii lui Theodore Roosevelt). Se spunea că suferea de un complex al lui Oedip, un „complex al inimii de argint", că era bolnav de inimă, de lepră, de sifilis, de incontinență, impotență, cancer, că intra în come sau că poliomielita îi „urca în mod inexorabil spre cap". Era numit Svengali, Micul lord Fauntleroy, un neghiob, o Julietă politică modernă „făcînd dragoste cu poporul de la balconul Casei Albe", un mincinos, comunist, tiran, sperjur, fascist, socialist, Demoralizatorul, Codoșul, Delapidatorul, iritabil, insolent, nesăbuit, nemilos, gafeur, scamator, impostor, parvenit ageamiu, autocrat găunos, un tip care încuraja înjurăturile și „argoul murdar" și „subjugator al spiritului uman".[111] Traversînd Atlanticul pe *Europa*, chiar înainte de alegerile din 1936, Thomas Wolfe consemna că, atunci cînd a spus că vota cu Monstrul,

> ... morga aristocraților s-a făcut țăndări. Gîturi de fecioare care cu o clipă înainte erau tot atît de albe și de grațioase ca ale unei lebede s-au umflat dintr-o dată atît de tare de mînie patriotică încît colierele de diamante și șiragurile de perle au pocnit și au sărit în toate părțile ca țîșnite din arc. Mi s-a spus că dacă votam cu acest comunist nemernic, cu acest fascist sinistru, cu acest socialist uneltitor și intrigant și cu banda lui de conspiratori, nu mai aveam nici un drept să mă consider cetățean american.[112]

Pe acest fundal Roosevelt a cîștigat cea mai mare dintre victoriile electorale în 1936, cu 27 477 000 la 16 680 000 de voturi, conducînd în toate statele, mai puțin două (Maine și Vermont), și aducînd după sine enorme majorități democratice în ambele camere ale Congresului. Atracția exercitată de Roosevelt asupra tinerilor, a progresiștilor și a intelectualilor a supraviețuit chiar și abandonării inovațiilor New Deal-ului în 1938 și căderii lui în mîinile mahărilor mecanismului democratic din Marile Orașe care i-au asigurat realegerea în 1940 și în 1944.

Adevărul este că Roosevelt părea să fie în ton cu spiritul anilor '30, care repudiase virtuțile întreprinderii capitaliste și le îmbrățișase pe cele ale colec-

tivismului. Eroii anilor '20 fuseseră oamenii de afaceri, acel tip de titani, conduși de Thomas Edison, care îi susținuseră în chip declarat pe Harding și pe Coolidge. Crahul din 1929 și urmările lui au slăbit credința în acest panteon. Prin 1931 Felix Frankfurter îi scria lui Bruce Bliven, editorul ziarului *New Republic*: „Cred că nimic nu susține sistemul actual mai mult decît adularea nemărginită a succesului și credința tulburătoare pe care o avem în zeii finanțelor și ai afacerilor. [...] Cred că este profund important ca această credință să fie subminată. Subminați încrederea în măreția lor și veți fi îndepărtat multe dintre piedicile importante în explorarea problemelor economice și sociale."[113] În 1932 acest proces era în mare măsură complet, ajutat de revelații ca aceea că J.P. Morgan, de exemplu, nu plătise nici un impozit în ultimii trei ani ori că Andrew Mellon fusese antrenat de un expert din propriul său Departament de Finanțe în arta evaziunii fiscale.

Pierderea încrederii în oamenii de afaceri importanți a coincis cu descoperirea neașteptată și copleșitoare a faptului că Uniunea Sovietică exista și că ea oferea o alternativă uluitoare și extrem de relevantă la agonia Americii. Stuart Chase își încheia *A New Deal* cu întrebarea: „De ce să se distreze numai rușii cu refacerea lumii?"[114] Primul Plan Cincinal sovietic fusese anunțat în 1928, dar importanța lui a fost sesizată de scriitorii americani abia patru ani mai tîrziu. Apoi a apărut o avalanșă de cărți care ridicau în slăvi planificarea de tip sovietic și o fluturau ca pe un model pentru America. Joseph Freeman: *The Soviet Worker* (*Muncitorul sovietic*), Waldo Frank: *Dawn in Russia* (*Zori în Rusia*), William Z. Foster: *Towards Soviet America* (*Spre o Americă sovietică*), Kirby Page: *A New Economic Order* (*O nouă ordine economică*), Harry Laidler: *Socialist Planning* (*Planificarea socialistă*), Sherwood Eddy: *Russia Today: What Can We Learn From It?* (*Rusia astăzi: ce putem învăța de la ea?*), toate publicate în 1932, se adăugau autobiografiei prosovietice de mare succes a lui Lincoln Steffens, care apăruse cu un an înainte, și anunțau un tratat și mai influent încă, *The Coming Struggle for Power* (*Iminenta luptă pentru putere*) al comunistului britanic John Strachey, care a apărut în 1933.[115]

America a fost și este o societate milenaristă în care așteptările vanitoase pot cădea cu ușurință într-o catastrofală pierdere a credinței. La începutul anilor '30 au fost emigrări în masă. Cînd Amtorg, agenția de comerț sovietică, a anunțat că se caută 6 000 de muncitori calificați, s-au înscris peste 100 000 de americani. Pentru actorul Will Rogers: „Ticăloșii ăia din Rusia, cu adunătura lor de nebuni, au cîteva idei grozave. [...] Gîndiți-vă numai la o țară în care toată lumea merge la muncă." „În zilele noastre, toate drumurile duc la Moscova", declara Steffens; iar Strachey îi răspundea ca un ecou: „A călători din lumea capitalistă pe teritoriul sovietic înseamnă a trece din moarte în naștere." Trebuie să analizăm acum ironia macabră și inconștientă a acestor remarce.

8

Demonii

Chiar în momentul în care inteligheņția americană căuta în Europa totalitaristă susținere și îndrumare spirituală în planificarea ordonată, ea se îmbarca de fapt în două decenii de o ferocitate și dezolare fără precedent — relativismul moral într-o încarnare monstruoasă. La 21 decembrie 1929 Stalin își sărbătorise cea de-a cincizecea aniversare, ca stăpîn absolut al unei autocrații pentru care, în termeni de sălbăticie concentrată, nu a putut fi găsită vreo paralelă în istorie. Cu cîteva săptămîni înainte, pe cînd Bursa din New York se prăbușea, el ordonase colectivizarea forțată a țăranilor ruși, operație ce a implicat mai multe pierderi materiale decît orice s-ar fi întîmplat în Wall Street, și un masacru uman la o scară pentru care nici o tiranie de pînă atunci nu avusese mijloacele fizice necesare, ba nici chiar voința de a-l produce. La vremea cînd John Strachey scria despre evadarea din moartea capitalistă spre a afla nașterea sovietică, această sinistră ispravă de inginerie socială fusese înfăptuită. Muriseră cinci milioane de țărani; de două ori mai mulți oameni în lagărele de muncă. De asemenea, la vremea aceea, Stalin căpătase un discipol, un admirator și un rival în persoana lui Hitler, controlînd o autocrație similară și planificînd sacrificii umane pe altarul ideologiei pe o scară și mai amplă. Pentru americani, așadar, era o chestiune de a se muta dintr-o Arcadie zdrobită într-un *pandaemonium* activ. Demonii preluaseră controlul.

La moartea lui Lenin, în 1924, autocrația lui era desăvîrșită și Stalin, ca secretar general al partidului, o moștenise deja. Tot ce mai rămăsese de făcut era eliminarea rivalilor la puterea absolută. Pentru asta Stalin era bine echipat. Acest fost seminarist și asasin revoluționar era pe jumătate gangster, pe jumătate birocrat. Nu avea idealuri; nici concepte ideologice proprii. Conform compozitorului Șostakovici, Stalin voia să fie înalt, cu mîini puternice. Pictorul de curte Nalbadian i-a îndeplinit această dorință fixînd unghiul de privire de jos în sus și înfățișîndu-și stăpînul cu mîinile încrucișate pe burtă; mai mulți alți pictori de portrete au fost împușcați.[1] Stalin avea doar 1,62 m înălțime, era slab și cu fața ciupită de vărsat. O descriere a lui de la poliția țaristă, făcută pe cînd el avea douăzeci și doi de ani, nota că al doilea și al treilea deget de la piciorul său stîng erau lipite; în plus, din cauza unui accident suferit în copilărie, cotul stîng îi era înțepenit și brațul mai scurt, iar

palma stîngă considerabil mai groasă decît dreapta. După cum spunea Șostakovici, își tot ascundea mîna dreaptă. Buharin, cu doi ani înainte de a fi omorît, spunea că, după părerea lui, Stalin suferea amarnic din pricina acestor infirmități și a unei incapacități intelectuale reale ori imaginare. „Această suferință este, probabil, trăsătura lui cea mai umană"; dar îl făcea să se răzbune pe oricine ar fi părut mai capabil: „Este ceva diabolic și inuman în nevoia lui de a se răzbuna pe toată lumea pentru această suferință. E un om mărunt, rău; nu, nu un om, ci un diavol."[2] Stalin nu avea pasiunea ideologică a lui Lenin pentru violență. Dar era în stare de violențe nelimitate pentru a-și atinge scopurile sau chiar fără vreun motiv anume; și cîteodată nutrea sentimente răzbunătoare împotriva unora ani în șir înainte de a-i executa. Și-a făcut ucenicia în violența pe scară largă ca președinte al Regiunii Militare a Caucazului de Nord în 1918, cînd a decis să acționeze împotriva „specialiștilor săi militari burghezi" pe care îi suspecta de lipsă de entuziasm pentru omoruri. Șeful de Stat Major al regiunii, colonelul Nosovici, relata: „Ordinul lui Stalin era scurt: «Împușcați-i!»... Un mare număr de ofițeri au fost ridicați de Ceka și împușcați imediat, fără proces."[3] La vremea aceea Stalin se plîngea și de toți trei comandanții Armatei Roșii din zonă trimiși lui de Troțki, și mai tîrziu i-a purtat pică pentru asta. A pus să fie omorîți toți în 1937–1939.[4]

Totuși imediat după atacul cerebral al lui Lenin și luînd aminte la criticile pe care i le adusese acesta, Stalin a căutat să preia puterea pozînd în moderat și în om cu o orientare de centru. Problema lui era următoarea. Controlînd Secretariatul în rapidă extindere, Stalin practic controla deja aparatul de partid și era în măsură să umple Comitetul Central cu propriii săi oameni. În Politbiuro însă, patru figuri importante stăteau între el și autocrația sa: Troțki, cel mai celebru și mai feroce dintre bolșevici, care controla armata; Zinoviev, care conducea organizația de partid din Leningrad — pe care Stalin, și atunci și mai tîrziu, a urît-o în mod special; Kamenev, care controla organizația de partid din Moscova, acum cea mai importantă; și Buharin, principalul teoretician. Primii trei aveau înclinații spre stînga, ultimul spre dreapta, iar modul în care Stalin i-a divizat și i-a folosit pentru a se distruge între ei și apoi și-a însușit politicile lor după caz — se pare că nu avea nici una proprie — este un exercițiu clasic în politica puterii.

Este important să înțelegem că, așa cum Lenin a fost creatorul noii autocrații, al instrumentelor sale, precum și al practicării terorii în masă, tot așa nu au existat nevinovați în rîndurile moștenitorilor lui. Toți erau ucigași înrăiți. Chiar și Buharin, despre care Lenin spunea că era „moale ca ceara" și care a fost prezentat ca inițiator al „socialismului cu față umană"[5], era un delator inveterat, „un temnicer al celor mai buni comuniști", după cum era numit cu amărăciune.[6] Zinoviev și Kamenev erau lideri de partid complet fără scrupule. Troțki, care după căderea sa se recomanda drept un adept al democrației de partid și care a fost descris în mod apoteotic de către dis-

cipolul și hagiograful său Isaac Deutscher ca o sumă a tot ce era mai nobil în mișcarea bolșevică, nu a fost niciodată mai mult decît un sofisticat gangster politic.[7] El a înfăptuit originalul puci din octombrie 1917 și apoi a măcelărit opozanții regimului într-o frenezie teribilă. El a fost cel care a ținut prizonieri copiii și soțiile ofițerilor țariști, amenințînd să-i împuște pentru neîndeplinirea ordinelor sovietelor, procedeu transformat curînd în sistem. Era la fel de nemilos și cu cei din tabăra lui, împușcînd comisari și comandanți din Armata Roșie care „dădeau dovadă de lașitate" (adică se retrăgeau), aceasta avînd să devină o practică stalinistă universală; soldații erau decimați.[8] Troțki adopta întotdeauna linia de acțiune cea mai crudă. A inventat munca obligatorie și a distrus sindicatele independente. A folosit o brutalitate inimaginabilă în înăbușirea revoltei marinarilor de la Kronstadt și chiar se pregătea să recurgă la gaz otrăvitor atunci cînd aceasta a fost înfrîntă.[9] Ca și Lenin, el se identifica cu istoria și susținea că istoria se afla deasupra tuturor convingerilor morale.

Troțki a rămas pînă la capăt un relativist moral de tipul cel mai periculos. „Problemele de morală revoluționară", scria el în ultima carte, postumă, „se împletesc cu problemele de tactică și strategie revoluționare."[10] Nu existau noțiuni cum ar fi criteriile morale; doar criterii de eficiență politică. El spunea că era drept să fie asasinați copiii țarului, cum făcuse el, căci era folositor din punct de vedere politic și cei care comiseseră fapta reprezentau proletariatul; Stalin însă nu reprezenta proletariatul — el devenise un „exces birocratic" — și prin urmare nu era drept ca el să-i asasineze pe copiii lui Troțki.[11] Adepții lui Troțki sînt, desigur, notorii pentru atașamentul lor față de acest cod etic definit în mod subiectiv și pentru disprețul față de moralitatea obiectivă.

Termenul „troțkist", folosit pentru prima dată ca termen pentru abuz de către Zinoviev, a fost definit în forma sa matură de către Stalin, care a creat distincția între „revoluție permanentă" (Troțki) și „revoluție într-o singură țară" (Stalin). De fapt, cu toții au crezut în revoluția mondială imediată și toți au trecut la consolidarea regimului atunci cînd aceasta nu s-a produs. Troțki voia să continue să insiste cu industrializarea mai repede decît Stalin, dar amîndoi au fost, de la început și pînă la sfîrșit, oportuniști. Absolviseră la același abator și disputa lor era, în esență, despre cine ar trebui să fie noul mare preot al acestuia. Dacă ar fi cîștigat Troțki, probabil că ar fi fost și mai setos de sînge decît Stalin. Dar el nu ar fi rezistat: îi lipseau abilitățile necesare supraviețuirii.

Într-adevăr, lui Stalin i-a fost ușor să-l distrugă. Luptele interne sovietice au avut întotdeauna de-a face mai degrabă cu ambiția și frica decît cu politicile. Deși Kamenev și Zinoviev erau în mare măsură în acord cu linia de stînga a lui Troțki, Stalin a format împreună cu ei un triumvirat pentru a-l împiedica să folosească Armata Roșie ca să regizeze un puci personal. El i-a folosit pe cei doi stîngiști pentru a-l doborî pe Troțki și a fost în stare

apoi să-i prezinte pe ei ca violenți și impulsivi și pe el însuși ca slujitor al moderației. Toate mișcările cruciale au fost făcute în 1923, cînd Lenin se afla încă în comă. Stalin și-a încercat puterile în vară, punînd OGPU să aresteze o serie de membri de partid pentru „indisciplină" și convingîndu-i pe cei doi aliați stîngiști ai săi să aprobe arestarea primei victime bolșevice importante, Sultan-Galiev (de fapt, Stalin nu l-a omorît decît abia șase ani mai tîrziu).[12] Tot timpul el și-a asigurat pas cu pas susținători în organizațiile locale și în CC.

Troțki a făcut toate greșelile cu putință. În timpul vizitei sale din 1920 Bertrand Russell notase deja malițios contrastul dintre histrionismul și vanitatea lui Troțki și lipsa acestor slăbiciuni la Lenin. O relatare a unui martor ocular despre ședința Politbiuroului din 1923–1924 arată că Troțki nu s-a obosit niciodată să-și ascundă disprețul față de colegii săi, uneori ieșind și trîntind ușa după el sau întorcîndu-se ostentativ cu spatele și citind un roman.[13] Desconsidera ideea de intrigă politică și încă și mai mult truda ingrată care o însoțea. Nu a încercat niciodată să folosească armata, pentru că punea partidul pe primul loc; dar nu a avut grijă să-și asigure susținători nici în partid. Trebuie să fi fost consternat cînd l-a atacat pentru prima dată pe Stalin în toamna lui 1923 și a descoperit cît de bine „înșurubat" era acesta. Troțki voia să cîștige fără să asude, o greșeală fatală pentru un gangster care nu putea apela din mafie la public. Era adesea fie bolnav, fie plecat; niciodată prezent atunci cînd trebuia. A pierdut pînă și funeraliile de stat ale lui Lenin, o greșeală gravă, căci a fost prima mișcare a lui Stalin pentru restaurarea în viața rușilor a elementului reverențial care dispăruse în mod atît de trist după distrugerea tronului și a Bisericii.[14] Curînd Stalin a început să reînvie vechile certuri dintre Troțki și Lenin. La cel de-al XIII-lea Congres al Partidului, din mai 1924, l-a etichetat pe Troțki cu termenul leninist de „fracționalist". Troțki a refuzat să-și retragă critica potrivit căreia Stalin căpăta prea multă putere. Dar el nu putea contesta condamnarea de către Lenin a opoziției interne și, ca un om acuzat de erezie de către Inchiziție, el a fost dezarmat de propria-i credință religioasă. „Tovarăși", a recunoscut el, „nici unul dintre noi nu dorește să aibă dreptate sau poate avea dreptate împotriva partidului. Partidul are pînă la urmă dreptate întotdeauna. [...] Știu că nu poți avea dreptate împotriva partidului. Poți avea dreptate numai cu partidul și prin partid, căci istoria nu a creat nici o altă cale către înțelegerea a ceea ce este drept."[15] Cum Stalin controla deja partidul, cuvintele lui Troțki au făurit dalta ce avea să-i zdrobească țeasta șaisprezece ani mai tîrziu.

Pînă la sfîrșitul lui 1924 Stalin, scoțînd castanele din foc cu mîinile lui Kamenev și Zinoviev, crease erezia „troțkismului" și o lega de disputele anterioare dintre Troțki și Lenin, care fusese îmbălsămat și așezat în mormîntul său apoteotic cu cinci luni în urmă. În ianuarie 1925 Stalin i-a putut smulge astfel lui Troțki controlul armatei cu întreaga aprobare a partidului. Membrii de partid erau informați acum că rolul lui Troțki în Revoluție fu-

sese cu mult mai mic decît pretindea el și fața lui era ștearsă din fotografiile relevante — primul exemplu de rescriere stalinistă a istoriei.[16] Primul înlocuitor al lui Trotki în funcția de șef al armatei, Frunze, s-a dovedit stîngaci; așa că se pare că Stalin a pus să fie asasinat în octombrie 1925 în cursul unei operații pe care medicii îi recomandaseră să n-o facă.[17] Succesorul lui, o creatură ce avea să fie cunoscută mai tîrziu ca mareșalul Voroșilov, s-a dovedit a fi total supus și a acceptat infiltrarea rapidă în armată a OGPU, care acum era controlată de Stalin.

O dată distrus Trotki (acesta a fost exclus din Politbiuro în octombrie 1926, din partid în luna următoare, trimis în exil în 1928 și expulzat din Rusia în 1929; asasinat la ordinul lui Stalin în Mexic, în 1940), Stalin s-a întors asupra aliaților săi stîngiști. La începutul lui 1925 i-a furat de sub nas lui Kamenev organizația de partid moscovită mituindu-l pe adjunctul său, Uglanov. În septembrie i-a adus pe Buharin și dreapta sa pentru a-l ajuta într-un atac frontal asupra lui Zinoviev–Kamenev, pe care la Congresul Partidului din decembrie i-a înfrînt în mod decisiv. Imediat după aceea, cel mai de încredere și mai crud acolit al lui Stalin, Molotov, a fost trimis la Leningrad cu o puternică ceată de „grei" din partid pentru a zdrobi aparatul de partid al lui Zinoviev și a-l prelua — în esență, aceleași metode, dar la o scară mai mare, pe care le folosea Al Capone ca să-și extindă teritoriul în Chicago cam la aceeași vreme.[18] Înfricoșat, Zinoviev și-a unit forțele cu Trotki, omul la distrugerea căruia ajutase. Dar era prea tîrziu: au fost amîndoi excluși imediat din partid, iar la al XV-lea Congres al Partidului din decembrie 1926, protestul lui Kamenev a fost înăbușit de numeroșii staliniști instruiți cu grijă care îngroșau acum rîndurile partidului. Imitîndu-l în mod conștient pe Lenin, Stalin s-a întors în mod deschis împotriva foștilor săi aliați: „Destul, tovarăși, trebuie să punem capăt acestui joc. Discursul lui Kamenev este cel mai mincinos, mai ipocrit, mai ticălos și mai potlogăresc dintre toate discursurile opoziției rostite de la această tribună."[19]

În momentul în care stînga a fost înfrîntă și dezarmată, Stalin a început să adopte politica ei de a presa țăranii să grăbească industrializarea, pregătind astfel mijloacele prin care să zdrobească dreapta și pe Buharin. Marea înfruntare a avut loc la 10 iulie 1928 la o ședință a Comitetului Central, cînd Buharin a susținut că deși culacul în sine nu era o amenințare — „putem să-l doborîm cu mitraliera" — colectivizarea forțată ar uni toți țăranii împotriva guvernului. Stalin l-a întrerupt cu sinistră cucernicie: „Un vis cumplit, dar Dumnezeu e milostiv!"[20] Dumnezeu, poate; nu și secretarul general. În ziua următoare, un Buharin speriat, vorbind în numele aliaților săi Rîkov, șeful oficial al guvernului, și Tomski, docilul lider „sindical", a avut o întîlnire secretă cu Kamenev și s-a oferit să formeze un front comun pentru a-l opri pe Stalin. Își dădea seama acum, spunea el, că pe Stalin nu îl interesa în primul rînd politica, ci doar puterea: „*El* o să ne sugrume. E un intrigant lipsit de principii care subordonează totul setei lui de putere. Își poate schim-

ba oricînd teoriile pentru a scăpa de cineva. [Este] Genghis Han!" Se pare că a crezut că Iagoda, de la OGPU, li se va alătura; dar fusese greșit informat.[21] Nici unul dintre acești bărbați neliniștiți nu avea în organismele de partid importante suportul numeric necesar pentru un vot împotriva lui Stalin; nici mijloacele, sub forma unor oameni înarmați și instruiți, pentru a-l înlătura prin forță; nici priceperea și hotărîrea — de care el dăduse dovadă din plin — pentru a-l distruge prin intrigi. În 1929 se terminase cu ei: Rîkov a fost demis din postul de prim-ministru, Tomski dat jos de la conducerea sindicatelor și amîndoi, plus Buharin, forțați să își recunoască public greșelile (Kamenev și Zinoviev o făcuseră deja). Acum puteau fi judecați și omorîți în liniște.

Stalin începuse deja să perfecteze punerea în scenă a terorii. Inspirîndu-se din amintirile lui seminariste, a aranjat ședințe de partid pentru a regiza un îndelung repetat dialog antifonic între el și acoliții săi, în care el propunea moderație în tratamentul aplicat „dușmanilor" partidului și acoliții insistau pentru severitate. Astfel, cerînd cu reticență expulzarea lui Trotki și Zinoviev, Stalin spunea că el fusese împotriva acesteia pînă atunci și că fusese „înjurat" de „bolșevicii cinstiți" pentru că dăduse dovadă de prea multă indulgență. Acoliții: „Da — și încă vă mai înjurăm pentru asta."[22] În mai–iulie 1929 Stalin a pus în scenă primul dintre procesele sale spectacol, împotriva unor ingineri de mine din Donbass acuzați de sabotaj. Scenariul a fost scris de I.G. Evdokimov, un înalt funcționar OGPU, o creație a lui Stalin, și unul din rolurile principale l-a avut fiul în vîrstă de doisprezece ani al unuia dintre acuzați, care și-a denunțat tatăl și a cerut executarea lui.[23] Adevăratul șef al OGPU, Menjinski, s-a opus acestui proces și la fel au făcut și cîțiva membri al Politbiuroului.[24] Dar a fost ultima dată cînd Stalin a întîmpinat o opoziție autentică din interiorul poliției secrete sau al mecanismului securității. Spre sfîrșitul anului el a ordonat împușcarea înaltului funcționar OGPU Iakov Bliumkin, primul membru de partid executat pentru un delict intrapartid.[25]

De atunci încolo procesele s-au desfășurat exact așa cum le-a plănuit Stalin, pînă la ultima scenă de indignare în masă, ca o gigantică producție a cineastului sovietic Serghei Eisenstein. În timpul procesului „partidului industrial" din anul următor, galeria striga, la intervale stabilite cu grijă, „Moarte sabotorilor!" și pe străzile din preajmă mii de muncitori mărșăluiau strigînd „Moarte, moarte, moarte!"[26] În 1929 Stalin crease termenul generic de *Stahtitî* (sabotori) pentru toți cei pe care voia să-i distrugă. După cum spunea el, „*Stahtitî* pîndesc acum în toate ramurile industriei noastre. Mulți, dar nici pe departe toți, au fost prinși [...] sabotajul este cu atît mai important pentru că este legat de capitalul internațional. Sabotajul burghez este un semn neîndoielnic că elementele capitaliste își adună forțele pentru noi atacuri asupra Uniunii Sovietice."[27] Se apropia cu pași repezi de momentul în care

nu mai trebuia decît să pomenească o listă de nume Comitetului Central și primea pe loc instrucțiunile: „Arestați, judecați, împușcați!"[28]

În timp ce întărea vînătoarea de vrăjitoare și alimenta paranoia și isteria, Stalin își construia propria apoteoză ca moștenitor al zeificatului Lenin. Încă din 1924–1925, Iuzovka, Iuzovo și Țarițîn au devenit Stalino, Stalinski, Stalingrad; serbările consacrate împlinirii a cincizeci de ani, la sfîrșitul lui 1929, au fost însă cele ce au marcat începutul nu numai al guvernării personale nestingherite a lui Stalin, ci și al cultului lui Stalin în plenitudinea lui sinistră, cu denumiri precum Stalinabad, Stalin-Aul, Staliniri, Stalinissi, Stalino, Stalinogorsk, Stalinsk, Muntele Stalin răsărind pe toată întinderea Imperiului Sovietic și cu apariția litaniilor staliniste: Omul de Oțel, Bolșevicul de Granit, Leninistul de Aramă, Soldatul de Fier, Geniul Universal[29], o formă de adorare a conducătorului care amintea de faraonii egipteni. În timp ce guvernarea sovietică devenea mai hieratică și liturgică în aparență și mai terorizantă în esență, „știința" sovietică a pășit în irațional, grupări cvasireligioase de „gînditori de frunte", cunoscuți după caz sub numele de Geneticieni, Teleologi, Mecaniciști și Dialecticieni — și mai erau mulți alții — luptîndu-se să cîștige aprobarea lui Stalin pentru teoriile lor atotcuprinzătoare despre progresul fizic.[30] Unii dintre experții de la curtea lui Stalin erau pregătiți să susțină că, sub conducerea „Omului de Oțel" voința umană putea depăși orice, și ceea ce pînă atunci fusese privit drept legi ale naturii sau ale economiei putea fi suspendat. După spusele unuia dintre economiștii săi, S.G. Șumilin, „sarcina noastră nu este de a studia economia, ci de a o schimba. Nu sîntem îngrădiți de nici o lege"[31].

Pe acest fundal de iraționalitate, și prin urmare emancipat de orice sistem economic sau moral, și-a desfășurat Stalin colosalul exercițiu de inginerie socială, distrugerea țărănimii ruse independente. După cum am văzut, țăranii fuseseră cei care au făcut posibil puciul lui Lenin; și care mai tîrziu, sfidîndu-l, i-au impus capitularea pe care a ascuns-o sub eufemismul de Noua Economie Politică. În numele continuității leninismului și al NEP, Stalin distrusese stînga în anii 1924–1928. Dar acum sosise timpul cumplitei răzbunări pe mulțimile rurale care umiliseră puterea sovietică.

Ceea ce a făcut Stalin acum nu avea nici o bază teoretică nici în marxism, nici în nimic altceva. Avea însă o anumită logică monstruoasă. Nu există punct de echilibru într-un stat care se autosocializează. Trebuie să meargă fie înainte, fie înapoi. Dacă nu merge înainte, forța sistemului de piață, care exprimă anumite instincte omenești primare de schimb și acumulare, se va reafirma mereu, și capitalismul își va face din nou apariția. Atunci, statul socialist embrionar se va prăbuși. Ca socialismul să meargă înainte, el trebuie să insiste în continuare pe industrializarea pe scară largă. Asta înseamnă mai multă hrană pentru muncitori; și mai multă hrană la export pentru a obține bani de investiții de capital. Pe scurt, țăranii trebuie să plătească pentru progresul socialist. Și cum ei nu sînt dispuși să plătească de bunăvoie,

trebuie folosită forța, în cantități tot mai mari, pînă cînd voința lor este înfrîntă și dau ceea ce li se cere. Aceasta e logica amară a puterii socialiste pe care Stalin a deprins-o în anii '20: nu exista un punct de echilibru stabil între o întoarcere la capitalism și folosirea nelimitată a forței.[32]

Această logică reprezenta un contrapunct sinistru la etapele succesive ale distrugerii de către Stalin a opozanților săi de stînga sau dreapta. Troțki, Zinoviev și Kamenev susținuseră întotdeauna că țăranul nu avea să predea niciodată destule alimente de bunăvoie și că trebuia obligat iar, dacă era nevoie, zdrobit. Stalin i-a îndepărtat, folosind argumentul că plănuiseră să „jefuiască țărănimea", care era „aliatul clasei muncitoare" și nu trebuia supusă la „o presiune crescîndă."[33] Recolta din 1927 a fost însă săracă și acesta a constituit momentul în care a început să opereze logica socialismului. Țăranii stocau toată hrana pe care o aveau; nu voiau să ia banii de hîrtie ai guvernului, cu care nu puteau cumpăra nimic folositor. Astfel, comunismul lui Lenin, bazat pe teoria sprijinirii celor 76,7 milioane de „țărani mijlocii" și a celor 22,4 milioane de „țărani săraci" împotriva celor 5 milioane de „culaci" (de fapt aceste distincții nu puteau fi făcute decît pe hîrtie; toți țăranii urau guvernul), a căzut.[34]

În ianuarie 1928, fără alimente la oraș, fără exporturi de cereale și într-o criză din ce în ce mai mare de valută străină, Stalin și-a dezlănțuit primele atacuri asupra țăranilor, trimițînd 300 000 de activiști de partid în sate, o repetare a procesului de expropriere folosit în 1918. S-au raportat curînd atrocități, înveșmîntate în sintagme precum „competiție între cooperativele agricole", „încălcări regretabile ale legalității sovietice", „alunecarea în metodele comunismului de război", „greșeli administrative" și așa mai departe. Și mai sinistră era tendința crescîndă a purtătorilor de cuvînt ai lui Stalin de a băga toți țăranii în aceeași oală. Molotov vorbea de obligarea „țăranului de mijloc să se cumințească"; Mikoian acuza „țăranul sărac" că s-ar fi aflat „sub influență culăcească". În 1928 s-au raportat aproximativ 1 400 de „acte teroriste" comise de țărani (adică rezistență la confiscarea de alimente prin forță armată). Un culac prins cu o pușcă a remarcat ironic: „Deci la asta se reduce războiul claselor." Registrele regiunii Smolensk, capturate de naziști și publicate mai tîrziu, ne dau singura posibilitate de a cunoaște, prin documente nefiltrate, clocotitoarea agonie a țăranilor. Pentru prima dată Stalin a folosit cuvîntul „lichidați" referindu-se la „prima campanie serioasă a elementelor capitaliste din sate împotriva puterii sovietice". Oricine crede că politica se poate face fără neplăceri, a remarcat el cinic, „nu e un marxist, ci un prost".[35]

Dar furtul alimentelor de la țărani i-a determinat să semene mai puțin, și recolta din 1928 a fost și mai proastă. În toamna lui 1928 nevoia lui Stalin de valută era disperată, după cum știm din ceva complet diferit, vînzările secrete pe scară largă de comori de artă rusești în Occident. În noiembrie 1928, conform spuselor unuia dintre curatorii Ermitajului din Leningrad,

Tatiana Cernavina, „ni s-a ordonat ca în timpul cel mai scurt posibil să organizăm întreaga colecție a Ermitajului «pe principiile formațiilor sociologice»... și ne-am apucat să fărîmițăm o colecție pentru crearea căreia fuseseră necesari mai bine de o sută de ani“[36]. Picturile au ajuns la milionari din lumea largă. Cel mai mare cumpărător a fost Andrew Mellon, care în 1930–1931 a cumpărat cu 6 654 053 de dolari douăzeci și unu de tablouri, între care cinci Rembrandt, un Van Eyck, două Franz Hals, un Rubens, patru Van Dyck, două Rafael, un Velasquez, un Botticelli, un Veronese, un Chardin, un Tiziano și un Perugino — probabil cea mai mare comoară transportată vreodată în bloc și atît de ieftin. Toate au ajuns în Galeria Națională din Washington, creată practic de Mellon. Una din marile ironii ale acestei perioade este că, într-un moment în care inteligheția îl jupuia pe Mellon pentru evaziune fiscală și compara mersul lin al economiei planificate sovietice cu criza din America, el exploata în secret nevoile disperate ale liderilor sovietici pentru a pune bazele uneia dintre cele mai frumoase colecții publice din America.[37] Valoarea în dolari a achizițiilor lui Mellon ajungea la o treime din toate exporturile sovietice în SUA înregistrate oficial în 1930.

Printr-o ironie și mai înspăimîntătoare, exemplul întreprinderii de succes din America a fost ceea ce l-a făcut în cele din urmă pe Stalin să-și abandoneze politica epuizantă de extorcare a grînelor de la țăranii independenți și să-i bage pe toți cu forța în gospodării colective. Pînă atunci Stalin negase mereu că gospodăriile colective și cooperativele erau diferite, descriind gospodăria colectivă ca pur și simplu „tipul cel mai pronunțat de cooperativă de producție“[38]. Ca atare, era o instituție voluntară. Dar în 1928 Stalin a auzit de marea fermă Campbell din Montana, care acoperea peste 30 000 de hectare, cel mai mare producător individual de cereale din lume.[39] A hotărît să întemeieze astfel de „fabrici de grîne“ în Rusia, la o scară uriașă. În același an, a fost comasată una de 150 000 de hectare în Caucaz. Această unitate era echipată cu 300 de tractoare, iar tractorul (ca opus plugurilor de lemn, din care în octombrie 1927 încă se mai foloseau 5,5 milioane în Rusia) a devenit pentru Stalin un simbol al viitorului, așa cum fusese electricitatea pentru Lenin. Și-a pus oamenii să-i acuze pe culaci de o campanie antitractoare, spunînd că răspîndeau zvonuri despre „anticristul venind pe pămînt călare pe un cal de oțel“, despre vaporii de benzină „otrăvind“ solul și despre zicătorile de pe Volga: „Tractorul sapă adînc, pămîntul se usucă tot“. De fapt, țăranii mai bogați erau cei care cumpărau tractoare îndată ce și le permiteau. Impunerea de către Stalin a ceea ce el numea „coloane de tractoare“ și „stații de tractoare“ asupra colectivelor a dus la ceea ce unul dintre puținii observatori independenți descria drept „tratare neglijentă a utilajelor pe toate terenurile naționalizate“ și „flote întregi de tractoare stricate“ care „pătează peisajul Rusiei“.[40] Acest lucru era însă caracteristic pentru ignoranța lui Stalin privind ceea ce se petrecea cu adevărat în satele rusești — ignoranță împărtășită, desigur, și de Lenin la vremea lui. După spusele lui Hrușciov, Stalin

era „izolat de popor și nu se ducea niciodată nicăieri. [...] Ultima dată cînd a vizitat un sat a fost în ianuarie 1928."[41] Întreaga operațiune gigantică de colectivizare, implicînd aproximativ 105 milioane de oameni, a fost condusă din biroul lui Stalin de la Kremlin.

Nu că s-ar fi făcut cine știe ce planificare deliberată și rațională. Dimpotrivă. Opinia împotriva folosirii forței pentru a-i aduce pe țărani în ferme de stat fusese privită întotdeauna ca inatacabilă. Ea se baza pe afirmația lui Engels din *Chestiunea țărănească în Franța și Germania* (1894): „Cînd vom cîștiga puterea de stat, nu vom încerca să ni-i apropiem pe țăranii săraci prin forță." Lenin cita adesea acest pasaj. Pînă și Troțki vorbise despre „acord", „compromis" și „tranziție treptată". La 2 iunie 1929 *Pravda* încă mai insista: „Nici teroare, nici deculacizare, ci o ofensivă socialistă pe calea NEP-ului."[42] Hotărîrea de a colectiviza prin forță a fost luată brusc, fără nici un fel de dezbatere publică, în ultimele săptămîni din 1929. A fost tipic pentru modul în care căutarea Utopiei face o mînă de oameni să atace dintr-o dată o societate care se formează de secole, să trateze oamenii ca pe niște furnici și să le calce cuiburile în picioare. Fără nici o avertizare, Stalin a chemat la „o ofensivă cît se poate de puternică împotriva culacului... Trebuie să-i zdrobim pe culaci, să-i eliminăm ca clasă... Trebuie să-i lovim pe culaci atît de tare încît să nu se mai poată ridica vreodată în picioare... Trebuie să frîngem rezistența acestei clase în luptă deschisă." La 27 decembrie 1929, el a declarat război cu sloganul „Să lichidăm culacii ca clasă!"[43] Era unda verde pentru o politică de exterminare, cu mai bine de trei ani înainte de venirea la putere, a lui Hitler, cu doisprezece ani înainte de ordonarea „Soluției Finale".

Colectivizarea a fost o calamitate cum nu mai cunoscuse țărănimea nicăieri de la Războiul de Treizeci de Ani din Germania. Agenția organizatoare a fost OGPU, dar s-a folosit orice instrument aflat la îndemînă. Țăranii mai săraci erau încurajați să prade casele culacilor deposedați și să-i vîneze pe cîmpuri. Dar curînd „culac" a ajuns să însemne orice țăran care se opunea colectivizării, și comunități întregi de țărani rezistau cu disperare. Erau înconjurate de unități de poliție și militare ce foloseau metode pe care Hitler le-a imitat în amănunt cînd îi înconjura pe evrei și îi împușca sau îi urca forțat în camioane ca să-i deporteze. Deutscher, călătorind prin Rusia, a întîlnit un colonel OGPU care plîngea, spunînd: „Sînt un bolșevic vechi. Am activat în ilegalitate împotriva țarului și apoi am luptat în războiul civil. Am făcut toate astea ca acum să înconjur satele cu mitraliere și să le ordon oamenilor mei să tragă fără discriminare în mulțimea de țărani? O, nu, nu, nu!"[44] Violența pe scară largă a început la sfîrșitul lui 1929 și a continuat pînă la sfîrșitul lui februarie 1930, moment în care numărul gospodăriilor colectivizate sărise la aproximativ 30%. Deranjat de dimensiunile rezistenței, Stalin și-a schimbat brusc politica într-un articol în *Pravda* din 2 martie 1930: „Nu se pot crea ferme colective prin violență — ar fi stupid și reacționar." Dar jumătate din colective au votat atunci să se deznaționalizeze în cîteva săp-

tămîni, şi la începutul verii el îşi reluase politica „stupidă şi reacţionară" a forţei, de data asta ducînd-o pînă la amarnicul ei sfîrşit.[45]

Rezultatul a fost ceea ce marele savant marxist Leszek Kolakowski a numit „probabil cea mai masivă operaţiune armată condusă vreodată de un stat împotriva propriilor cetăţeni"[46]. Numărul ţăranilor împuşcaţi efectiv de către regim nu este cunoscut încă şi s-ar putea să nu se descopere nici chiar cînd, şi dacă, cercetătorii vor avea acces vreodată la arhivele sovietice. Churchill spunea că, la Moscova, în august 1942, Stalin i-a spus nonşalant că „se rezolvase" cu „zece milioane de ţărani".[47] După estimările unui studiu, în afară de ţăranii executaţi de OGPU sau omorîţi în lupte, între 10 şi 11 milioane au fost transportaţi în Rusia nord-europeană, în Siberia şi în Asia Centrală; dintre aceştia o treime au ajuns în lagăre de concentrare, o treime în exil intern şi o treime au fost executaţi sau au murit pe drum.[48]

Ţăranii care au rămas au fost deposedaţi de proprietăţile lor, oricît de mici, şi mînaţi în „fabricile de grîne". Pentru a-i împiedica să migreze la oraş, s-a introdus un sistem de paşapoarte interne, şi orice schimbare de domiciliu fără aprobare oficială era pedepsită cu închisoarea. Ţăranii nu aveau dreptul la paşapoarte deloc. Astfel, ei erau legaţi de pămînt, *glebae adscripti*, ca în ultimele etape ale Imperiului Roman sau în epoca iobăgiei. Sistemul era mai sever decît în cele mai negre perioade ale autocraţiei ţariste şi nu a devenit mai relaxat pînă în anii '70.[49]

Rezultatul era previzibil: ceea ce a fost catalogat drept „poate singurul caz de foamete creată exclusiv de om din istorie"[50]. Decît să-şi predea grînele, ţăranii preferau să le dea foc. Şi-au distrus însămînţările. Au măcelărit 18 milioane de cai, 30 de milioane de vite (45% din total), 100 de milioane de oi şi capre (două treimi din total). Pînă şi conform cifrelor din istoria sovietică oficială, producţia şeptelului a fost în 1933 doar 65% din nivelul celei din 1913, animalele de tracţiune au scăzut cu peste 50%, iar puterea totală de tracţiune, cu tractoare cu tot, nu a depăşit nivelul din 1928 decît abia în 1935.[51] În ciuda foametei din 1932–1933, Stalin a reuşit să menţină nişte exporturi de cereale pentru a plăti utilajele importate, inclusiv cele pentru echiparea noilor sale fabrici de armament. Costul în vieţi omeneşti a fost cumplit. Studiul demografic al lui Iosif Diadkin, „Evaluarea morţilor nenaturale în rîndurile populaţiei URSS în 1927–1958", care a circulat în *samizdat* la sfîrşitul anilor '70, arată că în perioada colectivizării şi a „eliminării claselor", 1929–1936, 10 milioane de bărbaţi, femei şi copii au murit din cauze nenaturale.[52]

Refeudalizarea ţărănimii sovietice, care constituia pe atunci trei sferturi din populaţie, a avut un efect catastrofal asupra moralului activiştilor comunişti care au realizat-o. După cum spunea Kolakowski: „Întregul partid a devenit o organizaţie de schingiuitori şi opresori. Nimeni nu era nevinovat, şi toţi comuniştii erau complici în constrîngerea societăţii. Astfel, partidul a căpătat o nouă specie de unitate morală şi s-a înscris pe un drum fără

întoarcere."[53] Exact același lucru avea să se întîmple cu național-socialiștii germani cîțiva ani mai tîrziu: Stalin a fost cel care i-a arătat calea lui Hitler. Toată lumea din partid știa ce se întîmpla. Buharin bombănea în cercuri private că „anihilarea în masă a unor bărbați, femei și copii complet lipsiți de apărare" îi obișnuia pe membrii de partid cu violența și supunerea brută, transformîndu-i „în zimți ai unei mașinării înfiorătoare".[54] O singură persoană însă a protestat deschis în fața lui Stalin. Cea de-a doua soție a sa, Nadejda, îl părăsise în 1926 împreună cu cei doi copii mai mici, Vasili și Svetlana. Stalin a convins-o să se întoarcă, dar a pus să fie supravegheată de OGPU și, cînd ea s-a plîns, a aflat cine îi fuseseră informatorii și a ordonat să fie arestați. La 7 noiembrie 1932, de față cu martori, ea i-a reproșat vehement tratamentul aplicat țăranilor, apoi s-a dus acasă și s-a împușcat. Era a doua dramă familială — primul său fiu, Iakov, încercase să se sinucidă din disperare în 1928 — iar Svetlana scria mai tîrziu: „Cred că moartea mamei mele, pe care el a luat-o ca pe o trădare personală, i-a curățat sufletul de ultimele vestigii de căldură umană."[55]

Reacția lui Stalin a fost să pună OGPU să preia organizarea gospodăriei sale; OGPU îi angaja și pregătea servitorii, îi supraveghea mîncarea și controla orice acces la persoana sa.[56] El acționa acum nu prin organele normale de partid sau de guvern, ci prin secretariatul său personal, o excrescență a fostului Secretariat de partid; și prin aceasta el a creat o poliție secretă personală în cadrul celei oficiale, numită Departamentul Politic Special Secret al Securității Statului.[57] Astfel învăluit, se simțea invulnerabil; cu siguranță ceilalți așa îl simțeau. Deși starea Rusiei era atît de disperată în 1932 încît regimul lui Stalin a ajuns la un pas de prăbușire, cum se întîmplase și cu cel al lui Lenin la începutul lui 1921, nimeni nu a încercat măcar să-l omoare.

Cît despre planificare, fluturată ca un model pentru lumea întreagă, ea era în esență un exercițiu pe hîrtie. Nici una dintre cifrele ei nu s-a verificat vreodată în mod independent, din 1928 pînă astăzi. Verificările de bilanțuri nonguvernamentale, care sînt un element esențial al oricărui stat constituțional supus legii, nu există în Uniunea Sovietică. Era ceva putred de la bun început în Primul Plan Cincinal. El a fost aprobat de către Comitetul Central în noiembrie 1928, adoptat oficial în mai 1929 și apoi declarat operativ în mod retroactiv începînd din octombrie 1928! Cum de la sfîrșitul lui 1929 întreaga țară era întoarsă cu susul în jos de către hotărîrea bruscă de a colectiviza agricultura, Planul din 1928 (presupunînd că existase vreodată) a devenit complet irelevant. Totuși în ianuarie 1933, luna în care a venit Hitler la putere, Stalin a anunțat dintr-o dată că fusese îndeplinit în patru ani și jumătate, cu „maximum de depășiri" în multe aspecte.[58]

Planul, fluturat în fața sofisticatei societăți occidentale ca un model de proces civilizat, era de fapt o fantezie barbară. Rusia e o țară bogată, cu resurse și o varietate de materii prime neegalate nicăieri în lume. Regimul sovietic a moștenit o populație crescîndă și o bază industrială în expansiu-

ne rapidă. După cum Germania wilhelmină ghicise, nimic nu putea împiedica Rusia să devină una dintre cele mai mari, curînd *cea* mai mare putere industrială de pe glob. Politicile lui Lenin şi, încă şi mai mult, ale lui Stalin — sau mai degrabă seria de expediente grăbite ce treceau drept politică — au avut efectul net de a încetini această expansiune inevitabilă, tot aşa cum politicile Lenin–Stalin au adus prejudicii enorme, şi în acest caz permanente, agriculturii înfloritoare a Rusiei.

Dar un progres s-a făcut. Mari proiecte au fost îndeplinite. S-au făcut Barajul de la Nipru în 1932; uzina de tractoare de la Stalingrad; fabrica de oţel din Magnitogorsk, în Urali; bazinul carbonifer Kuznetk din Siberia; Canalul Baltica–Marea Albă — şi multe altele. Unele dintre ele, precum canalul, au fost construite în întregime sau parţial prin muncă de sclavi. După cum am văzut, folosirea sclavilor politici fusese un element al regimului leninist — deşi iniţial un element minuscul — din primele sale luni. Sub Stalin sistemul s-a extins, la început încet, apoi cu o viteză înfricoşătoare. O dată pornită colectivizarea, în 1930–1933, populaţia lagărelor de concentrare a crescut la 10 milioane şi după începutul lui 1933 nu a mai scăzut sub această cifră pînă mult după moartea lui Stalin. Printre industriile care foloseau în mod regulat forţa de muncă gratuită pe scară largă se numărau mineritul, industria forestieră, agricultura industrială şi transportul — în special construirea de canale, căi ferate, aeroporturi şi şosele. OGPU negocia afaceri cu astfel de forţă de muncă cu diferite agenţii guvernamentale în exact acelaşi mod în care SS-ul nazist avea să angajeze astfel de muncitori la Krupp, I.G. Farben şi alte firme germane. La marele Canal Baltica–Marea Albă, una din piesele de rezistenţă ale lui Stalin, au fost folosiţi 300 000 de sclavi.[59] Forţa de muncă gratuită a încetat să fie un fenomen marginal, ca pe vremea lui Lenin, şi a devenit o parte importantă şi integrantă a economiei staliniste, OGPU administrînd zone întinse din Siberia şi Asia Centrală.[60]

Se pare că rata mortalităţii în lagărele de muncă totalitare a fost de aproximativ 10% pe an, judecînd după cifrele furnizate de germani.[61] S-ar putea ca în Rusia să fi fost mai mare, pentru că atît de multe dintre lagăre erau situate în regiunile arctice şi subarctice. În orice caz nevoia de a menţine forţa de muncă neplătită a fost neîndoielnic unul dintre motivele principale ale nenumăratelor arestări de muncitori nemembri de partid în anii 1929–1933. Erau înscenate periodic procese, precum cel al menşevicilor din martie 1931 sau cel al inginerilor de la Metro-Vic din aprilie 1933. Aceste evenimente larg mediatizate, care au dezvăluit cît se poate de detaliat existenţa unei serii de conspiraţii diabolice, fiecare o mică parte dintr-o conspiraţie uriaşă împotriva regimului şi a poporului rus, erau necesare pentru a crea xenofobia şi isteria fără de care statul stalinist nu ar fi putut nicidecum să rămînă întreg. Dar, bineînţeles, ele erau doar o fracţiune măruntă a procesului, raţiu-

nea publică fundamentală pentru arestările și dispariţiile care aveau loc în toată ţara la o scară fără precedent.

Majoritatea „proceselor" nu erau făcute publice, deşi adeseori implicau grupuri mari de oameni, stabilite în funcţie de ocupaţie. Mulţi nici nu erau vreodată judecaţi. Natura arbitrară a arestărilor era esenţială pentru a crea climatul de teamă care, alături de nevoia de forţă de muncă, era motivul principal al terorii generalizate. Un funcţionar din OGPU i-a mărturisit corespondentului lui *Manchester Guardian* la Moscova că au fost arestaţi oameni nevinovaţi: normal — altfel nimănui nu i-ar mai fi frică. Dacă oamenii, spunea el, ar fi arestaţi numai pentru delicte specifice, toţi ceilalţi s-ar simţi în siguranţă şi astfel ar deveni apţi de trădare.[62] Dar în afară de asta, pare să nu fi existat nici urmă de logică ori sens în multe cazuri. Un bătrîn bolşevic îşi aminteşte cazul unui energetician care, în decurs de optsprezece luni, a fost arestat, condamnat la moarte, graţiat, trimis într-un lagăr, eliberat, reabilitat şi în cele din urmă decorat, totul, se pare, fără nici un motiv.[63] Dar majoritatea covîrşitoare a celor arestaţi şi-au petrecut tot restul vieţii în lagăre.

În lumea din afară, amploarea tiraniei lui Stalin — sau chiar simpla ei existenţă — nu era nici măcar sesizată. Cea mai mare parte a celor care călătoreau în Rusia erau fie oameni de afaceri, nerăbdători să negocieze şi fără nici o dorinţă de a verifica ori critica lucruri care nu-i priveau, fie intelectuali care veneau să admire şi, mai mult, să creadă. Dacă declinul creştinismului a creat fanaticul politic modern — şi crimele lui — evaporarea credinţei religioase în lumea educată a lăsat în minţile intelectualilor occidentali un gol uşor umplut de către superstiţia laică. Nu există altă explicaţie pentru credulitatea cu care oamenii de ştiinţă, obişnuiţi să evalueze probele, şi scriitorii, a căror funcţie nu era alta decît să studieze şi să critice societatea, au luat de bună cea mai grosolană propagandă stalinistă. Aveau nevoie să creadă; voiau să fie păcăliţi.[64] Astfel, Amabel Williams-Ellis a scris o introducere la o carte despre construirea Canalului de la Marea Albă, atît de sfîşietor descrisă mai tîrziu de Alexandr Soljeniţîn, care conţine fraza: „Această poveste a realizării unei delicate lucrări de inginerie, în mijlocul pădurilor virgine, de către zeci de mii de duşmani ai poporului, ajutaţi — sau ar trebui să spunem păziţi? — de numai treizeci şi şapte de ofiţeri OGPU, este una dintre cele mai interesante care s-a publicat vreodată." Sidney şi Beatrice Webb spuneau despre acelaşi proiect: „E plăcut să te gîndeşti că a fost exprimată oficial cea mai călduroasă apreciere a succesului OGPU, nu numai în realizarea unei mari opere de inginerie, ci şi în obţinerea unui triumf în regenerarea umană." Harold Laski ridica în slăvi închisorile sovietice pentru că permiteau condamnaţilor să ducă „o viaţă împlinită şi demnă"; Anna Louise Strong nota: „Lagărele de muncă şi-au cîştigat o înaltă reputaţie pe tot întinsul Uniunii Sovietice ca locuri unde zeci de mii de oameni au fost reeducaţi." „Atît de bine cunoscută şi eficientă este metoda sovietică de reeducare a fiinţelor omeneşti", adăuga ea, „încît acum uneori infrac-

torii cer ei înșiși să fie primiți." În timp ce în Marea Britanie, scria George Bernard Shaw, un om intră la închisoare ca o ființă omenească și iese un infractor, în Rusia el intră „ca un infractor și va ieși ca un om obișnuit, numai că e greu să-l faci să mai iasă. Din cîte am dedus, pot sta oricît doresc."[65]

Foametea din 1932, cea mai cruntă din istoria Rusiei, a fost, practic, necunoscută. În punctul ei culminant, biologul Julian Huxley, aflat în vizită, a găsit „un nivel de sănătate fizică și generală mai degrabă superior celui ce putea fi văzut în Anglia". Shaw și-a aruncat toate proviziile de alimente pe fereastra trenului înainte de a trece granița rusă, „convins că nu existau nici un fel de lipsuri în Rusia". „Unde vedeți voi penurie de hrană?" întreba el, privind în jurul său în restaurantul din Moscova destinat exclusiv străinilor.[66] El scria: „Stalin a obținut o producție la o scară ce părea imposibilă acum zece ani, așa că îmi scot pălăria în fața lui." Dar Shaw și însoțitoarea sa, Lady Astor, știau despre deținuții politici, de vreme ce ea i-a cerut clemență lui Stalin în numele unei femei care dorea să plece la soțul ei în America (Stalin a dat-o imediat pe mîna OGPU) și l-a întrebat: „Cît mai aveți de gînd să continuați să omorîți oameni?" Cînd el a răspuns: „Cît o să mai fie necesar", ea a schimbat subiectul și l-a rugat să-i găsească o bonă rusoaică pentru copiii ei.[67]

Aprecierile despre Stalin scrise în 1929–1934 constituie o lectură ciudată. H.G.Wells spunea că nu întîlnise „niciodată un om mai candid, mai drept și mai cinstit [...] nimeni nu se teme de el și toți au încredere în el". Soții Webb susțineau că avea mai puțină putere decît un președinte american și nu făcea decît să acționeze conform ordinelor Comitetului Central și al Prezidiului. Hewlett Johnson, decan de Canterbury, spunea despre el că își conduce „poporul pe noi și necunoscute căi ale democrației". Ambasadorul american, Joseph E. Davies, relata că el „insistase asupra liberalizării constituției" și „plănuia votul secret și universal real". „Ochiul lui căprui este extrem de înțelept și de blînd", scria el. „Unui copil i-ar plăcea să-i stea în poală, iar un cîine s-ar gudura pe lîngă el." Emil Ludwig, celebrul biograf popular, găsea că era un om „în grija căruia aș încredința oricînd educația copiilor mei". Fizicianul J.D. Bernal îi lăuda atît „abordarea profund științifică a tuturor problemelor", cît și „capacitatea afectivă". Era, spunea scriitorul chilian Pablo Neruda, „un om cu suflet bun și cu principii"; „un om de o blîndă genialitate", adăugă decanul.[68]

Unele dintre aceste tributuri pot fi explicate fie prin corupție, fie prin vanitate, fie prin simplă prostie. Davies, care prezenta în mod constant greșit natura Rusiei staliniste guvernului său, era de fapt mituit de regimul sovietic, care îi permitea să cumpere icoane și potiruri pentru colecția lui, cu mult sub prețul pieței.[69] Anna Louise Strong a fost bine descrisă de Malcolm Muggeridge drept „o femeie enormă, cu o față foarte roșie, o claie de păr alb și o expresie de stupiditate atît de copleșitoare încît atingea un fel de frumusețe bizară"[70]. Autoamăgirea era de departe cel mai mare factor în

prezentarea unui despotism nereuşit drept o Utopia în devenire. Dar a fost şi amăgire conştientă din partea unor oameni care se considerau idealişti şi care, la vremea aceea, credeau sincer că serveau unui scop umanist mai înalt minţind şi prezentînd fals lucrurile în mod sistematic. Dacă Marele Război, cu violenţa sa fără precedent, a brutalizat lumea, Marea Criză a corupt-o părînd să limiteze opţiunile aflate în faţa omenirii şi prezentîndu-le în termeni strident contrastanţi. Activiştii politici simţeau că trebuie să facă nişte alegeri cumplite şi, după ce le făceau, se ţineau de ele cu o hotărîre disperată. Anii '30 au fost epoca minciunii eroice. Falsitatea ridicată la rang de sfinţenie a devenit valoarea ei cea mai preţuită. Rusia torturată a lui Stalin a fost beneficiarul principal al acestei falsificări sanctificate. Competiţia amăgirii a devenit şi mai acerbă cînd stalinismul a căpătat un adversar crîncen în Germania lui Hitler.

Exista, într-adevăr, un element de amăgire în chiar inima acestei rivalităţi între formele de totalitarism comuniste şi cele fasciste. Ele erau legate în mod organic în procesul dezvoltării istorice. Aşa cum războiul a făcut posibilă acapararea puterii de către Lenin, iar „Socialismul de Război" al Germaniei i-a oferit o politică economică, tot aşa însăşi existenţa statului leninist, cu controlul său monopartinic asupra tuturor aspectelor vieţii publice şi relativismul său moral sistematizat, a oferit un model tuturor acelora care urau societatea liberală, democraţia parlamentară şi guvernarea legii. A inspirat imitaţii şi a generat frică; iar cei ce se temeau cel mai mult erau cei mai înclinaţi să-i imite metodele în construirea unor contramodele defensive proprii. Totalitarismul stîngii a produs totalitarismul dreptei; comunismul şi fascismul erau ciocanul şi nicovala pe care liberalismul a fost spart în bucăţi. Apariţia autocraţiei lui Stalin a schimbat nu calitatea dinamicii corupţiei, ci dimensiunile ei. Căci Stalin „nu era decît bătrînul Lenin la scară mai mare". Schimbarea în dimensiuni a fost însă importantă datorită pur şi simplu amplorii ei. Arestările, închisorile, lagărele, mărimea, brutalitatea şi violenţa ingineriei sociale — nimic asemănător nu se mai văzuse ori măcar imaginase vreodată. Astfel, contramodelul a devenit şi mai monstruos de ambiţios; iar teama ce i-a impulsionat construirea şi mai intensă. Dacă leninismul a generat fascismul lui Mussolini, stalinismul a fost cel care a făcut posibil Leviathanul nazist.

Hitler a ieşit din închisoarea Landsberg la sfîrşitul lui 1924 şi aproape exact în acelaşi moment în care Stalin îşi desăvîrşea distrugerea politică a lui Troţki şi se instala într-o poziţie de conducere în fruntea statului leninist. Cele două evenimente erau legate, căci Hitler realiza acum că nu putea clinti statul Weimarului prin forţă, ci trebuia să se infiltreze în el creînd un partid al maselor; iar umbra tot mai mare a lui Stalin era un aliat esenţial în această misiune. Statul comunist din 1919 a fost cel care i-a dat pentru prima dată lui Hitler baza sa din Bavaria, aducînd laolaltă într-o unitate a fricii pe separatiştii catolici „negri" şi pe radical-naţionaliştii „bruni" ai

armatei private a căpitanului Röhm. Nucleul partidului era alcătuit din bavarezi, precum și dintr-un grup important de refugiați baltici ce fugiseră de leninism și locuiau în Bavaria.[71] Dar pentru a prelua puterea Hitler trebuia să spargă enclava bavareză și să se deplaseze spre nordul industrial. În 1925 el a format o alianță cu Gregor Strasser, un demagog radical care, împreună cu talentatul său locotenent Joseph Goebbels, își propovăduia tipul său personal de revoluție socialistă în rîndurile clasei muncitoare. Hitler l-a convins pe Strasser să-și transforme ideea unei „evoluții germane" specifice, cu scopurile ei anticapitaliste dar naționaliste, într-o „evoluție antievreiască", ce prezenta o atracție mai largă în rîndurile clasei de mijloc.[72] Strasser și Goebbels au fost cei care au pus bazele nazismului ca o mișcare largă în nord. Dar la Conferința de la Bamberg din 1926, Hitler a știut să-și afirme supremația în partid și Goebbels și-a transferat devotamentul.

În anii 1925–1929, anii cei mai buni ai Weimarului, cînd Germania se bucura de o revigorare industrială care se apropia de nivelurile antebelice și cînd nu exista nici un factor economic care să acționeze în favoarea lui, Hitler s-a afirmat ca un vorbitor strălucit și inovator, ca un organizator de partid sîrguincios și un lider autoritar cu o înspăimîntătoare Voință de Putere. Ca și în cazul leninismului, organizația avea să devină baza de control o dată preluată puterea. Hitler a împărțit țara în treizeci și patru de *Gaue* pe baza districtelor electorale, fiecare cu cîte un *Gauleiter* — pe care îl alegea personal — și cu alte șapte *Gaue* pentru Danzig, Saar, Austria și Zona Sudeților, obiectivele primului val al viitoarei expansiuni. Partidul său, ca și cel al lui Lenin, era foarte centralizat — de fapt, centrul era el însuși — dar era și „participativ", așa cum a fost și viitorul său regim: astfel încît exista un Tineret Hitlerist, o Ligă Nazistă a Elevilor, o Uniune a Avocaților Naziști, o Ligă a Studenților, o Asociație a Profesorilor Naziști, un Ordin al Femeilor Germane, o Ligă a Medicilor Naziști și zeci de alte societăți. Metoda lui Hitler era întotdeauna aceea de a interzice adepților săi orice participare reală la decizii, dar de a le conferi o libertate nesfîrșită pentru orice activitate furibundă (inclusiv violență).

Violența a crescut și mai mult cînd stalinismul s-a instalat în mișcarea comunistă internațională și cîndva profund intelectualul partid al Rosei Luxemburg a părăsit camera de studiu și a ieșit în stradă. Aici, Cămășile Brune SA ale lui Röhm i s-au alăturat cu voioșie în bătălii sîngeroase din care beneficiau ambele partide. Comuniștii foloseau violența pentru a-i eroda pe social-democrați (pe care îi numeau „social-fasciști" și îi tratau drept adevăratul inamic), prezentați de ei ca fiind prea slabi și „reformiști" pentru a se opune puterii brute a dreptei. Naziștii aveau să iasă însă cîștigători în cele din urmă, pentru că, deși foloseau violența, ei pozau în apărători ai „ordinii ariene", în condițiile în care Weimarul era prea slab s-o susțină eficient, și în singura forță din Germania capabilă să exorcizeze „Teroarea Roșie" și să ofere cetățenilor nevinovați pacea adevăratei autorități. Luptele de stradă

neîncetate au fost ceea ce i-a împiedicat pe republicanii Weimarului să se bucure de vreun beneficiu permanent de pe urma anilor de *boom*. Cei care respingeau deopotrivă o tiranie de tip stalinist şi un stat liberal-capitalist ce nu putea furniza demnitatea naţională ori măcar securitatea elementară erau mereu în căutarea unei „a treia căi". Nu e lipsit de importanţă că acesta a fost titlul iniţial al cărţii lui Bruck *Al Treilea Reich*. La sfîrşitul anilor '20 printre adepţii celei de-a „treia căi" s-au aflat figuri influente precum Carl Schmitt, cel mai important jurist al Germaniei, care nu era nici pe departe nazist, dar care a pledat şi a argumentat într-o lungă serie de cărţi foarte citite că Germania trebuie să aibă o constituţie şi un sistem de guvernare mai autoritare.[73] Un altul a fost Oswald Spengler, a cărui „a treia cale" întruchipa *Führerprinzip*-ul autorităţii, *Führer*-ul fiind un membru reprezentativ al rasei *Volk*-ului, care iese în evidenţă prin guvernarea sa carismatică.[74] După ce Hitler s-a afirmat ca o figură publică importantă, el şi partidul său se potriveau acestei cerinţe mai mult decît orice alt competitor, mai ales după ascensiunea lui Stalin. Spengler avertizase cu privire la această nouă epocă: „Va fi o epocă de războaie crude în care se vor ridica noi Cezari, iar o elită de oameni de oţel ce nu vor căuta cîştigul personal şi fericirea ci îndeplinirea datoriilor faţă de comunitate îi va înlocui pe democraţi şi pe umanişti."[75] Epoca sosise: nu însemna oare însuşi numele lui Stalin „oţel" — unde era „omul de oţel" al Germaniei?

Germania Weimarului era o societate foarte nesigură; necesita, şi nu avusese niciodată, un om de stat care să inspire încredere întregii ţări. Bismarck învăţase cu iscusinţă partidele să nu ţintească spre aprecierea naţională ci spre reprezentarea de interese. Ele au rămas grupări de clasă ori facţiuni de presiune şi pe timpul Republicii. Acest lucru a fost fatal, căci a făcut sistemul partinic, şi cu el parlamentarismul democratic, să pară mai degrabă un factor de diviziune decît unul de unificare. Mai rău: din acest motiv partidele nu au mai produs un lider care să atragă mai mult decît cercul lui îngust de adepţi. Social-democraţii, acest organism valoros, dar tern şi refractar, erau cei mai vinovaţi. Ar fi putut crea un bloc de centru-stînga inatacabil, renunţînd la proiectele lor de naţionalizare şi impozitare; dar au refuzat să facă acest lucru, temîndu-se că vor pierde teren în aripa stîngă în favoarea comuniştilor.

Numai doi dintre politicienii Weimarului se impuneau pe scară mai largă. Unul era Gustav Stresemann, ministru de Externe în 1923–1929, a cărui moarte la cincizeci şi unu de ani a fost crucială pentru victoria lui Hitler. Celălalt era Konrad Adenauer, primarul Kölnului. Printr-o tragică ironie, Stresemann a distrus şansele lui Adenauer. Administraţia urbană, bazată pe tradiţiile burgheze solide ale trecutului medieval, era singura instituţie politică de succes din Germania. Adenauer conducea cu ajutorul socialiştilor administraţia municipală cea mai apreciată din ţară. În 1926, cînd avea cincizeci de ani, i s-a cerut să formeze o coaliţie de guvernare pe aceleaşi direcţii.

Avea să se dovedească mai tîrziu unul dintre cei mai capabili şi mai autoritari oameni de stat democraţi ai secolului XX, îmbinînd abil iscusinţa în materie de drept şi principiile înalte. E mai mult decît probabil că ar fi făcut sistemul Weimarului să funcţioneze, mai ales că l-ar fi preluat în cel mai bun moment posibil, din punct de vedere economic. Dar Adenauer era un „vestic" convins, unii spuneau că şi un separatist al Renaniei, care voia să lege ferm Germania de democraţiile civilizate ale Europei Occidentale, şi în special să aducă ceea ce el descria în secret drept „o pace durabilă între Franţa şi Germania [...] prin întemeierea unei comunităţi de interese economice". Stresemann însă era un „estic", devotat credinţei germane predominante pe atunci în *Primat der Aussenpolitik*. Lucrînd prin intermediul lui Ernst Scholtz, conducătorul Partidului Popular, şi ajutat mult de crunta dictatură militară stabilită în Polonia de mareşalul Pilsudski în timpul crizei, Stressmann a subminat cu succes apelul lui Adenauer de a forma o coaliţie care să-i includă şi pe socialişti. Aşa încît şansa lui, care ar fi putut schimba radical întreg cursul istoriei, a fost pierdută; iar Hitler, cel mai mare „estic" din ei toţi, a fost beneficiarul.[76]

Prosperitatea Weimarului, 1924–1929, nu a fost atît de impresionantă cum li s-a părut unora. CIGS britanic, judecînd după rapoarte, era îngrozit de forţa industrială crescîndă a Germaniei.[77] Inflaţia rezolvase povara datoriilor industriei germane, şi în a doua jumătate a anilor '20 inflaţia bancară a lui Benjamin Strong adusese largi investiţii americane în Ruhr. Exporturile germane s-au dublat în cinci ani după 1924. Producţia a depăşit nivelul antebelic în 1927, iar pînă în 1929 ajunsese cu 12% mai mare pe cap de locuitor; Germania investea un procent net de 12% din venit.[78] Dar chiar şi în anii cei mai buni veniturile în termeni reali erau cu 6% sub nivelurile antebelice. Şomajul era şi el ridicat. În 1926 era de 18,1%, a scăzut la 8,8% şi 8,4% în următorii doi ani, apoi a trecut din nou de cifra de 3 milioane în iarna 1928–1929, ajungînd la peste 13% cu mult înainte ca în Wall Street crahul să pună capăt finanţelor americane fără acoperire. După tariful Smoot–Hawley a sărit repede la mult peste 20%: în 1937 era 33,7%, iar în 1932 a atins la un moment dat uluitorul procent de 43,7%. În iarna aceea peste 6 milioane de oameni s-au aflat permanent în şomaj.[79]

Hitler a fost adus la putere de frică. În alegerile din 1928 numărul deputaţilor nazişti a scăzut de la paisprezece la doisprezece iar el a obţinut doar 2,8% din voturi. Totuşi aceste alegeri au marcat pentru el un punct de cotitură, căci au adus un mare val de suport pentru stînga, în special pentru comunişti, şi au creat astfel climatul de frică în care el putea înflori. În 1929 partidul său avea 120 000 de membri; în vara lui 1930 ajunsese la 300 000; iar la începutul lui 1932 la aproape 800 000. Forţele SA au crescut şi ele, ajungînd la sfîrşitul lui 1932 la jumătate de milion.[80] În fiecare etapă, sprijinul lui Hitler creştea mai întîi în rîndurile populaţiei studenţeşti şi academice, apoi urma o creştere generală. În 1930 captase mişcarea studenţească; recrutarea

absolvenților era și ea o funcție a șomajului — universitățile scoteau 25 000 de absolvenți pe an, care se adăugau la un total de 400 000, din care 60 000 erau înregistrați oficial ca șomeri. În 1933 unul din trei *Akademiker* era fără slujbă.[81]

În 1929 Hitler ajunsese destul de respectabil ca să fie luat partener de Alfred Hugenberg, industriaș și lider al dreptei naționaliste, care credea că îi putea folosi pe naziști în drumul său spre putere. Efectul a fost acela că i-a dat lui Hitler accesul la finanțe, și de atunci înainte acestuia nu i-au mai lipsit niciodată banii. Sistemul partinic eșua în mod vizibil. După alegerile din 1928 a durat un an să se formeze un guvern. În 1930, liderul Partidului de Centru, Heinrich Brüning, a încercat să invoce articolul 48 pentru a guverna prin decret prezidențial, iar cînd Reichstagul a refuzat, l-a dizolvat. Ca rezultat, naziștii, cu 107 locuri, și comuniștii, cu 77, au devenit al doilea și respectiv al treilea partid ca mărime din Reichstag. Brüning, îngrozit de inflație, a produs o deflație în forță, ajutîndu-i astfel atît pe naziști cît și pe comuniști, iar a doua jumătate a lui 1931 a surprins prin încheierea sistemului monetar internațional și a erei cooperării economice. Marea Britanie, urmată de alte șaptesprezece țări, a renunțat la standardul aurului. Taxele vamale au crescut peste tot. Acum fiecare țară era pe cont propriu. America a devenit pentru prima dată complet izolaționistă. Marea Britanie s-a retras în protecționism și preferințe imperialiste. Germania a ales combinația ciudată între reducerile guvernamentale drastice pentru a menține valoarea mărcii, și decrete-lege care fixau salariile și prețurile și dădeau guvernului controlul politicii bancare și, prin aceasta, al industriei. Ca rezultat, Brüning a pierdut încrederea industriei germane. A început să se vorbească serios despre aducerea lui Hitler într-un fel de coaliție de dreapta. Röhm a purtat discuții secrete cu generalul Kurt von Schleicher, șeful politic al armatei. Hitler s-a întîlnit pentru prima dată cu Hindenburg, după care președintele a spus că, deși nu-l va face cancelar pe „acest caporal boem", s-ar putea să-l numească director general al poștelor.[82]

Atît stînga cît și dreapta l-au subestimat complet pe Hitler, pînă în secunda în care a devenit cancelar. După cum am văzut, stînga era dependentă de un sistem de analiză marxist-leninist învechit, care era prefascist și prin urmare nu lua în nici un fel în considerare fascismul. Comuniștii credeau că Hitler nu este altceva decît o simplă excrescență a capitalismului, și în consecință o marionetă a lui Hugenberg și Schleicher, ei înșiși manipulați de Krupp și Thyssen.[83] Sub influența lui Stalin, PC german nu făcea, la vremea aceea, nici o distincție reală între social-democrați („social-fasciști") și Hitler. Conducătorul său, Ernst Thälmann, a spus Reichstagului la 11 februarie 1930 că fascismul se afla deja la putere în Germania, cînd șeful guvernului era un social-democrat. Principalul lor organ de presă intelectual, *Linkskurve*, îi ignora practic pe naziști, așa cum a făcut și singurul film comunist adevărat, *Kuhle Wampe* (1932). Singura atenție pe care le-o acordau

de obicei comuniștii naziștilor era să se lupte cu ei în stradă, ceea ce era exact ce voia Hitler. Era ceva fals și ritualic în aceste înfruntări, după cum observa Christopher Isherwood: „În mijlocul unei străzi aglomerate un tînăr era atacat, dezbrăcat, bătut și lăsat plin de sînge pe jos; în cincisprezece secunde totul se terminase și atacatorii dispăruseră."[84] În Reichstag, Thälmann și Göring se asociau pentru a transforma dezbaterile în rebeliuni. Uneori colaborarea mergea mai departe. În timpul grevei din transporturi la Berlin, în noiembrie 1932, asasini din Frontul Roșu și Cămășile Brune au conlucrat pentru a forma pichete masive, a-i bate pe cei care se prezentau la lucru și a rupe liniile de tramvai.[85] Unul dintre motivele pentru care armata recomandase ca naziștii să fie aduși în guvern era acela că ea considera că nu putea face față în același timp forțelor paramilitare comuniste și naziste, mai ales dacă polonezii atacau și ei. Orbiți de absurda lor analiză politică, comuniștii chiar voiau un guvern hitlerist, crezînd că acesta ar fi o farsă, preludiu la preluarea puterii de către ei.

Dreapta împărtășea aceeași iluzie că Hitler era o nulitate, un ridicol demagog austriac ale cărui talente oratorice le putea exploata — 1932 a fost pentru el *annus mirabilis*, atunci și-a ținut cele mai bune discursuri — „conducîndu-l" și „stăpînindu-l". „Dacă naziștii nu ar exista", afirma Schleicher în 1932, „ar trebui inventați."[86] De fapt, exploatarea era exact în sens invers. Evenimentele care au precedat ajungerea lui Hitler la putere amintesc în mod curios de ascensiunea lui Lenin — deși primul a folosit legea, în timp ce ultimul a demolat-o — prin aceea că amîndoi au arătat cît de irezistibilă e claritatea țelului combinată cu o uriașă și nemiloasă Voință de Putere. Schleicher, încercînd să-l despartă pe Hitler de bandele lui de asasini, a făcut să fie puse sub interdicție trupele SA. În mai 1932 l-a dat jos pe Brüning și l-a înlocuit cu propriul său candidat, alunecosul diplomat Franz von Papen. Sperînd să obțină cooperarea lui Hitler, Papen a scos SA de sub interdicție și a cerut noi alegeri. Hitler nu i-a dat nimic în schimb și i-a denunțat guvernul ca un „cabinet al baronilor". La 17 iulie a provocat o revoltă în Altona, iar Papen a folosit acest lucru ca pretext pentru a prelua cu forțele sale polițienești guvernul prusac, ultima fortăreață social-democrată care mai rămăsese. El credea că prin acest act întărește puterea guvernului central, dar de fapt el a marcat sfîrșitul Republicii de la Weimar și a pregătit în mod direct calea pentru un guvern al ilegalității.

La alegeri, Hitler și-a dublat voturile la 37,2%, el și comuniștii avînd acum peste jumătate din locurile din Reichstag. Cînd Hindenburg a refuzat să-l desemneze cancelar, Hitler și-a trimis oamenii în stradă, iar la 10 august cinci soldați de asalt de-ai lui au omorît în bătaie un muncitor comunist sub ochii familiei lui. Hitler a scris un articol justificînd crima și arătînd cît se poate de limpede ce însemna un guvern nazist. La alte alegeri, în noiembrie, votul pentru naziști a scăzut la 33%, dar marii cîștigători au fost comuniștii, care aveau acum 100 de locuri (naziștii 196) în Reichstag, astfel încît

rezultatul a fost, în mod paradoxal, să facă dreapta și mai dornică de a-l băga pe Hitler în guvern. Schleicher l-a înlocuit pe Papen în funcția de cancelar, sperînd să-i îmblînzească pe naziști prin desprinderea aripii Strasser (pînă acum lipsită de importanță) de Hitler. Efectul a fost să-l facă pe Papen să uneltească cu Hindenburg pentru a forma o coaliție Papen–Hitler, cu generalul Werner von Blomberg ca ministru al Apărării, pentru „ținerea în loc a inamicului". Amănuntele acestei manevre sînt extrem de complicate — un *Totentanz* sau „dans al morților" — dar esența e simplă: de o parte scopuri împărțite și schimbătoare și o incapacitate de concentrare asupra elementelor cu adevărat esențiale ale puterii; de alta, un țel neabătut și un simț sigur al realității.

După două zile de negocieri bizantine, Hitler a devenit cancelar la 30 ianuarie 1933. Erau numai trei naziști într-un Cabinet de doisprezece oameni, și se credea că Hitler avea să fie marginalizat, avîndu-i de-o parte pe Blomberg și de celaltă pe „maestrul" său, Hugenberg. Dar Hitler, Göring și Frick, cei trei miniștri naziști, aveau cele trei posturi care contau: Cancelaria, cu permisiunea de a folosi Articolul 48; Ministerul prusac de Interne; și Ministerul național de Interne. În afară de armată, singura forță din țară în stare să facă față celor jumătate de milion de Cămăși Brune era poliția prusacă. Aceasta fusese deja luată din mîinile social-democraților, iar acum îi era dată lui Göring! Nu te puteai aștepta de la Blomberg să se lupte și cu unii și cu alții. Cît despre Hugenberg, el fusese trădat în secret de Papen, care căzuse de acord că Hitler trebuia să aibă noi alegeri (pe care acum el le putea stăpîni), care cu siguranță aveau să reducă importanța lui Hugenberg.[87]

Așadar, 30 ianuarie 1933 a fost un punct fără întoarcere, pentru Germania și de fapt pentru lumea întreagă. După cum a remarcat Goebbels, „dacă vom avea puterea nu vom renunța niciodată la ea și nu vom fi scoși din birourile noastre decît morți"[88]. Din clipa în care a pus piciorul în Cancelarie, Hitler a acționat cu aceeași viteză ca și Lenin în octombrie 1917. A mutat imediat 25 000 de oameni în cartierul ministerial din Berlin. În noaptea aceea a avut loc o uriașă paradă de torțe, oamenii săi mărșăluind prin Poarta Brandenburg și în fața Cancelariei timp de aproape șase ore, în timp ce „trupele speciale" ale poliției lui Hitler țineau în ordine o mulțime uriașă, care aclama. La una dintre ferestrele luminate putea fi văzută silueta agitată a lui Hitler. La alta, se afla fața impasibilă a lui Hindenburg, Titanul de Lemn, agitîndu-și bastonul în ritmul fanfarei militare.[89]

Mulțimea aclama pentru că viața politică era detestată de o mare parte dintre germani iar Hitler promisese că îi va pune capăt și o va înlocui cu un stat monopartit. Marea temă a discursurilor lui pe tot parcursul anului precedent a fost că „politicienii au distrus Reichul". Acum el avea să folosească politica pentru a duce un război împotriva politicienilor, alegerea lui era o alegere ce avea să pună capăt tuturor alegerilor, partidul său un partid care să pună capăt partidelor: „Spun tuturor acestor politicieni jalnici

că «Germania va deveni un singur partid, partidul unei națiuni mari, eroice.»" Ceea ce propunea el era o revoluție pentru stabilitate, o revoltă împotriva haosului, un puci legal pentru unitate. Astfel, el se afla într-o puternică tradiție germană. Wagner prezentase politica drept o activitate imorală, negermană, Thomas Mann denunțase „terorismul politicii"[90]. Hitler oferea ceea ce scriitorul marxist Walter Benjamin a numit „estetizarea politicii", arta fără substanță. În 1919 suprarealiștii ceruseră un „guvern al artiștilor". Acum îl aveau. Dintre liderii naziști, Hitler nu era singurul „boem", cum îl numea Hindenburg. Funk scria muzică, Baldur von Schirach și Hans Frank poezie, Goebbels romane; Rosenberg era arhitect, Dietrich Eckart pictor. Hitler a dat germanilor latura unificatoare a vieții publice: spectacole, parăzi, discursuri și ceremonii; latura care dezbina — dezbaterile, votările și luarea deciziilor — a fost fie abolită complet, fie condusă în secret de o elită foarte restrînsă. Parada din 30 ianuarie a fost o mostră a primei laturi, pe care Hitler a făcut-o mai bine decît oricine altcineva și care a fost primul aspect al regimului său pe care Stalin a început să-l imite.

Cea de-a doua a început în dimineața următoare, cu preluarea de către Göring a mecanismului de stat prusac, marcată de schimbări majore de personal, în special printre ofițerii superiori din poliție, și emiterea de ordine pentru extinderea rapidă a *Geheime Staatpolizei* (Gestapo) sub conducerea unor ofițeri naziști. Patru zile mai tîrziu Hitler a emis un decret, folosindu-și puterile acordate prin Articolul 48, „Pentru protecția poporului german", care dădea guvernului libertate totală în a interzice adunări publice și ziare. La 22 februarie Göring a creat în plus o „poliție auxiliară", compusă exclusiv din unități naziste și avînd 50 000 de oameni. Ideea era să fie destrămate toate organizațiile nenaziste care ar fi avut capacitatea de a rezista. În formularea lui, „Măsurile mele nu se vor califica prin scrupule legale ori birocrație. Treaba mea e să fac dreptate. Treaba mea e să anihilez și să extermin — asta-i tot!" El spunea poliției sale: „Oricine își face datoria în serviciul statului, oricine se supune ordinelor mele și ia măsuri severe împotriva dușmanilor statului, oricine își folosește fără milă revolverul cînd este atacat poate fi sigur de protecție. [...] Dacă asta se numește crimă, atunci sînt un criminal."[91]

Sarcina lui Göring a fost considerabil ușurată de incendierea Reichstagului la 28 februarie, acum considerată în general a fi fost de fapt opera unui retardat, Martinus van der Lubbe, dar în orice caz extrem de convenabilă pentru noul regim. În aceeași zi Hitler a scos Decretul de Urgență din 28 februarie 1933, „Pentru protecția poporului și a statului", completat de un altul, „Împotriva trădării poporului german și a mașinațiunilor trădătoare". Ele au format adevărata bază a guvernării naziste, căci permiteau poliției să ocolească oricînd justiția.[92] Pasajul principal arată astfel:

> Articolele 114–118, 123–124 și 153 ale constituției Reichului German sînt deocamdată anulate. În consecință, sînt permise, dincolo de limitele prevăzute pînă acum de lege, controlul privind libertatea personală, dreptul la libera exprimare a opiniei, inclusiv

libertatea presei, a asocierilor, a telegramelor și a comunicațiilor telefonice, percheziționarea caselor și confiscarea ori restricțiile asupra proprietății.

Acest decret îi dădea lui Hitler tot ce avea nevoie pentru a întemeia un stat totalitar și a fost de fapt baza guvernării sale, rămînînd în vigoare pînă în 1945. Dar în urma alegerilor din 5 martie, care au dat naziștilor 43,9% din voturi (288 de locuri), Hitler a propus o Lege de Împuternicire, pe care a supus-o dezbaterii și care a fost votată de Reichstag (adăpostit temporar în sediul Operei Kroll, înconjurat de unități SA și SS) la 23 martie. Primul articol transfera dreptul de a emite legi de la Reichstag la administrație, al doilea conferea acesteia din urmă puterea de a face schimbări în constituție, al treilea trecea dreptul de a face proiecte de legi de la președinte la cancelar, al patrulea extindea legea la tratate, iar cel de-al cincilea o limita la patru ani (a fost extinsă în 1937, în 1941 și din nou în 1943). Era, de fapt, un act de abolire a constituției și a guvernării legale — iar Hitler nu a simțit niciodată nevoia și nu s-a străduit să înlocuiască constituția Weimarului cu una a lui. De fapt, nu adăuga nimic la decretul din 28 februarie, decît în sens metafizic. A fost cu adevărat dezbătut, singura dezbatere politică pe care Hitler a permis-o vreodată în timpul guvernării sale, la fel ca Lenin în cazul unicei întruniri a Adunării Provizorii. Paralelele sînt aproape stranii, cu excepția faptului că Hitler, spre deosebire de Lenin, a luat parte el însuși la dezbateri — replicînd furios unui discurs din partea social-democraților, care se opuneau (douăzeci și șase dintre ei și optzeci și unu de comuniști erau deja arestați sau fugiseră din țară). Dar partidele de dreapta și de centru au votat în favoarea legii, care a trecut cu 441 la 94 de voturi, așa încît acest act de abdicare a marcat moartea morală a unei republici care legal murise deja la 28 februarie.

Rezistența era slabă sau inexistentă. Unii dintre liderii comuniști, care cu numai cîteva săptămîni în urmă crezuseră că venirea lui Hitler la putere avea să fie un preludiu efemer la propriul lor triumf, au fost pur și simplu asasinați. Alții au fugit în Rusia, unde i-a așteptat curînd aceeași soartă. Marea masă a comuniștilor de rînd s-au supus umili și nu s-a mai auzit nimic de ei. Sindicatele s-au retras fără nici cea mai mică urmă de luptă. La 10 mai social-democrații, susținînd că naziștii nu erau decît „ultima carte a reacțiunii", au permis să le fie luate toate proprietățile și ziarele. O săptămînă mai tîrziu deputații lor chiar au votat pentru politica externă a lui Hitler, așa încît Göring a putut declara: „Lumea a văzut că poporul german este unit cînd e vorba despre soarta sa." În iunie toate partidele nonnaziste de dreapta, de stînga și de centru, împreună cu formațiunile lor paramilitare, au fost declarate dizolvate. La sfîrșitul lunii, Hugenberg, marele „controlor" al lui Hitler, a fost în mod infam eliminat din funcție. În sfîrșit, în iulie național-socialiștii au fost declarați singurul partid legal. Lui Hitler îi luase mai puțin de cinci luni să distrugă complet democrația germană, cam tot atîta

timp cît și lui Lenin. Nu mai mișca un suflet. După cum arăta Robert Musil: „Singurele care dau impresia că refuză categoric să accepte totul — deși nu spun nimic — sînt servitoarele."[93]

Avînd la îndemînă modelul sovietic deja matur, Hitler a creat aparatul terorii și mecanismele statului polițienesc mai repede chiar decît Lenin — și curînd la o scară aproape la fel de mare ca și Stalin. Primul său agent în această întreprindere a fost Göring, folosind poliția prusacă și nou-creatul Gestapo alcătuit din trupe SA și SS, care opera din cartierul său general de pe Prinz Albrechtstrasse din Berlin. Göring a fost acela care a distrus Partidul Comunist în numai cîteva săptămîni printr-o politică a crimei — „Un glonte tras prin țeava unui pistol de poliție este glontele meu" era asigurarea pe care o dădea oamenilor săi — sau a internării în lagărele de concentrare pe care a început să le organizeze în martie. Brutalitatea șocantă a campaniei lui Göring, condusă fără a ține seamă cîtuși de puțin de legalitate, explică în mare măsură tăcerea sau cooperarea acelor grupări de la care s-ar fi așteptat o opoziție față de noul regim. Le era pur și simplu frică. Se știa că oamenii care nu plăceau naziștilor dispăreau pur și simplu fără urmă: asasinați, torturați pînă la moarte, îngropați într-un lagăr... Orice opoziție era înăbușită într-un nor de frică, și acesta era exact efectul pe care dorea Göring să-l obțină. Hitler îi lăuda munca, numind-o „brutală și rece ca gheața"[94].

Hitler avea însă obiceiul să își dubleze toți agenții, ca să-l poată susține, la nevoie, pe unul împotriva celuilalt și să conducă prin dezbinare. Nu avusese niciodată prea mare încredere în SA, acum o forță numărînd un milion de oameni, care era creația lui Röhm. După eliberarea sa de la Landsberg crease, dinăuntrul SA, o gardă personală alcătuită din *Schutzstaffel* (SS) sau unități de securitate. În 1929, cînd erau doar 290 de Cămăși Negre SS, Hitler a încredințat comanda tînărului în vîrstă de douăzeci și nouă de ani Heinrich Himmler, fiul plin de relații al unui fost profesor particular al familiei regale bavareze. În ciuda înfățișării și obiceiurilor sale elegante (jurnalul lui intim arăta cînd se bărbierea, făcea baie ori se tundea, și își păstra toate chitanțele ori biletele), Himmler era un ucigaș din *Freikorps* și un antisemit violent, care purta pince-nez-ul său fără rame pînă și cînd se duela. Fusese supraveghetor al depozitelor secrete de arme ascunse la țară pentru a scăpa Comisiei de Control a Aliaților, iar relațiile sale sociale și din armată îi permiteau să ridice statutul SS peste cel al SA. Unii dintre comandanții unităților sale erau nobili. Se aflau în SS mulți doctori. Înalți funcționari de stat și industriași erau printre membrii de onoare. Himmler, spre deosebire de Röhm, nu recruta șomeri.[95]

Încurajat de Hitler, Himmler a extins rapid SS, astfel că în momentul ascensiunii lui la putere număra 52 000 de oameni. Garda personală SS a lui Hitler, *Leibstandarte*, era o întreagă divizie. Himmler nu a fost niciodată unul dintre intimii lui Hitler. Era tratat ca un funcționar a cărui loialitate venea din venerație amestecată cu frică; și e curios că Himmler, singurul

care l-ar fi putut distruge pe Hitler, s-a temut de el pînă la sfîrșit. Hitler vedea în SS propriul său instrument al puterii și îi dădea misiuni speciale. Din 1931 a avut un Birou pentru Rase și Colonizări, însărcinat cu aplicațiile practice ale teoriei naziste despre rase, care păstra dosarele membrilor de partid și proiecta legile rasiale. SS a devenit astfel, la timpul potrivit, instrumentul firesc pentru înfăptuirea politicii lui Hitler de exterminare pe scară largă și colonizare. În același timp, Himmler a recrutat un fost ofițer de marină, Reinhard Heydrich, în care vedea tipul arian ideal, pentru a lua conducerea unui nou serviciu de securitate și spionaj, *Sicherheitsdienst* (SD), cu misiunea de a supraveghea trupele SA ale lui Röhm.

Așadar, cînd Hitler a luat puterea, Himmler a fost în măsură să-și extindă rapid organizația într-un sistem de securitate complet, cu unități militare proprii (*Waffen SS*), și o organizație numită *Totenkopfverbände* (Unități Cap de Mort) pentru coordonarea lagărelor de concentrare și pentru alte însărcinări. În aceasta din urmă se aflau mulți infractori, precum Adolf Eichmann și Rudolf Hess, care făcuseră deja închisoare pentru crimă.[96] Funcția inițială a lui Himmler fusese aceea de simplu șef al poliției din München, și el a cerut permisiunea prim-ministrului catolic al Bavariei, Heinrich Held, pentru a organiza primul său lagăr de concentrare la Dachau, despre care a apărut un anunț sec în presă:

> Miercuri, 22 martie 1933, se va deschide lîngă Dachau primul lagăr de concentrare. Va avea locuri pentru 5 000 de prizonieri. Avînd planuri la o asemenea scară, refuzăm să ne lăsăm influențați de vreo obiecție măruntă, căci sîntem convinși că acest lucru va aduce liniște tuturor acelora care au respect pentru națiune și va servi intereselor lor.
>
> Heinrich Himmler
> Comandant
> al Poliției Orașului München.[97]

Ordinele lui Himmler de „arest pentru protejare" de pînă atunci sunau astfel: „Pe baza Articolului 1 din Decretul Președintelui Reichului pentru Protejarea Poporului și Statului din 28 februarie 1933, sînteți arestat pentru protejare în interesul securității și ordinii publice. Motivul: suspect de activități dăunătoare statului." Spre deosebire de Göring, Himmler se arăta, în această etapă, dornic să respecte formalitățile statului nazist, așa cum erau ele. Dar regulamentele de lagăr alcătuite de el arătau de la bun început cumplita dimensiune a puterii de care se bucurau Himmler și oamenii săi și folosirea fără restricție a terorii:

> Termenul „internare într-un lagăr de concentrare" va fi anunțat deschis drept: „pînă la alte înștiințări". [...] În anumite cazuri Reichsführerul SS și Comandantul Poliției Germane vor ordona și bătaia. Nu există nici o obiecție la răspîndirea veștilor despre această pedeapsă care amplifică efectul [...]. Următorii delincvenți, considerați agitatori, vor fi spînzurați: oricine [...] rostește discursuri atîțătoare, ține întruniri, formează

grupuri, hoinăreşte cu alţii; oricine, cu scopul de a hrăni propaganda opoziţiei cu relatări despre atrocităţi, adună informaţii adevărate ori false despre lagărele de concentrare.[98]

Impecabila muncă birocratică a lui Himmler şi obedienţa sa absolută faţă de lege (cînd îşi trimitea bătrînii părinţi să meargă în maşina lui de serviciu îşi nota întotdeauna costurile şi cerea să i se deducă din salariu) erau frauduloase, aşa cum era şi cadrul pseudolegal similar în care lucra OGPU în Rusia sovietică. Hans Gisevius, un funcţionar Gestapo, mărturisea mai tîrziu: „A fost întotdeauna o tactică favorită a SS să apară în deghizarea unui cetăţean respectabil şi să condamne cu vehemenţă toate excesele, minciunile ori încălcările legii. Himmler părea cel mai înfocat luptător pentru decenţă, curăţenie şi dreptate."[100] Era dornic să-şi delimiteze oamenii de grosolanii luptători de stradă ai SA şi de Gestapoul lui Göring. În lagăre însă, nu era nici o diferenţă: totul era de o inexprimabilă cruzime, adesea sadism, şi o negare a legii.

O poveste tipică, una din multe mii, a fost aceea a poetului evreu Erich Muhsam. El avusese un rol în necugetata Republică Socialistă Bavareză a lui Eisner şi făcuse şase ani de închisoare pentru asta, fiind amnistiat în 1924. Imediat după incendierea Reichstagului, temîndu-se de arestare, îşi cumpărase bilet pentru Praga, dar îl dăduse apoi unui alt intelectual, care se temea şi mai mult decît el. A fost arestat şi dus în lagărul de la Sonnenburg. Au început prin a-i sparge ochelarii, a-i scoate dinţii pocnindu-l cu pumnii şi a-i smulge smocuri de păr din cap. I-au rupt degetele mari de la ambele mîini ca să nu mai poată scrie, iar bătăile peste urechi i-au distrus auzul. A fost mutat apoi în lagărul de la Cranienburg. Acolo, în februarie 1934, gardienii aveau un cimpanzeu pe care-l găsiseră în casa unui om de ştiinţă evreu. Presupunînd că era fioros, l-au asmuţit asupra lui Muhsam, dar spre enervarea lor animalul n-a făcut decît să i se agaţe de gît. Atunci au torturat cimpanzeul pînă l-au omorît, în prezenţa lui. Scopul era să-l facă pe Muhsam să se sinucidă. Dar el nu se conforma; aşa că într-o noapte a fost omorît în bătaie şi spînzurat de o grindă în latrină. Muhsam devenise înţelept în privinţa totalitarismului şi înainte de arestare îi dăduse toate hîrtiile sale soţiei, cu instrucţiuni exprese de a nu se duce la Moscova. Din nefericire, ea nu l-a ascultat şi a luat hîrtiile cu ea; şi îndată ce autorităţile sovietice au pus mîna pe ele, au arestat-o. A petrecut următorii douăzeci de ani în lagăre sovietice ca „agent troţkist", iar hîrtiile sînt şi azi ţinute sub cheie în aşa-numitul „Institut Gorki pentru Literatură Universală" din Moscova.[101]

Lipsa de respect faţă de lege în Germania lui Hitler, sub aparenţa subţire a formelor legale, era absolută. După cum spunea Göring, „Legea şi voinţa Führerului sînt unul şi acelaşi lucru". Hitler lucra numai prin decrete şi ordonanţe, şi nu prin lege, aici asemănîndu-se din nou cu Lenin, care nu a arătat niciodată cel mai mic interes în elaborarea unei constituţii.[102] În chestiunile care prezentau interes pentru nazişti, Ministerul Justiţiei nu func-

ționa. Șeful acestuia, Franz Gürtner, care în 1924, în calitate de ministru de Justiție al Bavariei, autorizase eliberarea mai devreme a lui Hitler, era o nulitate care pretindea că rămăsese în funcție pentru a lupta împotriva hitlerismului dar căruia de fapt nu i s-a permis niciodată să vorbească cu Hitler despre altceva decît romane. Cu puțin înainte de moartea sa în 1941 el i-a spus lui Frank: „Hitler iubește cruzimea. Îi face plăcere [...] cînd poate tortura pe cineva. Are un sadism diabolic. Altfel pur și simplu nu i-ar putea suporta pe Himmler și Heydrich."[103] Hitler însuși spunea: „Doar cu mare dificultate l-am putut convinge pe dr Gürtner [...] de necesitatea absolută de a acționa cu cea mai mare severitate în cazurile de trădare."[104] Dar acestea erau doar vorbe. De fapt, Hitler modifica frecvent sentințele care i se păreau „indulgente", impunînd pedeapsa cu moartea. A schimbat Legea Serviciului Civil din 1933, adăugînd paragraful 71, care îl împuternicea să demită un judecător dacă „maniera activităților sale oficiale, în special prin deciziile sale [...] arată că este străin de *Weltanschauung*-ul național-socialist" (un exemplu citat dădea sentința minimă pentru „pîngărire rasială").[105]

Lui Hitler nu-i plăceau însă nici judecătorii care puteau fi demiși ori cei servili. Ca și Marx și Lenin, ura avocații — „un avocat trebuie privit ca un om deficient prin natura sa, deformat de experiență", spunea el — și în cele din urmă a impus, peste sistemul juridic obișnuit, „Tribunale ale Poporului" naziste, un procedeu leninist ce și-a atins sumbrul apogeu sub ferocele Roland Freisler în 1944–1945.[106] Nu a fost niciodată oferită vreo protecție împotriva încălcării de către naziști a legii ori a libertăților civile de către ministrul de Interne, Wilhelm Frick, el însuși nazist. În 1930–1932 neiniția credeau despre Frick că e al doilea după Hitler în mișcarea nazistă, dar de fapt el era un om slab și cum ministerul său pierduse controlul real asupra poliției, nici el, nici ministerul nu mai aveau nici o autoritate. Singura contribuție importantă pe care a avut-o la guvernarea lui Hitler a fost schițarea (sub conducerea lui Hans Globke, care avea să lucreze mai tîrziu pentru dr Adenauer) proiectului Legilor din Nürnberg pentru Evrei, 1935. Nici azi nu s-a căzut de acord dacă acest cod a avut efectul de a diminua cumplitele acte de violență săvîrșite împotriva evreilor de către naziști, cum pretindea Globke, sau dacă a conferit autoritate morală și legală persecuțiilor sistematice.[107]

Felul în care Hitler conducea securitatea internă, folosind trei sisteme concurente (SS, SA și poliția și Gestapoul lui Göring) și două ministere care nu funcționau în chestiuni importante, era caracteristic. Așa cum statul nu avea nici o contribuție (alta decît cea anesteziată a Weimarului), tot așa nu avea nici sistem de guvernămînt. Sau, mai degrabă, avea mai multe. Era sistemul partinic al celor aproximativ patruzeci de Gauleiteri, un organism puternic pe care Hitler îl putea face și desface ca indivizi dar pe care a evitat să-l înfrunte ca grup. Gauleiterul din Düsseldorf, Florian, pretindea că nu îl invitase niciodată pe Himmler în *Gau*-ul său și interzisese oamenilor

lui să coopereze cu Gestapoul. Adevăratul lider al partidului, ca adjunct al lui Hitler, era Rudolph Hess. Dar Hess era un mistic ineficient. Mai important era Martin Bormann, un criminal convins și un sîrguincios birocrat de partid de tip stalinist, care ducea bătălii nesfîrșite împotriva Gauleiterilor, pe de o parte, și a lui Göring și Goebbels, pe de alta.[108]

Hitler nu obiecta la aceste lupte interne: dimpotrivă, le încuraja. „Oamenilor trebuie să li se permită fricțiuni între ei", spunea el. „Fricțiunile produc căldură, iar căldura e energie." El numea asta „darwinism instituționalizat". Dacă întîmpina rezistență din partea vreunui minister, Hitler crea un duplicat. El numea Ministerul de Externe, încă plin de aristocrați, „un morman de gunoi intelectual", iar din 1933 a întemeiat o organizație rivală condusă de Joachim von Ribbentrop, care adeseori fura corespondența ministerului și răspundea la ea.[109] Ministerul Muncii, sub conducerea lui Franz Seldte, era în mod special obstructiv. Astfel că Hitler l-a numit pe unul dintre Gauleiterii săi, Fritz Sauckel, plenipotențiar general pentru Mobilizarea Muncii.[110] De asemeni, frustrat pe frontul economic și financiar, Hitler a creat un al doilea Minister al Economiei, numit Planul pe Patru Ani, sub conducerea lui Göring. Pînă în 1942, în plus față de ministerele pe care le moștenise de la Weimar, Hitler crease cincizeci și opt de Consilii Supreme ale Reichului, plus multe alte birouri extraguvernamentale. Suprapunerea era universală și deliberată. Lui Hitler îi convenea ca Ribbentrop și Goebbels, de exemplu, să se lupte între ei pentru controlul propagandei externe, pînă în punctul în care oamenii lor ajungeau să se bată de-a binelea pentru echipamentul radio. Atunci amîndoi apelau la el pentru arbitraj.

Orice sistem autoritar care abandonează procedurile constituționale și guvernarea legii conține inevitabil un element de anarhie. Regimul lui Stalin nu făcea nici el excepție, deși acesta era mult mai metodic decît Hitler. Termenul „boem", folosit de Hindenburg în legătură cu Hitler, era potrivit. Ura orele fixe. După moartea lui Hindenburg el a unit funcțiile de cancelar și președinte, folosind acest lucru ca pretext pentru a distruge funcționarea oficială a amîndurora. Un funcționar de stat de modă veche pe nume dr Hans Lammers menținea o aparență de ordine în birourile Cancelariei, el și personalul său alcătuit din zece–doisprezece *Beamten* răspunzînd la corespondența lui Hitler de aproximativ 600 de scrisori pe zi. Se pare că Hitler nu a scris niciodată vreo scrisoare și nu a semnat vreun document oficial. Îndată ce a ajuns la putere a făcut tot posibilul să pună să fie distruse toate documentele care îl menționau (inclusiv registrele de impozite), și de atunci înainte a evitat cît a putut să emită directive scrise. Unul dintre singurele documente olografe ale lui Hitler pe care le aveau datează dinaintea primului război mondial.

Cînd a ajuns cancelar, la început Hitler sosea la birou la 10 dimineața, dar curînd rutina l-a obosit și tot mai des se întîmpla să lucreze noaptea. Făcea frecvente deplasări prin țară, ca un monarh medieval, și chiar cînd

era în Berlin refuza adesea să ia hotărîri, pretinzînd că nu e dictator.[111] Detesta ședințele de cabinet tocmai pentru că ele reprezentau o procedură regulată de luare a deciziilor. Le ținea la intervale tot mai mari; chiar și atunci cînd aveau loc, treburile cu adevărat importante se făceau în altă parte. Astfel, cînd Hitler l-a concediat pe Hjalmar Schacht, el l-a numit ministru al Economiei pe Walter Funk într-un antract la Operă și l-a prezentat pe neașteptate la următoarea ședință de cabinet (4 februarie 1938), ultima pe care a mai ținut-o vreodată.[112] Nu există absolut nici o îndoială că toate deciziile importante erau luate de Hitler personal, de regulă în întîlniri bilaterale cu fiecare ministru sau comandant, dar ele nu se reflectă niciodată în documente decît indirect. Ordinele lui Hitler erau întotdeauna verbale, adeseori emise întîmplător în cursul unor discursuri lungi, și cîteodată date pe loc oricui se nimerea să-i fie în preajmă.[113]

Statul hitlerist nu era corporatist, căci corporatismul implică o distribuție a puterii între diferite organisme, iar Hitler nu era dispus să împartă puterea cu nimeni. Nu-l deranja ca membrii marcanți ai clicii sale să conducă mici imperii private, cîtă vreme stătea în puterea lui să le distrugă. Lammers a declarat însă la Nürnberg că nu le permitea să se întîlnească cu toții, nici măcar neoficial, așa încît să nu-și poată rezolva niciodată diferendele în mod colegial. Regimul lui Hitler era prin urmare marcat de neîncetate lupte bilaterale și multilaterale între părțile lui componente, ceea ce Hobbes numea „o perpetuă și neobosită dorință de putere și iar putere, ce încetează doar în moarte"[114], Göring asculta telefoanele colegilor săi din „biroul lui de cercetări" și obținea comori folositoare precum un teanc de scrisori de dragoste de la Alfred Rosenberg către o evreică drăguță.[115] Bormann îi spiona pe toți. La fel, bineînțeles, Himmler și Heydrich. Practic toată lumea se afla în poziția de a spiona pe toată lumea, și cum fiecare căuta să cîștige bunăvoința lui Hitler trădînd ceea ce știa despre ceilalți, Führerul era mereu bine informat.

Nici un guvern condus astfel nu poate spera să urmeze politici coerente și atent concepute, și firește că nici Hitler n-a reușit, nici măcar în chestiuni de care era preocupat cu pasiune. A promis să ajute micile întreprinderi, țăranii, sectorul agricol, să micșoreze marile orașe, să aducă femeile din fabrici înapoi acasă, să ia înapoi industria din mîinile capitaliștilor, pămîntul din ale *Junker*-ilor, armata din ale nobililor, administrația din ale „*Doktor*-ilor". Nu a făcut nimic din toate astea. Dimpotrivă: orașele, marile întreprinderi și industria au înflorit, iar țăranii și femeile au continuat să se înghesuie în ateliere.[116] Armata, afacerile, serviciile civile au rămas cam la fel.

Chiar și politica privind evreii, care pentru Hitler era chestiunea cea mai importantă din toate, era marcată de incoerență și ezitări. În primul elan de triumf nazist, mulți evrei au fost asasinați ori trimiși în lagăr sau li s-au confiscat proprietățile de către SA și au fost lăsați să fugă din țară. Unii lideri naziști voiau o politică de emigrare forțată, dar nu s-au luat niciodată măsuri

sistematice și eficiente pentru a realiza acest lucru. Hitler nu a zdrobit nici marile magazine evreiești, ceea ce promisese de nenumărate ori: Schacht l-a convins că s-ar pierde astfel 90 000 de locuri de muncă.[117] Ministerul Economiei s-a opus atacurilor împotriva întreprinderilor evreiești mai ales pentru că credea că ele aveau să ducă la atacuri împotriva marilor întreprinderi în general și a creat un birou special pentru a opri hărțuirea nazistă.[118] Chiar legile de la Nürnberg au fost concepute în grabă. Hitler le-a anunțat ca „soluția finală la chestiunea evreiască". De fapt, au rămas multe ambiguități, chiar și în mintea lui. A autorizat plăcuțe cu „Evreii nu sînt bineveniți" la intrarea în orașe, care erau teoretic ilegale, dar a acceptat că de fapt nu li se putea interzice evreilor să intre. În 1936 Ministerul de Interne chiar a discutat suspendarea ziarului nazist antisemit *Der Stürmer*. Antisemitismul a devenit mai violent în 1938, probabil pentru că Hitler adopta o politică economică mai izolaționistă. Ministerul de Interne a emis „decretul numelor", obligînd toți evreii să adopte și prenumele de Israel ori Sarah.[119] Acesta a fost urmat de cumplita violență a „nopții de cristal" din 9 noiembrie 1938, incitată de Goebbels. Nu e clar însă dacă Goebbels a acționat din proprie inițiativă sau, mai probabil, la ordinele lui Hitler, date destul de întîmplător.[120] Abia cînd a început războiul s-a fixat Hitler asupra adevăratei „soluții finale": o avusese tot timpul în minte, dar avea nevoie de un război ca s-o facă posibilă. Asupra scopurilor lui internaționale, spre deosebire de politica internă a fost întotdeauna clar, coerent și hotărît, după cum vom vedea.

Hitler nu avea o politică economică. Avea însă o foarte specială politică internațională. Voia să se reînarmeze cît de repede posibil, evitînd, în același timp, o lovitură de preîntîmpinare din partea Aliaților. A dat pur și simplu ordine industriei germane și i-a lăsat pe managerii acesteia să se descurce. Înainte de venirea lui la putere, Otto Strasser îl întrebase ce avea să facă în privința lui Krupp, și i se răspunsese: „Bineînțeles că o să-l las în pace. Crezi că sînt atît de nebun încît să distrug economia Germaniei?"[121] Hitler considera că cea mai mare greșeală economică a lui Lenin fusese să ordone membrilor de partid să preia conducerea industriei și să-i omoare ori să-i expulzeze pe conducătorii ei capitaliști. Era hotărît să nu lase Cămășile Brune ori alte elemente de partid să pună mîna pe întreprinderi, și l-a avertizat pe maiorul Walter Buch, judecător al Tribunalului de Partid, în 1933: „Sarcina dumitale în calitate de cel mai mare judecător din partid este să stăvilești elementul revoluționar." Faptul că nu s-a dorit acest lucru a dus la distrugerea altor revoluții, spunea el.[122]

Nu există absolut nici o dovadă că Hitler ar fi fost cîtuși de puțin influențat de filozofia marilor întreprinderi. El asculta sfaturile economice numai cînd era convins că urmîndu-le putea avansa în scopurile sale militare externe. Se considera socialist, iar esența socialismului său era că fiecare individ ori grup din stat trebuie să servească fără ezitare politica națională. Astfel încît nu conta cine era de fapt proprietarul unei fabrici cîtă vreme cei care o con-

duceau făceau ce li se spunea. Socialismul german, îi spunea el lui Hermann Rauschning, nu presupunea naționalizare: „Socialismul nostru ține mult mai adînc. El nu schimbă ordinea externă a lucrurilor, el ordonează numai relația omului cu statul. [...] Atunci ce contează proprietatea și venitul? De ce am avea nevoie să socializăm băncile și fabricile? Socializăm poporul."[123] Prezentîndu-și Planul pe Patru Ani (care, ca și al lui Stalin, nu era altceva decît un simplu exercițiu de propagandă), el a spus că treaba Ministerului Economiei era doar să „prezinte sarcinile economiei naționale" și apoi „economia privată va trebui să le îndeplinească." Dacă se sustrăgea de la ele, „atunci statul național socialist va ști cum să rezolve aceste sarcini"[124].

Astfel, Hitler a păstrat clasa managerială a Germaniei și a făcut-o să lucreze pentru el. Firmele înfloreau sau nu exact în funcție de măsura în care îndeplineau ordinele lui Hitler. Evident că obținea bani din ele: dar era o relație șantajist–victimă, nu una între client și patron. Un astfel de caz era firma de chimicale I.G. Farben, poreclită de la început de naziști „Isidore Farben" din cauza directorilor și cercetătorilor săi evrei. A intrat în grațiile lui Hitler numai scăpînd de evrei (de exemplu laureatul Premiului Nobel Fritz Haber) și acceptînd să acorde prioritate absolută programului lui Hitler de fabricare a materialelor sintetice, nucleul schemei sale de pregătiri pentru război, printr-un tratat secret semnat la 14 decembrie 1933. De atunci încolo Farben s-a aflat în siguranță, dar numai cu prețul sclaviei față de Hitler. Nici vorbă ca marile întreprinderi să-i corupă socialismul; era exact invers. Coruperea lui I.G.Farben de către naziști este una dintre cele mai izbitoare tragedii individuale în tragedia generală a națiunii germane.[125]

Lipsa unei politici economice era un avantaj. Hitler a avut noroc. A ajuns la putere cu o lună înaintea lui Roosevelt și, ca și el, a beneficiat de pe urma unei reveniri economice care începuse deja cu puțin înainte. Spre deosebire de Roosevelt însă, el nu a încercat să dreagă economia prin programe sistematice de lucrări publice, deși acestea existau. La o ședință din 8 februarie 1933 a spus că respinge orice programe de acest fel care nu aveau legătură cu reînarmarea. A început construirea de autostrăzi în septembrie 1933 mai ales pentru că voia drumuri pentru vehicule rapide și a crezut că descoperise un geniu organizatoric ca să le creeze în persoana lui Fritz Todt (și așa era).[126] Brüning urmase o politică deflaționistă excesivă, căci avea o frică paranoică de inflație. Hitler i-a pus capăt. El l-a concediat pe dr Hans Luther, președintele Reichsbank, și l-a înlocuit cu Hjalmar Schacht, pe care l-a numit și ministru al Economiei. Schacht era de departe cel mai inteligent ministru de Finanțe pe care l-a avut vreo țară în perioada interbelică. Era un adept al economiei de piață, dar un empiric ce nu credea în nici o teorie și trata fiecare situație după instinct.

Hitler dezavua dobînzile mari și creditele strînse nu pentru că ar fi fost un prokeynesian, ci pentru că le asocia cu evreii. El i-a spus lui Schacht să-i furnizeze bani pentru reînarmare și Schacht s-a conformat, încălcînd

regulile de la Reichsbank. Inflația a fost evitată prin controlul strict exercitat de Brüning asupra valutei (pe care Hitler, în dorința lui de autarhie, l-a făcut și mai strict), prin taxe (impozitele pe venit s-au triplat în 1933–1938) și prin strîngerea generală a curelei: nivelul de trai al germanilor era doar cu puțin mai ridicat în 1938 decît cu un deceniu înainte. Nu-i deranja, pentru că aveau din nou locuri de muncă. Cînd a preluat Hitler puterea erau peste 8 milioane de șomeri. Această cifră a început să scadă foarte rapid în a doua jumătate a lui 1933, iar în 1934 exista deja o cerere de personal în anumite categorii de munci calificate, deși mai erau încă 3 milioane de șomeri. Pînă în 1936 însă, toată lumea era practic angajată, iar în 1938 firmele ajunseseră să caute cu disperare forță de muncă într-o vreme în care Marea Britanie și SUA erau din nou în recesiune.

Germania era astfel singura țară industrială importantă care și-a revenit repede și complet din Marea Criză. Motivul rezidă fără îndoială în marea forță intrinsecă a industriei germane, care a funcționat fenomenal de bine din anii '60 ai secolului al XIX-lea pînă în zilele noastre, atunci cînd nu a fost mutilată de război ori dată peste cap de nesiguranța politică. Weimarul furnizase un cadru politic dezastruos pentru afaceri, ceea ce face ca situația fiscală stabilă și coerentă să fie o condiție esențială pentru investițiile eficiente. Guvernul de la Weimar a avut întotdeauna dificultăți în a obține un buget prin Reichstag și adesea a trebuit să-și administreze politica financiară prin ordonanțe de urgență. Instabilitatea sa politică inerentă a evoluat mai degrabă negativ. După alegerile din 1928 a devenit tot mai clar că regimul nu avea să dureze, existînd riscul de a fi înlocuit de un sistem marxist. Venirea la putere a lui Hitler a furnizat, așadar, industriei germane tocmai ceea ce îi era necesar pentru a funcționa eficient: stabilitate guvernamentală, sfîrșitul politicii și sentimentul unui scop național. Restul îl putea face singură. Hitler era destul de viclean ca să-și dea seama de asta. Deși a permis ca partidul să invadeze toate celelalte sfere ale guvernării și politicii publice, l-a ținut departe de industrie și armată, care avea nevoie să funcționeze cu eficiență maximă cît de repede posibil.[127]

Pe la mijlocul anilor '30 Hitler conducea un regim brutal, sigur, lipsit de conștiință, plin de succes și, pentru majoritatea germanilor, popular. Muncitorii germani, în ansamblu, preferau slujbele sigure drepturilor civile, care nu însemnau mare lucru pentru ei.[128] Ceea ce a devenit însă important pentru ei au fost organizațiile sociale pe care Hitler le crea în număr uluitor de mare, conform politicii pe care el o numea „a apartenenței". Mai avea, de asemeni, și o politică a coordonării, care scotea în evidență unitatea statului (sub conducerea partidului, bineînțeles). Cel de-al Treilea Reich era un stat „coordonat", căruia germanii obișnuiți „îi aparțineau". Acest mod de concepere a vieții publice era agreat de mai mulți germani decît politica de partid a Weimarului. Poate că această atitudine nu avea să dureze la infinit, dar mai era încă puternică atunci cînd Hitler și-a distrus popularitatea tîrînd

din nou Germania în război. Era probabil mai răspîndită în rîndurile celor umili şi săraci (deşi nu şi printre unii ţărani catolici, care refuzau să folosească saluturile şi urările naziste şi erau profund deranjaţi de atacurile împotriva creştinismului).

Hitler era atrăgător şi pentru firea moralistă a multor germani, respectiv a celor care îşi doreau din răsputeri un comportament „moral" fără a avea un cod de valori morale izvorînd din credinţa creştină. Himmler, criminalul în masă conştiincios, torţionarul scrupulos, era arhetipul celor care îl serveau cel mai bine pe Hitler. El definea virtuţile SS, întruchiparea „moralităţii" naziste, ca fiind loialitatea, cinstea, supunerea, duritatea, decenţa, sărăcia şi curajul. Ideea supunerii în faţa unor „legi de fier" ori a unei „legi superioare", şi nu în faţa celei tradiţionale, morala absolută propovăduită în biserici, era hegeliană. Marx şi Lenin au tradus-o într-un concept de clasă; Hitler într-unul rasist. Aşa cum cadrele sovietice erau învăţate să justifice crimele cele mai revoltătoare în numele unei lupte moraliste de clasă, tot astfel SS acţiona în numele rasei — ceea ce Hitler insista că este o motivaţie mult mai puternică şi fundamental umană decît clasa. Servirea rasei, şi nu a proletariatului marxist, era baza puritanismului nazist, marcat de ceea ce Rudolf Höss, comandant la Auschwitz, numea atitudinea „rece", „de piatră" a nazistului ideal, care „a încetat să mai aibă sentimente omeneşti" în îndeplinirea datoriei sale.[129]

La începutul lui 1933 aşadar, cele mai mari şi mai puternice două naţiuni ale Europei erau sub stăpînirea absolută a unor sisteme totalitare care propovăduiau şi practicau, şi chiar întruchipau, relativismul moral, cu toate potenţialităţile lui cumplite. Fiecare sistem acţiona ca stimulent al celor mai condamnabile caracteristici ale celuilalt. Unul dintre aspectele cele mai neliniştitoare ale socialismului totalitar, fie el leninist ori hitlerist, era felul în care, atît ca mişcări urmărind puterea, cît şi ca regimuri care se bucură de ea, era animat de o Lege a moralităţii politice a lui Gresham: teroarea scotea la suprafaţă instinctele umanitare şi ele se corupeau reciproc în adîncimi din ce în ce mai mari ale răului.

Hitler a învăţat de la Lenin şi Stalin cum să instituie un regim al terorii pe scară largă. Dar şi de la el s-au putut învăţa multe. Ca şi Lenin, el dorea să concentreze toată puterea în unica lui voinţă. Ca şi Lenin, era gnostic, şi tot ca şi Lenin credea că este singurul interpret adevărat al istoriei ca întruchipare a determinismului proletar, astfel că Hitler nu avea încredere decît în el însuşi ca exponent al voinţei de rasă a poporului german. Regimul pe care l-a instituit în ianuarie 1933 avea o singură anomalie importantă: SA. Hitler nu o controla pe deplin, iar Röhm avea idei care nu se potriveau cu planurile lui Hitler. SA, deja foarte mare înainte de preluarea puterii, s-a extins rapid după aceea. În toamna lui 1933 avea un activ de un milion de oameni, membri plătiţi, şi încă 3,5 milioane în rezervă. Obiectivul lui Röhm era să facă din SA viitoarea armată germană, care avea să răstoarne acor-

durile de la Versailles și să asigure realizarea scopurilor expansioniste ale Germaniei. Vechea armată, cu clasa ei de ofițeri profesioniști, avea să fie o simplă organizație de instruire pentru o armată radicală, revoluționară pe care el avea s-o poarte pe un drum al cuceririlor. Hitler era hotărît să respingă această schemă napoleoniană. Avea o părere foarte bună despre armata obișnuită și considera că aceasta avea să realizeze reînarmarea rapid și cu suficientă discreție pentru a apăra țara în perioada de pericol acut în care francezii și aliații lor se mai aflau încă în poziția de a invada Germania și a-i distruge regimul. Și mai important încă, nu avea nici cea mai mică intenție de a împărți puterea cu Röhm, darămite să i-o cedeze acestuia.

Din martie 1933, cînd a început să ajute ascensiunea lui Himmler, care avea o legătură telefonică secretă cu el, este clar că Hitler avea în minte o crimă uriașă pentru a rezolva problema pe care i-o punea SA-ul lui Röhm. A pregătit-o cu mare meticulozitate. Din octombrie 1933, Himmler a fost autorizat de Hitler să preia în cumul funcțiile de șef al poliției politice din toate statele germane, pe lîngă aceea din München. Acest proces, în mod firesc văzut de dușmanii lui Himmler drept construirea unui imperiu, necesita ajutorul activ al lui Hitler în fiecare etapă, deoarece era ilegal (Frick trebuia să fie ținut în întuneric) și deoarece presupunea negocieri cu Gauleiterii, pe care îi controla numai Hitler, în fiecare *Gau*. Procesul s-a încheiat la 20 aprilie 1934, cînd SD-ul lui Heydrich a demascat un „complot" pentru asasinarea lui Göring, pe care propriul său Gestapo nu reușise să-l descopere. Hitler i-a ordonat atunci lui Himmler să preia poliția lui Göring (oficial ca adjunct al acestuia). Organizația SS, și așa mare, controla acum toată poliția politică a Germaniei și putea lovi chiar și giganticul, înarmatul SA.

Motivele lui Hitler pentru a distruge conducerea și independența SA se înmulțiseră între timp. Violențele lor de stradă brutale, deschise, diminuau suporterii lui Hitler din țară și erau principala sursă a criticilor aduse regimului său în străinătate. Cînd l-au vizitat Sir John Simon și Anthony Eden, la 21 februarie 1934, el promisese să demobilizeze două treimi din SA și să permită inspectarea restului: „În afară de dizolvarea completă a acestei forțe", scria Eden, „n-ar fi putut merge mai departe."[130] La fel de importantă era și ostilitatea armatei. În primăvara lui 1934 bătrînului Hindenburg i se apropia în mod clar sfîrșitul. Hitler voia să-i succeadă, unind funcțiile de președinte și cea de cancelar într-una singură. Comandanții armatei și marinei fuseseră de acord cu asta, cu condiția să reducă forța SA și să-i anihileze pretențiile, și este tipic pentru naivitatea de care au dat mereu dovadă în negocierile cu Hitler faptul că i-au dat în schimb ceva vital pentru o „concesie" pe care el trebuia s-o facă oricum și în care cooperarea armatei era esențială.

Hitler și-a continuat epurarea, act de pur gangsterism, îndată ce Himmler a căpătat monopolul asupra poliției politice. A hotărît să-și asasineze toți inamicii politici imediați (încheind și unele socoteli mai vechi), așa încît

„dovada" conspirației, fabricată de biroul de spionaj al lui Heydrich, a produs legături improbabile, demne de unul dintre procesele-spectacol ale lui Stalin. Himmler și Heydrich au pregătit lista finală, lui Hitler nemairămînîndu-i decît să-i sublinieze cu creion roșu pe cei ce trebuiau să fie împușcați; Heydrich a semnat mandatele, pe care scria pur și simplu: „Din ordinul Führerului și Cancelarului Reichului, este condamnat la moarte prin împușcare pentru înaltă trădare." Într-o fază relativ tîrzie, a fost adus și Göring în complot. Ministrul Apărării, Blomberg, împreună cu asistentul său politic, generalul von Reichman, au fost făcuți complici, ordonîndu-se unităților armatei să fie pe poziții în caz că unitățile SA se opuneau. În dimineața zilei de 30 iunie 1934 Hitler însuși l-a trezit din somn pe Röhm zgîlțîindu-l, la sanatoriul de la Tegernsee, apoi s-a retras la sediul Cămășilor Brune din München. Ministrul bavarez al Justiției nu era pregătit să ordone împușcări în masă pe baza unei simple liste dactilografiate, iar Röhm și asociații săi au fost omorîți de fapt abia pe 2 iulie, de către poliția politică. Între timp, în Berlin, conform relatării vicecancelarului von Papen, care fusese de față, acuzații au fost duși în casa particulară a lui Göring din Leipzigerplatz, unde el și Himmler i-au identificat, i-au bifat pe listă și au ordonat să fie luați și împușcați imediat; poliția privată a lui Göring a furnizat plutoanele de execuție. Două zile mai tîrziu, Hitler a sosit de la München la Tempelhof. Himmler și Göring l-au întîmpinat pe pistă, sub un cer roșu ca sîngele, cei trei studiind apoi listele cu cei împușcați deja sau care urmau să fie împușcați, o scenă wagneriană descrisă de ofițerul Gestapo Hans Gisevius. Lui Frick, ministrul de Interne, i s-a spus să se ducă acasă: chestiunea nu-l privea. Conform lui Gisevius, Frick a spus: „Mein Führer, dacă nu acționezi imediat împotriva lui Himmler și a SS, așa cum ai făcut împotriva lui Röhm și a SA, tot ce vei fi realizat va fi că l-ai chemat pe Belzebut să-l gonească pe diavol."[131] Asta arată cît de puțin își înțelegea stăpînul.

Mulți dintre cei asasinați nu aveau nimic de-a face cu SA. Printre ei se aflau fostul prim-ministru bavarez, Gustav von Kahr, care refuzase să ia parte la puciul din 1923; vechiul coleg și adversar în partid al lui Hitler, Gregor Strasser; bătrînul grangure alunecos care urma să-l „stăpînească", generalul von Schleicher, plus soția sa și apropiatul său asociat, generalul von Bredow; liderul catolic berlinez, Ernst Klausener, și multe alte persoane incomode sau periculoase, probabil vreo 150 cu totul.[132]

Acest act de asasinare în masă de către guvern și poliție a fost o catastrofă morală pentru Germania. Codul onoarei al generalilor germani, așa cum era el, era zdruncinat, căci închiseseră ochii la omorîrea a doi dintre prietenii și colegii lor. Justiția a fost ridiculizată, căci la 3 iulie a apărut o lege care autoriza faptele *ex post facto*. Hitler a fost primit la patul de moarte al lui Hindenburg, unde bătrînul confuz, care îl catalogase cîndva drept „caporalul boem", l-a întîmpinat cu cuvintele „Majestatea Voastră". După moartea Titanului de Lemn, la 2 august, Hitler a preluat succesiunea în virtutea

unei legi pe care o emisese cu o zi înainte, prin care devenea „conducător și cancelar al Reichului". În aceeași zi toți ofițerii și soldații au făcut un jurămînt sacru în fața lui, care începea astfel: „Mă voi supune necondiționat Führerului și poporului Reichului German." S-a trecu apoi la organizarea unui plebiscit și în august poporul german l-a răsplătit pe criminalul-șef cu un verdict de 84,6%.[133] Un aspect deloc lipsit de importanță al acestui punct de răscruce a fost oferirea unor pumnale de onoare oamenilor din SS care înfăptuiseră crimele. Iată simbolismul infam al relativismului moral. SS a fost astfel lansat în monstruoasa lui carieră de crimă legalizată. Afacerea Röhm, cu statul angajat în mod deschis în asasinatul în masă, cu acceptarea vechii elite militare și cu sprijinul electoratului, a prefigurat în mod direct programele de exterminare ce aveau să urmeze.

Îndrăzneala absolută a epurării lui Röhm și felul în care Hitler a scăpat fără să fie condamnat pentru asta nici de opinia publică germană și internațională, nici de propriii săi colegi și adepți au fost ceea ce l-a determinat pe Stalin să-și consolideze dictatura personală prin mijloace similare. Pînă atunci, elita partidului îi permisese să asasineze numai ruși de rînd. Pînă și excluderea unui membru de partid marcant necesita pregătiri elaborate. În 1930, Stalin fusese criticat pe față de Sîrțov, un candidat la Politbiuro, și de Lominadze, un membru al Comitetului Central. Îi dorise pe amîndoi împușcați, dar n-a reușit mai mult decît excluderea lor din CC. Doi ani mai tîrziu, ceruse împușcarea lui Riutin, care făcuse să circule în secret un document de două sute de pagini în care îi critica dictatura. Serghei Kirov, care îi succedase lui Zinoviev ca șef al organizației de partid Leningrad, insista ca Riutin să fie cruțat și trimis într-un „izolator", sau închisoare specială pentru membrii de partid marcanți.[134] În vara lui 1934, influența lui Kirov era în continuă creștere și părea cel mai probabil succesor — sau înlocuitor — al lui Stalin. Succesul epurării lui Röhm l-a inspirat pe Stalin să termine o dată pentru totdeauna cu opreliștile din cadrul partidului, și încă în maniera cea mai ingenioasă: punînd să fie asasinat Kirov și folosind crima ca pretext pentru a lovi în toți ceilalți dușmani ai săi.[135]

Kirov a fost împușcat în împrejurări misterioase la 1 decembrie 1934, în mijlocul Institutului Smolnîi, fosta școală de fete din care Lenin își lansase puciul și care rămăsese de atunci cartierul general al partidului din Leningrad. Era un loc păzit din greu și nu s-a explicat niciodată cum a reușit asasinul, Leonid Nikolaev, să treacă de cordonul de securitate. Și mai suspect este că, doar cu cîteva zile înainte, garda de corp a lui Kirov fusese îndepărtată la ordinul lui Iagoda, șeful NKVD. În 1956 și din nou în 1961 Hrușciov a făcut aluzii clare că responsabilul era Stalin, iar dovezile indirecte par copleșitoare.[136]

Stalin a reacționat cu mare violență la aflarea veștii despre crimă, dar într-un mod care sugerează premeditare. A luat trenul de noapte spre Leningrad, și în zori a fost întîmpinat în gara Moscova de Medved, șeful poliției

leningrădene. Fără o vorbă, Stalin l-a lovit cu putere peste față. Apoi a ocupat un etaj din Institutul Smolnîi și a preluat personal conducerea anchetei. Stătea la o masă, flancat de lacheii lui: Molotov, Voroșilov, Jdanov și alții, cu conducerea organizației de partid din Leningrad de o parte și securiștii de alta. Cînd a fost adus Nikolaev și Stalin l-a întrebat de ce l-a împușcat pe Kirov, nenorocitul a căzut în genunchi și a strigat, arătînd spre securiști: „Dar ei m-au pus." Aceștia au alergat la el și l-au bătut cu paturile pistoalelor pînă a leșinat; apoi a fost tîrît afară și trezit cu dușuri reci și fierbinți alternativ. Stalin a pus ca Borisov, șeful gărzilor de corp ale lui Kirov, să fie omorît în bătaie cu răngi; Medved a fost trimis într-un lagăr și asasinat trei ani mai tîrziu; Nikolaev a fost executat la 29 decembrie după un proces secret. Peste o sută de așa-zișI „Albi" au fost împușcați; 40 000 de leningrădeni trimiși în lagăre. Curînd, oricine știa ceva despre cazul Kirov era fie mort, fie pierdut pentru totdeauna în Arhipelagul Gulag.[137]

Acesta a fost doar începutul. La două săptămîni după asasinarea lui Kirov, Stalin a pus să fie arestați Zinoviev și Kamenev. A formulat acuzațiile împotriva lor pînă în cel mai mărunt detaliu și a revizuit pînă la ultima virgulă declarația pe care aveau să o dea. Repetițiile au durat luni întregi, Stalin amenințînd că nu va cruța nimic „pînă nu veneau tîrîndu-se pe burtă, cu mărturisirile în dinți"[138]. Au fost judecați în 1936, în urma unei înțelegeri în care acceptaseră să mărturisească totul cu condiția ca familiile lor să fie lăsate în pace și ei înșiși cruțați. De fapt, au fost împușcați amîndoi la o zi după terminarea procesului. Felul în care Zinoviev implorase milă a devenit subiectul unor maimuțăreli macabre, cu puternice tușe antisemite, interpretate la petrecerile private ale lui Stalin de către K.V. Pauker, un fost costumier de teatru promovat șef al gărzii NKVD personale a lui Stalin și singurul căruia i se permitea să-l bărbierească. Pauker a interpretat acest rol în mod regulat, pînă cînd a fost și el împușcat ca „spion german"[139].

Imediat după moartea lui Zinoviev și Kamenev, Stalin i-a ordonat lui Iagoda să execute peste 5 000 de membri de partid deja aflați în arest. Acesta a fost începutul Marii Terori. Curînd după aceea, Stalin a trimis de la Soci, unde-și petrecea vacanța, sinistra telegramă din 25 septembrie 1936: „Considerăm că este absolut necesar și urgent ca tovarășul Ejov să fie numit în funcția de comisar al poporului pentru Afaceri Interne. Iagoda s-a dovedit indubitabil incapabil de a demasca blocul trotkisto-zinovievist. OGPU este cu patru ani în urmă în această chestiune."[140] A urmat o epurare sistematică a poliției secrete, îndeplinită de echipe de două pînă la trei sute de membri de partid fanatici recrutați de Ejov.[141] Apoi Stalin l-a eliminat pe vechiul său prieten gruzin Ordjonikidze, ultimul membru al Politbiuroului căruia i se mai permitea să-l strige cu porecla „Koba" sau să discute în contradictoriu cu el: i s-a oferit alternativa de a se împușca el însuși sau de a muri în celulele poliției. După februarie 1937 Stalin putea omorî pe oricine, după bunul lui plac. La plenara CC de la sfîrșitul lunii, aceasta „i-a dat indicații"

lui Stalin să-i aresteze pe Buharin şi Rîkov. Buharin s-a rugat cu lacrimi în ochi să i se cruţe viaţa. Stalin: „Dacă eşti nevinovat, o poţi dovedi într-o celulă de închisoare!" CC-ul: „Să fie împuşcat trădătorul!" Cei doi au fost duşi direct la închisoare şi moarte; Iagoda a fost auzit mai tîrziu murmurînd: „Ce păcat că nu v-am arestat pe toţi mai demult, cînd aveam puterea."[142] (Nu avea nici o importanţă: din cei 140 de oameni prezenţi, aproape două treimi aveau să fie curînd asasinaţi.)

De la sfîrşitul lui 1936 pînă în a doua jumătate a lui 1938, Stalin a lovit în fiecare grupare a regimului. Numai în 1937 a omorît 3 000 de ofiţeri superiori din poliţia secretă şi 90% din procurorii publici din provincie. Se afla în negocieri secrete cu Hitler din 1935. În anul următor a convins guvernul nazist să fabrice dovezi false ale unor contacte secrete între comandantul armatei sovietice, mareşalul Tuhacevski, şi generalii lui Hitler; acestea au fost făcute de Gestapo şi transmise printr-unul din agenţii săi, generalul Skoblin, care lucra şi pentru NKVD.[143] Prima victimă militară a lui Stalin a fost un general de cavalerie, Dmitri Schmidt, care se pare că îl înjurase în 1927; Schmidt a fost arestat la 5 iulie 1936, torturat şi ucis. Au urmat Tuhacevski şi alţi şapte generali de vază la 11 iunie 1937, apoi 30 000 de ofiţeri, aproximativ jumătate din total, printre care 80% din colonei şi generali.[144] Majoritatea ofiţerilor au fost împuşcaţi în douăzeci şi patru de ore de la arestare. În fiecare grup, scopul era uciderea celor mai vîrstnici, în special a acelora care luptaseră în Revoluţie ori cunoscuseră partidul dinainte de a deveni proprietatea lui Stalin. Epurarea cea mai lungă şi cea mai drastică a fost în partid. În Leningrad doar doi din cei 150 de delegaţi la cel de-al XVII-lea Congres al Partidului au fost lăsaţi în viaţă. Pierderile din organizaţia de partid moscovită au fost la fel de mari. În total au fost omorîţi aproximativ un milion de membri de partid.[145]

Crimele comise în aceşti ani nu au fost niciodată compensate, investigate serios ori pedepsite (decît din întîmplare), căci generaţiile succesive de lideri de partid care au guvernat după Stalin erau toate implicate în comiterea lor. Ejov, asasinul principal, a fost el însuşi omorît de Stalin după încheierea epurărilor. Succesorul lui în fruntea poliţiei secrete, Lavrenti Beria, a fost împuşcat de colegii săi din Politbiuro imediat după moartea lui Stalin. Gheorghi Malenkov, care a condus Rusia în 1953–1956, a fost epuratorul principal în Bielorusia şi Armenia. Hruşciov, care i-a urmat şi a guvernat din 1956 pînă în 1964, fusese însărcinat cu epurarea atît în Moscova cît şi (împreună cu Ejov şi Molotov) în Ucraina. Epurarea din Leningrad s-a făcut sub conducerea lui Jdanov, unul dintre aghiotanţii săi (şi unul dintre foarte puţinii supravieţuitori) fiind Aleksei Kosîghin, prim-ministru în anii '70 pînă la moarte. Kaganovici, care a deţinut funcţii înalte pînă în anii '60, a fost distrugătorul partidului în regiunea Smolensk. Leonid Brejnev, un instigator şi supravieţuitor al epurării din Ucraina, a condus Rusia din 1964 pînă la moartea sa în 1982.

Toți acești oameni, care au guvernat Rusia în cei treizeci de ani după moartea lui Stalin, au acționat dintr-un amestec de arivism și frică, la indicațiile directe și amănunțite ale lui Stalin. Un membru NKVD care fusese în garda de corp a lui Stalin a declarat că Ejov venea aproape zilnic la Stalin în anii 1937–1939, cu un dosar gros de acte; Stalin îi dădea ordine pentru arestări, folosirea torturii și sentințe (ultimele înainte de proces). Stalin conducea el însuși unele dintre interogatorii. Făcea pe marginea documentelor adnotări precum „arestați"; „arestați pe toată lumea"; „nu-i nevoie să verificați: arestați-i". La cel de-al XXI-lea Congres al Partidului, Z.T. Serdiuk a citit cu voce tare o scrisoare de la Ejov: „Tovarășe Stalin: vă trimit spre confirmare patru liste cu oameni ale căror cazuri se află în dezbaterea Colegiului Militar: Lista Unu, generală; Lista Doi, fost personal militar; Lista Trei, fost personal NKVD; Lista Patru, soții de foști dușmani ai poporului. Vă cer aprobarea pentru condamnare de categoria întîi (*pervaia kategoriia*, adică împușcare)." Lista era semnată: „Aprobat, I. Stalin, V. Molotov". Semnătura lui Stalin se află în josul a peste 400 de liste din 1937 pînă în 1939, purtînd numele a 44 000 de oameni, lideri de partid, înalți funcționari din guvern, ofițeri și oameni de cultură.[146]

Au fost omorîți în număr mare și comuniști străini care căutaseră azil în Moscova. Printre ei s-au aflat Béla Kun și majoritatea liderilor comuniști unguri, aproape toți comuniștii polonezi importanți; întreaga elită a partidului iugoslav cu excepția lui Tito, celebrii bulgari Popov și Tanev, eroi ai procesului de la Leipzig împreună cu Dimitrov (care a scăpat pur și simplu din noroc: Stalin avea un dosar cu privire la el); toți coreenii; mulți indieni și chinezi; și lideri comuniști din Letonia, Lituania, Estonia, Basarabia, Iran, Italia, Finlanda, Austria, Franța, România, Olanda, Cehoslovacia, Statele Unite și Brazilia. Foarte loviți au fost germanii care se refugiaseră de Hitler. Cunoaștem numele a 842 dintre ei care au fost arestați, dar de fapt au fost mult mai mulți, inclusiv soții și copii ai liderilor, ca de exemplu familia lui Karl Liebknecht. Unii dintre germanii care au supraviețuit au putut arăta mai tîrziu semnele torturilor îndurate atît de la Gestapo cît și de la NKVD și au fost astfel simboluri vii ale contactelor ascunse pe care serviciile de securitate ale Germaniei naziste și ale Rusiei sovietice le-au menținut în toată această perioadă. În ansamblu, comuniștii europeni se aflau mai în siguranță în propriile lor țări fasciste decît în „patria-mamă" socialistă. Roy Medvedev, istoricul marxist sovietic independent, nota: „E un paradox cumplit faptul că majoritatea liderilor și activiștilor comuniști europeni care au trăit în URSS au pierit, în timp ce majoritatea celor care s-au aflat în închisori în țările lor de origine în 1937–1938 au supraviețuit."[147] Este sigur că Stalin a făcut schimb de liste de activiști „căutați" cu naziștii și s-ar putea să fi făcut acest lucru și cu alte regimuri totalitare pe care propaganda lui le ataca cu ferocitate mecanică. Se interesa îndeaproape de soarta comuniștilor străini cu care avea de-a face. De altfel, el se interesa îndeaproape de toate aspectele

terorii sale. La un moment dat în timpul procesului vechiului său tovarăș și victimă Buharin, un reflector a dezvăluit pentru o clipă asistenței fața lui Stalin însuși, privind prin sticla fumurie a unei ferestruici aflate sus, sub tavanul sălii de judecată.[148]

Strălucitul roman al lui Arthur Koestler, *Întuneric la amiază* (1940), a dat impresia că principalele victime ale lui Stalin prizoniere ale propriei lor teologii marxiste și moralitatea relativă pe care o împărțeau cu el erau făcute să colaboreze la fabricarea propriei lor mărturii mincinoase — ba chiar ajungeau s-o creadă. Nimic nu poate fi mai departe de adevăr. Deși principalii „conspiratori", ale căror declarații erau necesare pentru a construi structura de bază a poveștii, au fost determinați să mărturisească prin intermediul unui amestec de amenințări de a le fi uciși sau torturați copiii ori soțiile, promisiuni de indulgență și violență fizică, pentru majoritatea covîrșitoare a celor care au fost prinși în acest vîrtej, metodele lui Stalin nu difereau cu mult de ale lui Petru cel Mare, decît, bineînțeles, ca dimensiuni, care excludeau orice subtilitate.

În acești ani în jur de 10% din vasta populație a Rusiei a trecut prin mașinăria penitenciară a lui Stalin. Celebre închisori țariste, precum Lefertovskaia, care fuseseră transformate în muzee și populate cu manechine de ceară, au fost reactivate, ceara fiind înlocuită cu carne și sînge. Biserici, hoteluri, pînă și băi publice și grajduri au fost transformate în temnițe; și au mai fost construite alte zeci. În cadrul acestor stabilimente, tortura era folosită la o scară pe care pînă și naziștilor avea să le fie greu mai tîrziu s-o egaleze. Bărbați și femei erau mutilați, li se scoteau ochii, le erau perforate timpanele; erau băgați în „cutii cu cuie" și alte mecanisme diabolice. Victimele erau adesea torturate în fața familiilor lor. Soția lui Nestor Lakoba, o femeie izbitor de frumoasă, a preferat să moară torturată, chiar și cînd a fost adusă în fața fiului său de paisprezece ani, scăldat în lacrimi, decît să-și acuze soțul. Mulți au înfruntat o moarte oribilă cu același stoicism. Planul NKVD de a înscena un proces-spectacol al Mișcării de Tineret a fost dejucat de faptul că S.V. Kovarev și alți lideri ai Comitetului Central al Komsomolului au preferat cu toții să moară sub tortură decît să mărturisească o minciună. Un mare număr de ofițeri de armată au fost omorîți în acest fel: *in extremis* semnau eventual „propriile mărturisiri", dar nu îi implicau și pe alții. Potrivit spuselor lui Medvedev, recruții NKVD, în vîrstă de optsprezece ani, „erau duși în camerele de tortură precum studenții medicinești în laboratoare să privească disecțiile"[149].

Că exemplul lui Hitler l-a ajutat pe Stalin să-și pornească marea teroare este destul de limpede, iar agenții acestuia au învățat totdeauna foarte repede orice aveau de oferit Gestapo și SS. Dar instrucția a fost reciprocă. Sistemul de lagăre a fost importat de naziști din Rusia. Himmler le-a pus pe picioare extrem de rapid; înainte de sfîrșitul lui 1933 existau aproape o sută de lagăre naziste. În toate etapele însă, chiar și la apogeul programului de exterminare

al SS din 1942–1945, au existat mult mai multe lagăre sovietice, majoritatea considerabil mai mari decît cele naziste și conținînd mai mulți oameni. De fapt, lagărele sovietice, după cum au arătat Soljenițîn și alții, au constituit o serie uriașă de insule teritoriale în cadrul Uniunii Sovietice, acoperind multe mii de kilometri pătrați. Ca și lagărele naziste, care descreșteau ca importanță de la Dachau, „Eton-ul" sau „Groton-ul" sistemului, și cele sovietice erau de mai multe feluri. Exista, de exemplu, un lagăr special pentru văduve, orfani și alte rude ale ofițerilor de armată măcelăriți; și existau închisori-orfelinate pentru copiii „dușmanilor poporului", care erau ei înșiși pasibili de a fi judecați și condamnați, cum a fost fiica mareșalului Tuhacevski, Svetlana, îndată ce ajungeau la vîrsta potrivită.[150]

Majoritatea lagărelor serveau însă unui scop economic determinat, și exemplul lor a fost cel care l-a inspirat pe Himmler, din 1941 încolo, să încerce să creeze un „sector socializat" substanțial al economiei germane. Uniunea Sovietică nu s-a angajat într-o politică deliberată și sistematică de genocid, deși Stalin a ajuns destul de aproape de ea cînd s-a ocupat de „naționalitățile" sovietice în al doilea război mondial. Totuși lagărele sovietice erau (și sînt) „lagăre ale morții". Lozinca scrisă cu litere de fier pe frontispiciul lagărelor din regiunea Kolîma, unele dintre cele mai rele, care suna astfel: „Munca e o chestiune de onoare, valoare și eroism", era tot atît de înșelătoare ca și imitația ei nazistă, atîrnată la intrarea în Auschwitz: *Arbeit macht frei* (Munca eliberează). În aceste lagăre NKVD înfăptuia frecvent execuții în masă, folosind mitraliere: 40 000 de bărbați, femei și copii au fost uciși astfel numai în lagărele din Kolîma în 1938. „Pedeapsa specială" și lagărele de la minele de aur ucideau cel mai rău. Lenin și mai tîrziu Stalin au creat a doua mare industrie de aur (după aceea din Africa de Sud) și uriașe rezerve de aur, pe spinarea oamenilor care au muncit șaisprezece ore pe zi, fără zile de odihnă, în zdrențe, dormind adesea în corturi rupte, la temperaturi de minus cincizeci de grade și cu cantități de hrană jalnic de mici. Martorii au relatat mai tîrziu că dura între douăzeci și treizeci de zile să transformi un om sănătos într-o epavă în aceste lagăre, și unii au afirmat că aceste condiții erau planificate în mod deliberat astfel încît să se realizeze o rată a mortalității crescută. Se administrau bătăi sălbatice de către gardieni, dar și de către elemente criminale profesioniste, cărora li se dădeau însărcinări de supraveghere a maselor de „politici" — o altă trăsătură a lagărelor imitată de naziști.

În aceste împrejurări, rata mortalității era aproape dincolo de imaginația oamenilor civilizați. Medvedev plasează cifra celor împușcați ca victime ale marii terori la circa 4–500 000. El crede că numărul total al victimelor din anii 1936–1939 a fost de aproximativ 4,5 milioane. Bărbați și femei au murit în lagăre într-un ritm de cam un milion pe an în această perioadă și mai tîrziu, iar totalul morților cauzate de politica lui Stalin a fost în jur de 10 milioane.[151] Așa cum epurarea lui Röhm l-a impulsionat pe Stalin s-o imite, tot

așa scara atrocităților în masă ale acestuia l-a încurajat pe Hitler în schemele lui din timpul războiului de a schimba întreaga demografie a Europei de Est. În ingineria socială, crimele în masă la o scară industrială constituie întotdeauna arma ultimă: „soluția finală" a lui Hitler pentru evrei și-a avut originile nu doar în mintea lui înfierbîntată, ci și în colectivizarea țărănimii sovietice.

Avînd în vedere natura lor fără precedent, atrocitățile comise de regimurile totalitare nazist și sovietic în anii '30 au avut un impact remarcabil de scăzut asupra lumii, deși natura (dacă nu scara) amîndurora, și în special a celui dintîi, au fost destul de bine cunoscute la vremea aceea. S-a acordat mai multă atenție crimelor lui Hitler, în parte pentru că erau mai aproape de Occident, în parte pentru că adesea li se făcea reclamă în mod deschis, dar mai ales pentru că erau făcute publice de o tot mai mare populație de intelectuali emigrați. Ca dușman autoproclamat al civilizației, ca opusă noțiunii de *Kultur*, Hitler era o țintă firească pentru scriitorii din lumea liberă încă înainte de a deveni cancelar; o dată ajuns la putere el a purces la confirmarea imaginii lui de dușman de moarte al inteligheției. Arderea cărților în public a început în martie 1933 și a atins un punct culminant în mai la Berlin, fiind prezidată de Goebbels, care a citat cuvintele lui Ulrich von Hutten: „O secol, o științe, e o bucurie să fii în viață!" S-au ținut expoziții de „artă decadentă" la Nürnberg (1935) și la München (1937). Muzeele au fost forțate să renunțe la unele picturi: astfel, la o vînzare cu preț redus de la Lucerna în iunie 1939, lucrări de Gauguin și Van Gogh au fost cumpărate la prețuri derizorii, iar *Băutorul de absint* al lui Picasso nu și-a putut găsi cumpărător. Erau publicate regulat liste cu emigrați deposedați de cetățenia germană. Ele îi includeau pe Leon Feuchtwanger, Helmut von Gerlach, Alfred Kerr, Heinrich Mann, Kurt Tucholsky, Ernst Toller (august 1933), Robert Becher, Einstein, Theodor Plievier (martie 1934), Bruno Frank, Klaus Mann, Piscator (noiembrie 1934), Friedrich Wolf, Bertolt Brecht, Paul Bekker, Arnold Zweig, Thomas Mann (1935–1936) și zeci de alte personaje celebre.[152] Aceștia, și mii de profesori universitari și jurnaliști evrei și antinaziști, care au fost împiedicați să-și cîștige existența în Germania și au fost practic obligați să emigreze, au îngroșat rîndurile celor care căutau să demaște condițiile din Reichul lui Hitler.

Cu toate acestea, Hitler își avea corifeii lui. Printre ei se aflau Lloyd George, ducele de Windsor și lordul Rothermere, proprietarul ziarului *Daily Mail*. Maiorul Yeats-Brown, autorul faimoaselor *Vieți ale unui lăncier bengalez*, afirma că „părerea lui sinceră era că e mai mult creștinism adevărat în Germania de astăzi decît a fost vreodată în timpul Republicii de la Weimar". Printre cei ce și-au exprimat aprobarea cu privire la fascism în diferitele lui forme s-au aflat Benedetto Croce, Jean Cocteau, Luigi Pirandello, Giovanni Gentile, James Burnham, W.B. Yeats, T.S. Eliot și Filippo

Marinetti, precum și intelectuali profasciști ca Charles Maurras, Louis-Ferdinand Céline, Ezra Pound, Oswald Spengler și Martin Heidegger.[153]

Majoritatea covîrșitoare a intelectualilor însă mai aveau înclinații de stînga. Vedeau în nazism un pericol mult mai mare, atît pentru propria lor ordine cît și pentru toate formele de libertate. Pe la mijlocul anilor '30, mulți oameni inteligenți credeau că fascismul avea să devină sistemul de guvernare predominant în Europa și probabil în întreaga lume. Erau regimuri cvasifasciste în Germania, Italia, Spania, Portugalia, Polonia, Ungaria, Austria, Turcia, Grecia, România, Japonia și în multe alte state; și partide fasciste înfloritoare practic în toate celelalte. Pentru ei Uniunea Sovietică părea a fi singura mare putere angajată total în a se opune și, dacă era necesar, a lupta împotriva fascismului. Prin urmare, mulți dintre ei erau gata nu numai să-i apere virtuțile aparente ci și să justifice cruzimea manifestă a regimului stalinist. Foarte puțini dintre ei, în etapa aceea în orice caz, erau conștienți de adevărata natură a regimului. Scriitorii evrei, mai ales, știau foarte puțin sau nu știau chiar nimic despre violentul antisemitism al lui Stalin. Nu se știa că trimisese peste 600 de scriitori în lagăre, mulți (printre care Isaac Babel și Osip Mandelstam) la moarte; că aproape sigur îl asasinase pe Maxim Gorki; și că și el, ca și Hitler, a scos din circulație milioane de cărți și le-a ars, deși nu în public.[154]

Cu toate acestea intelectualii occidentali știau destule despre duritatea sovietică pentru a-i obliga să adopte un standard dublu atunci cînd o apărau. Lincoln Steffens a dat tonul: „Trădarea față de țar nu a fost un păcat, trădarea față de comunism este."[155] Shaw susținea: „Nu ne putem permite să ne dăm aere morale cînd aproapele nostru cel mai întreprinzător lichidează în mod uman și judicios o mînă de exploatatori și speculanți ca să facă lumea mai sigură pentru oamenii cinstiți."[156] André Malraux afirma că „Așa cum Inchiziția nu a afectat demnitatea fundamentală a creștinismului, nici procesele de la Moscova nu au diminuat demnitatea fundamentală a comunismului." Mulți intelectuali, inclusiv unii care știau ce însemna justiția totalitaristă, au luat apărarea proceselor. Brecht scria: „Pînă și în opinia celor mai înverșunați dușmani ai Uniunii Sovietice și ai guvernului său, procesele au demonstrat clar existența unor conspirații active împotriva regimului", o „mlaștină de crime infame" comise de „toată pleava, din țară și din străinătate, toți paraziții, infractori și turnători profesioniști [...] această gloată. [...] Sînt convins că așa este."[158] Feuchtwanger a fost prezent la procesul din 1937 al lui Piatakov (care a dus la procesul lui Buharin și la altele) și a scris imediat o carte despre asta, *Moscova 1937*, în care declara: „nu exista nici un fel de justificare pentru a-ți imagina că ar fi fost ceva fabricat ori artificial în procedurile procesului". Stalin a pus imediat ca acest text să fie tradus și publicat la Moscova (noiembrie 1937), iar un exemplar din el i-a fost băgat sub nas nenorocitului de Buharin chiar în ajunul propriului său proces, pentru a-i amplifica disperarea.[159]

De fapt, NKVD făcea uz în mod frecvent de scrierile prostaliniste ale intelectualilor occidentali pentru a frînge rezistența deținuților. Era ajutat, de asemenea, de elementele prostaliniste din presa și ambasadele occidentale din Moscova. Ambasadorul Davies a comunicat guvernului său că procesele erau absolut autentice și și-a repetat opiniile într-o carte mincinoasă, *Misiune la Moscova*, publicată în 1941. Harold Denny, de la *New York Times*, scria despre procese: „în sens larg, nu sînt contrafăcute" (14 martie 1938). Colegul său, Walter Duranty, corespondentul permanent la Moscova al ziarului, era unul dintre cei mai desăvîrșiți apologeți ai lui Stalin. După cum scria Malcolm Muggeridge: „Era ceva viguros, vital, scandalos în lipsa lui de scrupule, care îi făcea minciunile permanente aproape acceptabile." Expresia lui favorită era „Am pariat pe Stalin"[160]. Despre procesul Piatakov scria: „Este inimaginabil ca Stalin, Voroșilov și Budionîi și Curtea marțială să-și fi putut condamna la moarte prietenii dacă dovezile vinovăției n-ar fi fost copleșitoare."[161] A sugera că dovezile sînt false, îi ținea isonul ambasadorului Davies, „ar însemna să presupui geniul creator al unui Shakespeare"[162].

Încercarea intelectualilor occidentali de a apăra stalinismul i-a implicat într-un proces de autocorupere care le-a transferat lor, și astfel țărilor lor, la formarea cărora a ajutat ceea ce au scris, ceva din decăderea morală inerentă totalitarismului însuși, în special negarea responsabilității individuale pentru bine sau rău. Lionel Trilling a observat cu subtilitate despre staliniștii Occidentului că repudiau politica, sau cel puțin politica „vigilenței și a efortului":

> Într-un guvern monolitic impus ei vedeau promisiunea eschivării de la actele de voință necesare pentru a îndeplini numeroasele, adesea contradictoriile cerințe ale societății democratice [...] ei prețuiau ideea de revoluție ca act final, atotcuprinzător de voință, care avea să pună capăt pentru totdeauna eforturilor voințelor noastre individuale.[163]

Pentru America, evoluția era cu precădere gravă întrucît staliniștii formau atunci partea cea mai importantă a noii mișcări radicale; după cum mai nota Trilling:

> În orice viziune asupra situației culturale americane, importanța mișcării radicale a anilor '30 nu poate fi supraestimată. Se poate spune că ea a creat clasa intelectuală americană așa cum o cunoaștem noi, ca dimensiune și influență. A stabilit caracterul acestei clase ca fiind, în ciuda oricăror mutații de opinie, predominant de stînga.[164]

Aceasta era clasa care a format gîndirea *establishment*-ului politic liberal-democratic, ce avea să dețină puterea în cea mai puternică națiune de pe pămînt practic pînă la sfîrșitul anilor '70.

Influența ramificată a terorii totalitare a anilor '30 a fost, așadar, imensă în spațiu și timp. La vremea aceea însă, consecințele ultime ale existenței lui Hitler și Stalin păreau lipsite de importanță. Ceea ce conta era ce aveau să facă regimurile lor în viitorul imediat, nu doar neajutoraților lor supuși,

ci și vecinilor mai apropiați sau mai îndepărtați. Ascensiunea lui Stalin și Hitler la puterea absolută a dat o lovitură decisivă unei structuri a lumii deja instabilă și fragilă. Amîndoi au avut țeluri teritoriale nelimitate, căci amîndoi subscriau la escatologii iminente, una de clasă, cealaltă de rasă, în cursul cărora sistemele lor de putere rivale aveau să devină dominante pe întreg globul. De aceea, sosirea acestor doi oameni pe scena istoriei a anunțat ceea ce s-ar putea numi zenitul agresiunii.

9

Zenitul agresiunii

În anii '20 democrațiile occidentale civilizate menținuseră un fel de ordine mondială șubredă, prin Liga Națiunilor, pe de o parte, și prin diplomația financiară anglo-americană pe de alta. La începutul anilor '30, sistemul — dacă poate fi numit sistem — s-a prăbușit complet, deschizînd o epocă de banditism internațional în care statele totalitare se comportau pur și simplu în funcție de mijloacele lor militare. Puterile care respectau legea erau ruinate din punct de vedere economic și unilateral dezarmate. Economia franceză a cunoscut un vîrf în 1929 și apoi a intrat într-un declin constant, nemairevenind la nivelurile din 1929 decît abia la începutul anilor '50. Cifra șomajului a rămas relativ scăzută doar pentru că muncitorii concediați s-au întors la gospodăriile țărănești în care se născuseră, iar imigranții au fost expulzați. Franța s-a izolat și a început să construiască linia Maginot, ea însăși un simbol al defetismului Americanii și englezii erau obsedați de economie. La începutul anilor '30, armata americană, cu 132 069 de ofițeri și soldați, era abia a șaisprezecea ca mărime din lume, mai mică decît a Cehoslovaciei, Poloniei, Turciei, Spaniei sau României.[1] Șeful Marelui Stat Major, MacArthur, deținea singura limuzină din armată. Ramsay MacDonald, prim-ministrul laburist al Marii Britanii, care nu avea o mașină personală și nici una pusă la dispoziție de către stat, era nevoit să meargă pe jos pînă la capătul lui Downing Street și să oprească un autobuz ori un taxi cînd se deplasa în interes de serviciu.[2] În 1930, americanii au convins guvernul laburist semipacifist să semneze Tratatul Naval de la Londra ce reducea marina regală la o stare de neputință pe care n-o mai cunoscuse din secolul al XVII-lea. Ministrul de Externe Arthur Henderson, un utopist metodist care vorbea despre „mobilizarea unei democrații a diplomației", apăra decizia de încetare a lucrărilor proiectate la baza din Singapore și de reducere a crucișătoarelor britanice la numai cincizeci, pe motiv că Japonia „își luase ferm angajamentul de a-și rezolva diferendele prin metode pașnice"[3].

În mod ironic, tocmai Tratatul Naval de la Londra, pe care îl semnaseră cu atîta reținere în 1930, a fost ceea ce i-a convins pe japonezi s-o rupă cu Occidentul și să-și urmărească propriile interese. Legea comercială Smoot–Hawley din 1930, care a distrus comerțul cu americanii (15% din exporturi), și alte legi care au urmat ca replică li s-au părut a fi un motiv moral suficient

pentru a se întoarce la legea junglei. La 10 septembrie 1931, niște marinari de la baza navală britanică de la Invergordon, înfuriați de o reducere a salariului cu 10%, s-au răsculat și au imobilizat cîteva dintre principalele unități al forței britanice. Opt zile mai tîrziu, Înaltul Comandament al Armatei Japoneze a regizat o criză în Manciuria, care a dus la invazie, în ciuda ordinelor exprese ale cabinetului civil de la Tokyo.[4] Cabinetul a capitulat și a sprijinit lovitura armatei, proclamînd un nou stat-marionetă în Manchuguo.

Marea Britanie nu putea să facă nimic, și nici nu a făcut. Ambasadorul ei la Tokyo, Sir Francis Lindley, a raportat că se găsea „în situația jenantă de a cere asigurări unui guvern care nu avea puterea să le garanteze"[5]. Marea Britanie a inițiat o anchetă a Ligii Națiunilor, condusă de lordul Lytton, care a făcut un raport critic asupra Japoniei. Singura consecință a fost aceea că Japonia a părăsit Liga la 27 martie 1933. Entuziaști ai Ligii, precum lordul Robert Cecil, făceau presiuni pentru a se „acționa" împotriva Japoniei. Dar ei erau aceiași oameni care insistaseră asupra dezarmării. La 29 februarie 1932 Sir Frederick Field, Primul Lord al Amiralității, a spus că Anglia era „neputincioasă" în Orientul Îndepărtat. Singapore se găsea „fără apărare". O guvernare de zece ani era acum distrusă încet, dar era prea tîrziu.[6] După cum a spus Stanley Baldwin: „Dacă instituiți un boicot economic veți face ca Japonia să declare război și ea va ocupa Singapore și Hong Kong iar noi nu putem, în poziția în care ne aflăm, s-o oprim. Nu veți obține de la Washington altceva decît vorbe, vorbe mari, dar numai vorbe."[7]

De fapt, chiar și cu forțele existente, Marea Britanie și America împreună ar fi putut opri și stăpîni Japonia. Pearl Harbor nu putea fi apărat decît prin forță maritimă. Întărită cu unități britanice, flota americană din Pacific ar fi putut asigura securitatea bazei. Portul Singapore ar fi putut fi apărat numai prin forțe aeriene adecvate. Cu întăriri din aviația americană, și aceasta ar fi putut fi apărat.[8] Ar fi fost deci posibilă adoptarea unei atitudini ferme față de Japonia. Dar acest tip de planuri comune a fost exclus de către izolaționismul crescînd al Americii — o caracteristică mai pronunțată în anii '30 decît în anii '20. America se îndrepta spre Actul de Neutralitate din 1935. Cînd Roosevelt a preluat puterea de la Hoover, a înrăutățit și mai mult lucrurile. Hoover ajutase la organizarea unei conferințe economice mondiale care urma să se țină la Londra în iunie–iulie 1933. Aceasta ar fi putut convinge puterile „fără resurse" că existau alternative la lupta pentru existență. La 3 iulie Roosevelt a subminat acest plan. După aceea nu s-a mai făcut nici un efort real pentru crearea unui cadru financiar stabil în care diferendele să poată fi soluționate prin diplomație. În anii '20 lumea fusese condusă prin puterea banilor. În anii '30 ea era supusă arbitrarului săbiei.

O analiză atentă a cronologiei perioadei dezvăluie măsura în care puterile totalitare, acționînd independent și uneori cu o ostilitate declarată unele față de altele, au profitat de populația lor mare și de forța lor crescîndă pentru a provoca și a opune rezistență la resursele umil extinse ale ordinii demo-

cratice. Italia, Japonia, Rusia şi Germania au jucat împreună un joc geopolitic, al cărui întreg obiectiv era înlocuirea legii şi tratatelor internaţionale printr-o nouă *Realpolitik* în care, credea fiecare dintre ele, era menită să se realizeze propria viziune milenaristă. Nici unul dintre aceste state hrăpăreţe nu avea încredere în celelalte; fiecare ţară trişa cînd putea; dar fiecare profita de jafurile celorlalte pentru a-şi spori prada şi a-şi întări poziţia. A existat, aşadar, o conspiraţie a crimei, instabilă şi schimbătoare, uneori deschisă, cel mai adesea acoperită. De asemenea, competiţie în crimă: procesul prin care un stat totalitar îl corupea intern pe altul se extindea acum la afacerile externe, astfel încît opera şi acolo o Lege a lui Gresham, înlăturînd diplomaţia şi înlocuind-o prin forţă.

Aceste state „de pradă" practicau *Realpolitik* în feluri diferite şi în ritmuri diferite. Rusia lui Stalin era cea mai bismarckiană, mulţumindu-se să profite de ocazie numai atunci cînd aceasta i se oferea şi avînd destulă răbdare pentru a se mişca în funcţie de scările de timp geologice, convinsă că totul va fi al ei în cele din urmă. Germania era cea mai dinamică, cu o escatologie iminentă despre care Hitler considera că poate fi realizată în decursul unei vieţi. Italia lui Mussolini era şacalul, mergînd pe urmele animalelor mai mari şi înşfăcînd orice îmbucătură lăsată nepăzită. Japonia era cea mai instabilă, bîntuită de spectrul unei adevărate foamete în masă. Recesiunea mondială redusese preţurile la principalul ei export, mătasea brută, cu 50% şi acum nu mai avea valută pentru a cumpăra orez. Cu toate acestea, prin 1934 ea cheltuia 937 milioane de yeni dintr-un buget total de 2 112 milioane, aproape jumătate, pentru armată şi marină.[9] Toate aceste regimuri totalitare sufereau şi din cauza jafurilor interne, „războiul fiecărui om împotriva fiecărui om" de care vorbea Hobbes. Dar cel puţin Germania, Rusia şi Italia aveau nişte dictaturi gangstereşti. În Japonia nimeni nu avea preocuparea guvernării.

Conspiraţia manciuriană din 1931 a arătat că militarii puteau uzurpa procesul de luare a deciziilor şi puteau rămîne nepedepsiţi. Asasinarea, în 1932, a primului-ministru, a ministrului de Finanţe şi a unor mari industriaşi a marcat sfîrşitul efectiv al guvernării prin mijloace parlamentare. În decembrie 1933 *Tenno* însuşi era cît pe ce să fie asasinat, apoi a plecat înspăimîntat. Cel mai influent personaj al Japoniei în perioada 1931–1934 era ministrul de Război, generalul Sadao Araki, un ideolog bushido feroce, care conducea o mişcare de tineret de tip hitlerist şi era unul dintre principalii exponenţi ai noului şintoism totalitar. Într-o ţară europeană ar fi devenit aproape sigur dictator şi ar fi realizat astfel o centralizare a procesului de decizie şi a responsabilităţii. Dar într-o ţară care, teoretic, era condusă de un om-zeu, conducerea individuală era condamnată şi pedepsită prin asasinare. Pînă şi cel mai autoritar dintre japonezi, de fapt în special cel mai autoritar, se supunea conducerii de clan sau de grup, mici oligarhii care se întruneau şi discutau în secret, luînd decizii colective care ascundeau responsabilitatea individuală.[10] Era

un sistem ce încuraja în același timp îndrăzneala fizică și lașitatea morală și care înăbușea conștiința personală. Predispunea în mod special elitele conducătoare japoneze la colectivismul propovăduit, deși cu accente diferite, de Stalin, Mussolini și Hitler și mai ales la ideea centrală, asupra căreia erau toți trei de acord, că drepturile individului erau subsumate în drepturile statului, care erau totale și categorice. Începînd din anii '60 ai secolului al XIX-lea, britanicii și americanii încercaseră să instituie o astfel de tradiție; și asta cu oarecare succes. Ea a fost susținută și întruchipată de profesorul Tatsukichi Minobe, o autoritate în drept constituțional la Universitatea Imperială din 1902 și pair al Japoniei prin nominalizare imperială. Cele trei lucrări importante despre constituția japoneză au făcut din el mentorul liberalismului parlamentar japonez și erau obiectul unei uri puternice din partea adepților șintoismului totalitar. Atacurile împotriva bătrînului profesor, care susținea că legea exista pentru a proteja individul în societate și că era mai presus de stat, au crescut constant pe măsură ce fărădelegile erau tot mai rar pedepsite în Japonia și, încă și mai mult, cînd Hitler a apărut triumfător în Germania guvernînd fără o lege constituțională și sfidînd acordurile internaționale. La 19 decembrie 1934 Japonia a denunțat Tratatul Naval de la Londra și l-a urmat pe Hitler în reînarmarea fără restricții. La 16 martie 1935 Hitler a repudiat Tratatul de la Versailles. La 25 aprilie anumiți membri importanți ai serviciilor armate japoneze au dus cărțile lui Tatsukichi pe acoperișul Clubului Militar din Tokyo și le-au ars în public.

Această repudiere simbolică a guvernării legii a fost urmată rapid de adoptarea a ceea ce am putea numi o formă japoneză de hegelianism, care a devenit doctrină a guvernului și se preda în școli și instituții. A fost rezumată oficial de ministrul Justiției:

> Spiritul japonez nu a putut concepe individul ca opus statului. [...] La baza tipurilor de idei occidentale există o viziune individualistă asupra vieții care privește indivizii ca entități absolute, independente [...] standardul tuturor valorilor și ei înșiși cea mai înaltă dintre valori. [Dar] ființele omenești, deși au existența și viața lor independentă, depind într-un sens mai profund de întreg și trăiesc într-o relație de concordanță unele cu altele. Ele se nasc din stat, sînt susținute de stat și educate în istoria și tradițiile statului. Indivizii nu pot exista decît ca legături într-un lanț infinit al vieții numit stat; sînt legături prin care moștenirea strămoșilor este transmisă posterității. Indivizii participă la valoarea lor cea mai înaltă atunci cînd servesc statul ca parte a acestuia.[11]

Afirmația era falsă pentru că această formă de filozofie era importată din Europa, și înșelătoare pentru că cei care subscriau cel mai entuziast la ea în Japonia erau primii care nesocoteau și atacau statul atunci cînd politicile acestuia nu erau supuse complet controlului lor. În orice caz, statul nu era o entitate ci o colecție de factori contradictorii, în care arbitra crima. Numirea unor militari la conducerea ministerelor nu a rezolvat nici o problemă: erau tot atît de expuși la a fi asasinați ca și civilii. Luarea în colectiv a deciziilor nu oferea nici ea vreo protecție: bandiții și-au dezvoltat tehnica asasi-

nărilor colective. În plus, militarii erau tot atît de divizați ca și civilii. Marina dorea o politică „sudică", extinzîndu-se în coloniile extrem orientale și în insulele olandeze, franceze și britanice, bazate pe materii prime, în special petrol, care Japoniei îi lipseau. Armata voia expansiunea în interiorul continentului asiatic. Dar și ei erau împărțiți în „nordici", care voiau să întărească Manciuria și să atace Rusia; și „sudici", care voiau să ia orașele chineze și să dezvolte marile văi fluviale ale Chinei. Nici unul dintre acești oameni ori dintre politicienii civili care îi susțineau nu și-au gîndit planurile pînă la ultimele lor consecințe. Toți erau tacticieni strălucițI; nici unul nu era strateg. Toată lumea avea idei șocante în privința pornirii unui război; de la primul pînă la ultimul însă, din 1931 pînă la amara înfrîngere din 1945, nici un japonez, civil ori militar, nu s-a gîndit în mod realist cum avea să se sfîrșească probabil războiul. Cum ar fi putut? Să se afle că susții că, în anumite circumstanțe, înfrîngerea era posibilă însemna să-ți riști viața. Cînd dezbaterile erau inhibate de frica fizică și schimbările de direcție politică erau aduse prin măcel, calculul la rece — esența conceptului de *Realpolitik* — devenea imposibil. Adevărul este că, o dată cu înaintarea în anii '30, Japonia era condusă și politicile ei erau determinate nu de vreun sistem de guvernare real ci de o anarhie a terorii.

Momentul de răscruce a fost 1935–1936. La 12 august 1935, luptele între fracțiuni s-au extins la forțele armate, cînd generalul Tetsuzan Nagata, șeful Biroului de Afaceri Militare, a fost ucis prin înjunghiere de un colonel radical, Saburō Aizawa. Aizawa a declarat la procesul său: „N-am reușit să-l execut pe Nagata cu o singură lovitură de sabie și, ca instructor de scrimă, îmi este cumplit de rușine."[12] Dar nu-i mai era rușine de nimic altceva și și-a folosit procesul prelungit pentru a face o violentă propagandă antiguvernamentală. Continua încă atunci cînd alegerile de la 20 februarie 1936 au adus o revenire a liberalismului parlamentar — atît cît se mai putea vorbi de așa ceva. Patru zile mai tîrziu avea loc o petrecere în casa ambasadorului american, Joseph Grew. Grew era surd, și este caracteristic pentru dificultățile tratării cu Japonia faptul că, în timpul audiențelor sale la *Tenno*, nu putea auzi o vorbă din ce spunea translatorul, căci era o ofensă de neiertat să vorbești mai tare decît în șoaptă în prezența împăratului.[13] Dar soția lui Grew, o nepoată a celebrului comandant Perry, vorbea perfect japoneza, iar casa lor era un caravanserai al constituționalismului japonez. În seara aceea printre oaspeții lor se aflau amiralul Makoto Saitō, păstrătorul Micului Sigiliu, și amiralul Kantarō Suzuki, Șambelanul. După cină Grew le-a arătat filmul *Naughty Marietta*, cu Nelson Eddy și Jeanette MacDonald, care a fost foarte lăudat, soțiile japoneze vărsînd din belșug lacrimi de apreciere.[14]

În zorii zilei următoare, 1 500 de oameni din garnizoana Tokyo, inclusiv Gărzile, două regimente de infanterie de prima mînă și unități de artilerie, au pus la cale un puci. Au ocupat tribunalele, clădirea Dietei și cartierele generale ale armatei și marinei; și au înconjurat Palatul Imperial. Batalioane

de asasini, înarmați cu săbii (pentru onoare) și puști mitralieră (pentru eficiență), au fost trimise la reședințele principalilor membri ai guvernului. Saitō a fost asasinat. La fel și șeful Învățămîntului Militar și ministrul de Finanțe. Suzuki, deși rănit, a fost salvat de eroismul soției sale. Primul-ministru, amiralul Okada, o țintă importantă de vreme ce tocmai anunțase că alegerile însemnau o întoarcere la guvernarea constituțională, a fost și el salvat de soția sa, care l-a încuiat într-un dulap, iar banda de ucigași l-a împușcat pe fratele lui din greșeală. Obiectivul final al complotului era asasinarea și înlocuirea împăratului; dar și acesta a supraviețuit, iar patru zile mai tîrziu marina și gărzile imperiale i-au forțat pe rebeli să se predea. Treisprezece dintre cei mai importanți au fost judecați în grabă și executați în secret — doar doi și-au făcut *hara-kiri*, deși tuturor li s-a dat aceeași șansă. Este remarcabil că pe tot parcursul acestui episod oribil, nimeni dintre cei implicați — victimele, colegii lor, împăratul, ofițerii superiori din armată și marină, poliția, gărzile de corp, și mai puțin decît oricine criminalii înșiși — nu s-a comportat altfel decît laș și meschin. Singurele excepții au fost disprețuitele femei, soțiile și servitoarele miniștrilor, care au dat dovadă de un curaj și o ingeniozitate extraordinare.[15]

Tentativa de puci a fost interpretată de mulți drept pronazistă, dar mai probabil este că autorii ei erau, în unele cazuri conștient în altele inconștient, în serviciul politicii sovietice. Manifestul lor denunța „numărul mare de oameni al căror principal țel și scop a fost să acumuleze bogății materiale personale nesocotind bunăstarea generală și prosperitatea poporului japonez. [...] *Genrō*, înalții funcționari, grupările militare, plutocrații, birocrații și partidele politice sînt cu toții trădători care distrug esența națională."[16] Tinerii ofițeri implicați erau cît se poate de pregătiți pentru a introduce în Japonia o formă de comunism, printr-un amestec de marxism și *Kodō* („Calea imperială") cu un împărat-marionetă comunist. Aceasta era viziunea agentului sovietic Richard Sorge, care acționa dinăuntrul ambasadei naziste. El credea, și și-a informat în acest sens șefii de la Moscova, că rebeliunea avea să favorizeze politica sovietică pentru că se îndepărta de tactica „nordică" a confruntării cu Rusia de-a lungul Graniței Manchuguo, alegînd în schimb înaintarea în China. Lui Stalin acest lucru îi convenea de două ori, căci un război hotărîtor între China și Japonia nu numai că ar fi exclus un atac asupra slabelor lui baze din est ci, după toate probabilitățile, i-ar fi obligat pe Chiang și Guomindangul să-și abandoneze diferendele cu comuniștii chinezi, să formeze un Front Popular și să grăbească astfel momentul în care China întreagă avea să se alăture blocului sovietic.[17]

Într-adevăr, exact așa s-a și întîmplat. Rebelii doriseră o politică japoneză mai activă, favorizînd o ieșire „nordică". Guvernul militar japonez, după ce i-a spînzurat pe răsculați, le-a adoptat prompt și laș activismul, dar — după cum presupusese Sorge — i-au dat o tușă „sudică". Nu există însă nici o dovadă că Japonia a dorit vreodată un război clar cu China. Mai degrabă

dimpotrivă. Politica ei era aceea de a poza în „protectorul" și „fratele" Chinei în Orient și de a-și atinge scopurile prin comerț, diplomație, presiuni și propagandă. Singura Mare Putere care avea interesul unui război sino-japonez era Rusia sovietică și singurul element din China care ar fi avut de cîștigat în urma unui astfel de război era PCC.

Cronologia evenimentelor este semnificativă. În vara lui 1934, armatele comuniste din China, al căror comisar politic era Zhou Enlai, erau aproape distruse de forțele GMD ale lui Chiang și sfătuitorii lor germani, von Seeckt și von Falkenhausen. În toamnă căpeteniile războinice comuniste au hotărît să înceapă ceea ce mai tîrziu a fost cunoscut sub numele de „Marșul cel Lung", în aparență pentru a lupta cu japonezii în nord; de fapt, pentru a scăpa de încercuirea barăcilor și a sîrmelor ghimpate ale lui Chiang. Detaliile Marșului, care a început în octombrie 1934 și s-a sfîrșit la Yan'an în decembrie 1936, fac parte din legenda maoistă, și pot fi crezute sau nu, după plac.[18] Elementul evident este că, în cursul lui, Mao a căpătat pentru prima oară controlul asupra principalelor forțe comuniste. Comandantul oficial, Zhang Guotao, s-a desprins și s-a dus cu oamenii lui la Xinjiang, fiind etichetat din această pricină drept „deviaționist". De aici înainte, în calitatea lui de căpetenie de război comunistă (avîndu-l pe Zhou drept Eminență Cenușie), Mao își putea acuza orice rival comunist de „agresivitate" și putea concentra toată puterea politică și militară în mîinile lui.[19]

Cam pe cînd se desăvîrșea acest proces de concentrare comunistă și se încheia Marșul cel Lung, spre sfîrșitul lui 1936, Stalin își impunea politica „Frontului Popular", pentru a determina PCC și GMD să acționeze împreună în războiul cu Japonia. La început Mao a fost reticent: el era de părere că Chiang trebuia împușcat. Dar în timpul unei vizite pe frontul nordic, la sfîrșitul lui 1936, Chiang a fost arestat într-o împrejurare misterioasă cunoscută sub numele de „Incidentul de la Xi'an"; i-au fost cercetate hîrtiile, și Zhou Enlai a căpătat acces la jurnalele lui, care dezvăluiau forța sentimentelor sale antijaponeze.[20] În consecință, Mao s-a lăsat convins; iar la 1 martie 1937 el revenise la naționalismul lui dinainte, spunînd unei vizitatoare, Agnes Smedley: „Comuniștii nu-și leagă în nici un caz punctul de vedere de interesele unei singure clase într-un singur moment, ci sînt cît se poate de profund preocupați de soarta națiunii chineze."[21]

Pentru a fi urmată cu succes, linia naționalistă necesita un „război patriotic" la scară mare. La 5 iunie 1937, comuniștii chinezi și GMD au semnat un acord de lucru. Două zile mai tîrziu, în noaptea de 7 iulie, a intervenit primul „incident" între GMD și forțele japoneze la podul Marco Polo de lîngă Beijing, primele împușcături venind din partea chinezilor. Acest episod dezvoltîndu-se a dus la un război în toată regula. Este semnificativ faptul că Song Zhiyuan, comandantul suprem GMD în China de nord, și comandantul suprem japonez, generalul Gun Hashimoto, comandanți inamici, erau în relații prietenești și făceau tot ce le stătea în puteri să stingă conflictul.

Dar acte de violență repetate și inexplicabile au arătat clar că cineva urmărea în mod deliberat un conflict pe scară mare. Generalul He Yingiqn, ministru de Război GMD în 1937, a crezut pînă la moarte că era mîna radicaliștilor militari japonezi, același grup care regizase rebeliunea din Tokyo cu un an în urmă. Ofițerii japonezi prezenți în timpul incidentului de la Pod credeau însă la vremea aceea că violența era întreținută de elemente subversive din armata chineză, iar după triumful postbelic al lui Mao au fost convinși că agenții acestuia, acționînd după indicații sovietice, au provocat războiul. Expertul japonez în probleme sovietice, generalul Akio Doi, a spus în 1967: „Eram prea naivi pe atunci ca să ne dăm seama că totul era un complot comunist." Ceea ce e destul de limpede este că afacerea Marco Polo nu a fost o repetare a incidentului manciurian din 1931. Nu a fost nici o conspirație în armata japoneză. Chinezii s-au comportat încă și mai arogant și intransigent decît japonezii după ce a avut loc incidentul și au luat inițiativa extinderii războiului.[22]

La fel de limpede este că Rusia a fost marele beneficiar al războiului sino-japonez. Japonezii fuseseră ultimii care au abandonat încercarea de a zdrobi regimul bolșevic prin forță. Granița lor cu sovieticii a rămas tensionată, și la sfîrșitul anilor '30 au avut loc mai multe ciocniri militare foarte serioase: în 1937 pe fluviul Amur; în 1938 la Zhanggufeng, la 112 kilometri de Vladivostok; iar în mai–iunie 1939 la granița dintre Mongolia și Manchuguo — ultima fiind o mare desfășurare de forțe care prefigura marile lupte cu tancuri din cel de-al doilea război mondial. Fără războiul cu China, Japonia ar fi putut fără îndoială să-i angajeze pe ruși într-un conflict de proporții și să-i alunge din Orientul Îndepărtat. Așa însă, nu putea concentra forțe suficiente; iar bătălia din 1939, în care generalul Jukov și-a cîștigat renumele, a fost o victorie sovietică și prima înfrîngere suferită de forțele armate japoneze în epoca modernă.[23]

Celălalt cîștigător a fost Mao. În toamna lui 1937, cînd războiul se întindea deja necontrolat, el spunea generalilor săi:

> Conflictul sino-japonez ne dă nouă, comuniștilor chinezi, o ocazie excelentă de a ne extinde. Politica noastră este de a ne concentra 70% din eforturi acestui scop, 20% înfruntării guvernului și 10% luptei cu japonezii. Această politică trebuie dusă în trei etape. În prima etapă trebuie să lucrăm împreună cu GMD pentru a ne asigura existența și dezvoltarea. În cea de-a doua etapă trebuie să devenim la fel de puternici ca și GMD. În cea de-a treia, trebuie să pătrundem adînc în anumite părți ale Chinei pentru a pune bazele contraatacului împotriva GMD.[24]

Această politică a fost urmată ad litteram. Chiang s-a retras spre Chongqing, adînc în interior. Mao a rămas în nord-vest, evitînd angajările în luptă pe scară largă cu japonezii, ducînd doar un război de gherilă în gamă minoră și creînd un imperiu militar și politic printre țărani.

Pentru Japonia, războiul a fost un dezastru moral, politic și în cele din urmă militar și economic. Americanii fuseseră întotdeauna în general

prochinezi. „Lobby-ul chinez" exista deja. Roosevelt era violent antijaponez. La 5 octombrie 1937, într-un discurs ținut la Chicago, el îi asimila pe japonezi cu naziștii și fasciștii și le semnala izolarea morală: „Cînd începe să se răspîndească o epidemie, comunitatea e de acord cu o carantină a pacienților."[25] În ce privea politica japoneză, militarii erau deja în șa, miniștrii civili nemaifiind consultați și nici măcar informați asupra deciziilor. Iar controlul militar era și el la rîndul său șubred, pe măsură ce doctrina degradată a șintoismului și bușidoismului totalitar pătrundea în armată. Capitala chineză, Nanjing, a căzut în decembrie 1937. Comandantul japonez, generalul Iwane Marsui, intrase în China declarînd: „Mă duc pe front nu ca să mă lupt cu un inamic, ci în starea de spirit a cuiva care și-a propus să-și liniștească fratele"; el a ordonat oamenilor lui să-i „protejeze și să-i sprijine cît mai mult posibil pe oficialii și oamenii de rînd chinezi". De fapt, o dată ce armata a intrat în Nanjing, ofițerii radicali au preluat controlul. Timp de patru săptămîni pe străzile orașului s-a dezlănțuit unul dintre cele mai mari masacre din istorie. Bărbați, femei și copii, spunea un martor ocular, „erau vînați ca iepurii. Oricine era văzut că se mișcă era împușcat". Aproximativ 20 000 de bărbați chinezi civili de vîrstă recrutabilă au fost duși în afara orașului și uciși cu baionetele sau mitralierele — prefigurînd masacrele sovietice asupra polonezilor din 1941 la Katyn și în alte părți. Omorurile au continuat pînă la 6 februarie 1938, cînd numărul victimelor ajunsese undeva între 200 000 și 300 000. Pînă și un raport oficial al ambasadei naziste descria scenele ca fiind „acțiunea unui mecanism bestial". Atrocitățile au fost comentate pe larg în ziarele lumii. Împăratul și civilii din guvern au pretins mai tîrziu că nu au știut nimic despre aceste evenimente pînă după război.[26]

Acum Japonia avea controlul deplin. În martie 1938 Dieta a abdicat, lăsînd să treacă o Lege Militară care abandona toată puterea în mîinile generalilor și amiralilor. Dar nu a existat cine știe ce teroare polițienească: nu era necesară. Japonezii păreau uniți în spatele politicii de război. În orice caz, nu a existat o opoziție pe față. Ambasadorul britanic, Sir George Sansom, raporta: „Diferența dintre extremiști și moderați nu o constituie destinația, ci calea pe care trebuie să se ajungă la acea destinație și viteza cu care trebuie să se meargă."[27] Deja, la începutul lui 1938, Japonia avea o economie de război totală, incluzînd controlul forței de muncă, al prețurilor și salariilor și al tuturor deciziilor industriale importante. Multe firme erau de fapt conduse de consilii de stat, adesea compuse din militari. Cum armata ocupa marile orașe chineze și se deplasa de-a lungul rîurilor, punînd stăpînire rapid pe întreaga Chină industrială, s-a format un consiliu alcătuit în special din ofițeri de armată care să conducă economia chineză. Dar acești oameni nu știau cum să pună capăt războiului sau să-l cîștige; nici măcar la ce folosea acest război. Să aducă prosperitate Japoniei? A făcut contrariul. Corespondentul *New York Times* la Tokyo, Hugh Byas, relata (31 iulie 1938): „Japonia a ajuns într-un punct în care lungimea unui băț de chibrit ori pielea unui șobolan repre-

zintă factori economici importanți în continuarea războiului cu China." Raționalizarea și lipsurile erau acum, spunea el, mai severe decît în Germania în 1918. Pieile de șobolan erau tăbăcite pentru a se obține un înlocuitor de piele. Mărfuri importante cum ar fi vata, pînza, chimicalele, pielea, metalele, uleiul, lîna sau oțelul fuseseră scoase de pe piață. Era imposibil să cumperi pastă de dinți, ciocolată, chewing-gum, mingi de golf, țigări. Orice obiect din fier, scria el, „e mai rar decît aurul"[28]. Cu mult înainte de izbucnirea războiului în Europa, Japonia era o țară totalitară tensionată, subnutrită, din ce în ce mai disperată, care își îndepărtase toți vecinii, își abolise sistemul democratic și constituțional, abandonase domnia legii, nu avea nici o strategie coerentă pe termen lung și adoptase expedientul folosirii forței pentru a-și rezolva problemele, care erau tot mai mult autocrate. Aici, la sfîrșitul anilor '30, era un model al moralității relative în acțiune.

Un altul era Italia. Și aici vedem procesul coruperii reciproce în acțiune. Puciul lui Mussolini fusese inspirat de al lui Lenin. Încă de la începuturile activismului său politic, Hitler îl citase pe Mussolini ca pe un precedent. În biroul său din Clădirea Brună din München se afla un bust mare al lui Mussolini, iar într-un manifest publicat în 1935 Goebbels recunoștea pînă la amănunt măsura în care naziștii erau îndatorați fascismului italian.[29] Aceste complimente nu erau reciproce — la început. Mussolini, care se considera, oarecum pe bună dreptate, un om educat și civilizat, vedea în Hitler un saltimbanc vulgar și un gangster periculos. Italia avea o comunitate evreiască mică, bine integrată și foarte respectată. Mussolini datora enorm evreilor, în special unuia dintre mentorii săi socialiști, Angelica Balabanov, lui Enrico Rocca, fondatorul fascismului roman, și lui Gino Arias, un teoretician al corporatismului italian.[30] De aceea, rasismul lui Hitler i-a repugnat la început lui Mussolini, și el a perceput pericolele potențiale ale regimului nazist mai devreme chiar și decît francezii, ca să nu mai vorbim de britanici. În 1934 el a descris acest regim drept „sută la sută rasism. Împotriva oricui și a orice: ieri împotriva civilizației creștine, azi împotriva civilizației latine, mîine, cine știe, împotriva civilizației întregii lumi". El credea că regimul este „beat de o belicozitate încăpățînată"[31]. Italia se temuse întotdeauna de invazia nordului teuton. Inamicul ei ereditar era Austria: iar în politica de *Anschluss* a lui Hitler trebuia să intre și sprijinirea austriecilor în încercarea lor de a recupera ceea ce obținuseră italienii la Versailles. Italia avea la fel de mult de pierdut ca oricine din încălcarea Tratatului; și cînd Hitler a repudiat acest Tratat, la 16 martie 1935, Mussolini a acceptat să se întîlnească cu reprezentanții Marii Britanii și Franței la Stresa (11–14 aprilie) pentru a forma un „front" împotriva agresiunii naziste.

Dar Mussolini se afla deja în plin proces de corupție. Îndrăzneala epurării lui Röhm și lipsa generală de reacție la această crimă de stat îl impresionaseră; ca și aparentul succes al lui Hitler în creșterea ratei natalității la germani. El a observat că cucerirea Manciuriei de către japonezi a rămas

nepedepsită și că încălcarea de către ea a Tratatului Naval de la Londra din 1930, care însemna că își construia vase de război cît de repede putea, nu adusese nici o ripostă imediată din partea Marii Britanii. Ce nu știa el, deși poate că a presupus, era că la 19 martie 1934 Cabinetul britanic hotărîse că Germania trebuia tratată ca „ultimul inamic potențial împotriva căruia trebuie să ne îndreptăm politica de apărare «pe termen lung»". Ca rezultat, s-a discutat, în disperare de cauză, posibilitatea reîmprietenirii cu Japonia; ideea a fost însă abandonată din cauza ostilității implacabile a americanilor.[32] Mussolini nu știa asta. Dar știa să privească o hartă; știa să socotească. Știa că era de neconceput ca Marea Britanie să-și păstreze destule forțe maritime și aeriene în interior pentru a ține pe loc Germania, în Orientul Îndepărtat pentru a ține pe loc Japonia și de asemenea în Mediterana. Era de părere că Marea Britanie și Franța ar trebui să fie dispuse să plătească un preț pentru a-i păstra prietenia. În spiritul unei *Realpolitik* totalitare, el dorea să aibă mînă liberă să trateze cu Abisinia, unde avuseseră loc incidente la granițele Somaliei și Eritreii italiene la 5 decembrie 1934. Cu două luni înainte de formarea Frontului Stresa el își retrăsese trupele. Avea dreptate. Abisinia era ea însăși un imperiu, care-și conducea supușii și adesea populațiile migratoare prin forță și teroare, în cadrul unor frontiere schimbătoare sau nedeterminate. Majoritatea problemelor teritoriale din 1935 aveau să fie reînviate în perioada postcolonială, la sfîrșitul anilor '70 — cu toate că pînă atunci Abisinia și-a găsit un aliat mai sigur, deși sinistru, în Uniunea Sovietică și astfel și-a păstrat independența și imperiul. În 1935 criza nu a privit chestiunile teritoriale, ci credibilitatea Ligii, din care Abisinia făcea parte și la care a făcut apel zgomotos cînd Italia a atacat, la 5 octombrie 1935. Cinci zile mai tîrziu Liga a declarat Italia agresor și astfel, la 19 octombrie, a impus „sancțiuni".

Rezolvarea crizei abisiniene, de care Marea Britanie s-a ocupat în mod efectiv, este un exemplu izbitor de cum să obții cea mai rea dintre lumile posibile. Abisinia era o monarhie africană primitivă care practica sclavia; nicidecum un stat modern. N-ar fi trebuit să facă parte din Ligă. Ideea că Liga trebuia să-i garanteze frontierele era o ilustrare excelentă a absurdității acordului, care i-a determinat pe senatorul Lodge și pe prietenii lui să-l respingă. Liga ar fi trebuit desființată după eșecul manciurian din 1931. Cu toate acestea, dacă se considera că merita menținută și dacă integritatea Abisiniei era o chestiune de viață și de moarte, atunci Marea Britanie și Franța ar fi trebuit să fie pregătite pentru război; caz în care Italia ar fi cedat. Cele două puteri occidentale ar fi pierdut prietenia acesteia, ba chiar și-ar fi făcut un dușman din ea; dar Liga ar fi arătat că putea să muște, iar efectele s-ar fi simțit poate în altă parte, și anume în Europa Centrală. Impunerea sancțiunilor însă a fost o prostie. Sancțiunile funcționează rareori: ele aduc prejudicii, înfurie și stîrnesc, dar nu împiedică sau descurajează un act de agresiune. În acest caz nu aveau nici un rost, pentru că Franța n-ar fi fost de acord cu

sancțiuni privind petrolul (singurul care ar fi avut eventual vreun impact asupra evenimentelor) și America, cel mai mare producător de petrol al lumii, nu voia să impună nici un fel de sancțiuni. Marea Britanie nu era de acord să închidă Canalul de Suez sau să impună o carantină navală: comandantul marinei, Chatfield, a raportat că nu erau disponibile decît șapte nave de război.[33] În timp ce Cabinetul discuta dacă să încerce sau nu să impună sancțiuni privind petrolul, Hitler a remilitarizat Renania la 7 martie, nesocotind atît pactul de la Versailles cît și pe cel de la Locarno. La acea dată Marea Britanie avea doar trei nave de luptă în apele teritoriale, nicidecum suficiente pentru a neutraliza „navele de buzunar" ale Germaniei. Mussolini a luat Adis Abeba la 5 mai și a anexat țara patru zile mai tîrziu. La 10 iunie ministrul de Finanțe, Neville Chamberlain, descria politica sancțiunilor drept „însuși miezul nebuniei", iar o săptămînă mai tîrziu Cabinetul a renunțat la ea.[34]

Singurul efect al politicii de sancțiuni a fost transformarea lui Mussolini într-un inamic. De la mijlocul lui 1936 germanii au început să-l curteze. Frank, Göring, Himmler și Baldar von Schirach au făcut vizite la Roma. La 1 noiembrie Mussolini vorbea despre „Axa Roma–Berlin". La 22 februarie 1937, într-o analiză a șefilor de Stat Major britanici se nota: „Au trecut vremurile cînd puteam conta automat pe o Italie prietenoasă și supusă."[35] Asta însemna că planurile existente de a întări flota din Orientul Îndepărtat în cazul unui conflict cu Japonia prin trimiterea de nave prin Mediterana și Suez erau inaplicabile. Britanicii aveau acum trei potențiali inamici maritimi importanți: în apele teritoriale, în Mediterana și în oceanele Indian și Pacific. Mai exista și posibilitatea ca aceștia să acționeze concertat. La trei săptămîni după ce Mussolini a vorbit despre Axă, Japonia și Germania au semnat Pactul Anti-Comintern, îndreptat împotriva Rusiei dar semnalînd posibilitatea unor grupuri de puteri totalitare acționînd ca niște haite de animale de pradă. La 27 septembrie 1937, Mussolini era la Berlin. A găsit irezistibilă admirația lui Hitler. Acesta l-a numit „cel mai mare om de stat din lume, cu care nimeni nu poate nici măcar încerca să se compare"[36]. Nemaimulțumindu-se cu Abisinia, el a început să-l imite pe Hitler în căutarea de ținte de expansiune, elaborînd pretenții la Nisa, Corsica, Tunis și Albania. A renunțat la opoziția sa dinainte față de politica rasistă și în noiembrie 1938 a creat o versiune proprie a Legilor naziste de la Nürnberg.[34] Se alăturase deja Pactului Anti-Comintern (6 noiembrie 1937) și părăsise Liga (11 decembrie). În aprilie 1939 a început o carieră de agresiune europeană, invadînd și anexînd Albania, și procesul de corupere a culminat în luna următoare (22 mai), cînd a semnat „Pactul de Oțel" cu omul pe care cu doar cinci ani în urmă îl considerase un potențial „dușman al civilizației".

Pînă acum Mussolini și Hitler colaboraseră în primul dintre războaiele ideologice prin mandat. „Opozantul" lor în acest ritual cinic era Stalin. Teatrul ales pentru devastatorul lor spectacol a fost Spania, care se afla practic în

afara sistemului puterilor europene de la începutul secolului al XIX-lea și care acum a devenit focarul său agonizant. Acest lucru era extraordinar în sine: Spania era distantă, necomunicativă, xenofobă, țara europeană cea mai rezistentă la principiul holistic, cel mai puțin vulnerabilă la virusurile străine ale totalitarismului, fie el de stînga sau de dreapta, la ingineria socială, moralitatea relativă. Asta face Războiul Civil din Spania atît de tragic. Infecția a intrat prin Partidul Socialist (PSOE) și apoi s-a răspîndit. După cum spunea Salvador de Madariaga, „ceea ce a făcut Războiul Civil din Spania inevitabil a fost războiul civil din interiorul Partidului Socialist"[38]. În anii '20, socialiștii spanioli fuseseră reformiști raționali, pragmatici. Cea mai importantă figură a lor, liderul sindical Francino Largo Caballero, a acționat în cadrul tradiției republicane spaniole. Dacă admira ceva în străinătate, aceștia erau fabienii britanici. El considera că formarea primului guvern laburist în 1924 era „cel mai important eveniment din întreaga istorie a socialismului internațional"[39]. El chiar a lucrat, pe bază de negocieri, cu dictatura leneșă, neaventuroasă a lui Primo de Rivera (1923–1930). Susținea că regimurile și dictatorii vin și se duc, dar obiectivul socialismului era să îmbunătățească condițiile materiale și morale ale muncitorilor în cadrul capitalismului.[40] Moderația socialistă a făcut posibilă încetarea dictaturii fără vărsare de sînge și, în anul următor, efectuarea unei tranziții pașnice de la monarhie la republică.

Trebuie să spunem că Francino Caballero a servit bine interesele republicii. Violența ori ilegalitățile comise de stînga, insista el, ar provoca armata și ar duce la o altă dictatură militară. El și-a împiedicat adepții să dea foc casei generalului Mola, figura centrală a dreptei militante. El a ajutat la reformularea constituției reformiste, care permitea naționalizarea dar într-un cadru strict legal și numai cu acordarea compensațiilor cuvenite. Marea lui mîndrie erau școlile construite. În timp ce în perioada 1908–1930 fuseseră ridicate în medie numai cîte 505 pe an, în primul an al republicii au fost construite peste 7 000.[41] Pentru asta erau ministerele socialiste. El insista ca grevele politice incitate de anarhiști și de micul Partid Comunist, precum și răscoalele rurale violente să fie înăbușite, dacă era necesar, prin folosirea artileriei.[42] Așadar, o lovitură de stat a dreptei (august 1932) a fost un fiasco. A fost votată o lege de reformă agrară modestă. Pentru o scurtă vreme, plină de speranțe, se părea că Spania ar putea ajunge la o stabilitate republicană pe baza fermă a modernizării treptate, umane.

Apoi această imagine s-a prăbușit. Caballero a fost prima victimă a „infiltraționismului" — penetrarea pe ascuns a cadrelor de partid și de sindicat de către extrema stîngă organizată. El a pierdut controlul asupra principalei federații sindicaliste (UGT) și a început să se apropie de stînga pentru a-l recîștiga. Analogiile cu alte state au început să-și joace rolul sinistru. Triumful lui Hitler, ușurința cu care au fost distruși social-democrații germani au fost o lecție că moderația nu dădea rezultate: în iulie 1933 Caballero afirma că mai degrabă aveau să ajungă la putere socialiștii decît să se accepte fas-

cismul. La începutul lui 1934 cancelarul catolic austriac Dollfuss și-a distrus Partidul Socialist local, bombardîndu-i fortăreața, Karl Marx Hof, cu artilerie de cîmp. S-au făcut comparații cu Spania. Avertismentele socialiștilor europeni precum Otto Bauer sau Julius Deutsch umpleau presa socialistă spaniolă.[43] Infecția extremismului a lovit cel mai profund în Tineretul Socialist, care a început să formeze bande de stradă și să se angajeze în violențe sistematice. Ei îl flatau pe Caballero numindu-l „Lenin al Spaniei". Bătrînul reformist, întinerit de adulația lor, a permis militanților să-l atragă și mai adînc pe calea violenței, încîntat de termenul prin care era denumită noua tendință, *Caballerismo*.[44] Dacă Mussolini a fost corupt spre dreapta, Caballero a fost corupt spre stînga.

Procesul a fost accelerat de criza din ce în ce mai mare a terenurilor, datorată sfîrșitului emigrărilor (100 000 de oameni au fost obligați să se întoarcă în 1933), de căderea prețurilor și de controversa asupra reformei pămînturilor, pe care proprietarii de pămînturi o considerau revoluționară și anarhiștii — o fraudă, și care nu a putut fi aplicată. La sate, „săracii erau înnebuniți de foame, bogații erau înnebuniți de frică"[45]. Sloganul proprietarilor de pămînturi pentru cei înfometați era *Comed Republica*! — „Să vă hrănească Republica!" Gărzile civile foloseau ceea ce a fost denumit „brutalitate preventivă" pentru a înăbuși revoltele țărănești conduse de anarhiști. În noiembrie 1933 socialiștii au pierdut alegerile, au ieșit de la guvernare și au trecut la acțiuni directe.

Această schimbare de tactică nu putea să aibă succes și avea să distrugă cu siguranță sistemul republican. Ea a constituit o negare a tot ce reprezentase cîndva Caballero. În mai 1934 el i-a încurajat pe agricultori să facă grevă. A eșuat: Ministerul de Interne a deportat mii de țărani sub amenințarea armelor și i-a aruncat din camioane la sute de kilometri de casele lor. În octombrie Caballero a renunțat la orice frînă. La Madrid a avut loc o grevă generală destul de anemică. La Barcelona, o „Republică Independentă Catalană" a durat exact zece ore. În Asturia, o Comună a Muncitorilor, cu sprijin socialist, a supraviețuit două săptămîni, minerii rezistînd cu îndîrjire cu ajutorul dinamitei. Dar avînd în vedere că muncitorii din Barcelona și Madrid au refuzat să se răscoale, reprimarea ei a fost inevitabilă. Această reprimare a fost făcută de cel mai capabil general al Spaniei, Francisco Franco, folosind patru coloane de soldați obișnuiți și coloniali.

Franco se opusese pînă atunci la revoltele militare și a continuat să se opună. Dar acum vedea Spania amenințată de o boală străină: „Fronturile sînt socialismul, comunismul și celelalte formule care atacă civilizația ca s-o înlocuiască cu barbarismul."[46] În 1935 el a descoperit că 25% din recruți aparțineau partidelor de stînga și că organizarea lor era sarcina principală a cadrelor de stînga. În august 1935, la cea de-a șaptea întîlnire a Cominternului, Dimitrov a prezentat conceptul de „Front Popular" cu cuvintele: „Tovarăși, vă amintiți vechea poveste cu cucerirea Troiei. Armata care ataca

n-a putut obține victoria pînă cînd, cu ajutorul faimosului Cal Troian, n-a reușit să pătrundă pînă în inima taberei inamice."[47] Franco se temea că, o dată ce armata ar fi fost divizată sau neutralizată, nimic n-ar mai fi putut împiedica preluarea puterii de către extrema stîngă, ceea ce ar fi dus la toate ororile Rusiei lui Lenin și, nu în ultimul rînd, la o colonizare forțată de tip stalinist a țăranilor. La începutul lui februarie 1936, cînd avea un Front Popular format și se afla în pragul alegerilor, el îi spunea atașatului militar de la Paris că armata trebuia să fie pregătită să acționeze „dacă se ajungea la ce era mai rău". El credea însă că va trece criza și că nu se plănuia nici o intervenție militară.[48] Chiar și după victoria Frontului Popular de la 16 februarie el credea că, fără un sprijin civil respectabil, armatei i-ar lipsi „unitatea morală necesară pentru a-și îndeplini misiunea"[49].

Faptul că armata a obținut acest sprijin s-a datorat în exclusivitate socialiștilor și altor extremiști de stînga. Stînga fusese prima care renunțase la democrație în favoarea violenței în 1934.[50] Rezultatul a fost instaurarea unei frenezii a fricii în principala grupare democratică de dreapta, CEDA (Confederación Española de Derechas Autónomas), condusă de Gil Robles. Robles era un republican autentic; era tot atît de urît de monarhiști și fasciști cît era și de socialiști.[51] Partidul său era o mișcare de masă a clasei mijlocii care nu a avut nevoie să folosească forța pentru a obține ceea ce putea obține prin vot: securitatea. Cu toate acestea, corupția totalitară era prezentă și în CEDA. Mișcarea sa de tineret, Juventudes de Acción Popular (JAP), a răspuns plină de zel la violențele organizațiilor de tineret stîngiste. Ea îl întîmpina pe Robles cu strigăte precum „*Jefe*, *Jefe*, *Jefe*!" și cu sloganul „*El Jefe* are întotdeauna dreptate." Numea stînga „antispaniolă". Proclama: „Fie Acción Popular va zdrobi marxismul, fie marxismul va distruge Spania. Cu *Jefe* sau împotriva lui *Jefe*! Nu poate exista dialog cu antispaniolii. Noi, nu Ei. Să anihilăm marxismul, francmasoneria și separatismul, ca Spania să-și poată continua drumul nemuritor!" Unii dintre adepții lui Robles au luptat în alegerile din 1936 cu un program de panică: victoria stîngii ar însemna „înarmarea gloatei; arderea caselor și băncilor particulare; împărțirea bunurilor și terenurilor private; jafuri sălbatice și proprietatea comună asupra femeilor"[52].

Cînd stînga a preluat puterea după alegeri, a început să confirme majoritatea acestor temeri. Deși partidele Frontului Popular au cîștigat, ele au obținut de fapt mai puțin de 50% din voturi. Stînga și-a consolidat poziția cu un milion de voturi; dar și dreapta și-a adăugat 750 000 de voturi.[53] Aceste cifre cereau precauție. În loc de asta, stînga a lăsat deoparte „drăgălășeniile" constituționale, ca așteptarea celui de-al doilea tur, și a format un guvern a doua zi după primul tur. În seara aceea au avut loc primele incendieri de biserici și mînăstiri; în Orvieto, închisoarea a fost deschisă. În parlament stînga a început o campanie imediată de privare a deputaților CEDA de lo-

curile lor prin inventarea de „nereguli" și atacuri la adresa președintelui, Alcalá Zamora, care era un republican absolut onest.

Cea mai alarmantă era influența comuniștilor care creștea rapid. Ei obținuseră în alegeri doar șaptesprezece locuri de deputați — între care și Dolores Ibarruri, „*La Pasionaria*", despre care se spunea că tăiase gîtul unui preot cu dinții —, dar la 5 aprilie au pus la cale o lovitură de stat. Datorită eforturilor unui iscusit agent Comintern, Vittorio Codovilla, și trădării liderului Tineretului Socialist, Santiago Carillo (care deja participase la ședințe ale Comitetului Central al Partidului Comunist), mișcările de tineret socialistă și comunistă s-au amestecat, ceea ce însemna că 40 000 de militanți au fost înghițiți de comuniști.[54] Zece zile mai tîrziu a fost anunțat un program viguros al Frontului Popular, care nu făcea nici un fel de concesii îngustimii victoriei electorale sau împărțirii egale a țării. Cînd i-a aflat termenii, Robles a avertizat parlamentul: „Jumătate din națiune n-o să se resemneze să moară. Dacă nu se poate apăra pe o cale, se va apăra pe alta. Războiul civil este adus de cei care caută cucerirea revoluționară a puterii [...] armele au fost încărcate de [...] un guvern ce n-a fost în stare să-și facă datoria față de grupările care s-au menținut în limitele legalității stricte."[55]

Trecerea forțată a unui program revoluționar prin Cortes n-ar fi provocat ea singură o revoltă militară. Factorul determinant a fost incapacitatea Frontului Popular de a-și controla propriii militanți sau chiar de a forma vreun fel de guvern stabil. Socialiștii erau iremediabil divizați în privința căii ce trebuia urmată. Liderul moderaților, Indalecio Prieto, îl ura pe Caballero și refuza pînă și să se afle în aceeași încăpere cu el: „Caballero să se ducă dracului!" Cînd a avertizat că violența socialiștilor avea să-i provoace pe militari a fost acuzat de „crize de andropauză"[56]. Rezultatul a fost ce era mai rău în ambele lumi: o combinație de guvern slab și retorică puternică, în special din partea lui Caballero. Activitățile mișcării de tineret a Frontului Popular pe străzile orașelor și ale anarhiștilor care organizau revolte țărănești în sate și greve antiguvernamentale în fabrici făceau ca retorica să pară serioasă clasei de mijloc și celei a micilor meseriași, precum și ofițerilor de rînd din armată și poliție, cu toții deja speriați. Stînga militantă, adică bandele de stradă ale mișcării de tineret, anarhiștii, nou-formatul partid marxist revoluționar, POUM (*Partido Obrero de Unificación Marxista*) și *Syndicos Libres* au preluat conducerea prin violență, la care bandele fasciste în formare au replicat cu entuziasm. Încercările făcute mai tîrziu de a atribui violența stîngii „agenților provocatori" fasciști nu sînt plauzibile.[57] Bandele de tineret ale Frontului Popular au format neîndoielnic ucigași sadici, care mai tîrziu au devenit cei mai răi agenți ai terorii staliniste în timpul Războiului Civil.

În mai anarhiștii și greviștii POUM au început să pună stăpînire pe fabrici, țăranii au început să ocupe proprietățile mari (în special în Estremadura și Andalusia) și să împartă pămînturile. Garda Civilă a fost consemnată

la garnizoană. O mare parte a militarilor au fost trimişi în concediu. Noua poliţie revoluţionară republicană, Gărzile de Asalt, participa uneori la violenţe sau stătea şi se uita în timp ce recoltele erau arse. În iunie violenţa a crescut. La 16 iunie, Robles, într-un ultim avertisment, a citit în Cortes o listă de ultragii şi atrocităţi: 160 de biserici arse, 269 de asasinate (în special) politice, 1 287 de atacuri, 69 de sedii politice distruse, 113 „greve generale", 228 de greve parţiale, 10 sedii de ziare scoase din funcţiune. El a conchis: „O ţară poate trăi sub monarhie sau republică, cu un sistem parlamentar sau prezidenţial, sub comunism sau fascism! Dar nu poate trăi în anarhie."[58] Incapacitatea guvernului de a reacţiona la această pledoarie a fost ceea ce a oferit conducătorilor militari conservatori „sprijinul civil respectabil" pe care-l considerau o condiţie preliminară pentru preluarea puterii. Ultima picătură a fost 11 iunie, cînd s-a descoperit cadavrul unui parlamentar de dreapta, Calvo Sotelo, asasinat de Gărzile de Asalt ca represalii la uciderea a doi membri ai lor de către o bandă de dreapta.[59] Două zile mai tîrziu Robles a acuzat public guvernul pentru asta. Războiul Civil a izbucnit la 17 iulie iar Robles, nevrînd să ia parte la un puci, a plecat în Franţa.[60]

Războiul Civil a avut loc pentru că alegerile incerte din februarie au reflectat clar o ţară aproape egal împărţită; intervenţia străină a prelungit războiul cu doi ani şi jumătate. Despre nici un episod al anilor '30 nu s-au spus mai multe neadevăruri decît despre acesta, şi abia în ultimii ani istoricii au început să-l dezgroape de sub muntele de minciună sub care a fost îngropat o generaţie întreagă. Ceea ce iese la iveală nu este o luptă între bine şi rău, ci o tragedie generală. Generalii insurgenţi au ajuns repede să controleze sudul şi vestul, dar n-au reuşit să ocupe Madridul, şi guvernul a continuat să controleze cea mai mare parte a nordului şi estului pînă tîrziu în 1938. În spatele liniilor astfel trasate, fiecare parte a comis atrocităţi cumplite împotriva adversarilor ei, reali sau imaginari.

Pentru republicani, Biserica Catolică era principalul obiect al urii. Acest lucru este curios. Clerul era antiliberal şi antisocialist; dar nu era fascist. Cea mai mare parte era monarhist, dacă era să fie ceva. Şeful Bisericii spaniole, arhiepiscopul Pedro Segura de Toledo, era antifascist; de asemenea era probritanic. Este adevărat că erau prea mulţi clerici: 20 000 de călugări, 60 000 de călugăriţe, 35 000 de preoţi, dintr-o populaţie de 24,5 milioane. Dar clerul îşi pierduse pămînturile în 1837, fiind recompensat cu bani; şi deşi se presupunea că Biserica era bogată, cu siguranţă preotul simplu de parohie nu era. Foarte rar se întîmpla ca ţăranii să-şi omoare preotul; dar puteau ajuta la uciderea unuia din alt sat. Erau anticlericali în general; dar nu în special. Tot aşa cum inteligheţia de stînga din oraşe era umanitară în general; dar nu în special. Arhiepiscopul de Valladolid spunea despre ţărani: „Oamenii ăştia ar fi gata să moară pentru Fecioara din satul lor, dar i-ar da foc celei a vecinilor la cea mai mică provocare."[61]

Majoritatea atrocităților republicane erau comise de bande ucigașe, formate din militanți sindicaliști, tineri, cadre politice, și care își spuneau „Lincșii Republicii", „Leii Roșii", „Furiile", „Spartacus", „Putere și Libertate" etc. Ei pretindeau că insurgenții trăseseră din turnurile bisericilor; acest lucru era însă neadevărat, cu excepția bisericii carmelite din Callae Lauria barceloneză.[62] De fapt, biserica nu a luat parte la revoltă, iar ajutorul pe care l-au dat unii clerici mai târziu naționaliștilor a fost rezultatul, nu cauza atrocităților. Au fost asasinați unsprezece episcopi, o cincime din numărul total, 12% din călugări, 13% din preoți.[63] Cei măcelăriți au fost evocați în celebrul poem al lui Paul Claudel, „Martirilor spanioli":

Sœur Espagne, Sainte Espagne — tu as choisi!
Onze évêques, seize-mille prêtres massacrés — et pas une *apostasie!*

Au fost ucise aproximativ 283 de călugărițe, cîteva fiind violate înainte de execuție, deși atacarea femeilor era rară în Spania republicană. În provincia Ciudad Real, mama a doi iezuiți a fost omorîtă îndesîndu-i-se un crucifix pe gît. Parohul din Torrijos a fost biciuit, încoronat cu spini, forțat să bea oțet și pus la stîlp — apoi împușcat, nu crucificat. Episcopul de Jaén a fost asasinat împreună cu sora lui în fața a 2 000 de oameni, călăul fiind o milițiancă feroce cunoscută sub numele de *La Pecosa* (Pistruiata). Unii preoți au fost arși, alții îngropați de vii; unora li s-au tăiat urechile.

Republicanii au asasinat și laici naționaliști, în special fasciști. În Ronda 512 oameni au fost aruncați în cheile care împart în mod spectaculos orașul, episod descris de Hemingway în *Pentru cine bat clopotele*. Lenin era mentorul; bandele de asasini de stînga erau cunoscute sub numele de *checas*. Dar foloseau un argou hollywoodian: *dar un paseo* însemna „a trage pe sfoară". Erau zeci de astfel de bande numai în Madrid. Cea mai rea îl avea în frunte pe șeful tineretului comunist García Attadell, care conducea temuta „patrulă a zorilor" și asasina zeci de oameni. Locuia într-un palat, a adunat prăzi imense, a încercat să fugă în America Latină cu ele, dar a fost prins și executat în închisoarea din Sevilla, după ce a fost reprimit în sînul Bisericii.[65] Mulți dintre acești asasini au intrat în organizația poliției secrete impuse de sovietici din Barcelona. Cu totul, se pare că stînga a asasinat aproximativ 55 000 de civili (Sanctuarul Național de la Valladolid menționează 54 594), între care vreo 4 000 de femei și cîteva sute de copii.[66]

Crimele naționaliștilor aflați de partea cealaltă au fost la o scară similară, dar cea mai mare parte au fost făcute de unități ale armatei. Metoda era leninistă: distrugerea stîngii ca forță politică organizată prin uciderea tuturor activiștilor ei și instaurarea groazei printre suporterii ei. După cum a spus generalul Mola, în Pamplona (19 iulie 1936): „Este necesar să răspîndim o atmosferă de teroare. Trebuie să creăm această impresie de stăpînire. Oricine sprijină în mod deschis sau în secret PR trebuie împușcat."[67]

Arestările aveau loc noaptea și împușcările pe întuneric, uneori după tortură. Biserica insista ca toți să fie mai întîi spovediți (10% refuzau) și aceasta îngreuna asasinările secrete. Dar au fost atrocități cumplite: un bărbat a fost întins în formă de cruce și i s-au tăiat mîinile și picioarele în timp ce soția sa a fost forțată să privească: ea a înnebunit. Preoții care încercau să intervină erau împușcați.[68] Crimele din Majorca au fost descrise de Georges Bernanos în romanul său *Les Grands cimitières sous la lune*. Dar Arthur Koestler, în *The Invisible Writing*, a arătat și el cum erau plăsmuite atrocitățile fasciste în fabrica de minciuni condusă de Otto Katz de la Biroul Cominternului din Paris.[69]

Cea mai celebră victimă a naționaliștilor a fost poetul García Lorca, al cărui cumnat era primarul socialist al Granadei. El a fost împușcat în jur de 18 august 1936, dar mormîntul nu i s-a găsit niciodată. În aceeași lună au fost omorîți în oraș cam 571 de oameni. O estimare contemporană oficială a crimelor naționaliștilor arată aproximativ 8 000 în zona Granadei, 7–8 000 în Navarra, 9 000 în Sevilla, 9 000 în Valladolid, 2 000 în Saragosa, 3 000 în Baleare. În primele șase luni ale războiului naționaliștii au ucis șase generali și un amiral, practic toți deputații Frontului Popular pe care i-au prins, guvernatori, doctori și directori de școli — aproximativ 50 000 cu totul.[70] Astfel încît crimele de ambele părți au fost mai mult sau mai puțin egale, și ambele erau de natură totalitaristă — adică pedeapsa era dată pe baza clasei, a statutului și a ocupației, nu a vinei individuale.

Intervenția străină a fost importantă de la început. Fără ea puciul militar probabil ar fi eșuat. Revolta a fost un fiasco în cinci din cele șase orașe mari. Guvernul avea o mare superioritate numerică pe uscat, sporită curînd de milițiile politice. Marina și-a asasinat ofițerii: cele două crucișătoare și două distrugătoare ale ei au împiedicat Armata Africii să traverseze canalul pe apă. Naționaliștii au avut la început superioritatea în aer, dar prea puține avioane care să transporte mai mult de 200 de persoane pe zi în Spania. Generalul Mola, care comanda revolta din Burgos, avea foarte puțină muniție și se gîndea serios să renunțe și să fugă.[71] Prima acțiune a lui Franco, atunci cînd a sosit din Canare la Tetuán duminică, 19 iulie 1936, a fost să trimită la Roma după douăsprezece bombardiere; trei zile mai tîrziu el le cerea germanilor avioane de transport. Aviația germană a sosit la Tetuán la 28 iulie, cea italiană două zile mai tîrziu. La începutul lui august Franco i-a trimis 600 000 de cartușe cu muniție lui Mola și a trecut 3 000 de oameni peste canal într-o singură zi. Asta a schimbat cursul lucrurilor. Armatele de la nord și sud s-au unit la 11 august și în luna următoare Franco, care obținuse un succes de propagandă uluitor despresurînd Academia de ofițeri-cadeți din Alcázar-Toledo, a fost numit șef al statului și generalissim „cu puteri depline în noul stat“[72]. El spera că moralul republicanilor avea să se prăbușească acum și că va putea ocupa Madridul. Dar sosirea aviației franceze și ruse a oferit guvernului controlul aerian aproape asupra întregului front — marea

lecție a războiului a fost importanța sprijinului aerian tactic —, iar apariția tancurilor rusești în Madrid a exclus capitularea acestuia. Astfel, ajutorul străin a împiedicat o decizie rapidă de o parte sau de alta.

Rezultatul războiului nu a fost însă determinat de intervenția Marilor Puteri, care s-a redus, și nici de politica nonintervenționistă a Marii Britanii și a Franței, din moment ce se puteau cumpăra oricînd arme cu aur sau valută forte. Germanii au furnizat cel mult 10 000 de oameni o dată, inclusiv cei 5 000 din Legiunea Condorului, o unitate experimentală de tancuri și avioane, și a pierdut 300 de oameni. Ei au adus și instructori, care au avut o contribuție valoroasă la instruirea rapidă a ofițerilor și a piloților militari, 200 de tancuri, 600 de avioane și superbe tunuri antiaeriene de 88 mm, care au neutralizat superioritatea aeriană a republicanilor la începutul lui 1937. Contribuția italienilor a fost mult mai mare: 40–50 000 de oameni o dată (din care 4 000 au fost omorîți), 150 de tancuri, 660 de avioane, 800 de piese de artilerie, unele de foarte bună calitate, și o grămadă de mitraliere, puști și altele. Ei au pretins că au doborît 903 avioane și că au scufundat 72 800 de tone din navele republicane. Naționaliștii au avut și sprijinul mai multor mii de portughezi, a 600 de irlandezi conduși de generalul O'Duffy și al cîtorva francezi, ruși albi, britanici, americani și latino-americani, plus, bineînțeles, a 75 000 de soldați marocani descriși drept „voluntari"[73].

Rușii au dat republicanilor 1 000 de avioane, 900 de tancuri, 300 de mașini blindate, 1 550 de piese de artilerie și cantități însemnate de echipament militar de toate felurile. Francezii au oferit aproximativ 300 de avioane. Cantitativ, republica a primit tot atît de mult *matériel* din străinătate ca și naționaliștii. Dar a fost mai variat calitativ, mai puțin eficient folosit și mult prea mult din el a fost lăsat pe cîmpul de luptă cînd s-au retras unitățile republicane. Tancurile rusești erau mai grele, mai bine înarmate, mai rapide și în toate privințele superioare modelelor germane și italienești — după cum aveau să descopere japonezii în 1939 și Hitler în 1941–1942 —, dar și acestea au fost subexploatate și abandonate ușor: pînă la sfîrșitul războiului naționaliștii aveau un regiment întreg echipat cu armament rusesc.[74]

Rușii au mai trimis și 1 000 de piloți și vreo 2 000 de alți specialiști, dar nu unități mari. Ei vedeau în Spania în primul rînd un exercițiu de propagandă internațională și și-au concentrat eforturile pentru a organiza brigăzi internaționale. În total au luptat pentru republică 40 000 de străini, 35 000 în brigăzi, dar nu mai mult de 18 000 o dată. În plus, mai erau 10 000 de doctori, infirmiere și specialiști civili. Contingentul cel mai mare, de aproximativ 10 000 de oameni, a venit din Franța, urmat de 5 000 de germani și austrieci, 5 000 de polonezi, 3 350 de italieni, aproximativ cîte 2 500 din Marea Britanie și Statele Unite, cîte 1 500 din Iugoslavia și Cehoslovacia, cîte 1 000 din Scandinavia, Canada și Ungaria și contingente mai mici din alte peste patruzeci de țări. Pierderile au fost foarte mari, deși toate cifrele sînt controversate. Un calcul, de exemplu, stabilește contribuția britanică

la 2 762, din care 1 762 au fost răniți, 543 uciși. Au murit aproximativ 900 de americani.[75]

Ajutoarele și intervențiile străine nu au modificat echilibrul de forțe în nici un fel. Naționaliștii au cîștigat în primul rînd datorită priceperii și judecății lui Franco. Deși era un om antipatic și este puțin probabil să cîștige vreodată respectul istoricilor, el trebuie socotit unul dintre cei mai de succes oameni publici ai secolului. Inima sa rece se combina cu un cap limpede, o mare inteligență și rezerve excepționale de curaj și voință. Tatăl său fusese un ofițer de marină bețiv, fratele mai mic un pilot vijelios care bătea toate recordurile; în Franco se adunase toată autodisciplina familiei: nu-l interesau femeile, băutura sau jocurile de cărți. Pasiunea lui erau hărțile. La douăzeci și doi de ani era cel mai tînăr căpitan din armată; la treizeci și trei, cel mai tînăr general din Europa. A văzut o mulțime de lupte disperate în Maroc, în special în timpul războiului din Rif din anii '20, unde, în 1925, a condus valul de asalt al uneia dintre cele mai mari debarcări de amfibii din lume. Concepțiile sale militare erau foarte avansate pentru vremea aceea; el credea, ca și de Gaulle, în „războiul de mișcare"; în 1928 a reorganizat Academia militară spaniolă și a transformat-o în ceea ce ministrul de Război al Franței, André Maginot, numea „cel mai modern centru de acest fel din lume [...] ultimul cuvînt în materie de tehnică și instrucție militară"[76].

Merită să analizăm pe scurt filozofia lui Franco, pentru că era extrem de îndepărtată de toate celelalte curente dominante ale epocii, atît liberale cît și totalitariste. Omul de stat-soldat cu care semăna cel mai bine este Wellington, un personaj foarte admirat în Spania. Franco era de părere că războiul e o chestiune neplăcută, care nu putea evita cruzimile masive; uneori putea fi necesar în avansarea civilizației. Continua tradiția romanilor, a cruciaților, a conchistadorilor, a *tercios* din Parma. În Africa luptătorii săi în Legiunea Străină mutilau trupurile inamicilor, tăindu-le capetele. Dar se aflau sub o disciplină severă: Franco era un comandant aspru, dar drept, și prin urmare popular. Considera cultura creștină spaniolă indiscutabil superioară; găsea „inexplicabilă" „rezistența la civilizație" a marocanilor. Mai tîrziu, pe cînd îi potolea pe minerii din Asturia, era uluit că, deși „în mod clar nu erau niște monștri ori sălbatici", le lipsea „acel respect față de patriotism și ierarhie necesar oamenilor decenți"[77]. Își descria invariabil unica motivație ca „datorie, dragoste de patrie".

Pentru Franco, armata era singura instituție cu adevărat națională, veche, lipsită de clase, nonregională, apolitică, necoruptă, dezinteresată. Dacă era oprimată, se răzvrătea, cum o făcuse din secolul al XVI-lea și chiar de curînd, în 1917; altfel, își făcea datoria. Orice altceva în Spania era suspect. Biserica era slabă. Franco era *croyant* — l-a pus pe scepticul Mola să se roage ca să primească rezerve de muniție — și căuta în mod deliberat aprobarea ierarhilor întemeind o „gospodărie ecleziastică", dar nu era în nici un caz un clericalist și n-a ținut niciodată cîtuși de puțin seamă de sfaturile clericilor în

chestiuni nonspirituale.[78] Ura politica în orice formă a ei. Conservatorii erau niște moșieri egoiști și reacționari. Liberalii erau oameni de afaceri corupți și egoiști. Socialiștii erau induși în eroare, sau mai rău. El a exploatat cele două mișcări insurecționale, Falangele și Carliștii, amestecîndu-le sub conducerea sa, dar rolul lor era unul de subordonare, ba chiar de servilism. Franco n-a fost niciodată fascist și n-a avut nici cea mai mică urmă de credință în vreo utopie sau vreun sistem. La cartierul său general un singur politician avea influență: cumnatul său, Ramón Serrano Suñer, și acesta era funcționar. Franco spunea: „Spaniolii s-au săturat de politică și politicieni." Și mai spunea: „Numai cei care trăiesc din politică au a se teme de mișcarea noastră." Și-a petrecut întreaga carieră politică încercînd să extermine politica.[79]

Franco a folosit mai bine resursele umane și materiale pentru că el ducea un război militar, iar republicanii unul politic. Era un maestru al chițibușurilor războiului: topografie, instrucție, infrastructuri, logistică, semnale, control aerian. Nu era un geniu, dar era foarte conștiincios și calm; nu repeta niciodată un eșec și învăța din greșeli. Înlăturînd politica, nu mai avea cine să-i urmărească mișcările și deținea o unitate de comandă practic totală. Poate cel mai mare avantaj psihologic al lui a fost că și-a stabilit repede, și s-a văzut acest lucru, o independență completă față de aliații săi străini. Aici există un aspect adesea trecut cu vederea. Deși idealismul era un element al războiului la nivelul oamenilor simpli care îl duceau, la nivelul inter-națiuni el era profund pragmatic. Hitler, Mussolini și Stalin, ca și toate guvernele care furnizaseră arme și servicii, se așteptau să fie plătiți. Într-un anume sens, finanțele erau cheia războiului, iar Franco și consilierii săi le-au folosit cu iscusință. Cea mai mare realizare a lor a fost să mențină un curs respectabil al monedei fără a apela la rezervele de aur ale țării sau la sistemul bancar central. Peseta națională a rămas stabilă între 70 și 80 la o liră sterlină. În schimb, peseta republicană a scăzut de la 36 în iunie 1936 la 226 în decembrie 1937, și apoi s-a prăbușit.[79] Încă de la început, Franco a cerut împrumuturi de la monarhie, de la afaceriști britanici și de alte naționalități din Spania, de la magnați precum Juan March și Juan Ventosa. A făcut eforturi prodigioase și din ce în ce mai încununate de succes pentru a menține exporturile. Ca rezultat, a putut să stabilizeze moneda, să găsească împrumuturi în interiorul Spaniei și, cel mai important, să-și obțină practic toate armele din străinătate pe credit. Așadar, atît Germania, căreia i se datorau 225 de milioane de dolari, cît și Italia, a cărei notă de plată finală se ridica la 273 de milioane în 1940, au avut un puternic interes practic ca Franco să cîștige războiul și să supraviețuiască pentru a le plăti — ceea ce s-a întîmplat.

Prin contrast, republicanii și-au folosit fondurile extrem de necugetat. Au început cu una dintre cele mai mari rezerve de aur din lume: 700 de tone, în valoare de 162 de milioane de lire sterline (sau 788 de milioane de dolari). În loc să-i folosească pentru a obține împrumuturi sau pentru plăți directe pe piețele „dure" de armament ale țărilor capitaliste din Occident și să pri-

mească arme de la ruși pe credit, ei i-au dat peste două treimi din aurul lor lui Stalin. În schimbul unor arme de diferite calități, pe care le-ar fi furnizat foarte bine și pe credit sau pe baza unor garanții scrise, Stalin a înghițit aur în valoare de 500 de milioane de dolari, plus alte 100 de milioane cîștigați din exporturi; iar în final a pretins că încă i se mai datorau 50 de milioane de dolari. La sfîrșitul lui 1938 a spus blînd negociatorului republicii că creditul acesteia „se epuizase". În nici un moment nu i s-au datorat lui Stalin sume mari și prin urmare el n-a avut niciodată un interes real ca republica să supraviețuiască pentru a-i plăti.[80]

Și mai dezastruoasă, din punctul de vedere al republicii, a fost insistența lui Stalin ca, pe lîngă faptul că era plătit în aur pentru absolut tot, să i se plătească și un preț politic fiindcă furniza armele. În momentul în care au început luptele și nevoia de arme a devenit disperată, influența PC spaniol a crescut spectaculos. Lucrul poate n-ar fi contat atît de mult dacă acesta ar fi avut o existență independentă. De fapt, era controlat prin ambasada rusă de către unități NKVD și OGPU conduse de Alexandr Orlov — care el însuși murea de frica lui Ejov — și de personaje din Comintern precum vînătorul de vrăjitoare francez André Marty, a cărui față, scria Hemingway, „avea amprenta decăderii, ca și cum ar fi fost făcută din mizeria pe care o găsești sub ghearele unui leu foarte bătrîn"[81]. Nu este clar nici astăzi cît de mult și-a dorit Stalin să cîștige războiul; dar în orice caz era hotărît să controleze tabăra republicană.

Caballero, care a devenit prim-ministru în septembrie 1936, deși naiv și ușor de amăgit, a opus o oarecare rezistență controlului stalinist. El a refuzat să permită comuniștilor să absoarbă Partidul Socialist, cum se întîmplase în cazul mișcării de tineret, iar în ianuarie 1937, după ce a primit o scrisoare de amenințare de la Stalin, cu cererea de a-și concedia cel mai bun general, el l-a gonit pe ambasadorul sovietic, Marcel Rosenberg, din biroul său cu cuvintele „Afară! Ieși!", strigînd atît de tare încît s-a auzit de afară. O fi Spania săracă, a spus el, dar nu va tolera ca „un ambasador străin să încerce să-și impună voința asupra șefului guvernului spaniol"[82]. Acesta a fost sfîrșitul lui Caballero (a fost și sfîrșitul lui Rosenberg, care a fost imediat rechemat și asasinat de Stalin), deși oficialităților sovietice le-a luat ceva timp să aranjeze îndepărtarea lui. Aceasta a fost hotărîtă la o ședință a comitetului executiv al PC la care au participat însărcinatul cu afaceri sovietic, Marty, Orlov și alți oficiali din poliția secretă. Este de remarcat că secretarul general al PC, José Diaz, s-a opus înlăturării lui Caballero la indicațiile lui Stalin, și la un moment dat i-a strigat lui Marty: „Sînteți invitat la ședințele Partidului Comunist Spaniol. Dacă procedura noastră nu vă place, ușa-i acolo!" Dar în strigătele și votarea care au urmat, numai Diaz și Jesús Hernández, ministrul Învățămîntului și sursa noastră pentru această ședință, au votat împotriva înlăturării lui Caballero; ceilalți comuniști spanioli erau îngroziți de oamenii lui Orlov.[83]

Succesorul lui Caballero, Juan Negrín, fusese ales de agentul lui Stalin, Artur Staşevski, în noiembrie trecut, ca fiind marioneta ideală: un profesor apolitic, aparţinînd clasei de mijloc, fără vreo legătură cu sindicatele sau clasa muncitoare, fără vreo înclinaţie comunistă şi prin urmare „respectabil" în ochii presei străine, cu obiceiuri vulgare şi deci uşor de şantajat. În loc să achiziţioneze arme, el traversa Franţa în maşini sport, agăţînd fete. Era de o lăcomie spectaculoasă: uneori cina de trei ori în aceeaşi seară. La obiecţia lui că nu era destul de popular ca să fie premier, Hernández i-a răspuns cinic: „Popularitatea se poate crea" — propaganda era singura activitate în care comuniştii nu aveau rivali.[84] Folosindu-se de ignoranţa amabilă a lui Negrín, comuniştii — adică poliţia secretă a lui Stalin — au pus stăpînire pe Spania republicană. Rezultatul a fost una din cele mai mari tragedii politice ale secolului.

Este limpede că, dacă armata n-ar fi pus la cale un puci în iulie 1936, mai devreme sau mai tîrziu Spania ar fi trebuit să aibă parte de un război civil între stîngişti. A izbucnit la Barcelona în primăvara lui 1937, cînd comuniştii s-au luptat cu POUM şi cu anarhiştii. Pretextul imediat, ca şi în războiul civil generalizat, a fost un asasinat politic, uciderea unui comunist marcant, Roldán Cortada, împuşcat la 25 aprilie, probabil de către o „patrulă de control" a anarhiştilor sau de către un agent al Comiternului, Ernö Gerö. Ambele tabere aveau armate, forţe de poliţie secretă, bande de asasini. Sloganul POUM era: „Decît să renunţăm la revoluţie, mai bine murim pe baricade." Comuniştii scandau: „Ca să capturăm Saragosa, trebuie să cucerim Barcelona." În mai, au avut loc rebeliuni şi lupte pe scară mare, urmate de intervenţia marinei şi a 4 000 de gărzi de asalt.[85] Refuzul lui Caballero de a desfiinţa miliţiile POUM a fost pretextul pentru înlăturarea lui. În momentul în care Negrín s-a instalat ca premier numit, comuniştii au preluat Ministerul de Interne şi toate posturile importante de poliţie şi paramilitare şi au trecut la un *règlement des comptes*.

Epurarea a coincis cu masacrarea de către Stalin a propriului partid în Rusia şi a purtat toate însemnele metodelor lui. Poliţia madrilenă controlată de PC a obligat doi Falangişti pe care îi luase prizonieri să pregătească un plan fals pentru o rebeliune în Madrid a mult-lăudatei „Coloane a Cincea" a lui Franco, şi aceştia i-au trimis lui Franco o scrisoare falsă, ca din partea lui Andrés Nin, liderul POUM, scrisă pe spatele acestui plan. O mulţime de documente falsificate ce implicau POUM într-o trădare fascistă au fost puse într-o valiză lăsată în Gerona şi apoi „descoperită" de poliţie. La 14 iunie, Orlov, ca şef al NKVD-ului spaniol, acţionînd probabil după instrucţiuni date direct de Stalin, a ordonat arestarea tuturor liderilor POUM. Asta în ciuda protestelor membrilor comunişti ai Cabinetului (membrii noncomunişti, şi mai ales Negrín, nici măcar nu au fost informaţi).[86] Comandantul diviziei a 29-a a POUM a fost rechemat de pe front pentru „consultări" şi arestat şi el. Cei arestaţi erau duşi direct în centrele de interogare şi camerele

de tortură pregătite cu grijă, majoritatea în subteran, dar și în fosta mînăstire Sf. Ursula din Barcelona, cunoscută sub denumirea de „Dachau al Spaniei republicane". Eforturile Cabinetului de a obține eliberarea lui Nin au fost zadarnice. Dar planurile lui Stalin de a face din acesta personajul central al unui proces-spectacol au eșuat, căci Nin, modelul lui Orwell pentru eroul Goldstein din *1984*, a preferat să moară sub tortură decît să facă mărturisiri. (În cele din urmă a fost asasinat de Orlov în parcul de la El Pardo, mai tîrziu palatul lui Franco.) În restul anului 1937 și o bună parte din 1938, au fost executați sau torturați pînă la moarte în închisorile comuniste mai multe mii de membri POUM și de fapt și alți stîngiști. Printre ei, un mare număr de străini, cum ar fi fostul secretar al lui Troțki, Erwin Wolff, socialistul austriac Kurt Landau, ziaristul britanic „Bob" Smilie și un fost lector de la Universitatea Johns Hopkins, José Robles. Printre cei care au reușit să scape ca prin urechile acului s-au aflat Orwell și Willy Brandt, viitorul cancelar german.[87]

Unul din marile ghinioane ale Spaniei în perioada aceea a fost că Războiul ei Civil a coincis cu apogeul marii terori staliniste. Multe dintre crimele din Barcelona au avut prea puțin de a face cu politica internă a Spaniei, fiind, mai degrabă, un ecou al evenimentelor din Moscova ori Leningrad. Astfel, Robles a fost executat deoarece, ca translator al generalului Ian Antonovici Berzin, șeful misiunii militare ruse în Spania, știa prea multe despre rechemarea și lichidarea lui Berzin în contextul epurării armatei de către Stalin. Acesta a pus să fie omorîți agenți ai săi din întreaga lume în 1937–1938. Și, la fel ca în Rusia, practic toți cei care l-au ajutat să preia stînga în Spania și apoi s-o terorizeze au fost și ei la rîndul lor uciși. Șeful departamentului de Externe al NKVD a fost prins la înghesuială în propriul său birou din Paris în februarie 1938 și forțat să înghită cianură. Dintre cei care organizau furnizarea de arme pentru Spania, Evhen Konovalek a fost ucis la Rotterdam în mai 1938, Rudolf Clement a fost găsit decapitat în Sena, iar Walter Krivițki, șeful contrainformațiilor militare sovietice în Europa Occidentală, a fost vînat timp de trei ani de către ucigașii lui Stalin, pînă cînd l-au prins, în Washington, la 10 februarie 1941.[88] În afară de generalul Berzin, Stalin i-a mai asasinat pe Mihail Kolțov, celebrul corespondent al *Pravdei* din Spania, Artur Stașevski, șeful misiunii economice în Spania, și Antonov Ovseenko, consul general în Barcelona, căruia i s-a spus că este rechemat la Moscova ca să fie făcut ministru al Justiției, o glumă caracteristică pentru umorul macabru al lui Stalin.[89] Singurul care a scăpat de Stalin a fost marele asasin Orlov, care a fugit, a scris o relatare a tot ce știa, l-a anunțat pe Stalin că a aranjat să fie publicată imediat dacă murea de moarte violentă și astfel a fost lăsat în pace și și-a tipărit povestea după moartea lui Stalin.[90]

Se poate pune întrebarea: cum s-a făcut că atrocitățile comise împotriva stîngii la Barcelona nu au provocat un val de repulsie față de stalinism în

toată lumea? Unul dintre factori a fost norocul. La 26 aprilie 1937, a doua zi după ce asasinarea lui Cortada la Barcelona a declanșat criza internă, patruzeci și trei de avioane ale Legiunii Condorului au bombardat istoricul oraș basc Guernica, al cărui stejar faimos umbrise primul parlament basc. Au fost omorîți aproximativ 1 000 de oameni și 70% din clădiri au fost distruse. Nu era prima bombardare a unui oraș, iar Guernica era o țintă legitimă, deși scopul bombardamentului era teroarea. Acesta a fost decis de colonelul Wolfgang von Richthofen, comandantul Legiunii, în urma consultărilor cu colonelul Juan Vigón, șeful Statului Major al lui Mola. Nu există nici o dovadă că Mola ar fi știut de asta dinainte; Franco în mod sigur n-a știut; iar germanii nu cunoșteau semnificația istorică a orașului.[91] Pentru propagandiștii Comintern — cei mai buni din lume — a fost un noroc absolut neașteptat, și ei l-au transformat în cel mai celebru episod al întregului război. Picasso, căruia deja i se ceruse să facă un tablou mare pentru pavilionul spaniol de la Tîrgul Internațional din Paris, a ales pe loc acest subiect, iar rezultatul a fost dus mai tîrziu la muzeul Metropolitan din New York. Guernica a ajutat la atragerea unui întreg segment de opinie occidentală, inclusiv revistele *Time* și *Newsweek*, de partea republicanilor.[92] În harababura care a urmat și ale cărei ecouri încă se mai făceau auzite în anii '80, cînd tabloul a fost atîrnat în mod solemn în muzeul Prado, zgomotele masacrului din Barcelona au trecut neobservate.

Modul în care a fost folosită Guernica pentru a masca distrugerea POUM era tipic pentru excelența propagandei Comiternului, condusă de doi inspirați mincinoși profesioniști, Willi Müzenberg și Otto Katz, amîndoi asasinați mai tîrziu la ordinul lui Stalin.[93] Pe tot parcursul războiului din Spania, stalinismul a fost ajutat nu numai de excelentele relații publice, ci și de naivitatea, credulitatea și, trebuie s-o spunem, minciuna și corupția intelectualilor occidentali, în special de disponibilitatea lor de a trece cu vederea ceea ce W.H. Auden numea „crima necesară". Cînd Orwell a evadat și a încercat să publice o relatare a scandalului POUM, „Spilling the Spanish Beans", în *The New Statesman*, editorul acestuia, Kingsley Martin, i-a refuzat-o pe motiv că ar prejudicia spirjinul occidental pentru cauza republicană; mai tîrziu a susținut că Negrín ar fi rupt-o cu comuniștii din pricina afacerii POUM dacă Occidentul ar fi fost dispus să-i furnizeze arme. Dar cînd relatările lui Orwell au apărut în *New English Weekly*, au trecut aproape neobservate.[94] Intelectualii stîngii nu voiau să cunoască adevărul obiectiv; ei nu doreau să le fie spulberate iluziile. Erau copleșiți de strălucirea și efervescența cauzei și puțini au avut hotărîrea curajoasă a lui Orwell de a păstra standardele absolute ale moralității sau experiența ororilor care au loc atunci cînd aceste standarde sînt înlocuite cu unele relative. Mulți dintre ei tratau „Partidul" cu un servilism abject. Astfel, poetul Cecil Day-Lewis, care s-a înscris în partid în 1936, își cerea scuze că n-o făcuse mai demult, mărturisind cu ipocrizie „un rafinament de subiectivism burghez care mă făcea

să vreau să intru în partid pînă nu aveam destui bani pentru a mă asigura că mă înscriu din motive dezinteresate, nu ca unul dintre cei săraci şi flămînzi care ar beneficia personal de pe urma revoluţiei". Simţea că trebuie să ceară permisiunea Partidului pînă şi ca să accepte o invitaţie de a face parte din comitetul de selecţie al Societăţii Cărţii.[95]

În plus, comuniştii controlau accesul la Spania republicană. Pentru a ajunge acolo, un scriitor britanic, de exemplu, a avut nevoie de o scrisoare de la şeful PC, Harry Pollitt, care colabora strîns cu Victor Gollancz, cel mai important editor de stînga, al cărui Club al Cărţii de stînga domina piaţa. Poetul W.H. Auden a fost salvat de „scrisoarea de la Pollitt" de o condamnare la închisoare, atunci cînd a fost arestat pentru indecenţă într-un parc din Barcelona.[96] O vizită în Spania „noastră" era esenţială pentru respectul de sine al unui intelectual progresist. Aşa cum germanii, ruşii şi italienii foloseau Spania pentru a-şi testa noul echipament militar — exploatarea prin *hardware* —, scriitorii se duceau acolo spre a aduna material pentru următorul roman sau poem, ceea ce s-ar putea numi exploatarea prin *software*. André Malraux, al cărui roman despre revoluţia chineză, *La Condition Humaine* (*Condiţia umană* — 1932), îl făcuse celebru, s-a dus în Spania sperînd la o continuare, care a apărut la timp, cu titlul *L'Espoir* (*Speranţa* — 1938). A adus cu el un escadron de bombardiere Potex de mică viteză, ceea ce a făcut valuri mari în presă dar n-a pricinuit cine ştie ce pagube naţionaliştilor, şi oricum echipajele lor trebuiau să fie asigurate de spanioli. Comandantul avioanelor de vînătoare republicane, García Lacalle, scria că oamenii lui Malraux erau „scriitori, pictori, fotografi, femei, copii şi cine mai ştie ce — orice, numai aviatori nu". Hemingway a fost şi el în Spania, „făcînd cercetare" pentru cartea *Pentru cine bat clopotele*. Imaginîndu-se călit şi experimentat în cinismul războiului, „Papa" era uşor de păcălit. Cînd prietenul său Dos Passos a început să fie îngrijorat în privinţa dispariţiei lui Robles, pe care-l cunoştea bine (de fapt acesta fusese deja asasinat), Hemingway a primit un „pont" de la prietenul său din contraspionaj, sinistrul Pepe Quintanilla, că Robles ar fi fost spion, şi a presupus imediat că era vinovat. El atribuia „încrederea neclintită a lui Dos Passos în loialitatea lui Robles naivităţii bonome a unei «atitudini liberale tipic americane»" — dar bineînţeles că cel care s-a dovedit naiv a fost Hemingway.[98]

Pentru a menţine buna dispoziţie a intelectualilor, circarii Cominternului au organizat adunări internaţionale cu cheltuielile plătite integral. A avut loc Campania Internaţională pentru Pace de la Bruxelles, din 1937, condusă de liderul PC francez Marcel Cachin, la care s-a inventat şi o Zi a Păcii, un Tîrg al Păcii, o Monedă a Păcii şi un Jurămînt al Păcii. Kingsley Martin a descris-o — deşi nu atunci, ci treizeci de ani mai tîrziu — drept „asasinarea cinstei, entuziasmului şi credinţei", care i-a provocat „disperare"[99]. Şi mai rău, în acelaşi an, a fost Congresul Scriitorilor de la Madrid. Stephen Spender îşi amintea că el şi alţi invitaţi au fost „trataţi ca nişte prinţi ori miniştri [...]

mergeau în Rolls-Royce-uri, se ţineau în cinstea lor banchete, serbări, spectacole cu cîntece şi dansuri", deşi punctul culminant al lucrărilor a fost un atac crunt la adresa lui André Gide, care tocmai publicase o carte critică despre Rusia, *Retour de l'URSS* (*Întoarcerea din URSS*), şi acum era catalogat public drept un „monstru fascist". Un bombardament a restabilit simţul realităţii:

> În dimineaţa următoare André Chamson (şeful delegaţiei franceze) a anunţat că el şi Julien Benda, autorul *Trădării cărturarilor*, trebuie să părăsească imediat Madridul. Căci, dacă oricare din ei ar fi ucis din întîmplare, Franţa nu putea decît să-i declare război lui Franco, şi această acţiune ar duce la un război mondial. Chamson refuza să-şi asume responsabilitatea pentru o asemenea catastrofă.[100]

Spender însuşi era deja un veteran al frontului unde, la amplasarea unei mitraliere,

> ... artileristul aflat la comandă a insistat ca eu să trag cîteva focuri în liniile maure. Am făcut acest lucru rugîndu-mă din răsputeri să nu lovesc cumva un arab. Deodată frontul mi s-a părut ca un act de dragoste între cele două tabere, prinse aici în tranşeele lor opuse... şi mi s-a părut de o frivolitate teribilă ca un străin să intervină în orgasmul lor morbid.[101]

Între timp, teribila frivolitate din spatele liniilor republicane continua. După cum a arătat Orwell, fiecare dintre facţiunile de stînga era obsedată de nevoia de a se afla într-o poziţie militară puternică după înfrîngerea lui Franco şi permitea acestui lucru să-i afecteze tactica şi comportamentul în război. Pentru a avea cît mai mulţi oameni, ele evitau pierderile de vieţi, iar comuniştii adesea foloseau intens artileria ori sprijinul aerian pentru distrugerea POUM sau a altor unităţi pe care voiau să le slăbească.[102] După distrugerea POUM, moralul republicanilor a scăzut constant. În aceste condiţii, Franco a optat pentru un război de uzură pe tot parcursul cumplitei ierni 1937–1938, iar în aprilie el a rupt Spania republicană în două. După aceea, n-a mai fost practic decît o chestiune de timp, Franco neriscînd nimic şi insistînd asupra unei superiorităţi covîrşitoare. Pînă în toamnă Stalin se săturase de război, storsese din el ultima picătură de valoare propagandistică, îşi terminase epurările şi deja se gîndea la o nouă afacere, fie cu democraţiile occidentale, fie, şi mai probabil, cu Hitler. De asemenea, pusese mîna pe tot aurul republicii. Astfel încît a încetat orice ajutor, iar Franco a putut porni ultima sa ofensivă catalană, chiar înainte de Crăciun, sigur că sfîrşitul era aproape. Barcelona a căzut la 28 ianuarie 1939, iar Madridul la 28 martie. Franco dusese războiul fără pasiune, iar cînd a auzit că s-a sfîrşit nici măcar nu şi-a ridicat ochii de la birou.[103]

În ziua capitulării Madridului, Hitler a denunţat tratatul semnat de Germania cu Polonia în 1934, după ce cu o săptămînă înainte ocupase întreaga Cehoslovacie. Era evident că devenea inevitabil şi iminent un război european. Reacţia lui Franco a fost o încercare brutală de a izola Spania nu numai

de catastrofa care se apropia ci și, pe cît posibil, de întregul secol al XX-lea. Spania avea o lungă tradiție de inginerie socială grosolană și cruciade interne. În secolele XV–XVI ea eliminase la rîndul ei o mulțime de mauri, evrei și protestanți. Prin aceste persecuții pe scară mare ea evitase Reforma și ororile Războaielor Religioase. Neputința de a adopta metode similare de expulzare drastică permiseseră Revoluției Franceze să pătrundă și condamnaseră astfel țara la cincisprezece ani de Război Civil, pe care tablourile lui Goya îl ilustrează atît de elocvent. Acum, invazia culturii totalitariste postcreștine adusese alți trei ani de martiriu. În tabăra naționalistă, fuseseră uciși în luptă 90 000 de oameni; muriseră 110 000 de soldați republicani; exista un milion de invalizi; 10 000 de oameni muriseră în raidurile aeriene, 25 000 de subnutriție, 130 000 fuseseră asasinați ori împușcați în spatele tranșeelor; acum 500 000 se aflau în exil, dintre care jumătate nu aveau să se mai întoarcă.[104] Distrugerea patrimoniului a fost imensă, mergînd de la faimoasa bibliotecă a Catedralei de la Cuenca pînă la picturile de tinerețe ale lui Goya aflate în localitatea sa natală, Fuentodos.

Franco a hotărît să pună capăt procesului distructiv de corupție prin amputarea membrului în agonie al colectivismului spaniol. Sentimentele sale față de stînga le anticipau pe acelea ale Aliaților, în timpul războiului, față de nazism: a obținut mai întîi predarea necondiționată, apoi a de-comunizat, dar într-un fel mai apropiat de epurările improvizate ale Franței eliberate decît de procesele sistematice din Germania. Nu era o masacrare totalitaristă în stil leninist, pe clase: Legea Responsabilităților Politice din 9 februarie 1939 se ocupa cu responsabilitatea pentru delicte individuale (singura excepție erau francmasonii de la gradul optspre zece în sus). De fapt, nu exista pedeapsă cu moartea pentru delicte politice ca atare. Dar cuceritorii erau plini de mînie — ministrul de Interne, Suñer, voia răzbunare pentru frații săi care fuseseră împușcați în închisorile republicane, iar ca el mai erau mii de oameni — și nu era greu să le pui în cîrcă delicte capitale oficialilor republicani de la toate nivelurile. Ginerele lui Mussolini, Ciano, relata din Spania în iulie: „Au loc procese în fiecare zi, cu o asemenea viteză încît eu le-aș numi sumare... Mai sînt încă multe execuții. Numai în Madrid sînt între 200 și 250 pe zi, în Barcelona 150, în Sevilla 80."[106] Cîteva zeci de mii de oameni au murit astfel, dar cifra de 193 000 în total care se vehiculează de obicei este incorectă, căci multe condamnări la moarte date de tribunale au fost comutate. Franco a arătat limpede la 31 decembrie 1939 că multe condamnări lungi la închisoare (cele de cincisprezece ani erau cele mai frecvente) trebuiau să fie executate: „Este necesar să lichidăm ura și patimile pe care ni le-a lăsat războiul. Dar această lichidare nu trebuie făcută în maniera liberală, cu amnistii uriașe și dezastruoase, care sînt mai degrabă o amăgire decît un gest de iertare. Trebuie să fie creștinească, realizată prin mijloacele ispășirii, prin muncă însoțită de căință și penitență."[107] În 1941 populația

închisorilor mai era încă de 233 375 de oameni; zeci de mii dintre cei care conduseseră republica au murit în închisoare sau în exil. Altora li s-a interzis o gamă imensă de profesii publice ori private printr-un decret din 25 august 1939, care plasa obiectivele epurării înaintea eficienței guvernării sau intereselor economiei.[108] Astfel, Spania veche și tradițională, condusă de un om care regreta fiecare secundă ce trecuse de la sfîrșitul vechii lumi în 1914, încerca să se imunizeze față de prezent. Încercarea nu a avut succes pe termen lung; ea a oferit însă Spaniei o oarecare protecție în fața epidemiei care acum copleșea Europa.

10

Sfîrșitul vechii Europe

Epoca agresiunii nu se putea sfîrși decît într-un război mondial. Este însă vital să înțelegem exact cum și de ce s-a ajuns la acest punct culminant, căci ceea ce s-a întîmplat în anii '30 a conturat epoca noastră în anii '80. La 5 aprilie 1940, cu patru zile înainte ca invadarea Norvegiei de către naziști să înceapă cu adevărat etapa europeană a războiului, Goebbels a prezentat o scurtă dare de seamă cîtorva ziariști germani aleși cu grijă, pe care unul din ei a transcris-o cuvînt cu cuvînt. Pasajul-cheie este următorul:

> Pînă acum am reușit să lăsăm inamicul în întuneric în ceea ce privește adevăratele țeluri ale Germaniei, așa cum înainte de 1932 dușmanii noștri interni nu și-au dat seama niciodată încotro mergeam sau că jurămîntul nostru de legalitate nu era decît un truc. Am vrut să venim la putere pe cale legală, dar nu am vrut să folosim puterea legal... Ne-ar fi putut suprima. Ar fi putut aresta cîțiva dintre noi în 1925 și asta ar fi fost tot. Nu, ei ne-au lăsat să străbatem zona periculoasă. Exact așa a fost și în politica externă. [...] În 1933 un premier francez ar fi trebuit să spună (și dacă aș fi fost premierul francez eu aș fi spus-o): „Noul cancelar al Reichului este omul care a scris *Mein Kampf*, care spune asta, și asta. Acest om nu poate fi tolerat în apropierea noastră. Ori el dispare, ori noi pornim la atac!" Dar ei n-au făcut acest lucru. Ne-au lăsat în pace și ne-au permis să ne strecurăm prin zona de risc, și noi am știut să navigăm pe lîngă toate recifurile periculoase. *Și cînd am terminat, și eram mai bine înarmați decît ei, atunci ei au început războiul!*[1]

Această declarație remarcabilă este, în întregul ei, un rezumat exact a ceea ce s-a întîmplat în anii '30. A fost umbrită de darea de seamă secretă a lui Hitler în fața șefilor Serviciilor sale Secrete la 3 februarie 1933, la prima sa întîlnire cu ei după asumarea puterii supreme. El le-a spus că avea de gînd să încalce acordul de la Versailles și să facă din Germania cea mai mare putere din Europa, și atrăgea atenția: „Perioada cea mai periculoasă este aceea a reînarmării. Atunci vom vedea dacă Franța are oameni de stat. Dacă are, n-o să ne lase timp, ci o să sară pe noi."[2]

Toată lumea știa că scopurile lui Hitler erau ambițioase. Masele germane credeau că ele puteau fi și vor fi atinse fără război, prin diplomație consecventă, sprijinită de forță armată. Generalilor li se spunea că războiul va fi aproape sigur necesar, dar că va fi limitat și de scurtă durată. De fapt, adevăratul program al lui Hitler era mult mai extins decît realizau generalii, ca să nu mai vorbim de mase, și implica în mod necesar nu un război pur

și simplu, ci o serie de războaie. Hitler nu vorbea în vînt cînd scria în *Mein Kampf*: „Fie Germania va fi o putere mondială, fie nu va exista nici o Germanie." Cînd folosea termenul de „putere mondială" el înțelegea ceva mai mare decît Germania wilhelmină, care fusese doar puterea dominantă în Europa Centrală: voia să spună „mondială" în sensul deplin al cuvîntului. Lecția pe care o învățase din primul război mondial și din analiza făcută de Ludendorff acestuia era că pentru Germania conta în primul rînd să se desprindă de baza ei central-europeană, care putea fi oricînd încercuită.[3] În opinia lui Hitler, Ludendorff tocmai începuse să realizeze acest lucru, la Brest-Litovsk, cînd „înjunghierea pe la spate" de pe Frontul Intern a distrus totul. De aceea, adevăratele lui planuri începeau acolo unde se sfîrșea tratatul de la Brest-Litovsk: ceasul avea să fie dat înapoi în primăvara lui 1918, dar cu o Germanie solidă, unită, proaspătă și, mai presus de orice, „purificată".

Scopurile lui Hitler pot fi reconstituite nu numai din *Mein Kampf*, cu accentul său pe „Politica Estică", ci și din discursurile sale timpurii și din *Cartea secretă* sau așa-numita „A Doua" din 1928.[4] Acest material arată clar că procesul de „purificare" — eliminarea evreilor — era esențial pentru strategia pe termen lung. Fiind un socialist de rasă, și nu un socialist de clasă, Hitler considera că dinamica istoriei era rasa. Dinamica era întreruptă atunci cînd avea loc otrăvirea rasei. Otrava venea, mai presus de orice, de la evrei. El îi admira pe evrei ca pe niște „supermeni negativi". În *Convorbiri în jurul mesei* el spunea că dacă 5 000 de evrei ar emigra în Suedia, cît ai clipi ar ocupa toate pozițiile importante; asta pentru că „puritatea sîngelui", după cum arăta el în *Mein Kampf*, „este un lucru pe care evreul îl conservă mai bine decît orice alt popor de pe lume". Germanii, pe de altă parte, fuseseră „otrăviți". De aceea pierduseră primul război mondial. Pînă și el era otrăvit: de aceea uneori făcea greșeli — „noi toți suferim de boala sîngelui amestecat, corupt"[5]. Otrăvirea rasei era o obsesie relativ obișnuită în epoca tinereții lui Hitler, cam la fel cum otrăvirea ecologică a devenit obsesia multora în anii '70 și '80. Ideea de otrăvire ubicuă era foarte atrăgătoare pentru același tip de persoană care accepta teoriile conspirației ca mecanism al evenimentelor publice. Ca și ecologiștii de mai tîrziu, ei erau de părere că otrăvirea rasei se răspîndea rapid, că dezastrul total era iminent și că avea să dureze mult timp să fie contracarată, chiar dacă se adoptau prompt politicile necesare. Hitler calcula că regimului său i-ar trebui o sută de ani ca să elimine otrăvirea rasială în Germania: pe de altă parte, dacă Germania devenea prima națiune-rasă care reușea acest lucru, ea avea să devină inevitabil „stăpîna Pămîntului" (*Mein Kampf*).

Ceea ce distingea teoria rasistă a lui Hitler era, în primul rînd, această credință înrădăcinată că „purificarea" putea face din Germania prima superputere adevărată și în cele din urmă prima putere dominantă în lume; și, în al doilea rînd, convingerea sa absolută că „otrăvirea rasială evreiască" și bolșevismul erau unul și același fenomen. În 1928, cînd și-a scris „A Doua

Carte", el nu aprecia că bolşevismul „evreiesc" de stil vechi încetase să existe şi că Rusia lui Stalin era în esenţă tot atît de antisemită pe cît fusese şi ţaratul. El credea, dimpotrivă, că Uniunea Sovietică era un fenomen cultural evreiesc. De aceea, scopul politicii sale era să combată „o inundaţie de bacili bolnavi care deocamdată îşi au terenul de înmulţire în Rusia"[6]. Astfel, „purificarea" se potrivea perfect cu reluarea politicii germane estice tradiţionale, dar la o scară mult mai ambiţioasă.

Programul întreg al lui Hitler era, aşadar, următorul. În primul rînd, să cîştige controlul asupra Germaniei şi să înceapă procesul de „purificare" în ţară. În al doilea rînd, să distrugă ordinea stabilită la Versailles şi să instaureze Germania ca putere dominantă în Europa Centrală. Toate acestea puteau fi realizate fără război. În al treilea rînd, pe baza acestui raport de forţe, să distrugă Uniunea Sovietică (prin război) ca să scape de „terenul de înmulţire" al „bacilului" şi, prin colonizare, să creeze o bază de putere economică şi strategică solidă, pe care să întemeieze un imperiu continental, în care Franţa şi Italia ar fi simpli sateliţi. În a patra etapă Germania ar obţine un mare imperiu colonial în Africa, plus o mare flotă oceanică, datorită cărora ar deveni una dintre cele patru superputeri, alături de Marea Britanie, Japonia şi Statele Unite. În sfîrşit, în generaţia de după moartea sa Hitler prevedea o luptă decisivă între Germania şi Statele Unite pentru dominaţia mondială.[7]

Nimeni, de la Napoleon încoace, nu mai gîndise în termeni atît de îndrăzneţi. În finalitatea sa uriaşă, concepţia era alexandrină. Totuşi pînă cînd a fost înghiţit de războiul pe care l-a făcut, Hitler a fost întotdeauna pragmatic. Ca şi Lenin, era un strălucit oportunist, mereu pregătit să sesizeze deschideri şi să-şi modifice teoria în consecinţă. Acest lucru i-a determinat pe unii istorici să tragă concluzia că nu avea un program de ansamblu. De fapt, deşi întotdeauna îşi ajusta tactica în funcţie de moment, el şi-a urmărit strategia pe termen lung cu o hotărîre cruntă, ce rar a fost egalată în istoria ambiţiei umane. Spre deosebire de majoritatea tiranilor, nu a fost niciodată tentat să se relaxeze datorită saturaţiei de putere autocratică. Dimpotrivă. Ridica întotdeauna miza şi căuta să grăbească ritmul istoriei. Se temea că revoluţia sa îşi va pierde dinamismul. Se credea indispensabil, şi cel puţin patru dintre fazele concepute de el trebuiau realizate cît era nu numai în viaţă, ci şi în plină putere. Nerăbdarea lui era ceea ce-l făcea atît de periculos pe termen scurt şi atît de ineficient pe termen lung (exact invers decît strategii sovietici). Într-un discurs secret ţinut în faţa editorilor de ziare germani în noiembrie 1938, după marele său triumf münchenez, deplîngea faptul că nevoia lui de a vorbi despre pace făcuse naţiunea germană să se relaxeze prea mult. El susţinea că, pentru Germania, să accepte pacea, şi astfel stabilitatea, ca fapt permanent al vieţii internaţionale, însemna să accepte însuşi spiritul defetismului. Violenţa era o necesitate, iar publicul trebuia să fie pregătit pentru ea.[8]

Cu un astfel de monstru aflat în libertate și nemaifiind posibil un control asupra celei de-a doua mari economii a lumii — prima și de fapt singura care ieșise complet din Marea Criză — ce șanse mai existau pentru menținerea vechiului sistem european? Cea mai mare dintre puterile legitime, Statele Unite, s-a deconectat practic de Europa. A ales Perfecționismul în 1930 și această alegere a fost reactualizată după ce Roosevelt a venit la putere și a atras atenția, întrerupînd propusa conferință economică mondială din iulie 1933, că *New Deal*-ul său era incompatibil cu un sistem de comerț internațional negociat: el susținea „Capitalismul într-o Singură Țară", așa cum Stalin susținea „Socialismul într-o Singură Țară". Această izolare a fost oficializată în 1935, cînd un Congres Democratic a votat Legea Neutralității. În același an, tînărul scriitor Herbert Agar a rezumat starea multor intelectuali americani, oripilați de ceea ce se întîmpla în Europa, cerîndu-le compatrioților săi să-și uite rădăcinile europene și să rămînă fideli propriei lor culturi în formare. În șase ani petrecuți în Europa, scria el, „am învățat că cele mai bune trăsături ale vieții americane nu sînt acelea pe care le-am copiat cu fidelitate de la Europa, ci acelea pe care le-am adaptat liber ori care au apărut altfel — trăsăturile care ne sînt proprii"[9].

Roosevelt se considera, în anumite aspecte, un cetățean al lumii, dar internaționalismul său era în esență mai degrabă verbal — de fapt retoric — decît practic. Nu putea fi învinuit pentru starea de dezarmare unilaterală în care a găsit America în 1933; dar nu a făcut nimic să îndrepte lucrurile în primul său mandat și a făcut foarte puțin la începutul celui de-al doilea. După cum nota George Kennan, unul dintre cei mai capabili diplomați tineri, Roosevelt făcea declarații mai degrabă pentru efectul lor politic intern decît pentru impactul asupra evenimentelor internaționale.[10] Încurajat de *new-dealer*-ii săi, ale căror intenții față de Europa erau binevoitoare, dar care erau ignoranți și iremediabil amatori în materie de politică externă și în orice caz obsedați de problemele interne ale Americii, Roosevelt își dorea să pară generos și „progresist". Dar generozitatea lui se manifesta în principal prin aceea că cerea Marii Britanii să susțină cu fermitate ordinea internațională, iar progresismul lui considerînd Rusia sovietică, unul dintre opresorii totalitariști, drept un factor mai important în pacea mondială decît Marea Britanie.

Chiar pînă la moartea sa, în 1945, a existat un incorigibil element de frivolitate în politica externă a lui Roosevelt. Era caracteristic că una din principalele sale surse de inspirație în legătură cu Marea Britanie și cu evenimentele din Europa în general, la sfîrșitul anilor '30, era *The Week*, buletinul extremist de stînga al teoriei conspirației scos de ziaristul Claud Cockburn de la *Daily Worker*.[11] Unele numiri de ambasadori de către Roosevelt au fost extraordinar de prost gîndite. L-a trimis pe violent antibritanicul Joseph Kennedy la Londra și pe coruptul și credulul Joseph Davies la Moscova. Ultima mișcare mai ales a fost distructivă pentru că ambasada SUA din Moscova avea un personal bine pregătit și excelent informat, sprijinit

de o secție de afaceri est-europene a Departamentului de Stat extrem de profesionistă. Ministrul de Externe sovietic, Litvinov, recunoștea că această secție avea informații mai bune asupra politicii externe sovietice decît însuși guvernul sovietic.[12] În 1936, la cinci luni după ce Davies a devenit ambasador, cu misiunea de a cîștiga cu orice preț prietenia lui Stalin, secția a fost desființată, biblioteca ei dispersată și dosarele distruse. Lennan, de la ambasada din Moscova, era de părere că acest lucru indica „izul influenței sovietice [...] undeva în rîndurile superioare ale guvernului". În orice caz reflecta o amarnică luptă pentru putere între Secretarul de Stat, Cordell Hull, și secretarul adjunct, saturnianul homosexual Sumner Welles.[13] Ambii erau antibritanici, Hull considerînd că noul sistem preferențial al Marii Britanii, el însuși o reacție la avalanșa de restricții comerciale precipitate de legea vamală Smoot–Hawley, reprezenta o amenințare mai mare la adresa păcii mondiale decît orice dictator.

După cum arată din plin documentele diplomatice, administrația Roosevelt nu a fost niciodată pregătită să discute un sprijin militar și diplomatic pentru Marea Britanie și Franța împotriva Germaniei. Discursurile acuzatoare ale lui Roosevelt, precum alocuțiunea despre „carantina" din octombrie 1937 sau cererea lui absurdă din aprilie 1939 ca Hitler să ofere garanții de neagresiune pe zece ani pentru treizeci și una de țări europene, au fost mai mult decît inutile. Cea din urmă l-a convins pe Hitler că Roosevelt nu va interveni în nici un caz militar, și a răspuns, la 28 aprilie, într-un discurs public în Reichstag ce avea să fie ultimul, cu un dispreț și o ironie pe care nu a încercat să le ascundă.[14]

Marea Britanie și Franța, chiar și fără America, i-ar fi putut eventual ține piept lui Hitler în 1933–1934, dacă ar fi fost amîndouă hotărîte și dispuse să acționeze concertat. Pentru scurtă vreme, Franța chiar a avut mijloacele fizice pentru asta. Dar după plecarea lui Poincaré în 1929 n-a mai prea avut posibilitatea de a face ceva care să preîntîmpine ce a urmat. Politica lui Roosevelt era profund antifranceză, nu numai prin aceea că încerca s-o oblige la o dezarmare unilaterală dar și, după ce administrația sa a desființat standardul aurului pentru America, făcînd presiuni economice pentru a înăbuși încercarea disperată a Franței de a crea un „bloc al aurului", care i-a acaparat toate energiile în 1933. Între timp, Hitler își consolida poziția și grăbea reînarmarea secretă care fusese o caracteristică a ultimilor ani ai Weimarului. Britanicii erau și ei dornici să slăbească armata franceză. Nimic nu era mai probabil să provoace un viitor război, a spus Sir John Simon, ministrul de Externe, în Camera Comunelor la 13 mai 1932, decît o „Franță bine înarmată" care să înfrunte o Germanie dezarmată. Chiar și după ce Hitler a ajuns la putere, Marea Britanie și-a continuat politica de a face presiuni asupra Franței ca să-și reducă armata. În aceeași după-amiază în care Legea de Împuternicire a lui Hitler a fost votată în Reichstag, Anthony Eden a amenințat, din partea guvernului, că politica britanică urmărea să obțină reducerea

armatei franceze de la 694 000 de oameni la 400 000, mustrîndu-l pe Churchill pentru că protestase împotriva măsurilor luate ca să se „asigure în Europa acea perioadă de pace de care era nevoie". „Parlamentul era furios și nu-l vedea cu ochi buni pe domnul Churchill", nota *Daily Dispatch*.[15] În vreme ce socialiștii germani înspăimîntați erau vînați pe străzi de plutoanele de gestapoviști ale lui Göring, tovarășii lor britanici încercau să acopere avertizarea lui Churchill că Hitler afirmase în mod specific în *Mein Kampf* că avea să distrugă Franța asigurîndu-și neutralitatea britanicilor — dar nici chiar Führerul nu contase pe faptul că aceștia vor încerca să-i împiedice pe francezi să se apere. În Franța, socialiștii lui Léon Blum erau la fel de abjecți militînd cu disperare pentru a împiedica extinderea serviciului militar de la un an la doi ani. În dreapta franceză, antisemitismul renăștea, stimulat de naziști, iar noul slogan era „Mai bine Hitler decît Blum". În ceea ce privea Franța, Hitler trecuse probabil de „zona periculoasă" pînă la sfîrșitul lui 1933; aceasta era viziunea polonezilor, care în luna următoare au eliminat Franța ca aliat efectiv și au semnat — nu că le-ar fi folosit la ceva — un tratat bilateral de neagresiune cu Hitler.

Marea Britanie nu era la fel de demoralizată ca Franța în anii '30. Dar existau semne prevestitoare de decadență. Greutatea Marii Britanii în politica internațională depindea în mod esențial de Imperiul ei, iar Imperiul depindea de India. În 1931 procesul pornit de reformele lui Montagu și de evenimentele de la Amritsar se accelerase. Raj-ul britanic slăbea vizibil. Lordul Birkenhead, Secretarul de Stat, avertizase în 1925 că concesiile făcute hinduiștilor nu aveau decît să-i provoace pe musulmani să ceară separarea (el vedea musulmanii ca pe cei din Ulster și pe hinduiști ca pe naționaliștii irlandezi) și prezicea: „Toate conferințele din lume nu vor putea să lege ceea ce este de nelegat, și între aceste două țări se află o prăpastie ce nu poate fi trecută cu resursele ingineriei politice moderne."[16] La 26 ianuarie 1931 Churchill anunța Camera Comunelor că la momentul acela se aflau „60 000 de indieni în închisoare pentru agitație politică". Două luni mai tîrziu, peste 1 000 de musulmani au fost masacrați de hinduiști la Cawnpore, urmînd apoi rebeliuni comunale pe tot întinsul subcontinentului. Acesta a fost tiparul anilor '30. Fără un viitor sigur, nu s-au mai prezentat candidați britanici valoroși pentru serviciul civil în India, astfel că pozițiile importante au fost ocupate de indieni.[17] Investițiile britanice se aflau în declin, iar valoarea economică a Indiei pentru Marea Britanie era într-o scădere constantă.[18] Churchill, care iubea India și probabil a fost mai interesat de această chestiune decît de oricare alta în toată viața lui, se temea că o politică britanică slabă avea să ducă la o repetare a tragediei chineze în India: dezintegrare și dezmembrare, cu nenumărate milioane de morți, primele victime fiind zecile de milioane de „intangibili". „Pofte lacome", nota el la 18 martie 1931, fuseseră deja „stîrnite" și „multe gheare nerăbdătoare trăgeau și sfîșiau în jaful uriaș asupra unui imperiu neglijat". Marea Britanie avea să fie și ea un perdant.

El era de părere că lumea „intra într-o perioadă în care lupta pentru autoconservare va apărea ca o necesitate absolută pentru țările industriale intens populate". Curînd, Marea Britanie avea să „lupte pentru viața ei" și avea să fie esențial să păstreze India (mai 1933).[19]

Churchill a dus cea mai concentrată și intensă campanie politică din viața lui împotriva legii Indiei din 1935, „un monstruos monument al rușinii construit de pigmei", care dădea Indiei o guvernare internă federală de un tip de pe urma căruia beneficiau mai ales politicienii brahmani profesioniști și care în practică s-a dovedit nefuncțional. Dar în ciuda eforturilor sale titanice, el nu a putut obține un sprijin public de masă în Marea Britanie. Toată retorica sa a fost în zadar. De fapt, nu a putut atrage nici măcar comunitatea britanică din India: aceasta renunțase deja la ideea de imperiu. Deputații conservatori erau apatici și se resemnau cu o retragere britanică treptată. Churchill n-a reușit să convingă mai mult de optzeci și nouă dintre ei să voteze împotriva legii, care a trecut cu majoritatea uriașă de 264 de voturi. Adevărul este că, deși Imperiul Britanic încă mai ocupa un sfert din suprafața pămîntului, în 1935 imperialismul deja murise în Anglia, nemaiașteptîndu-se decît funeraliile. În disperare de cauză, Churchill a renunțat la India pentru a-și concentra eforturile în direcția reînarmării Marii Britanii ca să supraviețuiască.

Și aceasta părea uneori o cauză pierdută. Influența grupului Bloomsbury se răspîndise atît de mult pînă în anii '30 încît cuprinsese aproape întregul spectru politic. În rîndurile inteligheției de stînga, patriotismul pe care Stratchey se străduise cu atîta succes să-l distrugă fusese înlocuit de o loialitate primară față de Stalin. În anii '30 Apostolii au încetat să mai reprezinte centrul scepticismului politic și au devenit un teren de recrutare activ pentru spionajul sovietic.[20] În vreme ce unii Apostoli precum Anthony Blunt, Guy Burgess și Leo Long erau încurajați să penetreze agențiile britanice ca să transmită informații la Moscova, stînga ca întreg, condusă de comuniști, căuta să păstreze Marea Britanie dezarmată, politică pe care Stalin a menținut-o pînă cînd Hitler l-a atacat direct în iunie 1941. În anii '20, Partidul Comunist Britanic fusese constituit din clasa muncitoare, inovatoare și cu o gîndire independentă. La începutul anilor '30 au pătruns intelectualii din clasa de mijloc, iar PC a devenit rapid un umil servitor al intereselor politicii externe sovietice.[21] Marxiștii britanici, între care gînditori politici precum G.D.H. Cole și Harold Laski și oameni de știință precum Joseph Needham, J.B.S. Haldane și J.D. Bernal, acceptau necritic raționamentul grosolan și complet greșit conform căruia „Marea Britanie capitalistă" și „Germania fascistă" erau guvernate de aceleași interese internaționale iar reînarmarea nu era menită decît perpetuării imperialismului și distrugerii socialismului. Partidul Laburist a adoptat aceeași linie, într-o formă diluată. În iunie 1933, la alegerile suplimentare din East Fulham, candidatul laburist a primit un mesaj de la președintele Partidului Laburist, George Lansbury: „Voi închide

toate centrele de recrutare, voi dizolva Armata și voi dezarma Forțele Aeriene. Voi aboli întregul echipament oribil de război și voi spune lumii: «faceți tot ce puteți mai rău».“[22] Clement Attlee, care avea să-i succeadă ca președinte, spunea în Camera Comunelor, la 21 decembrie 1933: „Ne opunem irevocabil la orice ar însemna reînarmare.“ Laburiștii au votat, au vorbit, și au militat din greu împotriva reînarmării pînă la izbucnirea efectivă a războiului.

În aceeași opoziție față de orice politică de precauție sau fermitate se afla întregul spectru al bunăvoinței britanice, pe care Shaw (care îi aparținea) îl numea „armata Binelui“. „De fiecare parte“, scria Trotki malițios, „umanitarismul trîndav își lasă urma vîscoasă, întunecînd funcția inteligenței și atrofiind emoțiile.“ „Ei vor un sistem de nulitate orientat în afară“, îi ținea isonul D.H. Lawrence înainte de moarte, „pe care îl numesc pace și bunăvoință, pentru ca în sufletul lor să fie niște mici zei independenți [...] mici Ființe Morale Absolute, libere de orice întrebări. [...] Duhnește. Este voința unui păduche.“[23] Argumentele folosite pentru a justifica o politică de inactivitate cvasipacifistă erau la vremea aceea superficiale din punct de vedere intelectual, iar acum, privind în urmă, par jalnice. Sălbatica persecutare a evreilor de către Hitler era în mare măsură ignorată. Și nu atît pentru că Marea Britanie ar fi fost antisemită. Spre deosebire de Franța, antisemiții precum William Joyce, Henry Hamilton Beamish sau Arnold Spencer Leese — care propovăduiau exterminarea în masă și foloseau termenul de „soluție finală“ — se aflau într-o minoritate accentuată.[24] Motivul era, mai degrabă, că antisemitismul lui Hitler era raționalizat în explicația atotcuprinzătoare de tip „Versailles-ul e de vină“. După cum spunea Lordul Lothian, unul dintre principalii opozanți ai reînarmării, aparținînd dreptei „blînde“, omorîrea evreilor era „în mare măsură reflexul persecuției externe la care au fost supuși germanii de la război încoace“[25].

Exista o tendință generală (ca și în cazul atrocităților lui Stalin) de a ignora evidența răutății lui Hitler, care se manifesta din plin, și de a trece cu vederea declarațiile feroce ale acestuia catalogîndu-le drept „simplă retorică“, „intenționată pentru uz intern“ (*The Times*, 10 iulie 1934). Împotriva oricărei evidențe, „armata Binelui“ continua să creadă că Hitler nu numai că dorea pacea, dar era și un factor al menținerii ei. Temple, impunătorul arhiepiscop de York, considera că el avusese „o mare contribuție la asigurarea unui climat de pace“[26]. Clifford Allen scria: „Sînt convins că dorește cu adevărat pacea.“[27] Argumentul păcii cartagineze a lui Keynes captivase în asemenea măsură atît stînga cît și dreapta încît se considera că însăși ruperea Tratatului cu forța de către Hitler era un pas spre pace. Versailles era „monstruos de nedrept“ (Leonard Woolf), era „acel tratat păcătos“ (Clifford Allen). Remilitarizînd Renania, spunea Lothian, germanii „nu făcuseră altceva decît să păşească în propria lor curte“. Shaw era de acord: „A fost ca și cum britanicii ar fi reocupat Portsmouth.“[28]

În spatele acestui raționament facil se afla însă simpla și tradiționala frică; de fapt, chiar un acces de lașitate. După cum nota Harold Nicolson în timpul crizei din Renania, „atitudinea parlamentului este profund progermană, ceea ce se traduce prin frică de război"[29]. Pînă la apariția radarului, la sfîrșitul anilor '30, chiar și experții acceptau opinia lui Giulio Douhet din *The Command of the Air* (*Forțele aeriene de vînătoare* –1921) că avioanele de vînătoare nu puteau face mare lucru pentru a preîntîmpina bombardarea în masă. Churchill avertiza parlamentul la 28 noiembrie 1934 că aveau să fie uciși sau răniți pînă la 40 000 de londonezi numai în prima săptămînă de război. Baldwin era de părere că „omul de pe stradă" ar trebui „să realizeze că nici o putere din lume nu-l putea proteja de bombardamente. Orice i-ar spune lui oamenii, bombardierul își va face întotdeauna treaba."[30] De fapt, oamenii nu-i spuneau nimic de felul acesta: dimpotrivă. Minunatul film după H.G. Wells, *Things to Come* (*Ce va fi* –1936), prezenta o îngrozitoare scenă de devastare totală. În același an, Bertrand Russell (în mod normal un pacifist) susținea, în *Which Way to Peace*? (*Care-i drumul spre pace*?), că cincizeci de bombardiere cu gaz, folosind levizită, ar putea otrăvi întreaga Londră. Generalul Fuller, un alt expert important, prezicea că Londra avea să devină „un Bedlam imens, delirant", cu guvernul „înlăturat într-o avalanșă de teroare".

În această atmosferă extrem de încărcată emoțional, în care o aparentă preocupare față de omenire forma o crustă subțire peste o mlaștină a panicii — sugerînd atît de puternic spaimele nucleare de la sfîrșitul anilor '50 și începutul anilor '80 —, problema reală a organizării securității colective în Europa n-a fost niciodată dezbătută cu seriozitate. Starea de spirit a fost imprimată de o dezbatere ridicolă în Oxford Union, imediat după venirea la putere a lui Hitler, care a votat cu 275 la 153 „că acest parlament refuză în orice împrejurări să lupte pentru Rege și Țară" — „acea mărturisire abjectă, murdară, nerușinată... un simptom foarte neliniștitor și dezgustător", cum o numea Churchill. Era în principal, și destul de ilogic, un protest împotriva atitudinii apatice a Marii Britanii față de Manciuria, după cum explica Michael Foot, pe atunci liberal și ofițer al Regatului Unit.[31] Liga Națiunilor Unite, presupusă a fi grupul practic, bine informat de lobby pentru securitatea colectivă, nu a ridicat niciodată aceste probleme în fața publicului pentru că ea însăși nu era în stare să adopte o poziție clară în privința momentului și modului în care avea să fie folosită forța în mod legitim în afacerile internaționale.[32] Președintele ei și forța ei conducătoare, lordul Robert Cecil, știa că abandonarea Chinei de către Marea Britanie era inevitabilă, dar el avea o fire prea „sinuoasă" ca să le spună asta și suporterilor săi.[33] Clerul, sesizînd în chestiunea păcii un remediu pentru congregațiile în scădere și pentru propria lor credință șovăitoare (din nou ceva ce anunța evenimentele anilor '80), satura această discuție cu un ocean de spiritualitate lacrimogenă. Trei clerici, reverenzii Herbert Grey, Maude Royden și Dick Sheppard, propuneau

să meargă în Manciuria și „să se așeze neînarmați între combatanți", un ecou caraghios al anemicei vorbe de duh a lui Strachey, dar cu o intenție cît se poate de serioasă.[34] Reverendul Donald Soper (metodist) susținea: „Pacifismul are o forță spirituală destul de puternică pentru a respinge un invadator."[35] Cosmo Gordon Lang, arhiepiscop de Canterbury, nu era chiar de aceeași părere, dar era atît de confuz încît pe de o parte se opunea reînarmării și pe de alta scria ziarului *Times*, admonestîndu-l pe Mussolini.

Aripa pacifistă a clerului, condusă de Sheppard, a fondat o Uniune a Păcii cu scopul de a strînge semnături pentru a-l descuraja pe Hitler: printre cei care au sponsorizat-o s-au aflat Aldous Huxley, Rose Macaulay, Storm Jameson, Vera Brittain, Siegfried Sassoon, Middleton Murry și alte „lumini" ale literaturii. Simțind vîntul rece al concurenței stîngii, Cecil a organizat, în 1934–1935, un „Vot pentru Pace" la nivel național, care a dat la iveală o aprobare în proporție de 87% (peste 10 milioane de voturi) a poziției Ligii și se pare că îi respingea atît pe pacifiști cît și pe conservatorii pro-reînarmare precum Churchill, dar care de fapt nu a pus niciodată întrebarea dacă Marea Britanie trebuia să se reînarmeze în cazul în care dictaturile o făceau, așa că a mărit și mai mult confuzia.[36] De fapt, opinia publică era extrem de volatilă. În 1933–1934, alegerile suplimentare din East Fulham au fost unele din cele șase ale căror campanii s-au axat pe problema păcii și care au revelat o respingere puternică a guvernului (ajungînd chiar la 50% în octombrie 1934) și au fost interpretate drept o respingere publică a reînarmării. Toate aceste voturi s-au întors însă repede în tabăra Tory la alegerile generale din 1935, căci practic toți cei care au votat împotriva Regelui și a Țării la Oxford au luptat pentru asta cînd a sosit momentul. Dar Hitler ar putea fi scuzat pentru că a crezut, în orice caz pînă la sfîrșitul lui 1938, că Marea Britanie nu i se va opune cu forța. El a acționat, așadar, pe baza acestei presupuneri.

Politica externă și militară a lui Hitler între ascensiunea sa la putere și sfîrșitul lui 1938 a fost strălucit de puternică și — avînd în vedere lipsa totală de respect față de orice sistem juridic — fără cusur. El nu a făcut nici măcar o singură greșeală de judecată. În acest stadiu escatologia lui coercitivă era un avantaj: nevoia de viteză dădea mișcărilor lui un ritm datorită căruia reușea întotdeauna să-și prindă adversarii pe picior greșit și să-i năucească. Anii 1933 și 1934 au fost consacrați în principal consolidării interne și reînarmării. Acțiunea a început la 13 ianuarie 1935, cînd Hitler a cîștigat plebiscitul din Saar; la unsprezece zile după ce Saarul a revenit Germaniei, la 7 martie, Hitler a repudiat clauzele referitoare la dezarmare din Tratatul de la Versailles, iar la 18 iunie — în ciuda Frontului Stresa — britanicii au acceptat cu lașitate acest *fait accompli* al unei Germanii reînarmate, semnînd Tratatul Naval Anglo-German. Această capitulare inexplicabilă nu numai că a dat Germaniei dreptul la 35% din forța flotei de suprafață britanice, dar i-a asigurat și paritatea la submarine. Era începutul unei acalmii pozitive, ca opusă sim-

plei inactivități apatice.[37] Această concesie i-a înfuriat pe francezi și a contribuit la ruptura în politica anglo-franceză marcată de criza abisiniană. De fapt, Abisinia a fost un avantaj nesperat pentru Hitler: singurul element de noroc pur.

Să poți distinge între diferite grade ale răului constituie esența geopoliticii. Acesta era un dar pe care Anthony Eden, acum ministru de Externe, nu-l avea. El nu putea face diferența între Mussolini, care era coruptibil dar și deschis influențelor culturale, și Hitler, un individ care deja asasinase sute de oameni și trimisese alte mii în lagăre de concentrare și care își proclama pe față intenția de a transforma Europa. „Programul meu a fost de la bun început abolirea Tratatului de la Versailles. Am scris acest lucru de mii de ori. Nici o ființă omenească nu a declarat ori înregistrat ceea ce dorește mai des decît mine": așa spunea Hitler, și era adevărat.[38] Eden nu și-a dat seama nici că orice amenințare din partea Italiei, cu economia sa slabă și deja în declin, era incomparabilă cu potențiala forță distructivă a Germaniei, care avea a doua mare economie industrială din lume, deja înflorind din nou, și o tradiție militară de o ferocitate neegalată. Această remarcabilă lipsă de vedere în perspectivă era împărtășită și de opinia publică britanică, sau în orice caz de acel segment al ei care-și făcea auzit glasul. Zarva stîrnită cu privire la invazia Italiei era mult mai zgomotoasă decît reacția ostilă la oricare dintre mișcările mult mai bine gîndite ale lui Hitler, atunci sau mai tîrziu. Francezii erau zguduiți de o asemenea frivolitate și au arătat clar că nu puteau lua parte la ea.

Astfel, Abisinia nu numai că a distrus Frontul de la Stresa, dar a creat și un puternic antagonism anglo-francez și a înlăturat orice posibilitate de a asigura un acord în privința unei acțiuni ferme împotriva lui Hitler. Franța nu voia să sprijine Marea Britanie în privința Abisiniei; prin urmare, Marea Britanie nu voia să sprijine Franța în chestiunea Renaniei. Criza abisiniană i-a permis lui Hitler să-și devanseze planul de a remilitariza Rinul din 1937 în 1936, programat cu măiestrie la 7 mai, în punctul culminant al confuziei anglo-franceze. Chiar și așa, era un risc. Hitler a recunoscut mai tîrziu: „Dacă francezii ar fi intrat în Renania, am fi fost nevoiți să ne retragem cu coada între picioare."[39] Francezii aveau forța fizică să acționeze singuri, cum făcuseră în 1923. Dar le lipsea voința de a o folosi.

De atunci încolo Hitler s-a aflat într-o poziție în care se putea opune unei invazii din Vest. În 1936–1937 el a beneficiat în mare măsură de frămîntările din întreaga lume. Mai întîi Războiul Civil din Spania, apoi conflictul sino-japonez i-au împovărat pe apărătorii legitimității cu o mulțime de probleme în rapidă schimbare pe care nu le puteau rezolva. Între timp Hitler s-a reînarmat constant și și-a consolidat alianțele. Axa Roma–Berlin de la 1 noiembrie 1936, urmată în aceeași lună de Pactul Anti-Comintern cu Japonia, a modificat ecuațiile maritimo-aeriene tot atît de radical ca și avioanele care ieșeau din noile fabrici ale lui Hitler. În 1937 Germania avea deja

800 de bombardiere, față de cele 48 ale Marii Britanii. În luna mai a aceluiași an se calcula că forțele aeriene germane și italiene puteau arunca 600 de tone de bombe pe zi. Ceea ce a paralizat diplomația Aliaților a fost frica obsesivă de raiduri aeriene, intensificată de propaganda sovietică privitor la Guernica după iulie 1937.[40]

La 5 noiembrie 1937, Hitler a spus principalilor săi consilieri militari și de politică externă că putea începe acum o perioadă de expansiune activă, primele ținte fiind Austria și Cehoslovacia. Von Blomberg, ministrul de Război, și comandantul Armatei, von Fritsch, au protestat: francezii erau încă prea puternici.[41] Acesta le-a fost sfîrșitul. Pînă atunci Hitler lăsase în pace Armata, cu excepția faptului că dăduse instrucțiuni să se realizeze reînarmarea cît de repede posibil. Acum a hotărît că sosise timpul să ia frîiele în mînă, pentru a deschide calea etapei dinamice a programului său. La 26 ianuarie 1938 Blomberg a fost destituit: dosarele poliției au arătat că noua lui soție fusese prostituată și model porno. Nouă zile mai tîrziu a căzut și Fritsch, acuzat de homosexualitate pe baza dovezilor dintr-un dosar fabricat de Himmler. Au fost, într-un fel, norocoși: Stalin i-ar fi asasinat pentru mult mai puțin — el a omorît 200 de generali în 1937–1938 — sau chiar pentru nimic. Alți aproximativ șaisprezece generali germani au fost trecuți în rezervă și încă patruzeci și patru transferați. Hitler însuși a preluat funcțiile de ministru de Război și comandant al forțelor armate; slabul von Brauchitsch a fost numit șef al armatei; un general nazist docil, Wilhelm Keitel, a primit ordinul de a crea un nou înalt comandament operativ. Astfel a căzut în mîinile lui Hitler ultimul bastion al vechii ordini, fără vreun murmur din partea cuiva. El i-a dat afară pe Schacht de la Ministerul Economiei și pe Von Neurath de la Externe în același timp. De acum înainte naziștii dețineau controlul complet și totul se afla pe picior de război.

La o săptămînă după destituirea lui Fritsch, Hitler l-a convocat pe cancelarul austriac, Kurt von Schuschnigg, la vila sa de la munte, din Berchtesgaden. Nici un patron de *saloon* tîrît în bîrlogul unui gangster n-ar fi putut fi tratat cu mai multă brutalitate. În urma tiradei lui Hitler, bietul om îngrozit a semnat o serie de concesii, inclusiv numirea unui nazist ca ministru de Interne în Cabinetul său. După aceea, pe cînd se întorcea cu mașina la Salzburg împreună cu Von Papen, acesta din urmă a remarcat: „Da, așa poate să fie Führerul. Acum ai văzut singur. Dar data viitoare întîlnirea cu el ți se va părea mult mai ușoară. Führerul poate fi extrem de încîntător."[42] De fapt, „data viitoare" pentru Schuschnigg a fost trimiterea la Dachau. Trupele lui Hitler au intrat în Austria la treizeci de zile după întîlnire.

Modul în care Hitler și-a tratat opozanții austrieci a fost extrem de brutal, bestial chiar. Profesori universitari au fost puși să frece trotuarele cu mîinile goale (o formă de „reeducare" imitată de Mao Tzedun în anii '60).[43] Naziștii invadatori furau tot ce le cădea în mînă. Cînd au dat buzna în apartamentul din Viena al lui Freud, soția acestuia a pus banii de cosnită pe masă:

„Nu doresc domnii să se servească?" A fost nevoie de intervenția lui Roosevelt și Mussolini — și de o răscumpărare de 250 000 de șilingi austrieci — pentru ca bătrînul să fie lăsat să plece. A trebuit să semneze o declarație că a fost bine tratat, la care el a adăugat cuvintele: „Pot recomanda Gestapoul din toată inima, oricui." Germanii au fost încîntați. Gluma amară îi depășea. La fel și mila. Cele patru surori vîrstnice ale lui Freud au hotărît să nu plece: mai tîrziu au murit toate în camere de gazare.[44]

La 21 aprilie, cinci săptămîni după ce a înghițit Austria, Hitler i-a ordonat lui Keitel să pregătească un plan de invadare a Cehoslovaciei și a instruit minoritatea germană de acolo să stîrnească criza. În luna precedentă, la 21 martie, șefii de Stat Major britanici prezentaseră Cabinetului un studiu: „Implicațiile militare ale agresiunii germane împotriva Cehoslovaciei". Marea Britanie era acum în curs de reînarmare, dar studiul spunea povestea înspăimîntătoare a amînărilor și slăbiciunilor, în special în domeniul sensibil al apărării aeriene.[45] Mai întîi, l-ar debarca armata germană pe Hitler dacă Aliații ar arăta limpede că prețul politicii sale cehești era războiul? Acesta e unul dintre cele mai mari „dacă" ale istoriei, căci dacă răspunsul este „da", al doilea război mondial — cu teribilele lui consecințe — ar fi putut fi evitat.

Este adevărat că unii generali germani erau de părere că războiul pentru Cehoslovacia ar fi putut fi un dezastru pentru Germania. O ședință convocată de Brauchitsch în iulie 1938 a avut drept concluzie că poporul german era împotriva războiului și că armata era încă prea slabă ca să înfrîngă „Puterile"[46]. Șeful Statului Major, Ludwig Beck, i-a spus politicianului Ewald von Kleist-Schwenzin, care pleca în Anglia: „Aduceți-mi o dovadă sigură că Anglia va lupta dacă Cehoslovacia e atacată și voi pune capăt acestui regim."[47] La 15 august Hitler și-a asigurat generalii că, atîta vreme cît vor fi la putere Chamberlain și Daladier, Aliații nu vor declara război — conform spuselor lui Rauschning, el se referea la pacifiști cu dispreț, numindu-i „Hugenburgii mei". Aceasta nu l-a convins pe Beck, care și-a declinat responsabilitatea și a demisionat la 27 august. Există unele dovezi că alți generali erau pregătiți să-l înlăture pe Hitler cînd și dacă dădea ordinul de atac.[48] Generalii germani tăcuseră supuși în 1934, cînd Hitler omorîse doi dintre ei. Nu făcuseră nimic în ianuarie, cînd le degradase și trecuse în rezervă liderii. Cînd anume, în ultimele luni, vor fi găsit curajul care în mod atît de evident le lipsise pînă atunci — și pe care să-l exercite în împrejurări ce ar fi fost calificate de Hitler drept dezertare și trădare în fața inamicului?

În orice caz, oricare ar fi fost intenția generalilor, ei nu au reușit să o transmită Cabinetului britanic. La ședința sa decisivă din 30 august, un singur ministru din guvern, Oliver Stanley, a menționat credința generalilor germani că țara lor nu era pregătită pentru război. Ceea ce voiau Beck și colegii săi era un ultimatum — o amenințare cu războiul. Ceea ce a decis Cabinetul a fost exact contrariul. După cum a rezumat Chamberlain, „Cabinetul a fost unanim de părere că nu trebuie să-l amenințăm pe Herr Hitler că dacă intră

în Cehoslovacia îi vom declara război. Era extrem de important ca decizia să rămînă secretă." Cum public se susținea că numai o atitudine fermă putea fi eficientă, decizia Cabinetului este de neînțeles, dacă nu presupunem că Chamberlain și alții nu voiau ca Hitler să fie răsturnat.

Aceasta duce la o idee importantă: fenomenul Hitler nu poate fi privit decît în asociație cu fenomenul Rusiei sovietice. Așa cum frica de comunism l-a adus la putere, tot ea tindea să-l mențină acolo. Lui Chamberlain nu-i era clar, în acea etapă, dacă Hitler reprezenta sau nu o amenințare totală; îi era extrem de clar că Stalin o reprezenta. Britanicii aveau tendința de a subestima puterea armatei sovietice. Ei se temeau însă de potențialul politic al expansiunii comuniste. În mod indirect, Hitler subliniase întotdeauna înrudirea dintre totalitarismele rivale. În momentul în care Partidul Nazist dispărea, repeta el, „vor fi încă 10 milioane de voturi pentru comuniști în Germania". Alternativa pentru el nu era democrația liberală, ci colectivismul sovietic, insista el. Chamberlain, cel puțin, accepta acest argument. Cînd, la 26 septembrie, chiar înainte de München, generalul Gamelin i-a zugrăvit un tablou mai optimist al forței Aliaților și au discutat posibilitatea înlăturării lui Hitler, Chamberlain a vrut să știe: „Cine garantează că Germania nu va deveni bolșevică după aceea?" Bineînțeles, nimeni nu putea promite așa ceva. Daladier a adoptat o linie similară: „Cazacii vor guverna Europa."[49] Astfel, cei doi au ales cel mai mic dintre două rele (după părerea lor): concesii făcute Germaniei.

A doua întrebare este: ar fi fost Aliații mai inspirați dacă ar fi luptat în toamna lui 1938 pentru Cehoslovacia decît în toamna lui 1939 pentru Polonia? Și acest lucru este controversat; dar răspunsul este, cu siguranță, „da". E adevărat că ritmul reînarmării Aliaților, în special a forțelor aeriene britanice, era mai rapid decît al Germaniei. Dar numai în acest sens ecuația strategică a fost mai bună în 1939 decît în 1938. Este important să înțelegem că Conferința de la München, care a avut loc în Casa Brună la 29–30 septembrie, nu a fost numai o capitulare diplomatică a Marii Britanii și Franței, ci și un dezastru militar. Mussolini, care a apărut ca un star al spectacolului — era singurul care vorbea toate cele patru limbi — nu a observat acest lucru: el credea că singura problemă era iredentismul german și că „Hitler nu avea nici o intenție" de a absorbi Cehoslovacia.[50] Dar redesenarea practic a frontierelor Cehoslovaciei la München a fost determinată, la insistențele lui Hitler, tot atît de mult pe baze militare cît și rasiale. Nu a avut loc nici un plebiscit. Aproximativ 800 000 de cehi au fost absorbiți în Germania, și 250 000 de germani au fost lăsați în urmă, ca o coloană a cincea.[51] Apărarea elaborată a frontierelor cehești, construită cu ajutor francez, a fost zdrobită de germani. Acum cehii nu mai aveau nici o posibilitate de a opune o rezistență armată unei invazii directe. Acest lucru a implicat o mutație majoră în echilibrul strategic. După cum Churchill, care a perceput semnificația militară a capitulării mai bine ca oricine, arăta în dezbaterea de la München

(5 octombrie 1938), anexarea Austriei îi dăduse lui Hitler douăsprezece divizii în plus. Acum, anihilarea forței militare cehe elibera alte treizeci de divizii germane pentru a acționa în alte părți.[52]

De fapt, mutația a fost mult mai rea de atît. Cele patruzeci de divizii ale cehilor erau printre cele mai bine echipate din Europa: cînd Hitler a pătruns în sfîrșit, el a obținut mijloace pentru a-și echipa propriile unități echivalente, plus uriașa industrie cehă de armament. Această „transformare" a aproximativ optzeci de divizii era echivalentă cu întreaga armată franceză.[53] Capitularea, după cum nota Churchill, însemna, de asemenea, sfîrșitul sistemului de alianțe ale Franței în Est și determina un colaps moral în bazinul Dunării. Văzîndu-i pe cehi abandonați de țările democrate, statele mici s-au repezit să-și caute protecție sau au participat, ca niște șacali, la ospăț. Poloniei i s-a permis să smulgă Teschen, la care rîvnea din 1919. Ungaria a primit și ea o felie din stîrvul Cehoslovaciei. În întreaga Europă Centrală și de Est și în Balcani, guvernele curtau acum pline de zel prietenia și favorurile naziștilor, iar influența și fala partidelor fasciste creșteau. Comerțul german triumfa peste tot. Economia germană înflorea. În ultimele săptămîni ale lui 1938 Hitler, fără să tragă un singur foc de armă, părea să fi restaurat întreaga splendoare a Germaniei wilhelmine. Nu era el cel mai plin de succes om de stat de la Bismarck încoace? Așa se părea.

Cu toate acestea, sfîrșitul lui 1938 a marcat un punct de cotitură în cariera lui Hitler, și nu în ultimul rînd în relația lui cu germanii. Le subestimase Voința de Putere. Ei i-au sprijinit deosebit de mult politica de iredentism german. Au aplaudat *Anschluss*-ul: plebiscitele au arătat că germanii îl aprobau în proporție de 99%, iar austriecii în proporție de 99,75%.[54] Voiau zona Sudeților înapoi, dar nu există nici o dovadă că au vrut vreodată să absoarbă populații masive de nongermani. Există însă multe dovezi că majoritatea germanilor nu doreau războiul. Cînd, la 27 septembrie 1938, Hitler a ordonat în mod deliberat celei de-a doua Divizii Motorizate să treacă prin Berlin în drum spre granița cehă, n-au ieșit nici două sute de oameni să-l vadă trecînd-o în revistă în Reichskanzlerplatz. El s-a întors în clădire dezgustat.[55] De atunci înainte, mișcările sale brutale pe tabla de șah europeană, oricît de reușite ori chiar triumfătoare, nu au stîrnit deloc aplauzele spontane ale publicului german. A fost o totală lipsă de entuziasm cînd trupele germane au intrat în Praga.

Hitler sesiza acest gol din inimile germanilor. Dar nu mai căuta să-l umple. Avea să meargă înainte cu sau fără entuziasmul lor. Nu insista decît asupra supunerii lor. Din 1939 a încetat să mai joace rolul politicianului, al oratorului, al demagogului. A devenit militarist, acționînd din cartierele generale ale armatei cu mijloacele pactelor secrete între bandele de gangsteri. Metodele sale de guvernare au început să se apropie de ale lui Stalin, pierzîndu-și dimensiunea politică de aprobare și conducere. A încetat să mai curteze: acum nu mai căuta decît să forțeze și să terorizeze. Discursul lui în fața

Reichstagului, la 1 septembrie 1939, justificînd războiul cu Polonia, a fost scurt și simplu; străzile erau pustii pe drumul său spre Reichstag. Mulțimile n-au apărut nici cînd trupele s-au întors victorioase. După cum nota George Kennan de la ambasada americană, berlinezii au refuzat să aclame sau măcar să schițeze salutul nazist: „Nici măcar eforturile cele mai disperate ale agitatorilor naziști de profesie nu au putut provoca demonstrații de entuziasm sau aprobare." La fel a fost chiar și cînd trupele germane au ocupat Parisul.[56]

Așa cum opinia publică germană a încetat să mai țină ritmul cu escatologia frenetică a lui Hitler, tot astfel opinia britanică s-a întors împotriva concilierii. Acest proces începuse încă de pe vremea Conferinței de la München, judecînd după ziare precum *Manchester Guardian*, *News Chronicle*, *Daily Telegraph* și *Daily Herald*. *The Times*, al cărui editor, Geofrey Dawson, era cel mai apropiat confident din presă al lui Chamberlain, sprijinea Münchenul, la fel și *New Statesman*, ziar de stînga, al cărui președinte era însuși Keynes.[57] Dar entuziasmul lor a pălit curînd. Valul crunt de antisemitism pe care l-a dezlănțuit Goebbels în Germania în noiembrie a desăvîrșit deruta pacifiștilor. În iarna 1938–1939, starea de spirit din Anglia s-a schimbat, acceptînd că războiul era inevitabil. Ocuparea Pragăi de către germani la 15 martie 1939, urmată imediat de capturarea Memelului de la Lituania șase zile mai tîrziu, a convins pe majoritatea britanicilor că războiul era iminent. Frica a făcut loc unei disperări resemnate, iar genul de calcule lașe, și pe deasupra greșite, care au dus la Conferința de la München au cedat unei hotărîri curajoase și iraționale de a i se opune lui Hitler cu următoarea ocazie, oricare ar fi fost ea.

Bineînțeles, acesta a fost exact tipul de reacție isterică pe care era de presupus că o s-o provoace mai devreme sau mai tîrziu accelerarea istoriei de către Hitler. Rezultatul a fost că toate planurile lui au devenit un nonsens, el fiind împins într-o ireparabilă eroare, iar lumea în război. La mai puțin de două săptămîni după ocuparea Pragăi, la 28 martie, Hitler a denunțat pactul său cu Polonia din 1934 și au continuat pregătirile pentru dezmembrare. Polonia era pentru el o nefericită anomalie geografică. Ea conținea un număr mare de etnici germani și teritorii despre care el considera că ar trebui să-i aparțină. Dar și mai important era că îi bara drumul spre Rusia și îi împiedica astfel planurile de a termina cu patria „bacilului". Trebuia să i se supună sau să fie distrusă. Nu vedea de ce britanicii și francezii s-ar opune planurilor sale. Dacă nu au fost pregătiți să lupte pentru Cehoslovacia, care avea o oarecare importanță militară pentru ei, de ce s-ar lupta pentru Polonia, care nu avea nici o importanță? În orice caz, de ce n-ar saluta aceste țări capitaliste decizia lui de a se deplasa spre Est, în cele din urmă împotriva nucleului bolșevismului?

În schimb, doar trei zile mai tîrziu, britanicii au dat Poloniei garanții că dacă „se acționa într-un mod care să amenințe clar independența Poloniei astfel încît aceasta să fie nevoită să reziste cu forțele ei naționale, guvernul

Majestății Sale avea să-i ofere tot sprijinul care-i stătea în puteri"[58]. Chamberlain a făcut această mișcare fără a consulta guvernul francez, deși acesta era mai mult sau mai puțin nevoit să o aprobe. *The Times*, pus la curent de Chamberlain, s-a grăbit să insiste că această promisiune făcută cu atîta ușurință, una dintre cele mai prost gîndite din istoria Marii Britanii, nu garanta decît „independența" Poloniei, nu „integritatea" ei — lăsînd astfel loc pentru modificarea în favoarea Germaniei a frontierelor stabilite la Versailles.[59] Aceasta a fost interpretarea lui Hitler. Ceea ce a presupus el a fost că aceste garanții aveau să determine Marea Britanie să facă presiuni asupra polonezilor, cum făcuse cîndva asupra cehilor, pentru a-i satisface pretențiile, incluzînd căile de acces pentru invazia asupra Rusiei. Nu a avut nici o intenție de a provoca un război cu Marea Britanie. În ianuarie 1939 el luase decizia de a alcătui o uriașă flotă maritimă, formată din zece cuirasate de linie, trei crucișătoare, patru portavioane și nu mai puțin de 249 de submarine, și i-a spus amiralului Erich Räder că războiul cu Marea Britanie trebuie evitat pînă la mijlocul anilor '40, cînd avea să fie gata flota.[60] El credea de fapt că Marea Britanie, realizînd că regimul imperial preferențial nu funcționa, va fi determinată probabil de factori economici să se îndrepte conciliantă spre Europa, dominată acum de comerțul german; și această impresie i-a fost confirmată în iulie de discuțiile avute la Londra de Helmuth Wohlthat, director de personal al Planului pe Patru Ani al lui Göring — prefigurînd astfel intrarea în Europa care a avut loc de fapt abia în anii '70.[61]

Cu toate acestea, garanțiile oferite polonezilor îi ridicau probleme lui Hitler, pentru că puterea de a le invoca se afla în mîinile guvernului polonez, care nu avea prea mult bun-simț. Aici era prostia acestei promisiuni: Marea Britanie nu avea mijloace de a ajuta eficient Polonia, dar se obliga să declare război Germaniei dacă Polonia i-o cerea. Promisiunea putea căpăta însă mai mult sens dacă Marea Britanie se alia cu Rusia. Acesta era de mult scopul stîngii europene, care vedea aici o soluție la toate problemele ei — inclusiv dorința de a i se opune lui Hitler, militînd în același timp împotriva reînarmării. La mijlocul lui 1939 șefii de stat major britanici și francezi erau în favoarea unei alianțe cu Rusia în sensul că agreau orice ar fi putut reduce problemele militare cu care se confruntau acum. Dar după epurările lui Stalin din 1938 ei considerau armata sovietică inferioară celei poloneze și, dacă ar fi avut de ales, ar fi optat pentru cea din urmă. Cum rușii nu voiau să coopereze decît dacă polonezii permiteau trecerea trupelor lor, și cum polonezii nu erau deloc mai dispuși să permită trupelor sovietice să tranziteze Polonia ca să atace Germania decît să-i lase pe germani să treacă pentru a ataca Rusia, n-a prea existat niciodată posibilitatea unui acord militar anglo-franco-rus. Cu toate acestea, o delegație anglo-franceză a pornit spre Rusia la 1 august, pe mare (nu era disponibil un transport aerian corespunzător, ceea ce constituie o imagine interesantă a stării în care se aflau la momentul respectiv forțele aeriene britanice).[62]

Era destul pentru a-l determina pe Hitler la un important, deşi temporar, *renversement des alliances**. Hitler fusese tot timpul convins că războiul era inevitabil în anumite etape ale programului său. Dar voia să împiedice cu orice preţ războiul general, nesfîrşit, de uzură şi epuizare prin care trecuse Germania în 1914–1918. El voia să revină la războaiele scurte, limitate dar decisive din punct de vedere politic pe care le dusese Bismarck în anii '60 şi '70 ai secolului al XIX-lea. *Blitzkrieg*-ul, pentru care armata sa era echipată şi instruită, era o parte integrantă a întregii sale filozofii expansioniste. După opinia lui, nici economia germană, nici poporul german nu puteau face faţă mai mult decît unor campanii scurte, crunte, de o forţă şi o intensitate copleşitoare dar de durată foarte limitată.[63] Ultimul dintre aceste războaie-fulger avea să fie cel decisiv împotriva Rusiei: după aceea, avînd de exploatat un vast imperiu eurasiatic, Germania putea să capete forţa de a susţine un conflict lung şi global. Dar pînă se întîmpla acest lucru, ea trebuia să aibă grijă să ia inamicii unul cîte unul şi mai ales să evite campaniile prelungite pe două sau mai multe fronturi importante.

Rezultatul a fost ceea ce el denumea în particular „un pact cu Satana pentru gonirea diavolului"[64]. La 28 aprilie, în ultimul său mare discurs public, el a respins propunerea aberantă a lui Roosevelt de garanţii de neagresiune şi a atras atenţia de fapt că toate pactele, tratatele ori supoziţiile erau acum invalidate. De aici înainte singura sa linie călăuzitoare avea să fie interesul poporului german, aşa cum îl concepea el. Reacţia lui Stalin la acest discurs a fost vehementă. El se temea de o invazie germană mai mult decît de orice alt eveniment, intern sau extern. Numai absenţa unui inamic german din 1918–1920 permisese statului bolşevic să supravieţuiască. La şedinţa din 19 ianuarie 1925 a plenarei Comitetului Central, el expusese politica sovietică privind războiul între state capitaliste: „Dacă ar începe [un astfel de război] va trebui să participăm, dar vom fi ultimii care vom participa, astfel încît să punem greutatea decisivă pe talgerul balanţei, o greutate ce se va dovedi factorul determinant". Din mai 1935, în timp ce public urma o politică de Front Popular împotriva „fascismului internaţional", în particular el făcuse tentative periodice de a-i convinge pe nazişti să renunţe la cruciada lor antisovietică şi să accepte o frăţie totalitaristă care să-şi împartă prada în condiţii de respect reciproc. Hotărîrea evidentă a Germaniei, în martie, de a tăia bucăţi din Polonia furniza o ocazie promiţătoare de a începe o astfel de relaţie nouă, iar perspectiva luptei ţărilor democratice pentru Polonia era un motiv în plus pentru încheierea unui acord cu Hitler şi evitarea intrării în război — pentru moment. La 3 mai Stalin l-a demis pe evreul Litvinov din funcţia de ministru de Externe şi l-a înlocuit cu Molotov: o curăţare a terenului în vederea unor discuţii cu Hitler. Opt zile mai tîrziu, izbucnirea unor lupte de proporţii cu forţele japoneze în Orientul Îndepăr-

* Inversare de alianţe (*n.t.*).

tat i-a dat lui Stalin un stimul în plus pentru a ajunge la o înțelegere, căci nici el, asemeni lui Hitler, nu-și dorea un război pe două fronturi.[65]

Primul dintre pactele gangsterești a apărut la 22 mai: „Pactul de Oțel" dintre Hitler și Mussolini. Cel din urmă își înghițise deja consternarea cu privire la ocuparea Pragăi de către Germania, o folosise drept pretext ca el însuși să invadeze Albania la 7 aprilie, iar acum recunoștea împreună cu Hitler că ordinea internațională fusese în sfîrșit dărîmată și începuse domnia forței. În acest stadiu Hitler ținea încă să rămînă la programul său inițial de a dezmembra mai întîi Polonia, folosind-o apoi, în scurt timp, ca pe un coridor pentru un *Blitzkrieg* împotriva Rusiei, în timp ce Marea Britanie privea cu binevoitoare neutralitate. În iulie el încă mai spera că era posibilă o astfel de desfășurare. Dar vestea sosirii delegației anglo-franceze la Moscova i-a forțat mîna, căci pînă și posibilitatea unei înțelegeri a Aliaților cu Moscova i-ar fi stricat planul polonez. A hotărît să-i împiedice, și la 20 august i-a trimis o telegramă lui „Herr I.V. Stalin, Moscova", cerîndu-i să-l primească pe Ribbentrop trei zile mai tîrziu. Răspunsul a sosit în douăzeci și patru de ore, arătînd evidenta nerăbdare a lui Stalin. A doua zi, pe 22 august, Hitler s-a adresat Înaltului Comandament la Obersalzberg. Conform însemnărilor făcute de unii dintre cei prezenți, el a spus că operația poloneză putea porni. Nu trebuiau să se teamă de nimic din partea Occidentului: „Oponenții noștri sînt niște viermișori. I-am văzut la München." El a conchis: „Voi furniza pretextul propagandistic pentru a lansa războiul, indiferent dacă este credibil sau nu. Învingătorul nu este întrebat după aceea dacă a spus sau nu adevărul. Ceea ce contează în începerea și ducerea războiului nu este dreptatea, ci victoria. Închideți-vă inimile în fața milei. Procedați brutal. Optzeci de milioane de oameni trebuie să obțină ceea ce li se cuvine de drept. Existența lor trebuie garantată. Are dreptate cel mai puternic. Duritate supremă."[66]

Înțelegerea cu Stalin a fost făcută în noaptea următoare. Era punctul culminant al unei serii de contacte între guvernele sovietic și german care începuseră încă în săptămînile care au urmat puciului lui Lenin. Ele fuseseră conduse, în funcție de nevoi, de experți militari, membri ai poliției secrete, diplomați ori intermediari din lumea interlopă. Fuseseră mai strînse în unele perioade decît în altele, dar niciodată întrerupte complet și se caracterizaseră mereu printr-o totală lipsă de considerație față de principiile ideologice proferate cu ostentație de fiecare dintre părți — de fapt, prin dispreț față de orice altceva decît cel mai brutal interes comun —, nevoia fiecărui regim de a se înarma, de a-și aresta și ucide opozanții și de a-și oprima vecinii. Timp de două decenii acest flux malefic de schimburi avusese loc în subteran. Acum, în sfîrșit, țîșnea la suprafață. În noaptea de 23 spre 24 august, la Kremlin a avut loc un banchet sinistru. Ribbentrop raporta: „Era ca și cum m-aș fi aflat între vechi tovarăși de partid." Se simțea atît de în largul lui în Kremlin, adăuga el, „ca între vechii mei prieteni naziști". Stalin a toas-

tat în cinstea lui Hitler, spunînd că „știa cît de mult își iubea poporul german Führerul". S-au făcut glume grosolane pe tema Pactului Anti-Comintern, acum îngropat, despre care ambele părți au căzut de acord că fusese menit să impresioneze City-ul londonez și pe „negustorii englezi". [67] S-a descoperit brusc o comuniune de țeluri, metode, maniere și, mai ales, de principii morale. Așa cum se clătinau prin încăpere, îmbrățișîndu-se neîndemînatic, ucigașii cercheliți semănau mai mult ca orice cu o adunătură de gangsteri rivali, care înainte se luptaseră între ei, și poate aveau să se mai lupte, dar în fond se aflau în aceeași barcă.

Acordul lor s-a numit pact de neagresiune. De fapt, era un simplu pact de agresiune împotriva Poloniei. Un protocol secret, care a apărut în 1945 dar pe care judecătorii ruși l-au ținut în afara analelor proceselor de la Nürnberg, împărțea Europa de Est în sfere de influență și lăsau deschisă chestiunea „dacă interesele ambelor părți fac dezirabilă menținerea unui stat polonez independent și cum vor fi delimitate frontierele acestui stat"[68]. Astfel, era aranjată o a patra împărțire a Poloniei, consumată la 17 septembrie prin intrarea trupelor sovietice, împărțirea fiind oficializată de un alt pact gangsteresc, Tratatul de Prietenie și Frontiere Germano-Sovietic de la 28 septembrie 1939. Teritoriile acoperite se întindeau mult în afara Poloniei, lui Stalin dîndu-i-se mînă liberă în Finlanda, în cea mai mare parte a Statelor Baltice și o parte din România. Astfel, în toamna lui 1939 el a putut impune Letoniei, Estoniei și Lituaniei așa-numite „tratate de securitate", care implicau introducerea de trupe sovietice. El a spus ministrului de Externe leton: „Din partea Germaniei, vă putem ocupa."[69] Cînd finlandezii s-au opus, Stalin a dezlănțuit un război împotriva lor (30 noiembrie 1939) cu asentimentul Germaniei.

Stalin era încîntat de pact. Spunea că acesta lăsa Rusia într-o poziție mai puternică decît oricînd de la venirea la putere a regimului. A făcut tot ce i-a stat în putință să pună în aplicare acordul, să-și respecte promisiunea dată lui Ribbentrop „pe cuvînt de onoare că Uniunea Sovietică nu-și va trăda partenerul"[70]. În întreaga lume, partidele comuniste și-au inversat politica antinazistă, propovăduind pacea cu Germania cu orice preț și sabotînd din greu efortul de război atunci cînd acesta a început: în momentul culminant al invadării Franței de către naziști, Maurice Thorez, președintele Partidului Comunist Francez, transmitea prin radio de la Moscova, implorînd soldații francezi să nu opună rezistență. Stalin a pus la dispoziția lui Hitler toate resursele uriașe de materii prime ale Uniunii Sovietice. Acest lucru a fost vital pentru Hitler. În septembrie 1939 Germania avea nevoie să importe 80% din cauciuc, 65% din tablă, 70% din cupru, jumătate din plumb, un sfert din zinc. Suedia, cu prețul scăpării de invazie (și al cărbunelui german la o treime din prețul plătit de Elveția), îi furniza lui Hitler minereul de fier și toate tipurile de facilități de tranzit și survolare.[71] Dar Stalin a umplut goluri la fel de importante și în proviziile de război ale lui Hitler: un mi-

lion de tone de grîne, 900 000 de tone de petrol (inclusiv 100 000 de tone de combustibil pentru avioane), minereu de fier, mangan și bumbac. În schimb, Rusia primea motoare de avioane, proiecte de nave maritime, torpile și mine.[72]

Pactul a dus și la o apropiere personală. Stalin îl prezenta pe Hitler ca pe un om de geniu, care pornise de jos, ca și el. După spusele lui Ribbentrop, Hitler îl admira foarte mult pe Stalin și în special felul în care luase poziție împotriva propriilor „extremiști" (o opinie larg împărtășită în Occident). Hitler spunea că Stalin crease „un fel de naționalism slavono-moscovit", eliberînd bolșevismul de internaționalismul său evreiesc. Mussolini era de părere că bolșevismul pierise: Stalin îi substituise „un fel de fascism slavon"[73].

Cu toate acestea, pactul nu a rezolvat nici una dintre problemele pe care și le pusese Hitler. De fapt, presupunea o inversare a priorităților inițiale de pe calendarul său. El i-a spus lui Carl Burckhardt, înalt comisar al Ligii în Danzig: „Tot ce întreprind este îndreptat împotriva Rusiei. Dacă Occidentul este prea prost și prea orb ca să înțeleagă asta, voi fi obligat să ajung la o înțelegere cu rușii, să zdrobesc Occidentul și apoi să-mi întorc toate forțele concentrate împotriva Uniunii Sovietice."[74] Chiar și după ce Hitler a obținut pactul cu sovieticii, el încă mai spera să evite războiul cu Occidentul, crezînd că acesta avea să încremenească Marea Britanie într-o pasivitate neputincioasă. Dar el nu a avut alt efect asupra politicii britanice decît acela de a-i face pe toți cei implicați să presupună acum că războiul era sigur. A fost întîmpinat pozitiv de cîțiva din dreapta britanică drept o dovadă vizibilă că regimurile totalitariste fără nimic sfînt se aflau acum într-un nerușinat și nemascat acord, „la lumină, uriaș și hidos", cum spunea Evelyn Waugh în trilogia sa, *Sword of Honour* (*Sabia Onoarei*). Cînd Hitler a invadat Polonia la 1 septembrie și polonezii au invocat garanțiile oferite de englezi, nu a existat vreodată nici cea mai mică îndoială că Marea Britanie o va sprijini sau că Franța, oricît de reticentă, se va alătura.

Astfel, programul lui Hitler a trebuit să fie drastic revizuit și el s-a trezit cu un război generalizat de tipul celui pe care sperase să-l evite pînă avea să se descotorosească de Rusia. Din acest moment, el a încetat să-și cultive imaginea de om rezonabil, atît în țară cît și peste hotare, și a arătat limpede tuturor că își va atinge obiectivele prin aplicarea fără milă a forței și terorii. În aceeași zi în care a invadat Polonia, el a ordonat asasinarea bolnavilor incurabili din spitalele germane.[75] Nu a făcut nici o încercare de a ajunge la un acord cu polonezii. Pur și simplu a tratat țara ca pe un teritoriu ocupat care putea fi exploatat. Victoria asupra Poloniei nu era un sfîrșit, ci abia un început. Acesta era reversul exact al stării de spirit generale a germanilor. După căderea Poloniei, generalul Ritter von Leeb nota în jurnalul său, la 3 octombrie 1939: „Populația e într-o stare de spirit întunecată, fără urmă de entuziasm, nici un steag arborat pe vreo casă. Toată lumea așteaptă pacea. Oamenii simt inutilitatea războiului." Hitler era însă hotărît

să ardă toate punțile Germaniei, să așeze națiunea pe un făgaș ireversibil. El le spunea generalilor săi, la 23 noiembrie 1939: „Orice speranță de compromis este o copilărie. Victorie sau înfrîngere. Am condus poporul german pe culmi înalte, chiar dacă lumea ne urăște acum. Risc acest război. Trebuie să aleg între victorie și anihilare. Nu este în joc o problemă oarecare, ci aceea dacă națiunea va fi sau nu va fi." La 17 octombrie el a ordonat generalului Keitel să trateze teritoriul polonez ocupat ca pe „o rampă de lansare" pentru viitoarea invadare a Rusiei.[76] Cam asta era securitatea pe care Stalin credea că o cumpărase! Între timp însă trebuia eliminat Occidentul: Franța prin *Blitzkrieg*, Marea Britanie prin disperare.

Hitler era acum generalissim. Campania poloneză a fost ultima pregătită de vechiul Stat Major General. De acum înainte, ca și în cazul securității și al ministerelor civile, Hitler a dublat conducerea armatei, cu OKW (Înaltul Comandament al Forțelor Armate) aflat la ordinele sale directe și dublînd la rîndul său activitatea OKH (Înaltul Comandament al Armatei). Francezii i-au ușurat misiunea. Ei nu doriseră războiul. După München ei au recunoscut că politica lor estică era terminată. În chestiunea Poloniei s-au lăsat pur și simplu duși de val. Ei considerau că angajamentul britanicilor era o nebunie și l-au sprijinit numai pentru că nu aveau de ales.[77] Știau că a intra într-un război total cu Germania hitleristă putea însemna o repetare a ceea ce se întîmplase în 1870 și le-au trebuit cincizeci și șase de ore de ezitare agonizantă pînă să aibă o reacție la atacul Germaniei asupra Poloniei, care era aliatul lor incontestabil din 1921.[78] Protocolul militar semnat de generalul Gamelin în mai 1939 cu ministrul de Război polonez, Kasprzycki, stipula că forțele aeriene franceze aveau să acționeze imediat împotriva Germaniei îndată ce Polonia ar fi fost invadată și că în șaisprezece zile ar fi urmat un atac armat al forțelor franceze asupra Germaniei. Nu a fost îndeplinită nici una dintre promisiuni. A avut loc doar o tentativă de instrucție militară începută la 8 septembrie și întreruptă curînd. La 22 septembrie, la primirea unor vești decisiv proaste de pe frontul polonez, francezii și-au lăsat baltă toate planurile agresive. În acest timp germanii nu aveau decît unsprezece divizii active în Occident, dar pînă la 1 octombrie începuseră deja să-și transfere trupe pe frontul de est. De atunci înainte, după cum arată procesele-verbale ale discuțiilor între statele majore englez și francez, britanicii au fost cei care au insistat să se acționeze pe principalul front german iar francezii cei care nu voiau să întreprindă nimic acolo, plănuind în schimb diversiuni în Scandinavia, în Caucaz, Salonic, Finlanda și în alte locuri.[79]

Preferința francezilor pentru pasivitate la granița franco-germană combinată cu o activitate total lipsită de sens în alte părți a făcut exact jocul lui Hitler. Acesta a ordonat la început atacul asupra Franței la 12 noiembrie, alegînd dintre posibilitățile oferite ideea îndrăzneață a unei pătrunderi cu blindate prin Ardeni. Inconsecvența politicii franceze l-a obligat să ordone și să anuleze operațiunea de douăzeci și nouă de ori pe parcursul iernii și

la începutul primăverii. Dar între timp concepuse el însuși strălucita operațiune norvegiană, pe care consilierii săi militari au declarat-o imposibilă. Activitățile anglo-franceze i-au oferit pretextul și el a ieșit învingător în ce privea declanșarea invaziei, demoralizîndu-i pe Aliați și deconcertîndu-și generalii, care nu au ridicat nici o obiecție cînd el a consolidat proiectul pătrunderii prin Ardeni și l-a lansat cînd Franța încă nu-și revenise după înfrîngerea Norvegiei iar logistica Aliaților era într-o totală confuzie.

Distrugerea rapidă a forței militare franceze în mai–iunie 1940 l-a convins pe Hitler că greșelile toamnei precedente nu erau ireversibile și că încă mai putea să-și atingă țintele ultime printr-o serie de lovituri bismarckiene rapide. Campania purta atît însemnele vanitoasei sale încrederi în sine în atac, cît și pe acelea ale ingeniozității sale în invenția detaliată: după spusele lui Albert Speer, Hitler a fost cel care s-a gîndit să doteze torpiloarele Stuka cu sirene, una dintre strălucitele lovituri ale *Blitzkrieg*-ului. Au mai fost multe alte exemple ale inventivității sale militare în această etapă, între care și lungirea țevilor de tun ale tancurilor.[80] Așa cum mai devreme a prins pe picior greșit țările democrate prin rapiditatea cu care crease și exploatase ocaziile diplomatice, tot astfel acum nu a lăsat nici o șansă comandanților francezi să-și revină din surpriza inițială. „Ideea călăuzitoare a germanilor în acestui război era viteza", scria istoricul Marc Bloch, care a fost căpitan de stat major în Primul Grup de Armată. În relatarea sa despre acele săptămîni fatale, *L'étrange défaite*, el susținea că prăbușirea a fost un verdict dat atît sistemului francez cît și armatei. El lăuda deopotrivă populismul și calibrul intelectual al nazismului:

> În comparație cu fosta armată imperială, trupele regimului nazist par a fi mult mai democrate. Prăpastia dintre ofițeri și soldați nu mai pare acum atît de adîncă. [...] Triumful german a fost în esență un triumf al intelectului — și asta e ceea ce-l face atît de grav. [...] A fost ca și cum cele două forțe inamice ar fi aparținut, fiecare, unei perioade istorice total diferite. Noi interpretam războiul în acei termeni de „lance contra pușcă" pe care anii îndelungi de expansiune colonială ni-i făcuseră familiari. Dar de data aceasta noi eram aceia care fuseseră distribuiți în rolul sălbaticului![81]

Bloch nota că, oricare ar fi fost cauzele profunde, cea imediată a fost „extrema incompetență a comenzii superioare". Se știe acum că generalul Gamelin suferea de sifilis, ceea ce ar putea explica incapacitatea sa de a se hotărî, lipsa de concentrare, memoria tot mai slabă și grandomania de care a dat dovadă pe parcursul campaniei.[82] Dar paralizia ofițerilor superiori era generală. Bloch îl descrie pe propriul său comandant de grup de armată, generalul Blanchard, șezînd „într-o imobilitate tragică, fără să spună nimic, fără să facă nimic, ci doar privind fix harta desfășurată pe masa dintre noi, parcă sperînd să găsească pe ea decizia pe care el era incapabil s-o ia".[83]

Ca pariu militar, atacul asupra Franței a fost un succes total. A început la 10 mai, și șase săptămîni mai tîrziu, la 22 iunie, Franța a semnat un armistițiu care îi dădea lui Hitler tot ce voia. Raportul pierderilor — 27 000

de germani față de 135 000 de soldați Aliați — dă o oarecare idee despre dimensiunea victoriei germane. La 10 iunie Italia intrase în război de partea Germaniei, iar termenii armistițiului Franței cu Mussolini, semnat la 24 iunie, includeau retragerea coloniilor franceze din război. Trei zile mai tîrziu Stalin a invadat România și a luat regiunile Basarabia și Bucovina; luase deja istmul karelian de la Finlanda într-o capitulare semnată la 12 martie. Era în toate sensurile militare aliatul lui Hitler, chiar dacă nu cobeligerant.

Franța a alunecat repede în lagărul nazist. Dezarmată de socialiști, trădată de fasciști și încă și mai mult de comuniști, iar acum părăsită de dreapta și de centru, A Treia Republică s-a prăbușit, fără prieteni și nejelită de nimeni. La Riom, într-o serie de procese, pe un fundal de aprobare ori indiferență, au fost condamnați cei considerați *les résponsables* pentru înfrîngere: Daladier, Reynaud, Blum, Gamelin, Mandel, Guy la Chambre și alții — de fapt, un verdict împotriva tipului de politică parlamentară practicat în Franța.[84] Armistițiul fusese semnat de mareșalul Henri Philippe Pétain, și el era acum învestit cu *pleins pouvoirs* de către rămășița de parlament din noua capitală stabilită la Vichy. Dictatura lui se pregătea de mult. Fusese erou în războiul din 1914–1918 și dominase politica militară a Franței în 1920–1936, așa că de fapt era la fel de responsabil ca ceilalți pentru *dégringolade*. Dar era cel mai popular general francez pentru că oamenii săi simțeau că exista o probabilitate mai mică de a fi uciși sub comanda sa decît a oricui altcuiva. Era prost. Cărțile i le scriseseră tineri ofițeri inteligenți. Avea însă demnitatea simplă a țăranului francez (tatăl său fusese țăran). Cînd *Le Petit Journal* a făcut un sondaj în 1935 pentru a afla pe cine ar dori francezii cel mai mult ca dictator, Pétain a ieșit pe primul loc, iar pe al doilea Pierre Laval, un fost socialist de tipul lui Mussolini, pe care Pétain acum l-a făcut prim-ministru.[85]

Pétain a devenit repede cel mai popular conducător francez de la Napoleon încoace. El întruchipa antiromantismul, nevoia de abandonare a datoriilor istorice și globale, tînjirea după o viață liniștită și sigură care pluteau acum peste Franța. Era un afemeiat înverșerat: „Sexul și mîncarea sînt singurele lucruri care contează", spunea el. Dar Biserica îl adora. Cardinalul Gerlier, arhiepiscopul Franței, anunța: „*La France, c'est Pétain, et Pétain c'est la France*",[86] Franța este Pétain și Pétain este Franța. Într-un anume sens, era adevărat. Era tratat ca un rege. Țăranii se înșiruiau de-a lungul căilor ferate cînd trecea trenul lui. Femeile își ridicau pruncii spre el să-i atingă. Un raport oficial menționează că la Toulouse, în noiembrie 1940, o femeie s-a aruncat în fața mașinii sale ca s-o oprească, pentru a-i putea atinge mîna. Prefectul s-a întors spre Pétain ca să-și ceară scuze, dar l-a văzut pe mareșal dormind liniștit (avea optzeci și cinci de ani), „fără a-și fi pierdut", spune raportul, „demnitatea ori ținuta de suveran".

În 1934 se certase cu unul dintre coloneii săi, Charles de Gaulle, care refuza să scrie o carte pentru el fără să-i apară numele. Acum, ca subse-

cretar de stat la Apărare, de Gaulle a refuzat să accepte armistițiul și la 5 august Marea Britanie a semnat o înțelegere cu mișcarea sa „Franța Liberă"; dar nu l-au urmat decît 35 000 de oameni. La început, regimul de la Vichy, compus din soldați și funcționari de stat, fără politicieni, a generat o euforie autentică în Franța, așa cum se întîmplase și cu al lui Hitler în Germania în 1933.

Lui Hitler nu i-a fost deloc greu să transforme guvernul de la Vichy într-un aliat. La 3 iulie 1940, în lipsa reasigurărilor de rigoare, Marina Regală britanică a primit ordin să scufunde flota franceză din Oran și din porturile nord-africane. Două zile mai tîrziu Pétain a rupt relațiile cu Marea Britanie, și de atunci înainte Vichy a alunecat inexorabil în lagărul nazist, unde a fost tratat fără milă ca o vacă de muls. Aproximativ 40% din producția industrială a Franței, 1 500 000 de muncitori și jumătate din veniturile provenite din sectorul public al Franței au intrat în economia de război a Germaniei.[88]

Hitler a avut mai puțin noroc cu Spania. Franco era hotărît să nu intre în război, în care vedea răul suprem, și mai ales într-un război dus de Hitler în asociere cu Stalin, în care considera că sînt întruchipate toate relele secolului. El a proclamat neutralitatea strictă în septembrie 1939. L-a sfătuit și pe Mussolini să se țină deoparte. A simțit că trebuie să schimbe acest termen cu acela de „nonbeligeranță" la 13 iunie 1940, ceea ce a descris drept „o formă de simpatie națională față de Axă"[89]. Dar ca preț pentru intrarea în război a emis pretenții imposibil de mari: Oranul, întregul Maroc, teritorii uriașe din vestul Africii, cantități masive de provizii și echipament de război pentru a ataca Gibraltarul și a apăra Insulele Canare. Cînd s-a întîlnit cu Hitler la Hendaye, la 23 octombrie 1940, nu numai că și-a sporit aceste pretenții, ci l-a întîmpinat pe binefăcătorul său german cu o răceală de gheață frizînd disprețul. Cum el era un soldat de profesie, iar Hitler un amator — nici măcar un gentleman, ci doar un caporal! — el a tratat obișnuitul *tour d'horizon* al lui Hitler cu nemascat dispreț. Au vorbit, scria translatorul lui Hitler, Paul Schmidt, „unul cu altul sau mai degrabă unul altuia" pînă la două noaptea și n-au reușit să ajungă la nici un acord. Hitler i-a spus mai tîrziu lui Mussolini că prefera să i se smulgă cîteva măsele decît să mai treacă prin așa ceva.[90]

Unul dintre motivele colaterale ale lui Franco de a refuza să i se alăture lui Hitler era credința sa că Marea Britanie nu avea nici o intenție să facă pace. Poate singura mare greșeală de judecată a lui Hitler a fost că nu a apreciat dimensiunea ostilității pe care o stîrnise în Anglia. Principalul obiectiv al *Blitzkireg*-ului său în Franța nu era să distrugă armata franceză, ceea ce știa că poate face oricînd, ci să șocheze Marea Britanie și s-o determine să încheie un acord cu el. La 21 mai, în aceeași zi în care a cucerit Arrasul, spunea că vrea „să afle opinia Angliei în privința împărțirii lumii"[91]. Decizia sa de a-și opri blindatele la marginea Dunkerque la sfîrșitul lunii, care a făcut posibilă evacuarea de pe plaje a celei mai mari părți a Forței Expediționare

Britanice (BEF), s-ar putea să-i fi fost sugerată de dorința de a deschide o cale de discuții cu Londra. La 2 iunie, cînd ultimele unități BEF se pregăteau să se îmbarce, el a anunțat statul major al Grupului de Armată A din Charleville că voia „un acord de pace rezonabil" imediat cu Marea Britanie, astfel încît să fie „în sfîrșit liber" pentru „marea și adevărata sa misiune: confruntarea cu bolșevismul".[92] O dată încheiată campania franceză, el vorbea la 30 iunie despre nevoia de a da Marii Britanii încă o „demonstrație a forței noastre militare ca să renunțe și să ne asigurăm spatele în cucerirea Estului"[93]. Continua să se agațe de iluzia că Marea Britanie ar putea accepta un compromis spre sfîrșitul toamnei. „Führerul este în mod evident deprimat", nota un observator la 4 noiembrie. „Dă impresia că deocamdată nu știe cum ar trebui să continue războiul."[94] Aștepta de la Londra un semnal care nu mai venea.

De fapt, Marea Britanie a devenit cu mult mai belicoasă în cursul anului 1940. În timp ce Franța l-a ales pe Pétain și liniștea, Marea Britanie l-a ales pe Churchill și eroismul. Existau motive economice perfect articulate pentru această bifurcație. Spre deosebire de Franța, Marea Britanie nu a ales un guvern de front popular la mijlocul anilor '30, iar politicile deflaționiste ale guvernelor Baldwin–Chamberlain, deși dureroase, i-au permis în cele din urmă o revenire economică substanțială. Deși la începutul anilor '30 șomajul era mult mai mare în Marea Britanie decît în Franța, există dovezi că o mare parte din el era voluntar, ca rezultat al nivelului relativ ridicat al ajutoarelor, peste 50% din salariile medii.[95] Economia era mult mai sănătoasă decît apărea în propaganda stîngii. Aproape pe tot parcursul anilor '30, industria construcțiilor s-a aflat în expansiune, producînd peste 3 milioane de case noi, ceea ce însemna o creștere cu 29% a stocului existent, și din care 400 000 s-au făcut într-un timp record de douăsprezece luni (1936–1937).[96] Declinul în forța sindicatelor care a urmat eșecului grevei generale din 1926 și legislației antisindicale generate de aceasta a permis Marii Britanii, cînd ce a fost mai rău a trecut, să adopte noi tehnologii cu o viteză imposibilă în anii '20. De fapt, pentru Marea Britanie perioada interbelică a culminat într-o etapă de expansiune inovatoare.[97] Numărul angajaților în noua industrie electrică și electronică a crescut de la 192 000 în 1930 la 248 000 în 1936 și Marea Britanie a fost prima țară care a creat o rețea electrică națională. Industria chimică și petrochimică s-a extins rapid, exporturile crescînd cu 18% în 1930–1938. Numărul celor angajați în industria aviatică crescuse de la 21 000 în 1930 la 35 000 în 1935, chiar înainte ca reînarmarea să revină pe tapet. Numărul de mașini produse a fost mai mult decît dublu în 1938 (508 000) față de 1930 (237 000).[98] Aceste progrese erau toate în mod direct relevante pentru capacitatea producției de război.

Este adevărat că, reînarmîndu-se, Marea Britanie a avut parte de mai multe regrese și a trebuit să importe utilaje și mașini, de exemplu, din America, Ungaria și chiar din Germania.[99] Dar în anumite domenii importante, în spe-

cial motoarele de avion și mai presus de toate radarul, care avea să se dovedească de o importanță decisivă atît în forța aeriană cît și în cea maritimă, Marea Britanie avea devansări tehnologice mari față de Germania.[100] Reînarmarea s-a accelerat în 1939, iar pînă la mijlocul anilor '40 Marea Britanie producea mai multe avioane și instruia mai multe echipaje de zbor decît Germania. Au existat astfel motive fizice solide pentru transformarea stării de spirit a Marii Britanii în 1940. Apariția lui Churchill, care la 7 mai a devenit prim-ministru și ministru al Apărării (un cumul important, pe care Lloyd George nu a reușit niciodată să-l realizeze în primul război mondial), a fost astfel firească. Hotărîrea, energia și talentul său oratoric — își folosea acest ultim dar cu un efect uluitor tocmai cînd Hitler, marele său rival în acest domeniu, renunța de bunăvoie la el — erau atuurile lui. Pînă în vara lui 1940 el ajunsese cel puțin la fel de popular în Marea Britanie ca Pétain în Franța, și mai popular decît era Hitler acum în Germania.[101]

Churchill, deși romantic și bătăios, nu era nerealist. El știa că Marea Britanie, chiar și cu Commonwealth cu tot, nu putea învinge Germania. A presupus că mai devreme sau mai tîrziu Statele Unite aveau să fie obligate să intervină: în asta își punea speranțele. Orice ar fi spus în public, el nu excludea complet o înțelegere tactică cu Hitler. La 26 mai 1940 Chamberlain notează în jurnalul său că Churchill a spus Cabinetului de Război că „era incredibil ca Hitler să fie de acord cu vreunul din termenii pe care i-am accepta noi, deși, dacă am reuși să ieșim din această fundătură renunțînd la Malta și Gibraltar și la cîteva colonii africane, ar fi încîntat". Procesele-verbale ale Cabinetului arată că el a spus: „dacă Herr Hitler ar fi pregătit să facă pace în privința termenilor retrocedării coloniilor germane și a supremației în Europa Centrală", ar fi de discutat, dar „este destul de improbabil că va face o astfel de ofertă".[102] Aceasta este însă singura dovadă a disponibilității sale de a negocia. Ofertele de pace ale lui Hitler nu și-au atins scopul. Conform jurnalului lui „Chips" Channon, membru al Parlamentului, pe atunci în guvern, Foreign Office nici măcar nu a transcris discursurile lui Hitler.[103]

În mod paradoxal, căderea Franței a pus capăt oricărei posibilități de negociere a păcii, iar poziția politică a lui Churchill s-a consolidat constant. A fost pentru prima dată ovaționat de pe băncile conservatorilor la 4 iulie, cînd a anunțat acțiunea împotriva flotei franceze la Oran: pînă acum, nota el, „cele mai călduroase aclamații le primeam dinspre băncile laburiștilor". Moartea provocată de cancer a lui Chamberlain i-a îndepărtat ultimul opozant cu adevărat periculos, iar la 9 octombrie Churchill a fost ales ca succesor al acestuia la conducerea Partidului Conservator. El nu era însă nici capabil și nici dornic să epureze regimul de elementele care distruseseră Raj-ul în India, neglijaseră apărarea și îl liniștiseră pe Hitler. I-a spus lui Cecil King, directorul ziarului *Daily Mirror*:

> Era foarte bine să pledezi pentru un guvern care să excludă elementele ce ne-au condus într-o direcție greșită în ultimii ani, dar unde să te oprești? Erau peste tot — nu numai în lumea politică, ci și printre conducătorii militari sau înalții funcționari pu-

blici. A-i elimina pe toți aceștia ar fi o sarcină imposibilă în starea dezastruoasă în care ne găsim. În orice caz, dacă ar fi să ne bazăm pe oamenii care au avut dreptate în ultimii cîțiva ani, pe cît de puțini ne-am baza! Nu: el nu avea să conducă un guvern al răzbunării.[104]

Decizia lui Churchill a avut importante și periculoase implicații asupra compoziției și atitudinilor Partidului Conservator după război. La vremea aceea însă a fost prudentă. Politica externă, de apărare și a Commonwealthului au fost conduse extrem de nechibzuit, dar Churchill însuși fusese unul dintre agenții lor principali în anii '20 și, deși activitatea sa din 1930 încolo a fost practic fără cusur, el a judecat corect că o anchetă nu ar absolvi pe nimeni (și mai puțin decît pe oricine pe toți noii săi aliați laburiști) și ar distruge noua și fragila unitate asupra căreia prezida acum. Mărinimia sa era justificată. În ciuda numeroaselor dezastre ce aveau să vină, autoritatea lui Churchill nu a fost niciodată serios amenințată, și din toate guvernările din timpul războiului a lui a fost, îmbinînd autoritatea cu popularitatea, de departe cea mai puternică și mai sigură. Asta, mai mult decît orice alt factor, a permis Marii Britanii să mențină iluzia unei prezențe globale și a unui statut de reprezentare care s-a păstrat pînă la acordul de la Potsdam din 1945.

Totuși era o iluzie. Vara lui 1940 a adus cu sine sfîrșitul vechii Europe, înlăturînd de pe scena istoriei noțiunea unei lumi conduse de un concert de puteri europene civilizate, în cadrul unor convenții internaționale și al unui sistem de principii morale absolute. Marea Britanie nu a supraviețuit decît într-o postură defensivă, prizonieră a relativei sale neputințe. În iulie, august și septembrie 1940, escadroanele de avioane de vînătoare și rețelele de radar ale Marii Britanii au înfrînt în mod decisiv o încercare a *Luftwaffe* de a distruge aerodromurile Forțelor Aeriene Regale din sud-estul Angliei, o acțiune preliminară necesară în orice tentativă de a invada Marea Britanie. Astfel, Hitler a pierdut opțiunea unei campanii decisive în Vest. Churchill însă, în ce-l privea, putea întreprinde operațiuni ofensive eficiente numai împotriva aliatului slab și stînjenitor al lui Hitler, Mussolini. La 11 noiembrie flota italiană a fost anihilată la Taranto printr-un bombardament aerian și de atunci încolo britanicii nu au mai pierdut controlul maritim general în Marea Mediterană. La începutul lui 1941 Anglia a pornit operațiuni ofensive împotriva italienilor în Libia și a început să dezmembreze întregul imperiu precar al lui Mussolini din nord-estul Africii. Dar principala luptă a britanicilor cu naziștii, lupta aeriano-maritimă pentru a menține deschise liniile maritime, era defensivă. Singura modalitate de a lovi cu adevărat Germania era prin atac aerian. Cum nu puteau fi furnizate escadrile de avioane de vînătoare pentru bombardamente în timpul zilei, și cum bombardierele de noapte nu puteau garanta că se vor descărca pe o rază de zece mile în jurul țintelor, singura opțiune de agresiune a lui Churchill era bombardarea practic fără

discriminare a orașelor. La 8 iulie el a scris o scrisoare sumbră ministrului Industriei Aviatice, proprietarul de ziare Lord Beaverbrook:

> Cînd mă uit în jur să văd cum am putea cîștiga războiul, văd că există o singură cale sigură. Nu avem o armată continentală care să poată înfrînge forța militară germană. Blocada e spartă și Hitler are la dispoziție Asia și probabil Africa. Fie că va fi respins aici, fie că nu va încerca invazia, el se va regrupa spre est, iar noi nu avem cu ce să-l oprim. Există însă un singur lucru care îl va aduce înapoi și îl va doborî, și acesta este un atac absolut devastator, exterminator, cu bombardiere foarte grele din această țară asupra patriei sale naziste.[105]

Această scrisoare are o mare semnificație istorică (ea trebuie să fie comparată cu remarcile lui Churchill asupra efectului corupător al războiului de la pagina 20), marcînd punctul în care relativismul moral al societăților totalitariste a invadat procesul decizional al unei mari puteri legitime. E discutabil dacă britanicii ori germanii au început bombardarea sistematică a țintelor civile.[106] Hitler (ca și Lenin și Stalin) practicase și susținuse de la bun început folosirea terorii pentru obținerea unora sau a tuturor obiectivelor sale. Este limpede însă că, mult înainte de sfîrșitul anilor '40, deși sub pretextul verbal că atacă „obiective strategice", bombardierele britanice au fost folosite pe scară mare și din ce în ce mai mare pentru a ucide sau speria populația civilă germană în propriile-i case. După cum s-a consemnat în minutele Cabinetului la 30 octombrie, „populația civilă din zonele războiului trebuie făcută să simtă greutatea războiului". Politica, inițiată de Churchill, aprobată în Cabinet, votată de Parlament și, după cît se poate aprecia, susținută cu entuziasm de cea mai mare parte a poporului britanic — îndeplinind astfel toate condițiile procesului de consens într-o democrație sub guvernarea legii — a marcat o etapă critică în declinul moral al umanității în vremurile noastre.

Adoptarea terorii prin bombardament era și o măsură a disperării Marii Britanii. Ministrul de Finanțe avertizase Cabinetul la 5 iulie 1939 că, fără un sprijin american decisiv, „perspectivele unui război lung devin extrem de întunecate". Marea Britanie nu putea urma politica economică de autarhie a Germaniei. Cum eforturile au scăzut din cauza trecerii la producția de război (luînd anul 1938 ca procent de 100%, exporturile britanice scăzuseră la 29% în 1943, iar importurile doar la 77%), rezervele în aur și în dolari au dispărut. Administrația Roosevelt simpatiza verbal cu Aliații, dar practic nu ajuta cu nimic. Strigătele jalnice de ajutor ale francezilor de la începutul lui iunie 1940 au fost expediate cu răceală de Cordell Hull drept „o serie de apeluri extraordinare, aproape isterice". O vreme, nici Marea Britanie n-a dus-o mai bine. Ambasadorul Joseph Kennedy, un alt contribuabil la campania lui Roosevelt, nu a oferit nici măcar sprijin verbal: „Le-am spus de la început că nu se pot aștepta la nici un ajutor. Nu aveam nimic de oferit și știu că nu le puteam da nimic și, material, nu ne puteam dispensa de nimic."[107] Pînă la sfîrșitul lui 1940 Marea Britanie rămăsese fără valută con-

vertibilă: mai avea doar o rezervă de 12 milioane de dolari, cea mai mică din istoria ei, și a fost obligată să suspende achiziționările în dolari.[108]

La 11 martie 1941 Congresul a emis Legea Împrumutului și Concesionării, care permitea președintelui să „vândă, să transfere titluri, să schimbe, să concesioneze, să împrumute sau să ofere în orice alt fel" ajutor material oricărei țări a cărei apărare era considerată de el vitală pentru apărarea Americii. Teoretic, aceasta îi permitea lui Roosevelt să trimită Marii Britanii provizii de război nelimitate, gratis. Practic însă, Marea Britanie a continuat să-și plătească cea mai mare parte din arme, iar în schimbul acestui acord ea aproape că a predat tot ce mai rămăsese din comerțul ei exterior Statelor Unite și (conform Acordului Principal care a urmat, la 23 februarie 1942) s-a angajat ca, după război, să abandoneze Privilegiul Imperial, ceea ce pentru Cordell Hull fusese tot timpul un obiectiv de politică externă mai important decît stoparea puterii totalitarismului.[109] Aranjamentele lui Roosevelt cu Uniunea Sovietică pentru aprovizionare cu arme au fost mult mai binevoitoare. Legea Împrumutului și Concesiunii era importantă pentru Churchill pur și simplu fiindcă el credea că l-ar putea tenta pe Hitler să intre în conflict cu Statele Unite. De fapt, pe la începutul lui 1941, el a recunoscut că vechiul sistem european de legitimitate dispăruse și că singura speranță de a reinstaura vreun sistem de legi era ca Hitler să fi calculat greșit. Churchill nu avea să fie dezamăgit.

11

Anul de răscruce

Chiar înainte de zorii zilei de 22 iunie 1941, radioul militar german a interceptat o discuție între o unitate de avangardă sovietică și cartierul său general. „Se trage în noi. Ce facem?" „Trebuie să fiți nebuni. De ce n-ați codificat mesajul?"[1] Jumătate de oră mai tîrziu, la 3.40 a.m., Șeful Statului Major Sovietic, G.K. Jukov, care primise rapoarte despre atacuri aeriene germane, i-a telefonat lui Stalin la vila de la Kunțevo, aflată la 11 km de Moscova, unde dictatorul locuia, lucra și mînca într-o singură cameră, dormind pe o sofa. Cînd Jukov a anunțat că Rusia era invadată, la celălalt capăt al firului nu s-a auzit decît o tăcere lungă și o respirație grea. În cele din urmă, Stalin i-a spus generalului să se ducă la Kremlin și să-l pună pe secretarul său să convoace Politbiuroul. S-au întrunit la 4.30, Stalin șezînd palid și tăcut, cu o pipă neaprinsă în mînă. La Ministerul de Externe, Molotov a primit declarația de război de la ambasadorul nazist întrebînd pe un ton jalnic: „Chiar am meritat noi asta?" Pînă la amiază, 1 200 de avioane sovietice fuseseră distruse la sol. După relatările lui Nikita Hruşciov, Stalin s-a lăsat pradă isteriei și disperării. Abia la 3 iulie, unsprezece zile mai tîrziu, s-a simțit în stare să se adreseze națiunii. Atunci a folosit un ton nou pentru el: „Frați și surori... prieteni."[2]

Toată lumea îl avertizase pe Stalin asupra unui atac nazist iminent. Churchill îi trimisese informații specifice, care fuseseră confirmate mai tîrziu de ambasada americană. La 15 mai spionul sovietic din Tokio, Richard Sorge, furnizase amănunte privind planul de invazie al Germaniei și data exactă a acestuia. Stalin a primit avertismente detaliate și de la oamenii lui, precum generalul Kirponos, comandantul regiunii Kiev. A refuzat să asculte. Amiralul Kuznețov a spus mai tîrziu că era periculos să fii de părere că invazia era posibilă pînă și în conversații particulare cu subordonații. Oricine îi spunea așa ceva lui Stalin, își amintea Hruşciov, o făcea „tremurînd de frică"[3].

Stalin, care nu avea încredere în nimeni altcineva, pare să fi fost ultima ființă omenească de pe pămînt care a crezut în cuvîntul lui Hitler. Voia să creadă. Pactul sovieto-nazist îl avantaja enorm. Deși mai tîrziu a pretins că fusese doar un aranjament tactic, temporar („Am asigurat pacea țării noastre un an și jumătate și ne-am putut pregăti forțele"), e limpede că a sperat la vremea aceea că va dura la infinit, sau măcar pînă cînd Germania și Oc-

cidentul se vor fi epuizat reciproc într-un război prelungit, moment în care, conform declarației lui din 1925, Rusia putea interveni și culege roadele. Între timp, pactul îi folosea imens. Pînă la mijlocul lui 1940 el recuperase mult din teritoriul pe care Rusia îl pierduse în 1918–1919. Distrusese structura Poloniei de Est. În primăvara lui 1940 a pus să fie omorîți 15 000 de ofițeri polonezi, din care o treime la Katyn, lîngă Smolensk, restul în sau lîngă lagărele de concentrare sovietice de la Starobelsk și Ostacikov. E posibil ca aceste ucideri în masă să fi fost sugerate de Gestapo.[4] Forțele de securitate sovietice și naziste au acționat împreună foarte strîns pînă la 22 iunie 1941 — NKVD-ul a predat Gestapoului în această perioadă cîteva sute de persoane de naționalitate germană, în special comuniști și evrei.[5] Naziștii, la rîndul lor, l-au ajutat pe Stalin să-și vîneze dușmanii personali. La 20 august 1940, după mai multe încercări, l-a văzut în sfîrșit pe Troțki ucis cu dalta în Mexic: după cum remarcase pe bună dreptate acesta din urmă, „Stalin caută să lovească nu în ideile opozantului său, ci în țeasta lui"[6]. Era o abordare pe care o împărtășea cu Hitler.

Stalin s-a bucurat de triumful Wehrmacht-ului asupra Franței și și-a reorganizat imediat cele 13 000 de tancuri după modelul german.[7] Era de părere că prăbușirea democrațiilor îi consolida pretențiile la compensații în plus în Europa de Est și de Nord, primite în schimb pentru că îi dădea lui Hitler mînă liberă în Occident și în Africa, și poate și în anumite părți din Orientul Mijlociu. Așadar, cînd Molotov s-a dus la Berlin, la 12–13 noiembrie 1940, ca să aducă la zi pactul sovieto-nazist, Stalin i-a spus să pretindă, ca cerințe de bază, ca Finlanda, România și Bulgaria, plus strîmtorile din Marea Neagră, să fie alocate sferei de influență sovietice iar ca cerințe ultime, Ungaria, Iugoslavia, vestul Poloniei, Suedia și o parte din ieșirile la Marea Baltică.[8] La un loc, nu diferă foarte mult de ceea ce a cerut Stalin, și în majoritatea cazurilor a obținut, în urma victoriei, la sfîrșitul celui de-al doilea război mondial. „Pachetul" lui Molotov stă mărturie pentru continuitatea țelurilor sovietice.

Această listă a intereselor sovietice a fost înaintată pe baza presupunerii că Hitler își urmărea poftele acaparatoare mai ales în Europa de Vest, Africa și Asia, cu Orientul Mijlociu ca următor obiectiv strategic. Era o presupunere rezonabilă în momentul acela. Cea mai fierbinte dorință a lui Churchill era ca germanii să se arunce asupra Uniunii Sovietice. Teama lui cea mai mare era că Hitler va face din Orientul Mijlociu ținta sa. În primele luni ale lui 1941 acesta părea lucrul cel mai probabil. Germania fusese tîrîtă în războiul mediteranean de lăcomia și incompetența lui Mussolini. El invadase Grecia la 28 octombrie 1940, dar grecii, cu ajutorul Marii Britanii, îi respinseseră și îi umiliseră pe invadatori. La 9 decembrie britanicii porniseră o ofensivă în Libia, ocupînd Benghazi la 6 februarie 1941.

Trei zile mai tîrziu, împotriva voinței lui și furios, Hitler a pornit în ajutorul aliatului său lovit, trimițînd Afrika Korps în Libia, sub comanda ge-

neralului Rommel. O dată intrați în joc, germanii s-au mișcat cu o viteză înspăimîntătoare. La 28 februarie naziștii, care aveau deja Ungaria și România ca marionete, au intrat în Bulgaria. Trei săptămîni mai tîrziu ei au forțat Iugoslavia să încheie un acord cu ei, iar cînd un *coup d'état* la Belgrad a înlăturat guvernul pronazist, au dat ultimatumuri atît Iugoslaviei cît și Greciei. Prima victorie a lui Rommel în Africa de Nord a avut loc în numai unsprezece zile, făcîndu-i pe britanici să se retragă cu pași șovăitori în Egipt. Iugoslavia a căzut, după o săptămînă de lupte, la 17 aprilie, Grecia capitulînd și ea șase zile mai tîrziu. În opt zile de lupte disperate în mai, britanicii, deja alungați din Grecia, au fost umiliți în Creta de trupele paramilitare germane. La sfîrșitul lui mai, Cairo și Canalul de Suez, terenurile petroliere din nordul Irakului, din Persia și din Golf, cea mai mare rafinărie din lume, de la Abadan, și, nu în ultimul rînd, drumurile terestre și maritime spre India începeau toate să se arate vulnerabile.

Aventura sudică a lui Hitler angajase numai o mică parte din forțele sale. Succesele lui uluitoare fuseseră obținute cu un preț infim. Amiralul Räder și înaltul comandament al marinei îl implorau să lanseze un atac major asupra Orientului Mijlociu, ceea ce la vremea aceea stătea indiscutabil în puterea Germaniei. Forța maritimă, aeriană și militară a Marii Britanii era disipată pe o suprafață întinsă și era vulnerabilă peste tot. Aliatul lui Hitler, Japonia, se gîndea deja la un atac în Orientul Îndepărtat. Din cîte știm acum, pare aproape sigur că germanii ar fi putut trece bariera Suezului și pătrunde în Oceanul Indian, gata să-și dea mîna cu japonezii cînd aceștia ar fi năvălit în Asia de Sud-Est și în Golful Bengal. Räder era de părere că o astfel de acțiune ar da Imperiului Britanic „o lovitură mai cruntă decît ocuparea Londrei". Hitler avea 150 de divizii, plus cea mai mare parte a *Luftwaffe*, răspîndite în estul Europei. Mai puțin de un sfert din aceste forțe ar fi fost de ajuns pentru a ajunge în India.[9]

Aceasta deschide o neliniștitoare gamă de speculații. O unire a forțelor germane și japoneze în India ar fi oferit planului de război japonez un element de logică strategică pe termen lung pe care nu l-a avut niciodată. Puterea și influența anglo-saxone ar fi fost atunci eliminate din Asia, pentru ani buni în orice caz, poate pentru totdeauna. Pînă și Australia ar fi fost în pericol, și poate obligată să încheie un acord. Africa de Sud, cu marile ei resurse minerale, n-ar mai fi fost astfel în afara razei de acțiune a lui Hitler. Marea Britanie și America, în loc să poată extrage resurse din cinci șesimi din lume și din oceanele ei, ar fi fost în mare măsură limitate la o sferă de operații atlantică. Victoria, în aceste împrejurări, ar fi părut obositor de îndepărtată, dacă nu chiar intangibilă, iar ideea încheierii unui acord cu Hitler trebuie să fi părut atunci, chiar și pentru Churchill, aproape irezistibilă. Avem aici de-a face cu unul din marile „dacă" ale istoriei.

Dar Hitler, fără ezitare, a respins strălucitoarea ocazie alexandrină. El ținea la părerea lui că „adevăratul" război, războiul pe care intenționase mereu

să-l ducă, era împotriva Rusiei. În acest scop soarta și logica ineluctabilă a destinului raselor îl aduseseră la cîrma Germaniei. Distrugerea Rusiei nu avea să fie totul, bineînțeles. Dar fără ea restul nu avea nici un sens, și pînă nu era pusă în fapt Germania nu-și putea juca rolul mondial predestinat. Era nerăbdător să pornească. La 31 iulie 1940 el i-a spus generalului Halder că speranța de supraviețuire a Marii Britanii erau America și Rusia. Distrugerea Rusiei însemna eliminarea amîndurora, căci dădea Japoniei libertate de acțiune să provoace America. Credea, se pare, că Roosevelt era pregătit să intervină în 1942 și voia ca Rusia să fie eliminată din ecuație înainte ca acest lucru să se întîmple. Așa vedea el înșiruirea corectă a evenimentelor. A spus generalilor săi la 9 ianuarie 1941 că, o dată Rusia învinsă, Germania putea absorbi resursele acesteia, devenind astfel „invulnerabilă". Ea ar avea atunci puterea de a duce războaie împotriva unor continente întregi. Cu Japonia ținînd America ocupată în Pacific, el ar lansa o campanie din trei părți, prin Caucaz, Africa de Nord și Levant, care ar permite Germaniei să intre în Afganistan și apoi în inima Imperiului Britanic, India. O astfel de concepție strategică era prea riscantă cu Rusia în coastă.[10]

Așadar, la cîteva zile după armistițiul lui Pétain, Hitler și-a pus oamenii la lucru pentru planificarea campaniei rusești.[11] Ideea sa inițială era s-o lanseze în toamna aceea, și doar cu mare dificultate a fost convins să renunțe la o schemă atît de riscantă — armata, argumentau generalii, are nevoie de întreg sezonul uscat, începînd din luna mai, pentru a cuprinde și anihila forța militară rusă înainte de venirea zăpezilor. El a luat decizia finală de a lovi în decembrie 1940, după realegerea lui Roosevelt, pentru el un eveniment de un extrem rău augur, și după ce Molotov a prezentat lista de „interese" a lui Stalin, despre care Hitler a spus că făcea pactul nazisto-sovietic imposibil „pînă și ca o căsătorie din interes". De atunci încolo a fost de neclintit în hotărîrea sa de a extermina bolșevismul cu prima ocazie. Descinderea în Mediterana a fost o paranteză regretabilă, făcută necesară de prostia lui Mussolini. Pe ea a dat vina pentru ceea ce mai tîrziu a numit „o înfrîngere catastrofală în începerea războiului împotriva Rusiei.[...] Ar fi trebuit să putem ataca Rusia începînd cu 15 mai 1941 și [...] să terminăm campania înainte de iarnă"[12]. Atacul a fost lansat cel mai devreme posibil după încheierea campaniei sudice.

Analizînd acest an de răscruce, 1941, din care omenirea a ajuns în situația actuală, istoricul nu poate fi decît uluit de rolul decisiv al voinței individuale. Hitler și Stalin au jucat șah cu omenirea. În esență, insecuritatea personală a lui Stalin, frica sa obsesivă de Germania l-au făcut să semneze pactul fatal iar lăcomia și iluziile lui — și ale nimănui altcuiva — l-au menținut operativ, ca un paravan de falsă securitate în spatele căruia Hitler își pregătea țîșnirea criminală. Hitler, și nimeni altul, a hotărît un război de anihilare împotriva Rusiei, l-a contramandat, apoi l-a amînat, și iar l-a reinstaurat ca piesă centrală a strategiei sale, cum și cînd i-a plăcut. Nici unul dintre

ei nu reprezenta o forță istorică irezistibilă sau măcar puternică. Nici unul, în nici un stadiu, nu a desfășurat vreun proces de consultații cu poporul său ori măcar a vorbit în fața unor colegii autodesemnate. Amîndoi au fost singuri și nesfătuiți de nimeni în felul în care au făcut acești pași fatali, fiind călăuziți de prejudecăți personale din cele mai crude și de propriile viziuni arbitrare. Locotenenții lor se supuneau orbește ori paralizați de frică, iar marile națiuni asupra cărora guvernau par a nu fi avut altă alegere decît să se îndrepte împleticindu-se spre distrugerea comună. Avem aici însuși opusul determinismului istoric — apoteoza autocratului singular. Așa se întîmplă, cînd constrîngerile morale ale religiei și tradiției, ale ierarhiei și precedentului sînt îndepărtate, puterea de a suspenda ori dezlănțui evenimente catastrofale nu cade decît în mîinile unor oameni care sînt izolați de însăși integritatea naturii lor malefice.

Decizia lui Hitler de a invada Rusia a fost cea mai catastrofală din întreaga sa carieră. I-a distrus regimul, și pe el împreună cu acesta. A fost, de asemenea, una dintre cele mai importante din istoria modernă, căci a adus totalitarismul sovietic pînă în inima Europei. Dar este un pariu care ar fi putut fi cîștigat. Este vital să înțelegem de ce nu a fost. Hitler pretindea la începutul lui 1945 că întîrzierea de cinci sau șase săptămîni în lansarea invaziei explică eșecul lui în a ocupa Moscova și a distruge regimul lui Stalin înainte de venirea iernii. Dar la vremea respectivă nu se simțea constrîns de un program atît de riguros. Adevărul este că a subestimat dureros de tare capacitatea militară a Rusiei. Un bătrîn și înțelept diplomat spunea: „Rusia nu e niciodată atît de puternică cum pare. Rusia nu e niciodată atît de slabă cum pare." Hitler a ignorat asta. N-a fost singur în disprețul său față de Armata Roșie. După cum am văzut, statele majore britanic și francez îi estimau posibilitățile sub cele ale Poloniei. Această opinie părea să fie confirmată de campania finlandeză. Se credea în general că epurarea din 1937–1938 îi distrusese moralul. Amiralul Canaris, șeful serviciului de contraspionaj german, *Abwehr*, credea în pretenția lui Heydrich că organizația lui îi incriminase în mod fals pe Tuhacevski și pe ceilalți ofițeri sovietici capabili.[13] În parte pe baza estimărilor greșite ale lui Canaris crezuse Hitler că o campanie rusească avea să fie o întreprindere mai ușoară decît cucerirea Franței. Armata Roșie, a spus el ambasadorului bulgar Dragonov, „nu era decît o glumă". Avea să fie „făcută bucățele" și „sufocată pas cu pas". În decembrie 1940 el estima că „în trei săptămîni vom fi la St. Petersburg"[14]. Deși japonezii erau aliații lui, nu a făcut nici o încercare de a-și însuși estimările lor mult mai sobre asupra capacității de luptă rusești, în special în privința tancurilor, estimări bazate pe amara lor experiență din mai–iunie 1939. Statul major german, a cărui activitate fusese atît foarte meticuloasă cît și strălucită în pregătirea campaniei franceze, a luat ușor campania sovietică — era o senzație de euforie că Germania se eliberase în sfîrșit din „triunghiul strategic" dur format de Franța–Polonia–Cehoslovacia și acum putea să zburde liberă.

Generalul Marcks, principalul planificator, era de părere că va fi nevoie de nouă săptămîni în cel mai bun caz, șaptesprezece în cel mai rău, pentru a distruge rezistența militară sovietică. Argumentul că Rusia se va retrage în întinderile ei, ca în 1812, a fost respins pe motiv că Stalin va trebui să-și apere regiunile industriale de la vest de Nipru. Avea să se dovedească a fi peste capacitățile ei organizatorice să-și pună în joc rezervele de 9–12 milioane: Marcks credea că rușii nu vor avea în nici un moment nici măcar superioritate numerică.[15]

Era exact sfatul pe care-l dorea Hitler, căci îi întărea convingerea că putea duce războiul fără mari eforturi. *Blitzkrieg* era un concept deopotrivă economic cît și militar, bazat pe credința lui Hitler că Germania nu putea susține un război prelungit pînă nu-și însușea bogățiile Rusiei. „Operațiunea Barbarossa", cum a fost numită, avea să fie cel din urmă *Blitzkrieg*. S-a tăiat pînă la os. Nici în 1941 Hitler nu era pregătit să pună în întregime economia germană pe picior de război. De la ocuparea Pragăi el devenise suspicios în privința dorinței poporului german de a duce un război total, și prin urmare era reticent în a băga femeile în fabrici de armament sau a reduce producția și consumul civile mai mult decît era absolut necesar pentru a-și atinge obiectivele militare. Ca rezultat, Barbarossa era mult prea slabă în comparație cu magnitudinea obiectivelor ei: au fost implicate elemente din 153 de divizii, dar numai 3 580 de tancuri, 7 184 de tunuri și 2 740 de avioane. Ca termen de comparație, ofensiva sovietică din ianuarie 1945 a folosit numai pe frontul Berlinului 6 250 de tancuri, 7 560 de avioane și nu mai puțin de 41 600 de tunuri.[16] Mult din transportul german se baza pe cai, și lipsa de mobilitate s-a dovedit a fi un handicap din ce în ce mai mare pe măsură ce campania înainta. Germanii s-au trezit că duc un război al anilor '40 cu arme de la sfîrșitul anilor '30, și nici acelea suficiente.

Deficiențele erau și mai mari în aer, unde *Luftwaffe* a lui Göring, care deja trădase slăbiciuni grave în bătălia din campania britanică, nu a reușit nici să furnizeze un sprijin eficient pe întregul front, nici să bombardeze fabricile de armament și muniții ale lui Stalin. Göring s-a dovedit un conducător tot mai leneș și incompetent; atît principalul său ofițer tehnic cît și șeful statului său major au fost în cele din urmă siliți să se sinucidă în urma dezvăluirii neregulilor din munca lor.[17] Responsabilitatea era însă și a lui Hitler, pentru că nu furnizase avioane în cantitate suficientă. La fel de culpabilă este și politica nazistă de achiziționări, care era etatistă și birocratică și total incapabilă să producă bombardiere destul de grele. Este semnificativ faptul că toate avioanele bune din al doilea război mondial, precum Mosquito-ul britanic și Mustang-ul (P.51) american, erau mai degrabă produse ale inițiativei private decît ale guvernului sau aviației militare.[18] Hitler a permis ca *Luftwaffe* să devină cel mai dominat de partid și totalitar dintre serviciile sale armate, și a plătit scump acest lucru.

El a contribuit şi cu partea lui de greşeli, care creştea progresiv pe măsură ce campania înainta. Barbarossa-a fost concepută exagerat de optimist, iar succesul ei zdrobitor la început l-a făcut pe Hitler să se adîncească în greşeală, presupunînd că această campanie era aproape încheiată. Rusia avea o superioritate covîrşitoare în ce priveşte armele la începutul războiului: şapte la una în artilerie, patru sau cinci la una în aviaţie.[19] Dar refuzul lui Stalin de a lua în seamă avertizările cu privire la atac, insistenţa lui ca unităţile sovietice să fie amplasate în forţă chiar la frontieră şi să-şi păstreze poziţia cu orice preţ au dus la pierderi uriaşe. Înainte de sfîrşitul anului germanii luaseră 3,5 milioane de prizonieri şi uciseseră sau răniseră încă un milion.[20] Majoritatea acestor mari succese germane au venit în prima lună a campaniei. La 14 iulie Hitler era deja convins că războiul era cîştigat şi dădea ordine ca producţia de război să treacă de sub ordinele armatei sub cele ale marinei şi aviaţiei militare.[21] Producţia de tancuri chiar a fost încetinită pînă la o treime din cele 600 de tancuri pe lună programate iniţial. El spera să înceapă să retragă o parte din diviziile de infanterie la sfîrşitul lui august, urmate de blindate în septembrie, lăsînd numai cincizeci–şaizeci de divizii pentru a ţine linia Astrahan–Arhanghelsk, şi să trimită raiduri de pedeapsă pînă la Urali şi pe deasupra acestora. Atunci şi-ar începe descinderea în Orientul Mijlociu şi mai departe, în India.

Această evaluare s-a dovedit absurd de impulsivă. În a doua jumătate a lui iulie Hitler a hotărît, din motive economice, să plonjeze în Ucraina. Marşul spre Moscova a fost amînat cu două luni. A început, de fapt, abia la 2 octombrie. În aceeaşi zi generalul Guderian, cel mai bun comandant de tancuri al lui Hitler, a zărit primii fulgi de zăpadă. Ploile grele au început patru zile mai tîrziu. Marile îngheţuri au venit şi ele devreme, în a doua săptămînă din noiembrie. Ofensiva a fost încetinită. Tancurile germane au ajuns la 32 de kilometri de centrul Moscovei în nord şi la 48 de kilometri la vest. Dar temperatura a scăzut tot mai mult, mai întîi la minus douăzeci, apoi la minus şaizeci de grade. Raportul făcut de generalul de intendenţă Wagner la 27 noiembrie a fost rezumat de generalul Halder într-o singură propoziţie: „Am ajuns la capătul puterilor noastre umane şi materiale."[22] Apoi, la 6 decembrie, fără nici o avertizare şi cu o forţă considerabilă, ruşii au contraatacat.

În acest stadiu a fost clar că Barbarossa era un eşec. Era nevoie de o strategie complet nouă. Reacţia lui Hitler a fost să-l concedieze pe Brauchitsch şi să preia el însuşi comanda operaţiunilor. A emis imediat ordine care interziceau retragerile tactice. Aceasta a devenit repede o politică instituită, inhibînd orice flexibilitate în manevre. Bătăliile defensive în care s-a angajat atunci *Wehrmacht*-ul, în perioada cea mai proastă a iernii, l-au costat peste un milion de victime, 31,4% din forţa armatei estice. Nu şi-a recăpătat niciodată elanul. Era *Blitzkrieg*-ului se sfîrşise, la doi ani după ce începuse. Ofensiva a fost reluată în primăvară. La 21 august germanii au atins culmile Caucazului, deşi n-au reuşit niciodată să ajungă la terenurile petroli-

fere dinspre sud. Două zile mai tîrziu au pătruns în Stalingrad pe Volga. Dar pînă atunci capacitatea ofensivă a Germaniei, în sensul cel mai larg, se epuizase. Viitorul consta în întregime într-un amar război de apărare.

Trecerea de la atac la apărare a fost marcată de intervenția crescîndă a lui Hitler în detaliile campaniei. El dădea acum în mod regulat ordine directe corpurilor de armată, statelor majore ale anumitor sectoare, chiar și comandanților de divizie sau de regiment. Au avut loc scandaluri violente cu ofițerii superiori, dintre care mulți au fost destituiți; unul a fost împușcat. În iarna lui 1941, scria Goebbels, Hitler „a îmbătrînit foarte tare". „Subestimarea potențialului inamicului", nota generalul Halder, „defectul său dintotdeauna, ia acum treptat forme grotești".[23] A concediat comandantul unuia dintre corpurile de armată, preluînd el însuși controlul amănunțit. A refuzat să vorbească cu Jodl. În cele din urmă s-a certat cu toți comandanții săi supremi, cu toți șefii de stat major, cu unsprezece din cei optsprezece mareșali, cu douăzeci și unu din cei patruzeci de generali de armată și cu aproape toți comandanții din toate cele trei sectoare ale frontului rusesc.[24]

Incompetența personală a lui Hitler în conducerea campaniei n-a fost însă singurul, sau măcar principalul motiv al eșecului său în Rusia. Cauza era mai adîncă, în însăși conceperea războiului, în înseși rădăcinile întregului scop politic al lui Hitler. În atacarea Rusiei, el încerca să facă două lucruri complet diferite în același timp, să obțină o victorie militară și să pună în mișcare o imensă activitate de inginerie socială. Cele două scopuri erau reciproc incompatibile. Desigur, nu este neobișnuit ca o campanie militară să aibă și un scop politic, să fie un „război de eliberare". Asta ar fi avut sens în 1941. Stalin guverna numai prin teroare. Regimul său era universal nepopular în țară, și era urît și temut în întreaga Europă. Erau mulți în Germania, și încă și mai mulți în afara Germaniei, care voiau să vadă un război împotriva bolșevismului ca o cruciadă purtată în numele a zeci de popoare europene oprimate, de la Oceanul Înghețat la Marea Neagră, care erau prădate și exploatate de ruși pe jumătate asiatici. La Barbarossa au luat parte peste douăsprezece divizii din România, două din Finlanda, trei din Ungaria, trei din Slovacia; la care s-au adăugat mai tîrziu trei divizii italiene și una spaniolă.[25] Mulți dintre acești soldați erau voluntari. În plus, erau și mulți ruși, din țară și din străinătate, care vedeau în atacul lui Hitler o ocazie de a-și dobîndi propria liberate și de a distruge regimul care adusese peste douăzeci de ani de mizerie și costase peste 15 milioane de vieți.

Hitler s-ar fi putut așeza în fruntea unei astfel de cruciade. Dar asta ar fi însemnat să se trădeze pe sine. Nu de eliberare se ocupa el. Ca și Stalin, el se ocupa de sclavie. Accidentul rasei făcuse din ei opozanți și stîrnise regimurile lor unul împotriva celuilalt. Dar în aspectele esențiale ei erau ideologi de aceeași spiță, urmărind utopii bazate pe o împărțire fundamentală a omenirii în elite și iloți. Scopurile lui Hitler în Rusia nu erau în nici un caz idealiste. Erau în mod îngust și nemilos acaparatoare. A încercat să le

explice la 30 martie 1941, într-o întrunire a 250 de ofițeri superiori germani din toate cele trei servicii.[26] Războiul împotriva Franței, a spus el, fusese un război „convențional". La fel era întregul război împotriva Vestului. Avea un caracter militar. Se aplicau regulile războiului. Dar în Est lucrurile aveau să fie complet diferite. Împotriva Rusiei Germania avea să ducă un război total. „Avem de-a face cu un război de anihilare." Scopul campaniei avea să fie exterminarea, expansiunea și așezarea pe baze coloniale. Generalii nu par să fi sesizat enormitatea a ceea ce propunea Hitler.[27] Acest lucru nu-l surprindea. Era pregătit pentru el. Iată de ce începuse o vastă expansiune a SS-ului, care avea să îndeplinească acum adevăratul scop pentru care îl crease. A format corpuri de „specialiști", cîte 3 000, care au fost denumite *Einsatzgruppen*, și care mergeau pe urmele unităților armatei regulate, ca să înceapă cel mai îndrăzneț exercițiu de inginerie socială conceput vreodată.

Astfel, săraca, chinuita, prost guvernata Europă de Est, care suporta deja de o generație întreagă apăsarea aventurismului ideologic al lui Lenin și versiunea brutal amplificată în aspectele ei cele mai rele a lui Stalin, avea să fie teatrul încă unui experiment totalitarist.

Obiectivul militar al Barbarossei era incidental. Adevăratul scop erau exterminarea bolșevismului și a „focarului său evreiesc", achiziționarea de teritoriu pentru organizarea colonială, înrobirea maselor slave în patru „Comisariate ale Reichului" (numite Baltic, Ucrainean, „Moscovit" și Caucazian) și crearea unui sistem economic autarhic ce ar fi oferit garanții împotriva oricărei blocade pe care ar putea-o impune puterile anglo-saxone.[28]

Scopul ultim al lui Hitler era să creeze un *Volk* german de 250 milioane de oameni. El spunea că își propunea să populeze marile cîmpii de la vest de Urali cu 100 de milioane de germani. În 1941 preconiza că în următorul deceniu aveau să se mute în est primele 20 de milioane. Deși vedea clar procesul de colonizare, era destul de vag de unde aveau să vină coloniștii. Cei eligibili și dornici să se stabilească acolo, acei *Volksdeutschen* din sud-estul Europei, numărau doar cinci milioane, poate opt, cel mult. Colegul său Alfred Rosenberg se gîndea să „recruteze" scandinavi, olandezi și englezi, oarecum apropiați rasial de germani, după cîștigarea războiului. Unele aspecte ale acestui uriaș transfer de populație, care urma să fie cel mai spectaculos și mai decisiv din istorie, erau hotărîte pînă în cele mai mici amănunte. Urma să existe poligamie și o alegere liberă a femeilor pentru militarii cu decorații. Crimeea, după ce avea să fie „curățată" de slavi și evrei, avea să fie transformată într-o uriașă stațiune germană sub fostul ei nume grecesc Taurida, populată printr-un transfer masiv de țărani din Tirolul de Sud.[29] Era planificată o nouă civilizație *Volk* pe suprafețe întinse din Ucraina și din Rusia sud-europeană. După cum o descria Hitler:

> Zona trebuie să-și piardă caracterul de stepă asiatică. Trebuie să fie europenizată! „Țăranul Reichului" va locui în așezări extraordinar de frumoase. Agențiile și autoritățile germane vor avea clădiri frumoase, guvernatorii — palate. În jurul fiecărui

oraş va fi amplasat, pe o rază de 30 sau 40 de kilometri, un cordon de sate încîntătoare. [...] Iată de ce construim acum marile artere de trafic în marginea sudică a Crimeei, pînă la munţii Caucaz. În jurul acestor linii de trafic, vor fi aşezate oraşele germane, ca nişte perle într-un şirag, iar în jurul oraşelor se vor afla aşezări germane. Căci nu vom deschide un *Lebensraum* [spaţiu vital] pentru noi intrînd în vechile bordeie ruseşti uitate de Dumnezeu! Aşezările germane trebuie să fie la un nivel mult mai înalt![30]

Pe măsură ce viziunea lui Hitler se extindea, în tumultuoasele zile ale lui 1941, ea ajungea să cuprindă întreaga Europă. Belgia, Olanda, Luxemburg, întreaga Franţă la nord de Somme aveau să fie încorporate într-o Germanie Mare, numele oraşelor fiind schimbate — Nancy avea să devină Nanzig, Besançon — Bisanz. Trondheim avea să devină un oraş german important şi o bază maritimă cu 250 000 de locuitori. Alpii aveau să fie graniţa între „Imperiul German de Nord" cu o nouă capitală, „Germania", şi „Imperiul German de Sud". Papa avea să fie spînzurat în toată splendoarea sa pontificală în Piaţa San Marco. Catedrala de la Strasbourg avea să fie transformată într-un uriaş „Monument al Soldatului Necunoscut". Vor fi inventate noi recolte, precum secara perenă. El avea să interzică fumatul, să decreteze vegetarianismul obligatoriu, să „reînvie arta cimbrică a tricotatului", să numească un „Comisar Special pentru Îngrijirea Cîinilor" şi un „Secretar Adjunct pentru Apărarea împotriva Ţînţarilor şi a Insectelor"[31].

Majoritatea acestor propuneri „constructive" aveau de aşteptat. Dar din 22 iunie 1941 încolo, activitatea preliminară pentru distrugere putea începe. „Soluţia finală" pentru evrei era legată în mod organic de programul de colonizare a Rusiei. Vom analiza acest lucru în capitolul următor. În termeni militari, ceea ce a fost important în 1941 a fost decizia — concretizată prin ordinele date de Heydrich în mai şi confirmată printr-un „decret al Führerului" scutindu-i de pedeapsă pe militarii care le îndeplineau — de a cataloga oficialii comunişti împreună cu evreii, ţiganii şi „inferiorii asiatici" drept ţinte ale exterminării imediate. „Ordinul Comisarului" din 6 iunie 1941 insista că de funcţionarii sovietici „se va scăpa în principiu prin împuşcare imediată". „Îndrumările" emise chiar înainte de Barbarossa cereau „măsuri nemiloase şi energice împotriva agitatorilor bolşevici, a gherilelor, a sabotorilor, a evreilor şi eliminarea totală a oricărei rezistenţe active ori pasive"[32]. Practic, *Einsatzgruppen* au adunat toţi oamenii educaţi şi liderii sociali din zonele ocupate de germani şi au început să-i împuşte în număr mare. În 1941 au fost împuşcaţi aproximativ 500 000 de evrei ruşi europeni şi probabil tot atîţia ruşi. Otto Ohlendorf, unul dintre comandanţii de *Gruppen*, a recunoscut la Nürnberg că numai unitatea lui a ucis 90 000 de bărbaţi, femei şi copii în 1941. În iulie, poporul rus ca întreg începuse să înţeleagă faptul terifiant că se confrunta cu ceea ce părea a fi un război de exterminare.

Rezultatul a fost salvarea lui Stalin şi a regimului său. Cînd s-a hotărît Stalin în sfîrşit să vorbească poporului rus, la 3 iulie, era clar că putea trans-

forma lupta în Marele Război de Apărare a Patriei. El l-a comparat pe Hitler cu Napoleon. A cerut un război de gherilă și o vastă politică de „pîrjolire a pămîntului". Acest apel a avut unele ecouri. Pentru prima dată din 1918, a fost permisă practicarea religiei. Acesta a fost poate cel mai important factor în redescoperirea identității naționale. Unora dintre prizonierii din lagărele de concentrare li s-a îngăduit să formeze „batalioane disciplinare" de linia întîi. În *Doctor Jivago*, Boris Pasternak a făcut mai tîrziu o descriere tulburătoare a felului în care prizonierii întîmpinau războiul.[33] Stalin și-a permis chiar o ușoară „democrație" participativă, la 6 noiembrie părăsindu-și biroul boltit de la Kremlin, unde stătea cu masca mortuară a lui Lenin lîngă cot, și adresîndu-se Sovietului la adăpostul metroului moscovit. În mod tipic, a spus o minciună, cum că Rusia avea „de nu știu cîte ori mai puține tancuri decît germanii": de fapt Armata Roșie începuse cu 13 000.[34] În ziua următoare el a vorbit în Piața Roșie, invocînd sfinții și războinicii Rusiei țariste: „Imaginile bărbătești ale marilor noștri strămoși — Alexandr Nevski, Dmitri Donskoi, Kuzma Minin, Dmitri Pojarski, Alexandr Suvorov și Mihail Kutuzov — să vă inspire în acest război"![35]

Cu toate acestea, regimul a fost aproape de distrugere în noiembrie 1941. Majoritatea departamentelor guvernamentale au fost evacuate la Kuibîșev pe Volga. A avut loc o ardere generală a arhivelor care nu puteau fi transportate. O dată răspîndite veștile, au avut loc revolte. Mulțimea a dat buzna în magazinele alimentare. Activiștii de partid își rupeau carnetele și se pregăteau să se ascundă. Numai faptul că Stalin a rămas la Moscova a prevenit dizolvarea.[36]

Stalin a rămas din exact același motiv pentru care Hitler a concentrat toată puterea în propriile sale mîini: nu avea încredere în generali și voia să păstreze controlul personal al terorii. Era singurul fel în care știa să conducă. Deși a jucat cartea patriotismului pînă la capăt, el nu a slăbit niciodată apăsarea grea a fricii pe care o impunea asupra tuturor. Armata era ținută la un loc atît de legături ale spaimei, cît și ale loialității. Mîna sa dreaptă era fostul lui secretar, generalul-colonel L.J. Mehlis, acum șef al Directoratului Politic al Armatei, care dusese la bun sfîrșit mii de execuții în timpul epurărilor. Stalin îl trimisese în Finlanda în timpul dezghețului de acolo din iarna lui 1939–1940, unde îi destituise, arestase și împușcase pe comandanții slabi. Conform legii militare leniniste era un delict să fii luat prizonier. Mehlis aranjase o scenă hidoasă în martie 1940, cînd mii de prizonieri de război care se întorceau au fost întîmpinați la Leningrad cu o pancartă pe care scria „Patria își salută eroii" și au fost conduși direct în triajul de cale ferată, unde au fost urcați în vagoane de vite și trimiși în lagăre.[37] Aflați sub ordinele personale ale lui Stalin, Mehlis și comisarul său adjunct pentru Armată E.A. Șceadenko au continuat să aresteze, să închidă și să împuște ofițeri pe alese pe tot parcursul anilor 1940 și 1941. Comandantul Corpului de Armată din Vest, D.G. Pavlov, a fost ucis pentru „trădare". A mai fost un mare

val de împuşcări în octombrie 1941 şi apoi în iulie 1942, ultimul pentru a preveni o lovitură de stat.[38] De „peştii mai mărunţi" s-a ocupat o nouă şi cumplită Forţă de Securitate a Frontului, Smerş, care coopera cu batalioanele de blocare ale poliţiei din spatele frontului pentru a împiedica orice retragere. Rudele celor despre care se ştia că fuseseră luaţi prizonieri erau pasibile de condamnări la închisoare pe termen lung.[39] Cu perspectiva morţii înconjurîndu-l din toate părţile, soldatul rus de rînd nu avea de ales decît să lupte pînă la capăt.

Oricine a cărui loialitate era cîtuşi de puţin suspectă, fie şi în teorie, era tratat ca un animal. Prizonierii politici din zonele deschise avansării germane erau masacraţi.[40] Stalin s-a angajat într-o inginerie socială defensivă pe o scară doar cu ceva mai puţin ambiţioasă decît planurile sălbatice ale lui Hitler. Germanii din Republica Autonomă Germană a Volgăi, în număr de 1 650 000, au fost trimişi în Siberia. Ei au fost urmaţi de alte întregi naţiuni: cecenii, ingušii, karacii, balkarii din Caucazul de Nord, calmîcii din nord-vestul Mării Caspice, tătarii din Crimeea, meşketii de la graniţa sovieto-turcă. Unele dintre aceste crime de tip genocid au avut loc mult după ce pericolul reprezentat de germani trecuse. Cecenii au fost mutaţi abia la 23 februarie 1944, transportaţi în camioane americane furnizate pe baza Legii Împrumutului şi Concesiunii.[41]

Cruzimea lui Stalin, combinată cu nebunia lui Hitler, a asigurat supravieţuirea Uniunii Sovietice. Ca generalissimi, cei doi erau ciudat de asemănători, în indiferenţa lor totală faţă de pierderi, oricît de catastrofale, în refuzul lor de a vizita fronturile (în ambele cazuri din motive de securitate) şi în conducerea campaniilor personal. Stalin, ca şi Hitler, uneori lansa el însuşi regimente. La 30 noiembrie 1941 Stalin a primit un raport conform căruia oraşul Dedovo-Dedovsk, aflat la treizeci şi doi de kilometri vest de Moscova, căzuse. Le-a ordonat lui Jukov şi altor doi comandanţi de armate, Rokossovski şi Govorov, să adune o companie de puşcaşi şi două tancuri şi să-l recucerească personal.[42] Stalin adăuga însă o dimensiune de mister de care pînă şi suspiciosul Hitler era incapabil. Din momentul în care şi-a recăpătat cumpătul, la începutul lui iulie 1941, Stalin a început încet să acumuleze rezerve militare personale secrete: *Stavka*, pe care o comanda personal şi a cărei existenţă însăşi era ascunsă comandanţilor de armată, oricît de importanţi.[43] Sistemul leninist de control politic al armatei, cu dublele sale lanţuri de comandă, făcea posibil acest lucru. Prin urmare, în orice moment al războiului, Stalin avea propria sa armată privată, pe care o conducea personal, fie pentru a lansa atacuri neaşteptate, şi a păstra astfel controlul asupra bătăliei, fie pentru a-i ţine în şah pe propriii generali, cum făcea Hitler cu SS-ul. El îşi amintea dictonul lui Lenin: „Ariergarda instabilă a lui Denikin, Kolceak, Vranghel şi a agenţilor imperialişti le-a determinat înfrîngerea." Stalin şi-a „stabilizat" ariergarda cu *Stavka* lui, cu trupe din partid şi din NKVD şi cu o organizaţie numită *Ţentralnîi Ştab* care controla gherilele, pe care o comanda personal.[44]

În această luptă personală pentru supraviețuire, Stalin a fost în mare măsură ajutat în fiecare etapă de democrațiile occidentale. Se poate spune că, dacă politica lui Hitler a salvat regimul, Churchill și Roosevelt l-au salvat pe Stalin personal. Cînd Hitler a atacat, au existat cîteva unități lucide care au susținut că ajutorul dat de occidentali Rusiei trebuia să se bazeze pe un simplu interes material, extrem de selectiv și fără vreo angajare morală ori politică. El trebuia, după cum consemna George Kennan pentru Departamentul de Stat, „să excludă orice ne-ar putea identifica politic sau ideologic cu efortul de război rusesc". Rusia trebuia tratată mai degrabă ca un „tovarăș de drum" decît ca un „asociat politic". [45] Așa era rezonabil. Pe plan moral Stalin nu era cu nimic mai bun decît Hitler; în unele privințe era chiar mai rău. Era și un sfat practic, pentru că forma un cadru în care se puteau încheia înțelegeri și nu permitea presupunerea că Rusia va fi consultată cu privire la harta lumii postbelice.

Marea Britanie nu avea nici un fel de obligații față de Rusia. Pînă în momentul invaziei germane, regimul sovietic făcuse tot ce putuse să-l ajute pe Hitler în efortul său de război, respectîndu-și cu scrupulozitate contractele de livrări de materii prime. Chiar și la începutul lui iunie 1941 RAF încă mai contempla ideea bombardării terenurilor petroliere de la Baku, care aprovizionau *Wehrmacht*-ul.[46] Dar în acest moment Churchill era aproape disperat din cauza perspectivelor unui război pe termen lung și a posibilității unei pătrunderi reușite a germanilor în Orientul Mijlociu. Cînd Hitler s-a îndreptat în loc de asta spre Rusia, ușurarea lui a fost atît de mare încît a reacționat irațional. Iată ocazia de a combina forța industrială anglo-saxonă cu forța umană rusă, pentru a înjunghia mortal armata germană! A fost exact același impuls care crease schema Gallipoli în Marele Război, al cărei succes, mai credea el încă, ar fi schimbat întregul curs al istoriei lumii. În seara invaziei germane Churchill, fără a-și consulta Cabinetul de Război, a angajat Marea Britanie într-un parteneriat complet cu Rusia. Eden a fost și mai entuziast, sub influența secretarului său, Oliver Hervey, un intelectual prosovietic de la Cambridge care vedea în Arhipelagul Gulag un preț necesar pentru modernizarea Rusiei.[47] Ca să-și lanseze noua alianță, Churchill l-a ales ca emisar pe prietenul său Lordul Beaverbrook. El a înlăturat argumentele specialiștilor de la ambasada britanică; aceștia împărtășeau opinia lui Kennan și voiau să se tîrguiască la sînge „negociind livrarea de provizii contra informații" detaliate privind producția și resursele rusești. Beaverbrook a adoptat politica de a „da asigurări fără umbră de îndoială în privința intenției britanice și americane de a satisface nevoile Rusiei atît cît le va sta în putință, indiferent dacă rușii dădeau ceva în schimb sau nu. Avea să fie o adevărată petrecere în jurul pomului de Crăciun."[48]

Ajutoarele au fost date necondiționat, trecute direct autocrației personale a lui Stalin. Nu i s-au pus vreodată întrebări despre ce a făcut cu ele. Poporul sovietic nu a fost niciodată informat oficial despre existența lor. Astfel,

Marea Britanie şi America au furnizat mijloacele prin care Stalin şi-a consolidat puterea personală, iar el le-a plătit în moneda ieftină a vieţilor soldaţilor săi. Churchill şi Roosevelt erau mulţumiţi de acest aranjament. Printre talentele lui Stalin se afla o capacitate infinită de a poza în moderat. L-a servit foarte mult în perioada 1921–1929, cînd şi-a croit drum pas cu pas spre postura de eminenţă solitară. El era mereu moderatul pe-atunci, confruntîndu-se pe rînd cu „extremiştii" de ambele orientări. Poza şi acum în moderat. Churchill şi Eden, Roosevelt şi trimisul său Averell Harriman, acceptau cu toţii ideea că Stalin era un om de stat de centru care, cu o dificultate considerabilă, îşi ţinea în frîu adepţii violenţi şi fanatici. Stalin hrănea această iluzie aruncînd cîte un indiciu mascat. (Destul de ciudat, şi Hitler, care folosise aceleaşi tactici în trecut, fusese crezut, la fel şi Mussolini.)[49] Astfel, Stalin şi autocraţia sa au fost singurii beneficiari ai ajutorului democratic.

Cît de important a fost ajutorul occidental pentru supravieţuirea sovieticilor nu se va putea determina pînă cînd cercetătorii nu vor avea acces la arhivele sovietice. În condiţii atent controlate, Stalin a primit informaţii spectaculos de amănunţite despre pregătirile şi planurile germane privind Frontul de Est prin sistemul de spionaj Enigma/Ultra.[50] Aceasta a avut importante repercusiuni directe asupra campaniei din 1942 încolo şi a facilitat victoriile spectaculoase din 1943–1944, care se consideră că sînt meritul lui Stalin. De o importanţă mai mare în primul caz au fost însă proviziile militare trimise la Arhanghelsk şi Murmansk în prima toamnă a invaziei, ceea ce a făcut posibilă ofensiva lui Stalin din 6 decembrie şi a echilibrat balanţa în acea primă iarnă disperată. Ele au inclus 200 de avioane de vînătoare moderne, menite iniţial bazei extrem de vulnerabile din Singapore a britanicilor, care practic nu avea nici un avion de vînătoare modern. Virarea acestor avioane (plus tancuri) către Rusia a pecetluit soarta Singaporelui.[51] Astfel, printr-una din marile ironii ale istoriei, Churchill, ultimul imperialist britanic important, s-ar putea să fi sacrificat un imperiu liberal ca să menţină unul totalitar.

Deschiderea contraofensivei sovietice la 6 decembrie 1941 a marcat punctul în care Hitler a pierdut controlul războiului. El dominase politica internaţională de cînd intrase în Renania în 1936, ţinînd mereu iniţiativa numai în propriile-i mîini. Acum, dintr-o dată, era mai degrabă în slujba evenimentelor decît stăpînul lor. Poate recunoscînd conştient acest fapt sumbru — sau poate ca să-l ascundă — a luat cinci zile mai tîrziu o decizie atît de cutremurător de nebunească încît friza imposibilul.

Unul dintre principalele mistere ale întregii cariere a lui Hitler este faptul că nu a reuşit să-şi coordoneze planurile de război cu japonezii. Erau aliaţi încă de la Pactul Anti-Comintern de la 25 noiembrie 1936. Ca puteri „sărace" cu ţeluri expansioniste, ele aveau multe în comun, inclusiv o capacitate militară pe termen scurt de o extraordinară vehemenţă şi slăbiciuni logistice pe termen lung aproape inseparabile (nici una nu avea petrol sau acces

la acesta). Ca oricare dintre ele să reușească, trebuia să acționeze împreună. Cu toate acestea, nu au făcut-o. Hitler a prevenit Japonia doar cu două zile înainte despre pactul său cu Stalin din august 1939, deși răsturna cu totul angajamentele Anti-Comintern.[52] Cînd a decis să-și schimbe politica în 1941, i-a făcut pe japonezi să pară și mai ridicoli. Știa că elita conducătoare japoneză era împărțită între o strategie „nordică" de atacare a Rusiei și o strategie „sudică" împotriva vechilor imperii. Japonia a semnat Pactul Axei la 27 septembrie 1940. Dacă Hitler intra mai întîi în Orientul Mijlociu împotriva Marii Britanii în 1941, atunci o strategie japoneză „sudică" era în avantajul său. Dacă, așa cum a hotărît în cele din urmă, pornea mai întîi împotriva Rusiei, atunci interesul său era să convingă Japonia să opteze pentru un atac nordic. La începutul lui aprilie 1941 ministrul de Externe japonez, Matsuoka Yosuke, care era ferm pro-Axă, se afla la Berlin. Hitler nu i-a spus nimic despre planul său de a ataca Rusia. Matsuoka s-a dus de la Berlin la Moscova și la 13 aprilie a semnat un pact de neutralitate cu Stalin, făcînd astfel loc unei strategii „sudice". Cînd opt săptămîni mai tîrziu Hitler a invadat Rusia, Matsuoka a mărturisit naiv colegilor săi: „Am încheiat un pact de neutralitate pentru că am crezut că Germania și Rusia nu vor intra în război una cu alta. Dacă aș fi știut că vor intra în război [...] n-aș fi încheiat pactul de neutralitate."[53] De atunci înainte Japonia a mers pe calea unei strategii „sudice", iar în octombrie spionul lui Stalin, Sorge, i-a spus acestuia că putea să-și mute în siguranță cîteva din cele douăzeci de divizii din Est pe frontul de Vest, unde au ajuns la timp pentru contraofensiva din decembrie.

În ciuda acestui fapt, Hitler a făcut loc atacului japonez asupra Americii permițîndu-i lui Ribbentrop, la 21 noiembrie, să dea Japoniei asigurări că Germania i se va alătura în războiul cu SUA chiar dacă Pactul Axei nu îi cerea acest lucru.[54] Din punctul de vedere al lui Hitler, atacul-surpriză al japonezilor asupra Marii Britanii și Americii, pe 8 decembrie la ora 2 a.m., nu ar fi putut fi mai prost planificat, căci a venit la numai două zile după vestea sinistră a ofensivei staliniste. Totuși, pe 11 decembrie Hitler a declarat război Americii. Ribbentrop l-a convocat pe însărcinatul cu afaceri american, Leland Morris, l-a ținut în picioare, i-a rostit un discurs furibund și în cele din urmă i-a strigat: „*Ihr Präsident hat diesen Krieg gewollt; jetzt hat er ihn*!" (Președintele vostru a vrut acest război; acum îl are), apoi a ieșit tropăind.[55]

De fapt este cît se poate de improbabil că Roosevelt ar fi putut convinge Congresul să facă război cu Germania dacă Hitler n-ar fi luat inițiativa, și încă și mai puțin să acorde prioritate înfrîngerii naziștilor. La 22 iunie 1941 Hitler a făcut un pariu uriaș care nu i-a ieșit, și de atunci înainte cel mai bun rezultat al războiului la care putea spera era o remiză. Dar la 11 decembrie 1941 a luat o decizie care i-a pecetluit înfrîngerea. Singurul avantaj pe termen scurt pe care l-a cîștigat a fost șansa de a-și lansa ofensiva submarină în Atlantic înainte ca America să fie organizată pentru a o întîmpina. El i-a

spus lui Ribbentrop: „Principalul motiv [pentru război] este că SUA deja trage în navele noastre."[56] Dar faptul că Hitler nu crease flota de 100 de submarine oceanice pe care o ceruseră amiralii săi în 1939 a slăbit această lovitură preemtivă; doar șaizeci erau disponibile în decembrie 1941, restul au fost gata abia la sfîrșitul lui 1942, pînă atunci contramăsurile Aliaților făcînd imposibilă o victorie a germanilor în Atlantic. În toate celelalte aspecte, pe termen scurt și încă și mai mult pe termen lung, războiul cu America a fost spre dezavantajul covîrșitor al Germaniei. Gestul lui Hitler n-a fost altceva decît o bravadă. El a spus Reichstagului: „Întotdeauna noi vom lovi primii. Vom negocia întotdeauna prima lovitură." Era o încercare de a-i convinge pe germani, lumea, poate chiar pe el însuși că el, cel mai mare om de stat din Europa, mai era încă în poziția de a dicta evenimentele mondiale. A obținut contrariul, semnalînd sfîrșitul hegemoniei europene și introducînd epoca superputerilor extraeuropene.

Intrarea Japoniei în conflict a fost la fel de lipsită de perspectivă. Dar fundalul ei era mai complicat. Conținea elemente a ceea ce am putea numi isterie rațională. După cum spunea ambasadorul american Joseph Grew, „o psihologie națională a disperării se transformă în hotărîrea de a risca totul"[57]. Japonezii erau stînjenitor de conștienți de raza scurtă a forței lor în război, ilustrată de războiul ruso-japonez din 1904–1905, care a început cu strălucite victorii japoneze dar s-a transformat într-un război de uzură din care Japonia a fost, de fapt, salvată de intervenția Marilor Puteri. Războiul cu China, început în 1937, se dovedise o iluzie similară. Pînă în 1940 Japonia ocupase toate marile orașe ale Chinei, acaparase sectorul modern al economiei acesteia și îi controla principalele căi ferate, drumuri și comunicații fluviale: deși războiul se terminase fără un învingător, China era de necucerit, toate problemele economice ale Japoniei rămîneau — și fuseseră, de fapt, agravate de efortul luptei cu China. Nu Japonia înghițise China, cum preziseseră capetele înfierbîntate ale armatei, ci China, în imensa, mocirloasa-i neajutorare, înghițise Japonia. Aproape neapăratele imperii francez, britanic și olandez din sud-estul Asiei și Indii, Filipinele americane, vastitatea Pacificului ofereau tentații și pericole similare. Acest lucru nu a scăpat nici măcar inteligenței limitate a lui *Tenno* Hirohito. Cînd, la 5 septembrie 1941, cei doi șefi de stat major, generalul Sugiyama și amiralul Nagano, i-au spus că strategia „sudică" putea fi realizată într-un război de nouăzeci de zile de cuceriri fulgerătoare, el a răspuns că Sugiyama spusese același lucru și despre războiul cu China, acum vechi de trei ani și neterminat. Sugiyama: „China e un continent. «Sudul» constă mai mult în insule." *Tenno*: „Dacă interiorul Chinei e uriaș, nu e Oceanul Pacific și mai mare? Cum poate fi sigur că războiul se va sfîrși în trei luni?"[58]

Această întrebare nu a primit răspuns. După cum zicea amiralul Nagano: „Dacă mi se spune să lupt indiferent de consecințe, mă voi dezlănțui considerabil șase luni sau un an. Dar nu am absolut nici o încredere în al doilea

şi al treilea an."[59] Cel mai capabil dintre comandanţii maritimi, amiralul Yamamoto, spunea că Japonia nu putea spera să cîştige un război împotriva Marii Britanii şi Americii, oricît de spectaculoase ar fi victoriile ei iniţiale. Colonelul Iwakuro, un expert în logistică, spunea la una dintre „conferinţele de legătură", unde se întîlneau principalii şefi ai armatei şi guvernului, că diferenţele între producţia americană şi japoneză erau după cum urmează: oţel douăzeci la unu, petrol o sută la unu, cărbune zece la unu, avioane cinci la unu, nave două la una, forţă de muncă cinci la una, în general zece la unu. Cu toate acestea, să exprimi astfel de opinii, chiar şi în cadrul privilegiat secret al conferinţei de legătură, însemna să rişti asasinarea sau destituirea. Era contrar relativului cod al „onoarei", acum impulsul dominant în viaţa publică japoneză. După ce Yamamoto şi-a exprimat părerea, a trebuit să i se dea o comandă pe mare pentru a fi scos din raza asasinilor. Colonelul a fost imediat trimis în Cambodgia. Ambasadorul Grew raporta (22 octombrie 1940) că împăratului i s-a spus clar că va fi asasinat dacă se va opune politicii de război.[60]

Rezultatul a fost precipitarea la putere a celor nechibzuiţi, ba chiar instabili emoţional, precum Matsuoka. Acest om fusese şeful căilor ferate manciuriene, figură proeminentă în reţeaua economico-militară care a provocat războiul cu China şi a profitat de pe urma lui. El întruchipa de fapt ceea ce avea să devină mai tîrziu conceptul în mare măsură mitic al „complexului militar-industrial". El a fost cel care a dat „strategiei sudice" un soi de raţionalitate politică şi economică, inventînd sintagma „Marea Sferă de Co-Prosperitate Est-Asiatică".[61] El rezuma schizofrenia Japoniei, incompatibilitatea absolută dintre nou şi vechi, dintre Est şi Vest, combinînd catolicismul şi şintoismul, tehnicile economice sofisticate cu barbarismul pur. I-a displăcut profund cînd, după semnarea acordului cu Rusia, Stalin (tipic pentru el) a valsat cu el prin încăpere spunînd „Sîntem toţi asiatici aici — toţi asiatici!" Hitler i-a spus lui Mussolini, plin de suspiciuni, că Matsuoka, deşi creştin, „aducea jertfe zeilor păgîni" şi îmbina „ipocrizia unui misionar american cu iscusinţa unui japonez asiatic". Roosevelt, care, datorită „Operaţiunii Magic" care a spart codurile japoneze, a citit unele dintre mesajele lui Matsuoka, le considera „produsele unei minţi profund tulburate". Această părere era împărtăşită şi de colegii lui Matsuoka. După o conferinţă de legătură ministrul Marinei a întrebat: „Ministrul de Externe e nebun, nu-i aşa?"[62]

În atmosfera de anarhie eroică ce guverna în Japonia însă, nebunia trecea aproape neobservată. O dată angajată în campania chineză, Japonia devenise izolată moral de restul lumii. Distrugerea Franţei de către Hitler a înclinat balanţa în favoarea ispitei. După cum spunea ambasadorul britanic, Sir Robert Craigie, „cum ar putea Japonia să se aştepte ca Hitler să împartă prada cu ea dacă nu a luat parte activă la jaf?"[63] Acestea au fost premisele Pactului Tripartit cu Germania şi Italia semnat de Matsuoka în septembrie 1940. Felul în care era hotărîtă politica japoneză inhiba orice

discuții rezonabile. Democrația fusese ucisă în 1938. Partidele au fost abolite în 1940, fiind înlocuite de Asociația de Asistență în Guvernarea Imperială.[64] Cabinetul a încetat să funcționeze în chestiuni importante. Deciziile ar fi trebuit să se ia în conferințele de legătură, la care participau *Tenno*, premierul și ministrul de Externe, cei doi miniștri militari (uneori și șefii de stat major) și doi miniștri de curte. Dar serviciile militare nu aveau încredere în politicieni — fiecare își avea propria rețea diplomatică prin atașați militari — și nici unul în altul.

Tojo, ministrul de Război din 1940, și-a ascuns planurile de marină, pe care o considera laşă și nedemnă de încredere. A căutat să se strecoare și să se informeze prin birouri duble. Astfel a devenit ministru de Interne, ministru de Externe în iulie 1941 (cînd Matsuoka a fost înlăturat în urma invaziei naziste în Rusia) și în sfîrșit prim-ministru la 18 octombrie. Chiar și așa, el nu a știut nimic de planul marinei cu privire la Pearl Harbor decît cu numai opt zile înainte de a fi pus în practică. Era, de fapt, imposibil pentru oricine să exercite un control central efectiv fără a adopta o postură arogantă care invita la asasinarea imediată. Este semnificativ faptul că Tojo, susținător fervent al „strategiei sudice" — i se spunea „Briciul" —, a devenit mult mai puțin agresiv după ce și-a luat în primire funcția de prim-ministru și a denunțat planul Pearl Harbor (cînd a aflat de el) ca „absolut inadmisibil, fiind în contradicție cu procedura acceptată [...] aducînd prejudicii onoarei și prestigiului național"[65]. Cu toate acestea războiul, ca și planul, au mers înainte tot așa.

Conferințele de legătură inhibau sinceritatea. Împăratul-Zeu stătea între două făclii perene, pe o estradă în fața unui ecran auriu, simplii muritori fiind așezați la două mese acoperite cu brocart, așezate în unghi drept față de el.[66] Trebuia folosit un limbaj arhaic de curte special. *Tenno* își putea exprima aprobarea bătînd cu sigiliul său de aur. În mod normal el nu vorbea; sau dacă vorbea era împotriva protocolului să i se noteze cuvintele, așa că dovezile scrise lipsesc. O dată (6 septembrie 1941) a emis un avertisment citind un poem plin de aluzii scris de bunicul său. Nu i se permitea să pună întrebări sau să exprime opinii: acest lucru îl făcea în locul lui președintele Consiliului, pe baza a ceea ce credea că intenționa *Tenno* să spună.[67] Adesea adevăratele decizii, dacă se luau vreunele, se luau în negocieri bilaterale făcute în șoaptă, ori pur și simplu acționa fiecare după cum credea că e mai bine.

Conferința de la 19 septembrie 1940, cînd a fost aprobată alianța cu naziștii, a arătat tot ce avea sistemul mai rău. După aceea, Hirohito a numit-o „momentul adevărului" și a spus că faptul că nu încălcase protocolul și nu-și exprimase obiecțiile a fost „o crimă morală". Instabilul Matsuoka a adoptat această opinie chiar înainte de Pearl Harbor, s-a dus la *Tenno* să-și mărturisească „greșeala cea mai mare", a avertizat asupra „calamității" și a izbucnit în lacrimi.[68] Toți considerau sistemul intolerabil și asta le dădea impulsul de a evada într-o activitate furibundă — totdeauna atrăgătoare pen-

tru nerăbdătorii japonezi. Tojo, în frustrarea lui, a început să meargă călare prin piețele din Tokyo și ca răspuns la plîngerile pescarilor că nu aveau benzină pentru bărci, el striga: „Munciți mai mult, munciți mai mult!" El a spus unui coleg: „Sînt vremuri cînd trebuie să avem curajul de a face lucruri extraordinare, precum a sări cu ochii închiși din balconul templului Kiyomizu!"[69]

A sări legat la ochi dintr-un templu este, de fapt, o imagine exactă a deciziei japonezilor de a intra în război. Procesele-verbale ale conferințelor politice revelează patru lucruri: că toți conducătorii japonezi credeau că trebuiau să obțină accesul la Asia de Sud-Est și la materiile ei prime pentru a supraviețui; că Japonia era încolțită de America și Marea Britanie; că exista o disponibilitate generală de a risca, așa încît simpla deconsiliere nu funcționa; și că exista o disponibilitate la fel de mare de a discuta consecințele eșecului. Cînd Germania a eliminat Franța, japonezii au cerut și au obținut aerodromuri în Indochina: asta a provocat primele sancțiuni economice americane. În această etapă numai armata dorea în mod hotărît războiul. În 1941 Indochina era ocupată, iar la 28 iulie America a aplicat sancțiuni totale, inclusiv la petrol. Asta, de fapt, a adus lucrurile într-un punct critic. De atunci înainte, Japonia și-a redus rezervele de petrol cu 28 000 de tone pe zi și singura ei perspectivă de a le recupera era să captureze Indiile de Est olandeze. Marina insista că ori se negocia o înțelegere, ori se declara război. După cum spunea Nagano: „Marina consumă patru sute de tone de petrol pe oră. [...] Vrem să se decidă într-un fel sau altul repede."[70]

Ar fi putut America „liniști" Japonia cu succes? A vrut s-o facă? Comandanții militari, generalul Marshall și amiralul Stark, au vrut, neîndoielnic, fiindcă erau de părere că distrugerea forței germane trebuie să aibă prioritate și aveau nevoie de timp ca să întărească apărarea Filipinelor și a Malayei. Spre deosebire de partea japoneză, unde militarii îi împingeau pe civili la război, ei încercau să exercite constrîngeri asupra administrației Roosevelt.[71] Roosevelt însuși era pasionat prochinez. Am putea spune că a fost un membru fondator al „Lobby-ului Chinez", care își manifesta deja zgomotos existența în 1940 și din care făceau parte amicii săi Harry Hopkins și Henry Morgenthau. El crezuse multă vreme în existența unui secret (de fapt mitic) „plan de cucerire" pe o sută de ani pe care japonezii l-ar fi schițat în 1889.[72] În contrast cu refuzul său de a acționa pe scară europeană, Roosevelt avusese întotdeauna intenții agresive în Asia, propunînd Marii Britanii o blocadă totală a Japoniei încă în decembrie 1937. Ostilitatea față de Japonia, după cum el știa, a fost întotdeauna răspîndită în America. El considera războiul cu Japonia inevitabil și, spre deosebire de ofițerii superiori, vedea anumite avantaje în precipitarea lui. Dintotdeauna prosovietic, belicozitatea sa a crescut drastic o dată ce Rusia a intrat în război. Colegul său apropiat, Secretarul de Interne Harold Ickes, îi scria a doua zi după ce Rusia fusese invadată:

> Embargoul petrolului impus Japoniei ar fi cea mai populară mișcare pe care ai putea-o face, în toate zonele țării. Ar putea rezulta din acest embargo impus Japoniei o situa-

ție care ar face intrarea în război în mod eficient nu numai posibilă, ci și ușoară. Iar dacă am fi atrași astfel în mod indirect în război am evita criticile că am fi intrat ca aliat al Rusiei comuniste.[73]

Interceptările „magice" l-au sprijinit pe Roosevelt în politica sa de război pentru că au arătat limpede că, în lungile negocieri care au urmat embargoului petrolului și au durat pînă la atacul japonezilor, Japonia a practicat în mod constant înșelăciunea, în timp ce-și pregătea agresiunea. Dar interceptările nu spuneau totul. Dacă Roosevelt și Cordell Hull ar fi avut stenogramele conferințelor de legătură, ar fi sesizat confuzia și îndoielile agonizante care se aflau în spatele politicii japoneze. La conferința de legătură de la 1 noiembrie, unde s-a luat decizia finală de intrare în război (în timp ce negocierile ar fi continuat), nivelul dezbaterilor strategice nu a fost prea înalt:

Ministrul de Finanțe, Kaya: Dacă continuăm ca în prezent fără război, și peste trei ani flota americană vine și ne atacă, are marina vreo șansă de a cîștiga sau nu? (*Întrebare pusă de mai multe ori.*)
Șeful statului major al Marinei, Nagano: Nu știe nimeni.
Kaya: Va veni flota americană să ne atace sau nu?
Nagano: Nu știu.
Kaya: Eu nu cred că vine.
Nagano: Am putea să evităm războiul acum, și să-l pornim peste trei ani. Sau putem să pornim războiul acum și să ne gîndim care va fi situația peste trei ani. Cred că ar fi mai ușor să ne angajăm într-un război acum.[74]

Marina și armata au arătat clar ce intenționau să facă în etapele inițiale ale războiului, care avea să dureze între trei și șase luni. Planurile de după aceea și mijloacele de a le pune în practică erau din ce în ce mai vagi. Necesitățile de oțel calculate independent de marină și de armată, de exemplu, aveau sens pentru fiecare numai dacă ale celeilalte erau reduse pînă la un punct în care ar fi devenit imposibilă continuarea războiului.[75] După încheierea operațiunilor inițiale, exista intenția teoretică de a porni împotriva Indiei și Australiei. Dar nu exista nici un plan pentru invadarea Americii, eliminarea ei din război sau distrugerea capacității ei de a-l purta. Pe scurt, nu exista nici un fel de plan strategic pentru cîștigarea războiului. În schimb, exista presupunerea optimistă că, într-un anumit stadiu, America (și Marea Britanie) ar negocia o pace de compromis.

Chiar și la nivel tactic, exista o gaură uriașă în planul japonez de război. Marina neglijase aproape complet submarinele, atît în apărare cît și în atac. „Strategia sudică" a armatei se baza pe răspîndirea resurselor sale pentru a ocupa mii de insule întinse pe milioane de kilometri pătrați de ocean, toate trebuind să fie aprovizionate pe mare. Disprețul față de submarine însemna că marina nu avea mijloacele de a asigura aceste aprovizionări; sau, invers, de a-i împiedica pe Aliați să-și transporte propriile provizii. Ultima omisiune însemna că, pe termen lung, Japonia nu putea împiedica America să dezvolte o strategie de cîștigare a războiului. Avînd în vedere imensa pre-

ponderență industrială a Americii, nu exista astfel nici un motiv real pentru care ea ar încerca să urmărească o pace de compromis, oricît de spectaculos ar fi fost succesul inițial al Japoniei. Privită logic, așadar, decizia Japoniei de a intra în război nu avea nici un sens. Era un *hara-kiri*.

Mai mult, împrejurările atacului japonez ar fi putut fi menite să provoace intransigența americanilor. În toate calculele făcute de ei din 1937 încolo, Roosevelt și consilierii săi au presupus că furia atacurilor japoneze avea să se îndrepte asupra posesiunilor britanice și olandeze. Era adevărat, și Filipinele puteau fi supuse riscului. Dar ideea unui atac la Pearl Harbor nu pare să fi fost vreodată luată în considerație. Ambasadorul Grew raportase (27 ianuarie 1941): „Se vorbește mult prin oraș despre faptul că japonezii, în cazul unei rupturi cu SUA, au de gînd să încerce un atac prin surprindere la Pearl Harbor." Nimeni nu l-a băgat în seamă.[76] Totuși ideea plutea în aer din 1921, cînd corespondentul naval al ziarului *Daily Telegraph*, Hector Bywater, a scris articolul „Sea Power in the Pacific" („Forța maritimă în Pacific"), extins mai tîrziu într-un roman, *The Great Pacific War (Marele război în Pacific*, 1925). Marina japoneză tradusese și inclusese romanul în programa Colegiului său Militar.[77] Ideea a rămas în amorțire pînă cînd Yamamoto a devenit atît de impresionat de progresele în instrucția cu portavioane încît a decis că era fezabilă. Între timp, fusese dezvoltat conceptul unei serii de debarcări forțate la tropice de către un fanatic ofițer de stat major, colonelul Masanobu Tsuji, atît de plin de șintoism încît încercase să arunce în aer cu dinamită un prim-ministru și arsese efectiv pînă în temelii un bordel plin de ofițeri din pură indignare morală. Ideile lui pentru invadarea Malayei, a Filipinelor, a Indiilor de Est olandeze și a altor ținte necesitau eliminarea flotei americane din Pacific în perioada debarcărilor. Acest plan, la rîndul său, oferea un fel de virtute strategică proiectului Pearl Harbor: flota americană avea să fie distrusă ancorată, și în timp ce era reconstruită, Japonia ar fi pus mîna pe întreg sud-estul Asiei. Planul Pearl Harbor, care însemna circulația neobservată a unei uriașe forțe de portavioane pe mii de kilometri de ocean, a fost cea mai îndrăzneață și mai complexă schemă de acest fel din istorie, implicînd crearea unei rețele de spionaj speciale, a unor noi mijloace de alimentare cu combustibil pe mare, a unor noi torpiloare și obuze care să străpungă blindatele și a unor programe de instrucție de o intensitate și elaborare nemaiîntîlnite pînă atunci. Ultima conferință de planificare de la Colegiul Naval de lîngă Tokyo, la 2 septembrie 1941, a fost prodigioasă în analele marinei, căci a discutat atacuri și debarcări pe milioane de kilometri pătrați, implicînd întreaga fază ofensivă a războiului pe care Japonia intenționa să-l lanseze.

Toată această ingeniozitate nu a folosit însă la nimic. Războiul în Orientul Îndepărtat a început pe 7 decembrie la 1.15 a.m. cu un bombardament maritim al zonei de debarcare malayene, atacul de la Pearl Harbor urmînd două ore mai tîrziu. Asaltul de la Pearl Harbor a fost o surpriză tactică totală. Toate

avioanele, minus douăzeci şi nouă, s-au întors la portavioanele lor şi flota s-a îndepărtat în siguranţă. Dar rezultatele, deşi au părut spectaculoase la momentul acela, au fost slabe. Vreo optsprezece nave de război au fost scufundate sau avariate grav, dar cele mai multe în apă puţin adîncă. Au fost scoase şi reparate şi aproape toate au revenit în serviciul activ la timp pentru a lua parte la operaţiunile importante; pierderile de oameni instruiţi au fost relativ mici. Din fericire, transportoarele americane erau plecate pe mare în momentul atacului, iar comandantul militar japonez, amiralul Nagumo, avea prea puţin combustibil ca să le caute şi să le scufunde, aşa că au scăpat complet. Bombardierele lui nu au reuşit să distrugă nici rezervoarele de motorină pentru nave, nici adăposturile pentru submarine, aşa că atît submarinele cît şi transportoarele — acum principalele arme în războiul maritim — au putut să fie reîncărcate şi să opereze imediat.

Toate acestea constituiau un rezultat slab pentru riscul politic de a ataca mişeleşte o naţiune uriaşă, profund moralistă, precum Statele Unite înainte de declararea oficială a războiului. Poate că nu aceasta a fost intenţia japonezilor (încă se mai discută), căci aranjamentele lor au constituit un amestec tipic de uluitoare eficienţă şi inexplicabilă harababură. Dar acesta a fost efectul. Secretarul de Stat Hull ştia totul despre atacul de la Pearl Harbor şi despre ultimatum în momentul în care cei doi trimişi japonezi i-au înmînat mesajul, la ora 2.20 p.m., şi îşi repetase micul verdict istoric (era judecător în Tennessee): „În toţi cei cincizeci de ani ai mei de serviciu public nu am văzut niciodată un document mai plin de minciuni şi distorsiuni infame la o scară atît de uriaşă, încît nu mi-am imaginat niciodată pînă azi că vreun guvern de pe planeta asta ar fi capabil să le pronunţe.“ Apoi, adresîndu-se diplomaţilor care plecau: „Ticăloşilor şi căcănarilor!“[78] Astfel America, pînă atunci rămasă deoparte datorită depărtării la care se afla, diversităţii ei rasiale şi conducerii ei temătoare, a devenit pe loc unită, furioasă şi pornită pe un război total, cu toată forţa ei ofensată. Declaraţia nesăbuită a lui Hitler din săptămîna următoare a atras măsura deplină a acestei forţe asupra propriei sale ţări.

La conferinţa de legătură din 5 noiembrie 1941, şeful statului major al armatei, generalul Sugiyama, spusese despre vasta serie de operaţiuni ofensive pe care Japonia îşi propunea să le întreprindă: „Va dura cincizeci de zile să încheiem operaţiunile din Filipine, o sută de zile în Malaysia şi cincizeci de zile în Indiile de Est olandeze [...] toate operaţiunile se vor încheia în cinci luni de la începerea războiului... am putea să suportăm un război prelungit dacă am putea aduce sub controlul nostru baze militare importante precum Hong Kong, Manila şi Singapore şi zone importante în Indiile de Est olandeze.“[79] Faptul că toate aceste ţinte ambiţioase au fost atinse şi totuşi rezultatul net nu a avut mare legătură cu capacitatea Japoniei de a cîştiga războiul sau măcar de a forţa o remiză spune multe despre fragilitatea fundamentală a întregului plan de război japonez. Este semnificativ că, la

conferință, hărțile Indiei și Australiei, țintele ultime, nu au fost nici măcar expuse; și nu s-a făcut nimic pentru a instrui tehnicieni ca să exploateze în mod eficient terenurile petrolifere din Sumatra.

Singapore a capitulat pe 15 februarie 1942; Indiile de Est olandeze pe 8 martie; Filipinele pe 9 aprilie; Corregidor pe 6 mai; doar cu o săptămînă înainte japonezii luaseră Mandalay, în Burma Superioară. Prețul material net al acestor victorii uluitoare a fost de 100 de avioane, cîteva distrugătoare și doar 25 000 de tone din prețioasa flotă japoneză. Dar succesul fusese însoțit și de mult noroc. Distrugerea prin lovituri aeriene, la 10 decembrie 1941, a navelor *Prince of Wales* și *Repulse*, care s-au scufundat în ape adînci cu aproape întregile lor echipaje experimentate, a fost o victorie navală mai mare decît Pearl Harbor, nu în ultimul rînd pentru că a demoralizat garnizoana Singapore–Malaysia. Marea fortăreață, ale cărei lipsuri erau un monument al economiilor de apărare interbelice, al amînărilor și veleitarismului, ar fi supraviețuit dacă generalul Percival, comandantul britanic, și generalul Gordon Bennett, care îi comanda pe australieni, ar fi dat dovadă de mai mult spirit combativ. Generalul Tomoyuki Yamashita, care comanda forțele de atac japoneze, a recunoscut după război că strategia sa a fost „o cacealma, o cacealma care a funcționat". Era în aceeași criză de apă, benzină și muniții ca și Percival, care și-a explicat prin asta capitularea. Nici unul dintre tunurile japoneze nu mai avea mai mult de o sută de salve. Japonezii credeau că, dacă garnizoana ar mai fi rezistat încă o săptămînă, campania lor probabil va fi eșuat. Churchill îi dăduse instrucțiuni precise mareșalului Wavell, comandantul regiunii, să „se lupte pentru întreaga insulă pînă cînd fiecare unitate și fiecare bastion va fi distrus. În cele din urmă orașul Singapore trebuia transformat într-o citadelă și apărat pînă la moarte". Dar Wavell, el însuși un defetist melancolic, nu i-a transmis destul de ferm aceste hotărîri apaticului Percival.[80] Capitularea principalelor forțe din Filipine a fost de asemenea un act laș, înfăptuit împotriva instrucțiunilor comandantului suprem. Îngustimea victoriilor japoneze arăta că, pînă și în această etapă timpurie, ei presau pînă la limita resurselor lor fizice.

Ideea unei strategii globale nazisto-japoneze a dispărut la începutul verii. La 18 ianuarie 1942 germanii și japonezii semnaseră un acord militar conform căruia linia de 70 de grade longitudine le definea sferele respective de operațiuni. S-a pomenit vag despre întîlnirea în India.[81] Armatele lui Hitler nu au ajuns însă pe teritoriul asiatic decît abia la sfîrșitul lui iulie. La vremea aceea japonezii, blocați la porțile Indiei, se deplasaseră la începutul lui iunie în direcție opusă, operînd în Insulele Aleutine în drum spre Alaska — limita cea mai îndepărtată a cuceririlor lor. Ei suferiseră deja două înfrîngeri catastrofale. La 7–8 mai o armată de invazie japoneză care se îndrepta spre Port Moresby, în Noua Guinee, a fost atacată pe rază lungă de transportoarele americane din Marea de Coral și a fost atît de grav lovită încît a trebuit să se întoarcă acasă — prima răsturnare majoră după cinci

luni de triumfuri neîntrerupte. La 3 iunie o altă armată de invazie care se îndrepta spre Insula Midway a fost depăşită şi înfrîntă, pierzînd patru portavioane şi floarea forţelor aeriene navale japoneze. Faptul că a fost obligată să se întoarcă în apele japoneze a arătat că Japonia pierduse de fapt controlul aerian şi maritim asupra Pacificului.[82] După şase luni de război, Yamamoto s-a simţit obligat să-şi liniştească personalul: „Mai sînt opt portavioane în flota unită. Nu trebuie să ne pierdem cu firea. În luptă, ca şi în şah, numai un prost îşi permite o mişcare nesăbuită din disperare."[83] Dar atît întregul război cît şi insistenţa lui Hitler de a lua parte la el au fost mişcări disperate. Cu un an înainte, Hitler părea a controla tabla de şah europeană, aşa cum Japonia o controla pe cea est-asiatică. O dată uniţi în lupta comună de acaparare globală, au revenit rapid la statutul a două puteri de mărime medie, zbătîndu-se cu disperare împotriva forţei înspăimîntătoare a imensităţii economice şi demografice. Dezechilibrul era evident la sfîrşitul lui 1941. La 3 ianuarie 1942 Hitler i-a mărturisit ambasadorului japonez, generalul Hiroshi Oshima, că încă nu ştia „cum putea fi înfrîntă America"[84]. Nu era singurul: nici japonezii nu ştiau. În 1945 generalul Jodl a afirmat că, „de la începutul lui 1942 încoace", Hitler a ştiut că „victoria nu mai putea fi obţinută"[85]. Ceea ce nu sesiza atunci, dar 1942 a arătat dureros de clar, era că uriaşa coaliţie pe care o ridicase împotriva lui şi a celor doi aliaţi ai săi era decisiv superioară, nu numai în oameni şi materiale ci şi în tehnologie. Adevărata semnificaţie a bătăliei din Midway, de exemplu, a constat în aceea că ea a fost cîştigată în principal de succesul Aliaţilor în spargerea de coduri. În lansarea războiului, germanii şi japonezii au împins lumea dincolo de răscruce într-o eră nouă care scăpa controlului lor sau al oricui altcuiva, plină de minuni şi de orori de nerostit.

12

Supraputere și genocid

La începutul lui aprilie 1943 americanii au hotărît să-l omoare pe amiralul Yamamoto, maestrul spiritual al marinei japoneze. Ei simțeau că superioritatea morală covîrșitoare a cauzei lor le dădea acest drept. Din întîmplare, Yamamoto nu crezuse niciodată că Japonia ar fi putut cîștiga fără intervenția miraculoasă a lui Dumnezeu. El i-a spus șefului său de stat major chiar înainte de Pearl Harbor: „Singura problemă care rămîne este binecuvîntarea cerului. Dacă vom avea binecuvîntarea cerului nu există nici o îndoială asupra succesului." Dar toți conducătorii militari deveniseră ținte ale asasinilor. Iată de ce Hitler și Stalin nu-și părăseau niciodată cartierele generale. Churchill a riscat cel mai mult. După Conferința Arcadia de la Washington din decembrie 1941 el s-a întors cu un hidroavion Boeing neescortat, care era să fie doborît, mai întîi de forțele defensive germane de la Brest, apoi de avioanele britanice de interceptare Hurricanes. „Făcusem un lucru de mîntuială, a recunoscut el. În aceeași lună în care americanii complotau să-l asasineze pe Yamamoto, germanii au distrus un avion ce decolase din Lisabona, crezînd că Churchill se afla la bordul acestuia: de fapt, l-au ucis pe actorul de film Leslie Howard.[1] Diferența era că, de partea Aliaților, moralitatea era sprijinită de superioritatea tehnică. Germanii nu cunoșteau zborurile lui Churchill, în timp ce mișcările lui Yamamoto erau studiate dinainte de spărgătorii de coduri americani.

Americanii spărseseră codul diplomatic japonez în 1940. Dar Kazuki Kamejama, șeful Secției Telegrafice a Japoniei, a declarat că așa ceva era „omenește imposibil", și Japonia a continuat să subestimeze capacitatea tehnică a Aliaților de a sparge coduri.[2] Cînd Yamamoto și-a început turneul prin bastioanele din Insulele Solomon la 13 aprilie 1943 orarul său de zbor a fost transmis prin radio, biroul de comunicații pretinzînd că „codul a intrat în funcțiune abia la 1 aprilie și nu poate fi spart". De fapt, americanii reușiseră acest lucru pînă în zorii zilei următoare. Doborîrea avionului lui Yamamoto a fost aprobată personal de Roosevelt. După realizarea ei, a fost trimis un semnal comandantului teatrului de operațiuni, amiralul Halsey: „Nevăstuica s-a făcut praf." Acesta s-a întristat: „Și ce-i așa de bine? Sperasem să-l plimb pe ticălos în lanțuri pe Pennsylvania Avenue."[3]

Priceperea cu care Marea Britanie și America au folosit tehnologia avansată ca să limpezească războiul mondial a fost unul dintre motivele princi-

pale pentru care germanii şi japonezii, cu tot curajul şi energia lor, au dus lupte nesincronizate din 1942 încolo. Ca nişte războinici ai Epocii Bronzului confruntîndu-se cu o putere din Epoca Fierului, ei păreau din ce în ce mai mult nişte supravieţuitori dintr-o epocă uşor anterioară. Britanicii erau cei mai buni spărgători de coduri de jumătate de secol. „Camera 40" din vechea clădire a Amiralităţii din Whitehall a fost cea care, la începutul lui 1917, decodase o telegramă de la Arthur Zimmerman, ministrul de Externe german, către preşedintele mexican, propunînd o recucerire a Texasului de către mexicani cu ajutor german. Strălucit mediatizată, această lovitură ajutase la atragerea Americii în război.[4] Spionajul britanic, care a avut o istorie continuă începînd din secolul al XVI-lea, era un aspect al apărării deloc neglijat între războaie. Germanii erau şi ei foarte activi în acest domeniu, în anumite limite. Ei au interceptat şi au refăcut circuitul telefonic transatlantic între Marea Britanie şi America, şi uneori i-au auzit pe Roosevelt şi Churchill conversînd, deşi discuţia era mult prea precaută ca să dezvăluie cine ştie ce. Au spart cîteva coduri ruseşti şi codul ataşaţilor militari ai SUA la Cairo, Rommel valorificînd excelent rezultatele. Dar codul a fost schimbat în 1942 şi de atunci înainte n-a mai putut fi spart.[5] Germanii nu au mai putut repeta nici succesul de la începutul războiului cu codurile maritime britanice. Începînd de la mijlocul lui 1942, comunicaţiile americano-britanice au fost destul de sigure.

Cu germanii a fost altceva. În 1926 armata lor adoptase aparatul electric de codificare Enigma, urmată doi ani mai tîrziu şi de marină. Ambele servicii au rămas convinse de virtuţile indestructibile ale acestui sistem de codificare. De fapt, contraspionajul polonez reconstruise aparatul Enigma, iar în iulie 1939 dăduseră cîte unul Marii Britanii şi Franţei.[6] Aceasta a devenit baza celei mai reuşite operaţiuni de spionaj a războiului, întreprinsă la Bletchley în Buckinghamshire. „Ultra", cum a fost denumită, a rămas secretă pînă în 1974, şi unele aspecte au rămas ascunse chiar şi în anii '80 datorită relaţiei lor cu operaţiunile privind codurile sovietice.[7] Multe dintre interceptările Ultra nu au fost încă publicate şi s-ar putea să nu fie posibilă niciodată evaluarea întregului impact pe care l-a avut asupra cursului războiului.[8] Ultra a jucat însă un rol încă din 1940, ajutînd la cîştigarea bătăliei pentru Marea Britanie. Şi mai important, spargerea codului german „Triton" de către cei de la Bletchley în martie 1943 a tranşat bătălia din Atlantic, pentru că submarinele germane au continuat să semnaleze frecvent, încrezătoare în securitatea comunicaţiilor lor, iar spargerea codului a permis Aliaţilor să le distrugă şi navele de aprovizionare. Ca rezultat, victoria a fost obţinută repede în Atlantic în 1943, şi acest lucru a fost important, căci submarinul era poate cea mai periculoasă armă a lui Hitler.[9] Sistemul Ultra era de asemenea bine adaptat furnizării de informaţii false către Axă, ceea ce a devenit o trăsătură importantă a efortului de război al Aliaţilor şi a avut un mare succes, de exemplu, în convingerea germanilor că debarcările în Normandia din Ziua Z în 1944 erau un atac simulat.[10]

Ştiinţa de a sparge coduri era doar sîmburele unei operaţiuni vaste şi din ce în ce mai complexe ce se desfăşura la frontierele tehnologiei electronice. Succesul Institutului de Cercetări Poştale în construirea lui Colossus, primul computer electronic, a fost cel care a produs accelerarea în procesul de analiză esenţial folosirii eficiente a decodării. De la începutul lui 1942, colaborarea dintre tehnologia şi contraspionajul americane şi cele britanice au condus la avansarea încă de la început în războiul din Pacific. Victoria din Midway din iunie 1942 a fost o victorie a serviciilor de informaţii. De atunci încolo, Aliaţii au ştiut aproape tot timpul poziţiile tuturor navelor japoneze importante. Şi mai semnificativ poate, ei au putut conduce o ofensivă submarină spectaculos de reuşită împotriva navelor de aprovizionare japoneze. Aceasta a transformat imperiul de insule pe care îl cuceriseră japonezii în primele lor cinci luni de război (10% din suprafaţa pămîntului) într-o zonă extrem de vulnerabilă, cimitirul marinei militare şi comerciale, precum şi al celor mai bune unităţi militare japoneze: numai spargerea codurilor a crescut pierderile de vase cu o treime.[11]

Dar serviciile de informaţii, oricît de dezvoltate, nu pot cîştiga războaie. Enigma a dat britanicilor ordinea de luptă germană încă de la campania norvegiană din 1940; dar acea bătălie a fost pierdută pentru că nu erau disponibile resursele. Cînd una dintre părţi este surclasată în forţa militară, contraspionajul rareori poate reechilibra balanţa.[12] Dar acolo unde superioritatea covîrşitoare în serviciile de informaţii este însoţită de avantaje cantitative, combinaţia este devastatoare. Atît naziştii cît şi japonezii aveau economii sărace. Japonezii nu aveau de ales. În ciuda unei ingeniozităţi prodigioase, ei au reuşit în 1943 să-şi crească producţia totală cu numai 2% faţă de nivelul din 1940 (producţia SUA a crescut în aceeaşi perioadă cu 36%). Germanii aveau o economie mult mai puternică şi mai cuprinzătoare, dar Hitler era obsedat de costurile şi riscurile supraproducţiei şi de nevoia de înlocuitori din import. Ca rezultat, cercetarea germană era consacrată mai degrabă materialelor surogate decît accelerării producţiei de masă, şi economia era frînată. La sfîrşitul lui 1941 Fritz Todt, şeful de producţie al lui Hitler, protesta cu amărăciune la orientarea prematură a producţiei dinspre Rusia înspre Occident şi insuccesul în reducerea economiei civile. S-ar putea ca moartea sa într-o misterioasă prăbuşire de avion la 2 februarie 1942 să nu fi fost chiar accidentală.[14] Pentru Germania, afirma Jodl, „reînarmarea efectivă a trebuit să se facă după ce a început războiul". La 1 septembrie 1939 Germania avea numai 3 906 avioane şi hidroavioane militare de toate tipurile. Au fost produse doar 10 392 în 1940, 12 392 în 1941 şi 15 497 în 1942. Abia în 1943–1944, cînd era prea tîrziu, economia de război s-a extins la maximum (în ciuda bombardamentelor Aliaţilor), producînd 24 795 de avioane în 1943 şi 40 953 în 1944.[15] Stalin afirma în 1949 că Germania a pierdut războiul pentru că „generalii lui Hitler, educaţi în dogma lui Clausewitz şi Moltke, nu au putut înţelege că războiul se cîştigă în fabrici". Dintr-o populaţie de 80 de mili-

oane a continuat el, au băgat 13 milioane în forțele armate, și „istoria ne spune că nici un stat nu poate susține un asemenea efort": forțele armate sovietice erau de numai 11,5 milioane dintr-o populație de 194 de milioane.[16] Era o viziune marxistă asupra războiului care exagera în mare măsură puterea generalilor asupra politicii naziste de producție de război. Ignoră adevăratul motiv pentru care economia germană nu a reușit să crească cu viteză maximă pînă la sfîrșitul lui 1942, și anume atașamentul încăpățînat al lui Hitler față de doctrina economică a *Blitzkrieg*-ului. De fapt, mulți muncitori din industrie, în special femei, s-au mutat în fabricile de război abia cînd bombardamentele Aliaților le-au distrus mijloacele de trai civile.

Ideea că industria „socializată" a cîștigat războiul nu are nici un fundament. Sectorul socializat al industriei germane (de exemplu, Fabricile de Oțel ale lui Herman Göring) a fost un eșec total. Economia sovietică reușea destul de bine să producă anumite articole militare de bază în cantități masive: în august 1942, în momentul de vîrf al avansului nazist, fabricile sovietice făceau deja 1 200 de tancuri pe lună.[17] Dar camioanele care transportau soldații și jeepurile ce dădeau Armatei Roșii mobilitatea sa crescîndă și decisivă în 1943–1944 veneau din industria americană, iar puterile occidentale au furnizat toate înalta tehnologie care a dat treptat Rusiei comanda spațiului aerian din Est: și în 1946 Marea Britanie încă mai trimitea Rusiei motoare de avion care au devenit baza celebrelor Mig-15 postbelice. În Marea Britanie, adoptarea „socialismului de război" în stilul lui Luddendorff și macroeconomia keynesiană a permis economiei capitaliste britanice să funcționeze mult mai eficient decît a Germaniei: în 1942 producția ei de război era cu 50% mai mare. Dar adevăratul motor al victoriei Aliaților a fost economia americană. Într-un singur an numărul de tancuri construite fusese ridicat la 24 000, iar al avioanelor la 48 000. Pînă la sfîrșitul primului an al războiului America își mărise producția militară la nivelul producției celor trei puteri ale Axei la un loc, iar pînă în 1944 o dublase din nou — creînd, în același timp, o armată care a depășit cifra de 7 milioane din 1943.[18]

Această accelerare uluitoare a fost făcută posibilă de dinamismul și flexibilitatea esențiale ale sistemului american, alături de un țel național care a avut același rol galvanizant ca optimismul anilor '20. Războiul a acționat ca o piață în plin *boom*, încurajînd priceperile antreprenoriale americane să-și arunce aparent nelimitatele resurse de materiale și forță de muncă într-un bazin fără fund al consumului. Unul dintre motivele pentru care americanii au cîștigat în Insulele Midway a fost reducerea perioadei de reparație a transportorului *Yorktown* de la trei luni la patruzeci și opt de ore, folosind 1 200 de tehnicieni care au muncit continuu.[19] Programul de construcție pentru centrul de coordonare a apărării, Pentagonul, cu cei 26 de kilometri de coridoare și cei 55 740 de metri pătrați de spații pentru birouri, a fost redus de la șapte ani la paisprezece luni.[20] Războiul a reașezat eroul popular capitalist american pe piedestalul său. Henry Kaiser, Henry Morrison și John

McCone, inginerii din San Francisco care au creat Barajul Boulder (şi care fuseseră hărţuiţi sistematic în perioada *New Deal* de către secretarul de Interne, Harlod Ickes, pentru încălcarea regulamentelor federale), s-au aflat în frunte în îmbulzeala din timpul războiului. Au construit cea mai mare uzină de ciment din lume şi prima fabrică de oţel completă. Primind dispoziţii să construiască vapoare cu orice preţ, au redus timpul de construcţie a unui vapor „Liberty" de la 196 la 27 de zile, iar în 1943 ajunseseră să producă unul la fiecare 10,3 ore.[21] General Electric a reuşit numai în 1942 să-şi crească producţia de turbine marine de la o valoare de 1 milion la 300 de milioane de dolari.[22] America a cîştigat războiul în esenţă prin folosirea metodelor capitaliste pînă la producerea nelimitată de arme de foc şi personal tehnic. După pierderea bătăliei decisive de la Guadalcanal, *Tenno* Hirohito l-a întrebat pe şeful de stat major al marinei: „Cum s-a făcut că americanilor le-a luat numai cîteva zile să construiască o bază aviatică şi japonezilor mai mult de o lună?" Tot ce-a putut răspunde Nagano a fost „Îmi pare într-adevăr foarte rău". Adevărul era că americanii dispuneau de o mulţime de buldozere şi alte maşini de terasament, în timp ce japonezii se bazau exclusiv pe puterea muşchilor.[23]

Combinaţia devastatoare de înaltă tehnologie şi o capacitate de producţie neegalată a căpătat forma cea mai semnificativă şi mai palpabilă în forţa aeriană ofensivă. Au existat două motive. În primul rînd, britanicii[24] i-au convins pe americani că acesta era modul cel mai bun în care-şi puteau folosi la maximum vastele resurse economice, suferind, în acelaşi timp, minimum de pierderi umane. În al doilea rînd, atacul prin bombardare se potrivea foarte bine impulsului moralist al ambelor popoare: ceea ce savantul atomist P.S.M. Blackett numea „complexul Jupiter" — imaginea Aliaţilor ca zei ai dreptăţii, aruncînd fulgere punitive asupra duşmanilor celor răi.

Vedem aici procesul corupător al relativismului moral în acţiune. Churchill era cît se poate de conştient de decăderea morală pe care o aduce războiul; era îngrozit de ea. El iniţiase strategia de bombardare în masă la 2 iulie 1940 pentru că era copleşit de perspectiva ocupaţiei naziste — ultima catastrofă morală — şi vedea în bombardament singura armă ofensivă pe care o aveau britanicii la dispoziţie la vremea aceea. Era vechea teorie utilitaristă a moravurilor, opusă teoriei legii naturale care susţinea că distrugerea directă a capacităţii combative era singura manieră legitimă de a lupta.[25] Dar toate formele de relativism moral au o tendinţă înnăscută de a genera colapsul moral, căci ele elimină orice ancorare şi lansează nava statului pe un ocean unde nu mai există nici o direcţie. La sfîrşitul lui 1941, cu America şi Rusia aflate amîndouă în război, înfrîngerea lui Hitler, după cum şi-a dat seama Churchill, era inevitabilă pe termen lung. Raţiunea utilitaristă pentru atacarea oraşelor dispăruse; aspectul moral fusese întotdeauna inadmisibil. Dar la vremea aceea bombardierele erau în plină funcţiune şi economia producea în ritm rapid un număr mare de Lancastere cu bătaie lungă. La 14 februarie

1942 s-a transmis Comandamentului Bombardamentelor ordinul că un obiectiv primordial era distrugerea moralului civililor germani.[26] Primul raid major care s-a făcut în conformitate cu noul ordin a fost cel asupra Lübeckului, la 28 martie 1942; orașul „a ars ca surcelele", spunea raportul oficial. Primul raid cu 1 000 de bombardiere a urmat la 30 mai, iar în vară Forțele Aeriene Americane s-au alăturat campaniei.

Bombardamentele foloseau 7% din forța militară umană totală a Marii Britanii, și poate chiar pînă la 25% din producția britanică de război.[27] Întreaga strategie s-ar putea să fi fost, chiar și în termeni militari, greșită. Bombardamentele, care au ucis în total 600 000 de germani, au redus dar nu au putut preîntîmpina expansiunea producției germane de război pînă în a doua jumătate a lui 1944, realizată prin reducerea producției bunurilor de consum civile care, dacă o considerăm de 100% în 1939, a scăzut la 91% în 1943 și la 85% în 1944 — cea a Marii Britanii nedepășind cifra de 54% în amîndoi anii.[28] Este adevărat că de la sfîrșitul lui 1944 bombardamentele au distrus efectiv economia de război germană. Chiar și înainte de asta, necesitatea apărării orașelor germane zi și noapte împiedicase *Luftwaffe* să-și mențină superioritatea în aer pe frontul rusesc. Eficiența bombardamentelor ca armă pentru a cîștiga războiul depindea însă în întregime de capacitatea de a susține pe timp nelimitat raiduri foarte puternice asupra acelorași ținte nopți la rînd. Aliații s-au apropiat de o „victorie" strategică în raidurile asupra Hamburgului, de departe cel mai bine protejat oraș german, între 24 iulie și 3 august 1943, folosind procedeul „ferestrei" din foițe de staniol care a derutat radarul german. În noaptea de 27–28 iulie, RAF au creat deasupra orașului temperaturi de 800 pînă la 1 000 grade Celsius, producînd furtuni fierbinți de o forță colosală. Sistemele de transporturi de orice fel au fost distruse, de asemenea 214 350 de case din 414 500, 4 301 din 9 592 de fabrici, 21 de kilometri pătrați au ars complet și într-o singură noapte pierderile de vieți omenești s-au ridicat la 40 000 sau 37,65% din totalul populației.[29] Albert Speer, care îi succedase lui Todt în funcția de comandant suprem al producției, i-a spus lui Hitler că dacă mai erau devastate în acest fel încă șase orașe, el nu va putea menține continuitatea producției. Dar britanicii pur și simplu nu dispuneau de resursele care să permită Comandamentului Bombardamentelor să repete raiduri la o asemenea scară într-o succesiune rapidă.

Aspectul cel mai rău al terorii prin bombardament era atracția exercitată de „complexul Jupiter" asupra conducătorilor militari în negocierile lor geopolitice. Aceasta a fost explicația pentru cel mai mare dezastru moral anglo-american în războiul împotriva Germaniei, distrugerea Dresdei în noaptea de 13–14 februarie 1945. La originea raidului s-a aflat dorința lui Roosevelt și Churchill să-i demonstreze lui Stalin la Conferința de la Yalta că Aliații făceau tot ce le stătea în puteri ca să-i ajute pe ruși pe frontul de Est. În particular, ei voiau să dea o lovitură schiloditoare moralului german pentru a

ajuta ofensiva rusă începută la 12 ianuarie. Dresda nu era un centru industrial, ci unul al comunicaţiilor. Populaţia ei de 630 000 de locuitori fusese dublată de refugiaţii germani, 80% dintre ei fiind ţărani din Silezia. Stalin îi voia distruşi spre a-i facilita planul de a-i „deplasa" pe polonezi spre vest şi, de asemenea, credea că oraşul era folosit ca punct de concentrare pentru soldaţi. După spusele lui Sir Robert Saundby, şef adjunct al Comandamentului Bombardamentelor, ruşii au cerut în mod specific ca Dresda să fie ţinta „Operaţiunii Trăsnetul". Nu cu mult înainte, capelanul Comandamentului, canonicul L. John Collins (iniţiatorul de mai tîrziu al campaniei de dezarmare nucleară), îl invitase pe piosul socialist creştin, Sir Stafford Cripps, care era ministrul Producţiei Aviatice, să vorbească ofiţerilor superiori. El a ales ca text „Dumnezeu este copilotul meu" şi le-a spus că trebuiau să fie siguri că atacau ţinte militare: „Chiar şi atunci cînd săvîrşiţi fapte rele, Dumnezeu se uită mereu peste umărul vostru." Aceasta a condus la o scenă violentă, căci Comandamentul Bombardamentelor considera că ministerul lui Cripps întîrzia în mod deliberat să le furnizeze avioane din motive pseudomorale. De atunci înainte au insistat să arate limpede că se aflau sub ordinele politicienilor. De aceea, au pus sub semnul întrebării ordinul cu privire la Dresda. A fost confirmat direct de la Conferinţa din Yalta (fie de Churchill, fie de comandantul aviaţiei, mareşalul Portal).[30]

Atacul a avut loc în două valuri (urmate de al treilea, al Forţelor Aeriene ale Statelor Unite) conform tacticii „dublei lovituri" a Comandamentului Bombardamentelor, al doilea căzînd cînd forţele depresoare erau concentrate în oraş. Au fost aruncate peste 650 000 de bombe incendiare, furtuna de foc întinzîndu-se pe 21 de kilometri pătraţi, distrugînd în total 17 kilometri pătraţi şi omorînd 135 000 de bărbaţi, femei şi copii. Cum era în „Săptămîna albă", mulţi copii erau încă în costume de carnaval. Pentru prima dată în război o ţintă fusese lovită atît de tare încît nu rămăseseră destui supravieţuitori valizi ca să îngroape morţii. Soldaţii au intrat şi au adunat grămezi uriaşe de cadavre. Centrul din jurul Altmarkt-ului a fost îngrădit. Au fost aşezate grătare de oţel pe o lungime de 8 metri, deasupra s-au pus lemne şi paie şi pe fiecare au fost aşezate grămezi de cîte cinci sute de cadavre cărora li s-a dat foc. Rugurile funerare încă mai ardeau la două săptămîni după raid. Goebbels a afirmat: „E opera unor lunatici." După spusele lui Speer, atacul a aruncat un val de teroare asupra întregii naţiuni. Dar la vremea aceea nu mai exista nici un mijloc prin care opinia publică ar fi putut exercita vreo presiune asupra unui Hitler inaccesibil, izolat şi paranoid pentru a negocia capitularea. Şi nu au existat nici resursele, nici voinţa de a se repeta raidul, care i-a ofensat chiar pe piloţi. Unul comenta: „Pentru prima dată în multe operaţiuni mi-a părut rău pentru populaţia de dedesubt." Un altul spunea că a fost „singura dată cînd mi-a fost milă de germani".[31]

Germania a cedat mai puţin sindromului Jupiter numai pentru că Hitler nu avea încredere în capacitatea lui Goring de a folosi eficient resursele vaste

pe care le-ar fi achiziționat o campanie de bombardamente strategice. Dar ideea de a opera distrugerea în masă impersonal, prin control de la distanță, îl atrăgea foarte tare. Tratatul de la Versailles interzicea Germaniei să facă bombardiere dar nu spunea nimic despre rachetele balistice. De aceea, cînd Hitler a venit la putere el a găsit deja creată o echipă de rachete militare: în 1936 șeful acesteia, Walter Dornberger, a fost autorizat să emită ordinul de a se construi o rachetă care să aibă de o sută de ori forța de explozie a tunului Big Bertha din 1918 pe o rază de două ori mai mare (1 000 de kilograme pe 250 de kilometri).[32] Într-un anume sens Hitler avea dreptate că următoarea armă strategică avea să fie o rachetă balistică cu explozibil de mare putere. Unul dintre puținii care au înțeles acest lucru în tabăra Aliaților a fost parlamentarul conservator Duncan Sandys, care a avertizat, la 23 noiembrie 1944: „În viitor superioritatea în materie de rachete de artilerie cu rază lungă de acțiune s-ar putea să conteze la fel de mult ca și superioritatea în forța maritimă sau aeriană." Ortodoxia Aliaților se învîrtea în jurul flexibilității bombardierelor mari, în esență un concept al primului război mondial. Replica principalului om de știință al lui Churchill, Lordul Cherwell, a fost, la 5 decembrie 1944, că rachetele cu rază lungă de acțiune ar fi ineficiente fără un explozibil de mare putere. Era o critică fără răspuns, din moment ce explozibilul rămînea cel convențional.

Dificultatea lui Hitler era că trebuia să aleagă între două posibilități. Avionul teleghidat fără pilot (V1) avea o mare putere de atracție pentru simțul său de economie militară puternic dezvoltat. Era una din cele mai economice arme care se produsese vreodată. La prețul unui bombardier Lancaster, cu pregătirea echipajului, bombe și combustibil, Hitler putea scoate mult peste 300 de V1, fiecare cu o tonă de explozibil puternic, o rază de acțiune de 320 de kilometri și o siguranță mai mare de atingere a țintei. În perioada 12 iunie – 1 septembrie 1944, cu o cheltuială de 12 600 190 de lire sterline, atacul cu V1 i-a costat pe Aliați 47 645 190 de lire ca pierderi de producție, antiaeriene în plus și avioane de vînătoare defensive, precum și avioane și echipaje în atacul cu bombe împotriva pozițiilor inamice. Ministerul Aerului raporta (4 noiembrie 1944): „Rezultatele au fost în mare măsură în favoarea inamicului, raportul estimat între pierderile noastre și ale lui fiind de aproape patru la unu. Doar 185 de germani și-au pierdut viața, față de 7 810 Aliați (între care 1 950 de aviatori instruiți). Avioanele V1 distrugeau, în iulie 1944, 20 000 de case pe zi, și efectul asupra moralului londonezilor era foarte serios.

Dar Hitler nu a investit destul de devreme sau destul de mult în această armă eficientă. În haosul programului de achiziții nazist, trebuia să apelezi la romantismul Führerului ca să obții prioritate. Asta au făcut rachetele mari ale lui Dornberger. Programul V2 părea singurul mod de a satisface dorința intensă a lui Hitler de a se răzbuna pe Roosevelt distrugînd New Yorkul. Alocarea de resurse pentru el nu avea sens în termeni de performanță pro-

babilă. Numai în Germania el folosea 200 000 de muncitori, dintre care o mare parte erau tehnicieni din cei mai pricepuţi. Programul îi deposeda pe germani de avioane avansate şi rafinării de petrol subterane, iar echipamentul electric şi aşa insuficient pe care îl absorbea interfera cu producţia de avioane, submarine şi radar. Rachetele propriu-zise, A4, folosite în campania V2, din care s-au tras numai 3 000, costau 12 000 de lire fiecare (faţă de 125 de lire pentru V1), aveau o încărcătură de explozibil de numai 5 440 de kilograme şi erau dezolant de inexacte. Racheta intercontinentală proiectată, A9/A10, cîntărind 100 de tone şi cu un cîmp de activitate secundar urcînd pînă la 370 de kilometri în stratosferă, planificată să fie folosită împotriva New Yorkului şi Washingtonului, nu a depăşit niciodată stadiul de proiect.[33] Chiar dacă ar fi fost construită şi lansată, încărcătura ei convenţională ar fi făcut-o inoperantă.

Singura perspectivă a lui Hitler de a realiza o remiză printr-un avans tehnic decisiv era să combine racheta A10 cu o încărcătură nucleară. N-a prea existat niciodată o şansă reală ca el să realizeze acest lucru în perioada războiului. Cu toate acestea, Aliaţii s-au temut mereu că Hitler va intra în posesia bombelor atomice. Mulţi oameni de ştiinţă credeau că al doilea război mondial avea să devină nuclear. În perioada interbelică a existat o anumită simetrie în dezvoltarea cunoştinţelor atomice. Ideea unei explozii de forţă colosală produsă de om era implicită în Teoria Specială a Relativităţii a lui Einstein. Dacă energia uriaşă care lega particulele în entitatea strînsă a nucleului putea fi eliberată — cele mai grele elemente conţinînd energia cea mai mare — atunci uraniul-235, aflat în fruntea tabelului greutăţilor, era materia primă căutată. Fizica energiilor înalte era marea ştiinţă în expansiune a anilor '20. În 1932, cînd Germania se îndrepta spre Hitler, rezultatele au început să apară în întreaga Europă şi în America de Nord. În anul acela, la laboratorul Cavendish din Cambridge, J.D. Cockcroft şi E.T.S. Walton, folosind un echipament în valoare de 500 de lire sterline — ceea ce Lordul Rutherford, şeful de la Cavendish, considera că era o sumă scandaloasă —, au divizat atomul. Colegul lor, Sir James Chadwick, a descoperit neutronul, constînd dintr-un proton şi un electron, cu o energie de legătură de 1–2 milioane de electroni volţi. În 1934 familia Joliot-Curie, în Franţa, a creat artificial izotopi radioactivi iar Enrico Fermi, în Italia, a încetinit (adică a controlat) neutronii şi a început să producă elemente transuranice cu mase şi mai mari decît pe tabelul atomic. Dezvoltarea noţiunii teoretice de fisiune atomică, implicînd atît oameni de ştiinţă din Germania cît şi din America, a culminat în primele nouă luni ale fatalului an 1939, aşa că în momentul cînd Hitler a invadat Polonia era deja clar că era posibilă o explozie atomică produsă de om. Evenimentele dramatice din 1939 şi izbucnirea războiului constituie una dintre cele mai izbitoare şi sinistre coincidenţe din istorie: o revistă din ianuarie 1940 enumera peste o sută de articole importante publicate în anul precedent. Cel mai important dintre ele, al danezului Nils Bohr şi al

discipolului său american J.A. Wheeler, explicînd procesul de fisiune, a apărut cu numai două zile înainte de începerea războiului.[34]

De la bun început fizica atomică aplicată şi-a avut dimensiunile ei ideologice şi morale. Conceptul bombei a luat naştere în comunitatea preponderent evreiască a oamenilor de ştiinţă refugiaţi, care erau îngroziţi că Hitler ar putea-o crea primul. Unul din ei, Leo Szilard, a fost cel care a propus o cenzură autoimpusă a publicaţiilor ştiinţifice. Bomba a fost creată (printre alţii) de oameni care puneau consideraţiile ideologice înaintea propriului interes naţional, după cum şi trădată a fost tot de asemenea oameni. Mulţi dintre cei care lucrau la proiectul britanic, cel mai mare dintre secretele din timpul războiului, erau excluşi din motive de securitate din alte activităţi de război.[35] Motorul principal era frica. Robert Oppenheimer, un evreu, a construit prima bombă atomică pentru că s-a temut să n-o facă Hitler primul; Edward Teller, un ungur, a construit prima bombă cu hidrogen pentru că era îngrozit de un monopol sovietic.[36]

Astfel, adevăratul părinte al bombei atomice a fost Hitler — şi spectrele invocate de voinţa lui terifiantă. În martie 1940 Otto Frisch şi Rudolf Peierls de la Universitatea din Birmingham au făcut un memorandum uluitor, de trei pagini dactilografiate, în care arătau cum se face o bombă cu uraniu îmbogăţit. A fost creat atotputernicul Comitet „Maud" (numit dintr-un capriciu după Maud Ray, o guvernantă din Kent) ca să dezvolte ideea. În iunie i s-a alăturat echipa nucleară franceză, care a adus cu ea întregul stoc de apă grea al lumii, pe care îl luaseră cu forţa din Norvegia: 185 kilograme în 26 de containere, care au fost la început adăpostite temporar în închisoarea Wormwood Scrubs, apoi puse în biblioteca din Castelul Windsor.[37] La cererea lui Einstein (şi el se temea de o bombă „antisemită"), Roosevelt instaurase un „Comitet al Uraniului" în octombrie 1939. El şi-a început activitatea în toamna lui 1940, cînd cei doi conducători ai efortului de război ştiinţific britanic, Sir Henry Tizard şi Sir John Cockcroft, au plecat la Washington purtînd cu ei o „cutie neagră" ce conţinea, printre altele, toate secretele programului atomic britanic.

În momentul acela Marea Britanie era cu cîteva luni înaintea oricărei alte ţări, şi se mişca mai repede. Planurile pentru o uzină de fisiune au fost încheiate în decembrie 1940, iar pînă în martie viitor bomba atomică încetase să fie un subiect de speculaţii ştiinţifice şi intra în arena tehnologică şi ingineria industrială. În iulie 1941 raportul Comitetului Maud, „Folosirea uraniului pentru o bombă", susţinea că o astfel de armă, care se preconiza că va fi gata pînă în 1943, ar fi mult mai ieftină, din punctul de vedere al costului per livră, decît explozibilii convenţionali, extrem de economică din punctul de vedere al forţei aeriene, mai concentrată în impact şi cu un efect profund asupra moralului inamicului. Chiar dacă războiul se termina înainte ca bomba să devină accesibilă, efortul era esenţial pentru că nici o naţiune „nu ar vrea să riste să fie prinsă fără o armă cu capacităţi atît de decisive"[38].

Deja, la vremea aceea, bomba era văzută în termeni posthitlerişti ca o permanenţă a vieţii internaţionale. Dar presupusa ei iminenţă făcea din ea un ingredient natural al politicii de bombardare. Nu poate exista nici o îndoială că o bombă exclusiv britanică, dacă ar fi fost disponibilă, ar fi fost folosită împotriva oraşelor germane, cu aprobarea publicului britanic, care a susţinut tot timpul ideea politicii de bombardamente.

De fapt, optimismul planificatorilor britanici nu era justificat. Problemele industriale şi inginereşti implicate în producerea de uraniu-235 pur sau plutoniu (celălalt material fisionabil) în cantităţi suficiente s-au dovedit descurajante; la fel şi proiectarea bombei. Succesul proiectului a fost făcut posibil numai îmbinînd teoria europeană cu tehnologia industrială americană şi, mai presus de orice, resursele şi aventurismul antreprenorial americane. Raportul Maud a devenit baza proiectului „Manhattan" al Americii, cu un buget de două miliarde de dolari, care a cheltuit un miliard de dolari numai în 1944. Pentru a-l devansa pe Hitler în crearea bombei (cum credeau ei), au fost urmărite simultan trei metode complet diferite de a produce material pentru bombă, două tipuri de uzine de îmbogăţire a uraniului (prin difuziunea gazoasă şi electromagnetic) şi un set de reactori de plutoniu. Fiecare presupunea construirea unora dintre cele mai mari fabrici concepute vreodată.

Proiectul se afla sub conducerea unui general inginer, Leslie Groves, care împărtăşea întru totul filozofia giganticistă a noii faze a capitalismului american al anilor '40.[39] Fiindu-i dat un obiectiv clar şi realizabil, el era impermeabil la dificultăţile calitative sau cantitative. Savura din plin risipa. „Avem atîţia doctori în ştiinţe că nu le mai putem ţine socoteala", se lăuda el. El cerea Departamentului de Finanţe american mii de tone de argint pentru cablurile electrice şi i s-a răspuns: „Noi, aici, la Finanţe, nu vorbim de tone de argint. Unitatea noastră este uncia."[40] Dar şi-a obţinut argintul. Efortul de a inventa puterea nucleară presupunea crearea unei serii de noi tehnologii: prima fabrică total automatizată, prima centrală operată de la distanţă, primul proces industrial în întregime steril — 560 000 de metri pătraţi de mecanisme etanşe — şi o diversitate de mici dispozitive revoluţionare.[41] Pierderile au fost enorme şi multe dintre ele, privite retrospectiv, au părut impardonabile. Dar pierderile sînt inerente în război; războiul *înseamnă* pierderi. Americanii comprimau poate trei decenii de progres în ştiinţe inginereşti în patru ani. Nu exista nici o altă cale pentru a fi siguri că vor obţine bomba. Nu exista nici o altă ţară sau vreun alt sistem care ar fi putut produce această certitudine. A fost bomba lui Hitler; a fost, de asemenea, şi mai presus de orice, o bombă capitalistă.

Este ironic că totalitarismul, după ce a generat teroarea care a făcut posibilă bomba, a făcut doar eforturi slabe pentru a justifica frica îndreptăţită a puterilor legitime. Fizicianul leningradean Igor Kurceatov ceruse fonduri pentru a construi un reactor la sfîrşitul anilor '30, ca reacţie la revărsarea de date occidentale publicate. Cînd unul dintre elevii săi a observat că acest

flux se oprise, Kurceatov şi-a alertat superiorii politici (mai 1942) şi în cele din urmă a obţinut înfiinţarea la Moscova a unui Institut al Uraniului. Programul sovietic a început la numai cîteva luni după proiectul Manhattan, dar cu o prioritate scăzută a resurselor, care reflecta îndoielile privind fezabilitatea unei bombe.[42] După spusele lui Nikita Hruşciov, abia a doua zi după explozia de la Hiroshima Stalin l-a însărcinat pe Beria, şeful poliţiei sale politice, cu un proiect care să aibă prioritate absolută faţă de orice altceva în stat.[43] Japonezii aveau şi ei un proiect de creare a bombei atomice sub conducerea celui mai bun fizician al lor, Yoshio Nishina, şi au construit cinci ciclotroane. Dar şi acestuia i-au lipsit resursele, iar în 1943 japonezii au concluzionat că nici măcar economia SUA nu putea produce o bombă în viitorul previzibil.[44] Germania, în ciuda exodului oamenilor de ştiinţă, a păstrat destui specialişti în fizică nucleară ca să conceapă o bombă. Dar pentru Hitler domeniul nuclear se identifica cu Einstein şi cu „fizica evreiască". Probabil deliberat, ei nu au stîrnit entuziasmul lui Hitler, deşi un explozibil nuclear era exact ce îi trebuia pentru a-şi face programul de rachete eficient. În colosala lui putere destructivă, era o armă arhetipal hitleristă: întruchiparea distrugerii. Chiar înainte de război el îi rezumase încruntat lui Hermann Rauschning preţul eşecului nazist: „Chiar dacă ne distrugem, vom tîrî după noi jumătate de lume."[45] Bomba atomică ar fi putut aduce această laudă nechibzuită mai aproape de realitate. Dar ea nu l-a obsedat niciodată pe Hitler aşa ca racheta. Lipsa de imaginaţie a acestui nihilist romantic a făcut neîntemeiate temerile exilului ştiinţific care au dus la producerea bombei.

Printr-o ironie şi mai mare, imprevizibilă, cursa pentru producerea armei s-a intensificat pe măsură ce necesitatea ei morală şi militară s-a diminuat. Cum puterea maniacului a crescut în 1943–1944 şi a devenit clar că victoria totală era doar o chestiune de timp, nevoia de a-i zădărnici lui Hitler planurile a fost înlocuită de necesitatea cruntă de a construi bomba cît vreme războiul încă mai oferea şansa de a o folosi. La sfîrşitul lui decembrie 1941 era deja evident că Hitler şi aliaţii săi japonezi nu puteau cîştiga războiul. La sfîrşitul verii lui 1942, după dezastrul japonez din Midway şi epuizarea ofensivei în Volga şi Caucaz a lui Hitler, era de asemenea evident că Axa nu va reuşi nici măcar un rezultat egal. Luna de cumpănă a fost noiembrie 1942. La 2 noiembrie britanicii au început bătălia decisivă de la Alamein, pentru a elibera Africa de Nord şi Mediterana, urmată de debarcările anglo-americane în Maroc şi Algeria şase zile mai tîrziu. În ziua următoare japonezii au eşuat în ultimul lor efort important de a cîştiga bătălia din Insula Guadalcanal din Arhipelagul Solomon, pe care comandantul lor o descria drept „bătălia în care se va decide ridicarea sau prăbuşirea Imperiului Japonez". La nouă zile după această catastrofă ruşii şi-au lansat contraofensiva la Stalingrad. Roosevelt declara ziarului *Herald Tribune*: „S-ar părea că s-a ajuns deja în punctul de cotitură al acestui război."

Italia a fost prima care a acceptat logica puterilor Aliate. Încă din decembrie 1940 Mussolini îi spusese ginerelui său Ciano că italienii din 1914 fuseseră superiori celor ai statului fascist. Acest lucru, zicea el, se reflecta prost asupra regimului său.[46] Cînd Aliaţii au invadat Sicilia, la 10 iulie 1943, el era de un pesimism invincibil. Nu a făcut nimic pentru a-şi împiedica criticii să convoace, cincisprezece zile mai tîrziu, Marele Consiliu, după ce a ascultat o dezbatere de zece ore; şi, aşteptîndu-şi apatic arestarea, a semnat o fotografie pentru o femeie cu textul *Mussolini defunto*.[47] În timp ce Italia se grăbea să negocieze cu Aliaţii, Hitler a transformat ţara într-o zonă ocupată, l-a salvat pe dictatorul căzut şi i-a permis să conducă un regim-marionetă. Aflat la crepuscul, Mussolini s-a întors la socialismul său de tip leninist, mereu piatra de temelie a filozofiei sale politice, propovăduind distrugerea „plutocraţiei" şi supremaţia sindicalismului. La sfîrşitul lui martie 1945 el făcuse, deşi în mare măsură doar pe hîrtie, o revoluţie socialistă care naţionalizase toate firmele cu peste o sută de angajaţi. Şi chiar înainte de a fi prins şi spînzurat, cu capul în jos, împreună cu amanta sa, el îşi rezumase violenta germanofobie din 1914–1915: „*I tedeschi sono responsabili di tutto*"* a fost unul din ultimele sate *dicta*.[48]

A fost în principal decizia lui Hitler să lupte pînă la sfîrşitul acum inevitabil al războiului. Cel puţin o vreme, Stalin a fost mereu gata să revină la pactul nazisto-sovietic. El s-a oferit să negocieze cu Hitler în decembrie 1942 şi din nou în vara lui 1943. În toamnă, temîndu-se că strategia anglo-americană pe termen lung prezicea un război de epuizare nazisto-sovietic, el l-a trimis pe ministrul adjunct de Externe şi fost ambasador la Berlin, Vladimir Dekanozov, la Stockholm cu propunerea de a se reveni la frontierele din 1914 şi a se încheia un acord economic.[49] Fără îndoială, Stalin spera să-şi reînvie strategia din 1925, retrăgîndu-se din război şi reintrînd mai tîrziu. Dar în noiembrie 1942, la aniversarea puciului său, Hitler spusese: „De la noi nu vor mai veni oferte de pace", şi s-a ţinut de această hotărîre, împlinind prezicerea ameninţătoare pe care o făcuse cu numeroase ocazii în anii '20 şi '30 că Germania nu avea de ales decît între conducerea lumii şi distrugerea naţională.

Aceasta a scăpat puterile legitime de o dezbatere internă dăunătoare. A devenit evident la începutul lui 1942 că opinia oficială atît în Marea Britanie cît şi în SUA era împărţită în formule de armistiţiu „dure" şi „blînde". Pentru a rezolva dilema, Departamentul de Stat în mai 1942 şi Departamentul Apărării în decembrie 1942 recomandau „capitularea necondiţionată" ca principiu de lucru. Ca să evite dificultăţile pe care le avusese Wilson în 1918–1919, Roosevelt i-a pasat ideea unui Churchill reticent, la Conferinţa de la Casablanca din 24 ianuarie 1943, apoi a făcut-o publică în mod unilateral. Dar nu există nici o dovadă care să justifice teama lui Churchill că

* Germanii poartă responsabilitatea pentru tot (*n.t.*).

Hitler avea să exploateze intransigența Aliaților pentru a susține rezistența Germaniei.[50] Nici o forță din Germania nu-l putea obliga ori convinge pe Hitler să facă pace, indiferent în ce termeni. Clasa ofițerilor de carieră germani, sau ce mai rămăsese din ea, nu a făcut nici o mișcare pînă cînd n-a fost clar că invadarea Europei de către Aliați, începută la 6 iunie 1944, reușise. Apoi, la 15 iulie, mareșalul Rommel i-a trimis o telegramă lui Hitler: „Lupta inegală se apropie de sfîrșit. Trebuie să vă cer să trageți imediat concluziile necesare din această situație."[51] Cum Hitler nu a răspuns, a avut loc un complot al *Junkerilor* de a-l asasina cu o bombă la 20 iulie. Dacă Hitler ar fi fost ucis, ar fi urmat o dictatură militară, dar nu este deloc clar că Roosevelt ar fi fost pregătit să negocieze cu aceasta, urmînd exemplul italian (Italia a fost exclusă de la formula „capitulării necondiționate" de la Casablanca).

Supraviețuind, Hitler a tras concluziile: „Nu e scris să mi se întîmple nimic, cu atît mai mult cu cît nu este prima dată cînd am scăpat în mod miraculos de la moarte. [...] Sînt convins mai mult ca oricînd că sînt destinat să duc marea noastră cauză comună spre o concluzie fericită."[52] Complotatorii erau, cei mai mulți, aristocrați ce se bucurau de monopolul lor tradițional asupra funcțiilor în statul major; prin urmare, nu aveau trupe. Puteau da ordine; nu le urma nimeni. Nu aveau nici sprijin popular, nici contacte măcar. Observînd baza lor socială îngustă, Hitler s-a îndreptat emoțional, sau mai degrabă s-a întors spre stînga. În această ultimă etapă el l-a admirat pe Stalin mai mult ca oricînd. Dacă Stalin mai trăia cinci–zece ani, el avea să facă din Rusia „cea mai mare putere din lume". Era o „bestie", dar o bestie „la scară mare". Hitler adăuga: „Am regretat adesea amarnic că nu mi-am epurat corpurile ofițerești așa cum a făcut-o Stalin." A oferit acum „Tribunalului Poporului" de tip leninist pe care-l crease, precum și judecătorului său radical, Roland Freisler, momentul lor de apoteoză: „Freisler se va ocupa foarte bine de toate. El este Vîșinski al nostru."[53] Hitler a adoptat principiul leninist al „responsabilității rudelor apropiate", deși nega că acesta este bolșevic — era „un obicei foarte vechi practicat de strămoșii noștri". Executarea suspecților („Îi vreau spînzurați, agățați la rînd ca hălcile de carne într-un abator"), deși nu la scara crimelor lui Stalin din 1936–1938, a continuat pînă la sfîrșitul regimului.[54]

Între timp Goebbels, cel mai orientat spre socialism dintre conducătorii naziști, a devenit consilierul cel mai apropiat al lui Hitler și i s-a permis să radicalizeze efortul de război, ordonînd mobilizarea totală, recrutarea femeilor, închiderea teatrelor și alte măsuri care întîmpinaseră rezistență multă vreme. *Wehrmacht*-ul mai număra încă peste 9 milioane de oameni. În vreme ce unii naziști marcanți încercau acum să încheie un acord cu anglo-saxonii în numele antibolșevismului, Hitler se agăța de imaginea lui Frederic cel Mare supraviețuind încercuirii fără scăpare. El și Goebbels citeau împreună biografia bizară, în mai multe volume, a regelui scrisă de Carlyle, dînd astfel încă o lovitură puternică reputației deja zdruncinate a bătrînului înțelept

scoţian.[55] Departe de a căuta un front comun împotriva Rusiei, Hitler a transferat divizii în Vest pentru a-şi lansa ofensiva în Ardeni, în decembrie 1944, făcînd posibilă marea înaintare a Rusiei din ianuarie 1945, care a adus puterea sovietică în inima Europei.

Hitler a rămas socialist pînă la capăt, chiar dacă unul excentric. Ca şi Stalin, el trăia într-un disconfort hidos. Ciano a fost îngrozit de cartierul său general de la Rastenburg, numindu-i troglodiţi pe locuitorii lui: „mirosuri de bucătării, uniforme, bocanci grei"[56]. Era ceva între un lagăr de concentrare şi o mînăstire — Escorialul fără splendoarea palatului. Într-adevăr, Hitler ajunsese să semene cu Filip al II-lea în izolarea sa, în hotărîrea sa şi mai ales în cartomania sa, căci petrecea ore întregi studiind hărţi deja depăşite datorită înaintării războiului şi emiţînd ordine pentru cucerirea unui mic pod ori a unei cazemate, adesea de către soldaţi imaginari. Tovarăşii lui cei mai apropiaţi erau căţeaua alsaciană Blondi şi puiul ei, Wolf. Profesorul Morell, un doctor berlinez elegant, îi dădea sulfamidă şi îi făcea injecţii glandulare; lua glucoză, hormoni, pilule antidepresive. Unul dintre doctorii săi, Karl Brandt, spunea că îmbătrînea „cu patru sau cinci ani în fiecare an". Părul îi încărunţea. Dar capacitatea de muncă i-a rămas impresionantă pînă la sfîrşit.

Hitler s-a mutat în buncărul lui de sub Cancelaria din Berlin în ianuarie 1945, luîndu-l cu el pe Goebbels, amîndoi spumegînd de socialism. „Sub ruinele oraşelor noastre devastate", exulta Goebbels, au fost îngropate în sfîrşit „ultimele aşa-zise realizări ale burghezului nostru secol al XIX-lea".[57] Cînd se mai oprea din mestecarea continuă a prăjiturilor cu cremă — Hitler devenise „o epavă umană ce se îndopa cu prăjituri", spunea cineva din cercul său — el dădea glas regretelor sale radicale: că nu exterminase nobilimea germană, că venise la putere „prea uşor", fără să dezlănţuie o revoluţie clasică „pentru distrugerea elitelor şi a claselor", că îl sprijinise pe Franco în Spania şi nu pe comunişti, că nu reuşise să se aşeze în fruntea unei mişcări pentru eliberarea popoarelor colonizate, „în special a arabilor", că nu eliberase clasa muncitoare de „burghezia fosilelor". Mai presus de orice îşi regreta indulgenţa, lipsa neînduplecării admirabile de care Stalin dăduse dovadă în mod constant şi care stîrnea un „respect fără rezerve" faţă de el. Una dintre ultimele sale remarce cunoscute, la 27 aprilie 1945, cu trei zile înainte de a se sinucide (încă nu s-a stabilit dacă prin împuşcare sau otravă), a fost: „După, regreţi faptul că ai fost atît de bun."[58]

Înainte de a muri, deplîngîndu-şi bunăvoinţa, Hitler încheiase în general cea mai mare crimă din istorie, exterminarea evreilor europeni. „Problema evreiască" se afla în centrul întregii sale concepţii asupra istoriei filozofiei politice şi a programului său de acţiune. După furnizarea de spaţiu şi materii prime pentru rasa germană de stăpîni, distrugerea „bacilului" evreiesc în cuibul său din Rusia bolşevică era scopul primar al războiului. Pentru Hitler anii de pace, 1933–1939, au fost, în politica evreiască precum şi în toate celelalte, doar ani de pregătire. Trebuie să scoatem în evidenţă cît mai mult

că scopurile lui Hitler nu puteau fi realizate decît prin război și sub acoperirea războiului. Ca și Lenin și Stalin, Hitler credea în ingineria socială ultimă. Ideea distrugerii unor uriașe categorii de oameni a căror existență îi puneau în pericol misiunea istorică era pentru el, ca și pentru ei, în întregime acceptabilă. Singurul lucru de care se temea erau publicitatea și opoziția care l-ar putea împiedica să-și ducă la bun sfîrșit misiunea necesară.

Războiul avea, așadar, marele avantaj de a cufunda Germania în tăcere și întuneric. La 1 septembrie 1939 el i-a trimis o notă lui Philip Bouhler, șeful Cancelariei sale, ordonînd exterminarea nebunilor cronici și a bolnavilor incurabili. Sarcina a fost îndeplinită de medici SS, care au căpătat astfel experiență în a selecta și a gaza oameni pe scară largă. Acest program, în care au fost asasinați aproximativ 70 000 de germani, nu a putut fi ținut complet secret. Doi ecleziaști germani marcanți, episcopul Wurm de Württemberg și episcopul-conte Galen de Münster, au protestat — singura dată cînd clericii germani au ridicat cu succes voci indignate împotriva crimelor naziste —, și la sfîrșitul lui august 1941 un telefon de la Hitler a pus capăt programului.[59] Dar „centrele de eutanasiere" nu au fost închise. Ele au continuat să fie folosite pentru a-i ucide pe cei ce înnebuneau în lagărele de concentrare. Respectiv, acest program pare să fi fost un program-pilot pentru genocidul mai mare care avea să urmeze.

Pentru Hitler războiul a început cu adevărat la 22 iunie 1941. Acesta a fost momentul în care și-a putut porni nu numai programul estic de defrișare pentru expansiunea germană, ci și genocidul pe scară largă. Atît succesiunea evenimentelor cît și obiectivul politicii sînt confuze, reflectînd haosul mereu în schimbare din mintea lui Hitler și anarhia din administrația nazistă. Încă din 7 octombrie 1939, printr-un decret secret, Hitler l-a numit pe Himmler în noua funcție de comisar al Reichului pentru Consolidarea Naționalității Germane, cu instrucțiuni de a întreprinde o „curățenie rasială" în Est și de a pregăti calea pentru programul de reamplasare a populației. Deja o mulțime de evrei polonezi erau asasinați. Nu se știe precis cînd a ordonat Hitler începerea „soluției finale" sau cum definea el exact sfera de acțiune a acesteia: toate ordinele lui erau verbale. În martie 1941, Himmler a convocat prima conferință despre genocid, anunțînd că unul dintre țelurile campaniei rusești care urma era „decimarea populației slave cu treizeci de milioane"[60]. La sfîrșitul aceleiași luni Hitler însuși a spus ofițerilor săi superiori despre unitățile de exterminare *Einsatzgruppen* care aveau să meargă în ariergarda armatelor germane. Două zile mai tîrziu, la 2 aprilie, Alfred Rosenberg, după o discuție de două ore cu Hitler, nota în jurnalul său: „Ceea ce nu vreau să scriu, dar nu voi uita niciodată."[61] Unitățile SS de exterminare și-au început activitatea imediat ce a început invazia și pînă la sfîrșitul lui 1941 omorîseră cam 500 000 de evrei ruși (precum și alți ruși), majoritatea prin împușcare. Documentul-cheie în programele de genocid pare să fie însă un ordin emis (în numele Führerului) de Göring la 31 iulie 1941 către adjunctul lui Himmler

şi şef al SD, Reinhard Heydrich, pe care Hitler îl numea „omul cu inimă de fier". Acesta vorbea despre o soluţie totală, *Gesamtlösung*, şi o soluţie finală, *Endlösung*, „pentru a rezolva problema evreiască". Göring i-a definit termenul de „final" lui Heydrich prin viu grai, repetînd ordinele verbale ale lui Hitler: conform mărturiei lui Adolf Eichmann, pe care Heydrich l-a numit adjunctul său, la procesul lui din 1961, acesta însemna „distrugerea biologică planificată a rasei evreieşti în teritoriile din Est". Data operativă a programului era aprilie 1942, ca să fie timp pentru pregătiri.[62] Conferinţa executivă, care stabilea detaliile, a fost organizată de Eichmann şi prezidată de Heydrich la Wannsee, pe 20 ianuarie 1942. Se adunaseră pînă acum multe relatări despre metodele de omorîre. Din iunie 1941, la instrucţiunile lui Himmler, Rudolf Höss, comandantul Lagărului „A" de la Auschwitz-Birkenau, făcuse experienţe. Împuşcarea mergea prea încet şi făcea cam multă mizerie. Monoxidul de carbon s-a dovedit şi el prea încet. Atunci, în august 1941, folosind 500 de prizonieri de război sovietici drept cobai, Höss a condus un experiment de ucidere în masă folosind Cyclon-B. Acesta a fost creat de o firmă pentru controlul ciumei, Degesch, corporaţie de combatere a paraziţilor, satelit al firmei I.G. Farben. Descoperirea Cyclonului-B, a spus Höss, „ne-a liniştit".[63] A fost emisă o uriaşă comandă pentru acest gaz din partea SS, cu instrucţiuni de a se omite componenta „indicatoare", care avertiza oamenii asupra pericolelor. Dividendele primite de I.G. Farben de la Degesch s-au dublat, în 1942–1944, şi cel puţin unul dintre directori a ştiut de utilizarea dată gazului: singurul protest formulat de Degesch a fost că omiterea „indicatorului" le-ar putea periclita patentul.[64]

Soluţia finală a început să fie pusă în practică din primăvara lui 1942. Primele gazări în masă au început la Belzec, la 17 martie 1942. Acest lagăr avea capacitatea de a omorî 15 000 de oameni pe zi. În luna următoare a fost rîndul Sobiborului (20 000 pe zi), Treblinkăi şi Maidanekului (25 000) şi al Auschwitzului, pe care Höss îl numea „cea mai mare instituţie de anihilare umană din toate timpurile". Documentaţia privitoare la genocid este uriaşă.[65] Cifrele sînt aproape incredibile. În decembrie 1941 Hitler avea aproximativ 8 700 000 de evrei sub conducerea lui. Dintre aceştia, pînă la începutul lui 1945 omorîse cel puţin 5 800 000: 2 600 000 din Polonia, 750 000 din Rusia, 750 000 din România, 402 000 din Ungaria, 277 000 din Cehoslovacia, 180 000 din Germania, 104 000 din Lituania, 106 000 din Olanda, 83 000 din Franţa, 70 000 din Letonia, cîte 65 000 din Grecia şi Austria, 60 000 din Iugoslavia, 40 000 din Bulgaria, 28 000 din Belgia şi 9 000 din Italia. La Auschwitz, unde au fost asasinaţi 2 milioane de oameni, procesul a fost condus ca o operaţiune industrială de mare amploare. Firme germane au prezentat oferte competitive pentru „unitatea de procesare", care trebuia să aibă „capacitatea de a scăpa de 2 000 de cadavre la fiecare douăsprezece ore". Cele cinci cuptoare erau furnizate de firma germană Topt&Co din Erfurt. Camerele de gazare, descrise drept „pivniţele cu cadavre", au

fost proiectate de German Armaments Incorporated, cu o specificație care cerea „uși etanșe cu garnitură de cauciuc și un post de observație din sticlă dublă de 8 milimetri, tip 100/192".[66] Terenul de deasupra pivnițelor de gazare era un gazon bine întreținut, întrerupt de capace din beton acoperind puțurile prin care „ofițerii sanitari" împingeau cristalele albastru-ametist de Cyclon-B. Victimele intrau în pivnițe, despre care li se spunea că sînt băi, și la început nu observau gazul care venea prin niște perforații în coloanele de metal:

> Apoi simțeau gazul și se înghesuiau cît mai departe de coloanele amenințătoare iar în cele din urmă năvăleau spre ușa uriașă de metal cu ferăstruică, unde se îngrămădeau unii peste alții într-o singură piramidă moale, împroșcată cu sînge, agățîndu-se unul de altul și sfîșiindu-se chiar și în spasmele morții. Douăzeci și cinci de minute mai tîrziu, pompele electrice de „evacuare" scoteau aerul încărcat de gaz, marea ușă de metal se deschidea, și intrau oamenii din *Sonderkommando*-ul evreiesc, purtînd măști de gaze și cizme de cauciuc și cu furtunuri în mînă, căci prima lor sarcină era să îndepărteze sîngele și defecațiile, apoi să-i descleștеze pe morți unul de altul cu frînghii și cîrlige, preludiul înspăimîntătoarei căutări de aur și al scoaterii dinților și părului, considerate de germani materiale strategice. Apoi călătoria cu liftul sau în vagoane de cale ferată pînă la cuptoare, moara care măcina clincherul pînă devenea o cenușă fină, și camionul care arunca cenușa în apele Solăi.[67]

De fapt, pentru a economisi bani erau adesea folosite cantități insuficiente de gaz scump, astfel încît victimele sănătoase erau doar paralizate și apoi arse de vii.[68]

„Soluția finală", ca majoritatea schemelor naziste, a degenerat într-o harabaură administrativă și în scopuri contradictorii. Ca și în lagărele sovietice, disciplina internă a căzut în mîinile unor criminali de profesie, temuții *Kapos*. Eichmann și Höss au pierdut treptat controlul efectiv. Exista un conflict fundamental între scopurile politicii lagărelor de concentrare. Hitler voia ca toți evreii (și multe alte grupuri) să fie uciși cu orice preț. Respingea plîngerile violente ale militarilor că aprovizionarea pentru disperatele bătălii de pe frontul de est era ținută în loc de nevoia de a transporta milioane de victime din toată Europa (adesea în trenuri aglomerate de pînă la o sută de vagoane, în care se aflau zeci de mii de oameni). Himmler, pe de altă parte, voia să-și extindă „statul în stat" SS într-un uriaș imperiu industrial și de construcții, care în timpul războiului putea furniza o cantitate crescîndă de provizii militare germane și după ce acesta se va fi terminat ar fi construit infrastructura așezărilor estice plănuite de Hitler, cu populația lor de 150 de milioane de oameni. Cea de-a doua sarcină ar fi durat douăzeci de ani și ar fi necesitat forța de muncă a 14 450 000 de sclavi, permițînd o rată anuală a mortalității de 10%.[69]

Cifra nu este așa de fantastică precum pare: în august 1944 numai în industria germană lucrau 7 652 000 de străini, constînd din 1 930 000 de prizonieri de război și peste 5 milioane de deportați sau sclavi.[70] Himmler voia să folo-

sească războiul pentru a crea nucleul imperiului său sclavagist şi prin urmare nu era foarte dornic să omoare evrei dacă îi putea pune la muncă, mai ales că putea obţine bani pentru seifurile SS-ului de la Krupp, Siemens, I.G. Farben, Rheinmetall, Messerschmidt, Heinkel şi alte firme mari în schimbul furnizării de forţă de muncă din lagărele de concentrare. Pînă la sfîrşitul lui 1944 peste 500 000 de prizonieri din lagăre fuseseră „închiriaţi" industriei private şi în plus Himmler avea fabrici proprii, în care adesea folosea evrei „puşi deoparte", de care Hitler nu ştia nici măcar că existau.[71]

Himmler a rezolvat dilema printr-un compromis, a adus industrie germană în sistemul lagărelor de concentrare, apoi a muncit prizonierii pînă ce n-au mai fost buni decît să fie exterminaţi în cuptoare. Auschwitz ocupă un loc special al dezonoarei în această poveste cumplită nu numai datorită dimensiunii sale unice, dar şi pentru că era desemnat în mod deliberat ca să întruchipeze acest compromis. A fost creat prin colaborarea dintre SS şi I.G. Farben ca centru de cauciuc sintetic (*Buna*) şi combustibil. Vastul complex consta în A1, lagărul de concentrare iniţial; A2, uzina de exterminare de la Birkenau; A3, uzina de *Buna* şi combustibil sintetic; şi A4, propriul lagăr de concentrare al lui I.G. Farben de la Monowitz. Farben avea o „divizie Auschwitz" specială, cu pompieri şi poliţişti de lagăr proprii, înarmaţi cu bice, deşi conducerea se plîngea de zgomotul şi numărul bicelor aplicate de *Kapos*, cerînd ca biciuirile să aibă loc în lagărul de concentrare propriu-zis şi nu în zonele de muncă.

Cînd soseau trenurile cu victime, acestea erau împărţite în persoane sănătoase, care mergeau la Monowitz, şi cele slabe, bolnave, femei şi copii, care mergeau direct în lagărul morţii. Muncitorii *Buna*–Monowitz începeau în fiecare zi la ora 3 a.m., deplasîndu-se în „trap SS", chiar şi cînd cărau materiale grele, şi erau obligaţi să lucreze în zone de cîte zece metri pătraţi. Nu existau perioade de odihnă şi oricine îşi părăsea zona era împuşcat pentru „încercare de evadare". Se executau biciuiri în fiecare zi şi „mai multe spînzurări pe săptămînă". La prînz se dădea o supă de cartofi şi napi, iar seara o bucată de pîine. Fritz Saukel, şeful sistemului de muncă cu sclavi, nota: „Toţi prizonierii trebuie să fie hrăniţi, adăpostiţi şi trataţi în aşa fel încît să fie exploataţi la maximum posibil, cu cele mai mici cheltuieli imaginabile."[72] Erau de fapt mai rău decît sclavii: numai la Auschwitz au murit în acest fel 25 000 de oameni. În fiecare dimineaţă ofiţerul responsabil cu alocarea forţei de muncă îi selecta pe cei bolnavi spre a fi trimişi la gazare. Farben ţinea evidenţa, inclusiv instrucţiunea finală, *Nach Birkenau**. Pierderile în greutate erau între trei şi patru kilograme pe săptămînă, aşa că un om pînă atunci hrănit normal putea recupera din propriul trup deficitul pe o perioadă de pînă la trei luni (mai mult decît în majoritatea lagărelor ruseşti de acest tip).

* Spre Birkenau (*n.t.*).

Sclavii îşi consumau propria grăsime şi în cele din urmă mureau de epuizare. După cum arăta un istoric:

> I.G. Farben a redus forţa de muncă din lagăre la o materie primă consumabilă, o materie umană din care era extrasă sistematic mineralul vieţii. Cînd nu mai rămînea nici un pic de energie folosibilă, deşeul viu era trimis la camerele de gazare şi cuptoarele de cremaţiune ale centrului de exterminare de la Birkenau, unde SS-ul îl recicla în economia germană — dinţi de aur pentru Reichbank, păr pentru saltele şi grăsime pentru săpun.[73]

Puţinele lucruri pe care morţii le aduseseră la Auschwitz erau „confiscate" oficial şi trimise în Germania. Într-o perioadă de şase săptămîni, între 1 decembrie 1944 şi 15 ianuarie 1945, între acestea s-au aflat 222 269 de seturi de costume bărbăteşti şi lenjerie, 192 652 de seturi de haine de damă şi 99 922 de seturi de haine de copii.[74] Totuşi, în ciuda acestei mîrşăvii îngrozitoare, atît de tipică pentru statul totalitar, Auschwitz a fost un eşec economic total: a fost produs foarte puţin combustibil sintetic şi nici un pic de *Buna*.

În cadrul general al genocidului, care a cuprins milioane de polonezi şi ruşi, pe lîngă evrei, au fost practicate multe forme bizare de cruzime. Decretul *Lebensborn* al lui Himmler din 28 octombrie 1939 înfiinţa ferme de montă pentru procrearea de „arieni ideali", iar ofiţeresele SS cutreierau lagărele de concentrare pentru a răpi copii de tip arian şi a-i stoca, „aşa încît în timpul vieţii noastre să devenim un popor de 120 de milioane de suflete germanice". Himmler, care admira silueta zveltă a lordului Halifax, a ordonat ca femeile destinate procreării să fie hrănite cu porridge:

> Englezii, şi mai ales lorzii şi ladies englezi, sînt practic crescuţi cu acest tip de mîncare. [...] Consumarea ei este considerată cît se poate de corectă. Tocmai aceşti oameni, atît bărbaţi cît şi femei, se fac remarcaţi prin silueta lor suplă. Din acest motiv mamele din căminele noastre trebuie să se obişnuiască cu porridge şi să fie învăţate să-şi hrănească copiii astfel. *Heil Hitler*![75]

La celălalt capăt al spectrului, 350 de medici SS (unul la 300 din cei care practicau în Germania) luau parte la experimente pe prizonierii din lagăre. Dr Sigmund Rascher, de exemplu, făcea teste la temperatură joasă la Dachau, omorînd zeci de oameni, şi cerea să fie transferat la Auschwitz: „Lagărul este atît de întins încît activitatea va atrage mai puţin atenţia. Căci subiecţii urlă atît de tare cînd îngheaţă!" Fete poloneze, denumite „iepuri", erau infectate cu răni cangrenabile pentru teste cu sulfonamide. S-a făcut o sterilizare în masă a rusoaicelor din lagăre, folosindu-se raze X. Alte proiecte au inclus injectarea cu virusul hepatitei la Sachsenhausen, cu lichide inflamatorii în uter în scopul sterilizării la Ravensbruck, lagărul exclusiv de femei, experimente cu inducţie de flegmon pe preoţii catolici la Dachau, injecţii cu vaccinul tifosului la Buchenwald şi transplanturi experimentale de oase în cazul ţiganilor, care erau, de asemenea, forţaţi să bea apă de mare. La Oranienburg au fost selectaţi evrei care au fost gazaţi în vederea furnizării de speci-

mene pentru colecţia lui Himmler de schelete de „comisari evrei-bolşevici care personifică o subumanitate respingătoare dar caracteristică"[76].

Într-un anumit sens „crima fără nume", cum îi spunea Churchill, era un act infracţional naţional. Este adevărat, programul de genocid a fost de la început pînă la sfîrşit, în ciuda amplorii sale uriaşe, clandestin. Hitler nu s-a referit nici măcar o dată la el, nici chiar în nesfîrşitele discursuri vehemente ţinute în faţa intimilor care constituie subiectul *Discuţiilor în jurul mesei* şi al altor documente. Deşi a exultat la măcelărirea complotiştilor din iulie 1944 şi punea să i se ruleze în repetate rînduri filmul cumplitelor lor execuţii, nu a vizitat niciodată vreun lagăr, ca să nu mai vorbim de lagărele morţii. Voinţa sa uriaşă, plină de ură a pus întregul proces în mişcare şi l-a menţinut pînă cînd scopul a fost practic îndeplinit. Dar ura era abstractă. Era ca şi cum ar fi simţit că pînă şi voinţa lui s-ar dizolva dacă ar vedea milioanele de condamnaţi ca feţe umane individuale: atunci capacitatea lui de a duce la bun sfîrşit ceea ce considera a fi serviciul suprem adus „culturii" germane ar fi distrusă. Savura asasinarea generalilor de familii bune pe care îi cunoştea şi îi detesta; masacrarea a întregi categorii ale omenirii nu era însă decît o datorie dezgustătoare. Se pare că Lenin a cultivat exact aceeaşi atitudine. Chiar şi Stalin, care trăgea cu ochiul din postul său de observaţie la agoniile foştilor lui tovarăşi în timpul proceselor, nu a vizitat niciodată pivniţele de la Lubianka şi nu a pus piciorul în lagărele morţii.

De la Hitler în jos, întreaga operaţiune a genocidului era învăluită în tăcere, străbătută de un sentiment neexprimat şi inexprimabil de vinovăţie. Pînă şi Himmler, arhetipul revoluţionarului sacerdotal, care a supravegheat toate detaliile crimei, a vizitat Auschwitzul doar de două ori. Ca în toate sistemele totalitare, a trebuit să fie creat un limbaj fals pentru a ascunde ororile concrete ale relativismului moral. Termenii SS pentru crimă erau: „tratament special", „reamplasare", „linia generală", „acte suverane în afara competenţei juridice" şi mai ales „trimiterea în Est".[77] Cît despre asasinatele din 1934, crima principală care a produs crima colosală, o conspiraţie a tăcerii trebuie să cuprindă naţiunea. Himmler a spus generalilor săi SS la 4 octombrie 1943: „Printre noi ea trebuie să fie menţionată cît se poate de deschis — dar niciodată nu vom vorbi despre ea în public." Aşa cum în 1934 fusese de datoria lor „să-şi pună la zid camarazii care greşiseră şi să-i împuşte", tot astfel acum era de datoria lor „să extermine rasa evreiască". Ei nu se referiseră niciodată public la crimele din 1934, şi acum trebuiau de asemenea să păstreze tăcerea. El a spus *Gauleiter*-ilor săi la 29 mai 1944 că înainte de sfîrşitul anului toţi evreii vor fi morţi:

> Acum ştiţi totul despre asta, şi ar fi mai bine să o ţineţi pentru voi. Poate cîndva mai tîrziu, cu mult mai tîrziu, ne vom gîndi dacă să spunem poporului german ceva mai mult despre asta. Dar cred că mai bine nu! Noi, cei de-aici, am luat pe umerii noştri responsabilitatea, atît pentru acţiune cît şi pentru idee, şi cred că ar fi mai bine să luăm acest secret cu noi în mormînt.[78]

Aşadar, securitatea din jurul lagărelor morţii era elaborată. Soţia unui ofiţer german, care la un nod de cale ferată s-a urcat din greşeală într-un tren al morţii, a fost trimisă în camera de gazare ca să nu poată relata ceea ce văzuse. Nici o victimă nu a ieşit vie de la Auschwitz pînă în august 1944, cînd doi evrei slovaci au reuşit să evadeze. Cu toate acestea, milioane de germani ştiau că evreilor li se face ceva oribil. Numai în SS erau 900 000 de oameni. Nenumăraţi germani au auzit şi au văzut trenurile nesfîrşite ce treceau zăngănind prin noapte şi au ştiut ce însemnau, după cum sugerează o remarcă ce s-a păstrat: „Evreii ăia blestemaţi — nu ne lasă nici măcar să dormim noaptea."[79] Era o suprapunere uriaşă între sistemul sclavagist şi industria germană. Am putea reaminti că germanii folosiseră forţa de muncă a prizonierilor şi munca pînă la epuizare şi în 1916–1918; era o reacţie naţională la război, o parte importantă a „socialismului de război" pe care îl admira atît de mult Lenin. Paranoia rasistă era adînc înrădăcinată în cultura germană şi fusese nutrită de generaţii întregi de intelectuali. Îl preceda pe Hitler; îl diminua. După patruzeci de ani puterea şi ubicuitatea rasismului între albi, în special antisemitismul (şi nu numai în Germania), sînt greu de conceput. Într-un anume sens deci, scopul a fost voinţa poporului german; mijloacele au fost voinţa lui Hitler.[80]

Într-un alt sens, crima a avut complici în întreaga lume civilizată. Existau 150 000 de membri SS negermani. Cele mai crunte masacrări de polonezi, de exemplu, au fost opera unei divizii SS formate din 6 500 de prizonieri de război ruşi albi.[81] Hitler găsea adesea oameni dispuşi să colaboreze la vînarea evreilor non-germani. În mod ironic, locurile cele mai sigure pentru evreii din Europa erau Spania şi Portugalia fasciste, şi Italia pînă cînd Hitler şi-a instaurat regimul-marionetă. Cea mai periculoasă era Franţa, unde regimul de la Vichy, antisemit din start, devenea din ce în ce mai antisemit cu trecerea timpului. Existau două tipuri de evrei francezi, alsacienii şi sefarzii asimilaţi, şi nou-veniţii şi refugiaţii. În noiembrie 1941 guvernul de la Vichy a instituit Union Générale des Israelites de France, al cărei personal făcea parte în mare măsură din primul grup, ce constituia un mecanism birocratic pentru a trimite evreii din al doilea grup în lagărele de concentrare — un Vichy evreiesc în miniatură.[82] Vichy a participat de fapt cu mult zel la adunarea evreilor din alte ţări aflaţi în Franţa în lagărele morţii; iar pretenţia lui că şi-a protejat propriii evrei era falsă, din moment ce din 76 000 de evrei predaţi de francezi naziştilor (din care au supravieţuit mai puţin de 2 000), o treime erau născuţi în Franţa. Între cei omorîţi s-au aflat 2 000 sub vîrsta de şase ani şi 6 000 sub treisprezece ani.[83]

Penumbra culpei s-a întins şi mai larg. În anii 1933–1939, cînd Hitler avea o atitudine ambivalentă în privinţa emigrării şi evreii mai puteau încă fugi, nu i-a vrut nimeni. Practic toate guvernele europene aveau problema antisemitismului şi erau îngrozite să n-o agraveze. Marea Britanie a închis ferm uşa deschisă Palestinei, de teama arabilor: Actul Alb din 1939 limita

imigraţia evreiască la 75 000 în cinci ani. Roosevelt, ca de obicei, a consacrat o imensă compasiune retorică evreilor, dar nu a făcut nimic concret ca să-i ajute să vină în America. Primele relatări despre genocid au ajuns la Congresul Mondial al Evreilor de la Lausanne, în august 1942. Pînă şi oficialii evrei, obişnuiţi cu ororile, au fost sceptici la început. În aprilie 1943 o şedinţă a oficialilor anglo-americani din Bermude a hotărît, efectiv, că nici una din ţări nu avea să facă nimic pentru a-i ajuta pe evrei şi nu se vor critica una pe alta pentru că nu făceau nimic — un pact mutual de anticonştiinţă. În august 1943 se ştia, şi se publicase, că fuseseră deja exterminaţi 1 702 500 de evrei. La 1 noiembrie Roosevelt, Stalin şi Churchill i-au avertizat pe conducătorii germani că vor fi judecaţi pentru aceste crime. La 24 martie 1944 Roosevelt a mai dat o avertizare publică. Dar asta a fost tot. Deşi America avea şi spaţiu şi hrană, el nu a vrut să ofere azil. Numai Churchill a susţinut că trebuie să se acţioneze cu orice preţ. El a fost înfrînt de colegii săi, conduşi de Anthony Eden, al cărui secretar nota: „Din nefericire, A.E. este de neclintit în privinţa Palestinei. Iubeşte arabii şi îi urăşte pe evrei." La 6 iulie 1944 Chaim Weizmann, preşedintele Agenţiei Internaţionale Evreieşti, l-a implorat pe Eden să folosească bombardierele Aliaţilor ca să oprească dislocarea evreilor unguri, incineraţi atunci într-un ritm de 12 000 pe zi. Churchill a consemnat: „Luaţi tot ce puteţi de la Forţele Aeriene şi faceţi uz de numele meu dacă e necesar." Dar nu s-a făcut nimic; şi nu e clar dacă bombardarea ar fi avut vreun rezultat efectiv.[84]

La vremea aceea majoritatea evreilor erau morţi. Ce au vrut supravieţuitorii sînt dovezile că lumea civilizată nu îi uitase: „Nu ne rugam pentru viaţa noastră", spunea un supravieţuitor, „nu aveam nici o speranţă în privinţa asta, ci pentru răzbunare, pentru demnitate umană, pentru pedepsirea asasinilor."[85] Evreii au cerut recunoaşterea enormităţii unice a crimei. Nu se poate spune că au obţinut-o, nici de la germani, care poate şi-ar fi ispăşit vina colectivă recunoscînd-o, nici de la Aliaţi. Istoria pedepsirii crimelor de război germane este aproape tot atît de complicată şi confuză ca şi crimele însele. Pentru că Stalin credea, cum crezuse cîndva şi Lenin, că războiul avea să producă o Germanie sovietică, el a diminuat în declaraţiile sale publice vina Germaniei în război şi şi-a încurajat şi susţinătorii occidentali să facă acelaşi lucru. Sentimentele sale personale erau cu totul altele. La Conferinţa de la Teheran el l-a mustrat pe Churchill că făcea o distincţie între conducătorii germani şi marea masă. De asemenea, pentru consum intern, el a dat instrucţiuni lui Ehrenburg şi altor scriitori să publice atacuri rasiste violente la adresa germanilor în *Pravda*, *Krasnaia Zvezda* şi alte ziare.[86] Public însă, linia comunistă în Occident era să trateze crimele de război ca pe o chestiune politică şi nu morală. În 1942, Victor Gollancz, cel mai important publicist britanic de stînga, a creat o frază celebră cu pamfletul său *Să trăiască sau să moară copiii noştri?* care susţinea că vina pentru război trebuia pusă în principal pe seama imperialismului: prin urmare „fiecare din-

tre noi este «vinovat»", deşi capitaliştii erau mai vinovaţi decît masele de oameni obişnuiţi.[87]

În 1945 Aliaţii căzuseră de acord asupra condamnării şi spînzurării naziştilor marcanţi. Mai departe au început dificultăţile. Ruşii au fost primii care au ajuns în principalele lagăre ale morţii. Unii dintre oficialii de acolo au dispărut, poate ca să lucreze pentru cei care i-au prins. Legăturile dintre forţele de securitate naziste şi sovietice fuseseră mereu strînse şi au fost reluate cordial după război. Himmler admirase întotdeauna metodele poliţiei sovietice (el credea că Stalin separase sîngele mongol de hoarda lui Genghis-Han), iar şeful Gestapoului, generalul SS Müller, s-a dus probabil să lucreze pentru NKVD.[88] Mulţi dintre oficialii din poliţia prusacă, foşti subordonaţi ai lui Goring, au primit funcţii înalte în poliţia Republicii Democrate Germane pe care a creat-o Stalin cînd a sosit timpul.

Printre britanici şi americani ardoarea de a pedepsi a durat mai mult dar a fost estompată în cele din urmă de mersul istoriei. Cînd directorii de la I.G. Farben au fost condamnaţi la Nürnberg (29 iulie 1948), începuse blocada Berlinului, Germania era acum un potenţial aliat şi resuscitarea industriei germane era un obiectiv anglo-american. Astfel, Karl Krauch, omul care a nazificat firma şi a ales personal Auschwitzul pentru uzina de *Buna*, a primit numai şase ani. Alţi unsprezece directori au primit condamnări la închisoare de la opt ani la optsprezece luni — „destul de uşoare ca să mulţumească şi un hoţ de găini", după cum a spus furios procurorul, Josiah du Bois.[89] În ianuarie 1951 toţi industriaşii germani criminali de război fuseseră eliberaţi de către Aliaţi printr-un act de graţiere. Alfred Krupp, condamnat la confiscarea tuturor proprietăţilor, le-a primit înapoi, pentru că John J. McCloy, înaltul comisar american, era de părere că „confiscarea proprietăţii era oarecum incompatibilă cu justiţia americană". Cînd activitatea de pedepsire a fost transferată de către Aliaţi germanilor înşişi, rezultatele nu au arătat cine ştie ce remuşcări colective. Noul guvern federal a plătit o despăgubire noului stat sionist al Israelului. Dar foştii prizonieri care au făcut plîngeri individual nu au aflat prea multă compasiune în tribunalele germane. Din jumătate de milion de supravieţuitori, numai 14 878 au primit, după ani întregi de procese, sume ce rareori au urcat pînă la 1 250 de dolari fiecare. Rheinmetall, după o lungă acţiune de tergiversare legală, a plătit 425 de dolari fiecărui fost sclav. Krupp a plătit în total 2 380 000 de dolari în 1959, în urma presiunilor guvernului american. Friedrich Flick nu a plătit un sfanţ, şi a lăsat peste 1 000 de milioane de dolari cînd a murit, în 1972, la vîrsta de nouăzeci de ani.[90] Dar cine este atît de prost să creadă că există dreptate pe lumea asta?

Au existat multe motive pentru care despăgubirile au fost confuze şi insuficiente. Cînd regimul lui Hitler s-a prăbuşit şi s-a fărîmiţat, America şi Anglia încă mai duceau un război de distrugere din ce în ce mai unilateral împotriva Japoniei. În războiul din Pacific au avut loc cele mai mari bătălii navale

din istorie, determinate de avantajele copleşitoare ale resurselor şi tehnologiei, care creşteau inexorabil. Japonezii au început cu strălucitul avion de vînătoare Zero. Unul a căzut intact în mîinile americanilor în Insulele Aleutine la 4 iunie 1942. A fost imediat proiectat şi fabricat în număr mare un avion care să-i ţină piept, *Hell-cat*.[91] Producţia de avioane a atins punctul culminant în iunie 1944, cînd au fost produse 2 857; de atunci încolo, a fost redusă constant de bombardamentele Aliaţilor. În tot timpul războiului Japonia a făcut numai 62 795 de avioane, din care 52 109 au fost pierdute.[92] Statele Unite ajunseseră să producă peste 100 000 în 1943. La fel a fost şi cu vasele de război. În timpul războiului, Japonia n-a putut înarma decît douăzeci de transportoare, din care şaisprezece au fost distruse. În vara lui 1944 numai Statele Unite au avut aproape 100 de transportoare care operau în Pacific.[93] Dezechilibrul a fost adîncit de strategia iraţională a Japoniei. Echipajele submarinelor japoneze erau pregătite numai pentru a ataca navele de război inamice. La Statul Major General numai doi ofiţeri erau alocaţi secţiei de antisubmarine, mine şi antiaeriene, catalogate dispreţuitor sub numele de „apărare de ariergardă". Nici măcar un sistem de escortă limitat nu a fost adoptat decît abia în 1943, iar escortarea totală a început abia în martie 1944; la vremea aceea marina SUA avea deja sute de submarine şi un sistem de „haite de lupi" complet.[94] Ca rezultat, din cele 6 milioane de tone de nave maritime cu care Japonia a început războiul, ea a pierdut peste 5 milioane: 50% distruse de submarine, 40% de avioane, restul de mine. Greşelile marinei s-au adăugat celei a armatei care, în lăcomia ei teritorială din primele cinci luni de război, şi-a împrăştiat forţele pe 8 500 000 de kilometri pătraţi, cu 350 de milioane de „supuşi", încartiruiţi de 3 175 000 de oameni, din care majoritatea trebuiau să fie aprovizionaţi de pe mare. Rezultatul a fost că marina militară japoneză s-a autodistrus, ca şi marina comercială, în efortul din ce în ce mai zadarnic de a menţine armata terestră în viaţă şi înarmată. De fapt, mulţi au murit de foame sau, rămînînd fără muniţie, au fost nevoiţi să lupte cu lănci de bambus.[95]

Strategia armatei japoneze era să-şi păstreze cuceririle, susţinînd că recruţii SUA nu ar face faţă soldaţilor japonezi în lupta corp la corp şi că pierderile mari vor face opinia publică americană să-şi oblige guvernul la un compromis. Dar după ce şi-au afirmat superioritatea pe mare şi în aer, Aliaţii au adoptat „strategia central-pacifică" de a „sări" din insulă în insulă, în centrul Pacificului, îndreptîndu-se spre Japonia, debarcînd amfibii şi folosind la maximum avantajul copleşitor pe care-l aveau în ce privea muniţia.[96] Japonezii au luptat cu disperare tot timpul, dar tehnologia şi productivitatea au permis americanilor să stabilească şi să menţină un raport al pierderilor demn de epoca colonială. Modelul a fost bătălia „pivot" de la Guadalcanal, din noiembrie 1942, cînd japonezii au pierdut 25 000 de oameni faţă de cei doar 1 592 de americani. Cînd a început ofensiva în centrul Pacificului, la Tarawa Atoll, în noiembrie 1943, americanii au trebuit să-i omoare aproape

pe toți cei 5 000 de oameni din garnizoană (au mai rămas numai șaptesprezece), ei pierzînd 1 000 de oameni. Ca rezultat și-au întețit tirurile și și-au lungit „salturile". În insula următoare, Kwajalein, bombardamentul maritim și aerian a fost atît de dezastruos încît, spunea un martor ocular, „întreaga insulă arăta de parcă ar fi fost ridicată la 6 000 de metri în aer și i s-ar fi dat drumul de acolo". Practic toți cei 8 500 de apărători au trebuit să fie uciși, dar tirurile au menținut numărul victimelor americane la numai 373.[97] Aceste raporturi s-au păstrat. În Leyte, japonezii au pierdut 65 000 din cei 70 000 de oameni, americanii doar 3 500. La Iwojima, americanii au avut cel mai prost raport al pierderilor: 4 917 morți față de cei peste 18 000 ai japonezilor; iar cînd au cucerit Okinawa au pierdut cei mai mulți oameni: 12 520 morți sau dispăruți, față de 185 000 de japonezi uciși. Dar în general pierderile americanilor au fost mici. Majoritatea japonezilor au fost omorîți în bombardamentele aeriene sau maritime, ori prin înfometare, pentru că proviziile nu mai puteau ajunge la ei. Nu s-a întîmplat niciodată să vadă un infanterist american sau să ajungă la o distanță care să permită lupta cu baionetele. Pînă și în Burma, unde lupta a fost foarte grea și n-a putut fi folosită superioritatea maritimo-aeriană, Armata a 14-a indo-britanică a omorît 128 000 de japonezi, pierderile ei fiind în total de mai puțin de 20 000 de oameni.[98]

Obiectivul strategiei central-pacifice era aducerea Japoniei în raza bombardierelor grele terestre, susținînd un bombardament neîntrerupt pe o scară din ce în ce mai mare. Pe scurt, acesta era războiul pe care îl prezisese expertul aviatic Douet în anii '20, de care se temuseră pacifiștii britanici în anii '30 și pe care Churchill încercase să-l ducă împotriva Germaniei. A început în noiembrie 1944, cînd baza capturată din Guam a devenit complet funcțională și cînd Fortărețele Zburătoare B29, fiecare ducînd opt tone de bombe, au putut ataca în mase compacte de cîte 1 000, escortate de avioane de vînătoare. În 1939 Roosevelt trimisese mesaje beligeranților, rugîndu-i să se abțină de la „barbarismul inuman" de a bombarda civili. Această atitudine nu a supraviețuit Pearl Harborului. Din martie pînă în iulie 1945, neîntîmpinînd practic nici o rezistență, B29 au aruncat 100 000 de tone de bombe incendiare asupra a 66 de orașe japoneze, măturînd 440 000 de kilometri pătrați de străzi intens populate. În noaptea de 9 spre 10 martie, 300 de B29, ajutate de un puternic vînt dinspre nord, au transformat vechea cîmpie mlăștinoasă Musashi, pe care e construit Tokyo, într-un infern, distrugînd 40 de kilometri pătrați de oraș, omorînd 83 000 de oameni și rănind 102 000. Un martor britanic dintr-un lagăr de prizonieri de război din apropiere făcea comparația cu ororile cutremurului din 1923, pe care de asemenea îl trăise.[99] Chiar și înainte de aruncarea bombelor atomice, cifrele japoneze arată că raiduri în 69 de zone distruseseră 2 250 000 de clădiri, lăsaseră pe drumuri 9 milioane de oameni, omorîseră 260 000 și răniseră 412 000. Aceste raiduri au crescut constant ca număr și forță; iar în iulie flotele aliate au înconju-

rat arhipelagul, folosindu-şi tunurile grele pentru a bombarda oraşele de coastă de la distanţă mică.

La 16 iulie bomba cu plutoniu a lui Oppenheimer a fost detonată în poligonul Almogordo din New Mexico. A generat o minge de foc cu o temperatură de patru ori mai mare decît aceea din centrul soarelui. Oppenheimer a citat o frază din *Bhagavadgītā*: „strălucirea a o mie de sori... Am devenit ca moartea, distrugătorul lumilor." Fermi, mai prozaic, a calculat că unda de şoc indica o forţă de distrugere echivalentă cu cea a 10 000 de tone de TNT. Ştirea i-a fost servită noului preşedinte american, Harry S. Truman, cînd se întorcea de la Potsdam. Un protocol, semnat de Churchill şi Roosevelt la reşedinţa acestuia din urmă din Hyde Park, la 9 septembrie 1944, stipula că „atunci cînd bomba va fi în sfîrşit disponibilă, va fi poate, după o matură chibzuinţă, folosită împotriva japonezilor". Truman a semnat imediat un ordin ca bomba să fie folosită cît mai curînd posibil şi nu par să fi avut loc discuţii prelungite despre cît de înţelept ori moral era să fie folosită, în orice caz nu la nivel înalt politic sau militar. După cum a spus generalul Groves: „Stratul Superior o vrea cît mai curînd posibil."[100] America şi Marea Britanie deja aruncau în Japonia cu toate tipurile de explozibil convenţional care le erau la îndemînă, sporite zilnic de noile tehnologii şi resurse; a refuza să folosească super-bomba ar fi fost ilogic, ba chiar iresponsabil, căci noutatea ei ar fi putut avea un impact asupra hotărîrii pînă acum inflexibile a Japoniei de a continua să reziste.

Împăratului i se spusese că războiul nu putea fi cîştigat încă din februarie 1942. În 1943 marina ajunsese la concluzia că înfrîngerea era inevitabilă. În 1944 Tojo fusese răsturnat printr-un puci. Nimic din toate acestea nu a contat. Teama de asasinare era prea mare. În mai 1945 i s-a cerut Rusiei să acţioneze ca mediator. Dar Stalin nu a făcut nimic în privinţa asta, căci în ianuarie, la Yalta, i se promiseseră recompense teritoriale substanţiale dacă intra în războiul cu Japonia în august. La 6 iunie Consiliul Suprem al Japoniei a aprobat un document, „Politica fundamentală de urmat de aici înainte în ducerea războiului", în care se afirma: „Vom [...] continua războiul pînă la capăt." Planul final pentru apărarea Japoniei, „Decizii operaţionale", menţiona 10 000 de avioane sinucigaşe (majoritatea foste avioane de instrucţie), 53 de divizii de infanterie şi 25 brigăzi: 2 350 000 de soldaţi instruiţi aveau să lupte pe plaje, sprijiniţi de 4 milioane de angajaţi civili ai armatei şi marinei şi de o miliţie civilă formată din 28 de milioane de oameni. Aveau să aibă arme de foc, lănci de bambus şi arcuri cu săgeţi. A fost aprobată de către Dietă o legislaţie specială pentru a se forma această armată.[101] Comandanţii Aliaţi estimau că propriile lor armate ar fi trebuit să se aştepte să piardă pînă la un milion de oameni dacă devenea necesară o invazie a Japoniei. Cîţi japonezi şi-ar fi pierdut viaţa? Presupunînd un raport similar cu cele deja experimentate, ar fi fost în jur de 10–20 de milioane.

Scopul Aliaților era să înfrîngă rezistența japoneză înainte ca o invazie să devină inevitabilă. La 1 august 820 de avioane B29 au aruncat 6 600 de tone de explozibil asupra a cinci orașe din Kyūshū de Nord. Cinci zile mai tîrziu, singura bombă cu uraniu a Americii, netestată, a fost aruncată asupra Hiroshimei, al optulea oraș ca mărime al Japoniei, cartier general al celei de-a 2-a Armate Generale și important port de îmbarcare. Cu două zile înainte fuseseră aruncați vreo 720 000 de fluturași care anunțau că orașul avea să fie „șters de pe fața pămîntului". Nimeni nu i-a luat în seamă, în parte pentru că se zvonea că mama lui Truman ar fi locuit cîndva în apropiere, și se credea că orașul, care arăta bine, avea să fie folosit de americani ca centru de ocupație. Din cei 245 000 de locuitori ai orașului, au murit în ziua aceea 100 000, și alți 100 000 mai tîrziu.[102] Unii au murit fără vreo rană sau altă cauză vizibilă. Alții erau acoperiți de pete strălucitoare, multicolore. Mulți vomitau sînge. Un om și-a pus mîna arsă în apă și „ceva ciudat și albăstrui, ca un fum, a ieșit din ea". Un altul, aproape orb, și-a recăpătat vederea; dar i-a căzut tot părul.

Public, reacția guvernului japonez a fost să trimită lumii un protest, prin intermediul ambasadei elvețiene. După ce ignoraseră legislația internațională douăzeci de ani, acum denunțau „nesocotirea legislației internaționale de către guvernul american, în special brutalitatea noii bombe folosite împotriva Hiroshimei". În particular, Nishina, șeful programului lor atomic, a fost convocat la Tokyo, și întrebat dacă bomba de la Hiroshima era o armă nucleară autentică și, în caz că era, dacă o putea copia în șase luni.[103] Acest lucru nu sugerează că o singură armă atomică ar fi fost decisivă.

A doua bombă, de tip plutoniu, a fost aruncată la 9 august, nu asupra țintei ei inițiale (pe care pilotul n-a reușit s-o găsească), ci asupra celei alternative care, printr-o crudă ironie, era orașul creștin Nagasaki, centrul rezistenței la șintoism; 74 800 de oameni au fost omorîți în ziua aceea. S-ar putea ca asta să-i fi convins pe japonezi că americanii aveau un stoc mare de asemenea bombe (de fapt erau gata numai două, programate să fie aruncate la 13 și 16 august). În ziua următoare Rusia, care avea acum 1 600 000 de oameni la granița manciuriană, a declarat război, conform înțelegerii încheiate la Yalta. Cu cîteva ore înainte, japonezii trimiseseră o telegramă acceptînd în principiu termenii Aliaților de capitulare necondiționată. Războiul nuclear a fost atunci suspendat, deși raidurile convenționale au continuat, 1 500 de avioane B29 bombardînd Tokio din zori pînă-n asfințit pe 13 august.

Decizia finală de a capitula a fost luată pe 14 august. Ministrul de Război și cei doi șefi de stat major s-au opus, iar primul-ministru, amiralul Suzuki, a fost nevoit să-i ceară lui *Tenno* să tranșeze disputa. După cum spunea Hirohito mai tîrziu:

> În momentul capitulării, nu se întrevedea nici un acord, oricîte discuții ar fi avut... Cînd Suzuki m-a întrebat, la conferința imperială, care dintre cele două atitudini ar trebui adoptată, mi s-a oferit ocazia să-mi exprim pentru prima dată liber propria voință fără a viola autoritatea ori responsabilitatea nimănui.[104]

Hirohito a înregistrat apoi un mesaj de capitulare către poporul japonez în care recunoştea că „situaţia războiului a evoluat nu neapărat în avantajul Japoniei" şi că pentru a evita „extincţia totală a civilizaţiei umane" Japonia va trebui să „îndure ceea ce este de neîndurat şi să sufere ceea ce este de nesuferit".[105]

Ofiţerii armatei au dat buzna la palat să distrugă această înregistrare înainte de a fi difuzată, l-au ucis pe comandantul Gărzii Imperiale şi au dat foc reşedinţelor primului-ministru şi a principalului ministru al Curţii. Dar nu au reuşit să oprească difuzarea; şi imediat după aceasta ministrul de Război şi alţii s-au sinucis în faţa palatului.[106]

Dovezile nu sugerează că această capitulare ar fi putut fi obţinută fără folosirea bombelor atomice. Fără ele, ar fi avut loc lupte grele în Manciuria şi s-ar fi intensificat bombardamentele convenţionale (care deja se apropiau de pragul nuclear de 10 000 de tone pe zi), chiar dacă n-ar fi fost necesară o invazie. Astfel, folosirea armelor nucleare a salvat vieţi atît în rîndurile japonezilor, cît şi ale Aliaţilor. Cei care au murit la Hiroshima şi Nagasaki au căzut victime nu atît tehnologiei anglo-americane cît unui sistem de guvernămînt paralizat făcut posibil de o ideologie a răului care distrusese nu numai valorile morale absolute, ci şi raţiunea însăşi.

Adevărata natură a formei japoneze de totalitarism a ieşit la iveală abia cînd au fost deschise lagărele cu prizonieri de război şi Tribunalul Militar Internaţional şi-a început activitatea. Preşedintele acestuia, Sir William Webb, nota:

> [...] crimele acuzaţilor japonezi erau mult mai puţin atroce, variate şi extinse decît ale germanilor acuzaţi la Nürnberg [dar] tortura, crima, violul şi alte cruzimi din cele mai barbare erau practicate pe o scară atît de mare şi după un tipar atît de exact încît singura concluzie posibilă este că aceste atrocităţi fie au fost ordonate în secret, fie au fost permise intenţionat de guvernul japonez sau de membri ai lui ori de conducătorii Forţelor Armate.[107]

David James, translatorul britanic care a vizitat principalele lagăre după capitulare, observa prăbuşirea valorilor morale absolute în rîndurile ofiţerilor intraţi în funcţie după anii '20, care fuseseră „instruiţi cu grijă în *Kodo* şi în şintoismul de stat" şi care erau responsabili pentru cruzimile în serie: „aveau acelaşi instinct ucigaş şi cînd erau de serviciu, şi cînd nu. [...] De aceea exista acel tipar generalizat al atrocităţilor care se pare că a surprins tribunalul aflat în Tokyo". Regimul nu poseda lagăre de concentrare ca atare: avea cel mult patru sute de prizonieri politici. Dar lagărele cu prizonieri de război erau conduse pe aceleaşi principii economice ca şi lagărele de muncă naziste şi sovietice. După vizitarea lor, James relata, în septembrie 1945:

> Principiul de bază al administraţiei lagarelor de prizonieri de război japoneze era: stoarcerea a maximum de muncă cu un consum minim de hrană şi provizii militare. În cele din urmă asta îi azvîrlea într-un abis al crimei care cuprindea întreaga administraţie şi îi transforma pe japonezi în asasini pur şi simplu. [...] Toate lagarele erau conduse dupa aceleaşi indicaţii [...] nu încalcau nici una dintre propriile reguli [...]

dacă îi judecăm va trebui să aducem dovezi împotriva indivizilor, dar sistemul este acela care a produs criminalii.[108]

Astfel, din cei 50 000 de prizonieri care au murit la calea ferată siameză, 16 000 au murit în urma torturilor, bolilor şi înfometării. Ordinele japoneze interceptate insistau mereu că prizonierii consideraţi inutilizabili trebuiau să fie ucişi. Dovezile prezentate în faţa tribunalelor au arătat că medicii militari japonezi scoteau inima şi ficatul prizonierilor sănătoşi cît aceştia mai erau încă în viaţă. Canibalismul prizonierilor Aliaţi era autorizat cînd nu era disponibilă altă hrană. Japonezii au ucis mai mulţi soldaţi britanici în lagăre decît pe cîmpul de luptă. Bilanţul prizonierilor din Japonia a fost, de altfel, mult mai rău decît al celor ai naziştilor: din 235 000 de prizonieri anglo-americani din Germania şi Italia doar 4% au murit, în timp ce din cei 132 000 deţinuţi în Japonia, au murit 27%.[109]

Tribunalul Aliaţilor din Tokio a condamnat douăzeci şi cinci de criminali de război marcanţi, în special pe aceia responsabili pentru plănuirea războiului şi a celor patru mari orori — masacrul de la Nanking, „marşul morţii" din Batan, calea ferată Thai-Burma şi jaful de la Manila. Şapte dintre ei, între care şi Tojo, au fost spînzuraţi. Comisii militare locale au mai condamnat alţi 920 de criminali de război la moarte şi peste 3 000 la închisoare. Dintre judecătorii non-albi ai Tribunalului, cel indian, Radhabino Pal, s-a opus spunînd că japonezii acţionează tot timpul numai în autoapărare şi că procesul reprezenta „justiţia învingătorilor". Judecătorul filipinez, Delfin Jarahilla, a spus că sentinţele erau prea indulgente. De fapt, atrocităţile japonezilor împotriva soldaţilor indieni şi filipinezi şi împotriva chinezilor, malaienilor şi altor civili non-albi au fost infinit mai sălbatice şi mai numeroase decît cele asupra anglo-americanilor.[110] Principalele victime ale sistemului au fost japonezii de rînd, din care au murit peste 4 milioane: căci aceeaşi dogmă care învăţa oamenii să trateze prizonierii ca pe nişte criminali era vinovată atît pentru decizia de a porni un război sinucigaş cît şi pentru întîrzierea în semnarea păcii. Primul-ministru Konoye, unul dintre vinovaţi, a lăsat lîngă patul său de moarte un exemplar din *De Profundis* al lui Oscar Wilde, în care subliniase cu grijă cuvintele: „Oricît de îngrozitor ar fi fost ce mi-a făcut lumea mie, ce mi-am făcut eu însumi a fost mult mai cumplit" — un epitaf pentru Japonia totalitaristă.[111] Şi, după cum am arătat de mai multe ori în această carte, principiul holistic al coruperii morale operează ca o satanică lege a lui Gresham, în care răul goneşte binele. Avionul american care a distrus convoiul ce venea să întărească garnizoana Lae din Noua Guinee, la 3 martie 1943, i-a mitraliat pe supravieţuitorii care înotau în apă, raportînd: „A fost o misiune oribilă, dar o necesitate militară din moment ce soldaţii japonezi nu se predau şi, înotînd aproape de mal, nu li se putea permite să ajungă pe uscat şi să se alăture garnizoanei Lae."[112] Devenise un lucru obişnuit pentru Aliaţi să îi împuşte pe japonezii care încercau să se predea. Unul dintre avocaţii apărării de la Tribunal, căpitanul Adolf

Feel Jr, exclama cu amărăciune: „Ne-am învins inamicii pe cîmpul de luptă, dar am lăsat spiritul lor să triumfe în inimile noastre."[113] Era o exagerare; dar conţinea un sîmbure de adevăr. Bombardamentele japoneze pe scară redusă asupra oraşelor chineze din 1937–1938 fuseseră condamnate de întreaga suflare liberală din America. Cînd a sosit timpul stabilirii primei ţinte pentru bomba atomică, rectorul Universităţii Harvard, James Conant, reprezentînd interesele civilizaţiei în Comitetul Naţional de Cercetări pentru Apărare, a făcut sugestia decisivă că „ţinta cea mai dezirabilă ar fi o uzină militară de importanţă vitală cu un mare număr de angajaţi şi înconjurată îndeaproape de casele angajaţilor"[114].

În orice caz, confuzia chestiunilor morale de la sfîrşitul războiului a fost sporită în mod esenţial de prezenţa, în rîndurile celor ce făceau dreptate, a puterii totalitariste sovietice. Nu exista crimă comisă ori măcar imaginată de naziști sau de cavalerii bushido pe care regimul sovietic să n-o fi săvîrşit şi el, de regulă la o scară şi mai mare. Acesta conducea exact tipul de sistem care produsese războiul şi ororile lui. Mai precis, Pactul nazisto-sovietic din septembrie 1939 şi Pactul japonezo-sovietic din aprilie 1941 făcuseră posibile agresiunile Axei.

Cu toate acestea, Rusia sovietică nu numai că i-a judecat pe vinovaţii războiului la a căror creare ajutase, dar a şi ieşit ca singur beneficiar al acestuia, tocmai în virtutea unuia din acele tratate — sau mituiri — secrete din timpul războiului, pe care Tratatul de la Versailles le condamnase atît de vehement. Şi nu numai Tratatul de la Versailles. Carta Atlanticului din 14 august 1941 (reiterată în Declaraţia Naţiunilor Unite din 1 ianuarie 1942) afirma că semnatarii „nu urmăresc nici o expansiune, teritorială sau de alt fel [...] ei nu doresc să asiste la nici un fel de schimbări teritoriale care să nu fie în acord cu dorinţele liber exprimate ale popoarelor implicate". Tratatul de Alianţă Anglo-Rus din 26 mai 1942 stipula (articolul 5): „[...] vor acţiona în concordanţă cu cele două principii de a nu urmări expansiunea teritorială proprie şi de a nu se amestece în treburile interne ale altor state". Totuşi la Conferinţa de la Yalta din ianuarie 1945, în schimbul acceptării de a intra în războiul împotriva Japoniei „la două sau trei luni după ce Germania capitula", Stalin a cerut recunoaşterea apartenenţei Mongoliei Exterioare la Rusia; Sahalinul de Sud şi insulele adiacente; internaţionalizarea golfului Darien cu apărarea „intereselor preeminente ale Uniunii Sovietice"; folosirea Port-Arthur-ului ca bază; dreptul de a folosi, împreună cu chinezii, calea ferată chineză de Est şi manciuriană, cu apărarea „intereselor preeminente ale Uniunii Sovietice"; şi, prin anexare completă, Insulele Kurile. Roosevelt a acceptat toate aceste condiţii practic fără nici o obiecţie; iar Churchill, disperat să obţină sprijin pentru chestiuni mai aproape de interesele proprii, a consimţit, căci Orientul Îndepărtat era în mare măsură „o afacere americană [...] Pentru noi problema era îndepărtată şi de o importanţa secundară"[115].

China, principala victimă a acestui act grosolan de furt teritorial, care a făcut posibilă distrugerea regimului ei, nu a fost prezentă la Yalta și, deși aliată, nu a fost nici măcar informată asupra acestor termeni decît șase luni mai tîrziu, în detaliu abia la 14 august, dată pînă la care Rusia declarase război și acordul era ireversibil. Declarația de război oficială a Rusiei a fost făcută abia la patru ore după ce japonezii acceptaseră în principiu să cedeze.[116] Stalin a obținut tot ce a vrut fără să dea nimic în schimb, iar puterile legitime nu au putut justifica abaterea de la principiul lor de bază în vreme de război, nici măcar în temeiul unor necesități militare imperioase.

Ceea ce a conferit un accent de batjocură în plus proceselor criminalilor de război germani și japonezi a fost că, în exact același timp în care se adunau dovezile pentru ele, Marea Britanie și America îl ajutau pe Stalin să comită o crimă de dimensiuni comparabile, mergînd pînă la folosirea forței ca să-i dea victimele pe mînă. Aliații știau, și nu au spus nimic, despre deportarea sovietică a opt națiuni întregi în anii 1941 și 1943–1944, deși aceasta era o crimă de război care cădea sub incidența definiției date mai tîrziu genocidului de către Națiunile Unite (9 decembrie 1948). Dar nu au putut ignora cererea sovieticilor, formulată la 31 mai 1944, că orice rus care cădea în mîinile Aliaților în timpul eliberării Europei trebuia trimis în Rusia, fie că voia, fie că nu. Practic, s-a descoperit că 10% din prizonierii „germani" erau de fapt ruși. Unii voiau să se întoarcă, alții nu. Erau doar niște unități într-o uriașă convulsie umană pe care puțini dintre ei o înțelegeau. Un raport al securității britanice (17 iunie 1944) consemna: „Nu au fost niciodată întrebați dacă vor să intre în armata germană, ci pur și simplu li s-au dat uniforme germane și puști. [...] Acești ruși nu s-au considerat niciodată altceva decît prizonieri."[117] Americanii au rezolvat dilema tratînd orice prizonier în uniformă germană drept german, dacă acesta nu insista că nu era. Foreign Office-ul britanic insista asupra unei corectitudini pedante. Consilierul său juridic, Sir Patrick Dean, nota (24 iunie):

> Aceasta este pur și simplu o problemă a autorităților sovietice și nu privește Guvernul Majestății Sale. La timpul potrivit toți cei cu care doresc să trateze autoritățile sovietice trebuie să le fie predați acestora, și pe noi nu ne privește faptul că ar putea fi împușcați sau pedepsiți în alt fel mai aspru decît ar fi sub jurisdicție engleză.

Pe această bază, și în ciuda temerilor lui Churchill, secretarul pentru Afaceri Externe, Anthony Eden, a forțat Cabinetul de Război să adopte o hotărîre (4 septembrie 1944) care garanta total pretențiile lui Stalin și care a fost înscrisă mai tîrziu în acordul de la Yalta.[118]

Ca rezultat, mai multe sute de mii de oameni au fost dați pe mîna lui Stalin. Din primul lot de 10 000, toți în afară de doisprezece s-au dus de bunăvoie. Un diplomat american a asistat la sosirea lor: „Au fost conduși sub pază severă spre o destinație necunoscută." Cu timpul, reticența a crescut. Oamenii aflați la bordul lui *Empire Pride*, care a acostat la Odessa la 10 iunie 1945,

au trebuit să fie ţinuţi sub ameninţarea armei, printre ei aflîndu-se mulţi bolnavi sau răniţi în urma unor încercări disperate de sinucidere. Un observator britanic nota:

> Autorităţile sovietice refuzau să accepte ca atare cazurile care necesitau transportul cu targa şi chiar şi pacienţii muribunzi au fost puşi să coboare pe picioarele lor din vapor, cărîndu-şi singuri bagajele. [Un] prizonier care încercase să se sinucidă a fost tratat foarte brutal şi rana i s-a deschis şi a început să sîngereze. A fost coborît de pe vas şi dus în spatele unei barăci din port. S-a auzit o împuşcătură, dar nu s-a mai văzut nimic.

El adăuga că treizeci şi unu de prizonieri au fost duşi în spatele unui depozit, şi cincisprezece minute mai tîrziu s-au auzit rafale de mitralieră. Prizonierul cu gradul cel mai înalt de pe vas, un maior, a oferit informaţii despre 300 din cei de pe bord, care au fost probabil împuşcaţi cu toţii. Apoi a fost împuşcat şi maiorul — un gest stalinist tipic.[119]

Într-un exces de zel, Foreign Office-ul britanic a predat şi 50 000 de cazaci care capitulaseră în sudul Austriei. Aceşti oameni fuseseră refugiaţi de mai bine de o generaţie şi nu erau pasibili de repatriere nici măcar conform acordului de la Yalta; dar i-au fost daţi lui Stalin ca un fel de bonificaţie umană, împreună cu soţiile şi copiii lor. Aproximativ 25 000 de croaţi au fost de asemenea „înapoiaţi" regimului comunist din Iugoslavia, unde au devenit exponate într-un „marş al morţii" prin oraşe: „... înfometaţi, însetaţi, emaciaţi, desfiguraţi, în suferinţă şi agonie, erau forţaţi să alerge pe distanţe lungi alături de «eliberatorii» lor, care mergeau pe cai sau în căruţe"[120]. Ca să-i oblige pe aceşti bărbaţi, femei şi copii să treacă graniţele, soldaţii britanici au trebuit să-şi folosească baionetele, în unele cazuri împuşcînd mortal pentru a înfrînge rezistenţa şi folosind cîteodată chiar şi aruncătoare de flăcări. Au avut loc foarte multe sinucideri, adesea ale întregii familii.[121] Dintre cei predaţi lui Stalin mulţi au fost împuşcaţi imediat. Restul au rămas în lagăre, neştiindu-se de ei sau uitîndu-se de existenţa lor pînă cînd în sfîrşit Soljeniţîn a atras atenţia asupra dimensiunii uriaşe a acestei infamii. Dar, desigur, repatrierea forţată a fost doar un aspect al problemei ridicate puterilor anglo-saxone de aliatul lor totalitarist acum triumfător.

13

Pace prin teroare

La 10 ianuarie 1946 parlamentarul Tory „Chips" Channon asista la o nuntă în protipendada londoneză şi atrăgea atenţia unul alt oaspete, Lady „Emerald" Cunard, „cît de repede fusese reluată viaţa normală. «La urma urmelor», am spus, arătînd spre încăperea aglomerată, «pentru asta am luptat.» «Cum», a spus Emerald, «sînt toţi polonezi?»"[1]

Era într-adevăr, foarte uşor să fie uitată Polonia. Totuşi. Polonia a fost cauza războiului în sensul că, dacă ea n-ar fi existat, războiul ar fi luat un cu totul alt curs. Polonia a şi pus capăt războiului, în sensul că a provocat prăbuşirea Alianţei din timpul războiului şi începutul confruntării democratic-comuniste. Povestea a fost reluată din punctul în care fusese lăsată cînd Stalin şi Hitler semnaseră pactul din august 1939, iar Rusia sovietică reprezenta acum principiul totalitarist acaparator pe scena lumii. Polonia era piesa stînjenitoare de pe tabla de şah mondială, amintind că războiul nu fusese atît un conflict între bine şi rău cît o luptă pentru supravieţuire.

Desigur, ideea că „Marea Alianţă" era cît de puţin altruistă fusese o iluzie de la bun început. Ea fusese în mare măsură creaţia lui Roosevelt, în parte pentru propriile sale scopuri politice, în parte pentru că aşa credea. Aceia dintre compatrioţii lui care aveau o lungă experienţă profesională în tratarea cu Stalin şi guvernul lui se opuneau înfocat, cu disperare, liniei adoptate de Roosevelt. Ambasadorul Lawrence Steinhardt, care i-a succedat lui Davies la Moscova, împărtăşea atitudinea dură a Departamentului de Stat, cunoscută drept „şcoala de la Riga":

> Apropierile încercate de Marea Britanie sau Statele Unite trebuie interpretate aici drept semne de slăbiciune [...] în momentul în care acestor oameni le intră în cap că încercăm să-i liniştim, să-i împăcăm ori că avem nevoie de ei, încetează imediat să fie cooperanţi. [...] Experienţa mi-a arătat că ei reacţionează numai la forţă sau, dacă forţa nu poate fi aplicată, la o tocmeală de tip oriental.[2]

Roosevelt nu voia să accepte nici una nici alta. În momentul în care declaraţia de război a lui Hitler a făcut din Rusia aliatul Americii, el a inventat procedee prin care să treacă peste Departamentul de Stat şi ambasadă şi să trateze direct cu Stalin.[3] Intermediarul lui era Harry Hopkins, un mituitor politic, care i-a raportat că Stalin, firesţe, era încîntat de idee: „[el] nu are nici o încredere în ambasadorul nostru sau în vreunul dintre oficialii noştri".[4]

Roosevelt voia, de asemenea, să-l ocolească şi pe Churchill, pe care-l considera un bătrîn imperialist incorigibil, incapabil să înţeleagă idealismul ideologic. El îi scria, la 18 martie 1942: „Ştiu că nu vă deranjează că sînt brutal de sincer cînd vă spun că eu cred că pot să mă înţeleg personal cu Stalin mai bine decît Foreign Office-ul dumneavoastră şi decît Departamentul meu de Stat. Stalin îi detestă puternic pe toţi oamenii voştri de vază. Crede că eu îi plac mai mult, şi sper că va continua să creadă asta."[5] Această vanitate, care amintea atît de mult de credinţa lui Chamberlain că numai el se putea „descurca" cu Hitler, era sporită de o naivitate uluitoare. El nu credea că Stalin voia teritorii. Îl mustra pe Churchill: „Voi aveţi în sînge patru sute de ani de instincte acaparatoare şi pur şi simplu nu înţelegeţi cum e posibil ca o ţară să nu vrea să acapareze pămînturi undeva dacă poate s-o facă."[6] „Eu cred", spunea el despre Stalin, „că dacă îi dau tot ce pot şi nu-i cer nimic în schimb, *noblesse oblige*, n-o să încerce să anexeze nimic şi va lucra împreună cu mine pentru o lume a democraţiei şi păcii."[7]

Ameninţarea pe care o constituia orbirea lui Roosevelt pentru stabilitatea Europei postbelice a ieşit la iveală pentru prima dată la conferinţa de la Teheran din noiembrie 1943, la care au participat Churchill, Roosevelt şi Stalin. Preşedintele şefilor de stat major britanici, Sir Alan Brooke, a rezumat-o: „Stalin îl are pe preşedinte în buzunar."[8] Churchill s-a plîns unuia dintre miniştrii săi, Harold Macmillan: „Germania e terminată, deşi s-ar putea să dureze ceva pînă vom face curăţenie. Adevărata problemă este acum Rusia. Nu pot să-i fac pe americani să priceapă asta."[9] Pe tot parcursul anului 1944, deşi invadarea Europei era lansată cu succes, neliniştile lui Churchill au crescut. După năvala Aliaţilor din iulie–august 1944, ritmul avansării a încetinit. Generalul Eisenhower, comandantul suprem, refuza să accepte ideea evidentă că gradul în care trupele sale intrau în Europa centrală avea să determine de fapt harta postbelică: „Nici nu-mi trece prin cap să risc vieţile americanilor în scopuri pur politice", insista el.[10] Pe măsură ce avansau, sovieticii îşi arătau destul de limpede intenţiile ostile. Capturînd staţia germană experimentală de submarine din Gdynia, ei au refuzat accesul experţilor navali Aliaţi la secretele acesteia, deşi lupta din Atlantic era încă în plină desfăşurare şi convoaiele care transportau arme spre Rusia erau încă expuse unor puternice atacuri submarine.[11] Generalii americani voiau să menţină maximum de cooperare cu forţele armate sovietice astfel încît să-şi poată transfera cît mai curînd posibil trupe în Est ca să termine cu Japonia (cu sprijin sovietic masiv, sperau ei) şi apoi să plece cu toţii acasă. După cum vedea Churchill lucrurile, asta îi lăsa pe britanici, cu douăsprezece divizii (cam 820 000 de oameni), faţă în faţă cu 13 000 de tancuri sovietice, 16 000 de avioane de linia întîi şi 525 de divizii totalizînd peste 5 milioane de oameni.[12] Sarcina lui, după cum arăta un raport de la Foreign Office, era să descopere cum „să folosească forţa americană", să-i cîrmească „barca mare, greoaie" spre

„portul care trebuie", fiindcă altfel s-ar „bălăci în ocean, o amenințare izolată pentru navigație".[13]

Churchill a hotărît să urmeze o politică dublă: să se tocmească în mod realist cu Stalin atunci cînd se putea și în același timp să încerce să-l preseze pînă la refuz pe Roosevelt. În octombrie 1944 s-a dus la Moscova și i-a aruncat în față lui Stalin „un document indecent", cum l-a numit el, care stabilea, fiindcă „mareșalul Stalin era un om realist", „raportul intereselor" Marilor Puteri în cinci țări balcanice: Iugoslavia și Ungaria aveau să fie împărțite egal între Rusia și restul; Rusia obținea 90% din România și 75% din Bulgaria, în timp ce Marea Britanie, de comun acord cu SUA, avea să controleze 90% din Grecia. Conform proceselor-verbale consemnate de ambasadorul britanic, Sir Archibald Clark-Kerr, Stalin s-a tîrguit pentru Bulgaria, unde, evident, voia 90%; apoi a semnat documentul cu un ciot de creion albastru. De asemenea, a acceptat să-i rețină pe comuniștii italieni.[14]

„Documentul indecent" era de fapt o încercare de a exclude Rusia din Mediterana cu prețul României și Bulgariei oferite ca sateliți ai săi. Churchill a calculat că Grecia era singura ce putea fi salvată din prăpăd, căci trupele britanice se aflau deja acolo: la Moscova, el și-a asigurat acordul lui Stalin de a da mînă liberă Marii Britanii — și s-a folosit imediat de asta. La 4 decembrie, cînd a izbucnit războiul civil în Atena, Churchill a hotărît să folosească forța pentru a-i zdrobi pe comuniști: lucra pînă tîrziu în noapte, trimițînd telegrame, „răsucindu-se cu scaunul și dictîndu-i domnișoarei Layton, care nu a clipit nici măcar o dată la nenumăratele blasfemii cu care bătrînul își presăra frazele oficiale". În telegrama-cheie trimisă generalului Scobie, comandantul britanic, el insista: „Trebuie să ținem în frîu și să dominăm Atena. Ar fi mare lucru să reușiți să faceți asta fără vărsare de sînge dacă este posibil, dar și cu vărsare de sînge dacă este necesar."[15] Vărsarea de sînge a fost necesară; dar Grecia a fost salvată pentru democrație. Într-adevăr, deși stabilitatea în Mediterana a fost asigurată abia cînd comuniștii au pierdut alegerile din Italia în aprilie 1948, Churchill a ținut totalitarismul departe de Mediterana în mod eficient și aproape de unul singur, timp de o generație, prin politica sa viguroasă de la sfîrșitul lui 1944 — marea sa contribuție la libertatea umană.

Churchill n-a avut însă nici o putere ca să salveze Europa de Est. După cum arăta într-un proces-verbal la o ședință de Cabinet:

> Nu stă în puterea acestei țări să preîntîmpine toate lucrurile rele ce se petrec în prezent. Responsabilitatea revine Statelor Unite și dorința mea este să le ofer tot sprijinul posibil. Dacă ele nu se simt în stare să facă nimic, atunci trebuie să lăsăm evenimentele să-și urmeze cursul.[16]

Dar la întîlnirea crucială de la Yalta, din ianuarie 1945, Roosevelt a blocat în mod deliberat încercările lui Churchill de a coordona în avans politica anglo-americană: el nu voia, spune Averell Harriman, să „dea apă la moară

suspiciunilor sovietice că britanicii şi americanii aveau să acţioneze concertat"[17]. Cînd s-a pus problema Poloniei, Roosevelt s-a mulţumit cu acordul ruşilor pentru alegeri la care „să aibă dreptul să participe toate partidele democratice şi antinaziste", dar nu a sprijinit cererea britanicilor de supervizare internaţională a votului. În schimb, a dat o mostră tipică de retorică rooseveltiană, o „Declaraţie asupra Europei eliberate", cu trimiteri vagi la „dreptul popoarelor de a alege forma de guvernămînt sub care vor trăi". Ruşii au fost încîntaţi s-o semneze, mai ales după ce au auzit anunţul năucitor al lui Roosevelt că toate forţele americane vor fi plecat din Europa în doi ani: era exact ce voia să ştie Stalin.[18]

Se poate spune că Războiul Rece a început imediat după Conferinţa de la Yalta, mai precis din martie 1945. Bineînţeles, într-un anume sens Rusia sovietică purtase un război rece încă din octombrie 1917: era inerent în determinismul istoric al leninismului. Alianţa pragmatică din iunie 1941 încolo a fost o simplă întrerupere. Era inevitabil ca Stalin să-şi reia activitatea ostilă mai devreme sau mai tîrziu. Greşeala lui a fost că a făcut-o prea devreme. Nu pentru că ar fi fost nerăbdător, ca Hitler. El nu credea într-o escatologie iminentă. Dar era lacom. Era prea precaut ca să urmeze exemplul lui Hitler de creare sistematică a ocaziilor de jaf, dar nu putea rezista să nu profite de astfel de ocazii atunci cînd se iveau. Tactica lui raţională era să se abţină pînă cînd americanii dispăreau de partea cealaltă a Atlanticului. În loc de asta văzînd că fructul polonez era copt — nu s-a putut stăpîni să nu-l culeagă. Aghiotantul lui Roosevelt, amiralul Leahy, cel mai pragmatic membru al delegaţiei americane, se plînsese încă de la Yalta că acordul în privinţa Poloniei era „atît de elastic încît ruşii îl pot întinde de la Yalta la Washington fără a-l rupe de fapt vreodată"[19]. Dar cînd comisia stabilită la Yalta pentru a se ocupa de garantarea alegerilor libere s-a întrunit, la 23 februarie, a devenit clar că Stalin intenţiona să-şi ignore angajamentele. Momentul critic a sosit la 23 martie, cînd Molotov a anunţat că alegerile se vor ţine în stil sovietic. Cînd Roosevelt a primit relatarea lui Harriman despre această şedinţă două zile mai tîrziu, a dat cu pumnul în scaunul cu rotile: „Averell are dreptate. Nu putem face afaceri cu Stalin. A încălcat absolut toate promisiunile pe care le-a făcut la Yalta."[20] Educaţia politică a lui Roosevelt a fost sprijinită de o serie de treisprezece mesaje pline de forţă trimise de Churchill între 8 martie şi 12 aprilie 1945; în cele din urmă, dezamăgit, a plecat să moară la Warm Springs, spunînd unui jurnalist că Stalin fie nu deţinea controlul, fie „nu era om de cuvînt".[21]

Cu toate acestea, în ultimele lui săptămîni Roosevelt nu a făcut nimic să-l încurajeze pe Eisenhower să înainteze rapid spre Berlin, Viena şi Praga, aşa cum voiau britanicii. „Americanii nu puteau înţelege", scria cu tristeţe generalul Montgomery, „că nu prea folosea la nimic să cîştigăm războiul strategic dacă îl pierdeam politic"[22]. Noul preşedinte, Harry Truman, nu făcea parte din societatea bogată, apăsată de vinovăţie, de pe Coasta de Est şi nu

avea nimic din înclinațiile progresiste la modă ale lui Roosevelt. Era ignorant, dar învăța repede; instinctele lui erau democratice și directe. Pe 23 aprilie la ora 5.30 l-a convocat pe Molotov la Blair House (nu se mutase încă în Casa Albă) și i-a spus că Rusia trebuia să respecte ceea ce acceptase la Yalta în privința Poloniei: „I-am spus-o direct. Drept în față. A fost ca o directă de dreapta în falcă." Molotov: „Nu mi s-a mai vorbit așa în viața mea." Truman: „Respectați-vă angajamentele și n-o să vi se mai vorbească așa".[23] Dar Truman nu a putut schimba politica militară americană din ultimele zile ale războiului. Generalul Bradley calcula că SUA ar pierde 100 000 de oameni încercînd să ocupe Berlinul; generalul Marshall spunea că nu era posibilă capturarea Pragăi; generalul Eisenhower se opunea la orice punea capăt cooperării militare cu Armata Roșie; toți doreau ajutorul sovieticilor împotriva Japoniei.[24] Astfel, Europa de Est și cea mai mare parte a Balcanilor au fost pierdute în favoarea totalitarismului.

De ceva vreme era neclar și dacă Europa Occidentală putea fi salvată. Chiar și la nivel politic și diplomatic, inversarea politicii lui Roosevelt a durat săptămîni și chiar luni prețioase. În prima jumătate a lui 1945 Departamentul de Stat încă se mai străduia să împiedice publicarea oricărui material critic despre Rusia sovietică, pînă și simplul jurnalism factual, precum *Raport asupra rușilor* de William White.[25] La Potsdam, în iulie, Truman îl avea lîngă el pe fostul ambasador Davies, acum mîndrul posesor al Ordinului Lenin, care îl implora: „Cred că Stalin e jignit. Vă rog, fiți amabil cu el."[26] Churchill, înfrînt la alegerile din 25 iulie, a avut un vis în care se vedea zăcînd întins sub un cearșaf, cu picioarele ieșindu-i de sub el: mort.[27] Succesorii lui laburiști, obsedați de problemele interne și de starea financiară dezastruoasă a Marii Britanii, vorbeau vag despre reconstruirea unei alianțe europene cu Franța, dar le era mult mai frică de o resurecție a Germaniei decît de tancurile rusești.[28] Mulți credeau că jocul s-a sfîrșit. Întors de la Moscova, Harriman i-a spus secretarului pentru Marină, James Forrestal, că „s-ar putea ca jumătate din Europa, poate chiar toată, să fie comunistă pînă la sfîrșitul iernii viitoare"[29].

Din nou, lăcomia l-a împins pe Stalin să blufeze, inversînd astfel procesul retragerii americane. Și nu era doar o lăcomie pentru teritorii și putere, ci și pentru sînge. A arestat șaisprezece politicieni polonezi necomuniști, i-a acuzat de „terorism" și a pus în mișcare mecanismul ultimului dintre procesele sale spectacol.[30] Trimișii și comandanții americani aflați la fața locului expediau mesaje ce confirmau același model peste tot: Robert Patterson raporta din Belgrad că oricine era văzut cu un englez sau un american era arestat imediat; Maynard Barnes telegrafia detalii despre o baie de sînge în Bulgaria, unde muriseră 20 000 de oameni; Arthur Schoenfeld descria impunerea unei dictaturi comuniste în Ungaria; Ellery Stone, din Roma, avertiza că era probabil un puci comunist în Italia. William Donovan, șeful Biroului de Servicii Strategice, la vremea aceea instituția americană cea mai

apropiată de un serviciu de informații, anunța măsuri de coordonare a unei apărări occidentale pe baza rapoartelor amenințătoare ce curgeau unul după altul în biroul său de la agenții americani din întreaga Europă.[31] Politicile lui Stalin erau însă acelea care furnizau materia primă pentru aceste rapoarte. Iar diplomația intransigentă a lui Stalin, desfășurată prin intermediul lui Molotov, a adus lucrurile într-un punct critic la Conferința de la Moscova a Miniștrilor de Externe din decembrie 1945. Acolo, Ernest Bevin, noul ministru de Externe britanic, a catalogat brutal argumentele lui Molotov drept „filozofie hitleristă"; iar James Byrnes, secretarul de stat american, a spus că Rusia „încerca să facă dintr-o lovitură iscusită ceea ce încercase să facă Hitler dominînd cu forța țările mai mici"[32]. Cînd Byrnes i-a prezentat raportul asupra Conferinței, la 5 ianuarie 1946, Truman s-a hotărît: „Nu cred că mai trebuie să facem compromisuri. [...] Am obosit să-i cocoloșesc pe sovietici."[33] În luna următoare a sosit, tocmai la timp, o telegramă de 8 000 de cuvinte de la George Kennan, din Moscova, care rezuma ceea ce majoritatea celor din Administrație începeau să simtă în privința amenințării sovietice: „Telegrama cea lungă", după cum a devenit cunoscută, „sună", scria autorul ei, „exact ca una din broșurile alea scoase de comisiile alarmate din Congres ori de Fiicele Revoluției Americane, menite să deștepte conștiința cetățenească în privința pericolelor conspirației comuniste."[34]

Două săptămîni mai tîrziu, la 5 martie, Churchill a făcut din Războiul Rece un fapt public într-un discurs ținut, cu sprijinul lui Truman, la Universitatea din Fulton:

> De la Stettin în Marea Baltică, pînă la Trieste în Adriatica, s-a lăsat peste continent o cortină de fier. În spatele acelei linii se află toate capitalele vechilor state din Europa Centrală și de Est... ceea ce trebuie să numesc sfera sovietică, și toate sînt supuse într-o formă sau alta nu numai influenței sovietice, ci într-o măsură foarte mare și în multe cazuri crescîndă controlului de la Moscova.

Cum rușii respectau forța militară, a adăugat el, America și Marea Britanie trebuie să-și continue aranjamentele de apărare comună, ca să nu existe „un echilibru de forțe precar, șovăitor, care ar putea tenta ambiția și spiritul de aventură", ci „o certitudine covîrșitoare a securității". După aceea, la un dineu oferit de proprietarul ziarului *Time*, Henry Luce, triumfătorul orator se îndopa cu caviar: „Știți, Unchiul Joe îmi trimitea o grămadă. Dar presupun că acum n-o să mai capăt." Vorbind exact la momentul potrivit — în mai scrutinul american arăta că 83% din populație era în favoarea ideii sale de alianță militară permanentă —, Churchill înlăturase orice posibilitate de repetare a tragicei retrageri americane din Europa din 1919. El susținea că a pierdut 75 de dolari jucînd poker cu Truman, „dar a meritat".[35]

Stalin a continuat să-i atragă pe americani tot mai mult în Războiul Rece. În martie 1946 el a depășit termenul-limită pentru retragerea trupelor sale din Iran, și a făcut acest lucru abia după o confruntare încleștată la noul

Consiliu de Securitate al Națiunilor Unite. În august iugoslavii au doborît două avioane de transport americane și în aceeași lună Stalin a început să facă presiuni asupra Turciei. Americanii au răspuns în consecință. A fost înființat prototipul CIA și, la o petrecere la Casa Albă unde se serba inaugurarea, Truman a împărțit pălării și pelerine negre, precum și pumnale de lemn și i-a lipit pe față amiralului Leahy o mustață falsă.[36] America și Canada au format un sistem de apărare aerian și antisubmarine comun. Forțele aeriene britanice și americane au început să schimbe între ele planuri de război; agențiile lor de informații au reluat contactele. La mijlocul verii alianța anglo-americană exista din nou, neoficial. Truman a întreprins o epurare a Administrației sale pentru a elimina elementele prosovietice. Ultimul dintre *New Dealer*-ii din Cabinet era Henry Wallace, secretarul pentru Agricultură, un profund admirator al lui Stalin, anglofob și anti-Churchill: „nimic altceva decît un ticălos", după cum îl numea Truman. În iulie el i-a trimis președintelui o scrisoare particulară de 5 000 de cuvinte, susținînd dezarmarea unilaterală și un extins program de schimburi aeriene și comerț cu Rusia, apoi a făcut-o publică. Truman mărturisea în jurnalul său: „Wallace este un pacifist 100%. Vrea să ne desființăm forțele armate, să oferim Rusiei secretele noastre atomice și să avem încredere într-o mînă de aventurieri din Politbiuroul din Kremlin. [...] Roșii, escrocii și socialiștii de cafenea par să se fi adunat la un loc și devin un pericol național. Mi-e teamă că ei constituie un front de sabotaj împotriva Unchiului Joe Stalin."[37] În ziua următoare l-a demis pe Wallace; nimeni nu a clipit măcar. În octombrie Churchill putea susține: „Ceea ce am spus eu la Fulton a fost depășit de cursul evenimentelor."

În 1947–1949 America și-a luat o serie de angajamente față de Europa care au devenit baza politicii internaționale occidentale a generației următoare. Procesul a început cu un semnal disperat din partea Marii Britanii că nu-și mai putea susține poziția de putere mondială. Războiul o costase 30 de miliarde de dolari, un sfert din venitul ei net. Vînduse proprietăți în valoare de 5 miliarde de dolari și acumulase datorii internaționale de 12 miliarde. America îi dăduse un împrumut după război, dar asta nu-i acoperea golul din comerț — în 1945 exporturile reprezentau mai puțin de o treime din cifra anului 1938 — și nici cheltuielile necesitate de statutul său tot mai fragil de stîlp al stabilității în Europa, în Mediterana și în Orientul Mijlociu. În 1946 Marea Britanie a cheltuit 19% din Produsul Național Brut pe apărare (față de 10% în SUA). La începutul lui 1947 ea cheltuise 3 miliarde pe programul de ajutorare internațională, 320 de milioane hrănind Germania numai în 1946, 330 de milioane menținînd pacea în Palestina, 540 de milioane în Grecia și 375 milioane în Turcia. La 6 ianuarie, un viscol anunța cea mai grea iarnă în mai bine de un secol, care a durat pînă la sfîrșitul lui martie. Cărbunele a înghețat în depozitele minelor și nu a putut fi mișcat. Întreruperile de electricitate au dus la închiderea fabricilor, creînd 2 milioane de

şomeri. Ministrul Combustibilului, Manny Shinwell, vorbea de „o stare de dezastru total". Împrumutul a fost practic pierdut; în fiecare săptămînă se scurgeau din rezerve 100 de milioane de dolari.

La 21 februarie britanicii l-au anunţat pe Truman că vor fi nevoiţi să întrerupă angajamentul pe care şi-l luaseră faţă de Turcia şi Grecia. Trei zile mai tîrziu Truman a hotărît că acesta trebuia preluat de americani. La 26 februarie a avut loc o şedinţă tensionată în Biroul Oval, pentru a li se prezenta această idee principalilor congresmeni. Generalul Marshall, noul secretar de Stat, se cam bîlbîia, şi adjunctul său, Dean Acheson, a hotărît să intervină. El a spus că „presiunile sovietice" asupra Orientului Apropiat au adus lucrurile într-un punct în care un conflict „ar putea deschide trei continente penetrării sovietice". Aşa cum „merele dintr-un butoi sînt infectate de unul putred", „coruperea" Greciei ar infecta Iranul şi tot Orientul. Ar „duce infecţia în Africa prin Asia Mică şi Egipt" şi „în Europa prin Italia şi Franţa". Rusia sovietică „juca una din cele mai mari cărţi din istorie cu cel mai mic risc posibil". Nu era nevoie să le cîştige pe toate: „doar una sau două şi tot ar fi oferit cîştiguri imense". America era „singura" care se afla „într-o poziţie în care putea întrerupe jocul". Acestea erau mizele pe care le oferea retragerea britanicilor „unui opozant nerăbdător şi nemilos". A urmat o lungă tăcere. Apoi Arthur Vandenberg, un fost izolaţionist, a vorbit, în numele congresmenilor: „Domnule preşedinte, dacă veţi spune asta Congresului şi ţării, eu vă voi sprijini şi cred că majoritatea membrilor vor face la fel."[38]

Truman a anunţat „Doctrina Truman" la 12 martie. „Cred că politica Statelor Unite trebuie să fie aceea de a sprijini popoarele libere care se opun încercării unor minorităţi înarmate de a le subjuga sau presiunilor din afară [...] trebuie să ajutăm popoarele libere să-şi croiască singure destinul, aşa cum doresc." Ajutorul trebuie să fie „în primul rînd" economic. Pentru început el a cerut bani pentru Grecia şi Turcia, precum şi experţi civili şi militari: şi le-a obţinut cu o majoritate de doi la unu în ambele Camere. Astfel, izolaţionismul a pierit, datorită lui Iosif Stalin. Două luni mai tîrziu, la 5 iunie, secretarul de Stat a dezvăluit Planul Marshall la ceremonia de înmînare a diplomelor de absolvire la Harvard. Era vag; după cum îl parafraza Acheson: „Dacă europenii, toţi sau doar unii dintre ei, s-ar putea aduna să creeze împreună un plan pentru a ieşi din această situaţie îngrozitoare [...] noi ne-am uita peste planul lor şi am vedea ce ajutor concret le-am putea da."[39] În cele din urmă au răspuns douăzeci şi două de popoare europene. Cehii şi polonezii au vrut să facă şi ei acest lucru; Stalin s-a opus.

Programul a început în iulie 1948, a continuat trei ani şi a costat în final guvernul american 10,2 miliarde de dolari. A fost perfect coerent, pentru că surplusul de export al Americii era, pînă în al doilea trimestru al lui 1947, de 12,5 miliarde de dolari anual. După cum spunea Hugh Dalton, ministrul de Finanţe britanic: „Criza dolarului apare peste tot. Americanii au jumătate din venitul total al lumii, dar nu vor să-l cheltuiască nici cumpărînd

bunurile altor popoare, nici acordînd împrumuturi sau ajutoare. Cît de repede criza dolarului va aduce o criză generală?“ Consumul mediu de 3 300 de calorii pe zi al americanilor contrasta cu cel de 1 000 pînă la 1 500 al 125 de milioane de europeni. Planul Marshall recicla o parte din surplus, micșora diferența de calorii și punea bazele unei Europe de Vest și de Sud sigure. În 1950 era deja evident un succes copleșitor.[40] El a început procesul eliminării discrepanței dintre nivelul de trai nord-american și cel european, creînd în același timp una de proporții uriașe între Europa de Vest și cea de Est: Cortina de Fier a devenit frontiera dintre bogăție și sărăcie.

Dar America nu își luase încă un angajament militar clar de a apăra Europa. Cu lovituri succesive, Stalin a făcut acest lucru de neevitat. El nu avea decît vreo 500 de soldați în Cehoslovacia; dar oamenii lui din guvern controlau poliția. Cehoslovacia avea un guvern amestecat. Marshall o considera parte din blocul sovietic. Pentru Stalin asta nu era însă destul. Lăcomia îi dicta mai mult. La 19 februarie 1948 el și-a trimis ministrul adjunct de Externe, V.A. Zorin, la Praga. A doua zi doisprezece miniștri necomuniști și-au prezentat demisiile. După cinci zile de criză, a apărut un nou guvern, și țara era transformată într-un satelit. Ambasadorul american, Laurence Steinhardt, era de părere că cehii ar fi putut rezista, așa cum o făcuseră finlandezii sau iranienii. El dădea vina pe lașitatea președintelui Beneš și a ministrului de Externe Masaryk, care s-a sinucis după capitulare.[41] Dar lipsa unei politici americane puternice a fost și ea un factor, ispitindu-l pe Stalin să continue. La 24 iunie acesta a blocat accesul în zonele vestice ale Berlinului și le-a tăiat electricitatea.

Incapabile să cadă de acord asupra unei formule de pace pentru o Germanie unică, în 1946 blocurile rivale începuseră să creeze două Germanii. La 18 iunie 1948 cei trei Aliați occidentali au anunțat o nouă monedă germană pentru zona lor. Acesta a fost pretextul acțiunii sovietice. Este semnificativ faptul că generalul Lucius Clay, comandantul zonei americane, fusese cel mai reticent dintre luptătorii din Războiul Rece. Acum era complet schimbat. Recunoștea că accesul Aliaților în Berlin era doar un „acord verbal [...] presupus în aproape trei ani de aplicare“. Acum el propunea o folosire judicioasă a forței pentru examinarea „dificultăților tehnice“ despre care rușii spuneau că blochează calea. El a cerut permisiunea „de a folosi echivalentul unui regiment polițienesc întărit cu o trupă de pușcași neînfricați și un batalion de geniști. [...] Convoiul ar fi escortat de soldați pînă la Berlin. Aceștia ar primi instrucțiuni să îndepărteze orice obstacole, chiar dacă o astfel de acțiune ar duce la un atac.“[42]

Această reacție a fost discutată pe larg la Washington și respinsă. Forrestal, noul secretar pentru Apărare, i-a spus lui Marshall: „Consiliul Șefilor de Stat Major nu recomandă aprovizionarea Berlinului de către un convoi înarmat avînd în vedere riscul de război pe care-l implică acest lucru și lipsa de pregătire corespunzătoare a Statelor Unite pentru un conflict mondial.“[43]

Care erau riscurile? Nikita Hruşciov a recunoscut mai tîrziu că Stalin nu făcea decît să „împungă lumea capitalistă cu vîrful baionetei". Adevăratul său pariu era în Iugoslavia, unde o rupsese cu mareşalul Tito şi îl expulzase din Cominform, corpul coordonator al partidelor comuniste naţionale pe care îl înfiinţase în 1947; acest eveniment a avut loc la patru zile după ce Rusia blocase drumurile spre Berlin. Hruşciov adăuga: „Sînt absolut sigur că dacă Uniunea Sovietică ar fi avut o graniţă comună cu Iugoslavia, Stalin ar fi intervenit militar."[44] Este greu să ni-l imaginăm pe Stalin, implicat în acţiuni drastice în interiorul imperiului său, permiţînd unei operaţiuni de probă în Berlin — pe care o putea anula sau relua oricînd dorea — să-i scape de sub control.

Dar dacă riscurile erau discutabile, insuficienţa forţei militare a SUA era destul de limpede. Consiliul Şefilor de Stat Major calcula că Armata Roşie se stabilise acum la 2 500 000 de oameni plus 400 000 în forţele de securitate. În schimb, americanii aveau monopolul nuclear. Dar acesta era mai degrabă teoretic decît practic. La 3 aprilie 1947 lui Truman i se spusese, spre oroarea lui, că deşi existau materiale pentru douăsprezece bombe atomice, nici una nu era asamblată. S-a ordonat atunci un arsenal de 400, care să fie gata pînă în 1953, dar pînă la mijlocul lui 1948 nu se livrase încă suficient nici măcar pentru a duce la bun sfîrşit „Operaţiunea Cleştele" a forţelor aeriene, care avea ca obiectiv distrugerea completă a industriei petroliere sovietice.[45] Aproximativ şaizeci de B29, cunoscute sub numele de „Bombardiere Atomice", au fost trimise în Marea Britanie cu multă publicitate, dar în nici un caz nu aveau toate bombe atomice. În schimb, s-a luat decizia de a se monta o demonstraţie tehnică a forţei aeriene americane şi de a se aproviziona Berlinul pe calea aerului. A funcţionat: pînă în decembrie ajunseseră să se transporte 4 500 de tone pe zi, iar pînă în primăvară 8 000 de tone pe zi, cît se transporta cu maşinile şi cu trenul înainte de a fi blocate drumurile terestre.[46] La 12 mai 1949 ruşii au cedat. A fost, într-un fel, o victorie. Dar americanii pierduseră ocazia de a realiza în anii '40 echivalentul crizei din Renania din 1936 şi de a forţa o capitulare importantă din partea Rusiei.

Blocada Berlinului a fost totuşi un eveniment decisiv, pentru că i-a obligat pe Aliaţii occidentali să-şi facă ordine în idei şi să ia decizii pe termen lung. I-a făcut să conştientizeze *le fait accompli* al unei Germanii divizate şi să înceapă crearea unui stat vest-german. Constituţia acestuia a fost scrisă pînă în februarie 1949, adoptată în mai şi pusă în practică în toamnă. O astfel de Germanie trebuia să fie reînarmată, şi asta însemna încadrarea ei într-o structură oficială de apărare occidentală. Astfel, la 4 aprilie 1949 a fost semnat la Washington de unsprezece puteri democratice Tratatul Nord-Atlantic. Politica americană pornea de la premisa că pe pămînt existau numai cinci regiuni militare moderne: SUA, Marea Britanie, zona industrială Rin-Ruhr, Japonia şi Uniunea Sovietică. Obiectivul politicii americane trebuie să fie

acela de a se asigura că liderii sovietici se limitau la cea pe care o aveau deja. Filozofia geopolitică de „îngrădire" fusese schițată într-un articol, „Sursele comportamentului sovietic", publicat în *Foreign Affairs* în iulie 1947. Deși semnat „X", era de fapt de George Kennan. Afirma că Rusia, deși dornică să evite un război direct, era hotărîtă să se extindă prin orice alt mijloc; și că America și aliații ei ar trebui să replice cu „o îngrădire pe termen lung, răbdătoare dar fermă și vigilentă, a tendințelor expansioniste ale Rusiei", acest lucru implicînd „aplicarea abilă și vigilentă a contraforței într-o serie de puncte geografice și politice mereu altele"[47]. Criza Berlinului a fost impulsul pentru a da acestei filozofii a îngrădirii o formă practică.

În februarie–martie 1949 un grup de funcționari de la Departamentul de Stat și Departamentul Apărării au schițat un document numit „Consiliul Național de Securitate 68", care stabilea liniile directoare ale politicii americane externe și de apărare pentru următorii treizeci de ani.[48] Acesta afirma în primul rînd că America, în calitatea ei de cea mai mare putere liberă, avea obligații morale, politice și ideologice de a păstra instituțiile libere din întreaga lume și că trebuia să se echipeze cu mijloacele militare necesare îndeplinirii lor. Ea trebuia să furnizeze forțe suficiente, atît convenționale cît și nucleare — o hotărîre confirmată la 3 septembrie 1949, cînd un B29, patrulînd la 18 000 de picioare în nordul Pacificului, a găsit dovezi concrete că rușii detonaseră primul lor dispozitiv nuclear la sfîrșitul lui august.[49] Monopolul atomic luase sfîrșit, și America trebuia să pornească lunga ei cursă de acoperire a unor zone întinse ale lumii cu protecția ei militară multifuncțională. „CNS-68" nota că Rusia sovietică aloca 13,8% din produsul național brut armelor, față de numai 6–7% în America. Dacă era necesar, America putea merge pînă la 20%. Documentul a fost aprobat în sfîrșit în aprilie 1950. A reprezentat o răsturnare istorică a politicii americane mondiale tradiționale. Treptat, el a produs angajamente militare față de patruzeci și șapte de popoare și a determinat forțele americane să construiască sau să ocupe 675 de baze și să posteze un milion de soldați în străinătate.[50]

Ar fi însă o greșeală să conferim politicii americane o coerență logică și globală pe care nu a avut-o de fapt. Nu a existat niciodată un plan de bază; mai degrabă o serie de expediente cu găuri și goluri uriașe și multe contradicții. Cam ca Imperiul Britanic, de fapt. Mai mult, la fel ca în acest imperiu, nu s-a stabilit totul în același timp. În vreme ce americanii puneau, cu oarecare succes, bazele stabilității militare și economice vest-europene în 1948–1949, viziunea lor optimistă asupra Orientului Îndepărtat, construită în lumina zdrobitoarei lor victorii din 1945, se destrăma. Și aici au fost făcuți să plătească scump pentru iluziile și frivolitatea lui Roosevelt. Atașamentul emoțional al lui Roosevelt față de China era total deosebit de ceea ce simțea față de orice altă țară străină. Pentru el, China nu era o problemă; era o soluție. O considera una dintre cele patru Mari Puteri, care ar fi trebuit și putea să devină principala forță stabilizatoare din Asia de Est. După

ce America a intrat în război el s-a străduit mult să transforme această concepție, sau iluzie, în realitate. Stalin a rîs. Churchill era exasperat: „Descrierea Chinei drept una dintre cele patru Mari Puteri ale lumii", îi scria el lui Eden, „este o farsă desăvîrșită." El era pregătit să fie „rezonabil de politicos" în privința acestei „obsesii americane", dar nu mai mult.[51] Roosevelt a adus China în Sistemul Celor Patru Mari; deși, în mod tipic, a lăsat-o deoparte cînd i-a convenit, mai ales în tratatul secret vital de la Yalta privind Japonia, care le permitea rușilor accesul în Manciuria. După aceea, probabil simțindu-se vinovat, el s-a întîlnit cu Chiang Kai-shek: „Prima întrebare pe care i-am pus-o lui Chiang a fost: «Vreți Indochina?» El a spus: «Nu ne ajută la nimic. N-o vrem. Ei nu sînt chinezi.»"[52]

Ideea că Chiang ar fi putut fi arhitectul stabilității postbelice în Asia de Est era absurdă. El n-a controlat efectiv nici măcar din China mai mult de jumătate în nici un stadiu al carierei sale. Era un prost administrator; și un general indiferent. Ca politician îi lipsea capacitatea de a sesiza că ceea ce îi trebuia Chinei era o conducere care să combine radicalismul cu fervoarea patriotică. În plus, știa prea puțin, și-l interesa și mai puțin, despre țărani. Partenerul său ideal era prin urmare însuși Mao, cu priza sa la țărani și naționalismul său radical. Mao mai lucrase cu Chiang și era dispus s-o facă din nou; deși după ce Marșul cel Lung îi asigurase supremația în mișcarea comunistă pretențiile lui erau mai mari. În februarie 1942 el și-a început prima mare campanie ideologică: a numit-o „rectificare", pentru a vindeca PCC de marxismul abstract pur și a-l face conștient de istoria chineză. În 1944 el lăuda democrația americană și spunea: „munca pe care o întreprindem noi, comuniștii, astăzi" este în esență aceeași cu a lui „Washington, Jefferson și Lincoln"[53]. Dar în timp ce viziunile lui Mao se apropiau de centru, Chiang a virat-o spre dreapta. În ianuarie 1941 forțele sale KMT au asasinat 9 000 de soldați ai lui Mao la sud de Fluviul Galben. De atunci înainte, cele două grupări chineze au dus războaie separate împotriva japonezilor, nici unul foarte eficient. Adesea se luptau între ele. La sfîrșitul lui 1943 Chiang a publicat *Destinul Chinei*, în care denunța comunismul și liberalismul ca fiind la fel de nocive pentru China și susținea conservatorismul lui Confucius ca ideal. Textul era atît de ostil față de Occident încît a trebuit că fie cenzurat cînd a apărut într-o versiune englezească. În 1944 americanii s-au străduit să unească trupele lui Chiang și ale lui Mao, cu un guvern de coaliție KMT–PCC și o comandă comună asupra armatei, aprovizionate și finanțate de America. Chiang a refuzat. Mao a fost entuziasmat, iar în octombrie el se afla în poziția ciudată de a-i apăra pe anglo-saxoni împotriva atacurilor lui Chiang, pasaj pe care mai tîrziu l-a tăiat din operele sale complete.[54]

Cînd războiul a luat sfîrșit, americanii au făcut din nou eforturi să determine o coaliție. Dar Chiang insista ca Mao să-și concedieze armata. Stalin considera cererea rezonabilă. Sfatul pe care i l-a dat el lui Mao a fost să „intre în guvern și să dizolve armata", căci „nu există perspectiva de a apărea

revolte în China"[55]. Mao a refuzat. Avea să primească rolul secundar, dar nu avea să se umilească (și să riște execuția). Începuse deja să-și construiască „cultul personalității" cu Constituția Partidului din aprilie 1945, în care se insista că „Gîndirea Mao Tzedun" era esențială pentru „a călăuzi întreaga activitate" a partidului și îl ridica în slăvi ca fiind „nu numai cel mai mare revoluționar și om de stat din istoria Chinei, ci și cel mai mare teoretician și om de știință". Cea mai mare parte a textului era scrisă de Mao însuși.[56] Mao era un romantic ambițios care avusese succes în război și voia să aibă și mai mult pe timp de pace. Chiang era omul de la putere care nu putea suporta ideea unui eventual succesor, mai ales a unuia cu pretenții intelectuale. Prin urmare, nu a fost vorba de inevitabilitate istorică în cazul războiului civil din China. A fost un conflict personal.

De asemenea, rezultatul războiului nu s-a datorat unor forțe de clasă și economice adînc înrădăcinate. Marea majoritate a imensei populații a Chinei nu a jucat nici un rol, de la început și pînă la sfîrșit. Este adevărat că Mao a avut un oarecare succes în mobilizarea energiei și nemulțumirilor țăranilor, pentru a-i servi lui scopurile. Dar asta s-a datorat în parte extrem de reușitului program de alfabetizare al KMT, care pînă în 1940 ajunsese în majoritatea satelor. Este adevărat și că unii țărani se temeau de o victorie a lui Chiang pentru că îl asociau cu dictatura militară. Dar Mao nu a dus o cruciadă pentru a „da" oamenilor pămînt. În zonele în care el era mai puternic ei îl aveau deja. Sistemul moșierilor nu era atît de larg răspîndit cum credeau cei din afară. Pămîntul era lucrat de proprietarii lui în patru cincimi din nord, trei cincimi din centrul Chinei și jumătate din sud.[57] În cele mai multe locuri principala problemă nu era proprietatea asupra pămîntului, ci cine putea asigura securitatea și pacea.

Pe scurt, războiul civil din 1945–1949 a fost punctul culminant al perioadei de instabilitate începute prin distrugerea monarhiei. Succesul a fost determinat peste tot de aceiași factori: controlul orașelor și al comunicațiilor și abilitatea de a menține armatele închegate, avînd grijă ca soldații să fie plătiți, aprovizionați și mulțumiți. În condițiile perioadei postbelice, Mao s-a dovedit a fi un comandant suprem mai de succes decît Chiang, în principal menținîndu-și armatele în afara economiei urbane. Dacă vrem un factor anume care a distrus KMT, acela a fost inflația. Inflația devenise incontrolabilă în ultima etapă a Imperiului Japonez, din care China urbană forma o parte substanțială. În 1945, chiar în Japonia bancnotele n-au mai avut nici o valoare și s-a dezvoltat practic o economie bazată pe schimb în natură. Boala s-a extins în orașele chineze și de-a lungul fluviilor. Regimul lui Chiang, atunci cînd a preluat puterea, în ultimele luni ale lui 1945, a moștenit o hiperinflație latentă și nu a reușit să ia măsurile necesare pentru a o stopa. Americanii au fost generoși cu banii și ajutoarele. Chiang fusese eligibil pentru Împrumuturi și Concesiuni și le obținuse în cantități considerabile. El a primit un împrumut pentru stabilizare economică de 500 de milioane de dolari și un

total de 2 miliarde de dolari în 1945–1949. Dar după ce a început cu adevărat războiul civil și a adus din nou la suprafață hiperinflația, ajutorul american s-a dovedit nesemnificativ. Guvernul lui Chiang nu era numai incompetent, era și corupt. Inflația a creat slăbiciune militară iar eșecul militar a sporit și mai mult inflația.

Chiang rezolva problema negînd că ea exista. Puterea lui a scăzut încet în 1947 și rapid în prima jumătate a lui 1948. În Beijing, prețurile au crescut de cinci ori de la mijlocul lui septembrie pînă la mijlocul lui octombrie. *Peiping Chronicle* reda comentariul lui Chiang: „Relatările din presă despre recentele creșteri de prețuri și panica cumpărătorilor au fost în mare măsură exagerate [...] în timpul inspecției făcute de el personal în Peiping, Tianjin și Mukden nu a văzut nimic care să sprijine aceste afirmații."[58] Cu toate acestea, în Manciuria și în nordul Chinei inflația adusese industria practic într-un punct mort. Mulți muncitori erau în greva foamei, provocată de o penurie cronică de orez. Consulul general american din Mukden relata:

> Se fac eforturi puerile pentru controlarea prețurilor și combaterea stocărilor [...] rezultatele [...] au fost în mare măsură rechiziționarea de cereale sub amenințarea baionetei la prețuri controlate și revinderea cerealelor rechiziționate la prețuri de speculă în beneficiul buzunarelor nesățioșilor oficiali militari și civili.[59]

În Shanghai prețurile mărfurilor au crescut de douăzeci de ori între 19 august și 8 noiembrie 1948, și numai în această din urmă zi orezul a sărit de la 300 de dolari chinezești per *picul* (133 livre = 60,3 kg) dimineața, la 1 000 la prînz și 1 800 seara.[60] Sute de oameni mureau pe străzi în fiecare zi, cadavrele fiind adunate cu camioanele de gunoi ale municipalității. Chiang l-a însărcinat pe fiul său, generalul Chiang Ching-Kuo, să fie un fel de dictator economic. Reforma sa monetară „dolar–aur" — aurul nu avea nimic de-a face cu ea — a transformat hiperinflația într-o panică necontrolată, și el a îndepărtat una dintre cele mai fidele surse de sprijin ale lui Chiang, comunitatea gangsterilor din Shanghai, extorcîndu-le 5 milioane de dolari (americani) pentru propriul său „cufăr de război".[61]

Conform principiilor dictaturii militare, colapsul economic se reflecta în forța armatelor. În 1948, în ședință secretă, parlamentului KMT i s-a comunicat că în august 1945 armata lui avusese 3,7 milioane de oameni și 6 000 de tunuri. Forțele PCC numărau la vremea aceea 320 000 de oameni, din care nu erau înarmați mai mult de 166 000. Dar unitățile Roșii erau obișnuite să trăiască din ce găseau și să prade orașele. Soldații KMT erau plătiți cu bani care le ajungeau din ce în ce mai puțin să-și cumpere hrana necesară. Așa că-și vindeau armele și orice alt echipament militar mai obțineau. Ofițerii erau mai răi decît soldații, iar generalii cei mai răi dintre toți. Pînă în iunie 1948 armata KMT scăzuse la 2,1 milioane; armata PCC crescuse la 1,5 milioane de oameni, echipați cu un milion de puști și 22 800 de piese de artilerie, mai multe decît avea KMT (21 000); practic toate aceste arme fuseseră

cumpărate de la soldații guvernamentali. Americanii, care îi dăduseră lui Chiang o parte din surplusul Războiului din Pacific, în valoare de 1 miliard de dolari, au echipat astfel ambele tabere în conflict.[62]

În ultimele luni ale lui 1948 au avut loc o serie de victorii clare ale comuniștilor, culminînd cu lupta decisivă de la Xuzhou de la sfîrșitul anului. Pînă în decembrie practic toată Manciuria și tot nordul Chinei se aflau în mîinile lui Mao. Tianjinul s-a predat. Xuzhou a costat KMT-ul 400 000 de oameni. Dar dintre aceștia, 200 000 de prizonieri, neplătiți și flămînzi, au fost integrați imediat în armata PCC și înarmați cu 140 000 de puști americane. La 1 februarie 1949, Departamentul de Război american raporta că armata KMT avusese 2 723 000 de soldați la începutul lui 1948 și mai puțin de 1 500 000 la sfîrșit, din care jumătate de milion erau necombatanți. În aceeași perioadă forțele PCC înghițiseră pînă la 1 622 000 de oameni, practic toți combatanți. În acest moment, deși Chiang se pregătea deja să se retragă în Taiwan (Formosa), Stalin încă îl mai sfătuia pe Mao să ajungă la o înțelegere privind împărțirea Chinei, cu nordul sub controlul PCC și sudul sub al KMT. Chiang nu i-a dat ocazia, pentru că a refuzat propunerile de compromis. În aprilie 1949 Mao a trecut la sud de Yangzi și în aceeași lună a luat Nanjingul. Pînă în octombrie el ajunsese să controleze întreaga Chină continentală și restaurase oarecum unitatea precară din vremurile imperiale.[63]

Astfel, după patruzeci de ani de conflict civil crîncen, în care muriseră milioane de oameni, nici unul dintre scopurile inițiale ale lui Sun Yat-sen, între care democrația parlamentară, libertatea presei și *habeas corpus*, nu se îndeplinise, iar China se întorsese de unde plecase, la despotism — deși de data aceasta unul mai încrezător în sine și mai opresiv. Prima acțiune a lui Mao a fost să-și extindă „reforma pămîntului", deja începută în nord, la întreaga țară. Era îndreptată împotriva „exploatatorilor și chiaburilor celor răi" și îi îndemna pe țărani să ucidă „nu doar unul sau doi, ci un număr însemnat" din fiecare.[64] Au pierit cel puțin 2 000 000 de oameni. Jumătate dintre ei — proprietari tiranici a nici doisprezece hectare. Mao, romanticul revoluționar, a lansat cea mai numeroasă națiune de pe pămînt într-o frenezie de activism violent care avea să rivalizeze cu ingineria socială a lui Hitler și Stalin.

Politicienii americani priveau cu uluire dezintegrarea marelui stîlp de stabilitate al lui Roosevelt. Lăsa în urmă un gol uriaș. Cum putea fi umplut? Deși considerau Japonia una dintre cele patru zone importante asupra cărora trebuiau să aibă control, niciodată pînă atunci nu o concepuseră ca pe un centru al poziției lor în Orientul Îndepărtat, așa cum era Marea Britanie în Europa. Printr-un miracol al providenței, rușii intraseră în războiul cu Japonia prea tîrziu ca să mai emită vreo pretenție la împărțirea ocupației. Astfel, americanii aveau mînă liberă acolo, conform declarației de la Potsdam. Generalul MacArthur conducea țara ca un fel de surogat de *Tenno* constituțional. În vara lui 1947 se propunea înlăturarea Japoniei, prin semnarea unui tratat

de pace şi evacuarea ei; deşi ţara era dezarmată, nu avea un sistem de poliţie centralizat care să combată subversiunea comunistă şi, cum Rusia sovietică controla Insulele Kurile, sudul Sahalinului şi Coreea de Nord, se confrunta cu un semicerc de ostilitate activă.[65] Înainte ca acest plan să fie pus în practică, dezastrul din 1948–1949 din China a determinat America să se răzgîndească. Cum Rusia sovietică nu avea o prezenţă oficială, America putea acţiona unilateral, ceea ce a şi făcut. Începînd din 1949, politica SUA a fost inversată: guvernul şi economia Japoniei au fost eliberate de ocupaţie; accentul a fost deplasat de la pedeapsă la expansiune şi de la neutralism şi demobilizare la integrarea Japoniei în sistemul occidental printr-un tratat de pace generos.

„Îngrădirea" implica graniţe precise, pe care dacă ruşii le treceau o făceau pe riscul lor. În Europa ele erau acum destul de clare. În Asia, pînă în 1949, Japonia se afla hotărît sub umbrela americanilor. Dar unde erau trasate graniţele în alte părţi? La 12 ianuarie 1950 Dean Acheson a ţinut un discurs foarte stupid la Clubul Naţional de Presă din Washington. El părea să excludă din perimetrul apărării americane nu numai Taiwanul şi Indochina, ci şi Coreea, din care se retrăseseră atît trupele sovietice cît şi cele americane, şi care era împărţită în zona de nord şi cea de sud, cu numai cinci sute de instructori militari americani în sud. Ideea de bază a lui Acheson era că comunizarea Chinei nu era o pierdere irecuperabilă, căci China şi Rusia aveau să se arunce curînd una asupra alteia. El credea că „absorbirea" parţială sau totală de către sovietici a „celor patru provincii de nord ale Chinei" (Mongolia Exterioară şi Interioară, Sinkiang şi Manciuria) era „lucrul cel mai important în relaţiile oricărei puteri străine cu Asia". America nu trebuia să se opună Chinei şi astfel „să abatem de la ruşi înspre noi furia, mînia şi ura întemeiate ale poporului chinez pe care noi trebuie să-l dezvoltăm". De fapt Acheson era greşit informat. El se baza pe o dare de seamă a generalului W.E. Todd, şeful secţiei de informaţii al Consiliului Şefilor de Stat Major, potrivit căreia în orice înşiruire a ţintelor agresiunii sovietice, „Coreea ar fi în coada listei". El nu ştia nici că la vremea cînd vorbea aveau loc negocieri care duceau la cedarea căii ferate manciuriene şi a Port Arthurului de către ruşi Chinei.[66]

Neobişnuita generozitate a lui Stalin ascundea neliniştea sa de a nu repeta cu Mao greşeala pe care o făcuse cu Tito — adică de a-l trata ca pe o marionetă, şi nu ca pe un coleg dictator care ajunsese la putere prin propriile-i eforturi. Se pare că Stalin a hotărît să-şi pună în ordine imperiul est-european în vara lui 1947, după anunţarea Planului Marshall. El a ţinut prima şedinţă a Cominform la Belgrad, ca să arate că Iugoslavia era o parte integrantă a sistemului. Dar obiectivul ei era de fapt înlocuirea liderilor comunişti locali cu o orientare cît de cît naţionalistă cu unii care datorau totul lui Stalin şi sprijinului rusesc. Lovitura de stat din Cehoslovacia din februarie 1948 făcea parte din acest proces. Stalin intenţiona, de asemenea, să-l distrugă pe Tito, pe care nu-l iertase niciodată pentru un mesaj nepoliticos

în timpul războiului: „Dacă nu ne puteți ajuta, măcar nu ne stînjeniți cu sfaturi inutile."[67] În aceeași lună în care înghițea conducerea Cehoslovaciei, Stalin îi adunase la Moscova pe Dimitrov, liderul comunist bulgar, pe care l-a umilit, și pe Eduard Kardelj și Milovan Djilas din Iugoslavia, intenționînd să-l înlocuiască pe Tito cu unul dintre ei, dacă acesta se arăta destul de flexibil. El le-a ordonat să transforme Iugoslavia și Bulgaria într-o federație economică de tipul Beneluxului, despre care el credea că consta din Belgia și Luxemburg. Cînd i s-a spus că includea și Olanda, a negat și a strigat furios: „Dacă eu spun că nu, înseamnă că nu!" Apoi, trecînd la mituire, le-a oferit iugoslavilor ca momeală mica victimă a lui Mussolini: „Sîntem de acord ca Iugoslavia să înghită Albania", a spus el și a făcut gestul de a-și suge degetul arătător de la mîna dreaptă.[68]

Cînd a primit un raport asupra ședinței Tito a mirosit un puci împotriva lui. Ca și Stalin, era un gangster politic experimentat, familiarizat cu regulile supraviețuirii. Primul lucru pe care l-a făcut a fost să întrerupă transmiterea de informații de la organele interne de partid ale Iugoslaviei spre ideologii lor din Moscova. La 1 martie el a adus criza în punctul culminant punîndu-și Comitetul Central să renunțe la tratatul propus de Stalin. În disputa ce a urmat, începută la 27 martie, Tito a fost acuzat că era antisovietic, nedemocratic, neautocritic, că nu avea conștiință de clasă, că avea legături secrete cu Occidentul și era angajat în spionaj antisovietic; și în cele din urmă întregul partid a fost etichetat drept menșevist, buharinist și trotkist, acuzația culminînd într-o amenințare deschisă cu moartea la adresa lui Tito: „Credem că este destul de instructivă cariera lui Troțki."[69] La 28 iunie noul Cominform avertiza conștiincios că planul lui Tito era „să se dea bine pe lîngă imperialiști" în vederea proclamării „unei republici burgheze ordinare" care cu timpul ar deveni „o colonie a imperialiștilor". El cerea ca „elemente sănătoase" din cadrul partidului să-i „înlocuiască pe actualii conducători".

Furia și limbajul violent al comunicărilor lui Stalin reflectau faptul că acesta își dădea seama din ce în ce mai bine că Tito era cu un pas înaintea lui în fiecare stadiu al disputei, care nu făcea decît să-i servească pentru a-i identifica pe aceia din partidul său ce erau loiali în primul rînd față de Moscova. Tito i-a distrus pe doi dintre principalii săi tovarăși, și-a împușcat șeful de Stat Major din timpul războiului, l-a închis pe comandantul politic adjunct al armatei și, în total, a trimis după gratii 8 400 de suspecți din partid, poliție și armată, arestările continuînd pînă în anii '50.[70] Stalin a impus sancțiuni economice, a făcut manevre militare la granițele Iugoslaviei și, din 1949, a montat procese demonstrative în țările satelit în care Tito era răufăcătorul principal. Dar abilitatea lui Tito de a-și ține partidul unit în jurul unui program naționalist („Oricît de mult ar iubi fiecare dintre noi patria socialismului, URSS, el nu poate în nici un caz să-și iubească propria țară mai puțin") l-a convins pe Stalin că nu putea răsturna regimul fără o invazie

deschisă a Armatei Roşii şi fără lupte pe scară mare, care puteau implica Occidentul. Tito nu a trecut niciodată oficial sub umbrela occidentalilor, dar protecţia sa era subînţeleasă. Cînd a vizitat Londra, în 1953, Churchill (din nou prim-ministru) i-a spus: „Dacă aliatul nostru [din timpul războiului], Iugoslavia, va fi atacat, vom lupta şi vom muri cu voi." Tito: „Este un jurămînt sacru şi pentru noi e suficient. Nu avem nevoie de tratate scrise."[71]

Hruşciov spunea mai tîrziu că scandalul Tito s-ar fi putut rezolva foarte simplu prin discuţii.[72] Stalin a ajuns să fie de acord, deşi n-a recunoscut-o niciodată. Eşecul politicii sale iugoslave a devenit evident în vara lui 1948, iar Jdanov, care fusese în fruntea celor care cereau excomunicarea lui Tito, a murit pe neaşteptate la 31 august 1948, probabil asasinat la ordinul lui Stalin.[73] Cu Mao, recunoscînd că acesta era stăpîn în casa lui, Stalin a urmat o tactică total diferită. Se pare că se hotărîse să lege noul regim chinez de blocul sovietic nu prin ameninţări şi blocînd mecanismul economic ci crescînd temperatura militară în Orientul Îndepărtat. Discursul lui Acheson din ianuarie 1950, cu ideea sa optimistă că, lăsată în pace de Occident, China trebuie s-o rupă cu Rusia, sugera pericolul; omiterea evidentă a Coreii indica remediul. Un război limitat prin mandat în Coreea avea să fie mijlocul prin care China va fi învăţată unde îi sînt adevăratele interese militare. Dacă acesta a fost raţionamentul lui Stalin, el s-a dovedit corect. Războiul din Coreea a amînat cu un deceniu ruptura sovieto-chineză. Nu că Stalin ar fi planificat exact războiul. Se pare că ar fi fost de acord în primăvara lui 1950 că Kim Il-sung, dictatorul comunist nordcoreean, putea susţine un atac limitat trecînd paralela 38 în noiembrie.[74] Dar Kim nu era un om docil. Se autodescria în propriul său ziar ca fiind „conducătorul iubit şi respectat", un „mare gînditor şi teoretician", responsabil pentru „ideea călăuzitoare a revoluţiei epocii noastre", un „mare practician al revoluţiei care a făcut nenumărate miracole legendare", un „comandant strălucit, fără egal, cu o voinţă de fier, veşnic victorios", precum şi „părintele iubitor al poporului [...] îmbrăţişîndu-l la pieptul său larg". El a transformat tatonarea şireată a lui Stalin într-un atac cu toată armata, pe care l-a lansat la 25 iunie, cu destul succes ca să stîrnească panica americanilor.

Războiul coreean a fost o tragedie tipică a secolului XX. A fost pornit din motive ideologice, fără nici o licărire de justificare morală sau vreo dovadă de sprijin popular. A ucis 34 000 de americani, un milion de coreeni, un sfert de milion de chinezi. Nu a atins nici un scop. Toate consecinţele sale au fost neintenţionate. Cursul lui a fost o succesiune de gafe. Kim şi Stalin au subestimat reacţia Americii. Truman a considerat că invazia era un preludiu la un atac asupra Japoniei şi o provocare directă la adresa disponibilităţii Americii de a susţine dreptul internaţional prin Naţiunile Unite. Pînă atunci acest organism fusese menit să reflecte acordul Marilor Puteri iar Consiliul său de Securitate, cu sistemul său de veto, stătea la baza acestui principiu. Truman nu avea nevoie să invoce ONU. Acordul de la Potsdam

dădea Americii mînă liberă să acţioneze singură.[75] Dar Truman voia „autoritatea morală" a ONU. Aşa că a trecut peste Consiliul de Securitate şi a primit autorizaţia prin Adunarea Generală a ONU, pe care America o domina atunci, pe baza unui vot simplu. Astfel, prima consecinţă pe termen lung a războiului din Coreea au fost schimbarea conceperii ONU ca organism folositor, dar limitat şi iniţierea unui proces care a transformat-o într-un instrument de propagandă ideologică. Bineînţeles, motivul pentru care Truman dorea sprijinul ONU era că a dus America în război fără a obţine mai întîi aprobarea Congresului. Aceasta a fost a doua consecinţă neintenţionată: ridicarea preşedintelui la rangul de comandant militar supraconstituţional, în special în contextul Orientului Îndepărtat. O a treia consecinţă a fost, într-adevăr, aşezarea unei bariere care să împiedice orice apropiere americano-chineză, aşa cum îşi dorise Stalin, dar într-un fel pe care el nu avusese cum să-l prevadă.

Stalin a presupus că războiul avea să crească dependenţa militară a Chinei de Rusia sovietică. S-a întîmplat pe dos. Generalul MacArthur a terminat repede cu nordcoreenii; în trei luni el recapturase capitala Sudului, Seulul. Dar nici el nu era mai docil decît Kim. El a anunţat Washingtonul: „Dacă şi pînă cînd inamicul nu capitulează, consider întreaga Coree deschisă pentru operaţiunile noastre militare" şi a înaintat pînă la frontiera chineză pe Yalu. Sub acoperirea crizei chinezii au înghiţit mai întîi cvasiindependentul Tibet (21 octombrie 1950), o altă consecinţă neintenţionată; apoi l-au atacat pe MacArthur cu o uriaşă armată „de voluntari" (28 decembrie). Acesta a fost înfrînt şi în aprilie 1951 destituit, ceea ce Truman ar fi trebuit să facă în toamna precedentă. Cu dificultate, forţele ONU au refăcut frontul în apropiere de paralela 38 (octombrie 1951) şi au început convorbirile pentru armistiţiu. Dar acestea au fost marcate de o amărăciune şi frustrare intense din partea Americii. Conform jurnalului lui, Truman s-a gîndit să folosească arme nucleare. Cînd generalul Eisenhower i-a succedat în funcţia de preşedinte, ameninţarea războiului nuclear a fost transmisă Chinei prin guvernul indian.[76]

Ca rezultat al confruntării sino-americane, Mao a transformat pentru prima dată China într-o putere militară de prim rang, ceea ce Stalin cu siguranţă n-a intenţionat niciodată. De fapt, Mao i-a făcut pe succesorii lui Stalin să ajute China să devină o putere nucleară. A refuzat să permită forţelor sovietice să aşeze baze nucleare pe pămînt chinez. În schimb, a mers înainte cu un program nuclear independent, pe care ruşii s-au simţit obligaţi să-l sprijine. Hruşciov se plîngea mai tîrziu că Rusia le-a dat chinezilor „aproape tot ce au cerut. Nu am ţinut nici un secret faţă de ei. Experţii noştri nucleari au cooperat cu inginerii şi proiectanţii lor care erau ocupaţi să construiască o bombă". Potrivit relatării sale ruşii erau gata să le dea o bombă prototip, cînd, brusc, s-au răzgîndit. Chinezii spun că pe 20 iunie 1959 „guvernul sovietic a rupt unilateral acordul [...] şi a refuzat să furnizeze Chinei o mostră

de bombă atomică".[77] Dar avîntul pe care ajutorul sovietic l-a dat programului chinez nu putea fi oprit. Cînd a intervenit ruptura sino-sovietică, în 1963, China era în ajunul primei testări a bombei atomice; la al şaselea test deja exploda un dispozitiv termonuclear de mai multe megatone. Complotul lui Stalin a întîrziat cearta un deceniu dar a făcut-o mult mai gravă atunci cînd în sfîrşit s-a produs. Din acel moment Rusia a avut de-a face cu o altă putere militară importantă la graniţele ei de sud-est.

O astfel de schimbare în echilibrul de forţe a fost cu atît mai serioasă cu cît o altă consecinţă neintenţionată a războiului coreean a fost o accelerare fundamentală a reînarmării. Deşi criza cehă şi a Berlinului au împins America într-un sistem de securitate colectiv, Coreea a fost cea care a provocat cursa permanentă a înarmării. Truman luase decizia de a construi bomba cu hidrogen în ianuarie 1950, dar pînă cînd nordcoreenii au început un război crîncen el întîmpina mari dificultăţi în a obţine de la Congres fondurile pentru programul CNS-68. Cheltuielile apărării în anul fiscal 1950 au fost de numai 17,7 miliarde de dolari. Coreea a revoluţionat atitudinea Congresului şi a poporului faţă de apărare: alocaţiile pentru apărare au sărit la 44 de miliarde în anul fiscal 1952 şi au depăşit pragul de 50 de miliarde în anul următor. Creşterile au făcut posibile perfecţionarea de arme nucleare tactice, patru divizii în plus pentru Germania, construirea rapidă de baze aeriene în străinătate, dezvoltarea unui Comandament Aerian Strategic internaţional, o flotă de transportoare nucleare şi tehnică şi armament convenţionale mobile.[78] În februarie 1951 producţia americană de avioane revenise la nivelul ei maxim din 1944. Aliaţii Americii s-au reînarmat şi ei şi remilitarizarea Germaniei a devenit realitate. Dacă Războiul Rece a început din cauza Poloniei, el a ajuns la maturitate în perioada coreeană şi a cuprins întreaga lume. De fapt, Stalin polarizase pămîntul.

Dacă Stalin nu intenţionase să ridice legiuni întregi împotriva lui, nu se poate să fi regretat că imperiul său şi sateliţii acestuia erau acum despărţiţi de restul lumii printr-un abis de frică şi suspiciune. El a fost cel care a construit Cortina de Fier; şi era de remarcat că imperiul avea o cortină de fier internă, de-a lungul frontierei sovietice, care îl proteja împotriva bacilului ideilor occidentale venit pînă şi din sateliţii săi. Stalin îi ura pe „occidentali" tot aşa cum Hitler îi ura pe evrei, folosind acelaşi termen: „cosmopolitism". Asta explică temeinicia şi cruzimea cu care, în 1945–1946, i-a distrus ori izolat în lagăre pe toţi cei care se aflaseră în contact cu idei nesovietice: nu numai prizonierii de război, ci şi ofiţeri activi, tehnicieni, jurnalişti şi membri de partid ale căror îndatoriri din timpul războiului îi purtaseră peste hotare. Numărul străinilor cărora li se permitea să viziteze măcar Rusia, ca să nu mai vorbim de locuit, a fost redus la minimum şi contactele lor au fost limitate la angajaţii guvernului şi ai poliţiei secrete. Toţi ceilalţi ruşi au învăţat din experienţă că pînă şi cel mai nevinovat şi mai întîmplător contact cu un străin le putea aduce deportarea în Gulag.

Orice speranțe trezite de victorie că marile industrii create pentru a o obține aveau să fie folosite acum pentru a aduce o cît de mică îmbunătățire în viața unei națiuni care suferise pierderea a 20 de milioane de oameni și privațiuni fără seamăn s-au prăbușit la 9 februarie 1946, cînd Stalin a anunțat că era nevoie de trei, poate chiar patru planuri cincinale axate pe industria grea ca să sporească puterea sovietică și s-o pregătească pentru ceea ce el numea sumbru „orice eventualitate". Era clar că avea de gînd să supună din nou întregul popor la grele încercări și servilul său coleg din Politbiuro, Andrei Jdanov, a primit misiunea de a conduce o campanie în toate aspectele vieții rusești care să combată apolitizarea și să determine angajarea activă prin frică.[79] S-au făcut presiuni asupra intelectualilor de toate felurile. Vînătoarea de vrăjitoare a început la 14 august 1946, conform tradiției, în Leningrad, pe care Stalin l-a urît toată viața cu aceeași patimă cu care Hitler a urît Viena. Țintele primului atac au fost ziarele *Zvezda* și *Leningrad*, poeta Anna Ahmatova și umoristul Mihail Zoșcenko. Dar curînd s-a extins la toate artele. Aleksandr Fadeev, care a luat premiul Stalin pentru romanul său de război din 1946, *Tînăra Gardă*, a fost obligat să-l rescrie după directivele stricte de la partid în 1947. Muradelli a fost denunțat pentru opera sa *Marea prietenie*. Vînătoarea s-a abătut asupra simfoniei a noua a lui Șostakovici; îngrozit, acesta a scris imediat o odă în care lăuda planul silvic al lui Stalin. A trecut la Concertul pentru pian al lui Haciaturian; acesta și-a schimbat complet stilul. Apoi s-a îndreptat spre Eisenstein, al cărui film *Ivan cel Groaznic* a fost criticat pentru că și-ar fi minimalizat subiectul. În iunie 1947 a venit rîndul filozofilor, unde greșelile *Istoriei filozofiei vesteuropene* a lui G.F. Aleksandrov au servit drept pretext pentru o epurare. În economie, cartea lui Jeno Varga ce descria economiile capitaliste în timpul războiului a servit același scop. Din 1948, fizica teoretică, cosmologia, chimia, genetica, medicina, psihologia și cibernetica au fost toate sistematic pritocite. Teoria relativității a fost condamnată, nu (ca în Germania nazistă) pentru că Einstein era evreu, ci din motive la fel de irelevante: Marx spusese că universul era infinit, iar Einstein luase unele idei de la Mach, care fusese interzis de Lenin. De fapt motivul era suspiciunea lui Stalin cu privire la orice idei cîtuși de puțin asociate cu valorile occidentale sau burgheze. El făcea ceea ce chinezii aveau să numească mai tîrziu Revoluție Culturală, o încercare de a schimba atitudini umane fundamentale față de o gamă întreagă de cunoștințe prin intermediul exclusiv al puterii polițienești.[80]

Mii de intelectuali și-au pierdut slujbele. Alte mii au ajuns în lagăre. Locul lor a fost luat de creaturi și mai pliabile, de incapabili și șarlatani. Biologia sovietică a căzut în mîinile fanaticului excentric T.D. Lîsenko, care propovăduia o teorie a caracteristicilor moștenite dobîndite și a ceea ce el numea „vernalizare", transformarea grîului în secară, a pinilor în brazi și așa mai departe: idei de-a dreptul medievale. Stalin era fascinat. El a publicat în avans discursul prezidențial al lui Lîsenko din 31 iulie 1948 la Academia de Științe

Agricole, care a lansat vînătoarea de vrăjitoare în biologie (Lîsenko obișnuia să arate vizitatorilor un exemplar cu corecturi făcute de mîna lui Stalin)[81]. Genetica științifică a fost etichetată drept o „pseudoștiință burgheză", „antimarxistă", ducînd la „sabotarea" economiei sovietice: cei care o practicau și-au văzut închise laboratoarele. Un alt șarlatan al agriculturii care înflorea sub domnia terorii era V.R. Williams. În medicină, o femeie pe nume O.B. Lepeșinskaia propovăduia că bătrînețea putea fi amînată prin clisme cu bicarbonat de sodiu — o idee care pentru scurtă vreme l-a atras pe Stalin. În lingvistică N.I. Marr susținea că vorbirea umană putea fi redusă la patru elemente de bază: *sal*, *ber*, *ion* și *roș*.[82] Stalin se bălăcea din plin în alunecoasele ape culturale pe care le tulburase, uneori acordînd bizarelor lor viețuitoare o scurtă clipă de celebritate înainte de a le suci gîtul. La 20 iunie 1950 el a publicat în *Pravda* un articol de 10 000 de cuvinte intitulat „Marxismul și problemele lingvistice", o adevărată piesă de colecție. De obicei însă lăsa în seama altora mînuirea condeiului în numele lui. *Pravda* scria:

> Dacă întîmpinați dificultăți în munca voastră sau vă îndoiți brusc de capacitățile voastre, gîndiți-vă la el — la Stalin — și veți afla încrederea de care aveți nevoie. Dacă vă simțiți obosiți cînd n-ar trebui, gîndiți-vă la el — la Stalin — și treaba vă va merge bine. Dacă sînteți în căutarea unei decizii corecte, gîndiți-vă la el — la Stalin — și veți găsi acea decizie.[83]

Stalin și-a regizat propria apoteoză, ca întrupare a înțelepciunii omenești, în *Marea enciclopedie sovietică*, publicată începînd din 1949. Era plină de perle. Articolul istoric despre „mașini" începea astfel: „În 1751–1752, Leonti Șamșughenkov, un țăran din provincia Nijni-Novgorod, a construit un vehicul cu autopropulsie acționat de doi oameni." Lui Stalin îi plăcea să redacteze pasajele care tratau propriile sale merite și realizări. Ce-o mai fi chicotit fostul seminarist cînd l-a făcut pe Leonid Leonov, un romancier important ce se presupunea că era creștin, să propună în *Pravda* crearea unui nou calendar care să nu se bazeze pe anul nașterii lui Cristos, ci al lui Stalin! Umorul negru s-a împletit întotdeauna cu mania posesiei în spiritul lui Stalin. El a rescris *Scurta biografie a lui Stalin* oficială, adăugînd fraza: „Stalin nu a permis niciodată ca munca lui să fie tulburată nici de cea mai mică umbră de vanitate, înfumurare sau autoadorație."[84]

În 1948–1949 antioccidentalismul a luat o formă mai specifică: antisemitismul. Întotdeauna îi urîse pe evrei; adesea spunea bancuri antisemite. Hrușciov spunea că îi încuraja pe muncitorii din fabrici să-și bată colegii evrei.[85] Ultimul spasm de furie antisemită al lui Stalin a fost provocat cînd sosirea lui Golda Meir pentru a deschide prima ambasadă a Israelului la Moscova a fost întîmpinată cu o demonstrație modestă de entuziasm evreiesc. Publicațiile în idiș au fost interzise imediat. Bancherii de pe Wall Street din benzile desenate sovietice au început brusc să capete trăsături evreiești.

Actorul evreu Mihaels a fost ucis într-un accident de mașină înscenat. Alți evrei marcanți au dispărut în lagăre. Cei cu nume rusificate și-au văzut numele „adevărate" tipărite în presă — o veche tehnică nazistă. Campania era condusă de evrei supuși, procedeu caracteristic. Se amesteca în mintea lui Stalin cu neobosita lui căutare de dușmani, reali sau imaginari, în interiorul partidului. Jdanov, după ce-și îndeplinise menirea, a dispărut în spatele unei trape după eșecul cu Tito. Adepții lui au fost decimați în 1949, în timpul așa-numitei „afaceri Leningrad"; o altă vînătoare de vrăjitoare împotriva orașului detestat. Beria și Malenkov au furnizat probele pentru epurarea care a fost făcută în secret, fiind împușcați peste 1 000 de oameni.[86] Între cei morți s-au aflat principalul planificator al Politbiuroului, N.A. Voznesenski și A.A. Kuznețov, secretarul Comitetului Central. A fi evreu însemna să te aștepți la arestare și moarte în orice moment; dar viața nimănui nu era în siguranță. Mareșalul Jukov fusese demis și trimis în provincie în 1946, pentru că era prea popular, și o dată ajuns acolo a încercat să se facă remarcat pe cît e de puțin posibil. În 1949 Stalin a arestat-o pe soția lui Molotov, Polina, și a trimis-o în Kazahstan. Era evreică și a fost acuzată de „conspirații sioniste"; dar adevăratul motiv era probabil fosta ei prietenie cu Nadia, soția lui Stalin. De asemenea, a trimis-o la închisoare și pe soția lui Kalinin, șeful statului sovietic. Au mai fost și alte cazuri de persecuții ale nevestelor, una dintre ultimele plăceri ale bătrînului.[87] El detesta faptul că atît de multe dintre rudele sale au vrut să se căsătorească cu evrei și a refuzat să-și vadă cinci dintre cei opt nepoți ai săi.

În a doua jumătate a lui 1952, cînd ajunsese să fabrice arme nucleare cu o viteză maximă, Stalin vedea conspirații cu iz evreiesc peste tot. Organele superioare ale statului încetaseră practic să funcționeze. Adevărata activitate se desfășura la niște dineuri lugubre organizate în vila sa de la Kunțevo, unde Stalin dădea ordine verbale, adesea dintr-un impuls de moment, oricui se întîmpla să fie acolo, exact așa cum făcuse și Hitler. Era acum un om în vîrstă, cu fața ciupită de vărsat, cu ochii îngălbeniți, cu dinții decolorați, „un tigru bătrîn cu cicatrice din luptă" — cum l-a numit un vizitator american —, adulmecînd pericolul peste tot. El și cu Beria au instalat o nouă rețea de supraveghere electronică aproape a întregii populații a Moscovei. În vara aceea s-a găsit un microfon în Marele Sigiliu al SUA din reședința ambasadorului, pe care Kennan îl descria drept „un articol de electronică aplicată fantastic de avansat pentru vremea aceea"[88]. Dar sînt indicii că rețeaua se strîngea și în jurul lui Beria; și așa ar fi și firesc, căci Stalin își distrugea întotdeauna în cele din urmă asasinii din poliția secretă — și acum el credea că Beria era evreu.[89] Anumite semne inconfundabile din preajma celui de-al XIX-lea Congres al Partidului din octombrie 1952 arătau că era pe cale să se abată un nou val de teroare asupra capetelor colegilor mai în vîrstă ai lui Stalin. Hrușciov pretindea mai tîrziu că Molotov, Mikoian și Voroșilov erau printre cei destinați să devină victime.[90]

Furtuna a izbucnit la 4 noiembrie, cînd medicii evrei ai Kremlinului au fost arestați. Printre alte delicte, ei au fost acuzați că l-ar fi asasinat pe Jdanov. „Mărturisirile" lor aveau să servească drept bază pentru noi arestări și procese, ca și din 1934 încolo. Ordonînd interogarea lor, Stalin țipa: „Bateți, bateți și iar bateți!". El a spus șefului securității, Ignatov, că dacă nu reușea să obțină mărturisiri complete, „te vom scurta de cap". Difuzînd inamicilor exemplare ale mărturisirilor preliminare, Stalin spunea: „Ce s-ar întîmpla fără mine? Țara ar pieri pentru că voi nu știți să recunoașteți dușmanii."[91] Se autoizolase acum complet. Pusese să fie arestat ca spion și ultimul său prieten, majordomul Vlasik, un general de securitate. Mîncarea îi era analizată într-un laborator înainte de a se atinge de ea. Credea că aerul din casa lui ar putea fi otrăvit cu un gaz mortal menționat în procesul lui Iagoda din 1938. Toate acestea ne amintesc puternic de ultimii ani ai lui Hitler.

Stalin pierduse complet contactul cu lumea normală. Fiica lui povestea că rămăsese la prețurile din 1917, iar plicurile cu salariile sale se stivuiau nedeschise în birou (de unde au dispărut în mod misterios la moartea lui). Cînd l-a vizitat, pe 21 decembrie 1952, l-a găsit bolnav, refuzînd să lase vreun doctor să se apropie de el și administrîndu-și singur iod. Medicul său personal din ultimii douăzeci de ani, credea el, fusese spion britanic în tot acest timp și acum era în lanțuri la propriu.[92] În timpul ședințelor Stalin mîzgălea mereu lupi. Acum fiarele îl obsedau. La 17 februarie 1953 i-a spus ultimului său vizitator necomunist, K.P.S. Menon, cum își trata el dușmanii: „Unui țăran rus care vede un lup nu-i nevoie să i se spună ce are de gînd lupul — el știe! — așa că nu încearcă să îmblînzească lupul, sau să stea de vorbă, să piardă timpul — îl omoară!"[93]

Atacul cerebral a venit două săptămîni mai tîrziu, la 2 martie, lăsîndu-l pe Stalin incapabil să vorbească. Fiica lui povestea că moartea sa, la 5 martie, a fost „anevoioasă și înspăimîntătoare", ultimul lui gest fiind să ridice mîna ca pentru a blestema sau a respinge ceva.[94] Așa cum Lenin a intrat în eternitate delirînd despre electricitate, Stalin a plecat în urletele unor lupi imaginari. În mișcările de mase confuze care au urmat, după spusele poetului Evtușenko, oamenii lui Beria au omorît sute de persoane improvizînd baricade din camioanele MVD, ale căror laturi șiroiau de sînge.[95]

Agoniile Rusiei staliniste, în care aproximativ 500 000 de oameni au fost asasinați pe căi judiciare (sau asasinați pur și simplu) de stat în perioada de după război și pînă în martie 1953, formau un contrast cumplit cu America cu care se măsura. În timp ce, imediat după război, Stalin îngrămădea poveri noi pe umerii înfricoșaților săi supuși, americanii, contrar predicțiilor economiștilor din guvern, care prognozaseră o rată mare a șomajului în perioada de tranziție, se lăfăiau în cel mai lung și mai intens desfrîu al consumului din istoria lor. Acesta a început în toamna lui 1946 și s-a accelerat în anul următor: „Marele *boom* american a început", scria *Fortune*. „Este de nemăsurat. Vechile unități nu mai fac față. [...] Există o cerere puternică pentru

orice se poate mînca, îmbrăca, savura, citi, repara, vopsi, bea, vedea, conduce, gusta sau vizita."[96] Era începutul celui mai lung ciclu de expansiune capitalistă din istorie, extinzîndu-se şi în Europa (planul Marshall a avut efect) în anii '50 şi în Japonia şi Pacific în anii '60; durînd, cu mici întreruperi, pînă la mijlocul anilor '70. Pentru americani, gustul prosperităţii neinhibate era cu atît mai pregnant cu cît readucea amintiri despre Arcadia pierdută a anilor '20.

Mai erau şi alte ecouri ale anilor '20. Vînătoarea de vrăjitoare xenofobă a administraţiei Woodrow Wilson nu s-a repetat. Totuşi era un aer de tensiune patriotică, datorat faptului că americanii îşi adunau forţele pentru marea răspundere globală pe care şi-o asumau. Şi aici contrastul cu Rusia este marcat şi instructiv. America era o societate extrem de deschisă şi în anumite sensuri una vulnerabilă. Fusese prea puţin apărată împotriva penetrării sistematice a instituţiilor sale practicată de stalinism la o scară uriaşă în anii '30. Agenţii guvernelor străine trebuiau să se înregistreze conform Legii McCormack din 1938. Membrii unor organizaţii care pledau pentru răsturnarea guvernului SUA erau pasibili de urmărire, atît conform Legii Hatch din 1939 cît şi Legii Smith din 1940. Această legislaţie nu putea împiedica în nici un fel comuniştii activi sau tovarăşii acestora să intre în guvern, ceea ce ei au făcut în număr mare în timpul *New Deal*-ului şi încă şi mai mult în timpul războiului. După cum spunea Kennan,

> Penetrarea serviciilor guvernamentale americane de către membri sau agenţi (conştienţi sau nu) ai Partidului Comunist American la sfîrşitul anilor '30 nu era o scornire a imaginaţiei [...] ea exista cu adevărat; şi a luat proporţii care, deşi nu au ajuns niciodată copleşitoare, nu erau nici de neglijat.

El spunea că cei care lucrau la Moscova sau în secţia rusă a Departamentului de Stat erau „foarte conştienţi" de pericol. Administraţia Roosevelt era înceată în reacţii: „avertizări care ar fi trebuit luate în seamă ajungeau prea adesea la urechi surde ori neîncrezătoare"[97].

Truman era mai activ. În noiembrie 1946 el a numit o Comisie Temporară pentru Loialitatea Angajaţilor şi în martie anul următor el a acţionat pe baza recomandărilor acesteia cu Ordinul Executiv 9835, care autoriza anchete privind orientarea şi asocierile politice ale tuturor angajaţilor federali.[98] O dată începută această procedură, în 1947, a fost destul de eficientă. Dar abia după această dată Congresul şi publicul au devenit conştienţi de adevărata dimensiune a greşelilor din timpul războiului care (se presupunea) au dus la „pierderea" Europei de Est şi, în 1949, a Chinei. Pasiunea lui Roosevelt pentru Stalin şi frivolitatea sa fundamentală erau mai culpabile pentru slăbiciunea politicii americane din timpul războiului decît orice „cîrtiţe" staliniste. Dar Roosevelt murise. Iar cîrtiţele erau descoperite treptat pe măsură ce Războiul Rece se intensifica şi prostiile trecutului erau analizate.

Nici o dovadă găsită pînă acum nu sugerează că agenţii sovietici ar fi determinat vreo decizie importantă în politica Statelor Unite, cu excepţia Finanţelor, sau că ar fi furnizat vreo informaţie secretă vitală, cu excepţia domeniului armelor nucleare. Dar acestea au fost excepţii majore. Agentul sovietic Harry Dexter White era cel mai influent funcţionar din Ministerul de Finanţe, omul care a creat sistemul monetar internaţional postbelic, cu ajutorul lui Keynes. În aprilie 1944 lui i s-a datorat decizia guvernului american de a da guvernului sovietic plăcile matriţe ale Trezoreriei Statelor Unite pentru a imprima bancnote ale ocupaţiei, decizie care a costat pînă la urmă contribuabilii americani 225 milioane de dolari.[99] În 1945 Elizabeth Bentley, o fostă spioană comunistă, a informat FBI-ul despre două reţele sovietice în SUA, una condusă de economistul de la Ministerul de Finanţe Nathan Gregory Silvermaster, cealaltă de Victor Perlo de la Comisia pentru Producţia de Război; informaţii secrete se mai transmiteau şi de la Departamentul pentru Justiţie, Administraţia pentru Economie Externă şi Consiliul Economiei de Război. Raiduri ale FBI şi ale Biroului de Servicii Strategice (OSS) au dezvăluit scurgeri şi din Departamentele pentru Armată şi Marină, de la Biroul de Informaţii Militare şi chiar din OSS. Apoi, de la Departamentul de Stat, mai era Alger Hiss, care stătuse lîngă Roosevelt la Ialta şi, mai important, fusese adjunctul lui Edward Stettinius, pe care britanicii îl considerau cea mai mare (deşi inconştientă) comoară a lui Stalin în tabăra Aliaţilor. În domeniul atomic între agenţii sovietici s-au aflat Julius şi Ethel Rosenberg, Morton Sobell, David Greenglass, Harry Gold, J. Peters (alias Alexander Stevens), care l-a folosit drept curier pe Whittaker Chambers, şi Jacob Golos şi Klaus Fuchs, care fuseseră verificaţi de securitatea britanică.

Măsura în care aceşti spioni au prejudiciat interesele occidentale nu poate fi cunoscută pînă nu se deschid arhivele sovietice. Dar faptul că Rusiei sovietice i-au trebuit numai patru ani să facă o bombă atomică (1945–1949), nu mai mult decît a luat proiectul Manhattan însuşi, a fost un şoc imens pentru Administraţia Truman şi şefii Apărării (deşi nu şi pentru unii membri ai comunităţii ştiinţifice). Acest lucru a fost prost primit de către publicul american. A coincis cu prăbuşirea KMT în China. A venit într-o perioadă în care problema penetrării guvernului de către sovietici fusese de fapt depăşită, dar în care vinovaţii mai erau încă judecaţi. Abia la 25 ianuarie 1950 Alger Hiss a fost găsit vinovat de sperjur pentru că îşi ascunsese apartenenţa la Partidul Comunist. Cazul lui a fost cel care a atras cel mai mult atenţia.

Două săptămîni mai tîrziu senatorul Joe McCarthy şi-a ţinut faimosul discurs la Wheeling, în Virginia de Vest, afirmînd că în Departamentul de Stat lucrau 205 comunişti cunoscuţi. A fost începutul adevăratei vînători de vrăjitoare: pe scurt, fenomenul a avut loc după ce realităţile care îl provocaseră fuseseră depăşite. McCarthy era un republican radical; nu era de dreapta. Devenise interesat de spionaj în toamna precedentă, cînd văzuse un raport confidenţial FBI (deja depăşit de doi ani). Puţin înainte de discursul de la

Wheeling el a cinat cu părintele Edmund Walsh, membru în consiliul de conducere al Şcolii de Afaceri Externe din cadrul Universităţii Georgetown. Acesta era un colegiu iezuit conservator (iezuiţii au fost radicalizaţi abia în anii '60) ai cărui absolvenţi ajungeau în număr mare la Departamentul de Stat; era preocupat de numărul de ultraliberali care intraseră în perioada 1933–1945. Senatorul a sesizat un subiect şi a început să-l fluture. El nu era un politician serios, ci un aventurier, care trata politica precum un joc. După cum spunea cel mai bun biograf al său: „Nu era în nici un caz un fanatic [...] era tot atît de incapabil de ranchiună, răutate şi animozitate reale pe cît este un eunuc de căsătorie [...]. Mima totul şi nu putea înţelege pe cineva care nu făcea la fel."[100] Robert Kennedy, viitorul procuror general, care lucra pentru el, nega că ar fi fost rău: „Întreaga lui metodă de operare era complicată, pentru că se simţea vinovat şi rănit după ce distrugea pe cineva. Voia cu disperare să placă. Nu anticipa rezultatele a ceea ce făcea."[101]

McCarthy n-ar prea fi avut cine ştie ce importanţă dacă n-ar fi izbucnit războiul din Coreea în vara aceea. Perioada ascensiunii lui a coincis exact cu acel conflict amar şi frustrant — s-ar putea spune că mccarthyismul a fost ultimul dar al lui Stalin pentru poporul american. A fost distrus rapid îndată după ce s-a terminat. McCarthy a profitat de sistemul de comisii din Congres care autorizează anchetele. Adunarea legislativă are dreptul să conducă anchete cvasijudiciare. Era o veche procedură parlamentară engleză, care s-a dovedit nepreţuită în stabilirea libertăţilor constituţionale în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. S-a abuzat grosolan de ea, mai ales în cazul vînătorilor de vrăjitoare politice şi religioase. La două aspecte ale ei se putea în special obiecta: folosirea unei proceduri inchizitoriale, atît de străine dreptului cutumiar, şi puterea de a pedepsi pentru sfidare pe oricine ar obstrucţiona această procedură. Congresul a moştenit atît virtuţile cît şi viciile sistemului, care erau inseparabile. În anii '30, liberalii din Congres hăituiseră comunitatea din Wall Street; acum venise rîndul liberalilor. În anii '60 şi mai tîrziu avea să vină rîndul oamenilor de afaceri; iar la mijlocul anilor '70 al Administraţiei Nixon. În ansamblu, avantajele sînt mai multe decît defectele, şi prin urmare sistemul este menţinut. În plus, îşi conţine propriul mecanism de autoreglare, care a funcţionat în acest caz, deşi încet. McCarthy a fost repudiat, cenzurat şi, de fapt, anihilat de colegii lui, senatorii. Răul făcut de McCarthy unor vieţi individuale a pornit de la doi factori speciali. Primul era imperfecţiunea legilor americane privind calomnia, care permitea presei să-i publice nepedepsită afirmaţiile nefondate, chiar şi atunci cînd ele nu erau secrete. Presa, în special serviciile de comunicaţii, au transformat un abuz într-un scandal, tot aşa cum în anii '70 avea să transforme cazul Watergate într-o vînătoare de vrăjitoare.[102] Al doilea era laşitatea morală de care au dat dovadă unele instituţii, mai ales din Hollywood şi Washington, supunîndu-se lipsei de raţiune care domina. Din nou, acesta este un fenomen

recurent, care avea să se repete în deceniul 1965–1975, cînd multe universități au capitulat în fața violenței studenților.

Fără acești doi factori, „mccarthyismul" nu era nimic. Contrastul cu jdanovismul din Rusia este instructiv. McCarthy nu avea o poliție. Nu avea nici o autoritate executivă. Dimpotrivă: atît administrația Truman cît și administrația Eisenhower au făcut tot ce le stătea în puteri să-l împiedice. Și mai important, McCarthy nu făcea parte din procesul juridic. Nu avea un tribunal. De fapt, tribunalele au fost complet neafectate de mccarthyism. După cum arăta Kennan: „Oricine putea să facă în așa fel încît cazul lui să ajungă în fața unui tribunal era sigur în general că va avea parte acolo de un nivel de justiție cu nimic mai prejos decît în orice altă perioadă din istoria recentă a Americii."[103] Tribunalele au rezistat mccarthyismului, spre deosebire de comportamentul lor douăzeci de ani mai tîrziu, cînd au luat parte din plin la isteria Watergate. În ultimă instanță, arma lui McCarthy era publicitatea; iar într-o societate liberă publicitatea este o armă cu două tăișuri. McCarthy a fost distrus de publicitate; și omul care a orchestrat din culise această distrugere a fost noul președinte, Dwight Eisenhower.

Eisenhower a sesizat corect că războiul din Coreea și nesiguranța care înconjura negocierile de încetare a focului erau sursele frustrării și fricii pe care le exploata McCarthy. În noiembrie 1952 el fusese ales ca să pună capăt războiului. Pacea fusese întotdeauna un subiect care aducea voturi în Statele Unite. Există însă un contrast interesant între democrați și republicani. Wilson a cîștigat în 1916 cu promisiunea de a ține America în afara războiului; în anul următor America era beligerantă. Roosevelt a cîștigat în 1940 cu aceeași promisiune și cu același rezultat. Lyndon Johnson a cîștigat în 1964 cu o platformă de pace (împotriva „instigărilor la război" ale republicanilor) și a transformat imediat Vietnamul într-un război de proporții. Eisenhower în 1952 și Richard Nixon în 1972 sînt singurii doi președinți din secolul XX care și-au îndeplinit promisiunile de pace. În cazul lui Eisenhower însă realizarea lui a fost subestimată. El considera Coreea un conflict inutil și în prost gîndit mod repetat. Era uluit de numărul de ocazii în care administrația precedentă se gîndise să folosească arme nucleare împotriva Manciuriei și Chinei, ba chiar a Rusiei; și de disponibilitatea ei, în plus, de a lua în considerație bombardarea convențională a Chinei pe o scară mare.[104] Și-a propus să depășească impasul armistițiului și, în loc să plănuiască în secret folosirea forței nucleare, a folosit amenințările nucleare în diplomația privată. Această tactică a funcționat, și în nouă luni a obținut un așa-zis acord. A fost criticat amarnic la vremea aceea, și de atunci încoace, pentru că n-a făcut nimic să pună stavilă isteriei anticomuniste.[105] Adevărul este că el a sesizat elementul esențial: că războiul a fost acela care a făcut mccarthyismul posibil și că, o dată înlăturată această cauză, senatorul putea fi curînd redus la tăcere. El a acordat prioritate eforturilor în vederea păcii și abia după aceea a organizat căderea lui McCarthy. Cu o iscusință remarcabilă

și în mare secret el i-a făcut pe prietenii săi din Senat să-l acuze pe McCarthy, folosindu-l pe șeful biroului său de presă, Jim Haggerty, să orchestreze publicitatea. Procesul a culminat în decembrie 1954 și este poate cel mai bun exemplu al stilului de conducere al „mîinii ascunse" pe care Eisenhower adora să-l practice și pe care cercetarea l-a adus la lumină la mulți ani după moartea sa.[106]

Eisenhower a avut cel mai mult succes dintre toți președinții secolului XX, iar deceniul în care a guvernat (1953–1961) a fost cel mai prosper din istoria americană, de fapt chiar universală. Președinția lui a fost învăluită într-o întreagă mitologie, în mare parte creată în mod deliberat de el însuși. A căutat să dea impresia că nu era decît un monarh constituțional, care lăsa deciziile în seama colegilor săi și de fapt a Congresului și care era nerăbdător să petreacă cît mai mult timp posibil jucînd golf. Stratagema a funcționat. Rivalul său de dreapta la conducerea Partidului Republican, senatorul Robert Taft, zîmbea ironic: „Eu chiar cred că ar fi trebuit să se facă jucător profesionist de golf."[107] Primul lui biograf pretindea că „părerea unanimă" a „ziariștilor și universităților, învățaților și profeților comunității naționale a intelectualilor și criticilor" era că comportamentul lui Eisenhower ca președinte fusese „nepriceput iar definiția pe care o dădea el președinției inexactă... [el] a preferat să-și lase națiunea să zboare pe pilot automat"[108]. Era considerat bine intenționat, limitat intelectual, ignorant, confuz, adeseori slab și întotdeauna leneș.

Realitatea era cu totul alta. „Complex și viclean" a fost caracterizarea făcută de vicepreședintele său, Richard Nixon (care nu avea o părere proastă despre aceste atribute); „întotdeauna el aplica două, trei sau patru tipuri de raționament unei singure probleme și de obicei prefera abordarea indirectă"[109]. La sfîrșitul anilor '70, deschiderea dosarelor secrete ținute de secretara sa personală, Ann Whitman, a înregistrărilor telefonice, a jurnalelor și altor documente personale a revelat că Eisenhower muncea mult mai mult decît credeau ceilalți, inclusiv colegii săi. O zi tipică începea la 7.30, oră pînă la care citise *New York Times*, *Herald Tribune* și *Christian Science Monitor*, și se termina aproape de miezul nopții (adesea lucra și după). Multe dintre întîlnirile lui (în special cele legate de partid sau de politica externă și de apărare) erau în mod deliberat omise de pe listele date presei de Haggerty. Întîlniri lungi și importante cu secretarul de Stat și cel pentru Apărare, cu șeful CIA și alte personaje aveau loc neînregistrate și în secret, înainte de ședințele oficiale ale Consiliului Național de Securitate. Conducerea politicii externe și de apărare, departe de a fi birocratică și inflexibilă, cum presupuneau criticii săi, avea loc de fapt conform unor principii extrem de eficiente, contrastînd puternic cu anarhia romantică a regimului Kennedy care a urmat. Eisenhower însuși conducea totul.[110]

Eisenhower practica pseudodelegarea. Toți credeau că Sherman Adams, șeful statului său major, lua deciziile interne. Într-o oarecare măsură, Adams

împărtăşea şi el această iluzie. El spunea că Eisenhower era ultimul personaj important care detesta şi evita să folosească telefonul.[111] De fapt, înregistrările arată că dădea o mulţime de telefoane despre care Adams nu ştia nimic. Departe de a lăsa politica externă în seama lui John Foster Dulles, secretarul său de Stat, Eisenhower primea sfaturi din surse despre care Dulles nu ştia nimic, şi în secret îl ţinea din scurt: Dulles raporta zilnic prin telefon, chiar şi cînd se afla în străinătate. Eisenhower citea un volum uriaş de documente oficiale şi a întreţinut o corespondenţă copioasă cu prieteni aflaţi în funcţii înalte, din ţară şi din străinătate, din comunităţile diplomatice şi de afaceri. Îl folosea pe Dulles ca pe un servitor; iar acesta se plîngea că deşi adeseori lucra pînă noaptea tîrziu cu preşedintele la Casa Albă nu „fusese niciodată invitat la o cină de familie"[112]. Ideea că Dulles şi Adams erau personajele principale a fost promovată în mod deliberat de Eisenhower, căci ei puteau fi învinuiţi atunci cînd se făceau greşeli, protejînd astfel preşedinţia — o tehnică folosită adesea în trecut de autocraţi încoronaţi, precum Elisabeta I. Dar, de asemenea, Eisenhower îşi exploata uneori reputaţia de naivitate politică spre a-şi asuma răspunderea pentru greşeli comise de subordonaţi ca, de exemplu, cînd Dulles a făcut o serie de gafe în întîlnirea din 1953 cu Winthrop Aldrich la ambasada din Londra.[113] Kennan a sesizat jumătate din adevăr cînd a scris că în afacerile externe Eisenhower era „un om cu o mare inteligenţă politică şi putere de înţelegere. Cînd vorbea despre astfel de lucruri serios şi într-un cerc oficial protejat, străbăteau sclipiri ale unei minţi extrem de ordonate prin jargonul militar în care era obişnuit să-şi exprime sau să-şi ascundă gîndurile"[114]. De fapt Eisenhower folosea jargonul, mai ales la conferinţele de presă, ca să evite să dea răspunsuri pe care engleza simplă nu le putea ascunde; adesea se prefăcea a nu şti ceva din acelaşi motiv. Ba chiar era destul de machiavelic ca să se prefacă a nu-şi înţelege propriul translator cînd avea de-a face cu străini dificili.[115] Stenogramele conferinţelor lui secrete arată forţa şi luciditatea gîndurilor sale. Însemnările făcute de el pe ciornele scriitorilor de discursuri şi pe discursurile lui Dulles demonstrează că, atunci cînd voia, ştia să folosească limba engleză extrem de bine. Churchill a fost unul dintre puţinii oameni care l-au apreciat la justa lui valoare. Se poate spune că ei doi au fost cei mai mari oameni de stat de la mijlocul secolului.

Eisenhower îşi masca talentele şi activităţile pentru că i se părea esenţial ca guvernarea autocratică, despre care recunoştea că aveau nevoie atît America, cît şi restul lumii, trebuie exercitată din umbră. Avea trei principii clare. Primul era evitarea războiului. Bineînţeles, dacă Rusia sovietică tindea să distrugă Occidentul, trebuia opusă o rezistenţă şi America trebuia să fie destul de puternică pentru a face acest lucru. Dar ocaziile de război inutil (cum considera că era Coreea) trebuiau să fie evitate prin claritate, fermitate, precauţie şi înţelepciune. Acest scop limitat l-a atins.[116] A pus capăt conflictului din Coreea. A evitat războiul cu China. A împiedicat războiul

din Suez în 1956 și a prevenit cu iscusință un alt război din Orientul Mijlociu în 1958. Despre Vietnam a spus: „Nu-mi pot imagina o tragedie mai mare pentru America decît să fie implicată profund acum într-un război total într-una din aceste regiuni." Și din nou: „Nu va fi nici o implicare [...] decît dacă este rezultatul procesului constituțional prin care Congresului îi revine sarcina să-o declare."[117] Autorizația Congresului; sprijinul Aliaților — acestea erau cele două condiții pe care le-a hotărît pentru implicarea americană oriunde, și ele s-au reflectat în sistemele de alianțe din Orientul Mijlociu și Asia de Sud-Est pe care le-a adăugat la NATO.

Al doilea principiu al lui Eisenhower, legat de primul, era necesitatea controlului constituțional asupra activității militare. El a folosit foarte mult CIA și a fost singurul președinte american care a controlat-o efectiv. A prezidat cu pricepere operațiunile CIA în Iran și Guatemala fără a-și prejudicia în nici un fel reputația.[118] Lovitura aranjată de CIA în Indonezia în 1958 a eșuat pentru că de data aceea sarcina i-a fost încredințată lui Dulles. Este greu de crezut că Eisenhower ar fi permis ca operațiunea din Golful Porcilor din 1961 să aibă loc în forma pe care a luat-o. În 1954 crease un Consiliu civil de Consultări asupra Activităților de Informații Externe, sub conducerea unui bătrîn diplomat șiret, David Bruce, și aceasta a fost una dintre numeroasele metode pe care le-a folosit pentru a păstra armata sub autoritatea lui.[119] Nu-i plăceau generalii în politică. Convenția Republicană de la Chicago din 1952, care l-a ales să candideze la președinție, era atît de împînzită de generali, suporteri ai senatorului Taft și ai lui MacArthur, încît Eisenhower i-a ținut pe principalul său aghiotant, colonelul Bob Schultz, și pe medicul său, generalul Howard Snyder, în afara orașului.[120] Eisenhower a fost mereu conștient de nevoia de a menține o dificilă cale de mijloc între izolaționism și activism intens în afacerile internaționale. Îl folosea pe Dulles pentru a-i satisface pe activiștii din Senat. Pentru Dulles, care era nepotul Secretarului de Stat al lui Wilson, Robert Lansing, și fusese la Versailles, respingerea de către Senat a Tratatului din 1919 a fost o lecție de neuitat. El era, de asemenea, scria Kennan, „profund conștient de dependența unui Secretar de Stat de sprijinul senatorial în vederea succesului politicilor sale"[121]. Sub îndrumarea lui Eisenhower, care îi verifica înainte atent declarațiile, Dulles folosea un limbaj care uneori părea bombastic („politică drastică", „calea spre ruină", „reevaluare agonizantă") pentru a îmbina sprijinul legislativ cu realismul politic și militar. Numai cei doi știau care dintre angajamentele externe ale Americii erau reale și care retorice.

Principala teamă a lui Eisenhower, în atmosfera tensionată produsă de Războiul Rece, era că guvernul avea să cadă sub controlul unei combinații de senatori belicoși, militari exagerat de zeloși și furnizori de arme lacomi — ceea ce el numea „complexul militar-industrial". Căci al treilea principiu al său, reflectat în jurnalele lui și în alte documente personale, era că asigurarea libertății în întreaga lume depindea în cele din urmă de sănătatea

economiei americane. Cu timpul, puterea acestei economii se putea reproduce şi în Europa Occidentală şi în Japonia. Dar economia SUA putea fi ea însăşi distrusă prin cheltuieli nechibzuite. El spunea despre militarişti: „Ei nu ştiu prea multe despre combaterea inflaţiei. Această ţară s-ar putea sufoca făcînd la nesfîrşit cheltuieli militare, după cum la fel de bine se poate autoînfrînge necheltuind suficient pentru protecţie." Sau: „Pentru nici o ţară nu există apărare care să-i arunce în aer propria economie."[122] Dar Eisenhower se temea la fel de mult şi de cheltuielile civile. El nu se opunea măsurilor keynesiene pentru combaterea recesiunii incipiente. În 1958, spre a depăşi un astfel de declin, a admis un deficit de 9,4 miliarde de dolari, cel mai mare atins vreodată de guvernul SUA pe timp de pace.[123] A fost însă o măsură de urgenţă. Ceea ce se străduia din greu să evite Eisenhower era o creştere uriaşă, permanentă a angajamentelor federale. El a pus frînarea inflaţiei înaintea securităţii sociale pentru că era de părere că pînă la urmă aceasta era singura formă sigură de securitate socială. Îi displăcea ideea ca America să devină un stat al bunăstării. Era de fapt profund conservator. În 1956 admitea: „Taft era de fapt mult mai liberal decît mine în problemele interne."[124] Adevăratul lui coşmar era combinaţia de cheltuieli excesive pentru apărare şi un mecanism nestăvilit al bunăstării — o combinaţie distructivă care s-a transformat în realitate la sfîrşitul anilor '60. Cît a fost el la conducere, cheltuielile federale ca procentaj din PNB, precum şi inflaţia, au fost menţinute la o cifră rezonabilă, în ciuda tuturor presiunilor. A fost o realizare remarcabilă şi explică de ce deceniul Eisenhower a fost cel mai prosper din epoca modernă. Iar această prosperitate radia într-o porţiune din ce în ce mai mare a lumii.

Lumea întreagă era mai sigură. În 1950–1952, riscul unui război major era considerabil. Pînă la sfîrşitul deceniului se ajunsese la un soi de stabilitate, se trasaseră nişte linii, se stabiliseră nişte reguli, se încheiaseră nişte alianţe şi acorduri pe tot globul. Politica de „îngrădire" fusese aplicată. Leninismul militant, care se extinsese cu repeziciune în anii '40 atît în Europa cît şi în Asia, a descoperit că marşul său impetuos fusese transformat într-un tîrîit încet sau chiar se oprise cu totul. Dar îndată ce sistemul de îngrădire a fost complet, el a încetat să mai fie singura soluţie. Căci prăbuşirea vechilor imperii liberale ale Europei a dat viaţă unei noi categorii de state care produceau pericole noi şi irezolvabile.

14

Generația Bandung

Același proces istoric care a creat superputerile a pus puterile tradiționale în fața unei dileme. Care era rolul lor? Țările înfrînte, Franța, Germania și Japonia, fuseseră împinse de necesitate la o reevaluare fundamentală. Dar Marea Britanie nu fusese înfrîntă. Ea ținuse piept singură și ieșise victorioasă. Nu putea continua ca și înainte? Churchill luptase cu disperare pentru interesele britanice. El respinsese categoric ideea lui Roosevelt că America și Rusia ar fi fost cele două puteri „idealiste" iar Marea Britanie vechiul imperialist lacom. Cunoștea cinismul infinit ce se reflecta în remarca ambasadorului Maiski că el aduna pierderile naziștilor și ale Aliaților în aceeași coloană.[1] I-a atras atenția ambasadorului britanic la Moscova că Rusia „nu fusese niciodată călăuzită de nimic altceva decît de un interes personal cît se poate de calculat și de un dispreț total față de viața și soarta noastră"[2]. Era amarnic de conștient că Rusia era nerăbdătoare să sfîșie Imperiul Britanic în bucăți și să se ospăteze cu membrii săi și că America, de asemenea, ajutată de Dominioane și mai ales de Australia și Noua Zeelandă, favoriza „decolonizarea". H.V. Evatt, arțăgosul ministru de Externe australian, obținuse ca aceste idei să fie trecute în carta ONU.[3] Churchill și-a arătat colții la Ialta: „Cîtă vreme îmi curge sînge prin vene, nu voi permite nici un transfer al suveranității britanice."[4]

Șase luni mai tîrziu Churchill fusese îndepărtat de electorat. Succesorii săi laburiști intenționau să dezarmeze, să decolonizeze, să se împrietenească cu Rusia și să construiască un stat al bunăstării. În realitate, s-au trezit robi ai evenimentelor. În august 1945 lordul Keynes le-a pus în față o hîrtie care arăta că țara era în faliment. Fără ajutor american, „baza economică a speranțelor acestei țări este inexistentă"[5]. Ernest Bevin, liderul de sindicat devenit ministru de Externe, a început cu sloganul „stînga poate vorbi cu stînga" și spera să poată împărtăși secrete atomice cu Rusia. Dar curînd el îi spunea colegului său Hugh Dalton: „Molotov a fost exact ca un comunist într-un partid laburist local. Dacă îl tratezi rău, el e cel mai nemulțumit, iar dacă-l tratezi bine nu face decît să-și sporească pretențiile și să profite de tine în ziua imediat următoare."[6] Treptat, Bevin a ajuns să întruchipeze hotărîrea Marii Britanii de a organiza securitatea colectivă. El i-a spus lui Molotov în 1949: „Vreți să treceți Austria în spatele Cortinei voastre de Fier? Nu

puteți face asta. Vreți Turcia și strîmtorile? Nu le puteți avea. Vreți Coreea? Nici asta nu se poate. Vă expuneți gîtul și într-o zi o să vă treziți cu el tăiat."[7]

Politica externă a lui Bevin necesita rămînerea Marii Britanii în cursa strategică a înarmării. La exact un an după ce Keynes și-a prezentat raportul despre faliment, șeful Statului Major al Aviației a încheiat un contract cu guvernul pentru bombe nucleare. Specificațiile pentru primul bombardier britanic au fost puse pe hîrtie la 1 ianuarie 1947.[8] Cel mai important specialist englez în fizică nucleară, P.S.M. Blackett, era împotriva unei bombe britanice, dar el era de părere că Marea Britanie trebuia și putea să adopte o atitudine neutră față de America și Rusia sovietică.[9] Principalul consilier științific, Sir Henry Tizzard, era de asemenea împotriva unei forțe nucleare independente: „*Nu* sîntem o mare putere și nu vom mai fi niciodată. Sîntem o mare națiune, dar dacă vom continua să ne comportăm ca o Mare Putere, curînd vom înceta să ne comportăm ca o mare națiune."[10] Dar Tizzard era descumpănit de succesul sovietic în explodarea unei bombe atomice încă din august 1949: el îl atribuia furtului de material. În orice caz, decizia de a fabrica bomba a fost luată în ianuarie 1947, în punctul culminant al disperatei crize de combustibil și chiar înainte ca Marea Britanie să-i treacă lui Truman povara Greciei și Turciei. Numai Attlee, Bevin și încă patru miniștri au fost prezenți.[11] Cheltuielile au fost „pierdute" în estimări și au ascunse parlamentului. Cînd Churchill a revenit la putere, în 1951, a fost uluit să descopere că fuseseră sustrase astfel în secret 100 de milioane de lire și că proiectul avansase serios.[12]

Decizia de a fabrica bomba, și succesul extraordinar cu care a fost dezvoltată, a menținut, fără îndoială, Marea Britanie în top încă treizeci de ani. Prima testare a unei bombe atomice britanice, lîngă Insula Monte Bello, în octombrie 1952, i-a făcut pe americani să reia parteneriatul atomic. Prima testare a unei bombe britanice cu hidrogen din Insula Christmas în mai 1957 a oficializat acest parteneriat convingînd Congresul să amendeze Legea McMahon din 1946: acordurile bilaterale din 1955 și 1958 n-ar fi putut fi obținute fără o capacitate nucleară britanică. O dată intrată în acest „club", Marea Britanie a putut juca un rol principal în negocierile pentru interzicerea testelor din 1958–1963 și în procesul care a dus la Tratatul de Neproliferare din 1970. În 1960, într-o propoziție celebră, Aneurin Bevan apăra bomba britanică în fața colegilor săi din Partidul Laburist pe temeiul că, fără ea, un ministru de Externe britanic ar „intra gol în sălile de consiliu ale lumii". Dar era o formulare greșită. Fără ea, Marea Britanie n-ar fi luat deloc parte la aceste negocieri și la altele: căci, ca toate cluburile, nici cel nuclear nu permitea accesul persoanelor dezbrăcate în sala sa de consiliu. În 1962 acordul americano-britanic de la Nassau a dat Marii Britanii dreptul la 64 de platforme de lansare nucleară moderne, față de 1 038 pentru SUA și aproximativ 265 pentru Rusia sovietică. În 1977 cifrele erau: America — 11 330, Rusia — 3 826 și Marea Britanie — 192: această scădere

proporțională a Marii Britanii a exclus-o de la Convorbirile de Limitare Strategică a Armelor (SALT), deși la vremea aceea „sperietoarea" britanică putea să distrugă toate centrele industriale și de populație importante din Rusia sovietică și să producă o pierdere de 20 de milioane de morți.[13]

În 1945–1946, așadar, a devenit o axiomă a politicii britanice angajarea, împreună cu americanii, în aranjamente de securitate colective, pentru a împiedica expansiunea sovietică și pentru a contribui la aceasta prin forță nucleară britanică. De-a lungul tuturor schimbărilor de atitudine și de guvern, acesta a fost un fir constant în politica britanică pînă în anii '80. Dar a fost singurul element stabil. Tot restul a fost confuzie și nehotărîre. Era o lipsă de perspectivă; o prăbușire a voinței. La sfîrșitul verii lui 1945 Imperiul Britanic și Commonwealth păreau să se fi întors la meridianul lui 1919. Puterea britanică se întindea peste aproape o treime de glob. În plus față de posesiunile legitime, Anglia mai administra imperiul italian din Africa de Nord și de Est, multe foste colonii franceze și multe teritorii eliberate din Europa și Asia, inclusiv strălucitoarele imperii ale Indochinei și Indiilor de Est olandeze. Nici o națiune nu purtase vreodată pe umerii săi responsabilități atît de larg răspîndite. Douăzeci și cinci de ani mai tîrziu, totul pierise. Istoria nu mai văzuse niciodată o transformare atît de mare și de rapidă.

Avea să se spună adesea, pe măsură ce se producea dezintegrarea, că prăbușirea imperiului a fost prefigurată de căderea Singaporelui la începutul lui 1941. Dar nu este adevărat. Nu a existat nici o dezonoare în 1941. Deși a fost un eșec al conducerii în apărarea orașului, campania în ansamblu nu a fost în nici un fel rușinoasă. Britanicii din Malaya nu comiseseră un *hybris* disprețuindu-i pe japonezi. Dimpotrivă, ei au prezis cu acuratețe ce avea să se întîmple dacă garnizoana nu era întărită și, mai presus de orice, reînarmată. S-a luat în schimb decizia de a salva Rusia. Așa cum stăteau lucrurile, 200 000 de soldați japonezi bine echipați și foarte experimentați, cu o superioritate covîrșitoare în forță aeriană și maritimă, au fost ținuți în șah vreme de șaptezeci de zile de către soldați din numai trei divizii și jumătate ale Commonwealth-ului. În orice caz, imaginea victoriei asiatice a fost ștearsă complet de dimensiunea înfrîngerii japoneze. Marea Britanie a capitulat la Singapore cu 91 000 de oameni. Cînd generalul Itagaki i-a întins sabia sa amiralului Mountbatten în 1945, el avea 656 000 de oameni în comandamentul Singapore. În alte părți britanicii au primit capitularea a peste un milion. Au depus armele peste 3 175 000 de japonezi cea mai mare înfrîngere suferită vreodată de un popor asiatic sau neaparținînd rasei albe. În toate domeniile, tehnologia și organizarea occidentale (adică ale albilor) se dovediseră superioare nu în mod marginal, ci covîrșitor. Nu a fost numai o victorie caracteristică, ci chiar victoria colonială arhetipală a forței armelor de foc asupra forței mușchilor.[14]

Nu a existat nici o dovadă concretă a prăbușirii loialității față de Imperiul Britanic a popoarelor supuse. Dimpotrivă. Eforturile intense făcute de ja-

ponezi pentru a întemeia o „Armată Națională Indiană" și un regim independent s-au soldat cu un eșec total. A fost creat un „guvern" în octombrie 1942, sub conducerea lui Chandra Bose, care a declarat război Marii Britanii și și-a stabilit capitala la Rangoon. ANI s-a dezintegrat de îndată ce a acționat împotriva Armatei Indiene. Japonezii n-au putut niciodată să convingă sau să oblige mai mult de 30 000 de indieni, civili și militari, să lupte împotriva Marii Britanii. Mai multe mii de prizonieri de război indieni au preferat tortura și moartea renunțării la loialitate: de exemplu, cei 200 de ofițeri și soldați dintre punjabii luați prizonieri la Kuching au fost omorîți practic toți pînă în aprilie 1945, unii în bătaie, alții fiind decapitați sau înjunghiați cu baionetele. Opoziția față de război din partea „națiunii politice" a Indiei n-a avut nici un efect asupra „națiunii militare". În timp ce în 1914–1918 au luptat în armată 1 457 000 de indieni, în perioada celui de-al doilea război mondial numărul lor a trecut de 2 500 000: numărul indienilor care au primit Crucea Victoria a crescut de la 11 la 31.[15]

Cine vorbea în numele Indiei? „Națiunea politică"? „Națiunea militară"? Putea vorbi cineva în numele Indiei? În 1945 India însemna peste 400 de milioane de oameni: 250 de milioane de hinduiști, 90 de milioane de musulmani, 6 milioane de sikhși, milioane de sectanți, budiști, creștini; 500 de prinți și maharajahi independenți; 23 de limbi principale, 200 de dialecte; 3 000 de caste, cu 60 de milioane de „intangibili" la baza piramidei; 80% din populație locuia în 500 000 de sate, majoritatea inaccesibile chiar și pe drumuri de suprafață. Totuși în scopuri practice, în 1917 se luase decizia, în contextul reformelor lui Montagu, de a se începe procesul de încredințare a puterii asupra acestui popor mare și disparat nu în mîinile liderilor lui tradiționali sau religioși sau economici sau militari — sau ale tuturor la un loc, — ci în mîinile unei elite restrînse care își însușise ideologia și tehnicile și, mai ales, limbajul politicilor occidentale. Decizia a fost confirmată de reacția la Amritsar. Aceasta a arătat că Raj-ul britanic nu mai era hotărît să aplice domnia legii cu orice preț. Legea din 1935 a pus în mișcare procesul abdicării. Guvernul britanic, oricît ar fi protestat public, știa exact ce se întîmplă. După cum eminența cenușie a lui Baldwin, J.C.C. Davidson, îi raporta acestuia:

> Adevărul este că guvernul britanic, viceregele și într-o oarecare măsură statele au fost făcute să creadă de către Gandhi că doar cîțiva agitatori urbani semieducați, necopți reprezintă concepțiile a 365 de milioane de cultivatori harnici și relativ mulțumiți. Mi se pare că elefantul a fost pus pe fugă de către purice.[16]

India ilustrează procesul prin care politicianul profesionist cu „normă întreagă" a moștenit pămîntul în secolul al XX-lea. Reformele au creat un sistem de reprezentare străin. O clasă de oameni, în special avocați, s-au organizat pentru a-l manipula. Cînd a sosit timpul, puterea le-a fost transferată lor. Dialogul s-a ținut în întregime între vechile și noile elite. Oamenii

obișnuiți nu au intrat în joc, decît ca o mulțime uriașă de figuranți în fundal. Procesul avea să se repete în toată Asia și Africa. Formele modelului de la Westminster, Paris sau Washington s-au păstrat. Substanța era prezentă doar vag; sau lipsea cu desăvîrșire. Bolșevicii lui Lenin din 1917, cadrele PCC ale lui Mao din 1949 și parlamentarii Indiei au ajuns la putere pe căi diferite. Dar aveau în comun acest lucru. Toate trei grupurile conducătoare erau constituite din oameni care nu avuseseră niciodată vreo altă ocupație în afară de politică și își consacraseră viața exploatării unui concept flexibil numit „democrație".

Lenin își revendicase mandatul de a guverna prin metodele unui *caudillo*; Mao prin acelea ale unui dictator militar. Gandhi și Nehru au umplut un gol creat de colapsul voinței de a guverna. Legea din 1935 făcea ca Raj-ul să nu fie funcțional decît prin represiune permanentă. În 1942, în parte datorită presiunilor lui Roosevelt, Churchill a acceptat o declarație care acorda Indiei dreptul la autoguvernare după război. La 28 iulie el a luat prînzul cu George al VI-lea, în al cărui jurnal citim: „M-a uluit spunîndu-mi că toți colegii săi și ambele, sau toate cele trei partide din Parlament erau cît se poate de pregătite să cedeze India indienilor după război."[17] Acest lucru s-a dovedit absolut exact. Disputele din 1945–1947 n-au avut ca obiect decît modul și momentul retragerii britanicilor, nu faptul în sine. Actul propriu-zis al independenței Indiei, care a devenit lege la 18 iulie 1947, a fost votat de ambele camere ale Parlamentului aproape în bloc și pe un fundal de indiferență publică aproape fatală.

Într-adevăr, dacă Marea Britanie n-ar fi abdicat, rapid și cu nepăsare, e greu de imaginat cum anume s-ar fi putut obține independența Indiei. Gandhi nu era un eliberator, ci un exotic politic, care ar fi putut înflori numai în mediul protejat furnizat de liberalismul britanic. Era cu un an mai în vîrstă decît Lenin, cu care împărtășea o abordare cvasireligioasă a politicii, deși prin temperamentul său irascibil avea mai multe în comun cu Hitler, mai tînăr decît el cu douăzeci de ani. În dialectul său local, gujarati, Gandhi înseamnă „băcan", și atît el cît și mama lui, de la care a moștenit o constipație cronică, erau obsedați de funcțiile corpului și de intrarea și ieșirea hranei. Această preocupare s-a intensificat cînd a fost la Londra și s-a învîrtit în cercuri de vegetarieni. Știm mai multe despre intimitățile vieții sale decît despre ale oricărei alte ființe omenești din istorie. Trăia public în *ashram*-ul lui, sau tabăra religioasă, îngrijit de un numeros anturaj de femei devotate, multe dintre ele dispuse să-i descrie felul de a fi pînă în cel mai mic amănunt. Pe la mijlocul anilor '70 existau deja peste patru sute de biografii ale lui, iar ediția englezească a dictoanelor sale, compilate de cincizeci de cercetători și treizeci de funcționari ai Ministerului indian al Informațiilor, care a înființat un departament special în acest scop, umple optzeci de volume de aproximativ 550 de pagini fiecare.[18]

Prima întrebare pe care Gandhi o punea femeilor care se ocupau de el în fiecare dimineață cînd se trezea era: „Ați avut o bună activitate intestinală în dimineața asta, surorile mele?“ Una din cărțile sale favorite era *Constipația și civilizația noastră*, pe care o tot recitea. Era convins că răul venea din murdărie și din mîncarea neadecvată. Astfel, deși mînca cu poftă —, „Era unul dintre cei mai înfometați oameni pe care i-am văzut vreodată“, spunea un discipol — hrana lui era aleasă și preparată cu grijă. Băutura lui era un amestec de bicarbonat de sodiu, miere și lămîie și toate meniurile sale vegetariene erau însoțite de cantități uriașe de usturoi zdrobit, un castron aflîndu-se totdeauna lîngă farfuria sa (nu avea deloc simțul mirosului, o însușire folositoare în India).[19] La mijlocul vieții, Gandhi s-a întors împotriva soției și copiilor săi, de fapt împotriva sexului însuși. El considera că femeile erau mai bune decît bărbații, pentru că presupunea că lor nu le place sexul. Își desfășura așa-numitele experimente *Brahmacharya* dormind cu fete goale numai pentru a se încălzi. Singura lui secreție seminală de la mijlocul vieții în sus a fost în somn, în 1936, la vîrsta de 66 de ani: l-a deranjat foarte tare.[20]

Excentricitățile lui Gandhi erau atrăgătoare pentru un popor care venerează ciudățenia sacră. Dar învățăturile sale nu aveau nici o relevanță pentru problemele sau aspirațiile Indiei. Țesutul de mînă nu avea nici un sens într-o țară a cărei principală industrie era producția masivă de textile. Politica sa de alimentare ar fi dus la o foamete în masă. De fapt, *ashram*-ul lui Gandhi, cu foarte costisitoarele lui gusturi „simple“ și nenumăratele „secretare“ și slujnice, trebuia subvenționat din greu de către trei magnați comerciali. După cum observa cineva din cercul său: „Costă o grămadă de bani ca să întreții viața în sărăcie a lui Gandhi.“[21] Fenomenul Gandhi a avut întotdeauna un puternic iz de șarlatanie tip secolul XX. Metodele sale nu puteau funcționa decît într-un imperiu ultraliberal. „Nu era atît faptul că britanicii îl tratau cu îngăduință“, scria George Orwell,

> cît că știa întotdeauna să comande publicitatea. [...] E greu de imaginat cum ar putea fi aplicate metodele lui Gandhi într-o țară în care opozanții regimului dispar în mijlocul nopții și nu se mai aude niciodată de ei. Fără o presă liberă și dreptul la adunare, este imposibil nu numai să apelezi la opinia din afară, ci și să creezi o mișcare de mase. Există un Gandhi în Rusia în acest moment?[22]

Tot ce a demonstrat întreaga carieră a lui Gandhi a fost natura nerepresivă a guvernării britanice și disponibilitatea acesteia de a se retrage. Iar Gandhi a costat și vieți omenești, nu numai bani. Evenimentele din 1920–1921 au arătat că deși putea da viață unei mișcări de masă, el nu o putea controla. Totuși continua să facă pe ucenicul vrăjitor, în timp ce cifra pierderilor creștea la sute, apoi mii, apoi zeci de mii de oameni, și riscurile unei uriașe explozii sectare și rasiale se acumulau. Această orbire față de legea probabilității într-un subcontinent cumplit de divizat făcea aberante afirmațiile lui Gandhi că nu ar lua viața cuiva în nici o împrejurare.

Exista un element similar de frivolitate stridentă și în Jawaharlal Nehru. Era brahman, dintr-o castă de preoți care în epoca modernă trecuseră la drept și politică. Era fiu unic, băiatul mamei, crescut de guvernante și teozofi, apoi, ca expatriat, educat la Harrow, unde era cunoscut drept Joe, și la Cambridge. Tînăr fiind dusese a dus o viață mondenă în Londra și în stațiuni, cu un venit de 800 de lire pe an. Se plictisea ușor. L-a lăsat pe tatăl său, un conștiincios avocat din Allahabad, să-i aleagă o soție, tot dintr-o familie de brahmani din Caşmir. Dar (ca și Lenin) el nu a arătat vreodată nici cea mai mică dorință de a-și lua o slujbă ca să-și întrețină familia. După cum se plîngea tatăl său:

> Ai avut timp să te ocupi de bietele vaci... reduse la statutul de vaci de nimic altceva decît o vinovată neglijență din partea ta și a mea — mă refer la mama ta, la soția ta, la copilul și surorile tale? Nu cred că un om care este în stare să-și țină copiii nemîncați poate fi de mare folos națiunii.[23]

Nehru a intrat în politică la începutul campaniei lui Gandhi, iar în 1929 Mahatma l-a făcut președinte al Congresului. S-a ocupat de viața țăranilor: „Am avut privilegiul să lucrez cu ei, să mă amestec printre ei, să trăiesc în colibele lor și să împart cu ei hrana lor modestă", spunea el. A fost închis pentru agitație în perioada în care Hitler se afla la Landsberg: „Va fi o experiență nouă, și în această lume blazată e ceva să ai o experiență nouă." India, credea el, putea fi salvată de „un curs de studiere a cărților lui Bertrand Russell." În multe privințe era un personaj Bloomsburry, un Lytton Strachey politizat, transplantat într-un climat exotic. „Un intelectual între intelectuali", scria Leonard Woolf. „Ultimul cuvînt în rafinament aristocratic și cultură consacrate salvării celor oprimați", se entuziasma doamna Webb.[24] El a înghițit toată farmacopeea stîngistă europeană deodată, înflăcărîndu-se pentru Spania republicană, acceptînd procesele demonstrative ale lui Stalin așa cum voiau să pară, era un Pacificator și un adept al dezarmării unilaterale. A petrecut cea mai mare parte a războiului în închisoare, în urma unei tentative de revoltă în 1942 care s-a bucurat de foarte puțin sprijin, și a căpătat astfel largi cunoștințe despre sistemul penitenciar indian. Dar despre procesul de creare a bunăstării și de administrare, prin care erau hrăniți și guvernați 400 de milioane de oameni, nu știa nimic. Pînă la sfîrșitul anilor '40 se pare că a crezut că India era subpopulată.[25] A refuzat să creadă aproape pînă în ultima clipă — fiindcă știa atît de puține despre adevărata Indie — că dacă Raj-ul britanic transfera puterea Congresului, musulmanii aveau să ceară un stat separat. Și mai uluitoare era opinia lui că sectarismul violent, care fusese endemic înainte de secolul al XIX-lea și reîncepuse abia după mișcarea Gandhi și Amritsar, fusese în esență creat de guvernarea britanică. El i-a spus lui Jacques Marcuse în 1946: „Cînd pleacă britanicii, nu vor mai fi tulburări publice în India."[26]

De fapt alegerile din India de după război, în care Liga Musulmană a cîștigat practic toate locurile rezervate musulmanilor cu programul ei de separare, au arătat că împărțirea era inevitabilă și violența pe scară largă probabilă. Transferul de putere fusese prezentat ca un exercițiu reușit în lumea oamenilor de stat anglo-indieni. Realitatea este că guvernul britanic pur și simplu a pierdut controlul. Lordul Mountbatten a fost numit vicerege la 20 februarie 1947, cînd economia britanică era în pragul prăbușirii, și i s-a spus să facă ce voia (*carte blanche*, după cum i-a spus el regelui) cu condiția să respecte termenul de iunie 1948 pentru independență.[27] Masacrele începuseră încă înainte de a ajunge el în India. Churchill era de părere că „un interval de paisprezece luni este fatal unui transfer obișnuit de putere" pentru că lăsa extremiștilor de ambele părți timp să se organizeze. Lordul Wavell, fostul vicerege, considera că Marea Britanie trebuia să predea o țară unită, lăsîndu-i pe indieni să o împartă dacă doreau. Generalul Sir Francis Tuker, care pregătise un plan de urgență pentru separare, era de părere că aceasta era inevitabilă dacă transferul era grăbit. Mountbatten a grăbit transferul. El a luat o decizie în favoarea separării la două săptămîni după sosire. Sir Cyril Radcliffe, care conducea comisia de frontieră, a fost nevoit să facă împărțirea singur, căci membrii hinduiști și musulmani erau prea speriați ca să ia decizii independente.

Rezultatul a fost asemeni dezmembrării Imperiului Habsburgic în 1918–1919: a fost îndepărtat principiul unificator și rezultatul a creat mai multe probleme decît a rezolvat. Prinții au fost abandonați. Sectele și clanurile minoritare au fost pur și simplu uitate. Intangibilii au fost ignorați. Toate dificultățile reale — Punjab, Bengal, Caşmir, frontiera de nord-vest, Sind, Baluchistanul britanic — au fost lăsate să se descurce singure. Mountbatten avea geniu pentru relațiile publice și menținea o aparență de curaj. Dar transferul și separarea au fost un măcel catastrofal, un sfîrșit umilitor pentru două secole de guvernare foarte reușită bazată pe bravadă. Cinci pînă la șase milioane de oameni fugeau în toate direcțiile să-și salveze viața. O procesiune de hinduiști și sikhși îngroziți, de exemplu, se întindea pe 92 de kilometri de la Vest de Punjab. Forțele de grăniceri de 23 000 de oameni erau prea slabe și e posibil ca unii dintre soldați să fi participat și ei la măcel.[28] Carnagiul a ajuns pînă și în incomparabilul palat al lui Lutyens, căci mulți dintre musulmanii din subordinea lui Lady Mountbatten au fost omorîți; ea a ajutat la transportarea cadavrelor lor la morgă. Gandhi, care a făcut posibile toate astea, i-a mărturisit: „O astfel de întîmplare nu are egal în istoria lumii și mă face să-mi plec capul de rușine."[29] Nehru, care văzuse în indienii eliberați tot atîția adepți Bloomsburry, îi mărturisea acum lui Lady Ismay: „Oamenii și-au pierdut complet rațiunea și se comportă mai rău ca fiarele."[30]

Gandhi s-a aflat printre victime, asasinat în ianuarie 1948 de unul dintre fanaticii al căror timp sosise. Cîți au pierit împreună cu el nu se va ști niciodată. Estimările morților mergeau, la vremea aceea, de la 1 pînă la 2 mi-

lioane. Calculele mai moderne indică de la 200 000 la 600 000.[31] Dar a existat o dorință generală de a se minimaliza și uita acest eveniment de teamă să nu se repete. În anarhie, au mai avut loc și alte mari nedreptăți. În Caşmir, statul natal al lui Nehru, el a folosit trupe ca să impună guvernarea indiană, în ciuda faptului că majoritatea caşmirezilor erau musulmani, pe baza faptului că conducătorul era hinduist: musulmanii de acolo erau „barbari". În Hyderabad, unde majoritatea erau hinduiști și conducătorul musulman, el a inversat principiul și din nou a folosit trupe pe temeiul că „destinele Hyderabadului se află în mîinile unor nebuni"[32]. Astfel, Caşmirul, cea mai frumoasă provincie a Indiei, a fost el însuși împărțit, rămînînd așa mai bine de treizeci de ani; și s-a pregătit terenul pentru două războaie între India și Pakistan.

Nehru a condus India șaptesprezece ani și a întemeiat o dinastie parlamentară. A fost un conducător popular, deși nu unul eficient. S-a străduit cît a putut să facă parlamentul indian, Lok Sabha, să funcționeze și a petrecut mult timp acolo. Dar era prea autocrat ca să permită conducerii guvernamentale să se dezvolte: guvernarea lui era acțiunea unui singur om — „Cred că plecarea mea ar putea duce foarte ușor la un dezastru", mărturisea el plin de sine.[33] Această impresie era general împărtășită peste hotare: „Cea mai mare personalitate a Asiei", scria Walter Lippmann. „Dacă n-ar fi existat", spunea Dean Acheson, „ar fi trebuit inventat". „Un titan al lumii", îl declara *Christian Science Monitor*. „Dl Nehru poate spune, fără să se laude, că Delhi este școala Asiei", îi ținea isonul *The Guardian*. Adlai Stevenson îl considera unul dintre puținii oameni îndreptățiți „să poarte aureolă încă din timpul vieții"[34]. În sinea lui, Nehru a ajuns să se îndoiască de toate astea. „Este îngrozitor să te gîndești că s-ar putea să ne pierdem toate valorile și să ne scufundăm în sordidul politicii oportuniste", scria el în 1948. A realizat o reformă a pămîntului, dar ea avantaja doar cîțiva țărani mai bogați și nu făcea nimic pentru productivitatea agricolă. Cît despre planificare, el credea că „va schimba imaginea țării atît de radical încît lumea va fi uluită". Dar nu s-a întîmplat cine știe ce. În 1953 a recunoscut că în materie de economie „sînt complet pe din afară". La un moment dat i-a plăcut să deschidă cîteva baraje; mai tîrziu interesul lui a pălit. În general: „Funcționăm din ce în ce mai mult la fel ca vechiul guvern britanic", îi scria el guvernatorului general Rajagopalachari, „doar că mai puțin eficient"[35]. Nehru nu părea a ști să guverneze. Petrecea patru sau cinci ore în fiecare zi dictînd la nici mai mult nici mai puțin de opt dactilografe răspunsuri la cele 2 000 de scrisori pe care indieni nemulțumiți le scriau zilnic biroului său.[36]

Ceea ce-i plăcea cu adevărat lui Nehru era să peroreze despre moralitatea internațională pe scena lumii. În anii '50 a devenit principalul exponent al înșelătoriei la scară mare. În țară practica acapararea. În 1952 el a supus tribul Naga folosind armata (deși votase împotriva mitralierii acestuia din aer). Cînd Goa portugheză a refuzat cu încăpățînare să se răscoale

și să se unească cu India, a trimis „voluntari" și a eliberat-o cu forța. Peste hotare însă, el denunța „imperialismul", în orice caz atunci cînd era practicat de Occident. Considera că felul în care se comportaseră americanii în Coreea îi arăta a fi „un popor mai isteric decît aproape oricare altul, în afară poate de bengalezi" (care continuau să se măcelărească între ei și în anii '50). Operațiunile anglo-franceze împotriva Egiptului în 1956 erau „o răsturnare a istoriei pe care nimeni dintre noi n-o poate tolera". „Nu-mi pot imagina un caz de agresiune mai cumplit."[37]

Pentru lumea comunistă el adopta însă alte standarde. Biblia lui în ce privește Rusia au rămas, pînă la capăt, volumele mincinoase ale lui Webb: „marea operă", cum le numea el. Vizitînd țara în 1955 el a găsit oamenii „fericiți și veseli [...] bine hrăniți". Credea că nimeni nu simțea lipsa libertății civile. Era o „impresie generală" de „mulțumire", toată lumea fiind „activă și ocupată"; și „dacă există plîngeri ele se referă la chestiuni relativ minore".[38] Nu a arătat niciodată nici cel mai mic interes față de colonialismul sovietic, nici măcar nu a recunoscut că ar exista așa ceva. Cînd Sir John Kotelawala, primul-ministru al Ceylonului, a criticat sistemul sovietic al statelor-marionetă din Europa de Est, Nehru i-a ripostat furios. A refuzat să condamne invadarea Ungariei de către sovietici în 1956, invocînd „lipsa de informații", și și-a liniștit conștiința cu un firav protest particular.[39] Bineînțeles că Nehru nu putea face nimic în privința Ungariei. Dar ar fi putut salva Tibetul de invadarea și absorbirea lui de către China, ale cărei pretenții erau imperialiste. Mulți indieni voiau ca el să acționeze, dar nu a făcut nimic. Considera că agresiunea trebuia înțeleasă în termenii „psihologiei chineze" cu „fundalul ei de suferințe îndelungate".[40] Nu a explicat de ce chinezii suferinzi trebuiau să se răzbune pe neajutoratii tibetani, a căror societate străveche a fost strivită ca o cutie de chibrituri și care au fost mînați în China centrală, fiind înlocuiți de „coloniști" chinezi. Argumentele folosite de Nehru pentru a apăra China erau identice cu cele folosite în numele lui Hitler la mijlocul anilor '30: Nehru nu era numai ultimul dintre viceregi, el era și ultimul dintre pacifiști.

La vremea aceea Nehru era foarte dornic să facă pe impresarul și să prezinte noua Chină comunității internaționale. Îl desfăta lingușeala unsuroasă a lui Zhou Enlai („Excelența voastră știe mai multe decît mine despre lume și despre Asia"). Îl adula pe virilul și militaristul Mao, și era impresionat de fiorosul și sinistrul său vecin, Ho și Min („o față fină, sinceră, blîndă și bună"). În China, a fost „uimit" de „extraordinara reacție afectivă a poporului chinez" la vizita sa.[41] Nu pare să-i fi trecut prin cap că India și China aveau conflicte de interese fundamentale și că ridicînd prestigiul Chinei împletea un bici atotputernic. Prima pedeapsă a venit în 1959 cînd chinezii, după ce au obținut tot ce voiau de la Pandit, au început să-și ajusteze frontiera himalayană și să construiască drumuri militare. Nehru a căzut în groapa pe care și-o săpase singur, cînd recunoscuse „drepturile" Chinei în Tibet.

Marea criză a început în 1962 cînd hărțuitul Nehru, indus în eroare de siguranța de sine excesivă a generalilor săi, s-a aruncat în război și a fost bătut crunt. A fost apoi împins la umilința de a cere ajutor american imediat, căci în panica sa se temea că o trupă paramilitară chineză avea să atace Calcutta. Astfel, Washingtonul i-a furnizat „neocolonialistele" C 130, și „imperialista" Flotă a VII-a i-a venit în ajutor în Golful Bengal. Apoi, în mod misterios, tăvălugul chinez s-a oprit și Nehru, încurcînd din sprînceana-i neliniștită, a fost fericit să urmeze sfatul americanilor și să accepte un armistițiu.[42] Dar deja era un om bătrîn care încetase să mai conteze.

Pînă la mijlocul anilor '50 însă, el a fost centrul unei noi entități pe care jurnaliștii francezi progresiști o numeau deja *le tiers monde*. Conceptul se baza pe prestidigitație verbală, pe supoziția că inventînd noi cuvinte și sintagme se puteau schimba (și ameliora) fapte nedorite și irezolvabile. Exista lumea întîi a Occidentului, cu capitalismul ei rapace; lumea a doua a socialismului totalitar, cu lagărele lui; ambele cu hidoasele lor arsenaluri de distrugere în masă. De ce să nu ia ființă o a treia lume, ridicîndu-se precum o pasăre Phoenix din cenușa imperiilor, liberă, pacifistă, nealiniată, harnică, epurată de vicii capitaliste și staliniste, radiind de virtuți publice, astăzi salvîndu-se pe sine prin eforturile ei, mîine salvînd lumea prin exemplul ei? Așa cum, în secolul al XIX-lea, idealiștii văzuseră în proletariatul oprimat păstrătorul excelenței morale — și în viitorul stat proletar o Utopia —, acum însuși faptul unui trecut colonial, și o piele colorată, erau văzute ca acte de proprietate pentru respectul internațional. Un stat excolonial era îndreptățit prin definiție. O adunare de astfel de state ar fi un senat al înțelepciunii.

Conceptul a căpătat consistență la Conferința Afro-Asiatică ținută între 18 și 24 aprilie 1955 la Bandung, din inițiativa președintelui indonezian Sukarno. Au fost prezente aproximativ douăzeci și trei de state independente din Asia și patru din Africa, plus Coasta de Aur și Sudanul, care aveau să fie ambele libere în curînd. Ocazia era apogeul celebrității mondiale a lui Nehru, și el a ales-o ca pe o posibilitate excelentă de a-l prezenta lumii pe Zhou Enlai. Dar între celelalte numeroase stele se aflau U Nu din Burma, Norodom Sihanouk din Cambodgia, Mohammed Ali din Pakistan, Kwame Nkrumah, primul viitor președinte negru al Africii, arhiepiscopul Makarios din Cipru, congresmanul de culoare Adam Clayton Powell și Marele Muftiu al Ierusalimului.[43] S-a calculat că erau păziți de 1 700 de membri ai polițiilor secrete. Unii dintre cei prezenți aveau să comploteze după aceea să se asasineze între ei; alții aveau să-și sfîrșească viața în închisoare, dizgrație sau exil. Dar la vremea aceea Lumea a Treia nu se dezonorase încă public prin invazii, anexări, masacre și cruzime dictatorială. Se afla încă în epoca inocenței, cînd se credea cu adevărat că puterea abstractă a numerelor, și chiar mai mult, a cuvintelor, avea să transforme lumea. „Aceasta este prima conferință internațională a oamenilor de culoare din istoria omenirii", a spus Sukarno în discursul său inaugural. „Frați și surori! Ce timpuri extraordi-

nar de dinamice trăim!... Națiuni și state s-au trezit dintr-un somn de veacuri!" Vechea epocă a omului alb, care distrusese planeta cu războaiele ei, apunea; se iveau zorii uneia noi, care avea să dizolve Războiul Rece și să aducă o nouă frăție multirasială, multireligioasă, căci „Toate marile religii sînt una în mesajul lor de toleranță". Rasele de culoare aveau să introducă o nouă moralitate: „Noi, oamenii din Asia și Africa [...] cu mult mai mult de jumătate din populația umană a lumii, noi putem mobiliza ceea ce am numit *Violența Morală a Națiunilor* în favoarea păcii."[44] După această frază șocantă, a urmat un dezmăț de oratorie. Printre cei copleșiți de toate astea se afla și scriitorul american negru Richard Wright: „E vocea rasei umane", scria el.[45]

Sukarno era cel mai potrivit pentru a prezida această adunare. Nimeni nu ilustra mai bine ca el iluziile, religiozitatea politică și cruzimea internă a conducerii postcoloniale. Indiile de Est olandeze fuseseră adunate la un loc într-o unitate administrativă din mii de insule. Erau un imperiu în sine. Pînă în 1870 acesta fusese condus pe principii de pură cupiditate. După aceea, sub influența marelui învățat islamist C. Snouck Hurgronje, a fost introdusă o combinație de occidentalizare, „asociere" și creare de elite native, sub numele de „politică etică"[46]. Era bine intenționată, dar era de fapt o reflectare a naționalismului olandez; nu a avut nici o replică atunci cînd a apărut, în anii '30, un naționalism rival, cel javanez. Se pare că acesta a fost zdrobit începînd din 1927, de către Sukarno și alții, în lagărul de internare pentru agitatori indigeni din Digul Superior din Noua Guinee.[47] Era un amestec impresionant de clișee islamice, marxiste și europene liberale, dar împodobite cu o retorică răsunătoare. Mai mult ca orice altceva, Sukarno a fost marele frazeolog al epocii sale. Cînd olandezii au fost izgoniți, în 1941, voința lor de a conduce a pierit. În 1945 naționaliștii javanezi au început să preia puterea. Olandezii au plecat, luînd cu ei 83% din rasele mixte. Chinezii au devenit o minoritate nereprezentativă și din ce în ce mai persecutată. Majoritatea nonjavaneză, din care o mare parte se afla în confederații tribale primitive, s-a trezit colonie a unui imperiu javanez numit „Indonezia".

Sukarno nu avea un mandat moral pentru a guverna 100 de milioane de oameni mai mult decît avea Nehru în India; de fapt, chiar mai puțin. Nici el nu avea nici un fel de pricepere administrativă. Dar avea darul vorbirii. Confruntat cu o problemă, o rezolva cu o frază. Apoi transforma fraza într-un acronim, ca să poată fi scandată de mulțimi de analfabeți bine antrenați. Conducea prin *Konsepsi*, concepte. Cadrele lui de partid scriau pe ziduri sloganul „Implementați conceptele președintelui Sukarno". Primul lui concept, în 1945, a fost *Pantja Sila*, sau Cele Cinci Principii Fundamentale: Naționalism, Internaționalism (Umanitarism), Democrație, Prosperitate Socială, Credință în Dumnezeu. Acestea erau „Esența Spiritului Indoneziei"[48]. Cabinetul era NASAKOM, reunind cele trei curente principale ale „revoluției": *Nasionalisme*, *Agama* (religie) și *Komunisme*. Constituția era USDEK. Manifestul său politic era MANIPOL. O coaliție guvernamentală era

gotong-rojong, „ajutor reciproc". Apoi mai erau *musjawarah* și *mufakat*, „Deliberarea care duce la Consens" și „reprezentarea funcțională" (termenul folosit de el pentru corporatism). Nemulțumit de guvernarea partidului, a ținut un discurs care îndemna la „Îngroparea partidelor", urmat de prezentarea a ceea ce el numea „democrație îndrumată" sau *Demokrasi Terpimpin*. Aceasta introducea „Economia îndrumată" sau *Ekonomi Terpimpin* care exprima „identitatea indoneziană", *Kepribadian Indonesia*. El se simțea cel chemat să îndrume sau, în formularea lui, „președintele Sukarno l-a însărcinat pe cetățeanul Sukarno să formeze guvernul"[49].

Pe măsură ce problemele lui interne creșteau, în anii '50, el irosea tot mai mult timp și cuvinte pentru afacerile externe. Vorbea de „neutralitatea liberă și activă"; apoi despre dihotomia dintre „forțele vechi, așezate" și cele „noi, care apăreau"; apoi despre „Axa Djakarta – Pnom-Penh – Beijing – Phenian". Își hărțuia supușii chinezi. A atacat mișcarea internațională de Cercetași. Una din axiomele lui era „O națiune are nevoie întotdeauna de un dușman". Așa că a mai introdus un *Konsepsi*, „Indonezia Mare", care a însemnat expansiunea în Noua Guinee olandeză, care a recreștinat Irianul de Vest, Malayesia, Timorul portughez și teritoriile australiene. În acest scop a inventat termenul de „confruntare", a creat sintagma *Ganjang Malaysia*, „zdrobiți Malayesia!" și a dezvoltat o tehnică de punere în scenă a unor „demonstrații controlate" în fața ambasadelor străine, lăsîndu-le să devină uneori „excesiv de entuziaste" (ca în 1963, cînd ambasada britanică a fost arsă pînă în temelii). Mulțimea primea cîte un slogan pentru fiecare ocazie. Pentru abuzul puterilor străine era NEKOLIM („Neocolonialism, Colonialism și Imperialism"). Cînd era tăiat ajutorul străin sau el era criticat de către ONU era BERDIKARI („a sta pe propriile picioare"). 1962, cînd a pus mîna pe Irianul de Vest, a fost „anul triumfului"; 1963, cînd a eșuat cu Malayesia, a fost „anul de viață periculoasă". Acesta din urmă, *Tahun Vivere Pericoloso*, împreună cu RESOPIM („Revoluție, socialism indonezian, conducere fircască") reflectă ciudatul amalgam de cuvinte și idei olandeze, indoneziene, franțuzești, italienești și englezești cu care Sukarno își menținea șubredul imperiu.[50]

Dacă credea cineva în a trăi periculos, acesta era vorbărețul, hiperactivul, pleziristul Sukarno. Practicînd multirasialismul, a achiziționat o colecție remarcabil de variată de soții și amante, și și-a extins cercetările și în numeroasele lui excursii în străinătate. Poliția secretă chineză l-a filmat în acțiune, păstrîndu-i astfel pentru posteritate *Konsepsi* sexuale. Hrușciov, pus la curent deja în această privință de rapoarte private ale agenției Tass, tot a fost șocat profund în timpul vizitei sale din 1960, cînd l-a văzut pe președinte conversîndu-se vesel cu o femeie goală.[51] Dar, pe măsură ce anii '60 înaintau, economia indoneziană se apropia tot mai mult de colaps. Extincția, practic, a minorității chineze a distrus sistemul intern de distribuție. Alimentele putrezeau în sate. Orașele erau înfometate. Investițiile străine au dispărut.

În afară de petrol, care încă mai curgea, industria a fost naționalizată și s-a distrus încet sub o birocrație rapace. În toamna lui 1965 datoria externă crescuse la peste 2 400 de milioane de dolari, iar creditele erau epuizate. Sukarno își terminase pînă și sloganurile. Neștiind ce să facă, se pare că el a dat startul unei lovituri de stat a Partidului Comunist Indonezian (PKI).

Puciul a avut loc în primele ore ale zilei de 1 octombrie. Planul era să fie distrusă conducerea forțelor armate. Generalul Abdul Yani, șeful Statului Major al Armatei, și alți doi generali au fost împușcați pe loc. Ministrul Apărării, generalul Nasution, a scăpat sărind gardul casei sale, deși fiica lui a fost asasinată. Alți trei generali au fost prinși și apoi torturați pînă au murit, conform ritualului, de către femeile și copiii din PKI: le-au fost scoși ochii și tăiate organele genitale, apoi trupurile le-au fost aruncate în Lubang Buaja, Groapa Crocodilului.[52] Evenimentele au fost anchetate mai tîrziu de un tribunal militar special, ale cărui dosare voluminoase nu lasă nici o îndoială asupra vinovăției comuniștilor.[53] Dar mișcarea, numită *Gestapu*, a fost un eșec. Generalul Suharto, comandantul Rezervelor Strategice, a preluat puterea. A urmat o răzbunare cruntă. Omorurile au început la 8 octombrie, cînd s-a dat foc sediului PKI din Djakarta. Masacrele au fost organizate în stilul colectiv al locului, așa încît toți au fost considerați responsabili și vina a fost ispășită de familii întregi. A fost unul dintre marile masacre sistematice ale secolului XX, epocă a masacrelor. S-ar putea ca numărul victimelor să fi ajuns la 1 milion, deși autoritățile îl estimează în jur de 200 000 pînă la 250 000.[54] Sukarno, aflat în arest la domiciliu, în palatul său, a cerut în mod repetat dar neputincios oprirea omorurilor, căci morții fuseseră în majoritate suporterii săi. Dar a fost ignorat și deposedat treptat de funcții, printr-un proces încet de tortură politică. În fiecare etapă nouă a degradării sale, îl părăsea cîte o soție, rămînîndu-i una singură cînd a murit, bolnav de rinichi, la 21 iunie 1970, uitat și tăcut.

Dar și acestea aparțin abia viitorului. La Bandung, în 1955, cuvîntul atotcuceritor încă mai era stăpîn. Printre cei prezenți se afla și președintele egiptean, Gamal Abdul Nasser, un chipeș nou-venit în noua escrocherie, dar deja un orator realizat în toată regula. Israelul, fără îndoială un stat afro-asiatic, nu era reprezentat la conferință. În asta constă o poveste lungă și complexă, creată de bifurcarea a două dintre cele mai puternice și mai paranoice forțe ale secolului XX: insațiabila cerere de petrol și demonul antisemitismului.

Marea Britanie intrase în terenurile petrolifere din Orientul Mijlociu în 1908 și fusese urmată de America în 1924. Pînă în 1936 Marea Britanie controla 524 de milioane de tone de rezerve sigure, iar America 93; în 1944 cifrele săriseră la 2181 de milioane și 1768 de milioane; iar în 1949 producția americană, venind în principal din cele mai bogate terenuri, din Arabia Saudită, o depășise pe cea britanică.[55] La începutul anilor '40 era deja un fapt recunoscut că Orientul Mijlociu deținea cea mai mare parte a rezervelor

de petrol ale lumii: „Centrul de gravitație al producției mondiale de petrol", spunea Everett DeGolyer, șeful Comisiei US Petroleum în 1944, „se deplasează pînă cînd se va stabili ferm în zona aceea". În același timp, apăreau primele indicii că America s-ar putea să-și termine rezervele proprii de petrol — în 1944 calculele arătau că nu mai rămăseseră rezerve decît pentru paisprezece ani.[56] Patru ani mai tîrziu secretarul pentru Apărare Forrestal avertiza industria petrolieră: „Dacă n-am avea acces la petrolul din Orientul Mijlociu, companiile de automobile americane ar trebui să proiecteze o mașină cu patru cilindri."[57] Dependența europenilor a crescut mult mai repede. La vremea Bandungului, consumul lor de petrol creștea cu 13% anual, iar procentul din Orientul Mijlociu sărise de la 25% în 1938 la 50% în 1949, iar acum era de peste 80%.[58]

Dependența crescîndă a industriei americane și europene de o singură sursă de petrol era îngrijorătoare în sine. Ceea ce o transforma într-o problemă irezolvabilă era combinarea ei cu pretențiile ireconciliabile ale arabilor și evreilor asupra Palestinei. Declarația Balfour și ideea unei Patrii Naționale Evreiești a fost unul dintre cecurile postdatate pe care Marea Britanie le-a semnat ca să cîștige primul război mondial. Putea să fi fost onorat fără a-i dezavantaja pe arabi — căci nu implica un stat sionist ca atare — dacă britanicii n-ar fi făcut o greșeală fundamentală. În 1921 ei au autorizat un Consiliu Suprem Musulman care să dirijeze chestiunile religioase; și acesta l-a numit pe Mohammed Amin al-Husseini, șeful celui mai mare clan proprietar de pămînturi din Palestina, ca să fie judecător suprem sau muftiu pe viață al Ierusalimului. A fost una dintre cele mai fatale numiri din istoria modernă. În anul precedent el fusese condamnat la zece ani de muncă silnică pentru că provocase sîngeroase rebeliuni antievreiești. Avea niște ochi albaștri inocenți și un fel de a fi liniștit, aproape sfios, dar era un criminal inveterat care-și consacrase întreaga viață adultă asasinatului rasial. Există o fotografie în care apare alături de Himmler: cei doi își zîmbesc dulce unul altuia; dedesubt, o dedicație încîntătoare de la șeful SS pentru „Eminența sa, Marele Muftiu": data era 1943, cînd „Soluția Finală" o pornise spre apogeu.

Muftiul îl întrecea pe Hitler în ura sa față de evrei. Dar el a făcut ceva și mai distructiv decît să-i ucidă pe evrei. A organizat distrugerea sistematică a arabilor moderați. Erau mulți în Palestina anilor '20. Unii dintre ei chiar îi întîmpinaseră bine pe evreii cu idei agricole moderne ce veniseră să se stabilească acolo și le vînduseră pămînt. Arabii și evreii ar fi putut trăi la un loc ca două comunități prospere. Dar muftiul a găsit în Emile Ghori un lider terorist extraordinar de capabil, ale cărui batalioane de asasini i-au ucis sistematic pe liderii arabilor moderați — marea majoritate a victimelor muftiului au fost arabi — și i-au redus la tăcere pe ceilalți. Pînă la sfîrșitul anilor '30 opinia moderată arabă încetase să existe, cel puțin în public, statele arabe fuseseră mobilizate în sprijinul extremismului arab, Foreign Office-ul

britanic fusese convins că accesul continuu la petrol era incompatibil cu imigrația continuă a evreilor, iar Cartea Albă din 1939 i-a pus practic capăt și, de fapt, a anulat Declarația Balfour: „o grosolană încălcare a încrederii", după cum a spus Churchill.[59]

Apoi, în 1942, au venit primele rapoarte autentificate despre „Soluția Finală". Ele nu au stîrnit milă, ci teamă. America și-a înăsprit regulamentele privind vizele. Șapte țări latino-americane au urmat-o; la fel și Turcia.[60] În această etapă Chaim Weizmann încă mai credea că se putea ajunge la un acord cu Marea Britanie pentru a se relua fluxul imigranților. În octombrie 1943, Churchill (în prezența lui Attlee, ca reprezentant al Partidului Laburist) i-a spus că separarea era acceptabilă iar la 4 noiembrie 1944 i-a promis că între 1 și 1,5 milioane de evrei puteau merge în Palestina de-a lungul a zece ani.[61] Dar Churchill era practic singurul sionist de la nivelurile superioare ale politicii britanice. Fiind concret și imediat, mai important s-a dovedit faptul că a creat, în cadrul armatei britanice, o brigadă evreiască independentă, ai cărei membri au format în cele din urmă nucleul profesional al Haganah, forțele de apărare ale Agenției Evreiești, cînd acestea s-au transformat într-o armată.

În acest stadiu Churchill încă mai credea că Marea Britanie putea controla destinul Palestinei. De fapt, deja îi aluneca din mîini. Au existat doi factori esențiali. Primul era terorismul evreiesc. Acesta a fost creat de Abraham Stern, un evreu polonez care devenise fascist și anglofob la Universitatea din Florența, iar mai tîrziu a încercat să obțină finanțare nazistă pentru organizația lui prin Siria aflată sub regimul de la Vichy. Stern a fost ucis de poliție în 1942, dar banda lui a continuat, așa cum a făcut și un grup terorist mult mai mare, Irgun, comandat din 1944 de Menachem Begin. A fost o evoluție hotărîtoare, fiindcă pentru prima dată propaganda modernă se combina cu structura leninistă pe celule și cu tehnica avansată ca să susțină scopuri politice prin crimă. În următorii patruzeci de ani exemplul avea să fie urmat în întreaga lume: un cancer al timpurilor moderne, erodînd inima umanității. Churchill, cu excepționalul său talent de a ajunge la rădăcina evenimentelor, avertiza asupra tragediei „dacă e ca visurile noastre privind sionismul să se sfîrșească în fumegarea pușții unui asasin și eforturile făcute pentru viitorul acestuia să producă un nou rînd de gangsteri demni de Germania nazistă". Weizmann promitea că poporul evreu „va face absolut tot ce-i va sta în puteri ca să alunge răul din sînul său"[62]. De fapt, Haganah a încercat să distrugă atît banda Irgun cît și banda Stern. Dar cînd războiul s-a sfîrșit și eforturile evreilor de a ajunge în Palestina au devenit mai frenetice, și-a consacrat energiile scopului legitim de a asista imigrația legală. „Soluția Finală" nu a pus capăt antisemitismului. Astfel, la 5 iulie 1946, în orașul polonez Kielce, în urma unui zvon că evreii ar fi angajați în uciderea rituală a copiilor neevrei s-a adunat o mulțime care, cu acordul tacit al poliției

și armatei comuniste, a omorît în bătaie patruzeci de evrei.[63] Acesta a fost unul dintre multele incidente care au accelerat panica.

Haganah fiind ocupat, bandele au înflorit, instigate de elementele virulente din presa americană. Caracteristic era ceea ce scria Ruth Gruber în *New York Post* despre poliția palestiniană:

> Acești oameni care detestau ideea de a lupta împotriva prietenilor lor, naziștii, au adoptat cu pasiune ideea de a lupta împotriva evreilor. Ei mergeau pe străzile din Ierusalim și Tel Aviv, orașul construit de evrei, cîntînd *Cîntecul lui Horst Wessel*. Dădeau buzna în piețe aglomerate arborînd salutul *Heil Hitler*.[64]

La 22 iulie 1946 Irgun a aruncat în aer principalul hotel din Ierusalim, Regele David, omorînd 41 de arabi, 28 de britanici, 17 evrei și 5 de alte naționalități. O parte din hotel era un birou al guvernului britanic și Begin a pretins că scopul bombei a fost să distrugă dosare secrete. Dar în acest caz, după cum a arătat Haganah, bomba ar fi trebuit să fie detonată în afara orelor de lucru. Begin a pretins că se dăduse o avertizare: de fapt, aceasta a ajuns la operatorul de la telefoane cu două minute înainte, iar cînd acesta îl anunța pe directorul hotelului bomba a explodat.[65] Această crimă a devenit prototipul nelegiuirilor teroriste în deceniile ce aveau să vină. Primii care au imitat noile tehnici au fost, firește, teroriștii arabi: viitoarea Organizație pentru Eliberarea Palestinei a fost copilul nelegitim al Irgunului.

Terorismul evreiesc a fost contraproductiv sub alte aspecte. La 30 iulie 1947 doi sergenți britanici luați prizonieri au fost uciși cu sînge rece și trupurile le-au fost aruncate în aer. Agenția Evreiască a numit aceasta „asasinarea mișelească a doi oameni nevinovați de o bandă de criminali"[66]. Au avut loc rebeliuni antisemite în Manchester, Liverpool, Glasgow și Londra; în Derby s-a dat foc unei sinagogi. Dar efectul acestui din urmă episod, care punea capac la toate, a fost că armata britanică a devenit antievreiască, Marea Britanie fusese ca și în India, prea puțin severă. Cifrele arată că, din august 1945 pînă pe 18 septembrie 1947 (fără a socoti morții de la Regele David), au murit 141 de britanici, 44 de arabi, 25 de neteroriști evrei; în plus, 37 de teroriști evrei au fost uciși în lupte armate, dar numai 7 au fost executați (2 s-au sinucis în închisoare).[67] Soldații britanici știau că erau judecați nedrept. Ca rezultat, cînd a avut loc evacuarea, ofițerii și soldații au conspirat să-și predea armele, forturile și munițiile arabilor. Consecințele militare au fost foarte grave. De fapt, terorismul evreiesc a costat statul evreu vechea cetate a Ierusalimului și malul vestic al Iordanului, pe care le-au luat abia în 1967, și atunci fără titlu legal.

Terorismul a determinat Marea Britanie să se spele pe mîini, ca Pilat, de problema palestiniană. Ernest Bevin, ministru din iulie 1945, era un antisemit de modă veche, provenit din clasa muncitoare, deși nu unul înrăit. El a declarat la congresul Partidului Laburist din 1946 că ideea americană pentru alți 100 000 de imigranți în Palestina a fost propusă din „cele mai pure

motive — nu au vrut prea mulți evrei în New York"[68]. Terorismul l-a înăsprit. El credea că dacă Marea Britanie se retrăgea, evreii ar fi masacrați cu toții, și că soldații britanici erau omorîți de cei a căror viață o protejau. Dar pînă la începutul lui 1947 se săturase. Criza de combustibil a înclinat balanța în favoarea retragerii. La 14 februarie — în aceeași lună în care Attlee a hotărît să plece imediat din India și să transfere Americii responsabilitatea pentru Grecia și Turcia — Bevin i-a chemat pe liderii evrei în biroul său și le-a spus că transfera Națiunilor Unite problema. Nu exista lumină electrică; numai lumînări. Bevin glumea. „Nu e nevoie de lumînări, căci sînt aici israeliții."*[69]

Al doilea factor a fost atentarea la America. David Ben-Gurion a vizitat SUA în 1941 și a simțit „pulsul marii ei evreimi, cu cele cinci milioane de oameni"[70]. Pentru prima dată el a simțit că, cu ajutorul evreilor din America, sionismul putea fi realizat în viitorul imediat, și de atunci încolo l-a tot îmboldit pe Weizmann spre acest obiectiv. Dacă transformarea unei vetre naționale evreiești într-un stat a fost sau nu un lucru bun este discutabil. Weizmann a avut generozitatea să admită că pentru arabi costurile trebuie să fie mari. El a declarat Comisiei de Anchetă Anglo-Americane înființate după război că nu era o alegere între bine și rău, ci între o nedreptate mai mare și una mai mică. Ben-Gurion adopta o concepție deterministă: „Istoria a decretat că trebuie să ne întoarcem în patria noastră și să restabilim acolo statul evreiesc."[71] Dar era ca și cînd ar fi vorbit cu vocea lui Lenin sau a lui Hitler. Nu există o persoană numită Istoria. Oamenii sînt cei care decretează.

Adevărul este că în anii războiului comunitatea evreilor americani și-a dezvoltat pentru prima dată încrederea colectivă și a început să-și exercite forța politică pe care o creaseră numărul, bogăția și capacitățile lor. În perioada imediat următoare războiului a devenit cel mai bine organizat și mai influent lobby din America. Ea a știut să arate că avea puterea de a influența alegerile în state ca New York, Illinois și Pennsylvania. Roosevelt avea o bază politică suficient de puternică pentru a ignora această presiune. Cu frivolitatea-i caracteristică, se pare că ar fi devenit antisionist atunci cînd, întorcîndu-se de la Ialta, a avut o scurtă întîlnire cu regele Arabiei Saudite. „Am aflat mai multe despre întreaga problemă", a spus el Congresului, „... stînd de vorbă cinci minute cu Ibn Saud decît aș fi putut afla într-un schimb de cîteva duzini de scrisori"[72]. David Niles, asistentul pasionat prosionist al președintelui, declara: „Eu am îndoieli serioase că Israelul ar fi luat ființă dacă Roosevelt ar mai fi trăit."[73] Truman era mult mai slab din punct de vedere politic. El simțea că avea nevoie de votul evreilor pentru a cîștiga alegerile din 1948. Și el era un prosionist autentic și nu avea încredere în

* Joc de cuvinte: *lites* din Israe*lites* se pronunța în limba engleză la fel ca *lights* (lumini) (*n.t.*).

arabismul „«băieților cu pantaloni vărgați» din Departamentul de Stat“[74]. În cele din urmă voința lui a fost aceea care a făcut ca proiectul separării să fie aprobat de ONU (29 noiembrie 1947) și a recunoscut noul stat Israel proclamat de Ben-Gurion în mai următor. Forțe puternice s-au împotrivit. Max Thornburg de la Cal-Tex, vorbind în numele celor implicați în industria petrolieră, scria că Truman „convinsese Adunarea să declare criteriile rasiale și religioase fundamentul suveranității politice“ și prin urmare „a distrus [...] prestigiul moral al Americii“ și „credința arabă în idealurile acesteia“.[75] Departamentul de Stat prezicea ruina. Secretarul Apărării, Forrestal, era îngrozit: „Nici unui grup din țara asta“, scria el cu amărăciune despre lobby-ul evreiesc, „nu ar trebui să i se permită să influențeze politica noastră în asemenea măsură încît să ne pună în pericol securitatea națională“[76].

Este probabil ca, dacă această criză ar fi venit un an mai tîrziu, după ce Războiul Rece intrase deja în linie dreaptă, presiunile antisioniste asupra lui Truman să fi fost prea puternice. Sprijinul dat de America Israelului în 1947–1948 a fost ultimul lux idealist pe care și l-au mai permis americanii înainte ca *Realpolitik* a confruntării globale să intre în declin. Aceeași scară temporală a influențat și Rusia. Ea a sprijinit sionismul pentru a știrbi poziția britanicilor în Orientul Mijlociu. Nu numai că a recunoscut Israelul, dar, în scopul de a intensifica luptele și haosul rezultant, i-a pus pe cehi să-i vîndă arme.[77] Aceste considerații nu ar fi avut sorți de izbîndă un an mai tîrziu, cînd începuse goana după aliați în Războiul Rece. Israelul a alunecat în existență printr-o fisură în fluxul continuu al timpului.

Prin urmare ideea că Israelul a fost creat de imperialism nu este numai greșită, ci chiar contrară adevărului. Peste tot în Occident, ministerele de Externe și de Apărare, precum și marii industriași erau împotriva sioniștilor. Pînă și francezii le-au trimis arme numai ca să-i enerveze pe britanici, care le „pierduseră“ Siria. Haganah avea 21 000 de oameni dar, practic, nici un fel de arme, blindate sau avioane. Cehii comuniști, la indicațiile sovieticilor, au fost cei ce au făcut posibilă supraviețuirea Israelului transformînd un întreg aeroport militar ca să transporte arme la Tel Aviv.[78] Aproape toată lumea se aștepta ca evreii să piardă. Erau 10 000 de soldați egipteni, 4 500 în Legiunea Arabă a Iordaniei, 7 000 de sirieni, 3 000 de irakieni, 3 000 de libanezi, plus „Armata Arabă de Eliberare“ a Palestinei. Iată de ce arabii au respins proiectul de separare al ONU, care dădea evreilor doar 5 500 mile pătrate, în special în deșertul Neghev. Acceptîndu-l, în ciuda dezavantajelor lui (ar fi creat un stat cu 538 000 de evrei și 397 000 de arabi), sioniștii au arătat că erau dispuși să se supună arbitrării dreptului internațional. Arabii au ales forța.

A fost o luptă eroică, la scară mică. La fel ca războiul troian, a implicat multe personalități faimoase: generalul Neguib, colonelul Nasser, Hakim Amir, Yigal Allon, Moshe Dayan. Sîmburele eșecului arabilor a fost ura dintre comandantul lor militar, Fawzi al-Qawukji, și muftiu și înspăimîntătoarea

sa familie. Muftiul îi acuza pe Qawukji că „făcea spionaj pentru Marea Britanie [...] bea vin și alerga după femei“[79]. Irakienii și sirienii nu aveau hărți ale Palestinei. O parte din armatele arabe aveau echipament bun, dar toate erau prost antrenate cu excepția iordanienilor, iar regele Abdullah al Iordaniei nu voia decît Vechiul Ierusalim, pe care l-a obținut. El nu dorea cîtuși de puțin să vadă un stat palestinian arab condus de muftiu. După cum i-a spus lui Golda Meir într-o întîlnire secretă: „Avem un dușman comun — muftiul.“[80] Privind retrospectiv, este clar că singura șansă pe care o aveau arabii era un succes covîrșitor în primele zile ale războiului. Ben-Gurion le-a tăiat această șansă luîndu-le-o înainte cu o lovitură în aprilie 1948, cea mai importantă decizie din viața lui, pe care a putut-o realiza datorită armelor comuniste cehești.[81] Începînd de atunci, în ciuda unor momente de criză, forța Israelului a crescut constant: în decembrie el avea deja o armată bine echipată de 100 000 de oameni și își asigurase un ascendent militar pe care l-a păstrat pînă după anii ’80.

Întemeierea Israelului a pus capăt în sfîrșit antisemitismului european, cu excepția țărilor din spatele Cortinei de Fier. Ea a creat problema refugiaților arabi. Aceasta a fost opera extremiștilor de ambele părți. Populația arabă a Palestinei era de 93% în 1918, cînd a început să acționeze Declarația Balfour, și 65% în 1947, cînd a izbucnit criza. Arabii ar fi putut avea atunci un stat independent al lor, plus o participare majoră la conducerea Israelului. Dar pînă atunci muftiul și bandele lui de asasini își făcuseră treaba. La 14 octombrie 1947, cînd Azzam Pașa, secretarul general al Ligii Arabe, s-a întîlnit cu negociatorul evreu Abba Eban la Londra, i-a spus sec că vremea rațiunii trecuse: dacă accepta separarea, a spus el, avea să fie „un om mort în numai cîteva ore de la întoarcerea la Cairo“[82].

Avem aici un caz clasic al răului pe care-l aduce cu sine asasinatul politic. Căci pînă la începutul luptei propriu-zise, Azzam însuși vorbea limbajul ororii la radio: „Acesta va fi un război de exterminare și un masacru memorabil“, anunța el.[83] Chiar și înainte de a începe luptele, 30 000 de arabi în general înstăriți părăsiseră temporar Palestina, așteptîndu-se să se întoarcă în triumf. Între ei se aflau conducători locali și judecători. Fără o administrație care să-i protejeze, mulți arabi săraci au fugit. Cînd evreii au capturat Haifa, 20 000 de arabi plecaseră și cei mai mulți dintre cei 50 000 rămași au plecat după aceea în ciuda rugăminților evreilor de a rămîne. În alte părți Liga Arabă le-a ordonat arabilor să rămînă în casele lor; nu există nici o dovadă care să justifice afirmațiile evreilor că guvernele arabe ar fi fost responsabile pentru fuga refugiaților.[84] Exodul arab a fost fără îndoială ajutat de cumplitul masacru săvîrșit de Irgun în satul Deir Yassin la 9 aprilie 1948, chiar la începutul luptelor. Aproximativ 250 de bărbați, femei și copii au fost asasinați. Un purtător de cuvînd al Irgunului spunea, în seara acestei atrocități: „Intenționăm să atacăm, să cucerim și să păstrăm, pînă cînd vom avea întreaga Palestină și Transiordania într-un stat evreiesc mai mare.

Sperăm să ne perfecționăm metodele în viitor și să putem cruța femeile și copiii."[85] Unitățile Irgunului au fost eliminate din armata israeliană în timpul armistițiului din iunie din mijlocul luptelor; și cei care, în scopuri practice, au creat și salvat Israelul au fost soldații onorabili ai Haganah.

Dar răul fusese făcut. Cînd s-a împrăștiat fumul erau peste jumătate de milion de refugiați arabi (cifrele ONU indicau în jur de 650 000; cifrele evreilor — 538 000)[86]. În schimb, 567 000 de evrei din zece țări arabe au fost forțați să fugă în anii 1948–1957.[87] Aproape toți s-au dus în Israel și toți cei care au făcut-o fuseseră asimilați pînă în 1960. Refugiații arabi ar fi putut fi și ei asimilați, căci erau numere comparabile de refugiați de ambele părți după conflictele greco-turce din 1918–1923. În loc de asta statele arabe au preferat să țină refugiații în lagăre, unde ei și descendenții lor au rămas, ca titluri de proprietate umane, pentru o recucerire palestiniană și o justificare pentru noi războaie în 1956, 1967 și 1973.

Avînd în vedere disponibilitatea la compromis a lui Abdullah, conflictul arabo-israelian s-ar fi putut rezolva repede. El avea cel mai mare drept istoric la conducerea cauzei arabe. Dar țara lui avea doar 300 000 de locuitori indigeni și un venit de nici 1 200 000 de lire sterline. Britanicii au fost aceia care, ca să-i ajute în război, îi încurajaseră pe arabi să creeze o Ligă; și cum ei dirijau războiul din Cairo, și cum Egiptul era cea mai mare țară din zonă, Liga devenise o instituție în esență egipteană și cairotă. Așadar, Egiptul a condus lupta împotriva Israelului. Aceasta a fost atît o anomalie, cît și o tragedie. Din motive geografice, Egiptul și Israelul erau aliați firești; și în Antichitate chiar fuseseră. Arabii „puri" din Hejaz, ca Abdullah, nu-i considerau deloc arabi pe egipteni: el spunea că aceștia erau niște africani săraci, nefericiți și înapoiați. Regele-playboy al Egiptului, Faruk, stîrnise acest dispreț special: cînd îi pomenea numele în fața oaspeților săi, Abdullah scuipa într-un colț al cortului său cu covoare pe jos.[88] Egiptenii, dimpotrivă, se considerau moștenitorii celei mai vechi civilizații din lume și conducătorii firești ai cauzei arabe: Faruk avea viziunea Egiptului ca stat musulman autoritar, cuprinzînd treptat toți arabii, ba chiar toți musulmanii. De aceea el identifica neîntrerupta campanie împotriva Israelului cu respectul de sine și aspirațiile Egiptului la conducerea regiunii. Din această serie de concepții în esență frivole a izbucnit tragedia care a transformat Egiptul în dușmanul crîncen al Israelului pentru un sfert de secol.

Elementul de instabilitate a fost sporit de reticența crescîndă a Marii Britanii de a acționa ca putere dominantă în zonă. Încă din octombrie 1946 Marea Britanie a decis să-și mute cea mai mare parte a trupelor din Orientul Mijlociu în Africa de Est, Simonstown, lîngă Capetown, înlocuind marea bază maritimă de la Alexandria. Lui Attlee nu-i plăceau liderii arabi: „Trebuie să mărturisesc că aveam o părere foarte proastă despre clasele conducătoare."[89] Harababura palestiniană, și mai mult chiar decît prăpădul din India, dezgusta opinia publică britanică de întreaga idee de responsabilitate impe-

rială. L-a zguduit pînă și pe Churchill: „E pur și simplu așa un dezastru infernal", îi spunea el lui Weizmann în 1948, „că nu-l mai pot suporta [...] și trebuie, pe cît îmi stă în puteri, să mi-l scot din minte."[90] Dar acesta era numai începutul. Stilul de viață grotesc de luxos al lui Faruk și corupția regimului său (înfrîngerea din 1948 a fost pusă pe seama unui scandal privitor la arme) provocaseră critici din ce în ce mai multe, care au ajuns la apogeu cînd și-a luat o nouă soție, pe prințesa Narriman, și a dus-o într-o foarte mediatizată lună de miere în timpul Ramadanului în 1951. Pentru a distrage atenția publicului, la 8 octombrie el a abrogat unilateral Tratatul Anglo-Egiptean. La începutul anului următor a început un război de gherilă împotriva Zonei Canalului, unde Anglia avea o bază importantă: treizeci și opt de tabere și zece terenuri de aterizare, capabile să adăpostească patruzeci și una de divizii și treizeci și opt de escadroane. Monarhii de modă veche sînt prost inspirați dacă invită mulțimea în scenă. La 26 ianuarie aceasta a pus stăpînire pe Cairo, omorînd europeni, evrei și bogătași de toate naționalitățile. Ofițerii tineri, care nu fuseseră de acord cu războiul împotriva Israelului, au întrezărit o ocazie. Șase luni mai tîrziu Comitetul Ofițerilor Liberi îl trimitea pe Faruk în pribegie pe iahtul său, încărcat cu colecția lui de-o viață de zorzoane și pornografie.

Spiritul conducător era colonelul Gamal Abdul Nasser, care curînd s-a alăturat popularului general Mohammed Neguib, inițial folosit doar ca șef nominal. Fiu al unui funcționar la poștă și al fiicei unui negustor de cărbune, el a pornit cu idei radicale. În dezastrul din 1948 el spunea unui ofițer de stat major israelian că invidia sistemul agricol socialist *kibbutz*, pe care îi opunea moșierismului absenteist egiptean. În perioada aceea el îi acuza pe britanici, nu pe evrei: „Ei ne-au împins în război. Ce înseamnă Palestina pentru noi? Totul a fost o șmecherie englezească pentru a ne distrage atenția de la ocuparea Egiptului de către ei."[91] Cartea sa *Filozofia Revoluției* era un amestec clocotitor de citate marxiste, liberalism occidental și islamism: o lucrare pretențioasă. Era un membru arhetipal al „generației Bandung": priceput la vorbe, dar nu la multe altele. Ca și Sukarno, era extrem de talentat la inventat sloganuri și titluri: a schimbat des numele partidului pe care l-a creat și al minorelor federații arabe pe care le negocia. Specialitatea lui era manipularea mulțimii. Oratoria lui înflăcărată prindea, mai ales la studenți, și se pare că reușea să facă gloata din Cairo să scandeze orice lozinci voia el, adesea schimbîndu-le de la o zi la alta.[92]

O dată ajuns la putere, Nasser a fost curînd corupt de ea. Ca și Sukarno, a dizolvat partidele. A instituit Tribunale Populare și a adunat 3 000 de prizonieri politici. A menținut neîntrerupt un grad moderat de teroare. Era „necesară". Egiptul era o țară săracă, cu o populație în creștere rapidă (40 de milioane în anii '70) și o suprafață cultivabilă mai mică decît a Belgiei. Filozofia lui Nasser nu conținea idei lucrative pentru crearea de bunăstare. Idei ca ale sale promovaseră consumarea acesteia. Așa că teroarea nu era

de ajuns. Ca și Sukarno, avea nevoie de un dușman extern; de preferat mai mulți. Guvernarea lui a fost o serie asurzitoare de crize externe pentru a acoperi liniștea tristă a sărăciei din țară. Mai întîi a intensificat campania împotriva bazei din Suez. Dar britanicii au acceptat s-o evacueze, lăsînd în urmă numai unitățile de asistență și întreținere. Acordul semnat la 27 iulie 1954 i-a dat lui Nasser aproape tot ce a cerut. Cînd colegii lui Churchill au susținut acest acord în Camera Comunelor, bătrînul a stat cu capul plecat. Așa că Nasser s-a îndreptat împotriva Sudanului, un satelit potențial. Dar acesta i-a scăpat, declarîndu-și independența.

Apoi Nasser s-a dus la Bandung. I-a desăvîrșit corupția, așa cum făcuse și în cazul altor tineri politicieni naționaliști. De ce să asuzi îndeplinind misiunea lipsită de satisfacții de a hrăni și îmbrăca un popor sărac, cînd scena lumii te cheamă? Bandungul i-a deschis ochii lui Nasser asupra șanselor pe care le oferea epoca unui publicist și creator de lozinci priceput, mai ales unuia pregătit să joace cartea anticolonialismului. Iar el ținuse tot timpul în mînă o astfel de carte: evreii! Israelul a fost ușor încadrat într-o teorie generală a conspirației imperialiste. Azzam Pașa crease mitologia disculpării încă din 16 iulie 1948. Arabii pierduseră din cauza Occidentului: „Anglia și America au urmărit fiecare efort arab de a obține arme și s-au opus din toate puterile, acționînd, în același timp, hotărît și viguros pentru a asigura fluxul de materiale de război și soldați către evrei."[93] După Bandung, așadar, Nasser și-a schimbat teoria de dinainte. El s-a străduit să alcătuiască o coaliție a statelor arabe „antiimperialiste", să desființeze hotărîrea din 1948 și apoi să creeze un superstat arab cu el la cîrmă.

Războiul Rece îl avantaja. În vederea îngrădirii sovieticilor, America și Marea Britanie construiseră o alianță a Orientului Mijlociu, din care făceau parte Turcia, Iranul și Pakistanul. Era cunoscută sub numele de „parteneriatul nordic". În mare măsură împotriva voinței americanilor, Anglia era nerăbdătoare să lege această grupare de propriul ei sistem de protejați arabi, în special de Irak și Iordania. Anthony Eden, care în sfîrșit îi succedase lui Churchill în funcția de prim-ministru, voia să susțină dominația aflată în declin a Marii Britanii în zonă, cu ajutor american. Noul regim al lui Nikita Hrușciov din Rusia, dornic să repare greșelile făcute de Stalin în 1948, vedea în apariția lui Nasser o șansă de a sări peste parteneriatul nordic și a crea un sistem propriu de state protejate. Rușii s-au oferit să sprijine coaliția antiisraeliană a lui Nasser cu o cantitate uriașă de arme din spatele Cortinei de Fier furnizate pe credit. Nasser era încîntat. Așa că, dintr-un singur salt, rușii scăpaseră de parteneriat, iar el devenise omul de stat–soldat al Lumii a Treia.

Nasser nu a uitat nici cealaltă lecție a Bandungului: nealinierea. Ideea era să asmută Estul și Vestul unul împotriva celuilalt. Asta însemna să trateze cu amîndouă și să nu fie proprietatea nici unuia. Filozofia Bandungului era ca noile națiuni să-și creeze baze industriale proprii cît mai curînd posibil, devenind independente față de „imperialism". Cu condiția să existe banii

necesari, este de fapt mai ușor și mai rapid — și, bineînțeles, mult mai spectaculos — să construiești o fabrică de oțel decît să crești productivitatea agricolă. Nasser s-a întors de la Bandung hotărît să grăbească un proiect de construire a unui baraj uriaș pe Nil la Asuan. Avea să furnizeze energie pentru industrializare și apă în plus pentru irigații, sporind suprafața cultivabilă cu 25%.[94] Dar barajul necesita un împrumut de 200 de milioane de dolari de la Banca Mondială, în special din America. Au existat multe obiecții economice și ecologice față de acest proiect, obiecții care în cele din urmă s-au dovedit pe deplin justificate — efectul net al barajului, terminat de ruși în 1970, au fost de fapt creșterea șomajului și o productivitate agricolă scăzută. Oricum, după multe parlamentări, americanii au respins proiectul la 19 iulie 1956. Era genul de lovitură pe care un regim de mare risc precum al lui Nasser nu îl putea suporta în tăcere. El s-a răzbunat naționalizînd Canalul de Suez anglo-francez.

Criza Suezului din 1956–1957 a fost unul dintre acele evenimente internaționale deopotrivă comice și grave, ca Abisinia în 1935, care mai degrabă ilustrează tendințele istorice decît le determină. Declinul Angliei ca putere mondială era probabil inevitabil. Ritmul declinului a fost însă determinat de propria-i voință națională. Evenimentele postbelice sugerează că voința era practic inexistentă. Declinul industrial reîncepuse și el înverșunat, după cum a arătat criza economică din toamna lui 1955. Sir Anthony Eden, care așteptase atît de mult în umbra lui Churchill, nu era omul care să reia un joc pierdut. Era nervos, temperamental, se îmbolnăvea des și avea o tendință fatală de a estima greșit importanța evenimentelor. În anii '30 îl considerase, la un moment dat, pe Mussolini mai periculos decît Hitler. Acum, obsedat de nevoia Marii Britanii de a juca în Orientul Mijlociu un rol independent de America, vedea în Nasser un nou Duce. „Nu l-am crezut niciodată pe Nasser un Hitler", îi scria el lui Eisenhower, „dar poate fi comparat cu Mussolini".[95] Era o abordare greșită. Nasser avea nevoie de drame, le dorea. Indiferența era modul cel mai simplu de a-l diminua. Aceasta a fost tactica lui Eisenhower, în special pentru că era un an electoral și „pacea" se dovedise a fi întotdeauna calea spre inimile alegătorilor. Problema era că Eden avea el însuși nevoie de dramatism. Primul său an la putere, scăpat de umbra lui Churchill, fusese o decepție. Era criticat, mai ales în propriul partid, că îi lipsea „stofa de conducător ferm". După cum arăta *Daily Telegraph*, „Primul-ministru are un gest preferat. Cînd vrea să sublinieze ceva, lovește cu pumnul strîns în palma celeilalte mîini. Dar lovitura e arareori auzită". Cît de nepotrivit era să conducă dovedește faptul că permitea să fie desființat de aceste ironii, la care răspundea cu „o înjurătură mîhnită, plină de năduf"[96]. Avea să le arate el lor!

În seara în care Eden a primit vestea decretului de naționalizare al lui Nasser, i-a chemat pe comandanții armatei în Downing Street. Le-a cerut să pregătească o invadare a Egiptului. Ei i-au răspuns că aceasta era imposi-

bilă mai devreme de şase săptămîni. Asta ar fi trebuit să lămurească lucrurile. O ţară care nu putea invada un mic stat arab în mai puţin de şase săptămîni nu este o mare putere şi ar fi trebuit să găsească alte metode pentru a-şi urmări interesele. În plus, nu era clar dacă Nasser făcuse ceva ilegal. Nu încălcase convenţia din 1888 care stabilea statutul Canalului. Să naţionalizeze proprietăţi străine în schimbul unei compensaţii corespunzătoare (aşa cum a propus el) era dreptul oricărui stat suveran. Cînd regimul iranian al lui Mohammed Mussadeq naţionalizase rafinăria de petrol britanică de la Abadan, în 1951, Marea Britanie — după multe proteste, trebuie s-o spunem — lăsase cu înţelepciune în seama CIA sarcina de a-l pune la punct pe Mussadeq. Oricum, acordul asupra Canalului expira în doisprezece ani. Pînă a trecut primul val de furie, toate acestea au devenit clare. Eden ar fi trebuit să-l ţină pe Nasser în negocieri, să aştepte pînă cînd Eisenhower era reales şi apoi să găsească împreună cu acesta mijloacele de a scăpa de colonel. Dar primul-ministru voia să dea lovitura. Francezii gîndeau la fel. Cea de-a Patra Republică era pe ducă. Pierduse Indochina; pierduse Tunisia şi era pe cale să piardă Marocul; era încurcată într-o revoltă algeriană pe care Nasser o încuraja zgomotos. Francezii voiau să-l răstoarne şi preferau să facă acest lucru prin atac frontal şi nu prin intrigi. Şi ei aveau nevoie de dramatism.

Era pregătită pentru 8 septembrie o capturare anglo-franceză a Alexandriei, numită „Operaţiunea Muşchetarul".[97] Acest plan, deşi grosolan, ar fi funcţionat probabil, dacă ar fi fost urmat cu hotărîre. Dar Eden l-a tot amînat şi în cele din urmă a renunţat la el, în favoarea unui plan mai încet şi mai dificil de ocupare a Canalului, care i se părea mai legal. Adevărul este că Eden nu se putea hotărî dacă să păşească în afara legalităţii sau să se menţină ferm în cadrul ei. O alternativă perfect viabilă era să permită israelienilor să-l înlăture pe Nasser. Israelul şi statele arabe se mai aflau teoretic în război. Egiptenii blocau accesul Israelului la Oceanul Indian, un act de război în sine, şi refuzau trecerea vaselor acestuia prin Canal, încălcînd flagrant convenţia din 1888. Mult mai grav însă era faptul că Nasser îşi construia forţa militară, cu ajutor sovietic, şi sistemul de alianţe militare şi diplomatice pentru a lansa un atac concertat asupra Israelului, care avea să sfîrşească într-un genocid. Procesul a fost practic încheiat la 25 octombrie 1956, cînd a format un comandament unit egipteano-siriano-iordanian. Acest proces a furnizat Israelului justificarea morală de a lovi el cel dintîi Egiptul. Francezii aprobau această acţiune şi de fapt aprovizionau Israelul cu arme în acest scop, inclusiv cu avioane de vînătoare moderne. Dar îi lipseau bombardierele pentru a doborî forţele aeriene egiptene şi a-şi proteja astfel oraşele de atacuri aeriene. Pe acestea numai Marea Britanie i le putea furniza. Însă Eden a refuzat şi această opţiune. Era împotriva instinctelor lui cele mai profunde, care erau proarabe.

Planul pentru care s-a hotărît pînă la urmă, după multă agitaţie, parcă ar fi fost calculat în vederea obţinerii celei mai rele dintre lumile posibile. La

22–24 octombrie, în cadrul unor întîlniri secrete la Sèvres, lîngă Paris, reprezentanți britanici, francezi și israelieni au urzit un complot îngrozitor de complicat, conform căruia Israelul avea să atace Egiptul la 29 octombrie. Aceasta avea să furnizeze Marii Britanii un pretext îndreptățit pentru a reocupa Canalul ca să protejeze oamenii și navele din zonă. Anglia avea să emită un ultimatum pe care Israelul avea să-l accepte. Refuzul Egiptului avea să permită Marii Britanii să bombardeze terenurile de aterizare. Apoi trupele anglo-franceze aveau să debarce cu forța la Port Said. S-a consumat multă cerneală cu această „urzeală", pe care atît Eden, cît și ministrul său de Externe, Selwyn Lloyd, au tăgăduit-o pînă la moarte.[98] Dar participanții francezi și israelieni au susținut mai tîrziu că a fost un plan concertat. Generalul Moshe Dayan, comandantul armatei israeliene, relata că Lloyd insista ca „acțiunea noastră militară să nu fie o confruntare la scară mică, ci un «act de război adevărat», altfel ultimatumul britanic nu ar avea nici o justificare și Marea Britanie ar apărea în ochii lumii ca un agresor"[99].

Pînă și acest plan absurd ar fi funcționat dacă Eden ar fi avut voința necesară pentru a-l duce pînă la capăt. Dar el era un om onorabil. Era un Machiavelli șovăitor. Ca agresor prin mandat era total incompetent. Transparența complotului era evidentă pentru toată lumea. Opoziția laburistă l-a repudiat și a stîrnit zarvă. Cabinetul, insuficient informat, a fost crispat de la început și îngrozit de violența reacției americane o dată ce invazia ar fi fost pornită. În niște scrisori din 2 și 8 septembrie Eisenhower îl avertizase pe Eden în termenii cei mai apăsați să nu folosească forța, ceea ce era sigur că ar fi fost contraproductiv: „Lui Nasser îi priește drama."[100] L-a înfuriat faptul că Eden a aruncat această bombă prost concepută în ultimele etape ale campaniei lui electorale. A scrîșnit din dinți la propriu, un obicei al lui cînd era mînios, și a cerut Departamentului de Finanțe să vîndă lire sterline, ceea ce mulți alți oameni făceau deja. Aceasta a avut un efect imediat asupra Cabinetului lui Eden, care deja se confrunta cu doi posibili succesori: vechiul pacifist, R.A. Butler, care voia să orienteze partidul spre stînga, și Harold Macmillan, care voia să-l orienteze spre el însuși. Ambii s-au comportat ca atare. Butler n-a spus nimic dar s-a opus planului din culise. Macmillan chema la îndrăzneală; apoi, cînd a început să se întrevadă eșecul, a trecut de partea cealaltă și, în calitate de ministru de Finanțe, a insistat că nu există altă posibilitate decît să se dea curs dorinței lui Eisenhower de încetare a focului. Eden a căzut la 6 noiembrie, la numai o săptămînă după lansarea aventurii și la douăzeci și patru de ore după ce au avut loc primele debarcări anglo-franceze. Capitularea lui a venit în urma unui mesaj extrem de vehement din partea lui Eisenhower, care este posibil să fi conținut amenințarea cu sancțiuni legate de petrol.[101] De atunci, s-a retras în boală și resemnare.

Episodul a fost o victorie zdrobitoare a generației Bandung. Nehru, împărțind dojeni morale în dreapta și în stînga, era în elementul său. Nasser a ieșit cu prestigiul sporit, căci în toată agitația nu s-a observat că israelienii

repurtaseră, în mai puțin de o săptămînă, o victorie hotărîtoare asupra numeroaselor lui trupe înarmate de sovietici. Orice problemă egipteană era atribuită forțelor anglo-franceze. Astfel, ceea ce ar fi putut fi o lovitură mortală dată prestigiului lui Nasser n-a făcut decît să-l sporească, pentru că „urzeala" a dat multă apă la moară mitului creat de arabi cum că Israelul nu ar fi fost altceva decît un agent al imperialismului. Suezul a confirmat concepția Bandung asupra lumii, iar mitologia a prins viață.

Se spune adesea că Suezul a dat lovitura finală statutului de Mare Putere mondială al Marii Britanii. Nu este adevărat. Acest statut fusese pierdut în 1947. Suezul pur și simplu a făcut ca toată lumea să vadă asta. Cauza a fost un eșec al voinței, nu al forței, iar Suezul n-a făcut decît să reflecte acest eșec, căruia Eden i-a căzut victimă. Macmillan, care i-a succedat, a tras morala că, într-o lume a supraputerilor, o putere medie nu supraviețuiește decît prin relații publice bune și nu prin nave de război. Adevăratul perdant pe termen lung au fost Statele Unite. Eisenhower pare să fi acționat decisiv, și a obținut destul de repede ce a vrut. Marea Britanie a rămas cu coada între picioare. El și-a păstrat reputația de om al păcii. Dar totodată el a ajutat la pregătirea unui flagel puternic pentru America, în forma tendențiosului concept de „opinie internațională" format pentru prima dată la Bandung și acum, prin acțiunea lui Eisenhower, transferat Națiunilor Unite.

Pînă la începutul anilor '50, americanii controlaseră ONU. Prima lor greșeală a fost s-o implice în Coreea, mai ales prin forumul Adunării Generale, un organism pseudoreprezentativ care vorbea doar în numele guvernelor, din care tot mai multe erau nedemocratice. Coreea l-a doborît pe Trygve Lie, secretarul general norvegian, care era credincios principiilor vechii alianțe occidentale. El a demisionat cînd rușii l-au boicotat și au determinat stînga să stîrnească propriul său secretariat împotriva sa. În acest moment democrațiile occidentale ar fi trebuit să renunțe la ONU și să se concentreze în schimb pe lărgirea NATO într-un sistem de securitate mondial al națiunilor libere.

În loc de asta, după multe certuri, Marile Puteri au numit un diplomat suedez cu vechime pe care îl chema Dag Hammarskjöld. Nu se poate închipui o alegere mai proastă. El provenea dintr-o familie prosperă de funcționari publici într-o țară stînjenită de conștiința faptului că devenise extrem de bogată ținîndu-se deoparte în două războaie mondiale. Era vinovăția întruchipată și era hotărît ca Occidentul s-o ispășească. Sever, cult, lipsit de umor, necăsătorit (deși nu homosexual: „în viața lui Hammarskjöld", scria biograful său oficial, „sexul juca un rol puțin important, sau chiar nici unul"[102]), el emana o religiozitate laică. Era caracteristic pentru el și pentru bunul gust al avansaților ani '50, pe care îl reprezenta cu fidelitate, faptul că a transformat Camera de meditație de la ONU, o încăpere simplă și nepretențioasă, într-o cavernă întunecată și dramatică, cu o perspectivă și iluminație șocante, avînd în centru un bloc rectangular uriaș din fier lumi-

nat de o singură rază. Ce simboliza? Probabil moralitatea relativă. Hammarskjöld avea intenția manifestă de a tăia cordonul ombilical care lega ONU de vechea alianță occidentală din timpul războiului și de a alinia organizația la ceea ce era în opinia lui noua forță a dreptății în lume: țările „neangajate". Pe scurt, și el era un membru al generației Bandung, în ciuda — sau mai degrabă datorită — feței lui palide. Cînd Eisenhower s-a supărat pe Eden la Suez, l-a înlăturat și apoi a lăsat întreaga problemă în seama Națiunilor Unite, el i-a oferit lui Hammarskjöld exact ocazia pe care o aștepta.

Secretarul general s-a pus pe treabă ca să desființeze forțele anglo-franceze și israeliene și să le înlocuiască cu un contingent multinațional ONU „de menținere a păcii". Vedea și pentru el un rol de om de stat internațional, acționat de motorul nealinierii. Astfel, deși afectînd imparțialitatea, el a înclinat balanța total în favoarea taberei afro-asiatice. Acest lucru însemna tratarea Israelului nu ca pe o țară mică și vulnerabilă, ci ca pe un avanpost al imperialismului. Exista o rezoluție din 1951 a ONU, emisă înainte de venirea lui, care cerea Egiptului să permită trecerea vaselor israeliene prin Canal. Hammarskjöld nu a făcut nicicînd vreo încercare de a aplica această rezoluție. Nici n-a recunoscut că negarea de către arabi a libertății de navigație a vaselor israeliene în Golful Aqaba era o amenințare la adresa păcii — deși de fapt această negare, întărită de pactul militar arab tripartit din 25 octombrie 1956, a fost cauza imediată a atacului israelian. A refuzat în mai multe rînduri să condamne ocuparea canalului de către Nasser și alte acte arbitrare. În ce-l privea pe el, atacul israelian și intervenția anglo-franceză erau acte de agresiune total neprovocate. Spunea că este „șocat și scandalizat" de un asemenea comportament. La 31 octombrie a făcut un pas fără precedent, mustrînd public guvernele francez și englez. Invadarea Ungariei de către sovietici, care a avut loc sub acoperirea crizei din Suez, a tratat-o ca pe o diversiune agasantă. Prietenia arătată tot timpul egiptenilor și ostilitatea rece față de Marea Britanie, Franța și Israel i-au dezvăluit clar simpatiile. Și-a stabilit ca scop umilirea publică a celor trei Mari Puteri și a reușit. Desfășurînd trupele de urgență ale ONU, pentru a umple golul creat de retragerea celor trei Puteri, el a insistat că prezența lor se datora bunăvoinței Egiptului: după cum a spus el, „însuși fundamentul și punctul de plecare au fost recunoașterea de către Adunarea Generală a drepturilor depline și nelimitate de suveranitate ale Egiptului"[103]. Acestea trebuiau așadar retrase la simpla cerere a Egiptului, drept pe care acesta și l-a exercitat în 1967, îndată ce s-a crezut destul de puternic ca să distrugă Israelul. Hammarskjöld a lăsat astfel moștenire succesorilor săi un nou război în Orientul Mijlociu. Și mai important însă este felul în care a demonstrat cum putea fi folosită ONU pentru a induce și a exprima ura față de Occident. În 1956 a fost rîndul Marii Britanii și al Franței. Curînd avea să vină și rîndul Americii.

America a avut de pierdut și din impactul Suezului asupra Franței. Dacă Suezul nu a făcut decît să împingă Anglia mai repede pe pîrtia pe care și-o

alesese, în Franța el a ajutat la încheierea crizei naționale create de agonia Algeriei franceze. Războiul din Algeria a fost cel mai mare dintre toate războaiele anticoloniale și în multe privințe arhetipul acestora. În secolul al XIX-lea europenii au cîștigat războaiele coloniale pentru că popoarele indigene își pierduseră voința de a se opune. În secolul al XX-lea rolurile s-au inversat, și Europa era aceea care-și pierduse voința de a-și păstra achizițiile. Dar în spatele acestei relativități a voințelor se află fapte demografice. O colonie este pierdută atunci cînd ritmul colonizării este depășit de rata creșterii populației indigene. Colonialismul secolului al XIX-lea a reflectat avîntul uriaș al populației europene. Decolonizarea secolului al XX-lea a reflectat stabilitatea demografică europeană și expansiunea violentă a populațiilor băștinașe.

Algeria a fost un caz clasic al acestei inversări. Nu era atît o colonie franceză cît o așezare mediteraneană. În anii '30 ai secolului al XIX-lea se aflau acolo numai 1,5 milioane de arabi, și numărul lor scădea. Mediteraneenii se deplasau dinspre țărmurile nordice spre cele sudice, unde părea să fie un gol: pentru ei marea cea mare înconjurată de uscat era o unitate, și aveau tot atîtea drepturi asupra malurilor ei ca oricine altcineva cu condiția să-și justifice existența creînd bunăstare. Și au făcut-o: au extins cei 5 200 de kilometri pătrați de teren cultivat din 1830 la 70 000 în 1954.[104] Acești *pieds noirs* erau numai 20% de origine franceză (inclusiv corsicani și alsacieni). Erau predominant spanioli în vest, italieni (și maltezi) în est. Dar prosperitatea crescîndă i-a atras și pe alții: kabyli, chaouia, mzabiți, mauritani, turci și arabi puri, din munți, din vest, din sud, din est. Iar serviciile medicale franceze au eliminat practic malaria, tifosul și febra tifoidă și au făcut o schimbare prodigioasă în rata mortalității infantile a neeuropenilor. Pînă în 1906 populația musulmană sărise la 4,5 milioane; pînă în 1954 la 9 milioane. La mijlocul anilor '70 era din nou mai mult decît dublă. Dacă populația franceză ar fi crescut în același ritm, ar fi ajuns la peste 300 de milioane pînă în 1950. Politica franceză de „asimilare" nu avea, așadar, nici un rost, din moment ce pînă în anul 2000 musulmanii algerieni ar fi ajuns să constituie mai mult de jumătate din populația franceză, și mai degrabă Algeria ar fi „asimilat" Franța decît invers.[105]

În anii '50 nu erau destui *pieds noirs* pentru o supraviețuire pe termen lung ca clasă dominantă sau măcar ca enclavă. Doar o treime din cei 900 000 de locuitori ai Algerului erau europeni. Numai în Oran aceștia se aflau în majoritate. Chiar și în zona cel mai puternic colonizată, Mitidja, fermele lucrau cu forță de muncă musulmană. În 1914 200 000 de europeni trăiseră din cultivarea pămîntului; în 1954 numai 93 000. În anii '50, cei mai mulți *pieds noirs* aveau slujbe banale, prost plătite, la oraș, pe care puteau să le facă la fel de bine și arabii. Structura socială era o stratificare arheologică de prejudecăți rasiale: „Francezul îl disprețuiește pe spaniol, care-l disprețuiește pe italian, care-l disprețuiește pe maltez, care-l disprețuiește pe

evreu; toți îl disprețuiesc pe arab."[106] Nu exista nici o pretenție de șanse egale: în 1945 erau 1 400 de școli pentru 200 000 de europeni și 699 pentru 1 250 000 de musulmani. Manualele începeau cu: „strămoșii noștri, galii..."

Mai gravă însă era corupția sistemului electoral. Fie reformele trecute prin parlamentul francez nu erau aplicate deloc, fie voturile erau falsificate chiar de autoritățile locale. Asta a fost ceea ce a descurajat numeroșii musulmani moderați educați care doreau sincer o fuziune între cultura franceză și cea musulmană. După cum a spus unul dintre cei mai nobili dintre ei, Ahmed Boumendjel, „Republica Franceză a trișat. Și-a bătut joc de noi." El a spus Adunării: „De ce ne-am simți legați de principiile valorilor morale franceze [...] cînd Franța însăși refuză să li se supună?"[107] Alegerile din 1948 au fost falsificate; la fel și cele din 1951. În astfel de circumstanțe, moderații nu puteau juca un rol eficient. Au ieșit înainte oamenii violenței.

O anticipare a fost în mai 1945, cînd arabii au masacrat 103 europeni. Represaliile franceze au fost sălbatice. Patruzeci de sate au fost făcute praf de bombardiere în picaj; altele au fost bombardate de un crucișător. Ziarul *Liberté* al Partidului Comunist Algerian cerea ca rebelii să fie „rapid și fără milă pedepsiți, iar instigatorii aduși în fața plutoanelor de execuție". Conform raportului oficial francez, au fost uciși între 1 020 și 1 300 de arabi; arabii pretind că au fost 45 000. Mulți soldați arabi demobilizați și-au găsit familiile moarte și casele demolate. Acești foști militari în rezervă au format conducerea viitorului Front de Libération Nationale (FLN). După cum spunea cel mai marcant dintre ei, Ahmed Ben Bella: „Ororile din regiunea Constantine din mai 1945 m-au convins că exista o singură cale: Algeria pentru algerieni." Comandantul francez, generalul Duval, spunea coloniștilor francezi: „V-am dat pace pentru zece ani."

Acest lucru s-a dovedit a fi cît se poate de exact. La 1 noiembrie 1954, înrăiții foști militari erau pregătiți: Ben Bella, acum un terorist urban cu experiență, și-a unit forțele cu Belkacem Krim, lansînd o revoltă națională. Este important să înțelegem că, de la început pînă la sfîrșit, obiectivul nu era înfrîngerea armatei franceze. Asta ar fi fost imposibil. Scopul era distrugerea asimilării și multirasialismului prin eliminarea moderaților de ambele părți. Primul francez asasinat a fost un liberal, profesorul arabofil Guy Monnerot. Prima victimă arabă a fost un guvernator local profrancez, Hadj Sakok. Majoritatea operațiunilor FLN erau îndreptate împotriva elementelor musulmane loiale: funcționari ai statului erau asasinați, le erau tăiate limbile, li se scoteau ochii și apoi un bilet pe care scria „FLN" era prins de corpul mutilat.[108] Aceasta era strategia inițiată de muftiu în Palestina. De fapt, mulți dintre liderii rebelilor fuseseră în slujba lui. Cel mai capabil, Mohamedi Said, comandantul „Wilaya 3" din munții Kabyliei, făcuse parte din „Legiunea musulmană SS" a muftiului, fusese parașutat în Tunisia ca agent *Abwehr* și declara: „Credeam că Hitler o să distrugă tirania franceză și o să elibereze lumea."

Încă mai purta din cînd în cînd vechea sa cască SS. Între discipolii săi se aflau unii dintre cei mai răi asasini ai secolului XX, ca Ait Hamouda, cunoscut sub numele de Amirouche, și Ramdane Abane, care tăiase sîni și testicule în masacrele din 1945, citise Marx și *Mein Kampf* în închisoare și al cărui dicton era: „Un cadavru în costum valorează întotdeauna mai mult decît douăzeci în uniformă." Acești oameni, care absorbiseră tot ce avea de oferit mai rău secolul XX, și-au impus voința în sate prin teroare pură; nu au folosit niciodată vreo altă metodă. Krim a declarat unui ziar iugoslav că metoda de inițiere a unui recrut era obligarea acestuia să ucidă un anumit „trădător", *mouchard* (spion sau informator al poliției), un jandarm sau un colonist francez: „Un asasinat marchează sfîrșitul uceniciei fiecărui candidat." Unui reporter american pro-FLN i s-a spus: „După ce împușcăm [victima musulmană], i se taie capul și îi prindem o etichetă de ureche să arătăm că a fost un trădător. Apoi lăsăm capul pe strada principală." Ordinele scrise ale lui Ben Bella sunau cam așa: „Lichidați toate personalitățile care vor să joace rolul de *interlocutor valable*." „Omorîți pe oricine încearcă să-i abată pe militanți sau să le inculce un spirit *bourguibien*." Un altul: „Ucideți-i pe cadii [...] luați-le copiii și omorîți-i. Omorîți-i pe toți cei care plătesc impozite și pe cei care le adună. Dați foc caselor militarilor musulmani activi." FLN avea și propriile-i *règlements des comptes* interne: cel care a transmis ultimul ordin, Bachir Chihani, a fost acuzat (ca și Röhm) de pederastie și crime sexuale sadice și a fost tăiat în bucăți împreună cu opt dintre amanții săi. Dar cei pe care-i urau cu adevărat ucigașii din FLN erau pacifiștii musulmani. În primii doi ani și jumătate de război, ei au omorît numai 1 035 de europeni, dar 6 352 de arabi (cazuri confirmate; adevărata cifră se apropia de 20 000).[109] În acest moment moderații nu puteau supraviețui decît devenind ei înșiși asasini sau plecînd în exil.

Strategia FLN era, de fapt, să-i țină pe musulmani sub teroare. Pe de o parte ucigașii FLN i-au înlocuit pe moderați. Pe de alta, atrocitățile FLN erau menite să provoace sălbatice represalii din partea francezilor, împingînd populația musulmană în tabăra extremistă. Doctrina FLN a fost exprimată cu o precizie rece de către teroristul brazilian Carlos Marighela:

> Este necesară transformarea crizei politice într-un conflict armat prin acțiuni violente care îi vor obliga pe cei de la putere să preschimbe situația politică a țării într-o situație militară. Asta va înstrăina masele care, de atunci înainte, se vor revolta împotriva armatei și poliției. [...] Guvernul nu poate decît să intensifice represiunea, îngreunînd astfel mai mult ca oricînd viața cetățenilor săi [...] teroarea polițienească va fi la ordinea zilei. Populația va refuza să colaboreze cu autoritățile, așa că în cele din urmă vor ajunge la concluzia că singura soluție la problema lor este lichidarea fizică a opozanților. Situația politică a țării va fi devenit [atunci] o situație militară.[110]

Bineînțeles, această variantă odioasă de leninism, dacă e urmărită cu destulă neînduplecare, are o anumită forță irezistibilă. Guvernul francez din 1954 era compus, în ansamblu, din oameni civilizați și liberali, conduși de socia-

listul radical Pierre Mendès-France. Ei împărtășeau iluzia — sau concepția — că Algeria putea deveni o societate multirasială autentică, pe principii de libertate, egalitate și fraternitate. Mendès-France, care eliberase bucuros Indochina și Tunisia, a spus Adunării: „*Les départements* algeriene fac parte din Republica Franceză, ele sînt irevocabil franceze [...] nu poate fi concepută o secesiune." În privința Algeriei, spunea ministrul său de Interne, François Mitterrand, „singura negociere posibilă este războiul"[111]. Amîndoi credeau că, dacă principiile Franței erau acum în sfîrșit complet și generos transformate într-o realitate algeriană, problema avea să fie rezolvată. El l-au trimis ca guvernator general pe Jacques Soustelle, un etnolog strălucit și un fost luptător în Rezistență, ca să creeze această realitate. Ceea ce ei nu au realizat a fost că obiectivul FLN era tocmai acela de a transforma generozitatea franceză în brutalitate.

Soustelle îi considera pe cei din FLN fasciști. Credea că îi poate înfrînge oferindu-le arabilor o democrație autentică și dreptate socială. A înființat 400 de detașamente de *Kepis bleus* (SAS) în zonele izolate pentru a-i proteja pe loialiști. A chemat liberali devotați ca Germaine Tillion și Vincent Monteil să creeze o rețea de *centres sociaux* și să mențină contactele cu liderii de opinie musulmani.[112] A încercat cu disperare să aducă musulmani la toate nivelurile de conducere. Instrucțiunile sale către poliție și armată interziceau orice formă de teroare și brutalitate și în special represaliile colective.[113] Este oricum puțin probabil ca politica de integrare autentică a lui Soustelle să fi putut reuși, o dată ce francezii înșiși realizau ce implica: Franța nu voia să devină un popor pe jumătate arab, pe jumătate musulman mai mult decît voiau arabii să devină un popor francez. Dar în orice caz FLN a ucis sistematic instrumentele politicii liberale a lui Soustelle, atît franceze cît și arabe. Membrii acestuia s-au străduit cel mai mult să-i ucidă pe funcționarii publici francezi care îi agreau pe arabi; și în general au reușit. O astfel de victimă era Maurice Dupuy, descris de Soustelle drept un „sfînt laic". La înmormîntarea lui, Soustelle a plîns cînd i-a prins Legiunea de onoare celui mai mare dintre cei opt copii rămași orfani ai lui Dupuy, și atunci a fost prima dată cînd a folosit cuvîntul „răzbunare".[114]

În vara lui 1955 FLN a trecut la o nouă etapă adoptînd o politică a genocidului: uciderea tuturor francezilor, indiferent de vîrstă sau sex. La 20 august au început primele masacre. Ca întotdeauna, ele au lovit și mulți arabi, cum a fost Allouah Abbas, nepotul liderului naționalist moderat Ferhat Abbas, care criticase atrocitățile FLN. Dar obiectivul principal era să provoace represalii armate ale francezilor. La Ain-Abid, lîngă Constantine, de exemplu, treizeci și șapte de europeni, între care zece aveau sub cincisprezece ani, au fost literalmente tăiați în bucăți. Bărbaților li s-au tăiat mîinile și picioarele; copiilor li s-au spart capetele; femeilor li s-au scos măruntaiele — unei mame *pied noir* i s-a spintecat pîntecul, i-a fost ciopîrțit pruncul de cinci zile și apoi i-a fost pus în burtă. Acest „masacru de la Philippeville" și-a atins scopul:

trupele paramilitare franceze din zonă au primit ordinul să împuște toți arabii și (după calculele lui Soustelle) au ucis 1 273 de „insurgenți", cifră pe care propaganda FLN a urcat-o la 12 000. Se repeta masacrul din 1945. După cum spunea Soustelle, „fusese săpat din greu un abis prin care curgea un rîu de sînge". Liberali francezi și musulmani ca Albert Camus și Ferhat Abbas, care apăreau la tribune împreună ca să facă apel la rațiune, erau goniți cu huiduieli din toate părțile.[115]

Din acest moment experimentul Soustelle s-a prăbușit. Războiul a devenit o competiție a terorii. Atenția s-a mutat asupra Casbahului din Alger, unde fiecare kilometru pătrat adăpostea 100 000 de algerieni. A început cu execuția unui ucigaș invalid, Ferradj, care omorîse o fetiță de șapte ani și șapte civili. Comandantul FLN, Ramdane Abane, a ordonat să fie asasinați o sută de civili francezi pentru fiecare execuție a unui membru FLN. La 21–24 iunie 1956, principalul său ucigaș, Saadi Yacef, care controla o rețea de fabrici de bombe și 1 400 de „operatori", a comis patruzeci și nouă de crime. Violența a crescut constant în a doua jumătate a lui 1956 — în paralel cu evoluția aventurii Suezului. Primarul francez al Algerului a fost asasinat și a fost detonată cu grijă o bombă în mijlocul ceremoniei funerare: Yacef le-a ordonat înainte în secret operatorilor săi să părăsească zona, ca să fie sigur că în represaliile sălbatice care au urmat aveau să fie uciși numai musulmani nevinovați.[116]

Criza Suezului a fost importantă pentru că a convins în sfîrșit armata că guvernele civile nu puteau cîștiga războiul. Robert Lacoste, succesorul socialist al lui Soustelle, a recunoscut acest lucru. La 7 ianuarie 1957 el a dat generalului Jacques Massu și celor 4 600 de oameni ai lui libertate de acțiune absolută ca să gonească FLN din Alger. Pentru prima dată, în armată au fost ridicate toate restricțiile, inclusiv interzicerea torturii. Tortura fusese abolită în Franța la 8 octombrie 1789. Articolul 303 din Codul Penal prevedea pedeapsa cu moartea pentru oricine ar fi practicat-o. În martie 1955 un raport secret scris de un înalt funcționar public recomanda folosirea torturii supravegheate ca unică alternativă pentru a împiedica tortura neautorizată mult mai brutală. Soustelle a respins categoric această propunere. Acum Massu a autorizat-o, după cum a recunoscut mai tîrziu: „La întrebarea: «au avut loc într-adevăr torturi?» nu pot răspunde decît afirmativ, deși nu au fost niciodată instituționalizate sau codificate."[117] Argumentul era că succesul unui interogatoriu salva vieți, în special de arabi, că arabii care dădeau informații aveau să fie torturați pînă mureau, fără nici o ezitare, de către FLN, și era vital pentru francezi să se facă și mai temuți. Credința arabilor că Massu opera fără restricții, la fel de mult ca și tortura în sine, îi făcea pe prizonieri să vorbească. Dar și nemusulmanii erau torturați. Unul, un evreu comunist numit Henri Alleg, a scris o carte de mare succes care a provocat o izbucnire de indignare morală în întreaga Franță în 1958.[118] Massu pretindea că interogatoriile efectuate de oamenii săi nu lăsau urmări per-

manente. Văzîndu-l pe Alleg, teafăr și nevătămat, pe treptele Palatului de Justiție în 1970, el a exclamat:

> Cît contează chinurile pe care le-a îndurat el față de tăierea nasului sau a buzelor, dacă nu chiar a penisului, care devenise ritualul aplicat de *fellahi* „fraților" lor recalcitranți? Știe toată lumea că aceste apendice ale trupului nu cresc la loc![119]

Dar ideea că era posibilă supravegherea eficientă a torturii limitate într-un război pentru supraviețuire este absurdă. De fapt, secretarul general liberal al Prefecturii Algerului, Paul Teitgen, a declarat că aproximativ 3 000 de prizonieri au „dispărut" în timpul bătăliei Algerului. În cele din urmă Massu a cîștigat. A fost singura dată cînd francezii au combătut FLN cu propriile-i arme. Algerul a fost curățat de terorism. Arabii moderați au îndrăznit să-și ridice vocile din nou. Dar victoria a fost spulberată de o nouă politică de *regroupement* a peste un milion de *fellahi* săraci, o operă de grosolană inginerie socială calculată să facă jocul FLN. În plus, experimentul lui Massu a provocat tensiuni insuportabile în cadrul sistemului francez. Pe de o parte, eliberînd unitățile armatei de controlul politic și punînd accentul pe personalitatea comandanților, a încurajat armatele private: coloneii se considerau tot mai mult proprietari ai regimentelor lor, ca în vremea monarhiei, și au început să-și manipuleze generalii ca să nu se mai supună. În confuzia morală, ofițerii au început să considere că obligația lor principală era mai degrabă față de oamenii lor decît față de stat.[120]

În același timp, veștile care răzbăteau despre ce făcuse armata în Alger au început să întoarcă opinia publică franceză liberală și de centru împotriva războiului. Începînd din 1957, mulți francezi au ajuns să considere independența Algeriei, oricît de neplăcută, preferabilă corupției totale a conștiinței publice franceze. Astfel, solicitarea reinstaurării controlului politic asupra războiului — inclusiv a negocierilor cu FLN — s-a intensificat tocmai cînd armata franceză cîștiga, credea ea, afirmîndu-și independența. Acest conflict ireconciliabil a produs explozia din mai 1958 care l-a readus la putere pe generalul de Gaulle și a creat A Cincea Republică.

De Gaulle nu era colonialist. Era de părere că era coloniilor apusese. Trupul îi părea a se afla în trecut, dar mintea îi era în viitor. El pretindea că la Brazzaville, în 1944, pe cînd conducea Africa neagră din Rezistență, încercase „să transforme vechile relații de dependență în legături preferențiale de cooperare politică, economică și culturală"[121]. El vedea în continuarea fără tragere de inimă a colonialismului francez rezultatul direct al slăbiciunii constituției celei de-a Patra Republici, pe care o disprețuia, și a „regimului partidelor" incapabil de „deciziile fără echivoc pe care le cerea decolonizarea". „Cum ar fi putut acesta", se întreba el, „să învingă și la nevoie să zdrobească opoziția, bazată pe sentimente, obișnuință sau interese personale, pe care era inevitabil s-o provoace o astfel de acțiune?" Rezultatul era nehotărîrea și inconsecvența, mai întîi în Indochina, apoi în Tunisia și Maroc,

iar la sfîrșit și mai presus de orice în Algeria. Firește, a spus el, armata „încerca un resentiment profund față de un sistem politic care era întruchiparea șovăielii“[122].

Lovitura de stat a fost provocată, probabil deliberat, de hotărîrea FLN din 9 mai 1958 de a „executa“ trei soldați francezi pentru „tortură, viol și crimă“. Patru zile mai tîrziu, studenți albi au dat buzna în sediul guvernului din Alger. Massu l-a întrebat pe Lacoste, care fugise în Franța, dacă avea permisiunea să tragă în mulțimea albă. Nu i s-a acordat. În seara aceea, la o piesă de Brecht în care erau atacați generalii, un public de stînga aplauda în delir.[123] Dar nimeni nu era de fapt pregătit să lupte pentru A Patra Republică. În Alger, generalii au preluat conducerea și au cerut întoarcerea lui de Gaulle. În jur de 30 000 de musulmani s-au dus în piața guvernului să-și manifeste aprobarea. Ei cîntau *Marseilleza* și cîntecul militar *Chant des Africains*: o demonstrație spontană în favoarea civilizației franceze și împotriva barbarismului FLN. Massu a spus: „Să știe că Franța nu-i va abandona.“[124] Cînd generalii îl chemau pe de Gaulle ei minteau, căci nu vedeau în acesta decît un berbece cu care să zdrobească republica și să preia ei puterea. De Gaulle era de părere că Algeria nu putea fi păstrată și că avea să distrugă armata franceză. De fapt, el se temea că se putea întîmpla ceva mult mai rău. La 24 mai un detașament din Algeria a debarcat în Corsica. Autoritățile locale au fraternizat cu acesta. Polițiștii trimiși de la Marsilia s-au lăsat dezarmați. De Gaulle avertiza asupra unei invadări a Franței înseși, care probabil ar fi urmat sau, dimpotrivă, ar fi dat naștere unui război civil. Vedea asemănări de rău augur cu începutul catastrofei spaniole din 1936. Ar fi distrus în cele din urmă Franța ca mare putere civilizatoare, credea el. Dacă Parisul merita o liturghie, Franța merita și ea cîteva minciuni.

Astfel, după ce a preluat puterea, s-a dus în Alger să mintă. La 4 iunie el a spus gloatei urlătoare de *colons* din Alger: „*Je vous ai compris*.“ „Le-am aruncat aceste cuvinte“, scria el, „aparent spontane dar de fapt calculate cu grijă, care speram că le vor aprinde entuziasmul fără a mă angaja mai mult decît eram dispus.“[125] El spusese în anul precedent, în particular: „Bineînțeles că independența va veni, dar cei de-acolo sînt prea proști ca să știe asta.“ „Trăiască Algeria franceză!“ scanda el în public în iunie 1958; în particular: „*L'Afrique est foutue et l'Algerie avec!*“ Numea Algeria franceză „o Utopia în ruine“. Public continua să-i îmbărbăteze pe coloniști și armata. „Independență? În douăzeci și cinci de ani“ (octombrie 1958). „Armata franceză nu va părăsi niciodată această țară și nu voi încheia niciodată înțelegeri cu oamenii aceia din Cairo și Tunis“ (martie 1959). „Nu va exista un Dien Bien Phu în Algeria. Insurecția nu ne va goni din țară.“ „Cum îi puteți asculta pe mincinoșii și conspiratorii care vă spun că garantînd algerienilor libera alegere Franța și de Gaulle vor să vă abandoneze, să se retragă din Algeria și s-o predea rebelilor?“ (ianuarie 1960). „Independența... o prostie, o monstruozitate“ (martie 1960).[126]

Între timp, își consolida puterea în stat. La 28 septembrie 1958 francezii au adoptat Constituția celei de-a Cincea Republici, concentrînd puterea în mîinile președintelui. La 21 decembrie a fost ales președinte. Același referendum care a creat noua Constituție a dat tuturor teritoriilor franceze de peste hotare dreptul la asociere sau scindare. Ideea de consimțămînt a devenit astfel universală. Unul cîte unul, de Gaulle i-a zdrobit sau înlăturat pe cei care îl aduseseră la putere. În februarie 1960 a cerut și a primit „puteri speciale". Patru luni mai tîrziu a inițiat convorbiri secrete cu lideri FLN. În ianuarie 1961 a ținut un referendum pentru a oferi Algeriei libertatea de a se asocia sau nu cu Franța și a obținut un vot covîrșitor pentru „Da". Era sfîrșitul Algeriei franceze și i-a adus pe suporterii extremiști ai acestuia în prim-plan, cu bombele în mîini.

Dacă conducerea armatei ar fi insistat să ia puterea în mai 1958, ar fi putut, cu sau fără de Gaulle. În aprilie 1961, cînd a înțeles în sfîrșit înșelătoria lui de Gaulle și a încercat să-l dea jos, deja scăpase ocazia. Opinia publică franceză evoluase. Soldații aveau radiouri cu tranzistori; puteau asculta știrile de la Paris; au refuzat să-și urmeze ofițerii. Revolta a eșuat; liderii ei s-au predat ori au fost vînați și întemnițați. Asta lăsa cale liberă pentru retragerea totală. Liderii FLN luați prizonieri au fost eliberați din închisori ca să ia parte la discuții tocmai cînd generalii francezi rebeli își începeau condamnările.

Terorismul alb, OAS (*Organisation de l'Armée Secrète*), a fost ceva mai greu de anihilat. Opera la întreaga capacitate de mai bine de un an, folosind bombe, mitraliere și bazuci, omorînd peste 12 000 de civili (în special musulmani) și în jur de 500 de membri ai poliției și securității. Organizația ilustrează înspăimîntătoarea putere de a corupe a violenței politice. De fapt, în multe privințe era imaginea în oglindă a FLN. La 23 februarie 1962, liderul ei, generalul Salan, care avusese o distinsă carieră de soldat onorabil, dădea ordine pentru

> o ofensivă generalizată. Deschiderea sistematică a focului împotriva unităților de jandarmerie și CRS. Vor fi aruncate „cocteiluri Molotov" în vehiculele lor blindate [...] zi și noapte. [Obiectivul este] distrugerea celor mai bune elemente musulmane cu profesii liberale pentru a obliga populația musulmană să recurgă la noi [...] paralizarea celor de la putere și împiedicarea lor de a-și exercita autoritatea. Se vor întreprinde acțiuni brutale generalizate pe întregul teritoriu [...] în privința operelor de artă și a tot ce reprezintă exercitarea autorității într-un mod care să ducă la o insecuritate generală maximă și la polarizarea totală a țării.[127]

Corupția nu se oprea la OAS. Căci pentru a o înfrînge și a-l proteja pe de Gaulle însuși (care era să fie asasinat de două ori), statul și-a creat unități de teroare oficiale proprii, care asasinau și torturau prizonierii nepedepsite și la scară mare.[128] În acest caz, nici Franța liberală, nici comunitatea internațională n-au scos nici măcar o șoaptă de protest. Terorismul OAS a ucis pentru totdeauna ideea unei colonii a albilor. La sfîrșitul lui 1961 cel mai

apropiat consilier al lui de Gaulle, Bernard Tricot, relata din Alger: „Europenii sînt atît de înverşunaţi în opoziţia lor faţă de tot ce se pregăteşte şi relaţiile lor cu majoritatea musulmanilor sînt atît de proaste încît [...] esenţial acum este să organizăm întoarcerea lor."[129]

Sfîrşitul a venit în martie 1962, într-o orgie de măcel şi intoleranţă. Mulţimea musulmană, adulmecînd victoria, devastase deja Marea Sinagogă din inima Casbahului, prădînd-o, sfîşiind manuscrisele Torei, omorîndu-i pe oficialii evrei şi scriind pe pereţi „Moarte evreilor" şi alte sloganuri naziste. La 15 martie OAS a făcut un raid în centrul social al lui Germaine Tillion, unde învăţau copii handicapaţi, au scos afară şase bărbaţi şi i-au împuşcat pînă i-au ucis, începînd de la picioare. Unul dintre ei era Mouloud Feraoun, prieten cu Camus, care îl numise „ultimul dintre moderaţi". El scrisese: „E în mine Franţa, e în mine şi Kabylia. Dar am oroare de cei care ucid. [...] *Vive la France*, aşa cum am iubit-o întotdeauna! *Vive l'Algérie*, aşa cum o sper! Ruşine criminalilor!"[130] Armistiţiul încheiat cu FLN, la 19 martie 1962, a provocat o nouă explozie de crime ale OAS: au fost ucişi optsprezece jandarmi şi şapte soldaţi. Comandantul francez, generalul Ailleret, s-a răzbunat distrugînd ultima redută a Algeriei franceze, cartierul muncitoresc al *pieds noirs* Bab-el-Oued, cu cei 60 000 de locuitori ai săi. L-a atacat cu bombardiere în picaj cu rachete, cu tancuri care trăgeau orizontal şi cu 20 000 de soldaţi de infanterie. Era o repetare a reprimării Comunei din 1870; dar acest episod nu figurează în manualele marxiste.[131] Acesta a fost efectiv sfîrşitul Algeriei ca o comunitate multirasială. A început exodul către Franţa. Multe spitale, şcoli, laboratoare, rafinării şi alte dovezi ale culturii şi economiei franceze — inclusiv biblioteca Universităţii din Alger — au fost distruse în mod deliberat. Cu totul, au plecat în jur de 1 380 000 de oameni (inclusiv unii musulmani). Pînă în 1963, dintr-o comunitate mediteraneană mare şi cu tradiţie, mai rămăseseră doar vreo 30 000 de oameni.[132]

Acordurile de la Evian, conform cărora Franţa accepta să se retragă, conţineau multe clauze menite să salveze onoarea Franţei. Nu însemnau nimic. Era o capitulare totală. Nici măcar pe hîrtie nu s-a oferit însă protecţie celor 250 000 de oficiali musulmani, mulţi de origine foarte umilă, care continuaseră să slujească Franţa cu credinţă pînă la capăt. De Gaulle era prea ocupat să salveze Franţa scoţînd-o de sub teroare ca să se gîndească la ei cîtuşi de puţin. Cînd un deputat musulman, din a cărui familie deja fuseseră asasinaţi zece oameni de către FLN, i-a spus lui de Gaulle că, în urma autodeterminării, „vom avea de suferit", acesta i-a răspuns cu răceală: „*Eh bien — vous souffrirez.*" Şi aşa s-a întîmplat. Numai 15 000 au avut banii şi mijloacele să plece. Restul au fost împuşcaţi fără a mai fi judecaţi, folosiţi ca detectoare umane de mine pentru a se curăţa cîmpurile minate de-a lungul graniţei cu Tunisia, au fost torturaţi, puşi să-şi sape propriile morminte şi să-şi înghită decoraţiile militare înainte de a fi ucişi; unii au fost arşi de vii, castraţi, tîrîţi în urma camioanelor, daţi de mîncare cîinilor;

au fost cazuri în care familii întregi, inclusiv copii mici, au fost omorîte la un loc. Unitățile militare franceze care au rămas, foștii lor camarazi de arme, asistau, îngrozite și neputincioase, căci conform Acordurilor nu aveau nici un drept să intervină. Soldați francezi au fost chiar folosiți pentru a-i dezarma pe *harkis* musulmani, spunîndu-le că vor fi înzestrați cu armament mai modern, deși de fapt urmau să fie măcelăriți. A fost o trădare comparabilă cu aceea a britanicilor cînd i-au predat pe prizonierii de război ruși mîniei lui Stalin; de fapt, mai rău. Cifra estimativă a celor omorîți variază între 30 000 și 150 000.[133]

Cine știe? Un mare întuneric s-a lăsat peste multe aspecte ale noii Algerii, un întuneric care nu a mai fost risipit de atunci. Minciunile au continuat pînă la capăt. „Franța și Algeria", spunea de Gaulle la 18 martie 1962, „vor merge împreună frățește pe calea civilizației."[134] Adevărul este că noua națiune și-a datorat existența exercitării cruzimii fără limite și la cea mai mare scară posibilă. Regimul ei, compus în majoritate din gangsteri de succes, i-a înlăturat repede pe aceia dintre membrii săi care fuseseră educați în tradiție occidentală; pînă la mijlocul anilor '60 toți erau morți sau în exil.

Exact la douăzeci de ani după semnarea acordului referitor la independență, unul dintre principalii semnatari și primul președinte al Algeriei, nimeni altul decît Ben Bella, rezuma primele două decenii de independență ale țării. Rezultatul net, spunea el, fusese „total negativ". Țara era „o ruină". Agricultura ei fusese „asasinată". „Nu avem nimic. Nici industrie — numai niște fier." Totul în Algeria era „corupt de sus pînă jos"[135]. Fără îndoială că amărăciunea lui Ben Bella era sporită de faptul că petrecuse cea mai mare parte a acestor ani întemnițat de tovarășii lui de revoluție. Dar judecata sa e în esență adevărată. Și din nefericire noua Algerie nu și-a ținut crimele pentru ea. A devenit și a rămas mulți ani principalul fief al teroriștilor internaționali de toate felurile. Fusese sădită în Africa o mare corupție morală. Ea a stabilit un model al crimei publice și al dezordinii care avea să fie inițiat pe toată întinderea acestui mare și tragic continent care își era acum propriul stăpîn.

15

Regatele lui Caliban

În martie 1959 Evelyn Waugh, aflat în vizită în Africa de Est, îi scria soției sale: „Am petrecut o zi cu populația masai. [...] S-au distrat de minune în timpul revoltei Mau Mau. Au fost înrolați și li s-a spus să aducă toate armele populației kikuyu. S-au întors plini de mîndrie, cu coșuri întregi de membre tăiate."[1] Waugh oferise o sinistră prefigurare imaginară a Africii independente în romanele sale antebelice *Black Mischief* și *Scoop*. Acum anarhistul din el adulmeca fericit cum ficțiunea devenea realitate: confuzia de țeluri și limbi, dezintegrarea ordinii efemere, întoarcerea la haos.

Am văzut în Capitolul 4 că o generalizare reală a colonialismului este imposibilă. Același lucru este adevărat și pentru procesul de decolonizare. Tot ce se poate spune cu acuratețe este că a avut loc. Restul e propagandă; raționalizare *ex post facto*. Colonialismul a fost prezentat ca o conspirație de state capitaliste; decolonizarea — ca o conspirație dusă mai departe, în care a devenit mai prudentă din punct de vedere economic trecerea la „neocolonialism". Dar dacă a fost o conspirație, de ce conspiratorii nu s-au întîlnit și nu au schimbat niciodată planuri și idei? Adevărul este că de fapt colonialismul s-a născut într-o rivalitate intensă și așa a și murit. Puterile coloniale nu conspirau împotriva indigenilor. Ele conspirau una împotriva alteia. Fiecare putere colonială le ura pe toate celelalte, le disprețuia metodele, se bucura de ghinioanele lor și le agrava cu plăcere ori de cîte ori le convenea. Nu cooperau nici măcar atunci cînd interesul personal cerea imperativ acest lucru. În august 1941, în ajunul atacului japonezilor, s-a descoperit că, deși Marea Britanie și Olanda erau aliate în război de paisprezece luni, nu se făcuse absolut nimic pentru a coordona planurile de apărare a imperiilor lor din Asia de Sud-Est.[2] În timpul întregului proces de decolonizare 1945–1975, puterile coloniale nu s-au întrunit niciodată pentru a decide cum aveau să facă asta, și nici nu par să fi existat măcar eforturi neoficiale de coordonare. Istoricul în căutare de dovezi pentru vreun astfel de contact nu găsește altceva decît un mare gol.

Unul din motivele pentru care nu a existat nici un fel de aliniere a politicii de decolonizare a fost că nici una dintre cele două mari puteri coloniale, Marea Britanie și Franța, nu aveau de fapt așa ceva. Amîndouă făceau caz de logică. În realitate, totul era la întîmplare. Cînd de Gaulle a stabilit în

1940 ce însemna Franța Liberă, teritoriile arabe și indo-chineze ale Franței au rămas alături de guvernul de la Vichy; numai Africa neagră i s-a alăturat. Ca rezultat, la Conferința de la Brazzaville din ianuarie 1944, el i-a deschis acesteia calea libertății. Dar persoanele oficiale care participau din partea puterilor coloniale au dat o interpretare diferită: „Formarea de guverne independente în colonii, oricît de îndepărtate, nu poate fi luată în considerare", au ripostat ei. „Noi vedem imperiul în sensul roman, și nu anglo-saxon al termenului."[3] Guvernul postbelic al lui de Gaulle a abolit munca forțată și urîtul cod penal pentru băștinași; dar o revoltă în Madagascar în 1947 a fost înăbușită cu o uluitoare ferocitate, 80 000 de indigeni fiind uciși.[4] În 1957, François Mitterrand declara: „Fără Africa, Franța nu va mai avea nici o istorie în secolul al XXI-lea." Pînă la dezastrul din Algeria, politica franceză a fost un labirint de contradicții: paternalism demodat în junglă și printre tufișuri, cu coloniști instigatori și naționaliști negri cu educație aleasă șezînd umăr la umăr în Adunarea de la Paris. Uneori cîte un deputat „african" trecea dintr-o circumscripție „albă" într-una „neagră", cum a făcut subsecretarul colonial dr Aujoulat, în 1951, schimbîndu-și politica din mers și candidînd sub lozinca „Fața lui o fi albă, dar inima-i e tot atît de neagră ca a unui negru"[5].

Cînd a revenit la putere în mai 1958 și a analizat starea precară a celei de-a Patra Republici și dezastrul din Algeria, de Gaulle a hotărît pe loc să-i elibereze pe africanii negri francezi. În referendumul din 18 septembrie, li s-a oferit șansa să voteze „Da" (interdependență) sau „Nu" (separare). Toate în afară de Guineea și Madagascar au votat „Da"; dar accasta însemna independență sub un alt nume. De Gaulle voia să păstreze totuși un fel de uniune. La 12 decembrie 1959, la o întîlnire la St Louis a șefilor de stat africani francezi, el le-a spus: „După cum i-au spus pelerinii spre Emmaus călătorului: «Rămîi cu noi: căci se lasă seara, și ziua e pe sfîrșite.»"[6] Dar ei au ales „asociere", însemnînd ajutor și sprijin militar, și nu „comunitate". Unii dintre acești lideri africani, precum Houphouët-Boigny (Coasta de Fildeș), Philibert Tsiranana (Republica Malgașă), Léopold Senghor (Senegal), Hamani Diori (Nigeria), Ahmadou Ahidjo (Camerun), Leon M'Ba (Gabon), François Tombalbaye (Ciad) și Mokhtar Ould Daddah (Mauritania), au legat relații personale cu carismaticul general: ei „au devenit prietenii mei intimi", după cum spunea el.[7] Dar a fost ceva trecător: a mers fiecare pe drumul său. Toate aceste teritorii, cu excepția Coastei de Fildeș, erau foarte sărace. Unele erau mai „pregătite" pentru independență decît altele; unele nu erau deloc. Este însă imposibil să discernem în procesul prin care și-au căpătat-o alte principii decît hotărîrea Franței de a scăpa de ele.

Teoretic Imperiul Britanic, acum Commonwealth, mersese întotdeauna pe o supoziție complet diferită: că toate teritoriile trebuiau să fie pregătite pentru independență și să li se acorde atunci cînd erau gata. Cartea Albă britanică din iunie 1948 spunea: „Scopul central al politicii coloniale britanice este călăuzirea teritoriilor coloniale spre o autoguvernare responsabilă

în cadrul Commonwealth-ului în condiții care asigură popoarelor în cauză atît un nivel de viață decent, cît și eliberarea de orice fel de opresiune."[8] Dar ambele condiții erau invariabil abandonate cu prima ocazie. Pînă la mijlocul anilor '50 ritmul a fost prea încet; din 1960 a fost prea rapid. În nici unul dintre cazuri nu a reflectat pregătirea și nevoile reale ale teritoriilor în cauză, ci mai degrabă presiunile asupra guvernului britanic și voința, sau lipsa de voință, a acestuia de a le rezista. Forțele create de mișcarea Bandung erau factorul decisiv. După ce Franța a hotărît să dea bir cu fugiții în 1958, Marea Britanie a urmat-o un an mai tîrziu, cînd Harold Macmillan s-a simțit liber să urmeze exemplul lui de Gaulle. După cum spunea Sir Michael Blundell, cel mai abil dintre liderii coloniștilor din Kenya, „o schimbare spectaculoasă urma să aibă loc în politica guvernului britanic după alegerile din octombrie 1959 [...] s-a luat decizia retragerii din Africa pe cît de curînd o permitea decența"[9]. Dar chiar și această schimbare, deși argumentată în discursul despre „Vîntul schimbării" de la Cape Town la 3 februarie 1960, era mai degrabă o serie de clătinări violente decît o cotitură lină. Agentul lui Macmillan, secretarul pentru Colonii Iain Macleod, a recunoscut mai tîrziu că nu a fost o „decizie răsunătoare", ci mai degrabă „o medie a mai multor decizii deliberate"[10].

Cînd folosea termenul „deliberat", Macleod se referă la faptul că formalitățile negocierilor au fost păstrate, sfîrșind într-o grandioasă orgie de creare de Constituții, de obicei la Lancaster House în Londra. Ceea ce nu a lipsit decolonizării au fost Constituțiile pe hîrtie. Este ironic că Marea Britanie, care nu avusese niciodată una, a creat (după calculele mele) peste 500 pentru teritoriile sale coloniale în anii 1920–1975, din care cele mai multe au durat numai cîțiva ani, unele cîteva luni, iar altele n-au fost aplicate deloc; nici una nu a supraviețuit pînă în anii '80. Imperiile europene au început în paternalism și într-o negare a spiritului politicii. Ele au sfîrșit în extrema cealaltă, în hiperdemocratizare și elefantiazis politic. Epoca de argint a imperiului a fost complet dominată de conferințe nesfîrșite și creări de Constituții. Astfel, cele două Rhodesii și Nyasaland s-au ciorovăit vreme de treizeci de ani pe tema constituirii sau nu a unei federații. Au fost Comisia Hilton–Young din 1927–1929, Comisia Bledisloe din 1948–1949, Constituția Coloniștilor din 1936 (neaplicată niciodată), două conferințe în 1951 (boicotate de africani) și o a treia în 1953. Aceasta a creat Constituția „finală", care era prea complexă pentru a fi înțeleasă de majoritatea alegătorilor și era deja depășită cînd a fost pusă în practică.

Cu liste electorale ce depindeau de un amestec bizar de criterii de proprietate, venituri, rezidență și studii, și cu circumscripții electorale și candidaturi „echilibrate" pînă deveneau de neînțeles, oamenii nu știau întotdeauna dacă aveau dreptul să voteze sau unde și cum anume trebuiau să facă acest lucru. Existau adesea mai multe straturi de guvernare și o multitudine de partide în fiecare. Astfel, destinul unei țări putea fi hotărît de o mînă de

oameni sau pur și simplu la nimereală. În alegerile din 1962 care au dus la îndelungata criză a Rhodesiei și la zeci de mii de morți, numai 12 000 de africani din 65 000 au votat; doar 500 de voturi africane în plus i-ar fi adus la putere pe moderați și întreaga istorie a țării în următorii douăzeci de ani ar fi fost diferită.[11] Majoritatea africanilor, și destul de mulți albi, nu știau ce fac.

Dificultățile constituționale au proliferat chiar și acolo unde nu existau probleme rasiale fundamentale. Astfel, „Reforma" din 1955 a Tanzaniei a produs una dintre cele mai complicate Constituții create vreodată pentru un teritoriu colonial, în principal pentru a-i exclude pe naționaliștii mai turbulenți. Noi schimbări în 1957–1958 au mai adăugat niște subtilități, inclusiv o prevedere electorală tripartită conform căreia fiecare alegător de pe listă trebuia să voteze pentru cîte o persoană din fiecare rasă (africană, europeană, asiatică), altfel votul fiind invalidat. A apărut un nou tip de birocrație, expertă în constituții multirasiale „echilibrate", a invadat Secretariatul ONU și astfel a devenit internațională. Din 1956, sub presiunea ONU, belgienii din Ruanda-Urundi au construit una dintre Constituțiile cele mai rococo create vreodată de om, cu liste electorale multiple pentru Consiliul Subșefilor, Consiliul Șefilor, Consiliile Teritoriale, viceguvernatorul general: un sistem cu cinci straturi. Iată una dintre cele mai primitive țări din lume, cu o structură politică mai elaborată decît aceea a Statelor Unite.[12]

Coloniile fuseseră cîndva subguvernate. Acum, erau supraguvernate. Unul din motive era că „independența" însemna suveranitate totală, cu tot ce implica un astfel de statut. Gambia, cu o populație de 300 000 de oameni, care consta de fapt dintr-un singur oraș, Bathurst, și împrejurimile acestuia, înconjurată din trei părți de Senegal, a devenit un stat în toată puterea cuvîntului, împovărat cu un întreg aparat de guvernare, care l-a dus în cele din urmă la faliment în 1981. Alternativa era adunarea laolaltă a acestor mici frînturi separate ale colonialismului în federații. Dar acestea rareori funcționau multă vreme, dacă funcționau. Ele implicau, de asemenea, mai multe straturi de guvernare, adesea cu două camere legislative fiecare și cu măsuri de siguranță elaborate pentru a calma resentimentele și temerile reciproce ale teritoriilor aflate în etape diferite de dezvoltare și cu amestecuri rasiale diferite. Astfel, Indiile de Vest britanice erau supraadministrate, din motive istorice, chiar și cînd încă mai erau colonii ale Coroanei. Independența a mai adăugat un strat, federalizarea un al treilea, așa încît atît cît a durat ea — în general prea mult —, aceste insule, majoritatea sărace și înapoiate, au avut probabil mai mulți legislatori pe cap de locuitor decît orice altă comunitate din istorie.

Fostele colonii au devenit astfel prada supremă a marelui flagel uman al secolului XX: politicianul de profesie. De fapt, dacă decolonizarea a avut un principiu etic, acesta a fost că formele politice erau standardul de valoare ultim, singurul criteriu valabil al suveranității. Principiul fusese schițat

în India. Raportul Montagu din 1918, care l-a prezentat, observa condescendent: „Dacă vorbim despre «opinie publică indiană» ar trebui să se înțeleagă că ne referim la majoritatea celor care au avut sau sînt capabili să aibă o opinie asupra chestiunii de care ne ocupăm."[13] Dar orice adult, chiar și un analfabet dintr-un sat îndepărtat, este capabil să aibă o opinie despre viitorul societății căreia îi aparține. Ceea ce spunea de fapt Raportul, și aceasta a rămas judecata convențională pînă la sfîrșitul tragic și sălbatic al procesului de decolonizare, era că, în negocierea independenței, singurul tip de discurs valid era al acelora care își cîștigaseră existența făcînd politică: că dacă o opinie nu putea fi exprimată în cadrul vocabularului și termenilor de referință presupuși de acel tip de discurs, ea nu era o opinie, și prin urmare putea fi ignorată sau, dacă era necesar, călcată în picioare.

De aceea presupunerile pe care se baza decolonizarea, și încă și mai mult harababura constituțională care o însoțea, au tins să mărească golul între o națiune „reală" și una „politică", și să o definească pe cea din urmă în cel mai îngust, cel mai sectar sens cu putință. Beneficiarii decolonizării au fost, așadar, manipulatorii de voturi. În asta a constat esența unei mari înșelătorii. Politicienii de profesie văd *res publica* în termeni de voturi, oamenii obișnuiți în termenii justiției. Pentru națiunea „reală", democrația contează mai puțin decît domnia legii: prima e forma, cea de-a doua substanța. Cînd popoarele excoloniale și-au căpătat independența, ele au crezut că primeau dreptatea: tot ce au primit a fost dreptul de a alege politicieni. Bineînțeles, colonialismul nu putea produce egalitate politică; ceea ce putea, și pe cît posibil a făcut, era să asigure egalitatea în fața legii. Dar procesul de transfer, făcînd din vot unitatea de măsură a progresului, a lăsat legea să-și poarte singură de grijă, așa încît pe termen lung majoritatea africanilor nu s-au ales cu nimic.

Acest lucru ne ajută să explicăm de ce acelor teritorii în care procesul de transfer a fost mai lung și mai elaborat nu le-a mers mai bine, de regulă, decît acelora în care a fost grăbit. Exemplul cel mai evident și poate cel mai jalnic a fost Coasta de Aur. În perioada de după 1945 era cel mai bogat stat negru din Africa. Era considerat în general cel mai promițător. Nu avea probleme rasiale. A fost primul care și-a cîștigat independența. Drumul spre libertate a fost lung. Avusese un consiliu legislativ din 1850, un membru negru (nominalizat) încă din 1888; în 1916 ajunseseră să fie șase. Alegerile complete pentru conducerea locală au venit în 1925. În 1946 Consiliul Legislativ a obținut o majoritate africană. 1948: comisia de anchetă constituțională. 1949: un comitet cu majoritate africană care să creeze noua Constituție. 1951: alegeri conform noii Constituții. 1952: Kwame Nkrumah prim-ministru. 1954: „Constituția independentă" finală. 1956: noi alegeri. 1957: independența totală. Acesta era progresul încet, sigur, după carte, spre autoguvernare; iar Nkrumah era considerat omul de stat african model, și noua sa țară, Ghana, prototipul autoguvernării africane. Tînăr, chipeș, cu un discurs perfect, era o figură remarcabilă la Bandung.

Au existat însă semne prevestitoare chiar înainte de independenţă. Drumul Ghanei spre independenţă fusese opera avocatului J.B. Danquah, care îl angajase pe Nkrumah ca organizator de partid cu normă întreagă. Nkrumah a fost astfel de la bun început un politician de profesie şi nimic mai mult. El a atacat organizaţia de partid, a transformat-o într-o mişcare de masă al cărei pivot era propria-i personalitate şi i-a convins pe britanici că el era cel mai bun sau cel mai la îndemînă om pe care să-l sprijine în jocurile politice care au dus la independenţă. Ei i-au uşurat strădania. Ordonanţele guvernului local din 1951 şi 1953, prin crearea de consilii politice, care au căzut imediat în mîinile Partidului Popular al Convenţiei condus de Nkrumah, au dizolvat puterea şefilor de trib, autorităţile tradiţionale. Astfel, Ghana a fost un stat monopartid embrionar încă înainte de transferul guvernării. O dată ajuns la putere, Nkrumah a folosit procedee britanice, cum ar fi „anchetele judiciare", şi consilieri politici şi juridici britanici de stînga, ca să distrugă toate celelalte centre de influenţă, precum şi restricţiile constituţionale aplicate asupra guvernării sale personale şi să scoată opoziţia în afara legii. După ce a concentrat puterea în jurul partidului şi al lui însuşi, a distrus domnia legii. Momentul decisiv a fost în decembrie 1963. Pe 9, trei lideri ai opoziţiei (foşti colegi ai lui Nkrumah) acuzaţi de trădare au fost achitaţi de trei judecători într-un tribunal special. O judecată chibzuită de cinci ore, un model de raţionament judiciar englez, a fost citită de preşedintele Înaltei Curţi de Justiţie, Sir Arku Korsah. El fusese avocat în Middle Temple vreme de patruzeci şi patru de ani, judecător din 1945, preşedinte al Înaltei Curţi din 1956. Era un simbol al celui mai important principiu de guvernare: că într-o comunitate civilizată, toţi oamenii şi toate instituţiile, inclusiv, şi de fapt mai presus de orice, statul, sînt egali în faţa legii şi supuşi ei. El era, într-un sens autentic, produsul unui mileniu de evoluţie constituţională britanică. La 11 decembrie Nkrumah l-a destituit. Cei trei au fost judecaţi din nou şi condamnaţi. Doi ani mai tîrziu, bătrînul Danquah a murit în închisoare, unde era ţinut fără să fi fost judecat.[14]

Distrugerea domniei legii a fost însoţită de distrugerea morală a lui Nkrumah şi de distrugerea economică a ţării. Cele trei procese au fost strîns legate. În atmosfera efervescentă a Bandungului, în 1955, Nkrumah a tras două concluzii fatale. Prima era că toate problemele economice pot fi rezolvate prin mijloace politice. Coloniile şi fostele colonii erau sărace şi înapoiate nu din motive fizice şi umane intrinseci, ci din cauza realităţii politice a colonizării. Tocmai apărea teoria, căreia Bandungul i-a dat un impuls uriaş, că de fapt colonialismul nu numai că ţinea pe loc progresul economic, dar chiar supunea colonia unui proces deliberat de „subdezvoltare".[15] Ceea ce era făcut de politică putea fi desfăcut de politică. „Subdezvoltarea" putea fi inversată prin programe de investiţii pe scară largă, motivate politic. Prosperitatea continentală putea fi promovată prin procesul politic. Nkrumah a predicat această doctrină la Congresele panafricane pe care le-a inaugurat la Accra în 1958.

El a rezumat-o la Addis Abeba în mai 1963: „Unitatea africană este mai presus de orice un imperiu politic care nu poate fi cîştigat decît prin mijloace politice. Evoluţia socială şi economică a Africii nu va avea loc decît în acest imperiu politic, şi nu invers." El cerea, aşadar, crearea unui Guvern de Uniune al Statelor Africane, o Piaţă Comună, o Monedă panafricană, o Zonă Monetară Africană, o Bancă Centrală, un sistem de comunicaţii continental şi o politică externă comună. „Vom începe astfel marşul triumfător al Imperiului personalităţii africane."[16] Nkrumah nu doar a predicat aceste fantezii; el a încercat să le practice în Ghana. Teritoriul fusese unul dintre succesele colonialismului. Printr-o gospodărire sîrguincioasă, nivelul ei de prosperitate modest ar fi putut fi consolidat şi chiar ridicat. Politizînd economia, Nkrumah a eliminat rapid surplusul balanţei de plăţi a Ghanei; pînă la mijlocul anilor '60 ea acumulase un munte de datorii externe şi o rată de credit internaţional extrem de scăzută.

Cea de-a doua concluzie greşită sau boală pe care Nkrumah (şi alţii) au contractat-o la Bandung, care funcţiona ca o societate de admiraţie reciprocă, era ideea că ieşirea noilor naţiuni din procesul malign de „subdezvoltare" necesita ca ele să fie conduse de personalităţi carismatice. Această idee era implicată în leninism, care învestise elitele de avangardă (şi spiritul lor călăuzitor) cu o cunoaştere cvasisacră a procesului istoric. Ea era, de asemenea, implicită în ghandism, care acorda un rol politic determinant „omului sfînt" autoales şi a avut o influenţă esenţială asupra generaţiei Bandung. Nehru, Sukarno, U Nu şi apoi Nasser şi Nkrumah — şi mulţi alţii — nu erau doar lideri politici: ei erau şi lideri spirituali, în sensul că ţara întruchipa nevoile spirituale ale unui popor, iar „eliberatorii" întruchipau ţara.

La scurtă vreme după întoarcerea de la Bandung Nkrumah a început să permită adepţilor săi să-l numească *Osagyefo*, „Mîntuitorul". Corupţia s-a instalat rapid; şi-a făcut apariţia o formă de stalinism degenerat. În 1960 o biografie autorizată menţiona: „El este părintele nostru, profesorul nostru, fratele nostru, prietenul nostru, ba chiar viaţa noastră, căci fără el neîndoielnic că am fi existat, dar nu am fi trăit. [...] Ceea ce îi datorăm este mai important chiar şi decît aerul pe care îl respirăm, căci el ne-a făcut, tot aşa cum el a făcut Ghana."[17] Mîntuitorul a început să creadă el însuşi în aceste aiureli. „Toţi africanii ştiu", spunea el în 1961, „că eu reprezint Africa şi vorbesc în numele ei. Prin urmare nici un african nu poate avea o opinie diferită de a mea."[18] Pe acest fundal Nkrumah a zdrobit opoziţia şi a înlăturat domnia legii. Carisma a ţinut o vreme, mai ales la conferinţele internaţionale. Dar şi aici, pe măsură ce anii '60 înaintau, au apărut figuri mai noi, mai moderne, mai în pas cu vremurile şi au devenit stele călăuzitoare. Nkrumah şi-a pierdut strălucirea. În ţară, însuşi faptul că-şi arogase puteri cvasidivine l-a făcut vulnerabil atunci cînd scăderea mai întîi treptată, apoi rapidă a nivelului de trai a demonstrat că vraja nu funcţiona. Dar la mijlocul anilor '60 nu mai rămăsese nici un mijloc constituţional pentru a-l înlătura pe Mîntuitor.

A fost răsturnat printr-o lovitură militară în februarie 1966 și a murit în exil în 1972.

Căderea primului stat, un stat model, al Africii negre sub guvernare militară a fost o lovitură neliniștitoare, mai ales că marele vecin al acestuia, Nigeria, alunecase și el din constituționalism în militarism în luna precedentă. Populația Nigeriei făcea din ea de departe cel mai important dintre statele africane și, în anii '60, evoluția petrolului a făcut-o cea mai sigură din punct de vedere economic. Și ea ieșise dintr-un lung proces de pregătire pentru autoguvernare, începînd cu primii africani aleși în 1922–1923. Era capodopera sistemului „mandatului dual" creat de Lordul Lugard, cel mai conștiincios și mai nobil exercițiu de administrare colonială gîndit vreodată. Tensiunile internaționale dintre triburile dominante, Hausa și Fulani în nord, Ibo în est și Yoruba în vest, precedau cu mult suveranitatea britanică. În ciuda celor mai elaborate eforturi de a se crea un sistem federal simplu, ei i-au supraviețuit. Istoria Nigeriei ilustrează, într-adevăr, impactul în esență superficial și efemer al colonialismului. Un impact mult mai mare l-a avut de fapt apariția naționalismului, în forma sa afro-asiatică, cu accentul său pe „drepturile" fiecărei comunități etnice. Dacă toate acestea ar fi fost acordate, Nigeria ar fi trebuit să fie o federație de vreo 200 de state.[19] Afirmarea „drepturilor" pînă la fracționare făcea Nigeria nefuncțională prin procesele normale de dezbatere democratică și compromis. A fost la un pas de dezmembrare în 1964, la numai patru ani după cîștigarea independenței, și aceasta s-a produs în 1966; iar guvernarea militară a dus la rîndul ei la secesiunea estului, care s-a autodenumit „Biafra", la 30 mai 1967, după care au urmat doi ani de război civil și imense pierderi de vieți omenești.

Acest conflict tragic a divizat Africa. Numai Tanzania, Zambia, Gabon și Coasta de Fildeș au sprijinit Biafra. Celelalte state africane au sprijinit regimul militar nigerian, cele mai multe dintre ele pentru că se temeau de secesiuni asemănătoare despre care calculau că vor fi în avantajul „imperialiștilor". Dar dacă balcanizarea era un scop imperialist, de ce se străduiseră atît de tare puterile colonialiste să creeze state unitare sau, cînd asta nu se putea, federații viabile; și de ce toate puterile colonialiste au sprijinit Nigeria împotriva secesioniștilor, motivul principal pentru care Biafra a fost zdrobită? Aceste întrebări nu aveau răspuns. Filozofia politică a naționalismului african se baza pe o teorie a colonialismului nu numai falsă, ci și fundamental și sistematic înșelătoare. Era inevitabil să ducă la deziluzie, frustrare și război.

Din păcate, în anii de răscruce 1959–1960, cînd puterile coloniale au început să se retragă din Africa într-un ritm din ce în ce mai rapid, această falsă teorie a devenit înțelepciunea supremă pentru ONU, sub impactul generației Bandung și, mai ales, al lui Dag Hammarskjöld. Momentul critic a fost cînd Belgia a fost convinsă împotriva intenției ei să se retragă din Congo, la 30 iunie 1960. Belgia condusese această regiune întinsă și valoroasă, deși

primitivă, cu un paternalism politic excesiv dar, începînd din 1920, cu un succes economic crescînd. Profiturile din investiţiile în industria grea au început să apară în anii '50. Indicele producţiei industriale a crescut, în 1948–1958, de la 118 la 350, productivitatea crescînd de două ori şi jumătate în aceşti ani. Contrazicînd direct toate teoriile de tip leninist despre imperialism, producţia industrială creştea cu o rată anuală de 14,3% în anii '50, slăbind treptat doar în faţa perspectivei independenţei.[20] Ca rezultat, în momentul cînd şi-a căpătat independenţa, Congo avea, de exemplu, un număr mai mare de paturi de spital, 560 la 100 000 de locuitori, decît orice altă ţară africană (mai mare chiar şi decît al Belgiei, de fapt), şi cea mai ridicată rată de alfabetizare, 42% (în coloniile britanice aceste rate variau de la 30% în Uganda pînă la 15% în Tanganica şi Nigeria; în Franţa ele erau în jur de 10%).[21] Efortul educaţional al Belgiei se concentra însă în mod copleşitor în sectorul primar: nu exista nici un doctor, inginer sau manager congolez, şi mai ales nu exista nici un ofiţer african între cei 25 000 de oameni din *Force Publique*.

Ceea ce produsese cu repeziciune sistemul, în ultimii săi ani frenetici în care abdicarea se apropia, a fost o grămadă de politicieni de profesie, toţi mascînd profunde afiliaţii tribale sub o aparenţă de ideologie în stil european. Cei trei mai importanţi, preşedintele Joseph Kasavubu, primul-ministru Patrice Lumumba şi Moise Chombe, premierul Katangăi, cea mai bogată provincie, erau înverşunaţi rivali tribali şi populişti.[22] Toţi trei erau personalităţi nestatornice, dar Lumumba era de departe cel mai instabil. Fusese funcţionar de poştă şi muncitor într-o fabrică de bere şi devenise agitator politic cu normă întreagă, iar acum ministru al Apărării şi totodată şef al guvernului. Moştenirea belgiană era destul de fragilă, dar ar fi putut dura cîţiva ani. Lumumba însă a ales ceremoniile consacrate independenţei pentru a lansa un atac demagogic împotriva guvernării albilor; cinci zile mai tîrziu, la 5 iulie, garnizoana din Leopoldville, capitala, s-a răsculat şi şi-a izgonit ofiţerii albi, apoi a trecut la jefuit, violat şi omorît europeni şi africani deopotrivă. Belgienii au aşteptat cinci zile, în care teroarea s-a extins şi s-a intensificat şi în care Hammarskjöld, la sediul ONU din New York, nu a făcut nimic, deşi personalul său ONU din Congo era izgonit din camerele de hotel sub ameninţarea armelor de către răsculaţii înfierbîntaţi. Abia la 10 iulie belgienii şi-au trimis soldaţii să restabilească ordinea. Imediat Hammarskjöld a prins ocazia, s-a întors supărat şi hotărît împotriva belgienilor, şi la 13 iulie, în faţa Consiliului de Securitate, le-a denunţat trupele ca pe o ameninţare la adresa păcii şi ordinii.[23] Secretarul general căuta de mult o ocazie de a extinde rolul ONU şi a se îndrepta spre o guvernare mondială pe fondul unei izbucniri de emoţii în Lumea a Treia. După cum spunea despre el marele om de stat belgian Paul-Henri Spaak: *„Il a vecu l'anticolonialisme exacerbé et triomphant. Il y participait par devoir, mais*

aussi, j'en suis sûre, par conviction"[24]*. El credea că ONU avea să fie catalizatorul noii Africi. Relațiile Franței cu Africa, i-a spus el lui André Malraux, erau ca un martini bun: „O fi Franța ginul, dar în mod sigur ONU era angostura" (ceea ce arăta că era la fel de confuz în privința martiniurilor cum era și în privința Africii). În problemele Afro-Asiei, spunea el, „numai ONU, din care fac parte și ele, poate rupe vraja colonială și plasa chestiunea în afara orbitei Războiului Rece"[25]. Dacă Hammarskjöld nu ar fi făcut nimic și ar fi permis Belgiei să restabilească ordinea, criza ar fi putut fi rezolvată repede, cu minimum de vărsare de sînge. Chombe, ca să scoată industria minieră a Katangăi din haos, declarase provincia independentă la 11 iulie. Și această problemă ar fi putut fi rezolvată prin negocieri. În loc de asta, secretarul general s-a apucat imediat să creeze și să desfășoare o armată ONU, luată nu de la puterile din Consiliul de Securitate (după cum stipula clar carta ONU), ci de la statele „nealiniate" din care Hammarskjöld își recruta adepții. Mai mult, el a căutat să folosească aceste forțe expediționare nu numai pentru a restabili ordinea, ceea ce belgienii erau mult mai capabili să facă, ci pentru a realipi Katanga la Congo prin violență. Se vedea pe el însuși ca un creator de regi, și pe Lumumba ca rege. Nici nu e greu de înțeles de ce îl sprijinea pe Lumumba, care se pare că avea puțini adepți, și aceia pur tribali, printre congolezi, dar a cărui retorică era foarte atrăgătoare pentru intelectualii panafricani și pentru liderii afro-asiatici al căror sprijin îl căuta secretarul general.

În această încercare disperată, Hammarskjöld a acordat prea puțină importanță vieților omenești, de albi sau de negri, pe care le risca. Rece, detașat, devorat de o ambiție uriașă sub masca unui ideal, el gîndea în termeni de abstracție politică, nu de ființe omenești. El a formulat ceea ce a devenit un standard dublu caracteristic pentru ONU: că în timp ce uciderea africanilor de către albi (ca la Sharpeville, în Africa de Sud, la 21 martie 1960) era o problemă internațională și o amenințare la adresa păcii, uciderea africanilor de către africani (sau a albilor de către africani, sau a asiaticilor de către africani) era o problemă pur internă, în afara sferei ONU. Astfel, ONU s-a identificat cu o formă de rasism inversat, care avea să coste un număr incalculabil de vieți africane în următoarele două decenii. Chiar și în vremea lui Hammarskjöld tributul a fost greu. Armata ONU a devenit o sursă de instabilitate și mai mare, în loc să fie invers. Protejatul lui, Lumumba, a încercat să-și întemeieze un stat secesionist propriu, a căzut în mîinile armatei congoleze, acum controlată de un fost ofițer de rezervă, „generalul" Mobutu, a fost predat katanghezilor și omorît, la 17–18 ianuarie 1961. Apusul acestui ticălos, responsabil pentru moartea a mii de oameni, a fost descris de Hammarskjöld ca o „crimă revoltătoare împotriva principiilor pe care le reprezintă

* „El a trăit anticolonialismul exacerbat și triumfător. A participat la el din datorie dar și, sînt sigur de asta, din convingere." (În limba franceză în original — *n.t.*)

Organizația"[26]. De fapt, nu a fost altceva decît un incident neînsemnat într-o lungă luptă pentru putere. Secretarul general și-a pierdut detașarea emoțională și a devenit obsedat de nevoia de a răzbuna moartea regelui pe care nu reușise să-l facă, folosindu-și trupele ONU pentru a-i goni pe albi din Katanga și a schimba regimul acesteia, primul exemplu de ceea ce am putea numi imperialism prin birocrație internațională. Dar el a făcut greșeala să părăsească lumea imaginară a birourilor sale de la ONU și să coboare în lumea reală a bazinului Congo. L-a costat viața, căci avionul său s-a lovit de un copac lîngă Ndola, în septembrie 1961.

Hammarskjöld, ca mulți alți outsideri, a presupus că cineva poate reacționa la niște principii și situații politice de tip occidental și discerne în ceea ce nu era, de fapt, altceva decît un cazan clocotitor de politici tribale și personale. Toți politicienii congolezi și-au schimbat pozițiile după cum le-au dictat întîmplarea și autoconservarea. Era absurd ca politica ONU să fie legată de unul dintre ei. Algerienii și alți băgăcioși afro-asiatici au făcut aceeași greșeală. Ben Bella (care curînd avea să alunece el însuși în uitare) l-a desființat pe Chombe numindu-l „un muzeu ambulant de imperialism"[28]. De fapt el s-a dovedit a fi un prim-ministru popular cînd Kasavubu, schimbîndu-și complet toate concepțiile anterioare, l-a numit. Dar nu pentru multă vreme. Mulțimea congoleză era tot atît de schimbătoare ca mulțimea romană a lui Shakespeare (sau o mulțime din Cairo regizată de Nasser). Acum strigătul era: „Trăiască Chombe, arabi, plecați acasă!" în clipa următoare era: „Jos Chombe, arabi, trimiteți-l acasă!" (Fusese de atunci condamnat la moarte pentru trădare.)[29] Momentul de cotitură a fost decembrie 1965 cînd, după cum era probabil inevitabil, Mobutu a pus capăt epocii politice printr-o lovitură militară. El a continuat apoi, la următoarele sărbători ale Independenței, să-l salute pe omul pentru a cărui asasinare era responsabil: „Glorie și onoare pentru un ilustru cetățean al Congoului, un mare african, primul martir al independenței noastre — Patrice Emery Lumumba, care a fost victima complotului colonialist!" Începînd de atunci, Mobutu, acum președinte, a guvernat cu sprijinul intereselor occidentale, spre îmbogățirea a multe sute de prieteni, suporteri și rude, și nu în ultimul rînd a lui însuși: la începutul anilor '80 era considerat miliardar, poate cel mai bogat om din lume, mai bogat decît regele Leopold al Belgiei, căruia țara îi aparținuse cîndva.[30]

Anii de răscruce 1959–1960, culminînd cu lunga criză congoleză, la care ONU a contribuit în mod atît de dezastruos, au distrus probabil orice șansă, oricît de îndepărtată, ca vreodată constituționalismul să devină o normă în noile state africane. Prea multe speranțe se investiseră în noua clasă a politicienilor de profesie. Ei nu s-au putut ridica la înălțimea așteptărilor. S-au frînt, sau au fost frînți, sub tensiune. Militarii au preluat puterea. Același lucru se întîmplase și în primul continent „eliberat", America Latină, în primele decenii ale secolului al XIX-lea: generația lui Bolivar, *El Liberador*, a fost urmată de prima generație de *caudillos*. Fenomenul s-a repetat în lumea

arabă, unde militarii, în frunte cu colonelul Nasser și colegii lui, au început să preia puterea din 1952. În Africa neagră, prima lovitură militară reușită a avut loc în Togo în ianuarie 1963, cînd a fost asasinat Sylvanus Olympio. Șase luni mai tîrziu a fost înlăturat Fulbert Youlou în Brazzaville. La două luni după aceea Hubert Maga a fost răsturnat în Cotonou. Au avut loc revolte în Kenya, Uganda și Tanzania în ianuarie 1964, urmate o lună mai tîrziu de înlăturarea lui Leon M'Ba în Gabon (restabilit de trupele paramilitare ale lui de Gaulle). Au urmat lovitura lui Mobutu în Zair, în noiembrie 1965, însoțită de două în Dahomey într-o succesiune rapidă, apoi loviturile de stat în Republica Central-Africană și în Volta Superioară în ianuarie următor și în Ghana în februarie. Prima lovitură, cea din Togo, a atras o publicitate internațională uriașă; cînd s-a repetat, exact cinci ani mai tîrziu, nimeni din afara țării nu a mai băgat-o în seamă. Pînă în acel moment (ianuarie 1968) Africa neagră trecuse peste șaizeci și patru de lovituri militare, tentative de lovituri militare și revolte.[31] Pînă la sfîrșitul anilor '60, deceniul independenței, Dahomey avusese deja parte de șase *coups*, Nigeria și Sierra Leone de cîte trei fiecare, iar Ghana, Congo-Brazzaville, Togo, Volta Superioară și Zair de cîte două fiecare; multe altele au avut cîte una. În anii '70 puciul militar a devenit de fapt principalul mijloc de schimbare a direcției politice sau a personalului elitelor în toată Africa neagră; și deja pînă în 1975 douăzeci din cele patruzeci și unu de state erau guvernate de junte militare sau militaro-civile.[32]

Chiar și atunci cînd puterea militară nu a devenit arbitrul politicii, democrația parlamentară în sens occidental, inclusiv dreptul esențial de a îndepărta un guvern prin proces electoral, a dispărut în cîțiva ani de independență, fiind înlocuită de sisteme monopartide leniniste. În foarte puține cazuri, Kenya fiind exemplul cel mai remarcabil, conducerea practic monopartinică a fost însoțită de supraviețuirea economiei de piață liberă și de domnia legii, măcar pînă la un punct. Acolo, partidul de guvernămînt a devenit pur și simplu o organizație neidealistă pentru promovarea carierelor elitelor din tribul dominant.[33] Chiar și în aceste state cvasiconstituționale corupția este instituționalizată, cu *signes extérieures de la richesse* interpretate ca dovezi ale capacității de a conduce. Președintele Jomo Kenyatta al Kenyei, unul dintre puținii lideri teroriști care au făcut cu succes tranziția către o guvernare responsabilă, chiar l-a mustrat la o întrunire publică pe unul dintre opozanții săi, politicianul de stînga Bildad Kaggia, că nu reușise să se îmbogățească:

> Am fost amîndoi cu Paul Ngei în închisoare. Dacă te duci acasă la Ngei [vei vedea] că a plantat o mulțime de cafea și alte culturi. Tu ce-ai făcut pentru tine? Dacă te duci acasă la Kubai, are o casă mare și o *shamba* frumoasă. Kaggia, *tu* ce-ai făcut pentru tine? Am fost amîndoi cu Kungu Karumba în închisoare. Acum el are o rețea de autobuze. *Tu* ce-ai făcut pentru tine?[34]

De fapt, un grad modest de corupție, dacă opera în cadrul unor convenții africane bine înțelese, pentru a căror încălcare răspundeai în fața unui tribunal, era cel mai mic dintre relele postindependență. Acolo unde sistemului pieței i se permitea să opereze, iar rolul statului era restrîns în consecință, corupția putea fi convenționalizată (ca, de exemplu, în Anglia secolului al XVIII-lea) și astfel îngrădită. Ea devenea un cancer organic numai atunci cînd statul își asuma roluri utopice, cum s-a întîmplat din ce în ce mai des în Africa în anii '60 și încă și mai mult în anii '70. Pentru aceasta responsabile erau în parte teoriile leniniste; și mai mult, interpretarea dată leninismului de generația Bandung, exaltînd omnicompetența procesului politic de a produce rezultate benefice, predicată de acoliții zeloși ai acestuia precum Nkrumah.

Dar nu numai filozofiile colectiviste au încurajat fragilul stat african să se extindă și astfel să devină corupt. Vinovate erau de asemenea și unele aspecte ale colonialismului. Este adevărat că majoritatea coloniilor erau conduse, în cele mai multe privințe, pe inofensive principii de *laissez-faire*. Aceasta era cu siguranță teoria întregului Imperiu Britanic, de exemplu. Guvernul proteja colonia de agresiunea externă, îi asigura o poliție și îi stabilea moneda. Piața făcea restul. Din nefericire au fost nenumărate excepții de la aceste principii, ceea ce în unele cazuri a dus la un sistem alternativ.

Marea tentație a colonialismului, viermele din mărul pieței libere, a fost pasiunea ingineriei sociale. Era fatal de ușor pentru administratorul colonist să se convingă că putea aduce îmbunătățiri legilor cererii și ofertei tratîndu-și teritoriul ca pe un mușuroi de furnici harnice care ar beneficia de pe urma unei organizări binevoitoare. Congoul belgian, unde coloniștilor albi nu li s-au dat nici un fel de puteri politice de teamă că-i vor oprima pe băștinași, a fost un monument de tiranie bine intenționată. Legea sfătuia firmele să se comporte ca „un bun cap de familie". Ca în Rusia sovietică, mișcările indigenilor erau supuse unor restricții, mai ales în marile orașe, iar în Elizabethville a fost decretată stare excepțională. Ideea era că africanul putea fi manipulat pentru binele lui. Practica era, bineînțeles, mult mai puțin binevoitoare decît teoria. Pînă în 1945, francezii foloseau ingineria socială pe scară largă sub forma muncii forțate și a codurilor penale pentru băștinași. Era infinit mai puțin sălbatică și extinsă decît Arhipelagul Gulag, dar se baza pe unele premise comune.

Cei mai harnici dintre inginerii sociali au fost portughezii, care au condus primul și ultimul dintre imperii. În Angola și Mozambic ei au adoptat sclavia de la africani, au instituționalizat-o și au integrat-o în sistemul lor administrativ. Comerțul cu sclavi, în special către Brazilia, a fost constanta economică a acestor două teritorii vreme de trei sute de ani. Tratatele pe care portughezii le-au semnat cu șefii de trib africani erau pentru forța de muncă, nu pentru produse (deși în Mozambic arabii acționau ca intermediari). Portughezii au fost singurii producători direcți de sclavi dintre pu-

terile europene. Ei au apărat cu disperare acest comerț și s-au opus desființării lui, abolindu-l doar constrînși de britanici și înlocuindu-l cu un sistem comercializat de muncă forțată. Pe acesta l-au menținut pînă la capăt, în anii '70, tot cu cooperarea șefilor de trib africani, care în vremea sclavagismului conduceau grupurile de muncă sau *shabalos*.

Cecil Rhodes a vrut să includă Angola și Mozambicul în sistemul britanic liber, considerînd colonialismul portughez un anacronism: el nu realiza, în inocența sa, că acesta era un prevestitor al totalitarismului secolului XX. În perioada de după 1945 portughezii au furnizat anual 300 000 de muncitori din Mozambic și 100 000 din Angola, în special pentru Africa de Sud. Orice african care nu fusese asimilat și nu primise cetățenie (portughezii nu aveau barieră de culoare ca atare) trebuia să aibă o *caderneta* sau permis de trecere care să arate unde lucra. Muncitorii proști erau trimiși la *jefe de posto* local pentru pedeapsă cu bătaia la palmă cu o *palmatoria* sau cu o rachetă de ping-pong perforată. Ultimul factor de intimidare era munca grea pe „insule" (Sao Tome sau Principe). Ca și belgienii, portughezii declaraseră stare excepțională și în mod normal africanii nu aveau voie să iasă din casă după ora nouă.[35]

Autoritățile portugheze își apărau cu înflăcărare metodele apelînd la principii morale. Ele susțineau că, în schimbul exportului de forță de muncă, cele două colonii obțineau porturi și căi ferate și alte investiții care nu puteau fi obținute prin alte mijloace. Pretindeau că-și luau în serios misiunea civilizatoare: africanii nu erau niște copii, ci adulți care trebuiau făcuți să accepte responsabilități sociale. Acest lucru însemna să-i scoți pe bărbați din lene și să-i faci să muncească, iar pe femei să le eliberezi din sclavie și să le redai rolul pe care trebuiau să-l aibă în casă.[36] Dar, ca majoritatea formelor de intervenție moralizatoare, nici aceasta nu prevăzuse efectele secundare. În 1954 episcopul de Beira se plîngea că exportarea forței de muncă era total distructivă pentru viața de familie, căci 80% din bărbații din dioceza lui erau în general departe de casă, fie în Rhodesia și Africa de Sud, fie implicați în proiecte de muncă în interiorul teritoriului.[37]

Chiar și teritoriile influențate de britanici foloseau ingineria socială pe scară largă în forma împărțirii pămîntului pentru a sprijini divizările rasiale. În Kenya expulzarea lui Kikuyu din „White Highlands" între cele două războaie mondiale (despre care am vorbit în Capitolul 4) a ridicat unele dintre aceleași obiecții morale ca și colectivizarea fermelor de către Stalin. A fost cauza directă a sălbaticei mișcări Mau Mau din anii '50. Legislația referitoare la împărțirea pămîntului în sudul Rhodesiei, o politică similară, a fost una dintre cauzele care au stat la baza războiului de gherilă de acolo, care a dominat istoria rhodesiană în anii '70 și căruia i-a pus capăt doar trecerea puterii în mîinile negrilor în 1979. Dar exemplul cel mai marcant a fost Africa de Sud, unde ingineria socială a fost transformată în principiu central de guvernare în forma apartheidului.

În Africa de Sud legile apartheidului (şi cărţile) ca forme de control social îşi aveau rădăcinile în secolul al XVIII-lea, fiind teoretic abolite în 1828 dar revenind pe nesimţite, pînă cînd în anii '70 arestările pe baza legilor de restricţionare a deplasării ajunseseră la peste 600 000 pe an.[38] Originile lor se aflau în regulamentele elizabetane pentru controlul „cerşetorilor neobrăzaţi", ele însele provocate de o creştere rapidă a populaţiei. Este ironic însă că primele măsuri pozitive de inginerie socială din Africa de Sud erau opera lui Jan Christian Smuts, care a fost unul dintre arhitecţii principali atît ai Ligii Naţiunilor cît şi ai ONU şi care schiţase personal, la San Francisco, în 1945, Declaraţia ONU privind Drepturile Omului.[39]

Smuts era unul dintre moderaţii buri care, în pacea liberală care a urmat Războiului Bur, s-au asociat cu britanicii în recrearea ţării. Aceşti oameni au pus bazele legislative ale unui stat semitotalitar întemeiat pe principiul ordonării rasiale. În 1911 grevele muncitorilor care lucrau cu contract (adică negri) au fost declarate ilegale, iar Legea Minelor şi a Lucrărilor rezerva anumite categorii de slujbe în exclusivitate albilor. În 1913 Legea Pămînturilor pentru Indigeni introducea principiul segregaţiei teritoriale după culoarea pielii. Această lege a fost esenţială pentru toate cele care au urmat, nu în ultimul rînd întrucît determina natura reacţiei africane care avea să creeze varietăţi proliferante proprii ale sectelor religioase sioniste.[40] În 1920 Legea pentru Problemele Indigenilor a introdus instituţii politice segregate pentru africani, creînd Conferinţa liderilor africani indigeni, numiţi de guvern şi îndrumaţi de Comisia pentru Problemele Indigenilor formată din „experţi". În 1922 o lege restrîngea dreptul de ucenicie în diferite meserii la aceia cu un minim de studii (adică la neafricani). În 1923 Legea Indigenilor (din Zonele Urbane) a creat zone rezidenţiale separate în oraşe şi în jurul lor. În 1925 Legea Activităţilor Industriale Sezoniene refuza africanilor dreptul la comerţ colectiv. Legea Salariilor din 1925 şi Legea Segregaţiei Rasiale din 1926 au fost gîndite în mod special pentru a crea o prăpastie între albii săraci şi masele africane.[41]

Tot Smuts a fost acela care a împins Africa de Sud exact în direcţia opusă celei urmate de guvernul Indiei după Amritsar. În 1921 el a masacrat o sectă africană „israelită" care făcea rugăciuni în colectiv pe un teren interzis de la Bulhoek, iar în anul următor a înăbuşit o rebeliune a unor muncitori negri în *Rand**, omorînd 700 de oameni. Această politică nemiloasă a fost sprijinită cu noi legi. Legea Administraţiei Indigene îl făcea pe guvernatorul general (adică guvernul) Comandant Suprem al tuturor africanilor, cu autoritatea de a numi şefi, a defini graniţe tribale, de a muta triburi şi indivizi şi a controla tribunalele africane şi proprietatea asupra pămîntului. Articolul 29 din

* Este vorba despre Witwatersrand, regiune din sudul Transvaalului, aflată pe o creastă stîncoasă lîngă Johannesburg. Este zona cu cele mai bogate terenuri aurifere din lume (*n.t.*).

această lege pedepsea „orice persoană care rostește vreun cuvînt sau întreprinde vreo acțiune de orice fel cu intenția de a promova vreun sentiment de ostilitate între indigeni și europeni." Autoritatea poliției guvernamentale a fost sporită de legea Minelor și Lucrărilor și de Legea Adunărilor de Protest din 1930.[42] Această comasare monolitică de putere totalitară a avut loc exact în același timp în care Stalin își construia tirania pe plinta leninistă, dădea guvernului puteri asemănătoare și avea să ducă la aceleași rezultate.

În al doilea război mondial, Smuts, care mai devreme distrusese speranțele raselor de culoare și mixte de a obține egalitatea politică cu alegătorii albi, a extins ingineria socială la aceștia. În 1943 a înființat un Departament pentru Problemele Oamenilor de Culoare care să „administreze" populația de culoare din Cape și în același an a introdus Legea Fixării pentru a-i împiedica pe indieni să se mute în zonele albilor. Departe de a crea o cauză comună a albilor, africanilor și metișilor împotriva majorității covîrșitoare a negrilor, Partidul Unit al lui Smuts i-a aruncat pe toți în mîinile naționaliștilor negri (care îi urau mai mult decît albii), și elementul indian a fost vital în întoarcerea opiniei asiatice și a ONU împotriva Africii de Sud.[43] Prin urmare, toate elementele structurale esențiale ale supremației albilor și ale segregării fizice existau înainte ca Partidul Unit să piardă puterea în favoarea naționaliștilor buri în mai 1948.

Ceea ce au făcut naționaliștii a fost să transforme segregarea într-o doctrină filozofică cvasireligioasă, apartheidul. Primul lor slogan, *Afrika voor de Afrikaaners*, era identic cu „Africa pentru africani" al negrilor din anii '60 și '70. Sectarismul lor religios a înflorit în același timp cu sionismul african și în același scop: să-i adune la un loc pentru a se apăra colectiv pe cei oprimați, nedoriți și victime ale discriminării. Semăna remarcabil de bine cu sionismul în origini și consecințe. Burii și-au creat propriul lor Sion, care a concentrat apoi ura și forța unificatoare a africanilor, așa cum a făcut-o Israelul în cazul arabilor. Primele instituții naționaliste bure, în 1915–1918, au fost create ca să acorde ajutor albilor săraci prin agenții de plasare, bănci de credit și sindicate. Ele erau vehement antisemite, precum și antinegri și antibritanice. Mișcarea a început cu apărarea celor asupriți, apoi s-a extins la promovarea intereselor politice, economice și culturale ale tuturor burilor apoi, în 1948, s-a transformat brusc într-o asuprire răzbunătoare.[44]

Apartheidul a apărut pentru prima dată ca un program politic în 1948, tratînd rezervațiile ca pe o patrie potrivită pentru africani, în care își aveau rădăcinile drepturile și cetățenia lor, dar la originea lui se afla întemeierea, în 1935, a *Suid-Afrikaanse Bond vir Rassestudie*. A fost, așadar, influențat direct de ideile rasiale ale lui Hitler și de planurile de așezare a populației segregate în Europa de Est, deși adăuga un substrat biblic ce lipsea în panorama ateistă a lui Hitler. Dincolo de aparențe, apartheidul era un talmeș-balmeș, căci combina elemente incompatibile. Ca rasism pseudoștiințific, era derivat, ca și hitlerismul, din darwinismul social; ca rasism religios, era derivat din

credințele fundamentaliste care negau darwinismul în orice formă a sa. La suprafață însă, avea o anume claritate și simplitate; iar sistemul politic pe care îl crease Smuts, consolidat de Legea Reprezentării Separate a Alegătorilor (1951), care îi scotea pe reprezentanții de culoare de pe listele pentru Camera Comunelor, a oferit naționaliștilor o putere sigură, trecută acum de cel de-al patrulea deceniu al său. Ei au avut astfel mijloacele pentru a începe un proces de inginerie socială care este rivalizat, în consistență și durată, doar de cel al Rusiei sovietice.

Obiectivul apartheidului era să inverseze cursul integrării și să creeze comunități complet separate. Legea Interzicerii Căsătoriilor Mixte (1949) extindea interdicția de la africanii albi la orice uniuni între persoane de rase diferite. Legea Imoralității decreta sexul extraconjugal ilegal în orice fel de împrejurări, dar cu atît mai sever pedepsit dacă avea loc între persoane de rase diferite. Legea Înregistrării Populației (1950) repartiza fiecare om unui grup rasial, ca Legile de la Nürnberg. Legea Zonelor de Grup, în același an, conferea guvernului autoritatea de a desemna zone de locuit și de muncă pentru anumite grupuri rasiale. A început un proces de împingere a ființelor omenești încoace și-ncolo de parcă ar fi fost încărcături de pământ și beton, și de dărîmare cu buldozerele a caselor și magazinelor lor. Prima etapă a apartheidului a fost consolidată de prevederile de securitate ale Legii Suprimării Comunismului (1950), care definea comunismul nu numai ca marxism-leninism, ci și „orice formă înrudită a acelei doctrine" și orice activitate care căuta să aducă „vreo schimbare politică, industrială, socială ori economică în cadrul Uniunii prin promovarea rebeliunilor sau a dezordinii". Aceasta a întors pentru prima dată elementele autoritare ale statului împotriva unei proporții importante din populația albă.

A doua etapă a urmat după numirea ideologului H.F. Verwoerd în funcția de ministru al Problemelor Indigene, în 1950. Era un intelectual, profesor de psihologie socială la Stellenbosch, care, în mod semnificativ, nu era un bur introvertit de modă veche, ci se născuse în Olanda și fusese educat în Germania. A conferit sistemului o nouă unitate, mai ales după ce a devenit premier, în 1958.[45] Legea Învățămîntului Bantu din 1954, dată de el, impunea controlul guvernamental asupra tuturor școlilor africane, îngenunchea misiunile, introducea planuri de învățămînt diferențiate și un sistem de învățămînt creat special în vederea pregătirii vorbitorilor de bantu pentru locul lor în societate. În același timp, a început crearea sistematică de zone de locuit separate, „bantustane". Segregarea a început să pătrundă în toate aspectele vieții, inclusiv sport, cultură și, nu în ultimul rînd, servicii religioase; iar pînă în 1959 guvernul segregase practic și învățămîntul superior.

În anii 1959–1960, care au creat de fapt continentul african negru, mulți observatori credeau că apartheidul era sortit dispariției în viitorul apropiat. Aceasta era părerea lui Harold Macmillan cînd a ținut discursul despre „Vîntul schimbării" la Pretoria, pe 3 februarie 1960, căruia i-au urmat aproape

imediat tulburările din Sharpeville, în care au fost omorîți șaizeci și nouă de africani.[46] Se credea că avea să se instaleze acum în sfîrșit un sindrom Amritsar, că înaintarea africanilor era de neoprit, că burii aveau să-și piardă voința și curajul. Au avut loc retrageri de capital. Africa de Sud s-a desprins din Commonwealth. Exista, de asemenea, credința că apartheidul, chiar și în termenii săi proprii, era nefuncțional. Contravenea multora dintre cerințele economice de piață, de care depindea supraviețuirea Africii de Sud. Contravenea, de asemenea, logicii ineluctabile a demografiei. Principalul proiect pentru apartheid progresiv era așa-numitul Raport Tomlinson din 1956, probabil cea mai elaborată descriere și justificare a ingineriei sociale concepute vreodată. El arăta că „realitatea dominantă a situației sud-africane" era că nu exista „nici cel mai mic temei pentru a crede că populația europeană ar fi dispusă, acum sau în viitor, să-și sacrifice caracterul de entitate națională și grup rasial european". Și, pornind de aici, se apuca să dea țării forma potrivită.[47] Raportul a fost criticat la vremea aceea pentru optimismul său absurd, atît în ce privea ușurința cu care industria putea fi amplasată lîngă zonele bantustane, cît și în ce privea creșterea populației negre. Dovezile care s-au adunat în anii '60 păreau să confirme aceste *caveats*. În 1911, cînd a început politica rasială, europenii erau aproape o treime din populația neagră (1 276 242 de albi față de 4 milioane de negri, 500 000 de metiși și 150 000 de asiatici). În 1951, cînd începuse apartheidul, erau 2 641 689 de albi, 8 560 083 de negri, 1 103 016 metiși și 366 664 de asiatici. Pînă în 1970 albii crescuseră la numai 3 752 528, negrii săriseră la 15 057 952, metișii la 2 018 453 și asiaticii la 620 436. S-a calculat că, pînă în anul 2000, africanii și metișii aveau să fie de zece ori mai mulți decît albii.[48] Acest lucru făcea ca zonele alocate albilor și respectiv negrilor să pară nerealiste, mai ales că crearea de slujbe în industrie în apropierea zonelor bantustane avea un ritm de numai 8 000 pe an față de cele 50 000 proiectate de Tomlinson. Inechitățile morale ale sistemului erau nemilos de evidente. Pînă în 1973 numai 1 513 familii de albi fuseseră silite să se mute din zonele rasiale „nepotrivite", în timp ce 44 885 de familii metise și 27 694 indiene au fost scoase cu forța din casele lor, unele ocupate încă din vremea Companiei Indiilor de Est Olandeze.[49] A avut loc un proces constant de nimicire a africanilor din zonele interzise, însoțit de unul la fel de constant de intimidare cu ajutorul polițiștilor înarmați și al gărzilor militare, oribile reminiscențe ale Rusiei din 1929–1932. Cei care prezidau acest exercițiu de utopism pervertit erau intelectualii buri, care studiaseră științele sociale. Datorită contradicțiilor și elementelor sale neplauzibile, precum și faptului că africanii, și din ce în ce mai mult și opinia publică mondială erau mobilizați împotriva lui, experimentul părea menit să eșueze.

Lecția colectivizării sovietice fusese însă că astfel de scheme, oricît de indefensibile moral și economic, pot dura, dacă sînt urmate cu suficientă cruzime și forță fizică brută. Mai mult, au existat anumiți factori care au

acționat în favoarea regimului. Ca și Rusia, Africa de Sud este extraordinar de bogată în minerale: aur, cărbune, diamante, mangan și cupru (în ordinea importanței), plus antimoniu, azbest, crom, fluorit, minereu de fier, mică, platină, fosfați, cositor, titaniu, uraniu, vanadiu, zinc și multe altele.[50] Departe de a intra în declin, cum se prezisese în 1960, economia sud-africană a înflorit începînd din 1962, pe tot parcursul boom-ului din anii '60 și la începutul anilor '70. Cînd boom-ul a luat sfîrșit, în 1973–1974, inflația mondială a produs o revoluție a prețurilor în aur la care Africa de Sud, cel mai mare producător al lumii (aurul constituie jumătate din totalul bogățiilor minerale), a fost principalul beneficiar. În timp ce veniturile au scăzut practic în tot restul Africii, inclusiv ale celor mai înverșunați și activi dușmani ai ei, în Africa de Sud ele au crescut. Între 1972 și 1980, de exemplu, valoarea en detail a unui lingou de aur de șaizeci de livre a crescut de la 250 000 de dolari la 2,5 milioane de dolari, respectiv de zece ori.[51] Revoluția prețurilor a adus guvernului beneficii de peste 1 miliard de dolari pe an și de asemenea a furnizat fonduri pentru o uriașă creștere a investițiilor de capital.

Această creștere constantă a venitului Africii de Sud în cele două decenii după ce „Vîntul schimbării" a lovit continentul a permis regimului să construiască adăposturi împotriva lui în forma unei industrii de armament autonome, care făcea Africa de Sud practic independentă de furnizorii externi reticenți, precum și a unui program militar de arme nucleare. La începutul anilor '80 Africa de Sud cheltuia 2,5 miliarde de dolari pe an pentru apărare, dar asta nu reprezenta mai mult de 6% din PNB, o povară suportabilă (la vremea aceea multe țări africane negre și arabe cheltuiau 25–50% din PNB pentru forțele armate).[52] Armata sud-africană a fost periodic implicată în menținerea securității în Africa de Sud-Vest, o fostă colonie germană pe care Smuts nu reușise s-o alipească complet la Versailles în 1919, fiindu-i dată Africii de Sud doar spre administrare, o formulă pe care (printr-o altă ironie) o inventase el însuși. Dar în general Africa de Sud a supraviețuit cu remarcabil de puține prejudicii, atît pentru forța ei militară cît și pentru moralul clasei conducătoare albe, la decolonizarea forțată a Angolei, a Mozambicului și a Rhodesiei de Sud (Zimbabwe) din anii '70.

Naționaliștii buri, spre deosebire de Smuts, criticaseră întotdeauna acest plan nerealizat de a crea un „mare dominion alb" care să includă Rhodesia și Mozambicul și care să se întindă de la Cape pînă în Kenya. Ei susțineau în anii '20 că acest lucru nu va face decît să-i „încercuiască" pe albi într-o viitoare Africă neagră. În anii '70 teama lor s-a dovedit a fi fost justificată, cînd raportul dintre albi și negri a scăzut, chiar și în cadrul Africii de Sud, la 1:5. Regimul sud-african a refuzat să-și angajeze resursele proprii în prezervarea acestor bastioane ale colonialismului dinspre nord care se prăbușeau. Cînd, pînă la urmă, acestea au căzut, *laager*-ul alb s-a contractat. Acest lucru a adus naționalismul negru înarmat, militant și triumfător pînă la frontierele Africii de Sud, sprijinit de o majoritate covîrșitoare în ONU și în Organizația

Unității Africane și beneficiind de un ajutor fizic din ce în ce mai mare din partea blocului sovietic, mai ales în forma trupelor și consilierilor din Cuba.

Totuși confruntarea dintre apartheidul sud-african și naționalismul negru a fost mai degrabă verbală și politică decît militară, și cu atît mai puțin economică. Cu cît statele africane erau mai apropiate de Africa de Sud, cu atît simțeau mai mult atracția economiei ei uriașe și prospere și cu atît se arătau mai puțin înclinate să-și ducă hotărîrea de a distruge apartheidul dincolo de cuvinte. Africanii de rînd au votat cu picioarele, de fapt nu în favoarea apartheidului ci pentru slujbele pe care le furniza economia sud-africană. La vremea boicotului organizat de OUA în 1972, în Camera de Minerit sud-africană lucrau 381 000 de negri, din care o treime veneau de la nord de 22 de grade latitudine sudică și o treime din Mozambic. Numărul negrilor care veneau în Africa de Sud a crescut constant în anii '70, nu în ultimul rînd întrucît salariile nete pentru negrii care lucrau în Rand creșteau rapid într-o vreme cînd în cea mai mare parte a Africii negre ele scădeau. Regimurile țărilor vecine se autointitulau „statele din linia întîi" și mențineau retorica antiapartheid, dar în practică guvernele din Zambia, Malawi, Zimbabwe și mai ales din Mozambic au colaborat sistematic cu sistemul de apartheid crescîndu-și în mod deliberat exporturile de forță de muncă înspre Rand. Malawi, Botswana și Zambia s-au retras din boicotul OUA; alte state l-au nesocotit pur și simplu, așa cum făcuseră și în cazul boicotului Rhodesiei de Sud. Africa de Sud a construit noua capitală a statului Malawi de la Lilongwe și barajul Cabora Bassa din Mozambic; iar cînd unul dintre președinții statelor din linia întîi, Seretse Khama al Botswanei, s-a îmbolnăvit, a fost transportat imediat cu avionul la un spital „rezervat albilor" din Johannesburg.[53]

Este semnificativ faptul că pînă la începutul anilor '80 cel mai activ dintre inamicii Africii de Sud a fost îndepărtata Nigerie, singurul producător important de petrol cu populație de culoare. Redevențele ei, care în 1980 au depășit 23 de miliarde de dolari, au salvat-o (așa cum aurul a salvat Africa de Sud) de recesiunea din anii '70 și i-au permis luxul de a menține o politică externă și economică independentă. Dar statele de la sud de Congo și Marile Lacuri nu au putut rezista atracției exercitate de Rand și, de fapt, și-au ajustat politicile ideologice în consecință.

În orice caz, diferențele dintre politica Pretoriei și cele ale majorității statelor africane negre erau mai mult teoretice decît reale. Toate statele africane practicau politici rasiste. În anii '50 și '60, Egiptul, Libia, Marocul și Tunisia au expulzat peste un sfert de milion de evrei și au băgat în ghetouri cele cîteva mii rămase. În anii '60 Republica Unită a Tanzaniei și-a expulzat arabii sau i-a deposedat de drepturile egale. În anii '70 asiaticii au fost expulzați din majoritatea statelor din Horn și Africa Central-Răsăriteană și au fost supuși discriminării peste tot; pînă și în Kenya au fost amenințați cu expulzarea în 1982. În majoritatea cazurilor discriminarea rasială era mai

degrabă un act deliberat al politicii guvernului decît un răspuns la cerinţele poporului. Cînd guvernul din Uganda i-a expulzat pe asiatici în 1972 motivul era să facă rost de case şi magazine libere pentru membrii şi suporterii săi şi nu să-i mulţumească pe ugandezii negri, ale căror relaţii cu asiaticii erau prieteneşti.[54] Rasismul antiasiatic era propagat de obicei de ziare oficiale sau semioficiale controlate de guverne. În anii '70 ele publicau în mod regulat materiale rasiste: că femeile asiatice aveau sentimente de superioritate, de aici refuzul lor de a se culca cu bărbaţi negri; că asiaticii scoteau ilegal valuta din ţară în valize; că oamenii de afaceri asiatici erau monopolişti şi exploatatori; un titlu tipic suna astfel: „Medicii asiatici îşi ucid pacienţii"[55].

După cîştigarea independenţei, majoritatea statelor africane negre au practicat discriminarea împotriva albilor ca o chestiune de politică guvernamentală. În a doua jumătate a anilor '70 Kenya şi Coasta de Fildeş au fost practic singurele excepţii. Houphouët-Boigny, preşedintele celei din urmă, a atras atenţia asupra rasismului împotriva albilor la OUA, spunînd celorlalţi şefi de stat:

> Este adevărat, dragi colegi, că în ţara mea sînt 40 000 de francezi şi că asta înseamnă mai mulţi decît erau înainte de Independenţă. Dar eu sper ca peste zece ani lucrurile să stea altfel. Sper că vor fi 100 000 de francezi aici. Şi mi-ar plăcea să ne întîlnim din nou atunci şi să comparăm forţa economică a ţărilor voastre cu a mea. Dar mă tem, dragi colegi, că puţini dintre voi vor putea participa.[56]

Dar forma de rasism cea mai comună, de fapt universală, din Africa neagră era cea intertribală, şi această formă de rasism, pentru care unul din eufemisme este controlul social, a fost cea care a determinat un număr crescînd de state africane, în anii '60 şi încă şi mai mult în anii '70, să exercite forme de inginerie socială deloc diferite de apartheid. Unul dintre meritele guvernării coloniale din Africa (cu excepţia locurilor în care politicile de supremaţie a albilor dictau altceva) a fost că s-a pliat la mişcările nomade ale triburilor, atît ciclice cît şi permanente. Pe măsură ce populaţiile creşteau şi sporeau şi presiunile asupra resurselor alimentare, această politică de *laissez-faire* devenea tot mai greu de menţinut. A fost însă o tragedie că, atunci cînd a venit Independenţa, la începutul anilor '60, statele succesoare au ales să imite nu liberalismul în stil colonial, ci controlul supremaţiei albilor. Doctrina Bandung-leninistă a statului marc, omnicompetent a încheiat o uniune nefastă cu segregaţionismul. Dar, bineînţeles, statul sovietic controlase întotdeauna toate mişcările şi aşezările interne, şi nu în ultimul rînd propriile-i triburi asiatice. Practica leninistă şi cea sud-africană s-au potrivit foarte bine. În toată Africa neagră, documentaţia controlului social — permise de muncă, paşapoarte interne şi externe, cerinţe de vize, permise de rezidenţă, ordine de expulzare — a proliferat rapid după cîştigarea independenţei. Şi, după cum a arătat experienţa sud-africană, îndată ce apar documentele buldozerul nu se află niciodată prea departe. La începutul anilor '70 acesta a apărut în

multe locuri din Africa de Vest, pentru a-i goni pe cei fără permise din oraşele de coastă înapoi spre interior.[57]

Marea secetă care a lovit douăsprezece ţări central-africane aflate la marginea deşertului în anii '70 a sporit mişcarea nomadă şi astfel practicarea controlului social violent. Exista o veche duşmănie de rase de-a lungul liniei deşertului, căci triburile nomade (în special tuaregii) luaseră sclavi dintre sudici. Una dintre primele acţiuni ale Maliului independent, care se întindea şi de o parte şi de alta a liniei, a fost să-i masacreze pe tuaregii din nordul ţării. Cînd au devenit disponibile fondurile pentru ajutoare de secetă, Mali ca şi alte state le-au folosit pentru a finanţa sisteme de control. După cum spunea secretarul Comitetului Internaţional de Ajutoare pentru Victimele Secetei din Mali: „Trebuie să-i disciplinăm pe oamenii ăştia şi să le controlăm terenul şi mişcările. Libertatea lor ne costă prea mult. Această calamitate este şansa noastră."[58] Controlul mişcărilor, în Mali şi în alte părţi, era însoţit de alte forme de inginerie socială. În astfel de state, la sfîrşitul anilor '60 şi în anii '70 au fost făcute în mod deliberat planuri de dezvoltare pentru a forţa pe toată lumea, inclusiv pe nomazi, să se integreze în economia monetară prin taxe. În esenţă, aceste planuri nu erau diferite de vechiul sistem de muncă forţată produs de colonialii francezi, spanioli, portughezi şi belgieni.[59]

Cazul cel mai sugestiv al unui nou stat african care a alunecat spre totalitarism este cel al Tanzaniei. Conducătorul ei, Julius Nyerere, era un politician de profesie din generaţia Nkrumah. În anii '60, cînd politicienii au fost scoşi din luptă de către soldaţi, el a reuşit să supravieţuiască militarizîndu-şi discursul şi regimul. În 1960, ca reacţie la criza din Congo, a spus: „Nu există nici cea mai mică şansă ca forţele de lege şi ordine din Tanganica să se răscoale."[60] În ianuarie 1964 ele au făcut-o, iar Nyerere a supravieţuit ca prin minune, cu ajutorul soldaţilor britanici albi care i-au dezarmat armata neagră. După aceea el a dizolvat-o şi a recreat-o de la zero, ca pe o armată de partid: „Le cer tuturor membrilor Ligii de Tineret Tanu, oriunde s-ar afla, să se ducă la sediul local al Tanu şi să se înroleze: din acest grup vom încerca să construim nucleul unei noi armate."[61] Patru zile mai tîrziu el anunţa numirea unui comisar politic pentru Forţele Populare de Apărare ale Tanzaniei.

Această imitaţie conştientă a leninismului a fost însoţită de crearea unui stat monopartid. În 1961 Nyerere spusese că ar fi bucuros să existe un partid de opoziţie faţă de Tanu: „Aş fi primul care i-ar apăra drepturile."[62] Dar în ianuarie 1964, după ce tineretul din partid fusese organizat într-o armată, a numit o comisie care să creeze ceea ce el numea „un stat democratic monopartid", remarcînd că treaba acesteia nu era „să stabilească dacă Tanzania trebuie să fie un stat monopartid. Această decizie a fost luată deja. Sarcina ei este să spună ce fel de stat monopartid trebuie să avem"[63]. La următoarele alegeri, au fost mai mulţi candidaţi dar sub aceeaşi sigla de par-

tid (însemnînd că aveau nevoie de aprobarea lui Nyerere ca să candideze) și nu erau liberi să ridice ei înșiși anumite probleme.[64]

Felul în care Nyerere, fostul pacifist, a folosit terminologia militaristă pentru a-și promova statul autoritar a fost ingenios și a ajutat la explicarea remarcabilului său impact asupra inteligheției occidentale, care l-a făcut pe un sociolog negru să creeze termenul de „tanzafilie".[65] În apărarea faptului că suprimase drepturile omului, precum și libertatea de exprimare, de adunare și a presei, Nyerere spunea: „Pînă cînd nu vom cîștiga războiul împotriva sărăciei, ignoranței și bolii, nu vom lăsa ca unitatea noastră să fie distrusă de regulamentele altora." Dar, evident, un astfel de „război" prin definiție nu putea fi „cîștigat" niciodată. Mai mult, un astfel de „război" a fost extins cu ușurință de la opozanții interni la cei externi: Nyerere a urmat sfatul lui Sukarno să găsească un inamic. Începînd din perioada de după revoltă, el s-a aflat în primele rînduri ale liderilor africani care cereau campanie politico-militară concertată împotriva Rhodesiei, a teritoriilor portugheze și a Africii de Sud. Filozofia acestui nou stat autoritar a fost rezumată în „Declarația Arusha" din februarie 1967, care afirma brutal: „Sîntem în război" și era plină de imagistică și lozinci militariste.[66]

Bineînțeles că Tanzania nu era în război cu nimeni. Dar ficțiunea a fost folosită pentru a justifica restricțiile și suspendarea de drepturi specifice perioadelor de război. Declarația Arusha era o versiune adusă la zi și africanizată a Bandungului, mustind tot atît de mult de cele mai mari nonsensuri. Orice „nu era coerent cu existența unei societăți fără clase" era interzis. „Nimănui nu trebuie să-i fie permis să trăiască de pe urma muncii altora": aceasta permitea arestările masive de „capitaliști", în special asiatici. Guvernul „trebuie să fie ales și condus de muncitori și țărani": aceasta îi permitea lui Nyerere să excludă pe oricine dorea din activitatea politică. „Lenea, beția și inactivitatea" erau condamnate: un pretext pentru munca forțată. „Este necesar să fim în gardă împotriva agenților din interior care ar putea fi folosiți de dușmanii externi care vor să ne distrugă": un pretext pentru o permanentă vînătoare de vrăjitoare politică. „Vagabondajul" era condamnat în mod special: un pretext pentru raziile atît de îndrăgite de toate guvernele africane, servil copiate din manualele poliției sud-africane. Mecanismul de control era conținut în structura partidului: „celula celor zece case" fiind unitatea de bază, mergînd apoi în sus la cartier, district, regiune, pînă la țară. Filozofia pe care se întemeia Arusha era numită de Nyerere *ujamaa*, „familism", bazată pe un trecut mitic: „În societatea noastră africană tradițională, noi eram indivizi într-o comunitate. Aveam grijă de comunitate și comunitatea avea grijă de noi. Nici nu aveam nevoie și nici nu voiam să ne exploatăm conaționalii."[67] *Ujamaa* era menită să readucă acest spirit. În practică însă era tot atît de antifamilie ca orice altă doctrină totalitaristă. Delincvenții erau aduși în fața tribunalelor „celulei de zece case".

„Ofiţerii responsabili cu educaţia politică" împărţeau broşuri în care se afirma, de exemplu:

> Conducătorul celulei trebuie să întreprindă o supraveghere atentă, pentru a detecta orice chip nou în cele zece case ale sale. Cînd vede un străin, trebuie să facă cercetări şi să afle cine este, de unde a venit, unde se duce, cît va rămîne în zonă şi aşa mai departe. De obicei gazda îi raportează conducătorului celulei despre oaspeţii săi şi dă toate informaţiile necesare. Dacă cel din urmă are îndoieli asupra poveştii acestor străini, trebuie să raporteze acest lucru superiorilor săi sau poliţiei.

Conducătorii de celulă au primit dreptul de a reţine orice persoană etichetată drept „fugar" (de obicei din sistemul de muncă forţată) şi de a ordona „strîngerea lichelelor". Una din expresiile favorite era *e serikali yeze kuyesula*, „guvernul ştie să dezgroape". Într-adevăr, după revoltele din 1964 se pare că Nyerere nu numai că s-a descotorosit de zorzoanele sale britanice democratice, ci a coborît în trecutul prusac al coloniei. Miliţia lui de partid a învăţat pasul de gîscă. A introdus legislaţia somptuoasă şi uniformitatea vestimentaţiei. În 1968 a hotărît că masailor nu li se putea permite să intre în Arusha purtînd „veşminte sumare din piele ori doar o pătură" sau orice fel de veşmînt catalogat drept „jenant" sau „părul murdar, prins în coadă".[69] Dar după ce a interzis portul tradiţional african, opt luni mai tîrziu şi-a îndreptat atacurile asupra „reminiscenţelor culturii străine", autorizînd Liga de Tineret a Tanu să le brutalizeze şi să le dezbrace pe tinerele africane care purtau fuste scurte, peruci sau pantaloni strîmţi.[70] Astfel, fetelor li s-a interzis să poarte pantaloni în timp ce bărbaţii au fost obligaţi să şi-i pună: mai mult sau mai puţin vechiul standard misionar. Cînd masaii s-au plîns, li s-a spus că Dumnezeu i-a obligat pe Adam şi Eva să se îmbrace înainte de a-i alunga din Paradis.[71] Dar misionarii nu puseseră spioni politici în toate casele.

Ujamaa lui Nyerere n-a fost decît cea mai elaborată şi mai ipocrită dintre noile filozofii autoritariste dezvoltate de carismaticii tirani mărunţi ai Africii negre. La nivel de stat, era doar un eufemism pentru colectivizarea forţată. În Zambia, acelaşi proces a fost denumit „regrupare a satelor". Dictatorul acesteia, Kenneth Kaunda, numea filozofia naţională „umanism". Acesta era derivat, spunea el, din adevărul că toţi oamenii sînt „umani sub pielea lor". Dar unii s-au dovedit a fi mai umani decît alţii. „Umanismul zambian", declara el, „are ţelul de a eradica toate tendinţele rele ale Omului [...] obţinerea perfecţiunii umane", prin curăţarea societăţii de „înclinaţii umane negative precum egoismul, lăcomia, ipocrizia, individualismul, lenea, rasismul, tribalismul, provincialismul, naţionalismul, colonialismul, neocolonialismul, fascismul, sărăcia, bolile, ignoranţa şi exploatarea omului de către om"[72]. Această listă dădea statului o libertate nesfîrşită de acţiune autoritaristă. În alte părţi au apărut alte „-isme". Ghana a creat „conştientismul", Senegalul „negritudinea". În Congo, preşedintele Mobutu rămăsese în urmă, pînă cînd a descoperit ideologia ideală: „mobutismul".

După ce au început să apară, la începutul anilor '60, tiraniile au trecut rapid de la relativ sofisticatele (și fără vărsare de sînge) despotisme precum al lui Nyerere în Tanzania la ororile readuse la viață din trecutul cel mai întunecat al Africii. Comedia macabră creată de Evelyn Waugh în *Black Mischief* a devenit realitate. De ziua Kenyei, în octombrie 1965, președintele acesteia, pe care guvernatorul britanic îl numise cîndva „conducătorul întunericului și al morții" și pe care acum coloniștii albi îl numeau ușurați „bătrînul", a ținut o „Cină cea de Taină" pentru a comemora masa de dinaintea arestării sale ca terorist Mau Mau.[73] În Malawi, dr Hastings Banda, cunoscut sub numele de „Cuceritorul" și „Salvatorul", a folosit vrăjitoria ca să-și sacralizeze domnia. În Zair, Joseph Mobutu a interzis numele creștine și s-a rebotezat Mobutu Sese Seko Kuku Ngbendu Wa Za Banga, în traducere liberă „cocoșul care nu lasă în pace nici o găină"[74]. Președintele Bongo al Gabonului a interzis cuvîntul pigmeu (avea sub 1,50 m înălțime), dar și-a păstrat un bodyguard dintre uriașii germani care făcuseră parte din Legiunea Străină, a cărui pasiune era să cînte *Horst Wessel Lied* la hotelul principal.[75] Pe măsură ce se înainta în anii '60, violența lovea noile elite africane cu o frecvență din ce în ce mai mare. Doi prim-miniștri din Burundi au fost asasinați unul după altul. Lovitura de stat nigeriană din 1966 a costat viețile primului-ministru federal și a doi dintre cei trei premieri regionali. Așa-zișii *caudillos* au murit și ei: În Republica Populară Congo un ofițer superior executat a fost arătat mort la televizor, cu dolari îndesați în gură. Conducătorii vădeau o înclinație de a se răzbuna personal. Președintele Beninului (fostul Dahomey) și-a asasinat ministrul de Externe cînd l-a găsit în pat cu nevasta prezidențială. Un alt ministru de Externe, de data asta din Guineea Ecuatorială, a fost omorît în bătaie de propriul șef de stat.

Acest ultim incident a fost una dintre nenumăratele crime comise de președintele Francisco Macias Nguema. În statele africane mai sărace, care sînt aproape treizeci, conducătorii au creat state monopartide și au dispus teoretic de o autoritate absolută. În practică însă aveau în general prea puțină putere pentru a influența evenimentele complexe ori chiar pentru a arbitra certurile dintre triburi. Tot ce puteau face era să tiranizeze, de obicei prin violență personală. Macias era unul din aceste cazuri. Se născuse în colonia spaniolă în 1924, lucrase în administrație, devenise președinte la declararea independenței în 1968 și se făcuse președinte pe viață în 1972. În următorii șapte ani a transformat țara într-un adevărat lagăr de prizonieri; mulți dintre locuitorii ei au fugit pur și simplu ca să scape cu viață. O lovitură de stat montată de spanioli l-a înlăturat de la putere în 1979 și a fost judecat pentru „genocid, trădare, deturnare de fonduri și violare sistematică a drepturilor omului". A fost executat de un pluton de execuție marocan adus pentru că soldații din țară s-au plîns că spiritul său era prea puternic pentru niște biete gloanțe și că se va întoarce „ca tigru".[76]

Cazul președintelui (mai tîrziu împăratului) Bokassa al Republicii Central-Africane a fost similar. Cînd francezii au dat coloniei independența, au pus ca președinte un politician de profesie ales cu grijă, David Dako. Acesta a încercat, în mod ineficient, să-l sprijine pe șeful poliției, Izamo, împotriva lui Bokassa, care conducea armata, și Bokassa s-a dovedit a fi cel mai agil dintre cei trei.[77] Din 1965 Bokassa a fost președinte pe viață, iar din 1977 împărat, ținînd în decembrie o elaborată ceremonie de încoronare, la care au participat 3 500 de oaspeți străini și unde s-au putut vedea un tron în formă de vultur, o coroană cu 2 000 de diamante și însemne ale regalității copiate după încoronarea lui Napoleon. A costat 30 de milioane de dolari, o cincime din precarele venituri ale țării. Prietenia sa cu expansivul președinte Giscard d'Estaing al Franței, căruia îi dădea diamante, nu a fost cel mai puțin important dintre factorii care i-au susținut regimul. A sărbătorit prima aniversare concediindu-și și exilîndu-și fiul mai mare, prințul Georges, pentru remarce antipaterne. Două luni mai tîrziu, în ianuarie 1979, a măcelărit patruzeci de școlari care s-au răzvrătit cînd au fost obligați să-și cumpere uniforme făcute în fabrica lui Bokassa. În aprilie, alți treizeci–patruzeci de copii au fost uciși în închisoarea Ngaragba, după cîte se pare în prezența lui Bokassa și o parte chiar de el, fapt stabilit de o comisie de avocați francofoni conduși de Youssoupha Ndiaya din Senegal. Cînd Giscard, alarmat de publicitate, și-a trimis consilierul pe probleme africane, René Journiac, să-i ceară împăratului să abdice, acesta a fost lovit în cap cu sceptrul imperial. Ca represalii, la 21 septembrie 1979, Giscard a debarcat trupe la Bangui, care-l aduceau în bagaje pe Dako pentru a-l pune președinte în loc. Bokassa a primit azil în Coasta de Fildeș la cererea lui Giscard, iar mai tîrziu a fost condamnat la moarte *in absentia* pentru crimă, canibalism, „spionaj cu Libia" și afaceri necurate cu aur și diamante.

Regimul Sékou Touré din Republica Guineea n-a fost cu mult mai bun; cel al colonelului Gaddafi a fost considerabil mai rău; ambele săvîrșind și crima de a-și exporta ororile în țările învecinate. Cazul cel mai instructiv însă este cel al „generalului" Amin din Uganda, pentru că a ilustrat atît de multe dintre slăbiciunile sistemului mondial în anii '70. A fost și cel mai tragic, pentru că a distrus practic Uganda, cîndva cea mai încîntătoare țară din Africa. Churchill, care a vizitat-o în calitate de subsecretar colonial în 1908, o numea „acel rai pe pămînt", „acea grădină tropicală". „Uganda e un basm", scria el. „Urci pe o cale ferată în loc de un vrej de fasole, iar în vîrf este o minunată lume nouă."[78] Independența Ugandei a fost acordată în grabă în octombrie 1963 conform politicii de „Vînt al schimbării" a lui Macmillan. Tribul conducător baganda era constituit din oameni educați care îi impresionau întotdeauna pe europeni cu farmecul lor. Dar țara era în multe privințe primitivă, sfîșiată de complexe rivalități tribale, de dușmănia de rasă între nordul musulman și sudul creștin și un vechi sectarism în cadrul comunităților creștine. Magia violentă era omniprezentă. Triburile kakwa și nubi

din nordul musulman beau sîngele victimelor şi le mîncau ficatul şi credeau în „apa Yakan a lui Allah" mahdistă, care făcea soldaţii invulnerabili dacă o beau. Dar şi sofisticaţii regi baganda mutilau trupuri în scopuri de teroare politico-religioasă. Ca să înrăutăţească şi mai mult lucrurile, Milton Obote, politicianul de profesie instalat ca prim-ministru la declararea independenţei, era un sectant antibaganda îngust la minte şi de o excepţională incompetenţă administrativă. În 1966 el a distrus Constituţia folosindu-l pe Amin ca să atace palatul lui Kabaka şi să-l dea afară pe acesta cu forţa. Cînd Obote, la rîndul lui, a fost răsturnat de Amin în ianuarie 1971, mulţi oameni au întîmpinat aprobator guvernarea militară ca pe cel mai mic dintre două rele.

Este important să înţelegem că încă de atunci Idi Amin era cunoscut drept un om extraordinar de şiret şi de rău. Fiul uriaş al unei vrăjitoare Lugbara, el devenise musulman la şaisprezece ani şi îşi trăgea puterea de la nordicii kakwa şi nubi. S-a înrolat în Regimentul African de Puşcaşi ai regelui de cînd era foarte tînăr şi promovarea lui ca ofiţer, deşi nu avea practic nici un fel de studii, reflecta nevoia disperată de a evita o răscoală de tipul celei din Congo, acum, că se apropia independenţa. Şi-a făcut repede o reputaţie proastă în Kenya, luptînd împotriva hoţilor de vite. S-a descoperit că omorîse oameni din tribul pokot şi îi lăsase să fie mîncaţi de hiene, obţinuse informaţii de la cei din tribul karamajog ameninţînd că le taie penisurile cu o *panga*, şi chiar retezase organele genitale a opt dintre ei ca să obţină mărturisiri. Se ştia, de asemenea, că asasinase doisprezece săteni turkana. Autorităţile britanice se temeau ele însele să-l urmărească penal pe unul dintre puţinii ofiţeri negri în ajunul independenţei şi i-au transferat cazul lui Obote, deja prim-ministru desemnat. Obote s-a mulţumit cu o „mustrare severă", o pedeapsă ciudată pentru crime în masă.[80] De fapt, l-a avansat colonel pe Amin, l-a folosit ca să înlăture tribul baganda şi l-a lăsat să construiască o bază militară tribală în nord, să facă o contrabandă pe scară largă cu aur şi fildeş, să recruteze musulmani fără a raporta guvernului, să-l asasineze pe singurul alt ofiţer superior negru, comandantul de brigadă Okoya (şi pe soţia acestuia) în ianuarie 1970 şi apoi să trateze armata ca şi cînd i-ar fi aparţinut. Cînd preşedintele Curţii de Conturi i-a spus lui Obote că lipseau 2,5 milioane de lire sterline din fondurile armatei, primul-ministru a plecat la o conferinţă în Singapore, spunîndu-i lui Amin că voia o „explicaţie completă" cînd se întorcea. Aceasta avea să ducă la o lovitură de stat, pe care Amin deja era presat s-o întreprindă de către colonelul Gaddafi şi de liderul palestinian Yasser Arafat, care voiau să-i înlăture pe consilierii israelieni ai lui Obote.

Regimul lui Amin a fost rasist, a operat în interesele arabilor musulmani de la bun început, de cînd, la numai cîteva săptămîni de la preluarea puterii, a început masacrarea triburilor langi şi acholi. În iulie 1971 le-a cerut israelienilor să-l ajute să invadeze Tanzania ocupînd portul Tanga; aceştia

au reacționat retrăgîndu-se. Britanicii și-au retras și ei sprijinul în același timp și de atunci înainte Amin a fost protejatul lui Gaddafi. Musulmanii constituie numai 5% din populație și doar sprijinul libian a făcut posibilă lunga tiranie, deși teroriștii palestinieni i-au furnizat lui Amin bodyguardul personal și pe cel mai dedicat dintre călăii săi torționari. Gaddafi l-a convins pe Amin să-i expulzeze pe asiatici și acesta a fost momentul, în august 1972, cînd a început adevărata jefuire a țării. Dar trebuie amintit că în decembrie 1972 Marea Britanie încă îi mai trimitea lui Amin mașini blindate.[81] De fapt, transporturile de mărfuri de lux rare de pe aeroportul Stansted în Uganda, un trafic important care i-a permis lui Amin să susțină moralul soldaților săi, au continuat, cu aprobarea guvernului britanic, pînă aproape de sfîrșitul terorii.

Studierea proceselor-verbale ale Cabinetului dă o imagine unică a apariției unei tiranii tribale primitive în formele exterioare ale constituționalismului birocratic britanic. Astfel, procesul-verbal 131, datat 14 martie 1972, arăta: „Dacă vreun ministru simte că viața lui ar fi periclitată de o mulțime agitată sau de către persoane nemulțumite, el avea libertatea de a împușca mortal."[82] De fapt, nu de persoane nemulțumite se temeau miniștrii, ci de președinte. Ministrul Educației, Edward Rugumayo, care a fugit în 1973, a trimis un memorandum tuturor șefilor de stat africani, în care afirma că Amin nu avea „nici un fel de principii, standarde morale ori scrupule" și că ar „ucide sau ar pune să fie ucis cineva fără nici o ezitare".[83] Procurorul său general, Godfrey Lule, scria: „Ucide rațional și cu sînge rece." Henry Kyemba, ministrul Sănătății, spunea că asasinarea lui Michael Kagwar, președintele Curții Industriale, în septembrie 1971, „a arătat întregii țări că masacrele nu aveau să se limiteze la armată sau la triburile acholi și langi"[84]. Curînd, orice figură publică ce îl criticase ori împiedicase în vreun fel pe Amin era moartă: guvernatorul Băncii Ugandei, vicecancelarul Universității Makerere, ministrul de Externe, președintele Curții Supreme, tîrît afară din tribunal în plină zi, arhiepiscopul Janan Luwum — acesta din urmă omorît în bătaie, împreună cu doi miniștri, de Amin însuși. Amin participa adesea la atrocități, uneori de natură privată. Soția lui Kyemba, Teresa, infirmieră șefă la spitalul Mulag, era de față cînd a fost adus trupul hăcuit al soției lui Amin, Kay: se pare că Amin nu numai că a omorît-o, dar a și tranșat-o, căci avea o colecție de planșe din manuale de anatomie. Se spune, de asemenea, că și-a ucis fiul și i-a mîncat inima, după cum fusese sfătuit de un vraci pe care-l adusese din Stanleyville.[85] Este aproape indubitabil că era un canibal în toată regula, care ținea în frigider diferite organe.

Se pare că imaginea unui canibalism refrigerat este definitorie pentru acest regim, care era o caricatură grotescă a terorii de tip sovietic. Poliția tradițională a dispărut pur și simplu, pe măsură ce ofițerii ei superiori au fost asasinați pentru că investigau crimele lui Amin. Ca și Stalin, Amin avea servicii de securitate paralele. Între ele se aflau creația lui personală, Unitatea de

Siguranță Publică, poliția militară și echivalentul KGB, o organizație numită Centru de Stat pentru Cercetare, care se formase din vechea Secție de Cercetări a Cabinetului și încă mai păstra colecții legate ale ziarului *The Economist*. CSC era condus după sfaturile palestinienilor și ale libienilor care aveau ei înșiși, în unele cazuri, pregătire rusească. De obicei ucidea cu ciocane, dar în nici un caz nu era primitiv sub toate aspectele. Era legat printr-un tunel de vila lui Amin, pentru ca victimele vizate care veneau să-l vadă (îi plăcea să le invite la cocteil) să poată fi luate fără a mai fi văzute vreodată. Bătăile CSC erau ceva regulat, avînd loc la anumite ore în fiecare zi. În contrast cu firea impulsivă a lui Amin, teroarea avea un element de rutină totalitară și ordine birocratică. La fel ca și în blocul sovietic, cel puțin doi agenți CSC erau atașați fiecărei misiuni ugandeze peste hotare. Ca și KGB-ul, CSC se autofinanța prin activități comerciale (inclusiv afaceri cu droguri) și adesea ucidea pentru valută forte.[86] Amin nu era doar un caz de întoarcere la primitivismul african. În unele privințe guvernarea sa era o reflectare caracteristică a anilor '70. Teroarea lui era un fenomen arab musulman; regimul lui era sub multe aspecte unul străin, condus de nubieni, palestinieni și libieni.

Se poate afirma că politica de forțe a ONU în anii '70, urîtele consecințe ale moralității relative pe care au imprimat-o organizației Hammarskjöld și școala sa au fost responsabile pentru prelungirea regimului lui Amin cu șase ani cumpliți. Conform unei surse cu autoritate, faptul că nu s-a acționat pe plan internațional în 1972, cînd natura regimului era deja mai mult decît evidentă, a costat viețile a 200 000 de ugandezi. Marea Britanie a purtat o grea răspundere. Rapoartele CSC au arătat cît de important era pentru regim „transportul de whisky de pe Stansted". Atitudinea pacificatoare a britanicilor a atins punctul culminant în iunie 1975 cînd Amin a amenințat că va executa un lector britanic, Denis Hills, pentru că îl numise „tiran rural". James Callaghan, un prim-ministru slab pînă și după standardele anilor '70, l-a trimis pe generalul Sir Chandos Blair cu o scrisoare din partea reginei care cerea clemență, iar mai tîrziu s-a dus el însuși la Kampala. Dar a permis comerțului de pe Stansted să continue pînă la 4 martie 1979, chiar în ajunul înlăturării lui Amin. Singurul guvern care a ieșit bine din asta a fost cel al Israelului, care a acționat viguros ca să salveze vieți cînd Amin și palestinienii au deturnat un avion de pasageri la Entebbe în iunie 1976.

De fapt, majoritatea statelor africane l-au sprijinit pe Amin, conform vechiului principiu latino-american „*Caudillos* rămîn uniți". În ciuda relevării atrocităților lui genocide de către foști miniștri, OUA l-a ales președinte și toți membrii acesteia, în afară doar de trei, au participat la summitul OUA pe care l-a ținut la Kampala. Nyerere a obiectat, nu atît din motive morale cît pentru că era un aliat al lui Obote și se temea pe bună dreptate de o invazie din partea lui Amin. „Întîlnindu-se la Kampala", protesta el, „șefii de stat din OUA conferă respectabilitate uneia dintre cele mai criminale adminis-

trații din Africa." Furioși, membrii OUA s-au gîndit chiar la o moțiune care să condamne Tanzania. Șefii de stat l-au copleșit pe Amin cu felicitări în timpul summitului cînd, după ce mîncase bucăți din fosta sa soție, s-a căsătorit cu o alta, o stripteuză din Unitatea Sinucigașă Mecanizată. Ei au aplaudat cînd Amin a fost adus cu o lectică purtată de patru oameni de afaceri albi, un suedez ținîndu-i o umbrelă deasupra capului, și cînd Forțele Aeriene Ugandeze au făcut o demonstrație aruncînd bombe deasupra Lacului Victoria într-o țintă pe care scria „Cape Town" (toate bombele au dat greș și comandantul Forțelor Aeriene a fost asasinat imediat ce au plecat delegații). Șefii de state din OUA i-au făcut o primire călduroasă lui Amin și în 1977, și organizația nu l-a criticat în nici un fel pînă în 1978; ba chiar și atunci în surdină.[87]

Cei mai mulți membri ai ONU, unde blocurile afro-arabo-asiatic și sovietic formau o majoritate, s-au comportat la fel de cinic. Ca președinte al OUA, el s-a adresat Adunării generale la 1 octombrie 1975 într-un discurs virulent în care denunța „conspirația sionisto-americană" și cerea nu numai eliminarea Israelului ci „extincția" sa (adică genocid). Adunarea l-a aplaudat în picioare cînd a sosit, l-a aplaudat pe tot parcursul discursului și s-a ridicat din nou în picioare cînd a plecat. În ziua următoare secretarul general al ONU și președintele Adunării generale au dat un dineu public în onoarea lui Amin.[88] Încercările de a ridica problema violărilor drepturilor omului de către Uganda în ONU în 1976 și 1977 au fost blocate de către voturile africane, care i-au făcut lui Amin același serviciu și la conferința Commonwealth din 1977. Chiar și cînd a invadat Tanzania, la 30 octombrie 1978, act care a dus la căderea sa cinci luni mai tîrziu, OUA a refuzat să-l condamne și i-a spus lui Nyerere să accepte medieri. De data aceasta, dictatorul socialist tanzanian nu s-a mai abținut:

> De cînd a uzurpat puterea, Amin a asasinat mai mulți oameni decît Smith în Rhodesia, mai mulți decît Vorster în Africa de Sud. Dar există în Africa această tendință conform căreia nu contează dacă un african ucide alți africani... A fi negru devine acum un certificat pentru a ucide africani ca și tine.[89]

Într-adevăr, aceasta a fost consecința principiului de o moralitate relativă introdus de Hammarskjöld că omorurile între africani nu erau treaba ONU; iar Amin are o scuză că a crezut că ONU îi dăduse undă verde pentru uciderii în masă, ba chiar pentru genocid. Regimul Amin a fost făcut posibil de filozofia generației Bandung precum și de barbarismul renăscut al Africii. Dar la nici un an după căderea sa istoria se rescria. S-a pretins că aplauzele care l-au întîmpinat la ONU erau „ironice". Teroarea era legată de „imperialism".[90] Iar suferințele Ugandei nu au luat sfîrșit cînd a sosit „armata de eliberare" tanzaniană, aducîndu-l pe Obote. Primul lucru pe care l-au făcut tanzanienii cînd au ajuns la Kampala a fost s-o jefuiască. Deși Amin a primit adăpost în lumea musulmană (Libia, apoi Arabia Saudită),

forţele lui tribale au continuat să ocupe şi să terorizeze o parte din ţară. Cu sprijinul militar al lui Nyerere, Obote „a cîştigat" alegerile din anii '80. Partidul CPU al lui Obote şi „comisia militară" controlată de Nyerere au schimbat arbitrar delimitarea circumscripţiilor electorale; au declarat ilegale 17 locuri cîştigate incontestabil de CPU; au omorît un candidat al opoziţiei (din Partidul Democrat) şi i-au bătut pe alţii; au îndepărtat ilegal paisprezece ofiţeri aleşi care nu erau controlaţi de CPU; i-au destituit pe preşedintele Înaltei Curţi de Justiţie şi pe alţi oficiali pentru a intimida lumea juridică; şi, în sfîrşit, după ce a devenit limpede în seara alegerilor că PD cîştiga totuşi, au anunţat pe postul oficial de radio că toate rezultatele vor fi „verificate" de militari — moment în care secretarul comisiei electorale a fugit ca să scape cu viaţă. Armata a distrus apoi dovezile victoriei PD şi Obote a fost declarat cîştigător.[91] Rezultatul a fost un război civil regional şi tribal; iar terorismul în masă practicat de trei „armate" nedisciplinate şi în mare parte neplătite a prelungit la nesfîrşit agonia „tărîmului de basm" al lui Churchill.[92]

Cazul Ugandei a ilustrat tendinţa Africii postcoloniale, începînd de la mijlocul anilor '60, de a se implica în războaie interne şi externe, precum şi pe aceea atît a OUA cît şi a ONU ca, departe de a arbitra aceste dispute, să amplifice alunecarea spre violenţă. Acest lucru nu era întîmplător. Militarizarea OUA a început la Addis Abeba în 1963, cînd s-a renunţat la rezistenţa pasivă, s-a adoptat forţa ca mijloc de a pune capăt regimurilor coloniale rămase şi s-a format un „comitet de eliberare" prezidat de Tanzania. În anul următor, la Cairo, ex-pacifistul Nyerere a fost cel care a cerut expulzarea cu forţa a Portugaliei, iar în 1965 adjunctul său, Rashidi Kawawa, a spus Comisiei ONU pentru Colonialism la Dar el Salaam că funcţia ei era exact aceeaşi cu a Comisiei OUA, „două comisii de eliberare de importanţă istorică în lupta împotriva colonialismului". M. Coulibaly din Mali, preşedintele ONU, a protestat la început: ONU nu putea fi identificată cu un organism militar regional, a spus el. Apoi a capitulat, iar comisia lui a hotărît că era legitim ca orice stat să folosească forţa pentru a-i expulza pe portughezi. Aceasta a fost prima dată cînd ONU a ales o soluţie militară şi nu una paşnică la probleme politice. Patru luni mai tîrziu, în noiembrie 1965, Nyerere a convins OUA să extindă acest principiu la Rhodesia.[93]

În condiţiile în care atît ONU cît şi OUA nu numai că sprijineau, dar chiar comandau violenţa, state africane individuale au folosit-o din ce în ce mai mult pentru a-şi rezolva războaiele civile intertribale şi disputele la frontiere, pe care colonialismul le înghеţase. Se pare că în Africa există o mai mare diversitate lingvistică şi etnică decît în orice alt continent. Dintre cele patruzeci şi unu de state independente, numai Egiptul, Tunisia, Marocul, Lesotho şi Somalia erau în general omogene, şi chiar şi ele aveau graniţe disputabile.[94] Majoritatea războaielor civile, pentru că presupun conflicte tribale transfrontaliere, tind să devină şi războaie interstatale. Unul dintre

primele de acest fel, revolta rasistă a populației hutu din Ruanda din 1958 împotriva dominatorilor tutsi a implicat Burundi, și acest tipar s-a repetat de trei ori în următorii cincisprezece ani. Revolta polisario împotriva Marocului și a Mauritaniei, lupta între musulmanii din nord și creștinii din sud în Ciad, războaiele civile din Angola, Sudan și Nigeria, cinci dintre cele mai lungi și mai grave conflicte, toate au implicat intervenție străină. Deloc surprinzător, ONU și OUA s-au dovedit total incapabile să arbitreze aceste conflicte. Un exemplu tipic a fost împărțirea, în decembrie 1975, a vechii Sahare spaniole între Maroc și Mauritania, care amintea de împărțirea Poloniei în secolul al XVIII-lea (sau în 1939). Algeria a fost lăsată deoparte, și prin urmare i-a sprijinit pe insurgenții Polisario. ONU a votat două hotărîri care se excludeau reciproc, una care sprijinea Marocul, cealaltă Algeria. OUA n-a încercat niciodată cu adevărat să-și aplice principiul de bază conform căruia statele nu trebuiau să intervină unul în afacerile interne ale altora, decît (destul de interesant) în cazul Ugandei lui Amin. Nu l-a cenzurat pe Gaddafi al Libiei pentru încercările lui de a-i răsturna pe Sadat în Egipt, pe Niheimi în Sudan, pe Bourguiba în Tunisia, pe Francis Tombalbaye și Felix Malloum în Ciad sau pentru intervențiile sale flagrante în alte cîteva state. OUA nu a fost în stare nici să preîntîmpine incursiunile puterilor neafricane, căci nimeni nu voia să repete problemele dezastruoase pe care le avusese Congo cu ONU, și statele individuale însele au fost acelea care au chemat ajutorul trupelor străine, cum au făcut Kenya, Uganda și Tanzania cu Marea Britanie sau Coasta de Fildeș, Gabon și Senegal cu Franța.[94]

Problemele privind frontierele au crescut vădit după 1973–1974 cînd Rusia sovietică, împreună cu satelitul său Cuba, a angajat pentru prima dată trupe masive în Africa. Un asemenea caz a fost Etiopia, unde bătrînul împărat Haile Selasse condusese un regim semifeudal, semiliberal printr-un atent echilibru de ajutoare externe. Indienii i-au instruit armata, britanicii și norvegienii marina, suedezii forțele aeriene, francezii au condus căile ferate, australienii hotelurile, iugoslavii portul, rușii rafinăria de petrol, bulgarii flota de pescuit, italienii fabricile de bere, cehii fabricile de pantofi iar japonezii pe cele de textile.[95] Rușii au sesizat ocazia de a-l înlătura pe bătrîn în 1974 — a fost ucis prin sufocare cu o pernă — și de a cîștiga un monopol al influenței, lăsîndu-și de izbeliște protejatul somalian. Lucrul cel mai rău care se poate spune despre cenzura împăratului este că tăiase moartea regelui din piesa *Macbeth*; după căderea sa, Shakespeare nu s-a mai pus în scenă deloc. Regimul a devenit totalitarist, și-a masacrat opozanții cu zecile de mii și s-a implicat în războaie de frontieră pe scară largă care au continuat și în anii '80. După ce Rusia a extins Războiul Rece la Africa, aceasta a devenit teatrul clasic al *Realpolitik*, al formărilor și schimbărilor abrupte de alianțe și al principiului „dușmanul dușmanului meu este prietenul meu". Un exemplu caracteristic a fost invazia katangheză a Zairului pe la granița cu Angola în 1977–1978, cînd comuniștii, înlocuindu-i pe „secesioniștii impe-

rialişti" din 1960, i-au ajutat pe katanghezi cu trupe cubaneze şi ruseşti, iar Marocul şi Franţa au sprijinit Zairul.

Cele treizeci şi ceva de războaie civile sau externe pe care le-au dus statele africane în primele lor două decenii au produs un număr uriaş de refugiaţi. În 1970 erau un milion a căror existenţă era confirmată de statisticile ONU. Cifra a sărit la 4,5 milioane în 1978, plus 2 milioane descrişi drept „nestabiliţi" după ce s-au întors în ţările natale. În 1980 erau 2 740 300 de refugiaţi înregistraţi de ONU din 17 ţări africane, plus 2 milioane de persoane „dislocate", marea majoritate fiind rezultatul activităţilor militare ale Rusiei sovietice, Cubei şi Libiei.[96] Posibilităţile ca o parte însemnată a acestor oameni să revină în ţările lor erau vagi. La începutul anilor '80, toate noile state independente, cu excepţia Coastei de Fildeş, a Kenyei şi a celor trei teritorii care aveau petrol, Algeria, Libia şi Nigeria, erau mai sărace decît sub sistemul colonial. Unele părăsiseră cu totul economia de piaţă.

În aceste condiţii, progresul material destul de rapid care fusese o trăsătură a etapei finale a colonialismului în 1945–1960 a fost inversat. Deşi independenţa a fost fertilă în pacte regionale, precum Grupul Casablanca format din şase puteri, Grupul Monrovia format din cincisprezece puteri şi al Celor Doisprezece de la Brazzaville, acestea au fost în mare măsură acorduri verbale în scopuri politice şi s-au dovedit efemere. Între timp aranjamentele specifice şi practice dintre state privind valuta, transportul şi comunicaţiile au fost încălcate sau anulate. Războaiele, „stările de urgenţă" şi închiderea frontierelor au întrerupt legăturile rutiere şi feroviare. Materialul rulant nu a fost reînnoit. Drumurile s-au deteriorat. Călătoriile au tins să revină la modelul anilor '90 din secolul al XIX-lea, cu legături în principal între oraşele de coastă (deşi mai degrabă aeriene decît maritime) dar cu puţine deplasări pe distanţe lungi în interiorul continentului. Mobilitatea a devenit fragmentată şi nesigură. La sfîrşitul anilor '70, cele mai mari blocări de trafic concepute de om pînă atunci erau nu în avansatul Occident, ci în Lagos: se spunea că şeful statului, generalul Muhammad, a murit pentru că nu a putut rezolva blocajul nici măcar pentru el, iar maşina lui se împotmolea la aceeaşi oră, 8, în fiecare dimineaţă, facilitînd planul asasinării sale. În 1976, după ce guvernul nigerian comandase 18 milioane de tone de ciment, căile spre portul Lagos au fost blocate de aproape cinci sute de vase, şi pînă să poată acosta, încărcătura celor mai multe dintre ele nu a mai fost folosibilă.[97]

În multe zone din interiorul continentului însă, chiar şi în Nigeria, a decăzut şi traficul pe uscat. După cum ni se arată într-o relatare, „viaţa observabilă a Africii se desfăşoară din ce în ce mai mult pe o rază de treizeci de kilometri în jurul celor trei duzini de aeroporturi internaţionale ale sale"[98]. În condiţiile declinului în standardele de control al traficului şi ale închiderilor frecvente ale spaţiilor aeriene interne, adesea devenea mai uşor şi mai ieftin să circuli între capitalele africane via Europa decît direct. La fel era şi cu legăturile telefonice; de exemplu, era imposibil să telefonezi la Abidjan

din Monrovia, aflată la șapte sute de kilometri distanță, altfel decît prin Europa sau America de Nord. S-a sugerat că acest declin era de fapt în avantajul guvernelor autoritare pentru că-i imobiliza pe critici, căci majoritatea guvernelor africane își întrețineau exclusiv pentru uz personal transporturile și rețelele de comunicații militare după modelul Cortinei de Fier. Dar statul suferea și el. În 1982 ambasadorul Ciadului la Bruxelles se plîngea că nu mai avea vești de la guvernul său de mai bine de un an.[99]

La fel de marcată era și deteriorarea nivelului sanitar. Progresele făcute în eliminarea malariei, care fuseseră spectaculoase la sfîrșitul anilor '40 și în anii '50, au devenit regrese. Programul pe douăzeci de ani al OMS lansat în 1958 a fost un eșec. La sfîrșitul anilor '70 în lume erau 200 de milioane de cazuri și un miliard de persoane trăiau în zone cu risc de malarie. Regresul nu s-a limitat nicidecum la Africa; rezultatele din America Centrală și din Asia erau în unele privințe și mai dezolante.[100] Dar la sfîrșitul anilor '70 a avut loc o creștere neliniștitoare a numărului cazurilor de malarie contractată în capitalele africane, unde boala fusese eradicată în anii '50.[101] Revenirea calamităților tradiționale reflecta sporirea subnutriției și foametei, declinul sănătății publice și al serviciilor spitalicești și penuria de doctori calificați. În 1976 OMS și-a schimbat politica și a anunțat că de atunci înainte „tămăduitorii satului" vor fi angajați în serviciile de sănătate rurale, deși încă se mai făcea o distincție între moașele, meșterii „drege-oase" și vindecătorii cu ierburi africani, pe de o parte, și „vracii" care foloseau „vrăji și superstiții" pe de alta. În 1977 s-a renunțat însă la această distincție și „vracii", sprijiniți de 90% din populația rurală, au primit același statut ca și practicienii cu pregătire științifică.[102] În Lagos, în penumbra celui mai mare blocaj de circulație din lume, s-a deschis un spital-școală atît pentru doctori care practicau medicina cît și pentru cei ce practicau „tămăduirea".

Sumbrul model variat dar echilibrat al continentului african la o generație după cîștigarea independenței s-a reflectat în următorul rezumat al evenimentelor din ultimul an al deceniului '70 și primul an al deceniului '80. Pentru 1979: *Sudan*: tentativă de lovitură de stat. *Maroc*: Război în Sahara de vest împotriva gherilelor polisario a costat 750 000 £ pe zi. *Etiopia*: 20 000 de cubanezi plus trupe etiopiene au dus războaie pe trei fronturi împotriva Eritreei și Somaliei, unde refugiații au depășit pragul de 1 milion. *Djibouti*: răscoale în regiunea Adar. *Kenya*: alegeri pluripartide reușite. *Tanzania*: 40 000 de soldați au invadat *Uganda*, cînd Amin, sprijinit de 2 500 de soldați din Libia, a fost înlăturat. *Ghana*: lovitură de stat dată de căpitanul de aviație Jerry Rawlings. Trei foști șefi de stat și mulți alți politicieni uciși de plutoane de execuție; biciuiri publice și arestări ale cetățenilor corupți; greva poliției; țara declarată oficial în faliment. *Nigeria*: revenirea la guvernarea civilă. *Liberia*: răscoale pentru alimente; șaptezeci de oameni uciși. *Senegal*: crearea unui al patrulea partid legal. *Mauritania*: lovitură de stat. Ould Salack, care îl înlăturase pe Ould Daddah în 1978, înlăturat la rîndul

lui de Ould Hardallah. Semnarea păcii cu gherilele Polisario. *Mali*: alegeri monopartide. *Guineea*: eliberarea prizonierilor politici, inclusiv a arhiepiscopului de Conakry. *Benin*: alegeri monopartide. *Togo*: alegeri monopartide; procese politice demonstrative ale aşa-numiţilor „elitişti brazilieni". *Camerun*: tentativă de lovitură de stat urmată de un mic masacru. *Ciad*: război civil. *Republica Populară Congo*: lovitură de stat. *Guineea Ecuatorială*: răsturnarea dictatorului Macias. *Republica Central-Africană*: răsturnarea lui Bokassa. *Zair*: majoritatea drumurilor importante declarate impracticabile; două treimi din vehicule nefolosibile din lipsă de piese de schimb; închiderea căii ferate Benguela; 38% din valuta străină alocată plăţii împrumutului la stat; 42% din copiii sub cinci ani suferă de subnutriţie. *Burundi*: 52 de misionari expulzaţi pentru „acţiuni subversive". *Guineea-Bissau*: venitul acoperă numai 65% din cheltuieli. *Capul Verde*: peste 90% din hrana consumată este importată. *Mozambic*: pedeapsa cu moartea extinsă la sabotaj, terorism şi activităţi mercenare; multe execuţii politice; preşedintele Machel atacă bărbaţii cu plete şi femeile cu haine strîmte. Bisericile catolice şi anglicane sînt închise: *Angola*: război civil. *Zambia*: multe arestări politice. *Malawi*: controale ale importurilor. *Zimbabwe*: sfîrşitul guvernării albilor după un deceniu de război civil; 20 000 de morţi. *Namibia*: război de gherilă. *Lesotho*: război de gherilă. *Swaziland*: economia sub presiunea refugiaţilor. *Botswana*: idem. *Africa de Sud*: război de gherilă.

În 1980: *Sudan*: alegeri monopartide. *Tunisia*: tentativă de lovitură de stat. *Maroc*: război cu Polisario. *Algeria*: concentrarea de tip sovietic asupra industriei grele abandonate ca fiind un eşec. *Etiopia*: bombe sovietice aruncate din elicopter împotriva somalezilor, a populaţiilor oromo, gallas şi a altor rase nonamharice. *Somalia*: refugiaţii depăşesc pragul de 1,5 milioane. *Tanzania*: Nyerere, candidat unic, ales preşedinte; foamete. *Zanzibar*: tentativă de lovitură de stat. *Uganda*: costurile de întreţinere a celor 20 000 de soldaţi ai armatei de ocupaţie tanzaniene, plus a celor 6 000 ai armatei ugandeze, se ridică la 37% din venitul ţării; cincizeci de asasinate politice pe săptămînă la Kampala; foamete. *Ghana*: 114% inflaţie; universităţile se închid. *Nigeria*: tentativă de lovitură de stat; 1 000 de oameni ucişi. *Gambia*: partidele de opoziţie interzise; multe arestări. *Liberia*: lovitură de stat; multe execuţii. *Senegal*: retragerea voluntară a lui Senghor după douăzeci de ani de guvernare. *Mauritania*: lovitură de stat. Ould Hardallah înlăturat de Ould Louly. *Mali*: şcolile în grevă; economia descrisă drept „catastrofală". Lovitură de stat în *Bissau*, finanţată de *Guineea*, în urma disputelor pe tema drepturilor asupra petrolului. *Coasta de Fildeş*: alegeri monopartide. *Volta Superioară*: lovitură de stat. *Niger*: invazie a nomazilor finanţaţi de libieni. *Benin*: preşedintele Kerekou „convertit" la islamism în timpul vizitei la Gaddafi. *Camerun*: economia sub presiunea refugiaţilor din Ciad. *Ciad*: război civil şi invazie din partea Libiei. *Zair*: Mobutu declară, la 4 februarie: „Cît trăiesc eu, nu voi tolera niciodată crearea altui partid." *Guineea-Bissau*: lovi-

tură de stat. *Sao Tomé*: amenințat cu invazia exilaților; 1 000 de angolezi și 100 de cubanezi intră în țară. *Angola*: război civil. *Zambia*: tentativă de lovitură de stat. *Zimbabwe*: alegeri libere supravegheate de britanici. *Namibia*: război de gherilă. *Lesotho*: invazia „Armatei de Eliberare din Lesotho". *Africa de Sud*: război de gherilă.[103]

Acest rezumat ascunde multe nuanțe. Dar confirmă o tendință descendentă în ciclul de interes recurent în Africa. Primul ciclu, care ar putea fi numit perioada Rhodes, s-a întins din anii '80 ai secolului al XIX-lea pînă la primul război mondial, cînd mulți au crezut că resursele Africii aveau să sprijine viitoarea prosperitate europeană. Această idee a fost susținută pentru scurtă vreme la începutul anilor '20, apoi s-a evaporat. Un alt ciclu de interes a început la sfîrșitul anilor '40 și a atins apogeul la începutul anilor '60, în timpul transferului de la guvernarea colonială la independență. S-a semnalat o scădere o dată cu militarizarea, la sfîrșitul anilor '60. La începutul anilor '80 pierise: adică interesul lumii din afară față de Africa se limita în general la anumiți producători importanți de materii prime, în special la Nigeria și Africa de Sud. Era evident deja la vremea aceea că cea mai mare parte a continentului devenise și avea să rămînă instabilă politic și incapabilă de o creștere economică autosusținută sau chiar de a ocupa un loc în economia internațională. Africa devenise pur și simplu un loc al războaielor prin procură, ca Spania în anii '30. Casta politicienilor de profesie și statul omnicompetent dăduseră dovadă de eșecuri costisitoare și sîngeroase în Africa. Trebuie să cercetăm în ce măsură acest tipar s-a repetat în Asia, în special în cei doi giganți loviți de soartă care adăposteau aproape jumătate din populația lumii, China și India.

16

Experiment cu jumătate din omenire

În vara lui 1966, presa oficială din Beijing relata că la 16 iulie Mao Tzedun, preşedintele Partidului Comunist Chinez, care avea pe atunci şaptezeci de ani, organizase şi condusese o partidă de înot în masă în fluviul Yangzi. Erau publicate nişte fotografii destul de neclare a ceea ce părea a fi capul lui mare şi rotund legănîndu-se pe apă. În articole se spunea că înotase aproape şaisprezece kilometri în doar ceva mai mult de o oră şi era descris „radiind de vigoare şi într-o stare de spirit înfloritoare"[1]. Acesta nu era decît unul dintre miracolele ce păreau să fi avut loc în China în sfertul de secol dintre ascensiunea la putere a lui Mao şi moartea sa, în 1976. Toată lumea credea că China depăşea constant problemele economice cu care se confruntau ţările mari, înapoiate şi intens populate şi că făcea acest lucru în cadrul unui entuziast consens naţional.

Vizitatorii se întorceau fervenţi admiratori ai variantei maoiste a comunismului. China, scria unul dintre aceştia, era „un fel de monarhie blajină condusă de un împărat-preot care cîştigase devotamentul total al supuşilor săi". Poporul ei, prezicea un altul, avea să fie „întruchiparea noii civilizaţii a lumii". Simone de Beauvoir declara: „viaţa în China este astăzi extraordinar de plăcută". Ţara devenise, spunea un alt martor, „aproape tot atît de scrupulos de grijulie în privinţa vieţilor omeneşti ca şi Noua Zeelandă". David Rockefeller lăuda „senzaţia de armonie naţională" şi susţinea că revoluţia lui Mao reuşise „nu numai să producă o administraţie mai eficientă şi mai dedicată, ci şi susţinerea unui moral ridicat şi a unui scop comun". Un alt vizitator american găsea schimbările „miraculoase. [...] Revoluţia maoistă este în ansamblu cel mai bun lucru care s-a întîmplat poporului chinez în secole întregi". Ceea ce atrăgea cel mai mult admiraţia era îmbunătăţirea nivelului moral. „Dintre numeroasele comune pe care le-am vizitat", relata Felix Greene, „toate în afară de una negau orice cunoştinţă despre vreun copil născut în afara căsătoriei". „Legea şi ordinea", era de părere un alt vizitator american, „sînt menţinute mai mult prin codul moral predominant decît prin orice ameninţare cu acţiunea poliţiei." Un altul insista că agenţii fiscali ai guvernului deveniseră „incoruptibili" şi că intelectualii erau nerăbdători să dovedească lipsa de „dispreţ faţă de ţărani [...] cărînd găleţi de bălegar în timpul lor liber".[2]

Aceste mărturii aminteau de laudele aduse de vizitatori lui Stalin şi regimului său în timpul ororilor colectivizării şi al marilor epurări. Cînd li se atrăgea atenţia cu privire la asta, vizitatorii plini de admiraţie răspundeau că se învăţase din greşelile sovietice, în mare măsură datorită geniului extraordinar al lui Mao. El era, după cum scria Jan Myrdal, „al treilea în rînd cu Marx şi Lenin" şi rezolvase problema a cum „putea să fie împiedicată revoluţia să degenereze". El „reunea", scria un specialist în ştiinţe politice american, „calităţi ce rareori există într-o singură fiinţă cu atîta intensitate". Han Suyin susţinea că, spre deosebire de Stalin, Mao „este extrem de răbdător şi crede în discuţii şi în reeducare, avînd „o preocupare permanentă pentru aplicarea practică a democraţiei". Cînd apărea o problemă, relata un sinolog american, Mao reacţiona „invariabil într-un fel deosebit de creativ şi de profund etic". Felix Greene credea că setea de putere fusese eliminată şi că nu exista „nici o dovadă a acelor manevre pentru ajungerea la putere sau a rivalităţilor personale pe care le-am văzut atît de des la Kremlin". Mao nu era numai soldat, conducător, poet, filozof, dascăl, gînditor şi plin de carismă: el era şi un fel de sfînt. Ceea ce l-a impresionat cel mai mult pe Hewlett Johnson la el a fost „ceva ce nu a prins niciodată vreo fotografie, un aer inexprimabil de bunătate şi compasiune, o preocupare evidentă pentru nevoile celorlalţi [...] acestea formau esenţa profundă a gîndurilor sale"[3].

Nu mai e nevoie să spunem că aceste relatări ale călătorilor, ca şi în Rusia lui Stalin, aveau prea puţină legătură, dacă aveau vreuna, cu adevărul care era mult mai interesant şi infinit mai deprimant. Şi imaginea publică a lui Mao era tot atît de îndepărtată de realitate ca şi a lui Stalin. Mao nu era un sfînt. Nu avea nimic dintr-un învăţat sau un mandarin. Era un ţăran mare, grosolan, brutal, aspru şi nemilos, de fapt un culac; o versiune educată a tatălui său. Hruşciov l-a comparat, pe bună dreptate, cu „un urs cu mers legănat, calm şi încet"[4]. Adresîndu-se Biroului Politic în 1956, Mao avertiza: „Nu trebuie să urmăm orbeşte Uniunea Sovietică [...] Fiecare băşină are mirosul ei şi nu putem spune că pîrţurile sovietice miros frumos."[5] Trei ani mai tîrziu, recunoscînd eşecul „Marelui Salt", a spus aceluiaşi grup: „Tovarăşi, trebuie să va analizaţi cu toţii responsabilitatea. Dacă trebuie să vă căcaţi, căcaţi-vă! Dacă trebuie să vă băşiţi, băşiţi-vă! Vă veţi simţi mult mai bine după aceea."[6] Din nou, în 1974, trecînd în revistă neajunsurile revoluţiei culturale, el filozofa: „Nevoia de a te căca după ce mănînci nu înseamnă că e o pierdere de timp să mănînci."[7] Un comunist belgian îl descria, în timpul marii adunări a Gărzilor Roşii în Piaţa Păcii Paradisiace din 18 august 1966, retrăgîndu-se din cînd în cînd să-şi scoată haina şi să se şteargă pe piept şi la subraţ, spunînd: „Nu e sănătos să laşi transpiraţia să ţi se usuce pe corp."[8]

Dincolo de aspectul său grosolan însă, bătea o inimă romantică puternică — ba chiar sălbatică. Este probabil adevărat, după cum insista Stalin în 1949, că Mao de fapt nu era deloc marxist: „Nu înţelege cele mai ele-

mentare adevăruri marxiste."[9] Deşi folosea formulări marxiste, şi de fapt se considera un mare gînditor marxist, superior succesorilor vrednici de dispreţ ai lui Stalin, în practică nu a încercat niciodată să aplice o analiză marxistă obiectivă. El nu credea deloc în „situaţii obiective". Totul era în spirit; ar putea fi descris ca un Emile Coué geopolitic, care credea în „superioritatea spiritului asupra materiei". Pe baza „extraordinarei energii a maselor", susţinea el, „poate fi îndeplinită absolut orice misiune"[10]. „Există numai gîndire neproductivă", spunea el, „nu regiuni neproductive. Există doar metode proaste de a cultiva pămîntul, nu pămînt prost."[11] Acest dispreţ faţă de realitatea obiectivă explică disponibilitatea sa de a accepta perspectiva războiului nuclear şi convingerea sa că acesta ar fi cîştigat de China. „Vîntul de Est este mai puternic decît vîntul de Vest", spunea el în 1957. „Dacă imperialismul insistă să ducă un război, nu vom avea de ales decît să ne hotărîm şi să luptăm pînă la sfîrşit înainte de a ne continua procesul de construcţie."[12] În acelaşi an, la Moscova, şi-a şocat colegii comunişti cu acelaşi argument: „O să pierdem poate peste 300 de milioane de oameni. Şi ce dacă? Războiul e război. Vor trece anii şi o să ne punem pe treabă să facem mai mulţi copii decît oricînd" (după spusele lui Hruşciov, „a folosit o expresie indecentă").[13] Mai tîrziu a adoptat aceeaşi atitudine faţă de război ca şi Rusia: „Chiar dacă o să continue la nesfîrşit, n-o să se prăbuşească cerul, copacii or să crească, femeile or să nască şi peştii or să înoate."[14] Se pare că a crezut toată viaţa că adevărata dinamică a istoriei nu era atît maturizarea claselor (aceasta ar putea fi expresia exterioară), cît determinarea eroică. Se considera o întruchipare a supraomului nietzscheean.

În veleităţile sale artistice, în romantismul său şi în credinţa că voinţa nu este numai cheia puterii, ci şi a autorealizării, Mao era un Hitler oriental. Deşi cultul lui Mao era aparent asemănător cu stalinismul, el a avut un rol mult mai creator şi mai central în statul maoist. Ca şi lui Hitler, lui Mao îi plăcea teatrul în politică. Decorul regimului său era mult mai izbitor şi mai original decît imitaţiile staliniste fără culoare ale pompei naziste. El a moştenit şi a transformat măreţia epocii imperiale. Mulţimile erau învăţate să-l întîmpine cu lozinca rituală „Viaţă nesfîrşită preşedintelui Mao". Asemeni împăraţilor, el trăgea simbolic o brazdă cu plugul în fiecare an, folosea Oraşul Imperial ca reşedinţă şi dădea indicaţii caligrafice pentru monumente.[15] Dar adăuga la toate acestea o „cultură a soarelui" proprie, reflectată în imnul „Orientul e roşu", pe care l-a impus ca un al doilea imn naţional al Chinei.

Din Orientul roşu soarele răsare:
În China un Mao Tzedun apare.

Faţa lui rotundă, ca un soare, apărea pe afişe uriaşe; şi, ca şi soarele, el apărea în zori ca să treacă în revistă un milion de Gărzi Roşii în vara lui 1966.

Aceste ocazii, care au fost opt în numai cîteva săptămîni, permiţînd soarelui să strălucească peste 11 milioane de oameni, semăna foarte bine cu parăzile de la Nürnberg. Gărzile Roşii scandau ritmic lozinci maoiste, în timp ce Lin Biao (cam ca Goebbels) striga litaniile: „Să-i nimicim pe tîlharii capitalişti! Să nimicim autorităţile burgheze reacţionare! Să gonim toţi diavolii netrebnici şi spiritele rele! Să terminăm cu cele Patru Lucruri Vechi: gîndirea veche, cultura veche, tradiţiile vechi, obiceiurile vechi. Gîndirea lui Mao Tzedun trebuie să conducă şi să transforme spiritul, pînă cînd puterea spiritului va transforma materia!" (18 august 1966).[16] Gîndirea lui Mao era „soarele inimii noastre, rădăcina vieţii noastre, izvorul puterii noastre", „gîndirea lui ne e busolă şi hrană spirituală", era „ca o bîtă masivă fluturată de o maimuţă de aur", o „rază de lumină strălucitoare" ce îi demasca pe „monştri şi diavoli", o serie de „oglinzi magice pentru a detecta demonii", iar el însuşi era „izvorul întregii înţelepciuni". Revoluţia şi realizările sale erau (am putea spune) o formă gigantică de gîndire maoistă, căci „toate victoriile noastre sînt victoriile Gîndului lui Mao Tzedun"[17].

Cărticica roşie a jucat un rol asemănător cu *Mein Kampf* şi, la fel ca Hitler, Mao a folosit manevre militare, orchestre mari şi jocuri de sunet şi lumină pentru a produce iluzie şi isterie. La parăzile sale din 1966, orchestre formate din 1 000 de oameni cîntau „Orientul e roşu", iar un film despre al nouălea Congres naţional al PCC din 1969 îi arăta pe delegaţi, ţinînd în sus *Cărticica roşie*, ţopăind frenetic, cu obrajii scăldaţi în lacrimi, lătrînd şi urlînd ca animalele, în Marea Sală a Poporului.[18] Limbajul virulent abuziv pe care îl foloseau Mao şi acoliţii săi pentru a evoca activismul violent şi intolerant avea foarte mult în comun cu antisemitismul lui Hitler.

Cel mai important aspect în care Mao amintea de Hitler era iminenta sa escatologie. Mao era, mai presus de orice, un om violent şi nerăbdător. Îi lipsea stoicismul răbdător cu care îşi urmărea Stalin fără nici o remuşcare obiectivele şi urile. Mao, ca şi Hitler, voia să grăbească istoria. El credea că succesorii săi aveau să se dovedească slabi şi laşi şi că dacă lucrurile nu se făceau în timpul vieţii sale nu aveau să se mai facă niciodată. Auzea mereu carul înaripat al timpului urmărindu-l, şi impetuozitatea sa şi-a găsit expresia în dragostea lui complementară şi insaţiabilă pentru dramatism. Într-un anumit sens, Mao nu a făcut niciodată trecerea de la revoluţie la administraţie. Îi lipsea apetitul birocratic al lui Stalin. Pentru el, istoria era o piesă cosmică, o succesiune de episoade spectaculoase, în care el era actor, impresar şi spectator. Îndată ce cortina cădea peste o scenă — „Marşul cel Lung", să zicem, sau „Căderea GMD" — el striga să se ridice din nou şi să reînceapă acţiunea, mai repede şi mai frenetic decît înainte.

Aşadar, domnia lui Mao a fost o melodramă sinistră, uneori degenerînd în farsă dar întotdeauna, în sensul cel mai profund, o tragedie: căci ceea ce făcea el să se joace nu era teatru, ci o serie uriaşă de experimente pe sute de milioane de oameni în carne şi oase, care trăiau şi sufereau. Prima dramă

după înfrîngerea GMD se pare că a avut loc spre sfîrșitul lui 1950. La început, reforma agrară introdusă în sud conform legii din 1949 nu fusese radicală. Un discurs al lui Lin Biao din 14 iunie 1950 a adus atenuări. Termenul binevoitor de „țăran mijlociu prosper" l-a înlocuit pe cel de „țăran bogat" și au fost inventate noi categorii de „moșierime luminată" și „mici moșieri" pentru a-i menține în activitate pe fermierii eficienți.[19] Apoi, izbucnirea războiului din Coreea i-a oferit lui Mao pretextul pentru primul său cataclism postbelic. În 1951 și încă și mai mult în 1952–1953, reforma agrară a fost accelerată continuu și condusă cu o mare sălbăticie. A avut loc „campania celor Trei Anti", urmată curînd de „campania celor Cinci Anti". La 21 februarie 1951 noi „Regulamente privind pedepsirea contrarevoluționarilor" prevedeau pedepse cu moartea sau cu închisoarea pe viață pentru o gamă largă de „delicte". Toate orașele importante țineau mitinguri uriașe la care „inamicii" sociali erau denunțați și condamnați public. În cîteva luni, numai în Beijing s-au ținut aproape 30 000 de astfel de mitinguri, la care au participat 3 milioane de oameni. Ziarele publicau în fiecare zi liste lungi de nume ale „contrarevoluționarilor" executați. În octombrie 1951 s-a declarat că în primele șase luni ale anului se rezolvaseră 800 000 de cazuri (Zhou Enlai a spus mai tîrziu că 16,8% primiseră pedepse cu moartea, ceea ce ar însemna 135 000 de execuții, sau 22 500 pe lună, un număr mare pînă și după standardele cele mai rele ale lui Stalin). Numărul total al celor uciși în timpul acestei prime drame postbelice a lui Mao ar putea fi în jur de 15 milioane, deși mai probabilă este o cifră de 1 pînă la 3 milioane.[20]

Această uriașă mostră de inginerie socială a fost însoțită și de prima încercare de inginerie mentală, sau de spălare a creierelor, făcută de Mao și intitulată de el „reforma gîndirii". Era menită să înlocuiască respectul tradițional față de familie cu respectul filial față de stat ca valoare morală centrală a națiunii și să-l promoveze pe Mao la statutul de figură paternă.[21] Mao definea „reforma gîndirii" (23 octombrie 1951) ca o precondiție vitală a „transformării democratice temeinice și a industrializării progresive a țării noastre". El a pornit o „Mișcare pentru studiul gîndurilor lui Mao Tzedun" la scară națională; cei care le respingeau erau catalogați drept „occidentaliști" și „reformați" în închisoare, adesea încătușați pe perioade mai lungi sau mai scurte în fiare foarte grele, dureroase.[22] Drama cuprindea însă nu numai victimele „reformei agrare" și pe cei care criticau modul în care se făcea aceasta. Multe dintre cele opt „Anti" erau îndreptate împotriva comercianților, a managerilor din industrie și a birocraților: campania a cuprins de fapt întreaga națiune.

Ca toate dramele succesive ale lui Mao, aceasta s-a stins încet pe măsură ce el și-a pierdut interesul sau încrederea în rezultatele ei sau cînd au devenit evidente dezastruoasele ei consecințe precum scăderea productivității agricole și foametea. Dar în 1955 nerăbdarea lui Mao a crescut din nou. Într-un discurs din 31 iulie 1955 el a anunțat brusc o grăbire a ritmului colectivizării

fermelor şi naţionalizarea abruptă a întregului comerţ şi întregii industrii care încă mai rămăseseră private. A numit anul 1955 „anul hotărîtor în lupta dintre socialism şi capitalism“[23]. Şi această campanie avea să schimbe mentalităţi: „ţăranii săraci“ aveau să capete „controlul“ şi apoi „să-şi întărească unitatea“ cu „ţăranii de mijloc“, ba chiar cu „ţăranii de mijloc prosperi“, împotriva „infiltrării contrarevoluţionarilor“, a „ticăloşilor“ şi a „diavolilor“. Dezamăgit de reacţie, Mao a creat tot atît de brusc politica sa numită „Să înflorească o sută de flori“ din 1956, pentru a convinge mai multe voci să se exprime. După cum spunea el, „ideile corecte, dacă sînt ţinute în sere fără a fi expuse la viruşii sau imunizările bolii, nu vor cîştiga în faţa celor greşite”: Hruşciov era de părere că întregul episod al celor „o sută de flori“ nu era decît o „provocare“. Mao doar „se prefăcea a deschide larg porţile democraţiei“ ca să-i poată „distruge pe cei a căror gîndire o considera dăunătoare“[24]. În orice caz, campania a fost brutal inversată, fără nici un avertisment. „Elementele de dreapta“ au fost trimise în lagăre de muncă; profesorii care „înfloriseră“ pentru scurtă vreme s-au trezit spălînd closete; iar în 1957 încercările de protecţie ale „legalităţii socialiste“ au fost retrase.[25]

Aceste evenimente confuze, sau minidrame ratate, trebuie privite pe fundalul insatisfacţiei crescînde a lui Mao faţă de politicile succesorilor lui Stalin de la Moscova. Îl detestase pe Stalin şi nu fusese de acord cu el: reacţia lui la moartea acestuia a fost să instige la sinuciderea sau asasinarea lui Gao Gang, agentul stalinist şi şeful Comitetului de stat al Planificării, în februarie 1954. Dar a obiectat serios la „destalinizare“ ca încercare de a plasa vina pentru greşelile colective pe umerii unui singur om. El considera că „discursul secret“ al lui Hruşciov din 1956, care repudia stalinismul, era o ipocrizie. Ceilalţi, inclusiv Hruşciov, erau băgaţi pînă la gît în crimele lui Stalin. Cum vedea Hruşciov rolul său, se întreba el, „cînd se bate cu pumnul în piept, loveşte cu el în masă şi strigă «abuz» cît îl ţin plămînii”? Era şi el „asasin“ şi „bandit“? sau doar „prost“ şi „idiot“?[26] Mao se temea în mod evident că această campanie moscovită împotriva „cultului personalităţii“ ar putea să fie folosită şi împotriva lui. Şi mai fundamental însă, el simţea că sărăcia intelectuală a noii conduceri de la Moscova consolida pretenţia lui, acum că Stalin murise, la supremaţia pontificală asupra blocului. El a decis să-şi uluiască tovarăşii, estici şi vestici, prin îndrăzneala absolută a următoarei sale mişcări, şi în septembrie–octombrie 1957 a anunţat drama nouă a Marelui Salt Înainte, care a fost lansat cu o uriaşă publicitate în primăvara următoare.

Marele Salt a fost poate cea mai pură expresie a nerăbdării cronice a lui Mao, a încrederii sale în superioritatea spiritului asupra materiei, a credinţei sale că, dacă exista voinţă, epoca miracolelor nu se sfîrşise. Voia să treacă la comunism dintr-o dată, chiar pînă la etapa în care statul „s-ar evapora“. Şi-a materializat dorinţa de a rezuma istoria la ţărani: ei erau „săraci şi simpli“ şi acesta era „un lucru bun — oamenii săraci vor schimbarea, vor să

facă ceva, vor revoluție. O foaie de hîrtie albă nu are pete de cerneală, așa încît se pot scrie pe ea cele mai noi și mai frumoase cuvinte."[27] Ca element al ingineriei sociale, Saltul era necugetat și impulsiv pînă și după standardele lui Mao. El îl justifica susținînd că Stalin mersese „doar într-un picior" — adică crease zone industriale și agricole, fiecare separat și monoped. China avea să înceapă „să meargă pe două picioare", trecînd direct la comunele autonome (după modelul istoric al Comunei din Paris din 1870), fiecare cu sectoare industriale, agricole și de servicii proprii și cu miliție de apărare proprie: „unitate în muncă și în arme".[28]

Dimensiunile și viteza acestui teatru experimental erau aproape incredibile. În ianuarie–februarie 1958 și apoi, după o pauză scurtă pentru limpezirea confuziei, între august și decembrie, viața economică, politică și administrativă a aproximativ 700 de milioane de oameni (90 % din populație) s-a transformat aproape total. În provincia Henan, de exemplu, 5 376 de cooperative agricole au fost aglomerate în 208 „comune populare" mari, fiecare avînd în medie 8 000 de gospodării. Se aștepta de la aceste unități să se susțină practic autonom și, în special, să-și producă singure oțelul. Era, după cum a formulat Hrușciov, un caz în care Mao „acționa ca un nebun pe tron, răsturnîndu-și țara cu susul în jos". El spunea că Zhou Enlai a venit la Moscova și a recunoscut că industria de oțel a Chinei ajunsese la pămînt ca rezultat al acestor măsuri. A.F. Zasiadki, vicepreședinte al Comitetului de Stat al Planificării, a fost trimis să cerceteze situația. El i-a raportat lui Hrușciov că inginerii oțelari pregătiți în Uniunea Sovietică erau obligați acum să lucreze în agricultură și că industria oțelului era „făcută praf". Fabrica de oțel pe care a vizitat-o era „condusă de un bătrîn". Toate utilajele, banii și eforturile Rusiei erau irosite.[29] Se pare că Hrușciov a conchis că Mao era un nou Stalin, ba chiar mai rău; un nebun care și-ar distruge țara și ar arunca lumea în aer dacă ar avea mijloacele s-o facă. Marele Salt a dus așadar direct la sistarea programului de asistență tehnică al Rusiei (inclusiv armele nucleare) în 1959 și la recunoașterea deschisă a rupturii sino-sovietice în anul următor, la Congresul Partidului Comunist Român, cînd Hrușciov i-a denunțat pe conducătorii chinezi ca „nebuni", „naționaliști puri" ce doreau să dezlănțuie un război nuclear.

Pînă și în China mișcarea Marelui Salt s-a poticnit brusc la 23 iulie 1959, cînd Mao i-a pus capăt declarînd abrupt: „Haosul provocat a fost imens și îmi asum responsabilitatea."[30] Consecințele dramei au avut însă un avînt propriu, irezistibil. 1959 a fost un an al dezastrelor naturale și, combinat cu dezastrul nenatural al Marelui Salt, a produs o foamete artificială la scara catastrofei staliniste de la începutul anilor '30, care a ținut pînă în 1926.[31] Nici astăzi cei din afară nu știu exact ce s-a întîmplat cu agricultura chineză în acești ani cumpliți. Industria oțelului era la pămînt și a trebuit să fie reconstruită practic din temelii. Agricultura a fost încă o dată reorganizată prin revenirea la cooperative și scăderea numărului de gospodării dintr-o comună

la 2 000. Dar recoltele și șeptelurile pierdute erau pierdute pentru totdeauna. Oamenii mureau pur și simplu de foame. Cîte milioane au murit din cauza Marelui Salt putem doar încerca să ghicim: cifrele nu sînt disponibile.

Se pare că dezastrul Marelui Salt a epuizat o mare parte din capitalul politic pe care Mao și colegii săi îl adunaseră în timpul victoriosului război revoluționar. El nu a deținut niciodată puterea supremă și exclusivă a unui Hitler ori Stalin, atît din cauza naturii irezolvabile a problemelor Chinei, a lipsei ei de centralizare și comunicații moderne, cît și pentru că nu a avut niciodată un mecanism al terorii la scara KGB-ului ori a Gestapo–SS-ului. Partidul era mai împărțit decît în Rusia; exista, în special, o polaritate profundă între conservatorismul Beijingului și radicalismul Shanghaiului. După ce s-a lăsat cortina asupra dramei din 1959, Mao s-a ferit o vreme de histrionism; pare că „s-a odihnit". Acest punct marchează începutul „luptei pe două fronturi", cu „revizioniștii" aflați temporar la conducere. Ei nu i-au mai permis niciodată lui Mao să se atingă direct de procesul de producție, nici în agricultură, nici în industria grea. În schimb, el și-a îndreptat atenția asupra culturii și învățămîntului. Detestase întotdeauna mandarinismul și orînduirea culturală. Într-un anume sens, ura „civilizația" tot atît de mult ca și Hitler. În China, ea nu reprezenta conspirația evreiască internațională, ci mîna moartă, apăsătoarea, insuportabila greutate a unui trecut de 4 000 de ani. În această privință revoluția lui părea să nu fi schimbat nimic — și din cauza acestui eșec cultural, argumenta el, Marele Salt se dovedise nepractic.

La 13 februarie 1964 Mao scotea sunete amenințătoare: „Actuala metodă de educație distruge talentele și tinerețea. Nu sînt de acord cu citirea atît de multor cărți. Metoda de examinare este o metodă de tratare cu un inamic. Este extrem de dăunătoare și trebuie oprită." Nouă luni mai tîrziu trăda semne inconfundabile de nerăbdare și dorință arzătoare de o nouă dramă: „Nu putem merge pe vechile căi de dezvoltare tehnică a tuturor țărilor din lume și să ne tîrîm pas cu pas în urma altora. Trebuie să zdrobim convențiile [...] cînd vorbim despre un Mare Salt Înainte, tocmai asta vrem să spunem." [33] Astfel, Saltul a fost transmutat dintr-unul fizic într-unul mental: la începutul lui 1965 interesul lui Mao pentru spălarea creierelor reînviase și avea să fie trăsătura dominantă a următoarei și celei mai mari drame realizate de el.

Pînă în acest moment China fusese condusă efectiv de un triumvirat: Mao însuși, șeful statului, Liu Shaoqi, care era și conducătorul partidului și în special al organizației din Beijing, și șeful armatei, Lin Biao. Mao a preferat să-și deschidă noua piesă indirect, împingînd-o în prim plan pe soția sa, actrița de film Jiang Qing. A fost bine distribuită în rolul principal din ceea ce curînd avea să se numească „Revoluția Culturală". Faptul că avusese întotdeauna o slăbiciune pentru actrițe era caracteristic pentru romantismul lui Mao. Avusese, de exemplu, o relație cu frumoasa Lily Wu. Soția sa de atunci, He Zizhen, a aflat, l-a dat în judecată și a obținut divorțul într-un tribunal special al Comitetului Central, care apoi le-a exclus pe amîndouă

femeile.[34] În 1939 Mao s-a căsătorit cu Jiang Qing, care jucase în Shanghai în anii '30 sub numele de scenă Lan Ping. După spusele ei, şi-a început cariera la treisprezece ani, a devenit membru de partid la nouăsprezece şi avea douăzeci şi trei cînd Mao a căutat-o în Yan'an, oferindu-i un bilet gratuit la o conferinţă pe care o ţinea la Institutul de Marxism-Leninism.[35] Alte versiuni susţin însă că era mai în vîrstă şi că fusese căsătorită de trei, dacă nu de patru ori în Shanghai în anii '30, că avusese nenumărate relaţii amoroase în lumea filmului şi că îşi atrăsese mulţi duşmani şi resentimente.

Jiang Qing a rămas, sau a fost ţinută, multă vreme în plan secund în primii douăzeci de ani ai căsniciei. Exista o suspiciune adînc înrădăcinată în China privind soţia intrigantă în politică, ceea ce ar putea fi numit „sindromul împărătesei-mame". La începutul anilor '60 era considerat remarcabil că Wang Guangmei, soţia şefului statului Liu, se îmbrăca modern, purta perle şi chiar dansa (era născută în SUA) cînd îşi însoţea bărbatul în străinătate, ceea ce s-ar putea să fi stîrnit gelozia lui Jiang. Ea însăşi a devenit centrul unui grup de pseudointelectuali nemulţumiţi, scriitori rataţi şi actori şi regizori de mîna a doua, în special din Shanghai, care doreau să pună stăpînire pe arte şi să le radicalizeze. Exista un anumit mandat din partea partidului pentru „linia" lor. În 1950, după epurările culturale ale lui Jdanov în Rusia Sovietică, a fost creat în China un „birou de reformă a operelor", inspirat dintr-un grup de teatru întemeiat la Academia Armatei Roşii în 1931 şi din aşa-numitul „Regiment Chinez al Cămăşilor Albastre" care foloseau teatrul de improvizaţie şi scene mobile pentru a-şi răspîndi ideologia. În 1952 a fost înfiinţat Teatrul Popular de Artă din Beijing, care avea menirea de a produce dramaturgie didactică „modernă".[36] Dar n-a ieşit mare lucru din asta. Pe la mijlocul anilor '60, clasicii chinezi continuau să fie predominanţi şi multe teatre independente au înflorit punînd în scenă Ibsen, O'Neill, Shaw, Cehov şi folosind metoda Stanislavski.[37] Grupul lui Jiang, Liga Dramaturgilor de stînga, a întîmpinat dificultăţi în a-şi vedea operele puse în scenă şi a fost chiar suspectat de troţkism.[38] Se pare că Jiang a adus scenei chineze, deja înveninate de amarnicul facţionalism sectar inerent politicii marxist-leniniste, spiritul vendettei teatrale.

A avut ocazia să arate ce poate în iunie–iulie 1964, cînd frustratul Mao i-a permis să organizeze Festivalul Operei din Beijing pe Teme Contemporane în Marea Sală a Poporului. Acesta consta din treizeci şi şapte de opere noi (treizeci şi trei despre Revoluţie, patru despre revolte anterioare), interpretate de douăzeci şi opt de companii proletare, din nouăsprezece provincii. Şi mai surprinzător încă, Mao i-a îngăduit să ţină un discurs, primul ţinut de o femeie de cînd preluase el puterea. Ea a spus că existau trei mii de companii teatrale profesioniste în China, dintre care nouăzeci se presupunea că se ocupă de teatrul „modern". Cu toate acestea, scena chineză era dominată de teme, eroi şi eroine vechi, „de împăraţi, prinţi, generali, miniştri, savanţi şi femei frumoase, şi pe deasupra de fantome şi monştri". Existau

„mult peste 600 de milioane de muncitori în țara noastră", față de „doar o mînă de moșieri, țărani înstăriți, contrarevoluționari, elemente negative, simpatizanți de dreapta și burghezi". De ce i-ar servi teatrul pe aceștia cîțiva și nu pe cei 600 de milioane? Ea recomanda să se joace numai anumite „opere model" precum *Raid asupra Regimentului Tigrului Alb* și *Luarea Muntelui Tigrului prin Strategie*.[39] Nimic din toate acestea nu a avut un ecou pozitiv în Beijing, deținătorul și apărătorul culturii chineze. Primarul său, mandarinul extremist Peng Zhen, care avea și o funcție importantă în Partid, spunea despre operele ei că se aflau „încă în stadiul în care purtau pantaloniași bufanți și își sugeau degetul". Toată lumea detesta proaspătul ei obicei de a-și suna opozanții și criticii pentru a se „certa cu ei". Cînd i-a cerut lui Peng să-i dea o trupă de operă „ca s-o reformeze singură" și i-a arătat o nouă operă revoluționară cu care își propunea s-o reformeze, el a refuzat-o hotărît, i-a smuls partitura din mînă și i-a spus sfidător că „n-are decît să protesteze oficial dacă dorește".[40]

Protestul ei a fost să-l convingă pe Mao să plece din Beijing și să petreacă cea mai mare parte a anului 1965 în Shanghai. Acolo, în mintea lui s-au întîlnit mai multe teme: ura față de Rusia Sovietică și conducerea ei, precum și față de noua clasă de birocrați burghezi care îi subminaseră Marele Salt, dorința unui erou în vîrstă de a avea din nou succes la tineri, disprețul său față de educația căpătată în școli, ostilitatea față de cei ce înfloreau în virtutea mandarinismului, gelozia față de Liu. Cartea lui Liu, *Cum să fii un bun comunist*, s-a vîndut în 15 milioane de exemplare în 1962–1966, la fel ca și cărțile lui Mao la vremea aceea. Editorialele oficiale îi îndemnau pe tovarăși să-l studieze pe Liu în aceeași măsură ca și pe Mao. Cei doi se certaseră violent cu privire la motivele eșuării Saltului.[41] Astfel, la ambițiile frustrate ale unei actrițe ratate s-au adăugat suferințele unui autor ultragiat. Mao a renunțat să mai citească ziarul popular pekinez, trecînd la cotidianul Forțelor Armate. Se pregătea pentru o nouă explozie spectaculoasă. Îi spunea cu amărăciune lui André Malraux: „Sînt singur cu masele — în așteptare." Lingușitorului ambasador francez, care îi spunea că tineretul e de partea lui, Mao i-a replicat: „Ceea ce ați văzut dumneavoastră reprezintă numai o latură a lucrurilor — nu ați văzut cealaltă latură." A spus unui grup de albanezi că noua elită privilegiată din Rusia își avea rădăcinile în cercurile literare și artistice și că același lucru se întîmpla și în China: „De ce sînt atîtea asociații literare și artistice în Beijing? Nu au nimic de făcut. [...] Spectacolele armatei sînt cele mai bune, după ele vin trupele locale, iar cele din Beijing sînt cele mai proaste." Grupările culturale oficiale, spunea el unui grup de planificatori, nu erau „altceva decît transplanturi din Uniunea Sovietică [...] toate guvernate de străini sau de morți". Academia de Științe din Beijing era un „tărîm de basm" plin de „anticari" „citind reviste de necitit".[42] Avea să se bazeze pe armata solidă, formată din țărani. L-a anihilat pe șeful său de stat Major, Luo Ruiqing, pentru presupuse activități

prosovietice. L-a montat pe şeful armatei, Lin Biao, împotriva lui Liu şi a „clicii" sale de la Beijing. Forma pe care aveau s-o ia lucrurile a fost indicată de faptul că i-a îngăduit lui Jiang Qing să organizeze în Shanghai un „Forum privind Activităţile Literare şi Artistice în Forţele Armate". Înainte ca acesta să aibă loc, Lin, neliniştit, ţinea o informare a ofiţerilor superiori:

> Este foarte severă din punct de vedere politic în chestiuni de literatură şi artă. [...] Are multe opinii valoroase. Trebuie să le acordaţi o mare atenţie şi să aveţi grijă ca ele să fie aplicate ideologic şi organizatoric. De acum înainte, toate documentele armatei privind literatura şi arta trebuie să-i fie trimise ei.[43]

După ce şi-a asigurat sprijinul armatei, Mao a pornit la atac. Adevăratul detonator a ceea ce curînd avea să fie cunoscut ca „Revoluţia Culturală" a fost ofensa personală — reacţia lui Mao la o piesă, *Hai Rui scos din funcţie*, scrisă de fapt în 1961 de Wu Han, viceprimar al Beijingului, şi de un alt mandarin cu funcţie oficială.[44] Era vorba despre un cinstit înalt funcţionar din timpul dinastiei Ming care nu a fost de acord cu politica împăratului asupra pămîntului şi a fost pedepsit pe nedrept pentru că fusese sincer. Cînd Mao a văzut-o în sfîrşit, nu a putut s-o ia decît ca pe un atac limpede la adresa lui, evident inspirat de Liu şi care sugera o dată în plus că dezastrele agricole pentru care era astfel acuzat în mod public avuseseră loc fără nici o umbră de îndoială. Atacul său a fost lansat printr-o recenzie a piesei în cotidianul *Curente literare* din Shanghai, la 10 noiembrie 1965. Întors la Beijing, spre sfîrşitul anului, s-a întîlnit cu premierul sovietic, Aleksei Kosîghin, şi l-a întrebat sarcastic dacă Rusia sovietică ar veni în ajutorul Chinei în cazul în care America ar ataca-o în cadrul războiului din Vietnam. Kosîghin nu i-a răspuns. Mao a recunoscut însă cu sinceritate în faţa acestuia că era la cuţite cu colegii săi. De fapt, nu s-a prea străduit să ascundă explozia care se apropia. Întors la Shanghai la începutul anului următor, i-a atacat pe Deng Xiaoping şi pe alţi colegi din conducere (care veniseră de la Beijing), în faţa unei delegaţii uluite de comunişti japonezi, adresîndu-li-se cu „voi, nevolnicii de la Beijing", pentru că fuseseră „moi în relaţia cu Rusia". Japonezii „au făcut un pas înapoi de uluire"[45].

Din acel moment, Revoluţia Culturală a căpătat avînt. Mao (după cum spunea el mai tîrziu) „a dat semnalul". În februarie 1966, Lin, acum aliatul ferm, deşi plin de teamă, al lui Jiang Qing, a numit-o „Consilier cultural" al întregii armate. Necuviinciosul primar mandarin al Beijingului a fost demis şi trecut, împreună cu Lin, în umbră, deşi ei doi, Deng şi alţii nu au fost arestaţi decît în anul următor. La 20 martie Mao, bătrînul vrăjitor, a hotărît să dezgroape forţa brută a tineretului neşcolit. „Avem nevoie de oameni hotărîţi, tineri, fără prea multă şcoală, cu o atitudine fermă şi cu experienţă politică, în stare să se apuce de treabă", a spus el. „Cînd am început să facem revoluţia, nu eram decît nişte băieţi de douăzeci şi trei de ani, în timp ce conducătorii vremii [...] erau bătrîni şi experimentaţi. Ei aveau mai multă

învățătură — dar noi aveam mai mult adevăr" [46] La 16 mai, Jiang Qing, acum spiritul conducător al unui grup de activiști, cei mai mulți din Shanghai, pe care Mao o desemnase oficial să se ocupe de Revoluția Culturală, a emis prima ei circulară. În ea îi ataca pe „savanții-tirani" cu limbaj „obscur" care încercau să potolească lupta de clasă și să țină politica departe de academie, folosind sofismul „toată lumea e egală în fața adevărului". Punctul 6 al acestei circulare era o invitație deschisă la vandalism: „Președintele Mao spune adesea că nu se poate construi fără a distruge. Distrugerea înseamnă critică și repudiere — înseamnă revoluție." *Ziarul Poporului* și alte cotidiane din Beijing au refuzat s-o tipărească. Două zile mai târziu Lin Biao a ținut un discurs remarcabil despre putere în fața Biroului Politic, analizînd istoria loviturilor de stat. Amintind de Goebbels, el a afirmat că forța și propaganda, unite, erau irezistibile: „Preluarea puterii politice depinde de țevile de pușcă și călimări." Și puterea pentru ce era? „Puterea politică este un instrument prin care o clasă oprimă o alta. La fel e și cu revoluția și contrarevoluția. Așa cum o văd eu, puterea politică este puterea de a-i oprima pe alții."[47] Era destul de sincer; și, venind de la omul care se presupunea că se ocupă de stabilitatea națiunii, e foarte probabil că i-a făcut pe cei din jurul mesei să tremure. Partea și mai proastă era că omul aflat la conducerea poliției secrete, Kang Sheng, pactizase cu revoluționarii culturii. Asta însemna că nu avea să existe nici o oprelişte pentru noile „țevi de pușcă și călimări", care și-au făcut rapid apariția în a doua jumătate a lui mai, sub forma Gărzilor Roșii și a afișelor propagandistice.

Violența scolastică și schimbarea politică mergeau de mult mînă în mînă în China. Revolta studenților din Beijing declanșase Mișcarea din 4 mai 1919 și pe cea din 9 decembrie 1935. Existase o mișcare similară în perioada celor „o sută de flori", înăbușită în cele din urmă (de către Deng și Lin, printre alții, care reacționau zeloși la „semnalul" lui Mao) prin concedierea a 100 000 de profesori în 1957–1958.[48] Dar acum lucrurile se petreceau la cu totul altă scară. Cu o populație de 800 de milioane, China avea acum 90 de milioane de copii în școlile primare, 10 milioane în gimnazii și licee și 600 000 în universități.[49] Primele Gărzi Roșii au apărut la 29 mai. Erau formate din elevi de gimnaziu, între doisprezece și paisprezece ani, care purtau banderole roșii din bumbac pe care scria cu galben „Hongweibing" (Gărzile Roșii). Primul lor act a fost să atace Universitatea Qinghua.[50] Curînd li s-au alăturat copii de vîrste mai mici și mai mari, studenți și, mai important, membri ai Organizațiilor de Tineret ale PCC care, cu încurajarea lui Mao, s-au revoltat împotriva conducerii lor oficiale și s-au organizat în bande de stradă. La începutul verii, întregul sistem de învățămînt din China a înghețat, căci profesorii fugeau îngroziți (cînd aveau norocul să nu fie prinși și „reeducați") și tinerii au instituit legea linșării.

Unele aspecte ale Revoluției Culturale au fost, mai tîrziu, înțelese greșit în Occident. Aceasta a fost prezentată ca o revoltă a intelectualilor. De fapt,

a fost exact contrariul. A fost o revoluție a analfabeților și semianalfabeților împotriva intelectualilor, a „ochelariștilor", cum erau numiți. A fost xenofobă, îndreptată împotriva celor care „cred că luna e mai rotundă în străinătate". Gărzile Roșii aveau multe puncte comune cu Cămășile Brune ale lui Röhm, și întreaga mișcare cu campania lui Hitler împotriva „Civilizației cosmopolite". A fost cea mai mare vînătoare de vrăjitoare din istorie, făcînd ca epurările lui Jdanov din Rusia postbelică să pară aproape banale. Cu toate acestea, este semnificativ faptul că acest mare elan de vandalism a atras un anume tip de intelectual radical, care avea să devină deprimant de familiar în Europa și în America de Nord în următorii cîțiva ani. La Beijing, primul „afiș cu caractere mari", adresat autorităților universitare, pe care le ataca, a fost pus de o profesoară universitară de filozofie, Nie Yuanzi, care avea să devină o Madame Defarge a ororilor din campusuri. Pe el scria: „De ce vă temeți atîta de afișele cu caractere mari? Aceasta e o luptă pe viață și pe moarte pentru contracararea Bandei Negre!" Într-o săptămînă, 10 000 de studenți puseseră 100 000 de afișe, „mari cît ușa", adesea cu caractere de peste un metru înălțime.[51] Lozincile se repetau: „În nici un caz n-o să vă meargă [...] răbdarea noastră s-a sfîrșit." Primele violențe au început cam în același timp. Bande de stradă gălăgioase prindeau fete cu părul lung și împletit și li-l tăiau scurt; băieții care aveau pantaloni croiți după moda străină se trezeau cu ei smulși. Coafezelor li se cerea să nu facă tunsori „în coadă de rață", restaurantelor să-și simplifice meniurile, magazinelor să nu mai vîndă cosmetice, rochii cu șliț, ochelari de soare, haine de blană și alte articole de lux. Reclamele luminoase au fost sparte. Pe străzi ardeau focuri uriașe în care erau aruncate articolele interzise, printre care (după cum a arătat o expoziție de „lucruri confiscate") baloturi de mătase și brocart, lingouri de aur și argint, jocuri de șah, cufere și scrinuri vechi, cărți de joc, seturi de mah-jong, halate, fracuri, pălării, discuri cu jazz și o gamă largă de opere de artă. Gărzile Roșii au închis ceainăriile, cafenelele, teatrele particulare independente și toate restaurantele particulare, au interzis cîntăreții, acrobații și actorii itineranți, precum și nunțile și înmormîntările, ținutul de mînă și jocul cu zmeele. În Beijing vechile ziduri au fost dărîmate, Parcul Beihai și Galeria Națională de Arte Frumoase au fost închise. Bibliotecile au fost devastate și închise, cărțile arse. Chiar și cînd bibliotecile rămîneau deschise, puțini îndrăzneau să le viziteze. Zece ani mai tîrziu, Deng a relatat că din cei opt sute de tehnicieni ai Institutului de Cercetări pentru Metale Neferoase, de exemplu, numai patru au avut curajul să folosească biblioteca în timpul Revoluției Culturale; el a spus că oricare din cele 150 000 de cadre tehnice ale Academiei de Științe care a intrat în laboratoare în această epocă întunecată era denunțată ca „specialist alb".[52]

Nu exista nici o autoritate care să împiedice aceste activități. Cînd proprietarii de magazine și alte persoane prejudiciate cereau protecția poliției, li se amintea de „Hotărîrea Comitetului Central al Partidului Comunist Chinez

Privind Marea Revoluție Culturală Proletară" (1 august 1966), care spunea: „Singura metodă este ca masele să se elibereze [...] aveți încredere în mase, bazați-vă pe ele și respectați-le inițiativa. [...] Nu vă temeți de tulburări. [...] Lăsați masele să se autoeduce [...] nu se vor lua nici un fel de măsuri împotriva studenților sau elevilor din universități, colegii, licee și școli."[53] De fapt, conducătorii de partid care încercau să pună frîu Gărzilor Roșii erau plimbați pe străzi purtînd tichii și pancarte. Se pare că au fost demiși toți directorii de școală, pînă la unul.

Pe măsură ce mișcarea progresa, violența a devenit mai întîi banală, apoi universală. Se pare că liderii Gărzilor Roșii proveneau din cele mai joase straturi sociale.[54] Unii nu erau altceva decît hoți de stradă ori huligani, care purtau cu ostentație centuri late din piele cu catarame de aramă. Pe afișele lor scria: „Fierbeți-l în ulei", „Spargeți capul cîinelui" și așa mai departe. Bărbații și femeile catalogați drept „fantome și monștri", „elemente negative" și „contrarevoluționari" erau rași în cap. Au fost raportate mai tîrziu fragmente din „dezbateri politice": „Bineînțeles că e capitalist. Are o canapea și două fotolii la fel." [55] Sute de mii de case particulare au fost sparte și jefuite din astfel de motive. Dar Gărzile Roșii au făcut raiduri și prin birourile guvernamentale, forțînd funcționarii să le predea arhivele sub amenințarea de a fi denunțați ca „unelte ale revizioniștilor". Ministerul de Externe a fost preluat de o bandă condusă de Yao Dengshan, un fost funcționar mărunt. El a rechemat toți ambasadorii cu excepția unuia singur, i-a deposedat de titluri și le-a dat însărcinări mărunte. Notele sale către puterile străine, scrise în stilul afișelor Gărzilor Roșii, au fost returnate politicos cu rugămintea ca următoarele comunicări să fie semnate de către premierul Zhou. Dar însuși Zhou, în general centrul nemișcat al vieții chineze de-a lungul tuturor dramelor regizate de Mao, pare să se fi aflat la un moment dat în pericol. Deși este adevărat că, la nivelul cel mai înalt, Gărzile Roșii nu aveau permisiunea să omoare pe nimeni, mulți au murit în închisoare. Chiar Liu a fost lăsat să moară (1973) în propriile-i excremente, gol, pe podeaua înghețată a celulei lui din beton.[56] Dar la un nivel mai jos pierderile de vieți au fost catastrofale. Agenția France Presse, ale cărei cifre sînt cel mai larg acceptate, estima (3 februarie 1979) că Gărzile Roșii omorîseră aproximativ 400 000 de oameni.

Între timp Jiang Qing condusese lumea culturală și ținuse discursuri la mitinguri în care denunța capitalismul (care, spunea ea, distrugea arta), jazz-ul, rock-and-roll-ul, striptease-ul, Impresionismul, Simbolismul, arta abstractă, Fauvismul, Modernismul — „într-un cuvînt, decadența și obscenitatea, care otrăvesc și corup mintea oamenilor". Retorica ei era concepută după modelul celei a șefului poliției secrete, Kang Sheng, alături de care apărea adesea. „Vreți să studiați comunicatul și Directiva în Șaisprezece Puncte?" „Da." „Vreți să le studiați iar și iar?" „Da." „Vreți să le învățați temeinic?" „Da." „Vreți să le înțelegeți?" „Da." „Vreți să le aplicați?" „Da."

„Vreți să le folosiți pentru a înfăptui Revoluția Culturală în școala voastră?" „Da, Da, Da!" [57] În cea de-a doua jumătate a lui 1956, practic toate organizațiile culturale importante din China au fost aduse în organizația ei militară. Toate resentimentele ei vechi împotriva lumii teatrului și a filmului, unele datînd încă din anii '30, au primit satisfacție. Regizori, dramaturgi, poeți, actori și compozitori de marcă au fost acuzați că s-au „gudurat pe lîngă străini", că au ridicat în slăvi „demoni străini de mîna a doua", că „au ridiculizat boxerii" (văzuți acum ca eroi culturali) și că înfățișaseră chinezii de rînd ca „prostituate, fumători de opiu, scamatori și femei cu picioare înfășurate", creînd astfel un „complex de inferioritate național". Ea le-a ordonat Gărzilor Roșii să „smulgă rădăcinile Frontului Negru", să „sfîșie măștile", să distrugă filmele, cîntecele și piesele „frontului național de apărare" și să-i „tîrască afară" pe membrii „Bandei Negre".

La 12 decembrie 1966 mulți „inamici publici", fostul primar al Beijingului și cîțiva mandarini importanți din cultură — inclusiv, după cît se pare, toți regizorii de teatru și film care o supăraseră vreodată pe Jiang Qing — au fost mînați pînă la Stadionul Muncitorilor, cu pancarte grele de lemn atîrnate de gît, în fața a 10 000 de oameni.[58] Unul dintre aspectele cele mai întunecate ale Revoluției Culturale a fost tratamentul aplicat soțiilor, care au fost adesea mai brutal umilite decît soții lor. La 10 aprilie 1967, de exemplu, soția lui Liu a fost tîrîtă în fața a 300 000 de oameni în campusul Universității Qinghua, îmbrăcată într-o cămașă de noapte străimtă, cu pantofi cu tocuri cui, o pălărie englezească de paie și un colier din mingi de ping-pong decorate cu tigve, în timp ce gloata scanda: „Jos demonii-boi și zeii-șerpi!"[59]

Batalioanele lui Jiang Qing au preluat posturi de radio și televiziune, ziare și reviste, au pus mîna pe camere de filmat și filme, au devastat studiourile în căutare de probe, au confiscat toate filmele existente și le-au difuzat „cosmetizate" și au sechestrat scenarii, texte de prompter și partituri muzicale. Pictorii nu mai îndrăzneau să-și semneze operele cu numele lor, folosind în schimb sloganul „Zece Mii de Ani pentru Președintele Mao".[60] „Cu ciocanul în mînă", spunea Jiang Qing, „pornesc la atac asupra tuturor vechilor convenții." Ea asista la repetițiile Orchestrei Filarmonice Centrale și le întrerupea, scoțîndu-l din sărite pe dirijorul Li Delun, care răcnea furios: „Mă atacați cu un ciocan uriaș!" Punea compozitorii să scrie lucrări care erau apoi încercate pe „mase" și ajustate în funcție de reacția acestora. Pretindea că trebuie să-i „lovească cu un ciocan" ca să-i facă să se supună și să elimine „influențele străine".[61] Unii dintre adepții ei luau această exprimare în sens literal, așa încît unui pianist pregătit în Occident i-au fost zdrobite mîinile. Ciocanele, pumnii, bătăile și oasele rupte erau emblemele artei revoluționare. Punînd stăpînire pe balet, Jiang Qing a interzis „degetele de orhidee" și palmele îndreptate în sus, preferînd în locul lor pumnii strînși și mișcările violente care să exprime „ura față de clasa moșierească" și „hotărîrea de a căuta răzbunarea".[62]

După ce a interzis practic toate formele de expresie artistică în 1966, Jiang Qing a încercat cu disperare să umple golul rămas. Dar nu s-au făcut prea multe: două lucrări orchestrale, concertul pentru pian Fluviul Galben și simfonia Shajiabang, patru opere și două balete, toate opt catalogate drept *yang banxi* sau „repertoriu model", prin analogie cu fermele model. A mai fost o serie sculpturală numită Curtea Colectorilor de Chirii și cîteva tablouri, din care cel mai cunoscut era un portret al lui Mao în halat albastru cercetînd condițiile de minerit la începutul anilor '20, care a fost „compus" de un colectiv de studenți din Beijing și pictat de fapt de fiul unui „țăran sărac". S-au făcut puține filme pentru că (a pretins ea mai tîrziu) erau „sabotate"; actorii, actrițele și regizorii ei aveau „dormitoare proaste", și nu primeau mîncare caldă, iar pe scenele și platourile ei de filmare se întrerupea curentul electric.[63]

După zilele furtunoase ale lui 1966, cînd Mao și-a făcut numărul și cultul personalității sale a ajuns la apogeu, China a început să alunece într-un război civil. La 5 februarie 1967, protejații lui Mao din Shanghai au înființat o „comună", semn că el încă mai tînjea după politica Marelui Salt. Ea se baza pe docheri, în special cei 2 500 de militanți din Districtul al Cincilea de Încărcare și Descărcare, care într-o singură zi (în iunie 1966) scriseseră și afișaseră 10 000 de afișe cu caractere mari. Din acest district, au rezistat 532 de muncitori. S-au scris afișe împotriva lor și au fost puși să poarte tichii înalte și să ducă afișe infamante cu sloganuri misterioase precum „Satul din Patru Familii" și „Clica Anti-Partid"; de asemenea, li s-au devastat casele și au primit sentințe „simbolice" de pedeapsă cu moartea, care puteau cu ușurință să devină reale.[64] Comuna din Shanghai era menită să dea naștere și altora în întreaga țară. Dar muncitorii nu s-au ridicat. De fapt, adesea ei s-au opus invadării fabricilor lor de către Gărzile Roșii. Pînă și în Shanghai autoritățile locale au ripostat cu propriile lor Gărzi Purpurii. Fiecare tabără avea un număr imens de difuzoare, ale căror sloganuri duceau o luptă asurzitoare din zori și pînă-n noapte: „Preluarea puterii din februarie este ilegală", „Preluarea puterii din februarie este admirabilă". Au fost răpiri, torturi și lupte de stradă, folosindu-se lanțuri de bicicletă și boxuri, iar „soldații" fiind mînați dintr-o parte în alta a orașului.

La universități s-au format armate private. „Regimentul Jinggangshan" al Universității Qinghua, o „grupare de elită" a extremei stîngi, a dus lupte crunte împotriva „fantomelor și monștrilor" folosind lănci de bambus, mașini blindate și tunuri improvizate. Între celelalte unități s-au numărat Cinci–Unu–Șase, comuna Noua Beida, comuna „Orientul e Roșu" a Institutului Geologic și facțiunea „Cerul" a Institutului de Aeronautică. Acestea au fost imitate în fabrici și în orașele neuniversitare, și a început să se dezvolte un fel de anarhie feudală, în timp ce China aluneca din nou în război între bande organizate și stăpînirea căpeteniilor războinice. În iulie 1967 a avut loc o „rebeliune", cum a fost ea numită, în Wuhan, de fapt o luptă la

scară mare între o armată de muncitori a Gărzilor Roşii şi un grup conservator cunoscut sub numele de Un Milion de Eroi. Comandantul militar local îi sprijinea pe Eroi. A avut noroc să scape cu viaţa, iar doi dintre însoţitorii săi au fost arestaţi şi torturaţi. Ca rezultat, Jiang Qing a scos sloganul „Atacaţi cu raţiune şi apăraţi cu forţa", iar grupările Gărzilor Roşii au primit cantităţi imense de arme.[65]

Violenţa pare să fi atins un punct culminant la sfîrşitul verii lui 1967. În acest moment Mao, ca de obicei, era atît alarmat de ceea ce făcuse, cît şi plictisit de certurile continue. Se pare că i-a spus lui Jiang Qing să se oprească. În septembrie ea a anunţat că violenţa trebuie să fie numai verbală; mitralierele aveau să fie folosite numai cînd era „absolut necesar". Cei care nu se supuneau erau acuzaţi de „rezistenţă în munţi". Atacurile asupra Ambasadei britanice şi a personalului ei erau opera „extremiştilor de stînga instigaţi de Clica din 16 Mai".[66] Mao a pus şi el umărul. „Situaţia a evoluat atît de repede încît m-a surprins", a spus el Comitetului Central. „Nu pot să vă condamn dacă aveţi a vă plînge de mine." Îl deranja faptul că ministrul de Externe, Chen Yi, pierduse douăsprezece kilograme în urma torturării de către Gărzile Roşii: „Nu-l pot arăta vizitatorilor străini în starea asta." A spus „tinerilor înflăcăraţi" şi „micilor diavoli" să se întoarcă la şcoală. A desfiinţat comuna din Shanghai. „China e acum ca o ţară împărţită în opt sute de principate", se plîngea el.[67]

În toamna lui 1967 Mao a retras sprijinul oficial pentru Revoluţia Culturală, cel puţin în forma ei activă, a Gărzilor Roşii, şi a folosit Armata Populară de Eliberare (APE) pentru a restabili ordinea şi a prelua puterea grupărilor pe care acum le denunţa ca „incompetente" şi „imature din punct de vedere politic". El a justificat această folosire a forţei remarcînd: „Soldaţii nu sînt altceva decît muncitori şi ţărani în uniforme." Luptele au continuat în unele locuri în 1968, dar cu o forţă diminuată. În vară, la casa lui din regiunea Lacurilor de Sud şi Centrale, a avut loc un ciudat „dialog în zori" cu conducători ai Gărzilor Roşii: „Nu am făcut pînă acum înregistrări, dar acum o fac. Altfel, veţi interpreta ceea ce spun astăzi cum o să vreţi voi după ce plecaţi acasă. [...] Prea mulţi oameni au fost arestaţi pentru că eu am înclinat din cap." Ministrul Poliţiei: „Eu sînt de vină pentru arestările excesive." Mao: „Nu încerca să mă eliberezi de greşelile mele sau să mă acoperi." Chen Boda (teoretician de stînga): „Urmaţi îndeaproape învăţăturile preşedintelui." Mao (răstit): „Nu-mi vorbi de învăţături." Mai tîrziu a ameninţat că dacă Gărzile Roşii se luptau cu armata, omorau oameni, „distrugeau mijloace de transport" sau „aprindeau focuri", aveau să fie „anihilate". Dar nu era dispus să renunţe complet la anarhism: „Studenţii n-au decît să se mai lupte încă zece ani. Pămîntul se va învîrti ca de obicei. Cerul n-o să se prăbuşească." Totuşi cei cinci lideri principali ai Gărzilor Roşii au fost curînd trimişi să muncească în ferme de porci undeva departe, la ţară.[68] Drama se sfîrşise.

Anii care au urmat colapsului Revoluției Culturale, în care oalele sparte au fost plătite de economie și de chinezii de rînd, au fost întunecați. Cineva trebuia să-și asume vina. La 12 septembrie 1971, un avion Trident s-a prăbușit la 400 kilometri dincolo de granița chineză, în Republica Populară Mongolă. În el se aflau trupurile comandantului APE, Lin Biao și al celei de-a doua soții ale sale, Ye Qun. Toți cei aflați la bordul avionului erau morți și unele cadavre erau ciuruite de gloanțe. Conform declarațiilor Beijingului, Lin fugea din țară după descoperirea unui complot al său pentru a-l asasina pe Mao. Au apărut „documentele capturate", în care la Mao se făceau referiri cu numele de cod „B-52", demonstrînd că Lin încercase să-l ucidă pe Mao într-un accident de mașină, să-i otrăvească mîncarea, să folosească forțele aeriene pentru a-i bombarda casa și să-i arunce trenul în aer. El scrisese: „B-52 este un paranoic și un sadic [...] cel mai mare dictator și tiran din istoria Chinei. Cei care îi sînt cei mai buni prieteni azi îi vor fi mîine prizonieri. [...] Pînă și propriul său fiu a înnebunit din cauza lui." Complotul, se pretindea, îi fusese trădat lui Zhou Enlai de către fiica lui Lin dintr-o căsătorie anterioară, „Bob de Fasole", care își ura mama vitregă.[69] O versiune mai plauzibilă susținea că Lin fusese ucis cu cîtva timp în urmă de către colegii săi, la o întîlnire în Marea Sală a Poporului — de data asta o dramă revoluționară reală. În anul următor a fost „demascat" în armată un complot major și douăzeci de ofițeri superiori au încercat să fugă în Hong Kong. Au fost interzise multe cărți și documente în care apărea Lin, precum și „epitafurile" și portretele sale. Unsprezece fotografii cunoscute ale lui Mao, în care se afla și Lin, au fost retrase. Episodul, despre care adevărul ne rămîne necunoscut, s-a încheiat cu o notă în presa chineză, pe 20 februarie 1974, în care se arăta că „Bob de Fasole" fusese ucisă prin împușcare lîngă Canton, iar pe trup îi fusese prinsă o fîșie de pînză roșie pe care scria „Trădare și crimă atroce".[70]

La vremea aceea epoca lui Mao se apropia de sfîrșit. Zhou suferea deja de cancer, Mao însuși avea Parkinson. Ultima sa etapă a fost marcată de acrimonie, de conștiința eșecului și de confuzie. S-a certat cu Jiang Qing și în 1973 deja nu mai trăiau împreună. Cînd voia să-l vadă, trebuia să facă o cerere scrisă în care să-și declare motivele. Un bilet al lui pentru ea, datat 21 martie 1974, spunea: „E mai bine să nu ne vedem. Nu ai făcut ce ți-am spus ani în șir. La ce bun să ne mai vedem? Ai cărți de Marx și Lenin și ai cărțile mele. Refuzi cu încăpățînare să le studiezi." Îi spunea că „pretențiile" ei îi ruinaseră sănătatea. „Am deja optzeci de ani. Chiar și așa, mă deranjezi spunînd tot felul de lucruri. De ce nu ai compasiune? Îi invidiez pe Zhou Enlai și pe soția lui." Ceea ce trebuie s-o fi înspăimîntat atît de mult era reapariția dușmanului ei Deng, întors din morți și cunoscut prin urmare ca „Lazăr"; el a spus ziariștilor că fusese la o „școală de reformare" în Provincia Jiangxi. În 1975 Mao a scos ultimul său slogan „Trei mai mult și una mai puțin". „Zhou trebuie să se odihnească mai mult, Deng trebuie

să muncească mai mult, Wang trebuie să studieze mai mult şi Jiang Qing trebuie să vorbească mai puţin." A adăugat şi o maximă: „Urechile sînt făcute în aşa fel încît să rămînă deschise, dar gura se poate închide."[71]

Uneori, în ultima perioadă, Mao era îndrăzneţ: „Oamenii spun că China iubeşte pacea. E o vorbă goală. De fapt, chinezii iubesc lupta. În orice caz, eu unul o iubesc." Îşi păstra ura faţă de învăţămînt: „Cu cît cineva citeşte mai multe cărţi, cu atît devine mai prost." Pe de altă parte, chiar înainte de moarte el a primit un raport asupra sistemului de învăţămînt de la şeful Universităţii Qinghua, care fusese epurat de Jiang Qing şi apoi reabilitat. Mao i-a spus să-i vorbească doar trei minute. I s-a răspuns morocănos: „Treizeci de secunde vor fi de ajuns. Studenţii de la colegiu studiază după manualele de gimnaziu, iar nivelul *lor* academic este de şcoală primară." Mao (trist): „Dacă situaţia asta continuă, nu numai că Partidul va eşua, dar naţiunea însăşi va pieri." [72] Mintea lui oscila între credinţa religioasă şi cea laică. „Trupul meu e măcinat de boli. Am întîlnire cu Dumnezeu." Cu altă ocazie şi-a întrebat colegii: „Nu sînt printre voi şi unii care au crezut că o să mă duc să-l văd pe Marx mai curînd?" „Nimeni." „Nu cred."[73] Ultima lui maximă a fost enigmatică: „Oamenii nu suportă inversarea verdictelor."

Crucialul an 1976 a deschis o epocă de confuzie opacă. Zhou a murit la începutul lui aprilie. Acest mandarin discret, foarte respectat peste hotare, care s-a menţinut curios de detaşat de eşecurile şi promiscuitatea criminală ale regimului, a fost, se pare, singurul membru al acestuia care a trezit sentimente populare autentice în China. Cînd, la 5 aprilie, autorităţile au scos coroanele de flori puse în memoria sa în piaţa principală din Beijing, s-au revoltat 100 000 de persoane. Deng a fost imediat blamat pentru aceste tulburări şi a căzut din nou în dizgraţie. Mao a murit la 9 septembrie. În ultimele luni ale vieţii sale au fost lupte intense între facţiuni în jurul patului său. Îndată după moartea lui, Jiang Qing a pretins că avusese loc o reconciliere. Ea a arătat o bucată de hîrtie pe care pretindea că era un poem pe care Mao i-l scrisese *in extremis*: „Ţi s-a făcut o nedreptate", spunea el. „Eu am încercat să ating vîrful revoluţiei, dar nu am avut succes. Tu însă ai putea ajunge pe culme."[74]

Hua Guafeng însă, care îi succedase lui Zhou în funcţia de premier, flutura o altă bucată de hîrtie. Hua avea pe atunci cincizeci şi cinci de ani, era relativ nou, aflîndu-se în Comitetul Central abia din 1969 şi era ministru al Securităţii Publice din anul precedent. Era aproape un „elicopter", termen aplicat mai des protejatului lui Jiang Qing, Wang Hongwen, care avansase rapid şi era acum şeful organizaţiei de partid pe Shanghai. Lui Mao îi plăcea Hua, în parte pentru că era un ţăran din provincia sa favorită, Hunan, şi mai ales pentru că era viclean şi linguşitor. La 30 aprilie bătrînul tiran mîzgălise pentru Hua şase caractere: „Cu tine la conducere nu am nici o grijă." Bucata de hîrtie a lui Hua era indubitabil autentică. În orice caz, avea argumente mai impresionante: controla principala unitate a securităţii din Beijing,

numărul 8341, care îl proteja pe însuşi Mao şi pe care Hua o moştenise de la fostul şef al securităţii Kang Sheng, care murise în decembrie 1975.

Cărţile au fost date pe faţă la 6 octombrie, la o lună după moartea lui Mao, la o şedinţă a Biroului Politic ţinută în casa fostului său tovarăş Ye Jianging, ministrul Apărării şi de fapt omul numărul doi al regimului. Era prezentă şi Jiang Qing, împreună cu Wang şi cu alţi doi tovarăşi marcanţi din Shanghai. Şi-a agitat foaia de hîrtie şi a cerut preşedinţia pentru ea însăşi, cu „creierele" ei, jurnalistul Zhang Chunqiao, din Shanghai, ca premier, şi Wang ca şef al Congresului Naţional al Poporului. Dar „Banda celor Patru", cum au fost cunoscuţi de atunci înainte, au pierdut „disputa" şi au fost duşi de la şedinţă direct la închisoare. În Shanghai, bastionul lor, adepţii lor plănuiau să înarmeze 30 000 de membri ai miliţiei, dar conducerea organizaţiei de partid locale şi comandantul garnizoanei au fost schimbaţi înainte să se poată întreprinde vreo acţiune hotărîtoare. Hua avea serviciile de securitate, iar Jiang Qing se făcuse foarte detestată în armată.[75] O fi avut ea adepţi în Shanghai, dar în Beijing mulţimea o ura, numind-o „Împărăteasa", termen jignitor de pe vremea boxerilor; revolta din 5 aprilie fusese îndreptată împotriva ei şi a prietenilor ei. A mai avut şi ghinionul ca 1976 să fie un an cu îngrozitoare calamităţi naturale, pe care chinezii le asociau cu schimbarea dinastiei. În aprilie, asupra provinciei Kirin a căzut cel mai mare meteorit văzut vreodată. În iulie şi august trei cutremure au lovit nordul Chinei distrugînd părţi din Beijing şi întregul centru industrial Tangshan, aflat în apropiere, şi omorînd aproximativ 665 000 de oameni (alţi 775 000 au fost răniţi) — al doilea mare dezastru provocat de cutremure din istoria Chinei.

Era uşor să pui aceste lucruri, precum şi adevăratele catastrofe provocate de om — eşecul economic, colapsul sistemului educaţional, distrugerea comorilor de artă şi a vieţii culturale chineze — pe seama influenţei nocive a „Împărătesei" şi a bandei sale. Curînd au apărut afişe: „Tăiaţi-o pe Jiang Qing în zece mii de bucăţi", „Prăjiţi Banda celor Patru în ulei". La procesul ei din 1980–1981 actul de acuzare a ajuns la patruzeci şi opt de pagini. Toţi patru au fost acuzaţi de o varietate uluitoare de delicte, şi fiecare separat de acte specifice de slăbiciune, vanitate şi extravaganţă — ultima pentru a scoate în evidenţă faptul că puritana lor domnie a terorii fusese o ipocrizie. Zhang fusese chiar „spion în solda lui Chiang Kai-shek". Wang a fost acuzat că era afemeiat, că importase echipament stereo costisitor şi, cu numai patru zile înainte de arestarea sa, îşi făcuse nu mai puţin de 114 fotografii. Yao Wenyuan, cel de-al patrulea membru al bandei, cheltuise 500 de dolari pe un banchet somptuos pentru a sărbători moartea lui Zhou. Jiang Qing însăşi băuse apă de şofran, mîncase crap auriu, avusese un vagon de filme pornografice, inclusiv celebrul *Sunetul muzicii*, pe care îl viziona în fiecare seară, călărise un cal şi apoi trecuse la o limuzină, împrumutase cărţi despre împărătese de la bibliotecă, spusese că „şi în comunism poate exista o împărăteasă", închisese un şantier naval cantonez pentru că o deranja zgo-

motul, interzisese aterizarea avioanelor ca să poată adormi, o numise pe împărăteasa-mamă „legalistă", deturnase traficul, ordonase ca frunzele din Canton să fie șterse de praf înainte de sosirea ei, spusese „e mai bine să avem trenuri socialiste care întîrzie decît trenuri revizioniste care ajung la timp", grăbise moartea lui Mao mutîndu-l dintr-un pat în altul, jucase poker în timp ce el era pe moarte și spusese „bărbatul trebuie să abdice și să-i lase femeii puterea". Ea și ceilalți erau „semințe rele" care „adorau lucrurile străine, se gudurau pe lîngă străini și întrețineau relații ilicite cu aceștia", și se „angajaseră într-un capitulaționism flagrant și în trădarea națională". Ei erau „zeii răi ai literaturii și teatrului".[76]Jiang Qing a rămas sfidătoare pe tot parcursul procesului ei de șapte săptămîni, care a luat sfîrșit la începutul lui 1981, ba chiar a creat un nou moment dramatic în cadrul acestuia, cînd s-a dezbrăcat brusc în pielea goală.[77] A fost găsită vinovată de toate acuzațiile și condamnată la moarte, sentința fiindu-i provizoriu suspendată pentru doi ani.

La momentul acela și Hua intrase într-un con de umbră, dat la o parte de Deng, bătrînul Lazăr în persoană, care reintrase în viața publică în 1977 și care de la sfîrșitul lui 1978 era clar la conducerea țării. Era un bărbat aspru din Sichuan, avînd ceva din brutalitatea vulgară a lui Mao, dar fără a putea fi bănuit de nici un fel de romantism ori vreun interes în politică drept formă de artă. Deng fusese cel mai consecvent opozant al dramelor politice ale lui Mao, deși uneori fusese obligat să joace cîte un rolișor în ele. Luase poziție adesea, cu curaj, împotriva exceselor Revoluției Culturale. Acum că ea era dezaprobată și sancționată era logic și probabil inevitabil ca el să ajungă la putere. Îi disprețuia pe oamenii pentru care politica era singurul lucru care conta în viață, în special pe stîngiștii radicali. „Stau pe closet și nici să se ușureze nu sînt în stare." „N-ar trebui să se vorbească despre lupta de clasă în fiecare zi. În viața reală, nu e totul doar luptă de clasă." Nu avea decît dispreț pentru arta proletară. „Nu vezi decît o mînă de oameni alergînd încolo și-ncoace pe scenă. Nici urmă de artă [...] străinii îi aplaudă doar de politețe." După ce a ascultat Orchestra Filarmonică din Viena, a spus: „*Asta* e ceea ce numesc eu hrană pentru spirit." Operele chineze „din zilele noastre", a adăugat el, nu sînt altceva decît „spectacole cu gonguri și tobe". „Te duci la teatru și te trezești pe cîmpul de luptă." Deng nu avea animozități speciale: „Ce a fost a fost. Cei scoși din funcție trebuie reinstalați." Spunea că voia ca „strigătele și țipetele" să ia sfîrșit. Țara trebuie să se întoarcă la lucru. „Majoritatea studenților nu au acum în mîini altceva decît o pensulă pentru toate afișele. Nu știu să facă nimic altceva." „Oamenilor de știință de azi nu li se dă timp pentru cercetare. Cum pot să creeze sau să inventeze lucruri?" Nu în ultimul rînd, armata era demoralizată, ca pe vremea lui Chiang Kai-shek, și gata să se întoarcă la micile cete războinice. Devenise „necioplită, dezbinată, arogantă, leneșă și moale"[78].

Pe scurt, Deng era un disciplinarist reacționar de modă veche, avînd acum aproape optzeci de ani, care credea în lege și ordine și în munca temeinică. A trimis prompt armata în Vietnam, în parte pentru a pedepsi conducerea vietnameză prosovietică fiindcă persecuta minoritatea chineză, dar mai ales pentru a învăța APE că viața era o chestiune serioasă: unitățile nedisciplinate au fost trimise în avangardă și au suferit pierderi substanțiale. După asta, s-a apucat să facă puțină ordine în haosul lăsat în urmă de lunga domnie a lui Mao în economie. Se recunoștea acum public că epoca lui Mao fusese caracterizată nu de austeritatea puritană cu care se lăudase, ci de o corupție uluitoare la nivel înalt.[79] Ziarul principal din Beijing cerea scuze cititorilor pentru „toate minciunile și răstălmăcirile" pe care le răspîndise și, mai remarcabil încă, îi prevenea împotriva „rapoartelor false, lăudăroase și neadevărate" pe care „le mai publică adesea".[80]

În 1978–1979 s-au luat decizii pentru a se trece de la accentul stalinisto-maoist pe industria grea la o structură economică mai potrivită unei țări în curs de dezvoltare. Procentul din Produsul Național Brut investit avea să scadă de la imposibilul 38 % din 1978 la aproximativ 25 % pînă la mijlocul anilor '80. Aveau să fie introduse participările la profit și primele; justiția avea să fie reformată cu accent pe drepturile civile; aveau să fie gîndite mijloace democratice pentru a controla abuzul birocratic; mai presus de orice, avea să se permită forțelor pieței să-și exercite puterea benefică.[81] Partidul nu avea să mai fie forța atotputernică în viața națiunii. Numărul membrilor săi, de 39 de milioane în 1982, se pare că se dublase în timpul Revoluției Culturale, și Deng avertiza că mulți dintre acești oameni nu fuseseră „educați" corespunzător și că erau „sub standarde". Într-un raport publicat în primăvara lui 1981, el afirma că mulți membri de partid „iubeau lingușeala", erau „suficienți și confuzi", încetaseră „să fie sensibili la greutățile maselor", erau „acoperiți de praful birocrației" și „aroganți, conservatori, leneși, interesați doar de plăceri și îmbibați de o ideologie a privilegiului".[82] Noul realism a coincis cu dezastre mai naturale, între care o secetă care a dominat agricultura în 1980 și 1981 și a forțat un regim orgolios să cerșească ajutorul Occidentului. La începutul deceniului '80 așadar, China a încetat să mai fie noua supraputere miraculoasă și a tras în sfîrșit cortina peste lumea imaginară a romantismului maoist, care sfîrșise într-o melodramă oribilă. A intrat în schimb în lumea reală a progresului lent, dureros și pragmatic. Regimul maoist din China a fost o tragedie. La vremea aceea nu a părut însă mereu astfel, cel puțin pentru lumea din afară. În anii '50 și '60 se obișnuia să se sublinieze contrastul dintre centralismul său autoritar, care dăduse Chinei unitate, stabilitate și (se afirma) un nivel de trai în constantă creștere, și ineficiența democrației parlamentare indiene. După cum am văzut, epoca lui Nehru în afacerile internaționale, cînd el părea omul de stat cel mai important, cel mai adaptat la nevoile timpului, s-a bazat pe o serie de iluzii, din care cea mai mare parte a fost credința lui că India și China,

țările cele mai populate, puteau acționa împreună —, ceea ce el numea *Hindi-Chini-Bhai-Bhai* (India și China frați). Această politică a fost subminată de primul conflict India–China din 1959 și s-a prăbușit în ruine în timpul și mai gravei invazii chineze din 1962. Pentru Nehru, care avea acum șaptezeci și trei de ani, a fost un dezastru personal inconsolabil, din care nu și-a revenit niciodată. Cînd a murit în somn, în mai 1964, era un om trist și confuz.

În țări mari, suprapopulate, sărace și înapoiate din punct de vedere industrial ca India și China, principala problemă de stat este una elementară: cum să menții integritatea statului? Cum să menții orice sistem de guvernămînt pe care marea masă a populației să-l respecte și să-l recunoască? În aceeași măsură, principala tentație a guvernului este să-și susțină popularitatea profitînd de nenorocirile vecinului. Mao a cedat acestei ispite în 1959 și în 1962, profitînd de slăbiciunea și divizarea Indiei. A intensificat greutățile Indiei, deși pe termen lung nu a făcut nimic ca să le micșoreze pe ale sale.

Din momentul separării în 1947–1948, India și Pakistanul au fost considerate inamice reciproce. Un sfert de secol, economiștii au tot dezbătut dacă guvernarea britanică a grăbit sau a împiedicat progresul economic al Indiei.[83] Nehru crezuse orbește că „majoritatea problemelor noastre de astăzi se datorează opririi dezvoltării și împiedicării ajustărilor firești de către autoritatea britanică."[84] Dar acest lucru însemna ignorarea principalei contribuții britanice, aceea de a impune unitate întregului subcontinent și de a împiedica „ajustările firești" ale dezintegrării. Guvernarea britanică fusese un proces progresiv de integrare economică. Separarea a marcat prima etapă în inversarea acestuia. Conflictele interne din Pakistan, în special cele dintre aripa de est și cea de vest, și tensiunile comparabile dintre guvernul central indian și provinciile sale sugerau că o soartă precum cea a Chinei în anii '20 nu era departe. Pakistanul a arătat o tendință inerentă spre conducerea războinică în forma unor efemere dictaturi militare. India a vădit o preferință contrară pentru o guvernare parlamentară slabă.

Cînd a murit Nehru, s-a format un grup de oficiali din Partidul Congresului și de lideri provinciali, cunoscut sub numele de „Sindicatul", cu scopul de a împiedica venirea la putere a celui mai înspăimîntător adept al său, Morarji Desai. Omul pe care l-au ales în locul acestuia, Lal Badahur Shastri, părea să simbolizeze impotența. Era poreclit „Vrăbiuța" și era atît de mic încît abia dacă-i ajungea la talie generalului de Gaulle. În toamna lui 1965 India și Pakistan au început un război pentru Caşmir. Din punct de vedere militar, a fost neconcludent; din punct de vedere economic, foarte distructiv pentru ambele părți. A fost tranșat printr-o întîlnire între dictatorul pakistanez, mareșalul Ayub Khan, și Shastri la Taşkent în ianuarie 1966, iar Vrăbiuța a fost atît de epuizat de acest efort încît în noaptea următoare a murit.

Luat prin surprindere, Congresul a apelat la fiica lui Nehru, doamna Gandhi, care fusese ministru al Informațiilor în vremea lui Shastri. Mulți hinduși credeau că ea era reîncarnarea tatălui ei și strigau *Jawaharlal ki jai* („Trăiască

Nehru!")[85]. Ţinea cinci cîini ciobăneşti irlandezi, toţi mai mari decît predecesorul ei, şi nimic în legătură cu ea nu era mic sau slab. China fiind ostilă, ea vedea viitorul Indiei legat de o alianţă cu sovieticii şi a imprimat ţării o orientare de stînga. În 1969 s-a certat cu Desai, ministrul ei de Finanţe, l-a destituit, a naţionalizat băncile, a dizolvat Partidul Congresului şi a creat unul nou în jurul facţiunii sale personale. A nimicit puterea financiară a clasei princiare, iar cînd Curtea Supremă i-a declarat acţiunile neconstituţionale, a dizolvat Parlamentul în martie 1971 şi a cîştigat o victorie zdrobitoare, luînd 350 de locuri din 525.

Cu toate acestea doamna Gandhi, calculată şi lipsită de scrupule în spatele ochilor ei impasibili de vînturel, nu pricepea realităţile economice mai bine decît tatăl ei şi, ca şi el, a căutat alinare în afacerile externe. A găsit răspunsul în mizeria crescîndă a Pakistanului. Cele două aripi nu avuseseră niciodată nimic în comun în afară de religia musulmană şi teama de India hinduistă. Ţara era guvernată din vest, şi acest lucru se reflecta într-o disparitate din ce în ce mai mare a venitului pe cap de locuitor: în vest el a crescut în 1959–1967 de la 366 la 463 de rupii, iar în est numai de la 278 la 313. Deşi majoritatea populaţiei locuia în est (70 din 125 de milioane la sfîrşitul anilor '60) şi producea cea mai mare parte a exporturilor ţării, vestul primea importurile. Producea de cinci–şase ori mai multă energie decît estul şi avea 26 000 de locuri în spitale faţă de cele 6 900 din est.[86] Una dintre numeroasele plîngeri ale aripii de est era că guvernul pakistanez nu luase nici o măsură eficientă pentru controlul inundaţiilor în Golful Bengal. În seara de 12 noiembrie 1970 un ciclon a lovit această zonă, producînd unul dintre cele mai mari dezastre naturale ale secolului. Un val lung de optzeci de kilometri a măturat coasta, înecînd sute de sate, s-a transformat într-un ocean de noroi şi apoi s-a retras, ducînd cu el alte sute: peste 300 000 de oameni şi-au pierdut viaţa.

Efectul avea să-l inspire pe liderul Pakistanului de Est, şeicul Mujib Rahman, să ceară un sistem federal, şi cu acest program el a cîştigat alegerile. Guvernul pakistanez l-a trimis pe generalul Tikka Khan, cunoscut ca „măcelarul din Baluchistan" în urma activităţilor sale în aripa de vest, să administreze legea marţială, cu instrucţiuni de la dictatorul de atunci, Yahya Khan, „de a-i potoli pe indivizii ăia". La 25 martie 1971 el şi-a asmuţit trupele asupra Universităţii din Dacca şi în ziua următoare Mujib a proclamat o Republică Bangladesh independentă. Probabil că India oricum nu ar fi putut evita războiul civil, căci la mijlocul lui 1971 erau 10 milioane de refugiaţi pe teritoriul ei. Pakistanul a rezolvat însă dilema doamnei Gandhi lansînd el cel dintîi o lovitură asupra bazelor aeriene indiene. La 4 decembrie ea a declarat război, India a recunoscut Bangladeshul şi a invadat aripa de est. Pentru armata indiană a fost o campanie uşoară, care s-a sfîrşit cu capitularea Pakistanului. Comandantul suprem indian şi comandantul pakistanez din aripa de est fuseseră colegi la academia militară Sandhurst. Primul i l-a

trimis celui de-al doilea pe aghiotantul său cu mesajul: „Dragul meu Abdullah, sînt aici. Jocul s-a sfîrşit. Îţi sugerez să mi te predai mie, şi eu voi avea grijă de tine."

Victoria asupra Pakistanului a fost punctul culminant al carierei doamnei Gandhi. După aceea evenimentele i-au fost potrivnice. Prietenia cu Bangladeshul nu a durat prea mult. Ca putere independentă, acesta a devenit curînd un aliat firesc al Pakistanului. Problemele regionale ale Indiei s-au înmulţit, exacerbate de calamităţile naturale care au divizat Pakistanul. În 1972 nu a fost muson, ceea ce a adus secetă şi apoi foamete. În 1973 forţele de securitate din Uttar Pradesh s-au răzvrătit. Ea a trebuit să apeleze la armată şi să preia puterea în acest stat. În anul următor a trebuit să înăbuşe o revoltă în Gujarat şi să preia şi acest stat. În acelaşi an, în Bihar, a folosit Forţele de Securitate a Frontierelor şi Poliţia Centrală de Rezervă împotriva opozanţilor conduşi de fostul coleg al tatălui ei, Jayaprakash Narayan, care folosea tactica lui Gandhi de *gherao*, sau blocadă paşnică, a parlamentului statului şi *bundh*, sau închidere forţată a magazinelor şi birourilor. Toate forţele de opoziţie disruptive şi regionale din ţară au început să se adune într-un nou Front Janata, iar în 1975 Narayan a condus demonstraţii în întreaga Indie, ameninţînd să înfiinţeze *Janata Sarkars* (guverne populare) în tot nordul. În acelaşi timp doamna Gandhi era acuzată de delicte electorale de către Înalta Curte de Justiţie, care a declarat nulă alegerea ei în 1971. Era exact combinaţia care a distrus India Britanică: agitaţie concertată pentru a face imposibilă administrarea normală, şi dificultatea de a o controla în limita domniei legii.

Ca exponent al cruzimii, doamna Gandhi a întrecut orice vicerege. Numai în Bihar a trimis 60 000 de poliţişti şi paramilitari pentru a sparge *gherao* a lui Narayan. Reacţia ei la o grevă a feroviarilor a fost să facă arestări în masă, fără nici un mandat. De la războiul cu Pakistanul beneficia de o Stare de Urgenţă Externă, dar acest lucru nu-i dădea dreptul să ignore sau să schimbe verdictele tribunalelor. La 25 iunie 1975 ea a interzis ziarele şi i-a arestat pe Narayan, Desai şi majoritatea celorlalţi opozanţi ai ei. În ziua următoare a declarat Stare de Urgenţă Internă, de fapt un puci al guvernului împotriva opoziţiei. I-a invitat pe liderii partidului său, înfricoşaţi, la ea acasă, pentru a le mai da ceva curaj. A spus: „Ştiţi faimosul proverb «Cînd vulturul cel mare zboară pe sub stele, păsările mici se ascund»?" Apoi, întorcîndu-se spre un membru al parlamentului, l-a întrebat aspru: „Cum era proverbul? Repetă-l!" Împietrit, acesta a răspuns: „Doamnă, cînd răul cel mare arde* sub stele, păsările mici se ascund."[87]

De la obţinerea independenţei India se agăţase cu tenacitate de democraţie şi se comparase pe un ton condescendent cu Pakistanul militarist. Unul

* Joc de cuvinte (sau confuzie) bazat pe pronunţarea asemănătoare a cuvintelor *great eagle flies* (vulturul cel mare zboară) şi *great evil fries* (răul cel mare arde) (*n.t.*).

dintre motivele pentru care doamna Gandhi a dat în autoritarism a fost că simţea că trebuia să concureze cu demagogia populistă a lui Zulfikar Ali Bhutto. Bhutto era un politician de profesie, împins la putere ca o alternativă la incompetenţa militară după dezastrul din Bangladesh. El conducea Pakistanul cu un *éclat* considerabil, în special întorcînd toate regulamentele în favoarea lui, destituind judecători, interzicînd ziare şi jucîndu-se cu numirile la nivelul superior al armatei.[88] Dar, tocmai pentru că Bhutto era civil, doamna Gandhi considera că ea nu putea renunţa complet la parlamentarism. În consecinţă, perioada de stare de urgenţă a fost o succesiune de aranjamente *ad hoc*, fără o ierarhie reală ori responsabilităţi legale clare, pentru care să dea socoteală în faţa tribunalelor: formula perfectă pentru cruzime şi corupţie. Multe mii de activişti politici au fost ţinuţi în închisoare, adesea în condiţii oribile. Între ei se aflau oameni de vază, precum reginele-mame din Gwalior şi Jaipur sau Snehalata Reddy, fiica socialistă a unui producător de film celebru, care a murit în urma acestei experienţe. George Fernandez, care organizase greva feroviară, a lucrat în ilegalitate, dar fratele său a fost arestat şi torturat.

Chiar şi înainte de starea de urgenţă doamna Gandhi se confruntase cu multe acuzaţii de corupţie, în special împotriva fiului său Sanjay, iar în confuzia fără nici o lege degradarea vieţii publice indiene s-a extins cu repeziciune. L-a făcut pe Sanjay şeful Congresului Tineretului şi l-a pus să se ocupe de aspectele mai radicale ale planului ei de control al naşterilor, pe care, din 1970, îl considera cel mai important dintre programele interne ale Indiei. Sanjay şi prietenii lui au profitat de ocazie pentru a se apuca de inginerie socială după modelul maoist. I-a mutat cu brutalitate pe locuitorii cartierelor sărace din spaţiile deschise ale Delhiului în suburbiile mai îndepărtate şi, mai important, a creat uriaşe lagăre de sterilizare în care sute de mii de bărbaţi indieni, printr-o combinaţie de mituire şi intimidare, erau supuşi unor operaţii de vasectomie făcute în condiţii dintre cele mai primitive. Cum presa şi radioul aveau zăbala pusă, indienii erau nevoiţi să apeleze la BBC ca să afle ce se petrecea în propria lor ţară. Deoarece, după cum recunoştea singură, doamna Gandhi nu asculta BBC („BBC-ul mi-a fost întotdeauna ostil"), ea însăşi era adeseori prost informată.[89] Cînd Bhutto a anunţat alegeri pentru martie 1977, a simţit că trebuia să-l concureze şi a ţinut şi ea unele, crezînd (după rapoartele înalţilor funcţionari regionali sicofanţi) că le putea cîştiga, legitimîndu-se astfel toate măsurile extreme. Rezultatele au fost, de fapt, dezastruoase pentru amîndoi. Bhutto a cîştigat detaşat, dar scandalul stîrnit de modul în care a realizat acest lucru a dus la instituirea legii marţiale şi la un nou *coup* militar. El a fost acuzat de crimă cu premeditare şi, după două procese lungi şi controversate, a fost spînzurat în aprilie 1979.[90] Doamna Gandhi a pierdut alegerile, trasă în jos de ingineria socială a lui Sanjay şi de numeroase alte culpe.

Partidul Janata victorios era însă nu atît o alternativă la gandhism, cît o coaliție a celor nemulțumiți. Figura sa cea mai remarcabilă, Desai, avea multe din viciile lui Gandhi și nici una dintre virtuțile lui. El nu bea și nu fuma și afirma sus și tare că britanicii introduseseră băutura și tutunul pentru a-i corupe pe indigeni. Se juca mereu cu roata de tors. Refuza folosirea medicinei moderne. Ca să se țină în formă, el bea un pahar cu propria-i urină în fiecare dimineață. Ministrul Sănătății, Raj Narain, credea și el în tratamentul cu urină și îl recomanda oficial. Întrebat despre controlul nașterilor, el spunea că femeile ar trebui să mănînce ierburi pentru a nu rămîne însărcinate. Astfel de excentricități nu erau însoțite de talente administrative solide ori de probitate. De fapt, guvernarea Janata a fost și mai coruptă decît Partidul Congresului al doamnei Gandhi. Încercările de a supune delictele ei cercetării unei Comisii de Anchetă sau de a o aduce în fața unui tribunal (a stat o săptămînă în închisoare) nu au făcut decît să răscolească o mare de noroi care a stropit în toate direcțiile. Revenită în parlament în urma unor alegeri parțiale, apoi expulzată, ea a putut inversa rolurile, prezentîndu-se ca o victimă a persecuțiilor, folosind în mod inspirat hitul din 1939 al cîntăreței Gracie Fields din Lancashire, „*Wish me luck as you wave me goodbye*" („Urează-mi succes la despărțire") — un caz bizar de supraviețuire a „valorilor" coloniale.[91] La alegerile din 3 ianuarie 1980 indienii au fost puși în fața unei alegeri între rele familiare, iar instinctul i-a făcut să voteze pentru lucrul cel mai apropiat de o dinastie regală pe care-l cunoșteau. Doamna Gandhi a cîștigat detașat, partidul ei obținînd 351 de locuri din 524. Rezultatul din 1977 a fost un verdict împotriva tiraniei chiar cu riscul haosului; cele din 1980 au fost un vot împotriva haosului chiar cu riscul reinstaurării tiraniei.

Istoria Indiei după dobîndirea independenței a subliniat natura irezolvabilă a problemei cu care se confruntase Marea Britanie: cum să menții pacea în rîndurile unei adunări vaste și imens de diverse de popoare păstrînd garanțiile constituționale și juridice? Credința lui Nehru că problema se va atenua după independență s-a dovedit complet neîntemeiată. De fapt, a devenit constant din ce în ce mai dificilă, nu în ultimul rînd pentru că populația s-a dublat în următoarea generație. Conform calculelor guvernului, aceasta era de 683 810 050 în ianuarie 1981.[92] Sub presiunea acestor mase tot mai numeroase, structura libertăților civile create sub guvernare britanică a început să slăbească, deși complet nu s-a prăbușit niciodată. Starea de urgență a doamnei Gandhi a fost însă o etapă importantă în acest declin. Controlul civil eficient asupra poliției și a forțelor de securitate nu a fost restabilit. Se menținea un soi de ordine, dar mai mult prin teroare decît prin justiție. În noiembrie 1980, presa a dezvăluit faptul că în statul Bihar poliția folosea sistematic acid și spițe de bicicletă pentru a-i orbi pe suspecți. Au fost scoase la lumină vreo treizeci de cazuri verificate. În ianuarie viitor, s-au raportat cazuri din orașul sfînt Benares în care poliția rupsese picioarele oamenilor aflați în arest.[93] Polițiștii au fost acuzați și de crimă în eforturile lor de a combate

tîlhăriile, iar faptul că foloseau tortura a devenit o problemă frecventă a sistemului judiciar. După cum spunea un judecător de la Înalta Curte de Justiție din Allahabad: „Nu există forțe mai bine organizate pentru crimă în India decît poliția indiană."[94]

Ceea ce făcea cu atît mai detestabilă această sălbăticie era că părea a reflecta părtinirea de castă. Guvernarea britanică se lăuda cu faptul că, deși nu reușise să elimine castele, consecințele cele mai rele ale acestora erau diminuate de principiul britanic al egalității în fața legii. Marea temere a lui Churchill, motivul cel mai important pentru care se opusese acordării rapide a independenței, era că principalele victime ale acesteia aveau să fie cei din castele de jos. Independența nu a făcut nimic pentru „intangibili", care la începutul anilor '80 erau peste 100 de milioane. Reprezentarea lor simbolică în parlament și în guvern era ea însăși un aspect al exploatării lor. Modul lor de viață, capacitatea lor de a supraviețui au rămas un mister, colțul cel mai puțin explorat al societății indiene.[95] Existau multe indicii că teroarea polițienească, la care autoritățile păreau din ce în ce mai indiferente, era o formă de control social ce-și avea rădăcinile în gradațiile infinite ale privilegiilor.

Peste jumătate din rasa umană trăiește în marile țări din Asia continentală. În anii '80 populația Chinei singură depășise pragul de 1 000 de milioane. Toate aceste țări, după ce și-au căpătat independența sau au scăpat de tutela străină, s-au angajat în experimente „sociale". China a optat pentru comunism, inclusiv colectivizarea agriculturii și naționalizarea totală a industriei. Burma a ales socialismul monopartid, consolidat din 1962 de un strat suplimentar de control militar sub conducerea generalului (mai tîrziu președinte) Ne Win. Pakistanul sub conducerea lui Bhutto a aplicat un atotcuprinzător program de naționalizare. Atît Pakistanul cît și India au ținut la distanță forțele pieței prin taxe vamale ridicate. Economia predominant socialistă a Indiei a fost planificată cu un accent convențional, stalinist, pe industria grea, și pînă și substanțialul și vigurosul ei sector privat a fost supus unor regulamente stricte, făcute suportabile doar de corupția omniprezentă. După o generație, rezultatele în fiecare din aceste cazuri erau deprimant de asemănătoare și de slabe. Puterile respective aveau una față de alta diferite grade de ostilitate, deși China și Pakistanul se aflau într-o alianță incomodă dictată de ura comună față de India. China a făcut primele ei arme nucleare în 1964, India în 1974, Pakistanul în 1978. Toate aceste țări (inclusiv Bangladesh, cea mai săracă) cheltuiau un procent mult mai mare din produsul lor intern brut pe apărare decît în perioada colonială. În Burma, de exemplu, mai ales din cauza sprijinirii grupurilor comuniste rebele de către comuniști, cheltuielile militare din 1980 absorbeau o treime din buget și aproape toate cîștigurile în valută.[96] În toate cazurile, marile speranțe trezite de generația Bandung privind atingerea bruscă și spectaculoasă a unui nivel de trai

de tip occidental, pe un fundal de pace și nealiniere, fuseseră abandonate pînă la sfîrșitul anilor '70.

La sfîrșitul anilor '40, jumătății asiatice a rasei umane i se spusese că exista o soluție esențial politică directă și imediată pentru situația lor. Experiența a infirmat această credință. Se puteau conchide de fapt pe baza unor temeiuri puternice că politica, și în special politica ideologică, aducea o contribuție importantă la ingineria umană. N-ar putea exista o mai bună ilustrare decît entitatea sumbră desemnată prin cuvintele Districtul Metropolitan al Calcuttei, în care și în jurul căruia erau grupați 150 de milioane de cei mai săraci oameni de pe pămînt. Chiar și în perioada colonială inspira oroare administrației. Kipling, cu obișnuita sa clarviziune, l-a numit „Orașul Nopții Înspăimîntătoare". „Avea", scria el, un atribut specific, „MDC sau Marea Duhoare a Calcuttei"[97]. La începutul anilor '40 începea să devină dificil pentru autoritățile municipale, lăsînd politica la o parte, să întrețină măcar canalizarea în cea mai mare parte a orașului. Separarea a dat orașului o lovitură de pe urma căruia nu și-a mai revenit niciodată. A distrus economia unor părți mari din Bengal, mînînd 4 milioane de refugiați practic neangajabili în jumătatea vestică, un milion numai în Calcutta. Între recensămîntul din 1921 și cel din 1961, populația se triplase și efortul de a conduce servicii moderne standard fusese abandonat.

Pe la sfîrșitul anilor '60 un observator scria că cea mai mare parte a Districtului „nu are sisteme municipale organizate de canalizare, nu are țevi de apă, canale sau scurgeri și nici măcar mijloace private de evacuare, cum ar fi bazinele septice". Existau vreo 200 000 de toalete publice primitive, „niște șoproane de cărămidă joase, cu intrări înguste, cu podiumuri deasupra unor vase de ceramică ori a pardoselilor de lut"[98]. După cum am văzut, criza din Bangladesh a mai aruncat 10 milioane de oameni fără adăpost în Bengalul indian, din care o mare parte au sfîrșit pe străzile Calcuttei, așa încît la sfîrșitul anilor '70 un milion de suflete dormeau sub cerul liber numai în centrul orașului. Politica puternic partizană și doctrinară din Bengalul de Vest, dusă de marxiști în anii '60 și '70, cînd nu erau interziși prin Constituție și nu se aflau sub directa „conducere prezidențială", a provocat o risipă și o corupție fără limite.

Situația din Calcutta a atras mulți lucrători voluntari, care s-au alăturat eforturilor Maicii Tereza și ale Misionarelor Carității, ce își stabiliseră așezămintele în Calcutta în 1948. Dar adeseori guvernul marxist a părut mai preocupat să îndepărteze organismele medicale voluntare, care atrăgeau atenția asupra eșecurilor lui, decît să atace problema de la rădăcină.[99] Calcutta a devenit antiutopia realizată a epocii moderne, orașul iluziilor spulberate, întunericul și nu lumina Asiei. A constituit o avertizare impresionantă că încercările de a face experiențe cu jumătate din rasa omenească aveau să producă mai degrabă monștri Frankenstein decît miracole sociale.

17

Lazărul european

Dacă istoria postbelică a dus noile țări din Asia și Africa într-o serie de fundături, unde adesea au sfîrșit în oroare și sălbăticie, experiența Europei a fost mai blîndă. Acest lucru era neașteptat. Starea de spirit predominantă în 1945 erau disperarea și neputința. Epoca europeană în istorie luase sfîrșit. Într-un anumit sens Hitler fusese ultimul lider cu adevărat european, capabil să inițieze evenimente internaționale dintr-o perspectivă eurocentrică. El a pierdut această putere la sfîrșitul lui 1941. Golul lăsat de prăbușirea lui nu a putut fi umplut de rivali europeni. La sfîrșitul războiului, cele două superputeri neeuropene se aflau pe marginea unui vulcan erupt, privind contemplativ în adîncurile lui încă mocninde, neimplicate în dezastru dar bucuroase că nu mai avea energia demonică de a îngrozi omenirea.

La 26 octombrie 1945, la premiera noului balet de la Théâtre des Champs Elisées, cortina de antract făcută de Picasso a fost fluierată de publicul din înalta societate care umplea sala pînă la refuz.[1] Acesta era vechiul Paris. Trei zile mai tîrziu, la Club Maintenant, Jean Paul Sartre a ținut o conferință, „Existențialismul este o formă de umanism". Acesta era noul Paris. Și aici sala era plină pînă la refuz. Bărbați și femei leșinau, se băteau pe scaune — au și rupt treizeci dintre ele —, țipau și huiduiau. Ocazia coincidea cu lansarea noii reviste a lui Sartre, *Les Temps modernes*, în care susținea că cultura literară, plus *haute couture* a magazinelor de modă erau singurele lucruri care îi mai rămăseseră acum Franței — un simbol al Europei, de fapt — și propunea existențialismul pentru a oferi oamenilor puțină demnitate și pentru a le păstra individualitatea în mijlocul degradării și al absurdității. Reacția a fost copleșitoare. După cum spunea soția lui, Simone de Beauvoir, „am fost uluiți de vîlva pe care am stîrnit-o"[2]. Existențialismul era remarcabil de negalic; de aici, probabil, și puterea sa de atracție. Sartre era pe jumătate alsacian (Albert Schweitzer era vărul lui) și a fost crescut în casa bunicului său, Karl Schweitzer. Cultura lui era în aceeași măsură germană cît și franțuzească. Era în mod esențial un produs al școlii de filozofie berlineze și în special al lui Heidegger, de la care derivau cele mai multe dintre ideile sale. Sartre o dusese bine în război. În ciuda adversităților de suprafață, era un oarecare consens între spiritul german și cel francez. Parisul nu era un loc neatrăgător pentru un intelectual, dacă putea ignora

neplăceri precum raziile pentru arestarea evreilor, ceea ce majoritatea reuşeau să facă fără mare dificultate.[3] După cum avea să arate mai tîrziu intelectualul evreu Bernard-Henri Levy, formele radicale, protofasciste de rasism repugnau arareori francezilor, şi mai ales intelectualilor francezi: el chiar numea aceasta „ideologia franceză"[4].

Teatrul parizian a înflorit sub naziști. Andre Malraux spunea sardonic: „Eu înfruntam Gestapoul în timp ce Sartre, la Paris, îşi lăsa piesele să fie produse cu autorizaţia cenzorilor germani."[5] Albert Büssche, critic de teatru la ziarul nazist *Pariser Zeitung*, numea piesa lui Sartre *Huis clos* (*Uşi închise*) „un eveniment teatral de primă clasă". El nu a fost singurul beneficiar al aprobării germane. Cînd a fost prezentată o nouă piesă a scriitorului *pied-noir* Albert Camus, *Le malentendu* (*Neînţelegerea*), la Théâtre des Mathurins, pe 24 iunie 1944, ea a fost huiduită de elita intelectuală franceză (pe atunci în mare măsură fascistă) deoarece se ştia că Albert Camus este în rezistenţă. Büssche o găsea „plină de gînduri profunde [...] o operă de pionierat"[6]. Camus nu împărtăşea indiferenţa lui Sartre faţă de război; a fost de fapt unul din cei 4 345 de francezi care au primit medalia Rozeta Rezistenţei. Dar gîndirea lui reflectat contiguitatea crescîndă a filozofiei franceze şi a celei germane pe care o promova Ocupaţia şi care a fost o trăsătură importantă a modelului postbelic. Cea mai puternică influenţă din viaţa lui era Nietzsche, pe care, de fapt, în romanele sale *Străinul* şi *Ciuma* l-a galicizat pentru o întreagă generaţie de tineri francezi.

Sartre şi Camus s-au întîlnit în 1943–1944, protagonişti — şi în cele din urmă antagonişti — într-un cult cu centrul în St Germain-des-Prés care căuta să lege filozofia şi literatura de acţiunea publică. Caravanseraiul lor era Café Flore, ea însăşi un simbol al ambiguităţilor vieţii intelectuale franceze. St Germain fusese frecventată de Diderot, Voltaire şi Rousseau, care se adunau în vechea Cafe Procope. Flore data de pe vremea celui de-al Doilea Imperiu, cînd fusese patronată de Gautier, Musset, Sand, Balzac, Zola şi Huysmans; mai tîrziu de Appolinaire şi apoi de cercul Action Française, condus de însuşi Maurras: Sartre ocupa locul cald încă al acestuia.[7] Existenţialismul în prezentarea sa postbelică era derivat din dictonul kantian: „Acţionează ca şi cum principiul acţiunii tale ar fi să devină, prin voinţa ta, o lege naturală generală." Faptele noastre pozitive, propovăduia Sartre, creează „nu numai omul care am vrea noi să fim", ci şi „o imagine a omului aşa cum credem că ar trebui să fie". Omul îşi poate modela propria esenţă prin acte politice pozitive. Oferea astfel un gest general uman de sfidare a disperării — ceea ce Karl Popper numea „o nouă teologie fără Dumnezeu". El conţinea un element de pesimism german, caracteristic atît lui Heidegger cît şi lui Nietzsche, în aceea că punea un accent exagerat pe singurătatea fundamentală a omului într-o lume fără Dumnezeu şi pe tensiunea rezultată dintre sine şi lume.[8] Pentru tineri însă era magic. Era o formă de romantism utopic avînd cam aceleaşi puncte de atracţie ca şi mişcarea romantică

din urmă cu 150 de ani. Ba chiar era şi mai atrăgător, pentru că oferea şi activism politic. După cum se plîngea Popper, era o formă respectabilă de fascism care, nu mai este nevoie să adăugăm, putea fi cu uşurinţă alăturată unor forme de marxism. Camus insista că nu a fost niciodată existenţialist, iar în 1951 el şi Sartre s-au certat aprig din cauza faptului că cel de-al doilea apăra diferite forme de violenţă totalitaristă. Dar recrearea de către Camus, în termeni moderni, a eroului solitar byronian, care se opune destinului şi unei lumi străine prin acte sfidătoare, a fost aceea care a dat viaţă cu atîta forţă cultului şi i-a oferit un sens concret pentru tinerii de pe ambele maluri ale Rinului.

Astfel, existenţialismul a fost un import cultural francez, pe care apoi Parisul l-a reexportat în Germania, ţara lui de origine, într-un veşmînt sofisticat şi mult mai atrăgător. Merită să atragem atenţia asupra acestui lucru, căci a fost prima dată de la epoca lui Goethe, Byron şi de Staël cînd tinerii din Franţa şi Germania au simţit o afinitate culturală spontană, un *Weltanschauung* comun. A servit, atunci, ca pregătire pentru o armonizare economică şi politică mai solidă, pentru care împrejurările erau de asemenea propice. Dar acest lucru nu s-ar fi petrecut fără alte două premise. Prima a fost maturizarea în sfîrşit (poate ultimă) a activismului creştin în politică, ceea ce pentru o generaţie importantă a devenit maniera dominantă în Europa. Cea de-a doua a fost apariţia unui grup de titani europeni — nu byronieni, nu tineri, nu romantici, nici măcar eroici în vreun sens evident şi cu atît mai puţin existenţialist — care aveau să reînvie cadavrul unei Europe ce se automasacrase. Atît agenţia, creştinismul, cît şi agenţii, Adenauer, de Gasperi, de Gaulle, erau prin natura lor respingători pentru fondatorii activismului existenţialist. Dar, în fond, istoria operează în mod curent cu astfel de ironii.

Adenauer, de Gasperi, de Gaulle erau mari supravieţuitori; oameni cărora nu le venea rîndul, putea să nu le vină niciodată, apoi le-a venit datorită unei catastrofe şi din plin. La sfîrşitul războiului, în 1945, Alcide de Gasperi avea şaizeci şi cinci de ani, Adenauer şaizeci şi nouă. Amîndoi erau oameni de graniţă, catolici devotaţi, antinaţionalişti, oameni care venerau familia ca unitate socială, urau statul (acceptîndu-l doar ca pe o necesitate minimală, regretabilă) şi considerau că cea mai importantă caracteristică a societăţii organizate era domnia legii, care trebuie să reflecte Legea Naturii, adică ascendentul valorilor absolute. Pe scurt, ei arătau o faţă potrivnică multora dintre trăsăturile proeminente ale secolului XX. Şi aveau feţe încăpăţînate; feţe bizare. În urma unui accident cumplit din 1917, Adenauer căpătase impasibilitatea de mahon a unei statuete indiene.[9] De Gasperi, ca şi Adenauer, înalt şi extrem de slab în tinereţe, înfrunta viaţa cu privirea ameninţătoare a unui cîine de pază. Amîndoi erau confederalişti. Adenauer reprezenta Germania policentristă a Sfîntului Imperiu Roman, de Gasperi Italia nordică a Habsburgilor.

De Gasperi se născuse de fapt sub conducere austriacă. Pentru că tatăl lui era comandantul jandarmeriei locale, avea o loialitate laică mai degrabă față de o casă regală decît față de un stat național. Dar devotamentul său era în primul rînd spiritual. Toată viața a încercat să meargă la liturghie zilnic. În remarcabila scrisoare în care o cerea în căsătorie pe viitoarea lui soție, Francesca Romani, în 1921, spunea: „Personalitatea lui Cristos cel viu mă atrage, mă înrobește și mă alină ca și cînd aș fi un copil. Vino, te vreau alături de mine, să simți aceeași atracție, ca într-un abis de lumină."[10] A fost la Universitatea din Viena și l-a admirat pe faimosul primar al orașului, Karl Lueger, deși din cu totul alte motive decît Hitler. El considera că Lueger indicase căi prin care puteau fi realizate „enciclicele sociale" ale celor mai progresiști papi. Formația sa era, așadar, populismul catolic german, iar prima lui scriere a apărut în ziarul catolic austriac *Reichspost*. De fapt, de Gasperi era aproape imun la cele două mari maladii ale epocii moderne: naționalismul etnic și credința că statele bazate pe el pot fi transformate în utopii. În primul său discurs ținut la Trento în 1902, își îndemna ascultătorii: „Fiți mai întîi catolici și apoi italieni!" Spunea că „deplînge" „idolizarea" națiunii și *religione della patria*. Motoul lui era „catolic, italian și apoi democrat!" — în ordinea asta.[11]

Prin urmare, Gasperi era opusul firesc al lui Mussolini. Cei doi dezbăteau „Socialismul în istorie" într-o berărie din Merano în 1909, Mussolini predicînd nevoia de violență, de Gasperi necesitatea de a întemeia acțiunea politică pe un principiu absolut. A trebuit să plece devreme ca să prindă un tren, urmărit pînă la ușă de sarcasmele necontenite ale lui Mussolini. El îl numea pe de Gasperi: „Un tip cu un discurs șleampăt, agramat, un tip superficial care invocă un orar austriac pentru a evita o dispută stînjenitoare."[12] De Gasperi, la rîndul lui, n-a recunoscut niciodată în Mussolini altceva decît un radical distructiv: „Bolșevismul în negru", cum spunea el. *Partito Popolare Trentino*, pe care îl conducea, a fost primit cu bucurie de către Don Luigi Sturzo în Partidul Popular Catolic, care ar fi putut guverna Italia interbelică dacă n-ar fi fost puciul lui Mussolini. Lui de Gasperi îi displăcea politica parlamentară italiană („un circ ecvestru"), cu teatralismele și trucurile ei oratorice, pe care el le-a disprețuit întotdeauna. Dar și mai mult detesta marele stat totalitar. După cum a spus la ultimul Congres Național al Partito Popolare din 28 iunie 1925: „Principiile teoretice și practice al fascismului constituie antiteza concepției creștine despre stat, care susține că drepturile firești ale personalității, familiei și societății există înaintea statului." Fascismul nu era decît „vechiul stat polițienesc reapărînd în travesti, ținînd sabia lui Damocles deasupra instituțiilor creștine". Huiduit într-un tribunal fascist în noiembrie 1926, el a insistat: „Însuși conceptul de stat fascist nu-l pot accepta. Căci există drepturi naturale pe care statul nu le poate călca în picioare."[13] De Gasperi a avut noroc. Mussolini l-a aruncat în închisoarea Regina Coeli în 1927. Putea să nu fi supraviețuit regimului, așa cum nu a

făcut-o Gramsci. Dar semnarea Acordurilor de la Lateran în 1929 i-a permis lui Pius al XI-lea să-l scoată pe de Gasperi din închisoare şi să-l aducă în biblioteca Vaticanului, unde a fost adăpostit în următorii paisprezece ani.

Prin urmare, cînd s-a prăbuşit fascismul, de Gasperi era singura figură importantă necompromisă care putea oferi poporului italian o alternativă la acesta care să nu fie doar o altă formă de etatism. El a format primul guvern de coaliţie postbelic în decembrie 1945, iar în alegerile pentru Adunarea Constituantă şi-a adus în frunte Partidul Democrat Creştin cu 35,2% (faţă de 20,7% pentru socialişti şi 18,9% pentru comunişti). Adevăratul lui succes a venit în ianuarie 1947, cînd social-democraţii, conduşi de Giuseppe Saragat, s-au desprins de socialiştii marxişti ai lui Pietro Nenni. Acest lucru i-a permis lui de Gasperi să formeze un guvern creştin democrat omogen, care a cîştigat primele alegeri, cruciale, conform noii Constituţii, în aprilie 1948, cu 48,5% din voturi şi o majoritate absolută de locuri (304 din 574). Au fost unele dintre cele mai importante alegeri europene postbelice, căci au stabilit un tipar de relativă stabilitate în Italia pentru o generaţie. În „epoca de Gasperi", 1945–1953, Italia a căpătat respectabilitate politică în calitate de membru central al societăţii europene, a acceptat Planul Marshall, a intrat în NATO, în Consiliul Europei şi în Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului şi şi-a lansat propriul *miracolo* economic, simbolizat de culorile Vespa şi Emilio Pucci, de caroseriile Pininfarina, de maşinile de cusut Necchi şi maşinile de scris Olivetti, precum şi de salutul de dimineaţă în centrul energetic al revenirii industriale, Milano — „*Buon' lavoro*!"

Succesul lui de Gasperi a ajutat neîndoielnic la netezirea drumului lui Konrad Adenauer în Germania. Amîndoi au constituit alternative posibile la regimurile totalitare interbelice ale ţărilor lor. După cum am văzut, Adenauer ar fi putut deveni cancelar în 1926. Dar el nu credea că ar fi putut avea succes. Weimarul şi cancelariatul nu erau la mare preţ şi după părerea lui problemele erau irezolvabile. Nu se bucura de simpatie în rîndurile elitei intelectuale din Germania. Nu era un separatist renanian — era mai degrabă federalist —, dar nu avea absolut nici o încredere în vreun „geniu german". „Germanii sînt nişte belgieni cu megalomanie", insista el. Prusacii erau cei mai răi. „Un prusac este un slav care a uitat cine a fost bunicul lui." El obişnuia să spună: „Îndată ce trenul de noapte de la Köln la Berlin trecea Elba, nu mai puteam să dorm."[14] În timpul Republicii de la Weimar, primarul Kölnului era şeful neoficial al comunităţii catolice germane, şi pentru Adenauer aceasta era de ajuns. Nu avea nici urmă de rasism german, nici o fărîmă de respect pentru statul bismarckian. Ce dăduse acesta catolicilor germani? Nefericirile din *Kulturkampf*. Hitler l-a destituit la 13 martie 1933 şi a avut noroc că n-a fost ucis împreună cu Schleicher sub acoperirea epurării lui Röhm. Considera că Hitler era nebun dacă începea războiul şi că era sortit să-l piardă. După spusele fiicei sale mai mici, Libeth Werhahn, familia sa se ruga pentru înfrîngere.[15] El nu credea într-o rezistenţă germană

și nu avea nimic de obiectat la politica de capitulare necondiționată a Aliaților, pe care o credea necesară.

Cariera postbelică a lui Adenauer ilustrează importanța norocului în politică. Atunci cînd americanii au ocupat Kölnul acesta a încetat practic să existe. Populația scăzuse de la 750 000 la 32 000; vizitînd ruinele, André Gide a fost atît de îngrozit încît a cerut imediat să fie dus de acolo. Politica Aliaților a fost să-i readucă pe cei care se aflaseră în funcții pînă fuseseră concediați de naziști (dacă mai erau disponibili). Așa că americanii l-au readus la conducerea orașului. Cîteva luni după ce acesta a devenit o parte a zonei britanice, el a fost concediat și expulzat (octombrie 1945) din motive care nu au fost niciodată explicate în mod satisfăcător.[16] Fără îndoială că Marea Britanie, aflată acum sub guvernare laburistă, îi favoriza pe social-democrați atunci cînd era posibil. Conducătorii britanici vedeau Germania ca unită și dezarmată, ușor socialistă, cu industria luată din mîinile unor oameni precum Krupp și naționalizată. Educația și ramurile politice ale conducerii militare britanice erau pline de ofițeri ce înclinau spre socialism, care au avut grijă ca social-democrații să conducă radioul, agențiile de știri și ziarele cvasioficiale ca *Die Welt*.

Sprijinirea social-democraților a fost prima dintre numeroasele greșeli grave din politica externă britanică față de Europa. A însemnat un pariu pe liderul SPD, Kurt Schumacher. O tragică victimă a trecutului, avea o singură mînă și curînd avea să i se amputeze un picior; durerea neîncetată îl făcea acru, iritabil, nerăbdător și adeseori nerezonabil. Era în multe privințe opusul lui Adenauer: prusac, protestant, crezînd într-un stat mare, o Germanie „mare".[17] Refuza să priceapă că viziunea lui despre Germania depindea în mod esențial de acordul sovieticilor pentru reunificare: nu mergea pentru zonele vestice trunchiate. La fel de important, refuza să înțeleagă (ca și britanicii) că adevărata alternativă la Germania hitleristă, ceva care să elimine complet otrava din sistem, nu era o reconstruire a Germaniei bismarckiene pe principii social-democrate, cu un stat paternalist atotputernic, o direcție leninistă centralizată de naționalizare a industriei, o birocrație uriașă, în stil prusac, și un accent pe egalitate, uniformitate și colectivitate. Aceasta a fost formula pe care rușii au ales-o pentru Germania de Est și tot ce a produs ea n-a fost decît o versiune radicalizată a statului nazist, genul de versiune pe care l-ar fi aprobat Goebbels (și Hitler în ultima lui etapă). Adevărata antiteză la național-socialism era individualismul, o societate în care aranjamentele private aveau prioritate asupra celor publice, în care familia era unitatea socială favorizată și în care principiul voluntar era suprem.

Acestea erau tocmai idealurile în care credea Adenauer cu convingere, de cînd se știa. Ca membru și apoi patriarh al unei familii mari, unite și în ramificare, el ajunsese să o privească (așa cum descopereau și milioane de oameni din spatele Cortinei de Fier) drept singurul refugiu solid în fața invaziei totalitariste. Bineînțeles că putea fi distrusă complet — Hitler șter-

sese de pe fața pământului întregi familii evreiești —, dar nu putea fi coruptă sau pervertită. Chiar dacă pierdea mai mulți membri, strîngea rîndurile și se reînchega cu o dîrzenie remarcabilă, după cum demonstrase experiența evreiască. O societate în care familia, ca opusă partidului politic și programului ideologic, era punctul de pornire pentru reconstrucție, era răspunsul la răul totalitar. Afirmația lui Schumacher că ideile lui Adenauer aveau să ducă la „restaurația" a tot ce era mai rău în Germania a fost una din marile judecăți greșite ale istoriei. Ar fi greu de conceput un om care să se fi bucurat de mai puțină simpatie în fața opiniei publice germane comune din anii '60 ai secolului al XIX-lea încoace.

Dacă britanicii i-ar fi permis lui Adenauer să rămînă la conducerea Kölnului, poate că el n-ar fi intrat niciodată în noua politică națională. Ei l-au împins la asta. Autoritățile sovietice au ajutat excluzîndu-l pe cel mai periculos rival al său, Andreas Hermes. În vara și toamna lui 1945 au apărut grupări creștin-democrate în diferite părți ale Germaniei. E posibil ca destituirea lui Adenauer în Köln să fi fost gîndită în mod deliberat într-un astfel de moment încît să-i permită să preia controlul asupra Noii Uniuni Creștin-Democrate, construind-o ca pe un partid federal vest-german cu nucleul în zona Kölnului. El a creat astfel un organism de partid care să se potrivească întocmai trăsăturilor principale ale noului stat german ce apărea.[18] În martie 1946, în primul său discurs politic, și-a schițat scopurile. Noul stat nu mai trebuie să domine individul. Tuturor trebuie să li se permită să ia inițiativa în orice aspect al existenței. Etica creștină trebuie să fie baza comunității germane. Statul trebuie să fie federal și conceput avînd în vedere eventuala creare a unor State Unite ale Europei.[19]

Acest discurs, unul dintre cele mai importante în lumea de după război, care a marcat adevăratul început al politicii postbelice germane și de fapt occidentale, a fost ținut la Universitatea din Köln. Adenauer mai ținuse un discurs remarcabil acolo, cu douăzeci și șapte de ani în urmă, în iunie 1918: „Oricare ar fi forma finală a tratatului de pace", avertiza el atunci, „aici, pe Rin, la vechea răscruce internațională, civilizația germană și civilizația democrațiilor occidentale se vor întîlni în deceniile ce au să vină. Dacă nu este posibilă o reconciliere autentică între ele [...] supremația europeană va fi pierdută pentru totdeauna."[20] Această ocazie fusese ratată; supremația europeană pierise, probabil pentru totdeauna. Dar stabilitatea și prosperitatea europenă mai erau încă scopuri realizabile. În 1919 Adenauer concepuse ideea unui stat Rin-Ruhr în cadrul unei federații germane. În iulie 1946, britanicii au creat landul Renaniei-Westfaliei de Nord, unind Renania industrială cu Westfalia agricolă, de-a lungul unor granițe aproape identice cu acelea pe care le concepuse în 1919 și oferindu-i astfel instrumentul perfect pentru proiectul său: din nou a avut noroc.

În următorii trei ani Adenauer a jucat cărțile pe care i le întinseseră britanicii, deloc inspirați, cu o desăvîrșită finețe. Era un vulpoi bătrîn; învățase

să aibă răbdare. Și-a păstrat demnitatea și cumpătul. A fost flexibil, liniștit, nu a dat niciodată cu pumnul în masă, nu s-a gudurat, dar a încîntat și uneori a flatat discret. Luase în serios remarca lui Churchill: „Germanii sînt întotdeauna ori la beregata cuiva, ori la picioarele cuiva"; el nu era nici una nici alta. După cum spunea un ministru britanic, avea „o forță de a rămîne în afara germanilor"; știa care erau „slăbiciunile care îi trădaseră".[21] Evenimentele l-au avantajat. Cu cît rușii fixau mai tare Cortina de Fier, cu atît Aliații erau mai zeloși în crearea statului vest-german pe care îl voia el. A hotărît că Berlinul nu va mai fi capitală: „Oricine va face din Berlin noua capitală va crea o nouă Prusie spirituală." Capitala trebuia să fie acolo „unde ferestrele Germaniei se deschid larg către Vest"[22]. Prima criză a Berlinului a consolidat această concepție. Adenauer a blocat planurile social-democraților de naționalizare generală a industriei germane, care avuseseră inițial sprijinul britanicilor. Respingînd Planul Marshall pentru Germania de Est, rușii i-au făcut lui Adenauer o dublă favoare: l-au subminat pe Jakob Kaiser, liderul de sindicat creștin-democrat și principalul său rival în partid, și au făcut posibilă dezvoltarea economică separată a Germaniei de Vest de care Adenauer avea nevoie pentru scopurile sale pe termen lung. Căci el recunoștea, chiar și în această etapă timpurie, că Franța nu avea să consimtă niciodată la crearea unor State Unite ale Europei care să includă o Germanie dominantă, cu o bază industrială nedivizată și cu toți cei 80 de milioane de oameni ai săi. Rușii au fost adevărații creatori al Germaniei lui Adenauer prin politica lor de a menține Germania divizată, iar mișcările lor succesive pentru a intensifica Războiul Rece în anii 1947–1948 au accelerat formarea statului vest-german. Adenauer a susținut de formă reunificarea, atunci și mai tîrziu, așa cum se presupunea în mod convențional că trebuia să facă orice german. În realitate însă a vrut s-o mențină divizată, iar rușii i-au făcut acest serviciu.

Șansa cea mai mare a lui Adenauer a fost că, în calitate de președinte al Consiliului Parlamentar, și-a putut scrie propria Constituție. I-au trebuit mult timp și eforturi, dar în cele din urmă a produs una din cele mai bune Constituții concepute vreodată pentru un stat modern, care menține un echilibru ideal între suficienta autoritate a Cancelarului și puterile consolidate ale constituenților federali. Prin comparație cu Constituția Weimarului era o capodoperă. Pentru primele alegeri, stabilite pe 14 august 1949, a format o alianță cu profesorul Ludwig Erhard, șeful Consiliului Economic Bizonal, a cărui filozofie economică de piață liberă, bazată pe taxe vamale scăzute, comerț liber, importuri ieftine și exporturi scumpe, se potrivea perfect cu propria sa filozofie politică și dăduse, într-adevăr, rezultate pînă în vara lui 1949. Britanicii, înșelîndu-se pînă la capăt, au presupus că social-democrații aveau să cîștige cu ușurință. De fapt, votul CDU a fost de 7 360 000 față de mai puțin de 7 milioane pentru socialiști, iar Adenauer, respingînd ideea unui guvern de coaliție nonpartinic, a putut susține că 13 milioane de ger-

mani votaseră pentru libera întreprindere — adică pentru ideile lui Erhard — şi numai 8 milioane pentru naţionalizare. Ce a ieşit, după alegeri, a fost că Adenauer avea controlul total al partidului său (şi al lui Erhard). Reuşind să fie făcut Cancelar şi formîndu-şi guvernul, el s-a comportat într-un mod autoritar, ca să nu spunem tiranic. A spus că, la sfatul medicului, nu putea rămîne în funcţie decît doi ani.[23] A rămas paisprezece. Alegerile din august au fost, aşadar, unul dintre evenimentele esenţiale ale lumii postbelice. Un guvern SPD, cu filozofia economică şi programul pe care le avea atunci, nu ar fi putut nicicum realiza *Wirtschaftswunder*-ul german. Combinaţia Adenauer–Erhard era vitală pentru asta. Cînd SPD a ajuns în sfîrşit la putere, în 1969, renunţase deja la proprietatea colectivă marxistă şi îmbrăţişase, de fapt, filozofia erhardiană de piaţă.

Adenauer s-a mai bucurat de un avantaj esenţial, din nou datorită britanicilor. Hitler distrusese complet mişcarea sindicală germană. Britanicii o considerau de o importanţă capitală pentru reîntemeierea democraţiei germane şi au încurajat formarea sindicatelor în 1945, cu mult înainte de a permite formarea partidelor. Omul pe care l-au sprijinit să facă acest lucru era un lider al metalurgiştilor din Renania, Hans Böckler. El gîndea în termenii unui singur sindicat mare, o noţiune sindicalistă bizară, proprie zilelor de dinainte de 1914. Britanicii l-au trimis pe Will Lawther, preşedintele minerilor, şi pe Jack Tanner din partea metalurgiştilor, ca să-l convingă pe Böckler să fie de acord cu sindicatele industriale. Ceea ce i s-a dat de fapt Germaniei, printr-un dictat pe care orice proces normal de dezvoltare istorică l-ar fi făcut imposibil, a fost o versiune perfecţionată a modelului sindical britanic, curăţat de toate slăbiciunile, anomaliile, contradicţiile şi ineficienţele sale. Printr-un act de generozitate sinucigaşă unic în istorie, o structură sindicală gîndită exact pentru nevoile industriei moderne, pe care Marea Britanie încercase şi nu reuşise s-o realizeze în mai bine de jumătate de secol prin consultări democratice, îi era înmînată de către ea gratis principalului său concurent comercial.

Au fost create aproximativ şaisprezece sindicate industriale, în cadrul unei singure federaţii, DGB (*Deutscher Gewerkschaftsbund*). La insistenţele britanicilor, DGB a primit nu numai puteri constituţionale de expulzare, ci şi nivelarea financiară a unui procent fix din toate cotizaţiile sindicale, permiţîndu-i-se să păstreze mari rezerve financiare, de care sindicatele puteau, şi în caz de nevoie erau chiar obligate, să se folosească. Pentru a face grevă, era nevoie de un vot secret de 75%, iar DGB mai avea de fapt şi un drept de veto.[24] Grevele din motive politice erau interzise, după cum era şi orice legătură organică între sindicate şi mişcările politice. Astfel, Germania de Vest a obţinut cea mai eficientă structură sindicală dintre toate naţiunile industriale importante, fără federaţii rivale (ca în SUA), fără diviziuni marxiste (ca în Italia şi Franţa), fără sindicate politice (ca în Marea Britanie) şi, mai ales, fără sindicate mici, acea relicvă dezastruoasă a unei etape industriale

timpurii care constituia principala barieră instituțională în calea creșterii productivității.

Adenauer a profitat cu dibăcie de acest dar al britanicilor. Böckler, ales primul președinte al DGB în octombrie 1949 și de atunci înainte practic dictatorul acestuia, lucrase cu Adenauer în consiliul orășenesc din Köln. Noul Cancelar l-a făcut, alături de Erhard, coarhitectul politicii sale sociale și economice. El l-a convins pe Böckler să renunțe la proprietatea publică în favoarea *Mitbestimmung* (coparteneriat al forței de muncă și capitalului) și a unei politici de salarii mari bazată pe acorduri de productivitate.[25] Adenauer a făcut ca legea coparteneriatului să fie votată de Bundestag în 1951 cu ajutorul voturilor SPD și riscîndu-și propria coaliție, dar a adus frumoase dividende economice și politice. În anul următor Germania era deja destul de bogată pentru ca Adenauer să reorganizeze sistemul de asigurări sociale într-un mod care înlesnea majoritatea obiectivelor politicii SPD.[26] La mijlocul anilor '50, forța de muncă din Germania ajunsese să fie de acord cu ceea ce era în esență o politică non-politică bazată pe profituri mari, salarii și prime mari, productivitate mare, o excelentă asigurare socială și locuri în consiliile care făceau politica. În acest proces războiul de clasă din Germania s-a stins, și una dintre consecințele dispariției sale a fost respingerea de către social-democrați în 1959 a filozofiei lor marxiste inițiale.

Adenauer a fost unul dintre cei mai talentați oameni de stat ai epocii moderne, cu siguranță cel care a avut cel mai complet succes din istoria recentă a Germaniei. În timpul cancelariatului său, veniturile reale s-au triplat în Germania. În 1953 a cîștigat o majoritate de locuri în Bundestag, iar în 1957, moment în care moneda germană ajunsese cea mai puternică din Europa, o majoritate absolută a voturilor exercitate. El a așezat democrația germană pe o bază aproape inatacabilă și nu numai că a readus-o în rîndul puterilor civilizate, dar a făcut din ea un stîlp al regimului legitim. Nu ar fi putut realiza toate acestea fără o doză puternică de idealism autentic și ample rezerve de viclenie cinică. Erhard era de părere că el nutrea *Menschenverachtung*, un dispreț față de omenire. Era, mai degrabă, o conștiință vie a slăbiciunii umane și mai ales a viciilor germane. În noul Bundestag, al cărui decor l-a supervizat și l-a făcut spectaculos („ca un decor al lui Max Reinhardt pentru un spectacol cu *Iulius Cezar*"), călimările și pupitrele erau fixate cu șuruburi pentru a preveni huliganismul. Chiar și așa, scenele erau îngrozitoare, sporind prin contrast comportamentul imperturbabil demn și matur al lui Adenauer; deși împărtășea cu Calvin Coolidge un ciudat gust pentru farse, între care ascunderea blocului de lemn de pe care scundul dr Eugen Gerstenmaier, președintele Bundestagului, vorbea adunării. Adenauer nu credea că germanii erau un popor în care se putea avea încredere, nici colectiv și nici ca indivizi. Își urmărea miniștrii, pe unul găsindu-l într-un bordel din Paris și ca urmare dîndu-l afară din Ministerul de Externe.[27] Se bucura de puțină afecțiune în afara cercului familiei sale și asociatul său apropiat

era Hans Globke, coautorul Legilor de la Nürnberg, care conducea Cancelaria şi serviciul de informaţii privat al lui Adenauer. „Şi cine ştie", surîdea Adenauer afectat, „ce-o avea Herr Globke în seiful său?"[28] El era de părere că oamenii de stat democraţi trebuie să fie mai deştepţi şi mai bine informaţi decît rivalii lor totalitarişti. În mod colectiv, el considera că în germani nu se putea avea încredere decît în cadrul de fier al domniei absolute a legii, care să impună respect pînă şi statului; stabilirea acestui cadru se va dovedi, poate, pe termen lung, principala sa contribuţie la cultura politică germană.

Pentru că liderii sovietici, ca şi Hitler, urau şi ridiculizau legea, Adenauer s-a împotrivit implacabil încheierii oricărei înţelegeri cu ei care nu putea fi garantată şi supervizată pînă în cele mai mici detalii. Spunea că regimul sovietic îşi apropriase în timpul războiului şi după el 1 300 000 de kilometri pătraţi de teritoriu, tot în Europa; era singura putere expansionistă care mai rămăsese. În patruzeci de ani încălcase ori revocase 45 din cele 58 de tratate pe care le semnase.[29] Insistînd să testeze intenţiile sovietice, a demascat propunerile lor de „reunificare" din 1952, 1955 şi 1959 ca frauduloase. Nu putea uita că 1 150 000 de prizonieri de război germani dispăruseră în Rusia sovietică, din care numai 9 628, catalogaţi drept „criminali de război", fuseseră menţionaţi vreodată.[30] Prin urmare a folosit orice mijloace pentru a-i convinge pe germani să caute refugiu în Vest, unde le putea oferi lege, libertate şi muncă. După revolta muncitorilor est-germani din iunie 1953, înăbuşită cu mare ferocitate de Armata Roşie, liderii sovietici au transformat regimul comunist al lui Walter Ulbricht într-un satelit total. Acesta nu a prosperat, iar politica lui Adenauer de a încuraja refugiaţii îl secătuia într-un ritm care ajunsese la 1 000 pe zi în iulie 1961. La 13 august Ulbricht, cu permisiunea sovieticilor, a început să construiască Zidul Berlinului. Era ilegal, iar Truman şi Eisenhower l-ar fi dărîmat cu siguranţă. Dar sub un preşedinte slab, Jack Kennedy, *le fait accompli* a fost acceptat. Adenauer nu putea face nimic, căci nu avea nici o jurisdicţie în Berlin, care rămînea responsabilitatea a patru puteri. A privit cu tristeţe, în ultimii ani ai vieţii sale, cum fluxul de refugiaţi a fost oprit şi zidul a salvat economia Germaniei de Est, transformînd-o dintr-o responsabilitate zdrobitoare într-o achiziţie sovietică din ce în ce mai importantă, singurul atelier industrial de nădejde al blocului.

Pînă atunci însă opera lui Adenauer era desăvîrşită, căci el îi legase pe vest-germani, economic, militar şi politic, de cultura şi legitimitatea occidentale pe cît de strîns şi de permanent putea ingeniozitatea umană. În asta a constat idealismul real care a echilibrat *Realpolitik*. A fost primul om de stat german care a pus interesele europene înaintea intereselor germane. Poate că este adevărat, cum spune unul dintre criticii săi, că a fost „un bun european dar un prost german"[31]. În acest sens a vrut să fie un „prost" german; nu-i plăcea portretul pe care i-l schiţase profesorul Kallmann pentru că îl

făcea „să arate ca un hun", spunea el. Credea că reunificarea germană nu era accesibilă la un preț pe care să și-l poată permite Germania sau Occidentul. Faptul că a avut dreptate a fost demonstrat cu prisosință de eșecul succesorilor săi, de-a lungul a douăzeci de ani, în a obține vreun alt rezultat. Prin contrast, integrarea occidentală era un obiectiv realizabil, și l-a realizat. Dar și aici a avut noroc. Adenauer a sesizat, mai degrabă intelectual decît afectiv, că viitorul Germaniei e alături de Franța. Nu avea nici un fel de sentimente față de Franța; nici gusturi franțuzești; știa foarte puține despre țară, și pînă la vîrsta de șaptezeci de ani nu fusese decît o singură dată acolo, pentru o conferință de două zile. Ca întotdeauna însă, vedea în mod realist faptele politice: „Nu există politică europeană fără Franța sau împotriva Franței, după cum nu poate exista politică europeană fără Germania sau împotriva ei."[32]

Partenerul cu care Adenauer a sperat să lucreze în Franța, Robert Schuman, avea multe în comun cu de Gasperi și cu el. Era din Luxemburg și fusese cetățean german, deși refuzase să lupte în armata germană în timpul primului război mondial. Pînă în 1919, cînd era deja între două vîrste, nici măcar nu a fost cetățean francez. Adenauer vedea în el un cetățean al Regatului lui Lothar, nepotul lui Carol cel Mare, așa-numitul „Regat de Mijloc", căruia îi aparțineau atît Lorena cît și Kölnul. La 9 mai 1950 el i-a sugerat lui Schuman ideea unui cartel european al cărbunelui și oțelului, care a devenit germenele Comunității Economice Europene, și în mare măsură datorită lui Schuman problema marginală dar sensibilă a Saarului a fost rezolvată în sfîrșit în octombrie 1955. Dar Schuman era un francez prea puțin reprezentativ ca să „livreze" Franța pentru proiectul mai grandios pe care-l avea în vedere Adenauer. Oricum, nici A Patra Republică însăși nu putea angaja Franța; era prea slabă pentru a angaja ceva permanent. Ca Franța să adopte Germania era nevoie de încrederea în sine născută dintr-o forță reînnoită; și de un om și un regim care să întruchipeze această încredere. Marele noroc al lui Adenauer a fost că a supraviețuit destul ca să profite de întoarcerea în triumf la putere a lui de Gaulle și de nașterea celei de-a Cincea Republici.

Revenirea Franței în anii '60 și '70 este unul dintre fenomenele cele mai izbitoare ale epocii moderne. În anii '30, după cum am văzut, ea ar fi părut de neconceput. Iar calea care a dus la ea este complexă și paradoxală. A Treia Republică în ultima ei fază a fost întruchiparea ideii „ce-i mic e frumos": o populație în declin, producție, productivitate, investiții, salarii și consum scăzute; cultul — aproape exaltarea — pentru „omul mic", fabrica mică, ferma mică, orașul mic. Era moartă încă înainte ca germanii s-o înfrîngă, și s-a prăbușit într-un munte de praf, în vara lui 1940. Este important să înțelegem că Vichy a fost începutul revenirii, pentru că a fost creat nu numai de către fasciștii și colaboraționiștii francezi, ci și de toți aceia care deplîngeau putreziciunea și neputința predecesorului său. Pétain însuși s-ar putea să fi avut înclinații anarhiste, după cum a arătat atunci cînd a spus:

„Franța nu va mai fi din nou mare pînă cînd în satele ei lupii nu vor urla în jurul ușilor."[33] Dar mulți dintre cei care dețineau posturi-cheie erau modernizatori radicali. Sub îndrumarea lui Jean Coutrot, fondator în 1930 al Centrului pentru Studii Economice al Politehnicii, o nouă generație de tehnocrați a ieșit în față în timpul regimului de la Vichy. Între ei s-au aflat ministrul Producției Industriale, Bichelonne, Henri Culman, principalul teoretician economic al Vichyului, Jacques Rueff, consilierul lui Laval în 1934 și mai tîrziu al lui de Gaulle, Roland Boris, care de asemenea avea să fie influent în regimul de Gaulle (și Pierre Mendès-France) și Pierre Massé, mai tîrziu comisar al Planificării în A Cincea Republică.[34]

De fapt, cu toate extraordinarele sale confuzii, contradicții și trădări, Vichy a fost, prin simplul fapt că răsturna ordinea existentă, o perioadă de experimente și riscuri. Unul dintre beneficiarii săi a fost țăranul francez tînăr și progresist, prototipul noilor fermieri care aveau s-o ducă atît de bine de pe urma CEE. Pentru prima dată țăranii au devenit interesați de modernizare, mecanizare și productivitate.[35] A apărut un sistem de planificare cvasivoluntară („planificare indicativă"), embrionul viitorului *Commissariat général du Plan*. Vichyul a fost primul care a pus în practică ideea Alocațiilor Familiale finanțate din taxe, concepută în 1932 de către demograful Adolphe Landry pentru a crește rata natalității; și în regimul de la Vichy, pentru prima dată în mai bine de un secol, rata franceză a natalității a început să crească din nou. Efectul psihologic a fost profund. Vichy era devotat tineretului, o nebunie de care se molipsise de la germani. A cheltuit mult mai mult pe educație decît A Treia Republică. Vichyul a creat efectiv sportul popular în Franța, în special fotbalul: în 1939 erau numai treizeci de fotbaliști profesioniști în Franța, iar în 1943 de zece ori mai mulți.[36] Una dintre trăsăturile cele mai proeminente ale regimului de la Vichy erau „Atelierele Tineretului" sau *Chantiers de la Jeunesse*, cu accent pe educația tehnică deficitară pînă atunci. Scopul era o reîntinerire a Franței. După cum spunea ministrul Informațiilor al lui Pétain, Paul Marion, „datorită nouă, Franța campingurilor, a sporturilor, a dansurilor, a călătoriilor și excursiilor în grup va înlătura Franța aperitivelor, a tutungeriilor, a congreselor de partid și a siestelor îndelungate."[37] Această profeție a fost îndeplinită într-o mare măsură.

Multe dintre realizările Vichyului au fost negate în debandada și scindarea națională care au urmat. Aproximativ 170 000 de francezi au lucrat în Rezistență; mai mulți — 190 000 — au fost acuzați de colaboraționism și aproximativ 100 000 trimiși la închisoare. Nici pînă azi nu știe nimeni cîți au fost omorîți în 1944: au fost verificate vreo 4 500 de cazuri.[38] Comuniștii, care chiar se opuseseră războiului în 1939–1940, au fost marii beneficiari ai lui 1944, cînd și-au putut omorî majoritatea dușmanilor. Ei au pretins titlul de *parti des fusillés*, susținînd că 75 000 de „patrioți comuniști" fuseseră împușcați de naziști și de Vichy. Dar la procesele de la Nürnberg cifra oficială a francezilor pentru cei uciși în total sub Ocupație a fost de numai

29 660, iar comuniștii nu au dat nume pentru mai mult de 176 de „eroi" PC.[39] De fapt, liderii comuniști s-au oferit să furnizeze dovezi împotriva liderilor socialiști la procesul de la Riom, iar ziarul partidului, *l'Humanité*, a protestat cînd Vichyul i-a eliberat din închisoare pe antinazişti.[40] Spre deosebire de alte partide, nu a epurat niciodată colaboraționiștii, între care s-ar fi aflat liderul său, Maurice Thorez; singurii oameni de care a scăpat în 1944–1945 au fost cei care nu s-au supus liniei staliniste în 1939–1940 și au luptat împotriva naziștilor. Cu toate acestea PC a ieșit din război, datorită entuziasmului său întîrziat față de Rezistență, de departe cel mai bogat și mai bine organizat, și sub multe aspecte cel mai mare dintre partidele franceze. Și-a crescut voturile de la 1,5 milioane în 1936 la peste 5 milioane în 1945 și 5,5 milioane în 1946; totalul a continuat să crească pînă în 1949, iar la sfîrșitul anilor '40 PC avea în jur de 900 000 de membri plătiți. PC francez era în întregime stalinist, și a rămas astfel și după moartea lui Stalin; era sistematic corupt, intelectual și moral, de Thorez, un arhetip al politicianului de profesie al secolului XX, care a devenit un funcționar de partid cu normă întreagă la vîrsta de douăzeci și trei de ani și nu a făcut niciodată altceva — a fost, de fapt, un funcționar al Moscovei toată viața.[41] A ghetoizat votul de partid, ridicînd mici cortine de fier în jurul enclavelor acestuia, așa încît PC a devenit o societate în cadrul Franței, cu propriile-i ziare, piese, romane, poezii, reviste pentru femei, benzi desenate pentru copii, cărți de bucate și almanahuri pentru țărani.[42]

Existența acestui partid uriaș și intransigent, care datora supunere în primul rînd unei puteri străine, a ridicat probleme aproape irezolvabile guvernării Franței. De Gaulle, care (după cum spunea el) „scosese Republica din șanț", și-a dat seama că nu putea de fapt să încredințeze cele „trei mari" ministere membrilor comuniști ai coaliției sale. Nu putea, a spus el la radio, „să le cedeze nici unul dintre cele trei posturi care determină politica externă: diplomația, care o exprimă; armata, care o susține; și poliția, care o acoperă"[43]. Incapacitatea de a asigura o abordare națională, ca opusă uneia bazată pe ideologia de partid, a apărării a dus la demisia lui în ianuarie 1946. Prin urmare, el nu a jucat un rol direct în formarea noii Constituții, care a fost în mare măsură opera comuniștilor și a socialiștilor. Consecințele au fost tragice. Încă de la sfîrșitul monarhiei sale de drept divin, Franței îi fusese imposibil să creeze o Constituție care să împace cererile autorității centrale și drepturile reprezentării; oscila între dictatură și haos, în funcție de cum înclina balanța într-o direcție sau alta Constituția. Primele douăsprezece Constituții au fost un eșec. Constituția celei de-a Treia Republici, din 1875, a trecut cu o diferență de un vot printr-o Adunare în care de fapt majoritatea erau monarhiști dar nu puteau cădea de acord asupra unui anumit rege. A durat, șubred, șaizeci și cinci de ani, dar a sfîrșit într-un eșec total și jumătate din popor nu o acceptase niciodată în spiritul ei — unul dintre motivele pentru care regimul de la Vichy a fost întîmpinat cu un asemenea extaz. Petain

fusese însărcinat să conceapă o nouă Constituție dar (ca și Hitler) nu o făcuse niciodată. De Gaulle avea ideile lui, bazate pe o președinție puternică, pe care le-a schițat într-un discurs la Bayeux („Constituția de la Bayeux") în iunie 1946. Dar nu a fost niciodată supusă votului.

Prima Constituție propusă pentru noua Republică a Patra, creată de comuniști și socialiști, a fost respinsă printr-un referendum. O versiune modificată, care a obținut sprijinul lipsit de entuziasm al Partidului Catolic de Centru (MRP), a fost în sfîrșit aprobată de francezi, dar numai 9 milioane de oameni au votat pentru ea — mai puțin decît pentru versiunea anterioară. Peste 8 milioane de oameni au votat împotrivă, iar 8,5 milioane s-au abținut dezgustați.[44] Concepută în grabă, contra cronometru, într-o ciorovăială plină de acrimonie, a fost una dintre cele mai proaste Constituții impuse vreodată unui popor mare și inteligent. Pînă și gramatica ei era cumplită. Multe prevederi se contraziceau reciproc; altele erau atît de complicate încît erau de neînțeles. Unele detalii au fost pur și simplu ignorate. Capitole întregi (despre Sindicatul Francez și „colectivele locale") nu au fost aplicate niciodată. O serie de proceduri, de exemplu pentru formarea unui guvern, voturi de neîncredere și dizolvări ale parlamentului s-au dovedit inoperabile. Conținea atîtea compromisuri încîlcite încît nici măcar celor care o recomandau nu le plăcea.[45] Păstra majoritatea defectelor haotice ale celei de-a Treia Republici și adăuga și unele noi.

Crearea unei Constituții este o sarcină lipsită de satisfacții. Analiza constituțională este un aspect anost al istoriei. Dar Constituțiile sînt importante. Weimarul a eșuat pentru că avea o Constituție neinspirată. Republica Federală a reușit pentru că Adenauer i-a asigurat o fundație dibaci echilibrată. Constituția a transformat A Patra Republică într-o simplă arenă pentru ceea ce de Gaulle numea disprețuitor „baletul partidelor". Datorită sistemului ei de reprezentare proporțională, nici un partid nu putea forma un guvern omogen. Președintele era o nulitate, primul-ministru, de regulă, în mare măsură neputincios și adesea o nonentitate. Sistemul de coaliție mobil excludea continuitatea și stabilitatea guvernării și, mai important, făcea extrem de dificile marile hotărîri, în special măsurile nepopulare cărora li se opuneau lobby-uri interpartinice puternice, mai ales coloniale. Nu a fost o întîmplare că regimul a alunecat într-un război fără sorți de izbîndă în Indochina, care s-a sfîrșit cu capitularea de la Dien Bien Phu (1954), sau că a dat greș în cele din urmă în ce privește *Algérie française* patru ani mai tîrziu.

Cei doisprezece ani ai celei de-a Patra Republici nu au fost însă complet irosiți. Revoluția tehnocrată, începută în timpul regimului de la Vichy, a continuat. De fapt s-a accelerat, în mare măsură datorită eforturilor unui entuziast sîrguincios, Jean Monnet. Familia lui condusese o mică afacere în Cognac, de tipul cel mai demodat, profund franțuzesc, dar avînd exporturi în lume și avînd astfel orizonturi internaționale. Făcuse afaceri în străinătate de la

vîrsta de şaisprezece ani, de obicei în probleme bancare comerciale şi împrumuturi de stat, dar a petrecut cea mai mare parte a primului război mondial în biroul lui Etienne Clementel, ministrul Comerţului, primul francez care a fost de părere că guvernul trebuia să ajute întreprinderea capitalistă să planifice şi că „popoarele democratice" (prin care înţelegea Europa de Vest şi America) trebuie să formeze o „uniune economică".[46] În al doilea război mondial Monnet a adus servicii excepţionale coordonînd producţia de arme a Aliaţilor şi a fost firesc să fie ales de de Gaulle pentru a reconstrui economia zdruncinată a Franţei. Monnet a înfiinţat *Commissariat Général du Plan*, şi pe această bază a construit primele organisme ale viitoarei Comunităţi Economice Europene. Era o pasăre rară: un om cu idei şi convingeri pasionate care nu credea în ideologie. Considera că singurul fel de planificare industrială care funcţiona era cel prin convingeri şi consimţămînt. Pentru el, mecanismul planificării era un simplu cadru. Regulamentele trebuiau gîndite pentru a produce o competiţie perfectă, nu utopii. Funcţia personalului din planificare nu era să dea ordine, ci să gîndească colectiv. Planificarea era în esenţă diplomaţie economică. Virtutea abordării lui Monnet a fost că făcea posibilă o reconciliere între planificare şi sistemul de piaţă. Reducea la minimum birocraţia planificării şi tirania pe care o năştea: la Comisariatul său avea cu totul doar treizeci de funcţionari de stat.[47] Monnet era mic, timid, tăcut, incolor, detesta retorica: atît ca aspect cît şi ca fel de a fi era exact opusul lui de Gaulle. Ceea ce aveau în comun cei doi erau o mare perseverenţă şi voinţă; şi, la fel de important, abilitatea de a îi inspira şi conduce pe tineri. De Gaulle a crescut gaullişti; Monnet — eurocraţi.

Sistemul de „planificare indicativă" al lui Monnet a fost marea realizare a celei de-a Patra Republici. Dar pentru ca ea să dea rezultate complete erau necesare un cadru de stabilitate politică în stare să producă o valută puternică şi anumite decizii de bază dure care să afecteze categorii întregi de oameni. A Patra Republică nu le putea lua. De asemenea, Monnet a pus în mişcare Comunitatea Economică Europeană, deşi nu el a inventat-o. Ca uniune vamală (principala ei caracteristică), avea o lungă istorie. Sistemul vamal extern practicat de Prusia în 1818, extins în *Zollverein* (uniune vamală) în 1834, fusese baza unităţii germane realizate în sfîrşit în 1871. Experienţa părea să arate că legile vamale comune erau calea cea mai sigură către unitatea politică. Luxemburg, iniţial membru al *Zollverein*, semnase o convenţie cu Belgia în 1921, care implica tarife vamale comune şi un echilibru al plăţilor. După cel de-al doilea război mondial aceasta a fost extinsă şi la Olanda, cu un tarif extern comun adoptat de către cele trei state la 1 ianuarie 1948 şi un „proces de armonizare" a tarifelor interne începînd cu 15 octombrie 1949. Ideea lui Monnet a fost să extindă conceptul Benelux pentru a include cele trei Mari Puteri ale Europei Occidentale (voia şi Marea Britanie), începînd cu cărbunele şi oţelul. Prietenii săi germani i-au dat ideea lui Adenauer, care nu a pretins că înţelege detaliile economice, dar a recunos-

cut importanța politică a acestui principiu. Tratatul de la Paris, semnat în aprilie 1951 de Benelux, Franța, Germania și Italia, a creat o piață comună a produselor din cărbune și oțel. Șase ani mai tîrziu, la 25 martie 1957, Cei Șase au căzut de acord să încheie Tratatul de la Roma, creînd o piață comună generală, cu propuneri pentru taxe interne și externe, sfîrșitul tuturor restricțiilor privind deplasările de persoane, servicii și capital, proceduri de „armonizare" pentru a produce o competiție perfectă și, cel mai dificil, un sistem de prețuri susținute în agricultură.

A Patra Republică a putut aduce Franța în CEE, dar i-a lipsit hotărîrea de a face acest sistem să funcționeze. Căci funcționarea sistemului depindea în mod esențial de sacrificii comune, mai ales din partea Franței și a Germaniei. Pentru a supraviețui în cadrul unei piețe comune, Franța nu trebuia numai să se industrializeze rapid; ea trebuia să-și reducă cu trei sferturi ineficientul sector agricol tradițional de tip țărănesc. La începutul anilor '50, în Franța raportul dintre muncitorii în industrie și țărani era încă de 1 la 1 (în Marea Britanie era de 9 la 1). Dintr-o populație activă de 20,5 milioane, 9,1 milioane de oameni locuiau în mici comune rurale iar din aceștia 6,5 milioane lucrau efectiv în agricultură; alți 1,25 milioane locuiau în comune semirurale.[48] Majoritatea acestor oameni trebuiau să fie convinși să treacă în fabrici, ceea ce implica o revoluție socială care depășea capacitatea celei de-a Patra Republici. Pentru a face revoluția voluntară în agricultură posibilă, acceptabilă și în cele din urmă profitabilă, trebuiau disponibilizate imense sume de bani pentru investiții agricole. Francezii calculau că acestea trebuiau să fie furnizate de Germania de Vest, în forma unor transferuri de plăți sau a unor taxe de piață internă, într-un sistem cunoscut ca Politică Agricolă Comună. În schimb, industria manufacturieră extrem de eficientă a Germaniei avea să capete acces la piețele franceze de consum. Tratatul de la Roma era astfel o înțelegere de sacrificiu reciproc, dar unul foarte bine echilibrat. Revoluția agricolă franceză trebuia realizată destul de rapid pentru a justifica PAC. De asemenea, industria franceză trebuia să se modernizeze și să se extindă cu destulă convingere ca să împiedice Germania să obțină tot ce era mai bun din această afacere și să transforme Franța într-o colonie economică. Ambele procese necesitau un guvern puternic, încrezător, pe care cea de-a Patra Republică nu-l putea da.

Se cerea încă și mai mult: o reafirmare a spiritului națiunii franceze. În Franța anilor '50, „europenii" erau în esență o minoritate elitistă. Tonul politicii franceze era adeseori xenofob, ba chiar rasist, comuniștii dînd tonul. Ei vorbeau de „*Schuman le boche*" („Schuman neamțul"). Un lider de sindicat comunist i-a strigat lui Leon Blum: „Blum în idiș înseamnă floare!" Un ziar comunist de provincie scria: „Blum, Schuman, Moch, Mayer nu miros a pămînt bun franțuzesc." *L'Humanité* publica o caricatură cu „oameni ai partidului American" — Schuman, Moch și Mayer — cu nasuri strîmbe, întrebîndu-se jenați în timp ce comuniștii cîntau Marseieza: „Noi știm cîn-

tecul ăsta?" „Nu, trebuie să fie un cîntec din ăla franţuzesc."[49] Chiar printre cei de centru şi de dreapta, planul cărbunelui şi oţelului era atacat, fiind numit „o Europă sub hegemonie germană", iar pentru cei de stînga era „Europa Vaticanului". Un radicalist de centru precum bătrînul Daladier insista: „Cînd spun Europa, ei înţeleg prin asta Germania, iar cînd spun Germania înţeleg Germania Mare." Din partea dreptei, Pierre-Etienne Flandin, bătrînul münchenez, susţinea că „federaţia europeană" însemna „sinuciderea Franţei". Splendid numitul Léon Gingembre* de la Asociaţia Întreprinderilor Mici şi Mijlocii (*Petites et moyennes entreprises*) — poate instituţia cea mai caracteristică pentru vechea Franţă — a rezumat conceptul de CEE propus numindu-l „Europa trusturilor, a afacerilor internaţionale şi a marilor finanţe". Era, susţinea un istoric, o încercare reacţionară de a reînvia „ideea unui Sfînt Imperiu Roman". „Trecutul nu este mort", spunea el, „ci supravieţuieşte în lumea culturală germană a lui Adenauer, Schuman şi de Gasperi."[50]

Această combinaţie de inamici ar fi făcut nefuncţională CEE, mai ales că avea puternici opozanţi xenofobi şi în Germania de Vest: Schumacher numea Tratatul de la Paris „mărunt european, adică o concepţie panfranceză [...] cel care semnează acest tratat încetează să mai fie german", pentru că era opera lui Adenauer, „Cancelarul Aliaţilor".[51] Dacă A Patra Republică ar fi supravieţuit, hotărîrea necesară pentru a demonstra că o înţelegere franco-germană putea fi dreaptă pentru ambele părţi ar fi lipsit.

De aceea revenirea la putere a lui de Gaulle în mai 1958 a fost un moment de răscruce nu numai în istoria franceză, ci şi în istoria europeană postbelică. La prima vedere el nu părea omul care propulseze unitatea economică europeană, tot aşa cum nu părea omul care să dizolve *l'Algérie française*. Dar de Gaulle nu era niciodată exact aşa cum părea. A fost una dintre marile inteligenţe ale epocii moderne, infinit în subtilitate, bogat în paradox, insondabil în ironiile sale sardonice. A fost o figură antebelică, cu o minte postbelică, ba chiar o minte futuristă. A fost un monarhist care a crezut că Dreyfus era nevinovat. Era născut să iubească Imperiul Francez şi Franţa provincială, *la France des villages* — de fapt, a pus capăt amîndurora.

Lucrul cel mai important pe care trebuie să-l înţelegem este că în esenţă de Gaulle nu era soldat, nici măcar om de stat, ci intelectual. Era un intelectual de un tip anume, a cărui întreagă viaţă era o meditaţie pe tema minţii, puterii şi acţiunii. Avea, în plus, capacitatea istoricului de a vedea evenimentele curente *sub specie aeternitatis*. Fusese învăţat de tatăl lui: „Ţine minte ce spunea Napoleon: «Dacă Pierre Corneille ar fi azi în viaţă, l-aş face prinţ.»"[52] Ţinea mereu să-i curteze pe intelectuali, nu numai pentru că în Franţa atît de mulţi oameni erau clasificaţi ca atare: peste 1 100 000 în recensămîntul din 1954.[53] În 1943 el a cîştigat în Alger o delegaţie de intelectu-

* În franceză *gingembre* înseamnă „ghimbir" (*n.t.*).

ali, conduși de Gide, spunîndu-i acestuia: „Arta își are onoarea ei, așa cum Franța are onoarea ei": și-au dat seama că era un intelectual ca și ei.[54] Cînd a revenit la putere în 1958 i-a dat un loc important lui André Malraux, care ședea la dreapta sa în Cabinet și care a avut mai multă influență asupra sentimentelor lui de Gaulle decît oricare dintre prim-miniștrii săi. Cît despre Malraux, după cum spunea Gaston Palewski, el „a intrat în epopeea lui de Gaulle, cum am făcut-o toți, ca un om care intră într-un ordin religios"[55].

Era caracteristic pentru intelectualismul lui de Gaulle faptul că aborda chestiunile militare, ca teoretician, prin intermediul ideilor filozofice și politice: „Adevărata școală a comenzii", scria el în *L'Armée de métier*, constă „în cultura generală", adăugînd: „În spatele victoriilor lui Alexandru, îl găsim întotdeauna pe Aristotel". Aceeași abordare a avut-o și ca om de stat. Citatul său preferat (cu care și-a început *Memoriile de război*) era celebrul „imn închinat puterii" din *Faust*-ul lui Goethe, în care Faust respinge „La început a fost Cuvîntul" înlocuindu-l „La început a fost Fapta".[56] Îl folosea pentru a arăta că francezul avea claritate în gîndire dar îi lipsea voința de acțiune. De aici nevoia Franței, în primul rînd, de a fi un stat puternic: „Nu se poate face nimic eficient și solid fără o reînnoire a statului [...] căci de aici este necesar să se înceapă."[57] „Rolul și *raison d'être*" ale statului „sînt de a servi interesul public". Numai acesta putea personifica întreaga comunitate, un Leviathan cu o putere mai mare decît aceea a atomilor săi componenți. Era forța centripetă, echilibrînd forțele centrifuge care, în special în Franța, amenințau cu destrămarea generală. Pentru de Gaulle, statul nu era totalitar. Dimpotrivă, el simboliza valori morale și culturale: mai ales, în Franța, idealismul, „principala ei trăsătură de caracter și elementul esențial al influenței ei". El îl identifica cu libertatea și cu civilizația clasică, văzînd în civilizația franceză civilizația democratică *par excellence*, combinînd o lungă istorie a avansului cultural cu libertatea. Democrația sub cel mai bun aspect al ei aduna oamenii laolaltă într-o conștiință a comunității morale, pe care o numea *rassemblement*. Ritualurile democratice erau un simbol concret al unității. Consensul preceda formele democratice. „Există un pact vechi de douăzeci de secole între măreția Franței și libertatea lumii." De aceea, „democrația se întrepătrunde în mod inextricabil cu cele mai bine înțelese interese ale Franței"[58].

Concepția lui de Gaulle despre stat era, așadar, esențial pretotalitară. El identifica statul cu legitimitatea, cel mai bine întruchipată în persoana unui conducător sacru. Monarhul era singurul individ ale cărui interese personale erau legate în mod inextricabil, ba chiar organic, de interesele întregii comunități, nu doar de ale uneia sau mai multor secțiuni ale ei (ca ale unui lider de partid). De aici sfatul pe care i l-a dat reginei Elisabeta a II-a a Angliei cînd l-a întrebat despre rolul ei într-o societate modernă: „În acest post în care Dumnezeu v-a numit, fiți dumneavoastră înșivă, Doamnă! Adica persoana în raport cu care, în virtutea principiului legitimității, este ordonat

totul în regatul dumneavoastră, în care poporul dumneavoastră își percepe spiritul național și prin a cărei prezență și demnitate se menține unitatea națională."[59] *In extremis*, și din lipsă de altceva, el însuși fusese nevoit să-și asume acest rol în 1940: „de Gaulle, singur și aproape necunoscut, a trebuit să ia pe umerii săi povara Franței", după cum spunea el. Din nou, în 1958, cînd oribila criză din Algeria amenința Franța cu un război civil de tip spaniol, el și-a asumat acest rol: „de Gaulle, nu prea cunoscut și fără altă armă decît legitimitatea sa, trebuie să ia destinul în mîinile sale"[60]. „Dispăruse" în 1946 tocmai cu acest scop de a-și păstra „o imagine pură" căci (după cum spunea el) „dacă Ioana d'Arc s-ar fi măritat, ea n-ar mai fi Ioana d'Arc".[61] Și-a dezvoltat, într-adevăr, o capacitate de a se disocia pe el ca persoană particulară de persoana sa publică („de Gaulle nu mă interesează decît ca personalitate istorică"), așa încît să poată spune: „Au fost multe lucruri pe care mi-ar fi plăcut să le fac, dar n-am putut, pentru că nu i s-ar fi potrivit generalului de Gaulle."[62]

Consecința logică a acestei teorii despre stat a fost că de Gaulle și-a instituit o monarhie proprie, așa cum ar fi făcut fără îndoială cu un secol în urmă. În 1958 însă, el a respins monarhia în favoarea unei monarhii plebiscitorii, folosind referendumuri și (din 1962) alegeri generale directe pentru un președinte învestit cu puteri reale precum și cu un rol simbolic transcendental. Constituția lui din 1958, adoptată cu un vot de 17,5 la 4,5 milioane (cu 15% abțineri) și bazată pe propunerile de la Bayeux, a fost de departe cea mai clară, cea mai coerentă și mai bine echilibrată pe care o primise Franța vreodată.[63] Inducea, după cum și intenționa, o polarizare a sistemului de partide în două blocuri uriașe, de stînga și de dreapta (deși cu o structură în patru partide), obligînd alegătorii, la al doilea tur de scrutin, să facă alegeri neambigue. A revigorat executivul, permițîndu-i să ia decizii cu autoritate și să-și urmărească politicile cu consecvență. Cel mai important, sistemul electoral prezidențial din 1962, aprobat cu 13,15 milioane la 7,97 milioane, dădea șefului statului, trecînd peste partide, un mandat direct din partea întregului electorat. Ca rezultat, Franța s-a bucurat de perioada cea mai lungă de stabilitate politică din întreaga ei istorie modernă. Abia la douăzeci și trei de ani după 1958 a avut loc efectiv o schimbare în filozofia guvernamentală. Chiar și după victoria socialiștilor în alegerile prezidențiale din mai 1981, Constituția a continuat să funcționeze lin, arătînd că era una pentru orice circumstanțe. Franța, ca și Germania, căpătase în sfîrșit un cadru public de primă clasă.

Această nouă stabilitate a făcut posibil lucrul la care în regimul de la Vichy și în A Patra Republică se făcuse doar aluzie: „reînnoirea" Franței. Lungul declin de mai bine de un secol nu numai că a fost inversat, dar s-a văzut în mod spectaculos că a fost inversat. În chestiuni economice, de Gaulle a procedat cu amestecul lui paradoxal de tradiționalism și modernitate. Tehnocratul pe care l-a făcut președinte al Comisiei Economice, și adevăratul

arhitect al succesului său economic, a fost Jacques Rueff, un om care a făcut din încrederea sa în aur cea mai bună măsură a valorii și care a pus pentru prima dată în practică politicile neoconservatoare ce, aveau să devină în anii '70 un model internațional sub numele înșelător de „monetarism". Planul lui Rueff din 8 decembrie 1958 implica deflația, reduceri severe în cheltuielile guvernamentale, depreciere, convertibilitate și un „nou franc" avînd de 100 de ori valoarea sa anterioară; iar planul era legat de reducerea sau anularea în masă a taxelor și cotelor externe. Pe scurt, Franța era livrată liberei inițiative și pieței. „Ceea ce m-a cîștigat", remarca de Gaulle mai tîrziu, „a fost coerența și fervoarea planului, precum și îndrăzneala și ambiția lui". Obiectivul acestuia, a spus el națiunii la televizor, era să „așeze națiunea pe o bază de adevăr și severitate"[64].

Franța este în mod fundamental o țară bogată; locuitorii ei sînt extrem de inteligenți și de harnici. Tot ce este necesar pentru a face Franța să funcționeze eficient sînt un cadru stabil și o conducere energică. Rezultatele au venit repede. PNB a crescut cu 3% în a doua jumătate a lui 1959, cu 7,9% în 1960, cu 4,6% în 1961, cu 6,8% în 1962; nivelul de trai a început să se îmbunătățească într-un ritm de 4% pe an. Pentru prima dată de la Revoluția Industrială, Franța a început să stabilească ritmul economic. Ceea ce a făcut de fapt gaullismul a fost să accelereze modestul progres economic din timpul celei de-a Patra Republici și să-l stabilească apoi la un nivel ridicat, într-un cadru de stabilitate monetară și (după standardele franțuzești) o inflație foarte scăzută. Exporturile s-au dublat, în 1956–1962, iar în perioada de douăzeci de ani începînd din 1952 producția industrială s-a triplat. Francul a devenit o valută forte și la începutul lui 1968 rezervele franceze au ajuns la suma extraordinară de 35 000 de milioane de franci (noi).[65] Aceste rezultate au însoțit și consolidat alte tendințe pe termen lung. Populația, care fusese de 41 de milioane în 1946, a crescut la 52 de milioane pînă în 1974. Aceste noi milioane aveau o educație și locuințe mai bune ca oricînd. Numărul de locuințe, stagnant între 1914 și 1939, a crescut, în anii '60, cu o rată de zece ori mai mare decît în perioada interbelică, așa încît pînă în 1968 acesta ajunsese de 18,25 milioane, dublu față de 1939. Tot din anii '60 datează folosirea generalizată a medicamentelor moderne în Franța și apariția unui serviciu de sănătate eficient.[66] Numărul profesorilor din școlile gimnaziale de stat a crescut de la 17 400 în 1945 la 67 000 în 1965, iar sectorul privat (datorită faimoasei *Loi Debré*, numită după cel dintîi prim-ministru al lui de Gaulle) s-a extins și el cu repeziciune. Educația în masă, de bună calitate, datează în Franța de la sfîrșitul anilor '50. Numărul studenților din colegii și universități, de doar 78 691 în 1939, crescuse la 563 000 pînă în 1968.[67]

Pe scurt, sub de Gaulle Franța a devenit pentru prima dată o țară modernă, industrializată, în prim-planul progresului tehnic și al asimilării de idei noi. Era tocmai antiteza Franței anilor '30. O astfel de inversare a unor tendințe istorice profunde este foarte rară în istorie, mai ales pentru o națiune

veche. Face ca de Gaulle să poată fi considerat omul de stat excepțional al epocii moderne. Transformarea nu a avut loc, bineînțeles, fără dureri, urîțenie și șoc; și proteste. Dar tocmai conștiința francezilor că țara lor era din nou o forță dinamică, așa cum fusese sub Ludovic al XIV-lea sau Napoleon I, i-a împăcat cu distrugerea Franței rurale tradiționale și, la fel de important, i-a întărit în acceptarea coparteneriatului cu Germania lui Adenauer într-o comunitate europeană.

De Gaulle nu împărtășea pasiunea lui Monnet pentru integrare și supranaționalitate. Public, el vorbea întotdeauna despre Europa ca despre „*l'Europe des patries*". Ca întotdeauna însă, comportamentul oficial al lui de Gaulle masca adeseori scopuri diferite și mai subtile. El rămînea pragmatic. Nu era împotriva entităților mai mari cu anumite scopuri specifice dacă, în cadrul lor, interesele franceze puteau fi susținute cu mai multă siguranță. În primăvara lui 1950 el reflectase la bătălia din Cîmpiile Cataloniei, „în care francii, galo-romanii și teutonii au pus împreună pe fugă hoardele lui Atilla. E vremea ca Rinul să devină un loc de întîlnire și nu o barieră. Dacă nu facem efortul să privim lucrurile la rece, vom fi aproape uluiți la perspectiva a ceea ce ar putea produce împreună calitățile germane și valorile franceze, extinse la Africa. Acesta este un teren de dezvoltare comună ce s-ar putea să transforme Europa chiar și dincolo de Cortina de Fier"[68].

Într-un anumit sens, de Gaulle era mai mult decît un naționalist francez; era un carolingian. El împărtășea opinia istoricilor francezi din noua Școală *Annales*, precum Fernand Braudel, că istoria este determinată în mod esențial de geografie. De fapt, nu era ceva nou: mergea în trecut cel puțin pînă la Albert Sorel, care susținuse în marea sa carte *L'Europe et la Revolution française* (1885) că „Politica statului francez a fost determinată de geografie. S-a bazat pe un fapt — imperiul lui Carol cel Mare. Punctul de pornire pentru marele proces care umple istoria Franței este disputa nerezolvată asupra moștenirii împăratului."[69] Din vremea lui Filip cel Frumos, sub casa de Valois, Henric al IV-lea și Sully, Richelieu și Mazarin, Ludovic al XIV-lea și pînă în epoca lui Danton și Napoleon, Franța căutase să recreeze acel imperiu cu forța și sub o unică egidă franceză. Nu era posibil acum, cu o Germanie trunchiată, deposedată de acumulările ei necarolingiene, să-l recreeze pașnic, fratern și într-un sens neabsolutist? Era exact genul de idee pragmatică pe care de Gaulle s-o găsească atrăgătoare. Spre deosebire de majoritatea intelectualilor francezi moderni, el îl detesta pe Nietzsche; el se apropia de Germania prin *De l'Allemagne* (1810) a doamnei de Staël, care a pornit în Franța cultul germanilor „buni", al occidentalilor. Împărtășea admirația ei pasionată față de Goethe. Îl percepea pe Adenauer ca pe un om care se potrivea acestui aspect al Germaniei, un alt *homme providentiel* ca el însuși, a cărui norocoasă aflare la putere furniza Franței o ocazie ce putea să nu mai apară niciodată. Adenauer, scria el, era un renanian

> ... îmbibat de simțul naturii complementare a galilor și a teutonilor care a fertilizat cîndva prezența Imperiului Roman pe Rin, a adus succes francezilor și glorie lui

Charlemagne, a dat Austriei raţiunea de a fi, a justificat relaţiile dintre regele Franţei şi electori, a aprins în Germania flacăra Revoluţiei, i-a inspirat pe Goethe, Heine, Madame de Staël şi Victor Hugo şi, în ciuda luptelor aprige în care au fost încleştate aceste două popoare, a continuat să caute o potecă bîjbîind prin întuneric.

Acesta era spiritul în care de Gaulle l-a chemat pe Adenauer la castelul său de la Colombey-les-deux-églises pe 14 septembrie 1958 pentru ceea ce el a numit „întîlnirea istorică dintre acest francez bătrîn şi acest german foarte bătrîn"[70].

Întîlnirea a fost un succes absolut. De Gaulle a devenit prietenos faţă de *der Alte* cînd i s-a spus că-şi va recîştiga tinereţea la putere, „cum s-a întîmplat cu mine"[71]. Lui Adenauer i-a plăcut francezul: „atît de deschis, de corect, de moral". A fost prima dintr-un şir de patruzeci de întîlniri între cei doi, ce au avut loc într-o atmosferă din ce în ce mai prietenească pînă la retragerea lui Adenauer în 1962. Ei au pus bazele unei axe franco-germane care a durat pînă la începutul anilor '80. Aceasta se întemeia pe diminuarea aspectelor supranaţionale ale CEE făcînd, în acelaşi timp, ca aspectele ei economice să funcţioneze la superlativ prin sincronizarea reciprocă a economiilor franceză şi germană. Astfel, afacerea echilibrată, de care depindea succesul CEE, a fost transformată într-o realitate funcţională de către aceşti doi catolici conservatori de modă veche, a căror politică data dinainte de epoca democraţiei creştine, a căror concepţie despre lume se formase înainte de 1914, dar care rămăseseră uluitor de deschişi la schimbările şi ocaziile pe care le-au adus evenimentele tragice din timpul vieţii lor. A fost o prietenie reală şi un exemplu al modului în care personalităţile şi, încă şi mai mult, relaţiile personale afectează în mod radical cursul afacerilor internaţionale.

Ca multe prietenii, a fost pecetluită de o antipatie comună: Marea Britanie. De Gaulle nu considera Marea Britanie o adevărată putere continentală. Era atlanticistă, „anglo-saxonă", cum spunea el, membrul mai tînăr al acelui parteneriat de limbă engleză care le refuzase lui şi Franţei locul ce li se cuvenea în organismele de luare a deciziilor ale alianţei din timpul războiului. Scopul lui de Gaulle era să folosească noţiunea carolingiană de CEE pentru a crea în Europa un centru al puterii care să fie o alternativă la SUA şi Rusia sovietică. Nu voia un amestec britanic care ar fi respins inevitabil pretenţia Franţei de a se aşeza pe tronul lui Carol cel Mare. În primul deceniu de după război, politica externă britanică fusese confuză şi nerealistă şi avea sens numai pornind de la premisa că Franţa avea să rămînă slabă şi Germania de Vest total dependentă de SUA. Conducerea unei federaţii europene îi aparţinea în mod evident. Dar cu o politică tradiţională de alimente ieftine bazată pe importuri din Commonwealth şi crezînd într-o „relaţie specială" cu America, Marea Britanie nu îşi dorea un astfel de rol. La Zürich, în 1946, Churchill însuşi a cerut „ceva care vă va uimi [...] un fel de State Unite ale Europei" bazate pe „un parteneriat între Franţa şi Germania". Franţa şi Germania, a spus el, „trebuie să ia împreună conducerea. Marea Britanie [...]

America şi, sper eu, Rusia sovietică [...] trebuie să fie prietenii şi susţinătorii noii Europe"[72].

Această viziune condescendentă se baza pe presupunerea că Marea Britanie mai putea fi încă o mare putere independentă, ocupînd poziţia geopolitică unică pe care i-o dăduse cîndva un imperiu mondial: după cum a spus Churchill (în 1950), Marea Britanie era intersecţia a trei cercuri secante, lumea vorbitoare de limbă engleză, Commonwealth şi Europa. Afirmaţia nu era foarte plauzibilă în 1950. Nu avea nici un sens după Suez, care demonstrase că nici Commonwealthul, nici „relaţia specială" nu aveau vreo valoare în a ajuta Marea Britanie să-şi protejeze ceea ce ea considera un interes vital. Drumul se îndrepta clar spre o politică europeană. Harold Macmillan, care îi succedase ca prim-ministru lui Anthony Eden în ianuarie 1957, a avut o ocazie de a se angaja într-un curs complet nou şi de a încerca să participe şi el la negocierile pentru încă neterminatul Tratat de la Roma. A scăpat-o. El încă mai avea iluzii de grandoare. În februarie 1959 s-a dus la Moscova, ca purtător de cuvînt autodesemnat al alianţei, *The Times* (fără îndoială informat corespunzător) comentînd că preşedintele Eisenhower fiind „o forţă în declin, cancelarul german un bătrîn nefericit iar preşedintele francez preocupat de alte probleme, responsabilitatea care cade pe umerii primului-ministru britanic de a conduce alianţa cu înţelepciune, dar şi cu forţă [...] este uriaşă"[73].

Vizita la Moscova nu a realizat nimic (nici întîlnirea la vîrf a Marilor Puteri de la Paris în 1960), dar s-a dovedit o greşeală costisitoare, căci l-a convins pe Adenauer că Marea Britanie în general şi Macmillan în particular erau parteneri pe care nu te puteai baza, în stare să facă o înţelegere cu Rusia pe la spatele Germaniei şi pe socoteala ei.[74] I-a scos la iveală anglofobia. El vedea în Marea Britanie un escroc internaţional, pretinzînd un statut nejustificat de resursele sau eforturile ei. „Anglia", scria el, „e ca un om bogat care şi-a pierdut toată averea dar nu-şi dă seama de asta."[75] El spunea că cele trei lucruri care îi displăceau cel mai tare erau „ruşii, prusacii şi britanicii". Macmillan încerca să „ne exploateze pe noi, săracii, proştii de continentali". Politica britanică nu era decît *ein einziges Feilschen*, o unică tîrguială.[76] De Gaulle, în lungile şi frecventele lor convorbiri, a exploatat cu iscusinţă antipatia şi suspiciunile lui Adenauer. Macmillan a cerut în sfîrşit ca Marea Britanie să intre în CEE în iulie 1961, cînd aceasta era deja o comunitate funcţională, cu direcţii definite. Aderarea Marii Britanii însemna schimbări structurale care ameninţau echilibrul fragil al avantajelor franco-germane. Cînd acest lucru a devenit evident, de Gaulle s-a opus intrării britanicilor, la o spectaculoasă conferinţă de presă din 14 ianuarie 1963. Dacă Marea Britanie intra, a spus el, avea să fie ca un cal troian şi „în cele din urmă ar apărea o uriaşă Comunitate Atlantică dependentă şi condusă de americani care ar înghiţi curînd CEE". Aceasta ar periclita „prietenia dintre Germania şi Franţa, uniunea europeană aşa cum o doresc amîndouă şi acţiunea lor

comună în lume", care se baza „pe un sprijin popular incomparabil".[77] Spre nefericirea Angliei, Adenauer şi-a manifestat aprobarea tăcută faţă de franţuzescul *non*.

Cu toate acestea, felul în care cei doi bătrîni vedeau lumea nu a fost singurul motiv pentru respingerea Marii Britanii. Cu fiecare an care trecea Marea Britanie devenea mai săracă faţă de membrii CEE. Aceasta ridica o nouă serie de probleme. Căci dacă structura Comunităţii (în special PAC) se baza pe o înţelegere între Germania şi Franţa, această înţelegere avea să aibă un impact şi mai dur asupra Marii Britanii, care ar fi trebuit să plătească alimente scumpe din CEE în schimbul accesului la pieţe pentru bunurile pe care le producea. Avea să se dovedească acest lucru destul de competitiv pentru ca înţelegerea să funcţioneze? În noiembrie 1967, de Gaulle s-a opus din nou intrării Marii Britanii, şi de data asta a atras atenţia, ca justificare, asupra slăbiciunilor cronice din economia britanică şi a dificultăţii de a le corecta.[78]

Slăbiciunile structurale din economia britanică, faţă de principalii ei concurenţi industriali, deveniseră evidente în perioada 1870–1914 şi din nou în anii '20. Dar avusese loc o revenire în a doua jumătate a anilor '30, în special în domeniile de înaltă tehnologie; economia mersese bine în timpul celui de-al doilea război mondial şi a continuat să meargă astfel pînă în 1950, cînd indicele exporturilor era de 144% faţă de 1938.[79] În 1950 PNB britanic era de 47 de miliarde de dolari faţă de numai 75 de miliarde pentru toate cele şase viitoare puteri din CEE. Exporturile britanice, la 6,3 miliarde de dolari, reprezentau peste două treimi din ale Celor Şase (9,4 miliarde) iar PNB *per capita* era aproape de două ori mai mare (940 $ faţă de 477 $). Douăzeci de ani mai tîrziu, în 1970, PNB britanic *per capita* a devenit mai mult decît dublu, ajungînd la 2 170 $. Al Celor Şase a crescut de peste cinci ori, pînă la 2 557 $. În timp ce exporturile britanice se triplaseră, ale Celor Şase crescuseră de aproape zece ori. Rezervele lor, mai mici decît ale Marii Britanii în 1950 (2,9 miliarde faţă de 3,4 miliarde), crescuseră şi ele de zece ori, în timp ce ale Marii Britanii se diminuaseră.[80] După orice standard de măsurare continental imaginabil, economica britanică mersese prost. Prăpastia a crescut în anii '70, în ciuda faptului că Marea Britanie a intrat pînă la urmă în CEE la 1 ianuarie 1973.

De unde această slăbiciune cronică? Marea Britanie fusese prima ţară care se industrializase, proces început pe scară largă în anii '60 ai secolului al XVIII-lea. În cei două sute de ani care au trecut de atunci, a fost singura putere industrială importantă care nu suferise convulsiile revoluţiei, invazii străine ori războiul civil: acele rupturi fundamentale cu trecutul care, aşa cum a arătat istoria postbelică a Franţei şi Germaniei, promovează dinamismul social şi economic. Marea Britanie nu avea o lege constituţională a drepturilor omului, nici un fel de garanţii scrise menite să protejeze principiile unei societăţi liberale. Avea în schimb tradiţia Dreptului Cutumiar, arbitrat

de judecători, care susținea în mod eficient drepturile la libertate și proprietate și era, de fapt, cadrul legal în care britanicii au creat prima societate industrială modernă. Acesta a continuat să funcționeze pe tot parcursul secolului al XIX-lea ca o bază legală efectivă pentru întreprinderea industrială. În 1900 însă, sindicatele, care deja reflectau anacronismele și anomaliile industrializării timpurii, în special prin multitudinea de sindicate de breaslă, au creat Partidul Laburist, pentru a promova „legislația în interesul direct al forței de muncă" și a se opune „măsurilor care au o tendință opusă".[81] Caracteristica principală a Partidului Laburist Britanic, spre deosebire de alte mișcări socialiste din Occident, o constituia faptul că nu era în primul rînd marxist sau măcar socialist, ci o formă de sindicalism parlamentar. Era proprietatea sindicatelor. Ele sponsorizau direct un nucleu de parlamentari laburiști (128 în 1975, de exemplu) și, mai important, plăteau aproximativ trei sferturi din fondurile naționale ale partidului și 95% din cheltuielile de alegeri.[82] Constituția partidului, printr-un sistem de afilieri ale membrilor de sindicate exprimate prin voturi în bloc, făcea din sindicate elementul covîrșitor dominant în formarea politicii de partid.

Puterea parlamentară s-a reflectat repede în măsurile statutare cu scopul distrugerii ponderii Dreptului Cutumiar în cadrul Constituției nescrise a Marii Britanii, înclinînd-o în mod decisiv în direcția forței de muncă organizate. În 1906, primul an în care Laburiștii au fost puternic reprezentați în Parlament, ei au făcut să se voteze Legea Conflictelor de Muncă, lege care dădea sindicatelor imunitate totală față de acțiuni civile pentru daune (prejudicii) „presupuse a fi fost provocate de către sindicate sau în numele lor". O astfel de imunitate nu mai exista nicăieri în Occident, căci de fapt făcea ca sindicatele să nu poată fi trase la răspundere pentru încălcări de contracte, deși ceilalți contractanți, angajatorii, puteau fi dați în judecată de către sindicate. Pînă și soții Webb o considerau „o imunitate nelimitată și extraordinară". Avocatul specializat în drept constituțional A.V. Dicey protesta: „Face din sindicat un organism privilegiat, scutit de legea comună a pămîntului. Nici un astfel de organism privilegiat nu mai fusese creat vreodată în mod deliberat de un parlament englez."[83] Această lege problematică, oferind sindicatelor un statut special în fața legii, a devenit plinta pe care a fost ridicată ulterior o suprastructură masivă și complexă de privilegii statutare pentru sindicate. Legea Sindicatelor din 1913 legaliza cheltuirea de fonduri ale sindicatelor în scopuri politice, adică pentru Partidul Laburist, și prevedea că membrii de sindicat afiliați la alte partide trebuiau să renunțe la drepturile lor politice (o procedură complicată și nepopulară) dacă nu voiau să contribuie la fondurile laburiste. Această procedură a fost schimbată în inversul ei de către Legea Conflictelor de Muncă din 1927 a conservatorilor, care declara ilegale și grevele politice. Dar îndată ce laburiștii au obținut o majoritate absolută în parlament în 1945, ei au abrogat legea din 1927 și au continuat să acorde sindicatelor un statut special în cadrul industriilor naționalizate pe

care le-au creat şi, de fapt, în toate legile lor sociale şi economice. Judecătorii au susţinut, din cînd în cînd, protecţia Dreptului Cutumiar pentru persoane individuale împotriva sindicatelor. Dar ori de cîte ori aceştia găseau o portiţă de scăpare într-o lege care privilegia sindicatele, acestea se puteau sprijini direct pe un parlament dominat de laburişti, pentru a o astupa. Astfel, în procesul *Rookes vs. Barnard* (1964) Camera Lorzilor a hotărît că o grevă neoficială care încălca un contract era ilegală. În anul următor, un nou guvern laburist a legalizat-o în Legea Conflictelor de Muncă din 1965.

În anii '60 şi '70 a fost exercitată în diferite moduri o putere sindicală crescîndă. În 1969, sindicatele au respins aşa-numita legislaţie „În caz de conflict" pe care primul-ministru laburist, Harold Wilson, a propus-o în încercarea de a reduce numărul grevelor. În 1972 sindicatele au introdus noi forme de acţiune directă, inclusiv „pichetarea în masă", „pichetele zburătoare" şi „pichetarea secundară", pe care poliţia nu era dispusă să le anihileze ori să le pună frîu. În 1974 au folosit aceste procedee pentru a distruge un guvern conservator responsabil pentru Legea Relaţiilor Industriale care încerca, deşi ineficient, să introducă un cod statutar de comportament al sindicatelor. Guvernul laburist care a urmat nu numai că a abrogat legea din 1971, dar a trecut prin parlament o masivă legislaţie care extindea privilegiile sindicatelor, Legile Relaţiilor dintre Sindicate şi Forţa de Muncă din 1974 şi 1976 şi Legile Protecţiei Locurilor de Muncă din 1975 şi 1979 fiind doar cele mai importante. Acestea extindeau imunitatea pentru acţiuni de prejudiciere la cazurile în care sindicatele determinau alte partide să încalce contracte, îi obligau pe angajatori să recunoască sindicatele şi să susţină ideea că toţi muncitorii trebuiau să facă parte dintr-un sindicat (pînă într-atît încît un muncitor putea să fie concediat fără nici un fel de compensaţii legale dacă refuza să se înscrie într-unul) şi să furnizeze sedii pentru organizaţiile sindicale. Efectul acestui munte de legi l-au constituit creşterea numărului de întreprinderi care angajau numai muncitori sindicalizaţi şi de asemeni creşterea, pentru prima dată, a sindicalizării peste pragul de 50% din forţa de muncă, faţă de 25% sau mai puţin în Statele Unite, Franţa şi Germania de Vest. Şi mai important însă a fost faptul că au îndepărtat practic toate inhibiţiile în forţa de negociere a sindicatelor. După cum remarca directorul arhivelor de la Înalta Curte de Casaţie, Lordul Denning: „Au fost ridicate toate constrîngerile legale, aşa că acum pot să facă ce vor."[84] În primele luni ale lui 1979, sub o conducere haotică, neinhibatele sindicate şi-au distrus efectiv beneficiarul, guvernul laburist. Succesorul conservator al acestuia a introdus apoi mici limitări ale privilegiilor sindicatelor şi Codurile Muncii din 1980 şi 1982.

Privilegiile legale şi puterea politică excesive ale sindicatelor au dus la dezvoltarea înceată a Marii Britanii în special în următoarele trei feluri. În primul rînd, au promovat practici restrictive, au inhibat creşterea productivităţii şi astfel au descurajat investiţiile. În sfertul de secol 1950–1975, cifra investiţiilor şi a productivităţii în Marea Britanie a fost mai scăzută

decît a oricărei alte puteri industriale importante. În al doilea rînd, au crescut mult presiunea inflației salariale, în special de la sfîrșitul anilor '60 încoace.[85] În al treilea rînd, pretențiile sociale și legislative formulate de sindicate au avut o tendință tot mai mare de a spori dimensiunea sectorului public și a procentului din PNB cuvenit guvernului. Marea Britanie fusese în mod tradițional un stat cu un număr minim de personal în sectorul public: făcea parte din contextul avantajos care a înlesnit revoluția industrială. Recensămîntul din 1851 înregistra mai puțin de 75 000 de oameni care erau angajați la stat, majoritatea lucrători vamali, fiscali sau poștali, și numai 1 628 în departamentele centrale ale guvernului civil, într-o vreme cînd cifra corespunzătoare pentru Franța (1846) era de 932 000. În secolul care a urmat, procentul de populație activă angajată în sectorul public a crescut de la 2,4% la 24,3% în 1950. Altfel spus, în cei 120 de ani 1790–1910, procentul din PNB alocat cheltuielilor publice nu a depășit niciodată 23% și a fost, în medie, de 13%. După 1946 nu a mai scăzut niciodată sub 36%.[86]

Creșterea cu adevărat dăunătoare însă a avut loc după 1964, într-o perioadă în care laburiștii s-au aflat la putere unsprezece ani din cincisprezece. În anii '50 și la începutul anilor '60 fusese de doar puțin peste 40%. În 1965 a trecut de 45% iar în 1967 de 50%. Pragul de 55% a fost depășit imediat după ce laburiștii au revenit la putere în 1974, iar în anul următor a crescut la 59,06%. În 1975–1976 numai împrumutul sectorului de stat a ajuns la 11,5% din total, iar noul împrumut de stat din următorii cinci ani a depășit în total 31 de miliarde de lire.[87] În această etapă combinația dintre cheltuielile publice excesive și inflația salariilor amenința să împingă rata inflației din Marea Britanie în marja de 40%. În toamna lui 1976 Marea Britanie a fost nevoită să-l cheme pe negociatorul Fondului Monetar Internațional și să se supună dictatului acestei instituții. După aceea a avut loc o oarecare redresare și, după victoria electorală a conservatorilor din 1979, s-a semnalat o încercare sistematică de a reduce împrumutul de stat, de a restrînge sectorul de stat și de a expune economia disciplinei deflaționiste a forțelor pieței. Acest lucru, împreună cu impactul terenurilor petroliere din Marea Nordului, care a făcut ca pînă în 1980 Marii Britanii să-i ajungă propriul petrol și să fie și un exportator net substanțial pînă în 1981, au stabilizat economia și au ridicat productivitatea la niveluri competitive, deși se afla la nivelul economic cel mai scăzut de la sfîrșitul anilor '60 încoace. În 1983 Marea Britanie începea să-și revină, dar foarte încet, și era improbabil să exercite vreo formă de conducere, în CEE sau în afara ei, o bună bucată de vreme.

Relativul eșec al Marii Britanii era însă o excepție. În întreaga Europă, cele patru decenii postbelice au adus la vest de Cortina de Fier o spectaculoasă îmbunătățire socială și economică. Mai mult, aceasta a avut loc pe un fundal de legalitate constituțională și pace politică. Contrastul cu perioada interbelică era izbitor, chiar și în domeniile cele mai favorizate. Țările

scandinave au avut una dintre cele mai proaste cifre ale şomajului în anii '20 şi '30. În iarna lui 1932–1933 procentul din forţa de muncă şomeră a crescut la 31,5% în Suedia, 42,4% în Norvegia şi 42,8% în Danemarca.[88] A fost o perioadă de intense lupte de clasă. A trebuit să fie create forţe paramilitare pentru a menţine ordinea, şi din amărăciunea conflictelor sociale şi-a construit Vidkun Quisling mişcarea de tip nazist cu *birdmenn* în uniforme după modelul SA.[89]

Schimbarea a venit în a doua jumătate a anilor '30. În Norvegia (1935), Suedia şi Danemarca (1936) şi Finlanda (1937), au apărut guverne social-democrate care au introdus programe de asigurare socială cuprinzătoare. Ele au fost finanţate printr-o revenire economică rapidă. În Norvegia, în 1938 PNB ajunsese cu 75% mai mare decît în 1914 iar în Suedia el a crescut cu 50% în anii 1932–1939, deşi social-democraţia nu era în stare să rezolve şomajul uriaş mai mult decît orice alt sistem antebelic (cu excepţia doar a hitlerismului).[90] Deja, la sfîrşitul anilor '30, observatori britanici şi americani precum marchizul Childs şi lordul Simon de Wythenshawe atrăgeau atenţia la ceea ce Simon numea „cel mai încurajator lucru din lume astăzi"[91]. Social-democraţii au continuat să domine politica scandinavă pînă la sfîrşitul anilor '70, realizînd o prodigioasă continuitate democratică. În Suedia Tage Erlander a fost prim-ministru o perioadă-record de douăzeci şi trei de ani. Einar Gerhardsen a stabilit un record similar în Norvegia pînă la retragerea sa, în 1965. Social-democraţii au rămas la putere din 1936 pînă în 1976 în Suedia, iar în Norvegia din 1935 pînă în 1981 (cu excepţia perioadei 1965–1971); şi au fost dominanţi în toată această perioadă şi în Danemarca şi Finlanda. Această stabilitate socială şi politică a permis Scandinaviei să-şi aducă o contribuţie uluitoare, în raport cu populaţia sa, la economia mondială. La mijlocul anilor '70, 22 de milioane de scandinavi produceau aproape 20 de milioane de tone de grîu, 5,6 milioane de tone de peşte (de două ori producţia Americii şi de cinci ori a Marii Britanii), 25,2 milioane de tone de minereu de fier (mai mult decît Marea Britanie, Franţa şi Germania la un loc) şi 49 milioane de tone de lemn şi hîrtie (un sfert din producţia SUA). Scandinavia genera mai multă energie electrică decît Franţa, iar construcţiile navale le depăşeau pe cele ale Americii, Marii Britanii, Franţei şi Germaniei la un loc.[92] În anii '70 însă, costul crescînd al serviciilor de asistenţă socială, exigenţele puternicelor mişcări sindicale, ca în Marea Britanie, şi impactul taxelor foarte mari în combinaţie cu criza de energie au distrus dinamismul economiilor scandinave, în special în Suedia, şi au pus capăt monopolului puterii social-democrate. Nesocialiştii au revenit la putere din 1976–1982 în Suedia, în Danemarca şi, în 1981, chiar şi în Norvegia, care beneficiase de petrolul din Marea Nordului. Experienţa scandinavă a arătat că, pînă şi în circumstanţele cele mai favorabile, existau limite practice severe la ceea ce avea de oferit o democraţie a asistenţei sociale.

A fost remarcabil, de fapt, că în anii '70 Elveția a depășit Suedia ca stat cu nivelul de trai cel mai bine echilibrat social, rezultat obținut prin ceea ce am putea numi conservatorism plebiscitoriu. Industrializarea a apărut în Elveția începînd din 1800, iar în 1920 peste 40% din populația activă lucra în industrie (plus încă un segment semnificativ în serviciile oferite de hoteluri și bănci), față de numai 25% în agricultură. Sufragiul masculin universal a fost introdus încă din 1848, împreună cu un sistem de referendum constituțional, augumentat de noi opțiuni prin referendum în 1874 și 1891, făcînd ca votul direct al masei alegătorilor să devină procesul normal al schimbării legislative. Acest lucru a fost însoțit de un procedeu numit „democrația concordanței", ceea ce presupunea reprezentarea tuturor partidelor importante în organismul executiv al guvernului, Consiliul Federal, și recunoașterea publică a grupurilor de presiune.[93] Acest sistem a avut două consecințe politice foarte importante. În primul rînd, referendumurile îi obligau pe conservatori că creeze partide de masă, care au fost întotdeauna mai degrabă populiste decît elitiste. Antisocialistul *Bürgerblock*, al radicalilor, conservatorilor catolici și țăranilor, care a dominat politica elvețiană începînd din 1919, era un partid format din multe clase, incluzînd unele dintre elementele cele mai sărace ale țării: catolicii de limbă italiană, care se simțeau discriminați de liberalii protestanți progresiști vorbitori de franceză și germană. Conservatorismul a devenit o forță puternică, negativă, capabilă să blocheze schimbarea prin plebiscit.[94] În al doilea rînd, împiedicînd radicalizarea muncitorilor, populismul conservator i-a împins pe socialiști spre centrul spectrului politic. În 1935 Partidul Social-Democrat Elvețian a fost primul care a renunțat la principiul luptei de clasă și doi ani mai tîrziu a negociat un „Acord de Pace" în industria metalurgică. Acest lucru a deschis socialiștilor calea pentru a intra în guvernul federal în 1943, creînd, în schimb, un stat social-democrat burghez integrat, bazat pe negativism conservator.

Această abordare negativă a promovat în mod paradoxal dinamismul economiei elvețiene, în special în cel mai mare domeniu de creștere al ei, cel bancar. Pe parcursul anilor '60 și '70 ceea ce a permis economiei să continue să crească și băncilor să supraviețuiască „Afacerii Chiasso" din 1977 (care a implicat o sucursală a Credit Suisse în contrabanda cu valută italiană) a fost refuzul elementelor conservatoare să accepte cererea social-democraților de a „democratiza" și „deschide" sistemul bancar elvețian. Băncilor elvețiene le era interzis să divulge informații cu privire la conturi printr-o lege emisă în 1934 pentru a împiedica guvernul nazist să depisteze economiile evreilor germani. Informația poate deveni disponibilă pentru Interpol în cazuri de răpiri sau furturi și (din 1980) pentru guvernul SUA în anumite cazuri de crimă organizată. Dar Elveția a refuzat hotărît să divulge date financiare în scopuri politice, deși s-a aflat sub mari presiuni cînd a fost expulzat șahul Iranului, în 1979. Există în Elveția mai multe mii de conturi „politice" cu parolă, între care multe de dincolo de Cortina de Fier. Ele

reprezintă însă doar o mică parte a comerțului bancar elvețian, care la sfîrșitul lui 1978 avea depozite străine în valoare de 115,06 miliarde de dolari, plus alte 123,7 miliarde în bonuri valorice.[95] La începutul anilor '80 totalul depozitelor din băncile elvețiene era de ordinul bilioanelor, iar „democratizarea" sistemului bancar ar însemna distrugerea eficienței unui sistem a cărui discreție este legată de caracterul neoficial, viteză și ura față de birocrație. Cum sistemul bancar era sursa dezvoltării industriale elvețiene (în 1980 cele mai mari trei bănci elvețiene dețineau 2 200 de locuri în 1 700 de corporații elvețiene), o pierdere de capital ar trimite întreaga economie în recesiune. Apărarea caracterului secret al depozitelor bancare este poate cauza cea mai nepopulară pe care ar putea-o sprijini cineva la sfîrșitul secolului XX. Datorită democrației plebiscitorii a Elveției însă, care a facilitat construirea de coaliții negative, această orientare a fost menținută pe tot parcursul anilor '70, economia elvețiană a continuat să crească, francul elvețian a rămas una dintre monedele cele mai puternice din lume iar venitul pe cap de locuitor le-a depășit pe cel scandinav și nord-american.

Marea performanță și stabilitatea democratică a țărilor scandinave și Elveției, clasificate în mod generic drept „protestante", erau în ton cu teoriile, avansate pentru prima dată în Franța în anii '30 ai secolului al XIX-lea și culminînd cu teza expusă de Max Weber în *Etica protestantă*, conform cărora credința religioasă tinde să determine modelele economice. Acestea au fost demolate pe o bază istorică în anii '40 și '50, dar și mai interesantă a fost respingerea lor practică în perioada postbelică, prin dezvoltarea economiilor sud-europene „neprotestante". Elveția italiană a ajuns din urmă cantoanele franceze și germane. Italia a avut parte de „miracolul" ei industrial în anii '50, Franța în anii '60. Și mai impresionant, avînd în vedere evoluția trecută, a fost progresul politic și social al Peninsulei Iberice și al Greciei.

Antônio Salazar în Portugalia și Franco în Spania s-au dovedit a fi nu numai cei mai longevivi, ci și de departe cei mai eficienți dintre dictatorii antebelici, și este probabil că istoria va arunca asupra lor o lumină mult mai favorabilă chiar și decît la începutul anilor '80. Salazar a preluat finanțele în 1928, a devenit prim-ministru în 1932 și a supraviețuit pînă în 1970, fiind singurul tiran răsturnat vreodată de acest instrument periculos care este un șezlong ce se prăbușește. A fost, de asemenea, singurul care a condus o dictatură a intelectualilor (deși Lenin n-a fost nici el departe). Între 1932 și 1961, procentul de profesori universitari în Cabinetul lui Salazar nu a fost niciodată mai mic de 21%. Ei dețineau jumătate din locurile din cabinet în 1936–1944; aproximativ un sfert dintre colegii dictatorului proveneau dintr-o singură facultate, Facultatea de Drept a Universității din Coimbra. Această *catedratiocracia*, sau guvernare a universitarilor, a avut mare succes în promovarea unei creșteri economice încete dar constante, menținînd o monedă puternică, ținînd pe loc inflația și, mai ales, dînd Portugaliei ceva ce nu

mai avusese niciodată în epoca modernă: stabilitate politică. Aceasta din urmă a fost realizată în parte printr-o mică dar foarte eficientă poliție secretă, PIDE (Poliția Internațională pentru Apărarea Statului), care data din 1926. Salazar a apărat interesele claselor avute, dar a acționat adeseori împotriva dorințelor lor, mai ales menținînd, cu mari costuri, posesiunile africane ale Portugaliei, multă vreme după ce oamenii de afaceri au fost dispuși la un compromis. El se întîlnea cu șeful PIDE în fiecare zi și supraveghea pînă și cea mai mică mișcare a acesteia. Și-a trimis inamicii la închisoare pentru perioade lungi: la mijlocul anilor '70, cei douăzeci și doi de membri ai Comitetului Central Comunist susțineau că petrecuseră la un loc 308 ani de închisoare, în medie fiecare cîte paisprezece.[96] Dar nu impunea pedeapsa cu moartea, deși permitea PIDE cîte o crimă neoficială cînd și cînd, precum uciderea generalului Delgado, liderul opoziției, în februarie 1965.[97] Deoarece PIDE a fost discretă în brutalitatea sa, a fost extrem de greu de demascat și chiar s-a bucurat de oarecare respect. Comandantul ei, Agostinho Lourenco, a fost șeful Interpolului din Paris la sfîrșitul anilor '40, iar cînd Papa Paul al VI-lea a vizitat Fatima în 1967 el a decorat mai mulți ofițeri superiori din PIDE.

Cînd Salazar, ca rezultat al accidentului său de șezlong, și-a pierdut cunoștința în 1969, profesorii au fost trimiși înapoi la universitățile lor și PIDE a fost „abolită", sau mai degrabă redenumită. Ca majoritatea reformelor birocratice, aceasta a produs o mare creștere de personal și o catastrofală scădere de eficiență (deși nu prin cruzime și nerespectarea legii). Poliția secretă a fost luată prin surprindere de revolta care a răsturnat regimul la 25 aprilie 1974.[98] Portugalia a fost democratizată, imperiul a dispărut, economia s-a împotmolit, inflația a crescut. Dar după trei ani de confuzie Portugalia a renunțat la lozinci și s-a întors la modelele economice de bază din vremea lui Salazar. Aspectul uluitor și încurajator este că Portugalia a putut face tranziția de la un stat polițienesc durabil la o democrație funcțională nu numai fără vărsare de sînge, ci și conservînd multe dintre realizările vechiului regim.

Spania a trecut printr-o experiență similară și în împrejurări și mai spectaculoase, în anii '70. În vara lui 1974, cînd Franco i-a transferat autoritatea sa lui Juan Carlos (încoronat rege în noiembrie 1975, imediat după moartea lui Franco), el se afla la putere de treizeci și opt de ani, o realizare ce i-ar fi impus respect pînă și lui Filip al II-lea. A avut probabil dreptate cînd s-a gîndit că o victorie republicană ar fi produs un nou război civil și că regimul său era acela „care ne-ar diviza cel mai puțin", căci existau două facțiuni monarhiste aflate în conflict, una fascistă și una tradițional conservatoare, precum și o dușmănie de moarte între PC și alți republicani. În octombrie 1944, după eliberarea Franței, 2 000 de republicani „au dat buzna" traversînd Pirineii, așteptîndu-se la o insurecție generală: nu s-a întîmplat nimic. S-a format un guvern republican la 26 august 1945: un non-eveniment. Aliații nu voiau să acționeze împotriva lui Franco pentru că nu voiau un război

civil în Spania. Ca să le facă pe plac, el a renunţat la salutul fascist (care nu-i plăcuse niciodată) dar nu a interzis Falanga, în ciuda faptului că-i deplîngea pozele, întrucît era o supapă de siguranţă pentru dreapta extremistă şi întrucît era controlabilă.

În esenţă Franco a fost o figură nepolitică, guvernînd prin oameni acceptabili de către Biserică, proprietari de pămînturi şi oameni de afaceri. Asta era ceea ce voia armata, iar armata avea un drept de veto în politică mult dinaintea lui Franco. Franco, la fel ca armata, era o forţă negativă. El menţinea statul imobil şi neaventuros; îi împiedica pe politicienii de profesie să acţioneze. El se autodescria cu duritate ofiţerilor drept „santinela care nu este niciodată eliberată din post, omul care primeşte telegramele neplăcute şi dictează răspunsurile, cel care veghează cînd alţii dorm“[99]. Dacă ar fi fost mai tînăr ar fi creat un cadru plebiscitoriu. Aşa, la 6 iulie 1947 el a supus votului o „Lege a Succesiunii“, întruchipînd principiul monarhic. Dintr-un electorat de aproape 17 200 000 de oameni, 15 200 000 şi-au exprimat votul şi 14 145 163 au votat „da“, în condiţii declarate corecte de către observatori.[100]

După ce a scăpat de asta, Franco l-a educat şi l-a antrenat pe Juan Carlos pentru a-i fi succesor. Între timp, în cadrul guvernării negative, la fel ca şi cea a lui Salazar, de altfel, economia s-a modernizat cu ajutorul forţelor de piaţă. În cei douăzeci de ani dintre 1950 şi 1970, Spania s-a transformat. Procentul celor care locuiau în oraşe cu o populaţie de peste 20 000 de locuitori a crescut de la 30% la aproape 50% din totalul populaţiei. Analfabetismul a scăzut de la 19% la 9% în treizeci de ani, şi în numai cincisprezece ani numărul studenţilor s-a dublat. Spania a avut sub unele aspecte mai mult succes în modernizarea sudului său înapoiat decît Italia. Fizic şi vizual, peisajul Andaluziei a fost transformat în sfertul de secol 1950–1975, iar populaţia rurală în scădere rapidă a beneficiat probabil mai mult, în termeni de salarii reale, decît muncitorii în industrie din oraşele care se tot lărgeau. Dar schimbarea cu adevărat importantă a fost în aşteptări: sondajele au arătat că muncitorii se puteau aştepta la slujbe mult mai bune, atît ca salarii cît şi ca prestigiu, decît părinţii lor; că un bărbat avea aşteptări mai mari la patruzeci de ani decît la douăzeci. Vechea lipsă de speranţă a Spaniei, sursa mizeriei ei sumbre şi uneori a violenţei ei frenetice, nu mai dăinuia.[101] De fapt, în anii '50 şi '60 Spania a devenit o parte a economiei europene moderne, împărtăşind succesul şi eşecurile acesteia, precum şi prosperitatea ei generală: Pirineii au încetat să mai fie un zid cultural-economic.

Relativa prosperitate făcută posibilă de stabilitatea şi negativismul politic franchiste ne ajută să explicăm succesul tranziţiei. Era caracteristic pentru atitudinea lui Franco faptul că ultimul său prim-ministru, şi primul prim-ministru al regelui Juan Carlos, Carlos Arias, nu era un politician, un tehnocrat ori un membru al Falangei, ci protejatul unui general important.[102] La fel de caracteristic pentru reticenţa Spaniei în recunoaşterea virtuţilor lui

Franco era că primul adevărat prim-ministru al regimului democrat, Adolfo Suarez, deşi născut abia în 1932, îşi crease partidul de centru-dreapta, Uniunea Poporului Spaniol (UDPE), pe principiul *continuismo*. Suarez a fost ajutat de experienţa gaullismului: atît prin succesul intrinsec al acestuia cît şi prin capacitatea lui de a supravieţui morţii creatorului său. A determinat ultimul Cortes al lui Franco să-i voteze reforma politică fără a fi nevoit să-l dizolve, obţinînd un vot de 94,2% pentru (15 decembrie 1976), iar în cele unsprezece luni dinaintea alegerilor a abolit structura franchistă a monopolului de partid, a introdus un sistem pluripartid (inclusiv PC), a legalizat sindicatele, a reinstaurat libertatea de expresie şi libertatea presei, organizînd şi votarea propriu-zisă, primele alegeri libere din februarie 1936 încoace. Sistemul era înclinat să favorizeze zonele rurale: cele mai mici cincisprezece provincii, cu o populaţie de 3,4 milioane, aveau cincizeci şi trei de locuri în Cortes, în timp ce Barcelona, cu 4,5 milioane, avea numai treizeci şi trei. Acest lucru a permis însă apariţia la alegerile din iunie 1977 a unei structuri cvadripartide (ca în Franţa), cu nou-intitulata Uniune a Centrului Democratic a lui Suarez în frunte, cu 34% din voturi, urmată de socialişti (29%) şi de comunişti şi conservatori în procente egale.[103]

Concentrarea puterii în centru a fost importantă, pentru că noul Cortes avea autoritatea de a scrie Constituţia. Documentul, care a fost în cele din urmă prezentat şi aprobat prin referendum în decembrie 1978, definea Spania ca fiind un „stat social şi democratic guvernat de lege", a cărui formă de guvernămînt era „monarhia parlamentară"; dar garanta şi autonomia „naţionalităţilor", o îndepărtare sensibilă nu numai de centralismul lui Franco, ci de al Spaniei înseşi, de cînd acceptase dominaţia castiliană, la sfîrşitul secolului al XV-lea. Regele a fost făcut şef al Forţelor Armate şi al Statului, ceea ce avea să se dovedească de o importanţă vitală în timpul încercării de puci din 1981: Spania rămîne o ţară în care armatei îi este acordat un rol special, deşi, în mod destul de ciudat, ea nu este o mare forţă (220 000 de oameni, plus 46 600 în marină şi 35 700 în forţele aeriene). Constituţia a abolit pedeapsa cu moartea, a recunoscut Biserica Catolică, deşi nu i-a acordat un statut oficial, a permis divorţul şi a conferit un statut legal uniunilor şi partidelor. A ridicat o mulţime de probleme prevăzînd proceduri foarte complicate pentru reprezentarea regională, chestiune care a dominat politica spaniolă în anii '80. De fapt, fiind un text parlamentar şi nu un *Diktat*, era lungă (169 de articole) precum şi complexă, absurd detaliată şi îngrozitor de prost scrisă. Marele ei merit era însă că reprezenta un consens: prima Constituţie a Spaniei care nu a exprimat o singură ideologie sau monopolul unui partid la putere.[104] La începutul anilor '80, noua orînduire spaniolă, condusă de un monarh calm şi iscusit (care şi-a arătat stăpînirea de sine făcîndu-l duce pe Suarez în 1981, primul nou duce fără sînge regal din Europa de la război încoace), a izolat atît terorismul radical, pe de o parte, cît şi conspiraţia militară, pe de alta, şi le-a îndepărtat cu succes pe amîndouă din centrul vieţii publice,

aşa încît în 1982 primul guvern socialist din 1936 încoace a putut prelua puterea pe cale paşnică. Astfel, Spania s-a integrat în cultura europeană şi în sens politic.

Ceea ce a fost şi mai izbitor, şi ar fi dat satisfacţie umbrei lui Lloyd George, a fost că săraca, frămîntata Grecie s-a integrat în sfîrşit şi ea acestei culturi. Grecia democratică a lui Eleftherios Venizelos, care se intenţionase să fie unul dintre principalii beneficiari ai Tratatului de la Versailles, cîştigase de fapt puţin, deşi pentru ea primul război mondial durase un deceniu întreg, din 1912 pînă în 1922. Şeful ei de Stat Major din timpul războiului, generalul Ioannis Metaxas, a încercat un puci încă în 1923 şi a reuşit în cele din urmă să instaureze o dictatură în 1936. El a promis să „disciplineze" poporul grec, să înlocuiască individualismul grec cu acel *Ernst*, „spiritul german serios"; era „Primul Ţăran", „Primul Muncitor", „Părintele Naţiunii". Tot Metaxas a fost cel care i-a înfrînt pe italieni în 1940 (a murit la începutul lui 1941), iar armata, şi nu orice altă instituţie, s-a ales cu cele mai multe onoruri din lunga agonie belică şi postbelică a Greciei. Celebra telegramă a lui Churchill către generalul Scobie o fi salvat Grecia pentru Occident, dar rezistenţa comunistă a supravieţuit în nord. Abia în vara lui 1949 bătrînul şef de Stat Major al lui Metaxas, feldmareşalul Papagos, a reuşit să instituie autoritatea guvernului în întreaga ţară. Pentru Grecia, şi al doilea război mondial a durat un deceniu. Războiul civil a ucis 80 000 de greci, a aruncat 20 000 în închisoare (din care 5 000 cu condamnări la moarte sau pe viaţă), a transformat 700 000 în refugiaţi şi a forţat 10% din populaţie să-şi schimbe căminul.[105]

Între 1946 şi 1952 fuseseră şaisprezece guverne de tranziţie, dar la alegerile din 1952 Papagos, care crease un partid „naţional" după modelul RPF al lui de Gaulle, a obţinut o victorie covîrşitoare şi au început unsprezece ani de guvernare de dreapta. Cînd el a murit, în 1955, Constantin Karamanlis a preluat conducerea partidului, cîştigînd alegerile din 1958 şi 1961. Acesta era singurul fel de „normalitate" democratică pe care îl accepta armata. Cînd Ghiorghios Papandreu, care reconstruise vechea coaliţie de centru-stînga a lui Venizelos, l-a înlăturat pe Karamanlis în 1963 şi l-a trimis în exil, a urmat o perioadă de confuzie, sfîrşind într-un puci militar realizat de un grup de ofiţeri de rang mediu conduşi de colonelul Ghiorghios Papadopoulos.

Ca şi în Spania, armata se considera în mai mare măsură o instituţie naţională decît oricare dintre partide. Acestea erau conduse de caste ereditare provenite din clasa de mijloc şi cea superioară, care funcţionau pe un sistem de jaf. Armata, dimpotrivă, pretindea că era condusă după merite, majoritatea ofiţerilor ei fiind recrutaţi din rîndurile ţăranilor. Şi de Biserică era mai apropiată; ura ei faţă de politicienii de profesie era larg împărtăşită. Regimul Papadopoulos amintea de cel al lui Metaxas, cu accentul său pe „disciplină" şi pe „civilizaţia heleno-creştină". A produs o nouă Constituţie autoritară în 1968 iar în 1973 a pus capăt monarhiei niciodată satisfăcătoare a Greciei.

N-a prea provocat cine ştie ce opoziţie în rîndurile muncitorilor şi ţăranilor; nici cine ştie ce entuziasm. Îşi închidea şi uneori îşi tortura inamicii din clasa de mijloc. Ar fi putut supravieţui la nesfîrşit, dar Papadopoulos a pierdut încrederea colegilor săi, a fost înlăturat, iar junta s-a amestecat apoi cu stîngăcie în politica cipriotă, provocînd invazia turcă din 1974. Înfrîntă, s-a dizolvat în haos. A fost chemat Karamanlis din exilul său parizian. El a obţinut o victorie electorală covîrşitoare (219 locuri din 300) şi a putut astfel să facă să se voteze, în 1975, o Constituţie cu un puternic accent practic, după model gaullist — încă un exemplu al impactului extraordinar pe care l-a avut de Gaulle asupra Europei în anii '60 şi '70. Cadrul elastic dădea o oarecare încredere că următoarea victorie electorală a clanului Papandreu, care a fost obţinută în 1981, cu un program socialist, nu avea să introducă un nou ciclu de instabilitate constituţională.

Ceea ce a contat pentru majoritatea grecilor nu a fost baletul politic, şi nici măcar practicarea însăşi a politicii de profesie, ci faptul că în 1952 Papagos pornise o lungă epocă de progres social şi economic. Acesta a continuat, în mare cam în acelaşi ritm, sub Karamanlis, sub guvernul militar, şi din nou sub Karamanlis. A ilustrat una dintre lecţiile care decurg din studiul epocii moderne. Activităţile politice rareori au promovat bunăstarea economică, dar ele pot, dacă sînt destul de intense şi de prelungite, să o submineze. Cea mai folositoare funcţie a guvernului a fost să stabilească un cadru în care indivizii să-şi poată urmări propriile interese, uneori aducînd foloase şi obştii în acest fel. Creşterea averii grecilor obişnuiţi în cele trei decenii dintre 1950 şi 1980 a fost de departe cea mai substanţială din istoria ţării.[106] Acest lucru s-a reflectat în singurul indice sigur al aprobării populare: mişcarea. Oamenii dau dovadă de sinceritate maximă nu atunci cînd votează cu buletinele de vot, ci atunci cînd rămîn sau nu în ţara lor. Grecii emigraseră din secolul al VIII-lea î.Hr. În anii '70, din 13 milioane de greci 4 milioane locuiau în străinătate, din care 3 milioane permanent. Emigraţia a atins un vîrf de 117167 în 1965, dar acesta pare să fi fost punctul de cotitură. În ultimii ani ai regimului militar, rata emigrării a scăzut rapid, în afară de cea spre Statele Unite, şi tot mai mulţi greci din alte ţări au început să se întoarcă acasă. Pentru prima dată de cînd se făceau statistici, din 1850, numărul grecilor care se integrau în economia internă a fost în anul 1974 mai mare decît al celor care plecau să lucreze în străinătate. În 1979, cînd emigraţia scăzuse sub 20 000 de oameni, sumele primite de emigranţi din străinătate (1,2 miliarde de dolari) fuseseră depăşite de cele provenite din turism (1,7 miliarde) şi din comerţul maritim (1,5 miliarde) ca primă sursă de venit a Greciei. De fapt, pe parcursul anilor '70, ratele de creştere economică a Greciei, în medie de 5–6%, cu un şomaj de numai 2%, erau superioare celor din Europa de Vest.[107] La începutul anilor '80 Grecia se apropia cu paşi repezi de nivelul de trai vest-european, un motiv în plus pentru a presupune că noua ei stabilitate politică şi socială ar putea dura.

Acest proces prin care, în treizeci şi cinci de ani, aproximativ 300 de milioane de oameni din Europa la vest şi la sud de Cortina de Fier au realizat un relativ belşug într-un cadru democratic şi sub domnia legii a fost unul dintre cele mai remarcabile din întreaga istorie. Am putea să-l numim, de asemenea, şi neaşteptat, căci a venit după două încercări de sinucidere continentală care fuseseră foarte aproape de succes. Exista însă un paradox în această nouă stabilitate şi prosperitate. La începutul anilor '80, la trei decenii şi jumătate după sfîrşitul războiului, Europa democratică, în ciuda bogăţiei ei crescînde, era încă dependentă pentru securitatea sa nu numai de garanţiile Americii transatlantice, ci şi de prezenţa fizică continuă a forţelor americane. Acest lucru era o anomalie. Istoria Americii din anii '60 şi '70 a arătat că era şi periculos.

18

Încercarea de sinucidere a Americii

Anii Eisenhower au fost perioada culminantă a dominației americane. A fost construit un zid de securitate colectivă de jur-împrejurul blocului comunist. La adăpostul meterezelor lui, mai întîi America, apoi Europa de Vest s-au bucurat de o prosperitate fără precedent. Așadar, fuseseră învățate atît lecțiile diplomatice cît și cele economice ale perioadei interbelice. Sau așa s-a crezut. Se repeta prosperitatea anilor '20, dar mai puțin frenetic și mai sigur, cu o întindere socială mult mai largă și de ambele părți ale Atlanticului. Anii '50 au fost deceniul belșugului, cuvînt popularizat de economistul la modă J.K. Galbraith în best-sellerul său din 1958, *Societatea belșugului*. Cartea ataca vechea „înțelepciune convențională". Prin aceasta, crea una nouă — Galbraith și școala sa susțineau că zilele penuriei apuseseră. Lumea abunda în resurse. Economiile avansate învinseseră dificultatea producerii bunurilor. Problema economică era rezolvată. Ceea ce rămînea era una politică: distribuirea lor echitabilă. Statul trebuia să joace un rol creator folosind „belșugul privat" pentru a pune capăt „sărăciei publice" și să regleze periculoasele dezechilibre în bunăstare nu numai în interiorul țărilor ci și între ele. Eisenhower nu împărtășea acest optimism. El considera că economia americană putea fi distrusă cu ușurință prin cheltuieli excesive pe armament sau pe asistență socială, și cu atît mai mult pe amîndouă la un loc. De fapt era de remarcat că, spre deosebire de anii '20, nu dreapta, ci stînga era aceea care credea acum că prosperitatea va continua la nesfîrșit și cea care a transformat anii '60 în deceniul iluziei.

În 1960 Eisenhower era omul cel mai bătrîn care ocupase vreodată Casa Albă. Părea de-a dreptul comatos. Tendința era spre activism, pentru a „pune din nou America în mișcare". America era prezentată ca rămînînd în urmă nu numai în asigurarea asistenței sociale ci și ca forță militară. Se vorbea despre un „gol de proiectile"[1]. Candidatul republican în alegerile din 1960, vicepreședintele Richard Nixon, era tînăr (patruzeci și șapte de ani), dar era asociat cu imobilitatea administrației și, cum era un californian inflexibil, cu mediile liberale dominante de pe Coasta de Est îl detestau. Cel democrat, Jack Kennedy, era și mai tînăr (patruzeci și trei de ani), era bogat și arăta bine. Punctul lui forte erau relațiile publice și un mecanism politic eficient și necruțător, condus de fratele său Robert. Prin asta a cîștigat alegerile;

asta dacă le-a cîştigat legal. Din aproape 69 de milioane de voturi exprimate, Kennedy a avut în plus numai 120 000, şi acestea umbrite de interpretări rivale ale votului din Alabama. Kennedy a avut o majoritate de 84 de voturi în colegiul electoral, şi asta era ceea ce conta. Dar şi aici neregulile din Texas şi, încă şi mai mult, din Illinois, făcute prin faimosul mecanism Daley, au aruncat o umbră de îndoială asupra validităţii victoriei lui Kennedy. Nixon nu a contestat rezultatul pentru că s-a gîndit că acest lucru ar dăuna preşedinţiei, şi prin urmare Americii.[2] Această reţinere nu i-a adus nici o apreciere. Disprețul lui Kennedy faţă de Nixon a reieşit în comentariul său de după alegerile din 1960: „A plecat aşa cum a venit — fără pic de clasă."[3]

Kennedy avea „clasă". Era primul preşedinte după Roosevelt care nu trebuise niciodată să-şi cîştige existenţa. Ca şi F.D.R., a transformat Washingtonul într-un oraş al speranţei; adică un loc unde intelectualii din clasa de mijloc se îmbulzeau să-şi caute de lucru. Soţia lui, Jackie, era o frumuseţe din înalta societate, cu gustul culturii elevate. Cu un cuplu atît de strălucitor la Casa Albă, unii vorbeau despre Washingtonul lui Kennedy ca despre „noul Camelot". Alţii erau mai puţin impresionaţi. Invazia Kennedy, observa un om de stat aflat în vizită, era „ca şi cînd i-ai vedea pe fraţii Borgia ocupînd un oraş nord-italian respectabil". Primul beneficiar al noului regim a fost „complexul militar industrial", după cum îl etichetase neîncrezător Eisenhower. Cheltuielile pentru forţe atît convenţionale cît şi nucleare au crescut simţitor. În anumite privinţe Kennedy şi secretarul său de Stat, Dean Rusk, s-au dovedit cei mai entuziaşti dintre purtătorii războiului rece, deşi nu şi cei mai talentaţi. Kennedy a dat o tentă universalistă obligaţiilor americane în străinătate, care era complet nouă. Atitudinea americană clasică fusese definită de secretarul de Stat John Quincy Adams în 1821. „Oriunde a fost sau va fi arborat principiul libertăţii şi al independenţei", a promis el, „se vor afla şi inima Americii, binecuvîntările şi rugăciunile ei". Dar, a adăugat el, „ea nu merge în alte ţări în căutare de monştri pe care să-i distrugă, ci doreşte libertatea şi independenţa tuturor. Ea este însă campion şi răzbunător numai pentru ea."[4] Sub Truman şi Eisenhower, această doctrină fusese modificată, căci noţiunea de „pentru ea" putea fi extinsă spre a-i include pe aliaţii a căror supravieţuire era vitală pentru interesele americane.

Kennedy a mers mai departe. El era conştient că războiul rece în stil vechi, pe care Stalin l-a dus extinzîndu-şi frontierele dintr-o bază centrală, nu mai era singurul. Succesorii lui Stalin introduseseră un război de mişcare, în care barierele de apărare ale Americii puteau fi trecute. Nikita Hruşciov a definit chiar noua politică, de fapt o politică de pe vremea lui Lenin, pentru care Rusia avea acum resursele de a o promova cu vigoare, într-un discurs din 6 ianuarie 1961, la scurtă vreme după ce Kennedy a preluat puterea. Victoria comunistă, a spus Hruşciov, nu va avea loc printr-un război nuclear care ar distruge omenirea, şi nici printr-un război convenţional care ar putea deveni curînd nuclear, ci prin „războaie de eliberare naţională" în Africa, Asia şi

America Latină, „centrele luptei revoluționare împotriva imperialismului". Cum „comuniștii sînt revoluționari", ei vor „profita" de aceste „noi ocazii". Kennedy a interpretat toate astea ca pe un fel de declarație de război și a folosit discursul său inaugural pentru a arunca mănușa. A declarat că era „un moment al pericolului maxim" pentru libertate. Generația lui căpătase rolul de a o apăra. „Nu mă dau în lături de la această responsabilitate", a spus el, „ci o primesc cu bucurie". America „va plăti orice preț, va purta orice povară, va înfrunta orice greutăți, va sprijini orice prieten, se va opune oricărui vrăjmaș, pentru a asigura supraviețuirea și succesul libertății"[5]. Era o garanție extraordinară; un cec în alb aruncat la picioarele lumii.

Kennedy a făcut acest gest costisitor deoarece el și consilierii săi credeau că America putea concura cu succes Rusia Sovietică pentru loialitatea popoarelor mai sărace promovînd apariția unor regimuri liberale, democratice care să le servească. O mulțime de procedee au susținut această „nouă diplomație": Trupele de Pace formate din tineri voluntari americani ce acționau în străinătate și Beretele Verzi pentru activități mai viguroase, numite „contrainsurgență", campanii de cîștigare a „inimilor și spiritelor", „Alianța pentru progres" pentru America Latină; ajutoare economice și militare sporite aproape peste tot.[6] Asta însemna însă ignorarea lecției principale a Imperiului Britanic, aceea că tot ce putea spera să obțină o țară stăpînitoare era stabilitatea, oricît de imperfectă. A promova dinamismul înseamnă să inviți haosul. În cele din urmă, o țară stăpînitoare a trebuit întotdeauna să-și apere sistemul cu forța sau să-l privească dezintegrîndu-se, cum făcuse Marea Britanie. America crease acum un sistem nou, postcolonial, după cum se recunoștea în discursul inaugural al lui Kennedy. Dar rămînea o țară stăpînitoare, dependentă de stabilitate pentru bunăstarea ei. Resursele Americii erau mult mai mari decît fuseseră ale Marii Britanii. Dar tot erau limitate. Arta, prin urmare, consta în a alege acele poziții care trebuie apărate și nu pot fi apărate decît prin forță și a găsi alternative funcționale pentru celelalte. În asta consta slăbiciunea universalismului lui Kennedy.

Problema a apărut imediat, într-o formă acută, în America Latină. Sub Doctrina Monroe din 1823, Statele Unite conduseseră emisfera, teoretic pentru a apăra independența națiunilor ei de lăcomia europeană, în realitate pentru a proteja propriile interese ale Americii. Acest lucru a implicat adeseori intervenția militară, mai ales în America Centrală și în Caraibe. Doctrina Monroe se baza pe argumentul că Marea Caraibilor era „marea continentală" a Americii și făcea parte din structura economică a Statelor Unite. În Cuba, pe care America o eliberase de Spania, dreptul de intervenție al SUA era chiar consemnat în Constituția cubaneză, prin așa-numitul „Amendament Platt". În perioada interbelică, sub impactul doctrinelor wilsoniene ale autodeterminării, sistemul s-a năruit. În Memorandumul Clark din 1928, însuși Departamentul de Stat susținea că Monroe nu justifica intervenția SUA căci „afirmă cazul Statele Unite *versus* Europa și nu Statele Unite *versus* America

Latină"[7]. Roosevelt a acceptat această logică, a anulat Amendamentul Platt în 1934 şi a introdus în schimb o politică a „bunei vecinătăţi", care teoretic trata statele latino-americane ca pe nişte egali. Cu timpul, acest lucru ar fi putut funcţiona foarte bine, ţările mai mari formînd acelaşi tip de relaţie cu patronul lor uriaş ca şi Canada.

Candidatul cel mai probabil pentru acest rol era Argentina, a cărei economie în perioada interbelică se dezvolta în aceleaşi direcţii ca şi cea a Canadei şi a Australiei. Ca şi Canada, ea a înflorit din 1900 în 1914, a avut o creştere mai înceată în anii '20, un recul drastic din 1929 în 1933, dar după aceea o lungă perioadă de creştere cu un procent mediu de 2–3% pe an, cu un progres constant în industria manufacturieră, minieră, petrolieră, în servicii publice şi în electricitate, realizînd, de fapt, un avînt economic — prima ţară latino-americană care a reuşit acest lucru.[8] Avea o economie de piaţă, o centralizare minimă, o clasă de mijloc în creştere, o presă liberă şi domnia legii. În cel de-al doilea război mondial s-a bucurat de o prosperitate necunoscută în emisfera sudică în afara Australiei, cu salarii la nivelul celor din Europa de Vest. A acumulat rezerve pe atunci uriaşe, în valoare de 1 500 de milioane de dolari — mai mult decît reuşise Marea Britanie, principalul partener economic al Argentinei, să investească acolo în peste şaptezeci de ani.[9] Dacă banii ar fi fost folosiţi pentru a crea o industrie siderurgică, petrolieră sau alte industrii care să substituie importurile, este probabil că Argentina ar fi realizat în anii '50 o creştere economică dinamică, în stare să se susţină singură, şi întreaga istorie a Americii Latine ar fi fost diferită.

În schimb, Argentina a căzut victimă ambelor vicii care otrăvesc America Latină: militarismul şi politica. În secolul al XIX-lea lovitura militară devenise metoda standard pentru schimbarea guvernului. Această practică dezastruoasă a continuat şi după instaurarea sufragiului universal. În anii 1920–1966, de exemplu, au avut loc optzeci de lovituri de stat militare reuşite în optsprezece ţări latino-americane, Ecuador şi Bolivia aflîndu-se în frunte cu cîte nouă fiecare, urmate de Paraguay şi Argentina cu cîte şapte.[10] În Argentina cea mai importantă a avut loc în 1943. Junta l-a numit ministru al Muncii pe un anume colonel Juan Perón, fiul unui fermier sărac care se descurcase bine în armată; un chipeş campion de schi şi scrimă, cu o minte şi o înfăţişare strălucitoare, student la sociologie, un pseudointelectual de tipul care avea să devină foarte comun în epoca postbelică. Pînă atunci militarii nesocotiseră sindicatele. Perón a descoperit că, patronînd forţa de muncă, putea să-şi asigure o susţinere în masă. Ca ministru al Muncii, a luat sub aripa lui sindicatele. Pînă atunci, liderii de sindicat fuseseră mituiţi personal. Perón a mituit întreaga mişcare muncitorească.[11]

Cariera lui Peron a ilustrat identitatea esenţială a voinţei de putere marxiste şi fasciste, căci din cînd în cînd s-a inspirat din Lenin, Mussolini, Hitler, Franco şi Stalin. Avea un mare farmec personal; un glas superb de orator;

talent în discursul ideologic. Îi numea pe muncitorii care-l urmau „cei fără cămăşi" (erau de fapt bine plătiţi). Îşi numea filozofia *Justicialismo*, primul dintre falsele „isme" a ceea ce avea să devină Lumea a Treia. Perón putea pretinde a fi nu numai prototipul unui nou fel de dictator latino-american, ci şi al tuturor conducătorilor carismatici postcoloniali din Africa şi Asia. Era veriga de legătură dintre dictatorul şarlatan de tip vechi şi noul model Bandung. El a arătat cum se manipulează democraţia. Nu avea tărie de caracter. Cînd s-a certat cu colegii săi militari, în 1945, n-a ştiut să facă altceva decît să cadă în genunchi şi să cerşească milă. Amanta lui, Eva Duarte, o feministă militantă, a fost cea care a ridicat muncitorii şi i-a obţinut eliberarea. Căsătorindu-se cu ea, a făcut pe placul Bisericii. Apoi a înaintat nestăvilit spre o frumoasă victorie (24 februarie 1945) în unele dintre puţinele alegeri libere din istoria Argentinei.[12]

Ca preşedinte, Perón a făcut o demonstraţie clasică, în numele socialismului şi naţionalismului, de cum se distruge o economie. A naţionalizat Banca Centrală, căile ferate, telecomunicaţiile, gazele, electricitatea, pescuitul, transporturile aeriene, oţelul şi asigurările. A înfiinţat o agenţie de stat pentru exporturi. A creat centralizarea şi statul bunăstării la un loc: cheltuielile pentru servicii publice, ca procent din PIB, au crescut de la 19,5% la 29,5% în cinci ani.[13] Nu avea un sistem de priorităţi. Spunea oamenilor că vor căpăta totul dintr-o dată. Teoretic, aşa s-a întîmplat. Muncitorilor li se dădea salariul pe treisprezece luni pentru un an de muncă; concedii plătite; beneficii sociale la nivel scandinav. Găsea o firmă de mare succes care cheltuia cu dărnicie în folosul muncitorilor săi şi obliga toate firmele să-i urmeze exemplul, indiferent de resursele lor. În acelaşi timp, a întreprins un atac frontal asupra sectorului agricol, principala sursă de capital intern a Argentinei. Pînă în 1951 epuizase rezervele şi decapitalizase ţara, distrusese balanţa de plăţi şi crease un sistem de inflaţie a salariilor. În anul următor ţara a fost lovită de secetă şi criza a devenit vizibilă. Văzînd cum îi dispare sprijinul, Perón a trecut de la demagogie economică la tiranie politică. A distrus Curtea Supremă. A pus stăpînire pe posturile de radio şi pe *La Prensa*, cel mai mare ziar din America Latină. A corupt universităţile şi s-a jucat cu Constituţia. Mai presus de orice, a creat „inamici" publici: Marea Britanie, America, toţi străinii, Jockey Clubul pe care bandele lui l-au ars pînă în temelii în 1953, distrugîndu-i biblioteca şi colecţia de artă. În anul următor i-a căşunat pe catolicism şi în 1955 cetele lui de muncitori au distrus cele mai frumoase biserici ale Argentinei, San Francisco şi Santo Domingo, precum şi multe altele.

A fost ultima picătură. Armata l-a înlăturat. A fugit cu o canonieră paraguayană. Dar succesorii săi nu au putut reveni niciodată la minima centralizare care îi permisese Argentinei să devină bogată. Fuseseră create prea multe interese legitime: un stat mare, parazitar, sindicate mult prea puternice, o armată întreagă de funcţionari publici. Una dintre lecţiile sumbre

ale secolului XX este că, o dată ce unui stat i se permite să se extindă, este aproape imposibil să fie comprimat. Moştenirea lui Perón s-a dovedit mai durabilă decît vorbele sale. Dar şi el însuşi s-a dovedit destul de durabil. În 1968 şeful armatei, generalul Alejandro Lanusse, jura: „Dacă omul ăla [...] mai pune vreodată piciorul în ţara asta, unul dintre noi, ori el ori eu, o vom părăsi cu picioarele înainte, pentru că n-o să-mi las fiii să sufere ce-am suferit eu." Cinci ani mai tîrziu, ca preşedinte, el a organizat alegerile care l-au readus la putere pe Perón, în vîrstă de şaptezeci şi nouă de ani: un caz, după cum spunea dr Johnson despre a doua căsătorie, de „triumf al speranţei asupra experienţei"[14]. Pînă în acest moment întreaga istorie a Argentinei fusese schimbată. Îşi irosise şansa de a deveni o economie avansată şi fusese redusă pentru totdeauna la statutul unei republici latino-americane de mîna a doua, condamnată la înapoiere industrială, instabilitate politică şi tiranie militară. La sfîrşitul anilor '70 şi începutul anilor '80, viaţa politică a Argentinei a devenit din ce în ce mai sălbatică, iar în 1982 chiar s-a îmbarcat într-o necugetată aventură militară împotriva insulelor britanice Falkland, care s-a sfîrşit într-o înfrîngere umilitoare.

Revoluţia peronistă a fost un dezastru şi mai mare pentru America Latină ca întreg, precum şi pentru SUA. Analogia cu Canada a pălit. Într-un context al frustrării şi disperării, demagogia a înflorit; iar demagogii, aşa cum făcuse şi Perón, au ales calea cea mai uşoară şi au dat vina pe America. Mai mult, Perón însuşi a rămas un exemplu puternic. El „ţinuse piept yankeilor"; făcuse ca ţara lui să devină independentă pentru prima dată. Eşecul său economic a fost uitat; succesul său politic a fost ţinut minte şi imitat.

Umbra lui Perón a căzut şi asupra Cubei. Ca şi Argentina înainte de Perón, fusese una dintre ţările latino-americane cele mai bogate. Dar structura ei economică era foarte diferită. Făcea de fapt parte din economia SUA. Cînd a devenit independentă, în 1898, ar fi trebuit, în mod logic, să devină un stat american, ca Texasul sau New Mexico, sau o colonie, ca Puerto Rico, ce ar fi fost dezvoltată mai tîrziu. În 1924 investiţiile SUA în Cuba erau deja de 1,2 miliarde de dolari. Cuba îşi obţinea 66% din importuri din SUA şi îi trimitea acesteia 83% din exporturi, în special zahăr. În 1934 Acordul Comercial Reciproc a interzis Cubei să impună taxe pe o gamă largă de importuri din SUA; *quid pro quo*-ul, legea Jones–Costigan, garanta că SUA avea să preia recoltele de zahăr ale Cubei la preţuri generoase. Aranjamentul a fost numit de Earl Babst, şeful Rafinăriei de Zahăr Americane, „un pas în direcţia unei solide politici coloniale"[15]. După 1945 dominaţia SUA în economia cubaneză a scăzut încet. Dar chiar şi în anii '50 ambasadorul SUA în Havana, după cum a mărturisit unul dintre ei, era „al doilea om ca importanţă din Cuba; uneori mai important chiar şi decît preşedintele"[16]. Cuba era, de fapt, un fel de satelit al SUA. Dar sfîrşitul Amendamentului Platt făcuse din ea o ţară complet independentă — în teorie. Acest lucru provoca multă supărare.

Ca marea majoritate a dictatorilor latino-americani, şi ai Cubei au început întotdeauna ca liberali şi au sfîrşit ca tirani, de obicei împăcîndu-se cu supremaţia SUA. Ultimul dictator de tip vechi, un fost liberal, bineînţeles, fusese Gerardo Machado, înlăturat în 1933 printr-un puci militar condus de Fulgencio Batista. Acest sergent-stenograf era un autentic om din popor, pe jumătate indian, al cărui tată fusese muncitor pe o plantaţie de trestie de zahăr. Lucrase şi el pe plantaţii. Era un radical extremist. Ambasadorul SUA, Sumner Welles, considera regimul său „de-a dreptul comunist" şi voia ca America să trimită vase de război.[17] Liderul comunist, Blas Roca, îl numea pe Batista părintele Frontului Popular, „această magnifică rezervă de democraţie cubaneză", „idolul poporului, marele om al politicii noastre naţionale"[18]. Batista a guvernat el însuşi ca preşedinte, în 1940–1944, dar de obicei prin intermediul altora. Era aliat cu studenţii radicali, iar substitutul său favorit ca preşedinte era liderul acestora, Ramón Grau San Martín, care a creat Mişcarea Revoluţionară Autentică (*Auténticos*, ca opus la *Ortodoxos*, revoluţionarii din opoziţie). Dar Grau s-a dovedit a fi un escroc, un om slab condus de o amantă hrăpăreaţă. „Vorbeşte cu Paulina" era sistemul său de guvernare. Pînă cînd Batista a preluat el însuşi puterea din nou, în 1952, răul fusese făcut şi el a fost absorbit într-o mlaştină de fraude. La fel au fost practic toţi cei din viaţa publică.

În anii '40 şi '50, Cuba a devenit o societate gangsterească radicală. Înainte, America ar fi intervenit şi ar fi impus o persoană onestă. Acum acest lucru era exclus. America era însă implicată în mod necesar în toate tranzacţiile importante ale Cubei. În epoca peronismului, era acuzată pentru toate. Cuba ilustra golul dintre cuvinte şi realitate care avea să devină caracteristica cea mai evidentă a Lumii a Treia. Toţi cei implicaţi în politică vorbeau despre revoluţie şi practicau frauda. Corupţia era, bineînţeles, legată de violenţă. Preşedinţia uniunii studenţilor de la Universitatea din Havana, o instituţie aproape tot atît de importantă ca şi armata, era stabilită prin forţa armelor. Poliţiei nu i se permitea accesul în campus. Poliţiştii campusului erau asasinaţi sau terorizaţi. Mulţi studenţi purtau revolvere, iar cursurile erau punctate de împuşcături. Comuniştii erau tot atît de corupţi ca şi ceilalţi. Grau spunea, cînd îl salutau cu pumnul strîns: „Nu vă temeţi: mîine îşi vor desface pumnii!"[19] Singurii opozanţi la corupţie erau cîţiva oameni bogaţi, precum excentricul Eduardo Chibás, liderul *Ortodoxos*, şi pînă şi el s-a alăturat violenţelor bătîndu-se în dueluri. Diferitele forţe de poliţie se luptau între ele; mulţi gangsteri aveau atît funcţii politice cît şi în poliţie. *Pistoleros* politici, organizaţi în „grupuri de acţiune" şi scandînd lozinci marxiste, fasciste ori peroniste, aminteau de Germania de la începutul anilor '20. Cei mai răi asasini şi cele mai jalnice victime proveneau din rîndurile studenţilor.

Unul dintre pistolarii studenţi era Fidel Castro. Tatăl lui provenea din Galicia, dintr-o familie de carlişti de dreapta, şi ca majoritatea imigranţilor spanioli îi ura pe americani. A lucrat pentru Uniunea Producătorilor de Fruc-

te, a primit el însuşi o fermă, a prosperat şi a ajuns să aibă 10 000 de acri (40,5 kilometri pătraţi) şi cinci sute de lucrători. Fiul său, Fidel, a devenit un student politician de profesie — se pare că nu şi-a dorit niciodată vreo altă ocupaţie decît politica — şi, fiind bogat, i-a sprijinit pe *Ortodoxos* ai lui Chibás. După cum a recunoscut singur, purta pistol cînd era student.[20] În 1947, la vîrsta de douăzeci de ani, a luat parte la o invazie a Republicii Dominicane de către un „grup de acţiune", înarmat cu o puşcă mitralieră. În anul următor a fost implicat în nişte violenţe cumplite în Bogota, în timpul Conferinţei Panamericane; se spune că ar fi ajutat la organizarea revoltelor, în care au fost ucişi 3000 de oameni.[21] În acelaşi an a participat la un schimb de focuri cu poliţia cubaneză, iar zece zile mai tîrziu a fost acuzat de asasinarea ministrului Sporturilor. Batista, auzind că era un gangster politic extrem de talentat, a încercat să-l atragă de partea lui. Castro a refuzat din „motive de generaţie", cum a zis el. După spusele unui coleg, student la Drept, era „o persoană însetată de putere, complet neprincipială, care s-ar fi asociat cu orice grup ce i s-ar fi părut că-i este de folos în cariera politică"[22]. Mai tîrziu afirma că vocaţia lui a fost „să fie revoluţionar". Pe scurt, avea atît impulsurile unui Lenin cît şi ale unui Hitler; cele două s-au împletit în personalitatea sa violentă. Dar, ca şi Perón, şi-a modelat proza politică după protofascistul spaniol Primo de Rivera pînă cînd a adoptat clişeele marxiste.[23]

Şansa lui Castro s-a ivit în 1951–1952, cînd Chibás a înnebunit şi s-a împuşcat, lăsînd liber rolul „idealistului", iar Batista, într-o încercare de a pune capăt gangsterismului, a abolit partidele şi a devenit dictator. Acest „puci al libertăţii" era popular în rîndurile muncitorilor şi probabil că ar fi reinstaurat în cele din urmă guvernarea constituţională, aşa cum o mai făcuse. Castro nu i-a lăsat timp. Se pare că a salutat lovitura ca pe o ocazie de a se pune pe o luptă serioasă: *La hora es de lucha*, după cum a spus în prima sa declaraţie politică. A pornit spre Sierra cu alţi 150 de pistolari. Campania lui de gherilă nu a fost niciodată foarte serioasă, deşi terorismul urban a costat multe vieţi. Economia cubaneză a continuat să înflorească pînă în 1957. În esenţă, bătălia pentru Cuba a fost o campanie de relaţii publice, dusă în New York şi Washington. Principalul avocat al lui Castro era Herbert Matthews de la *New York Times*, care îl prezenta ca pe T.E. Lawrence al Caraibelor.[24] Aşa cum presa lui Hearst ajutase la realizarea revoluţiei cubaneze din 1898, tot astfel *Times* l-a sprijinit pe Castro. Acest lucru a schimbat cu 180 de grade atitudinea Departamentului de Stat. William Wieland, care conducea biroul pentru Caraibe, adoptase pînă acum opinia: „Ştiu că Batista este considerat de mulţi un nemernic [...] dar interesele Americii primează [...] măcar e nemernicul nostru."[25] Acum Wieland era de altă părere. Lui Earl Smith, numit ambasador la Havana în 1957, i s-a spus: „Eşti numit în Cuba ca să prezidezi căderea lui Batista. S-a hotărît că Batista trebuie să plece." Wieland l-a trimis să fie pus în temă de Matthews, care i-a spus: „Ar fi în interesul

Cubei și al lumii [...] ca Batista să fie înlăturat." Roy Rubottom, adjunct al secretarului de Stat, era și el pro-Castro, după cum era și CIA în Havana.[26]

O dată ajuns în Cuba însă, Smith și-a dat seama că victoria lui Castro ar fi un dezastru pentru America și a căutat s-o împiedice. El a insistat să zboare la Washington, pe cheltuiala lui (Rubottom a refuzat să i-o autorizeze cu fonduri ale statului), ca să țină o conferință de presă de avertizare, la care a spus că „guvernul SUA" nu va putea niciodată „să facă afaceri cu Fidel Castro" pentru că acesta „nu-și va onora obligațiile internaționale".[27] Începînd de atunci Departamentul de Stat a acționat pe la spatele lui. Tiparul de dezordine, duplicitate și scopuri contradictorii amintea de tot ce fusese mai rău în diplomația lui Roosevelt și de încercările unor oficiali din Departamentul de Stat de a-l submina pe șahul Iranului în 1979. La 13 martie 1958 Smith l-a întîlnit pe Batista în biroul său plin de busturi ale lui Lincoln și s-a ajuns la acordul să se țină alegeri libere, iar Batista să se retragă la 24 februarie 1959. În ziua următoare, fără știrea lui Smith, Washingtonul a luat hotărîrea de a suspenda toate vînzările oficiale de arme către Cuba. O încărcătură de pușți Garrand a fost oprită în portul New York. Cum susținătorii americani ai lui Castro continuau să cotizeze pentru arme destinate lui, de la începutul lui 1958 America înarma acum una dintre tabere: rebelii. Embargoul american pe armament a fost punctul de cotitură în drumul lui Castro spre putere. Înainte de asta, nu avusese niciodată mai mult de trei sute de mii de oameni. După, cubanezii au conchis că americanii își schimbaseră politica și în consecință și-au schimbat și ei orientarea. Sprijinul acordat lui Castro a crescut vertiginos; economia a căzut. Chiar și așa, Castro nu a avut niciodată mai mult de 3 000 de adepți. „Bătăliile" sale erau exerciții de relații publice. În așa-numita „Bătălie de la Santa Clara" a pierdut șase oameni, și numai patruzeci în înfrîngerea ofensivei lui Batista din vara lui 1958, cea mai mare angajare în „război". Pierderile totale ale lui Batista au fost de numai 300 de oameni. Adevărații luptători erau elementele anti-Batista din orașe, din care au fost uciși între 1 500 și 2 000. „Războiul de gherilă" era în mare măsură propagandă.[28] Așa cum a recunoscut Che Guevara, după ce s-a încheiat: „Prezența unui ziarist străin, de preferință american, era mai importantă pentru noi decît o victorie militară."[29] În afară de schimbarea de atitudine a Americii, moralul regimului Batista a fost distrus și de bandele urbane, care erau non-Castro. În ultimul moment, în noiembrie 1958, guvernul american a încercat să organizeze succesiunea unui guvern non-Castro, ca de obicei fără să-i spună ambasadorului.[30] Dar era prea tîrziu. Batista a plecat în ianuarie 1959 și Cuba era la dispoziția lui Castro.

Este neclar în ce moment a devenit Castro leninist. Studiase, în mod evident, cu atenție metodele folosite atît de Lenin cît și de Hitler pentru a deveni stăpîni absoluți. Cînd a preluat puterea, în ianuarie 1959, a făcut în așa fel încît să fie numit comandant suprem și, folosind ca pretext necesitatea de a împiedica reapariția gangsterismului, și-a asigurat un monopol al forței.

Toate forțele de poliție au fost puse sub comanda sa, nu a Ministerului de Interne, iar posturile-cheie din poliție și din armată au fost ocupate rapid de colegii săi de gherilă. Momentul critic a fost cînd a determinat forțele rivale anti-Batista, în special democraticul *Directorio Revolucionario*, să depună armele.[31] Din acel moment putea face orice dorea; și a făcut. Președintele provizoriu, judecătorul Manuel Urrutia, a fost determinat să accepte cererea lui Castro de a amîna alegerile cu optsprezece luni, cu o guvernare prin decrete în răstimp. Aceasta era tehnica lui Lenin. Unul dintre primele decrete a abolit toate partidele politice, ziarul lui Castro, *Revolución*, explicînd: „Oamenii merituoși care aparțin unor anumite partide politice au deja posturi în guvernul provizoriu. Ceilalți [...] ar face mai bine să tacă" (7 ianuarie 1959). Acesta era tușeul lui Hitler. La fel și decretul din 7 februarie, descris drept „legea fundamentală a republicii", învestind Cabinetul cu puteri legislative — echivalentul Legii de Împuternicire a lui Hitler. Imediat după aceea, Castro a preluat conducerea ca prim-ministru, interzicînd accesul președintelui la ședințele de cabinet.[32] Astfel, în numai cîteva săptămîni de la preluarea puterii, liberalii și democrații fuseseră efectiv excluși de la conducere. Cabinetul era Politbiuro; și, în cadrul lui, datorită relațiilor și acoliților săi, Castro era dictator, exact ca Batista. Dar Batista avea harul salvator de a fi la fel de interesat de bani ca și de putere. Castro nu voia decît puterea.

Castro începuse deja procese marțiale de epurare pentru a-și omorî inamicii. Primul act de tiranie fără echivoc a avut loc la 3 martie 1959, după ce patruzeci și patru de aviatori ai lui Batista, acuzați de „crime de război", au fost achitați într-un tribunal din Santiago din lipsă de dovezi. Castro a anunțat imediat la televizor că procesul era o greșeală. Urma să aibă loc încă unul. Președintele curții a fost găsit mort. A fost numit în locul lui unul din oamenii lui Castro. Acuzații au fost rejudecați și condamnați la douăzeci pînă la treizeci de ani de închisoare. Castro a anunțat: „Justiția revoluționară nu se bazează pe precepte legale ci pe convingeri morale." Era sfîrșitul domniei legii în Cuba.[33] Întrebat de Grau cînd aveau să se țină alegeri, Castro a răspuns că atunci cînd se va fi terminat reforma agrară, cînd toți copiii vor merge la școală gratis și vor ști să scrie și să citească, cînd toată lumea va avea acces gratuit la doctori și medicamente. Pe scurt, niciodată. A scăpat de Urrutia cu prilejul legii Reformei Agrare din vara lui 1959. Președintele a fugit la ambasada venezueleană și apoi în străinătate.

Orientarea spre Rusia sovietică a început în același timp. De fapt, Cuba a avut și are o economie dependentă. Dacă America era inacceptabilă ca patron, o altă mare putere trebuia să îndeplinească acest rol. Iar America era inacceptabilă, în sensul că Fidel Castro, ca și alți dictatori din Lumea a Treia, avea nevoie de un dușman. După plecarea lui Batista, acesta trebuia să fie America. Și cu America dușman, avea nevoie de un aliat; acesta trebuia să fie Rusia sovietică. Cu Rusia ca aliat și, de la mijlocul lui 1959, casier, ideologia lui Castro trebuia să fie marxismul, care se potrivea foarte bine

cu varianta lui stîngist-fascistă de autocrație internă. Castro nu a fost niciodată un conducător marxist-leninist ortodox prin aceea că guverna nu numai prin comisie secretă ci și prin oratorie publică, în tradiția lui Mussolini, Hitler și Perón. În a doua jumătate a lui 1959 însă, el și-a semnat pactul cu diavolul primind arme și consilieri sovietici, precum și sprijin KGB pentru a-și organiza serviciile de securitate. Era prins. De acum înainte, era suficient ca un cubanez să aibă opinii anticomuniste ca să fie arestat. În același timp, a început primul val de uciderі ale opozanților lui Castro, cu moartea misterioasă a comandantului suprem al armatei, Camilo Cienfuegos. Procesele de epurare ale foștilor asociați ai lui Castro, care nu voiau să accepte sistemul său totalitar, au început în decembrie 1959. Pînă la sfîrșitul anului Cuba devenise o dictatură comunistă.[34]

Faptul că o insulă aflată la numai șaizeci de kilometri de America s-a transformat brusc dintr-un aliat dependent într-un satelit sovietic a fost o schimbare însemnată în echilibrul mondial de forțe, mai ales că însuși Castro, într-un manifest de patru mii de cuvinte publicat în 1957, avea să ducă o politică externă activă împotriva „altor dictatori caraibieni"[35], în formularea sa — America ar fi avut tot dreptul să inverseze evoluția lucrurilor prin orice mijloace, inclusiv forța. Poate cea mai bună analogie era cu Finlanda neutră, a cărei politică externă de apărare, din cauza apropierii de Rusia, era condusă sub rezerva unui veto sovietic. Dar la sfîrșitul lui 1959 Dulles murise iar Eisenhower era un președinte neputincios, care nu candida pentru a fi reales. Nu s-a făcut nimic concret, deși s-au discutat mai multe planuri. Cînd Kennedy a preluat puterea, la începutul lui 1961, a găsit o propunere, susținută de CIA și de șeful Marelui Stat Major, ca 12 000 de exilați cubanezi înarmați, cunoscuți sub numele de Trupele de Eliberare Cubaneze, să debarce în Golful Porcilor și să declanșeze o revoltă populară împotriva lui Castro. Este greu de crezut că șiretul și experimentatul Eisenhower ar fi aprobat în cele din urmă acest plan. Avea toate dezavantajele implicării morale și politice a Americii (primii doi oameni care debarcau erau agenți CIA[36]) și nici unul dintre avantajele reale ale participării maritime și aeriene a SUA. Din naivitate și slăbiciune, Kennedy a permis punerea lui în practică la 17 aprilie. S-a dovedit un fiasco. Invazia ar fi trebuit fie să aibă un sprijin american total, fie să nu se producă. Așa intuia Kennedy. După cum i-a spus fratelui său Robert, „prefera să fie numit agresor decît prost"[37]. Dar în cele din urmă i-a lipsit hotărîrea: prin greșelile de calcul politic și militar, Golful Porcilor a stîrnit ecouri inconfortabile ale aventurii ratate a lui Eden în Suez.[38] Pentru Cuba a fost un dezastru, căci i-a oferit lui Castro ocazia de a duce o campanie de teroare împotriva opoziției. Majoritatea celor aflați deja în închisoare au fost împușcați. Probabil 100 000 au fost arestați. Între ei s-au aflat adevărații luptători în ilegalitate, aproape toți cei 2 500 de agenți CIA și 20 000 de simpatizanți ai contrarevoluționarilor.[39] La 1 mai Castro a anunțat că acum Cuba era un stat socialist. Nu vor mai avea loc alegeri, era o alegere în fiecare

zi în Cuba, spunea el, din moment ce regimul revoluționar exprima voința poporului.[40]

Opinia publică americană a fost scandalizată de eșecul din Golful Porcilor și ar fi sprijinit intervenția directă. Un politician important, Chester Bowles, considera că o decizie a lui Kenenedy „de a trimite trupe sau de a arunca bombe sau orice altceva de felul ăsta [...] ar fi avut votul a cel puțin 90% din populație". Richard Nixon, consultat, i-a spus președintelui: „Eu aș găsi o acoperire legală potrivită și aș acționa."[41] Dar Administrația a șovăit. Secretarul pentru Apărare, Robert Mc Namara, a recunoscut: „Eram isterici în privința lui Castro în perioada operațiunii din Golful Porcilor și după aceea."[42] În diferite momente, au existat planuri de a se folosi gangsteri pentru a ataca oficiali cubanezi, de a răspîndi zvonul că Fidel Castro era Antihristul și cea de-a Doua Venire era iminentă, cu un submarin care să arunce obuze, de a ataca pe lucrătorii de pe plantațiile de trestie de zahăr cu chimicale neletale, de a folosi săruri de taliu care să facă să-i cadă barba lui Castro, de a-i unge trabucurile cu substanțe halucinogene sau de a i le impregna cu bacili botulinici mortali, de a-i da amantei sale, Marie Lorenz, capsule cu otravă, de a angaja gangsteri cubanezo-americani ca să-l asasineze, de a-i da un costum de scafandru impregnat cu bacilul tuberculozei și cu o ciupercă de piele și de a amplasa un obuz special, cu un dispozitiv exploziv, în zona în care făcea scufundări. Richard Helms, pe care Kennedy îl numise șef al CIA, mărturisea mai tîrziu:

> Politica vremii era să scăpăm de Castro, și dacă a-l omorî era unul din lucrurile care puteau fi făcute [...] ni se părea că acționăm conform directivelor. Nimeni nu vrea să stînjenească un președinte [...] discutînd despre asasinarea unor conducători străini în prezența lui.[43]

Nici unul dintre aceste planuri îndrăznețe nu a dus la nimic. În cele din urmă, Hrușciov a fost cel care i-a furnizat lui Kennedy o nouă ocazie de a rezolva problema cubaneză. Hrușciov avea și el un „conflict al rachetelor" real sau imaginar. Amplasînd rachete cu rază medie de acțiune în Cuba avea să modifice drastic ecuația nucleară strategică în favoarea Rusiei, fără a cheltui practic nimic în plus. O dată instalate și apărate cum se cuvine, ele nu puteau fi atacate fără a declanșa un război nuclear, asigurînd astfel inviolabilitatea regimului lui Castro — lui Hrușciov îi era teamă, se pare, să nu piardă Cuba în favoarea Americii și să fie învinuit de colegii săi.[44] Conform relatării lui Castro, făcută în fața a doi ziariști francezi, „ideea inițială a fost a rușilor și numai a lor. [...] Nu a fost în scopul de a ne asigura propria apărare, ci în primul rînd pentru a consolida socialismul pe plan internațional". Castro a spus că a acceptat pînă la urmă pentru că era „imposibil să nu împărtășim riscurile pe care Uniunea Sovietică și le asuma spre a ne salva. Era în ultimă instanță o chestiune de onoare"[45].

De fapt, onoarea nu avea nimic de a face cu toate astea. Pentru Rusia costurile menținerii economiei cubaneze și ale finanțării planului ambițios al lui Castro creșteau rapid, iar Castro nu avea de ales decît să-și pună în schimb la dispoziție insula ca bază pentru amplasarea rachetelor. El s-a gîndit, de asemenea, că regimul său, nu și poporul cubanez, avea să fie mai în siguranță cu rachetele acolo decît fără ele. Planul era la fel de nebunesc ca și aventura din Golful Porcilor și infinit mai periculos. Castro pretindea că Hruşciov s-a lăudat că mișcarea sa era ceva ce Stalin n-ar fi îndrăznit niciodată. Colegul său, Anastas Mikoian, a spus la o informare secretă a diplomaților sovietici din Washington că era menită se realizeze o „deplasare clară în relația de forțe dintre lumea socialistă și cea capitalistă"[46]. Ceea ce făcea și mai necugetată această întreprindere era că Hruşciov îl mințise în mod deliberat pe Kennedy. El recunoștea că Rusia îl înarma pe Castro dar dădea asigurări secrete că nu vor fi instalate decît rachete antiaeriene cu rază scurtă de acțiune. În nici un caz nu aveau să fie trimise rachete strategice cu rază lungă. De fapt, a trimis patruzeci și două de rachete cu rază medie, de 1 770 de kilometri, și douăzeci și patru de rachete cu rază de 3 540 de kilometri (cele din urmă n-au ajuns niciodată), împreună cu douăzeci și patru de grupuri de rachete antiaeriene și 22 000 de soldați și tehnicieni sovietici.

Nu a existat niciodată vreo posibilitate de a ascunde această activitate, și adevărata ei natură, de avioanele americane de observație. Amplasamentele au fost fotografiate dintr-o navă aeriană U-2 la 15 octombrie. Era clar că pînă în decembrie aveau să fie desfășurate cel puțin cincizeci de rachete strategice, prevăzute cu arme nucleare și puternic protejate, la numai cîțiva kilometri de teritoriul american. Din 16 octombrie Administrația a început să discute ce era de făcut. Era împărțită în „Ulii" și „Porumbei", după cum erau numiți acum. Ulii, conduși de Dean Acheson, care a fost implicat în dezbaterea secretă, susțineau, după cum spunea el, „distrugerea decisivă a bazelor de rachete printr-un atac aerian", fără nici o avertizare. Porumbeii, conduși de Robert Kennedy și Robert Mc Namara, deplîngeau ideea unui „Pearl Harbor inversat", care în mod sigur avea să ucidă mai multe mii de ruși, precum și civili cubanezi — șefii de Stat Major calculau că ar fi fost necesare 800 de raiduri. Moscova, susținea Mc Namara, se va simți obligată să aibă „o replică foarte puternică. În acest caz, Statele Unite ar pierde controlul situației, care ar putea evolua într-un război general." Ei cereau în schimb o blocadă sau (ca să folosim termenul mai perfid pe care îl aplicase Roosevelt în privința Japoniei) o „carantină" care ar oferi Rusiei o șansă de a se retrage de pe marginea prăpastiei fără a-și șifona prea mult imaginea.[47]

Președintele Kennedy oscila. A ordonat continuarea pregătirilor pentru o lovitură aeriană, dar în cele din urmă a optat pentru carantină și a anunțat-o public la 22 octombrie, stabilind termenul pentru două zile mai tîrziu. A fost fixat un termen pentru că la 23 octombrie patru din șase rachete cu rază medie de acțiune erau operative și era esențial ca rușii să fie împiedicați să

lucreze sub acoperirea unor întîrzieri diplomatice. La 24 octombrie, vase sovietice de marfă transportînd rachete s-au apropiat de linia de carantină și s-au oprit. Mai rămînea însă să fie scoase rachetele existente. Așa că în ziua următoare președintele Kennedy i-a telegrafiat lui Hrușciov cerînd „o revenire la situația anterioară" (adică retragerea rachetelor). Hrușciov a trimis două răspunsuri. Primul, la 26 octombrie, indica acceptarea în schimbul unei promisiuni americane de a nu invada Cuba. Al doilea, în ziua următoare, mai cerea o concesie din partea SUA: scoaterea propriilor rachete Jupiter cu rază medie de acțiune din Turcia. Kennedy a ignorat cea de-a doua scrisoare și a acceptat înțelegerea de neinvazie propusă în prima. Pe baza acestui fapt Hrușciov a fost de acord să-și scoată rachetele, la 28 octombrie.

Felul în care a gestionat președintele Kennedy criza rachetelor a fost foarte lăudat la vremea aceea și încă niște ani după. Hrușciov a fost învinovățit de propriii săi colegi. Cînd Prezidiumul sovietic l-a demis, în octombrie 1964, a făcut referire la „planurile sale nechibzuite, deciziile pripite și acțiunile bazate pe un optimism exagerat"[49]. Nu exista nici o îndoială că lumea se apropia de un război nuclear pe scară largă. La 22 octombrie toate echipajele americane de artilerie grea au fost puse în „alertă maximă". Vreo opt sute de avioane B47, 550 de B52 și șaptezeci de B58 erau pregătite și înarmate pentru decolare imediată din pozițiile de dispersare. Deasupra Atlanticului se aflau nouăzeci de avioane B52 care transportau bombe de mai multe megatone. Au fost activate focoasele a o sută de rachete Atlas, cincizeci Titan și douăsprezece Minuteman, precum și încărcăturile explozibile de pe transportoare, submarine și din bazele americane din străinătate. Toate comandamentele se aflau în starea Defcon-2, cea mai amplă stare de alertă după războiul însuși.[50] Robert Kennedy vorbea de „60 de milioane de americani uciși și tot atîția sau mai mulți ruși". Hrușciov însuși pretindea că în disputele cu proprii militari avertiza asupra „morții a 500 de milioane de ființe omenești"[51]. Și-a asumat un risc uriaș, dar s-a retras de pe marginea prăpastiei cînd a fost prins în propria-i cacealma. Castro, care nu fusese consultat în privința retragerii, a fost furios cînd a aflat vestea. După spusele lui Che Guevara, aflat la fața locului, a înjurat, a izbit în pereți și a spart o oglindă.[52] După mai bine de un deceniu însă, el i-a spus lui George McGovern: „Aș fi adoptat o linie mai dură decît Hrușciov. Am fost furios cînd a acceptat compromisul. Dar Hrușciov era mai bătrîn și mai înțelept. Îmi dau seama, privind în urmă, că a încheiat cu Kennedy acordul care trebuia. Dacă ar fi prevalat poziția mea, ar fi putut avea loc un război cumplit."[53]

De fapt, atît Castro cît și Rusia au ieșit foarte bine în urma politicii pe muchie de cuțit a lui Hrușciov. Înainte ca Rusia să înceapă să înarmeze Cuba pe scară mare în septembrie 1962, Castro era o țintă ușoară pentru intervenția americană. Nici un președinte american nu s-a aflat sub vreo restricție contractuală în gestionarea pericolului. Gîndită cum trebuie, instalarea de rachete strategice de către Hrușciov era echivalentă cu un act de agresiune

major. Cînd Kennedy i-a demascat cacealmaua, a luat Rusia prin surprindere. După cum corect a sesizat de Gaulle, Rusia nu avea de fapt altă soluție decît să se retragă complet. Hrușciov însuși a recunoscut acest lucru: „Cuba se găsea la 11 000 de kilometri de Uniunea Sovietică. Comunicațiile noastre aeriene și maritime erau atît de precare încît un atac împotriva Statelor Unite era de neconceput."[54] Criza rachetelor a avut loc într-o vreme în care ecuația nucleară strategică era încă net în favoarea Americii și pe o scenă unde America se bucura de un avantaj covîrșitor în ce privea forța convențională. Kennedy s-a aflat astfel într-o poziție în care putea cere revenirea la *statu quo ante*. Ar fi putut merge și mai departe: ar fi putut insista asupra unei pedepse — asupra acceptării de către sovietici a unei Cube neutre, dezarmate: analogia finlandeză. După cum pe bună dreptate remarca Dean Acheson: „Cîtă vreme îl aveam pe Hrușciov în menghină, ar fi trebuit s-o mai strîngem un pic în fiecare zi."[55]

În schimb Kennedy, deși a repurtat o victorie de relații publice, a recompensat actul de agresiune sovietic cu două concesii substanțiale. Cea minoră a fost retragerea rachetelor Jupiter, chipurile pentru că erau depășite.[56] Mult mai important însă a fost consimțămîntul lui Kennedy la continuarea unui regim comunist în Cuba, în alianță militară deschisă cu Rusia sovietică.[57] În chestiunea practică a Cubei și securității caraibiene, Kennedy a pierdut în criza rachetelor. A fost o înfrîngere americană: cea mai cruntă pe care o suferise pînă atunci în războiul rece.

Astfel într-o zonă care, după orice definiție, era vitală pentru interesele Americii, Castro a supraviețuit ca să devină, pentru un sfert de secol, cel mai perseverent și de succes dușman al ei: pentru a exporta revoluția în America de Sud în anii '60 și, cu mult mai mult succes, în America Centrală în anii '70 și la începutul anilor '80; pentru a denigra sistematic „imperialismul" american la întrunirile Lumii a Treia, pozînd în putere „nealiniată"; și, în anii '70, pentru a trimite nu mai puțin de trei forțe expediționare în Africa să pună în aplicare politica sovietică. Cu o îndrăzneală remarcabilă, Castro a pozat în apărător al celor oprimați chiar în Statele Unite și a fost răsplătit cu adulația unui segment al opiniei publice americane progresiste. Pentru Saul Landau, Castro era „cufundat în democrație", pentru Leo Huberman și Paul Sweezy era „un umanist pasionat", iar alți vizitatori vorbeau despre „cunoștințele lui enciclopedice". Îi făcea să se gîndească la „legătura dintre socialism și creștinism". Era „dulce la vorbă, timid, sensibil și, în același timp, viguros, chipeș, nonconformist, nedogmatic, deschis, uman, superb de accesibil și cald". Norman Mailer îl considera „primul și cel mai mare erou care apăruse în lume de la al doilea război mondial încoace". Cînd Castro se ridică în picioare, scria Abbie Hoffman, „el este ca un penis puternic ce se trezește la viață, iar cînd ajunge înalt și drept mulțimea se transformă imediat"[58]. Multe dintre fanteziile liberale occidentale țesute odinioară în jurul lui Stalin au fost transferate asupra lui Castro. Ca-

derea în dizgrație a lui Mao, în cele din urmă, l-a lăsat pe Castro ultimul personaj carismatic al lumii totalitariste.

Cubanezii de rînd, dimpotrivă, și-au exprimat părerea cu picioarele și cu bărcile cu motor: numai în anii '60 peste un milion au fugit de Castro. În 1980, cînd într-un singur an s-au adăugat la total 150 000 de refugiați politici, aproximativ o cincime din populație trăia în exil, majoritatea în SUA. În 1981 s-a calculat că, de cînd a luat Castro puterea, Cuba avusese o rată de creștere anuală *per capita* de minus 1,2%; că de unde era una dintre cele mai bogate țări latino-americane, devenise una dintre cele mai sărace, cu un venit național de numai 810 dolari pe cap de locuitor, mult mai rău decît Jamaica, Republica Dominicană, Columbia și Mexic; și în sfîrșit că, avînd o forță militară de 200 000 de oameni (un sfert în străinătate, în serviciu activ), era cea mai mare putere militară din America Latină, cu excepția Braziliei — de fapt, *per capita*, avea probabil mai mulți oameni sub arme decît orice țară din lume.[59] Aceasta a fost opera lui Castro; și moștenirea lui Kennedy.

Felul în care a tratat președintele Kennedy problema Cubei a sugerat o înțelegere imperfectă a intereselor vitale ale Americii și o incapacitate de a distinge între imagine și realitate. Aceste slăbiciuni, care erau caracteristice pentru abordarea de către Kennedy a politicii ca sistem de relații cu publicul, au ieșit la iveală și în alte domenii, mai ales în programul spațial și în Vietnam. Cu ajutorul oamenilor de știință germani capturați, Rusia sovietică acordase cea mai mare prioritate (după programul de arme nucleare) rachetelor grele, cu rază lungă de acțiune. Răsplata a început să vină la sfîrșitul anilor '50. La 4 octombrie 1957 americanii au fost uluiți cînd Rusia l-a plasat pe orbită pe Sputnik 1, un satelit de 83,5 kg. În luna următoare a fost lansat unul mult mai mare cîntărind 508 kg, în care se afla o cățea, Laika. Primul satelit american, Explorer 1, a fost lansat pe orbită abia la 31 ianuarie 1958, și cîntărea numai 13,5 kg. Se știe că un general american a spus: „N-am capturat generalii care trebuia." De fapt, și America construia rachete mari, inclusiv enorma rachetă militară Saturn, creată de Werner von Braun în Hunstville, Alabama. La fel de important a fost și progresul american în miniaturizare, ceea ce explică disponibilitatea mai mare a Americii de a accepta încărcături comerciale ieftine.[60] Nu era decît o chestiune de scopuri, priorități și finanțe. Eisenhower, obsedat cum era, pe bună dreptate, de puterea economiei SUA, nu voia să investească în industria spațială mai mult decît o cereau nevoile pragmatice ale programului de apărare. El se opunea deschis aventurilor spațiale luxoase întreprinse în vederea „prestigiului", cuvînt pe care îl detesta. Nici nu a băgat în seamă panica post-Sputnik.

Cu Kennedy în fruntea țării, prioritățile s-au schimbat total. Vicepreședintele lui, Lyndon Johnson, care a fost pus să se ocupe de programele spațiale, era un texan cheltuitor, cu multe relații în lumea afacerilor aerospațiale. El

l-a ales pe James Webb, un economist angajat în operații de bursă dornic de publicitate, ca director al Administrației Aeronautice și Spațiale Naționale (NASA). Pe 12 aprilie 1961, la nici trei luni după ce Kennedy preluase puterea, Rusia l-a lansat pe orbită pe primul om, Iuri Gagarin, întrecîndu-i pe americani cu aproape patru săptămîni. Avem o mărturie vie a unei ședințe frenetice pe care Kennedy a ținut-o două zile mai tîrziu la Casa Albă, spumegînd:

> Există vreun loc unde putem să-i prindem? Ce putem face? Putem să înconjurăm Luna înaintea lor? Putem pune un om pe Lună, înaintea lor?... Putem să-i întrecem?... Dacă mi-ar putea spune cineva cum să recuperăm! Hai să găsim pe cineva, pe oricine. N-are decît să fie și portarul ăla de-acolo, dacă se pricepe.[61]

Trei zile mai tîrziu a venit dezastrul din Golful Porcilor, iar la 19 aprilie un Kennedy încruntat îl convoca pe Johnson pentru o ședință de patruzeci de minute, urmată de o directivă agitată (20 aprilie 1961), prin care îi ordona să afle: „Avem vreo șansă de a-i întrece pe sovietici plasînd un laborator în spațiu, făcînd o călătorie în jurul Lunii, trimițînd o rachetă să aterizeze pe Lună sau să facă drumul pînă la Lună și înapoi cu un om în ea? Există vreun program spațial care să promită rezultate spectaculoase și cu care putem cîștiga?"[62] Vocabularul era caracteristic: „să întrecem", „rezultate spectaculoase", „să cîștigăm".

Într-un anumit sens, Kennedy era mai degrabă sportiv profesionist, propagandist și traficant politic decît om de stat. În mai el a angajat public America în programul Apollo, cu obiectivul de a face să aterizeze pe Lună o navă spațială cu oameni la bord „înainte de sfîrșitul acestui deceniu". Era un proiect tipic pentru iluziile anilor '60, cu disprețul lor față de finanțe și cu presupunerea că resursele erau nelimitate. Programul a fost pornit în 1963, iar în următorii zece ani America a cheltuit pînă la 5 miliarde de dolari pe an pentru programe spațiale. Bineînțeles, obiectivul a fost atins. La 20 iulie 1969 Neil Armstrong și Edwin Aldrin au aterizat pe Lună cu Apollo 11. Pînă în 1972, cînd s-a încheiat programul, au mai avut loc încă patru aterizări pe Lună. America și Rusia lansaseră peste 1 200 de sateliți și sonde spațiale, costînd în total în jur de 100 de miliarde de dolari. În condițiile mai austere de la mijlocul anilor '70, efortul spațial a trecut de la propagandă la pragmatism, laboratoare și navete spațiale. În 1981 NASA a creat prima navă spațială autentică, naveta spațială, iar rușii au pus la punct o navetă de 91 de metri capabilă să ridice o greutate de 100 de tone pe o orbită terestră joasă. Era călătoriilor spațiale considerate un showbiz se încheiase.

În timp ce președintele Kennedy lansa America în cursa selenară pentru a-i reafirma prestigiul și supremația în tehnologie, el căuta și o zonă în care politica sa externă să aibă deopotrivă un succes răsunător, mai ales după umilirea din Golful Porcilor. Un membru în Consiliul Național de Securitate l-a avertizat: „Este foarte important ca guvernul să repurteze o mare victo-

rie anticomunistă [...] aici [Vietnam] sorții sînt încă în favoarea noastră." La 1 mai 1961, două săptămîni după Golful Porcilor, Departamentul pentru Apărare a făcut un raport în care arăta cum putea fi „salvat" Vietnamul; unsprezece zile mai tîrziu, Kennedy a aprobat planul în Memorandumul 52 al CNS, care autoriza diferite acțiuni pentru a atinge un obiectiv clar formulat, „împiedicarea dominației comuniste în Vietnamul de Sud". În luna următoare, după întîlnirea la nivel înalt cu Hrușciov, Kennedy i-a spus unui ziarist: „Acum întîmpinăm dificultăți în a ne face puterea credibilă și Vietnamul pare exact locul potrivit pentru asta."[63]

Cu toate acestea, vina aruncată asupra lui Kennedy pentru că a implicat America în Vietnam este doar în parte meritată. El a moștenit o criză. Imediat după ceremonia de învestire, i-a fost înmînat un raport scris de Edward Landsdale (agentul CIA înfățișat de Graham Greene în romanul său din 1956, *The Quiet American*) care avertiza că situația din Saigon se deteriora cu repeziciune. El a comentat: „Ăsta e cel mai mare rău dintre toate, nu-i așa?"[64] Războiul din Indochina, care a început curînd după încetarea ocupației japoneze și a continuat și în anii '80, a fost înconjurat de mai multe legende decît orice alt eveniment postbelic. A fost destul de complicat ca să deconcerteze orice om de stat occidental, așa cum i-a deconcertat în cele din urmă și pe chinezi. Fiecare președinte american și-a adus obolul de greșeli. Roosevelt, care nu știa nimic despre asta, a oferit țara Chinei. Imediat după moartea sa, anticolonialiștii fervenți de la Biroul său de Servicii Strategice (OSS — precursorul CIA) s-au străduit să instaureze un regim naționalist de stînga. La trei săptămîni după capitularea japonezilor, liderul comunist Ho Și Min, sponsorizat de OSS, a organizat un puci, cunoscut sub denumirea de „Revoluția din August", care l-a înlăturat pe împăratul Vietnamului, silindu-l să abdice. Omul care l-a încoronat de fapt pe Ho ca nou conducător a fost un agent OSS, Archimedes Patti.[65]

Este important să înțelegem că America nu a avut niciodată ambiții teritoriale în Indochina, nici ca bază, nici în vreun alt fel. Dar politica ei a fost în general amestecată și invariabil nehotărîtă.

In prima etapă a fost orientată cu totul asupra Europei. Cînd a preluat puterea, Truman a fost avertizat că problema Indochina era secundară față de necesitatea absolută de a sprijini Franța ca putere stabilizatoare în Europa și de a o ajuta „atît moral, cît și fizic să-și recapete forța și influența"[66]. Pentru a se simți din nou sigură, Franța avea nevoie să-și recupereze imperiul indochinez (sau cel puțin așa se susținea); iar în decembrie 1946 francezii l-au gonit pe Ho în junglă și l-au adus înapoi din Hong Kong pe împăratul Bao Dai. Americanii au consimțit, fără tragere de inimă, la crearea de către francezi a trei state-marionetă, Laos, Cambodgia și Vietnam, și le-a recunoscut ca state independente în cadrul Uniunii Franceze la 7 februarie 1950. În același timp Rusia și China au recunoscut regimul lui Ho. Acesta a fost momentul în care lupta a devenit internațională. Rusia și China au adus arme.

În mai, America a făcut același lucru, și o dată cu izbucnirea războiului din Coreea în luna următoare, programul de sprijin american s-a accelerat intens. În 1951 ajutorul economic era în valoare de 21,8 milioane de dolari iar cel militar de 425,7 milioane. În anul următor ajutorul militar crescuse la peste jumătate de miliard de dolari: 40% din costurile Franței. Dean Acheson a fost avertizat de către oficiali din Departamentul de Stat că America „lua în Indochina o poziție" în care „responsabilitățile noastre tind mai degrabă să le înlocuiască decît să le completeze pe cele ale francezilor". El a hotărît însă că „o dată ce am pus mîna pe plug, n-o să mai privim în urmă". Susținea că situația din Europa era prea periculoasă pentru ca America să se gîndească să-i părăsească pe francezi în est.[67] Pînă în 1953–1954 America ajunsese să plătească 80% din efortul de război francez.

Apoi, la 8 mai 1954, fortăreața franceză de la Dien Bien Phu a capitulat. Înfrîngerea a fost făcută posibilă de dimensiunea neașteptată a ajutorului în armament dat acum de Rusia și China trupelor lui Ho Și Min. Francezii au solicitat participarea directă a forțelor aeriene americane, iar cînd aceasta le-a fost refuzată au format un nou guvern, condus de Pierre Mendès-France, care să negocieze retragerea francezilor și un aranjament politic. Acordul de încetare a focului, semnat la Geneva în iulie, prevedea o împărțire a țării de-a lungul paralelei 17, comuniștii păstrînd nordul, iar Occidentul restul, unirea urmînd să se facă prin alegeri după doi ani sub supravegherea unei Comisii Internaționale de Control.

Acesta a fost momentul în care obișnuitul bun-simț al lui Eisenhower l-a trădat: de fapt, se poate susține că el a fost mai vinovat de dezastrul care a avut loc pînă la urmă în Vietnam decît orice alt american. Ar fi trebuit să semneze acordurile și să-l oblige pe premierul Sudului, Ngo Dinh Diem, să li se conformeze. Este posibil ca Ho să fi cîștigat alegerile libere și să fi devenit conducătorul unei țări comuniste unite. Ar fi fost acesta un dezastru pentru America? Nici măcar Acheson, în faimosul său discurs despre „perimetru" din ianuarie 1950, nu considerase că existența unui guvern necomunist în Indochina ar fi fost esențială pentru securitatea Americii.[68] George Kennan susținea într-un memoriu datat 21 august 1950 că era „preferabil să se permită curentelor politice turbulente din acea țară să ajungă singure la un nivel comun [...] chiar și cu prețul probabil al unei înțelegeri între Vietnam și Vietminh și al extinderii autorității Vietminhului asupra întregii țări"[69]. El a spus că nu putea „concepe o tragedie mai mare pentru America decît să fie implicată serios". „Nu va fi o implicare", a repetat el. Dacă America intervenea, acest lucru avea să se petreacă numai în acord cu principalii ei aliați și cu aprobarea constituțională explicită a Congresului. El a discutat mult cu șefii statelor majore și a obținut de la ei asigurarea (mai 1954) că „Indochina este lipsită de obiective militare decisive și alocarea de forțe armate americane mai mult decît simbolice în zona aceea ar fi o deviere gravă a capacităților limitate ale SUA"[70].

Dar Eisenhower era nehotărît. El a popularizat teoria că, dacă Vietnamul era „pierdut", întreaga Indochină cădea în mîinile comuniștilor; și că dacă Indochina era înghițită, aveau să urmeze și alte țări din Asia de Sud-Est. El vorbea despre „un dop într-o sticlă", o „reacție în lanț" și „principiul dominoului"[71]. Nu numai că a refuzat să semneze el însuși Acordurile de la Geneva, dar a aprobat refuzul lui Diem de a se supune testului alegerilor libere. Aceasta era o abatere fundamentală de la politica globală americană în războiul rece, care se bazase întotdeauna pe ideea că conflictul dintre Est și Vest trebuie rezolvat nu prin forța armelor ci prin testul unor alegeri corecte. Lui Diem i s-a permis să se abată de la acest principiu de bază, ba chiar a fost răsplătit cu ajutor economic și militar american, pentru prima dată direct și nu printr-un intermediar francez. Astfel, Eisenhower a fost cel care a comis păcatul originar al Americii în Vietnam. În lipsa alegerilor unitare, în 1957 a apărut Vietcongul și a început un nou război în sud. Eisenhower a împins America în acel război, afirmînd în ultima sa declarație importantă pe această temă (4 aprilie 1959): „Pierderea Vietnamului de Sud ar pune în mișcare un proces de măcinare care ar putea, pe măsură ce înaintează, să aibă consecințe grave pentru noi și pentru libertate."[72]

Cînd a ajuns Kennedy la Casa Albă, Vietnamul era deja unul dintre angajamentele cele mai mari și mai costisitoare ale Americii în lume. E greu de înțeles de ce el nu a făcut nici o încercare să revină la Acordurile de la Geneva și să țină alegeri libere unitare. La Paris, la 31 mai 1961, de Gaulle l-a conjurat să renunțe la implicare: „Vă prezic că vă veți scufunda încetul cu încetul într-o mlaștină politică fără fund."[73] Cu toate acestea, în noiembrie al aceluiași an Kennedy a autorizat trimiterea în Vietnam a primilor 7 000 de soldați americani, pentru „securitatea bazei". Generalul Maxwell Taylor, care a recomandat această măsură, l-a prevenit că, dacă lucrurile se deteriorau, „va fi greu să rezistăm presiunii de a trimite întăriri" și că „nu există limite pentru posibila noastră implicare"[74]. Kennedy împărtășea și el această neliniște. El i-a spus colegului său Arthur Schlesinger: „Soldații vor intra în marș, fanfara va cînta; mulțimile vor aclama; și în patru zile toată lumea va fi uitat. Apoi ni se va spune să mai trimitem trupe. E ca atunci cînd bei. Efectul trece, și trebuie să mai bei un pahar."[75] A fost o predicție corectă. Instinctul lui Kennedy era fie să stea deoparte, fie să tranșeze lucrurile printr-un atac american direct asupra Hanoiului. O invazie americană în Nord, care ar fi fost un succes în această etapă, ar fi avut cel puțin meritul de a da ceasul înapoi pînă în 1954, la Acordurile de la Geneva. Nu putea exista nici o obiecție morală fundamentală față de această opțiune, din moment ce pînă în 1961, Nordul invadase efectiv Sudul. Trebuie să avem întotdeauna în vedere, cînd analizăm lunga tragedie a Indochinei, că hotărîrea lui Ho, a colegilor și succesorilor lui de a domina întreaga țară, inclusiv Laos și Cambodgia, a fost, din 1945 încolo, principala forță dinamică a luptei și cauza ultimă a întregului măcel. Greșelile Americii n-au fost decît un factor care

a contribuit la asta. Ele au fost însă grave. Nedorind să lase țara în voia sorții sau să ducă războiul pe uscat în Nord, Kennedy a acceptat un compromis fără speranță, în care ajutorul militar, în cantități tot mai mari dar niciodată hotărîtoare, era acordat unui guvern-client pe care nu-l putea controla. Diem era de departe cel mai capabil dintre conducătorii Vietnamului și avea marele merit de a fi fost civil. Lyndon Johnson, pe atunci vicepreședinte, l-a numit cu o oarecare exagerare „Churchill al Asiei de Sud-Est" și i-a spus unui jurnalist: „Fir-ar al naibii, e singurul băiat de-al nostru acolo."[76] Kennedy însă, exasperat de faptul că nu reușise să facă din Vietnam un succes răsunător, a dat vina pe agent în loc să dea vina pe politică. În toamna lui 1963 el a autorizat în secret sprijinul american pentru o lovitură de stat împotriva lui Diem. Ea a avut loc conform planului la 1 noiembrie, Diem fiind asasinat și CIA furnizînd 42 000 de dolari în mite pentru soldați, care au instituit o juntă militară. Acesta a fost al doilea mare păcat al Americii: „cea mai mare greșeală pe care am făcut-o vreodată", după cum a spus Lyndon Johnson.[77] Trei săptămîni mai tîrziu Kennedy însuși a fost asasinat și Johnson a devenit președinte.

Johnson nu era mai hotărît decît Kennedy, a cărui politică de compromis a continuat-o într-o manieră șovăitoare pînă în august 1964, cînd Vietnamul de Nord a atacat distrugătoarele americane din Golful Tonkin. Nu există nici o dovadă, cum s-a presupus mai tîrziu, că incidentul a fost aranjat, pentru a implica mai mult America în război.[78] De fapt, Johnson a avut foarte multe rețineri în a spori această implicare: el intra într-o campanie prezidențială cu o platformă pacifistă împotriva republicanului Barry Goldwater, care voia să folosească arme nucleare, dacă era necesar, pentru a cîștiga războiul. Dar Congresul, cu o majoritate covîrșitoare (din cei 535 de membri ai ambelor Camere, numai senatorii Wayne Morse și Ernest Gruening au votat împotrivă), a votat ceea ce a devenit cunoscut mai tîrziu sub numele de „Hotărîrea asupra golfului Tonkin", autorizîndu-l pe președinte să ia măsuri dure pentru a proteja forțele armate ale SUA. Senatorul William Fulbright, pe atunci un susținător al războiului, care a făcut ca moțiunea să fie votată de Senat, spunea că aceasta îi dădea efectiv dreptul lui Johnson să facă război fără a mai cere altă autorizare. Johnson nu s-a folosit de ea aproape șase luni. Apoi, după ce a repurtat o victorie electorală zdrobitoare cu o platformă politică de neagresiune, s-a comportat precum Wilson și Roosevelt înaintea lui, începînd să facă exact contrariul. În februarie 1965, după pierderi uriașe suferite de SUA într-un atac al Vietcongului asupra unei garnizoane, el a ordonat bombardarea Nordului.[79]

Aceasta a fost a treia greșeală americană gravă. După ce s-a implicat, America ar fi trebuit să urmeze logica poziției ei și să reacționeze la agresiune ocupînd Nordul. Bombardarea era un slab compromis, absolut caracteristic pentru nehotărîrea care a urmărit politica americană pe tot parcursul tragediei. O dată ce avioanele din Da Nang au început să bombardeze Nordul,

trebuia asigurată securitatea bazei: astfel că la 8 martie au fost debarcați la Da Nang 3 500 de pușcași marini. În aprilie numărul soldaților a crescut la 82 000. În iunie a venit o solicitare pentru alte patruzeci și patru de batalioane. La 28 iulie Johnson anunța: „Am ordonat astăzi să fie trimisă în Vietnam Divizia Aeriană și alte trupe care ne vor spori aproape imediat forța de luptă [...] la circa 125 000 de oameni. Noi trupe vor fi necesare mai tîrziu și ele vor fi trimise la cerere."[80] Nu a existat nici o încercare din partea militarilor de a-i înșela pe politicieni (cum bănuise Kennedy). Marele Stat Major raporta, la 14 iulie: „Pare să nu existe nici un motiv să nu putem cîștiga dacă aceasta este voința noastră — și *dacă această voință se manifestă în operații tactice și strategice*". Sublinierea exista în original.[81] Cînd Johnson l-a întrebat pe generalul Wheeler de la Marele Stat Major: „Bus, de ce crezi că e nevoie pentru a cîștiga războiul?" răspunsul a fost că de 700 000 — 1 000 000 de oameni și șapte ani.[82] Johnson a intrat în război perfect conștient. Se amăgea singur ca să-și facă curaj: „După Alamo", a spus el, „nimeni n-a crezut că Sam Houston va termina atît de repede."[83]

Dar Johnson nu era Sam Houston. Pînă și în privința bombardării a fost nehotărît. Comandamentul Aviației l-a anunțat că putea promite rezultate dacă ofensiva era grea, rapidă, repetată la nesfîrșit și fără rețineri. Aceasta fusese toată lecția celui de-al doilea război mondial. Comandamentul nu promitea nimic dacă ofensiva era încetinită și reținută.[84] Johnson însă tocmai așa a făcut. De la început și pînă la sfîrșit, bombardarea a fost limitată de restricții care au fost în întregime politice. În fiecare marți Johnson dădea un prînz la care stabilea țintele și calibrul bombelor: o repetare a Edenului și Suezului. Johnson nu era omul necruțător pe care-i plăcea să-l întruchipeze: era paralizat de rețineri morale. După cum a observat cu pertinență biograful său, Doris Kearns, pentru el „bombardarea limitată însemna seducție, nu viol, iar seducția era controlabilă, chiar reversibilă"[85]. Astfel, bombardamentele s-au intensificat doar într-un ritm foarte lent și Vietminhul a avut timp să construiască adăposturi și să se adapteze. Cînd Rusia sovietică a adus proiectile defensive, bombardierelor americane nu li s-a permis să atace cîtă vreme bazele s-au aflat în construcție. Au fost, în plus, șaisprezece „pauze de bombardare", din care nici una nu a stîrnit nici cea mai mică reacție, și șaptezeci și două de „inițiative de pace" americane, la care toată lumea a rămas surdă.[86] Spre deosebire de americani, conducătorii nord-vietnamezi nu au șovăit nici măcar o singură dată în hotărîrea lor de a-și atinge scopul politic — dominarea totală a întregii țări — cu orice preț. Ei nu par să fi fost influențați cîtuși de puțin de pierderile suferite sau provocate de supușii lor. Era astfel o ironie amară în acuzațiile de genocid proferate la adresa americanilor. O cercetare a materialelor secrete din arhivele Pentagonului a revelat că toate acuzațiile formulate împotriva forțelor armate americane la „Tribunalul Internațional pentru Crime de Război" de la Stockholm erau nefondate. Evacuarea civililor din zonele de război pentru a crea terenuri

de „foc liber" nu numai că a salvat vieți, dar era de fapt impusă de Convenția de la Geneva din 1949. Numărul mare de lupte în zone civile era rezultatul direct al tacticilor Vietcongului de a transforma satele în bastioane fortificate, ele însele o violare a Acordului de la Geneva. Restricțiile impuse bombardamentelor americane pentru a proteja viața și proprietățile civililor le-au făcut atît de ineficiente. Procentul de civili uciși, aproximativ 45% din numărul total de morți în război, era cel mediu pentru războaiele secolului XX. De fapt, populația a crescut constant în timpul războiului, nu în ultimul rînd datorită programelor medicale americane. În Sud, nivelul de trai a crescut destul de repede.[87]

Experiența secolului XX arată însă că restricțiile autoimpuse de către o putere civilizată sînt mai mult decît inutile. Ele sînt interpretate de prieteni și dușmani deopotrivă ca o dovadă nu de umanitarism, ci de vinovăție și lipsă de convingere a dreptății proprii. În ciuda lor, de fapt din cauza lor, Johnson a pierdut lupta propagandistică nu numai în Occident ca întreg, ci mai ales în SUA, unde conta cel mai mult. Inițial războiul din Vietnam a avut sprijinul tuturor forțelor moderat liberale. „SUA are un interes major în apărarea Vietnamului", scria *Washington Post* la 7 aprilie 1961. „Prestigiul american este foarte mult implicat în efortul de a împiedica poporul vietnamez să fie absorbit de comunism". *The New York Times* recunoștea, la 12 martie 1963, că „prețul [salvării Vietnamului] este mare, dar prețul căderii Asiei de Sud-Est sub dominația Rusiei și Chinei comuniste ar fi și mai mare". La 21 mai 1964 *The Times* afirma: „Dacă demonstrăm că vom face orice efort militar și politic pe care-l cere [împiedicarea unei victorii a comunismului], mai devreme sau mai tîrziu și comuniștii vor accepta realitatea." *The Post* insista, la 1 iunie 1964, ca America să continue să arate în Vietnam că „persistența în agresiune este inutilă și eventual fatală". *The Times* l-a părăsit însă pe Johnson la începutul lui 1966, iar *The Post* în vara lui 1967.[88] Cam în aceeași perioadă rețelele de televiziune au devenit neutre, apoi tot mai ostile.

Lucrul de care ajunsese să se teamă Administrația nu era atît cenzura editorială cît prezentarea tendențioasă a știrilor. Mijloacele de informare americane au devenit puternic părtinitoare în unele cazuri. De cele mai multe ori erau induse în eroare, cu iscusință și în mod deliberat; sau se induceau singure în eroare. O fotografie larg mediatizată a unui „prizonier" care era aruncat dintr-un elicopter american era de fapt trucată. Relatările despre „cuști de tigru" americane în insula Con Son erau inexacte și exagerate spre a stîrni senzație. O altă fotografie mult folosită a unei fetițe arse cu napalm crea impresia, care era de fapt complet neadevărată, că mai multe mii de copii fuseseră incinerați de americani.[89]

Și mai gravă era ideea transmisă tot mai mult de mass-media că victoria Vietcongului era inevitabilă. Aceasta a ajuns într-un punct decisiv în perceperea „Ofensivei Tet" a Vietcongului din 30 ianuarie 1968. A fost prima

ofensivă deschisă importantă pe care au încercat-o comuniştii. Era menită să realizeze un succes tactic total şi să declanşeze o revoltă în masă. De fapt, a eşuat în ambele sensuri. Pentru prima dată Vietcongul a suferit pierderi grele în lupta convenţională, iar armata lui a ieşit mult slăbită militar în urma acestei întreprinderi.[90] Dar mass-media, în special televiziunea, au prezentat-o ca pe o victorie decisivă a Vietcongului, un Dien Bien Phu american. Un studiu elaborat al acoperirii acestui subiect în presă, publicat în 1977, a arătat exact cum s-a produs această răsturnare a adevărului, care nu a fost în întregime deliberată.[91] Imaginea, şi nu realitatea Tet a fost probabil decisivă, în special printre liberalii influenţi de pe Coasta de Est. În general, opinia publică americană sprijinea puternic războiul, care a fost tot timpul mai popular decît războiul din Coreea. Conform sondajelor, singura categorie ostilă era cea care era descrisă drept „subgrupul evreiesc"[92]. Rata popularităţii lui Johnson creştea ori de cîte ori se amplifica presiunea: a făcut un salt de 14 procente cînd a început bombardamentele.[93] Pe tot parcursul luptelor, mult mai mulţi americani l-au criticat pe Johnson pentru că făcea prea puţin decît pentru că făcea prea mult. Ideea că opinia publică se distanţase mult de război, şi mai ales axioma că tinerii i se opuneau, a fost o invenţie. De fapt, procentul celor care erau în favoarea retragerii nu a depăşit niciodată 20% pînă după alegerile din noiembrie 1968, cînd decizia retragerii fusese luată deja. Sprijinul intensificării războiului a fost întotdeauna mai mare în rîndurile celor sub treizeci şi cinci de ani decît în rîndurile celor mai în vîrstă; bărbaţii tineri albi constituiau grupul cel mai consecvent în sprijinirea războiului.[94]

Nu poporul american a fost acela care şi-a pierdut curajul pentru tipul de sacrificii pe care le ceruse Kennedy în discursul său de învestire. Ci conducerea americană. În ultimele luni ale anului 1967, şi mai ales după Tet, guvernul american s-a descurajat. Secretarul pentru Apărare, Clark Clifford, s-a întors împotriva războiului; la fel şi bătrînul Dean Acheson. Radicaliştii din Senat au început să se opună trimiterii de noi trupe.[95] În cele din urmă Johnson însuşi, care desfăşura o campanie fără mari nădejdi pentru a fi reales, şi-a pierdut curajul la 12 mai 1968, cînd voturile sale au scăzut la întîlnirea electorală pentru propunerea candidatului din New Hampshire. El a renunţat la campania electorală şi a anunţat că-şi va petrece restul mandatului făcînd pace. Nu a fost sfîrşitul războiului. A fost însă sfîrşitul dorinţei şi eforturilor Americii de a-l cîştiga. Problema clasei conducătoare americane era că ea credea tot ce citea în ziare, şi a văzut în New Hampshire o victorie în favoarea păcii. De fapt, printre cei care votaseră împotriva lui Johnson numărul Uliilor îl depăşea pe cel al Porumbeilor cu trei la doi.[96] Johnson a pierdut alegerile pentru candidatură, şi cu ele şi războiul, pentru că nu a fost destul de dur.

A existat însă încă un factor, şi mai sinistru, care l-a descurajat complet pe preşedinte, al cărui slogan era *„All the way with L.B.J."* În martie 1968, cînd comandantul militar din Vietnam a mai cerut 206 000 de oameni, Se-

cretarul Finanțelor, Henry Fowler, a protestat. Satisfacerea acestei cereri, a avertizat el, ar însemna nu numai reducerea altor programe de apărare ci și a unor programe interne importante; și chiar și așa, dolarul ar avea de suferit.[97] Această mișcare amintea de intervenția ca un duș rece a lui Macmillan în dezbaterile Cabinetului în timpul crizei din Suez a Marii Britanii. A fost un punct de cotitură în istoria americană: prima dată cînd Marea Republică, cea mai bogată națiune de pe pămînt, ajungea la limita resurselor ei financiare.

Pentru Johnson personal, a fost în mod special o lovitură amară. Mai mult chiar și decît Kennedy, poate mai mult decît oricine, el se scăldase în iluziile anilor '60. Nimeni nu crezuse cu mai multă pasiune în forța Occidentului și mai ales în capacitatea nelimitată a economiei americane. El nu a fost doar ultimul, a fost și cel mai mare dintre marii cheltuitori. El se referea la programul său intern de cheltuieli cu cuvintele „frumoasa femeie". I-a spus biografului său: „Eram hotărît să fiu un lider de război *și* un lider de pace. Le voiam pe amîndouă, credeam în amîndouă și credeam că America avea resursele pentru a le alimenta pe amîndouă."[98] Sub Truman și Eisenhower, apărarea deținea rubrica cea mai mare la cheltuieli federale. Cheltuielile pentru locuințe, educație, asistență socială și alte „resurse umane" (cum erau denumite) constituiau aproximativ un sfert din buget și sub 5% din PNB. S-au făcut unele încercări de a se echilibra bugetul, cu excepția unui an de mare recesiune. Pînă la retragerea lui Eisenhower, finanțele publice americane fuseseră conduse în linii mari după criterii convenționale.

Marea schimbare de principiu s-a făcut sub conducerea lui Kennedy. În toamna lui 1962 Administrația s-a angajat într-o întreprindere nouă și radicală, aceea de a crea deficite bugetare chiar și atunci cînd nu exista nici o criză economică, bugetul fiind deja în deficit și economia mergînd în sus. Creîndu-și astfel o libertate de acțiune financiară, Kennedy a introdus un nou concept al „marii guvernări": „eliminatorul de probleme". Fiecare zonă a mizeriei umane putea fi catalogată drept „problemă"; atunci, guvernul federal putea fi înarmat pentru a o „elimina". „Problema sărăciei" devenise un subiect la modă la începutul anilor '60 grație best-sellerului lui Michael Harrington, *The Other America* (*Cealaltă Americă* — 1962), pe care Kennedy îl găsea șocant și stimulator. În 1963 el și-a prezentat „programul pentru sărăcie", alături de un munte de alte legi care cereau cheltuieli mari. Lui Kennedy i-a fost greu să reeduce Congresul în spiritul noilor sale idei expansioniste, iar muntele de legi a crescut. Dar rezistența începuse să cedeze chiar înainte de asasinarea lui Kennedy[99]; iar Lyndon Johnson a putut folosi reacția afectivă la asasinat, plus propriile-i priceperi excepționale de manager al Congresului, pentru a institui cel mai mare și mai costisitor program legislativ din istoria Americii.

În primul său discurs despre Starea Națiunii, la 8 ianuarie 1964, Johnson anunța: „Această Administrație, astăzi, aici și acum, declară război necon-

diționat sărăciei." Cînd și-a semnat primul decret antisărăcie, Legea Șanselor Egale, la 20 august 1964, el s-a lăudat: „Astăzi, pentru prima dată în istoria speciei umane, o mare națiune poate și vrea să se angajeze în eradicarea sărăciei în rîndurile sale."[100] În vara aceea, pregătindu-se pentru campania electorală, el a dat formă „frumoasei femei": „Marea Societate". America, spunea el, trebuia să capete „înțelepciunea de a-și folosi resursele pentru a îmbogăți și ridica viața națională", pentru a se îndrepta nu numai către „societatea bogată și societatea puternică ci și mai sus, spre Marea Societate", care se baza pe „abundență și libertate pentru toți", unde „fiecare copil" va „învăța să-și îmbogățească mintea și să-și dezvolte talentele" și toată lumea va putea să-și satisfacă „dorința de frumos și setea de comuniune".[101] Marea Societate s-a presupus a fi confirmată la alegerile din noiembrie 1964, pe care Johnson le-a cîștigat detașat în fața unui opozant extrem de slab. Decretele au început să curgă: Legea Învățămîntului primar și secundar, Legea Asistenței Sanitare, Legea Chiriilor, diferite legi privind sărăcia. Johnson a numit perioada 20–27 iulie 1965 „cea mai productivă și mai istorică săptămînă legislativă din acest secol în Washington". „Se spune că Jack Kennedy avea stil", pufnea el, „dar eu sînt cel care a făcut să fie votate aceste legi". Un jurnalist liberal, Tom Wicker, exulta în *New York Times*: „Zilele astea ies legile din Congres așa cum ies automobilele superlustruite și îmbunătățite de pe banda de asamblare la Detroit." Prima ședință a celui de-al 89-lea Congres a fost cea mai productivă în legislație fundamentală din zilele de început ale lui Woodrow Wilson. Johnson a avut o rată de succes de 68%, cea mai mare din istorie, pentru propunerile sale, din care 207 au devenit legi, „cărămizile pentru construirea unei Americi mai bune", cum le-a numit el.[102] A făcut o analogie conștientă cu războiul din Vietnam, de asemenea — după cum credea el — un exercițiu de idealism, prin folosirea ostentativă a metaforei militare. A creat zece „trupe de misiune" împotriva sărăciei. A spus birocraților: „O să vă transform din generali de birou în comandanți de linia întîi." Existau un Corp de armată al Tineretului pentru „Cartiere", un Corp de Plasament pentru „eșuați", Avans pentru copiii preșcolari, Legături cu exteriorul pentru studenți și nenumărate alte scheme. Costurile creșteau: 30 de miliarde de dolari pe an în primul program antisărăcie; apoi alte 30 de miliarde care s-au adăugat spre sfîrșitul mandatului.[103] Aceste sume au intrat curînd în structura cheltuielilor federale și s-au dovedit imposibil de redus. De fapt, au fost mărite. Datorită eforturilor lui Johnson, în 1971, pentru prima dată, guvernul a cheltuit mai mult pentru asistența socială decît pentru apărare. Între 1949 și 1979, costurile apărării au crescut de zece ori (de la 11,5 miliarde la 114, 5 miliarde de dolari) dar au rămas în mare 4–5% din PNB. Cheltuielile pentru asistență socială au crescut însă de douăzeci și cinci de ori, de la 10,6 miliarde la 259 miliarde de dolari, procentul din buget a crescut cu peste jumătate, iar procentul din PNB pe care îl absorbeau s-a triplat la aproape 12%.[104]

Această schimbare importantă în scopul fundamental şi costurile guvernului american central a început să impună tensiuni tot mai mari chiar dinainte ca Johnson să nu mai fie preşedinte. Pînă în acest moment, partea din PNB a guvernului crescuse de la 28,7%, cît fusese în vremea lui Eisenhower, la 33,4%. Controlul Departamentului de Finanţe s-a dezintegrat. Sub Eisenhower, foarte eficientul Birou al Bugetului (cum a fost numit pînă în 1970) opera aşa cum îl concepuse Harding: ca o agenţie obiectivă, cam ca un tribunal, care supraveghea toate cheltuielile. Sub Kennedy, în mod caracteristic, Biroul a fost politizat, iar sub Johnson a devenit activist: directorul Bugetului trebuie să împărtăşească politica marilor cheltuieli.[105] Mai mult, deşi Congresul vota programele, el era mult mai puţin dispus să furnizeze taxele prin care acestea să fie finanţate. Johnson s-a certat amarnic cu şeful financiar al Camerei Reprezentanţilor, Wilbur Mills, şi cu liderul republican Gerald Ford. Neputînd să obţină taxele, el a tipărit bani. Teama lui de inflaţie şi incapacitatea de a o controla au fost un factor ascuns al deciziei sale de a părăsi viaţa publică în 1968. „I-am spus [lui Mills] că, indiferent dacă el îşi dădea sau nu seama de asta, economia ţării era pe cale s-o ia la vale."[106]

Pînă în momentul acela o parte dintre iluziile lui Johnson însuşi despre virtuţile cheltuielilor extinse fuseseră subminate. Nu-i mai era clar că rezultatele justificau impactul dăunător asupra economiei. Cel mai important, şi cu siguranţă cel mai durabil rezultat a fost neintenţionat: procentul de bugetari s-a dublat şi pînă în 1976 unul din şase oameni (peste 13 milioane) se aflau direct pe statele de plată ale Washingtonului. Dar beneficiarii acestei schimbări au fost în proporţie covîrşitoare cei din clasa de mijloc. Johnson afirma că, în perioada în care s-a aflat el la putere, din cei 35 de milioane „captivi în sărăcie" în 1964, el „ridicase" 12,4 milioane sau aproape 36%.[107] Dar aceasta era numai una dintre interpretările statistice. Pe măsură ce nivelul de trai creştea, definiţia sărăciei se schimba, iar săracii „se simţeau" tot atît de săraci ca şi înainte, deşi veniturile lor reale crescuseră. Pericolul tipului de stat al bunăstării pe care îl crea Johnson era că îi scotea pe oameni permanent din economia productivă şi îi făcea dependenţi de stat. Sărăcia creştea cînd se dezmembrau familii, fie prin mutarea separat de părinţi fie prin divorţ, cu împărţirea în consecinţă a venitului.[108] Adeseori legislaţia promova aceste procese. A reieşit că poate cea mai importantă cauză a sărăciei în SUA era instabilitatea căsătoriilor între negri. Daniel P. Moynihan, secretarul adjunct al Muncii în administraţia Johnson, susţinea în *Raportul Moynihan* (martie 1965) că jumătate din populaţia neagră suferea de o „patologie socială" a cărei sursă era familia neagră, unde soţii îşi părăseau soţiile şi copiii într-un număr îngrijorător de mare. Obiectivul politicii ar trebui să fie „crearea unei structuri familiale stabile"[109]. Dar războiul cu sărăcia nu a făcut acest lucru. A făcut contrariul, căci adesea structura asistenţei sociale făcea rentabilă despărţirea unei familii sărace. În momentul în care Johnson se

pregătea să se retragă, Moynihan a susținut că întregul program antisărăcie era greșit conceput și prost direcționat.[110]

Și mai tragică și dureroasă a fost pierderea iluziilor cu privire la educație și învățământ. Acesta a fost, de fapt, mirajul central al deceniului iluziei. Conform unei vechi credințe liberale, popularizate de Macaulay, numai învățământul universal putea face democrația tolerabilă. Talentatul fabricant de clișee progresive care a fost H.G. Wells definise istoria modernă ca pe „o întrecere între învățământ și catastrofă". Această convingere a supraviețuit tristului fapt că poporul care îl luase în serios pe Hitler și dusese îngrozitorul război al acestuia cu un zel intens era de departe cel mai bine educat de pe pământ. În anii '50 mitul că educația era leacul miraculos pentru societate a ieșit în evidență mai puternic decît oricînd. Nimeni nu credea în el cu mai multă devoțiune decît Johnson. Ca președinte, el spunea: „Răspunsul la toate problemele noastre naționale vine într-un singur cuvînt. Acest cuvînt este educație."[111]

Johnson reflecta opinia generală a vremii lui. La sfîrșitul anilor '50, C.P. Snow susținuse că exista o legătură cauzală directă între suma de bani investită în învățământul superior și produsul național brut al unei țări.[112] E.F. Denison a arătat că, în cele trei decenii dintre 1930 și 1960, jumătate din dezvoltarea Americii putea fi explicată prin extinderea învățământului, în special a universităților. În același an, 1962, Fritz Machlup calcula că „industria cunoștințelor" explica 29% din produsul național brut al Americii și creștea de două ori mai rapid decît economia ca întreg.[113] În Prelegerile Godkin din 1963 de la Harvard, președintele de la Berkeley, Clark Kerr, cel mai important om de stat universitar al Americii, susținea că învățământul era acum „sectorul principal" în creșterea economiei. „Ceea ce au făcut căile ferate pentru a doua jumătate a secolului trecut și automobilul pentru prima jumătate a acestui secol", spunea el, „se poate face pentru a doua jumătate a acestui secol prin industria cunoștințelor: să servească drept focar al dezvoltării naționale."[114]

Pe acest fundal, anii '60 au devenit deceniul cel mai exploziv din întreaga istorie a expansiunii învățământului. În America procesul începuse cu „decretul" (legea guvernamentală) din 1944 care aloca fonduri publice educației universitare a veteranilor întorși din război și continuase cu decretul din 1952, în urma războiului din Coreea. Legea Învățământului pentru Apărare Națională din 1958 a dublat bugetul federal pentru educație și, pentru prima dată, a făcut din guvernul central stimulentul financiar al educației. Numărul profesorilor plătiți de stat a crescut de la 1 milion în 1950 la 2,3 milioane în 1970, iar cheltuielile pe persoană au crescut cu peste 100%. Dezvoltarea învățământului superior a fost cea mai marcată pentru că se susținea acum că ar trebui să fie universal accesibil. „Întrebarea importantă", afirma un raport oficial, „nu trebuie să fie «cine merită să fie admis?», ci «pe cine poate societatea să excludă, conștientă de propriul său interes?»", căci

nimănui nu i se poate refuza „cu dreptate" o educație universitară decît dacă „deficiențele sale sînt atît de grave" încît nici „cea mai flexibilă și dedicată instituție" nu-l poate ajuta.[115] Fenomenul era internațional în Occident. În Marea Britanie Raportul Robbins din 1963 a dus la dublarea locurilor în universități într-un singur deceniu, cu un corp studențesc de 2 milioane pînă în 1981. Planuri de expansiune similare au fost adoptate în Franța, Canada, Australia, Germania de Vest și în alte părți. Experiența americană a fost cea mai spectaculoasă datorită statisticilor implicate. Între 1960 și 1975, numărul colegiilor și universităților americane a crescut de la 2 040 la 3 055. În „anii de aur" ai expansiunii, cele noi se deschideau într-un ritm de unul pe săptămînă. Numărul studenților a crescut de la 3,6 milioane în 1960 la 9,4 milioane în 1975, cea mai mare creștere (4 milioane) avînd loc în sectorul de stat. Incluzînd și studenții nelicențiați, el a depășit pragul de 11 milioane în 1975, cu un cost anual de 45 de miliarde de dolari.[116]

Era de așteptat ca această vastă investiție în resurse umane nu numai să stimuleze dezvoltarea și mai mare, ci și să atingă scopuri morale și sociale sporind *l'embourgeoisement* al clasei muncitoare. Avea să facă din „democrația clasei de mijloc [...] cu toate libertățile ei", după cum a spus Clark Kerr, „valul viitorului", asigurînd astfel mulțumirea generală și stabilitatea politică și în special consolidînd sistemul capitalist luminat care a făcut totul posibil. De fapt, s-a întîmplat pe dos. La nivel preuniversitar, în timp ce cheltuielile s-au dublat, apoi s-au triplat, performanța educațională a scăzut. Se așteptase un oarecare declin pînă cînd sistemul avea să absoarbă marile grupuri minoritare, dar nu de asemenea uriașe dimensiuni. Cel mai bun indice, rezultatele Testului de Aptitudini Școlare, a arătat în anii 1963–1977 un declin de patruzeci și nouă de puncte în aptitudinile verbale și unul de treizeci și două de puncte în aptitudinile matematice (pe o scară de 800).[117] La mijlocul anilor '70 o mulțime de rapoarte pesimiste sugerau că o educație mai extinsă și mai scumpă nu rezolva nici un fel de probleme sociale.[118] Rata criminalității în rîndurile copiilor cuprinși în sistemul de învățămînt a crescut inexorabil. În a doua jumătate a anilor '70, opinia publică s-a întors împotriva procesului de învățămînt, orașele și satele reducîndu-și numărul de profesori. Sfîrșitul creșterii rapide a natalității, care a avut loc în perioada postbelică, a fost doar unul dintre factori. Principalul motiv a fost pierderea încrederii în avantajele economice ale unei educații superioare. În anii 1970–1978, aproximativ 2 800 de școli și colegii din sectorul public au fost închise, prima dată cînd s-a întîmplat așa ceva în întreaga istorie a Americii. Se aștepta ca la mijlocul anilor '80 înscrierile în învățămîntul de stat să scadă cu 4 milioane.[119] În 1978, muncitorii americani aveau în medie 12 ½ ani de școală, și 17% din ei aveau o diplomă de colegiu. Dar absolvenților (mai ales femeilor) le era din ce în ce mai greu să obțină un post calificat sau de conducere. Raportul dintre durata educației și salariu a scăzut drastic. S-a descoperit că egalizarea șanselor de educație nu a promovat o mai mare ega-

litate între adulți.[120] Astfel că atracția universității a scăzut. Procentul de tineri bărbați care începeau colegiul, care a crescut rapid la 44% în anii '60, a scăzut la 34% până în 1974. O scădere a avut loc și în cazul femeilor.

În plus, educația nu a promovat nici stabilitatea. Dimpotrivă. Întîmplător, acest lucru fusese prevăzut de Joseph Schumpeter, care se născuse în același an cu Keynes și care avea unele șanse de a rivaliza cu acesta la titlul de cel mai mare economist al epocii moderne. Opinia lui Schumpeter, exprimată pentru prima dată într-un articol pe care l-a scris în 1920 și l-a dezvoltat în cartea *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942), era: capitalismul avea tendința de a-și promova autodistrugerea în mai multe moduri. Printre acestea se număra propensiunea de a crea, și apoi de a-i da mînă liberă în virtutea devotamentului ei față de libertate, o clasă tot mai mare de intelectuali, care în mod inevitabil jucau un rol distructiv din punct de vedere social.[121] Acest lucru a fost trecut cu vederea în planurile de extindere universitară din anii '50 și '60, deși fusese deja confirmat, într-o oarecare măsură, în anii '30. În orice caz, în epoca lui Lyndon Johnson s-a dovedit în mod cert că Schumpeter avusese dreptate. Primele semne de interes radical al studenților față de chestiuni politice și sociale s-au arătat în 1958. În primăvara lui 1960 au apărut primele proteste *sit-in*, demonstrații în San Francisco împotriva Comitetului pentru Activități Neamericane al Camerei Reprezentanților și „vegheri" pe Coasta de Vest împotriva executării celebrului criminal Caryl Chessman. Proteste împotriva corpurilor de instrucție militară din universități, declarațiilor de loialitate, discriminărilor operate de fraternități și altor chestiuni legate de disciplina universitară — sau pur și simplu de drepturile civile — s-au extins transformîndu-se în campanii politice directe.

La început, activismul studenților a fost salutat, ca un semn de „maturitate" și „conștiență". Primul semn de violență pe scară largă s-a ivit în „vara libertății" din 1964, chiar la universitatea lui Clark Kerr, Berkeley. Ceea ce se presupunea a fi „sectorul dominant" în creșterea PNB a devenit un sector dominant în ceva cu totul diferit: „revolta studențească". În decembrie guvernatorul Californiei chemase trupele de menținere a ordinii și Berkeley devenise principalul campus „politic" din lume.[122] Programul marii Societăți al lui Johnson nu a făcut decît să toarne gaz peste foc. În anul următor 25 000 de studenți au invadat Washingtonul ca să protesteze împotriva războiului din Vietnam. În 1966–1967, din ce în ce mai multe campusuri au fost „radicalizate". „Revoltele de campus" au devenit o parte integrantă a culturii colegiului, pe măsură ce rectorii universităților făceau compromisuri, capitulau ori se retrăgeau. La 23 aprilie 1968 a avut loc o rebeliune devastatoare la Columbia, una dintre cele mai importante universități din America. Profesorul Archibald Cox de la Facultatea de Drept de la Harvard a fost chemat să facă o dare de seamă, pe care el a formulat-o cu optimismul infatuat al epocii: „Generația actuală de tineri din universitățile noas-

tre este cea mai bine informată, cea mai inteligentă și cea mai idealistă pe care a cunoscut-o vreodată această țară." După cum comenta amar Lionel Trilling, Cox „preamărea drept știință și inteligență" ceea ce nu era de fapt „decît o grămadă de atitudini publice «avansate»". Cox, insista el, își deducea valorile nu din cunoștințe și experiență, ci de la cei tineri: „certificarea" lor era de ajuns pentru a le dovedi solide.[123]

Fie că studenții erau sau nu cei mai inteligenți din istorie, cu siguranță erau cei mai distructivi. Automulțumirea gen Cox nu a supraviețuit verii lui 1968, mai ales după cruntele rebeliuni studențești de la Paris din mai, care au început un nou și mult mai sălbatic ciclu al violențelor studențești în întreaga lume, dar mai ales în America. Asociația Națională a Studenților pretindea că au avut loc 221 de demonstrații importante în universități din America în 1968.[124] Studenții radicaliști au fost aceia care au condus campania lui Eugene McCarthy, care l-a scos pe Johnson din cursa prezidențială la New Hampshire. Dar puterea studenților a fost în esență negativă. La Convenția Democratică de la Chicago din august 1968 studenții au dus o bătălie decisivă cu 11 900 de polițiști ai primarului Daley, 7 500 din Garda națională a statului Illinois și 1 000 de agenți FBI și ai Serviciilor Secrete. Ei au cîștigat întrecerea în mass-media, reușind să eticheteze încercările lui Daley de restabilire a ordinii drept „rebeliune polițienească", dar nu i-au putut obține nominalizarea lui McCarthy și nici nu l-au putut împiedica pe omul pe care îl urau cel mai mult, Richard Nixon, să devină președinte. Cînd în 1972 au reușit în sfîrșit să obțină nominalizarea democrată pentru candidatul preferat de ei, George McGovern, singurul rezultat a fost că i-au asigurat lui Nixon o victorie zdrobitoare.

Ceea ce au făcut, mai presus de toate, violențele studenților a fost să prejudicieze învățămîntul superior american și să-i demoralizeze profesorii. Reflectînd asupra lor în 1971, profesorul Louis Kampf a spus în discursul său prezidențial la Asociația pentru Limbi Moderne că din 1968, „cei tineri intră în această profesie cu spaimă, cei bătrîni abia așteaptă să se pensioneze, iar cei de vîrstă mijlocie tînjesc după ani sabatici"[125]. Marele savant german Fritz Stern, observînd „limbajul excremental" al activiștilor studenți, vedea în el singura noutate: restul reproducea modelul comportamentului extremist al studenților care au determinat Germania să-l aducă pe Hitler la putere.[126]

Promovarea violențelor studențești prin bine-intenționata expansiune a învățămîntului superior a fost un exemplu excelent de „lege a efectului neintenționat". Încercările mai multor președinți succesivi de a obține dreptate pentru negrii americani au fost un altul. Și aici, bunele intenții au produs moarte și distrugere. Problema era văzută ca avînd trei aspecte. În primul rînd, trebuia să se pună capăt segregației, în special în ce privea educația. În al doilea rînd, să se permită negrilor să-și exercite dreptul la vot. În al treilea rînd, să se aducă veniturile negrilor la același nivel cu ale albilor. Se

credea că dacă erau rezolvate primele două, cel de-al treilea avea să se rezolve în cele din urmă singur. În 1954 Curtea Supremă hotărîse că învăţămîntul de stat trebuia să fie integrat. Problema era să faci ca legea să fie aplicată în practică. În 1957, cînd guvernatorul Orval Faubus al Arkansasului a sfidat Curtea Supremă, Eisenhower a trimis trupe la Little Rock pentru a-l supune. Din nou, în 1962, Kennedy a folosit trupe pentru a i se permite unui student negru, James Meredith, să meargă la Universitatea din Mississippi, pînă atunci frecventată în exclusivitate de albi.

Politica lui Kennedy era să lucreze prin acţiune guvernamentală: adică să folosească puterea federală pentru a face ca legea existentă să fie respectată. Dificultatea acestei proceduri era că trecea dintr-o confruntare publică în alta şi între timp se crea o uriaşă şi din ce în ce mai puternic militantistă mişcare pentru drepturile omului, din care liberalii albi erau treptat eliminaţi. Negrii vedeau răspunsul în acţiunea fizică şi, la fel ca în cazul agitaţiei create de Gandhi în India, protestele tindeau să degenereze în violenţă. Adevărata soluţie era să se permită urgent negrilor să voteze, pentru că de îndată ce politicienii ar fi avut nevoie de voturile lor, ar fi urmat concesii, chiar şi în Sud. Eisenhower trecuse prin Congres două legi slabe privind drepturile omului, în 1957 şi în 1960. Kennedy a propus în cele din urmă una mult mai puternică, dar aceasta a fost blocată în Congres. Johnson a avut mult mai mult succes. El a făcut să fie votată o monumentală Lege a Drepturilor Civile în 1964, şi imediat după victoria sa electorală din noiembrie a început să lucreze la o lege care a devenit Legea decisivă a Dreptului la Vot din 1965. În statul Mississippi, care avea un procentaj mai mare de negri (36%) decît oricare altul, numai 6% erau înscrişi pe listele de vot, din cauza testelor complicate şi a altor bariere. Noua Lege prevedea ca dreptul la vot să fie acordat de examinatori federali, iar la treizeci de zile de la intrarea ei în vigoare, numărul negrilor din Mississippi înregistraţi pe liste a crescut cu 120%. La sfîrşitul lui 1970, procentul votanţilor negri înregistraţi din acest stat era comparabil cu cel al albilor (71% faţă de 82%), iar în 1971 cincizeci de negri au fost aleşi în funcţii publice.[127] Pînă la începutul anilor '70, voturile negrilor ajunseseră un factor semnificativ în multe state ale vechiului Sud, aducînd astfel o transformare treptată a politicii sudiste.[128]

Dar dreptul la vot nu putea egaliza veniturile negrilor şi ale albilor. Nici sumele uriaşe şi în continuă creştere de bani federali pe care Johnson le vărsa în „problema" neagră. Cu cît se progresa mai mult, cu cît deveneau disponibili mai mulţi bani lichizi, cu atît mai tare creştea furia negrilor. În anii '50 şi la începutul anilor '60, puterea federală fusese folosită pentru a-i proteja pe negri de violenţa albilor. În cursul seriei de lupte de afirmare duse în timpul guvernării lui Kennedy, iniţiativa violenţelor au preluat-o negrii. Punctul de cotitură a fost noaptea de 10 mai 1962, în Birmingham, Alabama. A avut loc o revoltă a negrilor, în care poliţia a fost forţată să bată în retragere, iar magazinele albilor au fost demolate: „Să ardă tot oraşul ăsta blestemat",

striga un lider al mulțimii, „asta o să-i învețe minte pe nemernicii de albi!“ Erau un strigăt nou și o atitudine nouă în politica rasială americană, și aceasta nu se putea restrînge numai la Sud.[129]

Spre consternarea lui Johnson, proporțiile și intensitatea violențelor negrilor, mai ales în orașele mari nesudiste, au avansat treptat, o dată cu eforturile sale susținute și eficiente de a asigura drepturile negrilor. Primele revolte negre cu adevărat mari și urîte au izbucnit în Harlem și Brooklyn pe 18 iulie 1964, la numai două săptămîni după ce fusese votată revoluționara Lege a Drepturilor Civile. Violențele s-au extins în Rochester, statul New York, în Jersey City, în Patterson și Elizabeth, New Jersey, în Dixmoor, Chicago, și în Philadelphia. În august 1965 revoltele Watts din Los Angeles au durat șase zile, au implicat 15 000 de jandarmi, au ucis treizeci și patru de oameni, au rănit 856 și au distrus proprietăți în valoare de 200 de milioane de dolari. Începînd de atunci, revoltele în masă ale negrilor din orașele din centrul Americii au devenit o trăsătură recurentă a anilor '60, într-un contrast oribil și uneori într-o armonie deliberată cu violențele studențești din campusuri. Revoltele din Detroit din 24–28 iulie 1967 au fost printre cele mai grave din istoria americană, omorînd patruzeci și trei de oameni și obligîndu-l pe președintele Johnson, consternat, să trimită Corpul 18 Airborne de trupe paramilitare, al cărui comandant[130] spunea că a intrat într-un oraș „saturat de frică“. În 1968, cînd războiul din Vietnam se apropia de cumplitu-i apogeu, studenții se răsculau în peste 200 de campusuri și negrii incendiau unele dintre orașele cele mai mari, Johnson părea un eșec. Hotărîrea sa de a nu candida pentru un nou mandat a fost o recunoaștere a înfrîngerii. A fost prima mare victimă a iluziilor anilor '60. Dar nu și ultima. Problemele Americii abia începeau.

De asemenea, Johnson nu a fost doar victima iluziilor pierdute. El a fost, în adevăratul sens al cuvîntului, și o victimă a mass-media, în special a liberalilor de pe Coasta de Est, care controlau cele mai influente ziare și cele mai mari trei rețele de televiziune. Cele două elemente erau legate, căci una dintre cele mai profunde iluzii ale deceniului șase era că multe forme ale autorității tradiționale puteau fi dizolvate: autoritatea Americii în lume și a președintelui în America. Lyndon Johnson, ca un președinte puternic și în multe sensuri eficient, reprezenta principiul autorității. Acesta a fost, pentru mulți, un motiv suficient pentru a-i submina puterea. Un altul a fost că nu împărtășea ideile liberalilor de pe Coasta de Est, așa cum o făcuseră Roosevelt și Kennedy. El ezitase să candideze la președinție chiar și în 1964 din acest motiv: „Nu credeam [...] că națiunea se va uni definitiv sub conducerea unui sudist. Un motiv [...] era că presa metropolitană nu avea să permită asta niciodată.“[131] Prezicerea s-a dovedit corectă, deși s-a îndeplinit cu întîrziere. În august 1967, corespondentul la Washington al ziarului *Saint Louis Post-Dipatch*, James Deakin, relata că „relația dintre președinte și presa din Washington se întemeia pe o neîncredere cronică“[132].

Reprezentarea greşită în mass-media a Ofensivei Tet a fost prima vinovată pentru retragerea lui Johnson. Dar şi mai important a fost faptul că ea a prezentat mereu orice acţiune puternică şi decisivă a Casei Albe ca răuvoitoare într-un anumit sens.

Era o atitudine complet nouă. Opoziţia faţă de o preşedinţie puternică venise pînă atunci, aşa cum era firesc, din partea legislativului, în special a Senatului. După cum arătase Roosevelt, „singurul mod de a face ceva în guvernul american era să treci peste capul Senatului"[133]. Opozantul său republican, Wendell Wilkie, vorbise despre faptul că îşi consacrase viaţa „salvării Americii de Senat"[134].

Sub Roosevelt şi Truman presa şi constituţionaliştii academici sprijiniseră puternic conducerea prezidenţială fermă, în special în politica externă, punînd-o în opoziţie cu obscurantismul Congresului.[135] În timpul anchetelor lui McCarthy, Eisenhower fusese aspru criticat de presă pentru că nu apărase drepturile executivului împotriva interogatoriilor Congresului. *The New Republic* comenta (1953): „Actuala gravitaţie a puterii în mîinile Congresului pe socoteala executivului este un fenomen atît de încărcat de dispreţ încît ar fi incredibil dacă faptele nu ar fi atît de evidente."[136] Cînd Eisenhower a invocat „privilegiul executivului" de a refuza Comisiei pentru Activităţi Neamericane orice informaţie despre acţiunile guvernului, a fost aplaudat călduros de către presa liberală. Comisia, spunea *New York Times*, nu avea nici un drept „să cunoască detalii despre ceea ce se întîmpla în aceste consilii interne ale Administraţiei". Eisenhower, scria *Washington Post*, avea „perfectă dreptate" să protejeze „natura confidenţială a discuţiilor din guvern".[137] Pînă la mijlocul anilor '60, presa a continuat să sprijine conducerea prezidenţială hotărîtă în ce privea drepturile civile, chestiunile sociale şi economice şi, mai ales, politica externă, confirmînd spusele lui Kennedy (1960): „Numai preşedintele trebuie să ia hotărîrile importante asupra politicii noastre externe."[138]

Schimbarea a venit după decizia privind Golful Porcilor. Cînd Johnson i-a lăsat locul lui Richard Nixon la Casa Albă, în 1969, presa de pe Coasta de Est, împreună cu multe alte elemente vociferante ale ţării, intraseră într-o opoziţie permanentă. După cum spunea un comentator, „Oamenii şi mişcarea care au distrus autoritatea lui Lyndon Johnson în 1968 sînt porniţi să-l distrugă pe Richard Nixon în 1969 [...] distrugerea unui preşedinte este, ca majoritatea acţiunilor, mai uşor de realizat a doua oară"[139]. Nixon era în mod special vulnerabil. Era un californian pe care presa estică îl ura încă de la sfîrşitul anilor '40. El considera că mass-media contribuise la privarea lui de funcţia prezidenţială în 1960 şi că făcuse un efort concertat să-i distrugă cariera politică pentru totdeauna în 1963; le întorcea antipatia cu dobîndă. „Ţineţi minte", spunea el personalului său, „presa este inamicul. Cînd e vorba de ştiri, nimeni din presă nu ne e prieten. Toţi ne sînt duşmani."[140] În 1968 Nixon a cîştigat în ciuda presei, dar la limită. A obţinut 43,4% din voturi,

față de cele 42,7% ale lui Hubert Humphrey. Era cel mai mic procent din votul popular al oricărui președinte din 1912 încoace, și cum participarea la vot a fost scăzută (61%), asta înseamnă că numai 27% din numărul total al alegătorilor a fost în favoarea lui. Nu a cîștigat nici măcar un singur oraș mare.[141] O parte a presei era înclinată să-i conteste legitimitatea ca președinte și să încerce să anuleze verdictul prin mijloace neconstituționale.

În ciuda acestor handicapuri, Nixon a avut un succes considerabil în limpezirea moștenirii anarhice a anilor Kennedy–Johnson, și mai ales în abilitatea cu care a pus capăt războiului din Vietnam. El a proclamat aceleași obiective ca și predecesorii săi: „Noi vrem ca poporul vietnamez să aibă șansa de a-și hotărî propriul viitor politic fără intervenții din afară."[142] Cîtă vreme el a păstrat controlul complet al politicii americane, acest scop a fost menținut, dar cu costuri mult mai mici. În patru ani el a redus trupele americane din Vietnam de la 550 000 de oameni la 24 000. Cheltuielile au scăzut de la 25 de miliarde de dolari pe an, în timpul lui Johnson, la mai puțin de 3 miliarde.[143] Acest lucru l-a făcut posibil o folosire mai inteligentă și mai flexibilă a forțelor armate americane, în Cambodgia în 1970, în Laos în 1971, în bombardarea Vietnamului de Nord în 1972, care i-a lăsat pe hotărîții oameni de la Hanoi perplecși și temători în privința intențiilor Americii. În același timp Nixon a urmărit activ negocieri de pace cu nord-vietnamezii. Și mai important, el a făcut ceva ce nici Kennedy, nici Johnson nu îndrăzniseră: a exploatat disputa sino-sovietică și a ajuns la o înțelegere cu China.

Ceea ce l-a determinat pe Nixon să încline în favoarea Chinei a fost orientarea sa californiană; el vedea în Pacific arena mondială a viitorului. Și-a început noua politică chineză la 31 ianuarie 1969, la numai unsprezece zile după ce se instalase la Casa Albă. Această politică a fost întruchipată în Memorandumul de Studiu al Securității Naționale 14 (4 februarie 1969) și reconfirmată într-o discuție pe care Nixon a avut-o cu André Malraux, care i-a spus că era o „tragedie" ca „cel mai bogat și mai productiv popor din lume" să se afle în conflict cu „cel mai sărac și mai numeros popor din lume".[144] Din cauza temerilor chinezilor, demersurile pentru un *rapprochement* cu China au fost purtate în particular, iar Nixon a făcut tot ce a putut ca să obțină de la liderii Congresului pe care i-a consultat promisiunea că vor păstra secretul. El a spus personalului său: „O pătrime din populația lumii trăiește în China comunistă. Astăzi ea nu este o putere semnificativă, dar peste douăzeci și cinci de ani ar putea avea un rol decisiv. Faptul că SUA nu face tot ce poate acum, cînd poate, ar duce la o situație extrem de periculoasă. Am putea avea o *détente* totală cu Uniunea Sovietică, dar asta n-ar însemna nimic dacă chinezii rămîn în afara comunității internaționale."[145]

Noua politică față de China și schimbarea în strategia militară a SUA au făcut posibilă pacea cu Hanoi. La 27 ianuarie 1973, la Paris, secretarul de stat al lui Nixon, William Rogers, și Nguyen Duy Trinh din partea Vietnamului de Nord au semnat un „Acord de Încetare a Războiului și de Rein-

staurare a Păcii în Vietnam". Meritul acestei înțelegeri, care a făcut posibilă retragerea Americii din Vietnam, a fost că îi rezerva lui Nixon dreptul de a păstra transportoare în apele indochineze și de a folosi avioanele staționate în Taiwan și Thailanda dacă acordurile erau încălcate de către Hanoi.[146] Cîtă vreme Nixon s-a aflat la putere, sancțiunea a fost una reală. Date fiind situația pe care o moștenise și greșelile predecesorilor săi, Nixon înfăptuise un remarcabil act de eliberare.

Dar Americii, și în chip și mai tragic popoarelor Indochinei, le-au fost refuzate roadele acestui succes pentru că, în 1973, Nixon și țara întreagă erau deja înghițiți de vîrtejul de isterie cunoscut sub numele de „Watergate". America pare predispusă în mod special la aceste spasme ale emoției politice ipocrite în care se pierde orice simț al perspectivei și al interesului național. Izbucnirea de xenofobie din 1918–1920 a fost opera democraților de dreapta. Spaima anticomunistă de la sfîrșitul anilor '40 și începutul anilor '50 a fost în mare măsură dirijată de republicanii conservatori. Vînătoarea de vrăjitoare Watergate, dimpotrivă, a fost condusă de liberalii din mass-media. În ochii lor adevăratul păcat al lui Nixon era popularitatea. Deși a cîștigat la limită în 1968, el îi atrăgea, ca președinte, peste capul liderilor de opinie și al unui Congres Democrat, pe americanii de rînd, modești, tăcuți, familiști, cu frica lui Dumnezeu, patrioți, harnici și antiliberali. La 3 noiembrie 1969 el a ținut un discurs ce s-a bucurat de un succes imens, prin care cerea sprijin în politica sa externă celor pe care îi numea „voi, marea, tăcuta majoritate a concetățenilor mei americani". Acest lucru a pus capăt, pentru moment, campaniei presei de „frîngere a lui Nixon".[147] În campania din 1972, Nixon a fost încîntat cînd democrații l-au nominalizat pe ultraliberalul George McGovern. „Iată o situație", a spus el staff-ului său, „în care presa estică a găsit în sfîrșit un candidat care îi împărtășește opiniile aproape în întregime." „Adevărata înclinație ideologică a ziarelor *New York Times*, *Washington Post*, *Time*, *Newsweek* și a celor trei rețele de televiziune" era „de partea amnistiei, a marijuanei, a avorturilor, a confiscării averilor (dacă nu erau ale lor), a creșterilor masive ale asistenței sociale, a dezarmării unilaterale, a reducerii capacității noastre de apărare și a capitulării în Vietnam". În sfîrșit, conchidea el, „țara va afla dacă ceea ce a susținut mass-media în toți acești ultimi cinci ani reprezintă gîndirea majorității"[148]. Fie din acest motiv, fie din altele, Nixon a cîștigat detașat, cu 521 de voturi la 17 în colegiul electoral și cu 60,7% din votul popular, atingînd aproape recordul lui Johnson din 1964.[149]

În presă mulți nu au fost doar umiliți de triumful lui Nixon, ci de-a dreptul înfricoșați. După cum arăta un editor influent: „Trebuie procedat radical. Trebuie să ne asigurăm că nimeni nu va mai face vreodată așa ceva."[150] Țelul era să se folosească publicitatea pentru a anula verdictul electoral din 1972, care se considera că este, într-un anume sens metafizic, nelegitim — cam cum consideraseră germanii conservatori că Weimarul era nelegitim. Casa Albă a lui Nixon a venit în întîmpinarea acestei dorințe prin folosirea

de mijloace extralegale pentru a-l proteja pe președinte și politicile acestuia. Tradiția mișmașurilor prezidențiale începuse cu Franklin Roosevelt. El își crease propria „unitate de informații", care răspundea numai în fața lui, cu un personal de unsprezece oameni și finanțat cu banii pentru „situații speciale de urgență" ai Departamentului de Stat.[151] El a folosit FBI-ul lui Hoover și Departamentul de Justiție pentru a-și hărțui inamicii, în special presa, și a le asculta telefoanele — una dintre victime fiind liderul minerilor, John L. Lewis.[152] A făcut eforturi disperate pentru a „veni de hac" ziarului *Chicago Tribune*, pe care îl ura, și a-l aduce în fața justiției. A folosit chiar serviciile de informații pentru a pune microfoane în camera de hotel a soției sale.[153] Deși Truman și Eisenhower se ținuseră la distanță de activitățile clandestine ale staff-ului lor și ale CIA, ei fuseseră conștienți de ele, considerînd că, în afacerile privind Rusia sovietică și alte regimuri totalitare ale terorii, erau inevitabile. Kennedy și fratele său Robert au participat cu siguranță la acest joc, iar cel mai mare regret al lui Kennedy era că nu-l făcuse pe Robert șeful CIA, ca să poată fi controlată îndeaproape de familie. La Departamentul Justiției, Robert Kennedy a pus în 1962 agenți FBI să întreprindă raiduri în casele directorilor de la US Steel, care sfidaseră politica fratelui său.[154] În campania lor pentru drepturi civile, frații Kennedy au exploatat sistemul federal de contracte și au folosit ordonanțe ale guvernului pentru finanțarea (și nu legislația) construcției de locuințe, ca să obțină ce voiau.[155] Ei au complotat împotriva posturilor de radio și televiziune de aripă dreaptă.[156] Sub guvernarea lui Kennedy și Johnson, ascultarea telefoanelor a crescut considerabil.[157] La fel și amplasarea de microfoane: numeroasele întîlniri amoroase ale liderului luptei pentru drepturi civile, Martin Luther King, au fost înregistrate și apoi trimise editorilor de ziare.[158] Johnson a folosit dosare secrete ale guvernului, ale fiscului și ale altor organisme guvernamentale pentru a se proteja împotriva expunerii în scandalul Bobby Baker din 1963, potențial cel mai mare de la *Teapot Dome* încoace.

Pînă la președinția lui Nixon presa a fost extrem de selectivă în publicarea oricărui delict prezidențial. Jurnaliștii l-au protejat pe Roosevelt, nedezvăluindu-i aventurile amoroase.[159] La fel au făcut cu Kennedy, ascunzînd faptul că, în timp ce era președinte, ținea un apartament în Washington pentru amantele lui, dintre care pe una o împărtea cu un gangster.[160] În lupta lui Johnson de a se ține la distanță de scandalul Bobby Baker, *Washington Post* l-a ajutat chiar să-l discrediteze pe principalul său acuzator, senatorul John Williams.[161] Johnson, ca vicepreședinte, a acceptat mite, așa cum a făcut și vicepreședintele lui Nixon, Spiro Agnew: Agnew a fost demascat și condamnat; Johnson a avansat la Casa Albă.[162]

Nixon nu s-a bucurat de o astfel de îngăduință din partea presei. Dimpotrivă. Se pare însă că a și mers, în anumite privințe, mai departe decît oricare dintre predecesorii lui. Era în parte o chestiune de dimensiuni: Casa Albă devenea incontrolabilă. Lincoln era nevoit să plătească o secretară din

propriul său buzunar. Hoover a trebuit să lupte din greu ca să obțină trei. Roosevelt și-a numit primele șase „asistente administrative" în 1939. Kennedy a avut douăzeci și trei. Totalul personalului de la Casa Albă crescuse la 1 664 în ultimul an al lui Kennedy. Sub Johnson era de patruzeci de ori cît al lui Hoover. În timpul lui Nixon a crescut la 5 395 în 1971, costurile sărind de la 31 milioane de dolari la 71 de milioane.[163] O mare parte din această extindere a fost opera lui Henry Kissinger, asistent pentru securitate și mai tîrziu secretar de Stat al lui Nixon, care a controlat negocierile din Vietnam. Kissinger a fost cel care a extins în mod fundamental operațiunile de ascultare a telefoanelor, teoretic pentru a ajuta demersurile de pace.[164] Vietnamul, unde miza erau pacea mondială și viețile multor americani, era pretinsa, și pentru Nixon reala, justificare pentru numeroase activități controversate. El considera păstrarea secretului esențială pentru succes. În 1971 un număr uriaș de acte guvernamentale („Documentele Pentagonului") au fost furate și date ziarului *New York Times*, care le-a publicat. În Marea Britanie și în majoritatea celorlalte democrații occidentale, cei implicați ar fi fost trimiși la închisoare conform legilor secretului guvernamental. Acest lucru nu era posibil în SUA, unde presa se bucură de privilegii constituționale conform Primului Amendament. Pentru Nixon, după cum a spus unul dintre colegii săi, această publicare a fost „o provocare de către presa de elită, nealeasă, la adresa supremației puterii guvernului ales în mod democratic. Era în joc o chestiune morală"[165]. O „Unitate Specială de Anchetă" a guvernului a fost autorizată să folosească mijloace ilegale (inclusiv o pătrundere prin efracție) pentru a-l prinde pe informator. Această unitate „de sondare" a devenit prototipul altor trupe de misiune, dintre care una a pătruns prin efracție în sediul Partidului Democrat, în clădirea Watergate, la sfîrșitul lui mai 1972 și din nou pe 17 iunie. Cu a doua ocazie, despre care este posibil ca democrații să fi știut dinainte, „sondorii" au fost arestați.[166]

Spionajul, chiar furtul, politic nu fusese niciodată pînă atunci luat în serios în America. Johnson pusese microfoane la Goldwater în 1964. Rețeaua de televiziune NBC pusese microfoane în sediul Partidului Democrat în 1968. Atît *Washington Post* cît și *New York Times* au publicat materiale furate, de o natură extrem de valoroasă (memoriile lui Haldeman și ale lui Kissinger), în această perioadă. Dar *Washington Post*, într-o serie de articole care a început la 10 octombrie 1972, a hotărît să facă din pătrunderea la Watergate o chestiune morală majoră, exemplul lui fiind urmat de restul presei de pe Coasta de Est. Acest lucru în sine ar fi putut să nu fie grav. Nu a reușit să împiedice victoria detașată în alegeri a lui Nixon. Dar a captat atenția unui judecător federal însetat de publicitate, John Sirica, cunoscut sub porecla de „Maximum John" pentru severitatea sentințelor sale — ceea ce, în orice alte împrejurări, nu s-ar fi bucurat de aprobarea presei liberale. Cînd cei care pătrunseseră prin efracție au ajuns în fața lui, le-a dat sentințe provizorii de închisoare pe viață pentru a-i obliga să furnizeze dovezi împotriva mem-

brilor Administrației. Faptul că l-a condamnat pe singurul om care a refuzat să se conformeze, Gordon Liddy, la douăzeci de ani de închisoare, plus o amendă de 40 000 de dolari pentru simplul delict de a fi pătruns prin efracție, fără ca ceva să fi fost furat sau să se fi opus rezistență poliției, arăta că vorbea serios.[167] Acest act de terorism judiciar, care ar fi fost imposibil în orice altă țară aflată sub domnia legii, avea să fie, din păcate, tipic pentru vînătoarea de vrăjitoare juridică prin care membrii Administrației Nixon au fost hăituiți, acuzați (în unele cazuri declarîndu-se vinovați pentru a se salva de ruina financiară a unei apărări costisitoare) și condamnați.[168] Dar a avut efectul dorit și a „detonat" scandalul Watergate, adică a permis mecanismului de anchetă al Congresului, unde bineînțeles democrației dețineau majoritatea, să întreprindă un atac frontal asupra „președinției imperialiste". În acest proces, noțiunea de privilegiu al executivului, apărat cu atîta înflăcărare de presa liberală, a fost distrusă. De fapt, în dorința copleșitoare de a-l distruge pe Nixon, orice considerații de securitate națională au fost înlăturate.

Jocurile le-au fost facilitate vînătorilor de vrăjitoare de mărturia unui membru al staff-ului de la Casa Albă care a recunoscut, vineri, 13 iulie 1973, că toate convorbirile de lucru ale lui Nixon erau ascultate automat. Iarăși, nu era nimic nou în asta. Roosevelt punea stenografi într-o cabină construită special sub biroul său să tragă cu urechea la vizitatori. În 1982 a ieșit la iveală faptul că în 1940 folosise și el înregistrări secrete, cu ajutorul Corporației de Radio a Americii, care deținea una dintre marile rețele. În același timp s-a descoperit că și Truman făcuse înregistrări, că Eisenhower folosise o combinație de benzi de magnetofon și de dictafon, că Kennedy își înregistrase în secret vizitatorii (și soția) în ultimele șaisprezece luni ale președinției sale și că Johnson era pasionat de această activitate.[169] De fapt, una dintre primele acțiuni ale lui Nixon, în februarie 1969, a fost să distrugă sistemul de înregistrări al lui Johnson: îl considera greșit. Apoi, în februarie 1971, îngrijorat că istoricii liberali ai viitorului ar putea prezenta fals politica lui în privința Vietnamului, a ordonat să fie instalat un nou sistem. Șeful Marelui său Stat Major, Bob Haldeman, a ales unul care era nediscriminator și activat vocal, „cel mai mare deserviciu pe care un aghiotant prezidențial l-a făcut vreodată șefului său"[170]. Transcrierile acestor benzi, pe care tribunalele și membrii comisiei de anchetă a Congresului au insistat ca președintele să le predea — sub privirile ironice, probabil, ale fantomei senatorului Joe McCarthy — au fost folosite pentru a se încerca punerea sub acuzare a președintelui. Dacă Nixon a fost într-adevăr vinovat de tentativa de a interveni în cursul justiției, cum s-a spus, și dacă o astfel de tentativă, în cazul în care a fost făcută, era acoperită de o interpretare legitimă a noțiunii de *raison d'état* nu s-a stabilit niciodată. Nixon nu și-a prezentat niciodată propria versiune asupra afacerii, și ca să nu rișt convulsiile naționale prelungite ale procedurii de *impeachment*, care ar fi putut dura ani întregi, a demisionat, în august 1974. Astfel, verdictul electoral din

1972 a fost răsturnat de ceea ce ar putea fi descris drept un puci al mass-media. „Președinția imperialistă" a fost înlocuită de „presa imperialistă".[171]

Căderea lui Nixon a fost percepută ca o ocazie pentru o schimbare radicală în echilibrul de forțe, din nou în favoarea legislativului. Unele mișcări în această direcție erau probabil necesare de mult. În caz că se ajungea prea departe în direcția opusă. În 1973 Rezoluția Puterilor Militare, care a trecut în ciuda vetoului lui Nixon, a impus îngrădiri fără precedent ale puterii președintelui de a angaja trupe americane în străinătate, obligîndu-l ca în orice caz să ceară avizul Congresului într-un interval de șaizeci de zile. Noi limitări ale politicii externe prezidențiale au fost impuse de Amendamentele Jackson–Vanik și Stevenson din 1973–1974. În iulie–august 1974 Congresul a paralizat gestionarea de către președinte a crizei din Cipru; în toamnă a impus restricții folosirii CIA. În 1975 a subminat efectiv politica președintelui în Angola. Mai tîrziu în același an a votat Legea Controlului Exportului de Armament, anulînd dreptul președintelui de a hotărî furnizarea de arme. A folosit controlul financiar pentru a limita sever sistemul de „acorduri prezidențiale" cu puterile străine, din care fuseseră încheiate din 1946 pînă în 1974 peste 6 300 (față de numai 411 tratate, care necesitau aprobarea Congresului). Și-a reînnoit restricțiile agresive asupra puterii prezidențiale punînd nu mai puțin de șaptesprezece comitete senatoriale și șaisprezece ale Camerei Reprezentanților să supervizeze aspecte ale politicii externe și extinzîndu-și corpul de experți la peste 3 000 de oameni (personalul Comitetului pentru Relații Internaționale al Camerei Reprezentanților s-a triplat în perioada 1971–1977), pentru a monitoriza activitățile de la Casa Albă.[172] S-a calculat că la sfîrșitul anilor '70 existau nu mai puțin de șaptezeci de amendamente restrictive privind politica externă a președintelui. S-a susținut chiar că un studiu al Legii Puterilor Militare ar revela faptul că președintele nu mai era comandant suprem al Armatei și că decizia de a păstra sau nu trupe americane în străinătate ar fi trebuit să fie lăsată în seama Curții Supreme.[173]

Impactul imediat, și în termeni de vieți omenești cel mai grav, al isteriei Watergate a fost distrugerea instituțiilor libere în întreaga Indochină. Politica de retragere a lui Nixon avea sens numai dacă nord-vietnamezii erau lăsați în nesiguranță în privința disponibilității Americii de a furniza un sprijin puternic aliaților ei din Sud. Legea Puterilor Militare, interzicerea de către Congres a implicării militare americane și restrîngerea în continuare a ajutorului de orice fel dat Sudului, rezultate directe ale degringoladei Watergate, au pus capăt necesarei ambiguități cu privire la politica americană. Nixon și succesorul său, Gerald Ford, au fost neputincioși în a-i împiedica pe nord-vietnamezi să încalce acordurile și să ia totul. Unii experți francezi susținuseră tot timpul că adevărata cauză a luptei indochineze, și întreaga ei dinamică, a fost expansionismul agresiv al nord-vietnamezilor și dorința lor veche de secole, căreia organizarea și cruzimea comuniste îi furnizau mijloacele de îndeplinire, de a domina toate popoarele din Indochina. Această

teză era acum confirmată de evenimente. Cum ajutorul american a fost întrerupt, în 1973 echilibrul militar a înclinat decisiv în favoarea Nordului. Pînă la sfîrşitul anului Nordul ajunsese să aibă un avantaj de doi la unu şi a lansat o invazie generală. În ianuarie 1975 întregul Vietnam central a trebuit să fie evacuat, şi un milion de refugiaţi au fugit spre Saigon. Într-un ultim apel disperat la Congres, preşedintele Ford a pledat: „Refuzul american de a furniza un ajutor adecvat aliaţilor care luptă pentru viaţa lor ne-ar putea afecta serios credibilitatea ca aliat pretutindeni în lume."[174] Dar Congresul nu a făcut nimic. La conferinţa sa de presă din 26 mai Ford a făcut un nou apel, avertizînd asupra unei „schimbări importante în politicile externe ale multor ţări şi a unei ameninţări fundamentale [...] la adresa securităţii Statelor Unite"[175]. Congresul a rămas impasibil. Cu nici patru săptămîni mai tîrziu, la 21 aprilie, guvernul vietnamez a abdicat. Elicoptere ale puşcaşilor marini i-au ridicat pe oficialii americani şi pe cîţiva prieteni vietnamezi de pe acoperişul ambasadei SUA din Saigon. Nouă zile mai tîrziu, tancurile comuniste au intrat în oraş. A fost cea mai gravă şi mai umilitoare înfrîngere din istoria americană. Pentru popoarele din zonă a fost o catastrofă.

Elitele comuniste care au acaparat puterea cu forţa în întreaga Indochină în aprilie 1975 au pornit imediat programe de inginerie socială la scară naţională care aminteau de colectivizarea stalinistă a ţăranilor, deşi sub unele aspecte au fost şi mai inumane. Cele mai multe documente le avem despre „ruralizarea" întreprinsă în Cambodgia de către khmerii roşii comunişti, care au intrat în capitala Phnom Penh la mijlocul lui aprilie, ambasada americană fiind evacuată pe 12. Atrocităţile au început pe 17 aprilie. Ele au fost făcute în general de către ţărani soldaţi analfabeţi, dar fuseseră plănuite cu doi ani în urmă de către un grup de ideologi din clasa de mijloc care îşi spuneau *Angka Loeu* („Organizaţia Supremă"). Detalii despre planul lor au fost obţinute de un expert al Departamentului de Stat, Kenneth Quinn, care l-a făcut public într-un raport datat 20 februarie 1974.[176] Acest plan era o încercare de a introduce, dintr-o singură lovitură cutremurătoare, schimbările sociale realizate în decurs de douăzeci şi cinci de ani în China lui Mao. Avea să fie o „revoluţie socială totală". Tot ce ţinea de trecut era „un blestem şi trebuia distrus". Era necesară „reconstrucţia psihologică a fiecărui membru al societăţii în parte". Se impunea „smulgerea, prin teroare şi alte miljloace, a bazelor, structurilor şi forţelor tradiţionale care au format şi călăuzit viaţa individului" şi apoi „reconstruirea lui în conformitate cu doctrinele partidului prin substituirea cu o serie de valori noi".[177] *Angka Loeu* era constituită din vreo douăzeci de intelectuali politici de profesie, în special profesori şi birocraţi. Dintre cei opt lideri, toţi în jur de patruzeci de ani (între care şi o femeie), cinci erau profesori, unul profesor universitar, unul economist, unul birocrat. Toţi studiaseră în Franţa în anii '50, unde absorbiseră doctrinele „violenţei necesare" propovăduite de stînga radicală. Erau copiii lui Sartre. Este remarcabil că, în timp ce acest grup de ideologi predica virtuţile vieţii rurale,

nici unul nu practicase vreodată o muncă manuală şi nici nu avea vreo experienţă în producerea de bunuri. Ca şi Lenin, erau intelectuali puri. Întruchipau marea forţă distructivă a secolului XX: fanaticul religios reîncarnat ca politician de profesie. Ceea ce făceau ei ilustra lipsa totală de suflet a ideilor. Într-o altă epocă sau într-un alt loc, planurile acestor pedanţi sălbatici ar fi rămas în imaginaţia lor înfierbîntată. În Cambodgia în 1975 a fost posibilă punerea lor în practică.

La 17 aprilie trăiau în Phnom Penh peste trei milioane de oameni. Ei au fost literalmente împinşi în satele din jur. Violenţele au început la 7 dimineaţa, cu atacuri asupra magazinelor chinezeşti; apoi cu jafuri generalizate. Primele omoruri au avut loc la 8.45 dimineaţa. Cincisprezece minute mai tîrziu, soldaţii au început să golească Spitalul Militar, gonind doctorii, asistenţii, bolnavii şi muribunzii în stradă. O oră mai tîrziu deschideau focul asupra oricui de pe stradă, ca să creeze o panică menită să-i facă pe oameni să părăsească oraşul. La prînz a fost golit spitalul Preah Ket Melea: sute de bărbaţi, femei şi copii, sub ameninţarea armelor, se tîrau afară în temperatura de peste 38 de grade a prînzului. Din cei 20 000 de oameni răniţi în oraş, toţi erau în junglă la căderea nopţii. Un bărbat îşi căra în spinare fiul, căruia tocmai i se amputaseră ambele picioare; alţii împingeau paturile celor grav bolnavi, ţinînd în mîini sticlele cu plasmă şi seruri. Au fost golite toate spitalele din oraş. Toate ziarele şi documentele din oraş au fost distruse. Toate cărţile au fost aruncate în rîul Mekong sau arse pe mal. Banii de hîrtie aflaţi în Banque Khmer de Commerce au fost incineraţi. Maşinile, motocicletele şi bicicletele au fost confiscate. S-a tras cu rachete şi bazuci în orice casă în care se detecta vreo mişcare. Au avut loc multe execuţii sumare. Celorlalţi li s-a spus: „plecaţi imediat sau vă împuşcăm pe toţi". Pînă seara sursele de apă erau întrerupte. Ceea ce dădea acestui episod nota sa accentuată de oroare kafkiană era absenţa vreunei autorităţi vizibile. Ţăranii soldaţi pur şi simplu ucideau şi terorizau, supunîndu-se ordinelor, invocînd comandamentul *Angka Loeu*. Nu se explica nimic. Intelectualii care planificaseră totul nu au apărut niciodată.[178]

La 23 aprilie soldaţii au început să golească celelalte oraşe, cu populaţia cuprinsă între 15 000 şi 20 000 de oameni. Au avut loc multe atrocităţi. În Siem Riep peste o sută de pacienţi din spitalul Monte Peth au fost asasinaţi în paturile lor cu bîte şi cuţite; alţi patruzeci au fost ucişi în Spitalul Militar. După modelul lui Stalin în Polonia, au fost masacraţi ofiţeri: la Mongkol Borei, de exemplu, un grup de o sută de ofiţeri a fost condus într-un cîmp minat special pentru acest scop. La pagoda Svay de lîngă Sisophon, optzeci şi opt de piloţi au fost omorîţi în bătaie cu bîtele. Alte grupuri asasinate în masă au fost cerşetorii, prostituatele, cei grav răniţi sau bolnavi incurabili găsiţi în spitale, funcţionarii de stat, profesorii şi studenţii. Ca şi în marele masacru din Indonezia, familiile celor „vinovaţi" au fost asasinate pentru a împiedica „răzbunările": femei-soldaţi din rîndurile khmerilor roşii

duceau femeile şi copiii la gropile morţii. Dar s-au făcut puţine încercări de a se ascunde omorurile: cadavrele erau lăsate să se descompună sau pluteau cu zecile pe rîuri.[179]

Pînă în iunie 3 500 000 de oameni din oraşe şi 500 000 din satele „rele" fuseseră alungaţi la ţară şi puşi să construiască sate noi, adesea cu mîinile goale. Celor care rămîneau în urmă li se spunea că vor fi „striviţi de roata istoriei", o imagine izbitoare a leninismului în practică. Relaţiile sexuale au fost interzise; adulterul ori preacurvia erau pedepsite cu moartea, sentinţa fiind executată fără milă. Cuplurilor căsătorite le era interzis să poarte conversaţii prelungite: acest lucru era considerat „ceartă" şi pedepsit cu moartea la a doua abatere. Pe măsură ce foametea şi epidemiile se extindeau, cei bătrîni şi bolnavi, precum şi cei foarte mici (în special orfanii) erau abandonaţi. Execuţiile se făceau în public, rudele fiind silite să privească cum fratele, mama sau copilul le erau sugrumaţi ori decapitaţi, înjunghiaţi, omorîţi cu bîtele sau cu topoarele. Uneori erau executate familii întregi la un loc. Foşti înalţi funcţionari erau adesea torturaţi pînă la moarte sau mutilaţi înainte de execuţie. La Do Nauty, colonelului Saray Savath i s-au tăiat nasul şi urechile şi apoi a fost răstignit de un copac, murind în a treia zi. În acelaşi loc, un profesor pe nume Tan Samay, care nu s-a supus ordinelor de a nu-i învăţa pe copii nimic altceva decît cum se ară pămîntul, a fost spînzurat, propriii săi elevi, în vîrstă de opt–zece ani, fiind obligaţi să execute sentinţa şi să strige „Profesor prost!" în timp ce o făceau.[180] Această cumplită listă de cruzimi este nesfîrşită.

În aprilie 1976, liderul *Angka Loeu*, Khieu Samphan, a devenit şef al statului, fiind succedat de un alt intelectual fanatic din clasa de mijloc, Pol Pot. Ca şef de stat, Khieu a participat la o conferinţă a aşa-numitelor naţiuni nealiniate, la Colombo, în august 1976, şi într-un interviu confuz dat unei reviste italiene a recunoscut, se pare, că de cînd preluaseră puterea khmerii roşii, muriseră un milion de „criminali de război", cum i-a numit el. La vremea aceea crimele pe scară largă continuau. Conform unei serii de calcule, bazate pe interviuri cu peste 300 de martori şi pe munca cercetătorului francez François Ponchaud, care a intervievat mult mai mulţi, aproximativ 100 000 de cambodgieni au fost executaţi, 20 000 au murit încercînd să fugă, 400 000 au murit în exodul forţat din oraşe, alţi 430 000 au murit în lagăre şi „sate" înainte de sfîrşitul lui 1975, iar încă 250 000 în 1976. Astfel, între aprilie 1975 şi începutul lui 1977, ideologii marxist-leninişti au pus capăt vieţii a 1 200 000 de oameni, o cincime din populaţie.[181]

Deşi atrocităţile din Cambodgia au atras cel mai mult atenţia în Occident, o inginerie socială de un tip asemănător a avut loc şi în Laos şi în Vietnamul de Sud. În Laos clasa de mijloc fusese distrusă ori gonită în Thailanda pînă la sfîrşitul lui 1975, cînd a fost proclamată o Republică Populară Democrată, în realitate o acoperire pentru colonizarea de către nord-vietnamezi. Minorităţile au fost distruse sau expulzate, iar în nord a avut loc în anii

1977–1978 o înlocuire masivă de populație cu țărani nord-vietnamezi. În iulie 1976, Vietnamul de Sud a fost „unit" cu cel de Nord sub controlul Nordului. Ca și în Cambodgia, un număr mare dar necunoscut de orășeni a fost mutat cu forța la țară. Secretarul-general al Partidului Comunist Vietnamez, Le Duan, a anunțat că nivelul de trai va scădea. „Oamenii din Sud", a spus el, „atinseseră un nivel de trai prea înalt pentru economia țării." O astfel de „societate de consum" era „tocmai opusul unei vieți cu adevărat fericite și civilizate". Așa că asta era. Ziarul partidului scria despre „supunerea întregii noastre țări la voința clasei avansate care reprezintă societatea". În ianuarie 1977 existau deja 20 000 de deținuți politici, pe lîngă miile de execuții. În decembrie 1978 elita Vietnamului de Nord a rupt-o în sfîrșit cu regimul Pol Pot din Cambodgia, a invadat țara și a ocupat Phnom Penh la 7 ianuarie 1979. Întreaga Indochină era acum practic „unită" sub o dictatură militară nord-vietnameză, cu 200 000 de soldați vietnamezi în Kampuchia (cum era numită acum Cambodgia) și 20 000 în Laos. În 1980, Vietnamul avea o armată de mult peste un milion de oameni, a doua ca mărime, *per capita*, după Cuba, din lume.[182] A fost un apogeu înfricoșător al „luptei de eliberare", care acum intra într-o nouă etapă, cu mișcări de gherilă, subvenționate de China, care luau poziție împotriva Hanoiului, și cu Rusia sovietică aprovizionîndu-i pe nord-vietnamezi cu elicoptere pline de arme pentru a-și menține supremația. Dar secolul XX a abundat în astfel de ironii.

Aceste evenimente au fost privite cu apatie în America, de fapt în tot Occidentul. Ele nu erau decît un aspect marginal al procesului de dezilu-zionare atît de caracteristic deceniului '70, care se concentra tot mai mult pe evoluția lipsită de vlagă a economiei mondiale. Războiul din Vietnam și amarele lui urmări, Marea Societate și prăbușirea acesteia, președinția imperialistă și demolarea ei: acestea au constituit, împreună, o încercare de sinucidere a puterilor occidentale. Ele au fost factori importanți în încheierea marii expansiuni economice postbelice și în revenirea societății internaționale la teama și dezorientarea anilor '30. La fel de important, ele au subminat capacitatea conducerii americane de a reacționa la noua instabilitate.

19

Colectiviștii ani șaptezeci

Dezordinea economică precedă dezordinea militară a războiului. Fără îndoială, colapsul economic de la începutul anilor '30 a făcut posibil al doilea război mondial. După aceea, oamenii de stat occidentali au căutat cu bună credință îndrumare pentru a împiedica repetarea acestui tipar. Rezultatul a fost epoca Keynes. Acesta definise esența filozofiei sale în celebra scrisoare către *New York Times* din 1933: „Pun un accent covîrșitor pe creșterea puterii naționale de cumpărare rezultată din cheltuielile guvernamentale, care sînt finanțate prin împrumuturi."[1] În timpul anilor '50 și '60 acest accent keynesian a devenit principiul călăuzitor al politicii economice în toate economiile occidentale importante. Mai mult, keynesianismul a fost adoptat la nivel internațional. În iulie 1944, la Breton Woods în New Hampshire, el și înaltul funcționar de la Departamentul de Finanțe american Harry Dexter White au creat Banca Mondială și Fondul Monetar Internațional. Arogantul curtean englez l-a găsit pe White intolerabil de nepoliticos: nu avea „nici cea mai mică noțiune" de „comportament civilizat". White îl numea pe Keynes „Alteța Voastră Regală". Dar în practică acești doi oameni, care amîndoi aveau secrete vinovate, au lucrat bine împreună. Keynes susținea că locul dinainte de 1914 al Londrei de conducător al sistemului monetar internațional rămăsese vacant, din cauza slăbiciunii britanice, între cele două războaie: de aici dezastrul. Noul sistem avea să umple golul. El extindea „principiile sistemului bancar local la zona internațională [...] cînd un individ vrea să-și lase resursele inactive, aceste resurse nu sînt, așadar, retrase din circulație, ci sînt făcute disponibile pentru un alt individ care e pregătit să le folosească — și acest lucru devine posibil fără ca primul să-și piardă lichiditățile"[2].

Noul sistem a luat ființă în mai 1946. A funcționat foarte bine, pentru că economia SUA a înflorit, iar politicienii americani erau pregătiți să conducă lumea după principiile lui Keynes. În întreaga lume era o cerere de dolari insațiabilă, iar Washingtonul era pregătit să-i furnizeze fie prin Planul Marshall, fie prin alte programe de ajutor extern, fie prin împrumuturi ieftine. Rezultatul a fost cea mai rapidă și mai lungă expansiune economică din istoria lumii. Comerțul internațional, care scăzuse de fapt cu 3% la începutul anilor '30, a crescut în decursul sfertului de secol 1948–1971 cu remarca-

bila rată anuală de 7,27%.[3] Niciodată pînă atunci nu se mai trăise o experienţă similară. Chiar şi în scurta frenezie din 1926–1929, rata fusese de numai 6,74%. Expansiunea industrială era la fel de exotică. În cei două sute şi ceva de ani pentru care dispunem de cifre sigure, 1705–1971, producţia industrială a lumii a crescut de 1730 de ori. Mult peste jumătate din această creştere s-a produs în sfertul de secol de după 1948. Creşterea producţiei industriale în întreaga lume era în medie de 5,6%, susţinută an de an.[4]

Cadrul de stabilitate care a făcut posibilă această fenomenală îmbunătăţire materială a condiţiei umane a fost dat de administrarea generoasă a dolarului ca valută internaţională. Siguranţa dolarului depindea însă de forţa economiei americane. Iar în anii '60 mai mulţi preşedinţi americani la rînd au supus economia la tensiuni din ce în ce mai mari. Mai mult, economia Americii era în esenţă o economie a oamenilor de afaceri. Succesul ei se baza în mare măsură pe existenţa unui climat favorabil, în care oamenii de afaceri să se simtă respectaţi şi în siguranţă. Acest climat existase în anii '20. Dispăruse în anii '30. Reapăruse în timpul războiului, cînd a fost nevoie de oamenii de afaceri pentru a-l distruge pe Hitler, şi fusese menţinut pînă la sfîrşitul administraţiei Eisenhower. În anii '60 s-a produs o mare schimbare. Climatul naţional a devenit ostil pentru afaceri. Primul semn rău a fost revenirea la aplicarea severă a legislaţiei antitrust. Departamentul Justiţiei a atacat frontal industria electrică. La începutul lui 1961, înalţi funcţionari de la General Electric şi Westinghouse, precum şi companiile însele, au fost acuzaţi de calculaţie. Numai stabilirea sentinţei a durat două zile. Şapte oameni de afaceri importanţi au fost închişi; totalul amenzilor s-a ridicat la aproape 2 milioane de dolari.[5]

Acesta a fost doar începutul. Fraţii Kennedy fuseseră crescuţi de tatăl lor speculant în ura faţă de oamenii de afaceri.[6] Rezultatul a fost atacul din 1962 asupra industriei oţelului, condus de procurorul general, Robert Kennedy, care învăţase tehnicile hărţuirii şi ale manipulării juridice pe cînd făcea parte din personalul lui Joe McCarthy. *The Christian Science Monitor* întreba: „După această demonstraţie de forţă brută [...] cît de liberă va fi economia americană?" *The Wall Street Journal* se plîngea că guvernul impunea restricţii industriei oţelului „prin presiunea fricii — prin forţa brută, prin ameninţări, prin agenţi ai securităţii statului"[7]. Rezultatul a fost prima mare cădere postbelică a bursei new-yorkeze. Ea şi-a revenit, dar acţiunile din anumite industrii nu au mai reuşit niciodată să ţină pasul cu inflaţia. În 1966, cînd inflaţia a depăşit pentru prima dată pragul de 3% şi cînd ratele dobînzilor au ajuns la nivelul pînă atunci înspăimîntător de 5 ½ %, scînteia Marelui Progres al Pieţei s-a stins. În 1968, anul culminant al necazurilor lui Lyndon Johnson, creşterea acţiunilor a încetat complet, indicele industrial Dow-Jones scăzînd sub pragul magic de 1 000. Doisprezece ani mai tîrziu, ajustat la inflaţie, scăzuse la aproximativ 300.[8] Numai în deceniul '70 valoarea stocurilor obişnuite la Bursa din New York a scăzut cu vreo 42 de procente.[9] Cumulativ,

pierderea încrederii în acțiuni — adică în economia privată americană — a fost la fel de mare ca în cazul colapsului din vremea lui Hoover, deși s-a întins pe o perioadă mult mai lungă.

Lîncezirea Bursei a fost doar începutul necazurilor comunității de afaceri americane. În 1961 Rachel Carson a publicat *The Sea around Us (Marea din jurul nostru)* iar în anul următor *The Silent Spring (Izvorul tăcut)*, în care atrăgea atenția asupra poluării alarmante a resurselor naturale și a distrugerii vieții organice cauzate de procesul de expansiune a economiilor moderne, în special aruncarea chimicalelor toxice și folosirea insecticidelor pentru a crește producția agricolă. În 1965 Ralph Nader a publicat *Unsafe at any Speed (Nesigur la orice viteză)*, prezentînd produsul caracteristic al industriei americane de automobile, însăși inima economiei industriale, ca pe o capcană mortală. Aceste cărți au fost corective necesare pentru efectele secundare dăunătoare ale creșterii economice rapide. Dar au inaugurat o epocă în care protecția mediului și a consumatorului a devenit o cruciadă cvasireligioasă, dusă cu un zel fanatic din ce în ce mai mare. A atras în mod curios sutele de mii de absolvenți care se revărsau acum din campusuri ca rezultat al expansiunii învățămîntului superior, dornici să găsească o modalitate de a exprima radicalismul pe care îl absorbiseră acolo. Nimic nu a fost mai calculat pentru a produce un climat ostil economiei private decît creșterea lobby-ului pentru sănătate și siguranță. A devenit o trăsătură distinctivă a vieții americane de la mijlocul anilor '60 încoace și s-a reflectat curînd într-o uriașă legislație. Cu extraordinara lui capacitate de a trece legi prin Congres, Lyndon Johnson a pornit acest proces: în 1964 Legea Folosirii Multiple și Legea Pămîntului și a Apelor; în 1965 Legea Poluării Apelor și Legea Aerului Curat; în 1966 Legea Purificării Apelor. Cînd Johnson s-a poticnit, a preluat inițiativa „Congresul de Conservare" din 1968, păstrînd-o pînă în anii '70, cînd o serie de legi gigantice au impus economiei private americane ceea ce s-a numit „Ecotopia": Legea Protecției Mediului, Legea Controlului Substanțelor Toxice, Legea Protecției și Siguranței Muncii, Amendamentele la Legea Aerului Curat și o serie întreagă de legi referitoare la alimente și droguri. S-a calculat că în 1976 respectarea acestor legi costa comunitatea oamenilor de afaceri 63 de miliarde de dolari pe an, și alte 3 miliarde pe contribuabili pentru a susține agențiile guvernamentale care controlau aceste legi. Pînă în 1979 costul total a ajuns la peste 100 de miliarde de dolari.[10]

La fel de grav a fost efectul asupra productivității. Un exemplu a fost industria cărbunelui, unde producția era în 1969 de 19,9 tone zilnic per muncitor. În 1976, cînd s-au simțit toate efectele Legii Protecției și Siguranței Muncii în Industria Cărbunelui din 1969 (în unele privințe o reglementare cît se poate de dezirabilă), producția scăzuse la 13,6 tone, o cădere cu 32 de procente.[11] În 1975, per totalul industriei americane, productivitatea era cu 1,4 % mai scăzută decît normal, ca rezultat al respectării reglementărilor

guvernamentale privind poluarea și siguranța locului de muncă.[12] La sfîrșitul anilor '60 și pe parcursul anilor '70, așadar, reglementările guvernamentale excesive aplicau economiei americane același tip de fricțiune distructivă ca și privilegiile legale ale sindicatelor în Marea Britanie. Ca rezultat, în deceniul 1967–1977, productivitatea a crescut în industria manufacturieră americană cu numai 27%, cam la fel ca în Marea Britanie (cifra corespunzătoare pentru Germania era de 70%, pentru Franța 72%, iar pentru Japonia 107%). De fapt, începînd de la mijlocul anilor '70, productivitatea americană s-a aflat în declin. Cea mai detaliată analiză a stagnării și declinului dinamismului economic american a sugerat că motivele au fost în principal politice: neputința de a controla rezervele de bani, împovărarea excesivă cu taxe și mai ales intervenționismul și reglementările guvernului.[13]

Climatul ostil oamenilor de afaceri nu a fost însă numai creația politicii. El a fost și opera tribunalelor, care au intrat în anii '60 într-o perioadă de expansiune agresivă — parte din deplasarea către o societate litigioasă — condusă de către Curtea Supremă. Președintele Curții Supreme Waite formulase principiul corect în 1877: „Pentru a se proteja de abuzurile organelor legislative, oamenii trebuie să recurgă la vot, nu la tribunale." Dar în anii '50 și la începutul anilor '60 America liberală apelase la tribunale pentru a remedia refuzul Congresului de a vota o legislație eficientă a drepturilor civile. Tribunalele au reacționat și, căpătînd gustul puterii, s-au bucurat de el multă vreme după ce bătălia esențială pentru drepturi civile fusese cîștigată. Ele au erodat nu numai sfera legitimă a Congresului, ci și pe aceea a președinției, nu doar în domeniul drepturilor, ci și în acela al conducerii economiei. Astfel, începutul anilor '70 a asistat nu numai la nașterea „presei imperialiste", ci și a „justiției imperialiste".

Ostilitatea tribunalelor era îndreptată în special împotriva oamenilor de afaceri, mai ales atunci cînd sistemul juridic, printr-o extensie a conceptului de drepturi civile, a adoptat principiul „acțiunii afirmative" (adică discriminarea în favoarea „grupurilor subprivilegiate") și a început procesul impunerii de „cote rasiale". Acesta a fost doar unul dintre aspectele „drepturilor": drepturile femeilor, homosexualilor, handicapaților și ale altor entități colective erau interpretate de către tribunale ca aplicabile împotriva unor instituții puternice, cum ar fi afacerile sau guvernul. De fapt, Curtea Supremă a reinterpretat Constituția pentru a susține preferințele politice sau legislative particulare ale sistemului juridic, care era liberal. De aici principiile constituționale, și practica juridică derivată din ele, schimbate cu o viteză înfricoșătoare.[14] O parte din ce în ce mai însemnată a resurselor economiei private și a timpului executivului a fost consacrată rezolvării de litigii: în anii '70, America avea de patru ori mai mulți avocați *per capita* decît Germania de Vest și de douăzeci de ori mai mulți decît Japonia.[15]

Tribunalele au încercat, de asemenea, să împiedice guvernul, la nivel local, statal sau federal, să reducă dimensiunile și costurile sectorului public. Cînd

Nixon nu a aprobat nici un fel de fonduri pentru Biroul pentru Oportunităţi Economice în 1974, ceea ce însemna închiderea celor nouă sute de agenţii de Acţiune Comunitară ale acestuia (o extravaganţă birocratică fără nici o valoare practică), un judecător federal a declarat acţiunea ilegală.[16] Tribunalele au hotărît, de asemenea, că o autoritate guvernamentală care nu reuşeşte să asigure servicii sociale sau de asistenţă fără a încălca drepturile civile ale cetăţenilor era pasibilă de daune; că o autoritate care reducea personalul din închisori ca măsură economică încălca drepturile civile ale deţinuţilor; că refuzarea fondurilor într-un anumit domeniu al drepturilor civile (de exemplu dreptul la avort) de către Congres era neconstituţională; şi că toate departamentele guvernului şi toate companiile private care primeau fonduri sau contracte guvernamentale trebuiau să aibă angajaţi din fiecare rasă în anumite proporţii.[17] Efectul cumulat al acestor decizii şi al multor altora similare a fost că a îngreunat extrem de mult scăderea cheltuielilor guvernului şi crearea unui mediu propice pentru reînvierea încrederii şi eficienţei comunităţii de afaceri.

Anul de vîrf pentru economia postbelică a Americii, faţă de restul lumii, a fost 1968, cînd producţia industrială americană a fost de peste o treime (34%) din cea mondială. A fost şi punctul culminant al supremaţiei globale a Americii, anul agoniei lui Lyndon Johnson, momentul în care povara cheltuielilor interne şi externe a devenit prea mare pentru a mai fi suportată. Începînd de atunci totul a fost decadenţă. Iar o dată cu relativul declin economic al Americii a venit şi o scădere progresivă a forţei dolarului ca monedă pentru rezerve. Inevitabil, aceasta a subminat acordurile de la Bretton Woods. De la sfîrşitul anilor '60, Washingtonul a încetat să controleze sistemul monetar internaţional. Într-o oarecare măsură el a încetat să-şi controleze şi propria valută, din moment ce cantitatea de dolari repatriaţi — ceea ce de Gaulle stigmatiza ca „exportarea de către America a propriei inflaţii" — atingea acum proporţii catastrofale. Epoca dolarului se încheiase. Se iveau zorii epocii eurodolarului.

Încă din 1949 chinezii comunişti, temîndu-se că America ar putea bloca orice dolari cîştigaţi de ei, au decis să-şi ţină dolarii în afara SUA, într-o bancă sovietică din Paris. Adresa de telegraf a acesteia era „Eurobank" — de aici termenul eurodolar. America a intrat pentru prima dată în deficit în 1958, şi începînd de atunci fluxul dolarilor înspre Europa a crescut constant. Un om de finanţe britanic, Sir George Bolton, de la Banca Londrei şi a Americii de Nord, a sesizat acum ideea că aici, pentru întîia dată, se dezvolta o monedă în afara supravegherii naţionale, o monedă expatriată ce putea furniza colosale sume de credit. El a făcut din Londra centrul noului sistem al eurodolarului.[18] Numai în anul 1959 piaţa eurodolarului s-a triplat; ea s-a dublat din nou în 1960. Încercările lui Kennedy de a o distruge prin sisteme de control nu au făcut decît să-i sporească atracţia. Măsurile similare ale guvernelor europene au fost la fel de contraproductive. A fost un

bun exemplu al modului în care piața sfidează puritanismul represiv al guvernelor și agențiilor internaționale. După cum spunea Walter Wriston, de la New York's Citibank, piața monedei europene „s-a născut din sisteme de control". Era, de fapt, un fel de sistem financiar internațional de piață neagră. Eliberat de intervenția guvernului, se putea folosi la maximum de noile tehnici de comunicații electronice care au devenit disponibile în anii '60 și '70. Ca să-l citățm din nou pe Wriston: „Omenirea are acum o piață financiară și informațională internațională complet integrată, capabilă să mute bani și idei în orice loc de pe planeta asta în numai cîteva minute."[19]

Dar, bineînțeles, piața eurodolarului, produs al inflației americane, era ea însăși puternic inflaționară. Ea reproducea unele dintre trăsăturile cele mai rele ale pieței monetare new-yorkeze a anilor '20, în special în împrumuturile ei internaționale. A sporit natura volatilă a banilor, a acumulat credit în straturi multiple de împrumuturi, creînd astfel „dolari" care nu existau.[20] Au fost inventate euroobligațiunile și eurocreditele. Toate băncile importante din lume au intrat în această piață și au format sindicate care să se ocupe de împrumuturile acordate guvernelor pe o scară nemaiimaginată niciodată pînă atunci. Primul împrumut în eurodolari acordat de aceste sindicate a fost cel pentru șahul Iranului, în 1969. Acesta era de 80 de milioane de dolari. Mai tîrziu în cursul aceluiași an Italia a obținut un împrumut de 200 de milioane de dolari. Curînd, două sute de bănci au aderat la sindicate, iar dimensiunea și numărul împrumuturilor, precum și viteza cu care ele erau primite au crescut în mod spectaculos. Împrumuturile de miliarde de dolari au devenit ceva obișnuit. Băncile comerciale au înlocuit guvernele occidentale bogate și ajutorul de dezvoltare ca principală sursă de finanțare pentru Lumea a Treia. În 1967, băncile comerciale justificau numai 12% din datoria publică externă mondială. La sfîrșitul lui 1975 ele depășiseră cu repeziciune pragul de 50%.[21]

Cum băncile au preluat sistemul monetar internațional, rolul de supraveghetor al Washingtonului a încetat. În 1971 administrația Nixon a pierdut sau a abandonat controlul asupra evenimentelor.[22] Doi ani mai tîrziu, în martie 1973, Nixon a întrerupt legătura dintre aur și dolar, și începînd de atunci majoritatea valutelor importante s-au extins, fie individual, fie în grup. Extinderea a revelat slăbiciunea dolarului, care în februarie-martie 1973 a pierdut 40% din valoarea sa față de marcă. De asemenea, au crescut viteza și isteria mișcărilor monetare care, datorită mecanismelor electronice, au traversat granițele în proporții masive (la sfîrșitul anilor '70, numai tranzacțiile monetare din New York erau în medie de 23 de miliarde de dolari pe zi)[23]. Pe scurt, pînă în toamna lui 1973, sprijinul financiar al economiei mondiale se destrăma. Tot ce mai trebuia pentru a produce dezastrul era un șoc brusc. Ceea ce s-a întîmplat nu a fost nicidecum un simplu șoc: a fost un cutremur.

Nu a fost un accident faptul că acest cutremur şi-a avut epicentrul în Orientul Mijlociu. Marele boom postbelic fusese propulsat de către energia ieftină. Între 1951 şi 1972, preţul combustibilului a scăzut constant în comparaţie cu preţul bunurilor fabricate. A căzut drastic în 1953–1959, în termeni relativi, iar în anii 1963–1969 a căzut de-a binelea, în termeni absoluţi.[24] Această prăbuşire a preţurilor a fost făcută posibilă de creşterea rapidă a exporturilor de petrol ieftin din Orientul Mijlociu. Este semnificativ faptul că cele trei sectoare principale ale boom-ului economic occidental, industria de maşini, industria chimică şi cea electrică, erau toate mari consumatoare de energie, de fapt de petrol.[25] Presupunînd că energia ar rămîne ieftină, toate ţările industriale ar fi lipsite de perspectivă. Politica americană în privinţa energiei a fost însă cu precădere nefericită, căci intervenţia guvernului menţinea preţurile interne mult sub media internaţională. Dintr-un exportator mondial de energie, America a devenit un importator net — 7% din total pînă în 1960 — consumul ei de energie crescînd rapid în fiecare an (5% anual în a doua jumătate a anilor '60). Importurile ei de produse petroliere erau în mod special îngrijorătoare: în 1960 ea importa 10%, în 1968 — 28%; în 1973 — 36%.[26] Propria producţie de petrol a Americii a atins un vîrf în 1970, iar apoi a intrat în declin.

Conducătorii statelor deţinătoare de petrol din Orientul Mijlociu au observat această dependenţă crescîndă a Occidentului şi a Japoniei de exporturile lor de petrol şi neputinţa de a crea surse suplimentare sau alternative de energie. Unii dintre ei, şi mai ales şahul Iranului, au fost impresionaţi de afirmaţiile ecologiştilor că ţările industriale avansate, în special America, ar fi folosit prea repede resursele naturale pentru că erau prea ieftine. În 1972–1973 existau deja semne că materiile prime şi alte mărfuri, cum ar fi produsele de fermă, se scumpeau, şi petrolul a început să le urmeze. Şahul a încercat să-i convingă pe ceilalţi conducători că ţările exportatoare de petrol din Orientul Mijlociu ar fi mai avantajate dacă ar extinde producţia mai încet şi ar creşte preţurile: astfel, petrolul din teritoriile lor căpăta o valoare mai mare. Dar ca să-i urmeze sfatul ei aveau nevoie nu numai de raţiune, ci şi de un sentiment: ura faţă de Israel şi faţă de aliatul Israelului, America.

Strict vorbind, nici o putere nu deţinuse supremaţia în Orientul Mijlociu de la eşecul Suezului din 1956–1957. Dar deşi Marea Britanie era mult mai discretă, ea a fost destul de activă şi surprinzător de eficientă în zonă în următorii cîţiva ani. Intervenţiile militare britanice în Iordania în 1958, în Oman în 1959, în Kuweit în 1961 au reuşit să menţină o oarecare stabilitate în zonă. Ceea ce a contat cu adevărat a fost retragerea militară britanică treptată din Aden şi din Golf la sfîrşitul anilor '60.[27] După aceea zonei i-a lipsit un poliţist internaţional. Forţele ONU ale lui Dagmar Hammarskjöld au fost, de fapt, nişte forţe care au contribuit la instabilitate, căci conform doctrinei suveranităţii propagate de ONU, preşedintele Nasser putea cere retragerea lor îndată ce se simţea destul de puternic ca să cotropească Israelul. Asta a şi făcut,

la 16 mai 1967. ONU s-a conformat trei zile mai tîrziu şi în aceeaşi seară Radio Cairo anunţa: „Asta e şansa noastră, arabi, să dăm Israelului o lovitură mortală." Nasser, 27 mai: „Obiectivul nostru fundamental va fi distrugerea Israelului." Preşedintele Aref al Irakului, 31 mai: „Obiectivul nostru este să clar: să ştergem Israelul de pe hartă." Ahmed Shukairy, preşedintele Organizaţiei pentru Eliberarea Palestinei, 1 iunie: „Evreii din Palestina vor trebui să plece. Locuitorii evrei ai Palestinei care supravieţuiesc pot rămîne, dar impresia mea este că nu va supravieţui nici unul."

Avînd în vedere retragerea ONU, aceste ameninţări şi concentrarea la graniţele sale a unor armate de trei ori mai numeroase decît ale lui, înarmate din greu cu armament sovietic modern, Israelul a lansat un război de avertisment la 4 iunie, începînd cu lovituri împotriva forţelor aeriene egiptene. A durat şase zile şi a fost un succes total. Forţele egiptene, iordaniene şi siriene au fost puse pe fugă, iar în cazul Egiptului, umilite. Sinaiul şi ţărmul de Vest au fost ocupate. Înălţimile Golan siriene, care făceau posibilă bombardarea aşezărilor israeliene din Galileea Superioară, au fost atacate. Mai presus de orice, Vechiul Ierusalim, inclusiv Zidul Plîngerii şi Locurile Sfinte, marele premiu pe care Israelul îl scăpase în 1948, era acum adus în noul stat. Astfel, războiul a corectat o dureroasă anomalie. În istoria sa de 4000 de ani, Ierusalimul fusese asediat, ocupat, distrus şi reconstruit în mod repetat, sub canaaeni, iebusieni evrei, babilonieni, asirieni, perşi, romani, bizantini, arabi, cruciaţi, mameluci, otomani şi britanici. Dar nu fusese niciodată divizat, în afară de perioada 1948–1967. Reunificarea oraşului sub israelieni a făcut posibilă o administrare comună a Locurilor Sfinte de către musulmani, evrei şi creştini, în cadrul unui capital naţional.[28]

În alte privinţe victoria Israelului nu a adus cîştiguri permanente. Nasser a supravieţuit, datorită unor abile manipulări de mase.[29] Forţele sale au fost reînarmate de către Rusia Sovietică, fiind de două ori mai viguroase decît în 1967. Orientarea propagandei lui a devenit din ce în ce mai antiamericană, rezumată în lozinca sa repetată la nesfîrşit, „Israelul este America şi America este Israelul". Una dintre afirmaţiile lui Nasser era că a lovi în America însemna să răneşti Israelul şi că dependenţa crescîndă a Americii de petrolul din Orientul Mijlociu era unul dintre mijloacele prin care se putea realiza acest lucru. Dar Egiptul nu era o putere petrolieră. Nasser a murit de infarct la 28 septembrie 1970 — un propagandist de geniu, un eşec total ca lider militar şi politic. Nu era nimeni care să-l înlocuiască în calitate de luceafăr al speranţelor arabe, oricît de iluzorii ar fi fost ele. Dar rolul distructiv al lui Nasser ca propovăduitor şi practicant al violenţei a fost luat curînd de colonelul Mohammer Geddafi al Libiei. Cu un an înainte, el şi alţi tineri ofiţeri răsturnaseră monarhia prooccidentală a ţării cam în acelaşi mod în care Nasser îl debarcase pe Farouk. În multe privinţe Geddafi îl luase ca model pe Nasser şi repeta cuvînt cu cuvînt retorica panarabă şi antiisraeliană a acestuia. Libia era unul dintre cele mai mici state arabe, cu numai

2 milioane de locuitori. Dar era de departe cea mai mare producătoare de petrol de la est de Suez, iar importanța așezării sale geografice s-a accentuat după războiul din 1967, cînd canalul a fost închis și furnizarea de petrol către Occident întreruptă. Din primele zile ale dictaturii sale, Geddafi a insistat asupra importanței petrolului ca armă cu care să lovească în „imperialismul occidental" pentru că sprijinea Israelul.

Geddafi s-a dovedit extrem de abil în tratarea cu companiile petroliere și cu țările consumatoare, arătînd că și unele și altele puteau fi divizate cu succes și șantajate separat. Cînd a preluat puterea petrolul libian era practic cel mai ieftin din lume. Într-o serie de negocieri, în 1970, 1971 și din nou în 1973, el a obținut cele mai mari creșteri de preț pentru petrol acordate vreodată unei puteri arabe, cu ajustări suplimentare pentru a ține pasul cu scăderea dolarului. Importanța acestui succes a fost că el a fost imitat curînd de către Organizația Țărilor Exportatoare de Petrol dominată de arabi. OPEC se formase ca un organism defensiv pentru a proteja prețul petrolului atunci cînd scădea. Pînă atunci nu se angajase în nici o acțiune colectivă cu excepția stabilirii unei formule de plată în 1965. În 1971, după mișcarea lui Geddafi, statele din OPEC ale Golfului au negociat pentru prima dată împreună, ca grup, împotriva companiilor petroliere.[30] La 14 februarie 1971, la Teheran, ele au asigurat o creștere de preț de 40 de cenți pe baril. Acesta a fost începutul revoluției în prețul energiei. Noua înțelegere avea să țină cinci ani, „o promisiune solemnă", după cum a numit-o Henry Kissinger, „care deținea probabil recordul mondial pentru forța și viteza cu care a fost încălcată"[31].

Probabilitatea ca arma petrolului să fie folosită acum cu mai multă iscusință a crescut mult în iulie 1972, cînd succesorul lui Nasser, generalul Anwar Sadat, a renunțat la alianța sovietică, și-a expulzat consilierii și tehnicienii sovietici și a aliniat Egiptul la Arabia Saudită și celelalte state deținătoare de petrol din Golf. Sadat nu era numai omul cuvintelor, ca Nasser. El nu aparținea spiritual generației Bandung. El era un tip realist. Își dădea seama că antagonismul Egipt–Israel era opus tradiției istorice a Egiptului și era în detrimentul intereselor lui actuale, în special economice. Voia să-i pună capăt. Dar ca să aibă puterea de a face pace, avea nevoie mai întîi de prestigiul unei victorii militare. Sîmbătă, 6 octombrie 1973, în timpul festivalului de Yom Kippur sau ziua Împăcării, cea mai sfîntă zi din calendarul evreiesc, el a lansat un atac coordonat egipteano-sirian asupra Israelului. Succesul inițial a fost considerabil. Frontul israelian „Bar-Lev" din Sinai a fost străpuns. O mare parte din forțele aeriene israeliene a fost distrusă cu proiectile antiaeriene sovietice. Golda Meir, primul-ministru israelian, a făcut un apel destul de panicat la Washington. Arme americane de ultimă generație în valoare de aproximativ 2,2 miliarde de dolari au fost trimise cu avioanele în Israel. De la 8 octombrie israelienii au început să contraatace. Înainte de a se semna un armistițiu, la 24 octombrie, Israelul își recăpătase teritoriul

pierdut, înaintase pînă în raza Damascului, stabilise un cap de pod în partea de Vest a Canalului de Suez şi încercuise o mare parte din armata egipteană.[32] Egiptul făcuse dovada unei neaşteptate capacităţi militare, şi pentru Sadat asta era de ajuns; Israelul arătase că putea supravieţui unui iniţial dezastru.

Războiul a scos în evidenţă dependenţa militară a Israelului de voinţa americană. De asemenea, a atras atenţia asupra măsurii în care vîlva făcută de presă şi de majoritatea democratică a Congresului pe tema afacerii Watergate dăunase rolului Americii de lider al Occidentului. Cînd Israelul a contraatacat cu succes, Sadat a cerut sprijin sovietic, iar Brejnev i-a adresat un mesaj lui Nixon la 24 octombrie prevenindu-l că ar putea trimite trupe sovietice pentru a lupta împotriva israelienilor fără altă avertizare. Deşi Nixon ordonase mai devreme sprijin logistic total pentru israelieni şi acum aprobase alertarea forţelor SUA din întreaga lume, prima de asemenea dimensiuni de la criza cubaneză a rachetelor din 1962, era aşa de prins în încurcătura Watergate încît s-a simţit obligat să-i transfere controlul asupra crizei lui Kissinger, acum secretar de Stat. Kissinger, nu preşedintele, a fost acela care a prezidat şedinţa de la Casa Albă pentru a răspunde mesajului lui Brejnev; şi el a dat ordinele pentru alertarea trupelor. La acuzaţia unora dintre vînătorii de vrăjitoare din afacerea Watergate că această criză fusese înscenată pentru a distrage atenţia de la dificultăţile lui Nixon, Kissinger a replicat dispreţuitor (la conferinţa de presă din 25 octombrie):

> Noi încercăm să conducem politica externă a Statelor Unite ţinînd cont de ceea ce datorăm nu numai electoratului, ci şi generaţiilor viitoare. Iar faptul că se poate măcar sugera că Statele Unite şi-ar alerta forţele din motive interne este un simptom a ceea ce se întîmplă cu ţara noastră.[33]

Preşedintele american fiind paralizat de inamicii săi interni, nu mai era nimeni care să conducă Occidentul în numele consumatorilor de petrol ai lumii atunci cînd statele arabe din OPEC au replicat la supravieţuirea Israelului folosind arma petrolului cu atîta violenţă. La 16 octombrie ei deja politizaseră exporturile de petrol, întrerupseseră producţia de petrol şi (împreună cu producătorii nonarabi) ridicaseră preţul cu 70%. La 23 decembrie au crescut din nou preţul, de data asta cu 128%. Ca rezultat, preţurile petrolului brut au crescut de patru ori în mai puţin de un an. Această decizie, cum spunea Kissinger, „a fost unul dintre evenimentele cruciale din istoria acestui secol"[34]. A transformat o creştere generală dar treptată a preţurilor într-o revoluţie a preţurilor care nu se mai produsese niciodată pînă atunci într-un interval atît de scurt. Cele mai lovite au fost ţările foarte sărace, din care majoritatea erau greu împovărate de datorii şi îşi importau întreaga energie. În ţări în care venitul pe cap de locuitor era în jurul pragului de 100 de dolari pe an sau sub acesta, în care trăiau un miliard de oameni şi ale căror venituri se aflaseră în uşoară creştere (cu aproximativ 2% pe an) în deceniul '60, evoluţia se inversase deja înainte ca revoluţia preţurilor petrolului să

le lovească. Pentru ele a fost o catastrofă.[35] Ele s-au trezit într-o situaţie şi mai proastă la sfîrşitul anilor '70 decît fuseseră în pragul acestui deceniu, prima astfel de inversare din epoca modernă. La niveluri aşa de scăzute, o diminuare atît de directă a veniturilor însemna subnutriţie şi epidemiile asociate acesteia. Numărul de africani şi asiatici care au murit ca o consecinţă a politicii arabe în deceniul de după 1973 trebuie calculat în zeci de milioane.

Lumea ca întreg a experimentat un declin al bunăstării, căci pierderile datorate scăderii productivităţii valorau de două ori mai mult decît fondurile suplimentare transferate ţărilor producătoare de petrol. Pentru ţările industrializate, rezultatul a fost o formă de maladie economică pe care keynesianismul n-o prevăzuse: stagflaţia. De la o rată de creştere de 5,2% cu creşteri medii de preţuri de 4,1%, lumea a ajuns în 1974–1975 la o creştere nulă sau negativă, cu creşteri medii de preţuri de 10–12% pe an. Era o inflaţie mare, iar în multe ţări s-a accelerat, devenind hiperinflaţie. Revoluţia preţurilor, avînd în centru saltul petrolului, a marcat anii 1972–1976. A fost de departe cel mai distructiv eveniment economic din 1945 încoace. A acţionat ca o frînă puternică asupra sectoarelor importante bazate pe energie cărora li se datora expansiunea prelungită a economiilor vest-europene, americană şi japoneză, producînd declinuri abrupte ale producţiei şi creşteri ale şomajului la o scară nemaiîntîlnită din anii '30.[36] La începutul anilor '80, numai în America şi în Europa de Vest numărul şomerilor era de 25 de milioane.

Dezastrul ar fi putut fi şi mai grav dacă n-ar fi fost mobilitatea sistemului bancar. În noiembrie 1973, imediat după criza din Orientul Mijlociu, o bancă secundară londoneză, The London and County, era pe punctul de a se prăbuşi. Banca Angliei a aruncat rapid un „colac de salvare", determinînd băncile importante să acorde un sprijin de 3 miliarde de dolari pentru alte douăzeci şi şase de bănci secundare. Un moment prost a fost în iunie următor, cînd s-a prăbuşit banca germană Herstatt, datorînd sume uriaşe băncilor britanice şi americane, şi amintind neliniştitor de căderea Credit Anstalt din 1931. Dar din nou sistemul de sprijin a funcţionat. La sfîrşitul lui 1974, Controlul Valutar din Washington ţinea sub observaţie specială vreo 150 de bănci americane, inclusiv două dintre cele mai mari, despre care se ştia că se află într-o situaţie tensionată. În Londra proprietatea s-a năruit, trăgînd după ea cîteva companii strălucite. Indicele ziarului *Financial Times*, 543 în martie 1972, a scăzut la 146 la începutul lui 1975, acţiunile valorînd mai puţin, în termeni reali, decît în 1940, în plin război. În America, finanţele new-yorkeze, de multă vreme suspecte, s-au prăbuşit în cele din urmă cînd băncile au refuzat noi împrumuturi. Cel mai bogat oraş din lume a apelat la Casa Albă, dar Gerald Ford a refuzat să intervină, eveniment marcat într-un celebru titlu din *New York Daily News*: „Ford către oraş: Duceţi-vă naibii".[37] La vremea aceea însă partea cea mai rea a crizei financiare trecuse, iar băncile şi instituţiile cu adevărat importante rămăseseră în picioare.

De fapt, băncile comerciale, a căror frenezie în jurul eurodolarului contribuise la instabilitate, foloseau acum metode similare pentru a face o oarecare ordine în acest haos. Problema era următoarea. Revoluţia preţului petrolului a făcut ca ţările din OPEC să ia 80 de miliarde de dolari în plus pe an din economia mondială. Asta însemna 10% din toate exporturile lumii. Numai Arabia Saudită şi Kuweitul, cu populaţii minuscule, primeau 37 de miliarde de dolari în plus pe an, suficient ca în douăzeci şi cinci de ani să poată cumpăra toate companiile importante de la toate bursele din lume. Plana o spaimă reală că arabii aveau să folosească „arma banilor" aşa cum folosiseră arma petrolului. În orice caz era esenţial să se readucă rapid banii lichizi în economia productivă a lumii. Washingtonul, încă paralizat de Watergate, nu putea asigura conducerea. Din fericire, sistemul extraguvernamental al eurodolarului, utilizat pentru a răspunde la nevoile directe ale pieţei fără ajutor sau obstacole birocratice, aştepta să fie folosit. Eurodolarii au fost redenumiţi petrodolari. Un termen nou, „reciclare", a ajuns la ordinea zilei. Petrodolarii au fost rapid adunaţi în împrumuturi uriaşe pentru ţările industrializate avansate lovite din greu şi pentru şi mai zdruncinatele ţări în curs de dezvoltare precum Indonezia, Zair, Brazilia, Turcia şi chiar noii concurenţi ai producătorilor de petrol arabi, cum era Mexicul.

Arabii nu doreau nicidecum să ajute Lumea a Treia altfel decît prin împrumuturi guvernamentale în anumite condiţii. Dar o dată ce şi-au pus banii în sistemul bancar mondial, n-au mai putut să-i controleze. Şi nu aveau unde să-i pună altundeva. Ca şi Cresus, au fost păcăliţi. Nu le plăcea ce se întîmpla. Dar neavînd încă un sistem bancar propriu, din motive coranice, nu le rămînea nimic de făcut. După cum spunea un martor din Congres: „Tot ce au ei este un bilet de ordin într-un cont bancar care poate fi îngheţat oricînd în Statele Unite sau în Germania sau oriunde s-ar afla."[38] Dacă o ţară are mai mulţi bani decît poate cheltui, ea trebuie să-i folosească împreună cu alţii, fie că vrea fie că nu. America a făcut acest lucru de bunăvoie, în anii de după 1945, sub forma Planului Marshall, a Punctului Patru şi în restrîngerea militară a expansiunii sovietice. Arabii nu aveau un asemenea altruism, dar nu puteau împiedica băncile să împrumute din banii lor. Walter Wriston de la Citibank a descris limpede situaţia:

> Dacă Exxon plăteşte Arabiei Saudite 50 de milioane de dolari, tot ce se întîmplă este că noi trecem banii în debitul lui Exxon şi creditäm Arabia Saudită. Balanţa de plăţi la Citibank rămîne aceeaşi. Iar dacă ei spun că nu le plac băncile americane şi îşi pun banii la Credit Suisse, noi nu vom face decît să debităm Arabia Saudită şi să creditäm Credit Suisse: balanţa noastră de plăţi rămîne aceeaşi. Aşa că atunci cînd oamenii se zbuciumă aşteptînd să se prăbuşească cerul, banii nu au cum să părăsească sistemul. Este un circuit închis.[39]

Ar fi fost, bineînţeles, cu totul altceva dacă arabii ar fi avut o reţea bancară sofisticată, după cum tardiv şi-au dat seama. Pînă cînd au ajuns ei să-şi construiască propriile bănci internaţionale, la începutul anilor '80, ţările indus-

trializate găsiseră surse alternative de energie, inclusiv petrol nearab, rezervele de petrol ale lumii erau în surplus, iar problema petrodolarilor era improbabil să reapară, oricum nu într-o formă atît de intensă. Momentul culminant al puterii arabe trecuse. Acest moment sosise în anii 1974–1977, cînd arabii deţineau jumătate din lichidităţile lumii. Datorită sistemului băncilor comerciale, piaţa neagră financiară a lumii, banii au dispărut în puţul fără fund al nevoilor ţărilor în curs de dezvoltare. În 1977, ele datorau băncilor comerciale 75 de miliarde de dolari, mai mult de jumătate din ei băncilor americane. Aproape toţi erau bani arabi. În termeni globali, acesta era mai puţin eficient decît modelul de dinainte de 1973, care sprijinise dezvoltarea susţinută a Occidentului industrializat. Indonezia a împrumutat peste 6 miliarde de dolari, din care cea mai mare parte au fost irosiţi, apoi a devenit insolvabilă. Un înalt funcţionar şi-a transferat 80 de milioane de dolari în contul său personal.[40] Zairul, care pînă în 1979 împrumutase 3 miliarde, a fost un caz la fel de grav de prostie şi corupţie.[41] Ţările care au făcut cele mai mari împrumuturi, Brazilia şi Mexic, au folosit în general în mod productiv ceea ce au primit. Şi o mare parte din bani s-a întors de unde proveniseră, în economiile industriale. Dar suma uriaşă a datoriilor a dus la teama recurentă de o criză bancară mondială. De aceea, anii '70 au fost o perioadă de nelinişte crescîndă pentru Occident. A durat ceva pînă cînd s-au făcut simţite efectele liniştitoare ale reciclării. Între timp recesiunea a avut atît un impact politic, cît şi unul economic. După cum am observat, Marea Criză a anilor '30 a demoralizat democraţiile, determinînd lipsa voinţei de a face faţă agresiunii ori a energiei pentru a crea o securitate colectivă împotriva creşterii puterii nelegitime şi a practicării violenţei. De data asta, din fericire, existau deja NATO şi alte pacte regionale. Ele au continuat să funcţioneze după un tipar. Dar nu exista o conducere în stare să furnizeze răspunsuri la noile ameninţări sau la variaţiuni ale celor vechi. Relativul declin al puterii şi voinţei americane a fost în mare măsură accelerat de revoluţia preţurilor şi de recesiune. La sfîrşitul anilor '70 dolarul şi-a pierdut jumătate din valoare. „Secolul american" părea să fi luat sfîrşit la numai douăzeci şi cinci de ani după ce a început. După ce îşi fusese practic autosuficientă, America devenise dependentă de întreaga lume. Îşi importa jumătate din petrol din Canada, Venezuela, Mexic, Nigeria şi Indonezia, precum şi din statele arabe, şi cea mai mare parte a cromului, bauxitei, manganului, nichelului, cositorului şi zincului, din întreaga emisferă vestică şi din Malaezia, Zambia, Australia, Zair şi Africa de Sud.[42] În timp ce dependenţa de căile maritime crescuse, capacitatea de a le ţine deschise se diminuase. Secretarul Apărării, Donald Rumsfeld, nota în raportul său asupra bugetului pe 1977 că „flota [SUA] actuală poate controla drumurile maritime spre Europa din Atlanticul de Nord", dar numai în urma unor „pierderi serioase" în favoarea flotei comerciale. „Capacitatea de a opera în estul Mediteranei era, în cel mai bun caz, nesigură." Flota din Pacific ar putea „ţine deschise căile

maritime spre Hawaii și Alaska", dar „ar avea dificultăți în protejarea liniilor noastre de comunicare în Pacificul de Vest". Într-un război global, avertiza el, Americii i-ar fi greu să protejeze aliați precum Japonia ori Israelul sau să susțină NATO.[43] Era o schimbare radicală față de anii '50 sau chiar față de începutul anilor '60. Iar pălirea puterii fizice era subminată și de prăbușirea autorității conducerii. Anii '70 au fost perioada critică a președinției americane. După primăvara lui 1973, președinția lui Nixon a fost făcută total ineficientă de vînătoarea de vrăjitoare care a urmat afacerii Watergate. Succesorul său, Gerald Ford, a rămas în funcție numai doi ani, fără să aibă mandatul alegătorilor. L-a petrecut pe primul încercînd cu disperare să scoată Administrația din încîlceala Watergate, iar pe al doilea străduindu-se să creeze o coaliție pentru a reuși să fie ales. În spatele aparenței de calm de la Casa Albă a lui Ford, aveau loc lupte neconcludente pentru putere între subordonații rivali, lui Ford lipsindu-i autoritatea și intransigența necesare spre a le pune capăt. După cum spunea un coleg de-al său, „Dragul de Gerry era prea al naibii de bun pentru binele lui"[44]. În rarele ocazii în care erau emise, opiniile lui Ford se dovedeau pertinente. Dar îi lipsea *gravitas*. În public, el avea o nefericită tendință de a intra în dispute.[45]

Succesorul său a fost mult mai rău. În ciuda Watergate-ului și a tuturor defectelor sale, Ford era cît pe ce să fie ales în 1976 și cu siguranță ar fi fost dacă i s-ar fi permis să candideze cu același vicepreședinte, Nelson Rockefeller. La vremea aceea, ca rezultat al hărțuirilor din presă, președinția ajunsese să fie privită ca o funcție aproape imposibilă. Concurența era slabă, iar Democrații l-au nominalizat pe un candidat din Georgia lipsit de strălucire, Jimmy Carter, care a fost promovat de un iscusit director de publicitate din Atlanta, Gerald Rafshoon.[46] El a cîștigat președinția la un scor strîns, împotriva celui mai slab candidat din istorie, și a devenit un președinte și mai slab. Carter a continuat politica Nixon–Kissinger a destinderii în relațiile cu Uniunea Sovietică multă vreme după ce evenimentele îșI pierduseră și bruma de validitate pe care o avuseseră cîndva și pînă și autorii lui îșI pierduseră încrederea în ea.[47] La mijlocul anilor '70, primul acord de Limitare Strategică a Armamentului (cunoscut ca SALT 1), semnat în mai 1972, a avut un impact neprevăzut asupra politicii de apărare americane. A creat un lobby pentru controlul armelor în cadrul birocrației de la Washington, în special în Departamentul de Stat, care și-a asigurat dreptul de a examina noile programe de armament în etapele de cercetare și dezvoltare și a căutat să le împiedice dacă aveau anumite probleme de control care încălcau acordurile SALT 1.[48] Politica lui Carter a promovat această situație incomodă.

Și mai dăunătoare a fost prost gîndita politică a „drepturilor omului" dusă de Carter, bazată pe un acord semnat la Helsinki, ai cărui semnatari se angajau să încerce să pună capăt violărilor drepturilor omului în întreaga lume. Ideea era ca Rusia sovietică să fie obligată să-și liberalizeze politica internă. Efectul a fost cu totul altul. În spatele Cortinei de Fier, Acordurile de la

Helsinki au fost ignorate și grupurile de voluntari puse să monitorizeze respectarea lor au fost arestate. În Occident, America s-a trezit militînd împotriva unora dintre cei mai vechi aliați ai ei. Din nou, s-a format în interiorul Administrației un lobby pentru drepturile omului, care a inclus un întreg birou al Departamentului de Stat, ce a funcționat activ împotriva intereselor americane. În septembrie 1977 Brazilia a reacționat la criticile Departamentului de Stat anulîndu-și toate cele patru acorduri militare cu SUA pe care le mai avea, două dintre ele datînd din 1942. Argentina a fost îndepărtată într-un fel similar. Departamentul de Stat a jucat un rol important în răsturnarea regimului Somoza în Nicaragua. Un secretar adjunct, Viron Vaky, a anunțat în numele guvernului SUA: „Nu se mai poate ajunge la o negociere, o mediere sau un compromis cu un guvern Somoza. Soluția nu poate fi alta decît o ruptură totală cu trecutul."[49] „Ruptura totală" a luat, în 1979, forma înlocuirii lui Somoza — un aliat fidel, deși detestat, al Occidentului — cu un regim marxist a cărui atitudine față de drepturile omului era la fel de disprețuitoare și care a început imediat o campanie împotriva aliaților americani din Guatemala, din El Salvador și din alte țări din America Centrală. Din nou, în 1978, Biroul pentru Drepturile Omului al Departamentului de Stat a subminat activ regimul șahului din Iran, jucînd un rol important în distrugerea acestuia în 1979 și înlocuirea lui cu un regim terorist marcat antioccidental.[50] Politica americană privind drepturile omului, oricît de valoroasă ar fi fost în teorie, în practică era naivă.

Politica din vremea lui Carter era însă într-atît de confuză încît îi lipseau orice alte trăsături esențiale în afară de tendința de a aduce prejudicii prietenilor și aliaților. Luptele interne din timpul guvernului Ford n-au fost nimic pe lîngă războiul dus sub Administrația Carter de secretarul său de stat, Cyrus Vance, consilierul său pe probleme de securitate, Zbigniew Brzezinski, și asistentul său georgian, Hamilton Jordan, în mare parte în public — ca să nu mai vorbim de activitățile liber-profesioniste ale bețivului frate al lui Carter, Billy, care era plătit să facă lobby pentru guvernul libian antiamerican. Singurul lucru asupra căruia oamenii lui Carter păreau să fie de acord era incapacitatea Americii de a controla evenimentele. Cyrus Vance era de părere că „ar fi inutil să te opui implicării sovietice sau cubaneze în Africa". „Adevărul este", adăuga el, „că nu mai putem opri schimbarea, așa cum Knut nu putea opri apele." Brzezinski insista că „lumea se schimbă sub influența unor forțe pe care nici un guvern nu le poate controla". Carter însuși spunea că puterea Americii de a influența evenimentele era „foarte limitată". Simțindu-se neputincioasă, Administrația se refugia într-o metaforă nebuloasă, lucru pentru care Brzezinski avea talent. Vietnamul fusese „Waterloo-ul elitei WASP": America nu trebuia să mai riște niciodată o astfel de intervenție. „Există mai multe axe de conflict în lume", nota el: „cu cît ele se intersectează mai mult, cu atît devin mai periculoase. Asia de Vest era „arcul crizei". Dar: „nu de acrobație este nevoie, ci de arhitectură."[51] Cu toate aces-

tea, nu a apărut nici o arhitectură de politică externă. Cînd guvernul terorist iranian a luat ostatic personalul ambasadei americane, la acrobație s-a recurs pînă la urmă, totul sfîrșindu-se într-un morman carbonizat de elicoptere americane arse în deșert în mai 1980, poate cel mai nefericit moment din soarta Americii în acest secol.

Declinul Americii în anii '70 a părut încă și mai precipitat în contrast cu aparenta soliditate și încredere în sine a regimului sovietic. În 1971 Rusia sovietică a depășit America în ce privește numărul de rachete nucleare maritime sau terestre. În același an Gromîko se lăuda că, în întreaga lume, „nici o problemă cît de cît însemnată [...] nu se putea decide fără Uniunea Sovietică sau în opoziție cu ea".[52] El însuși era un simbol atît al stabilității interne, cît și al consecvenței externe a politicii sovietice, căci fusese ministru adjunct de Externe încă din 1946 și, din 1957, ministru de Externe, funcție pe care avea s-o îndeplinească pînă aproape de mijlocul anilor '80.

Nu că istoria internă a Rusiei poststaliniste ar fi fost lipsită de evenimente. Beria, ultimul șef al poliției secrete a lui Stalin, nu a supraviețuit prea mult stăpînului său: știa prea multe despre toți cei din conducere. Colegii lui au redactat un act de acuzare a cărui citire, după spusele fiicei lui Stalin, Svetlana, a durat trei ore, și din care jumătate era dedicată mascaradelor lui sexuale — rezumate de poetul Evtușenko în memoriile sale: „Am văzut fața de vultur a lui Beria, pe jumătate ascunsă de un fular, lipită de geamul limuzinei lui, pe cînd trecea încet pe lîngă trotuar căutînd o femeie pentru noaptea aceea."[53] Beria a fost arestat la 26 iunie 1953 și, oficial, împușcat în decembrie, după proces. Dar Hrușciov, secretarul partidului, i-a spus unui comunist italian în 1956 că de fapt a fost asasinat în momentul arestării: pe cînd încerca să scoată pistolul, a fost ținut de Malenkov, Mikoian, mareșalul Konev și mareșalul Moșkalenko și strangulat (o altă versiune a lui Hrușciov spunea că a fost împușcat).[54] În 1955 Hrușciov l-a înlăturat pe Malenkov ca lider al oligarhiei poststaliniste. Doi ani mai tîrziu și-a confirmat puterea scoțînd din funcții „Grupul Antipartid" al vechilor staliniști precum Molotov și Kaganovici, care făcuseră front comun cu Malenkov și cu succesorul și premierul acestuia, Bulganin. După spusele lui Hrușciov însuși, ei aveau o majoritate împotriva lui în Prezidiu, dar cu ajutorul mareșalului Jukov el i-a adus cu avionul la Moscova pe aliații săi din Comitetul Central și a făcut ca decizia să fie inversată. Patru luni mai tîrziu s-a întors împotriva lui Jukov, pe care l-a acuzat că nutrește „aspirații bonapartiste" și că „violează normele leniniste". În sfîrșit, în 1958, l-a demis pe Bulganin și i-a preluat funcția. După aceea a deținut puterea supremă vreme de șase ani.

Nu a avut loc însă nici o „destalinizare". Termenul nu a fost folosit niciodată în interiorul Rusiei sovietice. Singurul lucru pe care îl implicau schimbările poststaliniste și „Discursul secret" al lui Hrușciov la al XX-lea Congres al Partidului din 1956 era sfîrșitul terorismului în masă împotriva membrilor de partid, adică a celor din cadrul sistemului de conducere.[55] Structura tota-

litară a statului leninist, acordînd partidului — respectiv unei elite restrînse care îl controla — un monopol absolut al puterii, rămînea neştirbită, susţinută ca şi înainte de poliţia secretă şi de armată, ea însăşi controlată de o structură internă de ofiţeri ai partidului. Plinta autocratică rezista; şi în orice moment un om neînduplecat putea edifica pe ea o suprastructură de teroare în masă. Hruşciov se comporta în multe privinţe ca un autocrat, şi trebuia să fie înlăturat ca atare. Colegii săi îi detestau aventurismul. Au ajuns să vadă în el o influenţă deranjantă. A încercat să introducă mai multă democraţie în interiorul partidului, o noţiune neleninistă. Conceptul lui de „stat al întregului popor", implicînd sfîrşitul unui monopol al puterii partidului, era profund antileninist. În unele privinţe Hruşciov, spre deosebire de Lenin, era marxist: adică el credea că comunismul era realizabil. La cel de-al XXII-lea Congres al Partidului din 1961 el şi-a expus ca program depăşirea nivelului de trai american în anii '60, începutul comunismului (locuinţe fără chirie, transport public gratuit etc.) în anii '70 şi încheierea sa în anii '80. Ar putea fi descris ca încă un optimist care s-a prăbuşit sub greutatea iluziilor anilor '60. Criticii săi din Prezidiu considerau că astfel de promisiuni, care nu era de conceput că ar putea fi îndeplinite, nu aveau să producă decît dezamăgire şi furie, precum aventura sa cu rachetele cubaneze din 1962 şi planul „terenurilor virgine" din 1954, acela de a cultiva 100 de milioane de acri de pămînt nedesţelenit din Asia Centrală sovietică şi din Siberia, care în iunie 1960 a produs cele mai mari furtuni de praf din istorie. Pe cînd se afla în vacanţă în Crimeea în octombrie 1964, Prezidiul a votat scoaterea sa din funcţie şi decizia lui a fost confirmată de Comitetul Central a doua zi. Complotul a fost urzit de către principalul teoretician ultraleninist al partidului, Mihail Suslov, şi pus în practică de şeful KGB, Aleksandr Şelepin, care l-a aşteptat la aeroport pe Hruşciov cînd acesta a fost adus la Moscova sub pază grea de către poliţie.[56] Scopul şi maniera loviturii au confirmat legătura organică dintre „normele leniniste" şi conceptul de poliţie secretă.

Suslov, care a preferat să rămînă în culise, l-a ajutat pe noul prim-secretar, Leonid Brejnev, în ascensiunea sa spre puterea supremă. Brejnev a fost numit secretar general în 1966, şef al statului şi preşedinte al Prezidiului în 1977 şi preşedinte al Consiliului Apărării, precum şi mareşal al Uniunii Sovietice, în 1976; a primit Premiul Lenin pentru Pace (1972) şi Literatură (1979). Această strălucitoare concentrare de funcţii şi onoruri era răsplata acordată de colegii mai vîrstnici ai lui Brejnev din conducerea de partid pentru că dăduse direcţiei afacerilor sovietice o nouă stabilitate, seriozitate şi previzibilitate, bazate pe o hotărîre absolută de a concentra puterea în mîinile elitei comuniste.[57] Brejnev rezuma această filozofie a guvernării în sintagma codificată „încredere în cadre" — respectiv consolidarea şi perpetuarea unei clase conducătoare privilegiate, o împărţire a ţării în conducători şi conduşi. Era absolut clar unde se trăgea linia de demarcaţie, şi nici nu se punea problema de a se ceda măcar o fărîmă de putere unei entităţi care

depășea granițele conducerii de partid. Pozițiile puterii, o dată ocupate, nu puteau fi abandonate niciodată, iar principiul se aplica atît în exterior cît și în interior. După cum el însuși i-a spus comunistului ceh liberal Dubček în 1968, „nu-mi vorbi mie despre «socialism». Ce avem, aia păstrăm"[58].

Rusia lui Brejnev era mai degrabă o societate împlinită decît una care avea așteptări. Ea oferea mai mult din același lucru, și nu o schimbare calitativă. El a recunoscut la al XXVI-lea Congres al Partidului din februarie 1981 că obiectivele din 1961 erau depășite: nu avea să se mai vorbească de scopuri specific „comuniste". A restaurat prioritatea stalinistă a armamentului, care a rămas sectorul cel mai favorizat și de departe cel mai înfloritor al economiei; în anii '60 și '70 cheltuielile militare au crescut în termeni reali cu aproximativ 3% pe an, asta însemnînd că, între căderea lui Hrușciov și mijlocul anilor '70, Rusia a cheltuit pe armament, raportat la resurse, cam de două ori mai mult decît America.[59] Economia sovietică în ansamblu a crescut mult mai încet. După unele calcule, în 1978 PNB era de 1 253,6 miliarde de dolari, față de 2 107,6 miliarde în SUA, ceea ce însemna un venit *per capita* de 4 800 de dolari pentru Rusia, și 9 650 de dolari pentru America.[60] Problema cu aceste cifre este că venitul pe cap de locuitor nu înseamnă mare lucru într-o societate dominată în mod covîrșitor de sectorul de stat; și oricum ele se bazează pe statistici realizate de guvernul sovietic, care nu permit nici un fel de control independent. După cum a remarcat Hrușciov cu privire la înalții funcționari care conduceau Biroul Sovietic de Statistică, „ei sînt în stare să facă din rahat gloanțe"[61]. În anii '60 și '70 Brejnev a pus la dispoziția consumatorilor obișnuiți cantități considerabile de bunuri de calitatea a doua. O estimare arăta că, la sfîrșitul anilor '70, nivelul de trai al muncitorului sovietic era aproximativ acela al muncitorului american la începutul anilor '20.[62] Această comparație impune însă trei precizări importante. În Rusia sovietică locuințele urbane nu țineau pasul cu deplasarea către orașe, care adăposteau numai 19% din populație în 1926 și aproximativ 60% cincizeci de ani mai tîrziu. Ca rezultat, rușii aveau cel mai scăzut nivel de trai dintre toate țările industrializate, cu un spațiu de locuit pe cap de locuitor de numai vreo 72 de metri pătrați (1 200 în America). În al doilea rînd, numai un rus din patruzeci și șase avea mașină (deși accidentele de circulație mortale erau mai multe decît în America). În al treilea rînd, situația alimentelor s-a deteriorat sub Brejnev, în special la sfîrșitul anilor '70 și începutul anilor '80.[63]

Cu toate acestea Rusia era destul de prosperă pentru scopurile lui Brejnev. El nu voia o „revoluție a speranțelor în creștere". Regimul nu avea alt scop decît acela de a se perpetua. După cum spunea Aleksandr Herzen despre regimul țarist: „Deține puterea cu scopul de a deține puterea." Dar comparația este nedreaptă față de țari, care erau adesea motivați de o dorință autentică de a ridica nivelul poporului. Aflat în exil în America, Aleksandr Soljenițîn a repudiat în mod repetat și vehement ideea că regimul sovietic

ar fi fost în vreun sens o continuare a autocrației țariste.[64] Din punct de vedere politic și moral regimul sovietic era o societate totalitară de un tip cu totul diferit: mai mult o conspirație ce se autoperpetua decît o formă legitimă de guvernămînt. Deși gangsterismul în stil Chicago al lui Stalin fusese înlocuit cu mafia în tonuri sobre a lui Brejnev și a asociaților săi, în esență caracterul criminal s-a păstrat. Regimul se baza nu pe lege, ci pe forță. În termeni economici a fost, poate, cel mai bine definit de cel ce semna cu pseudonimul Fiodor Zniakov, în „Memorandumul" său de *samizdat*, care a circulat în mai 1966, drept „capitalism de supermonopol", cu toate proprietățile importante concentrate într-un singur centru.[63] Problema politică a lui Brejnev era să aibă grijă ca profiturile acestui supermonopol să fie împărțite între membrii clasei conducătoare. Am putea distinge aici trei straturi. Din cei 260 de milioane de ruși, în 1976 aproximativ 15 milioane erau membri de partid. Ei nu constituiau clasa conducătoare în sine, ci potențiali membri ai acesteia. Dacă dădeau dovadă de zel și obediență, o parte din ei promovau în rîndurile clasei conducătoare. Ceilalți erau eliminați într-un ritm de aproximativ 300 000 pe an prin refuzul autorităților de a le reînnoi carnetele de partid. Adevărata clasă conducătoare consta din 500 000 de activiști de partid și înalți funcționari guvernamentali (plus familiile acestora). Ei erau recompensați cu putere administrativă, ceea ce era făcut posibil de dimensiunile uriașe ale mecanismului de stat și de existența unui vast imperiu sovietic cu funcții răsunătoare în întreaga lume — „oi să fie, că pășune-i destulă", după cum spunea Sir Robert Walpole — și cu privilegii economice bazate pe accesul la un sistem de distribuție închis, care cuprindea magazine de alimente și de alte bunuri de consum, locuințe, călătorii în străinătate, asigurări de sănătate, stațiuni de odihnă și învățămînt superior. Orînduirea sovietică a devenit astfel o adevărată clasă conducătoare, în tradiționalul sens feudal (și marxist), căci se distingea de restul societății nu numai printr-o relativă bunăstare, ci și prin drepturi legale și administrative superioare, clar determinate. Sub Lenin și Stalin, și încă și mai mult sub Brejnev, societatea sovietică a devenit complet stratificată. În colonia de cercetare științifică de la Novosibirsk din anii '70, de exemplu, locuințele erau alocate după cum urmează. Un membru plin al Academiei avea o vilă; un membru corespondent jumătate de vilă; un cercetător principal o garsonieră cu înălțimea de trei metri; un cercetător secundar o garsonieră cu înălțimea de doi metri și jumătate și doar cu o baie comună.[66] Adevărata împărțire însă era între cei jumătate de milion de la conducere și restul populației: ei erau elita reală, „ei" ca opus lui „noi", marea masă a rușilor. Din această clasă conducătoare, 426 de oameni exercitau cu adevărat puterea politică în calitate de membri ai Comitetului Central. Vreo 200 aveau funcții ministeriale. Ceea ce cereau ei de la Brejnev, și el le-a dat, erau privilegii extinse, siguranța vieții și a proprietății și siguranța slujbei. În 1976, de exemplu, au fost realeși 83,4% din membrii CC, un procent tipic. La sfîrșitul anilor '70, majoritatea

celor 200 de oameni de la vîrf erau trecuţi de şaizeci şi cinci de ani, mulţi chiar de şaptezeci. Din cauza izolării de restul societăţii, accesului special la învăţămînt superior de cea mai bună calitate şi tendinţei de a încheia căsătorii în interiorul ei, noua clasă conducătoare devenea deja ereditară, propria familie a lui Brejnev fiind un exemplu în acest sens.

Sub Stalin, ca şi în Germania lui Hitler, opoziţia era conspirativă sau inexistentă. În mod normal un regim totalitar nu devine vulnerabil intern decît atunci cînd încearcă să se liberalizeze. Au existat cîteva tentative în acest sens în vremea lui Hruşciov. O parte din structura Gulagului a fost desfiinţată, deşi esenţa ei a rămas. La 25 decembrie 1958 au fost enunţate noi „Principii Fundamentale de Drept Penal şi Procedură Penală", acordînd drepturi teoretice acuzaţilor şi provocînd prima dezbatere juridică purtată vreodată în presa sovietică. Această reformă de sus în jos n-avea cum să nu producă însă instabilitate, şi prin urmare o inversare, din moment ce Rusia sovietică nu era o societate aflată sub domnia legii. Marxismul nu produsese niciodată o filozofie a dreptului. Singurul filozof sovietic autentic al dreptului, Evgheni Paşukanis, susţinea că în societatea socialistă Legea trebuia înlocuită de Plan.[67] Acest lucru era logic, căci ideea de proces juridic independent era incompatibilă cu aceea a unui proces istoric inevitabil interpretat de o elită conducătoare marxistă. Cazul lui Paşukanis însuşi a demonstrat-o: legea a fost înlocuită de plan — al lui Stalin — iar el a fost asasinat în anii '30. Legea din 1958 nu putea fi aplicată în practică pentru că ar fi marcat începuturile unui statut independent al tribunalelor, permiţîndu-le astfel să erodeze monopolul puterii de care se bucura partidul. Nici chiar sub Hruşciov nici un tribunal sovietic nu a revenit vreodată asupra vreunui verdict de vinovăţie într-un caz politic — păstrînd astfel un record nedepăşit de supunere totală faţă de partidul conducător din primul an de guvernare al lui Lenin şi pînă în prezent.[68]

Mai importantă a fost relaxarea cenzurii de către Hruşciov. Prezidiul a refuzat cererea lui de a schimba sistemul, aşa că el a autorizat unele publicaţii pe propria-i răspundere.[69] Materiale heterodoxe au apărut în presă şi în formă de carte. În 1962 Aleksandr Soljeniţîn a putut publica *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici*, poate cea mai influentă carte care a circulat liber în Rusia de la Revoluţie încoace. Dar în acelaşi an au avut loc proteste de masă la Novocerkassk împotriva creşterii preţurilor la alimente. La 2 iunie trupele au tras în mulţime, omorînd mulţi oameni. Răzmeriţele au fost şi sînt o trăsătură recurentă a societăţii sovietice, ţinînd, ca şi în epoca feudală, locul grevelor şi al politicii, pentru a atrage atenţia asupra nemulţumirilor. Revolta din iunie a avut dimensiuni neobişnuit de mari şi este posibil să fi jucat un rol în căderea lui Hruşciov doi ani mai tîrziu. Chiar şi înainte de a dispărea însă, el a refuzat să permită publicarea altor cărţi despre lagăre. După spusele lui Roy Medvedev, cea mai valoroasă sursă pe care o avem, mişcările de protest datau din 1965, anul de după căderea lui Hruşciov, iar în 1966–1967, cînd

publicațiile subterane de tip *samizdat* erau la apogeu, a avut loc o mișcare ce se apropia de un protest în masă.[70] Represiunea a început în aceeași perioadă, cu procesul a doi disidenți importanți, Siniavski și Daniil, în februarie 1966. Acest lucru a pus capăt oricărei pretenții de reformă judiciară sau liberalizare în general. La scurtă vreme după aceea doi ofițeri superiori din poliția secretă au fost numiți judecători la Curtea Supremă Sovietică. Cea mai cruntă etapă a represiunii a fost 1968–1970, începînd cu „procesul celor patru" (Galanskov, Ginzburg, Dobrovolski și Laşkova) în ianuarie 1968. Acesta, unul dintre cele mai bine documentate dintre procesele sovietice, a fost o farsă politică hotărîtă dinainte, care a arătat că sistemul sovietic a rămas, în esență, o tiranie totalitaristă, care nu era în stare să facă o autoreformă mai mult decît să facă din cerc pătrat.[71]

După 1970, s-a produs o oarecare relaxare a noii terori. Aceia din Occident care, ca parte din politica de destindere, cereau acceptarea solicitării sovietice pentru o Conferință privind „Securitatea și Cooperarea Europeană" la Helsinki (iulie 1973–iulie 1975), susțineau că liderii sovietici puteau fi constrînși să respecte drepturile omului ca parte din acord. Aceasta a devenit politica oficială a administrațiilor Ford și Carter. Potrivit Principiului Șapte al Acordurilor de la Helsinki guvernul sovietic se angaja să „respecte drepturile și libertățile fundamentale ale omului". Dar nu a fost decît un nou tratat care urma să fie încălcat. De fapt, procesul Helsinki a dus direct la o reluare a represiunii larg răspîndite, nu numai în Rusia sovietică, ci pretutindeni în spatele Cortinei de Fier. Căci el i-a încurajat pe disidenți să iasă la lumină. Ei au format grupuri de monitorizare „pentru a promova respectarea Acordurilor de la Helsinki" la Moscova, în Ucraina, Gruzia, Armenia și Lituania. Mișcări similare au izbucnit în Cehoslovacia, Germania de Est, Polonia și în alți sateliți. Informațiile privind violarea Acordurilor erau transmise jurnaliștilor occidentali.

A urmat un val de persecuții violente, începînd din 1975 și atingînd un punct culminant în anii de după 1977. Principalele victime au fost conducătorii grupurilor de monitorizare. În unele cazuri KGB a practicat o nouă politică, aceea de a acorda disidenților vize de ieșire și a-i expulza din propria lor țară. Mulți alții au primit însă condamnări la ani lungi de închisoare și muncă silnică. Astfel, Acordurile de la Helsinki au crescut în mod radical volumul și ferocitatea violării drepturilor omului în Rusia sovietică. Farsa a culminat cu întîlnirea ulterioară de la Belgrad, 1977–1978, cînd delegația sovietică a venit cu o documentație elaborată despre persecuțiile asupra catolicilor din Ulster și a negrilor din America, dar a refuzat categoric să discute practicile sovietice. Imediat după terminarea întîlnirii, doi membri ai grupului de monitorizare ucrainean au primit, fiecare, cîte șapte ani de muncă grea, fondatorul grupului Moscova, deja ținut în arest de cincisprezece luni fără a fi fost judecat, a fost condamnat la șapte ani într-un lagăr „sever", iar cel mai cunoscut dintre disidenții sovietici, Andrei Saharov, a fost acuzat de

„huliganism", apoi condamnat la arest la domiciliu şi deportare.[72] Procesele celor din grupul de monitorizare gruzin au evocat ecouri sinistre ale perioadei staliniste, cu acuzaţii fabricate de spionaj în favoarea agenţiilor occidentale şi sugerarea torturii şi a mărturisirilor obţinute prin forţă.[73]

Într-o anumită privinţă politica sovietică faţă de elementele de opoziţie a fost consecventă, din prima etapă a guvernării leniniste şi pînă la începutul anilor '80: disidenţa a fost întotdeauna tratată ca o boală psihică, iar disidenţii erau întotdeauna pasibili de a fi supuşi la „tratament" în spitale psihiatrice sovietice speciale. Primul caz cunoscut a fost în 1919, cînd Lenin a făcut ca Maria Spiridonova, unul dintre liderii Partidului Socialist-Revoluţionar, să fie condamnată de Tribunalul Revoluţionar din Moscova la internarea într-un sanatoriu.[74] Folosirea sistematică, pe scară largă, a pedepsei psihiatrice a început la sfîrşitul anilor '30, cînd NKVD a construit un stabiliment penal în localul unui spital de boli mentale obişnuit din Kazan. La sfîrşitul anilor '40, Institutul Serbski, principalul centru sovietic de predare şi cercetare a psihiatriei penale, avea un departament special de activitate „politică".[75] La începutul anilor '50, cel puţin trei stabilimente „tratau" cazuri de deţinuţi politici, căci ştim de un om, Ilia Iarkov, care a suferit în toate trei. Pedeapsa psihiatrică se dădea mai ales acuzaţilor aflaţi sub incidenţa atotcuprinzătorului Articol 58 al Codului Penal, care se referea la „actele antisovietice": printre colegii de spital ai lui Iarkov se aflau creştini, troţkişti care supravieţuiseră, opozanţi ai lui Lîsenko, scriitori, pictori şi muzicieni nonconformişti, letoni, polonezi şi alţi naţionalişti.[76] Departe de a fi abandonat, sistemul s-a extins mult sub Hruşciov, care era nespus de dornic să convingă lumea că Rusia sovietică nu-şi mai închidea opozanţii politici, ci numai pe cei dezechilibraţi, şi era citat de *Pravda* (1959) că ar fi spus: „Un delict este o deviere de la standardele de comportament general recunoscute, adeseori cauzat de tulburări psihice. La cei care ar putea chema la opoziţie faţă de comunism [...] în mod clar starea mentală a acestor oameni nu este normală."[77]

Occidentul a auzit pentru prima dată de psihiatria penală sovietică în 1965, o dată cu publicarea *Gardianului 7* a lui Valeri Tarsis, şi după aceea s-au făcut eforturi în cadrul breslei psihiatrilor de a se obţine documentaţie despre cazuri specifice şi de a se ridica această chestiune la şedinţele Asociaţiei Mondiale de Psihiatrie.[78] Aceste eforturi au fost împiedicate în parte de dorinţa unor psihiatri (mai ales americani) de a păstra cu orice preţ participarea Cortinei de Fier în organismul respectiv, în parte de abilitatea cu care conducerea sovietică şi-a acoperit urmele şi, în 1973, a organizat o vizită potiomkiană la Institutul Serbski.[79] Cu toate acestea, în perioada 1965–1975 au fost obţinute detalii despre 210 cazuri total dovedite.[80] În afară de prima închisoare de pedeapsă psihiatrică din Kazan, în anii '60 şi '70 au mai fost deschise alte treisprezece Spitale de Psihiatrie Speciale. Nici unui occidental, fie el psihiatru sau nu, nu i s-a permis să viziteze vreun SPS. Dar s-a sta-

bilit că ele se aflau sub controlul Ministerului de Interne (MVD), şi nu al Ministerului Sănătăţii, că erau conduse de ofiţeri şi administrate ca nişte închisori. Relatări ale foştilor prizonieri arată că SPS semănau extrem de bine cu clinicile-închisori conduse de medici SS în cadrul programului rasial al lui Himmler, atît prin cruzimile practicate, cît şi prin tipul de medici care lucrau în ele. Tortura cea mai obişnuită, metoda „înfăşurării" în cearşaf ud, pare să fi fost inventată de dr Elizaveta Lavriţkaia, una dintre creaturile cele mai dure descrise de Iarkov.[81] La audierile din Senatul SUA din 1972 au fost furnizate detalii despre torturi, bătăi şi folosirea punitivă a drogurilor.[82] Cei mai mari vinovaţi au fost consideraţi profesorul Andrei Snejnevski, directorul Institutului de Psihiatrie al Academiei de Ştiinţe Medicale, care a condus campania pentru diagnosticarea disidenţei ca o formă de schizofrenie; profesorul Ruben Nadjarov, adjunctul său; dr Gheorghi Morozov, şeful Institutului Serbski; şi profesorul Daniil Lunts, considerat de către disidenţi cel mai rău dintre practicanţii psihoterorii. Ca şi în cazul SS, unii doctori aveau grade militare: Lunts era identificat fie drept colonel KGB, fie drept general-maior în MVD. Acestor oameni li se permitea să călătorească în străinătate pentru a reprezenta psihiatria sovietică, ei aveau salarii de trei ori mai mari decît alţi psihiatri şi se bucurau de accesul la luxurile şi privilegiile eşaloanelor superioare ale clasei conducătoare sovietice.[83] Pedeapsa psihiatrică s-a extins foarte mult sub Brejnev, deşi în urma campaniei de demascare din Occident ea s-a restrîns în mare măsură la muncitorul-protestatar umil care era improbabil să atragă atenţia în exterior. Pentru cei cunoscuţi, existau multe grade de oprimare din ce în ce mai severe, nici unul dintre ele nu necesita nici măcar un proces. Comentînd exilul lui Saharov la Gorki, Medvedev nota: „De la Gorki Saharov putea fi trimis în Irkutsk, în Siberia, la Tomsk sau la Cita. Din ce în ce mai rău. [...] Important este ca victima să aibă întotdeauna ceva de pierdut, prin urmare ceva de care să se teamă."[84] La sfîrşitul lui martie 1977, Brejnev a arătat brutal de clar că o întoarcere la liberalizare era exclusă:

> În ţara noastră nu este interzis „să gîndeşti altfel" decît majoritatea. [...] Cu totul altceva este dacă o mînă de indivizi care s-au manifestat activ împotriva sistemului sovietic o pornesc pe calea acţiunilor antisovietice, încalcă legi şi, negăsind sprijin în propria lor ţară, caută sprijin în străinătate, la centrele imperialiste subversive. [...] Poporul nostru cere ca astfel de activişti să fie trataţi ca opozanţi ai socialismului, ca persoane ce acţionează împotriva propriei lor patrii, complici, dacă nu chiar agenţi, ai imperialismului. Am luat şi vom continua să luăm împotriva lor măsurile prevăzute de legea noastră.[85]

Identificarea criticii politice cu trădarea, ba chiar cu acţiuni concrete de vînzare de patrie, era bineînţeles baza terorii leninist-staliniste. Brejnev a afirmat limpede că ea putea fi reluată în orice moment. În noua versiune a Constituţiei, ratificată de Sovietul Suprem la 7 octombrie 1977, s-au introdus prevederi în acest sens. Articolul 7 afirma monopolul total al puterii

politice şi al activităţii statale a Partidului Comunist. Articolul 62 spunea: „Cetăţenii URSS sînt obligaţi să apere interesele statelor sovietice şi să le sporească puterea şi prestigiul." Primul contrazicea Articolul 2, care spunea că întreaga putere aparţinea poporului. Cel de-al doilea contrazicea Articolul 49, care dădea cetăţeanului dreptul de a critica organismele statale. Articolele 6 şi 62 reprezentau astfel esenţa totalitară a Constituţiei, conferind clasei conducătoare întreaga autoritate de care avea nevoie pentru a-i supune pe opozanţii interni la orice grad de teroare era necesar. Disidenţa a continuat şi în timpul represiunii brejneviste. În 1977–1980, de exemplu, douăzeci şi patru de publicaţii *samizdat* au apărut cu regularitate. Numărul de lucrări *samizdat* individuale care circulau a depăşit pragul de 100 000 în 1980.[86] Dar orice fel de activitate politică organizată ori răspîndirea largă a unor opinii neortodoxe au devenit imposibile. Pe scurt, în decursul anilor '70, în timp ce autoritatea legitimă a guvernului american era erodată fără nici o grijă, puterea autocrată a guvernului sovietic era consolidată sistematic. Procesul a ajuns la o concluzie logică după moartea lui Brejnev în 1982, cînd Iuri Andropov, care fusese şeful KGB cincisprezece ani, timp în care instituţionalizase pedepsirea psihiatrică a disidenţilor, a devenit conducătorul statului sovietic.

Operînd de pe o bază de stabilitate politică, puterea globală sovietică s-a extins constant în anii '70. Semnul cel mai izbitor şi mai vizibil al acestei expansiuni a fost dezvoltarea spectaculoasă a marinei sovietice. Sub multe aspecte ea era comparabilă cu programul naval german din anii '90 ai secolului al XIX-lea şi din 1900: nu era justificată de vreo necesitate de a proteja liniile tradiţionale de aprovizionare şi comunicaţii, ci avea scopul de a schimba echilibrul existent al puterii maritime.[87] La fel ca marina britanică în secolul al XIX-lea, forţa maritimă şi aeriană americană era marele factor stabilizator în lumea postbelică. În 1945 America avea 5 718 vase în serviciu activ, din care 98 de transportoare de avioane, 23 de vase de război, 72 de crucişătoare şi peste 700 de distrugătoare şi escorte. Chiar şi în iunie 1968, SUA avea 976 de vase active.[88] În anii '70 însă, flota americană s-a micşorat rapid, ajungînd la 13 transportoare şi escortele lor. Între timp marina sovietică s-a extins. La sfîrşitul lui 1951 amiralul Carney, comandantul forţelor NATO din Europa de Sud, încă mai putea să dizolve forţele navale sovietice din Mediterana: „El a spus că era posibil să mai fie cîteva submarine sovietice «rătăcite» prin Mediterana şi că ar fi posibil ca ei să mai trimită şi altele ca pregătire de război. Dar nu puteau să le menţină multă vreme."[89] Marea schimbare a venit după 1962, cînd criza rachetelor din Cuba a convins conducerea sovietică de faptul că, dacă voia să extindă comunismul în afara teritoriului eurasiatic, trebuia să construiască o puternică marină de suprafaţă. Noua strategie a fost opera amiralului Gorşkov, ale cărui scrieri au constituit un corp doctrinar comparabil cu al amiralului Mahan, şi a cărui pledoarie pentru o uriaşă flotă de submarine plus o forţă de suprafaţă glo-

bală a devenit o politică hotărîtă la începutul anilor '60.[90] În perioada de paisprezece ani care a urmat crizei rachetelor, Rusia sovietică a construit în total 1 323 de vase de toate tipurile (față de cele 302 americane), între care 120 de vase de luptă la suprafață, 883 de amfibii și 53 auxiliare. În aceeași perioadă (1976), Gorșkov adunase o flotă de 188 de submarine nucleare, 46 dintre ele transportînd rachete strategice.[91] La sfîrșitul anilor '70 au apărut primele transportoare sovietice autentice. Impactul noii marine sovietice asupra geopoliticii a devenit incontestabil în războiul arabo-israelian din 1967, cînd a fost instituită o prezență navală sovietică permanentă în estul Mediteranei. În 1973, în timpul războiului de Yom Kippur, poziția flotei americane pe acest teatru al operațiunilor era descrisă ca „extrem de inconfortabilă" pentru prima dată de la distrugerea forței maritime japoneze.[92] În acest moment marina sovietică, deja predominantă în nord-estul Atlanticului și în nord-vestul Pacificului, era pregătită să pătrundă în Atlanticul de sud și în Oceanul Indian.

Puterea maritimă a fost unul dintre elementele debarcării sovietice în Africa neagră ce a constituit o trăsătură importantă a celei de-a doua jumătăți a anilor '70. Un altul a fost folosirea Cubei ca mercenar-satelit. În anii '60 Rusia sovietică a cumpărat relativ ieftin supunerea cubaneză: sub o jumătate de miliard de dolari pe an. Primea în schimb sprijin verbal: Castro a apărat vehement invazia rușilor în Cehoslovacia din 1968. La începutul anilor '70 economia cubaneză se degrada cu rapiditate, iar în 1972 s-a produs o agonizantă reconsiderare a relațiilor ruso-cubaneze. Datoria Cubei față de Rusia se ridica acum la aproape 4 miliarde și Brejnev nu vedea nici o altă soluție decît aceea de a amîna toate dobînzile și plățile majore pentru 1986 și de a garanta între timp pentru Cuba.[93] Pentru Rusia costurile au crescut mai întîi la 8 milioane de dolari, apoi la 10 milioane și (pînă la începutul anilor '80) la 12 milioane pe zi: aproape 4,5 miliarde pe an. Brejnev a primit însă în schimb un instrument valoros pentru pătrunderea în Africa subsahariană. Rusia sovietică fusese, desigur, activă în Africa arabă încă de la afacerea cu Nasser din 1955. Dar misiunile sovietice economice și militare se făcuseră adeseori nepopulare; și, fiind albi, sovieticii au fost cu ușurință acuzați de „imperialism". După cum spunea unul dintre premierii arabi, Maghoub al Sudanului, statele arabe primeau de la Rusia sovietică „utilaje depășite" în schimbul materiilor prime, „o formă de troc"; iar blocul sovietic „adesea revindea materiile prime obținute de la noi Occidentului capitalist" sub prețul pieței, cu „efecte dezastruoase asupra producției de materii prime a țărilor noastre"[94]. Unul dintre numeroasele avantaje ale folosirii surogatelor cubaneze a fost că, printr-un paradox inexplicabil, Cuba era membră a „blocului nealiniat", deși, de fapt, dintre toate statele protejate de Uniunea Sovietică ea își manifesta cel mai zgomotos fidelitatea. Nefiind albi (în multe cazuri erau negri), soldații cubanezi nu erau ușor de prezentat drept imperialiști. Castro deja își făcuse datoria apărînd Rusia sovi-

etică de acuzaţia de imperialism la Conferinţa din Alger a statelor nealiniate din 1973. Unde erau, a întrebat el, „corporaţiile monopoliste" ale Rusiei? Unde era „participarea ei la companiile multinaţionale"? „Ce fabrici, ce mine, ce terenuri petroliere posedă ea în lumea subdezvoltată? Ce muncitor este exploatat în vreo ţară din Asia, Africa sau America Latină de capitalişti sovietici?"[95] Acum i se cerea să meargă mai departe şi să furnizeze forţe invazioniste neimperialiste. În decembrie 1975, sub escortă navală sovietică, au debarcat în Angola primele forţe cubaneze. În 1976 ele au intrat în Abisinia, aflată acum în lagărul sovietic, şi în Africa Centrală şi de Est. Încă din 1963, vechea colonie a Congoului francez s-a proclamat Republica Populară Congo, primul stat marxist-leninist din Africa. Nu s-a comportat întotdeauna ca atare. Categoriile politice europene nu se traduceau întotdeauna în realităţi africane.[96] Dar la sfîrşitul anilor '70 existau zece astfel de state africane, care furnizau Rusiei sovietice, în grade diferite, sprijin diplomatic şi propagandistic, avantaje economice şi baze militare. Iar în 1979, în Nicaragua, Cuba a achiziţionat primul satelit propriu, în America Centrală.

Extinderea războiului rece, în anii '70, în aproape toate zonele globului a dat acestui deceniu aerul de insecuritate cronică atît de caracteristic anilor '30 — acelaşi sindrom al şomajului, decăderii economice, înarmării şi agresiunii. Politica sovietică nu a fost nicidecum singurul factor. America a avut şi ea partea ei de vină în alunecarea spre violenţă. Ca să contrabalanseze scăderea achiziţiilor de armament în urma încheierii războiului din Vietnam, industria americană a iniţiat vînzări internaţionale de armament la o scară fără precedent. În 1970 America vindea în străinătate arme în valoare de 952 de milioane de dolari. Pînă în 1977–1978 cifra sărise la peste 10 miliarde. Dar se mai aflau şi alţii în cursă. În anii '60 şi '70, vînzările de armament franceze au crescut de peste treizeci de ori. Exporturile sovietice de arme au crescut mai repede chiar decît ale Americii. În 1979–1981 America a încetat să mai fie principalul exportator de armament, ajungînd pe locul al treilea după Uniunea Sovietică şi Franţa (Marea Britanie ocupînd un modest loc patru). La începutul anilor '80, vînzările internaţionale de armament erau în jurul valorii anuale de 70 de miliarde de dolari, aproape toate fiind negociate la nivel statal. O singură fabrică sovietică de tancuri acoperea 20 de kilometri pătraţi şi exporta în treizeci de ţări, majoritatea sărace. Vechea întreprindere liberă Neguţătorii Morţii părea inocentă în comparaţie cu statele moderne care se întreceau să vîndă distrugerea cu megatonele.

Este adevărat că nici una dintre marile puteri nu vindea arme nucleare. Dar ele nu au reuşit să împiedice proliferarea acestora. În anii '50, oameni de ştiinţă bine intenţionaţi au răspîndit ideea că plutoniul pentru reactoarele „de pace" era în general nepotrivit pentru bombe. Pornind de la această premisă eronată, America a lansat „operaţiunea transparenţa" în decembrie 1953 cu programul „Atomi pentru Pace". A dat publicităţii peste 11 000 de documente secrete, inclusiv detalii despre metoda Purex de producere a plu-

toniului pur vital pentru exploziile mari.[97] Unele dintre amănuntele programelor de asistență au fost redactate neglijent, astfel încît atunci cînd se producea o încălcare clară — de exemplu cînd India a detonat o bombă în 1974 — oficialii americani au putut pretinde că ea nu avusese loc. Tratatul de Neproliferare negociat de America, Rusia și Marea Britanie în iulie 1968, ratificat curînd de alte patruzeci de puteri, nu a avut prea mare importanță din moment ce pînă și țări care îl semnaseră puteau, sub acoperirea lui, să se apropie foarte mult de o capacitate nucleară și s-o atingă rapid după cele trei luni de preaviz prevăzute de Articolul Unsprezece.

De fapt puterile nucleare nu s-au înmulțit atît de repede cum au prezis pesimiștii. În 1960 se calcula că douăsprezece noi țări aveau să se înarmeze nuclear pînă în 1966.[98] Dar alianțele de sub umbrela nucleară, cum erau NATO, SEATO și CENTO, aveau tendința să descurajeze aventurile independente ale statelor. Proliferarea s-a produs ca rezultat al unei „parități" antagonice. Bomba Chinei din 1964 a fost o consecință a certei ei cu Rusia; bomba din 1974 a Indiei a fost rezultatul direct al celei chineze; presupusa bombă din Pakistan a decurs din cea indiană. Atît Israelul cît și Africa de Sud au devenit puteri nucleare secrete în anii '70, în mare măsură pentru că nu erau membre ale unor pacte militare solide care să includă acoperirea nucleară. Bomba Israelului a provocat un program de armament nuclear irakian, neutralizat în 1981, cînd aviația israeliană a distrus reactorul „pașnic" construit de francezi al Irakului.

Exista, de asemenea, o tendință a țărilor avansate de a se lăsa antrenate în programe de înarmare nucleară. Asta s-a întîmplat în Franța în timpul celei de-a Patra Republici, cu mult înainte ca de Gaulle să ia decizia de a construi bombe. După cum spunea un înalt funcționar, „fabricarea unei bombe atomice [...] a intrat în viața noastră publică ca un fel de produs secundar al unui efort de pace oficial"[99]. Aceasta era calea pe care era cel mai probabil s-o urmeze în fabricarea bombei și Germania de Vest și Japonia, pînă atunci încurajate să rămînă nenucleare de garanțiile americane. La sfîrșitul anilor'70, Japonia crease o mare și inovatoare industrie spațială și nu numai că se afla în poziția de a produce foarte rapid focoase nucleare, dar putea crea și un sistem de livrare avansat după modelul Tridentului american. Dar a deveni o putere nucleară de primă mărime implica, la vremea aceea, a-ți asigura protecție, a dezvolta capacități de contradetectare și de repetare a loviturii, toate acestea fiind foarte costisitoare.[100] În afară de cazul în care America se retrăgea în izolare, era puțin probabil ca Germania și Japonia să reușească acest lucru. Pericolul consta, mai degrabă, în dezvoltarea la întîmplare a unor capacități nucleare marginale de către țări arabe instabile sau de către state care, dintr-un motiv ori altul, se simțeau nesigure și insuficient protejate de alianțe, cum erau Brazilia, Argentina, Coreea de Sud, Taiwan și Indonezia. La începutul anilor '80, douăzeci și două de puteri (în afară de Israel și Africa de Sud) se aflau într-o situație care le permitea să

creeze arme nucleare cu costuri relativ scăzute şi într-un interval de unu pînă la patru ani.[101]

În practică însă, lumea era mai puţin îngrijorată în anii '70 de posibilitatea unui război nuclear decît de realitatea crescîndă a altor forme de violenţă. În acest deceniu au avut loc peste treizeci de războaie convenţionale, majoritatea în Africa. Mai puţin costisitoare în vieţi omeneşti, dar din punct de vedere politic şi psihologic mult mai neliniştitoare pentru lume, a fost creşterea terorismului internaţional. Multe ițe ale istoriei se împleteau în acest fenomen. Exista tradiţia musulmană a terorismului politico-religios, care pornea de la secta persano-sunnită a Asasinilor din Evul Mediu. A renăscut în luptele dintre arabi şi israelieni în Palestina interbelică, ajungînd la forma sa ultimă în Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei, care în anii '60 şi '70 era cea mai mare, cea mai bogată, cea mai bine înarmată şi cea mai activă dintre toate grupările teroriste, cu tabere de instrucţie proprii, de care au profitat şi multe alte mişcări teroriste, fără legătură cu ea.

În al doilea rînd, era tradiţia rusească, transformată de Lenin (care repudia terorismul individual catalogîndu-l drept „stîngism infantil") în terorism de stat, atît pentru uz intern, cît şi pentru export. În toată această perioadă Rusia a păstrat un program de instruire teroristă, dirijat de Academia Militară de la Simferopol, în Crimeea, pe care „gherilele" sau „sabotorii" străini îl absolveau pentru a se duce să lupte în Orientul Mijlociu, America Latină şi Africa. Majoritatea experţilor şi instructorilor OEP au beneficiat de acest curs.[102]

În al treilea rînd era tradiţia europeană, mai ales germană, a intelectualizării violenţei ca necesitate morală. Prima fază modernă de mari proporţii a terorismului politic a avut loc, după cum am văzut, în Germania, în 1919–1922, cînd asasini de dreapta au ucis 354 de oameni. Incapacitatea societăţii de a-i trage la răspundere a pregătit calea statului hitlerist al terorii. Acesta a adoptat multe forme, între care răpirea, practicată de Surorile Brune din SS, care cutreierau lagărele în căutare de copii blonzi cu ochii albaştri în vîrstă de sub şase ani. Tradiţia teroristă germană şi-a găsit expresia filozofică în Existenţialism, popularizat în perioada postbelică de Sartre, care a rămas fascinat de violenţă toată viaţa şi al cărui discipol, Franz Fanon, a publicat în 1961 cel mai influent dintre toate manualele de terorism, *Les damnés de la terre*.

În al patrulea rînd, era tradiţia nepolitică a pirateriei mediteranene, care îşi avea originile în mileniul al doilea înainte de Cristos. Pompeius pusese capăt pirateriei în secolul I î.Cr., iar revenirea în forţă a piraţilor la mijlocul secolului al III-lea d.Cr. a fost un semn sumbru al puterii în declin a Romei. În secolul al XVIII-lea marina britanică a eliminat pirateria de pe oceane, dar ameninţarea berberă a rămas pînă în 1830, cînd francezii au ocupat Algerul. În următorii 130 de ani, epoca colonialismului, pirateria pe scară largă şi răpirile au încetat practic să existe. Au revenit rapid cînd valul impe-

rialist a început să se retragă, în special în centrele sale tradiționale, Alger și Tripoli, o dată cu sfîrșitul războiului algerian și lovitura de stat a lui Geddafi din 1969. Dar acum avea o culoare politică diferită, liderii algerieni în anii '60 și Geddafi în anii '70 furnizîndu-le bani, arme, terenuri de instrucție, refugiu și coordonare. Aceste patru elemente, care s-au împletit în anii '70, făceau ca problema terorismului să fie extrem de complexă și greu de definit. Nu putea fi văzut ca o simplă conspirație sovietică menită să destabilizeze statele legitime. De fapt, statul democratic cel mai serios afectat de terorism în anii '70, Italia, a fost mai degrabă victima violenței comerciale, în special a răpirilor care au înghițit 100 de milioane de dolari în anii 1975–1980, decît a terorii politice pure.[103]

Cu toate acestea nu exista nici o îndoială că mișcările teroriste individuale, cum erau banda Baader-Meinhof din Germania de Vest, IRA în Ulster, Brigăzile Roșii în Italia, separatiștii basci în Spania, OEP și probabil zeci de alte grupări teroriste arabe, latino-americane și africane negre, beneficiau de o rețea internațională radicală, ale cărei spirite conducătoare, precum asasinul venezuelean cunoscut drept „Carlos", erau în exclusivitate comuniști.[104] Două incidente, selectate dintre zeci, ilustrează caracterul internațional și marxist al mișcării. Masacrarea a douăzeci și șase de pelerini, majoritatea portoricani, pe aeroportul israelian Lod, în 1972, a fost opera unor marxiști japonezi, antrenați de OEP în Liban și dotați cu arme japoneze care le erau livrate la Roma de Carlos însuși. De asemenea, ucigașii basci care au omorît un amiral spaniol în 1974 fuseseră antrenați în Cuba și în Yemenul de Sud de către est-germani, palestinieni și cubanezi, și au folosit explozivi achiziționați de la gangsteri IRA care i-au întîlnit pentru prima dată pe basci în Alger, sub auspiciile KGB.[105]

Este semnificativ faptul că, în anii '70, pe măsură ce puterea americanilor scădea iar a sovieticilor creștea, numărul incidentelor de terorism internațional (explozii, bombe, asasinate, luări de ostatici, răpiri etc.) a sporit constant, de la 279 în 1971 pînă la 1 709 în 1980. Numărul asasinatelor, în care KGB-ul și antecesorii săi au fost întotdeauna specialiști, a crescut în mod spectaculos, de la 17 în 1971 la 1 169 în 1980.[106] Societățile totalitariste, unde omniprezentei poliții secrete i se permitea să aresteze și să închidă oameni fără a-i judeca, să tortureze și să practice ea însăși crima judiciară, nu prea aveau a se teme de terorism. Societățile liberal-democratice în schimb aveau, și încă foarte mult. Lecția anilor '70 a fost că terorismul a ajutat în mod activ, sistematic și necesar extinderea statului totalitar; că el a făcut distincția între statele aflate sub domnia legii și cele totalitare în favoarea celor din urmă; că a exploatat aparatul libertății în societățile liberale punîndu-l astfel în pericol; și că a subminat voința unei societăți civilizate de a se apăra.[107] Într-un sens mult mai profund, terorismul politic al anilor '70 a fost un produs al relativismului moral. În particular, cruzimile inimaginabile pe care le-a practicat au devenit posibile numai prin obiceiul marxist de a gîndi în termeni

de clase şi nu de indivizi. Tinerii ideologi radicali care îşi ţineau victimele, de regulă diplomaţi sau oameni de afaceri aleşi numai după ocupaţie, înlănţuite în carcere subterane înguste din beton, legate la ochi, cu urechile astupate cu ceară, vreme de săptămîni sau luni întregi, apoi se debarasau de ele fără milă ori ezitare, nu vedeau în cei pe care îi asasinau sau torturau nişte fiinţe omeneşti, ci nişte piese de mobilier politic. În acest proces ei se dezumanizau, ca şi cei pe care îi distrugeau, şi deveneau suflete rătăcite, precum creaturile dezabuzate pe care le-a descris Dostoievski în marele său roman antiterorist *Demonii*.

Ca ameninţare la adresa stabilităţii tuturor societăţilor aflate sub domnia legii, terorismul internaţional ar fi trebuit să fie preocuparea principală a Naţiunilor Unite. În anii '70 însă ONU era un organism corupt şi demoralizat, iar intervenţiile sale nechibzuite mai degrabă au promovat violenţa decît au împiedicat-o. Greşeala fatală a lui Truman de a permite ca puterea să alunece dinspre executiv spre Adunarea Generală în 1950, agravată de greşeala lui Eisenhower din 1956, cînd i-a permis lui Hammarskjöld să hăituiască Marea Britanie şi Franţa ca agresori, dădea acum roade bogate şi amare. ONU a fost fondată de cincizeci şi unu de state, marea lor majoritate democraţii. În 1975 erau 144 de state membre, avînd în plan 165, toate în afară de 25 fiind totalitare sau monopartide, în general de stînga. Statele sovietic, arabe-musulmane şi africane la un loc constituiau o majoritate activă. Nu putea fi vorba, aşadar, despre a întreprinde ceva împotriva terorismului. Din contră. După cum am observat deja, Idi Amin, el însuşi terorist, precum şi patron şi beneficiar al terorismului, a fost ovaţionat în picioare în 1975 cînd a pledat pentru genocid. Yasser Arafat, şeful OEP, cea mai mare organizaţie teroristă a lumii, a primit chiar un loc în Adunarea generală. Secretariatul ONU încetase de mult să aplice principiile Cartei. Secretarul general funcţiona ca un simplu oficiu poştal. Membrii comunişti ai Secretariatului locuiau în zone împrejmuite şi îşi predau cecurile cu salariile lor în valută ofiţerilor financiari ai ambasadelor respective. Cel mai important dintre ei, Arkadi Şevcenko, avea un „însoţitor" KGB personal.[108]

În general vorbind, pe parcursul anilor '70 majoritatea din ONU s-a concentrat asupra a trei chestiuni: să organizeze distrugerea Africii de Sud şi a Israelului şi să condamne „imperialismul" ca personificat de America. În 1974, acreditaţii Africii de Sud, unul dintre membrii fondatori, au fost respinşi, un fel de substitut pentru expulzare. La şedinţa ONU a statelor nealiniate ţinută la Havana, capitală a unui satelit sovietic, în martie 1975, s-a schiţat un plan de excludere a Israelului, dar a fost abandonat cînd SUA a ameninţat să părăsească Adunarea şi să-şi întrerupă contribuţia financiară. În schimb, A Treia Comisie ONU a votat o rezoluţie antisemită, condamnînd Israelul ca „rasist", cu 70 de voturi pentru, 29 împotrivă şi 27 de abţineri. Rezoluţia a fost concepută de Cuba, Libia şi Somalia, pe atunci toate sateliţi sovietici. După cum a arătat delegatul american Leonard Gar-

ment, rezoluția era „rău-prevestitoare", pentru că folosea „rasismul" nu ca pe un cuvînt „pentru o foarte reală și concretă serie de nedreptăți, ci doar ca pe un epitet care poate fi aruncat oricui se întîmplă să fie adversarul cuiva". Ea a transformat „o idee cu un înțeles viu și odios" în „nimic mai mult decît un instrument ideologic".[109] Unele dintre discursurile în favoarea moțiunii erau în mod deschis antisemite și ar fi stîrnit ropote de aplauze la Nürnberg. Dintre cele șaptezeci de state care au votat pentru ea, numai opt aveau pretenții cît se poate de vagi să fie considerate democrații și peste două treimi practicau diverse forme de rasism oficial. În Moscova, Andrei Saharov, care nu fusese încă arestat, observa că rezoluția „nu poate decît să contribuie la tendințele antisemite din multe țări, conferindu-le aparența unei legitimități internaționale". Și mai gravă era teama că votul ar fi putut fi folosit mai tîrziu ca justificare, în morală și în dreptul internațional, pentru o încercare a statelor arabe de a extermina poporul israelian, care întemeiase statul tocmai ca un refugiu față de rasism și crima rasială. Ambasadorul american la ONU a anunțat supărat, cînd Adunarea a ratificat votul cu 67 la 55: „Statele Unite declară în fața Adunării Generale a Națiunilor Unite și în fața lumii că nu recunoaște, nu va respecta și nu va aproba niciodată acest act infam."[110] Este adevărat că votul era numai pe hîrtie. Adevăratul pericol al ONU era că majoritatea pe hîrtie tindea să se transforme în politică reală: corupta aritmetică a Adunării, unde în anii '70 voturile puteau fi cumpărate cu arme sau chiar mituindu-i personal pe delegați, tindea în mod imperceptibil să devină o regulă a societății internaționale.

Acest lucru a fost valabil mai ales pentru atacurile la adresa Americii, acum din ce în ce mai izolată și, pe măsură ce criza anilor '70 s-a adîncit, acuzată ca sursă a tuturor relelor din lume. O consecință izbitoare a aritmeticii ONU a fost faptul că statele arabe deținătoare de petrol, ale căror creșteri de prețuri au adăugat veniturilor lor 70 de miliarde de dolari pe an în 1974–1975, totul în detrimentul statelor industriale și al țărilor subdezvoltate, nu au fost nici măcar o dată criticate în vreo rezoluție a Adunării generale sau a vreunei comisii ONU. Nici nu s-a făcut vreo încercare de către majoritatea din ONU de a le determina să returneze aceste profituri excesive sub forma ajutorului mandatar. Furia artificială a ONU s-a concentrat numai asupra Americii, una dintre principalele victime, și prin extensie asupra întregului Occident. Urmărirea genezei acestui atac ne ajută să înțelegem mai bine lucrurile. Teza marxistă originală era: capitalismul avea să se prăbușească. Aceasta nu se întîmplase. Prima completare (adusă de Hrușciov) a fost că „blocul socialist" avea să întreacă Occidentul ca nivel de trai. Nici asta nu se întîmplase. A doua completare, folosită de la începutul anilor '70, care a fost propovăduită Lumii a Treia și a devenit teoria convențională a ONU, a fost că nivelul de trai ridicat din Occident, departe de a fi consecința unui sistem economic mai eficient, era rezultatul imoral al sărăcirii deliberate și sistematice a restului lumii. Astfel, în 1974 ONU a

adoptat o „Cartă a drepturilor și îndatoririlor economice ale statelor" care condamna manevrele economiilor occidentale. Conferința ONU *Mondială a Populației* din 1974 a fost un atac prelungit asupra egoismului SUA. Conferința ONU *Mondială a Alimentației* a denunțat America și alte state, singurele care produceau de fapt surplus de alimente. Ministrul indian al Alimentației considera că este „evident" că acestea erau „responsabile pentru situația actuală" a națiunilor sărace și aveau „datoria" să le ajute. Un astfel de ajutor nu însemna „milă" ci „compensație datorată pentru ceea ce li se făcuse în trecut de către națiunile dezvoltate". În februarie următor țările „nealiniate" au pedepsit „încăpățînarea puterilor imperialiste de a menține structurile exploatării colonialiste și neocolonialiste care hrănește societățile lor risipitoare și superflue, în timp ce țin o mare parte a omenirii în foame și sărăcie".

Atacul era nerezonabil mai ales pentru că numai în ultimii paisprezece ani (1960–1973), ajutorul oficial pentru dezvoltare acordat de către țările avansate celor mai sărace direct sau prin agenții s-a ridicat la 91,8 miliarde de dolari, cel mai mare transfer voluntar de resurse din istorie.[111] Dacă banii au fost folosiți eficient sau nu — era, bineînțeles, o altă chestiune. O mare parte din ei nu au servit decît la menținerea unor regimuri ineficiente și tiranice care practicau diferite forme de „socialism", precum cel al lui Julius Nyerere în Tanzania, și astfel la perpetuarea stării înapoiate. Afirmația că Vestul era oarecum de acuzat pentru sărăcia mondială era ea însăși o invenție occidentală. Ca și decolonizarea, era produsul culpei, acel prim solvent al ordinii și justiției. Ea reflecta aceeași tendință de a cataloga moral oamenii nu ca indivizi, ci ca membri ai unor clase, ceea ce a constituit eroarea fundamentală a marxismului. Structura națională era analoagă structurii de clasă. Am remarcat deja efectul conceptului de „Lumea a Treia" asupra generației Bandung. Ca multe alte idei inteligente dar înșelătoare, el a venit din Franța. În 1952 demograful Alfred Sauvy scrisese un faimos articol, „Trei lumi, o planetă", în care cita celebrele observații ale lui Sieyes din 1789: „Ce este a Treia Stare? Totul. Ce a fost ea pînă acum în ordinea politică? Nimic. Ce cere ea? Să devină ceva." Războiul rece, susținea el, era în esență o luptă între lumea capitalistă și lumea comunistă pentru Lumea a Treia. Această „Lume a Treia", ignorată, exploatată, disprețuită, ca și a Treia Stare, vrea și ea să devină ceva.[112] Treptat, termenul de „Lumea a Treia" a devenit unul dintre marile refrene ale perioadei postbelice.[113] Nu a fost niciodată definit, pentru simplul motiv că, în clipa în care cineva încerca acest lucru, conceptul se dovedea a fi lipsit de sens și se dizolva. Dar influența sa a fost imensă. El satisfăcea nevoia omului de distincții morale simple. Existau națiuni „bune" (cele sărace) și națiuni „rele" (cele bogate). Națiunile erau bogate tocmai pentru că erau rele, și sărace pentru că erau inocente. Aceasta a devenit forța motrice a Adunării Generale a ONU. A dus la crearea Conferinței ONU pentru Comerț și Dezvoltare (UNCTAD) în 1962, care a popularizat eroarea.

A inspirat raportul Pearson din 1969, generat de culpă, care analiza întregul program de asistență din 1950–1967 și dădea vina pe cei care furnizaseră banii pentru eșecurile lui.

Cu timpul, termenul „Lumea a treia" a început să pară un pic cam uzat. Fabrica de curente intelectuale de la Paris a furnizat imediat unul nou: „Nord-Sud". El a fost consacrat în 1974, cînd președintele francez, Giscard d'Estaing, a convocat o conferință a „țărilor importatoare de petrol, exportatoare de petrol și a celor în curs de dezvoltare nepetroliere". Ideea era să asocieze culpa „Nordului" și inocența „Sudului". Acest lucru a implicat multă violență atît în ce privea simpla geografie, cît și faptele economice. Așa-numitul „Sud" era reprezentat de Algeria, Argentina, Brazilia, Camerun, Egipt, India, Indonezia, Irak, Iran, Jamaica, Mexic, Nigeria, Pakistan, Peru, Arabia Saudită, Venezuela, Iugoslavia, Zair și Zambia. „Nordul" era reprezentat de Canada, țările din CEE, Japonia, Spania, Australia, Suedia, Elveția și SUA. Unsprezece dintre statele „sudice" erau de fapt la nord de ecuator, iar unul din ele, Arabia Saudită, avea cel mai mare venit pe cap de locuitor din lume. Australia, singurul continent în întregime la sud de ecuator, trebuia să fie clasificată drept „nordică", probabil pentru că era populată în exclusivitate de albi și era capitalistă. Blocul sovietic era omis complet, deși se afla în întregime în Nord. Pe scurt, conceptul nu avea nici un sens, în afară de acela că servea scopurilor abuzului politic. Dar pe acestea le-a servit foarte bine. A dus la o adunare elaborată la Paris, în mai–iunie 1977.[114] Cu timpul a inspirat un document cunoscut ca Raportul Brandt (1980), care, ca și Raportul Pearson, acuza Occidentul, numit acum „Nord", și propunea un sistem internațional de taxe, conform căruia Nordul trebuia să subvenționeze Sudul, pe modelul statelor cu securitate socială.[115]

În mod inevitabil, America era prezentată ca personajul negativ principal în melodrama Nord-Sud. Era, de asemenea, ținta unui alt termen folosit pentru abuzurile anilor '70: „companie multinațională". Și acesta venea tot din Franța. În 1967 publicistul francez Jean-Jacques Servan-Schreiber a scos o carte senzațională, *Le Défi Americain*, în care atrăgea atenția asupra expansiunii firmelor americane în străinătate. Pînă în anii '80, prezicea el, a „treia putere industrială din lume" nu va mai fi Europa ci „investițiile americane în Europa". „Companiile multinaționale" erau „provocarea aruncată de americani" lumii. Ideea a fost preluată cu entuziasm de către intelectualii europeni de stînga și tradusă în termeni de „Lumea a Treia", concernele multinaționale călcînd în picioare suveranitatea statelor, fiind considerate capul de lance al „imperialismului american". La Adunarea Generală a ONU din aprilie–mai 1974, companiile multinaționale au fost expuse defăimării globale, aproape la același nivel cu Africa de Sud și Israelul. Ca majoritatea modelor intelectuale, acest termen era prost conceput și deja depășit. Concerne multinaționale nu erau decît companiile care operau în mai multe țări. Ele datau de pe la 1900, cînd Gillette, Kodak și alte firme se stabiliseră în Europa, și

printre ele se aflau bănci, companii petroliere şi altele ale căror afaceri erau esenţialmente internaţionale. Erau de departe mijloacele cele mai rentabile de export de capital, tehnologie şi calificare de la ţările bogate la cele sărace. La fel de important, în perioada postbelică ele au învăţat mult mai repede decît guvernele cum să se integreze în peisajul local şi să se adapteze la inconvenientele naţionale. Studii ale concernelor multinaţionale din Chile şi Peru, de exemplu, au arătat că influenţa lor politică, pînă în 1939 considerabilă, se afla de mult într-un declin rapid la vremea cînd termenul a devenit la modă.[116] În America, puterea companiilor internaţionale era mai mult decît echilibrată de lobby-urile etnice şi ale sindicatelor. „Explozia multinaţională" era de fapt un fenomen al anilor '50 şi începutului anilor '60, şi se apropia de apogeu cînd scria Servan-Schreiber. În 1959 America avea 111 sau 71% din firmele cele mai mari ale lumii. Pînă în 1976, numărul lor scăzuse la 68 iar procentul la 44. Anul de vîrf al companiilor multinaţionale americane a fost 1968, după cum a fost şi apogeul supremaţiei americane în întregul ei, cînd s-au deschis sau achiziţionat 540 de filiale americane în străinătate. În 1974–1975 însă, cele mai mari 187 companii americane multinaţionale creau numai 200 de filiale pe an.[117] Este adevărat că, în deceniul 1967–1977, investiţiile americane în Europa au crescut de la 16 miliarde de dolari la 55 de miliarde.[118] Dar viziunea apocaliptică a lui Servan-Schreiber părea absurdă la mijlocul anilor '70, cînd firmele vest-germane şi japoneze se extindeau în străinătate mult mai rapid decît concurenţii lor americani. În 1970 cele mai mari zece bănci erau toate americane. În 1980 numai două mai erau, restul fiind franceze (patru), germane (două), japoneze şi britanice (cîte una fiecare). Japonezii ocupau şase locuri din primele douăzeci şi încă unul era deţinut de Brazilia.[119] Toate dovezile arată că în timpul anilor '70 puterea economică devenea mult mai amplu împărţită. Cu toate acestea sperietoarea cu societăţile multinaţionale a fost extrem de dăunătoare pentru America, tocmai în momentul în care influenţa ei relativă se afla în scădere rapidă. Departe de a deţine o putere excesivă, companiile americane erau supuse unei discriminări din ce în ce mai mari. „Pot să vă spun", se plîngea un înalt funcţionar de la Chase Manhattan, „că noi, ca bancă americană în Mexic, sîntem trataţi ca nişte gunoaie de către autorităţile mexicane."[120] Aceasta în ciuda faptului că Mexicul, împreună cu Brazilia, datora dobînzi în valoare de 69 de miliarde de dolari, cea mai mare parte băncii Chase Manhattan.[121] Ostilitatea artificial creată faţă de companiile multinaţionale americane a pătruns chiar şi în America, unde s-a făcut o încercare de a se promulga Legea Comerţului Exterior şi a Investiţiilor (1971), care prevedea controlul asupra exportului de capital şi tehnologie americane şi impozite mai mari pe profiturile companiilor multinaţionale. Lupta care a urmat a fost extrem de dăunătoare intereselor economice americane.[122]

Atacurile asupra Americii în anii '70 au fost atît de veninoase şi în cea mai mare parte atît de iraţionale încît merită să fie descrise drept o vînă-

toare de vrăjitoare internațională. S-ar putea spune că cea mai ubicuă formă de rasism în acest deceniu a fost antiamericanismul. Zicala „să știi totul înseamnă să ierți totul" nu funcționează în afacerile internaționale. Unul dintre motivele pentru care America a fost atît de mult atacată era că se știau atît de multe despre ea, în special datorită presei și intelectualilor americani, care produseseră un torent nesfîrșit de materiale autocritice.[123] Un motiv mult mai important a fost însă că SUA ca mare putere, și încă și mai mult americanismul ca noțiune întruchipau principiul individualismului ca opus colectivismului, voința liberă ca opusă determinismului. Spiritul sfîrșitului anilor '60, și mai ales al începutului și mijlocului anilor '70, a fost puternic colectivist și determinist.

Aceasta s-a datorat în mare parte tendințelor intelectuale de la Paris, pe care proaspăt descoperitul dinamism economic al Franței le-a ajutat să fie propulsate cu forță pe scena mondială. În anii '40 și '50, Sartre măcar crezuse în voința liberă. Era de fapt esența filozofiei sale, care o făcea fundamental incompatibilă cu marxismul, oricît s-ar fi asociat el marxiștilor la nivel pur politic. Sartre a trăit pînă în 1980, dar el era deja o antichitate intelectuală în momentul revoltelor studențești din 1968. Mandarinii care i-au luat locul au fost toți, în grade diferite, influențați de determinismul marxist, care neagă orice importanță a individului, a voinței libere sau a conștiinței morale în modelarea lumii. Spre deosebire de marxiștii ortodocși, ei nu vedeau în forțele economice, operînd prin clase, singurul factor dinamic al istoriei omenirii. Fiecare avansa explicații alternative sau complementare. Dar toți acceptau punctul de pornire al lui Marx, acela că evenimentele nu erau determinate de voința umană, cum se presupusese în mod tradițional, ci de structurile ascunse ale societății. După cum spunea Marx, „*modelul final* al relativelor economice așa cum este văzut la suprafață [...] este foarte diferit, de fapt este chiar opus față de *modelul lor esențial intern dar ascuns* și de *concepția care îi corespunde*"[124]. Omul era prizonierul structurilor: omul secolului XX — al structurilor burgheze. În *Antropologia structurală*, citită de publicul larg și tradusă pentru prima dată în 1963, Claude Lévi-Strauss insista că, deși structurile sociale nu erau vizibile cu ochiul liber sau chiar detectabile prin observații empirice, ele erau prezente, așa cum structurile moleculare existau deși nu puteau fi descoperite decît cu microscopul electronic. Aceste structuri determinau modul de gîndire, așa încît ceea ce păreau a fi acte de voință umană nu era decît concordanță cu structura. Pentru Lévi-Strauss, ca și pentru Marx, istoria nu era o succesiune de evenimente, ci un tipar detectabil, care acționa după niște legi ce puteau fi descoperite. O variațiune a acestui argument a fost furnizată de istoricii francezi de la Școala *Annales*, în special de Fernand Braudel, a cărui lucrare *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea* (1949) s-a dovedit a fi de departe cea mai influentă lucrare istorică publicată după al doilea război mondial. Ei considerau că narațiunea era superficială și indivizii lipsiți de importanță

şi predicau o doctrină a determinismului geografic şi economic în istorie, al cărei curs pe termen lung era hotărît în întregime de astfel de structuri. În psihologie, Jacques Lacan l-a reinterpretat pe Freud (pînă atunci larg ignorat în Franţa) pentru a crea un nou determinism al comportamentului uman, bazat pe semne, semnale, coduri şi convenţii care, analizate, lăsau prea puţin loc pentru alegerea umană. În literatură Roland Barthes a susţinut că un romancier nu crea atît printr-un act de voinţă imaginară, cît ca o reacţie la structurile sociale din care îşi deriva impulsurile, exprimate în simbolurile pe care le folosea, care puteau fi codificate de către noua ştiinţă a semiologiei. În lingvistică, cercetătorul american Noam Chomsky considera caracteristicile fizice ale limbii şi vorbirii, superficiale, determinate de aşa-numitele structuri de adîncime ale regulilor lingvistice.

Ceea ce aveau în comun toţi structuraliştii era premisa marxistă că atributele şi activităţile umane sînt guvernate de legi într-un mod analog celui în care legile ştiinţifice guvernează natura neînsufleţită. Prin urmare, funcţia ştiinţelor sociale era să descopere aceste legi, şi apoi societatea trebuia să acţioneze conform descoperirilor lor. Apariţia acestei noi forme de utopism, cu puternica sa sugestie de inginerie socială obligatorie în final, a coincis exact cu expansiunea rapidă a învăţămîntului superior, în special a disciplinelor care studiau ştiinţele sociale, la sfîrşitul anilor '50 şi pe tot parcursul anilor '60. Între mijlocul anilor '50 şi sfîrşitul anilor '60, creşterea medie anuală a cheltuielilor pentru învăţămîntul superior era de 10% în Marea Britanie, peste 11% în America, Spania şi Japonia, 13,3% în Franţa, peste 15% în Italia, Belgia, Olanda şi Danemarca şi peste 16% în Canada şi în Germania de Vest. Înscrierile în universităţi au crescut în această perioadă cu o medie anuală de peste 12%.[125] Printr-un accident istoric, care nu avea nimic de-a face cu structurile, fie ele de adîncime sau nu, structuraliştii au avut astfel o influenţă oarecum disproporţionată faţă de plauzibilitatea intrinsecă a teoriilor lor, şi impactul lor asupra societăţii a atins punctul culminant în anii '70, cînd s-au revărsat din universităţi milioane de noi absolvenţi.

Zilele de glorie ale structuralismului au coincis cu demoralizarea Americii şi cu expansiunea constantă a puterii şi influenţei sovietice. Aceasta a consolidat ambele tendinţe, căci structuralismul, ca şi marxismul din care deriva, era antiempiric, negînd lumea reală în favoarea lumii teoretice, nesocotind faptele în favoarea „explicaţiilor". Pe comunişti îi înfuriase întotdeauna tendinţa pe care o aveau faptele de a sta în drumul tezelor marxiste. Am putea spune că întreaga dictatură a lui Stalin fusese o campanie împotriva faptelor sau mai degrabă o încercare supraomenească de a transforma faptele stîngace ale omenirii în noi „structuri de adîncime", îngropate la doi metri sub pămînt. Pentru structuralişti, faptele erau prin definiţie de suprafaţă, şi prin urmare înşelătoare. A încerca să le rînduieşti sub forma unui argument nu era, evident, altceva decît o apărare neruşinată a *statu-quo*-ului.[126] Structuralismul se potrivea foarte bine în lumea potiomkiană a Naţiunilor Unite,

unde faptele erau neimportante, unde Nordul era Sud şi viceversa, unde bogăţia crea sărăcie, unde sionismul era rasism şi păcatul era monopolul Omului Alb. Compania multinaţională, acea sinistră infrastructură a injustiţiei internaţionale, era un concept eminamente structuralist. Structuralismul, ca şi marxismul, era o formă de gnosticism, adică un sistem secret de cunoaştere, revelat elitei. Amîndouă s-au extins rapid în anii '60 şi, împreună, au predominat pe plan intelectual în anii '70. Realitatea nu poate fi însă alungată prea multă vreme din istorie. Faptele ştiu să-şi facă simţită prezenţa. Tiparul anilor '70, atît de consternant pentru cele cîteva societăţi democratice rămase sub domnia legii, începea să se destrame înainte de sfîrşitul deceniului.

20

Recîştigarea libertăţii

Începînd cu tragedia iniţială a primului război mondial, 1914–1918, secolul XX le păruse multora o succesiune întîmplătoare de dezastre morale şi fizice. Acestea au avut loc în ciuda creşterii rapide a bunăstării, mai ales în ţările avansate, şi a înaintării constante a descoperirilor ştiinţifice. Încă din 1945 H.G. Wells, cîndva profetul progresului uman tot mai accelerat, renunţase deznădăjduit, publicîndu-şi sumbrul testament, *Mind at the End of Its Tether (Mintea la capătul puterilor)*.[1] După aceea deteriorarea pare să fi continuat, anii '70 fiind un deceniu de o extremă neliniştе şi deziluzie, cînd îngrijorarea privind mediul şi epuizarea resurselor naturale s-au adăugat extinderii războiului rece în întreaga lume şi ravagiilor colectivismului în Europa de Est, în cea mai mare parte a Africii şi în zone întinse din Asia şi America Latină. Peste tot, democraţia şi domnia legii care îi conferea sens păreau a se afla în defensivă, pînă şi în ţările cele mai reprezentative. În 1979 preşedintele Carter s-a referit public la „criza care loveşte în chiar inima, sufletul şi spiritul voinţei noastre naţionale. [...] Erodarea încrederii noastre în viitor ameninţă să distrugă textura socială şi politică a Americii"[2].

Cu toate acestea, anii '80 au adus în viaţa omenirii un puternic vînt de schimbare care, acumulînd forţă pe parcursul întregului deceniu şi pînă în anii '90, a măturat totul în cale şi a lăsat peisajul global atît de schimbat încît nu mai era de recunoscut. Anii '80 au constituit unul dintre punctele de cotitură ale istoriei moderne. Spiritul democraţiei şi-a recăpătat încrederea şi s-a extins. Domnia legii s-a reinstaurat în zone largi ale lumii iar jaful internaţional a fost oprit şi pedepsit. Organizaţia Naţiunilor Unite, mai ales Consiliul ei de Securitate, a început să funcţioneze pentru prima dată aşa cum au intenţionat fondatorii săi. Economiile capitaliste au înflorit puternic şi, aproape peste tot, a avut loc o recunoaştere crescîndă a faptului că sistemul de piaţă nu era numai cel mai sigur, ci şi unicul mod de a creşte bunăstarea şi de a ridica nivelul de trai. Colectivismul ca un crez intelectual s-a prăbuşit şi procesul de abandonare a sa şi-a croit drum chiar şi în fortăreţele lui cele mai puternice. Imperiul lui Stalin, ultimul dintre conglomeratele coloniale, s-a dezintegrat. Însuşi sistemul sovietic a fost supus unei tensiuni crescînde, iar problemele tot mai numeroase ale Rusiei au subminat atît statutul ei de supraputere, cît şi voinţa conducătorilor ei de a con-

tinua războiul rece. La începutul anilor '90 viziunea de coşmar a conflictului termonuclear a pălit şi lumea a părut mai sigură, mai stabilă şi, mai ales, mai plină de speranţă. Cum s-a produs această spectaculoasă contrarevoluţie?

A fost în mod esenţial opera unor lideri populari de excepţie, care au oglindit gîndurile, dorinţele şi credinţele oamenilor obişnuiţi. Cu siguranţă nu a fost opera inteligheţiei, a filozofilor, economiştilor şi teoreticienilor politici ori a scolasticilor în general. Universităţile nu au avut aproape nimic de-a face cu ea, aşa cum nu au jucat practic nici un rol în prima Revoluţie Industrială de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea.[3] De fapt, în timp ce marxismul era abandonat progresiv de către guvernele care îl propagaseră cîndva cu atîta ardoare, el continua să fie susţinut şi predat numai în acea vatră a cauzelor pierdute, campusul universitar.

Este important să intrăm puţin în amănuntele eşecului conducerii intelectuale în secolul XX, sau mai bine zis ale aparentei sale incapacităţi de a oferi o îndrumare clară şi fermă unei omeniri perplexe, pentru că acest eşec ori incapacitate se află la rădăcina tragediilor epocii. În cele şapte decenii care au urmat celui de-al doilea război mondial, cunoaşterea însăşi s-a dezvoltat mai rapid ca oricînd. Cu toate acestea un om educat al anilor '90 era mai puţin echipat cu certitudini decît un locuitor al Egiptului antic din 2500 î.Cr. Egipteanul din Vechiul Regat avea măcar o cosmologie clară. În 1915 Einstein a subminat universul newtonian, iar cosmologia cu care l-a înlocuit era pur speculativă, căci Teoria Generalizată a Relativităţii era o explicaţie clasică şi nu putea fi folosită pentru a descrie un lucru singular precum condiţiile din momentul creaţiei. Modelul matematic al Big-Bangului, în care materia se expanda de la zero acum aproximativ 6 000–10 000 de milioane de ani, tot ce este esenţial petrecîndu-se în primele douăzeci de minute, nu era mai demonstrabil decît ipoteza iudeo-creştină descrisă simplist pentru prima dată în Capitolul unu al Cărţii Facerii, cu care semăna izbitor de mult. În următoarele trei sferturi de secol, cunoştinţele empirice despre univers s-au acumulat cu o viteză impresionantă, mai ales în anii '70 şi '80, cînd datele provenite de la sondele spaţiale au început să ajungă pe pămînt în cantităţi uriaşe. Măsurarea radiaţiei de fond în domeniul microundelor care umple universul a indicat cvasicertitudinea Big-Bangului.[4] Dar un cosmolog remarca laconic: „Universul nostru este doar unul dintre miile care apar din cînd în cînd."[5] O imagine clară a evenimentelor primordiale era la fel de imposibilă ca oricînd.

De fapt, istoricul lumii moderne este uneori tentat să ajungă la concluzia deprimantă că progresul distruge certitudinea. În secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea elitele occidentale erau sigure că oamenii şi progresul sînt guvernaţi de raţiune. O primă descoperire a epocii moderne este că raţiunea joacă un rol mic în viaţa noastră. Nici măcar oamenii de ştiinţă nu mai sînt impresionaţi de ea. După cum observa cu regret Max Planck: „Un nou adevăr

științific nu este prezentat de obicei într-un fel convingător pentru opozanții săi. Mai degrabă, după moartea acestora, noua generație este familiarizată de la bun început cu acest adevăr."[6] La trei ani după ce Teoria Generalizată a Relativității a lui Einstein a fost verificată de Eddington, punînd capăt credinței în timpul și spațiul fixe, Ludwig Wittgenstein, una dintre figurile-cheie ale perioadei noastre, își publica *Tractatus logico-philosophicus* care, de-a lungul deceniilor, a tins tot mai mult să distrugă încrederea în filozofie ca îndrumător al rațiunii umane. Timp de o jumătate de secol influența lui Wittgenstein asupra filozofiei academice a fost uriașă. La începutul anilor '90 s-au ivit îndoieli asupra sănătății sale mentale: era geniu sau doar nebun?[7] Între timp însă se făcuse mult rău. Un logician pozitivist marcant precum Sir A.J. Ayer, care la vremea morții sale, în 1989, era considerat de mulți cel mai important filozof din lume, observa cu oarecare mulțumire de sine că filozofia demonstra că omul era mai degrabă ignorant decît bine informat: „[Ea] tinde să arate că de fapt nu avem cum să știm o mulțime de lucruri pe care credem că le știm." Cunoașterea populară empirică, denumită în general „bun simț", fusese desființată cu dispreț de Bertrand Russell ca fiind „metafizica sălbaticilor"[8]. Dar dacă filozofii academici credeau că lumea era populată de proști, cei mai mulți dintre ei nu făceau nici o încercare de a-i lumina pe acești proști asupra marilor probleme ale epocii, și chiar Russell, care a scris despre aceste chestiuni, făcea o distincție absolută între jurnalismul său popular și opera lui „serioasă".[9] Natura negativă și distructivă a filozofiei secolului XX, obsesia ei pentru neajunsurile și eșecurile limbajului, mai ales eșecul în a se adresa uriașelor probleme cu care se confrunta omenirea, erau o sursă de rușine pentru puținii care încercau să se măsoare cu ele, în special Karl Popper: „Nu pot spune că sînt mîndru de a fi numit filozof", scria el.[10]

Mai mult, incertitudinea crescîndă înconjura pînă și singurul instrument în care filozofii scolastici considerau că puteau avea încredere: logica. Cu două secole în urmă, Kant afirmase în *Logica* sa (1800): „Nu există decît puține științe care pot ajunge la o stare permanentă, ce nu mai permite modificare. Între acestea se află Logica. [...] Nu cerem descoperiri noi de la Logică, pentru că ea conține doar forma gîndirii." În 1939, un filozof britanic încă mai afirma: „Or fi dictatorii puternici astăzi, dar ei nu pot modifica legile logicii, nici măcar Dumnezeu nu poate face asta."[11] Treisprezece ani mai tîrziu filozoful american Willard Quine accepta calm că definiția logicii trecea printr-o schimbare fundamentală.: „Ce diferență este în principiu între o astfel de schimbare și aceea prin care Kepler i-a succedat lui Ptolemeu, sau Einstein lui Newton, sau Darwin lui Aristotel?"[12] În deceniile care au urmat, au apărut multe sisteme opuse logicii clasice: logica multivalentă a lui Bochvar, noile sisteme ale lui Birkhoff și Destouches-Février și Reichenbach, logica minimală, logica deontică, *logica timpului verbal* (?). A devenit posibil să se vorbească despre demonstrarea sau infirmarea empi-

rică a logicii.[13] Care ar trebui să fie, se întreba îngrijorat un logician, consecințele „adoptării unui sistem nestandard" pentru teoria adevărului?[14] Un altul, studiind sistemele logicii modale, observa: „Capeți un sentiment de disconfort pe măsură ce discerni și studiezi mai mult sistemele ce aparțin acestei familii care este literalmente o familie, și are puterea de a reproduce și de a multiplica, de a prolifera nelimitat noi sisteme [de logică]."[15]

Într-o lume în care pînă și legile logicii se schimbau și se dezintegrau, nu este surprinzător că epoca modernă nu s-a dezvoltat într-un fel pe care generația anilor '20 l-ar fi considerat „logic". În istorie importante nu sînt numai evenimentele care au loc, ci și evenimentele care se încăpățînează să nu aibă loc. Evenimentul extraordinar al epocii moderne a fost faptul că nu a dispărut credința religioasă. Pentru multe milioane de oameni, în special în țările avansate, religia a încetat parțial sau total să mai joace vreun rol în viața lor, iar modurile în care a fost umplut locul rămas gol, de către fascism, nazism sau comunism, de către tentative de utopism umanist, de către eugenie sau politici de sănătate, de către ideologii ale eliberării sexuale, politici rasiale sau ecologice, constituie o bună parte din substanța istoriei secolului XX. Pentru mult mai multe milioane însă — pentru majoritatea covîrșitoare a speciei umane, de fapt — , religia a continuat să fie o dimensiune uriașă în viața lor. Nietzsche, care prezisese cu atîta acuratețe transmutarea credinței în fanatism politic și voință totalitaristă de putere, nu a reușit să înțeleagă că spiritul religios putea, în mod destul de logic, să coexiste cu secularizarea, și astfel să-l resusciteze pe Dumnezeul său muribund. Ceea ce a părut învechit, chiar rizibil, în anii '90 nu a fost credința religioasă, ci predicția fermă a dispariției acesteia făcută cîndva de Feuerbach și Marx, Durkheim și Frazer, Lenin, Wells, Shaw, Gide, Sartre și mulți alții. La sfîrșitul perioadei studiate de noi, pînă și termenul de „secularizare" era controversat. „Întregul concept pare un instrument al ideologiilor contrareligioase", scria supărat un profesor de sociologie, „care identifică elementul «real» din religie în scopuri polemice, și apoi îl leagă arbitrar de noțiunea de proces unitar și ireversibil. [...] Ar trebui șters din vocabularul sociologic."[16] Mișcarea secularizantă, adică ateismul militantist, pare să-și fi atins apogeul în Occident în anii '80 ai secolului al XIX-lea, exact în același moment ca și marele său rival, nonconformismul protestant, așa încît Lenin a fost mai degrabă un supraviețuitor decît un precursor, iar programul său de secularizare a fost aplicat cu forța, nu introdus prin argumente.[17] În anii '90, Muzeele Anti-Dumnezeu și Catedrele de Ateism Științific pe care le crease nu mai erau altceva decît simple curiozități istorice ori fuseseră desființate și condamnate. Cîndva influentele alternative la religie, cum era Pozitivismul, dispăruseră aproape fără urmă, confirmînd observația lui John Henry Newman: „Adevărata religie crește încet și, o dată plantată, este greu de dislocat; contrapartea ei intelectuală însă nu are o rădăcină în sine; ea apare brusc, și tot brusc se veștejește."[18] Poate cea mai spectaculoasă mărturie a acestui adc-

văr avea să fie găsită în Rusia, unde prăbuşirea credinţei în ideologia comunistă pe care o implantase Lenin a revelat, în climatul crescînd de libertate din 1989–1991, că atît creştinismul ortodox cît şi cel catolic supravieţuiseră atacurilor regimului şi că erau puternice şi se extindeau.[19] În întreaga lume, deşi confuzia spirituală, clasificată net drept „agnosticism", era larg răspîndită, existau probabil mai puţini atei autentici în 1990 decît în 1890.

Totuşi, religia organizată era plină de paradoxuri. Multe dintre acestea au fost personificate de Karol Wojtyła, care la 16 octombrie 1978 a devenit al 263-lea pontif roman, sub numele de Ioan Paul al II-lea. A fost primul papă neitalian ales din 1522 încoace, cel mai tînăr din 1846, primul din Estul slav. Wojtyła fusese cardinal-arhiepiscop de Cracovia. Alegerea era acum foarte oportună, pentru că Polonia devenise inima catolicismului. Mai întîi Hitler, apoi Stalin şi succesorii săi făcuseră tot ce le stătuse în puteri ca să distrugă Biserica poloneză. Hitler îi închisese şcolile, universităţile şi seminariile şi îi ucisese o treime din cler. Cînd Armata Roşie a impus Guvernul de la Lublin, în 1945, a fost sigură că Biserica avea să dispară pe parcursul unei generaţii. Cu toate acestea Polonia antebelică, în care Biserica se bucura de un statut special, s-a dovedit un mediu mai puţin favorabil pentru catolicism decît Republica Populară postbelică, în care acesta a fost activ persecutat. Noile graniţe au transformat Polonia într-unul dintre cele mai omogene state de pe pămînt: peste 95% din populaţie era constituită acum din etnici polonezi, practic toţi botezaţi catolic. Catolicismul a devenit nucleul rezistenţei împotriva regimului comunist străin. În anii '60, numărul preoţilor catolici ajunsese cel de dinainte de război, 18 000. Numărul total al preoţilor, călugărilor şi călugăriţelor, 22 000 în 1939, crescuse la 36 500. Existau cu 50% mai multe aşezăminte monahale, stăreţii şi mînăstiri decît înainte de război. Aproximativ 92–95% din copii primeau Sfînta Comuniune după ce erau instruiţi în 18 000 de centre catehetice. Peste 90% din polonezi erau înmormîntaţi după ritualul catolic. Deplasarea ţăranilor către oraşe a reevanghelizat populaţia urbană. Pînă la trei sferturi din locuitorii oraşelor erau căsătoriţi religios. Participarea la slujba de duminică era de peste 50% chiar şi în oraşele mari. Aceste cifre nu puteau fi egalate nicăieri în lume.[20] Mai mult, catolicismul era forţa motrice din spatele noului sindicat independent polonez, numit Solidaritatea, care a început să funcţioneze în şantierul naval din Gdansk în iunie 1980, a fost recunoscut fără tragere de inimă de regim două luni mai tîrziu şi, în frunte cu liderul său care era un catolic fervent, Lech Wałesa, a subminat treptat regimul de-a lungul deceniului. Statutul său ilegal, care a durat opt ani, începînd din 1981, a încetat în aprilie 1989, cînd autoritatea comunistă a început să se surpe. Patru luni mai tîrziu, la 24 august, Polonia a devenit prima ţară din blocul sovietic care a numit un guvern necomunist, avîndu-l ca prim-ministru pe colegul lui Wałesa, Tadeusz Mazowiecki, editor al unui ziar catolic. Distrugerea comunismului a fost desăvîrşită în 1990–1991, cînd Wałesa însuşi a devenit preşe-

dinte, şi toate restricţiile religioase care mai rămăseseră au fost îndepărtate. Această schimbare de regim în mare măsură paşnică a arătat cît de puternică poate fi alianţa dintre nevoia umană de libertate personală şi forţa credinţei religioase.

Noul papă personifica vigoarea paradoxală a acestui clocotitor spirit religios polonez ţîşnind din cadrul unui stat ateist. El însuşi era un paradox: intelectual, poet, dramaturg, filozof de profesie pregătit în tradiţia fenomenologiei ce se străduia să creştineze existenţialismul; şi totuşi un devotat pasionat al culturii catolicismului populist: altare, miracole, pelerinaje, sfinţi, crucifixul şi Sfînta Fecioară. Fusese unul dintre cei mai activi membri ai celui de Al Doilea Conciliu al Vaticanului, însărcinat în 1962 de către papa Ioan al XXIII-lea să înfăptuiască ceea ce el numea *aggiornamento* (actualizare) al bisericii, şi care vreme de patru ani a modernizat fiecare aspect al activităţilor sale, introducînd o liturghie nouă, în limba maternă, şi forme de democraţie consultativă. Conciliul a reflectat optimismul şi iluziile anilor '60. Această stare nu a supravieţuit anului 1968, un an de apogeu atît pentru catolicism, cît şi pentru societatea laică, în care noul papă, Paul al VI-lea, a refuzat să ridice interdicţia Bisericii asupra contracepţiei artificiale, condamnînd-o încă o dată în enciclica sa *Humanae Vitae*. Pentru o mare parte a Bisericii, ca şi pentru lumea din afara ei, anii '70 au fost o perioadă de deziluzii, de aşteptări neîmplinite, de declin al autorităţii, de amare scindări interne şi de credinţă diminuată, în care mii de preoţi au renunţat la vocaţia lor. Iezuiţii, cel mai mare şi mai influent ordin bisericesc, au fost un exemplu în acest sens. Cînd Conciliul şi-a deschis lucrările, erau 36 000, de două ori mai mulţi decît în anii '20. Această expansiune s-a inversat în a doua jumătate a anilor '60, iar în anii '70 iezuiţii scăzuseră cu o treime; numărul studenţilor şi novicilor a scăzut de la 16 000 la doar 3 000.[21]

Papa Ioan Paul al II-lea, reflectînd noul spirit al realismului, conservatorismului şi revenirea la autoritate care au caracterizat tranziţia de la anii '70 la anii '80, a restaurat catolicismul tradiţional. Aşa cum era căilor ferate din secolul al XIX-lea, care ducea pelerinii la Roma, Lourdes şi în alte centre de devoţiune, revigorase catolicismul sub conducere papală, tot astfel Ioan Paul folosea acum avionul cu reacţie şi elicopterul pentru a face din călătoriile pe glob un obicei al pontificatului său, şi se deplasa într-un vehicul special construit, cu partea de sus din sticlă, numit papamobil, pentru a se arăta cît mai multor oameni. Pe tot parcursul anilor '80 şi, în ciuda vîrstei sale, chiar şi în anii '90, el a vizitat practic toate colţurile lumii, adesea de mai multe ori, şi a atras unele dintre cele mai mari mulţimi din istorie. La sfîrşitul lui 1990 peste 200 de milioane de oameni asistaseră la slujbele sale. În mai 1981 a supravieţuit unui atentat şi şi-a reluat turneele în străinătate îndată ce şi-a revenit. În Africa şi America Latină, congregaţii de cel puţin un milion de oameni se adunau la slujbele sale în aer liber. În Irlanda jumătate din întreaga populaţie a venit să-l asculte. În Polonia, la Czesto-

chowa, un important altar al Fecioarei, s-a adunat o congregaţie de 3,5 milioane, cifră-record pe plan mondial.[22]

Aceste adunări au arătat atît pînă unde ajungea creştinismul, precum şi cît de mult se schimba demografic. Cînd Ioan Paul al II-lea a devenit papă, în 1978, erau 739 126 000 de romano-catolici — aproximativ 18% din populaţia totală de 4 094 110 000 a lumii. Acest organism era o importantă forţă educaţională şi culturală, conducînd 79 207 şcoli primare şi peste 28 000 secundare şi asigurînd aproape un milion de locuri în universităţi. La începutul anilor '60, catolicii din centrele europene tradiţionale (plus America de Nord) încă mai constituiau 51,5% din total. Pînă la ascensiunea lui Ioan Paul al II-lea însă, catolicismul devenise în principal o religie a Lumii a Treia. Din cele cincisprezece ţări cu o populaţie catolică de peste 10 milioane de locuitori, opt făceau parte din Lumea a Treia, ordinea fiind: Brazilia (cu peste 100 de milioane de catolici şi de departe cel mai mare contingent de episcopi, 330, în Biserică), Mexic, Italia, Argentina, Columbia, Peru, Venezuela, Franţa, Spania, Polonia, Germania de Vest, Cehoslovacia, Statele Unite, Zair şi Filipine.[23] În 1990 peste 60% din catolici locuiau în ţări în curs de dezvoltare, în special în America Latină şi în Africa, şi se calcula că, pînă la sfîrşitul anilor '90, cifra avea să crească la 70%. Catolicismul nu numai că înceta să fie predominant european: el devenea urban, ba chiar megapolitan. Pînă în anul 2000 o mare parte din catolici urmează să trăiască în oraşe imense de peste 5 milioane de locuitori, mulţi în cele mai mari două oraşe, Mexico, cu o populaţie de 31 de milioane, şi São Paulo cu 26 de milioane.[24] Deşi numărul cel mai mare de catolici era în America Latină, ca rezultat al ratei mari a natalităţii care sporise populaţia de mai bine de două ori din 1945, catolicismul creştea de fapt mai rapid prin convertiri în Africa neagră. Un studiu de la mijlocul anilor '70 a arătat că acesta îşi dublase numărul misionarilor din 1950 şi, se răspîndise mai mult în expansiunea generală a creştinismului în Africa, de la aproximativ 25 de milioane în 1950 la vreo 100 de milioane în 1975.[25] La începutul anilor '90 se credea că numărul catolicilor din Africa de Sud, Centrală şi de Est era de aproximativ 125 de milioane.

Cu toate acestea, în ţările avansate, nici măcar catolicismul — în ciuda tuturor eforturilor papei Ioan Paul al II-lea — nu a fost imun la eroziune. În Statele Unite, cifrele sugerează că participarea la slujbele de duminică în biserici şi capele, *per capita*, a atins punctul culminant în anii '50 (faţă de sfîrşitul anilor '80 ai secolului al XIX-lea în Europa). Prezenţa catolicilor, faţă de majoritatea celorlalte Biserici creştine importante, a continuat să crească pînă la mijlocul anilor '70, cînd a intrat în linie dreaptă; la sfîrşitul anilor '80 se vedeau semnele unui declin general, grăbit de dezacordurile grave din sînul Bisericii în America de Nord în privinţa contracepţiei, anularea căsătoriilor (care a devenit mult mai greu de obţinut sub Ioan Paul al II-lea), atitudinea faţă de homosexuali, rolul femeilor în cler

și alte chestiuni controversate, în toate papa adoptînd poziții conservatoare. Situații similare s-au raportat în Franța, Italia și Spania, deși nu în Polonia și Germania. În Marea Britanie, unde prezența creștinilor în general la slujbele de duminică a scăzut sub pragul de 10% în anii '80, un studiu oficial, Recensămîntul Bisericii Engleze, publicat în martie 1991, conchidea că în deceniul 1981–1990, bisericile englezești pierduseră în total 500 000 de participanți la slujba de duminică. În afară de baptiști, prezența la toate bisericile importante scăzuse. Biserica Anglicană, a treia grupare ca mărime, își pierduse 9% din credincioși; dar Biserica Romano-Catolică, încă cea mai mare, pierduse un alarmant procent de 14%. Principalii cîștigători fuseseră sectele carismatice și fundamentaliste aflate la granița nonconformismului.[26]

Lumea a asistat de fapt, la sfîrșitul anilor '70, pe tot parcursul anilor '80 și în anii '90, la o retragere în masă din Bisericile și organismele religioase recunoscute care căutaseră să-i raționalizeze credințele și să se împace cu societăți care în general erau nereligioase; și, simultan, la creșterea fundamentalismului, care ocolea raționalismul, punea accentul pe importanța covîrșitoare a credinței și respingea ideea de compromis cu instituțiile bazate pe necredință. Simbolul proeminent al „raționalizării" religiei a fost Consiliul Mondial al Bisericilor, care pe tot parcursul anilor '80 scosese în evidență ecumenismul, credințele minimaliste și nevoia de a se ajunge la un acord cu marxismul și cu alte crezuri antireligioase. A pierdut sprijin în acest deceniu, și a ajuns aproape de a se discredita total în februarie 1991 în timpul întrunirii sale de la Canberra. Unii delegați au fost șocați să găsească în foaier un stand ce pleda pentru primirea mai multor femei în cler, care „expunea desene pornografice, inclusiv un cuplu care săvîrșea un act nefiresc"; un bine cunoscut lider religios care participa la întrunire „i-a cerut unei delegate să facă sex cu el" și apoi „a lovit-o în cap pînă s-a supus cererii lui"[27]. O altă formă de raționalizare a creștinismului a fost așa-numita „teologie a eliberării", derivată din Germania, care încerca să transforme activismul catolic într-o forță politică radicală, care să opereze din „comunități de bază" organizate după principiul comunist al celulei, și chiar propovăduind violența pentru răsturnarea guvernelor opresive de dreapta. În anii '70 și '80 ea a atras mult atenția în mass-media și se spune că ar fi înflorit în Brazilia și în America Centrală. În satelitul comunist al lui Castro, Nicaragua, patru preoți catolici profesînd această formă radicalizată de creștinism aveau funcții ministeriale în 1979, iar doi ani mai tîrziu refuzau să se supună ordinelor primite de la episcopi de a se întoarce la îndatoririle lor pastorale. O parte din clerul latino-american, care pînă atunci susținuse autoritatea oficială, devenise puternic antinomică în anii 1965–1980.[28] Totuși această politizare a catolicismului, deși constituia o sursă de fascinație pentru mass-media, se restrîngea la o mică parte din elite. Majoritatea preoților și episcopilor au rămas puternic tradiționaliști; laicii cu atît mai mult. Cînd teologia eliberării a fost supusă la orice fel de test popular, ea nu a reușit să aibă cine știe ce

impact. Guvernul nicaraguan sandinist, condus de marxistul Daniel Ortega şi avînd în componenţa sa susţinători ai teologiei eliberării care îl sprijineau şi colaborau cu el, a fost înfrînt în mod decisiv prima dată cînd a fost expus la alegeri libere în 1990.

De fapt, cele două fenomene religioase importante din America Latină ale anilor '70 şi încă şi mai mult ale anilor '80, ambele atrăgînd un larg sprijin popular aproape peste tot, au fost fundamentaliste. Primul a fost protestantismul evanghelic, căruia pînă atunci îi fusese interzis să facă prozelitism în America Latină ca rezultat al unor concordate între state şi Biserica catolică sau al unor legi care acordau catolicismului un statut privilegiat. Ridicarea acestor interdicţii a dus la un efort misionar pe scară largă al unor grupări protestante, în principal conduse şi finanţate din Statele Unite unde evanghelismul, folosind din plin televiziunea, radioul şi cablul, a făcut progrese uriaşe în anii '60, '70 şi '80, constituind ceea ce era cunoscut popular drept „Majoritatea Morală". Eforturile sale în America Latină, în special în Mexic, America Centrală, Columbia, Brazilia şi Venezuela, s-au bucurat de un succes remarcabil, iar la sfîrşitul anilor '80 acţiona o nouă generaţie de evanghelişti latino-americani instruiţi. Reacţia catolică a constituit-o creşterea, care pare să fi fost oarecum spontană la origine, a unei forme de ritual religios ce nu diferea în esenţă de evanghelismul protestant şi cunoscută sub numele de *religiosidad popular*, antipolitică, antiintelectuală, spontană, pioasă, ferventă şi exercitînd o puternică atracţie în rîndurile celor săraci. Dar în timp ce fundamentalismul protestant punea accentul pe Biblie, fundamentalismul catolic era caracterizat de cultul sfinţilor (adesea locali, neoficiali), moaştelor şi altarelor.

Ioan Paul al II-lea a dat mişcării pecetea aprobării sale în ianuarie 1979, cînd a insistat să viziteze altarul Fecioarei din Guadalupe şi a pus poporul mexican sub protecţia acelei Madone în stil indian. Dar bineînţeles că aceste culte populare erau adesea heterodoxe, amestecuri de păgînism şi creştinism, născute în sate şi apoi aduse de ţăranii migratori în oraşele mari spre a se proteja de alienarea urbană. Aceste forme sincretice de creştinism au avut întotdeauna tendinţa să apară în perioadele de creştere rapidă a populaţiei, de amestec rasial şi cultural, de mişcare şi schimbare. Ele au fost marcate mai ales în Brazilia, unde numeroasa populaţie neagră ai cărei strămoşi fuseseră sclavi, reţinuseră forme de credinţă şi adulaţie cu rădăcini în Africa.[29] Au constituit o caracteristică şi mai importantă chiar în Africa, un vîrtej de expansiune, renaştere, secte ciudate, gnosticism, evanghelism, sionism creştin, ortodoxism fervent şi zel fanatic, cam cum fusese creştinismul primitiv în Asia Mică şi în Balcani în secolul al III-lea d.Cr.[30] În timp ce teologii de la Universităţile din Tübingen şi Utrecht scădeau numărul total al creştinilor, bizare personaje carismatice din cartierele sărace din Mexic şi São Paulo, din Recife şi Rio, din Cape Town, Johannesburg, Lagos şi Nairobi

îl sporeau. Primul grup vorbea în numele a mii de oameni; al doilea în numele a zeci de milioane.

Spiritul fundamentalist al Islamului, care a căpătat forță în al treilea sfert al secolului XX, a devenit în anii '80 un fenomen puternic, popular și, pentru mulți, înfricoșător. El a afectat toate marile religii, adesea ca reacție la izbucnirile fundamentaliste în cadrul adversarelor lor tradiționale. Astfel, reînvierea extremismului islamic, care a început în anii '50 și pînă la începutul anilor '90 se extinsese în cea mai mare parte a lumii musulmane, a provocat reacții violente. În India, de exemplu, către sfîrșitul anilor '80 partidul hinduist Janata Dal, a fost împins de presiunile islamice la forme de extremism religios, iar la începutul lui 1991 violența era larg răspîndită în nordul Indiei, unde hinduiștii luptau pentru a reclama altarele zeilor lor peste care fuseseră construite moschei. Fundamentalismul islamic a ajutat de asemenea învierea ultraortodoxismului iudaic, pornit în New York de rabinul Meir Kahane, apoi transferat în Israel pentru a promova atît expansiunea frontierelor „istorice" ale Împărăției lui David, cît și transformarea Israelului într-o teocrație iudaică. Aceasta a condus la bătălii juridice și lupte de stradă cu autoritățile israeliene, și la violențe și mai grave între coloniștii fundamentaliști iudei și arabii de pe țărmul de Vest.[31]

Militantismul islamic a fost cea mai importantă dintre noile forțe fundamentaliste datorită numărului mare de oameni implicați și uriașei răspîndiri geografice, mergînd într-o curbă ascendentă din vestul Africii, prin sudul Mediteranei, Balcani, Asia Mică și Orientul Mijlociu, traversînd interiorul Asiei de Sud-Vest, subcontinentul indian și ajungînd pînă în Malaezia și Filipine. Impactul său politic, militar și chiar cultural s-a simțit în trei continente. El avansa în Africa neagră, adesea ajutat cu bani, arme și chiar forțe arabe. În anii '60 elita nordică conducătoare din Sudan a căutat să impună islamismul în Sudul creștin. În anii '70 și '80 Geddafi a încercat să convertească întregul Ciad prin foc și spadă, sau mai degrabă prin napalm și elicopter, după cum Amin a încercat să islamizeze Uganda prin asasinat în masă. Islamul s-a bucurat însă de o creștere naturală, precum și de un nou dinamism alimentat de propria sa renaștere internă. Unul dintre motive a fost creșterea încrederii în sine musulmane, de-a dreptul stridentă, ca rezultat al noii bunăstări datorate petrolului. Infiltrîndu-se în masele largi, ea a făcut de asemenea posibilă o expansiune fără precedent a pelerinilor care veneau cu avioanele la Mecca, să sărute *Kaaba* și se întorceau plini de zel pentru Islam, care este o credință mult mai politică și mai lumească decît creștinismul. Primii beneficiari ai noului fanatism islamic nu au fost musulmanii sunniți ortodocși, care constituiau majoritatea, în special printre arabi, și reprezentau orînduirea drept-cugetătoare, conservatoare, statică a Islamului, care includea principalele două familii conducătoare, Hashemiții și Saudiții. Efectul renașterii a fost să reanime spectaculoasa bifurcație a Islamului din secolele al VII-lea și al VIII-lea, cînd și-a făcut apariția nonconformismul

islamic, în forma şiiţilor şi a mai multor secte heterodoxe zămislite de aceştia, precum druzii, ismailii şi alaviţii. Islamul şiit, cu credinţa sa mesianică în „Imamul ascuns" şi milenarismul care urma, cultul său pentru martiri şi suferinţă, puritanismul său şi nu în ultimul rînd dependenţa sa de violenţă („Asasinii" erau ismailiţi şiiţi), fusese întotdeauna o sursă de dezordini în lumea musulmană, mai ales în Siria, Liban şi Irak, unde adepţii săi sînt numeroşi, şi în Iran, unde formează majoritatea. Aceştia pretindeau că sunniţii i-au tratat mereu, ori de cîte ori a fost posibil, ca pe nişte cetăţeni inferiori. Renaşterea Islamului i-a determinat să ceară atît un nou statut pentru ei, cît şi producerea unei noi afirmări a Islamului faţă de lumea necredincioasă. Ei au creat un cordon de criză care se intersecta cu tiparele familiare ale războiului rece.

Prima consecinţă a fost distrugerea Libanului, o ţară mică dar foarte civilizată, singura democraţie arabă, a cărei supravieţuire a devenit posibilă numai printr-o serie de acorduri de onoare în rîndurile elitelor principalelor grupări religioase: maroniţii (creştini orientali în comuniune cu Roma), creştini ortodocşi, sunniţi şi musulmani şiiţi şi druzi. Astfel de acorduri au devenit funcţionale numai prin decrete autoimpuse în toate religiile şi sectele de a renega fanatismul. Disputa arabo-israeliană a făcut această restricţie din ce în ce mai dificilă. În 1949 Libanul fusese obligat să adăpostească 300 000 de refugiaţi palestinieni, 100 000 dintre ei în cincisprezece tabere importante, din care cinci se aflau în jurul capitalei, Beirut, şi controlau toate căile de acces spre şi dinspre aceasta. Fiecare nouă criză arabo-israeliană dădea lovituri puternice fragilei unităţi a Libanului. În 1958, după invazia din Suez, a apărut primul semn de posibil război civil, ceea ce a dus la o intervenţie americană la cererea maroniţilor dominanţi. Războiul din 1967 a dublat numărul refugiaţilor în Iordania, iar cînd regele Hussein i-a gonit cu forţa din regatul său pe militanţii palestinieni, în 1970–1971, ei s-au mutat în Liban, sfidînd autorităţile legitime şi formînd enclave militante conduse de teroriştii din OEP. În 1975, după Războiul de Yom Kippur, preşedintele Sadat al Egiptului, cu încurajarea Statelor Unite, a făcut pasul istoric de a deschide negocieri de pace cu Israelul. „Procesul Camp David", numit după reşedinţa prezidenţială montană unde preşedintele Carter i-a adus pentru prima dată faţă în faţă pe Sadat şi pe prim-ministrul Israelului, Begin, s-a încheiat cu un tratat de pace extrem de avantajos pentru ambele părţi: singura potenţială ameninţare fatală a Israelului a fost îndepărtată, iar Egiptul eliberat de povara unei vendete care nu avea nimic de a face cu el şi care îi distrugea toate aspiraţiile economice. Tratatul de Pace Israeliano-Egiptean a fost unul dintre puţinele acte creative ale unui deceniu mohorît şi a făcut pacea între Israel şi toţi vecinii săi nu numai posibilă dar, pe termen lung, inevitabilă.

Cuvîntul „inevitabilă" se justifică pentru că în timp ce, pînă în anii '80, încrederea arabilor în căderea în cele din urmă a Israelului (de fapt în exterminarea sionismului, adeseori afirmată ca un obiectiv al politicii arabe în

transmisiunile arabe de radio și televiziune) fusese zdruncinată de tendințele demografice atît din Israel cît și din „teritoriile ocupate", iar în Orientul Mijlociu ca întreg, la sfîrșitul anilor '80 tendința s-a inversat. La 3 ianuarie 1985 s-a descoperit că un zbor secret, făcut cu acordul Sudanului, permisese ca 25 000 de *falași*, evrei negri dintr-un trib care trăise secole întregi în Etiopia, să fie aduși în Israel pe post de colonișți (alți 10 000 au fost aduși în Israel în 1991). Acesta a fost numai un preludiu al unei imigrații în masă de evrei ruși, cărora li s-a permis să părăsească Uniunea Sovietică în urma schimbărilor politice de acolo, și al căror număr a ajuns la 100 000 în 1989, a crescut la peste 200 000 în 1990 și a continuat să se accelereze. Autoritățile israeliene presupuseseră întotdeauna că în Rusia nu trăiau mai mult de 1,5 milioane de evrei. La sfîrșitul lui 1990 era clar că totalul era mult mai mare, putîndu-se ridica la 4 milioane, aproape toți aceștia dorindu-și să plece. Printr-o decizie a guvernului sovietic astfel de emigranți erau obligați să se ducă direct în Israel. Această imigrație în masă în Israel, reală și potențială, a avut efectul de a modifica total perspectiva demografică și de a întări probabilitatea că și alte state, mai ales Siria, vor vrea să urmeze exemplul Egiptului și să facă pace.

Între timp însă Tratatul de Pace Israeliano-Egiptean, semnat în sfîrșit la 26 martie 1979, a dus direct la războiul civil din Liban, început de OEP și extins de intervenția Siriei, a cărei sectă conducătoare Awali voia să-i răpească Egiptului conducerea lumii arabe. Echilibrul precar al puterii obștești din Liban a fost astfel distrus. El fusese menținut pînă atunci de atitudinea conciliantă a Înaltului Consiliu Musulman local, care reprezenta toate sectele musulmane, inclusiv druzii, și era dominat de o orînduire sunnită de modă veche. Aceasta a fost înlăturată cînd șiiții, conduși de un fundamentalist persan de origine libaneză numit imamul Moussa Sadr, au cerut înființarea unui Înalt Consiliu Musulman Șiit separat. Șiiții au format o alianță distructivă cu stînga laică a OEP. Toate sectele, creștine și musulmane, și-au creat armate proprii. În luptele care au urmat și care s-au desfășurat cu furie în 1975–1976, 1982, 1988–1990 și sporadic în intervalele dintre aceste date, atît Israelul cît și Siria au fost silite să intervină, bandele de cartier au înflorit ca gherile respectabile și lideri politici, au fost omorîți 40 000 de oameni, Beirutul ca centru comercial a fost distrus, Libanul a încetat să existe ca țară independentă, vechea comunitate creștină și-a pierdut supremația, deși s-a menținut în așezările ei principale, și s-a stins o rază de rațiune în lumea arabă.[32] În 1982 Israelul s-a simțit obligat să organizeze o invazie la întreaga capacitate. Aceasta a dus la expulzarea și dispersarea OEP, mai întîi spre Tunisia, apoi și spre Irak. Dar Israelul s-a trezit curînd acuzat pentru masacrarea unor refugiați palestinieni de către miliției creștini în lagărele Sabra și Chatila din Beirutul de Vest, și încă din primăvara lui 1983 el a început să-și retragă forțele, păstrînd numai o zonă de securitate în sudul țării. Treptat, forțele siriene au umplut golul de putere din Liban, deși nu le-a fost mai ușor decît

israelienilor să asigure o prezenţă sigură acolo. La începutul anilor '90, Libanul, cîndva cel mai bogat şi mai civilizat stat arab, era fragmentat şi aproape desfiinţat, fără nici un centru al unităţii, deşi violenţele erau acum mai degrabă sporadice decît continue.

Fundamentaliştii islamici, în special dar nu exclusiv şiiţi, au dat lovituri repetate forţelor de stabilitate din Orientul Mijlociu. Ei au încercat din toate puterile să răstoarne regimul din Egipt şi au reuşit în cele din urmă să-l asasineze pe Sadat în 1981. În 1979 ei au ocupat cu forţa Mecca, într-o încercare de a distruge familia regală saudită, şi au fost scoşi din labirintul ei de tuneluri subterane abia după o săptămînă de lupte aprige. Un alt eveniment înspăimîntător a avut loc la 30 iulie 1987, cînd 155 000 de pelerini şiiţi iranieni s-au răsculat, au încercat să ocupe Mecca şi au fost măcelăriţi cu miile de către poliţia saudită. Dar succesul lor cel mai răsunător a fost în 1978–1979, cînd l-au răsturnat pe şahul Iranului de pe tronul său în formă de păun. Acest eveniment cataclismic, în mare măsură greşit înţeles, aruncă o lumină edificatoare asupra forţelor care acţionează în epoca modernă. Regimul trebuie să fi fost extrem de puternic. Fusese înarmat pînă în dinţi de către americani şi britanici, ca singura „forţă stabilizatoare" din Golf după retragerea militară a occidentalilor. Monarhia, foarte veche şi respectată ca instituţie, era singura forţă unificatoare dintr-o ţară ce era în esenţă o colecţie de minorităţi rasiale, religioase, culturale, lingvistice şi geografice, care în cele mai multe cazuri se urau între ele şi dintre care multe căutau protecţia Tronului. Prin contrast, fundamentaliştii şiiţi din Qum şi Meshed reprezentau numai o parte dintre musulmani, iar liderul lor, ayatollahul Khomeini, era pe cît de detestat, pe atît de iubit şi de temut. Şahul nu a fost înlăturat pentru că era prooccidental, ori capitalist, ori corupt, ori crud — majoritatea conducătorilor din Orientul Mijlociu erau cruzi şi după standardele lor el era un liberal — şi nicidecum pentru că era rege. Adevărul este că s-a distrus singur cedînd ispitei fatale a epocii moderne: seducţia ingineriei sociale. A căzut pentru că a încercat să fie un Stalin persan.

Avea asta în sînge. Tatăl lui fusese un ofiţer persan cazac care luase puterea în 1925 şi urmase modelul lui Atatürk, marele laicizator; mai tîrziu a ajuns să admire şi să invidieze necruţarea cu care Stalin a colectivizat ţăranii. El spunea posomorît: „I-am făcut pe iranieni să realizeze că în fiecare dimineaţă cînd se trezesc trebuie să meargă la muncă şi să muncească din greu toată ziua. "[33] A aruncat personal pe fereastră un ministru leneş. Fiul lui a ajuns pe tron cînd era încă un copil, în 1944, a domnit de la vîrsta de douăzeci şi unu de ani, dar şi-a căpătat viziunile grandioase abia în anii '60, o dată cu creşterea rapidă a veniturilor aduse de petrol. A început prin a dărui terenurile regale ţăranilor, apoi s-a răzgîndit şi a hotărît, ca şi Stalin, să modernizeze ţara pe parcursul vieţii sale. Nici aici nu exista mai multă voinţă populară pentru asta decît în Rusia sovietică: era o revoluţie de sus în jos, ceea ce şahul numea „Revoluţia Albă". Planurile lui s-au transformat din sim-

ple programe de investiții în inginerie socială megalomană într-o serie de salturi. Planificarea a fost introdusă pentru prima dată la sfîrșitul anilor '40: primul Plan pe Șapte Ani implica o investiție modestă de 58 de milioane în principal în agricultură, materii prime, șosele și ciment. Cel de-al doilea Plan pe Șapte Ani, 1955–1962, a sărit la un miliard de dolari, pentru șosele, căi ferate și baraje energetice și de irigații. Un al treilea, un Plan pe Cinci Ani de data asta, a cheltuit 2,7 miliarde, în 1963–1968, pe conducte, industrie siderurgică și petrochimică și, trecînd la domeniul social, a început să mîne oamenii de colo-colo pentru prima dată. Al patrulea Plan, 1968–1972, a cheltuit 10 miliarde de dolari pentru șosele, porturi, aeroporturi, baraje, gaze naturale, apă, locuințe, metalurgie grea și afaceri agricole. Etapa stalinistă a început cu al cincilea Plan, 1973–1978, care a pornit propunîndu-și cheltuieli de 36 de miliarde, ce au sărit curînd la 70 de miliarde, cînd prețurile petrolului s-au mărit de patru ori.[34] Pentru anul financiar 1978–1979, ultimul an al șahului, cam 17,2 miliarde s-au dus numai pe dezvoltare, de trei sute de ori costul întregului prim Plan, plus alte 5,8 miliarde pe sănătate, învățămînt și asigurări sociale, precum și 10 miliarde pentru cheltuieli militare.[35]

Planificatorii, pregătiți în străinătate și cunoscuți sub denumirea de *massachuseti* (după faimosul Institut de Tehnologie, MIT), aveau aroganța *apparatciki*-lor de partid și o credință stalinistă în planificarea centralizată, virtuțile creșterii și ale dimensiunilor mari. Mai presus de orice, ei tînjeau după schimbare. Era un infern al expansiunii extractive: aur, sare, var, fosfor, gips, marmură, alabastru, pietre prețioase, cărbune, zinc, crom, fier, și a șasea mare industrie de cupru din lume, nou construită în Iran, cu 25 000 de mineri care locuiau în barăci de cărămidă. Au fost pornite patru reactoare nucleare, ca să nu mai vorbim de erupția de fabrici de automobile, motoare diesel, ascensoare, biciclete, apometre, azbest, nisip de turnătorie, glucoză, aluminiu, confecții, tractoare, utilaje de mașini și armament. Șahul se lăuda că Revoluția sa Albă combina „principiile capitalismului [...] cu socialismul, ba chiar cu comunismul. În 3 000 de ani, nu s-au mai petrecut niciodată atîtea schimbări. Întreaga structură este [răsturnată] cu capul în jos."[36] Încercînd să cheltuiască prea mult prea repede, el a ajuns la inflație. Ca să pună frînă inflației, a organizat bande studențești care să-i aresteze pe comercianții „profitori" și pe micii întreprinzători. Acest lucru nu a făcut decît să dea tineretului gustul violenței, avînd ca rezultat distrugerea bazarului regal.

Poate că aceasta nu ar fi avut importanță, căci pînă atunci șahii putuseră întotdeauna să invoce zonele rurale conservatoare pentru a îmblînzi radicalismul urban. Dar greșeala cea mai gravă a șahului a fost să-și înstrăineze satele, ai căror fii țărani formau armata lui. După ce a dat terenurile regale și moșiile confiscate de la cler țăranilor, el și-a dat seama, după cum era de prevăzut, că producția a scăzut. În 1975, după ce transformase astfel Iranul dintr-o țară exportatoare într-o țară importatoare de alimente, el și-a schim-

bat politica şi s-a angajat în colectivizare. Modelul a fost proiectul de irigare Dez din 1972–1975 din nordul Kuzehstanului, care luase înapoi 100 000 de hectare de terenuri agricole, date ţăranilor cu numai cinci ani înainte, şi trecuse totul şi pe toată lumea la ceea ce s-a numit „management agricol consolidat". Astfel, fermierii au fost transformaţi într-un proletariat rural, cîştigînd un dolar pe zi şi locuind în case de zgură cu două camere, construite spate în spate, în noi „oraşe model" numite *shahrak*-uri.[37] Legea din iunie 1975 a extins de fapt acest model la întreaga ţară, obligîndu-i pe ţăranii independenţi să intre în mai multe sute de „unităţi agroeconomice" sau mari „corporaţii de ferme", ori în 2 800 de cooperative. Este adevărat că ţăranii, deşi îşi predau gospodăriile, primeau acţiuni în noile companii. Dar în esenţă procesul nu se deosebea prea mult de colectivizarea forţată.[38] Planul a implicat cumularea a 67 000 de sate mici în 30 000 de comune mai mari, fiecare destul de mare ca să justifice clinici, şcoli, canalizare şi şosele. Familiile mari au fost destrămate. Convoaie ameninţătoare de buldozere şi escavatoare, adesea de dimensiuni uriaşe, dădeau năvală, fără vreo avertizare sau explicaţie, peste comunităţi rurale vechi de două mii de ani şi le smulgea literalmente din rădăcini. Nume de mici cătunuri, ba chiar de livezi, au fost schimbate. Planificatorii din agricultură şi „militarii juridici", cum erau numiţi, se comportau cu toată aroganţa activiştilor de partid folosiţi de Stalin pentru a-şi aplica programul, deşi nu s-a opus nici o rezistenţă şi practic nu au avut loc brutalităţi.[39] Programul ca întreg a fost un atac deliberat împotriva diversităţii tribale, a patriarhilor locali, coeziunii familiale, accentelor şi dialectelor provinciale, portului regional, obiceiurilor şi grupurilor de interese, de fapt împotriva a tot ce oferea centre de influenţă alternative la statul centralizat atotputernic. Era fundamental pentru Revoluţia Albă ca proprietatea liberă de pămînturi şi bunuri să aparţină coroanei, adică statului. Astfel şahul, în ciuda liberalismului său şi a pozei publice de stîlp al Occidentului, urma o politică de totalitarism radical. El afirma: „Asta arată că dacă credeţi că revoluţia se poate face numai prin vărsare de sînge, vă înşelaţi."[40] Dar cel care se înşela era şahul. Bătrînii au fost împinşi în *shahrak*-uri, dar fiii lor adulţi s-au dus la oraş şi au format ceata ayatollahului; iar fraţii lor din armată au ezitat să-i împuşte cînd a sosit timpul. Şi şahul a ezitat. Colectivizarea este imposibilă fără teroare; iar el nu avea destul nerv pentru asta. Cînd s-a ajuns în momentul critic, la sfîrşitul lui 1978, el s-a simţit trădat de aliatul său, preşedintele Carter.[41] Dar s-a trădat şi el însuşi. Pînă la urmă, îi lipsea voinţa de putere.

Atît şahul, cît şi preşedintele i-au trădat pe iranieni. Ei au dat o naţiune, care includea multe minorităţi fără apărare, unei preoţimi care nu avea nici o tradiţie sau pregătire pentru exercitarea puterii politice.[42] Rezultatul a fost o teroare barbară exercitată de un grup mic de despoţi fundamentalişti, acţionînd în numele unei „Republici Islamice" proclamate în februarie 1979. În primii doi ani de existenţă ei au executat peste 8 000 de oameni, con-

damnați în tribunale islamice pentru că erau „dușmani ai lui Allah".[43] Teroarea lui Khomeini s-a îndreptat mai întîi împotriva fostului regim, măcelărind 23 de generali, 400 de alți ofițeri din armată și poliție și 800 de înalți funcționari civili; apoi a susținătorilor ayatollahilor rivali, dintre care 700 au fost executați; apoi împotriva foștilor aliați laici liberali (500) și a stîngii (100). De la bun început a organizat executarea sau asasinarea liderilor minorităților etnice și religioase, omorînd peste 1 000 de kurzi, 200 de turkmeni și mulți evrei, creștini, shaiki, sabeeni și membri ai sectelor șiite disidente, precum și sunniți ortodocși.[44] Persecuțiile îndreptate împotriva bahailor au fost cele mai feroce.[45] Bisericile și sinagogele au fost devastate, cimitirele profanate, altarele vandalizate sau demolate. Șirul celor asasinați judiciar începea cu poetul kurd Allameh Vahidi, în vîrstă de 102 ani, și mergea pînă la o fetiță de nouă ani, condamnată pentru „atac asupra gărzilor revoluționare".

Hărțuirea minorității sunnite (în rîndurile căreia se aflau mulți irakieni) de către Khomeini și măsurile echivalente luate în Irak împotriva șiiților persani au reînviat disputele de la granița dintre Iran și Irak, care le otrăveau relațiile încă de la crearea Irakului de către Marea Britanie în 1920–1922. În septembrie 1980, relatări conform cărora majoritatea ofițerilor superiori iranieni fuseseră asasinați sau fugiseră, iar forțele armate ale Iranului, în special cîndva excepționala sa forță aeriană, erau în dezordine l-au tentat pe dictatorul baathist al Irakului, Saddam Hussein, să lanseze o invazie la întreaga capacitate a Iranului, începînd cu atacuri aeriene asupra celei mai mari rafinării de petrol din lume, cea de la Abadan. El spera să controleze Shatt Al'Arab, principala ieșire la mare a Tigrului și Eufratului, și, dacă era posibil, terenurile petrolifere ale Iranului. De fapt, războiul, în loc să fie un triumf rapid al Irakului, a durat opt ani și a costat (de ambele părți) peste un milion de vieți omenești. Saddam s-a ales cu foarte puțin: cîțiva kilometri de teritoriu lipsit de importanță, la care a renunțat repede în 1990 cînd a avut probleme cu Occidentul. În timpul războiului propriu-zis însă, Occidentul, deși neutru, înclina să ajute Irakul. Era perfect conștient de cruzimea și gangsterismul regimului lui Saddam. Dar era și mai ostil față de Iranul lui Khomeini, care invadase ambasada americană și îi luase ostateci pe membrii personalului (eliberîndu-i doar în schimbul unei răscumpărări), și de asemenea finanța și înarma diverse grupări teroriste antioccidentale.

Astfel, vasele de război occidentale au patrulat în Golf, anihilînd minele iraniene din căile maritime folosite de tancurile care exportau petrolul arab, fără să facă nimic pentru a împiedica atacurile aeriene irakiene asupra tancurilor petrolifere iraniene. De fapt, cînd, la 27 mai 1987, avioanele irakiene au tras din greșeală cu rachete Exocet asupra fregatei americane *Stark*, omorînd treizeci și șapte dintre membrii echipajului, protestul Washingtonului a fost înăbușit; iar disponibiltatea americanilor de a ataca țintele iraniene considerate ostile a fost dovedită la 3 iulie 1988, cînd vasul de război *Vincen-*

nes care aparţinea Marinei SUA a doborît din greşeală un avion de pasageri civil iranian, omorînd 290 de oameni, crezînd că era un avion militar. Cea mai gravă însă a fost liniştea cu care Occidentul, deşi refuza arme Iranului, le vindea lui Saddam, care primea provizii uriaşe, în special de tancuri moderne, artilerie, transportoare şi avioane blindate, şi de la Uniunea Sovietică.

Războiul iraniano-irakian s-a încheiat în mod neconcludent la 8 august 1988. Dar Saddam, departe de a se dezarma, şi-a sporit chiar forţele armate, care în 1990 erau a patra armată ca mărime din lume. Cu acordul occidentalilor, el fusese subvenţionat militar în timpul războiului de către statele petroliere din Golf dominate de sunniţi, în plus faţă de veniturile imense provenite din petrol ale Irakului (la sfîrşitul anilor '80 era al doilea producător de petrol din Orientul Mijlociu, după Arabia Saudită); practic toate aceste sume uriaşe, crescînd pe parcursul anilor '80 pînă la aproape 100 de miliarde de dolari, au continuat să creeze o maşină de război. Israelienii nu împărtăşeau indiferenţa Occidentului faţă de puterea militară crescîndă a Irakului, mai ales cînd agenţii lor de informaţii au descoperit că un reactor nuclear de construcţie franceză de lîngă Bagdad era folosit ca să producă material pentru bombe nucleare. La 7 iunie 1981 aviaţia israeliană a distrus reactorul. Dar Saddam a continuat să cutreiere lumea după arme de distrugere în masă şi mijloacele de a le produce; la sfîrşitul anilor '80 el achiziţionase atît armament chimic, cît şi biologic, ba chiar, în 1989, a ucis peste 5 000 de kurzi, presupuşi a fi rebeli, aruncînd bombe chimice asupra satelor lor.

Saddam era bine cunoscut guvernelor occidentale ca un personaj de o excepţională perversiune morală, provenind dintr-un clan de briganzi de profesie.[46] El achiziţionase primul lui pistol la vîrsta de zece ani (şi comisese prima lui crimă, se afirma, doi ani mai tîrziu). Ca şef al poliţiei secrete din 1968 şi ca preşedinte din 1979, cariera lui fusese punctată atît de măcelărirea colegilor şi rivalilor săi, adesea cu propriile-i mîini, cît şi de atrocităţi la cea mai mare scară posibilă, nu în ultimul rînd spînzurări publice în masă ale evreilor. Un tratat publicat de el îi confirma ambiţia de a lărgi graniţele Irakului pe modelul vechiului Imperiu Babilonian. Cu toate acestea, deşi ajutorul militar american şi britanic a încetat treptat în anii '80, Franţa a continuat să-i furnizeze arme moderne, Germania de Vest îi asigura expertiză de înaltă tehnologie militară (parţial ilegal), iar ruşii nu numai că-i vărsau arme, dar menţineau o mie de experţi militari în Irak pentru a-i învăţa pe soldaţii lui Saddam să le folosească, precum şi să-i instruiască în tactică şi strategie.

Politica sovietică, din ce în ce mai confuză pe măsură ce anii '80 înaintau, era dictată de ipoteza că regimurile baathiste erau aliaţii săi cei mai de nădejde în Orientul Mijlociu; aşa că înarma Siria baathistă, precum şi Irakul baathist, deşi cele două erau inamici ireconciliabili. Occidentul considera că trebuia să se bazeze, dacă era să se bazeze pe cineva, pe Irak, căci Iranul era identificat cu terorismul internaţional, şi în special cu răpirile de cetăţeni

occidentali de către milițiile șiite în Beirut. Este adevărat că în anii '80 terorismul a luat forme foarte variate. O grupare teroristă indiană a fost probabil responsabilă de distrugerea unui Boeing Air India deasupra Atlanticului, cînd toți cei aflați la bord au murit; iar teroriștii sikși au asasinat-o pe dna Indira Gandhi, primul-ministru indian, la 31 octombrie 1984. Se crede că un terorist Tamil este responsabil pentru asasinarea lui Rajiv Gandhi în mai 1991. În prima jumătate a anilor '80 KGB-ul rus încă mai antrena teroriști din diferite țări în taberele speciale din Crimeea și din alte părți, și însuși guvernul sovietic s-a făcut vinovat de un act terorist comis la 1 septembrie 1983 cînd, deliberat și fără nici o avertizare, a doborît un avion civil de pasageri, un Boeing 747 aparținînd Liniilor Aeriene Coreene (de Sud), care se rătăcise, deviindu-și cursul în cadrul teritoriului sovietic.

Unele acte criminale au rămas niște mistere: poliția suedeză a fost incapabilă să descopere cine l-a ucis pe primul-ministru al țării, Olaf Palme, la 28 februarie 1986, singurul suspect pe care l-au avut fiind achitat. Pe de altă parte, nu exista nici o îndoială că Armata Republicană Irlandeză a fost responsabilă pentru o încercare de a asasina întregul Cabinet britanic la 12 octombrie 1984 într-un hotel din Brighton în timpul conferinței anuale a Partidului Conservator și pentru încă un atentat asupra Cabinetului în ianuarie 1991, cînd au fost detonate fără succes bombe artizanale cu mortar în Downing Street 10. IRA își obținea explozibilii Semtex din Cehoslovacia, care îi producea; cînd Vaclav Havel a devenit președinte al Cehiei în 1990 el a raportat că registrele Semtex arătau că IRA fusese aprovizionată de regimul comunist cu destul explozibil ca să-i ajungă o sută de ani. Dar IRA primea mari cantități de arme (unele interceptate și identificate) din Libia lui Geddafi, de la alte state din Orientul Mijlociu și de la OEP. Grupările sprijinite de Iran au fost responsabile pentru poate cel mai reușit act terorist dintre toate, două atacuri sinucigașe cu bombă coordonate în Beirut, la 23 octombrie 1983, care au ucis 241 de pușcași marini americani și 58 de soldați din trupele paramilitare franceze, care păzeau ambasadele. Grupări din Orientul Mijlociu, finanțate de Iran, Libia sau poate de amîndouă au aruncat de asemenea în aer o discotecă din Berlinul de Vest patronată de soldați americani, la 5 aprilie 1986, și un Pan Am 747 deasupra orașului scoțian Lockerbie la 21 decembrie 1988, omorîndu-i pe cei 258 de pasageri plus echipajul și încă unsprezece oameni de la sol, o crimă pentru care guvernul american și cel britanic au acuzat doi agenți de informații libieni.

Toate aceste nelegiuiri, precum și multe altele mai puțin spectaculoase, fără excepție, au eșuat în atingerea obiectivelor lor politice. În anii '80 și mai ales în anii '90, Occidentul a fost mai puțin înclinat decît în anii '70 să aibă de-a face cu grupări teroriste; de fapt, poliția internațională a devenit extrem de bine coordonată și a fost din ce în ce mai ușor să se asigure extrădarea teroriștilor căutați. Efectul terorismului internațional și mai ales al celui sprijinit de anumite state a constat, mai degrabă, în a deforma judecata

Occidentului în relaţiile cu anumite state din Orientul Mijlociu. În mod special, obsesia Americii cu privire la Iranul ostil, care la rîndul său se referea la Statele Unite ca la „Marea Satană", a făcut-o pe cea dintîi să subestimeze ameninţarea crescîndă a Irakului. Rareori în diplomaţie a fost mai potrivită vechea zicală „Duşmanul duşmanului meu este prietenul meu."

Astfel, Iranul s-a văzut izolat. De regulă, un lider naţionalist nealb care ameninţa Washingtonul ca inamic principal se putea aştepta la o reacţie de simpatie din partea inteligheţiei occidentale. Dar Khomeini avea un talent unic de a-şi îndepărta potenţialii aliaţi. În 1988 scriitorul anglo-indian Salman Rushdie, care avea o oarecare faimă literară de cînd cîştigase premiul Booker pentru romanul său *Midnight Children* în 1981, a publicat o nouă operă de ficţiune, *Versetele satanice*. Titlul se referea la anumite versete eliminate din Coran de către profetul Mahomed deoarece credea că erau inspirate de Satana. Mulţi au considerat cartea obscură; cu toate acestea, ea s-a aflat pe lista de bestselleruri din Londra, vînzîndu-se 40 000 de exemplare cartonate în trei luni. Dar i-a înfuriat pe musulmanii britanici, care au declarat-o blasfemiatoare. La 14 ianuarie 1989, musulmanii din Bradford au ars în public exemplare ale cărţii. I s-a atras apoi atenţia asupra ei însuşi ayatollahului, iar la 14 februarie el a anunţat public: „Îi informez pe mîndrii musulmani din lumea întreagă că autorul cărţii *Versetele satanice*, care este împotriva Islamului, a profetului şi a Coranului, precum şi toţi cei implicaţi în publicarea acesteia si care au fost conştienţi de conţinutul ei sînt condamnaţi la moarte."[47] Musulmanilor li se poruncea să ducă la bun sfîrşit această decizie religioasă *(fatwah)*.

Au existat unele controverse între autorităţile religioase musulmane pentru a stabili dacă lucrarea era într-adevăr blasfemiatoare şi dacă ayatollahul era autorizat să rostească o condamnare la moarte (ea a fost confirmată de succesorii săi cînd în cele din urmă el a murit, în vîrstă de optzeci şi şase de ani, la 4 iunie 1989). Dar nimeni nu voia să rişte nimic. Romanul fusese interzis de mult în Pakistan, India şi Arabia Saudită. Acum, a fost scos din vitrinele celui mai mare lanţ britanic de difuzare a cărţii, W.H. Smith, editorii germani, francezi şi italieni au renunţat la planurile de a publica traduceri, Penguin Books a amînat, apoi a renunţat la planurile de a publica o ediţie broşată, iar Rushdie însuşi a anulat un turneu promoţional în America şi s-a ascuns. Publicitatea internaţională a vîndut cartea în cantităţi prodigioase, făcînd din Rushdie un multimilionar, deşi în acelaşi timp şi un prizonier voluntar, probabil pentru tot restul vieţii. Inteligheţia literară şi artistică de ambele părţi ale Atlanticului — „oamenii minunaţi" din New York şi „clasele sporovăitoare" din Londra — şi-au dat mîna pentru a-i denunţa pe ayatollah, pe succesorii acestuia şi regimul lor. Stînga în general a devenit aproape tot atît de ostilă faţă de Iran ca şi Casa Albă, o intersectare ciudată. Totuşi unii parlamentari britanici laburişti, în rîndurile cărora se aflau largi minorităţi pakistaneze, au părut curios de reticenţi în a apăra

libertatea de publicare; iar intelectualii și-au pierdut mult din entuziasmul pentru cauza lui Rushdie cînd, brusc, în decembrie 1990, acesta, în ceea ce ar fi putut fi o convertire autentică dar multora li s-a părut doar o încercare disperată (și nereușită, după cum s-a văzut) de a duce la abolirea *fatwah*-ului, și-a anunțat reconvertirea la islamism și și-a cerut scuze pentru orice ofensă adusă — pas pe care mai tîrziu l-a retras.

Regimul lui Khomeini a putut, așadar, inspira frică, dar nu și-a putut face prieteni nicăieri. Singurul merit al izolării sale a fost că a pus capăt ingineriei sociale a șahului. Confiscarea posesiunilor sale străine, războiul de opt ani cu Irakul, încetarea efectivă pentru o vreme a producției de petrol și fuga celor din clasa de mijloc în străinătate sau în ascunzișuri au adus sectorul modern al economiei iraniene într-un punct mort, din care abia începea să-și revină cu greu în prima jumătate a anilor '90. Au urmat consecințele inevitabile: șomajul, căderea asistenței sanitare și a altor servicii de bază, epidemii pe scară largă, subnutriție și chiar foamete. Îngrozitoarele experiențe ale Iranului au ilustrat o dată în plus legea efectului neintenționat. Drumul statal spre Utopie al șahului nu a dus decît spre Golgota.

Reînvierea islamică, prăbușirea șahului și teroarea fundamentalistă au contribuit direct la începerea războiului civil din Afganistan în decembrie 1979. Iată încă un exemplu de inginerie socială care a dus la barbarism, deși în acest caz, cum s-a mai întîmplat de atîtea ori, impulsul utopic a venit din tabăra comunistă. Episodul a fost important datorită impactului colosal pe care l-a avut în final asupra întregului imperiu sovietic. Britanicii luptaseră în trei războaie afgane (1838–1842,1878–1880 și 1919), toate bine intenționate într-un anumit sens; nici unul nu a servit la instituirea stabilității în această țară nesupusă ori la „rezolvarea problemei" afgane. Nedescurajată de această experiență, Uniunea Sovietică, dintr-un amestec de teamă, lăcomie și bune intenții, s-a aruncat în labirintul afgan și s-a pierdut în el. Pînă în 1979, guvernul sovietic își făcuse planuri pe termen lung. L-a sprijinit pe nemarxistul prinț Mohammed Daud cînd a instaurat o monarhie constituțională în 1953; și din nou douăzeci de ani mai tîrziu, cînd acesta l-a înlăturat pe rege și s-a autoproclamat președinte. În anii '50 a dat ceva bani; în anii '60 a construit șosele pornind din nord (care aveau să fie folosite în cele din urmă de trupele sale); în anii '70 s-a concentrat pe construirea unui partid marxist unit. Acest ultim obiectiv a fost atins, a crezut el, în 1977, cînd a adus laolaltă în Partidul Popular Democrat trei facțiuni revoluționare conduse de Babrak Karmal, Mur Muhammad Taraki și Hafizullah Amin. În 1978 se considera că sosise timpul să fie demarată ingineria socială, iar în aprilie un puci susținut de sovietici l-a înlăturat pe Daud.[48]

Experiența secolului XX arată însă cu vîrf și îndesat că utopismul nu este niciodată departe de gangsterism. Conducătorii sovietici au putut porni revoluția în Afganistan; n-au putut s-o și controleze. Trio-ul aflat acum la putere nu era diferit de ideologii saturnieni care au lansat teroarea în Cambodgia.

Amin, cel mai puternic dintre ei, era un profesor de matematică ce trecuse cu entuziasm de la abstracțiile cifrelor la vărsarea de sînge cantitativă. Primul lui act a fost să ordone împușcarea a treizeci de membri ai familiei lui Daud în fața propriilor săi ochi; au urmat membri ai guvernului; apoi însuși Daud.[49] După datele de la Amnesty International, 12 000 de prizonieri au fost închiși fără proces; mulți au fost torturați. Aplicarea „planului" marxist-leninist, ca în Cambodgia, implica distrugerea de sate întregi. Conform unui raport bazat pe relatările martorilor oculari:

> În timp ce soldații au început să dărîme și să ardă casele, treisprezece copii au fost înconjurați și așezați în rînd în fața părinților lor. Unii dintre soldați au scos apoi ochii copiilor cu vergele de oțel. Copiii mutilați au fost apoi sugrumați încet pînă au murit. După aceea a venit rîndul părinților [...] Cîmpurile din jur au fost rase cu buldozerele, toți copacii și arbuștii smulși și întreaga așezare redusă la un crater de cenușă.[50]

Deși Karmal l-a acuzat mai tîrziu pe Amin că era un „călău însetat de sînge" și că făcuse „lichidări colective", dovezile arată că și el a fost la fel de vinovat de astfel de atrocități pînă în martie 1979, cînd Amin s-a proclamat dictator unic și l-a expediat pe Karmal la Praga ca „ambasador". El a intensificat teroarea, în special pentru că noul regim al lui Khomeini acorda acum ajutor insurgenților musulmani din Afganistan. De fapt, se pare că el a nutrit ideea de a elimina complet Islamul. Violențele au crescut în 1979. Ambasadorul american, un expert în insurgență, a fost asasinat, probabil de ruși. La 12 august, treizeci de consilieri ruși au fost jupuiți de vii lîngă altarul musulman de la Kandahar. Generalul Alexei Epișev, cel mai important funcționar de partid din Armata Roșie, care gestionase aspectul politic al invaziei din Cehoslovacia, s-a dus la Kabul, iar la întoarcerea sa i s-a ordonat lui Taraki, considerat cel mai „vrednic de încredere" dintre cei trei, să-l înlăture pe Amin. Dar în cursul unei discuții aprinse la ambasada sovietică, Taraki a fost împușcat iar Moscova obligată să-i trimită lui Amin o telegramă (17 septembrie 1979), felicitîndu-l pentru că supraviețuise unui „complot contrarevoluționar". În săptămîna următoare, la cererea lui Amin, au intrat în țară trei batalioane sovietice și, la 17 decembrie, trupe paramilitare. Fără știrea lui Amin acestea îl aveau în bagaje pe Karmal, iar în ziua de Crăciun Rusia sovietică a pornit o invazie în toată regula, folosind două din cele șapte divizii aeropurtate ale sale. Acestea erau a 4-a și a 105-a, formate numai din „velicoruși" (adică europeni albi). Corpul principal, alcătuit din 80 000 de forțe expediționare, a venit pe noile șosele, construite tocmai în acest scop. Amin a fost asasinat două zile mai tîrziu, împreună cu soția, cei șapte copii, un nepot și douăzeci–treizeci de membri ai personalului său.[51] Generalul sovietic care se ocupase de puci, Viktor Papertin, s-a sinucis. Karmal a instaurat un nou guvern, dar anul nou a dovedit că el nu era nimic mai mult decît o marionetă sovietică aflată în fața unei revolte generale.[52]

Armata sovietică inițială de 80 000 de oameni a crescut treptat la 120 000 și uneori a fost mult mai mare. Războiul a durat un deceniu, și în nici un moment rușii și aliații lor nu au reușit să controleze mai mult decît principalele orașe și drumurile strategice. La vremea aceea, și de atunci mereu, aventura sovietică în Afganistan a fost comparată cu implicarea americană în Vietnam, un calcul greșit care s-a transformat într-un dezastru și a zdruncinat siguranța de sine națională. Analogia nu ar trebui însă dusă prea departe. În primul rînd, generalii sovietici au dus războiul cu o cruzime pe care americanii rareori au arătat-o în vreo parte a Indochinei. Ei au folosit tancuri, tunuri, bombe, napalm, armament chimic și distrugerea sistematică a ceea ce numeau „sate de bandiți". Războiul a făcut un rău cumplit Afganistanului și a creat revoluții sociale și chiar politice în țările din jur. Sute de mii de afgani au fost măcelăriți (o estimare stabilește cifra morților la un milion). În timpul luptelor Armata Roșie a pierdut 16 000 de oameni și a avut 300 000 de răniți. Un mare număr de afgani a părăsit țara. S-a calculat că, dintr-o populație estimată de ONU în 1985 la 18 136 000, în momentul încetării luptelor, după un deceniu de sălbăticie, vreo 6 milioane, aproape o treime, erau refugiați, mai ales în Pakistan, dar și în Iran. Este deprimant faptul că, în anii '70 și '80, politicile urmate de Rusia și sateliții săi cubanez, etiopian și indochinez au adăugat în jur de 12–15 milioane la numărul total de persoane dezrădăcinate ale lumii: demn de comparat cu oribilele realizări statistice ale lui Stalin sau Hitler.

După cum conducătorii sovietici au descoperit treptat, în plus, întreaga operațiune militară pe care au lansat-o a fost inutilă. *Mujaheddinii,* cum erau numiți rebelii naționaliști, nu puteau fi înfrînți de tot, sau măcar ținuți în frîu, de forțe neafgane. De fapt, omul pe care sovieticii l-au instalat pînă la urmă ca președinte-dictator în 1987, dr Najibullah, s-a descurcat mai bine fără, decît cu ajutorul direct al sovieticilor. Pentru economia sovietică, deja tensionată și aflată în declin, costurile războiului erau de nesuportat și cu siguranță au jucat un rol important în determinarea schimbărilor fundamentale în gîndirea Moscovei care au avut loc de la mijlocul anilor '80. La 8 februarie 1988, noul conducător sovietic, Mihail Gorbaciov, a anunțat o lume inițial neîncrezătoare că trupele sovietice aveau să se retragă complet din Afganistan. Retragerea propriu-zisă a început la 15 mai și s-a încheiat la 15 februarie 1989.

Unul dintre motivele pentru care liderii sovietici au fost în cele din urmă atît de nerăbdători să iasă din Afganistan a fost teama lor că războiul de gherilă s-ar putea extinde în zonele musulmane din Asia sovietică aflate în apropiere. Teoria sovietică despre stat nu avea vreun un răspuns mai clar la problema fundamentalismului islamic decît avusese marxismul. Bolșevicii dăduseră prea puțină importanță Islamului în ansamblu. „Țesătura putredă a Islamului", credea Troțki, „se va dezintegra la prima adiere." Islamul era acela care trebuia să se teamă de schimbare, din partea „Femeii Orientale,

care va fi marele centru al viitoarelor revoluţii"[53]. Stalin, şi mai ales Hruşciov şi Brejnev au căutat să conducă Islamul aşa cum conduceau Biserica Ortodoxă, prin clerici flexibili devotaţi statului. La Conferinţa Musulmană de la Taşkent din 1970, muftiul Ahmed Habibullak Bozgoviev i-a ridicat în slăvi pe liderii sovietici care, deşi necredincioşi, şi-au modelat politicile sociale conform „legilor care au fost dictate de Dumnezeu şi comunicate de Profetul Său". Un alt delegat spunea: „Admirăm geniul Profetului care a propovăduit principiile sociale ale socialismului."[54] În anii '70 şi '80, înmulţirea pelerinajelor, a culturilor dedicate şeicilor (sfinţilor), vii sau morţi, sufismul şi mişcările de mase au demonstrat reînvierea musulmană pe teritoriul sovietic, liderii musulmani încercînd, uneori cu disperare, să facă în aşa fel încît practica musulmană, inclusiv rugăciunea publică, Ramadanul şi alte sărbători să se adapteze regulilor sovietice, să „legitimeze Islamul" în termenii societăţii comuniste. Ei au căutat să-i încurajeze pe musulmani, în special pe tineri, să intre în organizaţiile sociale sovietice „ca musulmani".[55] Dar şi clericii musulmani aflaţi în slujba şahului făcuseră exact acelaşi lucru.

Reînvierea islamică făcea parte dintr-o problemă mai extinsă a imperiului sovietic, marea anomalie nerezolvată a sfîrşitului de secolul XX. În prefaţa la ediţia din 1921 a lucrării sale *Imperialismul*, Lenin a recunoscut că aceasta era scrisă „cu un ochi la cenzura ţaristă", care a permis publicarea ei în primăvara lui 1916 cu condiţia ca, deşi ataca toate celelalte imperii, să lase imperialismul ţarist în pace. De aceea, spunea Lenin, „am fost silit să iau drept exemplu... Japonia! Cititorul atent va înlocui Japonia cu Rusia."[56] Teoria leninistă despre imperialism nu conţinea, aşadar, nici un atac împotriva variantei sale ruseşti, fapt pe care el şi mai ales succesorii săi l-au găsit extrem de convenabil cînd au ajuns la putere şi au hotărît să păstreze cît de multe puteau dintre posesiunile ţariste. Imperialismul panrus a continuat, prin urmare, cu provinciile şi teritoriile ţariste transformate în sateliţi interni botezaţi „republici socialiste". În anii '50 Hruşciov a introdus un proces cosmetic de „decolonizare" emiţînd decrete (29 august 1957, 22 iunie 1959) care extindeau puterile cabinetelor republicilor federative, precum şi independenţa juridică şi administrativă. Unii dintre colegii săi însă nu au agreat nici măcar aceste măsuri timide, şi după căderea lui ele au fost anulate. Constituţia din 1977 menţinea un sistem oficial federal în Articolul 70, ba chiar şi iluzoriul „drept la secesiune", în Articolul 72. Dar în toate celelalte privinţe era un document monolitic ce stabilea ca ţel centralizarea, unitatea şi apariţia „poporului sovietic" ca nouă entitate istorică, cuprinzînd şi în cele din urmă înlocuind cele cincizeci şi trei de comunităţi naţionale principale din URSS.[57]

De aceea, în aspectele sale esenţiale, politica imperialistă sovietică semăna cu a Franţei: o uniune în care „coloniile" aveau să-şi însuşească treptat avantajele culturale şi economice ale egalităţii cu velicorușii în schimbul abandonării aspiraţiilor lor naţionale. Această politică se baza, ca şi a Franţei,

pe alegeri aranjate şi pe *Diktat* administrativ. Ba chiar într-o măsură mult mai mare, pentru că politica imperialistă era aplicată de partidul care deţinea monopolul puterii politice, al exprimării scrise şi vorbite, ceea ce imperialiştii francezi nu avuseseră şi nici măcar nu căutaseră să aibă vreodată. Conform Constituţiei din 1977 principalele instrumente ale integrării erau forţele armate şi partidul, cu slavii (în principal velicoruşi) constituind 95% din totalul ofiţerilor şi din Sovietul Suprem. Slavii dominau toate organismele de stat importante şi, prin partid, controlau alegerea cadrelor politice, administrative şi tehnice la toate nivelurile în republicile neruse.[58] În anii '80 limba încă mai era folosită ca solvent al coeziunii naţionale, numărul de şcoli cu predare în rusă crescînd rapid şi cunoaşterea limbii ruse fiind esenţială pentru avansarea socială. Chiar şi atunci cînd exista un sistem naţional de învăţămînt complet, rusa era obligatorie de la început şi pînă la sfîrşit.[59] Acolo unde sistemele naţionale de învăţămînt erau incomplete, la un anumit moment trecerea la limba rusă devenea obligatorie. Ca rezultat, între grupurile etnice ale căror limbi erau în declin din anii '50 se numărau popoarele baltice, moldovenii, cei 1,8 milioane de germani şi evreii. Pînă şi în Ucraina existau acuzaţii că rusa lua locul ucrainenei în învăţămîntul superior. Predarea în limbile naţionale ca procent din total se afla în declin în întreaga Rusie sovietică.[60]

După cum am văzut însă, imperialismul asimilaţionist francez a eşuat, nu în ultimul rînd din motive demografice. Una dintre lecţiile secolului XX este că ratele mari ale natalităţii la popoarele supuse este un duşman de moarte al colonialismului. Pînă la venirea bolşevismului, Rusia avea una dintre cele mai dinamice populaţii din lume. „Deficitul demografic" total cauzat de primul război mondial, de războiul civil şi de foametea lui Lenin, de foametea şi Marile Epurări ale lui Stalin, precum şi de al doilea război mondial s-a ridicat la 60 de milioane pe întreaga perioadă, în parte recuperat de cele 20 de milioane de oameni cîştigaţi prin achiziţionarea statelor baltice, a Basarabiei, Kareliei, Poloniei sovietice, Bucovinei şi a altor teritorii.[61] A existat un oarecare dinamism demografic în 1945–1958, iar în perioada 1959–1970 rata anuală a creşterii a fost de 1,34%, mare după standardele europene, deşi în scădere. În anii '70 se pare că ea era în medie de sub 1%. Demografii sovietici se aşteptau ca recensămîntul din 1970 să reveleze o cifră de peste 250 de milioane, cu o perspectivă de 350 de milioane pînă la sfîrşitul secolului. De fapt, totalul din 1970 a fost cu 10 milioane mai mic, iar cifra din 1979 a fost de numai 262 436 000, ceea ce însemna o populaţie ce nu avea să depăşească cu mult 300 de milioane în anul 2000. Ceea ce a revelat pentru prima dată recensămîntul din 1970 a fost o rată a natalităţii duală: scăzută în Rusia slavă şi baltică, crescută în estul URSS, în Asia Centrală şi în Caucaz. Numai în anii '60 populaţia musulmană a sărit de la 24 la 35 de milioane, adăugînd încă 14 milioane în anii '70 şi ajungînd la un total de aproximativ 50 de milioane pînă la începutul anilor '80. În acest moment era deja

clar că la trecerea în secolul următor Asia Centrală şi Caucazul aveau să contribuie cu vreo 100 de milioane, adică o treime din total.[62] Încă din 1979, cei 137 de milioane de velicoruşi, o populaţie cu o medie de vîrstă din ce în ce mai înaintată în comparaţie cu neslavii, se simţeau în defensivă din punct de vedere demografic, rata lor de creştere fiind mult sub 1%, faţă de 2,5 pînă la 3,5% la musulmanii sovietici. Era semnificativ, de asemenea, că în rîndurile musulmanilor numărul celor care cunoşteau limba rusă era în scădere.[63]

Rusia sovietică nu era singura ţară îngrijorată de tendinţele demografice. În 1900 populaţia totală a lumii fusese de 1 262 de milioane; în 1930 ea depăşise pragul de 2 miliarde; în 1950 era de 2 515 milioane, în 1960 depăşise pragul de 3 miliarde, iar pînă în 1975 şi pe cel de 4 miliarde. În 1987 era de peste 5 miliarde şi creştea cu o rată de 80 de milioane pe an sau 150 pe minut. Un calcul estima că în anul 2000 populaţia lumii avea să fie de 6 130 de milioane, o creştere de cinci ori în decurs de un secol.[64] Cum aveau să fie hrănite aceste miliarde în plus? Societăţile moderne în curs de dezvoltare trec printr-un ciclu numit „tranziţie demografică". În prima etapă, medicina ştiinţifică şi sănătatea publică reduc mortalitatea infantilă şi bolile infecţioase, scăzînd astfel rata mortalităţii, în timp ce rata natalităţii rămîne la vechea rată de înlocuire. Astfel, populaţia creşte rapid. În a doua etapă, creşterea nivelului de trai duce la scăderea ratei natalităţii. Ritmul creşterii populaţiei încetineşte şi în cele din urmă ajunge în echilibru. Între prima şi a doua etapă însă, populaţia creşte alarmant şi aceasta poate produce violente consecinţe politice. În Europa „tranziţia" a început cu Revoluţia Industrială, 1760–1870, şi s-a încheiat practic în anii '70, moment în care rata natalităţii scăzuse sub pragul critic de 20‰ chiar şi în Rusia (1964), Iugoslavia (1967) şi Portugalia şi Spania (1969). Tranziţia demografică europeană cuprinde şi ne ajută să explicăm întregul ciclu al colonizării şi decolonizării. Japonia a urmat acelaşi tipar ceva mai tîrziu decît Europa. În această ţară în anii '20 rata natalităţii era încă de 34‰, iar rata mortalităţii scădea precipitat, de la 30‰ la începutul deceniului, la 18‰ la sfîrşit. De aici disperarea crescîndă a Japoniei. Dar chiar în perioada interbelică începea cea de-a doua etapă, căci la sfîrşitul anilor '30 rata natalităţii a căzut pentru prima dată sub pragul de 30‰. În ciuda unei inversări imediat după război (un fenomen universal), ea a continuat apoi să scadă, ajungînd sub 20‰ în a doua jumătate a anilor '50.[65] Problema demografică a Japoniei, cîndva atît de ameninţătoare, s-a „rezolvat" astfel pînă în anii '60.

Concluziile care trebuie trase din teoria tranziţiei demografice sînt două. În primul rînd, nu era nevoie să se intre în panică nici măcar atunci cînd prima etapă şi-a produs efectele maxime în Asia, America Latină şi Africa. Dar în al doilea rînd, era mare nevoie să se încerce îmbunătăţirea ritmurilor de creştere industrială în ţările în curs de dezvoltare pentru a se ajunge cît mai repede posibil la a doua etapă. Programele şi tehnicile de control al naşte-

rilor erau utile, dar nu decisive, din moment ce folosirea contracepției era mai degrabă un simptom decît o cauză a scăderii ratei natalității, care era consecința creșterii economice. Importantă era creșterea nivelului de trai: aceasta constituia adevăratul răspuns pentru cei care se opuneau politicilor de creștere cu argumente ambientale.

Este adevărat că un PNB în creștere nu diminuează neapărat imediat rata natalității sau, dacă o face, nu într-un ritm uniform. În anii '70 existau însă semne încurajatoare că China intra în a doua etapă a tranziției, deși ratele mortalității mai aveau încă mult de scăzut pînă să se stabilizeze. În 1979, Biroul de Recensămînt al SUA estima populația Chinei la 1 010 milioane și calcula că ea suferise o scădere drastică a ritmului de creștere; acest lucru explica în mare măsură scăderea ritmului de creștere a populației întregii lumi, care a scăzut de la o medie de 2,1% pe an la sfîrșitul anilor '60 și 1,9% la începutul anilor '70 la 1,7% la sfîrșitul anilor '70. La începutul anilor '80 ritmul anual de creștere în întreaga Asie era sub 1,9%, nu mult mai mare decît media mondială. Ritmul de creștere latino-american încetinise la 2,4%. Singura zonă unde ritmul de creștere sporise de fapt, de la 2,5% la 2,9% (cifre din 1979), era Africa, ceea ce se potrivea întocmai cu așteptările demografilor.[66] Poate cea mai importantă știre din anii '80 a fost că populația Chinei părea practic să se fi stabilizat. Un recensămînt național din iulie 1982 a revelat o populație totală de 1 008 175 288; iar o estimare a ONU raporta, trei ani mai tîrziu, 1 059 521 000, deși, la sfîrșitul anilor '80, s-a publicat și o cifră de 1 072 200 000. Știrile din India erau ceva mai îngrijorătoare: recensămîntul din 1981 raporta o populație de 685 184 692; o estimare ONU din 1985 arăta o creștere la aproximativ 750 900 000, deși o altă estimare stabilea totalul la nu mult peste 748 de milioane. Și aceste cifre indicau o descreștere, deși într-un ritm mai lent decît în China.[67] Pe tot parcursul anilor '80 și în anii '90, zonele cu cea mai mare creștere de populație au rămas America Centrală și mai ales Africa, deși în cea mai mare parte a celei din urmă era tot mai dificilă obținerea unor cifre exacte. Calculele facute la începutul anilor '60 indicau că punctul în care nivelul de trai crescut începea să afecteze rata natalității era acela în care veniturile pe cap de locuitor depășeau bariera de 400 de dolari (la valoarea din 1964). La începutul anilor '90, și ținînd cont de inflația care a ridicat cifra la circa 2 000 de dolari, puține state central-americane și practic nici un stat african negru nu au depășit această barieră. Experiența anilor '70 și '80 părea, în general, să confirme teoria creșterii și descreșterii populației. Pe scurt, „explozia demografică" nu era nicidecum o explozie, ci o curbă legată de dezvoltarea economică: putea fi ținută în frîu prin politici de creștere bine gîndite.

Cum puteau fi promovate astfel de politici? Problema nu era de ordin tehnic. Agricultura științifică era practicată pe o scară prodigioasă în țările avansate în anii de după 1945; cunoștințele și răspîndirea lor s-au extins constant. Sistemele agricole capitaliste de piață ale Statelor Unite, Canadei,

Australiei, Argentinei şi Europei de Vest produceau surplusuri uriaşe şi în continuă creştere în anii '70 şi încă şi mai mult în anii '80. Aceste zone singure puteau hrăni întreaga lume, dacă era necesar, şi încă obţinînd şi un profit. Problema era mai degrabă politică, în special adoptarea sistemelor agricole colectiviste, cu lipsa lor de stimulare financiară a fermierilor, imensa ineficienţă şi nu în ultimul rînd neglijarea factorilor pieţei şi lipsa unui sistem de distribuţie eficient. Lenin, ca şi Marx, fusese o victimă a „erorii fizice": credinţa că numai aceia care produc bunurile sau cultivă hrana sînt muncitori „cinstiţi"; toţi intermediarii sînt paraziţi. Lenin îi denunţase ca „cerşetori", „hoţi", „jefuitori", „bandiţi economici" şi aşa mai departe. Astfel de atitudini au persistat în sistemul sovietic şi au fost exportate în Europa de Est şi peste tot în Asia, Africa şi America Latină unde era implementat sistemul colectivist de tip sovietic.

Rezultatul a fost de regulă catastrofal. În India, deşi influenţa sovietică a fost puternică, s-au făcut eforturi serioase să li se ofere ţăranilor-fermieri stimuli pentru a se moderniza şi le-au fost puse la dispoziţie atît fonduri, cît şi instruire tehnică pe scară largă. În consecinţă, în anii '80 India se putea hrăni singură, ba putea chiar să producă un surplus general, deşi modest, pentru export. În China investiţiile şi promovarea unor practici de piaţă, combinate cu refuzul de a adopta dispreţul lui Lenin faţă de intermediar — chinezii au un talent special pentru dezvoltarea de sisteme de distribuţie, atît acasă, cît şi ca expatriaţi —, au permis şi Chinei să se hrănească singură în anii '80. În majoritatea celorlalte zone colectiviste însă, priveliştea era dezolantă.

Un exemplu evident a fost însăşi Rusia sovietică. Pînă în 1914, modernizarea agricolă şi crearea de mari şi relativ eficiente ferme ţărăneşti (şi cooperative voluntare) făceau din Rusia unul dintre cei mai mari exportatori de produse agricole din lume, ea trimiţînd peste hotare pînă la 40% din producţie. Sub Lenin a devenit un importator net de hrană, iar cu trecerea anilor deficitul s-a lărgit. Politica de colectivizare a lui Stalin a dus la asasinarea sau moartea prin înfometare a majorităţii ţăranilor productivi ai Rusiei. Ea a înscris semnul lui Cain pe fruntea regimului, care s-a adîncit de-a lungul deceniilor. Recolta din 1963 a fost primul dintre marile dezastre agricole sovietice de după război. Hruşciov se plîngea că ar fi fost chiar mai rău dacă n-ar fi existat grîul său de pe terenurile nedeşelenite. Dar politica sa, ca şi a lui Stalin, a fost confuză şi supusă la inversări bruşte. Mult-lăudatul său plan privind terenurile nedeşelenite a fost un eşec total şi deci abandonat în tăcere. El a oscilat între ferme de stat şi colective, între centralizare şi descentralizare. După ce s-a retras, el se plîngea amarnic de penuriile de alimente. Pînă şi într-un spital din Moscova rezervat oficialilor de partid, se lamenta el, mîncarea era dezgustătoare. Iar Moscova era, ca întotdeauna, expoziţia de hrană a Rusiei sovietice. În provincie era mult mai rău. Întîlnea oameni din zone cu tradiţie în producerea de hrană care „îmi spun răspi-

cat şi cu amărăciune cum ouăle şi carnea sînt pur şi simplu inaccesibile, şi cum erau nevoiţi să piardă cîteva zile ca să se ducă cu trenul la Moscova", pentru privilegiul de a sta la coadă la magazinele alimentare. De ce, se întreba Hruşciov, să fie ouăle şi carnea de negăsit „după cincizeci de ani de putere sovietică"? „Aştept cu nerăbdare ziua", scria el, „cînd o cămilă va putea străbate drumul de la Moscova la Vladivostok fără să fie mîncată pe drum de ţărani flămînzi."[68] Dar, cît a deţinut puterea, nu a îndrăznit niciodată să sugereze să se redea pămîntul sectorului privat. Brejnev şi succesorii săi imediaţi au dezvoltat politici mai stabile — această perioadă a fost mai tîrziu etichetată oficial drept „anii de stagnare" — şi au menţinut agricultura în întregime colectivizată. Astfel, problema hranei s-a agravat încet, dar constant. Deşi Uniunea Sovietică avea de două ori mai mult pămînt de cultivat decît orice altă ţară, cuprinzînd şi o parte din cel mai bun sol din lume, în Ucraina, iar densitatea populaţiei era relativ redusă, nevoile ei de import, uneori 15 milioane de tone de cereale pe an, alteori 30 de milioane, tindeau să crească. În anii '70 şi '80, carnea şi ouăle au devenit de negăsit în magazinele neprivilegiate, chiar şi în Moscova.

La sfîrşitul anilor '80, politica agricolă a regimului s-a schimbat marginal; s-au permis dezvoltarea în limite stricte a unui sector privat şi vînzarea produselor provenite de aici la preţuri de piaţă (adică mari). Singurul rezultat a fost dezvăluirea ineficienţei şi confuziei statului şi ale sectorului colectivizat. Încercările din 1988–1991 de a introduce contabilitatea şi vînzările „realiste", păstrînd însă toate principiile de bază ale colectivismului, nu au făcut decît să înrăutăţească lucrurile, mai ales că sistemul de distribuţie a rămas primitiv, corupt şi grotesc de ineficient. S-a calculat că 40% din alimentele produse nu ajungeau niciodată la consumatori; ele putrezeau în depozite şi pe liniile secundare ale căilor ferate sau erau mîncate de şobolani. În iarna lui 1990–1991 foametea reprezenta o ameninţare serioasă în unele părţi ale Rusiei, şi mîndrul regim sovietic era nevoit să cerşească ajutoare alimentare occidentale. S-a reintrodus raţionalizarea hranei, urmată în martie 1991 de creşteri uriaşe ale preţurilor determinate de stat la alimente. Era tipic pentru realităţile sovietice că, în timpul referendumului ţinut la 16 martie 1991 spre a determina dacă URSS trebuia să rămînă unitară, regimul, pentru a încuraja o participare ridicată, a vîndut carne şi legume din rezervele sale secrete la secţiile de votare; dar şi acestea se epuizau pînă la prînz.[69] La baza dificultăţilor sovietice se afla o teorie întemeiată pe folosirea necinstită a datelor statistice, agravată prin pura ignoranţă. Se pare că nici un marxist nu a avut vreodată opinii rezonabile despre agricultură, probabil pentru că nici pe Marx, nici pe Lenin nu îi interesase cu adevărat. Marxismul este o religie esenţialmente urbană.

Sovieticii nu au fost singuri în lipsa lor de prevedere doctrinară. Polonia, un mare exportator de hrană în anii '30, a devenit şi ea unul dintre importatorii importanţi, în ciuda ţărănimii ei necolectivizate, pentru că regimul a

insistat asupra unui sistem de distribuţie socializat; situaţia ei a început să se îmbunătăţească încet în anii 1989–1991, o dată cu înlocuirea comunismului cu un guvern liber ales. România, un alt uriaş exportator în anii '30, a menţinut o parte din exporturi, cu scopul de a cîştiga valută pentru cumplitul regim al lui Nicolae Ceauşescu, numai prin înfometarea propriului popor. Ungaria, începînd din 1985, cînd a început să adopte sistemul de piaţă, şi-a crescut încet productivitatea, aşa încît în 1991 era din nou un exportator net. A urmat Bulgaria, cu întîrziere, iar Iugoslavia era şi ea un importator net de alimente în anii '80. De aceea, grupul COMECON în ansamblu, cîndva o zonă cu surplusuri imense, a devenit o povară pentru întreaga lume, şi a fost adesea susţinut prin vînzarea la preţ redus a munţilor de alimente din Comunitatea Europeană, ele însele consecinţa reprobabilă a unui sistem de subvenţii prost conceput. Astfel, un sistem agricol nesatisfăcător a servit la a-l face suportabil — la limită — pe un altul, care era o catastrofă absolută.

Influenţa marxisto-colectivistă asupra agriculturii a avut rezultate dezastruoase în practic toate ţările din Lumea a Treia care au intrat sub vraja ei. Irakul şi Siria, ambele sub dictaturi militare radicale şi îmbrăţişînd mirajul utopic al Marii Guvernări şi al conducerii centralizate ca soluţie la toate problemele, au transformat surplusurile în deficit. Un alt exemplu a fost Iranul. Indonezia, sub socialismul tip Sukarno, a încetat să exporte orez, iar succesorii acestuia nu s-au descurcat mai bine decît sporadic. Burma socialistă a devenit şi ea un importator net de orez. Unele dintre cazurile cele mai grave au fost în Africa postcolonială, ai cărei lideri s-au angajat plini de elan în experimente agricole socialiste, mai ales în Ghana, care s-a transformat rapid din cel mai bogat teritoriu negru african într-unul dintre cele mai sărace, şi în Tanzania, care de asemenea a devenit un importator net de alimente, în ciuda faptului că primea mai multe ajutoare străine *per capita* decît orice altă ţară din lume. Dificultăţile Africii în ce priveşte producţia de alimente, esenţialmente politice la origine, au fost sporite de problemele la graniţe şi în special de războaiele civile, provocate de regimurile opresive care persecutau minorităţile din motive tribale, rasiale sau religioase şi creau astfel revolte. Acest lucru a dus la foamete extinsă, în anii '80, în Mozambic şi Ciad, ca să dăm numai două exemple. Pe parcursul anilor '80 şi chiar şi în anii '90, foametea cea mai chinuitoare şi mai larg răspîndită a apărut în Sudan şi Etiopia, în parte ca rezultat al lipsei de ploaie, dar cauzată mai ales de războiul civil dintre Sudanul de Nord şi Sudanul de Sud, de tulburări naţionaliste endemice în Etiopia provocate de guvernul ei marxist, care a dislocat mase uriaşe de ţărani din zonele lor tradiţionale de păşuni şi terenuri cultivabile şi le-a bombardat satele, precum şi de războaiele duse de regim împotriva vecinilor, Eritrea şi Somalia.

La sfîrşitul anilor '80, pînă şi cele cîteva state negre africane în care, în anii '70, independenţa păruse să fie benefică, precum Coasta de Fildeş, Kenya

și Malawi, treceau prin dificultăți economice și tulburări sociale crescînde. Situația Liberiei, cel mai vechi dintre statele negre (a fost fondat în 1822), era vrednică de milă: în 1990 ea era sfîșiată între trei armate particulare criminale, conduse de candidați la președinție rivali, conflict agravat de o așa-zisă „forță de menținere a păcii" trimisă de statele vecine care au participat la jaful general, în timp ce cei neînarmați mureau de foame. De fapt, multe dintre statele africane mai sărace ieșiseră practic din economia internațională pînă în anii '90. Se întrezăreau însă unele semne ale unui proces de autoeducare în rîndurile elitelor conducătoare. Mozambicul, de exemplu, a început să renunțe la economia lui colectivistă în 1988 și să se întoarcă la un sistem de piață, invitînd înapoi firmele occidentale pe care le expulzase cîndva. În același an Africa de Sud a ajuns la un acord de încetare a focului cu Angola, care și ea își desființa structura colectivistă; și acest lucru, la rîndul său, a făcut posibilă independența și alegerile libere în fostul teritoriu mandatar al Africii de Vest (Namibia), care de asemeni a ales o cale neradicală.

Schimbarea cea mai importantă a avut loc însă chiar în Africa de Sud, care de la începutul anilor '90 s-a distanțat în mod decisiv de sistemul ei caracteristic de socialism etnic, apartheidul. Evenimentele din Africa de Sud au avut o semnificație specială, nu numai datorită interesului uriaș pe care lumea l-a arătat față de problemele ei rasiale, ci și pentru că, în multe privințe, Africa de Sud era un microcosmos al problemelor globale cu care se confrunta omenirea la începutul anilor '90. Nu mai există nici o altă țară în lume ale cărei caracteristici, și dificultățile pe care le creează, să fie mai apropiate de ale lumii în ansamblul ei. Această idee merită să fie dezvoltată puțin. La începutul anilor '90, lumea era compusă dintr-o minoritate albă, cu rate de creștere a natalității scăzute, și dintr-o majoritate nealbă, cu rate de creștere a natalității (în ansamblu) ridicate. La fel era și Africa de Sud: în 1989–1990 trăiau acolo aproximativ 5 milioane de albi și 30 de milioane de nealbi, raportul fiind de același ordin de mărime ca al întregii lumi. Cifrele Africii de Sud, în termeni de creștere anuală a populației, variind de la 0,77% pentru albi, la 1,64% pentru asiatici și 1,89% pentru rasele amestecate și 2,39% pentru negri (cifre din 1988), erau similare cu cele pentru întreaga lume.[70] Tot ca întreaga lume, Africa de Sud, cu unsprezece limbi principale, nu avea nici o limbă care să fie vorbită sau scrisă de o majoritate a locuitorilor ei. Ca în întrega lume, era o combinație între o economie a Lumii Întîi și a Lumii a Treia. Puterea, inclusiv puterea militară, era împărțită între albi și nealbi în același fel ca în lume în ansamblul ei. Raporturile între veniturile albilor și cele ale nealbilor erau de asemenea comparabile cu ale lumii ca întreg. Urbanizarea rapidă, care a crescut procentul de populație, de toate rasele, care locuia în orașe de la 25% în 1900 la peste 60% în 1989, a urmat și ea tiparul mondial și a condus la consecințe similare: dezvoltarea de mahalale megapolitane uriașe și rate înfiorătoare ale criminalității urbane. De asemenea, ca peste o sută de alte state din întreaga lume, Africa de Sud încer-

case să rezolve problemele rezultate mărindu-şi sectorul de stat şi adoptînd o atitudine de tip „economie de comandă", nereuşind astfel decît să le agraveze.

Lipsa de vlagă a economiei cîndva viguroase a Africii de Sud ca rezultat al Marii Guvernări de tip apartheid a fost, de fapt, motivul pentru care F.W. de Klerk, care a devenit lider al Partidului Naţionalist Sud-African aflat la guvernare la 2 februarie 1989 şi preşedinte al ţării la 6 septembrie în acelaşi an, a introdus schimbări fundamentale în sistemul social, economic şi politic. El a început un dialog cu naţionaliştii negri la 8 iulie 1989, cînd l-a vizitat pe liderul neoficial al Congresului Naţional African, Nelson Mandela, la închisoare, unde acesta era ţinut de douăzeci şi şase de ani, după ce fusese condamnat pentru sabotaj. Au urmat, în 1989–1991, eliberarea lui Mandela şi a multor alţi deţinuţi „politici", ridicarea stării de urgenţă, scoaterea de sub interdicţie a CNA şi alte măsuri similare.

Unul dintre rezultate a fost însă creşterea violenţelor între negrii (în special xhosa) care sprijineau CNA şi negrii (în special zuluşi) care făceau parte din mişcarea Inkatha. De Klerk acţiona şi el pe frontul social. Unele aspecte ale structurii juridice a apartheidului, cum ar fi interzicerea relaţiilor sexuale între rase, fuseseră abolite în anii '80; altele deveniseră inoperante sub presiunea mişcărilor populare şi a schimbărilor economice. În februarie 1991 de Klerk a anunţat schimbări juridice fundamentale care puneau capăt restricţiilor privind mişcarea nonalbilor, rezidenţa şi proprietatea asupra caselor şi a pămîntului — nucleul economic al apartheidului — lăsînd doar sistemul electoral ca ultimă relicvă operantă a discriminării rasiale. În speranţa negocierii unei forme de participare multirasială la guvernare căreia îi lipsea un sistem clar ce asigura drepturi egale la vot pentru toţi cetăţenii, în martie 1992 de Klerk a organizat, şi a cîştigat cu o majoritate covîrşitoare, un referendum prin care numeroasele sancţiuni, cele discriminatorii, fuseseră ridicate. Şi în acest caz, dilema se repeta şi la nivel mondial. Un guvern internaţional ales prin sufragiu universal avea să-i pună pe albi într-o majoritate permanentă redusă, diminuată tot mai mult de tendinţele demografice; aceasta era perspectiva pe care sufragiul universal o deschidea şi pentru albii sud-africani.[71]

Unul dintre motivele pentru care, în anii '80, ţările din Lumea a Treia care încercaseră fără succes să introducă economii colectiviste au început să treacă la reforme şi la economii de piaţă a fost succesul manifest şi crescînd al statelor întreprinzătoare din Asia de Est. Aceste state, dintre care cele mai importante erau Japonia, Hong Kong (colonie a Coroanei britanice), Singapore (fostă colonie a Coroanei britanice, care se autoguverna din 1959 şi era independentă din 1965), Taiwan şi Coreea de Sud, începuseră toate perioada postbelică cu rate ale natalităţii crescute şi cu venituri pe cap de locuitor scăzute (100 de dolari pe an sau mai puţin în toate cazurile cu excepţia Japoniei). Toate au respins soluţia colectivistă, în industrie şi agricultură.Toate

au adoptat sistemul de piață. Fiecare dintre ele ilustra modul în care creșterea venitului pe cap de locuitor tindea să ducă la scăderea ratei natalității, stimulînd crearea de noi bogății. În 1960, Hong Kong, Singapore, Taiwan și Coreea de Sud aveau rate ale natalității care variau de la 36‰ (Hong Kong) la 42,9‰ Coreea de Sud). În toate patru teritoriile, nivelul de trai a crescut mai repede în anii '60 decît oriunde altundeva în lume. În 1971, rata natalității în Hong Kong era sub pragul de 20‰, în Singapore era aproape atît, iar în Taiwan și Coreea de Sud era sub pragul de 30‰.[72] Aceste tendințe s-au accelerat în anii '80. La sfîrșitul anilor '80, se credea că venitul pe cap de locuitor în Hong Kong, în ciuda unui influx uriaș de imigranți fără o lețcaie din China, nu era mult sub 10 000 de dolari, în Singapore (1987) era de 7 464 dolari, în Taiwan (1987) 5 075 dolari, iar în Coreea de Sud (1988) 3 450 dolari. Pe scurt, aceste țări încetau rapid să mai fie state ale Lumii a Treia și începeau să facă parte din Lumea Întîi. De fapt, pe parcursul anilor '70 și '80, dezvoltarea statului întreprinzător din Pacific a fost poate cel mai încurajant aspect material al societății omenești.

Procesul a început în Japonia la sfîrșitul anilor '40. Ca în Germania de Vest în 1948–1949 și în Franța în 1958, baza acestui proces era o constituție excelentă. După cum am văzut, constituția antebelică a Japoniei era teatrul unui măcel și întregul sistem de legi era primitiv și instabil. Ocupația, în timpul căreia America a avut puterea exclusivă, întruchipată de fapt într-un autocrat, generalul MacArthur, s-a dovedit a fi o adevărată binecuvîntare. El a știut să joace un rol de despot luminat, și să impună Japoniei o revoluție de sus în jos, ca Restaurația Meiji din anii '60 ai secolului al XIX-lea, care a lansat Japonia ca națiune modernă. Constituția din 1947, redactată în cartierul general al lui MacArthur, nu era un compromis între partide, reprezentînd cel mai mic numitor comun al acordului, ci un concept omogen, cuprinzînd aspectele optime ale constituțiilor britanică și americană și (ca și a lui de Gaulle) trasînd cu abilitate o mediană între executiv și legislativ și între puterea centralizată și cea descentralizată.[73] Alături de alte legi ale Ocupației care au creat sindicate libere, o presă liberă și un control descentralizat asupra poliției (forțele armate ca atare au fost abolite), constituția, și „era americană" pe care o reprezenta aceasta, a reușit să distrugă puterea hipnotică pe care statul o exercitase pînă atunci asupra poporului japonez. Ocupația americană din Japonia a fost poate cea mai mare realizare constructivă a politicii externe americane în întreaga perioadă postbelică, și ea a fost întreprinsă practic fără nici un ajutor.[74] Și, așa cum Marea Britanie furnizase Germaniei modelul mișcării sindicale, a creat un concurent puternic.

Ceea ce au făcut în mod esențial reformele constituționale a fost să-i convingă pe japonezi că statul exista pentru cetățenii săi, și nu invers. A pus bazele unui nou și sănătos individualism încurajînd apariția familiei și a numeroaselor instituții japoneze care întruchipează metafora familiei ca un centru alternativ de loialitate față de stat. Ca în Germania și Italia după război,

familia, atît în forma ei biologică, cît şi în formele extinse, furniza antidotul natural pentru infecţia totalitaristă. La aceasta s-a adăugat o foarte eficientă reformă a pămîntului, care oferea liberă folosinţă la 4,7 milioane de fermieri şi ridica procentul de pămînt cultivat de proprietar la peste 90%. Reformele în conducerea locală au completat procesul de creare a unor comunităţi puternice, democratice, de proprietari, ca în Europa de Vest creştin-democrată.[75] Independenţa sistemului juridic şi o Curte Supremă de tip american au întărit dreptul la proprietate individuală şi la libertăţi civile, în defavoarea statului şi a colectivei.[76] Pe aceste baze a fost ridicată o structură parlamentară extrem de stabilă, condusă de o alianţă liberal-conservatoare (numită în cele din urmă Partidul Liberal Democrat), ale cărui facţiuni interne, create după modelul unor familii extinse, asigurau flexibilitatea şi schimbarea, dar a căror unitate externă dădea economiei ţării un cadru coerent pentru libera iniţiativă. Liberal-democraţii au asigurat astfel aceeaşi coeziune ca şi creştin-democraţii în Germania şi Italia şi independenţii gaullişti în Franţa celei de-a Cincea Republici. Paralelismul merge chiar mai departe. Epurările postbelice ale lui MacArthur au făcut posibilă apariţia unui geniu politic mai în vîrstă care, asemeni lui Adenauer, de Gasperi şi de Gaulle, se aflase în opoziţie în regimul antebelic. Yoshida Shigeru era un fost diplomat şi deci făcea parte din eşalonul cel mai apropiat de tradiţiile britanice de democraţie şi de domnie a legii. Avea şaizeci şi şapte de ani cînd a devenit prim-ministru în 1946 şi a păstrat această funcţie cu o tenacitate admirabilă vreme de aproape nouă ani, după cum a spus un observator, „ca un *bonsai* [prun] veteran, de oarecare vechime, pe ale cărui ramuri noduroase înfloresc flori albe an după an"[77]. El a purtat noul sistem de la adolescenţă la maturitate, iar cînd s-a retras, în 1954, tiparul stabilităţii era asigurat nu numai pentru anii '50, ci pentru următorul sfert de secol sau chiar mai mult.

În consecinţă, Japonia şi-a încheiat reconstrucţia postbelică pînă în 1953, la numai patru ani după Germania, şi apoi a intrat într-o perioadă de creştere de douăzeci de ani, cu o medie de 9,7% anual. Era aproape de două ori ritmul oricărei alte ţări industrializate din perioada postbelică. Singura comparaţie adevărată se poate face cu creşterea spectaculoasă a economiei americane în cei patruzeci de ani pînă în 1929.[78] „Miracolul" se baza pe automobil, cu o uluitoare rată de creştere a producţiei de automobile (29% anual) în intensa perioadă 1966–1972, numărul proprietarilor de maşini japoneze crescînd cu o treime în fiecare an.[79] Între sfîrşitul anilor '50 şi sfîrşitul anilor '70, producţia japoneză de automobile a crescut de o sută de ori, ajungînd la peste 10 milioane în 1979, aproximativ cît cea americană, pe care a depăşit-o în mod decisiv în prima parte a lui 1980. Cam jumătate din această producţie era exportată. De la maşini, japonezii s-au extins la practic întreaga paletă a bunurilor de consum. În 1979 ei au devenit cel mai important producător de ceasuri din lume, cu 60 de milioane (Elveţia — 50 de milioane). Au întrecut America, aflată pe primul loc în producţia de

radiouri în anii '60 şi de televizoare în anii '70, în acelaşi deceniu în care au întrecut Gemania, aflată pe primul loc în producţia de aparate de fotografiat. În anii '70, producţia industrială *per capita* a Japoniei era egală cu a Americii şi în anumite privinţe importante ea a devenit principala putere industrială a lumii. În 1978 avea un surplus comercial industrial de 76 de miliarde de dolari (faţă de Statele Unite, care aveau un deficit comercial industrial de 5 miliarde). La sfîrşitul deceniului, ea avea o capacitate oţelieră la fel de mare ca Americii şi aproape la fel de mare ca a întregii CEE. În anii '80, în multe domenii, Japonia a depăşit producătorii americani şi pe cei europeni şi în ce priveşte calitatea, în special în domenii de înaltă tehnologie cum ar fi avioanele cu reacţie, utilajele, roboţii, semiconductorii, calculatoarele şi copiatoarele, computerele şi telecomunicaţiile, sistemele energetice avansate, inclusiv puterea nucleară, şi rachetele. În 1980 investiţiile ei ajunseseră de două ori mai mari decît ale Americii *per capita*, şi uneori pe parcursul anilor '80 chiar le-a depăşit în termeni absoluţi.[80]

Ritmul de creştere economică al Japoniei a încetinit puţin în anii '80, dar a continuat să progreseze spectaculos în sectorul financiar. A supravieţuit crahului bursier din octombrie 1987 cu o siguranţă remarcabilă şi în numai un an împinsese Statele Unite pe locul al doilea în lume ca ţară bancară. Pe tot parcursul deceniului a menţinut cel mai mare surplus comercial. A pătruns mult în economia Statelor Unite, preluînd cantităţi uriaşe de obligaţiuni americane şi permiţînd astfel Americii să aibă un deficit comercial în întreaga perioadă, şi investind în afaceri americane sau preluîndu-le complet şi permiţînd astfel SUA să aibă un deficit mare şi continuu în comerţul vizibil. Ea a investit foarte mult şi în teritorii precum Australia, sursa multora dintre materiile prime pe care le folosea, într-o asemenea măsură încît această fostă colonie politică britanică se afla în pericol să devină o colonie economică japoneză. A investit din greu şi în Marea Britanie, ca un mijloc de a aluneca sub barierele tarifelor vamale ale Comunităţii Europene. Această eludare a luat mai multe forme. La 12 noiembrie 1981, de exemplu, unul dintre cei mai importanţi producători japonezi de automobile, Honda, a semnat un contract de asociere pentru anii '90 cu British Leyland, ultima dintre principalele firme de maşini britanice, în vederea producerii în masă de piese componente în ambele ţări. La 8 septembrie 1986, ca să mai dăm un exemplu, un alt fabricant japonez, Nissan, a deschis o nouă fabrică de automobile în valoare de 430 de milioane de lire sterline, lîngă Sunderland, în nordul Angliei, cu o capacitate de producţie de 100 000 pe an. La începutul anilor '90, japonezii aveau nu numai de departe cel mai mare portofoliu de investiţii din lume, ci unul care, ca dimensiuni şi influenţă, putea fi comparat cu cel al Marii Britanii pînă în 1914. Succesul Japoniei, şi incapacitatea producătorilor occidentali de a pătrunde adînc pe piaţa japoneză, au stîrnit acuzaţii de practici comerciale necinstite, în special în Congresul Statelor Unite şi din partea Comunităţii Europene. În unele cazuri Japonia

accepta contingente la exporturile de produse manufacturiere, şi şi-a arătat neliniştea în această privinţă în martie 1991 cînd, printr-o ordonanţă autorestrictivă, a interzis contractanţilor japonezi să-şi ofere serviciile în reconstrucţia Kuweitului, unde Statele Unite şi Marea Britanie, care avuseseră partea leului în eliberarea ţării, se aşteptau să aibă partea leului şi în economia de reconstrucţie după război. În această etapă, Japonia întrecuse cu uşurinţă Uniunea Sovietică, devenind cea mai mare economie a lumii, şi continua să investească serios în înalta tehnologie, utilaje noi şi, nu în ultimul rînd, în educaţie şi instruire. La sfîrşitul anilor '80, 93% din copiii japonezi urmau ciclul secundar pînă la vîrsta de optsprezece ani, şi mult peste o treime îşi continuau studiile pînă la vîrsta de douăzeci şi unu sau douăzeci şi doi de ani, într-una dintre cele peste 1000 de instituţii de învăţămînt superior ale Japoniei, în marea lor majoritate particulare.

Nu era nimic miraculos în acest miracol. Era un caz simplu de economie în spiritul lui Adam Smith, cu o tentă vagă de keynesianism. Un procent însemnat de capital fix, foarte puţin din el în investiţii nonproductive. Taxe moderate. Cheltuieli militare şi guvernamentale scăzute. O rată foarte mare de economii personale, canalizate în mod eficient spre industrie prin sistemul bancar. Importare abilă de tehnologie străină sub licenţă. Un ritm foarte rapid de înlocuire a fabricilor existente, facilitat de o îngrădire remarcabilă a salariilor, producţia înaintînd mult mai repede decît salariile. Forţa de muncă era din belşug, datorită restrîngerii sectorului agricol, şi extrem de bine pregătită şi priceputa pentru că Japonia (şi în general statele asiatice cu economie de piaţă) coordonau învăţămîntul în expansiune deja menţionat în funcţie de nevoile industriale şi nu de ideologiile produse de ştiinţele sociale. De fapt, statele est-asiatice cu economii de piaţă au fost singurele care au avut un cîştig economic de pe urma revoluţiei în învăţămîntul superior din anii '60, care în Europa şi America de Nord s-a dovedit a fi aşa un handicap. Este adevărat că Japonia a beneficiat substanţial de efectele războaielor din Coreea şi Vietnam. Dar toţi ceilalţi factori au fost propria ei creaţie. Guvernul japonez a asigurat o oarecare protecţie externă şi un sprijin al exporturilor. Principala sa contribuţie însă a fost crearea unui cadru de competiţie internă intensă, după modelul lui Adam Smith, şi un climat propice dezvoltării afacerilor.[81]

Ceea ce a fost caracteristic exclusiv Japoniei, şi poate cea mai creativă contribuţie a ei la lumea modernă, a fost felul în care economia a folosit principiul antropomorfismului şi noul accent anticolectiv pe familie, deja menţionat, pentru a umaniza procesul industrial şi a reduce astfel impactul distructiv al luptei de clasă. Sindicatele nu erau nicidecum inactive în Japonia: în 1949 existau, de fapt, 34 000.[82] Nu erau nici ineficiente. Negocierile şi îmbunătăţirile în productivitate, presiunea venind mai degrabă de la colegi decît din partea conducerii, au făcut ca în anii '70 şi '80 salariile japoneze să crească în termeni reali într-un ritm mult mai rapid decît ale oricărei alte

țări industriale importante, cu cel mai înalt nivel de siguranță a slujbei și cel mai scăzut șomaj, o medie de 2,6% la sfîrșitul anilor '80. Tot atît de important, pînă în anii '70 Japonia realizase o împărțire mai egală a veniturilor decît orice altă economie industrială și, poate doar cu excepția economiilor scandinave, ajunsese mai departe decît orice altă economie de piață în eradicarea sărăciei absolute.[83] Majoritatea firmelor japoneze însă au suplinit eforturile sindicatelor învăluind angajatul într-o atmosferă familială ce includea locuință, asigurarea unei mese pe zi, asistență medicală, îndrumare etică, sport și vacanțe. Antropomorfismul s-a extins la produs și chiar la clienți. La Kubota Iron and Machinery Works, de exemplu, muncitorii erau învățați să vadă în utilajele lor mame și tați care dau naștere unor fii și fiice — produsele finite ale companiei — care erau apoi „căsătoriți" cu clienții, folosind agenții de vînzări ca pețitori. Dealerii Kubota asigurau apoi „îngrijire postnatală", spre satisfacția „miresei" și a „mirelui". În principalul produs al companiei, un plug mecanic, caroseria mașinii era tratată precum corpul, iar motorul precum inima. Vizitatorii fabricii erau „rude", „prieteni de familie". Muncitorii conduceau „comitete de autoperfecționare" extrem de critice pentru a promova productivitatea și vînzările, compuneau și caligrafiau pancarte mobilizatoare și primeau grămezi de cifre referitoare la producție și investiții asupra cărora să mediteze. Ei contribuiau cu poezii entuziaste la revista întreprinderii.[84] Tipul de propagandă de producție colectivizată care a eșuat atît de spectaculos în Rusia Sovietică, și chiar în China, unde a fost aplicată cu mult mai multă iscusință, a funcționat în contextul nontotalitar al Japoniei, unde i s-a dat o dimensiune umană, un impuls voluntar și o imagistică familială și, nu în ultimul rînd, unde s-a văzut că producea cîștiguri personale imediate și substanțiale.

Expansiunea uriașă și susținută a economiei japoneze a fost decisivă în crearea unei piețe dinamice pentru întreaga zonă a Pacificului. Ea a funcționat atît ca stimul direct, cît și ca model. Exemplul cel mai izbitor a fost Coreea de Sud. O echipă a Băncii Mondiale raporta în 1977: „Ritmul mare susținut al expansiunii veniturilor vreme de cincisprezece ani a transformat Coreea dintr-una din cele mai sărace țări în curs de dezvoltare, depinzînd substanțial de agricultură și cu o slabă balanță de plăți, într-o țară semiindustrializată cu venit mediu, cu o poziție din ce în ce mai puternică în ce privește plățile externe."[85] Progresul Taiwanului a urmat același curs. În 1949, cînd regimul GMD acum total discreditat a preluat puterea, economia era în mod substanțial preindustrială. Transformarea, ca și a Japoniei, a început cu o reformă agrară extrem de reușită, urmată de o creștere rapidă a veniturilor fermierilor, creînd o piață locală pentru noi fabrici. Peste 90% din terenul agricol a trecut în mîinile fermierilor care îl lucrau. Au fost votate și puse în aplicare legi antigrevă. Au fost create zone de procesare scutite de taxe vamale. Uneori, în anii '70 și '80 exporturile au crescut la 90% din PIB, cel mai mare procent din lume, iar ritmurile de creștere au atins în unele momente

pragul de 12%. Astfel, pe fundația unei agriculturi puternice, s-a creat o complexă economie industrială, axată pe construcții navale, produse textile și petrochimice și echipament electronic.[86] Progresul Hong Kongului a fost, în unele privințe, și mai impresionant, căci a trebuit să absoarbă aproximativ 5 milioane de refugiați din China, un număr de vreo cinci ori mai mare decît al palestinienilor pe care întreaga lume arabă nu reușise să-i reamplaseze. Și aici, ca și în Japonia și Taiwan, stabilitatea guvernării (asigurate de guvernatorul colonial, asistat de un consiliu legislativ local) și coerența politicii economice vreme de peste patruzeci de ani au creat mediul ideal pentru afaceri, deși în cazul Hong Kongului, la începutul anilor '90, viitorul era umbrit de apropiata unire cu Republica Comunistă Chineză, stabilită pentru 1997.

Singapore, după o oarecare instabilitate în deceniul de după 1945, a aflat în sfîrșit un cadru guvernamental solid în 1959, sub conducerea Partidului Acțiunii Populare al lui Lee Kuan Yew, care a început ca o mișcare socialistă dar a devenit curînd un instrument pasionat și eficient al pieței. Potrivit spuselor lui Lee, după două decenii de construire cu succes a prosperității, „problema era cum să-ți cîștigi existența... o chestiune de viață și de moarte pentru două milioane de oameni... Cum avea să se realizeze acest lucru, prin socialism sau prin libera inițiativă, era o chestiune secundară. Răspunsul s-a dovedit a fi libera inițiativă, temperată de filozofia socialistă a șanselor egale la educație, slujbe, asistență medicală și locuințe."[87] În anii '80, Lee era acuzat în mod frecvent în presa occidentală că făcea abuz de autoritarism, că exercita presiuni asupra tribunalelor și a ziarelor locale, și că intimida (slaba) opoziție. Pe de altă parte, în timpul guvernării sale de peste treizeci de ani (s-a retras parțial în 1991), el putea fi considerat cel mai de succes dintre toți oamenii de stat postbelici, ca beneficii materiale aduse poporului și țării sale.

Singapore era remarcabil pentru că nu avea nici un fel de resurse materiale, exceptînd poziția sa geografică. Japonia, Coreea și Taiwanul (nu și Hong Kongul) aveau ceva teren agricol destul de bun; în afară de asta, nici unul dintre aceste state întreprinzătoare nu și-a început ascensiunea cu vreun alt avantaj fizic în afară de o forță de muncă potențial puternică. Conform unei relatări: „Succesul se datorește aproape în exclusivitate unor politici bune și capacităților poporului, și aproape deloc unor circumstanțe favorabile sau unui început bun."[88] Felul în care aceste robuste economii de piață au înflorit începînd din anii '60 le-a încurajat vecinii din Pacific să treacă la piața liberă atît în agricultură cît și în comerț. Dezvoltarea Thailandei s-a accelerat rapid după ce a căpătat un guvern stabil favorabil pieței libere în 1958 și a realizat o „decolare" economică în anii '60 avînd la un moment dat ritmuri de creștere de 9% anual. A fost una dintre puținele țări din Lumea a Treia care au reușit să-și mențină poziția de exportator agricol sporindu-și productivitatea cu 15% pe an și extinzîndu-și suprafața arabilă.[89] În anii '80 venitul ei pe cap de locuitor crescuse la 810 dolari (1986), de peste patru

ori mai mare decît al cîndva mai bogatei, dar acum de multă vreme socialistei sale vecine Burma, cu 200 de dolari (1986). Pe parcursul anilor '70 și '80 și Malya s-a descurcat bine, în parte datorită unor frumoase resurse naturale, dar mai ales stabilității politice și realismului economic, ajungînd la nivelul veniturilor medii, cu 1 850 de dolari pe cap de locuitor (1986). Indonezia, una dintre națiunile cele mai bogate în resurse naturale din lume, a început să-și revină după un început dezastruos sub regimul Sukarno, și chiar Filipinele, răscolite de confruntările dintre musulmani și catolici, de jafurile insurgenței și monstruosului regim Marcos atunci și după aceea, au făcut un oarecare progres, ajungînd la un venit pe cap de locuitor de 614 dolari în 1986.

Astfel, în sfertul de secol 1965–1990, Pacificul, sfidînd tirania imenselor sale distanțe, a devenit principala zonă de dezvoltare comercială a lumii, datorită economiei de piață. Foste colonii din Pacific precum Fidji și Noua Caledonie au sărit în marja de venituri de peste 1 000 de dolari pe cap de locuitor. Mica insulă Nauru, bogată în fosfați, nu numai că era cea mai mică republică din lume, cu o populație de aproximativ 8 000 de oameni, dar a devenit „ar cu ar și trup cu trup" una dintre națiunile cele mai bogate din lume, cu venituri medii de 9 091 dolari (1985).[90] A avut loc o renaștere a spiritului pieței libere și pe coasta de est a Pacificului. Cazul cel mai interesant a fost Chile. La mijlocul anilor '60, creștin-democratul Chile, sub președintele Eduardo Frei, era privit de Statele Unite ca cea mai mare speranță, alături de Venezuela lui Romulo Betancourt, pentru Alianța pentru Progres a lui Kennedy. Dar Chile avea o inflație cronică: aproximativ 20% pe an la sfîrșitul anilor '50, 26,6% în 1968, 32,5% în 1970. Practic singura cauză erau cheltuielile exagerate ale guvernului și tipărirea de bancnote. În alegerile din 1970, socialistul reformist Salvador Allende, aflat la a patra sa încercare, a cîștigat în sfîrșit președinția datorită unei scindări în votul antisocialist, care tot a cîștigat 62 de procente față de cele 36,25 ale lui Allende. Noul președinte primise cadou un mandat, și, pe principiul lui Thomas Jefferson că marile inovații nu ar trebui să se sprijine pe majorități la limită, el ar fi trebuit să se concentreze asupra unei bune gospodăriri.

Allende era însă un om slab, cu adepți divizați, în parte revoluționari, care i-au scăpat curînd de sub control. În timp ce el s-a angajat într-un program de naționalizare în masă, care a izolat Chile de comunitatea comercială a lumii, militanții stîngii reprezentate de el nu erau pregătiți să accepte nici una dintre îngrădirile constituționalismului. Ei au lansat „Puterea Poporului", constînd din Consilii Țărănești care au confiscat fermele la țară și Adunări Muncitorești care au ocupat fabricile.[91] Strategia era leninistă — „Sarcina momentului", spunea Partidul Socialist, „este să distrugem parlamentul" — dar adevărata asemănare era cu Spania din 1936, unde divizarea stîngii și alunecarea spre violență au dus la război civil. Allende a fost prins într-o menghină formată pe de o parte din revoluționarii săi și pe de alta de

o clasă de mijloc din ce în ce mai nemulţumită, armata, care iniţial se abţinuse să intervină, devenind treptat politizată prin prăbuşirea ordinii.

La vremea cînd Allende a preluat puterea, în ianuarie 1971, inflaţia scăzuse de fapt la aproximativ 23%. În cîteva luni era hiperinflaţie. În 1972 ea era de 163%. În vara lui 1973 a ajuns la 190%, de departe cea mai mare din lume.[92] Asta înainte ca preţurile la petrol să crească de patru ori: inflaţia a fost numai şi numai opera lui Allende. În noiembrie 1971 Chile a declarat un moratoriu unilateral asupra datoriilor sale externe (adică faliment). Băncile au tăiat orice credit; capitalul a părăsit ţara; cu fermele în haos, producînd mai puţin, exporturile au dispărut, importurile au crescut, apoi au dispărut şi ele cînd s-au terminat banii. Magazinele s-au golit. Clasa de mijloc a început să intre în grevă. Muncitorii văzîndu-şi salariile reale reduse, au intrat şi ei în grevă. Structura oficială a preţurilor a devenit iraţională şi apoi nerelevantă, pe măsură ce s-a înstăpînit piaţa neagră. Stîngiştii au început să strecoare arme în ţară în iulie 1971 şi a pornit violenţe politice serioase în mai anul următor. Ei aveau de fapt mai multe arme (30 000) decît armata, care număra doar 26 000 de oameni plus 25 000 de poliţişti înarmaţi.[93] Allende a oscilat între a ordona poliţiei să lupte cu extrema stîngă şi a acuza armata că ar complota o lovitură de stat. Dar el a încurajat, de asemenea, un plan de înarmare a unor gherile de stînga, iar la 4 septembrie 1973 a permis o demonstraţie a 750 000 de oameni cu prilejul aniversării alegerilor. O săptămînă mai tîrziu, generalul Augusto Pinochet, numit chiar de el, a condus o lovitură de stat concertată a tuturor celor trei forţe armate. Chile avusese pînă atunci un renume extraordinar de bun, după standardele latino-americane, pentru constituţionalism şi stabilitate. Lovitura de stat nu s-a realizat nicidecum fără vărsare de sînge. Allende a fost ucis sau s-a sinucis, iar cifra oficială a morţilor la morga din Santiago era de 2 796.[94] Cea mai mare rezistenţă a venit din partea refugiaţilor politici nonchilieni, dintre care la vremea aceea se aflau în Santiago 13 000. Incapacitatea muncitorilor care ocupau fabricile, sau a ţăranilor care confiscau fermele, sau chiar a „bandelor de revoluţionari" de a lupta serios sugerează că extrema stîngă nu stîrnea cine ştie ce entuziasm.

Opoziţia faţă de Pinochet, deşi zgomotoasă, venea în principal din străinătate, cel puţin la începutul guvernării sale. Ea a fost iscusit orchestrată de la Moscova, cu toate că Rusia sovietică refuzase cu hotărîre să-l salveze pe Allende cu credite: îi era mult mai de folos mort decît viu.[95] Deşi criticile externe s-au concentrat asupra aspectului represiv al regimului militar al lui Pinochet, cea mai importantă a fost decizia de a inversa evoluţia sectorului public, pe care Allende nu făcuse decît s-o accelereze, şi de a deschide economia pentru forţele pieţei, după modelul celorlalte economii din Pacific. Era remarcabil că practic toate statele întreprinzătoare din Pacific, cu excepţia Japoniei, fuseseră acuzate într-un moment sau altul că ar fi avut regimuri represive. Dar măsura în care statul era reprezentativ şi ales constituia numai

unul dintre aspecte; la fel de important era cît anume din viaţa naţională controla. De aceea, trăind într-un stat minimalist, de *laissez faire*, dr Samuel Johnson a putut declara cu convingere: „N-aş da nici jumătate de guinee ca să trăiesc sub o formă de guvernămînt în loc de alta. Nu are nici o importanţă în fericirea unui individ."[96] Economia de piaţă presupunea prin definiţie retragerea statului dintr-o serie uriaşă de procese decizionale, care rămîneau în seama individului. Libertatea economică şi politică erau inseparabile. Libertatea pieţei ducea în mod inevitabil la erodarea îngrădirilor politice: aceasta era lecţia Thailandei, Taiwanului şi a Coreei de Sud.

Lecţia s-a aplicat şi în Chile. Dezastrul din 1973 a produs o cădere politică şi economică totală. Reconstruirea economiei trebuia să înceapă pe un fundal de recesiune mondială. Meritul regimului a fost că a ştiut să inverseze cursul inflaţiei conduse de guvern care persista de mai multe decenii şi devenise o parte a structurii economiei chiliene.[97] Acest lucru a fost dureros şi nepopular şi a condus iniţial la scăderea PIB şi la o rată mare a şomajului. Dar a permis ca economia să fie repusă pe linia de plutire pe baza unor principii de piaţă, cu ajutorul împrumuturilor de la FMI. În ultima jumătate a anilor '70, cînd inflaţia se afla în sfîrşit sub control, creşterea a fost reluată, iar la începutul lui 1980 Banca Mondială putea raporta: „În circumstanţe extrem de nefavorabile, autorităţile chiliene au reuşit un reviriment economic fără precedent în istoria chiliană".[98] Progresul economic explica de ce, la 11 septembrie 1980, un referendum a arătat că 69,14% dintre chilienii cu drept de vot erau în favoarea extinderii cu opt ani a mandatului lui Pinochet. Pe măsură ce s-a înaintat în anii '80 însă, libertatea economică a dus la pretenţii tot mai mari de libertate politică. Pinochet nu era dispus s-o acorde. În iunie 1983, au avut loc revolte împotriva regimului în întreaga ţară; două luni mai tîrziu guvernul a recunoscut că în timpul demonstraţiilor fuseseră ucişi şaptesprezece oameni. Victimele poliţiei politice a lui Pinochet, Dina, au fost mult mai numeroase. Un raport oficial, cerut după reinstaurarea democraţiei, calcula că în timpul celor şaisprezece ani de guvernare a lui Pinochet, 1973–1989, fuseseră ucişi de către Dina sau de către oameni care lucrau pentru ea 1 068 de oameni; alţi 957 „dispăruseră"[99] dar teama de Dina nu i-a împiedicat pe chilieni să urmeze logica unei economii libere şi să facă presiuni pentru revenirea la drepturi de vot depline. Pinochet a acceptat să organizeze un nou referendum asupra preşedinţiei sale, iar la 14 decembrie 1989 candidatul opoziţiei, Patricio Aylwin, a cîştigat alegerile prezidenţiale cu 52,4% din voturi, punînd capăt dictaturii, deşi Pinochet a rămas comandantul armatei. Aylwin nu numai că a comandat un raport privind excesele regimului, dar a înfiinţat, în martie 1991, şi o fundaţie permanentă care să cerceteze soarta victimelor acestuia caz cu caz. A avut însă grijă să continue, în ansamblu, bine-încercatele politici economice ale acestui regim.

Succesul economiilor bazate pe libera iniţiativă din Pacific a ajutat, fără îndoială, la recîştigarea încrederii în sistemul de piaţă atît în America de

Nord, cît și în Europa. Anii '70, după cum am văzut, au fost un deceniu descurajant pentru capitalism. Era la modă în rîndurile inteligheției, între care și mulți economiști, să se vorbească despre „creștere zero", despre „capitalism tîrziu", ba chiar despre „postcapitalism", ca și cum sistemul care crease, pentru prima dată în istorie, ceea ce pînă și opozanții săi numeau Societatea Bunăstării era acum muribund. Forma de guvernămînt cea mai larg aprobată în Occident era așa-numita „societate mixtă", în care sectorul de stat absorbea între 40% și 60% din PIB, administrînd servicii de asistență socială pe o scară din ce în ce mai mare și rezervînd rolul de creare efectivă de bunăstare sectorului privat care opera în aproximativ jumătate din economie. Slăbiciunea acestei formule euro-americane s-a reflectat însă în ratele de creștere scăzute, fenomenul cunoscut drept „stagflație" care a marcat majoritatea economiilor respective în decursul deceniului, și în semnele de larg răspîndită nemulțumire populară manifestată într-un număr crescînd de greve. Spre sfîrșitul deceniului, pe măsură ce bunurile japoneze (și sud-coreene și taiwaneze) de înaltă calitate și preț scăzut au început să pătrundă tot mai mult pe piețele occidentale, a apărut o nevoie din ce în ce mai mare de schimbări care să aducă o eficiență de tip japonez.

Anul de răscruce a fost 1979, iar cîmpul de luptă a fost Marea Britanie. După o serie de greve fără precedent, în special în sectorul public, numit de mass-media „iarna vrajbei noastre", în mai 1979 Margaret Thatcher, prima femeie care a ajuns liderul unui partid politic britanic (în 1975), a devenit prima femeie prim-ministru a Marii Britanii, obținînd pentru Conservatori o victorie electorală de 43 de locuri. Doamna Thatcher, poreclită curînd de regimul Brejnev „Doamna de Fier" (un titlu pe care ea îl savura), se declara a fi un politician „al convingerii", ca opus unuia al consensului. Implicit, a repudiat mult din politica postbelică a Conservatorilor, în special acordul lor tacit cu Partidul Laburist ca domenii întregi ale vieții publice britanice, inclusiv asistența socială și sectorul naționalizat, să rămînă sacrosancte. Prima ei sarcină a fost să îngrădească puterea legală a sindicatelor, care, după cum am văzut, fusese în continuă creștere începînd din 1945. O încercare anterioară de reformă a guvernului conservator din 1971, cuprinzătoarea și extrem de complexa Lege a Relațiilor Industriale, se dovedise inoperantă și fusese abolită prompt de către Cabinetul laburist care venise la putere în 1974. Guvernul doamnei Thatcher, însușindu-și lecția, a abordat problema pas cu pas, emițînd în total cinci legi separate, pe durata a trei parlamente, care au pus capăt progresiv unei serii întregi de privilegii legale speciale ale sindicatelor, au scos în afara legii multe greve și forme de pichetare și au supus sindicatele care încălcau legea la severe penalizări financiare. Doamna Thatcher a arătat, de asemenea, clar că poliția va avea tot sprijinul guvernului ei în acțiunile privind pichetările „de masă", „volante" și „secundare", care în anii '70 făcuseră practic imposibil ca angajatorii să reziste cererilor făcute prin greve și aduseseră astfel daune serioase atît sectorului privat, cît și celui public.

Noua politică a fost curînd pusă la încercare. Sindicatele distruseseră efectiv guvernele Harold Wilson din 1968–1970, Edward Heath din 1974 şi James Callaghan din 1979. Sindicatul Naţional al Minerilor, urmînd tactica agresivă creată de Arthur Scargill, liderul minerilor din Yorkshire, care a devenit preşedintele SNM în 1981, jucase un rol important în aceste victorii, ce ameninţau să înlocuiască democraţia parlamentară cu sindicalismul ca forţă conducătoare a Marii Britanii, cel puţin în sens negativ. Industria carboniferă britanică devenise proprietate de stat în 1946, tocmai pentru a face ordine în mine. Dar SNM tratase întotdeauna Consiliul Naţional al Cărbunelui ca şi cum ar fi fost tot atît de acaparator şi antisocial ca şi cel mai rău dintre proprietarii privaţi de mine, apărînd astfel obiectivul central al naţionalizării. La 6 martie 1984, Consiliul Naţional al Cărbunelui, care deja pierdea peste 100 de milioane de lire sterline pe an, a anunţat închiderea a douăzeci de mine neeconomice. Scargill eşuase de două ori în a convoca o grevă generală a minerilor, ceea ce conform regulilor SNM necesita o majoritate de 55% din voturile tuturor şefilor sindicatelor miniere din ţară. Cu această ocazie, Scargill s-a abătut de la procedurile prevăzute în regulament. După cum a spus vicepreşedintele său, Mick McGahey: „Nu vom fi împiedicaţi să facem grevă. Va hotărî fiecare zonă, pe rînd, şi se va obţine un efect al dominoului.“[100] De aceea decizia de a face grevă nu a fost luată de membrii de sindicat, ci de către delegaţii militanţi; iar după ce greva a început, la 10 martie, o conferinţă specială a delegaţilor din 20 aprilie a respins cererile de vot naţional cu 69 la 54. Faptul că greva a fost convocată nedemocratic şi neconstituţional a fost un argument puternic în favoarea guvernului atunci cînd i s-a opus. Harold Macmillan remarcase de mai multe ori: „Există trei instituţii în Marea Britanie atît de puternice încît nici un guvern nu le poate stăpîni: Brigada Gărzilor, Biserica Romano-Catolică şi Sindicatul Naţional al Minerilor.“ Margaret Thatcher a fost încurajată în sfidarea acestui dicton de atitudinea minerilor din Nottinghamshire, care nu au agreat tacticile lui Scargill, au votat patru la unu împotriva unei greve, şi-au ţinut minele deschise, în ciuda multor intimidări, şi în cele din urmă au format un sindicat separat, divizînd astfel în mod iremediabil SNM; la 7 august 1985 ei au cîştigat la Curtea Supremă o acţiune care, patru luni mai tîrziu, a permis noului Sindicat al Minerilor Democraţi să capete un statut legal ca sindicat.

Greva lui Scargill din 1984-1985 merită să fie analizată ceva mai amănunţit pentru că a fost, de fapt, o încercare de a distruge un guvern democratic ales, iar eşecul ei a fost un eveniment epocal în istoria industrială britanică. A fost înfrîntă prin efectul combinat al aplicării noilor reforme ce guvernau activităţile sindicale şi coordonarea eficientă între diferitele forţe de poliţie locale din Marea Britanie. Pînă la mijlocul lui aprilie 1984 oamenii lui Scargill închiseseră 131 din cele 174 de mine şi plănuiau să „picheteze pînă la epuizare“ restul, folosind metodele de intimidare cu care avuseseră atîta succes în anii ’60. De data asta însă, poliţia era pregătită să îi oprească,

avînd sprijinul legii. La 22 octombrie poliţia a cîştigat o hotărîre a Curţii Supreme conform căreia avea dreptul să oprească autobuzele care îi transportau pe minerii militanţi în zonele sensibile cu scopul de a tulbura liniştea. Prin controlul drumurilor şi prin aglomerarea de forţe la minele care funcţionau, poliţia a reuşit să faciliteze minerilor care doreau să lucreze să facă acest lucru, deşi unii dintre ei erau victimizaţi acasă. Astfel, principalul obiectiv al lui Scargill de a închide toate puţurile a eşuat. Greva a fost extrem de costisitoare: a adăugat 2 750 de milioane de lire la cheltuielile guvernului, 1 850 de milioane la pierderile SNM, a costat industria oţelieră britanică 300 de milioane, căile ferate 250 de milioane şi industria de furnizare a electricităţii 2 200 milioane.[101] De asemenea, a fost extrem de violentă şi s-a soldat cu cinci morţi; la 16 mai 1985 doi mineri din South Wales au fost găsiţi vinovaţi de uciderea unui şofer de taxi ce transporta minerii care nu făceau grevă la lucru, deşi la apel condamnarea a fost redusă la ucidere din culpă. Între martie şi sfîrşitul lui noiembrie 1984, de exemplu, 7 100 de mineri grevişti au fost acuzaţi de diferite delicte, şi 3 483 de cazuri au fost în cele din urmă judecate, obţinîndu-se 2 740 de condamnări; numai cheltuielile poliţiei s-au ridicat la 300 de milioane de lire.

Dar cum guvernul era hotărît să nu cedeze, inutilitatea grevei a devenit din ce în ce mai evidentă. Ignorînd lecţiile anilor '20, Scargill alesese un anotimp nepotrivit: primăvara. Consiliul Naţional al Cărbunelui şi consumatorii săi prevăzuseră de mult criza şi adunaseră stocuri uriaşe. Ca rezultat, nu a fost nevoie de întreruperi ale curentului electric în iarna lui 1984–1985, iar la 8 ianuarie 1985 cea mai mare cerere de energie electrică înregistrată vreodată în Marea Britanie a fost satisfăcută fără nici o dificultate. Fondurile de grevă ale lui Scargill au fost sporite de subvenţii uriaşe provenite de la guvernul libian al lui Geddafi, fapt negat de SNM la momentul acela, dar demonstrat ulterior, fără umbră de îndoială, de către *Daily Mirror* în 1990. În ciuda acestui fapt, minerii au început să se retragă, iar la sfîrşitul lui februarie 1985, peste jumătate din cei 170 000 de angajaţi înregistraţi în actele Consiliului Naţional al Cărbunelui se întorseseră la lucru. La 5 martie o conferinţă naţională a delegaţilor minerilor a consimţit la ceea ce a fost, de fapt, o capitulare necondiţionată. Amenzile stabilite de tribunale costaseră deja SNM 1,4 milioane de lire, iar fondurile i-au fost sechestrate. Aproximativ 700 de grevişti au fost concediaţi pentru „comportament industrial necorespunzător", şi 30 000 au fost disponibilizaţi, cu 10 000 mai mulţi decît cifra planificată înainte de grevă. De fapt, o dată cu crearea facţiunii Uniunii Minerilor Democraţi, însuşi SNM, cîndva cel mai mare sindicat din Europa, a scăzut curînd la numai 80 000 de membri şi, de unde fusese unul dintre cele mai bogate din Marea Britanie, a devenit unul dintre cele mai sărace.

A fost poate cea mai nereuşită grevă majoră din istoria britanică, deşi printr-una din axiomele fundamentale ale sindicalismului britanic — siguranţa funcţiei pentru înalţii funcţionari — Scargill a rămas la conducere,

chiar dacă ecourile disputei au persistat. În 1990 el a fost acuzat că folosise fonduri libiene pentru a facilita cumpărarea unei case noi, luxoase după standardele minerilor, și s-a spus: „Scargill a început cu un sindicat mare și o casă mică și a sfîrșit cu o casă mare și un sindicat mic." Doamna Thatcher vedea pe bună dreptate în înfrîngerea SNM cea mai importantă răsturnare din sindicalismul militant de la Greva Generală din 1926, bucurîndu-se (6 aprilie 1985) că „terminase" cu ceea ce ea considera „inamicul dinăuntru". Două zile mai tîrziu ea adăuga: „În ciuda crudelor intimidări, minerii au insistat asupra dreptului lor de a continua să muncească și și-au dat seama că au un angajator și un guvern pregătiți să-i apere. Sper și cred că lecția va folosi și altora."[102]

Și n-a fost. Poate cel mai puternic apărat grup de muncitori din industria britanică erau tipografii, constînd în principal din Asociația Grafică Națională (zețarii) și Societatea Grafică și a Sindicatelor Aliate '82, sau SOGAT '82, cuprinzînd alți manufacturieri din această industrie. În zona Londrei mai ales ei operau un sistem de breaslă închis (sau sindical) rigid, întărit de condiții de aderare foarte severe și finanțat cu unele dintre cele mai ridicate salarii din țară. Surplusul de forță de muncă și practicile restrictive, cunoscute în breaslă drept „vechile obiceiuri spaniole", erau extrem de costisitoare, chiar și după standardele industriei britanice. Mai mult, pe parcursul anilor '70 și în anii '80, momentele de încetare a lucrului, presupunînd neapariția ziarelor naționale, au fost tot mai frecvente, și mai exista și tendința și mai deranjantă a zețarilor de a cenzura edițiile, știrile sau comentariile cu care nu erau de acord. În 1983, din 1 iunie pînă în 8 august a fost închis printr-o grevă *Financial Times*, iar între 25 și 27 noiembrie toate ziarele naționale (două dintre ele nu au apărut pînă în 30 noiembrie).

În luna următoare însă, sindicatele tipografice au suferit prima lor mare înfrîgere sub noua legislație privind sindicatele, cînd AGN a primit (la 9 decembrie 1983) amenda uriașă de 525 000 de lire pentru sfidare a legii , fiindcă refuzase să se supună unui ordin judecătoresc (plus 150 000 pentru sfidări anterioare). Ei încercaseră să oprească apariția unui nou cotidian, *Today*, fondat de etnicul asiatic Eddy Shah, care funcționa în afara convențiilor tradiționale ale industriei. *Today* a continuat astfel să apară și acest fapt nu a trecut neobservat de Rupert Murdoch, cel mai mare și mai întreprinzător dintre proprietarii britanici de ziare, editor al ziarelor *The Times*, *The Sunday Times*, *News of the World* și *The Sun*, cu un tiraj total de aproximativ 11 milioane de exemplare. După ce construise în secret (1984–1986) o tipografie de înaltă tehnologie în Wapping, în estul Londrei, care întruchipa toate descoperirile de ultimă oră în culegerea și paginarea electronică, el a reacționat la o grevă a AGN și a SOGAT în zona tradițională a Fleet Street, unde se tipăreau ziarele sale, concediind întregul personal la 24 ianuarie 1986 și transferîndu-și ziarele în Wapping. Acolo, el aranjase deja cu Sindicatul liber al Electricienilor, Electroniștilor, Lucrătorilor din Telecomunicații și In-

stalatorilor ca membrii acestuia să opereze noile utilaje. Din nou, sindicatele au încercat să folosească forţa, şi Wapping a fost în repetate rînduri scena unor lupte decisive. Dar Murdoch construise fabrica prevăzînd un asediu şi nu degeaba aceasta a devenit cunoscută sub denumirea de Fortăreaţa Wapping. Din nou, o combinaţie de ordine judecătoreşti, pe baza noii legislaţii, şi o eficientă acţiune poliţienească a asigurat înfrîngerea forţei. Victoria din Wapping şi ulteriorul colaps al puterii sindicatelor tipografice au pus capăt cenzurii neoficiale a presei în Marea Britanie, au revigorat o industrie suferindă, au făcut ziarele naţionale din nou profitabile şi au permis astfel crearea cu succes a unora noi, precum *The Independent* (1986). Dar, împreună cu înfrîngerea grevei minerilor, ea a pus capăt eficient şi ameninţării pe care o constituiau sindicatele la adresa sistemului constituţional şi politic britanic. A fost preludiul unei noi epoci de pace în industria britanică, astfel încît în anii 1987–1990 numărul zilelor lucrătoare pierdute prin greve a atins nivelul său cel mai scăzut în peste jumătate de secol, iar „maladia engleză" părea să fi fost vindecată.

Declinul practicilor restrictive ale sindicatelor şi al surplusului de personal în multe sectoare a produs în Marea Britanie o creştere a productivităţii care, timp de mai mulţi ani din acest deceniu, a fost cea mai ridicată din Europa; iar în cea mai mare parte a anilor '80 economia britanică s-a dezvoltat rapid: la mijlocul lui 1988, de exemplu, încă mai creştea într-un ritm de 4%, după şapte ani de expansiune continuă, un record unic în perioada postbelică. [103] Dar ceea ce îi izbea în mod special pe străini în legătură cu performanţa guvernului Thatcher era succesul său în reducerea sectorului de stat, prin procesul cunoscut sub numele de „privatizare". Acesta avea două aspecte. Primul a fost transferarea industriilor naţionalizate, precum Cable& Wireless, British Steel, British Airways, British Telecommunications, British Gas, precum şi a industriei de furnizare şi distribuţie a apei şi electricităţii, în proprietate şi administrare private. Multe dintre aceste organisme naţionalizate aveau pierderi mari şi constituiau o povară grea pentru contribuabili. Privatizarea a transformat rapid producătorii de pierderi în companii profitabile. British Steel, de exemplu, avusese cele mai mari pierderi din istoria corporaţiilor, de aproximativ 500 de milioane de lire, cu un an înainte de a fi privatizată; la sfîrşitul anilor '80 avea cele mai mari rate ale productivităţii din industria europeană a oţelului şi era cea mai profitabilă companie oţelieră din lume. Revirimentul de la British Airways nu a fost cu nimic mai puţin spectaculos. Cel de-al doilea aspect a fost modul în care a fost condusă privatizarea, ţinînd companiile „pe o linie de plutire" în Bursă în aşa fel încît micii întreprinzători să fie încurajaţi să investească în ele. Cotaţia companiei British Telecom, de exemplu, a fost cea mai mare ofertă publică de acţiuni din istorie. Efectul net a fost că, pe parcursul anilor '80, numărul acţionarilor individuali din Marea Britanie a crescut de la 2,5 milioane la aproape 10 milioane, conferind o oarecare substanţă noţiunii de „capitalism

democratic", devenind din ce în ce mai uzitată pe măsură ce se înainta în anii '80. Reducerea rapidă a pierderilor în sectorul public, plus sumele încasate din aceste vînzări, au permis guvernului nu numai să reducă impozitarea directă, rata standard scăzînd de la 37,5% la 25%, iar ratele maxime de la 94% şi 87% la 40%, ci şi să producă mari surplusuri la buget şi să plătească peste o cincime din întreaga datorie naţională. Privatizarea a fost una din marile poveşti despre succes a anilor '80 şi şi-a găsit mulţi imitatori peste hotare, în special în Europa, dar şi în America Latină, Australasia, Africa şi Asia. Pînă şi Japonia, de la care Occidentul învăţase atît de mult, a urmat exemplul Marii Britanii şi şi-a privatizat reţeaua feroviară la 1 aprilie 1987.

Prin aceste mijloace, Margaret Thatcher a devenit unul dintre politicienii cu cel mai consecvent succes ai epocii sale. La 19 iunie 1983, datorită ei Partidul Conservator a fost reales cu o uriaşă majoritate totală de 144 de locuri faţă de toate celelalte partide la un loc, şi a repetat acest succes zdrobitor la 12 iunie 1987, cînd Conservatorii au cîştigat cu 375 la 229 în faţa opoziţiei laburiste. Nici un prim-ministru britanic nu cîştigase vreodată trei alegeri generale la rînd de la Marea Lege a Reformei din 1832. Cînd doamna Thatcher a fost în cele din urmă obligată să se retragă din funcţie de către propriul partid, la 20 noiembrie 1990, ea fusese şeful guvernului pentru o perioadă continuă (de unsprezece ani şi jumătate) mai lungă decît a oricăruia dintre predecesorii ei de la contele de Liverpool încoace (prim-ministru între 1812 şi 1827). Ultimul an de guvernare al doamnei Thatcher a concis însă cu sfîrşitul unui ciclu comercial, iar în 1991–1992 Marea Britanie se afla într-o adîncă recesiune. Mai mult, este de remarcat că ea a stîrnit atît multă ostilitate cît şi sprijin entuziast, şi că în cele trei alegeri pe care le-a cîştigat, partidul ei nu a obţinut niciodată măcar 50% din voturile exprimate. În multe privinţe, ea i-a semănat lui de Gaulle: ca şi el, se pricepea să spună nu şi să-şi menţină poziţia; ca şi el, ea a readus încrederea în sine şi mîndria poporului ei; a guvernat cu mare autoritate pe exact aceeaşi durată; şi, la fel ca de Gaulle, a căzut încercînd o reformă fundamentală a guvernării locale, în cazul ei căutînd să înlocuiască modul depăşit şi inechitabil în care era finanţată aceasta.

Doamna Thatcher şi „thatcherismul" au avut în anii '80 o influenţă globală mult dincolo de noua modă a privatizării şi a reducerii sectorului de stat. Anii '80 au fost un deceniu radical conservator, şi chiar şi în statele în care au fost alese guverne socialiste sau laburiste, îndepărtarea de marxism, colectivism şi toate „ism-ele" tradiţionale ale stîngii a fost pronunţată. Procesul a fost remarcabil în special în Franţa. Alegerea socialistului François Mitterrand ca preşedinte în 1981, după douăzeci şi trei de ani de gaullism şi succesori ai acestuia, a adus o scurtă perioadă de egalitarism socialist şi de politici opuse economiei private, care a condus într-o succesiune rapidă la trei devalorizări ale francului; după aceea, Partidul Socialist Francez s-a deplasat

net spre dreapta şi spre politici de piaţă liberă; iar la sfîrşitul anilor '80 alternările la putere ale prim-miniştrilor socialişti şi conservatori nu au părut să aducă diferenţe mari în politica economică, în apărare sau în afacerile externe. Social-Democraţii germani renunţaseră la marxism, sau la orice se apropia de acesta, cu o generaţie în urmă. În Portugalia, dr Mário Soares, ales prim-ministru pentru prima dată în 1976 şi preşedinte în 1987, sub noua şi liberala constituţie din 1982, a îndreptat treptat în anii '80 socialismul portughez spre tabăra pieţei libere. O mişcare similară a avut loc în Spania, unde Partidul Socialist, sub conducerea moderatului Felipe Gonzâlez, departe de a-şi exploata victoria zdrobitoare din 1982, a reintrodus cultura întreprinderii private care transformase economia spaniolă în anii 1950–1975. În Australia Partidul Laburist al lui Bob Hawke, care a revenit la putere în martie 1983 şi mai tîrziu a fost reales de trei ori, s-a deplasat consecvent spre dreapta; de fapt, în martie 1991 Hawke însuşi a făcut o declaraţie răsunătoare, avertizînd ţara că nu-şi mai putea permite să impună îngrădiri obositoare economiei private din motive socialiste, ecologice sau de orice altă natură. În Noua Zeelandă, liderul laburist David Lange, care a devenit prim-ministru în 1984, şi-a condus partidul şi guvernul în aceeaşi direcţie, deşi în mod evident nu destul de repede pentru unii dintre colegii săi, care de fapt l-au obligat să demisioneze în august 1989, ca rezultat al unui puci complotat de partidele de dreapta. În Marea Britanie, după cea de-a treia înfrîngere electorală din 1987 a Partidului Laburist, liderul acestuia, Neil Kinnock, a început durerosul proces de renunţare la politicile laburiste tradiţionale şi, pînă în 1990–1991 făcuse din Partidul Laburist, cel puţin teoretic, unul eligibil.

În partidele laburiste sau socialiste democratice din întreaga lume a început să se poarte termenul de „piaţă socială" , implicînd acceptarea forţelor pieţei supuse anumitor îngrădiri esenţiale pentru a-i proteja pe cei săraci sau neprivilegiaţi. Dar sintagma era folosită şi de dreapta. „Îmi place expresia asta", declara Norman Lamont în martie 1991, imediat după ce predase primul său buget în calitate de ministru de Finanţe în guvernul pe care John Major îl formase pentru a-l înlocui pe al lui Margaret Thatcher.[104] Un alt clişeu politic care a intrat în modă la începutul anilor '90, reflectînd acceptarea principiilor pieţei de către stînga, a fost „statul permisiv" ca opus „Guvernului Mare": Statul exista nu atît pentru a face el însuşi, se susţinea, cît pentru a facilita oamenilor să facă singuri ce era de făcut. Conservatorii erau la fel de mulţumiţi să folosească această formulare pentru rolul guvernului. Într-o anumită măsură, aşadar, în anii '80 şi la începutul anilor '90 a existat o convergenţă de opinii în democraţiile lumii, dar era o convergenţă în termenii dreptei. De fapt, „efectul clichetului", o sintagmă creată de ideologul conservator britanic Sir Keith (mai tîrziu Lord) Joseph în anii '70, prin care politicile iniţiate de guvernele de stînga erau confirmate de succesorii lor de dreapta, înlocuind astfel oscilarea pendulului printr-un clichet colectivist,

era acum răsturnat: radicalii dreptei erau cei care împingeau permanent societățile în direcția liberalismului economic.

Același proces se desfășura și pe continentul nord-american, deși aici el era afectat și de factori geografici. Mexicul, ca și Chile, era afectat de noua cultură a liberei inițiative din Pacific deși, ca și Chile, suferise de pe urma unui experiment pe scară largă de colectivism condus de stat. Economia a crescut foarte repede în 1940–1970, iar în anii '70 președintele Luís Echeverria a încercat să facă din Mexic liderul Lumii a Treia ca un Stat model al Marii Guvernări. El a sporit sectorul economiei de stat cu 50% și numărul corporațiilor proprietate de stat de la 86 la 740. Rezultatul previzibil a fost hiperinflația și o criză a balanței de plăți. Jose Lopez Portillo a venit la putere în 1976 și a îndreptat Mexicul din nou spre economia de piață.[105] El a spus FMI că se temea de „sud-americanizarea" vieții mexicane: lovituri de stat și dictaturi de stînga sau de dreapta.[106] A fost ajutat de importantele descoperiri de petrol din 1977, care sugerau că Mexicul putea fi în cele din urmă un producător de același calibru ca și Kuweitul sau chiar Arabia Saudită. Pe de altă parte, structura Mexicului, în esență un stat monopartid condus de o elită prin Partidul Revoluționar Instituțional (PRI), îngreuna reducerea angajaților (și patronajului) statului.[107] La începutul anilor '80, datoriile externe ale Mexicului le întreceau pînă și pe ale Braziliei. În vara lui 1982 el nu și-a putut plăti dobînzile și a naționalizat băncile. Dar economia și-a reluat direcția liberală în anii 1985–1990, făcînd posibil un acord comercial istoric cu Statele Unite.

De fapt, economia mexicană intra în economia Pacificului de Nord-Est formată din vestul Statelor Unite, vestul Canadei și Alaska. Aproximativ 70% din exporturile mexicane mergeau în America în anii '70 și '80; 60% din importuri erau din America. Existau probabil vreo 10 milioane de emigranți mexicani ilegali în SUA; una din șapte familii în California și una din trei în New Mexico erau hispanice. Este adevărat că economia mexicană era și una caribiană. La fel și cea a Americii, în special de cînd hispanizarea economiei Floridei, care a crescut rapid în sfertul de secol 1965–1990, a îndreptat-o într-o direcție latino-americană. Din anii '70 însă, atît economia americană cît și cea mexicană au simțit tendința Pacificului, o tendință tot mai accentuată spre piața liberă. Deplasarea centrului de greutate al Americii, atît demografic cît și economic, dinspre nord-est spre sud-vest a fost una dintre schimbările cele mai importante ale epocii moderne. În anii '40, geograful E.L. Ullman a localizat „nucleul" economiei SUA în Nord-Est. Deși reprezenta numai 8% din zona totală de uscat, acolo se afla 43% din populație și 68% din fabrici.[108] Această configurație a rămas stabilă în cea mai mare parte a anilor '50. Geograful H.S. Perloff, scriind în 1960, vedea în ceea ce el numea „centura manufacturieră" „inima însăși a economiei naționale".[109] Dar chiar în timp ce scria el, configurația era în schimbare. În 1940–1960 Nordul continua să cîștige populație (2 milioane), dar aceas-

ta era sporită mai ales de negrii cu venituri mici şi fără vreo calificare veniţi din Sud. Deja începea să piardă net albi; pierderea a devenit curînd absolută. Schimbarea a venit în anii '60 şi s-a accentuat în anii '70. În 1970–1977, Nord-Estul a pierdut 2,4 milioane de oameni prin migraţii; Sud-Vestul a cîştigat 3,4 milioane, cei mai mulţi albi calificaţi în diferite meserii. Cum deplasarea se făcea în esenţă dinspre Cercul Polar spre Ecuator, ea a fost sprijinită de creşterea preţurilor la energie, după cum a arătat recensămîntul din 1980. Variaţiile regionale în ce privea veniturile, cîndva net în favoarea vechiului „nucleu", s-au egalizat, apoi au trecut în favoarea Sud-Vestului. Investiţiile au urmat populaţia. Procentul de angajaţi deţinut de „zona-nucleu" a scăzut de la 66% în 1950 la 50% în 1977. Cel al Sud-Vestului a crescut de la 20% la 30%.[110] Deplasarea demografică a adus cu sine schimbări în puterea şi filozofia politice. La alegerea lui Kennedy în 1960, Nordul a avut 286 de voturi ale colegiilor electorale faţă de cele 245 ale Sudului. În 1980 Sudul conducea cu patru, iar previziunile Biroului de Recensămînt arătau că la alegerile din 1984 Sudul avea să conducă cu douăzeci şi şase.[111] Această schimbare a marcat sfîrşitul vechii coaliţii intervenţioniste a lui Roosevelt, dominantă vreme de două generaţii, şi apariţia unei coaliţii sud-vestice favorabile pieţei libere.

Victoria zdrobitoare a lui Richard Nixon din noiembrie 1972 a fost o prefigurare a consecinţelor politice ale acestei deplasări, dar ea a fost umbrită de Watergate şi ceea ce a urmat. La 4 noiembrie 1980 însă, tendinţa a devenit evidentă cînd Ronald Reagan, apreciat guvernator de California în două mandate — şi făcînd parte din unul dintre grupurile de interese cele mai importante din California, industria filmului — l-a învins zdrobitor pe Jimmy Carter, primul preşedinte ales care a fost înfrînt vreodată de la Herbert Hoover, în 1932. Reagan a cîştigat cu un vot popular uriaş, obţinînd 43,9 milioane de voturi, faţă de cele 35,4 milioane ale lui Carter. La 6 noiembrie 1984 el şi-a reiterat succesul cu o diferenţă şi mai mare, obţinînd 59% din voturile populare, cu majorităţi în fiecare bloc important de alegători cu excepţia negrilor, a evreilor şi a sindicaliştilor. L-a înfrînt pe opozantul său democrat, Walter Mondale, în toate statele cu excepţia unuia singur. Nu a fost nici o coincidenţă în faptul că anii '80, cînd California, deja cel mai bogat, a devenit cel mai populat stat din SUA, cu cele mai multe voturi electorale, au fost în multe privinţe deceniul californian.

Dar dominaţia lui Reagan în anii '80 nu a fost nicidecum datorată în principal schimbărilor demografice. Mai bine decît orice alt politician în afară de Margaret Thatcher însăşi, el a sesizat spiritul epocii. A fost, fără îndoială, inspirat de victoria şi exemplul ei — ea a fost pentru el un fel de Ioan Botezătorul, sau, altfel spus, el a fost discipolul ei cel mai capabil — şi vreme de opt ani, cu o singură excepţie, ei au format o societate bilaterală de admiraţie reciprocă. Dar majoritatea ideilor sale simple şi populare îi intraseră în cap cu mult înainte. „Pînă în 1960", scria el, „mi-am dat seama că ade-

văratul inamic nu erau marile afaceri, ci marea guvernare."[112] Douăzeci de ani mai tîrziu, el era un om al cărui timp sosise. În mod destul de ciudat, el nu a reușit să reducă substanțial dimensiunea economiei de stat. În această privință a fost victima unei dihotomii crescînde în politica americană: o tendință de a alege președinți republicani și congrese democrate. Partidul său a controlat Senatul o vreme, dar niciodată Camera Reprezentanților. Acolo, de fapt, puterea democraților s-a consolidat în anii '80. Pe măsură ce costurile alegerilor au crescut, șansele de a înlocui un congressman au scăzut, pînă ce, spre sfîrșitul deceniului, fluctuația a fost de sub 10%; iar locurile în Congres au depins într-o măsură tot mai mare de satisfacerea grupurilor de interese prin cheltuieli federale. Prin urmare, a fost peste puterile lui Reagan, sau chiar ale succesorului său republican George Bush, să reducă cheltuielile federale interne. Ceea ce putea și a făcut Reagan a fost să reducă impozitele. Rezultatul a fost creșterea constantă a deficitului bugetar. În primii șase ani după ce au intrat în vigoare reducerile inițiale de impozite, la sfîrșitul lui 1981, stimularea economiei rezultată de aici a crescut de fapt veniturile provenite din impozite cu 375 miliarde de dolari. În aceeași perioadă însă, Congresul a crescut cheltuielile interne cu 450 de miliarde.[113] Deficitul bugetar a fost însoțit de un dezechilibru comercial crescînd care, în cei patru ani ai celui de-al doilea mandat al lui Reagan, au ajuns la suma cumulativă de 541 243 milioane de dolari. Deficitul bugetar a început să scadă în 1988, dar a rămas mare și în anul acela datoria guvernamentală totală a depășit pragul de 2 000 de miliarde de dolari.[114] Vînzarea de obligațiuni de stat și a unor firme private pentru a finanța aceste două deficituri însemna că acționarii și investitorii străini, cu Japonia în frunte, dar urmată la mică distanță de Marea Britanie în domeniul investițiilor, își asigurau un control important asupra economiei americane, sau cel puțin asta era temerea multor americani.

Pe de altă parte, politicile lui Reagan, sau *„reaganomics"*, cum au fost numite de prieteni și dușmani deopotrivă, au produs un dinamism pe care America nu-l mai cunoscuse de pe vremea lui Eisenhower. În șase ani, 1982–1987, PIB (ajustat pentru inflație) a crescut cu 27%, industria cu 33%, veniturile medii cu 12% (față de un declin de 10,5% în anii '70).[115] S-au creat aproximativ 20 de milioane de noi locuri de muncă. În plus, Reagan a reușit să popularizeze ideea că America era din nou o națiune dinamică și plină de succes, după îndoielile anilor '70. Și-a cîștigat, din partea unei prese inițial ostile, titlul de „Marele Comunicant", conferit fără mare tragere de inimă. Rezultatul a fost că Statele Unite, ca națiune, au început să-și recîștige încrederea în sine, pierdută în timpul încercării de sinucidere din anii '70. O cercetare realizată de Înalta Comisie pentru Strategie pe Termen Lung, numită de Reagan, raporta în ianuarie 1988 că între 1990 și 2010 economia Statelor Unite avea să crească de la 4,6 bilioane de dolari la aproape 8 bilioane, iar mai tîrziu avea să fie aproape de două ori mai mare decît cea

mai mare economie din lume după ea.[116] Între timp însă, la începutul anilor '90 America se afla într-o pronunţată recesiune.

Cu toate acestea, respectul de sine regăsit în anii '80 a reuşit în bună măsură să pună capăt masochismului provocat de Vietnam şi i-a permis lui Reagan, care nu avea nici un fel de inhibiţii în privinţa legitimităţii folosirii uriaşei puteri a Americii, să acţioneze pe scena lumii cu un aplomb din ce în ce mai mare. Nu era un om impulsiv, şi nicidecum belicos, dar credea cu tărie în valorile absolute ale comportamentului, distingînd clar între bine şi rău în afacerile internaţionale. Cînd considera că trebuie să acţioneze, acţiona; nu fără o atentă deliberare, dar fără vreun sentiment de culpabilitate sau *arrières-pensées*. Dar şi aici doamna Thatcher i-a servit drept mentor. Vineri, 2 aprilie 1982, fără vreo avertizare sau declaraţie de război, o importantă flotă de amfibii a invadat şi ocupat Insulele Falkland, colonia Coroanei britanice. (A ocupat şi sudul Georgiei, spre est.) Aceste insule, cunoscute argentinienilor sub numele de Malvine, se aflau în dispută de două secole (dr Johnson publicase o broşură pe această temă, respingînd pretenţiile britanice de posesiune). Toţi locuitorii erau însă de provenienţă britanică, descinzînd din coloniştii care au sosit în anii '20 ai secolului al XIX-lea, şi erau deci nativi prin dreptul a şase generaţii de proprietari. Comandantul juntei militare argentiniene din vremea aceea, generalul Leopoldo Galtieri, făcea parte (din întîmplare) el însuşi din a doua generaţie de imigranţi din Europa, trăsătură pe care o avea în comun, în mod interesant, cu Ian Smith, conducătorul albilor rhodesieni, şi cu Fidel Castro, dictatorul cubanez. Pretenţia argentinienilor că erau angajaţi într-un act de eliberare anticolonială nu a fost prea convingătoare, iar Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite a votat cu 10 la 1 în favoarea unei retrageri imediate a Argentinei (Rezoluţia 502). Britanicii însă au fost prinşi complet nepregătiţi, fără forţe armate importante în zonă. Ministrul de Externe, Lordul Carrington, a considerat corect să demisioneze pentru a ispăşi neputinţa departamentului său de a prevedea agresiunea. Margaret Thatcher, urmată de cabinetul ei, a hotărît să recupereze insulele, prin diplomaţie dacă era posibil, prin forţă dacă era necesar.

Primele nave de război britanice au pornit spre sudul Atlanticului la două zile după invazie. O săptămînă mai tîrziu, Marea Britanie a declarat o zonă de excludere de 200 de mile în jurul insulelor, o variantă a „carantinei" pe care o impusese preşedintele Kennedy asupra zonei Cubei în timpul crizei rachetelor din 1962. Trimiterea unei forţe expediţionare la 12 000 de kilometri distanţă, cu escortă navală dar fără sprijin aerian complet (cele două transportoare britanice erau echipate doar cu avioane cu reacţie subsonice Harrier, în timp ce avioanele supersonice ale Argentinei puteau opera de pe aerporturile sale continentale, precum şi de pe aeroportul Port Stanley din Falkland) a fost o decizie riscantă. Ea a stîrnit admiraţia, printre alţii, a lui Ronald Reagan însuşi, care pe parcursul întregii operaţii nu numai că a acor-

dat guvernului britanic sprijin diplomatic deplin la Națiunile Unite și oriunde altundeva, dar a asigurat în secret și asistența serviciilor sale de informații. Îndrăzneața operațiune a reușit. La 25 aprilie Georgia de Sud a fost recuperată. Exact o săptămînă mai tîrziu, crucișătorul greu argentinian *Belgrano* a fost scufundat de submarinul britanic *Conqueror*, înregistrîndu-se pierderea a 385 de vieți omenești; după aceea, marina argentiniană s-a retras în port și nu a mai participat la conflict. Forțele aeriene argentiniene au luptat ceva mai bine, folosind rachete pentru a scufunda în total patru nave de război și transportoare britanice, deși pierderile de vieți omenești au fost mici. Altfel, operațiunile amfibiilor au decurs conform planului. La 21 mai armata britanică a stabilit un cap de pod la San Carlos; o săptămînă mai tîrziu trupele paramilitare au ocupat Port Darwin și Goose Green, iar la 14 iunie întreaga garnizoană argentiniană a capitulat. În luptele pe uscat s-au pierdut aproximativ 255 de vieți omenești de partea britanicilor și 652 de partea argentinienilor. La trei zile după aceea, Galtieri a fost înlăturat. De fapt, victoria britanică a dus direct la încheierea guvernării militare și la reinstaurarea democrației în Argentina. La 10 decembrie 1983, Raúl Alfonsín a fost ales primul președinte civil și democrat al Argentinei pe o perioadă de opt ani, și a început imediat o anchetă cu privire la miile de disidenți care „dispăruseră" în timpul guvernării juntei, iar Galtieri și mulți dintre colegii săi au fost condamnați la ani lungi de închisoare.

Efectul asupra lui Reagan a fost de asemenea remarcabil. Acțiunea din Falkland a servit la revigorarea simțului occidental al corectitudinii comportamentului internațional și a amintit Americii de responsabilitățile ei ca democrație conducătoare și apărător al domniei legii. Primele consecințe geopolitice au apărut la sfîrșitul lui 1983. La 19 octombrie Maurice Bishop, premierul micii insule vest-indiene Grenada, care era membră a Commonwealth-ului britanic, a fost asasinat în timpul unui puci organizat de stînga, ajutat și probabil planificat de cubanezi. Două zile mai tîrziu, conducătorii vecinilor Grenadei, Jamaica, Barbados, St Vincent, St Lucia, Dominica și Antigua, au semnalat mari aglomerări de forțe militare cubaneze pe insulă și, temîndu-se pentru siguranța propriilor guverne democratice, au solicitat în secret intervenția militară americană. Reagan, care se afla în weekend în Georgia, unde juca golf, a fost trezit sîmbătă la patru dimineața cu această veste. Informat de Consiliul Șefilor de Stat Major că putea fi organizată în patruzeci și opt de ore o „operațiune de salvare", răspunsul său a fost „dați-i drumul". Cum exista teama de întăriri cubaneze, iar în Grenada se aflau opt sute de studenți la medicină americani, toți potențiali ostatici, a fost impusă cea mai mare discreție.[117] Acest lucru a avut o consecință nedorită; doamna Thatcher nu a fost informată cu privire la ceea ce intenționa Reagan, și cum Grenada era o țară din Commonwealth, ea (și regina) s-au simțit ofensate, și ea și-a exprimat public poziția, ceea ce a fost o greșeală nefericită.[118] Acesta a fost singurul dezacord serios pe care ea și Reagan l-au

avut în opt ani, iar ea a recunoscut mai tîrziu în particular că greșise. Altfel, operațiunea a fost bine primită și și-a atins toate obiectivele. Trupele americane au debarcat la 25 octombrie, au reinstaurat autoritatea constituțională și au început să se retragă imediat, la 2 noiembrie.

Aceasta nu a fost singura acțiune de forță pe care a întreprins-o administrația Reagan ca polițist mondial neoficial și în apărarea intereselor legitime ale Americii. La 8 iulie 1985 Reagan etichetase cinci țări, Iranul, Coreea de Nord, Cuba, Nicaragua și Libia, drept „membre ale unei confederații de state teroriste" care „săvîrșesc acte de război clare" împotriva Statelor Unite. Ele erau „state în afara legii conduse de cea mai bizară adunătură de neaveniți, smintiți și criminali murdari de la apariția celui de-al Treilea Reich". Această declarație, făcută la Asociația Baroului American, era caracteristică pentru stilul robust al președintelui și foarte savurată de americanii de rînd; ea făcea parte din populismul său. Personal, îl considera pe colonelul Geddafi al Libiei cel mai periculos din „adunătură", pe temeiul că „el nu este numai barbar, este și alunecos"[119]. După cum am observat deja, la 5 aprilie 1986 o bombă a explodat într-o discotecă din Berlin frecventată de soldați americani, ucigînd unul dintre ei, precum și o turcoaică, și rănind alți două sute de oameni. Interceptările americane au stabilit fără umbră de îndoială că Libia nu fusese străină de acest dezastru, iar la 13 aprilie Reagan a autorizat bombardiere americane F-111 să întreprindă un atac asupra cartierelor generale și garnizoanelor militare ale lui Geddafi din Tripoli. Acesta a avut loc în noaptea de 13–14 aprilie. Margaret Thatcher a acordat aviației americane permisiunea să opereze de la bazele ei din Marea Britanie, dar Franța și Italia i-au refuzat permisiunea de a survola în spațiul lor aerian, făcînd necesar un ocol de 1 500 de kilometri peste Atlantic și Mediterana. Atacul și-a atins obiectivul principal: după aceea, Geddafi a avut un rol mult mai puțin proeminent și activ în sprijinirea terorismului internațional.

Această disponibilitate crescîndă a Statelor Unite de a-și afirma drepturile legitime și a-și folosi puterea a continuat și sub succesorul lui Reagan, George Bush. La 21 decembrie 1989, Casa Albă, exasperată atît de tratamentul la care generalul Manuel Noriega, dictatorul din Panama, îi supunea pe opozanții săi democrați, cît și de participarea lui la un circuit al narcoticelor care introducea droguri în valoare de miliarde de dolari în Statele Unite (Noriega se confrunta cu acuzații penale extrem de serioase în Florida), a autorizat o intervenție militară americană. Pretextul imediat a fost asasinarea unui soldat american din zona americană a canalului. Se estimează că au murit în luptă aproximativ două sute de civili, nouăsprezece soldați americani și cincizeci și nouă de membri ai forțelor armate panameze. Dar Noriega a fost răsturnat rapid, s-a refugiat la nunțiatura din Vatican, s-a predat și a fost dus să fie judecat în Florida. În Panama, ca și în Grenada, democrația a fost reinstaurată și forțele americane s-au retras rapid. Aceste acțiuni polițienești au fost foarte criticate de unii membri ai inteligheției occiden-

tale, dar se pare că au fost populare în rîndurile publicului larg, şi au slujit la descurajarea comportamentului agresiv şi antisocial al unora dintre dictatorii din Lumea a Treia, din păcate nu al tuturora. Ele au pregătit, de asemenea, conducerea americană şi opinia publică pentru a înfrunta o ameninţare mult mai serioasă, după cum vom vedea, la adresa ordinii mondiale.

La începutul anilor '80 însă, preşedintele Reagan era mai preocupat să recupereze o parte din terenul pierdut, atît în sens fizic, cît şi psihologic, în favoarea Uniunii Sovietice, a sateliţilor şi surogatelor ei în colectiviştii ani '70. Cînd a devenit preşedinte, Reagan a aflat că Uniunea Sovietică cheltuia anual pe armament cu 50% mai mult decît Statele Unite, şi cîştiga teren atît în domeniul convenţional, cît şi în cel nuclear. Extrem de neliniştitoare era desfăşurarea de rachete cu focoase multiple SS-20 cu rază medie de acţiune în Europa de Est. La 17 iunie 1980 Margaret Thatcher negociase cu preşedintele Carter un acord în urma căruia, pentru a contracara rachetele SS-20, au fost desfăşurate în Marea Britanie rachete American Cruise. Pe baza acestei prime mişcări, Reagan şi doamna Thatcher i-au putut convinge pe alţi membri NATO să furnizeze locaţii pentru reţeaua Cruise. În Europa extrema stîngă a organizat demonstraţii coordonate împotriva desfăşurării: la 22 octombrie 1983 s-a pretins (de către organizatori) că în Londra avusese loc un marş la care participaseră vreo 250 000 de oameni; s-a format un „lanţ uman" care traversa Parisul; în Germania, stînga a declarat că protestaseră un milion de oameni; la Greenham Common, în Anglia, unde se afla una dintre bazele pentru rachetele Cruise, a fost înfiinţată o Tabără de Pace a Femeilor. Aceste proteste au fost însă ineficiente, şi nu există dovezi că s-ar fi bucurat undeva de sprijinul clasei muncitoare. Femeile din Greenham, mai ales, au devenit curînd nepopulare printre localnici.

Desfăşurarea de rachete Cruise a atras atenţia conducerii de la Moscova că epoca indeciziei în politica de la Casa Albă se încheiase.[120] În acelaşi timp, încă din primele zile ale preşedinţiei sale, Reagan a lansat un program de reînarmare în afara graniţelor. În cuvintele sale, „am cerut [Consiliului Şefilor de Stat Major] să-mi spună de ce arme noi aveau nevoie pentru a cîştiga superioritate militară faţă de inamicii noştri potenţiali". Dacă era să se aleagă între securitatea naţională şi deficit, „va trebui să fiu de partea apărării naţionale".[121]Cheltuielile suplimentare pentru apărare au ajuns curînd la aproximativ 140 de miliarde de dolari pe an. Ele au inclus extinderea şi instruirea unor forţe de desfăşurare rapidă, scoaterea de la naftalină a navelor de luptă din al doilea război mondial şi echiparea lor cu rachete Cruise şi dezvoltarea bombardierului antiradar Stealth, precum şi a unei serii de rachete cu laser de înaltă tehnologie, inclusiv arme antibalistice, cunoscute sub denumirea colectivă de „programul Star Wars". Planificarea strategică şi instruirea tactică a tuturor forţelor armate americane a fost regîndită în sensul folosirii, atît în scopuri nucleare cît şi convenţionale, a acestor sisteme

avansate de armament, schimbare ce avea să se dovedească de o importanță capitală în 1991.[122]

Cu toate acestea, principalul impact al programului de reînarmare a fost, așa cum se și intenționase, politic, în două sensuri. Reagan era dornic, în primul rînd, să arate popoarelor din Europa de Vest (și chiar populațiilor-satelit din spatele Cortinei de Fier, care începeau să privească din ce în ce mai mult spre Occident) că angajarea Americii față de securitatea colectivă era tot atît de puternică pe cît fusese oricînd. Aceasta a provocat o reacție pozitivă din partea celor mai multe guverne europene.[123] La fel de important însă a fost impactul calculat asupra politicii sovietice. După cum Reagan a descoperit repede din rapoartele serviciilor de informații, la începutul anilor '80 Rusia intra într-o dezordine economică tot mai mare. Războiul din Afganistan era nepopular și costisitor; și furnizînd rebelilor arme antiaeriene și antitanc mici, ultramobile, America a putut spori costurile financiare și umane ale războiului pentru Rusia, cu cheltuieli minime pentru ea însăși. Gerontocrația rusă, falanga vechilor lideri de partid și generali care controlaseră țara de pe vremea lui Hrușciov, avea și ea serioase probleme de conducere. Pînă la începutul anilor '80, așa-numita Doctrină Brejnev constituia baza politicii externe și de apărare sovietice; aceasta stipula că o dată creat un „Stat Socialist", precum Cuba sau Vietnam, orice amenințare la adresa guvernului acestuia avea să fie considerată o amenințare la adresa intereselor vitale ale Uniunii Sovietice. Este discutabil dacă doctrina ar fi fost aplicată în toate cazurile; dar nu a fost pusă la încercare niciodată, și principiul însuși pare să fi murit o dată cu bătrînul, la 10 noiembrie 1982. El a fost succedat două zile mai tîrziu în funcția de secretar general al partidului, iar la 16 iunie 1983 în aceea de președinte, de către Iuri Andropov, care fusese șeful KGB vreme de cincisprezece ani. La 8 martie 1983, Reagan a profitat de ocazie ca să avertizeze noua conducere sovietică cu privire la opinia sa despre sistemul ei de expansiune, și la ceea ce intenționa să facă pentru a se opune unor noi violări de teritorii. În Orlando, Florida, el și-a ținut discursul cunoscut mai tîrziu sub numele de discursul despre „imperiul malefic". După cum spunea el, și-a rostit acest discurs, „și altele asemănătoare, cu premeditare" (și contrar sfaturilor strașnicei sale soții, Nancy) pentru că „voiam să amintesc sovieticilor că știam ce pun la cale"[124]. Atitudinea mult mai rigidă a Casei Albe, care mai avea și sprijinul total al guvernului Margaret Thatcher din Londra, a avut repercusiuni în Moscova, unde conducerea sovietică era marcată de o nesiguranță crescîndă. La șapte luni după ce a devenit președinte, Andropov a murit (9 februarie 1984), iar succesorul său, Konstantin Cernenko, instalat în grabă ca secretar general și președinte (13 februarie, 11 aprilie), a condus doar ceva mai mult de un an, murind și el la 10 martie 1985. Elita sovietică a făcut atunci pasul hotărîtor de a sări o generație și a-l alege pe Mihail Gorbaciov, în vîrstă de 52 de ani, un *appa-*

ratcik de partid, născut în Caucaz, dar de origine ucraineană (pe linie maternă), care avansase sub oblăduirea lui Andropov.[125]

Gorbaciov a început să-şi consolideze poziţia făcînd cîteva mii de schimbări de personal la toate nivelurile conducerii sovietice, atît centrale cît şi regionale; dar se pare că nu a exercitat niciodată acea autoritate incontestabilă pe care pînă şi Brejnev o considerase ca de la sine înţeleasă. În anii 1987–1991 ordinele sale clare au fost din ce în ce mai mult ignorate sau executate imperfect, şi au avut loc acţiuni fără autorizaţia sa, ba chiar fără ştiinţa sa. După standardele partidului comunist sovietic, el era un liberal; dar respingea pînă şi ideea unui sistem pluripartid în Rusia, ca fiind un „nonsens total". Mergea mult prin ţară, ţinînd discursuri pline de poveţe: tema lui era „trebuie să schimbăm totul", dar adăuga: „eu sînt comunist". Se pare că a crezut că comunismul se putea reforma dinăuntru, fără a-şi abandona doctrinele de bază, în special principiile leniniste după care trebuiau organizate statul şi economia. Dar, după cum am văzut, sistemul lui Lenin şi nu suprastructura stalinistă era rădăcina problemelor Rusiei. Din nou, la 7 noiembrie 1989, Gorbaciov a spus telespectatorilor sovietici: „Trebuie să înaintăm din ce în ce mai repede", fără a arăta clar către ce anume înainta ţara. Spunea că el crede în introducerea sistemului de piaţă, arătînd astfel că adoptase, ori cel puţin era conştient de spiritul anilor '80. Practic însă, acest lucru însemna o mică extindere a terenului deschis pentru cultivare individuală, şi o mai mare responsabilitate pentru întreprinderile industriale. Dar prima mişcare, prin care 5% din pămîntul cultivat (de către micii proprietari) a ajuns curînd să producă 50% din alimentele disponibile în pieţe, nu a făcut decît să atragă atenţia asupra neputinţei fermelor şi gospodăriilor colective de stat, care au rămas intacte; iar cea de-a doua, prin reducerea subvenţiilor de la centru pentru industrie, a dus la o scădere accelerată a producţiei. Astfel, în a doua jumătate a anilor '80, şi încă şi mai mult la începutul anilor '90, bunurile disponibile în magazinele sovietice s-au diminuat drastic, şi o parte din ce în ce mare din întreaga economie opera prin schimburi în natură, nu numai individuale ci şi între fabrici şi pe piaţa neagră. Gorbaciov a introdus politica de *glasnost*, sau de „deschidere", prin care presa şi, într-o oarecare măsură radioteleviziunea de stat puteau să critice guvernul şi să-l tragă la răspundere. El a restrîns activităţile KGB.[126] Au fost deschise unele arhive. Istoricii sovietici cu gîndire independentă au devenit mai îndrăzneţi. Gropile comune, datînd din vremea lui Stalin, au fost deschise şi făcute publice, iar numărul victimelor lui Stalin era constant revizuit în sens crescător. Buharin şi alţi nouă oameni asasinaţi judiciar în 1938 au fost reabilitaţi. Erau trimişi mai puţini oameni la închisoare sau în spitale psihiatrice pentru delicte politice.

Următorul rezultat a fost îndepărtarea, într-o oarecare măsură, a climatului de frică în care Uniunea Sovietică trăise vreme de şaptezeci de ani. Acest lucru însă a relaxat disciplina, întemeiată pe frică, singurul lucru care ţinuse

de fapt în funcțiune sistemul comunist sovietic. Absenteismul a crescut. Grevele au devenit ceva obișnuit. A avut loc o uriașă creștere a infracționalității, a distilării ilicite de vodcă și prin urmare a alcoolismului. La început Gorbaciov a impus o formă limitată de prohibiție; apoi, confruntat cu colapsul veniturilor statului din taxele pe vodcă, a abandonat-o. A avut loc o serie de catastrofe demoralizatoare, atît naturale cît și provocate de eșecuri și neglijențe ale oamenilor. La 26 aprilie 1986, unul dintre reactorii nucleari de la Cernobîl, în apropiere de Kiev, în Ucraina, a explodat, constituind cea mai cumplită calamitate din istoria energiei nucleare, cu pierderi de vieți omenești, precipitații radioactive și efecte pe termen lung pe o suprafață imensă. Patru luni mai tîrziu, la 31 august, vaporul de pasageri *Amiral Nahimov* s-a scufundat în Marea Neagră, murind 400 de oameni. După patru săptămîni, la 6 octombrie, un submarin nuclear sovietic, cu șaisprezece focoase multiple, a dispărut fără urmă în mijlocul Atlanticului. În decembrie 1988, un cutremur în regiunea armeană a Transcaucaziei sovietice a ucis peste 20 000 de oameni și a devastat o regiune întreagă; serviciile de salvare au funcționat prost. La 4 iunie 1989, o explozie de gaze dintr-o conductă siberiană fisurată, care ar fi trebuit să fie înregistrată de sistemul de monitorizare, a aruncat în aer două trenuri de pasageri, omorînd peste 800 de oameni, între care mulți copii aflați în vacanță.

Aceste incidente și multe altele erau dovezile unui sistem care dădea semne de colaps general și pe care programul de reformă economică al lui Gorbaciov, pe care acesta îl numea *perestroika* sau „restructurare", l-a agravat în unele privințe. CIA și alte agenții raportau Casei Albe, cu o convingere crescîndă, probe ale eșecului economic și tehnologic din Uniunea Sovietică încă de la începutul anilor '80. Acesta afecta toate aspectele vieții, inclusiv sănătatea publică. Pînă și în domeniul energiei, cîndva o sursă importantă a forței sovietice datorită abundenței resurselor sale naturale — URSS a rămas cel mai mare exportator de petrol din lume chiar și la începutul anilor '90 — dificultățile creșteau, din cauza extragerii ineficiente și a altor nereguli tehnice.[127] Într-o oarecare măsură, complexul militar-industrial sovietic a fost izolat de cele mai mari probleme economice ale Rusiei, beneficiind de prioritate absolută în acordarea de materiale și forță de lucru calificată. Dar o parte din obiectivul programului de reînarmare al lui Reagan era ca, prin creșterea ritmului dezvoltării înaltei tehnologii în cursa înarmărilor, să exercite presiuni asupra economiei sovietice în general, și să oblige conducerea să-și pună întrebări dificile. Era pregătită să egaleze efortul militar de înaltă tehnologie al SUA cu prețul economiei civile, tocmai în perioada în care sovieticilor li se promiteau schimbări și îmbunătățiri? Putea, de fapt, să egaleze efortul SUA, chiar dacă ar fi vrut? Răspunsul la ambele întrebări era negativ. Se ivea astfel o a treia întrebare: era conducerea sovietică pregătită să răspundă înarmării crescînde a americanilor acceptînd să vină la masa negocierilor și să se angajeze în negocieri de dezarmare realiste?

La această întrebare răspunsul era afirmativ. La 19 noiembrie 1985 Reagan și Gorbaciov s-au întîlnit la Geneva pentru prima dintr-o serie de întîlniri la nivel înalt. Reagan a propus reduceri de armament monitorizate, folosind zicala rusească „*doverei, no poverei*" („crede, dar verifică") și l-a avertizat pe Gorbaciov că alternativa era continuarea cursei înarmărilor, „și trebuie să vă spun că dacă e să fie o cursă a înarmărilor, e o cursă a înarmărilor pe care nu aveți cum s-o cîștigați"[128].

Istoricii vor discuta ani în șir dacă strategia Reagan–Thatcher de reînarmare și desfășurare a armamentului avansat în Europa, oferind, în același timp, URSS-ului o cale de ieșire prin dezarmarea verificată, a reușit să aducă o schimbare fundamentală în politica sovietică externă și de apărare, care a pus capăt Războiului Rece.[129] Momentul ales pare să sugereze că această strategie a ajutat la împingerea lui Gorbaciov într-o direcție în care era deja înclinat să se îndrepte, și mai ales la cîștigarea colegilor care aveau îndoieli. În 1986–1987 mai existau încă serioase îndoieli în privința sincerității lui Gorbaciov și a autenticității schimbărilor pe care le introducea. După cum spunea Henry Kissinger, „Testul va fi Afganistanul"[130]. Gorbaciov îi spusese lui Reagan la Geneva că prima dată a auzit de invazia sovietică la radio, sugerînd că el nu avea nici o responsabilitate pentru asta, „și nici cine știe ce entuziasm", a adăugat Reagan.[131] De aceea anunțul retragerii, și înfăptuirii acesteia la timp, a fost ca o asigurare binevenită pentru liderii occidentali și de atunci încolo aceștia — în special Reagan, succesorul său, Bush, și doamna Thatcher — l-au privit pe Gorbaciov ca pe omul care și-l doreau la cîrma URSS. Acest lucru avea o oarecare importanță pentru el, fiindcă din 1987 popularitatea sa în țară, cîndva considerabilă, începuse să scadă constant. Ceea ce liderii occidentali nu știau însă este că la Moscova se luase o decizie mult mai importantă decît retragerea din Afganistan: aceea de a nu se folosi Armata Roșie (ca în 1953, 1956 și 1968) pentru sprijinirea regimurilor comuniste în destrămare din Europa de Est.

O dată luată această hotărîre, evenimentele s-au succedat cu repeziciune, deși procesul care a distrus imperiul de sateliți al lui Stalin nu este în întregime clar. Majoritatea regimurilor est-europene alunecau în același tip de criză economică ce cuprinsese Rusia în anii '80, și din același motiv: eșecul cumulat al sistemului colectivist și așa-numita „economie comandată". Ceea ce a declanșat această criză a fost, după toate probabilitățile, o disfuncție în însăși lumea capitalistă. Anii de creștere economică din Vest, care se distingeau prin „thatcherism" și „reaganomie", precum și prin dezvoltarea rapidă a centrelor financiare internaționale, au dus la creșteri fatale de stocuri și la inevitabila degringoladă. Ea a început la 19 octombrie 1987, cînd indicele Dow Jones din New York a scăzut cu 508 unități, sau 23%, într-o singură zi. Nu a fost, cum s-au temut unii, o repetare a „Joii Negre" din 1929, ci prologul sfîrșitului unei lungi perioade de expansiune economică, și a ajuns, cum era de așteptat, să provoace o recesiune în 1990–1991. La vremea aceea

a fost o avertizare pentru multe bănci că liniile lor de credit erau supraextinse. Băncile care împrumutau din greu guvernelor est-europene şi agenţiilor lor erau deja preocupate de valoarea creditelor, şi după octombrie 1987 nu au mai fost disponibili bani gheaţă la est de linia Oder-Neisse; de fapt, s-au intensificat presiunile pentru plata datoriilor şi dobînzilor. Acest lucru a determinat, la rîndul lui, măsuri interne luate de guvernele est-europene care au redus mărfurile din magazine şi le-au crescut preţurile. Nemulţumirea publică a crescut, mai ales că s-a răspîndit senzaţia că „imperiul malefic" — sintagmă foarte gustată de supuşii săi — îşi pierdea voinţa de a guverna prin forţă.

Astfel, în anul 1989, pe care stînga din întreaga lume îl preconizase ca pe o serbare a bicentenarului Revoluţiei franceze — începutul politicii radicale moderne, cum se susţinea —, s-a transformat în cu totul altceva: un An al Revoluţiilor, ce-i drept, dar al revoluţiilor împotriva ordinii stabilite a marxism-leninismului. Nu toate au reuşit. În martie 1989 revoltele din Tibet împotriva ocupaţiei chineze şi a politicii sale au fost reprimate cu sălbăticie. În luna următoare studenţii chinezi din Beijing au folosit ocazia morţii şi funeraliilor (22 aprilie) liderului comunist Hu Yaobang, care se bucurase de popularitate dar fusese îndepărtat de adepţii liniei conservatoare în 1987, pentru a pune la cale o mare demonstraţie. Pînă la 27 aprilie aceasta se transformase într-o ocupaţie de către studenţi a imensei pieţe Tienanmen din centrul Beijingului. Alte demonstraţii de masă au avut loc în diferite oraşe chineze şti, inclusiv în Shanghai. La 15 mai, demonstranţii studenţi, spre ruşinea şi furia conducerii chineze, au întrerupt o vizită a lui Gorbaciov la Beijing, menită să fie prima întîlnire la nivel înalt sino-sovietică după treizeci de ani. La 30 mai, a fost ridicată în piaţă o replică de 9 metri din fibre de sticlă a statuii Libertăţii. Probabil că asta a înfuriat autorităţile, care purtaseră discuţii fără nici un rezultat cu liderii studenţilor despre „reformare", determinîndu-le să ia măsuri. Trupe masive ale Armatei Roşii chineze, alcătuite în măsură covîrşitoare din soldaţi-ţărani din regiuni periferice, pentru care orăşenii erau duşmani fireşti iar studenţii — „paraziţi", au fost concentrate în jurul Beijingului. În noapte de 4 iunie, regimul a atacat, folosind din plin tancuri şi infanterie, eliberînd piaţa Tienanmen şi ucigînd în această acţiune 2 600 de oameni şi rănind peste 10 000. În ciuda zvonurilor despre diferendele din sînul conducerii şi liderilor militari, mişcările au fost reprimate brutal peste tot şi au fost aruncaţi în închisoare mii de oameni.

În Europa însă, era altă poveste. Calea a fost deschisă de Ungaria, care înainte fusese un pionier al introducerii factorilor pieţei în „economia ei comandată" în destrămare. Conducătorul ei extrem de detestat, János Kádar, fusese înlăturat în mai 1988 din funcţia de secretar general de partid; acum, la 8 mai, era demis din funcţia de preşedinte al partidului, şi la timpul potrivit Partidul Comunist Ungar şi-a votat dizolvarea (10 octombrie 1989), fiind înlocuit de un sistem pluripartid. Şi mai importantă însă a fost hotărîrea

Ungariei de a sparge chiar Cortina de Fier, acest lucru avînd un efect în lanț asupra altor sateliți. La 2 mai Ungaria a început să-și deschidă granița cu Austria, lăsînd liber traficul Est–Vest. Și mai spectaculoasă a fost hotărîrea Cehoslovaciei de a-și deschide granița cu Germania de Est la 10 septembrie.

Forța tot mai mare a fervorii revoluționare antimarxiste a făcut ca acest lucru să aibă o semnificație esențială. Partidul Comunist Polonez suferise o înfrîngere zdrobitoare la alegerile din 5 iunie, a doua zi după masacrul din Piața Tienanmen, iar la 12 septembrie s-a instalat la Varșovia primul guvern necomunist. Oamenii din Germania de Est, care fuseseră reprimați cu atîta brutalitate de tancurile sovietice în 1953, nu erau dispuși să-i vadă pe vecinii lor slavi și unguri eliberîndu-se, în timp ce ei rămîneau înlănțuiți sub cumplit de nepopularul regim al lui Erich Honecker. O dată deschisă granița cehă, mulți au trecut-o, îndreptîndu-se spre Germania de Vest. Cortina de Fier avea astfel o gaură uriașă, iar efectul a fost destabilizarea guvernului est-german, multă vreme considerat unul dintre cele mai staliniste și mai sigure. În timp ce unii est-germani fugeau, alții au început să demonstreze. În aceeași zi în care PC Ungar s-a dizolvat, au început marșuri în masă în întreaga Germanie de Est, dar mai ales în Berlin și Leipzig. Gorbaciov, făcînd o vizită pregătită de mult (la 7 octombrie) a fost rugat de un Honecker neliniștit să trimită trupe și tancuri. A refuzat. I-a spus bătrînului stalinist că trebuie fie să întreprindă reforme, rapid, fie să se retragă cît mai putea. Public, Gorbaciov a spus că toate regimurile est-europene se aflau în pericol dacă nu răspundeau la ceea ce el numea „impulsul" vremurilor. Abandonat astfel de aliatul său, Honecker a demisionat la 18 octombrie, după ce colegii săi au refuzat să permită soldaților să deschidă focul asupra demonstranților. Succesorul său a fost „o umbră trecătoare și stînjenită" (ca să folosim vorbele lui Disraeli), pe nume Egon Krentz, care a rezistat exact șapte săptămîni. La 4 noiembrie un milion de oameni au manifestat în Berlinul de Est. Cinci zile mai tîrziu, la o conferință de presă istorică ținută de șeful organizației de partid din Berlinul de Est, Gunter Schabowski, s-a anunțat că poliția de frontieră nu va mai încerca să-i împiedice pe est-germani să iasă din țară. Un reporter de la *Daily Telegraph* a pus întrebarea–cheie: „Și ce se întîmplă cu Zidul Berlinului?" și i s-a răspuns că nu mai reprezenta o barieră.[132]

În noaptea aceea Zidul Berlinului, mărturie oribilă și disprețuită a opresiunii comuniste, unde atîtea sute de democrați germani muriseră încercînd să fugă, a fost scena unei sălbatice orgii a bucuriei și distrugerii, tinerii germani demolîndu-l cu tîrnăcoapele. Televiziunea a purtat aceste imagini istorice în întreaga lume și în alte capitale est-europene și, ca să folosim, în mod ironic, o expresie a lui Marx, „masele înflăcărate au început să strige *ça ira, ça ira!*"[133] În Cehoslovacia, un alt satelit cu un guvern stalinist dur, demonstrațiile au început opt zile mai tîrziu, la 17 noiembrie, iar în ziua următoare în Bulgaria. Acolo, căderea guvernului stalinist al lui Todor Jivkov a fost urmată, la 16 decembrie, de renunțarea Partidului Comunist Bulgar

la monopolul său asupra puterii politice, deschizînd calea unui sistem pluripartid. Între timp, la 24 noiembrie, după demonstraţiile aproape continue din Praga, întreaga conducere comunistă a demisionat şi s-a format un guvern necomunist avîndu-l în frunte pe scriitorul Vaclav Havel, mai tîrziu ales preşedinte. În majoritatea cazurilor, aceste schimbări uriaşe s-au făcut fără multă violenţă sau chiar paşnic. Nu s-a aplicat, din fericire, nici o lege a linşajului, deşi natura şi numărul crimelor comise de liderii comunişti înlăturaţi, care acum erau dezvăluite, erau cumplite. În Germania de Est, de exemplu, poliţia secretă fusese implicată nu numai în terorismul internaţional, ci şi într-o contrabandă pe scară largă în vest, producînd profituri în valută forte care intrau în băncile elveţiene în conturile liderilor de partid. Honecker şi-a salvat pielea intrînd într-un spital al armatei dintr-o zonă militară controlată de forţele sovietice, de unde a fost trimis în secret la Moscova la începutul lui 1991. Mulţi alţi conducători din ţările-satelit, precum Jivkov, au fost arestaţi şi în unele cazuri judecaţi.

Singura excepţie de la tiparul revoluţionar nonviolent a fost România. Dictatura de 24 de ani a şefului de partid de acolo, Nicolae Ceauşescu, la fel ca şi aceea a predecesorului său, Gheorghe Gheorghiu-Dej, a fost extrem de brutală şi coruptă, pînă şi după standardele celor mai multe dintre regimurile marxiste, puterea sa fiind asigurată de o organizaţie de poliţie secretă numită Securitate. Membrii acesteia erau recrutaţi în special din orfelinatele de stat. Ceauşescu, visînd un popor de 100 de milioane de români, refuza să permită vînzarea de contraceptive, interzicea avorturile şi îi penaliza pe cei necăsătoriţi şi fără copii. În consecinţă, existau foarte mulţi copii nelegitimi sau nedoriţi. Orfanii de sex bărbătesc apţi erau luaţi în batalioane de cadeţi de la începutul adolescenţei şi erau îndoctrinaţi, sub supravegherea lui Ceauşescu, să-i considere pe conducătorii ţării ca pe nişte părinţi şi să-i slujească cu o loialitate fanatică. Ca membri adulţi ai Securităţii, li se acordau privilegii speciale, fiind, de fapt, printre puţinii români care aveau destulă mîncare. Securitatea era organizată în unele privinţe la fel ca SS-ul lui Hitler, cu tancuri şi avioane proprii, şi construise o reţea complexă de tuneluri şi buncăre subterane în Bucureşti. Protejat de această forţă impresionantă, Ceauşescu s-a angajat în experienţe de inginerie socială pe scară largă, asemănătoare celor practicate de şahul Iranului, care au implicat distrugerea treptată a peste 8 000 de sate tradiţionale şi mînarea locuitorilor acestora în mari „oraşe" agricole.

În mod destul de curios, Ceauşescu nu era nepopular în Occident; de fapt, era lăudat pentru că nu se pliase politicii externe şi de apărare sovietice şi pentru că îşi achita datoriile şi plătea pînă la ultimul bănuţ bunurile aduse din Vest — politică ce a fost posibilă prin privarea marii mase a poporului de orice în afară de necesităţile primare, păstrînd restul pentru export.[134] Dar sprijinul occidental s-a evaporat cînd au devenit cunoscute natura şi dimensiunile distrugerilor rurale, începînd din 1988. Mai mult, această politică a

adus regimul în conflict direct cu însemnata minoritate maghiară, și problemele au început cu adevărat cînd nemulțumirile s-au transformat într-o revoltă activă în Timișoara. Securitatea a ripostat cu duritate și s-a spus mai tîrziu că se descoperise acolo o groapă comună în care erau îngropate 4 630 de cadavre ale victimelor ei.[135]

Ceaușescu se credea protejat de valul de revoluții care îi răsturnase pe colegii săi în alte părți. La ultima sa conferință de partid, de la începutul lui decembrie, a fost ovaționat în picioare de nu mai puțin de 67 de ori în timpul discursului său de cinci ore, și s-a simțit destul de în siguranță ca să plece în vizita în Iran pe care o avea planificată. Dar vestea că revoltele se extindeau, ajungînd și în capitală, i-a grăbit întoarcerea. La 21 decembrie s-a adresat mulțimii din fața palatului său prezidențial. De regulă, discursurile lui Ceaușescu erau ascultate de cetățenii Bucureștiului în liniște, cu ovații și aplauze înregistrate emise prin difuzoare — totul făcînd parte din suprarealismul politic care caracteriza acest regim îngrozitor. De astă dată însă, mulțimea a strigat și a proferat insulte, iar Ceaușescu, însoțit de furibunda lui soție, Elena, la fel de detestată, s-a retras în palat: o scenă vibrantă, înregistrată pe video. A doua zi a fost nevoit să fugă din palat într-un elicopter. Ce s-a întîmplat după aceea este un mister. Cu siguranță planurile sale de a se ascunde într-o redută a Securității au dat greș, și asta poate pentru că a fost abandonat de tovarășii apropiați, care vedeau în nepopularitatea lui personală o amenințare la adresa propriilor vieți: cel care i-a succedat, Ion Iliescu, era unul dintre aceștia. În cele din urmă, Conducătorul, cum se autointitula, a fost prins, împreună cu Elena; amîndoi au fost judecați de un tribunal militar în ziua de Crăciun, acuzați de „crime împotriva poporului", genocid și asasinarea a 60 000 de bărbați, femei și copii, condamnați și executați imediat prin împușcare. Și aceste evenimente au fost înregistrate pe video. Căderea soților Ceaușescu fusese făcută posibilă de o deplasare a supunerii armatei și a conducătorilor ei politici, cu toate că și unii și ceilalți jucaseră un rol în omorurile autorizate de Ceaușescu de dinainte. Securitatea însă a rămas fidelă stăpînului ei, chiar și după ce acesta a murit, și luptele au continuat vreme de două săptămîni în tuneluri și buncăre, pînă cînd armata a recîștigat treptat controlul. S-au raportat pierderi uriașe, dar, la o examinare mai atentă, ele s-au dovedit a fi de cel mult 1 000 de victime.[136] Ascultători din întreaga lume au fost emoționați să audă, sunînd, de Crăciun, clopotele bisericilor din București, pentru prima dată după patruzeci și cinci de ani, sărbătorind moartea „Antihristului", cum era numit.

Ce a urmat însă a fost mai puțin satisfăcător pentru democrație. Schimbarea din România, ca și cea din Bulgaria, s-au dovedit a fi mai mult de persoane decît de regim; în ambele țări vechea nomenclatură comunistă și-a păstrat puterea politică și militară, și-a schimbat titulatura și numele partidelor, a recîștigat controlul asupra posturilor de radio și televiziune și a ziarelor, și a înscenat „alegeri", în cursul lui 1990, care au menținut-o la putere. În

ambele ţări treaba a rămas neterminată. Acelaşi lucru se poate spune şi despre Albania, cel mai stalinist dintre regimurile est-europene, unde tulburările au început cu adevărat la începutul lui 1991, şi despre Iugoslavia, unde nepopularitatea regimului comunist federal a fost complicată de scindări regionale. După cum am observat deja, tensiunile interrasiale mocninde din această uniune a slavilor de sud fuseseră deplînse de arhitectul ei, profesorul Seton-Watson, încă din anii '20. Moartea mareşalului Tito în 1984 a înlăturat singura figură care impunea respect, sau măcar frică, iar la sfîrşitul anilor '80 şi începutul anilor '90 ţara a alunecat încet în faliment şi haos. Inima comunismului iugoslav rămînea Serbia, care controla 70% din armata federală. Dar în 1990 atît Slovenia cît şi Croaţia, cele două state mai avansate, au votat pentru guverne de stat noncomuniste, iar în vara lui 1991 terenul era pregătit fie pentru război civil fie pentru o dezmembrare a statului.

În Germania de Est, Polonia, Cehoslovacia şi Ungaria însă schimbările au fost fundamentale şi permanente, iar la mijlocul lui 1991 democraţia părea să fie instaurată ferm în toate patru. De fapt, una dintre ele, Germania de Est, încetase să existe, căci ultimele rămăşiţe ale ocupaţiei Aliate din Berlin fuseseră dizolvate şi, cu consimţămîntul Rusiei, Statelor Unite, Franţei şi Marii Britanii, germanii hotărîseră să se unească. Au avut loc alegeri de land în octombrie 1990 şi alegeri federale în decembrie, confirmîndu-l pe liderul creştin-democrat Helmut Kohl ca prim cancelar al unei Republici Federale unite a întregii Germanii. Fuziunea nu s-a petrecut fără probleme economice grave, căci fusese însoţită, total contrar sfaturilor preşedintelui Bundesbank vest-germane, Karl Otto Pohl, de un aranjament financiar care stabilea paritatea mărcilor vest şi est-germane. Cum industria est-germană era grotesc de ineficientă şi subcapitalizată în comparaţie cu a Germaniei de Vest, rezultatul previzibil a fost colapsul multor firme est-germane, creşterea şomajului la 25% din populaţie şi noi demonstraţii în masă, mai ales în Leipzig — de data asta împotriva acţiunilor sistemului capitalist.[137] Pe de altă parte, Germania de Est, acum parte din Republica Federală, era şi parte a Comunităţii Europene, şi puţini se îndoiau de faptul că, pe termen mediu, foştii est-germani puteau fi absorbiţi în sistemul comunitar şi deveni la fel de înstăriţi ca şi ceilalţi.

Dar dacă prusacii şi saxonii puteau face parte din CE, pentru că aveau dreptul, cum putea fi refuzată intrarea altor popoare europene istorice: polonezii, ungurii, cehii şi slovacii, ba chiar slovenii şi croaţii, dacă se puteau desprinde de Belgradul sîrb? Aceasta era problema cu care se confrunta Comunitatea la începutul anilor '90. Nimeni nu se mai îndoia acum că aceste popoare est-europene aleseseră să repudieze comunismul şi să instituie piaţa liberă, că membrii înstăriţi ai CE aveau marea responsabilitate de a ajuta la finanţarea unui transfer care în mod inevitabil avea să fie unul costisitor. Infrastructurile, sistemele de transport, industriile şi condiţiile de educaţie ale acestor state erau toate inadecvate şi într-o stare jalnică şi, cu cît

erau analizate mai în amănunt, cu atît creştea mai mult nota de plată pentru a le face competitive cu Europa de Vest. Costurile aveau să ajungă la sute, poate mii de milioane de dolari, şi aveau să se întindă cu siguranţă pe mai mulţi ani. Mai erau şi datorii. Multe bănci occidentale hotărîseră deja să considere irecuperabile datoriile est-europene şi, ca măsură concretă, în martie 1991, guvernul Statelor Unite a anulat toate datoriile Poloniei. Dar ce avea să se întîmple cu finanţările ulterioare, necesare urgent?

Întrebarea era legată de întreaga strategie pe termen lung a Comunităţii. Ca zonă de comerţ liber se descurcase extrem de bine, iar pînă la sfîrşitul anilor '80 toţi membrii adoptaseră legislaţia necesară încheierii procesului de desfiinţare a taxelor vamale în cursul anului 1992, creînd ceea ce s-a numit „piaţă unică" (cu prevederi de tranziţie speciale pentru unele ţări). Dar rămîneau deschise două probleme, ambele serioase. Prima se referea la barierele externe. Avea să rămînă CE un grup deschis, cu taxe vamale scăzute, încurajînd procesul iniţiat la sfîrşitul anilor '40 de Acordul General asupra Taxelor Vamale şi Comerţului, al cărui scop ultim era o piaţă unică mondială? Sau avea să fie, mai degrabă, un grup închis, despărţit printr-un zid de taxe ridicate de lumea din afară? Această întrebare se lega, la rîndul ei, de viitorul subvenţiilor pentru agricultură, ce făceau parte din Politica Agricolă Comună, la care pînă la sfîrşitul anilor '80 s-a renunţat treptat. Principalii exportatori agricoli ai lumii, în special Statele Unite, Canada şi Australia, acuzau CE de protecţionism excesiv şi de o comportare menită să distrugă întreaga structură GATT. O conferinţă din 1990, convocată pentru a rezolva disputa, nu numai că a eşuat dar s-a sfîrşit în acrimonie.

A doua întrebare se referea la felul în care avea să se dezvolte Comunitatea Europeană însăşi. Acum că fusese creată piaţa unică, unii membri, în special francezii, conduşi de preşedintele socialist al Comisiei Europene, Jacques Delors, voiau să treacă rapid la uniunea financiară, economică şi politică, presupunînd în primul rînd o monedă comună şi o Bancă Centrală a Comunităţii. Britanicii, mai ales cît timp Margaret Thatcher s-a mai aflat la conducerea ţării, susţineau că o monedă comună fie avea să înlocuiască monedele naţionale, fie avea să se dovedească un eşec, şi că nu se studiase îndeajuns modul în care avea să funcţioneze sau pe baza căror prerogative avea să acţioneze Banca Centrală. Dacă moneda le înlocuia pe cele naţionale, şi Banca Centrală o administra, atunci parlamentele naţionale aveau să sacrifice o parte imensă din suveranitatea lor, şi avea să urmeze în mod necesar uniunea politică, indiferent dacă opinia publică era sau nu pregătită pentru asta. În cazul Marii Britanii nu era, şi existau bănuieli serioase că acelaşi lucru era valabil şi pentru Franţa şi Germania, orice ar fi spus conducătorii lor în public. Nu toţi politicienii britanici erau de acord cu doamna Thatcher, şi atitudinea ei ostilă faţă de o şi mai mare unitate europeană a fost unul dintre motivele pentru care a fost înlăturată în noiembrie 1990. Pe de altă parte, entuziasmul Germaniei pentru o monedă comună, puternic în 1989–1990, a

pălit considerabil după ce experienţa contopirii mărcii estice şi a celei vestice a arătat cît de dificil era să aduci mai multe monede la un nivel comun satisfăcător; în 1991 Polul s-a apropiat de poziţia britanică, înainte de a demisiona. Exista, de asemenea, şi o şcoală de gîndire care susţinea că, în loc să se concentreze asupra unui progres pe verticală — adică unirea economiilor şi sistemelor politice ale membrilor existenţi şi adîncirea Comunităţii — aceasta trebuia mai degrabă să se extindă pe orizontală, şi să-şi consacre toate energiile integrării proaspăt eliberatelor state ale Europei de Est. În 1991–1992 CE a adoptat ambele abordări: Tratatul de la Maastricht din decembrie 1991 a adîncit intercomuniunea celor Doisprezece. Dar zona de comerţ liber a fost lărgită pentru a include statele din EFTA, şi au fost lansate în principiu invitaţii de aderare unor ţări din Europa de Est. Această orientare crescîndă spre o entitate paneuropeană era ameninţată însă de sporirea spectaculoasă a numărului refugiaţilor ce fugeau de economiile prăbuşite şi traumele sociale ale fostelor state comuniste, care a dus, la rîndul său, la dezvoltarea rapidă a partidelor extremiste, care se opuneau imigraţiei, în majoritatea ţărilor din CE.

Rămînea însă problema nerezolvată a Rusiei. Făcea ea parte din Europa şi era, prin urmare, un viitor membru-candidat al CE sau nu? Gorbaciov a arătat în repetate rînduri că Rusia era europeană. De Gaulle însuşi vorbise despre „o Europă de la Atlantic la Urali". El remarcase, de asemenea, la începutul anilor '60, înainte ca Marea Britanie să devină membru, că Uniunea Europeană nu era atît un concept economic ori politic, cît unul cultural. El făcuse referiri la „Europa lui Dante, a lui Goethe şi a lui Chateaubriand". După intrarea Marii Britanii, s-a adăugat, pe bună dreptate, „şi a lui Shakespeare". Dar dacă Europa era o federaţie culturală, nu numai că era incorect să excluzi ţările care-i dăduseră pe Liszt, Chopin, Dvořák şi Kafka, dar era de asemenea inacceptabil să negi — pe termen lung — patria lui Tolstoi şi Turghenev, a lui Cehov, Ceaikovski şi Stravinski. Era cu siguranţă o problemă pe care Comunitatea va trebui s-o rezolve, dacă nu în anii '90, atunci în primele decenii ale secolului XXI.

Între timp însă, problemele interne ale Rusiei creşteau. Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice era un edificiu pe hîrtie, în care întreaga putere reală era exercitată de velicorușii de la Moscova. Pe scurt, era, după cum spusese Reagan, un imperiu, deşi la sfîrşitul anilor '80 a devenit ceva mai puţin malefic. Pe măsură ce devenea mai puţin malefic însă, şi supuşii săi se temeau mai puţin de stăpînii lor, constituţia URSS tindea să devină mai puţin un pretext şi mai mult o realitate. Deşi eşecul lui Gorbaciov în implementarea economiei de piaţă a ridicat probleme economice tot mai serioase, declinul factorului frică a produs probleme regionale din ce în ce mai mari. Cele două categorii erau, desigur, legate; cu cît centrul reuşea mai puţin să umple magazinele, cu atît mai multe regiuni voiau să se ocupe singure de propriile afaceri. Cele mai uşor de gospodărit erau republicile central-asi-

atice, conduse de fapt de către KGB. Dar din 1989 toate trei republicile baltice, Estonia, Letonia şi Lituania, au început să militeze nu doar pentru o mai mare autonomie, ci de-a dreptul pentru independenţă, de care se bucuraseră din 1918 pînă în 1940, cînd i-au căzut victime lui Stalin sub incidenţa pactului sovieto-nazist din 1939 şi a protocoalelor sale secrete. În martie 1991, toate trei au organizat referendumuri în care cererea indepedenţei a fost susţinută de o majoritate covîrşitoare, chiar şi în rîndurile populaţiei minoritare de limbă rusă. Gruzia a cerut şi ea independenţa, iar în Ucraina, cea mai mare şi mai bogată dintre republici dacă excludem Rusia însăşi, a avut loc o deplasare similară către autonomie, dacă nu chiar spre independenţă totală. La sud de Caucaz, armenii creştini şi azerii musulmani s-au luptat între ei, fiind necesară desfăşurarea de numeroase trupe sovietice pentru a-i despărţi pe combatanţi.

Problemele regionale ale lui Gorbaciov au fost sporite de comportamentul Rusiei înseşi (ca opusă URSS-ului, „centrul"), cu cei 150 de milioane de locuitori, teritoriile sale vaste incluzînd aproape toată Siberia, şi resursele ei naturale. O nemulţumire constant exprimată a tuturor sateliţilor URSS şi a tuturor republicilor sale era aceea că erau victime ale exploatării ruseşti; şi ruşii credeau cu convingere că erau mulşi atît de către sateliţi cît şi de către republici: „noi, bieţii ruşi, plătim pentru toate", spuneau ei. Adevărul era, bineînţeles, că ruşii, republicile şi sateliţii deopotrivă fuseseră victimele unui sistem incorigibil ineficient. Dacă exista un exploatator, acesta era nomenclatura, casta privilegiată a înalţilor funcţionari de partid şi a ofiţerilor superiori din armată, care exista peste tot. Poate cea mai gravă greşeală a lui Gorbaciov a fost că nu a abolit casta şi privilegiile ei de la bun început: atunci toţi cei aflaţi în poziţii importante, confruntaţi cu realităţile penuriei, ar fi acceptat inevitabilitatea abolirii leninismului însuşi. El le-a lăsat însă privilegiile intacte, şi în URSS au rămas două popoare: clasa conducătoare şi *hoi polloi*, ca într-o societate din Antichitate. Familia Gorbaciov — s-a bucurat de aceste privilegii la fel de mult ca şi ceilalţi; la New York, în timpul întîlnirii la vîrf Reagan–Gorbaciov din Washington, în decembrie 1987, Raisa Gorbaciova s-a dus la cumpărături cu un card American Express, ilegal în Rusia şi a cărui posesie se pedepsea cu ani lungi de închisoare. Ea era însă deasupra legii: era soţie de nomenclaturist.

Nu este surprinzător aşadar că, pe măsură ce popularitatea lui Gorbaciov scădea, omul care l-a înlocuit în afecţiunea ruşilor de rînd a fost Boris Elţîn, un înalt funcţionar care renunţase de bună voie, pentru el şi familia sa, la privilegiile funcţiei deţinute în partid. Fost lider al organizaţiei de partid din Moscova, el fusese demis de Gorbaciov în 1987 pentru că se plînsese public că reformele nu mergeau destul de repede sau destul de departe. El a candidat apoi în primele alegeri cinstite pentru Congresul Deputaţilor Poporului, ţinute la 28 martie 1989 şi în Moscova, cu cele 7 milioane de locuitori ai săi, el a obţinut 90% din voturi. Ulterior, şi în ciuda multor manevre ostile

ale lui Gorbaciov şi ale acoliţilor săi, Elţîn a fost ales preşedinte (adică şef al statului) al Republicii Ruse, cea mai mare ţară din componenţa URSS.

Scena era astfel pregătită pentru o criză constituţională care, ca în Iugoslavia, conţinea germenii unui puci sau chiar ai unui război civil. Elţîn avea şi el criticii lui, ca şi Gorbaciov. Dar Elţîn era popular, ceea ce Gorbaciov nu era (decît în străinătate). Mai mult, Elţîn fusese ales de popor, în timp ce Gorbaciov era preşedintele URSS numai datorită unor aranjamente de partid. Elţîn reprezenta regionalismul, Gorbaciov „centrul". Cînd Gorbaciov a organizat un referendum naţional în martie 1991, întrebîndu-i pe cetăţenii sovietici dacă doreau să continue să facă parte din URSS, unele republici, între care toate statele baltice, au refuzat să participe; altele, între care Rusia şi Ucraina, au pus întrebări suplimentare, neformulate de „centru". Rusia lui Elţîn a fost întrebată: vreţi ca preşedinţii republicilor să fie aleşi prin sufragiu universal? Atît Gorbaciov, cît şi Elţîn au obţinut răspunsurile pe care le doreau, sau cel puţin aşa au spus. Astfel că s-a rezolvat foarte puţin prin acest exerciţiu democratic, aşa cum a fost el. În iunie 1991 însă, Elţîn şi-a consolidat poziţia devenind primul preşedinte rus ales în mod direct, cu o majoritate de aproape 60% din voturi.

Între timp, păreau să se desfăşoare în mod inexorabil două procese aparent în afara controlului lui Gorbaciov, precum şi al lui Elţîn. Primul era revenirea comuniştilor conservatori, în special în armată, în KGB şi în birocraţie, care în 1990–1991 au început să-şi recîştige o parte din încrederea pierdută şi au tras „centrul" mai mult în direcţia lor. Ei au ignorat ordinele care nu le plăceau şi au întreprins acţiuni pe care Kremlinul, sau cel puţin Gorbaciov, a pretins că nu le sancţionase, cum ar fi ocuparea unor posturi de radio şi televiziune, a clădirilor unor ziare şi a altor embleme ale regionalismului din republicile baltice, într-unul din cazuri cu pierderi însemnate de vieţi omeneşti. În toamna lui 1990, liberalul ministru de Externe al lui Gorbaciov, Eduard Şevarnadze, şi-a dat demisia în semn de protest faţă de comportamentul „acestor forţe oculte", cum le numea el. În primăvara lui 1991 Rusia Sovietică suferea de absenţa unor linii de autoritate clare. În multe ţări, acest lucru ar fi constituit calea spre o lovitură militară. Cu toate acestea, nu a folosit la nimic că Rusia nu avea o tradiţie în acapararea puterii de către generali; singura încercare de acest fel, cu ocazia mişcării decembriste din 1825, sfîrşise într-un fiasco total. În plus, armata din ţară, supradimensionată de soldaţii care-şi părăsiseră cartierele generale confortabile din Europa de Est şi se întorseseră fără tragere de inimă la garnizoanele aglomerate şi la magazinele goale, era demoralizată.

Pe acest fundal Gorbaciov a negociat un nou tratat unional cu Elţîn şi cu alţi conducători de republici în vara lui 1991. Patru dintre republici, Lituania, Letonia, Estonia şi Gruzia, au refuzat să ia parte la negocieri, pretinzînd independenţa totală. Altele, precum Rusia lui Elţîn, şi-au exprimat rezerve cu privire la text, ceea ce ducea la o deviere considerabilă a autorităţii de la

centru, dar menținea existența URSS. Totuși, Gorbaciov, care își luase o scurtă vacanță la vila sa din Crimeea, avea de gînd să se întoarcă la Moscova să semneze oficial tratatul joi, 20 august. Pentru conservatori, tratatul era punctul sensibil. Ei vedeau în acesta preludiul dezintegrării URSS și au hotărît să-i oprească nașterea cu orice preț. În weekendul din 17–18 august, trupe KGB au înconjurat vila lui Gorbaciov, i-au întrerupt comunicațiile și l-au arestat la domiciliu împreună cu familia sa. Luni, 19 august, puciul a fost anunțat public de către radioul și televiziunea de stat și la o conferință de presă în Moscova. Știrea pentru public era că Gorbaciov era bolnav și nu-și putea îndeplini obligațiile, care îi reveneau acum vicepreședintelui său. Se crease un comitet format din opt oameni care să salveze țara din multiplele crize cu care se confrunta și să restabilească ordinea.

Conspiratorii erau un amestec de oameni care dispuneau de putere reală, precum ministrul Apărării, șeful KGB și ministrul de Interne, și alții care nu erau mult mai mult decît simpli figuranți, deși aveau posturi importante în mecanismul de stat și în structura lui sindicală. Practic toți fuseseră numiți de însuși Gorbaciov, și unii erau vechi și de încredere colegi de ai săi. Mișcarea lor a fost sprijinită de mass-media de stat, unde cenzura a fost reinstaurată rapid, și de către mulți membri marcanți ai Partidului Comunist. A fost anunțată cu o ușurare evidentă de către radioul și televiziunea din Beijing și salutată cu entuziasm de paria internaționali precum Saddam Hussein în Irak, colonelul Geddafi în Libia și Fidel Castro în Cuba. Restul lumii a reacționat printr-o tăcere șocată sau, ca în cazul Statelor Unite și al Marii Britanii, cu ostilitate deschisă și cu predicții că noul regim nu avea viitor pe termen lung.

Cei care își aminteau eșecul decembrist însă erau de părere că avea să se destrame mult mai repede, și s-a dovedit că aveau dreptate. După cum a demonstrat conferința lor de presă, încă de la început, Comitetul celor Opt nu stabilise o bază ideologică pentru ceea ce făcea. Remarcabilă era absența oricărui element de teorie marxist-leninistă din autojustificarea sa. Prăbușirea credinței în comunism se răspîndise în mod evident pînă și printre acei conservatori care încă se mai agățau cu disperare de structura sa statală și de viața privilegiată pe care aceasta o asigura elitei de partid. Explicația acaparării puterii de către ei era simplul fapt că ei controlau forțele armate și poliția. Dar chiar așa era? Îndoielile au apărut curînd. Puciul părea să nu aibă conducători. Nu mai era un Lenin care să furnizeze voința; nici un Troțki care să întreprindă acțiuni militare decisive. Membrii comitetului nu erau de acord în privința scopurilor și metodelor lor — la fel ca decembriștii — și curînd au început să se certe între ei. S-au făcut toate greșelile tactice și strategice cu putință. Deși Gorbaciov era ținut închis împotriva voinței lui, i s-a cruțat viața, i s-a permis să-și păstreze gărzile de corp, și el auzea la radio anunțurile BBC World Service relevînd reacția ostilă a lumii față de conspirația lor: acest lucru i-a întărit, fără îndoială, hotărîrea de a nu trata

cu Comitetul. Şi mai important, ei nu şi-au dat seama care era inamicul lor cel mai mare — Elţîn. La cinci ore după ce a auzit anunţul cu privire la puci, Elţîn a reuşit să-şi facă drum pînă la fortăreaţa sa, Parlamentul rus, sau „Casa Albă", din Piaţa Manejului, care nici măcar nu fusese izolat de către poliţie sau armată. Elţîn nu şi-a putut comunica poziţia poporului rus prin radio sau TV, dar legăturile sale telefonice rămăseseră intacte. El a putut astfel să vorbească cu preşedintele Bush şi cu John Major şi să primească sprijinul şi încurajarea lor. În plus, el a putut transmite această ştire, precum şi propria-i chemare la opoziţie, în multe oraşe din Rusia prin intermediul faxului, ale cărui linii de asemenea nu fuseseră întrerupte. Pe străzile Moscovei se aflau tancuri şi transportoare blindate, dar fără ordine precise. Unele şi-au făcut drum spre Casa Albă şi echipajele lor au anunţat că treceau de partea parlamentarilor ruşi. În seara zilei de luni, Elţîn a ieşit din Casa Albă, s-a urcat pe o turelă şi a declarat în faţa mulţimii că puciştii aveau să fie arestaţi şi judecaţi.

Punctul culminant a fost în seara zilei de marţi, 20 august, cînd după o zi de indecizie, un grup de vehicule blindate a deschis focul asupra insurgenţilor civili pe şoseaua de centură a Moscovei, şi au fost ucişi trei tineri. În acel moment, comandanţii militari din regiunea Moscovei au refuzat să mai dea ordine să se tragă, şi în unele cazuri tancurile au început să se întoarcă la garnizoanele lor. În Leningrad, unde democraţii aveau controlul deplin, unităţilor de armată li s-a ordonat să nu intre în oraş, şi ele s-au supus. Comandamentul forţelor aeriene refuzase deja să îndeplinească orice ordin al Comitetului, iar unităţile navale au refuzat să acţioneze împotriva republicilor baltice, unde numai trupele Ministerului de Interne, sau Beretele Negre, erau pregătite să se supună instrucţiunilor primite de la Comitet. Între marţi, miezul nopţii, şi prînzul zilei următoare, puciul s-a poticnit, apoi s-a prăbuşit în certuri şi dezonoare. Ministrul de Interne s-a sinucis. Doi dintre conspiratori au fugit în Crimeea, într-o încercare disperată de a se justifica faţă de Gorbaciov. Dar cînd cursul evenimentelor s-a inversat, ei s-au trezit prizonieri. În Moscova, Elţîn a preluat comanda guvernului, şi curînd toate tancurile au dispărut de pe străzi. Joi, Gorbaciov se afla în drum spre Kremlin, în deplină libertate, iar cei şapte membri ai Comitetului care rămăseseră în viaţă erau arestaţi. Marx remarcase tendinţa istoriei de a se repeta, prima dată ca tragedie, a doua oară ca farsă. Printr-o supremă ironie a sorţii, ascensiunea şi căderea îngrozitorului stat totalitar care i-a întruchipat învăţăturile a ilustrat această maximă. Puciul lui Lenin din octombrie 1917, care l-a înfiinţat, a fost o tragedie, pentru Rusia şi pentru lumea întregă; puciul din august 1991, care i-a adus prăbuşirea, a fost o farsă.

Pînă vineri, 23 august, a devenit clar că eşecul conspiraţiei adusese răzbunarea pe care era menită s-o împiedice: distrugerea statului comunist şi a structurii sale imperialiste, Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice. Gorbaciov s-a întors la Moscova intenţionînd să-şi reia programul de reformă

treptată, şi i-a înlocuit pe funcţionarii arestaţi cu alţi stîlpi ai partidului, în majoritatea cazurilor cu adjuncţii lor. A fost nevoit curînd să realizeze că, în absenţa lui, avusese loc o deplasare decisivă a puterii, de la centru spre republici şi de la el spre Elţîn. Cele trei zile cruciale inversaseră de fapt revoluţia leninistă care avusese loc cu şaptezeci şi patru de ani în urmă. Schimbarea a fost marcată de gesturi simbolice, amintind scene din 1989 din foştii sateliţi: în mod special, distrugerea uriaşei statui a lui Feliks Dzerjinski, fondatorul poliţiei secrete a lui Lenin, care se afla în faţa Lubiankăi, cartierul general al KGB din Moscova. Ca răspuns la cererea mulţimii, care ameninţa s-o dărîme cu mîinile goale, ea a fost ridicată cu macaralele Departamentului Lucrărilor Publice din Moscova şi aruncată peste drum de Parcul Gorki, unde i s-au alăturat reprezentări uriaşe ale lui Iakov Sverdlov, Mihail Kalinin şi busturi ale lui Stalin care supravieţuiseră, nu se ştie cum, acceselor anterioare de iconoclasm. Statuile lui Lenin au fost scoase în multe dintre republici, s-a hotărît să se închidă mausoleul său din Piaţa Roşie şi să i se înmormînteze trupul îmbălsămat lîngă rămăşiţele pămînteşti ale mamei sale, iar Leningradul să revină la numele său istoric, Sankt-Petersburg, în urma unui referendum.

Scena cea mai importantă a avut loc însă în Parlamentul rus, în după-amiaza zilei de vineri, 23 august. Gorbaciov fusese invitat acolo de Elţîn pentru a comenta conspiraţia, iar evenimentul era televizat în direct, nu numai pentru telespectatorii ruşi, ci şi pentru întreaga lume. Cu toate acestea lui Gorbaciov nu i s-a permis să conducă şedinţa cum a dorit el. În timpul discursului său, Elţîn, care şedea lîngă el ca preşedinte al Rusiei, i-a înmînat un document care dovedea că întreg Cabinetul său, miniştrii pe care el însuşi îi alesese, sprijinise puciul. Gorbaciov (protestînd): „Dar eu n-am citit încă asta." Elţîn (împungîndu-l cu degetul): „Atunci citiţi-o acum, cu voce tare." Gorbaciov, prins pe picior greşit, s-a supus, şi nici un episod, întipărit în memoria celor care priveau, nu a rezumat mai elocvent transferul de autoritate de la un lider la altul. Elţîn şi-a valorificat avantajul la scurtă vreme după aceea, cînd, spre consternarea evidentă a lui Gorbaciov, a anunţat că semna un decret care suspenda Partidul Comunist pe întreg teritoriul Republicii Ruse şi ordona confiscarea tuturor proprietăţilor acestuia, sigilarea tuturor documentelor şi examinarea lor de către autorităţi. A pus apoi stiloul pe acest act, în aclamaţiile Parlamentului rus.

În următoarele două săptămîni, implicaţiile acestei scene spectaculoase au fost fructificate în amănunt. Suspendarea Partidului Comunist a fost extinsă la întreg teritoriul URSS. Peste cinci mii dintre clădirile sale, aflate în general în zonele cele mai bune ale oraşelor, au fost ocupate de public, conturile sale bancare şi proprietăţile străine au fost sechestrate, iar dosarele sigilate. S-au luat, de asemenea, şi dosarele KGB, s-au redus drastic personalul şi atribuţiile acestuia şi a fost numit un nou şef care să-i liberalizeze metodele. Toate instituţiile importante din vechea URSS, precum Ministerul

Apărării, KGB, Ministerul de Interne şi Ministerul de Externe şi-au pierdut consiliile de conducere, instrumentele prin care se exercita în primul rînd controlul de partid. Gorbaciov a fost obligat să numească o altă garnitură de oameni, toţi liberali de data aceasta, în principalele funcţii în stat. Dar, în septembrie, şi-a dat seama că îi era tot mai greu să-i convingă pe oamenii influenţi să-l urmeze, pe măsură ce puterea centrală pălea vizibil, iar propria lui autoritate se diminua de la o zi la alta.

Baza puterii lui Gorbaciov fusese însuşi Partidul Comunist, acum de fapt dizolvat, şi Parlamentul URSS. În prima săptămînă a lui septembrie acesta din urmă s-a întrunit la Kremlin — încă dominat de conservatori. Dar, fără preşedintele Camerei Deputaţilor, aflat acum în arest, şi cu mulţi dintre lideri arestaţi şi ei sau ascunzîndu-se, el a aprobat umil măsurile prin care se anula puterea Partidului Comunist şi a supra-statului pe care îl controla. Estoniei, Letoniei şi Lituaniei li s-a acordat independenţa fără alte discuţii, iar libertatea lor a fost subliniată prin retragerea, într-o oarecare dezordine, a forţelor speciale ale Ministerului de Externe care mai rămăseseră acolo. Danemarca a fost primul stat occidental care a recunoscut, sau mai degrabă a reafirmat, suveranitatea celor trei republici (ocuparea lor, în urma Pactului Sovieto-Nazist, nu fusese niciodată considerată validă), urmată curînd de celelalte puteri din CE şi de Statele Unite. Una cîte una, toate părţile componente ale Uniunii Sovietice, în frunte cu Ucraina, cea mai mare şi mai importantă după Rusia, şi-au declarat independenţa *de facto*, ca bază pentru negocierea unor noi legături pragmatice între ele. La începutul lui septembrie, Gorbaciov şi liderii republicii au propus, iar Parlamentul URSS a aprobat, o decizie de a transforma fosta URSS într-o confederaţie de state independente. A început un proces prin care urma să se stabilească modul în care avea să fie realizat comerţul între aceste state, cine avea să controleze apărarea (inclusiv deţinerea, amplasarea şi detonarea de arme nucleare) şi politica externă şi cine avea să gestioneze moneda comună, dacă era să existe una. Astfel, porţile vechiului imperiu ţarist, aşa cum fusese el remodelat de Stalin, ale entităţii sumbre care pe bună dreptate a fost numită „închisoarea popoarelor" erau în sfîrşit larg deschise şi prizonierii săi lăsaţi să meargă fiecare pe calea lui sau să caute să coopereze între ei după cum aveau să considere că le era mai util.

Aceste schimbări uriaşe, ce încheiau trei sferturi de secol de totalitarism comunist sovietic şi retrasau nu numai harta ideologică a Europei de Est, ci şi harta ei politică, au avut loc pe fundalul unui declin din ce în ce mai rapid al economiei sovietice în ansamblul ei. Am remarcat mai devreme penuriile de hrană. De fapt, sectorul industrial mergea şi mai prost decît agricultura, care măcar mai producea încă alimente, chiar dacă statul nu putea să le distribuie. La 9 martie 1992, cineva din Moscova a lăsat să răsufle un raport secret de la Gosplan, agenţia centrală de planificare a URSS, în care se făcea o estimare pentru 1991–1992.[138] Acesta prezicea că, pe parcursul

acestui an, producția agricolă avea să scadă cu 5%, producția industrială cu un procent alarmant de 15%, iar PIB ca întreg cu 11,5%. El prevedea un „colaps iminent" al investițiilor de capital și conchidea că țara se confruntă cu „un dezastru economic". Aceste cifre au trebuit să fie revizuite în sens negativ pe parcursul verii, cînd dezordinea politică s-a extins, controlul central a slăbit iar republicile au început să se desprindă; iar pînă la începutul toamnei devenise limpede că recolta avea să fie mult mai mică decît în 1990, necesitînd importuri mai mari de alimente plătibile în valută forte, pe care nici URSS ca întreg, nici republicile constitutive nu o aveau. Gorbaciov făcuse presiuni asupra liderilor occidentali pentru dreptul de a participa la summitul G-7 al puterilor industriale avansate, care s-a ținut la Londra, în iulie 1991. Participarea i-a fost refuzată, dar i s-a permis să vorbească șefilor de stat și de guvern prezenți acolo despre nevoia tot mai mare de ajutor a Uniunii Sovietice. După retragerea sa, Boris Elțîn, care ca președinte al Rusiei era acum cel mai important lider din fosta Uniune Sovietică, a participat la o parte a summitului G-7 din 1992. A fost o etapă importantă în reabilitarea Rusiei ca mare putere „normală".

Pînă la eșecul puciului din august 1991 și căderea Partidului Comunist, Occidentul ezitase să acorde ajutor material cîndva puternicului său adversar. Existau, pe bună dreptate, temeri în Washington și Londra cu privire la starea de spirit a forțelor armate sovietice sau a comandanților acestora; și dovezi că unele dintre acordurile de dezarmare semnate de Reagan și Bush cu Gorbaciov erau încălcate de către sovietici. Mai era și un dicton diplomatic din secolul al XIX-lea, probabil creat de Talleyrand, care suna astfel: „Rusia nu este niciodată atît de puternică pe cît pare; rusul nu este niciodată atît de slab pe cît pare." Dar era clar că, la sfîrșitul anilor '80 și începutul anilor '90, unele aspecte ale relațiilor dintre marile puteri se schimbaseră pentru totdeauna. În urma unei întîlniri la vîrf care a avut loc la bordul unui vas lîngă Malta, la 3 decembrie 1989, președintele Parlamentului rus, Ghenadi Gherasimov, a fost încurajat să spună: „Războiul rece a luat sfîrșit astăzi la ora 12.45." Acest lucru a rămas adevărat. În anii '90 Statele Unite, Rusia și celelalte mari puteri au putut să discute în termenii tradiționali, realiști ai politicii externe a marilor puteri, fără stridențe ideologice. Nu era formula unei Utopii, dar era un anumit progres. Tratatul de la Varșovia a fost desființat, ba chiar s-a vorbit despre extinderea NATO într-o agenție de securitate mondială, care să-și împartă o parte din responsabilități cu republicile sovietice. Ideea unui schimb termonuclear între cele două supraputeri a devenit practic imposibilă. De fapt, din toamna lui 1991, nu mai era plauzibilă considerarea Rusiei Sovietice drept o adevărată supraputere; Statele Unite erau, practic, singura.[139]

Sfîrșitul Războiului Rece a făcut mai mult decît să diminueze drastic amenințarea nucleară. El a făcut, de asemenea, posibil pentru prima dată pentru Consiliul de Securitate al ONU să funcționeze așa cum intenționaseră

creatorii săi, ca un instrument care putea să împiedice rapid și eficient agresiunea. Ocazia s-a ivit la 2 august 1990 cînd, fără nici o avertizare, forțele irakiene au invadat și au ocupat Kuweitul în decursul unei singure zile. După cum am observat deja, Irakul își construise o armată uriașă, cu un oarecare ajutor din partea Statelor Unite și a Marii Britanii, dar mai ales din partea Rusiei Sovietice, Chinei, Franței și (în domeniile de înaltă tehnologie) a Germaniei de Vest. Atacul a avut totuși un prolog. Irakul nu avea numai o dispută de graniță cu Kuweitul, care viza și o parte din unul dintre terenurile lui petrolifere, ci emitea și o teorie mai vastă, potrivit căreia întreaga țară era, conform diviziunilor administrative ale Imperiului Otoman, o „provincie pierdută" a Irakului. Nu exista nici o bază istorică pentru asta, căci Kuweitul fusese recunoscut internațional ca entitate separată cu mult înainte ca Irakul să fi fost înființat de către Marea Britanie prin mandatul Ligii Națiunilor în 1920–1922. El făcea parte însă din viziunea lui Saddam Hussein despre o Mare Babilonie reînviată; pentru asta își construise o armată atît de mare. O altă nemulțumire în ce privea Kuweitul era că îi împrumutase sume uriașe, pentru a-și finanța războiul de opt ani cu Iranul, iar acum îi cerea returnarea capitalului, sau măcar a unor dobînzi. De asemenea, Saddam a acuzat toate statele din Golf (la 17 iulie 1990) că ar fi „conspirat cu Statele Unite" pentru a reduce prețul petrolului brut și că „înjunghiaseră în spate Irakul cu un pumnal politic". Cinci zile mai tîrziu el a început să-și deplaseze trupele și blindatele spre graniță. La 27 iulie, sub presiunea Irakului, Organizația Țărilor Exportatoare de Petrol (OPEC) a crescut de fapt așa-numitul preț-țintă al petrolului la 21 de dolari barilul. În aceeași zi însă, Senatul SUA a pus capăt creditelor agricole pentru Irak și a interzis orice noi transferuri de tehnică militară. La 31 iulie aproximativ 100 000 de soldați irakieni se aflau la granița cu Kuweitul, iar discuțiile dintre plenipotențiarii irakieni și kuweitieni, care aveau loc în aceeași zi la Jiddah, s-au întrerupt după două ore. Atunci s-a spus că ambasadorul american la Bagdad, care discuta cu Saddam Hussein, nu îl avertizase că o ocupare a Kuweitului ar fi considerată de Washington o amenințare la adresa intereselor vitale ale Americii; dar acest fapt a fost negat în raportul prezentat în fața Comisiei de Afaceri Externe a Senatului în martie 1991.[140] Un lucru e clar însă: a fost un eșec al serviciilor de informații americane (și britanice), și invazia a fost de fapt o surpriză și un șoc.

Cu toate acestea, printr-un noroc, acest act de agresiune a coincis cu o întrunire internațională în Aspen, Colorado, la care a participat, printre alții, Margaret Thatcher. Ea a putut astfel să se întîlnească imediat cu președintele Bush. Împreună, ei au hotărît o abordare comună anglo-americană care a rămas neschimbată în lungile luni de diplomație și pregătiri militare care au urmat și în timpul ostilităților propriu-zise. De fapt, niciodată de la al doilea război mondial nu mai funcționase atît de reușit „relația specială" dintre puterile anglo-saxone (cum le numea caustic de Gaulle).

Principala prioritate a Aliaților era să-l împiedice pe Saddam să invadeze Arabia Saudită, și să avanseze spre sud, absorbind toate statele bogate în petrol din Golf. Cu asemenea resurse, se credea, Irakul ar fi putut, în cîțiva ani, să achiziționeze nu numai armament nuclear, ci și mijloacele de a-l folosi pe distanțe imense, amenințînd astfel Europa (și poate chiar Statele Unite), precum și Israelul și alte țări din Orientul Mijlociu. În acest moment încrederea în sine insuflată puterilor occidentale civilizate de evenimentele din anii '80, inclusiv reușita campaniei din insulele Falkland, eliberarea Grenadei, raidul libian și intervenția din Panama, a folosit foarte mult. George Bush și Margaret Thatcher au hotărît de la început nu numai să protejeze Arabia Saudită prin forță, ci și să elibereze Kuweitul, cu orice preț. În plus, ei au căzut de acord să acționeze în fiecare etapă cu sprijinul total al Consiliului de Securitate al ONU și, în urma rezoluțiilor acestuia, să construiască cea mai extinsă forță internațională posibilă, incluzînd și state arabe.

Implicarea ONU, care ar fi fost imposibilă cîtă vreme continua Războiul Rece, a fost cea mai bună dovadă că el de fapt se sfîrșise. Rusia sovietică s-a alăturat și ea efortului diplomatic anglo-saxon, mai cu tragere de inimă în particular decît în public. Era, desigur, influențată de interese personale. Pe de o parte, investiția sa militară în Irak era enormă (incluzînd peste 1000 de specialiști și consilieri), și ea voia să evite un conflict armat dacă era posibil; de aceea a insistat tot timpul că era de dorit o soluție nonviolentă. Pe de altă parte, nevoia ei de ajutor economic și financiar american devenea cu fiecare zi mai presantă și acest lucru înclina Moscova să se alăture americanilor în ultimă instanță și să rezolve problema din Golf cît mai curînd posibil.

De aceea, nu fără unele controverse și dificultăți, Consiliul de Securitate s-a conformat strategiei de ansamblu anglo-americane. La 2 august Rezoluția 660 a Consiliului de Securitate a condamnat invazia și a cerut retragerea necondiționată a forțelor irakiene. Sintagma a fost reafirmată printr-o declarație a lui Bush: Statele Unite, a insistat el, cereau „retragerea imediată, completă și necondiționată din Kuweit a tuturor forțelor irakiene". La 6 august, Rezoluția 661 a CS a impus un embargo comercial asupra Irakului. La 9 august, RCS 662 a declarat că anexarea Kuweitului de către Irak, anunțată la Bagdad, era ilegală, nulă și neavenită. La 18 august, RCS 664 a revocat ordinul Irakului de a se închide misiunile diplomatice din Kuweit și a cerut ca toți cetățenii străini să aibă dreptul să plece. La 25 august, Consiliul de Securitate a făcut un pas important, autorizînd folosirea forței pentru aplicarea sancțiunilor. În sfîrșit, la 29 noiembrie, RCS a autorizat „toate mijloacele necesare" pentru a scoate trupele irakiene din Kuweit dacă nu plecau într-un termen fixat pentru 15 ianuarie 1991, la miezul nopții. Textul rezoluției 678 permitea, de asemenea, să se ia măsuri pentru asigurarea păcii și stabilității în zonă. Toate aceste reuzoluții, dintre care ultima era de departe cea mai importantă, au fost votate cu acordul celor cinci membri perma-

nenţi ai Consiliului de Securitate (doi membri marxişti nepermanenţi, Cuba şi Yemen, au votat împotriva anumitor rezoluţii, dar nu aveau drept de veto). Rezoluţiile au fost negociate în prealabil cu Rusia, şi la 19 noiembrie George Bush şi Gorbaciov chiar au avut o întîlnire privată la Paris pentru a discuta în detaliu întreaga strategie. Rusia nu a contribuit cu trupe în Golf, dar a consimţit la folosirea forţei armate şi a sprijinit activ procesul de autorizare de către ONU; de asemenea, ea a furnizat în particular diferite tipuri de informaţii militare despre capacitatea, amplasarea şi structurile de comandă ale armamentului irakian pe care Rusia însăşi i le asigurase lui Saddam. Operaţiunea a fost astfel primul rezultat pozitiv al noii relaţii între fostele puteri inamice în Războiul Rece.[141]

Războiul din Golf a reuşit să demonstreze cît de eficient putea fi Consiliul de Securitate opunîndu-se unui agresor şi forţîndu-l să se retragă, cu condiţia — şi era o condiţie vitală — ca Statele Unite, ca supraputere democratică, şi principalii ei aliaţi, precum Marea Britanie, să fie dispuse să-şi cedeze responsabilităţile Cartei ONU. Criza a fost şi prima care s-a desfăşurat în întregime în faţa camerelor de televiziune, multe reţele, cum ar fi Cable News Network cu sediul central în America, şi Sky, cu sediul în Marea Britanie, relatînd despre evenimente 24 de ore din 24. Opinia publică a jucat aşadar un rol important tot timpul, iar guvernul american, în lumina amarei experienţe a Vietnamului, a trebuit să aibă grijă să-şi alieze opinia publică în tot ce se întreprindea. De fapt, sondajele au arătat că alegătorii americani se exprimau tot mai mult în favoarea sprijinirii totale a alungării cu forţa a agresorului irakian, şi deşi Bush a căpătat permisiunea Senatului de a folosi forţa cu o majoritate minimă, acţiunile sale au fost mai tîrziu aprobate cu o majoritate covîrşitoare atît de ambele Camere ale Congresului, cît şi de sondaje, uneori în procent de 90%. Opinia publică britanică a sprijinit mereu hotărîrea lui Thatcher (aprobată întru totul de către succesorul ei, John Major) cu mari majorităţi (75-80%). „Relaţia specială" a reuşit astfel să asigure nucleul unei enorme forţe expediţionare care a fost adunată în Golf între august 1991 şi ianuarie 1991 cu aprobarea electoratelor american şi britanic. Şi opinia publică franceză era în favoarea unei intervenţii în forţă; guvernul francez era mai puţin entuziast, şi de fapt preşedintele Mitterrand a încercat aproape pînă în ultimul moment să joace de unul singur un joc de negocieri cu dictatorul irakian, deşi fără nici o finalizare, iar în cele din urmă francezii au avut o contribuţie majoră atît la sporirea trupelor aliate cît şi la succesul acestora. În alte ţări occidentale opinia publică era variată, deşi cele mai multe au contribuit într-un fel sau altul. Germania de Vest şi Japonia au pretins că erau împiedicate să trimită trupe de restricţii constituţionale, dar au furnizat fonduri pentru a finanţa efortul de război al aliaţilor. Printr-o abilă diplomaţie, puterile anglo-saxone au asigurat şi o masivă participare arabă, nu numai a Arabiei Saudite, a Kuweitului şi a altor state din Golf, ci şi a Egiptului şi a Siriei. Eforturile lui Saddam Hussein de a trece peste guvernele arabe

ostile şi a ridica popoarele lor în apărarea sa n-au prea avut succes. Nici semnarea grăbită a unui acord de pace final cu Iranul, la 15 august, prin care ceda toate neînsemnatele cîştiguri teritoriale pe care le obţinuse în opt ani de lupte, nu i-a adus vreun sprijin din această direcţie. De aceea, coaliţia formată din douăzeci şi opt de state care au participat pînă la urmă la combaterea agresiunii irakiene a reprezentat o fracţiune însemnată a comunităţii internaţionale, şi acesta a fost de asemenea un precedent important şi o consolidare sensibilă a autorităţii ONU.[142]

Întregul exerciţiu militaro-diplomatic ar fi putut însă sfîrşi în îndoială şi acrimonie dacă operaţia în sine, codificată sub denumirea Furtună în Deşert, s-ar fi dovedit o afacere lungă şi costisitoare. Sprijinul popular, în special în Statele Unite, s-ar fi putut eroda, iar partea arabă a coaliţiei s-ar fi putut răzgîndi dacă Saddam ar fi reuşit să înregistreze vrreun succes major. În schimb, el a încercat să submineze sprijinul guvernelor arabe pentru coaliţia condusă de SUA lansînd numeroase atacuri cu rachete asupra oraşelor israeliene şi înregistrînd cîteva victime printre civili. El spera să provoace o reacţie militară israeliană, şi să poată astfel înfăţişa guvernele egiptean, saudit şi sirian ca aliaţi *de facto* ai Israelului. Israelul s-a abţinut însă, cu înţelepciune, ajutat de echiparea promptă cu rachete americane antiproiectil Patriot, care s-au dovedit remarcabil de eficiente; astfel încît tactica irakiană a eşuat. Operaţiunea Furtună în Deşert a fost planificată cu multă grijă şi executată cu un succes răsunător. Comandantul-şef, generalul Norman Schwarzkopf, s-a dovedit nu numai un remarcabil conducător militar într-una dintre cele mai complexe campanii internaţionale din istorie, implicînd forţe maritime, terestre şi aeriene, ci s-a arătat şi extrem de conştient de dimensiunea mediatică şi publică a operaţiunii. De fapt, el s-a dovedit a fi un actor talentat în faţa camerelor de luat vederi în cadrul dărilor lui de seamă regulate. Relatarea sa despre strategia Aliaţilor, după încheierea campaniei, a devenit imediat un film de televiziune clasic: era ca şi cum l-ai fi văzut pe ducele de Wellington descriind bătălia de la Waterloo a doua zi după ce avusese loc.

Atacul aerian al Aliaţilor a început aproape imediat după împlinirea termenului de 15 ianuarie şi a continuat fără milă pînă la 28 februarie, data stabilită pentru ofensiva terestră, şi chiar după aceea. Scopul era să se folosească arme de precizie, inclusiv ultimele cuceriri ale tehnicii militare (bombardierul Stealth, rachete Cruise, aşa-numitele bombe şi sisteme de ghidare cu laser „inteligente" şi echipamente de bombardament nocturn cu infraroşii) pentru a ochi exact ţintele militare identificate, a evita zonele civile şi a reduce pierderile nonmilitare. Scopul a reuşit în mare măsură; numărul victimelor civile a fost minim şi acest lucru i-a ajutat pe Aliaţi să cîştige atît războiul mediatic din propriile ţări, cît şi pe cel propriu-zis. Ţintele au fost stabilite în mod sistematic, de la sistemele de comandă şi control, locaţii radar şi de proiectile, aeroporturi şi baze de armament chimic, biologic şi

nuclear, pînă la toate sistemele de comunicaţii. De aici s-au extins la ochirea şi bombardarea forţelor terestre irakiene desfăşurate în Kuweit şi în sudul Irakului. Forţele aeriene irakiene au fost fie distruse, fie scoase din luptă încă de la început, iar acest lucru a ajutat în mare măsură ofensiva aeriană a aliaţilor, care în cele din urmă a constat din aproape 140 000 de raiduri.

Obiectivul era cîştigarea războiului, pe cît posibil, prin folosirea forţei aeriene, reducînd astfel la minimum pierderile de vieţi omeneşti la sol în tabăra Aliaţilor. Strategia s-a dovedit pînă la urmă mai reuşită chiar decît îndrăzniseră să spere Schwarzkopf şi consilierii săi, al căror şef era comandantul forţelor britanice din Orientul Mijlociu, generalul sir Peter de la Billiere. Ofensiva terestră, lansată la 24 februarie, a implicat un elaborat plan de inducere în eroare, care a funcţionat. Rezistenţa irakiană, datorită ofensivei aeriene susţinute, a fost mai slabă decît se aştepta, şi pînă la 28 februarie patruzeci din cele patruzeci şi două de divizii irakiene din zona de război fuseseră distruse sau făcute inoperante. Cifrele preliminare indicau că irakienii pierduseră 50 000 de oameni şi 175 dintre ei erau dispăruţi sau prizonieri. Pierderile Aliaţilor erau de 166 de morţi, 207 răniţi şi 106 dispăruţi sau prizonieri.[143] Dornic să nu depăşească termenii mandatului ONU şi deloc dispus să meargă la Bagdad şi să fie tîrît în politica internă a Irakului, la 28 februarie Bush a ordonat o încetare temporară a focului, cu condiţia ca Irakul să accepte toate condiţiile Aliaţilor, ceea ce Saddam a fost de acord să facă trei zile mai tîrziu. El însuşi a fost implicat curînd într-o luptă pentru păstrarea puterii împotriva numeroşilor săi duşmani interni, şi trupele aliate au fost obligate să intre în Irakul de nord pentru a-i proteja pe kurzi de răzbunarea sa. Astfel, o agresiune neprovocată a fost împiedicată prin conducerea fermă din ţările civilizate, în cadrul strict al Naţiunilor Unite şi în deplină concordanţă cu legile internaţionale. Acest lucru era de bun augur pentru viitorul securităţii colective, nu numai în anii '90, ci şi în secolul XXI, şi sugera că cel puţin unele dintre lecţiile secolului XX erau în sfîrşit învăţate.

Preţul a fost însă mare în unele privinţe; infrastructura Irakului fusese alterată sau distrusă, iar Saddam însuşi prădase şi distrusese o bună parte din aceea a Kuweitului. Nota de plată s-a ridicat la mai multe sute de miliarde de dolari, deşi, printr-una din ironiile lumii moderne, sarcina de a reconstrui cele două ţări avea să acţioneze ca un stimulent pentru economiile occidentale şi să le ajute să depăşească recesiunea. Saddam însă, în furia şi frustrarea lui, comisese două crime cumplite, nu numai împotriva Kuweitului, ci împotriva întregii umanităţi. El deversase în Golf milioane de tone de petrol brut, care au plutit încet spre sud şi au poluat o mare parte din mare şi din ţărm; şi dăduse foc la vreo cinci sute de puţuri de petrol din vastele terenuri kuweitiene. La sfîrşitul lui martie 1991, s-a calculat că stingerea lor avea să dureze cel puţin doi ani, deşi în cele din urmă resursele tehnologiei moderne au permis ca acest lucru să se facă mult mai repede.

Aceste acte barbare au întărit temerile că omenirea, în dorința ei de a atinge un nivel de trai mai înalt exploatînd resursele naturale ale pămîntului, altera în mod ireparabil planeta. Temerile ecologice ale anilor '80 și ale începutului anilor '90 erau în unele privințe similare cu panicile anilor '70, cînd lumea era prevenită că își epuiza principalele materii prime; respectiv amîndouă erau marcate de emoționalism pozînd în știință, de exagerări grosolane și de folosirea neglijentă (ba chiar necinstită) a statisticilor. Cu toate acestea, unele dintre mult mediatizatele îngrijorări erau justificate. Exista, de exemplu, o îngrijorare justificată în privința distrugerii rapide a pădurilor tropicale, în special în Brazilia, în scopuri comerciale. Zona pădurilor tropicale era calculată la aproximativ 1,6 miliarde de hectare înainte ca oamenii să înceapă să defrișeze serios, în secolul al XIX-lea. În 1987 ea se redusese la 1,1 miliarde, și se pierdeau anual 80 000 de kilometri pătrați, o suprafață de mărimea Austriei. Rezultatele au fost erodarea solului, inundații, secetă și efecte apreciabile asupra atmosferei. O altă chestiune, preferată de ecologiști dar care probabil pe majoritatea oamenilor îi preocupa mai puțin, era pierderea unor specii de insecte din cauza defrișărilor. În anii '80 în pădurile tropicale trăiau aproximativ 30 de milioane de specii de insecte; ele erau distruse într-un ritm de șase pe oră, și se estima că pînă la sfîrșitul secolului între 10% și 30% din speciile pămîntului aveau să dispară.[144]

Despădurirea tropicală era legată de o problemă care, spre sfîrșitul anilor '80, a fost considerată din ce în ce mai mult tot atît de gravă, nu numai de către grupurile de presiune ale ecologiștilor, ci și de către oamenii de știință și guverne: „efectul de seră". Se considera că stratul de ozon al pămîntului, care protejează de radiațiile ultraviolete dăunătoare ale soarelui, era slăbit progresiv de o serie de factori, în special de arderea cărbunilor, care producea dioxid de carbon ce acționa ca sticla unei sere, captînd căldura solară; și de folosirea tot mai frecventă de clorofluorocarburi, utilizate de exemplu ca forță motrică în aerosoli și în refrigerare și aer condiționat. Suedia adoptase o lege care interzicea sprayurile cu aerosoli încă din ianuarie 1978; dar Suedia adoptase multe legi care interziceau activități umane presupuse dăunătoare. Prima avertizare serioasă și documentată în legătură cu stratul de ozon a fost formulată în martie 1984 de către o echipă de la Universitatea din East Anglia. S-a calculat că „efectul de seră" producea veri mai calde, ierni mai blînde, dar și furtuni mai violente, inundații și secetă. Britanicii mai ales au început să creadă că era un oarecare adevăr în asta în anii '80, care au produs unele dintre verile cele mai călduroase înregistrate vreodată și, la 16 octombrie 1987, cel mai violent uragan de la începutul secolului al XVIII-lea încoace, care a distrus milioane de copaci, inclusiv multe specimene valoroase din Kew Gardens. În luna precedentă, șaptezeci de țări, întrunite la Montreal, căzuseră de acord (la 16 septembrie) asupra unui program de măsuri pentru a opri emisiile de clorofluorocarburi la nivelurile existente și să le reducă cu 50% pînă în 1999. În 1992 un „Summit al

Pămîntului" şi mai extins, desfăşurat la Rio, a arătat că lumea se trezea încet, dîndu-şi seama că avea reponsabilităţi nu numai în ce priveşte exploaterea planetei, ci şi în ce priveşte prezervarea ei.[145]

Cu toate acestea, dacă folosirea industrială a tehnologiei, precum utilajele imense care culcau la pămînt pădurile braziliene, putea dăuna pămîntului, progresele tehnice, inclusiv sistemele de monitorizare sofisticate, puteau ajuta la prezervarea lui, arătîndu-ne exact ce se întîmpla şi unde greşeam. În orice caz, nu putea fi stăvilit mersul ştiinţei şi al aplicaţiilor ei, care a avut un ritm din ce în ce mai accelerat de-a lungul secolului XX, atît ajutîndu-l pe om în barbarismul său, cît şi reducînd cele mai rele consecinţe ale acestuia. Cîştigarea Războiului din Golf cu armament de înaltă tehnologie, reducînd astfel la minimum pierderile (cel puţin de partea aliaţilor), a fost atît un exemplu, cît şi o prefigurare a viitorului. În termeni pur fizici, ştiinţele exacte şi-au îndeplinit toate promisiunile în secolul XX. Epoca modernă, în etapele ei timpurii, a fost dominată de fizică, în special fizica nucleară şi astrofizică. Fizicianul l-a purtat pe om pînă la ghizdul fîntînii, dar apoi l-a oprit şi i-a cerut să privească în adînc. Poate că, după aparenta inevitabilitate a celor două războaie mondiale, crearea de arme nucleare era un dar prevenitor, care ne-a salvat de o a treia confruntare între marile puteri şi a adus cu sine ceea ce devenise, pînă la începutul anilor '90, cea mai lungă perioadă de pace generală înregistrată vreodată. Sfîrşitul Războiului Rece şi reconcilierea parţială a celor două puteri termonucleare au sugerat de asemenea că ele vor fi pregătite să ia împreună măsuri pentru a împiedica răspîndirea unor astfel de arme în state destul de iraţionale ca să le folosească. În acest sens se pare că fizica a servit unui important scop politic în a doua jumătate a secolului.

Fizica părea să fi ajuns însă la capătul supremaţiei sale în anii '60. În orice caz, ea nu putea spune oamenilor ceea ce ei voiau tot mai mult să ştie: ce nu era în regulă cu omenirea. De ce promisiunea secolului al XIX-lea fusese nesocotită? De ce cea mai mare parte a secolului al XX-lea s-a transformat într-o epocă a ororii sau, cum spuneau unii, a maleficului? Ştiinţele sociale, care reclamau aceste întrebări ca fiind fieful lor, nu puteau furniza răspunsul. Şi nu era deloc surprinzător: ele însele constituiau o parte, şi încă o parte foarte importantă a problemei. Economia, sociologia, psihologia şi alte ştiinţe inexacte — ba chiar deloc ştiinţe în lumina experienţei moderne — construiseră forţa implacabilă a ingineriei sociale, care zdrobise atîtea vieţi şi atîta bogăţie. Tragedia era că ştiinţele sociale au început să cadă în dizgraţie abia în anii '70, după ce beneficiaseră de marele avînt al învăţămîntului superior. Efectul erorii ştiinţelor sociale avea să se simtă aşadar pînă la trecerea în secolul următor.

De fapt, la începutul anilor '90, specialiştii în ştiinţe sociale de la universităţile occidentale, printre care şi unii cu reputaţie foarte mare, deşi în scădere, încă mai încercau să practice ingineria socială. La Oxford, şi într-o

măsură ceva mai mică și la Cambridge, de exemplu, unele colegii duceau o politică de discriminare în procedurile de admitere, împotriva candidaților de înaltă performanță proveniți din școlile particulare, în favoarea unor candidați mai slab pregătiți proveniți din școlile de stat.[146] Obiectivul era acela pur social și nonacademic al corectării presupuselor „dezechilibre sociale și financiare" ale populației generale. Singura consecință a fost însă scăderea standardelor. Dar standardele însele au început să fie atacate. Un profesor de la Universitatea Pennsylvania, care se opunea ideii unei ierarhii a valorilor în literatură și arte, și care a scris că a face deosebire între opera Virginiei Woolf și a lui Pearl Buck era „cam același lucru cu a alege între un cheeseburger și o pizza", declara public că el era „un om a cărui carieră era dedicată zilei în care aceste standarde vor dispărea". Faptul că el a fost ales în 1992 președintele Asociației de Limbi Moderne a Americii a demonstrat puterea deconstrucționiștilor, cum erau ei numiți, în lumea universitară.[147] Dar dacă, după cum susțineau deconstrucționiștii, sistemele „ierarhice" de judecată, care favorizau studiul pieselor lui Shakespeare în detrimentul, să spunem, al benzilor desenate, erau o sursă a răului social, ce rost mai aveau universitățile, al căror scop tradițional era căutarea excelenței?

Unele universități susțineau acum că funcția campusului era să îndrepte abuzurile sociale. La Harvard, Yale, Stanford și în alte locuri, ingineria socială opera în diferite feluri. Deși era dificil să exmatriculezi studenți pentru organizarea de manifestații violente în numele unor cauze aprobate, sau chiar pentru lipsa oricărei activități universitare, era relativ mai ușor să-i dai afară pe loc pentru ofense aduse împotriva codului de cenzură liberală prin folosirea unor cuvinte condamnate de grupuri de presiune organizate. La Smith, cîndva unul dintre cele mai bune colegii de fete din lume, între activitățile interzise nu se aflau numai rasismul, discriminarea sexuală, sau de vîrstă ori condamnarea preferințelor sexuale, precum și alte rele antisociale îngust definite, ci și „*lookism*-ul", despre care se spunea că „oprima" oamenii urîți „presupunînd un standard al frumuseții și atractivității". Un profesor asociat de la Facultatea de Drept de la Harvard, cîndva cea mai bună școală de drept din lume, a comis păcatul cu deosebire odios al discriminării sexuale citînd celebrul vers al lui Byron „Și șoptind că nu voi consimți niciodată — am consimțit". În 1991 s-a aflat că la Stanford se lucra la un „cod al vorbirii", în care cuvinte precum „fete" și „doamne" erau interzise ca fiind discriminatorii; în loc de „fată" trebuia folosit termenul de „pre-femeie", deși au existat unele dispute între grupurile de presiune feministe asupra modului în care trebuia scris cuvîntul.[148] În mod semnificativ, așa cum în statele marxiste ingineria socială a mers mînă în mînă cu corupția financiară cea mai flagrantă, aceeași conjuncție a apărut în universitățile americane „progresiste". La începutul lui 1991, Comisia de Comerț a Camerei Reprezentanților, sub președinția lui John Dingell, a început o investigație viguroasă asupra modului în care se foloseau fondurile de 9,2 miliarde de

dolari acordate anual universităţilor americane de către guvernul federal sub forma unor contracte de cercetare. Ea a descoperit că la Stanford, care în ultimii zece ani primise 1,8 miliarde, aproximativ 200 de milioane se scurseseră pe cheltuieli nejustificabile, menite în principal să ofere personalului universitar, de la rectorul universităţii în jos, un nivel de trai mai ridicat.[149] Astfel de scandaluri au contribuit la procesul care, în prima jumătate a anilor '90, începuse să submineze poziţia universităţilor în general şi ştiinţele sociale în particular în ochii publicului larg.

Dar dacă fizica pare să fi intrat, prin comparaţie cu triumfurile ei din prima jumătate a secolului, într-o perioadă de relativ repaus, şi dacă ştiinţele sociale erau discreditate, din anii '50 a început o nouă eră a biologiei. Pînă atunci, ştiinţele exacte ne putuseră spune mult prea puţin despre viaţă, ca opusă materiei. Pînă în anii '50, felul în care opera lumea nonorganică era în general cunoscut; ceea ce a început să se contureze în următorii treizeci de ani a fost cunoaşterea legilor vieţii. Aceste sisteme de legi s-au dovedit a fi unitare şi holistice. Aşa cum reformularea de către Einstein a legilor fizicii s-a aplicat atît în ordonarea uriaşelor conglomerate stelare cît şi în structurile minuscule ale particulelor subatomice, tot astfel regulile biologice care erau descoperite s-au aplicat la întregul spectru al materiei vii, de la cea mai mică la cea mai mare.

La mijlocul secolului al XIX-lea, teoria evoluţionistă a lui Charles Darwin a furnizat pentru prima dată un principiu ştiinţific de ordonare care să explice de ce plantele şi animalele dezvoltă caracteristicile pe care le prezintă. Nu era un sistem deductiv, permiţînd prezicerea dezvoltărilor ulterioare sau chiar reconstruirea trecutului: în acest sens se deosebea de legile lui Newton sau de modificările aduse acestora de Einstein. Darwin însuşi insistase întotdeauna asupra limitelor descoperirilor sale. El îi descuraja pe cei care căutau să construiască proiecţii ambiţioase pe baza lor. De aceea el nu a conferit nici o autoritate teoriilor „darwiniştilor sociali", care au sfîrşit în holocaustul lui Hitler, şi de aceea a anihilat şi încercările lui Marx de a confisca darwinismul pentru propriile-i teorii ale determinismului social, care au dus în cele din urmă la crimele în masă ale lui Stalin, Mao Tzedun şi Pol Pot. În a doua jumătate a secolului XX însă, au apărut în sfîrşit semnele unei teorii unificate care ieşea din laboratoare şi atingea ambele capete ale spectrului.

La capătul microcosmic, biologia moleculară, neurofiziologia, endocrinologia şi alte noi discipline au început să explice procese precum mecanismul moştenirii şi programării genetice. Cea mai importantă dintre descoperirile la nivel micro a fost făcută la Universitatea Cambridge în 1953, cînd James Watson şi Francis Crick au reuşit să descifreze configuraţia dublu spiralată a moleculei acidului dezoxiribonucleic (ADN).[150] Ei au descoperit că moleculele de ADN, care determină structura şi funcţionarea tuturor animalelor sau plantelor vii, aveau o formă dublu elicoidală, ca o scară în spirală, construită din zaharuri şi fosfaţi şi constituită în trepte care conţin diferiţi acizi.

Structura, ca un computer viu, magnific de complex, formează codul special care îi spune celulei ce proteină să producă, inima operației creatoare.[151] Și mai uimitoare a fost viteza cu care acestei descoperiri i s-au dat o multitudine de aplicații practice. Distanța dintre baza teoretică a fizicii nucleare și energia nucleară concretă a fost de jumătate de secol. În noua biologie distanța a fost mai mică de douăzeci de ani. În 1972 oamenii de știință din California au descoperit „enzimele de restricție", care au permis ADN-ului să fie divizat în moduri foarte precise și apoi recombinat într-un anumit scop. ADN-ul recombinat era pus înapoi în celula ori bacteria sa și, operînd conform principiilor biologice normale, se diviza și se multiplica pentru a forma un nou material proteinic. Microorganismul creat de om era apoi hrănit cu elemente nutritive și fermentat prin procedurile pe care industria farmaceutică le folosea de jumătate de secol în producerea de antibiotice.[152]

O dată ce ADN-ul fusese explorat, chimia comercială modernă, cu resursele ei extraordinare, nu a întîmpinat nici o dificultate în a crea o gamă de produse pentru folosință imediată. Procesul de producție și marketing în masă a început în iunie 1980, cînd Curtea Supremă a SUA, într-o hotărîre istorică, a acordat protecția legii patentului organismelor create de om. Temerile de pînă atunci că se vor dezvolta în secret „viruși Frankenstein" și apoi vor „evada" din laboratoare s-au evaporat rapid. În America, unde erau concentrate procesele de combinare a genelor, structura regulamentară restrictivă a cercetărilor legate de ADN a fost înlocuită, în septembrie 1981, de un cod voluntar.[153] La sfîrșitul anilor '70 existau abia cîteva zeci de laboratoare și firme specializate în recombinare. La începutul anilor '90 existau deja mai multe mii. Cu aplicațiile sale imediate în fabricarea de alimente vegetale și animale, de energie și, mai ales, de produse farmaceutice sau destinate cercetării medicale, noua biologie industrială promitea să fie unul dintre domeniile cele mai dinamice în ultimii ani ai secolului.

Viteza cu care a fost dezvoltată și aplicată la probleme practice descoperirea ADN-ului a ridicat întrebări cu privire la capătul macroscopic al spectrului biologic: procesul de explicare a evoluției comportamentului social în termenii creșterii și structurii de vîrstă a unor întregi populații de animale, inclusiv oamenii, și în termenii constituției lor genetice. Avînd în vedere natura unitară a legilor biologice, dacă la un capăt al spectrului putea apărea o revoluție științifică, nu era de așteptat (sau de temut) una și la celălalt capăt? În acest domeniu științele sociale eșuaseră în modul cel mai lamentabil, nu în ultimul rînd pentru că fuseseră penetrate de superstiții marxiste. Imperialismul universitar al unor specialiști în științe sociale a împiedicat o mare parte din munca serioasă întreprinsă pe liniile sugerate de descoperirile lui Darwin: că mintea și atitudinile mentale evoluau ca și corpurile și că comportamentul putea fi studiat ca și alte proprietăți organice, prin genealogii comparative și analiză evoluționară. Astfel de abor-

dări au fost, în mod oarecum irațional, discreditate de bizara eugenie rasistă în care credeau și pe care o practicau fasciștii interbelici (și, în anii '20, și comuniștii).

În anii '30 însă, cercetătorul Warder Alee din Chicago a publicat *Animal Aggregations* (1931) și *The Social Life of Animals* (1938), în care dădea exemple edificatoare ale efectului evoluției asupra comportamentului social. Adevărata revoluție a venit aproximativ în același timp cu descoperirea Watson Crick, cînd ecologistul britanic V.C. Wynne-Edwards a publicat *Animal Dispersion in Relation to Social Behaviour* (1962). El a arătat că practic toate comportamentele sociale, precum ierarhiile sau ordinea în grupuri, asigurarea teritoriului, formarea stolurilor de păsări sau a turmelor de animale și dansurile, erau mijloace de reglare a numărului de membri și de împiedicare a speciilor să depășească rezervele de hrane disponibile. Membrii subordonați din punct de vedere social erau împiedicați să se înmulțească; fiecare animal încerca să-și crească propria repreoducere; reușea cel mai apt. În 1964, un alt genetician britanic, W.D. Hamilton, a arătat în *The Genetic Evolution of Social Behaviour* cît de important este devotamentul față de propriile gene în ordonarea comportamentului social: „protecția" parentală era prilej de îngrijorare pentru ceilalți în proporția în care împărtășeau genele părinților. Lipsa de egoism sau altruismul existente în selecția naturală nu era așadar de origine morală, și nici nu implica o conștiință sau o motivație personală: existau găini, ba chiar și viruși altruiști. Teoria genetică a înrudirii afirma că manifestarea comportamentului altruist creștea direct proporțional cu numărul de gene împărtășit prin strămoșii comuni. Avea un element de cost-beneficiu, fiind mai probabil să se manifeste cînd costul era mic pentru donator, iar beneficiul era mare pentru receptor. Teoria înrudirii a fost perfecționată de biologul Robert Trivers de la Harvard, care a dezvoltat noțiunile de „altruism reciproc" (o formă superioară de interes personal) și „investiție parentală", care sporea șansele de supraviețuire ale urmașilor cu prețul capacității părinților de a investi în urmași. Femelele investeau mai mult decît masculii, căci ovulele „costă" mai mult decît sperma. Alegerea femelei era în mare măsură responsabilă pentru evoluția sistemelor de împerechere, fiind axată pe maximizarea adaptării la evoluție. Pe măsură ce s-a dezvoltat această nouă metodologie, a devenit posibil să se arate că tiparele sociale din aproape orice specie își aveau originile în selecția naturală evoluționară.

În 1975 cercetătorul Edward Wilson de la Harvard a rezumat două decenii de cercetări de specialitate în cartea sa *Sociobiology: the New Synthesis*.[154] Domeniul său erau insectele, dar el s-a bazat pe o gamă largă de studii empirice amănunțite pentru a-și demonstra punctul de vedere că sosise timpul pentru o teorie generală analoagă legilor lui Newton sau ale lui Einstein. Această carte, și alte studii, au atras atenția asupra procesului biologic al autoperfecționării care are loc tot timpul și constituie un element vital al

progresului uman. Ele au sugerat că procesul trebuie studiat prin știința empirică, nu prin metafizică, și prin metodologia categorizată în mod atît de strălucit de Karl Popper, în care teoria devine îngustă, specifică și falsificabilă de către datele empirice, ca opusă explicațiilor generalizante, netestabile și automodificante oferite de Marx, Freud, Levi-Strauss, Lacan, Barthes și alți profeți.

Ceea ce devenise limpede, în ultimul deceniu al secolului, era că Alexander Pope avusese dreptate cînd sugerase că „studiul cel mai bun al omenirii este omul"[155]. Căci omul, ca ființă socială, avea în mod clar nevoie de îmbunătățiri radicale. El era, într-adevăr, capabil să producă „miracole" științifice și tehnice pe o scară din ce în ce mai mare. Capacitatea de a crea noi substanțe a accelerat și mai mult revoluția în electronică și în comunicații care începuse în anii '70 și devenea tot mai rapidă în anii '80 și '90. Cum numărul circuitelor care puteau fi imprimate pe o suprafață dată creștea, calculatoarele și computerele își sporeau capacitatea și deveneau mai ieftine. Primul calculator de buzunar adevărat, la care omenirea lucra încă de pe vremea lui Pascal, la mijlocul secolului al XVII-lea, a fost produs de Clive Sinclair în 1972 și costa 100 de lire sterline; în 1982 un model mult mai puternic costa 7 lire. Apariția cipului de silicon a dus direct la crearea microprocesoarelor. În timp ce pînă atunci controalele electronice complexe trebuiseră să fie construite special pentru fiecare activitate, microprocesorul era un dispozitiv multifuncțional, care putea fi produs în cantități mari la un preț mic. Apariția sa a fost urmată, în decembrie 1986, de superconductorii la temperaturi înalte, materiale care își pierd complet rezistența față de curenții electrici la temperaturi foarte joase. Acestea și alte noi materiale și procese nu numai că au lărgit frontierele înaltei tehnologii, făcînd astfel posibil tipul de sonde spațiale pe distanțe lungi comune în anii '80 și la începutul anilor '90, chirurgia modernă cu laser și tehnica militară devastatoare folosită în Războiul din Golf, dar a introdus dispozitive produse în masă, cu costuri mici, care au afectat viața și munca a sute de milioane de oameni obișnuiți. Mecanismele video și microdiscurile au transformat divertismentul popular. Telefoanele mobile și telefoanele de mașină au dat muncii o dimensiune nouă și adesea deloc atrăgătoare. Cablurile telefonice convenționale au fost înlocuite cu cele cu fibre optice, ale căror semnale codificau ca impulsuri luminoase, au făcut posibilă purtarea a milioane de conversații telefonice și funcționarea a zeci de canale TV simultan, pe un singur circuit. În timp ce capacitatea computerelor specializate au facilitat guvernelor și economiștilor să întreprindă calcule prodigioase în fracțiuni de secundă, word-procesoarele au transformat munca de birou în toate țările avansate și au fost folosite de categorii tot mai largi de oameni, pînă și de umilii istorici ai lumii. Aparate uneori de o complexitate uluitoare au intrat acum și chiar au început să domine viața maselor.

Cu toate acestea, la începutul anilor'90, mureau de foame la fel de mulți oameni ca oricînd. Mai mult, multe inovații menite să sporească fericirea

umană au sfîrşit prin a o diminua. În Occident, răspîndirea contracepţiei, într-o varietate de forme, şi disponibilitatea crescîndă pentru avort la cerere a adus averi firmelor farmaceutice şi clinicilor, dar, într-o societate hedonistă şi nechibzuită, nu a diminuat apreciabil numărul copiilor nedoriţi. Un fenomen izbitor şi negativ al anilor '70 şi încă şi mai mult al anilor '80 a fost înmulţirea „familiilor cu un singur părinte", cum erau numite eufemistic, în majoritatea cazurilor mame, de obicei dependente de ajutoare sociale, care îşi creşteau singure copiii. Aceşti copii defavorizaţi erau produsul promiscuităţii şi al divorţului de comun acord. Numărul copiilor nelegitimi, în societăţi care se pretindeau avansate, a crescut într-un ritm uluitor în anii '80. În 1992 mai mult de un sfert din copiii care se năşteau vii în Marea Britanie erau nelegitimi; în anumite zone din Washington DC, capitala celei mai bogate ţări din lume, procentul era de 90%. Nu avea nici un rost să încerci să pretinzi că familiile cu un singur părinte şi ilegitimitatea erau altceva decît rele sociale grave, distrugătoare pentru indivizii implicaţi şi dăunătoare societăţii, ducînd, cum în mod inevitabil au făcut în unele cazuri, la sărăcie cumplită şi la infracţionalitate. Ratele criminalităţii au crescut peste tot, alimentate de abuzul crescînd de alcool şi droguri. Era probabil ca extinderea dependenţei de droguri ilegale să fie stimulată atît de bogăţie cît şi de sărăcie. La sfîrşitul anilor '80 se calcula că folosirea ilegală a drogurilor în Statele Unite aducea traficanţilor peste 110 miliarde de dolari anual. La 6 septembrie 1989, preşedintele Bush a anunţat planuri de reducere la jumătate a abuzului de droguri în Statele Unite pînă în anul 2000 şi alocarea a 7,86 miliarde de dolari din fondurile federale pentru acest efort. Puţini şi-au exprimat încrederea în acest proiect.

O altă rană autoprovocată în ţările avansate a fost răspîndirea SIDA (sindrom imunodeficitar dobîndit). Originile acestei boli fatale şi aparent incurabile, care distruge sistemul de autoapărare împotriva infecţiilor al organismului, a rămas obscură chiar şi în anii '90, în ciuda cercetărilor asidue. Se pare că s-a răspîndit cel mai repede în Africa neagră, unde heterosexualii acţionau ca transmiţători. În Occident însă, ea i-a atacat în primul rînd pe homosexuali şi (într-o măsură ceva mai mică) pe cei care foloseau droguri. Ea era produsul abuzului de droguri şi, mai ales, al promiscuităţii homosexuale care, adesea în forme extreme, urmase legalizării homosexualităţii în anii '60 şi '70. S-a arătat că unii homosexuali bărbaţi aveau cel puţin 300 de parteneri sexuali într-un singur an, şi pe acest fundal boala s-a extins cu repeziciune. Primele relatări despre gravitatea ei au apărut la 31 decembrie 1981, cînd s-a vorbit de 152 de cazuri, în special în San Francisco, Los Angeles şi New York; unul era un dependent de drog intravenos; ceilalţi erau homosexuali bărbaţi. La 13 octombrie 1985 Organizaţia Mondială a Sănătăţii a declarat că boala atinsese proporţii epidemice. În februarie 1989 s-a anunţat public că celor ale căror rezultate la testul SIDA ieşeau pozitive li se refuzau asigurările pe viaţă; alţii îşi pierdeau slujbele. Medicamente precum azi-

dothymidina (AZT) erau folosite pentru a întîrzia (nu vindeca) evoluția bolii, dar adesea cu efecte secundare cumplite. La 9 februarie 1989 s-a anunțat că în San Francisco se crease un nou anticorp, numit CD4; acesta promitea să întîrzie consecințele fatale ale SIDA, uneori cu ani întregi, și cu efecte secundare minime. Dar nu a apărut la orizont nici o posibilitate de vindecare, în ciuda unor cheltuieli și eforturi imense. Incertitudinile în privința bolii au dus la crîncene dispute politice. Guvernele erau în mod special dornice să împiedice răspîndirea ei în întreaga comunitate și cheltuiau multe milioane de dolari pe campanii publicitare menite să reducă promiscuitatea heterosexuală și să încurajeze folosirea prezervativelor. Din nou a beneficiat industria farmaceutică, dar dacă cheltuielile guvernamentale au avut sau nu vreun efect nu a știut nimeni. La începutul anilor '90 se credea în general că probabilitatea unei epidemii printre heterosexuali, cîndva prezisă cu convingere de lobby-ul homosexual, era neglijabilă.

Campaniile guvernamentale extrem de costisitoare și probabil ineficiente împotriva abuzului de droguri și a SIDA a arătat statul modern într-o postură tipică pentru secolul XX — încercînd să facă în mod colectiv ceea ce o persoană rațională și educată moral făcea individual. Deziluzia socialismului și a altor forme de colectivism, care a devenit spiritul dominant al anilor'80, era numai unul dintre aspectele unei pierderi mult mai mari a încrederii în stat ca agenție a bunăvoinței. Statul a fost, pînă în anii '80, marele cîștigător al secolului XX; și principalul eșec. Înainte de 1914 se întîmpla rar ca sectorul public să cuprindă mai mult de 10% din economie; la sfîrșitul anilor '70, și chiar mai tîrziu, statul ocupa pînă la 45% sau mai mult din PIB în țările liberale, ca să nu mai vorbim de cele totalitare. Dar în timp ce, la vremea Tratatului de la Versailles din 1919, majoritatea oamenilor inteligenți credeau că un stat extins putea spori fericirea umană, în anii '90 această opinie nu mai era împărtășită decît de un grup mic, în continuă scădere, de fanatici, majoritatea teoreticieni. Experimentul fusese încercat în nenumărate feluri; și eșuase în aproape toate. Statul se dovedise un cheltuitor insațiabil, un risipitor fără pereche. De asemenea se dovedise cel mai mare ucigaș al tuturor timpurilor. În anii '90 acțiunile statului fuseseră responsabile pentru moartea violentă sau nenaturală a aproximativ 125 de milioane de oameni pe parcursul secolului, probabil mai mulți decît reușise să distrugă în întreaga istorie umană pînă în 1900. Inumana sa reavoință a ținut pasul cît se poate de bine cu dimensiunea sa crescîndă și mijloacele în expansiune.

Căderea în dizgrație a statului, în prima parte a anilor '90, începuse, de asemenea, să-i discrediteze agenții, politicienii activiști, a căror fenomenală creștere ca număr și autoritate a fost unul dintre cele mai importante și mai dăunătoare fenomene ale epocii moderne. Jean Jacques Rousseau a fost cel dintîi care a anunțat că ființele omenești puteau fi schimbate în bine prin procese politice, și că agentul schimbării, creatorul a ceea ce el numea „omul nou", avea să fie statul și binefăcătorii autodesemnați care îl controlau în

folosul tuturor. În secolul XX teoria sa a fost în sfîrșit pusă la încercare, la o scară colosală, și a fost testată pînă la distrugere. După cum am observat, în anul 1900 politica deja înlocuia religia ca principală formă de fanatism. Pentru arhetipurile noii clase, precum Lenin, Hitler și Mao Tzedun, politica — prin care ei înțelegeau ingineria societății în scopuri mărețe — era singura formă legitimă de activitate morală, singurul mijloc sigur de a perfecționa omenirea. Această concepție, care într-o epocă anterioară ar fi părut fantastică, ba chiar nebunească, a devenit într-o oarecare măsură o credință generală: diluată în Occident, într-o formă virulentă în țările comuniste și în mare parte din Lumea a Treia. La capătul democratic al spectrului, fanaticul politic oferea New Deal-uri, Mari Societăți și state ale bunăstării; la capătul totalitarist, revoluții culturale; întotdeauna și peste tot, Planuri. Acești fanatici au mărșăluit prin decenii și emisfere: șarlatani, carismatici, exaltați, sfinți laici, criminali în masă, toți uniți de credința că politica era leacul nenorocirilor umane: Sun Yat-sen și Atatürk, Stalin și Mussolini, Hruşciov, Ho Şi Min, Pol Pot, Castro, Nehru, U Nu și Sukarno, Perón și Allende, Nkrumah și Nyerere, Nasser, șahul Pahlevi, Geddafi și Saddam Hussein, Honecker și Ceaușescu. În anii '90 această nouă clasă conducătoare își pierduse încrederea și pierdea rapid teren, și puterea, în multe părți ale lumii. Cei mai mulți dintre ei, fie că mai trăiau, fie că nu, erau detestați în propriile țări, statuile lor grotești erau topite sau desfigurate, precum capul sarcastic al lui Selley Ozymandias. Era posibilă predicția că „era politicii", ca și „era religiei" înaintea sa, se apropia acum de sfîrșit? Cu siguranță, în ultimul deceniu al secolului, unele lecții fuseseră învățate fără echivoc. Dar nu era încă limpede dacă relele fundamentale care făcuseră posibile tragediile și eșecurile sale catastrofale — ascensiunea relativismului moral, declinul responsabilității personale, repudierea valorilor iudeo-creștine și nu în ultimul rînd convingerea arogantă că oamenii puteau rezolva toate misterele universului doar cu propriul intelect, fără nici un ajutor — erau pe cale să fie eradicate sau nu. De asta vor depinde șansele secolului XXI de a deveni, prin contrast, o eră a speranței pentru omenire.

Note

1. O lume relativistă

1 A. Einstein, în *Annalen der Physik*, 17, Leipzig 1905, pp. 891 şi urm.
2 Banesh Hoffman, *Einstein*, Londra, ed.1975, p. 78; John White, *The Birth and Rebirth of Pictorial Space*, Londra, ed.1967, pp. 236–273.
3 Hoffman, *op. cit.*, pp. 81-82.
4 A.Vibert Douglas, *The Life of Arthur Stanley Eddington*, Londra, 1956, pp. 39–40.
5 *Daily Telegraph*, 15 iunie 1980; D.W. Sciama, *The Physical Foundations of General Relativity*, New York, 1969.
6 Karl Popper, *Conjectures and Refutation*, Londra, 1963, pp. 34 şi urm.; şi Popper, *Unended Quest: an Intellectual Autobiography*, Londra, ed.1976, p. 38.
7 A.N. Whitehead, *Science and the Modern World*, Londra, 1925.
8 A. Einstein, *Out of My Later Years*, Londra, 1950, p. 41.
9 *The Born-Einstein Letters 1916 1955*, Londra, 1971.
10 *Ibid.*, p. 149.
11 Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud*, ed. Lionel Trilling şi Steven Marcus, New York, 1961, pp. 493 şi urm.
12 *Ibid.*, p. 493.
13 B.A. Farrell, *The Standing of Psychoanalysis*, Oxford, 1981; Anthony Clare, *The Times Literary Supplement*, 26 iunie 1981, p. 735.
14 P.B. Medawar, *The Hope of Progress*, Londra, 1972.
15 Jones, *op. cit.*, p. 493.
16 Scrisoarea din 18 decembrie 1912. William McGuire (ed.), *The Freud–Jung Letters*, traducere, Londra, 1971, pp. 534–535.
17 Vezi eseul lui Freud, 'Psychoanalysis Exploring the Hidden Recesses of the Mind', în studiul Enciclopediei Britanice, *These Eventful Years: the Twentieth Century in the Making*, 2 vol., New York, 1924, vol. II, pp. 511 şi urm.
18 Sigmund Freud, *The Future of an Illusion*, Londra, 1927, p. 28.
19 Citat de Richard Buckle, *Diaghilev*, New York, 1979, p. 87.
20 Walter Laqueur, *Weimar: a Cultural Hystory*, 1918–1933, Londra, 1974.
21 Nu există dovezi că aceştia s-au întîlnit. Întîlnirea lor stă la baza piesei *Travestiţii* de Tom Stoppard, 1977.
22 George Painter, *Marcel Proust*, 2 vol., New York, 1978, vol. II, pp. 293 şi urm.
23 Theodore Zeldin, *France 1848–1945*, 2 vol., Oxford, 1977, vol. II *Intellect, Taste, Anxiety*, pp. 370 şi urm.
24 Citat în Lionel Trilling, *The Last Decade: Essays and Reviews 1965–1977*, New York, 1979, p. 28.
25 Painter. *Op. cit.*, vol. II, p. 339.

26 Camille Vettard, 'Proust et Einstein', *Nouvelle Revue Française*, august 1922.
27 Trilling, *op. cit.*, pp. 28–29.
28 Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, p. 20.
29 Sigmund Freud, *Beyond the Pleasure Principle*, 1920, pp. 70–81.
30 Citat în Fritz Stern, *The Failure of Illiberalism*, Londra, 1972, 'Bethmann Hollweg and the War', pp. 77–118.
31 Frederick R. Karl, *Joseph Conrad: the Three Lives*, New York, 1979, pp. 737–738.
32 J.B. Bury, *The Idea of Progress*, Londra, 1920, p. 352; vezi J.F. Clarke, *The Pattern of Expectation*, 1744–2001, Londra, 1979.
33 Citat de Martin Gilbert în R.S. Churchill şi Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, 5 vol. pînă în prezent, Londra, 1966–, vol. IV, pp. 913–914.
34 Randolph Bourne, *Untimely Papers*, New York, 1919, p. 140.
35 Foster Rhea Dulles, *The United States Since 1865*, Ann Arbor, 1959, p. 263.
36 Cifră dată de Karl Deutsch, 'The Crisis of the State', *Government and Opposition*, London School of Economics, vara 1981.
37 W.W. Rostow, *The World Economy: History and Prospect*, Universitatea din Texas, 1978, p. 59.
38 Margaret Miller, *The Economic Development of Russia 1905–1914*, Londra, 1926, p. 299.
39 Olga Crisp, *Studies in the Russian Economy Before 1914*, Londra, 1976.
40 G. Garvy, 'Banking under the Tsars and the Soviets', *Journal of Economic History*, vol. XXXII, 1972, pp. 869–893.
41 Stephen White, *Political Culture and Soviet Politics*, Londra, 1979, p. 50.
42 Stern, *op. cit.*, p. 91.
43 E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917–1923*, 2 vol., Londra, 1952, vol. II, p. 81.
44 *Riezler's Diary*, 4 august 1917; Stern, *op. cit.*, p. 118.
45 Hajo Holborn, *A History of Modern Germany 1840–1945*, Londra, 1969, pp. 466, 454.
46 Arthur M. Schlesinger, *The Crisis of the Old Order 1919-1933*, Boston, 1957, pp. 20 şi urm.
47 Dulles, *op. cit.*, pp. 260–261.
48 John Dewey, 'The Social Possibilities of War', *Characters and Events*, 2 vol., New York, 1929, vol. II, pp. 552–557.
49 Dulles, *op. cit.*, p. 262.
50 Vezi Henry Kissinger, *A World Restored: Castlereagh, Metternich and the Restoration of Peace*, Londra, 1957.
51 Harold Nicolson, *Peacemaking 1919*, Londra, ed.1945, p. 25.
52 Citat de Robert Wohl, *The Generation of 1914*, Londra, 1980, p. 44.
53 *Ibid.*, pp. 25 şi urm.
54 Profesor Carl Pribkam şi Profesor Karl Brockhausen, 'Austria' în *These Eventful Years*.
55 Carr, *op. cit.*, vol. I, p. 254.
56 F. Lorimer, *The Population of the Soviet Union*, Geneva, 1946, prezintă lista completă, Tabelul 23, pp. 55–61.
57 Nicolson, *op. cit.*, pp. 200–201.
58 *Papers Respecting Negotiations for an Anglo-French Pact*, Cmnd 2169, Londra, 1924, pp. 5–8.

59 Pentru tratatele secrete vezi Nicolson, *op. cit.*, pp. 108 şi urm.; Howard Elcock, *Portrait of a Decision: the Council of Four and the Treaty of Versailles*, Londra, 1972, cap.1.
60 P.S. Wandycz, *France and Her Eastern Allies*, Minneapolis, 1962, pp. 11–14.
61 H. şi C. Seton-Watson, *The Making of a New Europe: R.W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*, Londra, 1981.
62 Peter A. Poole, *America in World Politics: Foreign Policy and Policymakers since 1898*, New York, 1975, p. 39.
63 *Ibid.*, p. 46.
64 L.E. Gelfand, *The Inquiry: American Preparations for Peace*, 1917–1919, Yale, 1963.
65 Nicolson, *op. cit.*, pp. 21–22.
66 *Ibid.*, pp. 31–33.
67 Holborn, *op. cit.*, p. 502.
68 Pentru negocierile armistiţiului vezi Harold Temperley, *A History of the Peace Conference of Paris*, 4 vol., Londra, 1920–1924, vol. I, pp. 448 şi urm.
69 Pentru 'Commentary' vezi C. Seymour ed., *The Intimate Papers of Colonel House*, 4 vol., Londra, 1928, vol. IV, pp. 159 şi urm.
70 Keith Middlemas, editor, *Thomas Jones: Whitehall Diary*, I *1916–1925*, Oxford, 1969, p. 70.
71 Nicolson, *op. cit.*, pp. 83–84.
72 Pentru acest episod vezi relatarea lui Lansing, *The Peace Negotiations: a Personal Narrative*, Boston, 1921.
73 Nicolson, *op. cit.*, pp. 79–82.
74 Elcock, *op. cit.*, p. 241.
75 *Ibid.*, p. 242.
76 Nicolson, *op. cit.*, p. 270.
77 Elcock, *op. cit.*, pp. 270–289.
78 *Foreign Relations of the United States: Paris Peace Conference 1919*, 13 vol., Washington DC, 1942–1947, vol XI, p. 600.
79 François Kersaudy, *Churchill and de Gaulle*, Londra, 1981.
80 Elcock, *op. cit.*, pp. 320–321.
81 André Tardieu, *The Truth About the Treaty*, Londra, 1921, p. 287.
82 Elcock, *op. cit.*, p. 310.
83 *Paris Peace Conference*, vol. XI, pp. 547–549.
84 Lansing, *op. cit.*, p. 3.
85 *Paris Peace Conference*, vol. XI, pp. 570–574.
86 Walter Lippmann, scrisoare către R.B. Fosdick, 15 august 1919, în *Letters on the League of Nations*, Princeton, 1966.
87 Howard Elcock, 'J.M. Keynes at the Paris Peace Conference' în Milo Keynes ed., *Essays on John Maynard Keynes*, Cambridge, 1975, pp. 162 şi urm.
88 *Collected Writings of J.M. Keynes*, XVI *Activities 1914–1919*, Londra, 1971, pp. 313–334.
89 *Ibid.*, 375, lucrarea este la pp. 338–383.
90 *Ibid.*, pp. 418–419.
91 H. Roy Harrod, *Life of John Maynard Keynes*, Londra, 1951, p. 246.
92 Proiecte în Lloyd George Papers, Beaverbrook Library, F/7/2/27 şi F/3/34, citate în Elcock, 'Keynes at the Paris Peace Conference'.
93 Vezi de exemplu Arthur Walworth, *America's Moment 1918: American Diplomacy at the End of World War One*, New York, 1977.

94 Keynes, *Collected Writings*, XVI, p. 438.
95 Harrod, *op. cit.*, p. 250.
96 Elcock, *Keynes*, 174; Harrod, *op. cit.*, p. 253.
97 Paul Levy, 'The Bloomsbury Group' în Milo Keynes, *op. cit.*, p. 68.
98 Citate din *Ibid.*, pp. 67, 69.
99 Pentru Cecil vezi Kenneth Rose, *The Later Cecils*, Londra, 1975, pp. 127–184.
100 Proces-verbal Hankey, 1916, Foreign Policy Committee 27/626/FP, 36, 2; Nota diplomatică Crowe, 12 octombrie 1916: Proces-verbal al Amiralității, 23 decembrie 1918 CAB 27/626/, FP, 36, 2. Citat în Corelli Barnett, *The Collapse of British Power*, Londra, 1972, p. 245.
101 G. Clemenceau, *Grandeur and Misery of a Victory*, Londra, 1930; A Tardieu, *op. cit.*
102 Henry Cabot Lodge, *The Senate and the League of Nations*, New York, 1925.
103 R.S. Baker și W.E. Dodds, ed., *The Public Papers of Woodrow Wilson*, 6 vol., New York, 1925–1927, vol. VI, p. 215.
104 Pentru detalii privind ultimele optsprezece luni de serviciu ale lui Wilson, vezi Gene Smith: *When the Cheering Stopped: the Last Years of Woodrow Wilson*, New York, 1964.
105 *Ibid.*, p. 153.
106 *Ibid.*, pp. 107, 111–113, 126–128.
107 Dulles, *op. cit.*, p. 273.
108 G. Smith, *op. cit.*, 149; Robert Murray, *The Harding Era: Warren G. Harding and his Administration*, University of Minnesota, 1969, p. 91.
109 Pentru importanța Articolului 19 vezi Nicolson, *op. cit.*, pp. 73–75.
110 Vezi Table of Wholesale Prices; *US Federal Reserve Bulletin* (1924).
111 Vezi R.L. Schuettinger și E.F. Butler, *Forty Centuries of Wage and Price Controls*, Washington DC, 1979.
112 *These Eventful Years*, vol. I; acesta prezintă tabelul complet al datoriilor internaționale, p. 410.
113 A.J.P. Taylor, *English History 1914–45*, Londra, ed.1970, pp. 74, 169.
114 Vezi eseul lui Dulles, 'Reparations' în *These Eventful Years*, vol. I.
115 Karl Popper, *Conjectures and Refutations*, Londra, ed.1972, pp. 367–369.
116 Stern, *op. cit.*, p. 119.
117 Martin Kaplan și Robert Webster, 'The Epidemiology of Influenza', *Scientific American*, decembrie 1977.
118 Lee Williams, *Anatomy of Four Race Riots 1919–1921*, University of Mississippi, 1972.
119 S.W. Horrall, 'The Royal NW Mounted Police and Labour Unrest in Western Canada 1919', *Canadian Historical Review*, iunie 1980.
120 Jones, *Whitehall Diary*, vol. I, pp. 132–136.
121 Pentru acest paragraf și cele ce urmează, vezi Roy Mellor, *Eastern Europe: a Geography of the Comecon Countries*, Londra, 1975, pp. 65 și urm.
122 Citat de Norman Stone, *The Times Literary Supplement*, 2 octombrie 1981, p. 1131.
123 Mellor, *op. cit.*, p. 73.
124 H. și S. Seton-Watson, editori, *R.W. Seton-Watson and the Yugoslavs: Correspondence 1906-1941*, 2 vol., Londra, 1979, vol. II, p. 97.
125 Mellor, *op. cit.*, pp. 75–77.
126 4 ianuarie 1918, Stephen Roskill, *Hankey: Man of Secrets*, 3 vol., Londra, 1970–1974, vol. I, p. 479.

127 *Statistics of the Military Effort of the British Empire during the Great War*, Londra, 1922, p. 756.
128 Vezi S.F. Waley, *Edwin Montagu*, Londra, 1964.
129 Barnett, *op. cit.*, pp. 144 şi urm.
130 Nicholas Mansergh, *The Commonwealth Experience*, Londra, 1969, p. 256.
131 *Report on Indian Constitutional Reforms*, Cmnd 9109, 1918, 3; citat în Barnett, *op. cit.*, p. 147.
132 *Ibid.*, p. 120; citat în Barnett, p. 148.
133 Vezi 'History and Imagination', cuvîntarea de rămas-bun a lui Hugh Trevor-Roper, Universitatea din Oxford, 20 mai 1980, publicată în Hugh Lloyd-Jones *et al.*, editori, *History and Imagination*, Londra, 1981.
134 S.W. Roskill, *Naval Policy Between the Wars*, 2 vol., Londra, 1968, vol. I, p. 70.
135 John Gallagher, 'Nationalism and the Crisis of Empire 1919–22', în *Power, Profit and Politics: Essays on Imperialism, Nationalism and Change in Twentieth-Century India*, Cambridge, 1981.
136 C.E. Callwell, *FM Sir Henry Wilson*, 2 vol., Londra, 1927, vol. II, pp. 240–241.
137 Jones, *Whitehall Diary*, vol. I, p. 101.
138 Philip Woodruff, *The Men Who Ruled India*, 2 vol., Londra, 1954, vol. I, p. 370.
139 *Guardian*, Londra, 21 septembrie 1981.
140 Percival Griffiths, *To Guard My People: the History of the Indian Police*, Londra, 1971, pp. 243 şi urm.; Introducerea lui Dyer la *Dictionary of National Biography*; Alfred Draper, *Amritsar: the Massacre that Ended the Raj*, Londra, 1981, şi prezentarea sa în *Booknews*, septembrie 1981, realizată de Sir John Smyth, comandantul forţelor de securitate în Punjab în aprilie 1919.
141 Gilbert, *op. cit.*, vol. IV, cap. 23, pp. 401–411.
142 Jawaherlal Nehru, *Autobiography*, ediţia indiană, 1962, pp. 43–44; Nehru, *India and the World*, Londra, 1936, p.147.
143 Woodruff, *op. cit.*, vol. II, p. 243.
144 Griffith, *op. cit.*, pp. 247 şi urm.
145 Citat de J.P. Stern, *Nietzsche*, Londra, 1978, p. 93. Pasajul este din partea a cincea a *The Joyous Science*, tradusă sub titlul *The Gay Science*, New York, 1974.

2. Primele utopii despotice

1 Pentru o analiză a *Revolutionierungspolitik*, vezi G. Katkof, *The February Revolution*, Londra, 1967.
2 În ceea ce priveşte întoarcerea lui Lenin în Rusia există relatări diferite ale martorilor oculari. Vezi Edmund Wilson, *To the Finland Station*, Londra, ed.1966, pp. 468 şi urm.
3 Carr, *op. cit.*, vol. I, p. 77 şi nota de subsol 2, p. 78; Wilson, *op. cit.*, pp. 477–478.
4 David Shub, *Lenin: A Biography*, Londra, 1966, pp. 13–16.
5 *Ibid.*, p. 39.
6 J.M. Bochenski, 'Marxism-Leninism and Religion' în B.R. Bociurkiw *et al.*, editori, *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*, Londra, 1975.
7 V.I. Lenin, 'Socialism and Religion', *Collected Works*, vol. XII, p. 142; toate textele relevante se găsesc în *V.I. Lenin ob ateisme i ţerkvi*, (V.I. Lenin despre ateism şi biserică), Moscova, 1969.
8 Krupskaya, *Memories of Lenin*, traducere, Londra, 1930, p. 35.
9 Maxim Gorky, *Days with Lenin*, traducere, Londra, 1932, p. 52.
10 Lenin, *Collected Works*, vol. IV, pp. 390–391.

11 G.V. Plekhanov, *Collected Works*, vol. XIII, pp. 7, 90–91.
12 *Iskra*, Nr. 70, 25 iulie 1904.
13 Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879-1921*, Londra, 1954, pp. 91–96.
14 Shub, *op. cit.*, p. 137.
15 *Ibid.*, pp. 153–154.
16 *Ibid.*, p. 180.
17 *Ibid.*, p. 88.
18 Lenin, 'Materialism and Empiro-Criticism', *Collected Works*, vol. XIV, p. 326.
19 Nikolai Valentinov, *My Talks with Lenin*, New York, 1948, p. 325.
20 Lenin, *Collected Works*, vol. XX, p. 192, vol. XXVI, p. 71.
21 Trotsky, *O Lenine*, Moscova, 1924, p. 148.
22 Jean Variot, *Propos de Georges Sorel*, Paris, 1935, p. 55.
23 F. Engels, *The Class War in Germany*, p. 135.
24 Lenin, *Collected Works*, vol. V, pp. 370 și urm.
25 Lenin, *Collected Works*, vol. IV, pp. 447, 466–469.
26 Vera Zasulich în *Iskra*, 25 iulie 1904.
27 Rosa Luxemburg, *Neue Zeit*, vol. XXII, Viena, 1903–1904.
28 Rosa Luxemburg, *The Russian Revolution and Leninism and Marxism*, traducere, Ann Arbor, 1961, pp. 82-95.
29 A. James Gregor, *Italian Fascism and Development Dictatorship*, Princeton, 1979. Articolul lui Olivetti a fost publicat în *Pagine libere*, 1 iulie 1909.
30 Benito Mussolini, *Opera Omnia*, 36 vol., Florența, 1951–1963, vol. II, pp. 32, 126.
31 *Ibid.*, vol. I, pp. 82, 193, 185–189.
32 *Ibid.*, vol. V, p. 69.
33 Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, traducere, Londra, 1965, p. 155; vezi și eseul lui Nolte 'Marx und Nietzsche im Sozialismus des jungen Mussolini', *Historische Zeitschrift*, vol. CXCI, p. 2.
34 Nolte, *Three Faces of Fascism*, p. 154.
35 Mussolini, *Opera Omnia*, vol. V, p. 346.
36 A. James Gregor, *Young Mussolini and the Intellectual Origins of Fascism*, Berkeley, 1979; Denis Mack Smith, *Mussolini*, Londra, 1982, pp. 10–12, 17, 23.
37 Lenin, *Collected Works*, vol. XVIII, pp. 44–46.
38 *Ibid.*, vol. XIX, p. 357.
39 Stalin, *Collected Works*, vol. VI, pp. 333–334.
40 'April Theses' au fost publicate în *Pravda*, 7 aprilie 1917.
41 Carr, *op. cit.*, vol. I, pp. 40–41.
42 *Ibid.*, p. 82.
43 John L.H. Keep, *The Russian Revolution: a Study in Mass-Mobilization*, Londra, 1976, p. 9.
44 D.J. Male, *Russian Peasant Organization before Collectivization*, Cambridge, 1971; T. Shanin, *The Awkward Class: Political Sociology of the Peasantry on a Developing Society: Russia 1910–1925*, Oxford, 1972: Moshe Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power*, traducere, Londra, 1968.
45 Keep, *op. cit.*, pp. 172–185.
46 *Ibid.*, pp. 207 și urm., 216.
47 M. Ferro, *La Révolution*, Paris, 1967, pp. 174, 183.
48 Carr, *op. cit.*, vol. I, p. 80.
49 *Ibid.*, pp. 83–86.

50 *Ibid.*, p. 89.
51 L-am întrebat pe Kerenski într-un interviu la BBC de ce nu l-a împuşcat pe Lenin. El a răspuns: 'Nu l-am considerat important.'
52 Lenin, *Collected Works*, vol. XXI, pp. 142–148.
53 Carr, *op. cit.*, vol. I, pp. 94–99.
54 Stalin, *Collected Works*, vol. VI, p. 347.
55 John Reed, *Ten Days that Shook the World*, ed. Penguin, 1966, pp. 38–40, 61, 117.
56 Decretul se găseşte în Mervyn Matthews, editor, *Soviet Government: A Selection of Official Documents on Internal Policies*, Londra, 1974.
57 Boris Pasternak, *Doctor Zhivago*, Londra, 1961, p. 194.
58 Citat în Victor Worozynski, *The Life of Mayakovsky*, Londra, 1972, p. 194.
59 Nicholas Suhkanov, *The Russian Revolution*, Oxford, 1955, p. 518.
60 G.Vellay, editor, *Discours et Rapports de Robespierre*, Paris, 1908, p. 332.
61 *Karl Marx-Friedrich Engels: Historisch-Kritische Gesamtausgabe*, 1. Teil, vol. VII, p. 423; vezi Carr, *op. cit.*, vol. I, p. 155.
62 *Bericht über den Gründungsparteitag der Kommunistischen Partei Deutschlands* (*Spartakusbund*), Berlin, 1919, p. 52.
63 Cifră citată de A. Soljeniţîn, 30 iunie 1975, *Alexander Solzhenitsyn Speaks to the West*, Londra, 1978.
64 Carr, *op. cit.*, vol. I, p. 153, nota de subsol 2.
65 Lenin, *Collected Works*, vol. IV, p. 108.
66 V. Adoratsky, *Vospominania o Lenine*, 1939, pp. 66-67; V. Bonci-Bruevici, *Na Boievîh postah Fevralskoi i Oktiabrskoi Revoliutii*, 1930, p. 195; ambele citate în Carr, *op. cit.*, vol. I, pp. 156–157, nota de subsol 4.
67 Trotsky, *Collected Works*, vol. II, p. 202.
68 Vezi Lenin, *Collected Works*, vol. XXII, p. 78.
69 Carr, *op. cit.*, vol. I, p. 158, nota de subsol 3; *The History of the Civil War in the USSR*, vol. II, traducere, Londra, 1947, pp. 599–601; J. Bunyan şi H.H. Fisher, *The Bolshevik Revolution 1917–1918*, Stanford, 1934, pp. 297–298.
70 Carr, *op. cit.*, vol. I, p. 157.
71 George Leggett, *The Cheka: Lenin's Political Police*, Oxford, 1981. (ed. rom.: *Ceka: poliţia politică a lui Lenin*, Humanitas, Bucureşti, 2000.)
72 Soljeniţîn, *op. cit.*
73 Carr, *op. cit.*, vol. I, pp. 158-159.
74 *Ibid.*, p. 159.
75 Leggett, *op. cit.*
76 Lenin, *Collected Works*, vol. XXII, pp. 166–167, 243, 449, 493.
77 *Pravda*, 23 februarie 1918; Bunyan şi Fisher, *op. cit.*, p. 576.
78 Citat în Leggett, *op. cit.*
79 *Ibid.*
80 Douglas Brown, *Doomsday 1917: the Destruction of Russia's Ruling Class*, Londra 1975, pp. 173–174.
81 A. Soljeniţîn, *The Gulag Archipelago*, Londra, 1974, 3 vol., vol. I, p. 28.
82 Citat în Harrison Salisbury, *Black Night, White Snow: Russia's Revolutions, 1905–1917*, Londra, 1978, p. 565.
83 Lenin, *Collected Works*, vol. XXII, pp. 109–110.
84 *Ibid.*, vol. XXII, pp. 131–134.
85 *Izvestya*, 22 decembrie 1917.
86 Carr, *op. cit.*, p. 490.

87 *Ibid.*, p. 119 nota de subsol 2, p. 120.
88 Holborn, *op. cit.*, p. 490.
89 Gilbert, *op. cit.*, vol. IV, p. 220.
90 J.M. Thompson, *Russia, Bolshevism and the Versailles Peace*, Princeton, 1966.
91 Gilbert, *op. cit.*, vol. IV, p. 225.
92 *Ibid.*, pp. 227, 278, 235, 275, 362–364.
93 *Ibid.*, pp. 257–259.
94 *Ibid.*, pp. 244, 228, 305–306, 261.
95 *Ibid.*, p. 342, nota de subsol 2.
96 *Ibid.*, p. 316.
97 De exemplu, telegrama generalului Sir H.C. Holman către Churchill din 8 ianuarie 1920, în Gilbert, *op. cit.*, vol. IV, pp. 366–367.
98 Carr, *op. cit.*, vol. I, pp. 263 şi urm., 291–305, şi nota B 410 şi urm.
99 Stalin, *Collected Works*, vol. IV, pp. 31–32.
100 Leon Trotsky, *Stalin*, New York, 1946, p. 279.
101 Carr, *op. cit.*, vol. I, p. 364.
102 *Ibid.*, pp. 380–409.
103 *Ibid.*, p. 141.
104 *Ibid.*, p. 143.
105 Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, Londra, 1920, p. 26.
106 În ceea ce priveşte Kronstadt vezi Leonard Schapiro, *The Origin of the Communist Autocracy*, Londra, ed. a 2-a, 1977, pp. 301–314.
107 Lenin, *Collected Works*, vol. XXVI, p. 352.
108 *Ibid.*, vol. XXVI, p. 208.
109 Carr, *op. cit.*, pp. 221–222.
110 *Ibid.*, pp. 205–208.
111 S. Liberman, *Building Lenin's Russia*, Chicago, 1945, p. 13.
112 Lydia Bach, *Le Droit et les Institutions de la Russie Soviétique*, Paris, 1923, p. 48.
113 Vezi George L.Yaney, *The Systematization of Russian Government... 1711–1905*, Urbana, Illinois, 1973.
114 T.H. Rigby, *Lenin's Government: Sovnarkom, 1917-1922*, Cambridge, 1979, pp. 230–235.
115 Schapiro, *op. cit.*, p. 343.
116 Carr, *op. cit.*, vol. I, p. 190 nota de subsol 3.
117 Lenin, *Collected Works*, vol. XXVI, p. 227.
118 Citat în Schapiro, *op. cit.*, p. 320.
119 Rigby, *op. cit.*, pp. 236–237.
120 Schapiro, *op. cit.*, p. 322; Carr, *op. cit.*, vol. I, pp. 204–205.
121 Carr, *op. cit.*, vol. I, p 213.
122 Lenin, *The State and the Revolution*, 1917.
123 Lenin, *Collected Works*, vol. XXVII, pp. 239–240.
124 *Ibid.*, vol. XXVII, p. 296.
125 Rigby, *op. cit.*, pp. 191–192.
126 Ronald Hingley, *Joseph Stalin: Man and Legend*, Londra, 1974, p. 141.
127 Schapiro, *op. cit.*, p. 320.
128 Hingley, *op. cit.*, pp. 144–145.
129 Lincoln Steffens, *Autobiography*, New York, 1931, pp. 791–792; William Bullitt, *The Bullitt Mission to Russia*, New York, 1919.

130 Carr, *op. cit.*, vol. II, p. 24.
131 Keep, *op. cit.*, p. 261.
132 A. Moriset, *Chez Lénine et Trotsky à Moscou*, Paris, 1922, pp. 240–242.
133 K. Marx, *Capital*, II, cap. XVI; *Communist Manifesto*; *Critique of the Gotha Programme*.
134 Lenin, *Collected Works*, vol. XXII, p. 378.
135 *Ibid.*, vol. XXII, pp. 516–517. Ulterior Lenin a renunțat la această referire la Petru cel Mare; a fost singura dată cînd s-a comparat public cu țarii.
136 Carr, *op. cit.*, vol. II, p. 68.
137 Lenin, *Collected Works*, vol. XXII, p. 493.
138 Carr, *op. cit.*, vol. II, pp. 102–108.
139 Lenin, *Collected Works*, vol. XX, p. 417.
140 Carr, *op. cit.*, vol. II, pp. 109–110.
141 *Ibid.*, p. 202 nota de subsol 2.
142 *Ibid.*, pp. 209–210.
143 Hotărîrile legale sînt: *Sobranie Uzakonenii*, 1919, Nr. 12 articolul 124; Nr. 20 articolul 235; Nr. 12 articolul 130 etc.
144 Carr, *op. cit.*, vol. II, pp. 212–213; *Izvestia*, 2 aprilie 1920; *Sobranie Uzakonenii*, 1920, Nr. 35 articolul 169.
145 Carr, *op. cit.*, vol. II, pp. 215–216.
146 *Sobranie Uzakonenii*, 1918, articolul 11(e).
147 Lenin, *Collected Works*, vol. XXII, pp. 356–357.
148 *Ibid.*, vol. XXVI, p. 204.
149 Pentru NEP vezi Carr, *op. cit.*, vol. II, pp. 273–282.
150 Lenin, *Collected Works*, vol. XXVII, p. 35.
151 Lenin, *Collected Works*, vol. XXV, pp. 389, 491; *Pravda*, 22 februarie 1921.
152 Holborn, *op. cit.*, pp. 512–513, 526–532; Sebastian Haffner, *Failure of a Revolution: Germany 1918–1919*, Londra, 1973.
153 Pentru Gömbös, vezi Carlile A.MacCartney, *October 15: A History of Modern Hungary 1929–1945*, 2 vol., Edinburgh, 1956.
154 David O. Roberts, *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism*, Manchester, 1979.
155 Mussolini, *Opera Omnia*, vol. XIII, p. 170.
156 Nolte, *op. cit.*, p. 10.
157 Mussolini, *Opera Omnia*, vol. III, p. 206; vol. V, p. 67.
158 Luigi Barzini, *From Caesar to the Mafia: Sketches of Italian Life*, Londra, 1971, p. 139.
159 Cifră indicată în Giordano Bruno Guerri, *Galeazzo Ciano: una vita 1903–1944*, Milano, 1980.
160 G. d'Annunzio, 'Il Trionfo della Norte', *Prose di Romani*, Milano, 1954, vol. I, p. 958.
161 Mussolini, *Opera Omnia*, vol. VI, p. 82; vol. VI, p. 248.
162 *Ibid.*, vol. XIV, p. 60.
163 Vezi Walter L. Adamson, *Hegemony and Revolution: Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory*, Universitatea California, 1980.
164 Citat în Angelo Tasca, *Nascita e avvento del fascismo*, Florența, 1950, p. 78.
165 Pentru violența socialistă, vezi Giorgio Alberto Chiurco, *Storia della rivoluzione fascista*, 5 vol., Florența, 1929–, vol. II, pp. 78, 168.
166 Mussolini, *Opera Omnia*, vol. XV, p. 267.

167 Giorgio Rochat, *Italo Balbo: aviatore e ministro dell'aeronautica*, 1926–1933, Bolonia, 1979.
168 Mussolini, *Opera Omnia*, vol. XVI, p. 31, vol. XI, p. 344, vol. XVI, pp. 44, 276, 288, 241.
169 Tasca, *op. cit.*, p. 276; Nolte, *op. cit.*, pp. 210–211.
170 Mussolini, *Opera Omnia*, vol. XVIII, p. 581.
171 Incidentul este descris în Ivone Kirkpatrick, *Mussolini: Study of a Demagogue*, Londra, 1964, p. 144.
172 Mussolini, *Opera Omnia*, vol. XIX, p. 196.
173 Gaetano Salvemini, *La Terreur Fasciste*, Paris, 1930.
174 Mussolini, *Opera Omnia*, vol. XX, p. 379.
175 *Ibid.*, vol. XXII, p. 109.
176 *Ibid.*, vol. XXIX, p. 2.
177 Citat în Roberts, *op. cit.*, p. 301.
178 A 13-a Sesiune Plenară a Comitetului Executiv al Internaționalei Comuniste, decembrie 1933; citată în Nolte, *op. cit.*
179 Arthur Koestler, 'Whereof one cannot speak', *Kaleidoscope*, Londra, 1981, pp. 323 și urm.
180 Pentru problemele legate de malarie, vezi Norman Douglas, *Old Calabria*, Londra, 1915, cap. 34.
181 Sergio Romano, *Giuseppe Volpi: Industria e finanza tra Giliotti e Mussolini*, Milano, 1979.

3. În așteptarea lui Hitler

1 Adolf Hitler, *Mein Kampf*, pp. 202–204; Joachim Fest, *Hitler*, traducere, Londra, 1977, p. 117.
2 Holborn, *op. cit.*, p. 487.
3 *Ibid.*, p. 561.
4 *Ibid.*, p. 602.
5 În traducere: F. Fischer, *Germany's Aims in the First World War*, Londra, 1967.
6 Pentru controversa lui Fischer, vezi Fritz Stern, *The Failure of Illiberalism*, Londra, 1972; *International Affairs*, 1968.
7 J. Tampke, 'Bismarck's Social Legislation: a Genuine Breakthrough?' în W.J. Mommsen, editor, *The Emergence of the Welfare State in Britain and Germany, 1850–1950*, Londra, 1981, pp. 71 și urm.
8 Fritz Fischer, *The War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*, traducere, Londra, 1975.
9 Jurnalul lui Riezler, 18 aprilie 1915. Citat în Stern, *op. cit.*
10 *Ibid.*, 4 octombrie 1915.
11 *Ibid.*, 1 octombrie 1918.
12 Holborn, *op. cit.*, pp. 562–563.
13 Stern, *op. cit.*, p. 118.
14 Gerhard Ritter, *Staatskunst und Kriegshandwerk*, ed. a II-a, München, 1965, 2 vol., vol. II, p. 129.
15 Holborn, *op. cit.*, p. 514.
16 *Ibid.*, pp. 519–521.
17 George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology*, Londra, 1966; Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair*, Berkeley, 1961.
18 Laqueur, *op. cit.*, pp. 27–30.

19 Martin Esslin, *Brecht: the Man and his Work*, Londra, 1959; John Willet, *The Theatre of Bertolt Brecht*, Londra, 1959.
20 H.F. Garten, *Modern German Drama*, Londra, 1958.
21 Laqueur, *op. cit.*, p. 36.
22 Frederich V. Grunfeld, *Prophets Without Honour: a Background to Freud, Kafka, Einstein and their World*, New York, 1979.
23 Laqueur, *op. cit.*, p. 155.
24 Roger Manvell şi Heinrich Fraenkel, *The German Cinema*, Londra, 1971; Lotte Eisner, *The Haunted Screen*, Londra, 1969.
25 Walter Gropius, *The New Architecture and Politics in Germany, 1918–1945*, New York, 1970.
26 Arts Council, *Neue Sachlichkeit and German Realism of the Twenties*, Londra, 1979.
27 Kurt Tucholsky, *Deutschland, Deutschland über alles*, Berlin, 1931. Vezi Harold Poor, *Kurt Tucholsky and the Ordeal of Germany 1914–1935*, New York, 1969.
28 Citat în Laqueur, *op. cit.*, p. 81.
29 Vezi Ruth Fischer, *Stalin and German Communism*, Londra, 1948.
30 Vezi Fritz Stern, *Gold and Iron*, Londra, 1977.
31 Grunfeld, *op. cit.*, pp. 26–27; Laqueur, *op. cit.*, p. 73.
32 F. Nietzsche, *Zur Genealogie der Moral*, 1887.
33 *Die Tat*, aprilie 1925.
34 Gerhard Loose, 'The Peasant in Wilhelm Heinrich Riehl's Sociological and Novelistic Writings', *Germanic Review*, XV, 1940.
35 Mosse, *op. cit.*, p. 23.
36 *Ibid.*, pp. 171 şi urm., 112, 82.
37 Laqueur, *op. cit.*, p. 87.
38 Pentru Lagarde şi Lengebehn, vezi Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair*.
39 Mosse, *op. cit.*, pp. 96–97.
40 *Ibid.*, p. 143.
41 Citat în Laqueur, *op. cit.*, p. 75.
42 *Ibid.*, p. 76.
43 Fest, *op. cit.*, p. 138.
44 H.-P. Ullmann, 'German Industry and Bismarck's Social Security System', în Mommsen, *op. cit.*, pp. 133 şi urm.
45 Max Weber, 'Politics as Vocation', publicată ca *Gesammelte Politische Schriften*, München, 1921.
46 K. Hornung, *Der Jungdeutsche Orden*, Düsseldorf, 1958.
47 Georg Franz-Willing, *Die Hitlerbewegung*, 2 vol., Hamburg, 1926, vol. I, p. 82.
48 Holborn, *op. cit.*, p. 585.
49 *Ibid.*, p. 586.
50 Cifre din E.J. Gumpel, *Vier Jahre politischer Mord*, Berlin, 1922; citat în Grunfeld, *op. cit.*, p. 211, nota de subsol.
51 Fritz K. Ringer, *The Decline of the German Mandarins: the German Academic Community, 1890–1933*, Harvard, 1969, p. 446; Laqueur, *op. cit.*, p. 189.
52 Holborn, *op. cit.*, p. 658.
53 Joseph Bendersky, 'The Expendable *Kronjurist*: Carl Schmitt and National Socialism 1933–6', *Journal of Contemporary History*, 14, 1979, pp. 309–328.
54 Pentru Van den Bruck vezi Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair*.
55 Michael Steinberg, *Sabres and Brownshirts: the German Students' Path to National Socialism 1918–1935*, Chicago, 1977, p. 7.

56 Laqueur, *op. cit.*, p. 186.
57 Istvan Meszaros, *Marx's Theory of Alienation*, Londra, 1970, pp. 29–30.
58 Robert S. Wistrich, *Revolutionary Jews from Marx to Trotsky*, Londra, 1976.
59 Citat în Robert S. Wistrich, 'Marxism and Jewish Nationalism: the Theoretical Roots of Contradiction', în *The Left Against Zion*, Londra, 1981, p. 3.
60 Laqueur, *op. cit.*, p. 103. Portretul lui Hitler ca un cavaler, executat de Hubert Lanzinger, este reprodus sub nr. 31 în Joseph Wulf, *Die Bildenden Künste im Dritten Reich*, Gütersloh, 1963.
61 Fest, *op. cit.*, p. 76.
62 *Ibid.*, p. 32.
63 August Kubizek, *Young Hitler: the Story of Our Friendship*, traducere, Londra, 1954, pp. 140 și urm.
64 Wilfried Daim, *Der Mann, der Hitler, die Ideengab*, München, 1958.
65 Hans Jürgen Syberberg, 'Hitler, Artiste d'Etat et l'Avant-Garde Mephistophélique du XXe siècle', în *Les Réalismes 1919–1939*, Paris, 1980, pp. 378–403.
66 Adolf Hitler, *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944*, Hamburg, 1980, pp. 54, 90, 331.
67 Hitler, *Mein Kampf*, pp. 474 și urm.
68 Fest, *op. cit.*, p. 482.
69 William Carr, *Hitler: a Study in Personality and Politics*, Londra, 1978, pp. 2–3.
70 Fest, *op. cit.*, p. 489.
71 H.P. Knickerbocker, *The German Crisis*, New York, 1932, p. 227.
72 Wiegand von Miltenberg, *Adolf Hitler Wilhelm III*, Berlin, 1931, vol. II.
73 Max H. Kele, *The Nazis and the Workers*, Chapel Hill, 1972, argumentează că Hitler era urmat de o clasă muncitoare puternică; J. Noakes, *The Nazi Party in Lower Saxony 1921–1933*, Oxford, 1971, și R. Heberle, *From Democracy to Nazism*, Baton Rouge, 1970 susțin contrariul.
74 W. Carr, *op. cit.*, p. 6.
75 Holborn, *op. cit.*, pp. 596–598.
76 Fest, *op. cit.*, pp. 271–288.
77 Ernst Hanstaengl, *Zwischen weissem und braunem Haus*, München, 1970, p. 114.
78 Werner Maser, *Hitler's Mein Kampf: an Analysis*, Londra, 1970; vezi și cartea sa *Hitler: Legend, Myth and Reality*, New York, 1973.
79 Hitler, *Mein Kampf*, p. 654.
80 'Letter' a lui Lawrence a fost publicată pentru prima dată în *New Statesman*, 13 octombrie 1924; republicată în *Phoenix*, Londra, 1936, pp. 107–110.
81 Hans Frank, *Im Angesicht des Galgens*, ed. a II-a, Neuhaus, 1955, p. 47.
82 Otto Dietrich, *Zwölf Jahre mit Hitler*, München, 1955, p. 180.

4. Decadența legitimității

1 Pierre Moquel, *Poincaré*, Paris, 1961.
2 Harold Nicolson, *Curzon: the Last Phase 1919–1925*, Londra, 1934, pp. 273–274.
3 Charles Petrie, *Life of Sir Austen Chamberlain*, 2 vol., Londra, 1939, vol. II, p. 263.
4 Lord Murray of Elibank, *Reflections on Some Aspects of British Foreign Policy Between the World Wars*, Edinburgh, 1946, p. 10.
5 Vezi D'Abernon, *An Ambassador of Peace*, 3 vol., Londra, 1929–1930, vol. I, p. 14.
6 Bernett, *op. cit.*, p. 323; Lord Vansittart, *The Mist Procession*, Londra, 1958, p. 341.

7 L.B. Namier, *Facing East*, Londra, 1947, p. 84.
8 Zeldin, *op. cit.*, vol. II, pp. 949–950.
9 J.M. Read, *Atrocity Propaganda 1914–19*, Yale, 1941; Alfred Sauvy, *Histoire Economique de la France entre les deux guerres*, 4 vol., Paris, 1967–1975.
10 André Bisson, *L'Inflation française 1914–1952*, Paris, 1953.
11 Zeldin, *op. cit.*, pp. 961, 971.
12 *Ibid.*, pp. 78–81.
13 *Ibid.*, pp. 623–625, 637–642.
14 Sauvy, *op. cit.*
15 Richard Kuisel, *Ernest Mercier, French Technocrat*, Universitatea California, 1967; J.N. Jeanneney, *François de Wendel en République: l'Argent et le pouvoir 1914–1940*, Paris, 1976.
16 Zeldin, *op. cit.*, pp. 324–329.
17 François Chatelet, *La Philosophie des professeurs*, Paris, 1970.
18 G. Pascal, *Alain educateur*, Paris, 1969; B. de Huszar, editor, *The Intellectuals*, Glencoe, Illinois, 1960.
19 Zeldin, *op. cit.*, 1932.
20 Jean Pelossier, *Grandeur et servitudes de l'enseignement libre*, Paris,1951.
21 Joseph de Maistre, *Les Soirées de Saint-Petersbourg*, 1819, vol. 3, cap. 2; *Les Soirees*, 2e entretien. Citat în Nolte, *op. cit.*, pp. 34–35.
22 Vezi Erich Maria Remarque, *Arc de triomphe*, New York, 1946.
23 Zeldin, *op. cit.*, pp. 15–16.
24 Jacques Barzun, *Race: a Study in Modern Superstition*, Londra, 1938, pp. 227–241.
25 Acestea sînt susţinute de Maurras în lucrarea sa postumă, *Le Bienhereux Pie X, sauveur de la France*, Paris, 1953, pp. 52, 71.
26 Eugen Weber, *Action Française*, Universitatea Stanford, 1962, p. 189.
27 Anatole France, *L'Orme du Mail*, Paris n.d., p. 219, citat în Nolte, *op. cit.*, p. 267.
28 Citate din *Le nouveau Kiel et Tanger; Enquête sur la monarchie; le Mauvais traité*.
29 Jacques Bainville, *Journal*, 2 vol., Paris, 1948, vol. II, pp. 172, 174.
30 Nolte, *op. cit.*, p. 79.
31 Jacques Middelmass şi John Barnes, *Baldwin: a Biography*, Londra, 1969, p. 356.
32 Barnett, *op. cit.*, p. 332.
33 Întîlnirea Comitetului de Apărare Imperială din 13 decembrie 1928; Barnett, *op. cit.*, p. 324.
34 'A Forecast of the World's Affairs', *These Eventful Years*, New York, 1924, vol. II, p. 14.
35 Christopher Andrew şi A.S. Kanya-Forstner, *France Overseas: the Great War and the Climax of French Imperial Expansion*, Londra, 1981, pp. 208–209, 226–227.
36 J.L. Miller, 'The Syrian Revolt of 1925', *International Journal of Middle East Studies*, vol. VIII, 1977.
37 Andrew şi Forstner, *op. cit.*, pp. 248, 238.
38 Citat în W.P. Kirkman, *Unscrambling and Empire: a Critique of British Colonial Policy 1955–1966*, Londra, 1966, p. 197.
39 A.P. Thornton, *Imperialism in the Twentieth Century*, Londra, 1978, p. 136.
40 Andrew şi Forstner, *op. cit.*, p. 245.
41 Robin Bidwell, *Morocco under Colonial Rule: French Administration of Tribal Areas 1912–1956*, Londra, 1973; Alan Scham, *Lyautey in Morocco: Protectorate Administration 1912–1925*, Universitatea din California, 1970.
42 J.L. Hymans, *Leopold Sedar Senghor: an Intellectual Biography*, Edinburgh, 1971.

43 Andrew şi Forstner, *op. cit.*, pp. 244–245.
44 Citat în H. Grimal, *Decolonization*, Londra, 1978.
45 A. Savvant, *Grandeur et Servitudes Coloniales*, Paris, 1931, p. 19.
46 Alistair Horne, *A Savage War of Peace: Algeria 1954–1962*, Londra, 1977, p. 37.
47 Ronald Robinson şi John Gallagher, 'The Imperialism of Free Trade', *Economic History Review*, seria a 2-a, 6, 1953, pp. 1–15.
48 Donald Winch, *Classical Political Economy and Colonies*, Harvard, 1965.
49 Citat în Raymond Betts, *The False Dawn: European Imperialism in the Nineteenth Century*, Minneapolis, 1976.
50 J.S. Mill, *Principles of Political Economy*, Londra, 1848.
51 Bernard Porter, *Critics of Empire: British Radical Attitudes to Colonialism in Africa, 1895–1914*, Londra, 1968, pp. 168–179.
52 J.A. Hobson, *Imperialism*, Londra, ed. 1954, p. 94.
53 Richard Koebner, 'The Concept of Economic Imperialism', *Economic History Review*, 2, 1949, pp. 1–29.
54 J. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, New York, 1951; citat în Fieldhouse, *Colonialism 1870–1945: An Introduction*, Londra, 1981, p. 20.
55 A. S. Kanya-Forstner, *The Conquest of the Western Sudan*, Cambridge, 1968.
56 Citat în Andrew şi Forstner, *op. cit.*, p. 11.
57 *Ibid.*, p. 13.
58 Fieldhouse, *op. cit.*
59 D.K. Fieldhouse, *Unilever Overseas*, Londra, 1978, cap. 9.
60 H.S. Ferns, *Britain and Argentina in the Nineteenth Century*, Oxford, 1960.
61 David S. Landes, 'Some Thoughts on the Nature of Economic Imperialism', *Journal of Economic History*, 21, 1961, pp. 496–512.
62 A.F. Cairncross, *Home and Foreign Investment 1870–1913*, Cambridge, 1953, p. 88; S.G. Checkland, 'The Mind of the City 1870–1914', *Oxford Economic Papers*, Oxford, 1957.
63 Lord Lugard, *The Dual Mandate*, Londra, ed.1926, p. 509.
64 C. Segre, *Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya*, Chicago, 1974.
65 Fieldhouse, *Colonialism*, 93–95. Pentru India vezi D.H. Buchanan, *The Development of Capitalist Enterprise in India, 1900–1939*, Londra, ed. 1966; A.K. Bagchi, *Private Investment in India 1900–1939*, Cambridge, 1972.
66 I. Little *et al.*, *Industry and Trade in Some Developing Countries*, Londra, 1970.
67 Pentru această dezbatere vezi C. Furtado, *Development and Underdevelopment*, Universitatea California, 1964; Andre G. Frank, *Development Accumulation and Underdevelopment*, Londra, 1978; H. Myint, *Economic Theory and the Underdeveloped Countries*, Oxford, 1971.
68 J.J. Poquin, *Les Relations économiques exterieures des pays d'Afrique noire de l'Union française 1925–1955*, Paris, 1957, pp. 102–104; tipărit sub formă de tabel în Fieldhouse, *Colonialism*, p. 87.
69 V. Purcell, *The Chinese in South-East Asia*, Londra, ed.1962; H.Tinker, *A New System of Slavery*, Londra, 1974.
70 J.S. Furnivall, *Netherlands India: a Study of Plural Economy*, New York, 1944, cap. 5.
71 Lord Hailey, *An African Survey*, Oxford, ed.1975, pp. 1362–1375.
72 E.J. Berg în *Quarterly Journal of Economics*, 75, 1961.
73 Betts, *op. cit.*, p. 193, nota de subsol 7.
74 B.R.Tomlinson, *The Political Economy of the Raj*, 1914–1947, Londra, 1979.
75 Malcolm Muggeridge, *Chronicles of Wasted Time*, Londra, 1972, vol. I, p. 101.

76 Evelyn Waugh, *Remote People*, Londra, 1931.
77 L.S. Amery, *My Political Life*, vol. II, *1914–1929*, Londra, 1953, p. 336.
78 H. Montgomery Hyde, *Lord Reading*, Londra, 1967, pp. 317–327.
79 Jones, *Whitehall Diary*, vol. I, p. 274.
80 George Orwell, 'Shooting an Elephant', *New Writing*, 2, 1936.
81 Pentru o cercetare a pierderilor britanice vezi John Terraine, *The Smoke and the Fire: Myths and Anti-Myths of War 1861–1945*, Londra, 1980, pp. 35–47.
82 Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory*, Oxford, 1975.
83 Vezi Brian Gardener, editor, *Up the Line to Death: War Poets 1914–1918*, Londra, ed. 1976.
84 H.J. Massingham, *The English Countryman*, Londra, 1942, p. 101.
85 C.F.G. Masterman, *England After the War*, Londra, 1923, pp. 31–32.
86 H. Williamson, *The Story of a Norfolk Farm*, Londra, 1941, pp. 76–77.
87 J.M. Keynes, *General Theory of Employment, Interest and Money*, Londra, ed.1954, pp. 333, 348–349.
88 Evelyn Waugh, *Brideshead Revisited*, Londra, 1945, vol. 2, cap. 3.
89 Rostow, *World Economy*, tabelul III–42, p. 220.
90 Alan Wilkinson, *The Church of England and the First World War*, Londra, 1979.
91 Sidney Dark, ed., *Conrad Noel: an Autobiography*, Londra, 1945, pp. 110–120.
92 F.A. Iremonger, *William Temple*, Oxford, 1948, pp. 332–335.
93 *Ibid.*, p. 340.
94 *Ibid.*, pp. 438–439.
95 Citat în Barnett, *op. cit.*, p. 241.
96 Peter Allen, *The Cambridge Apostles: the Early Years*, Cambridge, 1978, p. 135.
97 Michael Holroyd, *Lytton Strachey*, Londra, Penguin, ed.1971, pp. 37–38, 57 și urm.
98 G.E. Moore, *Principia Ethica*, Cambridge, 1903, 'The Ideal'.
99 Strachey către Keynes, 8 aprilie 1906, citat în Holroyd, *op. cit.*, pp. 211–212.
100 Din E.M. Forster, 'What I Believe', 1939, tipărit în *Two Cheers for Democracy*, Londra, 1951.
101 Leon Edel, *Bloomsbury: a House of Lions*, Londra, 1979.
102 P. Allen, *op. cit.*, p. 71.
103 Jo Vallacott, *Bertrand Russell and the Pacifists in the First World War*, Brighton, 1980.
104 Holroyd, *op. cit.*, p. 629.
105 Scrisoare către C.R. Fletcher, citată în Charles Carrington, *Rudyard Kipling*, Londra, ed.1970, p. 553.
106 Holroyd, *op. cit.*, p. 200.
107 Noël Annan, 'Georgian Squares and Charmed Circles', *The Times Literary Supplement*, 23 noiembrie 1979, pp. 19–20.
108 E.M. Forster, *Goldsworthy Lowes Dickinson*, Londra, 1934.
109 Frank Swinnerton, *The Georgian Literary Scene*, Londra, 1935, p. 291.
110 Holroyd, *op. cit.*, pp. 738, 571.
111 Kingsley Martin, *Father Figures*, Londra, 1966, p. 120.
112 *Ibid.*, p. 121.
113 Holroyd, *op. cit.*, p. 200.
114 Citat în Paul Levy, *G.E. Moore and the Cambridge Apostles*, Londra, 1979, p. 176.
115 Alan Wood, *Bertrand Russell: the Passionate Sceptic*, Londra, 1957, pp. 87–88.
116 Holroyd, *op. cit.*, pp. 164–165.

117 John Pearson, *Façades: Edith, Osbert and Sacheverell Sitwell*, Londra, 1978, pp. 124, 126.
118 Citat în Ronald Clark, *The Life of Bertrand Russell*, Londra, 1975, p. 380.
119 *Ibid.*, p. 395.
120 Lionel Trilling, *E.M. Forster: a Study*, Londra, 1944, p. 27.
121 Clark, *op. cit.*, pp. 386–387.
122 Barnett, *op. cit.*, p. 174.
123 John Darwin, 'Imperialism in Decline? Tendencies in British Imperial Policy between the Wars', *Cambridge Historical Journal*, vol. XXIII, 1980, pp. 657–679.
124 Barnett, *op. cit.*, p. 252.
125 R.W. Curry, *Woodrow Wilson and Far Eastern Policy 1913- 1921*, New York, 1957.
126 H.C. Allen, *The Anglo-American Relationship since 1783*, Londra, 1959.
127 Microfilm, AR/195/76 Arhivele Operaţionale ale Marinei SUA, Secţia Istorie, Arsenalul Marinei, Washington DC.
128 Barnett, *op. cit.*, pp. 252–265.
129 Vincent Massey, *What's Past is Prologue*, Londra, 1963, p. 242.
130 H.C. Allen, *op. cit.*, p. 737.
131 Gilbert, *Churchill*, vol. V, pp. 69–70.
132 Barnett, *op. cit.*, pp. 217–218.
133 Gilbert, *Churchill*, V, volum anexă, Partea I, pp. 303–307.

5. O teocraţie infernală, un haos celest

1 L. Mosley, *Hirohito: Emperor of Japan*, Londra, 1966, pp. 2, 21, 23 nota de subsol.
2 David Kames, *The Rise and Fall of the Japanese Empire*, Londra, 1951, p. 175.
3 Vezi Kurt Singer, *Mirror, Swird and Jewel: a Study of Japanese Characteristics*, Londra, 1973, pp. 98–100.
4 Fosco Maraini, *Japan: Patterns of Continuity*, Palo Alto, 1971, p. 191.
5 Chie Nakane, *Japanese Society*, Londra, 1970, p. 149.
6 George Macklin Wilson, 'Time and History in Japan', în Număr Special, 'Across Cultures: Meiji Japan and the Western World', *American Historical Review*, iunie 1980, pp. 557–572.
7 Singer, *op. cit.*, p. 147; Tetsuro Watsuji, *A Climate: a Philosophical Study*, Tokyo, 1961.
8 W.G. Beasley, *The Modern History of Japan*, Londra, ed.1963, pp. 212–217.
9 Robert E.Ward şi Dankwart A. Rustow, editori, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, 1964.
10 Singer, *op. cit.*, pp. 57–58, 71 şi urm.
11 I. Nitobe, *Bushido*, Londra, 1907; vezi şi Sir George Sansom, *Japan: a Short Cultural History*, New York, 1943, p. 495.
12 B. Hall Chamberlain, *Things Japanese*, Londra, 1927, p. 564.
13 În William Stead, editor, *Japan by the Japanese*, Londra, 1904, pp. 266, 279.
14 Ito Hirobumi, 'Some Reminiscences' în E. Okuma, editor, *Fifty Years of New Japan*, 2 vol., Londra, 1910, vol. I, p. 127.
15 Chie Nakane, *Kinship and Economic Organization in Rural Japan*, Londra, 1967; şi *Japanese Society*, Londra, 1970.
16 Ozaki Yukoi, *The Voice of Japanese Democracy*, Yokohama, 1918, pp. 90 şi urm.
17 Beasley, *op. cit.*, pp. 226–227.
18 A.M.Young, *Japan under Taisho Tenno*, Londra, 1928, p. 280.

19 Beasley, *op. cit.*, pp. 237–239.
20 James, *op. cit.*, p. 162.
21 Hugh Byas, *Government by Assassination*, Londra, 1943, pp. 173–192.
22 *Ibid.*, pp. 173–192.
23 Citat în Harold S. Quigley şi John E.Turner, *The New Japan: Government and Politics*, Minneapolis, 1956, p. 35.
24 James, *op. cit.*, Appendix VIII, p. 376.
25 Ibid., pp. 163–164.
26 Richard Storry, *The Double Patriots*, Londra, 1957, p. 52.
27 A.M.Young, *Imperial Japan 1926–1928*, Londra, 1938, pp. 179–180.
28 Byas, *op. cit.*, pp. 17–31, 41–42.
29 Pentru exemple vezi Young, *Japan under Taisho Tenno*.
30 Joyce Lebra, *Japan's Greater East-Asia Co-Prosperity Sphere in World War Two*, Londra, 1975.
31 M.D. Kennedy, *The Estrangement of Great Britain and Japan 1917–1935*, Manchester, 1969.
32 James, *op. cit.*, p. 16; Beasley, *op. cit.*, p. 218.
33 Citat în W.T. de Bary, editor, *Sources of the Japanese Tradition*, New York, 1958, pp. 796–797.
34 James, *op. cit.*, p. 166.
35 *Ibid.*, p. 134.
36 *Ibid.*, p. 138.
37 Singer, *op. cit.*, pp. 39–40.
38 Charles Drage, *Two-Gun Cohen*, Londra, 1954, p. 131.
39 Stuart Schram, *Mao Tse-tung*, Londra, 1966, pp. 25, 36.
40 Joseph Levenson, *Confucian China and its Modern Fate*, Londra, 1958.
41 Drage, *op. cit.*, pp. 130–131.
42 Hallett Abend, *Tortured China*, Londra, 1931, pp. 14–15.
43 Schram, *op. cit.*, p. 74.
44 Drage, *op. cit.*, pp. 154–155.
45 Schram, *op. cit.*, p. 79.
46 *Ibid*, p. 83 nota de subsol.
47 *Ibid.*, p. 93.
48 Abend, *op. cit.*, p. 39.
49 Conrad Brandt, *Stalin's Failure in China 1924–1927*, Harvard, 1958, p. 178.
50 Drage, *op. cit.*, pp. 167 şi urm.; John Tolland, *The Rising Sun: the Decline and Fall of the Japanese Empire, 1936–1945*, Londra, p. 38, nota de subsol.
51 Abend, *op. cit.*, pp. 49–50, 61, 251.
52 Hsiao Hsu-tung, *Mao Tse-tung and I were Beggars*, Syracuse, 1959.
53 Benjamin Schwartz, *In Search of Wealth and Power: Yen Fu and the West*, Harvard, 1964.
54 Chow Tse-tung, *The May Fourth Movement: Intellectual Revolution in Modern China*, Harvard, 1960.
55 *Far Easter Review*, decembrie 1923.
56 Amintiri ale profesorului Pai Yu, citate în Schram, *op. cit.*, p. 73.
57 Sun Yat-sen, conferinţă din 3 februarie 1924, citată de John Gittings, *The World and China 1922–1975*, Londra, 1974, p. 43; Stalin, *Collected Works*, vol. IX, p. 225.
58 Gittings, *op. cit.*, pp. 39–40.

59 Vezi poemul lui Mao 'Snow', scris în februarie 1936; Schram, *op. cit.*, pp. 107–108.
60 Stuart Schram, *The Political Thought of Mao Tse-tung*, Londra, 1964, pp. 94–95.
61 Chalmers A. Johnson, *Peasant Nationalism and Communist Power: the Emergence of Revolutionary China 1937–1945*, Stanford, 1962.
62 Schram, *Mao Tse-tung*, p. 127.
63 *Ibid.*, p. 153.
64 Abend, *op. cit.*, pp. 147–148.
65 *Ibid.*, pp. 80, 67.
66 *Ibid.*, pp. 75, 82.
67 James, *op. cit.*, p. 139.
68 John Tolland, *op. cit.*, p. 7 nota de subsol.
69 Citat în Dulles, *op. cit.*, p. 281.

6. Ultima Arcadie

1 Cifra 106 (care conține multe subgrupuri) apare în Stephen Thernstrom și Ann Orlov, *Harvard Encylopaedia of Ethnic Groups*, New York, 1980.
2 Madison Grant, *The Passing of the Great Race*, New York, 1916, pp. 3–36.
3 'The Klan's Fight for Americans', *North American Review*, martie 1926.
4 William C.Widenor, *Henry Cabot Lodge and the Search for an American Foreign Policy*, Universitatea California, 1980; Robert Murray, *The Harding Era*, Universitatea Minnesota, 1969, p. 64.
5 John Morton Blum, *The Progressive Presidents: Roosevelt, Wilson, Roosevelt, Johnson*, New York, 1980, p. 97.
6 Dulles, *op. cit.*, p. 295.
7 A. Mitchell Palmer, 'The Case Against the Reds', *Forum*, februarie 1920.
8 Citat în Arthur Ekirch, *Ideologies and Utopias and the Impact of the New Deal on American Thought*, Chicago, 1969, pp. 13–14.
9 *Baltimore Evening Sun*, 27 septembrie 1920.
10 Horace Kellen, *Culture and Democracy in the United States*, New York, 1924.
11 V.W. Brooks, 'Towards a National Culture' and 'The Culture of Industrialism', *Seven Arts*, aprilie 1917.
12 V.W. Brooks, 'Trans-National America', *Atlantic Monthly*, 1916.
13 Van Wyck Brooks, *An Autobiography*, New York, 1965, pp. 253–256.
14 James Hoopes, *Van Wyck Brooks in Search of American Culture*, Amherst, 1977, p. 130.
15 William Jannings Bryan și Mary Baird Bryan, *Memoirs*, Philadelphia, 1925, p. 448.
16 *Ibid.*, pp. 479–484.
17 *New Republic*, 10 mai 1922.
18 Robert Sklar, editor, *The Plastic Age 1917–1930*, New York, 1970, p. 14.
19 Albert E. Sawyer, 'The Enforcement of National Prohibition', *Annals*, septembrie 1932.
20 Alan Block, *East Side, West Side: Organized Crime in New York 1930–1950*, Cardiff, 1980.
21 *The Illinois Crime Survey*, Chicago, 1929, pp. 909–919.
22 Lloyd Wendt și Herman Cogan, *Big Bill of Chicago*, Indianapolis, 1953, pp. 271 și urm.

23 Charles Fecher, *Mencken: a Study of his Thought*, New York, 1978, p. 159.
24 *Sidney Bulletin*, 20 iulie 1922; pentru neaplicare, vezi Charles Merz, *The Dry Decade*, New York, 1931, pp. 88, 107, 123–124, 144, 154.
25 T.K. Derry, *A History of Modern Norway 1814–1972*, Oxford, 1973, pp. 301–304.
26 *The Prohibition Amendment: Hearings before the Committee of the Judiciary, 75th Congress, Second Session*, Washington DC, 1930, Partea I, pp. 12–31.
27 Mark H. Haller, 'The Changing Structure of American Gambling in the Twentieth Century', *Journal of Social Issues*, XXXV, 1979, pp. 87–114.
28 De exemplu, Annelise Graebner Anderson, *The Business of Organized Crime: a Cosa Nostra Family*, Stanford, 1979.
29 Citat în Seymour Martin Lipset, 'Marx, Engels and America's Political Parties', *Wilson Review*, iarna 1979.
30 David Shannon, *The Socialist Party of America: a History*, New York, 1955.
31 Theodore Draper, *The Roots of American Communism*, New York, 1957.
32 John Hicks, *The Republican Ascendancy 1921–1933*, New York, 1960.
33 Robert Murray, *The Harding Era*, Universitatea din Minnesota, 1969, p. 67.
34 Dulles, *op. cit.*, p. 302.
35 Murray, *op. cit.*, p. 70.
36 *Ibid.*, p. 420.
37 Andrew Turnbull, editor, *Letters of F. Scott Fitzgerald*, New York, 1963, p. 326.
38 Murray, *op. cit.*, p. 112.
39 Citat în Murray N. Rothbard, *America's Great Depression*, Los Angeles, 1972, p. 167.
40 Murray, *op. cit.*, pp. 178–179.
41 *New York Times*, 14 octombrie 1922; vezi Fritz Marx, 'The Bureau of the Budget: its Evolution and Present Role', *American Political Science Review*, august 1945.
42 Murray, *op. cit.*, pp. 168–169.
43 *Ibid.*, pp. 117–119.
44 *Ibid.*, p. 198.
45 *Investigation of Veterans Bureau: Hearings before Select Committee, US Senate*, Washington DC, 1923.
46 Burl Noggle, 'The Origins of the Teapot Dome Investigation', *Mississippi Valley Historical Review*, septembrie, 1957; M.R.Werner și John Starr, *Teapot Dome*, New York, 1959, pp. 194–277; Murray, *op. cit.*, p. 473.
47 Murray, *op. cit.*, pp. 486–487.
48 Alice Roosevelt Longworth, *Crowded Hours*, New York, 1933, pp. 324–325.
49 Arthur M. Schlesinger, 'Our Presidents: a Rating by Seventy-five Historians', *New York Times Magazine*, 29 iulie 1962; pentru o analiză completă a istoriografiei lui Harding, vezi Murray, *op. cit.*, pp. 487–528.
50 William Allen White, *A Puritan in Babylon*, New York, 1938, p. 247.
51 Donald McCoy, *Calvin Coolidge: the Quiet President*, New York, 1967, pp. 33, 158 și urm., pp. 139–141.
52 Ishbel Ross, *Grace Coolidge and her Era*, New York, 1962, p. 65.
53 Mark de Wolf Howe, editor, *The Holmes–Laski Letters 1916–1935*, 2 vol., Harvard, 1953, vol. I, p. 673.
54 Citat în Sklar, *op. cit.*, pp. 256–263.
55 McCoy, *op. cit.*, pp. 256–263.
56 Gamaliel Bradford, *The Quick and the Dead*, Boston, 1931, p. 241.
57 McCoy, *op. cit.*, pp. 99, 58, 208 și urm., 255.

58 Calvin Coolidge, *Autobiography*, New York, 1929.
59 Howard Quint și Robert Ferrell, editori, *The Talkative President: Off-the-Record Press Conferences of Calvin Coolidge*, Amhurst, 1964, prefața.
60 McCoy, *op. cit.*, pp. 384, 395.
61 *Ibid.*, pp. 53–55.
62 Calvin Coolidge, 'Government and Business' în *Foundations of the Republic: Speeches and Addresses*, New York, 1926, pp. 317–332,
63 F. Scott Fitzgerald, *The Crack-up*, editată de Edmund Wilson, New York, 1945.
64 Scrisoare către Maxwell Geismar, 10 iunie 1942, în Elena Wilson, editor, *Edmund Wilson: Letters on Literature and Politics 1912–1972*, New York, 1977, p. 385.
65 James Truslow Adams, *The Epic of America*, Boston, 1931, p. 400.
66 Michael Rostovtzeff, *A Social and Economic History of the Roman Empire*, Yale, 1926, p. 487.
67 Stuart Chase, *Prosperity: Fact or Myth?*, New York, 1930.
68 George Soule, *Prosperity Decade from War to Depression 1917–1929*, New York, 1947.
69 Citat în Sklar, *op. cit.*
70 Rostow, *World Economy*, 209 și tabelul III–38; Harold Underwood Faulkner, *American Economic History*, New York, ed. a 7-a, 1954, p. 622.
71 Faulkner, *op. cit.*, p. 624.
72 *Ibid.*, pp. 607–608.
73 Sinclair Lewis, 'Main Street's Been Paved!' *Nation*, 10 septembrie 1924.
74 Herbert Blumer, *Movies and Conduct*, New York, 1933, pp. 243–247, 220–223.
75 Sophia Breckenridge, 'The Activities of Women Outside the Home' în *Recent Social Trends in the US*, New York, 1930, pp. 709–750.
76 Samuel Schmalhausen și V.F. Calverton, editori, *Woman's Coming of Age: a Symposium*, New York, 1931, pp. 536-549.
77 R.S. și H.R. Lynd, *Middletown: a Study in Modern American Culture*, New York, 1929, pp. 251–263.
78 Lewis L. Lorwin, *The American Federation of Labour: History, Policies and Prospects*, New York, 1933, p. 279.
79 R.W. Dunn, *The Americanization of Labour*, New York, 1927, pp. 153, 193–194.
80 Kenneth M. Goode și Harford Powel, *What About Advertising?* New York, 1927.
81 Warren Suzman, editor, *Culture and Commitment 1929–1945*, New York, 1973.
82 Vezi Leon Edel, *The Life of Henry James*, Londra, ed.1977, vol. I, cap. 84: 'A Storm in the Provinces'.
83 Nathaniel Hawthorne, Prefață la *A Marble Faun*, Boston, 1860.
84 Lionel Trilling, 'Manners, Morals and the Novel', tipărit în *The Liberal Imagination*, 1950.
85 De exemplu, 'Best Sort of Mother', scris pentru piesa de varietăți *Rosy Rapture* a lui J.M. Barrie; vezi Gerald Boardman, *Jerome Kern: his Life and Music*, Oxford, 1980.
86 Vezi Introducerea lui Edward Jablonski la *Lady, Be Good!* în Smithsonian Archival Reproduction Series, Colecția Smithsonian R008, Washington DC, 1977.
87 Citat în McCoy, *op. cit.*, p. 392.
88 Charles și Mary Beard, *The Rise of American Civilization*, 2 vol., New York, 1927, vol. II, p. 800.
89 Walter Lippmann, *Men of Destiny*, New York, 1927, pp. 23 și urm.
90 Lincoln Steffens, *Individualism Old and New*, New York, 1930, pp. 35 și urm.

7. Degringoladă

1 Norman Mursell, *Come Dawn, Come Dusk*, Londra, 1981.
2 Gilbert, *op. cit.*, V, Volumul anexă, partea 2, pp. 86–87.
3 J.K. Galbraith, *The Great Crash 1929*, Boston, ed. a 3-a, 1972, p. 83.
4 *Ibid.*, pp. 104–116.
5 William Williams, 'The Legend of Isolationism in the 1920s', *Science and Society*, iarna 1954.
6 William Williams, *The Tragedy of American Diplomacy*, New York, 1962; Carl Parrini, *The Heir to Empire: US Economic Diplomacy 1916–1923*, Pittsburgh, 1969.
7 Vezi scrisoarea lui Jude Wanninski în *Wall Street Journal*, 16 iunie 1980.
8 Rothbard, *op. cit.*, p. 86.
9 Banca Rezervelor Federale, *Annual Report 1923*, Washington DC, 1924, p. 10.
10 Seymour E. Harriss, *Twenty Years of Federal Reserve Policy*, Harvard, 1933, p. 91.
11 Rothbard, *op. cit.*, pp. 128–130.
12 Harris Gaylord Warren, *Herbert Hoover and the Great Depression*, Oxford, 1959, p. 27.
13 *Congressional Investigation of Stock Exchange Practises: Hearings 1933*, pp. 209 şi urm.; *Report 1934*, pp. 220–221. Galbraith, *op. cit.*, pp. 186–187.
14 Rothbard, *op. cit.*, pp. 158 şi urm.
15 Pentru Strong, vezi Lester V. Chandler, *Benjamin Strong, Central Banker*, Washington DC, 1958.
16 Rothbard, *op. cit.*, p. 133.
17 Melchior Palyi, 'The Meaning of the Gold Standard', *Journal of Business*, iulie 1941.
18 Rothbard, *op. cit.*, p. 139.
19 Citat în Lionel Robbins, *The Great Depression*, New York, 1934, p. 53. Lord Robbins a repudiat această carte în *Autobiography of an Economist*, Londra, 1971, pp. 154–155, scrisă chiar înainte ca marea recesiune din anii '70 să ruineze keynesianismul.
20 Citat în Chandler, *op. cit.*, pp. 379–380.
21 Rostow, *World Economy*, tabelul II–7, p. 68.
22 Rothbard, *op. cit.*, 157–158: R.G. Hawtrey, *The Art of Central Banking*, Londra, 1932, p. 300.
23 Galbraith, *op. cit.*, p. 180.
24 Dulles, *op. cit.*, p. 290.
25 Schmalhausen şi Calverton, *op. cit.*, pp. 536–549.
26 Selma Goldsmith *et al.*, 'Size Distribution of Income Since the Mid-Thirties', *Review of Economics and Statistics*, februarie, 1954; Galbraith, *op. cit.*, p. 181.
27 Walter Bagehot, *Lombard Street*, Londra, ed.1922, p. 151.
28 Pentru părerile 'experţilor', vezi Edward Angly, *Oh Yeah?* New York, 1931.
29 Galbraith, *op. cit.*, pp. 57 şi urm.
30 *Securities and Exchange Commission in the Matter of Richard Whitney, Edwind D. Morgan etc.*, Washington DC, 1938.
31 Bagehot, *op. cit.*, p. 150.
32 Galbraith, *op. cit.*, p. 140.
33 *Ibid.*, p. 147.
34 Principalele lucrări sînt: E.K. Lindley, *The Roosevelt Revolution. First Phase*, New York, 1933; Raymond Moley, *After Seven Years*, New York, 1939; Dixon Wecter,

The Age of the Great Depression, New York, 1948; Richard Hofstadter, *The American Political Tradition*, New York, 1948; Robert Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, New York, 1950; Rexford Tugwell, *The Democratic Roosevelt*, New York, 1957; şi, nu cele mai puţin importante, multe lucrări ale lui J.K. Galbraith şi Arthur M. Schlesinger, în special cartea acestuia *The Crisis of the Old Order 1919–1933*, Boston, 1957.

35 Vezi John P. Diggins, *The Bard of Savagery: Thorstein Veblen and Modern Social Theory*, Londra, 1979.

36 Pentru prima parte a vieţii lui Hoover, vezi David Burner, *Herbet Hoover: a Public Life*, New York, 1979.

37 Citat în William Manchester, *The Glory and the Dream, a Narrative History of America 1932–1972*, New York, 1974, p. 24.

38 Murray Rothbard, 'Food Diplomacy' în Lawrence Gelfand, editor, *Herbert Hoover: the Great War and its Aftermath*, 1914–1923, Universitatea Iowa, 1980.

39 J.M. Keynes, *Economic Consequences of the Peace*, Londra, 1919, p. 257, nota de subsol.

40 Scrisoarea era către Hugh Gibson, iar Hoover a păstrat-o în fişierele sale; acum în Documentele Hoover.

41 Herbert Hoover, *Memoirs*, 3 vol., Stanford, 1951–1952, vol. II, pp. 42–44.

42 *Ibid.*, vol. II, pp. 41–42.

43 Martin Fasault şi George Mazuzan, editori, *The Hoover Presidency: a Reappraisal*, New York, 1974, p. 8; Murray Benedict, *Farm Policies of the United States*, New York, 1953.

44 Murray, *The Harding Era*, p. 195.

45 Ellis Hawley, 'Herbert Hoover and American Corporatism 1929–33' în Fasault şi Mazuzan, *op. cit.*

46 Eugene Lyons, *Herbert Hoover, a Biography*, New York, 1964, p. 294.

47 Joan Hoff Wilson, *American Business and Foreign Policy 1920–1933*, Lexington, 1971, p. 220; Donald R. McCoy 'To the White House' în Fasault şi Mazuzan, *op. cit.*, p. 55; pentru antisemitismul lui Wilson, David Cronon, editor, *The Cabinet Diaries of Josephus Daniels 1913–1921*, Lincoln, Nebraska, 1963, pp. 131, 267, 497; pentru antisemitismul lui F.D. Roosevelt, Walter Trohan, *Political Animals*, New York, 1975, p. 99.

48 Citat în Galbraith, *op. cit.*, p. 143.

49 Hoover către J.C. Penney, citat de Donald McCoy în Fasault şi Mazuzan, *op. cit.*, pp. 52–53.

50 Hoover către generalul Peyton Marsh de la War Food Administration; citat în Arthur Schlesinger, *The Crisis of the Old Order*, p. 80.

51 Rothbard, *The Great Depression*, p. 187.

52 Hoover, *op. cit.*, vol. II, p. 108.

53 *Ibid.*, vol. III, p. 295.

54 *American Federation*, ianuarie, martie 1930.

55 Harrod, *op. cit.*, pp. 437–448.

56 Galbraith, *op. cit.*, p. 142.

57 Rothbard, *op. cit.*, pp. 233–234.

58 Hoover, cuvîntarea de acceptare la Convenţia Republicană, 11 august 1932; cuvîntare la Des Moines, 4 octombrie 1932.

59 Rothbard, *op. cit.*, p. 268.

60 *Ibid.*, p. 291.

61 Rostow, *World Economy*, tabelul III–42, p. 220.
62 *Fortune*, septembrie 1932.
63 Manchester, *op. cit.*, pp. 40-41.
64 C.J. Enzler, *Some Social Aspects of the Depression*, Washington DC, 1939, cap. 5.
65 Ekrich, *op. cit.*, pp. 28–29.
66 Don Congdon, editor, *The Thirties: a Time to Remember*, New York, 1962, p. 24.
67 James Thurber, *Fortune*, ianuarie 1932; Rothbard, *op. cit.*, p. 290.
68 Thomas Wolfe, *You Can't Go Home Again*, New York, 1934, p. 414.
69 Edmund Wilson, 'The Literary Consequences of the Crash', *The Shores of Light*, New York, 1952, p. 498.
70 *Harper's*, decembrie, 1931.
71 Charles Abba, *Business Week*, 24 iunie 1931.
72 Fausold și Mazuzan, *op. cit.*, p. 10.
73 Citat de Albert Romasco, 'The End of the Old Order or the Beginning of the New', în Fausold și Mazuzan, *op. cit.*, p. 80.
74 *Ibid.*, pp. 91, 92.
75 H.G.Wells, *An Experiment in Autobiography*, Londra, 1934.
76 Roger Daniels, *The Bonus March: an Episode in the Great Depression*, Westport, 1971, în special cap.10, 'The Bonus March as Myth'.
77 Theodore Joslin, *Hoover Off the Record*, New York, 1934; Donald J. Lision, *The President and Protest: Hoover, Conspiracy and the Bonus Riot*, Universitatea Missouri, 1974, pp. 254 și urm.
78 James MacGregor Burns, *Roosevelt: the Lion and the Fox*, New York, 1956, p. 20.
79 Citat în Ekrich, *op. cit.*
80 Ekrich, *op. cit.*, pp. 87–90.
81 Scrisoare către Christian Gaus, 24 aprilie 1934, în Elena Wilson, editor, *op. cit.*, p. 245.
82 Hoover, cuvîntare la Madison Square Garden, 31 octombrie, 1932.
83 Roosevelt, cuvîntare de acceptare la Convenția Partidului Democrat.
84 Frank Freidel, 'The Interregnum Struggle Between Hoover and Roosevelt' în Fausold și Mazuzan, *op. cit.*, p. 137.
85 *Ibid.*, pp. 137–138. Între documentele lui Hoover există unul intitulat 'My Personal Relations with Mr Roosevelt'.
86 Burns, *op. cit.*, p. 162.
87 Trohan, *op. cit.*, pp. 83–84.
88 Pentru elaborarea acestei cuvîntări, vezi Samuel I. Rosenman, *Working with Roosevelt*, New York, 1952, pp. 81–99. Ideea a provenit de la Thoreau.
89 Moley, *op. cit.*, p. 151.
90 Burns, *op. cit.*, pp. 148–149.
91 Conferințe de presă din 24 martie, 19 și 26 aprilie 1933.
92 Burns, *op. cit.*, pp. 167, 172; Elliot Roosevelt, editor, *FDR: His Personal Letters*, 4 vol., martie 1933; Trohan, *op. cit.*, p. 64.
93 J.M. Keynes în *New York Times*, 31 decembrie 1933.
94 Joan Robinson, 'What Has Become of the Keynesian Revolution?' în Milo Keynes, editor, *op. cit.*, p. 135; Raymond Moley, *The First New Deal*, New York, 1966, p. 4.
95 Faulkner, *op. cit.*, pp. 658–662.
96 Arthur M. Schlesinger, *The Coming of the New Deal*, Boston, 1958, p. 123; Manchester, *op. cit.*, p. 89.

97 Lverett S. Lyon *et al.*, *The National Recovery Administration*, Washington DC, 1935.
98 Citat în Eric Goldman, *Rendezvous with Destiny*, New York, 1952.
99 Broadus Mitchel *et al.*, *Depression Decade*, New York, 1947.
100 Walter Lippmann, 'The Permanent New Deal', *Yale Review*, 24, 1935, pp. 649–667.
101 De exemplu, William Myers și Walter Newton, *The Hoover Administration: a Documented Narrative*, New York, 1936.
102 Francis Sill Wickware în *Fortune*, ianuarie 1940; *Economic Indicators: Historical and Descriptive Supplement, Joint Committee on the Economic Report*, Washington DC, 1953.
103 Keynes în *New Republic*, 29 iulie 1940.
104 Trohan, *op. cit.*, pp. 59 și urm., 67–68, 115.
105 Joseph P. Lash, *Eleanor and Franklyn*, New York, 1971, pp. 220 și urm.; Doris Feber, *The Life of Lorena Hickok, ER's Friend*, New York, 1980, în diferite părți ale cărții; Richard W. Steele, 'Franklin D. Roosevelt and his Foreign Policy Critics', *Political Science Quarterly*, primăvara 1979.
106 'The Hullabaloo over the Brains Trust', *Literary Review*, CXV, 1933.
107 Bernard Sternsher, *Rexford Tugwell and the New Deal*, Rutgers, 1964, pp. 114–115; Otis Graham, 'Historians and the New Deals', *Social Studies*, aprilie 1963.
108 Manchester, *op. cit.*, p. 84.
109 Lippmann, *Saturday Review of Literature*, 11 decembrie 1926.
110 Fecher, *op. cit.*
111 George Wolfskill și John Hudson, *All But the People: Franklyn D. Roosevelt and his Critics*, New York, 1969, pp. 5–16.
112 Elizabeth Nowell, editor, *The Letters of Thomas Wolfe*, New York, 1956, pp. 551 și urm.
113 Citat în Ekrich, *op. cit.*, pp. 27–28.
114 Stuart Chase, *The New Deal*, New York, 1932, p. 252.
115 Frank Warren, *Liberals and Communism*, Bloomington, 1966, cap. 4.

8. Demonii

1 Dmitri Shostakovitch, *Memoirs*.
2 Boris I. Nicolaevsky, *Power and the Soviet Elite: 'The Letter of an Old Bolshevik' and Other Essays*, New York, 1965, pp. 3–65.
3 Citat în K.E.Voroshilov, *Stalin i voorujionnîe silî SSSR*, Moscova, 1951, p. 19.
4 Albert Seaton, *Stalin as Warlord*, Londra, 1976, pp. 29 și urm.
5 Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, Londra, 1974.
6 E.H. Carr, *From Napoleon to Stalin and Other Essays*, Londra, 1980, p. 156.
7 Cele trei volume cu viața lui Troțki de Isaac Deutscher sînt: *The Prophet Armed*, Oxford, 1954, *The Prophet Unarmed*, 1959, *The Prophet Outcast*, 1963, dar cartea sa *Stalin: a Political Biography* conține prezentarea cea mai cunoscută a dihotomiei Stalin–Troțki. Pentru o expunere a acestei lucrări, vezi Leopold Labedz, 'Isaac Deutscher's "Stalin": an Unpublished Critique', *Encounter*, ianuarie 1979, pp. 65–82.
8 W.H. Chamberlain, *The Russian Revolution 1917–1921*, 2 vol., New York, 1935, vol. II, p. 119.
9 Hingley, *op. cit.*, pp. 162–163; Paul Avrich, *Kronstadt 1921*, Princeton, 1970, pp. 176–178, 211.
10 Leon Troțki, *Their Morals and Ours*, New York, 1942, p. 35.
11 Kolakowski, *op. cit.*, vol. III, pp. 186, 199.

12 Leonard Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, ed. a 2-a, Londra 1970, p. 353.
13 Boris Bajanov, *Avec Staline dans le Kremlin*, Paris, 1930, pp. 74–77, 91, 145, 156 şi urm.
14 Troţki, *My Life*, Londra, 1930, p. 433, a pretins că a fost informat greşit în mod deliberat în privinţa orei funeraliilor.
15 Ian Grey, *Stalin: Man of History*, Londra, 1979, pp. 199–200.
16 Stalin, *Collected Works*, vol. VI, p. 328.
17 Împrejurările morţii lui Frunze sînt descrise în romanul lui Boris Pilniak, *Tale of the Unextinguished Moon*; şi în cartea lui Troţki, *Stalin: an Appraisal of the Man and his Influence*, 2 vol., traducere, Londra, 1969, vol. II, pp. 250–251.
18 Hingley, *op. cit.*, p. 168.
19 Citat în Deutscher, *Stalin*, p. 311.
20 E.H. Carr şi R.W. Davies, *Foundations of a Planned Economy*, Londra, ed. 1974, pp. 184–185.
21 Carr, *Foundations*, vol. II, pp. 65–66; Hingley, *op. cit.*, p. 191; Deutscher, *Stalin*, p. 314; B. Souvarine, *Stalin*, Londra, fără dată, p. 485. (Vezi şi ed. rom., B. Souvarine, *Stalin*, Humanitas, Bucureşti, 1999.)
22 Stalin, *Collected Works*, vol. X, p. 191.
23 Eugene Lyons, *Assignment in Utopia*, Londra, 1937, pp. 117, 123, 127.
24 Abdurakhman Avtorkhanov, *Stalin and the Soviet Communist Party*, Londra, 1959, pp. 28–29.
25 Hingley, *op. cit.*, p. 197.
26 Lyons, *op. cit.*, p. 372.
27 Stalin, *Collected Works*, vol. XII, p. 14.
28 Cohen, *op. cit.*, p. 372.
29 Hingley, *op. cit.*, p. 201; Souvarine, *op. cit.*, p. 577.
30 Hingley, *op. cit.*, p. 200.
31 Schapiro, *Communist Party*, p. 368.
32 Kolakowski, *op. cit.*, vol. III, pp. 25 şi urm.
33 Stalin, *Collected Works*, vol. VIII, p. 152; Carr, *Foundations*, vol. I, pp. 120–121.
34 Pentru cifre vezi Carr, *Foundations*, vol. I, pp. 120–121.
35 M. Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, Londra, 1958, p. 46; Stalin, *Collected Works*, vol. XI, pp. 44–45, 48.
36 Tatiana Chernavin, *Escape from the Soviets*, traducere, Londra, 1933, p. 37.
37 Robert C.Williams, 'The Quiet Trade: Russian Art and American Money', *Wilson Quarterly*, iarna 1979.
38 Stalin, *Collected Works*, vol. XI, p. 90.
39 Carr, *Foundations*, vol. I, p. 201.
40 M. Hindus, *Red Bread*, Londra, 1931, p. 335; Carr, *op. cit.*, p. 223.
41 T. H. Rigby, editor, *The Stalin Dictatorship: Khrushchev's 'Secret Session' Speech and Other Documents*, Sydney, 1968.
42 Carr, *Foundations*, vol. I, p. 283.
43 Deutscher, *Stalin*, p. 320; Stalin, *Collected Works*, vol. XII, p. 170.
44 Deutscher, *Stalin*, p. 325 nota de subsol 1.
45 Lewin, *op. cit.*, p. 514.
46 Kolakowski, *op. cit.*, vol. III, p. 38.
47 Winston Churchill, *The Second World War*, 12 vol., Londra, 1964, vol. VIII, p. 78.

48 S. Swianiewicz, *Forced Labour and Economic Development: an Inquiry into the Experience of Soviet Industrialization*, Londra, 1965, p. 123; Lewin, *op. cit.*, p. 508.
49 Kolakowski, *op. cit.*, vol. III, p. 39.
50 Robert Conquest, *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties*, Londra, 1969, p. 22 (trad. rom. *Marea teroare. O reevaluare*, Humanitas, 1998).
51 Deutscher, *Stalin*, p. 325; Roy Medvedev, *Let History Judge: the Origins and Consequences of Stalinism*, traducere, New York, 1971, pp. 90–91; cifre din *Istoria SSSR*, 1964, No. 5, p. 6.
52 Vezi articolul-rezumat, 'Revising Stalin's Legacy', *Wall Street Journal*, 23 iulie 1980; M. Msksudov, 'Pertes subies par la population de l'URSS 1918–1958', *Cahier du monde russe et sovietique*, martie 1977.
53 Kolakowski, *op. cit.*, vol. III, p. 43.
54 Cohen, *op. cit.*, p. 364.
55 Alexander Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes*, Londra, 1954, pp. 317–318; Alexander Barmine, *One Who Survived*, New York, 1945, pp. 256, 264; Svetlana Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend*, traducere, Londra, 1967, p. 351.
56 Svetlana Alliluyeva, *Only One Year*, New York, 1969, p. 143.
57 Wolfgang Leonhard, *Kreml ohne Stalin*, Köln, 1959, p. 95; Nicolaevsky, *op. cit.*, pp. 93–94.
58 Stalin, *Collected Works*, vol. XIII, pp. 161–215.
59 Borys Lewytzkyj, *Die rote Inquisition: die Geschichte der sowjetischen Sicherheitsdienste*, Frankfurt, 1967, p. 76.
60 Hingley, *op. cit.*, p. 214.
61 Albert Speer, *The Slave State*, Londra, 1981, p. 303.
62 Muggeridge, *op. cit.*, vol. I, pp. 234–235.
63 Victor Serge, *Memoirs of a Revolutionary*, traducere, New York, 1963, p. 250.
64 Paul Hollander, *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba 1928–1978*, Oxford, 1981, cap. 4.
65 Amabel Williams-Ellis, *The White Sea Canal*, Londra, 1935, introducere; Sidney şi Beatrice Webb, *Soviet Communism: a New Civilization?* Londra, 1935, Harold Laski, *Law and Justice in Soviet Russia*, Londra, 1935; Anna Louise Strong, *This Soviet World*, New York, 1936; G.B. Shaw, *The Rationalization of Russia*, Londra, 1931; Prezentarea lui Sojenițîn a Canalului în *The Gulag Archipelago*, New York, 1975, vol. II, pp. 80–102 (*Arhipelagul Gulag*, Univers, București, 1998).
66 Julian Huxley, *A Scientist Among the Soviets*, Londra, 1932, p. 67; Lyons, *op. cit.*, p. 430; Shaw, *op. cit.*, p. 28.
67 Hesketh Pearson, *GBS: a Full-Length Portrait*, New York, 1942, pp. 329–331.
68 Wells, *Autobiography*, pp. 799–807; pentru alte referinte, vezi Hollander, *op. cit.*, pp. 167–173.
69 Williams, *op. cit.*
70 Miggeridge, *op. cit.*, p. 254.
71 Edward N. Peterson, *The Limits of Hitler's Power*, Princeton, 1969, p. 154.
72 Mosse, *op. cit.*, pp. 294 şi urm.
73 Bendersky, *op. cit.*
74 Mosse, *op. cit.*, p. 280.
75 Holborn, *op. cit.*, p. 658.
76 Fritz Stern, 'Adenauer in Weimar: the Man and the System' în *The Failure of Illiberalism*, pp. 178–187; Paul Weymar, *Konrad Adenauer*, München, 1955, pp. 129–143; citatul este din scrisoarea lui Adenauer către M. Tirard, președintele

Comitetului Aliat al Rinului, în 1923, în Documentele Stresemann; vezi Henry Turner, *Stresemann and the Politics of the Weimar Republic*, Princeton, 1963.
77 De exemplu, raportul său secret către cabinet, 31 martie 1931, citat în Barnett, *op. cit.*, p. 340.
78 Michael Balfour, *West Germany*, Londra, 1968, pp. 85–86.
79 Rostow, *World Economy*, tabelul III-42; Holborn, *op. cit.*, pp. 639–640.
80 Holborn, *op. cit.*, p. 732.
81 Laqueur, *op. cit.*, p. 257.
82 Holborn, *op. cit.*, p. 687.
83 Karl Dietrich Bracher, *The German Dictatorship: the Origins, Structure and Effects of National Socialism*, traducere, Londra, 1970, p. 6.
84 Christoper Isherwood, *The Berlin Stories*, New York, ed.1945, p. 86.
85 Fest, *op. cit.*, p. 517.
86 Francis Carsten, *Reichswehr und Politik 1918–1933*, Köln, 1964, p. 377.
87 Fest, *op. cit.*, p. 545.
88 *Ibid.*, p. 507.
89 *Ibid.*, p. 546.
90 Thomas Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen*, Berlin, 1918.
91 Citat în E.K. Bramstedt, *Dictatorship and Political Police*, Oxford, 1945, p. 98.
92 Vezi Arnold Brecht, *Prelude to Silence: the End of the German Republic*, New York, 1944.
93 Citat de Fest, *op. cit.*, p. 618.
94 Roger Manvell şi Heinrich Fraenkel, *Goering*, New York, 1962, p. 296.
95 Manvell şi Fraenkel, *Heinrich Himmler*, Londra, 1965, pp. 10–15, 31–32.
96 *Ibid.*, p. 34.
97 *Neueste Nachrichten*, München, 21 martie 1933.
98 Citat în Manvell şi Fraenkel, *Himmler*, pp. 35–36.
99 *Ibid.*, p. 41.
100 *Ibid.*, pp. 38–39.
101 Grunfeld, *op. cit.*, pp. 126–129.
102 Peterson, *op. cit.*, p. 14; Hans Buchheim, *SS und Polizei im NS Staat*, Duisberg, 1964.
103 Hans Frank, *Im Angesicht des Galgens*, München, 1953.
104 *Hitler's Secret Conversations*, New York, 1953, p. 420.
105 Peterson, *op. cit.*, pp. 70–71.
106 *Hitler's Secret Conversations*, p. 306; Peterson, *op. cit.*, p. 72.
107 Peterson, *op. cit.*, pp. 133–142.
108 Frank, *op. cit.*, p. 167; Lutz Graf Schwerin von Krosigk, *Es geschah in Deutschland*, Tübingen, 1951.
109 Paul Seabury, *The Wilhelmstrasse: a Study of German Diplomacy under the Nazi Regime*, Berkeley, 1954.
110 Herbert Jacob, *German Administration Since Bismarck*, New Haven, 1963, p. 113; Peterson, *op. cit.*, p. 37.
111 Helmut Heiber, *Adolf Hitler*, Berlin, 1960, pp. 92 şi urm.; Alan Bullock, *Hitler: a Study in Tyranny*, Londra, 1964, p. 386; Joseph Nyomarkay, *Charisma and Factionalism in the Nazi Party*, Minneapolis, 1967.
112 Fest, *op. cit.*, p. 807.
113 Otto Dietrich, *Zwolf Jahre mit Hitler*, München, 1955, p. 153.
114 Thomas Hobbes, *Leviathan*, Partea 1, cap. XI.

115 Peterson, *op. cit.*, pp. 75–76.
116 David Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution*, New York, 1966, pp. 159–186, 200–201, 285.
117 Heirich Uhlig, *Die Warenhäuser im Dritten Reich*, Köln, 1956.
118 Friedrich Facius, *Wirtschaft und Staat (Schriften des Bundesarchivs)*, Koblenz, 1959, p. 147.
119 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Chicago, 1961, p. 98.
120 Aceasta este opinia lui E.K. Bramsted, *Goebbels and National Socialist Propaganda*, Lansing, 1965; Helmut Heiber, *Josef Goebbels*, Berlin, 1962, susţine că Goebbels nu era antisemit.
121 Bullock, *op. cit.*, p. 121.
122 Arthur Schweitzer, *Big Business in the Third Reich*, Londra, 1964, p. 643, nota 25.
123 Hermann Rauschning, *Hitler's Revolution of Destruction*, Londra, 1939.
124 Citat în Holborn, *op. cit.*, p. 753.
125 Joseph Borking, *The Crime and Punishment of I.G.Farben*, Londra, 1979, pp. 56–60.
126 Pentru capacitatea lui Todt, vezi Alan Milward, *The German Economy at War*, Londra, 1965.
127 Speer, *op. cit.*, pp. 4 şi urm.
128 David Schoenbaum, *Die braune Revolution*, Köln, 1968, p. 150.
129 Fest, *op. cit.*, p. 559.
130 David Carlton, *Anthony Eden*, Londra, 1981, p. 46.
131 Hans Gisevius, *Adolf Hitler*, München, 1963, p. 173.
132 Holborn, *op. cit.*, pp. 745–747; Manvell şi Fraenkel, *Himmler*, pp. 2–46.
133 Fest, *op. cit.*, p. 705.
134 Nicholaevsky, *op. cit.*, pp. 28–30.
135 Pentru influenţa eliminării lui Röhm asupra lui Stalin, vezi George Kennan, *Russia and the West Under Lenin and Stalin*, New York, 1960, p. 285.
136 Conquest, *op. cit.*, p. 44.
137 Medvedev, *op. cit.*, pp. 157 şi urm.; Hingley, *op. cit.*, pp. 236 şi urm.; Conquest, *op. cit.*, pp. 47 şi urm.
138 Orlov, *op. cit.*, pp. 17–18, 129.
139 Orlov, *op. cit.*, p. 350.
140 Rigby, *The Stalin Dictatorship*, pp. 39- 40.
141 W.G. Krivitsky, *I Was Stalin's Agent*, Londra, 1940, p. 166.
142 *Ibid.*, p. 228.
143 Paul Blackstock, *The Secret Road to World War Two: Soviet versus Western Intelligence 1921–1939*, Chicago, 1969; Hingley, *op. cit.*, pp. 292 şi urm.
144 John Erickson, *The Soviet High Command, a Military and Political History, 1918–1941*, Londra, 1962, p. 374; Conquest, *op. cit.*, p. 224; Hingley, *op. cit.*, pp. 258–259.
145 Schapiro, *Communist Party*, p. 440.
146 Medvedev, *op. cit.*, pp. 294–296.
147 *Ibid.*, pp. 219–223.
148 Fitzroy Maclean, *Eastern Approaches*, Londra, ed.1966, pp. 119–120.
149 Pentru detalii privind utilizarea torturii, vezi Medvedev, *op. cit.*, pp. 259–270, 286.
150 Simon Wolin şi Robert M. Slusser, *The Soviet Secret Police*, New York, 1957, p. 194; Antoni Ekart, *Vanished Without Trace*, Londra, 1954, p. 244.

151 Medvedev, *op. cit.*, p. 239; Conquest, *op. cit.*, pp. 525–535; vezi şi calculele lui Iosif Dyadkin, *Wall Street Journal*, 23 iulie 1980, care sînt asemănătoare.
152 Laqueur, *op. cit.*, pp. 266–267.
153 Pentru intelectualii de dreapta, vezi Richard Griffiths, *Fellow-Travellers of the Right: British Enthusiasts for Nazi Germany 1933–1938*, Londra, 1980, şi Alastair Hamilton, *The Appeal of Fascism: a Study of Intellectuals and Fascism 1919–1945*, Londra, 1971; vezi şi Malcolm Muggeridge, *The Thirties*, Londra, 1940, pp. 281–282.
154 Pentru antisemitismul lui Stalin, vezi Medvedev, *op. cit.*, pp. 493 şi urm.; acesta prezintă, la p. 524, o listă de cărţi interzise de Stalin; pentru Gorky, vezi Hingley, *op. cit.*, pp. 241–242.
155 *The Letters of Lincoln Steffens*, ed. E. Winter şi G. Hicks, 2 vol., New York, 1938, vol. II, p. 1001.
156 Shaw, *The Rationalization of Russia*, Bloomington, Ind., ed. 1964, p. 112.
157 Citat de Jean Lacourure, *Andre Malraux*, New York, 1975, p. 230.
158 Citat de Sidney Hook în *Encounter*, martie 1978.
159 Cohen, *op. cit.*, p. 376.
160 Muggeridge, *Chronicles of Wasted Time*, pp. 254–255.
161 Walter Duranty, *The Kremlin and the People*, New York, 1941, p. 65.
162 Citat în Hollander, *op. cit.*, p. 164.
163 Trilling, în *The Last Decade*, 'Art, Will and Necessity'.
164 *Ibid.*, 'A Novel of the Thirties'.

9. Zenitul agresiunii

1 Manchester, *op. cit.*, p. 7.
2 James Margach, *The Abuse of Power*, Londra, 1978.
3 Barnett, *op. cit.*, p. 291; Mary Agnes Hamilton, *Arthur Henderson*, Londra, 1938.
4 Beasley, *op. cit.*, p. 245.
5 *Documents on British Foreign Policy*, 2, vol. IX, No. 43; vezi Ian Nish, *Japanese Foreign Policy, 1869–1942*, Londra, 1977, pp. 260 şi urm.
6 Barnett, *op. cit.*, p. 300.
7 Middlemann şi Barnes, *op. cit.*, p. 729.
8 James Neidpath, *The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire 1919–1941*, Oxford, 1981.
9 James, *op. cit.*, p. 167.
10 Harold S. Quigley şi John E. Turner, *The New Japan: Government and Politics*, Minneapolis, 1956, pp. 38–39.
11 Citat de Hugh Byas, *op. cit.*, pp. 265–266.
12 *Ibid.*, p. 97.
13 Mosley, *op. cit.*, pp. 154–155.
14 Tolland, *op. cit.*, p. 13.
15 Byas, *op. cit.*, pp. 119 şi urm.; Tolland, *op. cit.*, pp. 13–33; Beasley, *op. cit.*, p. 250; James, *op. cit.*, pp. 170 şi urm.
16 Tolland, *op. cit.*, p. 21.
17 *Ibid*, p. 33, nota de subsol; pentru Sorge, vezi William Deakin şi G.R. Storry, *The Case of Richard Sorge*, Londra, 1964.
18 Anthony Garavente, 'The Long March', *China Quarterly*, p. 22, 1965, pp. 84–124.

19 Edgar Snow, *Red Star over China*, Londra, 1938; Chen Chang-Feng, *On the Long March with Chairman Mao*, Beijing, 1959; *The Long March: Eyewitness Accounts*, Beijing, 1963.
20 Edgar Snow, *Random Notes on Red China*, Harvard, 1957, pp. 1–11; J.M. Betram, *Crisis in China: the Only Story of the Sian Mutiny*, Londra, 1937.
21 Agnes Smedley, *Battle Hymn of China*, Londra, 1944, pp. 96–143.
22 Tolland, *op. cit.*, pp. 44–47; vezi şi James B. Crowley în *Journal of Asian Studies*, mai 1963, şi C.P. Fitzgerald, *The Birth of Communist China*, Baltimore, 1964.
23 Nish, *op. cit.*, p. 232; Katsu Young, 'The Nomohan Incident: Imperial Japan and the Soviet Union', *Monumenta Nipponica*, 22, 1967, pp. 82–102.
24 Tolland, *op. cit.*, p. 44, nota de subsol.
25 *Ibid.*, p. 47.
26 Mosley, *op. cit.*, pp. 177–181; Tolland, *op. cit.*, p. 50.
27 Citat de Nish, *op. cit.*, p. 260.
28 Hugh Byas în *New York Times*, 31 iulie 1938.
29 Hans Frank, *Im Angesicht des Galgens*, Munchen, 1953, p. 92; Joseph Goebbels, *Der Faschismus und seine praktischen Ergebnisse*, 1935.
30 Nolte, *op. cit.*, p. 230.
31 Mussolini, *Opera Omnia*, vol. XXVI, p. 233.
32 Barnett, *op. cit.*, pp. 344–348.
33 *Ibid.*, pp. 379–380; Carlton, *op. cit.*, p. 68.
34 Carlton, *op. cit.*, pp. 84–86.
35 Barnett, *op. cit.*, p. 381.
36 *Ciano's Diplomatic Papers*, Londra, 1948, p. 56.
37 Pentru rasismul fascist italian, vezi Antonio Spinosa, 'Le persecuzioni razzali in Italia', *Il Ponte*, vol. VIII, 1952, pp. 964–978, 1078–1096, 1604–1622, vol. IX, 1953, pp. 950 şi urm.
38 Salvador de Madariaga, *Spain: a Modern History*, Londra, 1961, p. 455.
39 Citat în Paul Preston, *The Coming of the Spanish Civil War*, Londra, 1978, p. 15.
40 Largo Caballero, *Mis Recuerdos*, Mexico City, 1954, p. 37.
41 Mariano Perez Galan, *La Ensenanza en la II Republica española*, Madrid, 1975, pp. 332–333.
42 Vezi articolele lui Luis Araquistain, *El Sol*, Madrid, 18, 21, 24 iulie 1931.
43 Preston, *op. cit.*, p. 107.
44 Stanley Payne, *The Spanish Revolution*, New York, 1970, p. 108.
45 Martor ocular 1933, citat Ramón Sender, *Viaje a la aldea del crimen*, Madrid, 1934, pp. 33–42.
46 J. Arrarás Irribaren, editor, *Historia de la Cruzada Española*, 8 vol., Madrid, 1940–1044, vol. II, p. 263; J.A. Ansaldo, *Para Qui? De Alfonso XIII a Joan III*, Buenos Aires, 1951, p. 51.
47 George Dimitrov, *The Working Classes Against Fascism*, Londra, 1935, p. 47.
48 Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, Londra, ed.1961, p. 95; George Hills, *Franco: the Man and his Nation*, Londra, 1967, p. 210.
49 J.W.D.Trythall, *Franco: a Biography*, Londra, 1970, p. 80.
50 R.A.H. Robinson, *The Origins of Franco's Spain*, Newton Abbot, 1970, p. 12.
51 Thomas, *op. cit.*, p. 5.
52 Preston, *op. cit.*, pp. 162–163, 172.
53 Trythall, *op. cit.*, p. 81; Preston, *op. cit.*, p. 176.

54 Burnett Bolloten, *The Grand Camouflage*, Londra, ed. a 2–a, 1968, pp. 115–116; Joan-Simeon Vidarte, *Todos fuimos culpables*, Mexico, 1973, pp. 56–57.
55 Robinson, *op. cit.*, pp. 259–260; Preston, *op. cit.*, p. 185.
56 Vidarte, *op. cit.*, pp. 100, 115–127; Idalecio Prieto, *Convulciones de España*, 3 vol., Mexico, 1967–1969, vol. III, pp. 143–144.
57 Constancia de la Mora, *In Place of Splendour*, Londra, 1940, pp. 214–215; Claud Bowers, *My Mission to Spain*, Londra, 1954, pp. 200–208; Henry Buckley, *Life and Death of the Spanish Republic*, Londra, 1940, p. 129; Stanley Payne, *Falange: a History of Spanish Fascism*, Stanford, 1961, pp. 98–105; Ian Gibson, *La Represion nacionalista de Granada en 1936*, Paris, 1971, pp. 40–43.
58 Thomas, *op. cit.*, p. 5; cifrele lui Robles au fost în general corecte.
59 Vidarte, *op. cit.*, pp. 213–217.
60 J. Gutiérez-Ravé, *Gil Robles: caudillo frustrado*, Madrid, 1967, pp. 198–199.
61 Thomas, *op. cit.*, pp. 52–54.
62 *Ibid.*, p. 269, nota de subsol 1.
63 Antonio Mentero, *La Persecucion religiosa en España 1936–1939*, Madrid, 1961, p. 762.
64 Thomas, *op. cit.*, pp. 270–272.
65 Arthur Koestler, *The Invisible Writing*, Londra, 1954, p. 347; Ignacio Escobar, *Asi empezo*, Madrid, 1974.
66 Thomas, *op. cit.*, p. 270, nota de subsol 2.
67 Juan de Iturralde, *El Catolicismo y la cruzada de Franco*, 2 vol., Bayonne, 1955, vol. II, pp. 88–89.
68 Ignacio de Azpiazu, *Siete meses y siete dias en la España de Franco*, Caracas, 1964, p. 115.
69 Georges Bernanos, *Les Grands Cimetieres sous la lune*, Paris, 1938, pp. 72–73; Koestler, *Invisible Writing*, pp. 333–335.
70 Thomas, *op. cit.*, p. 265, citează autoritățile în notele de subsol; Ian Gibson, *The Death of Lorca*, Londra, 1973, pp. 167–169.
71 Trathall, *op. cit.*, p. 94.
72 S.G. Payne, *Politics and the Military in Modern Spain*, Stanford, 1967, pp. 371–372.
73 Thomas, *op. cit.*, ed.1977, prezintă detalii ale intervenției străine în Anexa 7, pp. 974–985; vezi și Jesus Salas, *Intervencion extrajeras en la guerra de España*, Madrid, 1974.
74 D.C.Watt, 'Soviet Aid to the Republic', *Slavonic and East European Review*, iunie 1960; Thomas, *op. cit.*, pp. 981–982.
75 Thomas, *op. cit.*, p. 982, nota de subsol 2; Neal Wood, *Communism and British Intellectuals*, Londra, 1959, p. 56.
76 Citat de Trythall, *op. cit.*, p. 65; Luis de Galinsoga, *Centinela del Occidente: Semblanza biográfica de Francisco Franco*, Barcelona, 1956, pp. 134–139.
77 Rudolf Timmermans, *General Franco*, Olten, 1937, p. 135; Francisco Franco, *Diario de una Bandera*, Madrid, 1922, p. 46, 179; Trythall, *op. cit.*, p. 58.
78 Alekandro Vicuna, *Franco*, Santiago de Chile, 1956, pp. 222–223; Ignacio Gonzalez, *La Guerra nacional española ante la moral y el derecho*, Salamanca, 1937; Jay Allen, *Chicago Tribune*, 29 iulie 1936; *Cruzada Española*, vol. II, p. 84.
79 Thomas, *op. cit.*, Anexa 5, p. 971.
80 *Ibid.*, pp. 974–977; Salas, *op. cit.*, p. 510.
81 Carlos Baker, *Ernest Hemingway*, Penguin, 1972, p. 472.
82 Thomas, *op. cit.*, p. 533.

83 Jesús Hernández Tomas, *La Grande Trahison*, Paris, 1953, p. 66; Thomas, *op. cit.*, pp. 650–651.
84 Thomas, *op. cit.*, p. 664, nota de subsol 1; Manuel Azana, *Obras Completas*, 4 vol., Mexico City, 1966–1968, vol. IV, p. 867; Caballero, *op. cit.*, p. 204; Incalecio Prieto, *Convulciones de España*, 3 vol., Mexico City, 1967–1969, vol. III, p. 220.
85 George Orwell, *Homage to Catalonia*, Londra, 1938, pp. 169 și urm.; Thomas, *op. cit.*, pp. 65 și urm.
86 Hernández, *op. cit.*, pp. 124–126.
87 Thomas, *op. cit.*, pp. 705–706; Bernard Crick, *George Orwell: a Life*, Londra, 1980, pp. 224–226.
88 Înainte de asta Krivițki a reușit să-și publice cartea, *I Was Stalin's Agent*, Londra, 1940; Hingley, *op. cit.*, pp. 268 și urm.
89 Thomas, *op. cit.*, pp. 702–703 și nota de subsol.
90 Orlov, *op. cit.*
91 Thomas, *op. cit.*, pp. 624–627, Anexa 8, pp. 986–991; Vincente Talon, *Arde Guernica*, Madrid, 1970; Herbert Southworth, *La destruction de Guernica*, Paris, 1975; Adolf Galland, *The First and the Last*, Londra, 1957.
92 Allen Guttmann, *The Wound in the Heart: America and the Spanish Civil War*, New York, 1962.
93 Koestler, *Invisible Writing*.
94 *New England Weekly*, 29 iulie, 2 septembrie 1937; pentru acest episod celebru, vezi Kingley Martin, *Editor, 1931–1945*, Londra, 1968, p. 218; George Orwell, *Collected Essays*, etc., 4 vol., Penguin, 1970, vol. I, pp. 333 și urm.; Crick, *op. cit.*, pp. 227 și urm.
95 Sean Day-Lewis, *C. Day-Lewis: an English Literary Life*, Londra, 1980, pp. 94, 102.
96 Cyril Connolly, 'Some Memories' în Stephen Spender, editor, *W.H. Auden: a Tribute*, Londra, 1975, p. 70.
97 Hugh Thomas, 'The Lyrical Illusion of Spain 1936', în Mestine de Courcel, editor, *Malraux: Life and Work*, Londra, 1976, pp. 42–43.
98 Carlos Baker, *op. cit.*, p. 465.
99 Martin, *op. cit.*, pp. 219–220.
100 Stephen Spender, *World within World*, Londra, 1951, pp. 242–243.
101 *Ibid.*, p. 223.
102 Orwell, 'Notes on the Spanish Militias', *Collected Essays*, vol. I, pp. 350–364.
103 José Diaz de Villegas, *La Guerra de liberacion*, Barcelona, 1957, p. 384.
104 Thomas, *op. cit.*, pp. 926–927.
105 Texul legii în *Boletin Oficial del Estado*, 13 februarie 1939; Trythall, *op. cit.*, p. 141.
106 Ciano's Diplomatic Papers, pp. 293–294.
107 Citat de Max Gallo, *Spain under Franco: a History*, traducere, Londra, 1973, p. 88. Cifra de 193 000 este dată de Charles Foltz, *The Masquerade in Spain*, Boston, 1948, p. 97; vezi Thomas, *op. cit.*, pp. 924–925.
108 Trythall, *op. cit.*, pp. 142 și urm.

10. Sfîrșitul vechii Europe

1 H.A. Jacobsen, *Der Zweite Weltkrieg: Grundzüge der Politik und Strategie in Dokumenten*, Frankfurt, 1965, pp. 180–181; citat în Andreas Hillgruber, *Germany and the Two World Wars*, traducere, Harvard, 1981, pp. 56–57.

2 Note luate de General Locotenent Liebmann, citate în Hillgruber, *op. cit.*, p. 57.
3 Rudolph Binion, *Hitler among the Germans*, New York, 1976, pp. 61–63, 78–82.
4 *Hitlers Zweites Buch: Ein Dokument aus dem Jahre 1928*, Stuttgart, 1961; tradusă sub titlul *Hitler's Secret Book*, New York, 1962.
5 Citat în Fest, *op. cit.*, p. 793.
6 *Hitlers Zweites Buch*, p. 130.
7 Hillgruber, *op. cit.*, p. 50.
8 Fest, *op. cit.*, pp. 796–797.
9 Herbert Agar, 'Culture v. Colonialism in America', *Southern Review*, 1, iulie 1935, pp. 1–19.
10 George Kennan, *Memoirs*, 1925–1950, Boston, 1967, p. 53.
11 C.A. MacDonald, *The United States, Britain and Appeasement 1936–1939*, Londra, 1981.
12 Kennan, *Memoirs 1925–1950*, p. 84.
13 *Ibid.*, 86; Daniel Yergin, *Shattered Peace: the Origins of the Cold War and the National Security State*, Boston, 1977, pp. 34–35.
14 Fest., *op. cit.*, p. 869.
15 Gilbert, *Churchill*, vol. V, pp. 459–462.
16 Citat în Montgomery Hyde, *Carson*, Londra, 1953, p. 387.
17 Roland Hunt și John Harrison, *The District Officer in India 1930–1947*, Londra, 1980.
18 B.R.Tomlinson, 'Foreign Private Investment in India 1920–1950', *Modern Asian Studies*, XII, p. 4, 1978.
19 Gilbert, *op. cit.*, pp. 399 și urm., 480–481.
20 Andrew Boyle, *The Climate of Treason*, Londra, 1979, cu corecții în revista lui Noel Annan, *The Times Literary Supplement*, 7 decembrie 1979, pp. 83–84.
21 Stuart Mcintyre, *A Proletarian Science: Marxism in Britain 1917–1933*, Cambridge, 1980.
22 Middlemas și Barnes, *op. cit.*, p. 745.
23 Citat în John Gross, *The Rise and Fall of the Man of Letters*, Londra, 1969, p. 283.
24 Gisela Lebzelter, *Political Anti-Semitism in England 1918–1939*, New York, 1978.
25 J.R.M. Butler, *Lord Lothian*, Londra, 1960, p. 206.
26 Viscount Templewood, *Nine Troubled Years*, Londra, 1954, p. 133.
27 *Daily Telegraph*, 28 ianuarie 1935.
28 Martin Gilbert, *The Roots of Appeasement*, Londra, 1966, pp. 354–355; Barnett, *op. cit.*, pp. 389 și urm.
29 Nicolson, *Diaries*, 23 martie 1936.
30 Gilbert, *Churchill*, vol. V, p. 456.
31 V.K. Krishna Menon, editor, *Young Oxford and War*, Londra, 1934.
32 Barnett, *op. cit.*, pp. 423–424.
33 Christopher Thorne, 'Viscount Cecil, the Government and the Far Eastern Crisis of 1931', *Cambridge Historical Journal*, XIV, 1971, pp. 805–826.
34 Vezi Donald S. Birn, *The League of Nations Union 1918–1945*, Oxford, 1981.
35 Scrisoare către *Manchester Guardian*, 26 februarie 1932.
36 Michael Pugh, 'Pacifism and Politics in Britain 1931–1935', *Cambridge Historical Journal*, XXIII, 1980, pp. 641–656.
37 Pentru o explicație (nu o justificare) a concesiei, vezi Paul Haggie, *Britania at Bay*, Oxford, 1981.
38 Anthony Eden, cuvîntare, 30 ianuarie 1941.

39 Paul Schmidt, *Hitler's Interpreter*, traducere, Londra, 1951, p. 320.
40 Barnett, *op. cit.*, pp. 409–410.
41 Conferința este descrisă în Frederich Hossbach, *Zwischen Wehrmacht und Hitler 1934–1938*, Hanovra, 1949; Fest, *op. cit.*, p. 800.
42 Fest, *op. cit.*, pp. 809–810.
43 Vezi Stefan Zweig, *The World of Yesterday*, New York, 1943.
44 Jones, *Life and Work of Freud*, pp. 636 și urm.
45 Barnett, *op. cit.*, pp. 474–475.
46 Robert J. O'Neill, *The German Army and the Nazi Party 1933–1939*, Londra, 1966, pp. 152–159.
47 Peter Hoffman, *Widerstand, Staatsstreich, Attentat: Der Kampf der Opposition gegen Hitler*, München, 1969, p. 83; Fest, *op. cit.*, pp. 829 și urm. și 1174–1175 notele 20–23 pentru surse.
48 O'Neill, *op. cit.*, pp. 163–165.
49 Fest, *op. cit.*, pp. 832–833.
50 'Letter to Runciman', 15 septembrie 1938; *Opera Omnia*, XIX, p. 143.
51 Holborn, *op. cit.*, pp. 780 și urm.
52 Gilbert, *Churchill*, vol. V, pp. 999 și urm.
53 André Beauffre, *1940: the Fall of France*, traducere, Londra, 1967, p. 84; Barnett, *op. cit.*, pp. 526–527.
54 Holborn, *op. cit.*, p. 777.
55 William Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, Londra, 1960, p. 399.
56 Fest, *op. cit.*, p. 892; Kennan, *Memoirs 1925–1950*, p. 108.
57 Vezi Franklin Reid Gannon, *The British Press and Germany 1936–1939*, Oxford, 1971; Martin, *Editor*, pp. 254–257.
58 Barnett, *op. cit.*, p. 560.
59 *The Times*, articolul de fond, 1 aprilie 1939; Gilbert, *Churchill*, vol. V, pp. 1052–1053.
60 Hillgruber, *op. cit.*, pp. 61–62.
61 *Ibid.*, p. 66.
62 Barnett, *op. cit.*, p. 569.
63 Fest, *op. cit.*, p. 917; Hillgruber, *op. cit.*, p. 63.
64 Fest, *op. cit.*, p. 869.
65 Hubertus Lupke, 'Japans Russlandpolitik von 1939 bis 1941', *Schriften des Instituts für Asienkunde in Hamburg*, X, Frankfurt, 1962, pp. 7–24.
66 Fest, *op. cit.*, pp. 884–885; pentru surse vezi pp. 1177–1178, nota 27.
67 Hans Gunther Seraphim, editor, *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs*, Gottingen, 1956, p. 82; Gustav Hilder și Alfred G. Meyer, *The Incompatible Allies: a Memoir-History of the German-Soviet Relationship 1918–1941*, New York, 1953, p. 315.
68 Fest, *op. cit.*, pp. 879–880.
69 Albert Tarulis, *Soviet Policy towards the Baltic States 1919–1940*, Notre Dame, 1959, pp. 154–155.
70 Michael Freund, *Weltgeschichte der Gegenwart in Dokumenten*, Freiburg, 1954–1956, vol. III, pp. 166 și urm.
71 F. La Ruche, *La Neutralité de la Suède*, Paris, 1953.
72 Henri Michel, *The Second World War*, traducere, Londra, 1975, pentru detalii.
73 A. Rossi, *Deux Ans d'alliance germano-sovietique*, Paris, 1949, pp. 88–90; *Hitler's Table-Talk*, traducere, Londra, 1953, p. 8.

74 Carl Burckhardt, *Meine Danziger Mission 1937–1979*, München, 1960, p. 348; citat în Hillgruber, *op. cit.*, p. 69.
75 Fest, *op. cit.*, p. 908; surse, p. 1179, nota 7.
76 *Ibid.*, pp. 906, 921–922.
77 J.-B. Duraselle, *La Décadence 1932-1939*, Paris, 1979.
78 Dominique Leca, *La Rupture de 1940*, Paris, 1979.
79 François Bedaride, editor, *La Stratégie secrète de la Drôle de Guerre*, Paris, 1979; vezi și *Français et Britanniques dans la Drole de Guerre: Actes du Colloque Franco-Britannique de décembre 1975*, Paris, 1978.
80 Fest, *op. cit.*, pp. 940, 1181 nota 10; Helmut Heiber, editor, *Hitlers Lagebesprechungen*, Stuttgart, 1962, p. 30.
81 Marc Bloch, *Strange Defeat*, traducere, Oxford, 1949, pp. 36–37.
82 Vezi dr Pierre Renchnick în *Médicine et Hygène*, Geneva, septembrie 1981.
83 Bloch, *op. cit.*, p. 28.
84 Henri Michel, *Le Procès de Riom*, Paris, 1979.
85 Richard Griffith, *Marshal Pétain*, Londra, 1970; Judith Hughes, *To the Maginot Line: the Politics of French Military Preparation in the 1920s*, Harvard, 1971.
86 Citat în Raymond Touroux, *Pétain et la France*, Paris, 1980.
87 Citat în Robert Aron, *The Vichy Regime 1940–1944*, traducere, Londra, 1958, p. 122.
88 Alan Milward, *The New Order and the French Economy*, Oxford, 1970, pp. 272–288.
89 Trythall, *op. cit.*, pp. 161–163; *Documenti Diplomatici Italiani*, seria a 9-a, Roma, 1954, vol. IV, No. 260.
90 Schmidt, *op. cit.*, pp. 191–194; *Ciano's Diplomatic Papers*, p. 412.
91 Franz Halder, *Kriegstagebuch: Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939–1942*, Stuttgart, 1962, vol. I, p. 308.
92 Karl Klee, *Das Unternehmen 'Seelöwe'*, Gottingen, 1958, pp. 189–190.
93 Halder, *op. cit.*, vol. I, p. 375.
94 Citat în Hillgruber, *op. cit.*, p. 354.
95 Daniel Benjamin și Levis Kochin, 'Voluntary Unemployment in Interwar Britain', *The Banker*, februarie 1979.
96 A.J. Younger, *Britain's Economic Growth 1920–1966*, Londra, 1967, p. 112.
97 R.S. Sayres în *Economic Journal*, iunie 1950.
98 Younger, *op. cit.*, pp. 107 și urm.; H.W. Richardson, *Economic Recovery in Britain 1932–1939*, Londra, 1967.
99 Barnett, *op. cit.*, pp. 482–483.
100 Vezi M.M. Postan, D. Hay și J.D. Scott, *The Design and Development of Weapons*, Londra, 1964.
101 Pentru popularitatea lui Churchil în vara lui 1940, vezi Brian Gardner, *Churchill in his Time: a Study in a Reputation 1939–1945*, Londra, 1968, pp. 65–96.
102 Carlton, *op. cit.*, p. 163.
103 Robert Rhodes James, editor, *Chips: the Diaries of Sir Henry Channon*, Penguin, 1967, 19 iulie 1940, p. 320.
104 *Aide-mémoire* al lui Cecil este tipărit în Hugh Codlipp, *Publish and Be Damned*, Londra, 1953, p. 144.
105 Winston Churchill, *The Second World War: Their Finest Hour*, Londra, 1949, p. 567.
106 Vezi, de exemplu, Taylor, *op. cit.*, pp. 629 și urm. și nota C 648–9.
107 Citat în Gardner, *op. cit.*, p. 69.
108 H. Duncan Hall, *North American Supply*, Londra, 1955, pp. 247 și urm.
109 Taylor, *op. cit.*, pp. 623–624, 647.

11. Anul de răscruce

1 Erickson, *op. cit.*, p. 587.
2 G. Jivkov, *The Memoirs of Marshal Zhukov*, traducere, Londra, 1971, p. 268; Kennan, *Memoirs 1925–1950*, p. 324; Rigby, *Stalin*, p. 57; Stalin, *Collected Works*, vol. XV, p. 3; Ivan Maiski în *Novy Mir*, Moscova, 1964, pp. 12, 162–163.
3 Seaton, *op. cit.*, p. 95; Hingley, *op. cit.*, p. 309; Rigby, *op. cit.*, p. 55.
4 J.K. Zawodny, *Death in the Forest: the Story of Katyn Forest Massacre*, Londra, 1971, p. 127; Hilder şi Meyer, *op. cit.*, p. 330; Hingley, *op. cit.*, pp. 301 şi urm.
5 Margarete Buber-Neuman, *Als Gefangene bei Stalin und Hitler: eine Welt im Dünkel*, Stuttgart, 1958, p. 179.
6 Conquest, *op. cit.*, p. 449.
7 Seaton, *op. cit.*, p. 91.
8 *Akten zur deutscher auswärtigen Politik*, 1918–1945, Bonn, 1966– , Seria D, XI, No. 329, p. 472.
9 Fest, *op. cit.*, pp. 957–958; Bullock, *op. cit.*, p. 639.
10 Fest, *op. cit.*, pp. 952–955; *Le Testament politique de Hitler*, pp. 93 şi urm.
11 Halder, *op. cit.*, vol. II, p. 6.
12 Fest, *op. cit.*, p. 1104.
13 Heinz Hohne, *Canaris*, traducere, Londra, 1980.
14 Hillgruber, *op. cit.*, pp. 80–81; Fest, *op. cit.*, p. 955.
15 Pentru 'Marcks Plan' vezi Alfred Philippi, *Das Pripjetproblem: Eine Studie über die Operative Bedeutung des Pripjets-Gebietes fur den Feldzug des Jahres 1941*, Frankfurt, 1956, pp. 69 şi urm.
16 Fest, *op. cit.*, pp. 962, 1091.
17 Matthew Cooper, *The German Air Force 1933–1945: an Anatomy of Failure*, Londra, 1981.
18 Postan, *op. cit.*
19 Erickson, *op. cit.*, p. 584.
20 Alexander Werth, *Russia at War 1941–1945*, Londra, 1964, p. 401; Seaton, *op. cit.*, p. 271.
21 Hillgruber, *op. cit.*, p. 90.
22 Fest, *op. cit.*, p. 972.
23 *Ibid.*, p. 978.
24 *Ibid*, p. 996.
25 *Ibid.*, p. 962.
26 Halder, *op. cit.*, vol. II, pp. 335–338.
27 Hans-Adolf Jacobsen, 'The Kommissarbefehl and Mass Executions of Soviet Russian Prisoners of War', în Hans Buchheim *et.al.*, *Anatomy of the SS State*, traducere, New York, 1968.
28 Hillgruber, *op. cit.*, pp. 86–87.
29 *Hitler's Table-Talk*, p. 426; Fest, *op. cit.*, pp. 1017, 1021 şi urm.
30 Adolf Hitler, *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944*, Hamburg, 1980, pp. 54, 90, 331.
31 Fest, *op. cit.*, p. 1025.
32 Nuremberg Document NOKW 1692; tipărit împreună cu alte documente relevante în Jacobsen, *op. cit.*; Fest, *op. cit.*, pp. 968–969.
33 Boris Pasternak, *Doctor Zhivago*, traducere, Londra, 1958, p. 453.
34 Seaton, *op. cit.*, p. 91.

35 J. Stalin, *War Speeches and Orders of the Day*, Londra, 1945, p. 26.
36 Deutscher, *Stalin*, pp. 468–469.
37 Gustav Herling, *A World Apart*, Londra, 1951, p. 59.
38 Conquest, *op. cit.*, p. 486–490.
39 Albert Seaton, *The Russo-German War 1941–1945*, Londra, 1971, p. 90.
40 Hungley, *op. cit.*, p. 318.
41 Robert Conquest, *The Nation-Killers: the Soviet Deportation of Nationalities*, Londra, 1970, pp. 65, 102; Hingley, *op. cit.*, p. 348.
42 Deaton, *Stalin as Warlord*, pp. 131–133.
43 *Ibid.*, p. 126.
44 *Ibid*, pp. 265–266.
45 Kennan, *Memoirs 1925–1950*, pp. 133–134.
46 R.J.M. Butler, *Grand Strategy*, Londra, 1957, vol. II, pp. 543–544.
47 Carlton, *op. cit.*, pp. 184–185. *Jurnalele* necenzurate ale lui Harvey sînt la Londra, British Library, Add. MS 56398.
48 A.J.P. Taylor, *Beaverbrook*, Londra, 1972, p. 487.
49 Churchill, *War Memoirs*, vol. X, p. 210.
50 Vezi F.H. Hinsley *et al.*, *British Intelligence in the Second World War*, Londra, 1981, vol. II.
51 Haggie, *op. cit.*; Neidpath, *op. cit.*
52 Nish, *op. cit.*, p. 232.
53 *Ibid.*, p. 242.
54 *Ibid.*, p. 246; B. Martin, *Deutschland und Japan im 2. Weltkrieg*, Göttingen, 1969, cap.1.
55 Kennan, *Memoirs 1925–1950*, p. 135.
56 Tolland, *op. cit.*, p. 244.
57 *Ibid.*, p. 95.
58 Nobutaka Ike, *Japan's Decision for War: Records of the 1941 Policy Conferences*, Stanford, 1967, pp. 133 şi urm.; Mosley, *op. cit.*, p. 215.
59 Mosley, *op. cit.*, p. 207 şi nota de subsol.
60 Tolland, *op. cit.*, pp. 94, 148; Mosley, *op. cit.*, p. 200 nota de subsol.
61 Barbara Teters, 'Matsuoka Yusuke: the Diplomacy of Bluff and Gesture' în R.B. Burns şi E.M. Bennett, editori, *Diplomats in Crisis: United States, Chinese, Japanese Relations 1919–1941*, Oxford, 1974.
62 Tolland, *op. cit.*, p. 75, nota de subsol, 77.
63 Robert Craigie, *Behind the Japanese Mask*, Londra, 1945.
64 Nish, *op. cit.*, p. 235.
65 Tolland, *op. cit.*, p. 179 şi nota de sobsol.
66 R.J.C. Butow, *Tojo and the Coming War*, Princeton, 1961, p. 172.
67 Ike, *op. cit.*, p. 151, nota de subsol 36.
68 Mosley, *op. cit.*, pp. 216–220.
69 Tolland, *op. cit.*, p. 112.
70 Ike, *op. cit.*, p. 188.
71 Tolland, *op. cit.*, p. 133.
72 *Ibid.*, pp. 47, 68, nota de subsol.
73 *Ibid.*, p. 82.
74 Ike, *op. cit.*, p. 201.
75 *Ibid.*, pp. 189–192.
76 Mosley, *op. cit.*, p. 205, nota de subsol.
77 Tolland, *op. cit.*, p. 150, nota de subsol.

78 *Ibid.*, pp. 225, 235 și urm.
79 Ike, *op. cit.*, p. 233.
80 Tolland, *op. cit.*, pp. 273–275.
81 Martin, *Deutschland und Japan*, cap. 1.
82 Vezi Masateke Okumiya, *Midway: the Battle that Doomed Japan*, Annapolis, 1955.
83 Tolland, *op. cit.*, p. 339.
84 Hans-Adolf Jacobsen, *1939–1945: Der Zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten*, Darmstadt, 1961, p. 290.
85 Hillgruber, *op. cit.*, p. 96.

12. Superputere și genocid

1 George Bruce, *Second Front Now: the Road to D-Day*, Londra, 1979; pentru Leslie Howard, Ian Colvin, *Flight 777*, Londra, 1957.
2 Tolland, *op. cit.*, pp. 75–76 și nota de subsol.
3 *Ibid.*, pp. 441–444; Burke Davis, *Get Yamamoto*, New York, 1969.
4 Barbara Tuchman, *The Zimmerman Telegram*, New York, 1958.
5 David Kahn, 'Codebreaking in World Wars I and II: the Major Successes and Failures, their Causes and their Effects', *Cambridge Historical Journal*, septembrie 1980.
6 Richard Woytak, *On the Border of War and Peace: Polish Intelligence and Diplomacy in 1939 and the Origins of the Ultra Secret*, Boulder, 1979.
7 A fost dezvăluită pentru prima dată de F.W. Winterbotham, *The Ultra Secret*, Londra, 1974, scrisă din memorie.
8 Ralph Bennett, 'Ultra and Some Command Decisions', *Journal of Contemporary History*, 16, 1981, pp. 131–151.
9 Vice-Admiral B.B. Schofield, 'The Defeat of the U-boats During World War Two', *Ibid.*, pp. 119–129; P. Beesley, *Very Special Intelligence*, Londra, 1977, pp. 152–185; vezi și Jürgen Rohwer și Eberhard Jackel, editori, *Die Funkaufklarung und ihre Rolle im 2 Weltkrieg*, 1979, raport privind conferința internațională ținută în perioada 15–18 noiembrie 1978 asupra motivelor înfrîngerii submarinelor.
10 John Masterman, *The Double-Cross System in the War of 1939–1945*, Yale, 1972.
11 Edward Van Der Rhoer, *Deadly Magic: a Personal Account of Communications Intelligence in World War Two in the Pacific*, New York, 1978; W.J. Holmes, *Double-Edged Secrets: US Naval Intelligence Operations in the Pacific during World War Two*, Annapolis, 1979.
12 Harold Deutsch, 'The Historical Impact of Revealing the Ultra Secret', US Army War College: *Parameters*, vol. VII, p. 3, 1978.
13 Tolland, *op. cit.*, pp. 444–446.
14 Milward, *German Economy at War*.
15 Andreas Hillgruber, *Hitlers Strategie: Politik und Kriegführung 1940 bis 1941*, Frankfurt, 1965, p. 38, nota de subsol; Fest, *op. cit.*, pp. 1179–1180, nota 11.
16 Citat în Seaton, *Stalin as Warlord*, p. 263.
17 Fest, *op. cit.*, p. 980.
18 *Ibid.*, p. 974.
19 Tolland, *op. cit.*, p. 327.
20 Susman, editor, *op. cit.*
21 Charles Murphy, 'The Earth Movers Organize for War', *Fortune*, august–octombrie 1943.
22 Gilbert Burck, 'GE Does IT', *Fortune*, martie 1942.

23 Tolland, *op. cit.*, p. 426.
24 Ike, *op. cit.*, vol. XXVI; Bruce, *op. cit.*, pentru episodul Churchill.
25 Vezi Geoffrey Best, *Humanity in Warfare*, Londra, 1981; și articolul lui Hans Blix în *British Yearbook of International Law*, Londra, 1978.
26 Charles Webster și Noble Frankland, *The Strategic Air Offensive Against Germany*, 4 vol., Londra. 1961, vol. I, p. 323.
27 *Ibid.*, vol. III, p. 287; Taylor, *English History 1914–1945*, p. 693.
28 Taylor, *English History 1914–1945*, p. 692, nota de subsol 4.
29 David Irving, *The Destruction of Dresden*, Londra, 1963, pp. 44–45; Martin Moddlebrook, *The Battle of Hamburg*, Londra, 1980.
30 Irving, *op. cit.*, pp. 51–52, 99–100.
31 *Ibid.*, pp. 154–158, 175, 142–143.
32 Hugo Young, Brian Silcock și Peter Dunn, *Journey to Tranquillity: the History of Man's Assault on the Moon*, Londra, 1969, pp. 29–32.
33 David Irving, *The Mare's Nest*, Londra, 1964, pp. 299, 306–314.
34 Nils Bohr și J.A.Wheeler, *Physics Review*, p. 56, 1939, p. 426.
35 Margaret Gowing, *Britain and Atomic Energy*, 1939–1945, Londra, 1964, p. 54.
36 Vezi Freeman Dyson, *Disturbing the Universe*, New York, 1979.
37 Gowing, *op. cit.*, pp. 45–51.
38 *Ibid.*, pp. 76–78.
39 Richard Hewlett și Oscar Anderson, *The New World 1939–1946*, Washington DC, 1972.
40 Stephane Groueff, *Manhattan Project*, Boston, 1967, p. 62; Leslie Groves, *Now It Can Be Told: the Story of Manhattan Project*, New York, 1962, p. 107.
41 Peter Pringle și James Spigelman, *The Nuclear Barons*, Londra, 1982, pp. 26 și urm.
42 David Holloway, 'Entering the Nuclear Arms Race: the Soviet Decision to Build the Atomic Bomb 1939–45', *Working Paper N.9*, Woodrow Wilson Center, Washington DC, 1979.
43 Strobe Talbot, editor, *Khrushchev Remembers: the Last Testament*, Londra, 1974, p. 60.
44 Deborah Shapley, 'Nuclear Weapons History: Japan's Wartime Bomb-Projects Revealed', *Science*, 13 ianuarie 1978.
45 Rauschning, *op. cit.*
46 Nolte, *op. cit.*, p. 234.
47 Mussolini, *Opera Omnia*, vol. XXXI, p. 223.
48 *Ibid.*, vol. XXXII, pp. 1–5, 190.
49 Fest, *op. cit.*, p. 1031.
50 Michael Balfour, 'The Origins of the Formula "Unconditional Surrender" in World War Two', *Armed Forces and Society*, Universitatea Chicago, iarna 1979.
51 Hans Speidel, *Invasion 1944*, Tubingen, 1961, p. 155.
52 Citat în Schmidt, *op. cit.*
53 *Hitler's Table-Talk*, pp. 657, 661, 666, 684; Fest, *op. cit.*, pp. 1057, 1063.
54 Fest, *op. cit.*, pp. 1057–1059.
55 Vezi Hugh Trevor-Roper, 'Thomas Carlyle's Historical Philosophy', *The Times Literary Supplement*, 26 iunie 1981, pp. 731–734.
56 Citat în Hugh Trevor-Roper, *The Last Days of Hitler*, Londra, 1947, p. 51.
57 Albert Zollar, *Hitler Privat*, Dusseldorf, 1949, p. 150.
58 Fest, *op. cit.*, pp. 1069 și urm., 1077, 1104–1112.

59 A. Mitscherlich şi F. Mielke, *The Death Doctors*, Londra, 1962, pp. 236 şi urm.; Manvell şi Fraenkel, *Himmler*, pp. 87 şi urm.; Holborn, *op. cit.*, p. 811.
60 Manvell şi Fraenkel, *Himmler*, p. 117.
61 Fest, *op. cit.*, p. 1011.
62 Manvell şi Fraenkel, *Himmler*, pp. 118–119.
63 *Ibid.*, pp. 120–122.
64 Borkin, *op. cit.*, pp. 122–123.
65 Pentru o selecţie vezi Raul Hilberg, editor, *Documents of Destruction: Germany and Jewry 1933-1945*, New York, 1971, şi lucrarea sa *Destruction of the European Jews*, New York, 1961.
66 Martin Gilbert, *Final Journey: the Fate of the Jews in Nazi Europe*, Londra, 1979, pp. 69–70.
67 Citat din Gerald Reitlinger, *The Final Solution*, Londra, 1953.
68 Gilbert, *Final Journey*, pp. 77–78.
69 Speer, *op. cit.*, pp. 302–304.
70 *Ibid.*, p. 368, nota 23.
71 Vezi Benjamin B. Ferencz, *Less than Slaves: Jewish Forced Labor and the Quest for Compensation*, Harvard, 1981.
72 *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, editor L.D. Egbert, 42 vol., Nürnberg, 1947–1949, vol. I, p. 245.
73 Borkin, *op. cit.*, pp. 111–127.
74 Gilbert, *Final Journey*, p. 78.
75 Manvell şi Fraenkel, *Himmler*, p. 91.
76 *Ibid.*, pp. 104–111. Vezi şi Mitscherlich şi Mielke, *op. cit.*
77 Menvell şi Fraenkel, *Himmler*, Anexa B, pp. 252–253.
78 *Ibid.*, pp. 136–137, 196–197.
79 Gilbert, *Final Journey*, 70; Luba Krugman Gurdus, *The Death Train*, New York, 1979.
80 Pentru discutarea acestui aspect, vezi Rainer C. Baum, *The Holocaust and the German Elite: Genocide and National Suicide in Germany 1871–1945*, Londra, 1982.
81 Gerald Reitlinger, *The SS: Alibi of a Nation, 1922–1945*, Londra, 1956, p. 377.
82 Maurice Raisfus, *Les Juifs dans la Collaboration: L'UGIF 1941–1944*, Paris, 1981.
83 Michael R. Marrus şi Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews*, New York, 1981.
84 Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies*, Londra, 1981, pp. 267–270.
85 Citat în *ibid.*
86 John Wheeler-Bennett şi Anthony Nicholls, *The Semblance of Peace: the Political Settlement after the Second World War*, New York, 1972, pp. 146–148, 166; Alexander Werth, *Russia at War 1941–1945*, New York, 1965, pp. 267–268.
87 Aaron Goldman, 'Germans and Nazis: the Controversy over "Vansittartism" in Britain during the Second World War', *Journal of Contemporary History*, 14, 1979, pp. 155–191.
88 Manvell şi Fraenkel, *Himmler*, pp. 157, 169–170, 266, nota de subsol 20.
89 Borkin, *op. cit.*, pp. 135–156.
90 Cifre din Ferencz, *Less than Slaves*.
91 Tolland, *op. cit.*, p. 499, nota de subsol.
92 James, *op. cit.*, p. 322.
93 Tolland, *op. cit.*, pp. 477–478.
94 James, *op. cit.*, pp. 246–247, 321, 396.
95 *Ibid.*, p. 299; Tolland, *op. cit.*, p. 468.

96 Tolland, *op. cit.*, pp. 469–471.
97 James, *op. cit.*, pp. 246–247.
98 *Ibid.*, p. 293.
99 Lansing Lamont, *Day of Trinity*, New York, 1965, p. 235.
100 Pentru hotărîrea privind bomba, vezi Martin Sherwin, *A World Destroyed: the Atomic Bomb and the Grand Alliance*, New York, 1975, cap. 8.
101 Tolland, *op. cit.*, p. 756.
102 Calculul profesorului Shogo Nagaoka, primul custode al Monumentului Păcii din Hiroshima, Tolland, *op. cit.*, p. 790, nota de subsol.
103 James, *op. cit.*, p. 328; Shapley, *op. cit.*
104 Tolland, *op. cit.*, p. 813, nota de subsol.
105 Text din R.J. Butow, *Japan's Decision to Surrender*, Stanford, 1954, p. 248.
106 Beaseley, *op. cit.*, pp. 277–278.
107 Vezi Tribunalul Militar Internațional pentru Orientul Îndepărtat, *Proceedings*, 3 mai 1946 pînă la 16 aprilie 1946, *Judgement*, noiembrie 1948, Tokyo.
108 James, *op. cit.*, pp. 259–260.
109 Philip R. Piccigallo, *The Japanese on Trial: Allied War Crimes Operations in the East 1945–1951*, Austin, 1979, p. 27.
110 *Ibid.*, p. 23, pentru opinii contrare.
111 Citat în Mosley, *op. cit.*
112 Samuel Eliot Morrison, *History of the US Naval Operations in World War Two:* vol. VII *Aleutians, Gilberts and Marshalls*, Washington DC, 1951.
113 Tolland, *op. cit.*, p. 677, nota de subsol.
114 Sherwin, *op. cit.*, p. 302.
115 Poole, *op. cit.*, p. 130.
116 James, *op. cit.*, pp. 335–340.
117 Nicholas Bethell, *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947*, Londra, 1974, p. 5.
118 *Ibid.*, pp. 8–13; Carlton, *op. cit.*, pp. 239–242.
119 *Ibid.*; Bethell, *op. cit.*, pp. 57–60.
120 Joseph Hecomovic, *Tito's Death-Marches and Extermination Camps*, New York, 1962, p. 23.
121 Bethell, *op. cit.*, pp. 82, 191, 131–133, 142–143.

13. Pace prin teroare

1 Rhodes James, editor, *op. cit.*, p. 505.
2 Citat în Charles Bohlen, *Witness to History 1929–1969*, New York, 1973, pp. 26–29.
3 Robert Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 2 vol., New York, 1959, vol. I, pp. 387, 423; Adam B. Ulam, *Stalin: the Man and his Era*, New York, 1973, pp. 539–542, 560–561.
4 Yergin, *op. cit.*, p. 544.
5 Winston Churchill, *Wartime Correspondence*, Londra, 1960, p. 196.
6 Conferința de la Cairo 1943. Citată în Terry Anderson, *The United States, Great Britain and the Cold War 1944–1947*, Colombia, 1981, p. 4.
7 Citat în Robert Garson, 'The Atlantic Alliance, East Europe and the Origin of the Cold War' în H.C. Allen și Rogert Thompson, editori, *Contrast and Connection*, Athens, Ohio, 1976, pp. 298–299.
8 Lord Moran, *Churchill: the Struggle for Survival, 1940–1944*, Londra, 1968, p. 154.

9 John Wheeler-Bennett și Anthony Nicholls, *The Semblance of Peace: the Political Settlement after the Second World War*, New York, 1972, p. 290.
10 Anderson, *op. cit.*, p. 15.
11 John R. Deane, *The Strange Alliance: the Story of American Efforts at Wartime Co-operation with Russia*, Londra, 1947, p. 298.
12 Lisle A. Rose, *Dubious Victory: the United States and the End of World War Two*, Kent, Ohio, 1973, vol. I, pp. 6–7.
13 Nota Foreign Office, 21 martie 1944, 'Essentials of an American Policy'.
14 Nota se găsește în Documentele Inverchapel în PRO; vezi Carlton, *op. cit.*, p. 244; Churchill, *Second World War*, vol. VI, pp. 196–197.
15 Jurnalul lui Sir Pierson Dixon, 4 decembrie 1944, citat în Carlton, *op. cit.*, pp. 248–249; Churchill, *Second World War*, vol. VI, p. 252.
16 Citat în Carlton, *op. cit.*, p. 248.
17 Averell Harriman și Elie Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin 1941–1946*, New York, 1975, p. 390.
18 Churchill, *Second World War*, vol. VI, p. 337.
19 William D. Leahy, *I Was There*, New York, 1950, pp. 315–316.
20 Anderson, *op. cit.*, p. 47.
21 *Ibid.*, p. 50.
22 Vicontele Montgomery, *Memoirs*, New York, 1958, pp. 296–297.
23 Harry S.Truman, *Memoirs*, 2 vol., New York, 1955–1956, vol. I, pp. 81–82.
24 Omar Bradley, *A Soldier's Story*, New York, 1951, pp. 535–536; Forrest Pogue, *George C. Marshall: Organizer of Victory*, New York, 1973, pp. 573–574.
25 Thomas Campbell și George Herring, *The Diaries of Edward R. Stettinius Jr, 1943–1946*, New York, 1975, pp. 177–178.
26 Anderson, *op. cit.*, p. 69.
27 Moran, *op. cit.*, p. 305.
28 Victor Rothwell, *Britain and the Cold War 1941–1947*, Londra, 1982.
29 *Forrestal Diaries*, New York, 1951, pp. 38–40, 57.
30 Z. Stypulkowski, *Invitation to Moscow*, Londra, 1951.
31 Anderson, *op. cit.*, pp. 75–76.
32 Patricia Dawson Ward, *The Threat of Peace: James F. Byrnes and the Council of Foreign Ministers 1945–6*, Kent, Ohio, 1979.
33 Yergin, *op. cit.*, pp. 160–161; George Curry, 'James F. Byrnes' în Robert H. Ferrell și Samuel Flagg Bemiss, editori, *The American Secretaries of State and their Diplomacy*, New York, 1965.
34 Kennan, *Memoirs 1925–1950*, p. 294.
35 Textul cuvîntării în Robert Thodes James, *Churchill Complete Speeches*, Londra, 1974, vol. VII, pp. 7283–7296; Jerome K. Ward, 'Winston Churchill and the Iron Curtain Speech', *The History Teacher*, ianuarie 1968.
36 Leahy Diaries, 24 ianuarie, 7 februarie 1946.
37 John Morton Blun, *The Price of Vison: the Diary of Henry A. Wallace*, Boston, 1973, pp. 589–601; Yergin, *op. cit.*, pp. 253–254.
38 Dean Acheson, *Present at the Creation*, New York, 1969, p. 219; Yergin, *op. cit.*, pp. 281–282.
39 Acheson, *op. cit.*, p. 234.
40 Vezi 'Overseas Deficit', datat 2 mai 1947, Documentele Dalron; Harry Bayard Price, *The Marshall Plan and its Meaning*, Cornell, 1955.
41 Yergin, *op. cit.*, pp. 348–350.

42 Jean Edward Smith, editor, *The Papers of General Lucius D. Clay: Germany, 1945–1949*, Bloomington, 1974, pp. 734–737.
43 Yergin, *op. cit.*, p. 380.
44 Talbot, editor, *op. cit.*, p. 205.
45 David Alan Rosenberg, 'American Atomic Strategy and the Hydrogen Bomb Decision', *Journal of American History*, iunie 1979; David Lilienthal, *Atomic Energy: a New Start*, New York, 1980.
46 W. Phillips Davison, *The Berlin Blockade*, Princeton, 1958.
47 Kennan, *Memoirs 1925–1950*, pp. 354 și urm.
48 Warner Schilling *et al.*, *Strategy, Politics and Defence Budgets*, Colombia, 1962, pp. 298–330.
49 Richard Hewlett și Francis Duncan, *Atomic Shield 1947–1952*, Pennsylvania, 1969, pp. 362–369.
50 Anderson, *op. cit.*, p. 184.
51 Churchill, *Second World War, VI: Triumph and Tragedy*, Londra, 1954, p. 701.
52 Samuel I. Rosenman, editor, *Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt: Victory and the Threshold of Peace 1944–1945*, New York, 1950, p. 562.
53 Schram, *op. cit.*, pp. 220 și urm.; Tang Tsou, *America's Failure in China 1941–1950*, Chicago, 1963, pp. 176 și urm.
54 Schram, *op. cit.*, pp. 228–229; Tang Tsou, *op. cit.*, pp. 100–124.
55 Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, Londra, 1962, p. 182; Vladimir Dedijer, *Tito Speaks*, Londra, 1953, p. 331.
56 Schram, *op. cit.*, pp. 232–233.
57 Wolfram Eberhard, *History of China*, ed. a 4-a, Londra, 1977, p. 344.
58 Derk Bodde, *Peking Diary: a Year of Revolution*, traducere, Londra, 1951, p. 32.
59 Citat în Noel Barber, *The Fall of Shanghai: the Communist Takeover in 1949*, Londra, 1979, p. 42.
60 Bodde, *op. cit.*, p. 47.
61 Barber, *op. cit.*, pp. 49–50.
62 *Ibid.*, p. 51.
63 Tans Tsou, *op. cit.*, pp. 482–484, 497–498; Schram, *op. cit.*, p. 245.
64 Mao Tse-Tung, *Selected Works*, vol. IV, pp. 201–202, ordinul din 13 februarie 1948.
65 Kennan, *Memoirs 1925–1950*, p. 376.
66 Samuel Wells, 'The Lessons of the Korean War', în Francis Heller, editor, *The Korean War: a 25-Year Perspective*, Kansas, 1977.
67 Duncan Wilson, *Tito's Yugoslavia*, Cambridge, 1979, p. 20, nota de subsol.
68 Djilas, *op. cit.*, pp. 129, 141.
69 Hingley, *op. cit.*, p. 385; D. Wilson, *op. cit.*, p. 55.
70 D.Wilson, *op. cit.*, p. 61.
71 *Ibid.*, p. 87.
72 Robert Conquest, *The Soviet Police System*, Londra, 1968, p. 41.
73 Hingley, *op. cit.*, p. 388.
74 S.Wells, *op. cit.*
75 Kennan, *Memoirs 1925–1950*, p. 490.
76 *New York Times*, 3 august 1980; S.Wells, *op. cit.*
77 Talbot, editor, *op. cit.*, p. 269; *China Quarterly*, aprilie–iunie 1964.
78 Yergin, *op. cit.*, p. 407; S.Wells, *op. cit.*
79 Robert C. Tucher, 'Swollen State, Spent Society: Stalin's Legacy to Brezhnev's Russia', *Foreign Affairs*, 60, iarna 1981–1982, pp. 414–415.

80 Kolakowsky, *op. cit.*, vol. III, pp. 123–135; Hingley, *op. cit.*, pp. 380–382.
81 Zhores A. Medvedev, *The Rise and Fall of T.D. Lysenko*, traducere, New York, 1969, pp. 116–117.
82 Robert Payne, *The Rise and Fall of Stalin*, Londra, 1968, p. 664.
83 *Pravda*, 17 februarie 1950, citat în Hingley, *op. cit.*, p. 508.
84 Rigby, *Stalin*, 71; Marc Slonim, *Soviet Russian Literature*, New York, 1964, p. 289.
85 Svetlana Alliluyeva, *Twenty Letters*, pp. 171, 193, 197, 206; Talbot, editor, *op. cit.*, p. 263.
86 Robert Conquest, *Power and Policy in the USSR*, Londra, 1961, p. 100.
87 Grey, *op. cit.*, pp. 453–454.
88 Kennan, *Memoirs 1950–1963*, pp. 154–156.
89 Hingley, *op. cit.*, p. 404.
90 Rigby, *Stalin*, p. 81.
91 Conquest, *Power and Policy*, pp. 165–166; Rigby, *Stalin*, pp. 66–67; Hingley, *op. cit.*, p. 414.
92 Svetlana Alliluyeva, *After One Year*, p. 365; Hingley, *op. cit.*, pp. 393–395, 416.
93 K.P.S. Menon, *The Flying Troika: Extracts from a Diary*, Londra, 1963, pp. 27–29.
94 Svetlana Alliluyeva, *Twenty Letters*, pp. 13–18.
95 Hingley, *op. cit.*, pp. 424, 427.
96 Sidney Olson, 'The Boom', *Fortune*, iunie 1946.
97 Kennan, *Memoirs 1950–1963*, pp. 191–192.
98 Alan Harper, *The Politics of Loyalty*, New York, 1969.
99 Roy Cohn, *McCarthy*, New York, 1968, pp. 56 și urm.
100 Richard Rovere, *Senator Joe McCarthy*, Londra, 1960, p. 51.
101 Citat în Arthur Schlesinger, *Robert Kennedy and his Times*, Boston, 1978.
102 Edwin R. Bayley, *Joe McCarthy and the Press*, Universitatea Wisconsin, 1981, pp. 66–87, 214–222.
103 Kennan, *Memoirs 1950–1963*, p. 220.
104 Barton J. Bernstein, 'New Light on the Korean War', *International History Review*, 3, 1981, pp. 256–277.
105 Robert Griffith, *The Politics of Fear: Joseph McCarthy and the Senate*, Lexington, 1970; Richard M. Fried, *Men Against McCarthy*, New York, 1976.
106 Fred I. Greenstein, 'Eisenhover as an Activist President: a Look at New Evidence', *Political Science Quarterly*, iarna 1979–1980; Robert Wright, 'Ike and Joe: Eisenhower's White House and the Demise of Joe McCarthy', teză nepublicată, Princeton, 1979.
107 Trohan, *op. cit.*, p. 292.
108 Emmet John Hughes, *Ordeal of Power: a Political Memoir of the Eisenhower Years*, New York, 1963, pp. 329–330.
109 Richard Nixon, *Six Crises*, New York, 1962, p. 161.
110 Greenstein, *op. cit.*; vezi și Douglas Kinnaird, *President Eisenhower and Strategic Management*, Lexington, 1977.
111 Sherman Adams, *First Hand Report*, New York, 1961, p. 73.
112 Trohan, *op. cit.*, p. 111.
113 Robert H. Ferrell, *The Eisenhower Diaries*, New York, 1981, pp. 230–232.
114 Kennan, *Memoirs 1950–1963*, p. 196.
115 Verno A.Walters, *Silent Missions*, New York, 1978, p. 226.
116 Vezi Robert A. Divine, *Eisenhower and the Cold War*, Oxford, 1981.
117 *Public Papers of Dwight D. Eisenhower 1954*, Washington, 1960, pp. 253, 206.

118 Vezi Richard H. Immerman, 'The US and Guatemala 1954', teză de doctorat nepublicată, Colegiul din Boston, 1978, citată în Greenstein, *op. cit.*; Richard Cotton, *Nationalism in Iran*, Pittsburgh, 1964.
119 Joseph B. Smith, *Portrait of a Cold Warrior*, New York, 1976, pp. 229–240; Schlesinger, *Robert Kennedy*, pp. 455, 457.
120 C.L. Sulzburger, *A Long Row of Candles*, New York, 1969, pp. 767–769.
121 Kennan, *Memoirs 1950-1963*, p. 183.
122 Sherman Adams, *op. cit.*, cap.17, pp. 360 și urm.
123 Vezi Joan Robinson, 'What has become of the Keynesian Revolution?', în Milo Keynes, editor, *op. cit.*, p. 140.
124 Arthur Larsen, *Eisenhower: the President that Nobody Knew*, New York, 1968, p. 34.

14. Generația Bandung

1 E.L. Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, Londra, 1970, vol. I, XLIV.
2 16 iunie 1943; citat în David Dilks, editor, *Retreat from Power*, Londra, 1981, vol. II, *After 1939*.
3 William Roger Louis, *Imperialism at Bay: the United States and the Decolonization of the British Empire 1941–1945*, Oxford, 1978.
4 Introducere în jurnalul amiralului Leahy, 9 februarie 1945, citată în Anderson, *op. cit.*
5 W.K. Kancock și Margaret Gowing, *The British War Economy*, Londra, 1949, pp. 546–549.
6 Dalton Diary, 10 septembrie 1946.
7 *Harlod Nicolson: Diaries and Letters 1945–1962*, Londra, 1968, p. 115–116.
8 A. Goldberg, 'The Military Origins of the British Nuclear Deterrent', *International Affairs*, XL, 1964.
9 Edward Spiers, 'The British Nuclear Deterrent: Problems, Possibilities', în Dilks, *op. cit.*, vol. II, pp. 183–184.
10 M.H. Gowing, *Independence and Deterrence, Britain and Atomic Energy 1945–52*, 2 vol., Londra, 1974, vol. I, p. 131.
11 *Ibid.*, pp. 182–183.
12 *Ibid.*, p. 406.
13 Dilks, *op. cit.*, vol. II, p. 161.
14 Pentru statisticile de la sfîrșitul războiului vezi James, *op. cit.*
15 *Ibid.*, pp. 251–253.
16 Robert Rhodes James, *Memoirs of a Conservative: J.C.C. Davidon's Letters and Papers 1910–1937*, Londra, 1969, p. 390.
17 John Wheeler-Bennett, *King George VI: his Life and Times*, Londra, 1958, p. 703.
18 Ved Mehta, *Mahatma Gandhi and his Apostles*, New York, 1976.
19 *Ibid.*, pp. 13–16.
20 *Ibid.*, p. 44.
21 *Ibid.*, p. 56.
21 Orwell, *Collected Essays*, etc., vol. IV, p. 529.
23 Citat în Sarvepalli Gopal, *Jawaharlal Nehru: a Biography*, Londra, 1965, vol. I, pp. 38–39.
24 *Ibid.*, pp. 79, 98, 236; Leonard Woolf, *Downhill All the Way*, Londra, 1967, p. 230.

25 Cuvîntarea lui Nehru la Ootacamund, *1 iunie 1948*; Gopal, *op. cit.*, vol. II, p. 308.
26 Richard Highes, *Foreign Devil*, Londra, 1972, pp. 289–292.
27 Richard Hough, *Mountbatten*, Londra, 1980, p. 216.
28 R. Jeffrey, 'The Punjab Boundary Force and the Problem of Order, August 1947', *Modern Asian Studies*, 1974, pp. 491–520.
29 M. Masson, *Edwina Mountbatten*, Londra, 1958, pp. 206–207.
30 Gopal, *op. cit.*, vol. II, p. 13.
31 Penderal Mood, *Divide and Quit*, Londra, 1961, prezintă cifra de 200 000; G.D. Khosla, *Stern Reckoning*, Delhi, fără dată, 4–500 000; Ian Stephens, *Pakistan*, Londra, 1963, 500 000; M. Edwardes, *Last Years of British India*, Londra, 1963, 600 000.
32 Gopal, *op. cit.*, vol. II, pp. 21, 42.
33 Scrisoare de la Nehru către Krishna Menon, 24 august 1949.
34 Walter Lippmann în *Herald Tribune*, 10 ianuarie 1949; Acheson, *op. cit.*, p. 336; *Christian Science Monitor*, 26 octombrie 1949; *Manchester Guardian*, 26 mai 1954; W. Johnson, editor, *The Papers of Adlai E. Stevenson*, Boston, 1973, vol. III, p. 1818.
35 Nehru, scrisoare datată 9 iunie 1951.
36 Gopal, *op. cit.*, p. 311.
37 Scrisoare de la Nehru către Rajagopalachari, 3 iulie 1950; telegramă către președintele Nasser, 31 octombrie 1956; telegramă către J.F. Dulles, aceeași dată.
38 Citat în Gopal, *op. cit.*, vol. II, p. 246.
39 S. Dutt, *With Nehru at the Foreign Office*, Calcutta, 1977, p. 177.
40 Scrisoare de la Nehru către Ernest Bevin, 20 noiembrie 1950.
41 Gopal, *op. cit.*, vol. II, pp. 194–195, 227.
42 J.K. Galbraith, *A Life in Our Times*, Londra, 1981, cap. 27, pp. 420 și urm.
43 Keith Irvine, *The Rise of the Coloured Races*, Londra, 1972, pp. 540 și urm.; G.McT. Kahin, *The Asian-African Conference*, Bandung, Ithaca, 1956.
44 J.D. Legge, *Sukarno: A Political Biography*, Londra, 1972, pp. 264–265.
45 Richard Wright, *The Colour Curtain*, Londra, 1965, p. 15.
46 Harry J. Benda, 'Christian Snouck Hurgronje and the Foundation of Dutch Islamic Policy in Indonesia', *Journal of Modern History*, XXX, 1958, pp. 338–347.
47 E.H. Kossman, *The Low Countries, 1780–1940*, Oxford, 1978, pp. 672 și urm.
48 Vezi cartea lui Sukarno, *The Birth of Pantja Sila*, Djakarta, 1950.
49 D.S. Lev, *The Transition to Guided Democracy: Indonesia Politics 1957–1959*, Ithaca, 1966.
50 Pentru sloganuri, vezi Legge, *op. cit.*, pp. 288–290, 324, 332–333, 359 și alte diferite părți.
51 Talbot, editor, *op. cit.*, p. 322.
52 Legge, *op. cit.*, p. 387; John Hughes, *The End of Sukarno*, Londra, 1968, p. 44.
53 J.R. Bass, 'The PKI and the Attempted *coup*', *Journal of SE Asian Studies*, martie 1970; pentru bibliografia critică a *loviturii* vezi Legge, *op. cit.*, p. 390, nota de subsol 45.
54 Hughes, *op. cit.*, cap. 16.
55 Howard M. Sachar, *Britain Leaves the Middle East*, Londra, 1974, p. 391.
56 *Petroleum Times*, iunie 1948; *Oil Weekly*, 6 martie 1944.
57 *Forrestal Diaries*, pp. 356–357.
58 Sachar, *op. cit.*, p. 395.
59 Churchill, *Second World War*, vol. IV, p. 952.
60 Sachar, *op. cit.*, p. 442.
61 Chaim Weizmann, *Trial and Error*, Philadelphia, 1949, vol. II, p. 437.

62 Yehudah Bauer, *From Diplomacy to Resistance: a History of Jewish Palestine 1939–1945*, Philadelphia, 1970, p. 230.
63 Sachar, *op. cit.*, p. 447.
64 *New York Post*, 21 mai 1946.
65 Nicholas Bethell, *The Palestine Triangle: the Struggle between the British, the Jews and the Arabs, 1935–1948*, Londra, 1979, pp. 254–255.
66 Bethel, *The Palestine Triangle*, pp. 261 și urm., pe baza înregistrărilor eliberate în 1978.
67 *Jerusalem Post*, 1 august 1947.
68 Bethel, *The Palestine Triangle*, pp. 243–244.
69 Jon și David Kimche, *Both Sides of the Hill: Britain and the Palestine War*, Londra, 1960, pp. 21–22.
70 Bauer, *op. cit.*, p. 230.
71 *The Jewish Case for the Anglo-American Committee of Inquiry on Palestine*, Ierusalim, 1947, pp. 6–7, 74–75.
72 Joseph Schechtman, *The US and the Jewish State Movement*, New York, 1966, p. 110.
73 Citat în Alfred Steinberg, *The Man from Missouri: the Life and Times of Harry S. Truman*, New York, 1952, p. 301.
74 Truman, *Memoirs*, vol. II, p. 135.
75 *Petroleum Times*, iunie 1948.
76 *Forrestal Diaries*, pp. 324, 344, 348.
77 Howard Sachar, 'The Arab-Israeli Issue in the Light of the Cold War', *Sino-Soviet Institute Studies*, Washington DC, 1966, p. 2.
78 Sachar, *Europe Leaves the Middle East*, pp. 546–547.
79 *Ibid.*, pp. 518 și urm.
80 Kimche, *op. cit.*, p. 60.
81 Netanel Lorch, *The Edge of the Sword: Israel's War of Independence 1947–1948*, New York, 1961, p. 90.
82 David Horowitz, *State in the Making*, New York, 1953, pp. 232–235.
83 Rony E. Gabbay, *A Political Study of the Arab-Jewish Conflict*, Geneva, 1959, pp. 92–93.
84 Sachar, *Europe Leaves the Middle East*, pp. 550–551; Walid Khalidi, 'Why Did the Palestinians Leave?', *Middle East Forum*, iulie 1955; Erkine B. Childers, 'The Other Exodus', *Spectator*, 12 mai 1961. Instrucțiunile Ligii Arabe au fost publicate în *Al-Kayat*, Liban, 30 aprilie, 5–7 mai 1948.
85 Transcrierea Biroului Colonial, CO 733 477, citată în Bethell, *The Palestine Triangle*, p. 355.
86 Walter Pinner, *How Many Arab Refugees?*, New York, 1959, pp. 3–4.
87 Sacher, *op. cit.*, p. 191; pentru distribuția exodului evreilor, vezi Martin Gilbert, *The Arab-Israeli Conflict: its History in Maps*, Londra, 1974, p. 50.
88 Jon Kimche, *Seven Fallen Pillars*, Londra, 1954, p. 46.
89 Francis Williams, *A Prime Minister Remembers*, Londra, 1961, pp. 175–176.
90 Bethell, *The Palestine Triangle*, p. 358.
91 Sachar, *Europe Leaves the Middle East*, p. 51.
92 Pentru un portret incisiv al unui conducător musulman vezi Mohammed Ahmed Mahgoub, *Democracy on Trial: Reflections on Arab and African Politics*, Londra, 1974.
93 Constantine Zurayak, *The Meaning of the Disaster*, Beirut, 1956, p. 2.

94 Pentru proiectul barajului vezi P.K. O'Brien, *The Revolution in Egypt's Economic System*, Londra, 1966 și Tom Little, *High Dam at Aswan*, Londra, 1965.
95 Carlton, *op. cit.*, p. 416.
96 *Ibid.*, p. 389.
97 André Beaufre, *The Suez Expedition 1956*, traducere, Londra, 1969, pp. 28–34; Hugh Stockwell, 'Suez: Success or Disaster?', *Listener*, 4 noiembrie 1976.
98 Vezi relatarea lui Eden în *Memoirs: Full Circle*, Londra, 1960; Selwyn Lloyd, *Suez 1956: a Personal Account*, Londra, 1978.
99 Moshe Dayan, *Story of My Life*, Londra, 1976, p. 181.
100 Dwight D. Eisenhower, *The White House Years: Waging Peace 1956–1961*, New York, 1965, pp. 666–667.
101 Carlton, *op. cit.*, pp. 451–453.
102 Brian Urquhart, *Hammarskjöld*, Londra, 1973, p. 26.
103 *Ibid.*, pp. 170, 174, 185–189.
104 Horne, *op. cit.*, Londra, 1977, p. 60.
105 Vezi Robert Aron *et al.*, *Les Origines de la guerre d'Algérie*, Paris, 1962.
106 Albert-Paul Lentin, *L'Algérie des colonels*, Paris, 1958.
107 Horne, *op. cit.*, p. 72.
108 *Ibid.*, pp. 91–92, 101; Pierre Leulliette, *St Michael and the Dragon*, traducere, Londra, 1964.
109 Horne, *op. cit.*, pp. 132–135.
110 C. Marighela, *For the Liberation of Brazil*, Penguin, 1971.
111 Horne, *op. cit.*, pp. 98–99.
112 Germaine Tillion, *L'Algérie en 1957*, Paris, 1957; Vincent Monteil, *Soldat de fortune*, Paris, 1966.
113 Jacques Soustelle, *Aimée et Souffrante Algérie*, Paris, 1956.
114 Horne, *op. cit.*, pp. 117–118.
115 Albert Camus, *Chroniques Algériennes 1939–1958*, Paris, 1958.
116 Horne, *op. cit.*, p. 187.
117 Jacques Massu, *La Vraie Bataille d'Alger*, Paris, 1971.
118 Henri Alleg, *La Question*, Paris, 1958.
119 Horne, *op. cit.*, p. 201.
120 Pentru exemple, vezi J.-R. Tournoux, *Secret d'Etat*, Paris, 1960; J.-J.Servan-Schreiber, *Lieutenant en Algérie*, Paris, 1957.
121 Charles de Gaulle, *Memoirs of Hope*, traducere, Londra, 1970–1971, vol. I, p. 12.
122 *Ibid.*, p. 15.
123 Simone de Beauvoir, *La Force des choses*, Paris, 1963.
124 Horne, *op. cit.*, p. 291.
125 De Gaulle, *op. cit.*, p. 47.
126 Horne, *op. cit.*, pp. 376–378.
127 *Ibid.*, pp. 515–516.
128 *Ibid.*, p. 495.
129 *Ibid.*, p. 506.
130 Mouloud Feraoun, *Journal 1955–1962*, Paris, 1962.
131 Horne, *op. cit.*, p. 524.
132 *Ibid.*, pp. 540–543.
133 *Ibid.*, pp. 537–538.
134 De Gaulle, *op. cit.*, vol. I, p. 126.
135 Ben Bella, interviu la Radio Monte Carlo, *Daily Telegraph*, 19 martie 1982.

15. Regatele lui Caliban

1 Mark Amory, editor, *Letters of Evelyn Waugh*, Londra, 1980, p. 517.
2 James, *op. cit.*, p. 193.
3 Citat în Dorothy Pickles, *French Politics: the First Years of the Fourth Republic*, Londra, 1953, p. 151.
4 Stewart Easton, *The Twilight of European Colonialism*, Londra, 1961.
5 *Le Monde*, 21 iunie 1951.
6 De Gaulle, *op. cit.*, vol. I, p. 66.
7 *Ibid.*, p. 68.
8 Citat în Easton, *op. cit.*
9 Michael Blundell, *So Rough a Wind*, Londra, 1964.
10 *Weekend Telegraph*, 12 martie 1965.
11 Miles Hudson, *Triumph or Tragedy: Rhodesia to Zimbawe*, Londra, 1981, pp. 38–39.
12 Jean Labrique, *Congo Politique*, Leopoldville, 1957, pp. 199–219.
13 Comnd 9109, 1918, 3, citat în Barnett, *op. cit.*, p. 147.
14 Kirkman, *op. cit.*, pp. 15 și urm.
15 Pentru elaborarea acestei teorii, vezi P.A. Baran, *The Political Economy of Growth*, New York, 1957; C. Leys, *Underdevelopment in Kenya: the Political Economy of Neo-Colonialism 1964–71*, Londra, 1975.
16 Citat în Mahgoub, *op. cit.*, pp. 250 și urm.
17 Tawia Adamafio, *A Portrait of the Osagyefo, Dr Kwame Nkrumah*, Accra, 1960, p. 95.
18 Mahgoub, *op. cit.*, p. 284.
19 Joh Rogge, 'The Balkanization of Nigeria's Federal System', *Journal of Geography*, aprilie–mai 1977.
20 J.L. Lacroix, *Industrialisation au Congo*, Paris, 1966, pp. 21 și urm.
21 Easton, *op. cit.*, p. 445; vezi și R. Anstey, *King Leopold's Legacy: the Congo Under Belgian Rule 1908–1960*, Oxford, 1966.
22 Vezi G. Heinz și H. Donnay, *Lumumba: the Last Fifty Days*, New York, 1969.
23 Urquhart, *op. cit.*, pp. 392–393, 397.
24 Paul-Henri Spaak, *Combats Inacheves*, Paris, 1969, pp. 244–245.
25 Urquhart, *op. cit.*, p. 385.
26 *Ibid.*, p. 507.
27 Urquhart, *op. cit.*, p. 587; Conor Cruise O'Brien, *To Katanga and Back*, Londra, 1962, p. 286.
28 *Sunday Times*, 11 octombrie 1964.
29 Ali Mazrui, 'Moise Tschombe and the Arabs, 1960–8' în *Violence and Thought: Essays on Social Tension in Africa*, Londra, 1969.
30 *Wall Street Journal*, 25–26 iunie 1980; Patrick Marnham, *Fantastic Invasion*, Londra, 1980, p. 203, nota 10.
31 K.W. Grundy, *Conflicting Images of the Military in Africa*, Nairobi, 1968.
32 Samuel Decalo, *Coups and Army Rule in Africa*, Yale, 1976, pp. 5–6 și tabelele 1.1 și 1.2.
33 Opinie prezentată în Shiva Naipaul, *North of South: an African Journey*, Londra, 1978.
34 *African Standard*, Nairobi, 12 aprilie 1965; citat în Mazrui *op. cit.*, pp. 210-211.
35 Marvin Harris, *Portugal's African 'Wards'*, New York, 1958; James Duffy, *Portuguese Africa*, Harvard, 1959.

36 Marcello Caetano, *Colonizing Traditions: Principles and Methods of the Portuguese*, Lisabona, 1951.
37 Easton, *op. cit.*, p. 506.
38 T.R.H. Davenport, *South Africa: a Modern History*, Londra, 1977, p. 346.
39 W.K. Hancock, *Smuts*, Londra, 1968, vol. II.
40 Pentru aceste secte vezi Bengt G.M. Sundkler, *Bantu Prophets in South Africa*, ed. a 2-a, Oxford, 1961 şi *Zulu Zion and some Swazi Zionists*, Oxford, 1976.
41 Davenport, *op. cit.*, pp. 176 şi urm.
42 *Ibid.*, p. 207; pentru Legea Indigenilor vezi M. Ballinger, *From Union to Apartheid*, Londra, 1969.
43 P. Patchai, *The International Aspects of the South African Indian Question 1860–1971*, Londra, 1971.
44 N.M. Stultz, *Afrikaaner Politics in South Africa 1934–48*, Londra, 1974.
45 G.D. Scholtz, *Dr H.F. Verwoerd*, Londra, 1974.
46 Ambrose Reeves, *Shooting at Sharpeville*, Londra, 1961.
47 Davenport, *op. cit.*, pp. 270–271.
48 *Ibid.*, pp. 296–297, cu diagrama creşterii populaţiei.
49 *Ibid.*, pp. 304–305.
50 *Ibid.*, p. 376 pentru harta minereurilor.
51 *Wall Street Journal*, 10 iulie 1980.
52 *Ibid.*, 4 august 1980.
53 Naipaul, *op. cit.*, p. 231.
54 Richard West, *The White Tribes Revisited*, Londra, 1978, pp. 16 şi urm.
55 Naipaul, *op. cit.*, pp. 232–233.
56 Citat în Marnham, *op. cit.*, p. 196.
57 West, *op. cit.*, p. 147.
58 Marnham, *op. cit.*, p. 112.
59 *Ibid.*, pp. 125 şi urm.
60 *Inside East Africa*, august–septembrie 1960.
61 *Sunday News*, Dar es Salaam, 26 ianuarie 1964.
62 'One Party Government', *Transition*, decembrie 1961.
63 *Report on the Presidential Commission on the Establishment of a Democratic One Party State*, Dar es Salaam, 1965, p. 2.
64 Lionel Cliffe, editor, *One-Party Democracy in Tanzania*, Nairobi, 1967.
65 Mazrui, *op. cit.*, pp. 255 şi urm.
66 *The Arusha Declaration and Tanu's Policy on Socialism and Self-Reliance*, Dar es Salaam, 1967; Marzui, *op. cit.*, p. 48.
67 Naipaul, *op. cit.*, pp. 144 şi urm.
68 Citat *ibid.*, pp. 200–201.
69 *Daily Nation*, Nairobi, 6 februarie 1968.
70 Ali Marzui, 'Mini-skirts and Political Puritanism', *Africa Report*, octombrie, 1968.
71 *Reporter*, Nairobi, 23 februarie 1968.
72 Naipaul, *op. cit.*, pp. 237–238.
73 *The Times*, 7 octombrie 1965.
74 Marnham, *op. cit.*, p. 199.
75 West, *op. cit.*, p. 146.
76 *Annual Register*, Londra, 1980.
77 Pierre Kalck, *Central African Republic: a Failure of Decolonization*, New York, 1971.

78 Winston Churchill, *My African Journey*, Londra, 1908.
79 George Ivan Smith, *Ghosts of Kampala*, Londra, 1980, p. 34.
80 *Ibid.*, pp. 51 și urm.
81 West, *op. cit.*, pp. 24–25.
82 Citat Smith, *op. cit.*, p. 96.
83 *Ibid.*, p. 101, pentru textul memorandumului.
84 Henry Kyemba, *State of Blood*, Londra, 1977.
85 Smith, *op. cit.*, pp. 111–112.
86 *Ibid.*, pp. 124–131.
87 *Ibid.*, pp. 166–167.
88 Daniel Patrick Moynihan, *A Dangerous Place*, Londra, 1978, pp. 154–155.
89 Citat Smith, *op. cit.*, p. 181.
90 J.J. Jordensen, *Uganda: a Modern History*, Londra, 1981; Wadada Nabundere, *Imperialism and Revolution in Uganda*, Tanzania, 1981.
91 Victoria Brittain, 'After Amin', *London Review of Books*, 17 septembrie 1981.
92 De exemplu, *Daily Telegraph*, 5 septembrie 1981.
93 Mazrui, *Violence and Thought*, pp. 37–39.
94 Colin Legum *et. al.*, *Africa in the 1980s*, New York, 1979.
95 West, *op. cit.*, pp. 6–7.
96 Pentru cifre detaliate vezi *New York Times*, 11 mai 1980.
97 Marnham, *op. cit.*, pp. 165, 205.
98 *Ibid.*, p. 168.
99 David Lomax, 'The Civil War in Chad', *Listener*, 4 februarie 1982.
100 Genganne Chapin și Robert Wasserstrom, 'Agricultural Production and Malarial Resurgence in Central America and India', *Nature*, 17 septembrie 1981.
101 *New York Times*, 11 mai 1980.
102 Marnham, *op. cit.*, p. 240.
103 Compilat din *Annual Register*, Londra, 1980, 1981 și *New York Times*.

16. Experiment cu jumătate din omenire

1 Jack Chen, *Inside the Cultural Revolution*, Londra, 1976, pp. 219–220.
2 Hollander, *op. cit.*, capitolul 7, 'The Pilgrimage to China', pp. 278 și urm.
3 *Ibid.*, pp. 326–330.
4 Talbot, ed., *op. cit.*, p. 249.
5 John Gittings, *The World and China*, 1922–1975, Londra, 1974, p. 236.
6 Bill Brugger, *China: Liberation and Transformation* 1942–1962, New Jersey, 1981, p. 212.
7 Ross Terrill, *Mao: a Biography*, New York, 1980, p. 383.
8 Citat în Han Suyin, *Wind in the Tower: Mao Tse-Tung and the Chinese Revolution 1949–1975*, Londra, 1976, p. 291.
9 Talbot, ed., *op. cit.*, p. 249.
10 Schram, *op. cit.*, pp. 253–254.
11 *Ibid.*, p. 295.
12 *Ibid.*, p. 291.
13 Talbot, ed., *op. cit.*, p. 255.
14 Terrill, *op. cit.*, p. 53.
15 Roger Garside, *Coming Alive: China After Mao*, Londra, 1981, p. 45.
16 *Ibid.*, pp. 46–47.

17 Robert Jay Lifton, *Revolutionary Immortality*, Londra, 1969, pp. 72–73.
18 Garside, *op. cit.*, p. 50.
19 Brugger, *op. cit.*, pp. 44–55.
20 Schram, *op. cit.*, p. 267, notă de subsol; vezi Jacques Guillermaz, *La Chine Populaire*, ed. a 3-a, Paris, 1964.
21 Robert Jay Lifton, *Thought Reform and the Psychology of Totalism: a Study of Brainwashing in China*, New York, 1961, cap. 19.
22 Schram, *op. cit.*, p. 271, notă de subsol.
23 *Ibid.*, p. 277.
24 Talbot, ed., *op. cit.*, p. 272.
25 Jerome A. Cohen, 'The Criminal Process in the People's Republic of China: an Introduction', *Harvard Law Review*, ianuarie 1966.
26 Editorials, *Peking Review*, 6, 13, 20 septembrie 1963.
27 Citat Schram, *op. cit.*, p. 253.
28 Brugger, *op. cit.*, pp. 174 și urm.
29 Talbot, ed., *op. cit.*, pp. 272–278.
30 Brugger, *op. cit.*, p. 212.
31 K. Walker, *Planning in Chinese Agriculture: Socialization and the Private Sector 1956–62*, Londra, 1965, pp. 444–445.
32 Bill Brugger, *China: Radicalism and Revisionism 1962–1972*, New Jersey, 1981, p. 36.
33 *Ibid.*, p. 47.
34 Roxane Witke, *Comrade Chiang Ching*, Londra, 1977, p. 162.
35 *Ibid.* p. 154; Chiang Ching a avut încredere în Witke.
36 Colin Mackerras, *The Chinese Theatre in Modern Times*, Amherst, Mass., 1975.
37 Witke, *op. cit.*, p. 383.
38 *Ibid.*, pp. 158–159.
39 *Ibid.*, pp. 309–310.
40 *Ibid.*, pp. 312–314.
41 Terrill, *op. cit.*, p. 305, notă de subsol.
42 *Ibid.*, pp. 304–309.
43 Witke, *op. cit.*, p. 318.
44 Pentru originile pe termen lung ale Revoluției Culturale, vezi Roderick MacFarquahar, *The Origins of the Cultural Revolution, 1, Contradictions Among the People 1956–7*, Londra, 1974.
45 *China Quarterly*, p. 45.
46 Terrill, *Mao*, p. 315.
47 Witke, *op. cit.*, pp. 320, 356 și urm.
48 Naranarayan Das, *China's Hundred Weeds: a Study of the Anti-Rightist Campaign in China 1957–1958*, Calcutta, 1979; Garside, *op. cit.*, p. 69.
49 Chen, *op. cit.*, p. 388.
50 *Ibid.*, p. 226.
51 *Ibid.*, p. 211.
52 Garside, *op. cit.*, pp. 70, 91; Witke, *op. cit.*, p. 379; Terrill, *op. cit.*, p. 315; Chen, *op. cit.*, pp. 226 și urm.
53 Chen, *op. cit.*, pp. 221, 224.
54 Anita Chan, *et al.*, 'Students and Class Warfare: the Social Roots of the Red Guard Conflict in Guangzhon (Canton)' *China Quarterly*, 83, septembrie 1980.
55 Chen, *op. cit.*, pp. 228–231.

56 Vezi Simon Leys în *The Times Literary Supplement*, 6 martie 1981, pp. 259–260.
57 Witke, *op. cit.*, pp. 324–325.
58 Witke, *op. cit.*, p. 328.
59 William Hinton, *Hundred Days War: the Cultural Revolution at Tsingua University*, New York, 1972, pp. 101–104.
60 Terrill, *op. cit.*, p. 319.
61 Witke, *op. cit.*, pp. 388–390.
62 *Ibid.*, p. 435.
63 *Ibid.*, pp. 391–392, 402.
64 Parris Chang, 'Shanghai and Chinese Politics before and after the Cultural Revolution', în Christopher Howe, editor, *Shanghai*, Cambridge, 1981.
65 Philip Bridgham, 'Mao's Cultural Revolution in 1967', în Richard Baum şi Louis Bennett, editori, *China in Ferment*, Yale, 1971, pp. 134–135; Thomas Robinson, 'Chou En-lai and the Cultural Revolution in China', în Baum şi Bennett, editori, *The Cultural Revolution in China*, Berkeley, 1971, pp. 239–250.
66 Witke, *op. cit.*, p. 349; Edward Rice, *Mao's Way*, Berkeley, 1972, pp. 376, 378.
67 *Far Eastern Economic Review*, 2 octombrie 1969; Terrill, *op. cit.*, pp. 321–328.
68 Terrill, *op. cit.*, pp. 328–330.
69 Chen, *op. cit.*, pp. 344 şi urm.; Terrill, *op. cit.*, pp. 345 şi urm.
70 Terrill, *op. cit.*, p. 369; Witke, *op. cit.*, p. 365.
71 Terrill, *op. cit.*, pp. 387–390; Witke, *op. cit.*, pp. 475–476.
72 Terrill, *op. cit.*, p. 402, notă de subsol.
73 *Ibid.*, pp. 381, 420.
74 Citat în Ross Terrill, *The Future of China After Mao*, Londra, 1978, p. 121.
75 *Ibid.*, pp. 115–117.
76 Witke, *op. cit.*, pp. 472 şi urm.; Terrill, *China After Mao*, pp. 121–123.
77 *Daily Telegraph*, 9 ianuarie 1981, citînd revista *Zheng Ming*.
78 Garside, *op. cit.*, pp. 67 şi urm.
79 *Ibid.*, pp. 73 şi urm.
80 Leys, *op. cit.*
81 Michael Oksenberg, 'China Policy for the 1980s', *Foreign Affairs*, 59, iarna 1980–1981, pp. 304–322.
82 *Guardian*, 5 februarie 1982.
83 M.D. Morris *et al.*, editori, *Indian Economy in the Nineteenth Century*, Delhi, 1969; W.J. Macpherson, 'Economic Development in India under the British Crown 1858–1947', în A.J. Youngson, editor, *Economic Development in the Long Run*, Londra, 1972, pp. 126–191; Peter Robb, 'British Rule and Indian "Improvement"', *Economic History Review*, XXXIV, 1981, pp. 507–523.
84 J. Nehru, *The Discovery of India*, Londra, 1946.
85 Dom Moraes, *Mrs Gandhi*, Londra, 1980, p. 127.
86 Dom Moraes, *The Tempest Within*, Delhi, 1971.
87 Moraes, *Mrs Gandhi*, p. 224.
88 Shahid Javed Burki, *Pakistan under Bhutto 1971–1977*, Londra, 1979.
89 Moraes, *Mrs Gandhi*, p. 250.
90 Victoria Schofield, *Bhutto: Trial and Execution*, Londra, 1980.
91 Moraes, *Mrs Gandhi*, p. 319.
92 Declaraţie parlamentară făcută de Ministrul de Stat pentru Afaceri Interne, 15 martie 1981.
93 *The Times*, 3 februarie 1981.

94 *Daily Telegraph*, 2 februarie 1981.
95 Vezi, de exemplu, James Freeman, *Untouchable: an Indian Life History*, Londra, 1980.
96 *New York Times*, 20 iulie 1980.
97 R. Kipling, *From Sea to Sea*, Londra, 1899.
98 Ved Mehta, *Portait of India*, Londra, 1970, Partea a VII-a, p. 362.
99 Vezi, de exemplu, *Daily Telegraph*, 8 februarie 1982.

17. Lazărul european

1 Jacques Dumaine, *Quai d'Orsay 1945–1951*, traducere, Londra, 1958, p. 13.
2 Simone de Beauvoir, *Force of Circumstance*, traducere, Londra, 1965, pp. 38 și urm.
3 David Pryce-Jones, *Paris in the Third Reich: A History of the German Occupation 1940–1944*, Londra, 1981.
4 Bernard-Henri Lévy, *L'Ideologie française*, Paris, 1981.
5 Citat în Herbert R. Lottman, *Camus*, Londra, ed.1981, p. 705.
6 *Ibid.*, p. 322.
7 Guillaume Hanoteau, *L'Age d'or de St-Germain-des-Pres*, Paris, 1965; Herbert Lottman, 'Splendours and Miseries of the Literary Cafe', *Saturday Review*, 13 martie 1963, și *New York Times Book Review*, 4 iunie 1967.
8 Popper, *Conjectures and Refutations*, p. 363.
9 Terence Prittie, *Konrad Adenauer 1876–1967*, Londra, 1972, pp. 35–36.
10 Maria Romana Catti, *De Gasperi uomo solo*, Milano, 1964, pp. 81–82.
11 Elisa Carrillo, *Alcide de Gasperi: the Long Apprenticeship*, Notre Dame, 1965, p. 9.
12 *Ibid.*, p. 23.
13 Catti, *op. cit.*, pp. 104–111; Carrillo, *op. cit.*, pp. 83–84.
14 Prittie, *op. cit.*, pp. 224, 312.
15 *Ibid.*, p. 97.
16 *Ibid.*, pp. 106–110.
17 Lewis J. Edinger, *Kurt Schumacher*, Stanford, 1965, pp. 135–136.
18 Arnold J. Heidenheimer, *Adenauer and the CDU*, Haga, 1960.
19 Pentru cuvîntare vezi Leo Schwering, *Frühgeschichte der Christlich–Demokratischen Union*, Recklinghausen, 1963, pp. 190–193.
20 Citat în Prittie, *op. cit.*, p. 171.
21 Frank Pakenham, *Born to Believe*, Londra, 1953, pp. 198–199.
22 *Die Welt*, 30 noiembrie 1946.
23 Konrad Adenauer, *Memoirs*, 4 vol., traducere, Londra, 1966, vol. I, pp. 180–182.
24 Aidan Crawley, *The Rise of West Germany 1945–1972*, Londra, 1973, cap.12.
25 Walter Henkels, *Gar nicht so Pingelig*, Düsseldorf, 1965, p. 161.
26 Hans-Joachim Netzer, editor, *Adenauer und die Folgen*, München, 1965, p. 159.
27 Prittie, *op. cit.*, p. 173, nota de subsol 7.
28 Henkels, *op. cit.*
29 Prittie, *op. cit.*, p. 236.
30 Adenauer, *Memoirs*, vol. II, pp. 509 și urm.
31 Rudolf Augstein, *Konrad Adenauer*, traducere, Londra, 1964, p. 94.
32 Emisiune radio, 2 iulie 1954; Prittie, *op. cit.*, p. 173.
33 Citat în J. Galtier-Boissière, *Mon Journal pendant l'occupation*, Paris, 1945.
34 Phillippe Bauchard, *Les Technocrates et le pouvoir*, Paris, 1966; Zeldin, *op. cit.*, pp. 1068–1069.

35 G.Wright, *Rural Revolution in France*, Stanford, 1964, cap. 5.
36 Zeldin, *op. cit.*, p. 687.
37 W.D. Halls, *The Youth of Vichy France*, Oxford, 1981; Zeldin, *op. cit.*, p. 1141.
38 Robert Aron, *Histoire de l'Epuration*, 3 vol., Paris, 1967; Peter Novick, *The Resistance v. Vichy*, New York, 1968.
39 Herbert Lüthy, *The State of France*, traducere, Londra, 1955, p. 107.
40 André Rossi, *Physiologie du parti communiste français*, Paris, 1948, pp. 83, 431–432.
41 Annie Kriegel, *The French Communists: Profile of a People*, Chicago, 1972.
42 Vezi Herbet Lüthy, 'Why Five Million Frenchmen Vote Communist', *Socialist Commentary*, decembrie 1951, p. 289.
43 Citat Lüthy, *State of France*, p. 117.
44 Philip Williams, *Politics in Post-War France*, Londra, ed. 1954, pp. 17–19.
45 Lüthy, *State of France*, p. 123.
46 Zeldin, *op. cit.*, pp. 1045 şi urm.
47 Jean Monnet, *Memoirs*, traducere, Londra, 1978.
48 *Bulletin mensuel de statistique*, Paris, octombrie 1952, p. 44.
49 Lüthy, *State of France*, p. 432.
50 Joseph Hours în *Année politique et economique*, primăvara 1953.
51 Citat Lüthy, *op. cit.*, p. 385.
52 Jean-Raymond Tournoux, *Pétain and de Gaulle*, traducere, Londra, 1966, p. 7.
53 Zeldin, *op. cit.*, p. 1121.
54 Gaston Palewski, 'A Surprising Friendship: Malraux and de Gaulle', în Martine de Curcel, editor, *Malraux: Life and Work*, Londra, 1976, p. 70.
55 *Ibid.*, p. 69.
56 *Goethe's Faust*, Penguin Classics, partea I, p. 71.
57 De Gaulle, cuvîntare, 17 aprilie 1948.
58 De Gaulle, cuvîntări din 13 aprilie 1963; 22 noiembrie 1944, 1 martie 1941; 25 noiembrie 1943; vezi Philip Cerny, *The Politics of Grandeur: Ideological Aspects of de Gaulle's Foreign Policy*, Cambridge, 1980.
59 De Gaulle, *op. cit.*, p. 235.
60 *Ibid.*, p. 18.
61 Citat în Jacques Fauvet, *La Quatrième République*, Paris, 1959, p. 64, notă.
62 David Schoenbrun, *Three Lives of Charles de Gaulle*, Londra, 1965, pp. 94–95.
63 J.R. Frears, *Political Parties and Elections in the French Fifth Republic*, Londra, 1977, pp. 18 şi urm.
64 De Gaulle, *op. cit.*, pp. 144–146.
65 John Ardagh, *The New France: a Society in Transition 1945–1977*, Londra, ed. a 3-a, 1977, pp. 31–32.
66 Zeldin, *op. cit.*, pp. 625, 635–636.
67 *Ibid.*, pp. 300–330.
68 Citat în Lüthy, *State of France*, p. 382.
69 Albert Sorel, *Europe and the French Revolution*, traducere, Londra, 1968, vol. I, pp. 277 şi urm.
70 De Gaulle, *op. cit.*, pp. 173–174.
71 Adenauer, *op. cit.*, vol. III, 434.
72 Text în Uwe Kitzinger, *The European Common Market and Community*, Londra, 1967, pp. 33–37.
73 Citat în Anthony Sampson, *Macmillan*, Londra, 1967, p. 146.
74 Prittie, *op. cit.*, pp. 268–269.

75 Adenauer, *op. cit.*, vol. III, p. 434.
76 Prittie, *op. cit.*, p. 268.
77 Transcriere a conferinței de presă în Harold Wilson, *The Labour Government 1964-1970*, Londra, 1971, pp. 392–394.
78 Pentru veto-urile lui de Gaulle, vezi Uwe Kitzinger, *Diplomacy and Persuasion: how Britain Joined the Common Market*, Londra, 1973, pp. 17–18.
79 Rostow, *World Economy*, pp. 234–235 și tabelul III–47.
80 Kitzinger, *Diplomacy and Persuasion*, tabel p. 29.
81 Citat în B. Simpson, *Labour: the Unions and the Party*, Londra, 1973, p. 39.
82 A. Flanders, *Trade Unions*, Londra, 1968; John Burton, *The Trojan Horse: Union Power in British Politics*, Leesburg, 1979, pp. 48, 50.
83 Sydney și Beatrice Webb, *The History of Trade Unionism*, Londra, 1920; *Dicey's Law and Public Opinion in England*, Londra, ed.1963.
84 BBC v. Hearn and Others, 1977; vezi J.H. Bescoby și C.G. Hanson, 'Continuity and Change in Recent Labour Law', *National Westminster Bank Quarterly Review*, februarie 1976; *Trade Union Immunities*, Londra, HMSO, 1981, pp. 34–101.
85 F.W. Paish, 'Inflation, Personal Incomes and Taxation', *Lloyds Bank Review*, aprilie 1975.
86 Geoffrey Fry, *The Growth of Government*, Londra, 1979, pp. 2–3; A.T. Peacock și J. Wiseman, *The Growth of Public Expenditure in the UK*, Londra, ed. a 2-a, 1967; M. Abramovitz și V.F. Eliasberg, *The Growth of Public Employment in Great Britain*, Londra, 1957.
87 J.M. Buchanan, John Burton și R.E. Wagner, *The Consequences of Mr Keynes*, Londra, Institutul de Afaceri Economice, 1978, p. 67 și tabelul II, p. 34.
88 Rostow, *World Economy*, tabelul III–42, p. 220; *League of Nations Statistical Yearbook 1933–4*, Geneva, 1934, tabelul 10.
89 Derry, *Norway*, p. 325; P.M.Hayes, *Quisling*, Newton Abbot, 1971.
90 T.K. Derry, *A History of Scandinavia*, Londra, 1979, pp. 322–324; Rostow, *World Economy*, p. 220.
91 E.D. Simon, *The Smaller Democracies*, Londra, 1939; Marquis Childs, *Sweden: the Middle Way*, New York, 1936.
92 Derry, *Scandinavia*, pp. 336–337.
93 Christopher Hughes, *Switzerland*, Londra, 1975, pp. 167–172.
94 Urs Altermatt, 'Conservatorism in Switzerland: a Study in Anti-Modernism', *Journal of Contemporary History*, p. 14, 1979, pp. 581–610.
95 *Wall Street Journal*, 23 iunie 1980.
96 Kenneth Maxwell, 'Portugal under Pressure', *New York Review of Books*, 29 mai 1975, pp. 20–30.
97 Tom Gallagher, 'Controlled Repression in Salazar's Portugal', *Journal of Contemporary History*, p. 14, 1979, pp. 385–402; pentru PIDE vezi 'Para a Historia do Fascismo Portugues: a Pide', *Portugal Informaca*, iunie–iulie 1977.
98 Neil Bruce, *Portugal: the Last Empire*, Newton Abbot, 1975, p. 108.
99 Franco, cuvîntare la Muzeul Armatei din Madrid, 9 martie 1946, citat în Trythall, *op. cit.*
100 *Ibid.*, p. 206.
101 *Estudios sociologicos sobre la situacion social de España 1975*, Madrid, 1976.
102 Raymond Carr și Juan Pablo Fusi, *Spain: Dictatorship to Democracy*, Londra, 1979, pp. 195 și urm.
103 Stanley Meisler, 'Spain's New Democracy', *Foreign Affairs*, octombrie 1977.

104 Carr și Fusi, *op. cit.*, p. 246.
105 Richard Clogg, *A Short History of Modern Greece*, Cambridge, 1979, pp. 164–165.
106 William McNeil, *Metamorphosis of Greece since World War II*, Chicago, 1978.
107 *New York Times*, 6 iulie 1980.

18. Încercarea de sinucidere a Americii

1 Edgar M. Bottome, *The Missile Gap*, Rutherford, N.J., 1971.
2 Schlesinger, *Robert Kennedy*, 220 nota de subsol; William Safire, *Before the Fall: an Inside View of the pre-Watergate White House*, New York, 1975, pp. 152–153.
3 Pierre Salinger, *With Kennedy*, New York, 1966, p. 51.
4 Citat de William F. Buckley Jr, 'Human Rights and Foreign Policy', *Foreign Affairs*, primăvara 1980.
5 J.F. Kennedy, *Public Papers etc.*, 3 vol., Washington DC, 1963–1964, vol. I, pp. 1 și urm.
6 R.J. Walton, *Cold War and Counter-Revolution: the Foreign Policy of John F. Kennedy*, New York, 1972.
7 Poole, *op. cit.*, p. 28.
8 Rostow, *World Economy*, pp. 222 și urm.; Carlos Diáz Alejandro, *Essays on the Economic History of Argentine Republic*, Yale, 1970.
9 H.S. Ferns, *Argentina*, Londra, 1969, pp. 184 și urm.
10 Claudio Veliz, editor, *The Politics of Conformity in Latin America*, Oxford, 1967, Anexa, 'Successful Military Coups 1920–1966', p. 278.
11 Ferns, *Argentina*, p. 173.
12 Walter Little, 'The Popular Origins of Peronism', în David Rock, editor, *Argentina in the Twentieth Century*, Londra, 1975.
13 Ferns, *Argentina*, p. 190.
14 David Rock, 'The Survival and Restoration of Peronism', în *Argentina in the Twentieth Century*.
15 Martin Shermin și Peter Winn, 'The US and Cuba', *Wilson Review*, iarna 1979.
16 Earl Smith, mărturie în Congres, Comitetul Judiciar al Senatului, 30 august 1960.
17 Hugh Thomas, *Cuba, or the Pursuit of Freedom*, Londra, 1971, p. 639.
18 Blas Roca, *En Defensa del Pueblo*, 1945, pp. 41–43; citat în Thomas, *Cuba*, p. 736.
19 E. Suarez Rivas, *Un Pueblo Crucificado*, Miami, 1964, p. 18; citat în Thomas, *Cuba*.
20 *America Libre*, Bogota, 22 mai 1961; Thomas, *Cuba*, p. 811.
21 Thomas, *Cuba*, pp. 814–816.
22 Citat *ibid.*, p. 819.
23 Pentru Castro, vezi Luis Conte Aguero, *Fidel Castro, Psiquiatria y Politica*, Mexico City, ed.1968, care este critică; și Herbert Matthews, *Castro: a Political Biography*, Londra, 1969, care este mai favorabilă.
24 Thomas, *Cuba*, p. 946.
25 Citat *ibid.* p. 977.
26 Pentru politica SUA față de Batista și Castro, vezi Earl Smith, *The Fourth Floor*, New York, 1962 și *Communist Threat to the USA through the Caribbean: Hearings of the Internal Security Sub-Committee*, US Senate, Washington DC, 1959–1962.
27 Smith, *Fourth Floor*, p. 60.
28 Thomas, *Cuba*, pp. 1038–1044.
29 E. Guevara, *Œuvres Révolutionaires 1959–1967*, Paris, 1968, p. 25.
30 Smith, *Fourth Floor*, p. 170.

31 Thomas, *Cuba*, pp. 1071 şi urm.
32 *Ibid.*, p. 1197.
33 *Ibid.*, pp. 1202–1203.
34 *Ibid.*, pp. 1233–1257.
35 *Ibid.*, pp. 969–970.
36 Schlesinger, *Robert Kennedy*, p. 452.
37 *Ibid.*, p. 445.
38 Pentru felul în care a tratat J.F. Kennedy Golful Porcilor, vezi Haynes Johnson, *The Bay of Pigs*, New York, 1974 şi Arthur Schlesinger, *A Thousand Days*, Boston, 1965, cap.10–11.
39 Thomas, *Cuba*, 1365.
40 *Ibid.*, p. 1371.
41 Schlesinger, *Robert Kennedy*, 472; *Readers Digest*, noiembrie 1964.
42 *Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders*, Washington DC, 1975, p. 14.
43 *Ibid.*, rapoarte intermediare şi finale; Schlesinger, *Robert Kennedy*, cap. 21.
44 H.S. Dinerstein, *The Making of a Missile Crisis*, Baltimore, 1976, p. 156; vezi şi Talbot, editor, *op. cit.*
45 Jean Daniel în *L'Express*, 14 decembrie 1963 şi *New Republic*, 21 decembrie 1963; Claude Julien, *Le Monde*, 22 martie 1963.
46 Schlesinger, *Robert Kennedy*, pp. 504–505.
47 *Ibid.*, pp. 507–511.
48 Pentru o prezentare din interior a crizei rachetelor, vezi Robert Kennedy, *Thirteen Days: a Memoir of the Cuban Missile Crisis*, New York, ed.1971.
49 Citat în Michel Tatu, *Power in the Kremlin: from Khrushchev to Kosygin*, New York, 1969, pp. 422.
50 *Newsweek*, 28 octombrie 1963.
51 Edwin Guthman, *We Band of Brothers*, New York, 1971, p. 26; *Saturday Review*, 15 octombrie 1977.
52 Thomas, *Cuba*, p. 1414.
53 Citat Schlesinger, *Robert Kennedy*, p. 531.
54 Talbot, editor, *op. cit.*, p. 511.
55 Citat Schlesinger, *Robert Kennedy*, pp. 530–531.
56 *Ibid.*, p. 523 şi nota de subsol.
57 Thomas, *Cuba*, p. 1418.
58 Citat în Hollander, *op. cit.*, cap. 6; 'Revolutionary Cuba and the Discovery of the New World', în special pp. 234 şi urm.
59 Hugh Thomas în *The Times Literary Supplement*, 10 aprilie 1981, p. 403.
60 Vezi Werner von Braun şi F.I. Ordway, *History of Rocketry and Space-Travel*, New York, ed. revizuită 1969.
61 Citat de Hugh Sidey, care a fost prezent, în cartea sa *John F. Kennedy: Portrait of a President*, Londra, 1964.
62 H. Young *et al.*, *Journey to Tranquillity: the History of Man's Assault on the Moon*, Londra, 1969, pp. 109–110.
63 Citat în Leslie H. Gelb şi Richard K. Betts, *The Irony of Vietnam: the System Worked*, Washington DC, 1979, pp. 70–71.
64 W.W. Rostow, *The Diffusion of Power: an Essay in Recent History*, New York, 1972, p. 265.

65 Vezi Archimedes L.A. Patti, *Why Viet Nam? Prelude to America's Albatros*, Universitatea California, 1981; dar vezi Dennis Duncanson, *The Times Literary Supplement*, 21 august 1981, p. 965.
66 Truman, *op. cit.*, vol. I, pp. 14–15.
67 Acheson, *op. cit.*, pp. 675–676.
68 Acheson, cuvîntare la Clubul Național al Presei, *Department of State Bulletin*, 23 ianuarie 1950, pp. 115 și urm.
69 Kennan, *Memoirs 1950–1963*, p. 59.
70 D. Eisenhower, *Public Papers*, 1954, pp. 253, 306; Gelb și Betts, *op. cit.*, p. 60.
71 Eisenhower, conferință de presă, 7, 26 aprilie 1954; Gelb și Betts, *op. cit.*, p. 59.
72 Eisenhower, *Public Papers*, 1959, p. 71.
73 De Gaulle, *op. cit.*, p. 256.
74 J.F. Kennedy, *Public Papers*, vol. II, p. 90.
75 Schlesinger, *A Thousand Days*, p. 547.
76 David Halberstam, *The Best and the Brightest*, New York, 1972, p. 135.
77 Citat în Henry Graff, *The Tuesday Cabinet: Deliberation and Decision in Peace and War under Lyndon B. Johnson*, New York, 1970, p. 53.
78 Gelb și Betts, *op. cit.*, p. 104, nota de subsol 31; dar vezi și Joseph C. Goulden, *Truth is the First Casualty: the Gulf and Tonkin Affair*, New York, 1969, p. 160.
79 Gelb și Betts, *op. cit.*, pp. 117–118.
80 *Ibid.*, pp. 120–123.
81 Lyndon Johnson, *Public Papers*, vol. IV, p. 291.
82 Citat în Halberstam, *op. cit.*, p. 596.
83 Graff, *op. cit.*, p. 81.
84 Gelb și Betts, *op. cit.*, pp. 135 și urm.
85 Doris Kearns, *Lyndon Johnson and the American Dream*, New York, 1976, p. 264.
86 Gelb și Betts, *op. cit.*, pp. 139–143.
87 Guenther Lewy, 'Vietnam: New Light on the Question of American Guilt', *Commentary*, februarie 1978.
88 Gelb și Betts, *op. cit.*, pp. 214–215.
89 Lewy, *op. cit.*
90 Gelb și Betts, *op. cit.*, p. 171.
91 Peter Braestrup, *Big Story: How the American Press and TV Reported and Interpreted the Crisis of Tet 1968 in Vietnam and Washington*, 2 vol., Boulder, 1977.
92 John Mueller, *War, Presidents and Public Opinion*, New York, 1973.
93 Gelb și Betts, *op. cit.*, p. 130.
94 William Lunch și Peter Sperlich, 'American Public Opinion and the War in Vietnam', *Western Political Quartery*, Utah, martie 1979.
95 Don Oberdorfer, *Tet!*, New York, 1971, pp. 289–290.
96 Sidney Verba *et al.*, *Vietnam and the Silent Majority*, New York, 1970; Stephen Hess, 'Foreign Policy and Presidential Campaigns', *Foreign Policy*, toamna 1971.
97 Herbert Y. Shandler, *The Unmaking of a President: Lyndon Johnson and Vietnam*, Princeton, 1977, pp. 226–299.
98 Kearns, *op. cit.*, pp. 286, 282–283.
99 Schlesinger, *Robert Kennedy*, p. 1002.
100 Lyndon Baines Johnson, *The Vantage Point: Perspectives of the Presidency 1963–1969*, New York, 1971, p. 81.
101 Johnson, cuvîntare la Universitatea Michigan, mai 1964, citată în Lawrence J. Wittner, *Cold War America: from Hiroshima to Watergate*, New York, 1974, pp. 239–240.

102 Johnson, *Vantage Point*, pp. 322–324; *New York Times*, 10 august 1965; Wittner, *op. cit.*, pp. 247–248.
103 Johnson, *Vantage Point*, pp. 330, 172–173.
104 *Office of Management and Budget: Federal Government Finances*, Washington DC, 1979; pentru un calcul uşor diferit vezi Rostow, *World Economy*, p. 272, tabelul III-65.
105 Larry Berman, *The Office of Management and Budget and the Presidency 1921-1979*, Princeton, 1979.
106 Johnson, *Vantage Point*, pp. 435, 442 şi urm., 450–451.
107 *Ibid.*, p. 87.
108 Stanley Lebergott, *Wealth and Want*, Princeton, 1975, pp. 11–12.
109 Daniel P. Moynihan, *The Negro Family*, New York, 1965.
110 Daniel P. Moynihan, *Maximum Feasible Misunderstanding*, New York, 1968.
111 Citat de Diane Divoky, 'A Loss of Nerve', *Wilson Review*, toamna 1979.
112 C.P. Snow, *The Two Cultures and the Scientific Revolution*, Cambridge, 1959.
113 Edward F. Denison, *Sources of Economic Growth*, New York, 1962; Fritz Machlup, *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*, Princeton, 1962.
114 Clark Kerr, *The Uses of the University*, New York, 1966.
115 Citat de Lewis B. Mayhew, *Higher Education in the Revolutionary Decades*, Berkeley, 1967, pp. 101 şi urm.
116 Charles E. Finn, *Scholars, Dollars and Bureaucrats*, Washington DC, 1978, p. 22.
117 *On Further Examination: Report of the Advisory Panel on the Scholastic Aptitude Test Score Decline*, Comisia de examinare pentru intrare la colegiu, New York, 1977.
118 De exemplu, *National Institute of Education Compensatory Education Study*, New York, 1978.
119 Divoky, *op. cit.*
120 Christopher Jenks, *Who Gets Ahead? The Determinants of Economic Success in America*, New York, 1979.
121 Vezi Arnold Heertje, editor, *Schumpeter's Vision: Capitalism, Socialism and Democracy after Forty Years*, Eastbourne, 1981.
122 Wittner, *op. cit.*, pp. 246–247.
123 Trilling, *Last Decade*, p. 174.
124 Wittner, *op. cit.*, p. 292.
125 Citat de Trilling, *Last Decade*, p. 111.
126 Fritz Stern, 'Reflections on the International Student Movement', *The American Scholar*, 40, iarna 1970–1971, pp. 123–137.
127 Paul Joubert şi Ben Crouch, 'Mississippi Blacks and the Voting Rights Act of 1965', *Journal of Negro Education*, primăvara 1977.
128 Jack Bass şi Walter de Vries, *The Transformation of Southern Politics*, New York, 1976.
129 Citat Schlesinger, *Robert Kennedy*, p. 330; vezi D.W. Matthews şi J.R. Prothero, *Negroes and the New Southern Politics*, New York, 1966, pp. 240 şi urm.
130 *Report of the National Advisory Commission on Civil Disorders*, Washington DC, 1968, p. 56.
131 Johnson, *Vantage Point*, p. 95.
132 Citat în Wittner, *op. cit.*, p. 283.
133 Bohlen, *op. cit.*, p. 210.
134 Citat în Arthur Schlesinger, *The Imperial Presidency*, Boston, 1973, p. 123.

135 Thomas Cronic, 'The Textbook Presidency and Political Science', *Congressional Record*, 5 octombrie 1970.
136 Wilfred Binkley, *New Republic*, 18 mai 1953.
137 *New York Times*, 18 mai 1954; *Washington Post*, 20 mai 1954.
138 Schlesinger, *Imperial Presidency*, p. 169.
139 David Broder citat în Safire, *op. cit.*, p. 171.
140 *Ibid.*, pp. 70, 75.
141 Wittner, *op. cit.*, pp. 300–301.
142 Richard Nixon, *Public Papers*, 1969, Washington DC, 1971, p. 371.
143 Gelb şi Betts, *op. cit.*, p. 350.
144 Safire, *op. cit.*, p. 369.
145 *Ibid.*, pp. 375–379.
146 Testul Acordului în *State Department Bulletin*, 12 februarie 1973; Gelb şi Betts, *op. cit.*, p. 350.
147 Safire, *op. cit.*, pp. 117–118.
148 *Ibid.*, p. 360.
149 Wittner, *op. cit.*, pp. 370–371.
150 Citat în Safire, *op. cit.*, p. 264.
151 Richard W. Steele, 'Franklin D. Roosevelt and his Foreign Policy Critics', *Political Science Quarterly*, primăvara 1979, p. 22, nota de subsol 27.
152 *Ibid.*, p. 18; Saul Alindky, *John L. Lewis*, New York, 1970, p. 238; Safire, *op. cit.*, p. 166.
153 Trohan, *op. cit.*, p. 179; *Daily Telegraph*, 4 martie 1982.
154 Schlesinger, *Robert Kennedy*, pp. 403 şi urm.; Roger Blough, *The Washington Embrace of Business*, New York, 1975.
155 Schlesinger, *Robert Kennedy*, pp. 311–312.
156 Fred Friendly, *The Good Guys, the Bad Guys and the First Amendment*, New York, 1976, cap. 3.
157 Safire, *op. cit.*, p. 166.
158 Schlesinger, *Robert Kennedy*, pp. 362 şi urm.; Comitetul Ales al Senatului pentru Activităţi ale Serviciilor Secrete de Informaţii, *Final Report*, Washington, 1976, vol. II, p. 154, vol. III, pp. 158–160.
159 Trohan, *op. cit.*, pp. 136–137.
160 *Ibid.*, p. 326; Judith Exner, *My Story*, New York, 1977.
161 Alfred Stenberg, *Sam Johnson's Boy*, New York, 1968, p. 671.
162 Pentru delictele lui Johnson, vezi Robert A. Caro, *The Years of Lyndon Johnson*, New York, 1982 şi cartea care urmează să apară.
163 Charles Roberts, *LBJ's Inner Circle*, New York, 1965, p. 34; Schlesinger, *Imperial Presidency*, p. 221; vezi 'The Development of the White House Staff', *Congressional Record*, 20 iunie 1972.
164 Safire, *op. cit.*, pp. 166 şi urm.
165 *Ibid.*, p. 357.
166 Fred Thompson, *At That Point in Time*, New York, 1980.
167 *Will: the Autobiography of G. Gordon Liddy*, Londra, 1981, p. 300.
168 Vezi, de exemplu, Maurice Stans, *The Terrors of Justice: the Untold Side of Watergate*, New York, 1979, şi James Nuechterlein, 'Watergate: towards a Revisionist View', *Commentary*, august 1979. Sirica a făcut propria prezentare: John J. Sirica, *To Set the Record Straight*, New York, 1979.
169 *Daily Telegraph*, 15 ianuarie şi 5–6 februarie 1982.

170 Anthony Lukas, *Nightmare: the Underside of the Nixon Years*, New York, 1976, pp. 275 și urm.; Safire, *op. cit.*, p. 292.
171 Tom Bethell și Charles Peters, 'The Imperial Press', *Washington Monthly*, noiembrie 1976.
172 Lee H. Hamilton și Michael H. Van Dusen, 'Making the Separation of Powers Work', *Foreign Affairs*, toamna 1978.
173 Conferință privind Conducerea la Universitatea Georgetown, Williamsburg, Virginia, prezentată în *Wall Street Journal*, 15 mai 1980.
174 Gerald Ford, *Public Papers 1975*, Washington DC, 1977, p. 119.
175 *State Department Bulletin*, 14 aprilie 1975.
176 *Political Change in Wartime: the Khmer Krahom Revolution in Southern Cambodia 1970–4*, lucrare prezentată la Convenția Asociației Americane pentru Științe Politice, San Francisco, 4 septembrie 1975.
177 *Ibid.*
178 Dovezi strînse de la peste 300 de refugiați în lagărele din Taiłanda, Malaezia, Franța și SUA, octombrie 1975 - octombrie 1976, tipărite în John Barron și Anthony Paul, *Peace with Horror*, Londra, 1977, pp. 10–31.
179 *Ibid.*, pp. 66–85; *New York Times*, 9 mai 1974; 31 octombrie 1977, 13 mai 1978; *Washington Post*, 21 iulie 1977, 2, 3, 4 mai și 1 iunie 1978.
180 Barron și Paul, *op. cit.*, pp. 136–149.
181 *Ibid.*, pp. 202 și urm.
182 *Annual Register* 1981, Londra 1982.

19. Colectiviștii ani '70

1 *New York Times*, 31 decembrie 1933.
2 Scrisoare către Montagu Norman, *Collected Writings of J.M. Keynes*, vol. XXV, pp. 98–99.
3 Rostow, *World Economy*, 68 tabelul II–7.
4 *Ibid.*, p. 49.
5 Richard Austin Smith, 'The Incredible Electrical Conspiracy', *Fortune*, aprilie–mai 1961.
6 Schlesinger, *Robert Kennedy*, p. 405.
7 *Christian Science Monitor*, 16 aprilie 1962; *Wall Street Journal*, 19 aprilie 1962.
8 Robert Sobell, *The Last Bull Market: Wall Street in the 1960s*, New York, 1980.
9 James Lorie, 'The Second Great Crash', *Wall Street Journal*, 2 iunie 1980.
10 Robert DeFina, *Public and Private Expenditures for Federal Regulation of Business*, Universitatea Washington, St Louis, 1977; Murray L. Weidenbaum, *Government Power and Business Performance*, Stanford, 1980.
11 Weidenbaum, *op. cit.*
12 Edward F. Denison în *Survey of Current Business*, Departamentul de Comerț al SUA, Washington DC, ianuarie 1978.
13 Denison, *Survey of Current Business*, august 1979, Partea a II-a; și lucrarea sa *Accounting for Slower Economic Growth: the United States in the 1970s*, Washington DC, 1980.
14 R.A. Maidment, 'The US Supreme Court and Affirmative Action: the Cases of Bakka, Weber and Fullilove', *Journal of American Studies*, decembrie 1981.
15 Laurence H. Silberman, 'Will Lawyers Strangle Democratic Capitalism?', *Regulation*, Washington DC, martie/aprilie 1978.
16 John Osborne, *White House Watch: the Ford Years*, Washington DC, 1977, p. 68.

17 *Washington Star*, 16 aprilie 1980; *Washington Post*, 18 aprilie 1980; *Wall Street Journal*, 24 aprilie 1980; Carl Cohen, 'Justice Debased: the Weber Decision', *Commentary*, septembrie 1979.
18 Richard Fry, editor, *A Banker's World*, Londra, 1970, p. 7.
19 Cuvîntare, Conferința Monetară Internațională, Londra, 11 iunie 1979; citată în Anthony Sampson, *The Money Lenders: Bankers in a Dangerous World*, Londra, 1981, cap.7, pp. 106 și urm., descrie originea sistemului euro-dolar.
20 Geoffrey Bell, *The Euro-dollar Market and the International Financial System*, New York, 1973.
21 Irving Friedman, *The Emerging Role of Private Banks in the Developing World*, New York, 1977.
22 Charles Coombs, *The Arena of International Finance*, New York, 1976, p. 219.
23 Geoffrey Bell, 'Developments in the International Monetary System Since Floating', *Schroders International*, noiembrie 1980.
24 Rostow, *World Economy*, pp. 248–249.
25 *Ibid.*, pp. 260–261 și tabelul III–59.
26 *Ibid.*, pp. 254–255.
27 J.B. Kelly, *Arabia, the Gulf and the West*, Londra, 1980.
28 Teddy Kollek, 'Jerusalem', *Foreign Affairs*, iulie 1977.
29 P.J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation*, Londra, 1978.
30 Ruth First, *Libya: the Elusive Revolution*, Harmondsworth, 1974, pp. 201–204.
31 Henry Kissinger, *Years of Upheaval*, Londra, 1982.
32 Martin Gilbert, *The Arab-Israel Conflict*, Londra, 1974, p. 97.
33 Citat în Poole, *op. cit.*, p. 247; Scott Sagan, 'The Yom Kippur Alert', *Foreign Policy*, toamna 1979.
34 Kissinger, *op. cit.*
35 Rostow, *World Economy*, p. 295.
36 *Ibid.*, pp. 290–295.
37 Charles R. Morris, *The Cost of Good Intentions: New York City and the Liberal Experiment*, New York, 1980, p. 234.
38 *House Banking Committee: International Banking Operations, Hearings*, Washington DC, 1977, p. 719.
39 Citat în Sampson, *The Money Lenders*, pp. 126–127.
40 Seth Lipsky, *The Billion Dollar Bubble*, Hong Kong, 1978.
41 *Wall Street Journal*, 25–26 iunie 1980.
42 Bruce Palmer, editor, *Grand Strategy for the 1980s*, Washington DC, 1979, p. 5.
43 *Annual Defence Department Report, Financial Year 1977*, Washington DC, 1977, secțiunea V.
44 Osborne, *op. cit.*, p. XXXIII.
45 *Ibid.*, p. 32.
46 Paula Smith, 'The Man Who Sold Jimmy Carter', *Dun's Review*, New York, august 1976.
47 Robert W.Tucker, 'America in Decline: the Foreign Policy of "Maturity"', *Foreign Affairs*, 58, toamna 1979, pp. 450–484.
48 Lucrări de Judith Reppy și Robert Lyle Butterworth la Simpozionul privind Politica și Elaborarea Politicii Securității Americane, *Policy Studies Journal*, toamna 1979.
49 Citat de Jeane Kirkpatrick, 'Dictatorships and Double Standards: a Critique of US Policy', *Commentary*, noiembrie 1979.

50 Michael A. Ledeen și William H. Lewis, 'Carter and the Fall of Shah: the Inside Story', *Washington Quarterly*, vara 1980, pp. 15 și urm.
51 Citat în Thomas L. Hughes 'Carter and the Management of Contradictions', *Foreign Policy*, 31, vara 1978, pp. 34–55; Simon Serfaty, 'Brzezinsky: Play it Again, Zbig', *Foreign Policy*, 32, toamna 1978, pp. 3–21; Elizabeth Drew, 'Brzezinski', *New Yorker*, 1 mai 1978; și Kirkpatrick, *op. cit.*
52 Vezi Robert Legvold, 'The Nature of Soviet Power', *Foreign Affairs*, 56, toamna 1977, pp. 49–71.
53 Citat în Ronald Hingley, *The Russian Secret Police*, Londra, 1970, p. 222.
54 Robert Payne, *The Rise and Fall of Stalin*, Londra, 1968, pp. 718–719.
55 Kolakowski, *op. cit.*, vol. III, 'Destalinization'.
56 Pentru *coup*, vezi Michel Tatu, *Power in the Kremlin*, traducere, Londra, 1969; Hingley, *Russian Secret Police*, pp. 43–45.
57 Helène Carrère d'Encausse, *Le Pouvoir Confisqué: Gouvernants et Gouvernés en URSS*, Paris, 1981.
58 Citat în Robert C.Tucker, 'Swollen State, Spent Society: Stalin's Legacy to Brezhnev's Russia', *Foreign Affairs*, 60, iarna 1981–1982, pp. 414–425.
59 Vezi CIA, *A Dollar Comparison of Soviet and US Defence Activities 1967–1977*, Washington DC, ianuarie 1978; Les Aspin, 'Putting Soviet Power in Perspective', *AEI Defense Review*, Washington DC; iunie 1978.
60 National Foreign Assessment Center, *Handbook of Economic Statistics 1979*, Washington DC.
61 Talbot, editor, *op. cit.*, p. 131.
62 Arcadius Kahan și Blair Rible, editori, *Industrial Labour in the USSR*, Washington DC, 1979.
63 Vezi Comitetul Economic Comun, Congresul SUA, *Soviet Economy in a Time of Change*, Washington DC, 1979.
64 Vezi Solzhenitsyn 'Misconceptions about Russia are a Threat to America', *Foreign Affairs*, 58, primăvara 1980, pp. 797–834.
65 *Arkhiv samizdata*, Document nr. 374, citat în Tucker, *op. cit.*
66 Mark Popovsky, *Manipulated Science: the Crisis of Science and Scientists in the Soviet Union Today*, traducere, New York, 1979, p. 179.
67 Vezi Evgeny Pashukanis, *Selected Writings on Marxism and Law*, traducere, Londra, 1980; Eugene Kamenka, 'Demythologizing the Law', *The Times Literary Supplement*, 1 mai 1981, pp. 475-476.
68 Tufton Beamish și Guy Hadley, *The Kremlin Dilemma: the Struggle for Human Rights in Eastern Europe,* Londra, 1979, p. 24.
69 Roy Medvedev, *On Soviet Dissent: Interviews with Piero Ostellino*, traducere, Londra, 1980, p. 61.
70 *Ibid.*, pp. 53–54.
71 Bavel Livtinov, editor, *The Trial of the Four*, Londra, 1972.
72 Beamish și Hadley, *op. cit.*, pp. 216 și urm.
73 *Ibid.*, pp. 221 și urm.
74 I.Z. Steinberg, *Spiridonova: Revolutionary Terrorist*, Londra, 1935, pp. 241–242; de fapt, ea a fost ținută în arestul Kremlinului pînă la evadarea sa în aprilie 1919.
75 Sidney Bloch și Peter Reddaway, *Russia's Political Hospitals: the Abuse of Psychiatry in the Soviet Union*, Londra, 1977, pp. 51–53.
76 Autobiografia *samizdat* a lui Yarkov a fost trecută prin contrabandă în Vest în 1970.
77 *Pravda*, 24 mai 1959.

78 Vezi dovezile celor patruzeci și patru de psihiatri britanici în C. Mee, editor, *The Internment of Soviet Dissenters in Mental Hospitals*, Londra, 1971.
79 Bloch și Reddaway, *op. cit.*, pp. 311 și urm.; vezi și I.F. Stone, *New York Review of Books*, 10 februarie 1972, pp. 7–14.
80 Toate sînt rezumate în Bloch și Reddaway, *op. cit.*, Anexa I, 347–398.
81 *Ibid.*, p. 57.
82 *Abuse of Pshychiatry for Political Repression in the Soviet Union*, Comitetul Judiciar al Senatului SUA, Washington DC, 1972.
83 Bloch și Reddaway, *op. cit.*, pp. 220–230.
84 Medvedev, *On Soviet Dissent*, pp. 142–143.
85 *Reprints from the Soviet Press*, 30 aprilie 1977, pp. 22–23.
86 *Index on Censorship*, Londra, nr. 4, 1980; Vladimir Bukovsky, 'Critical Masses: the Soviet Union's Dissident Many', *American Spectator*, august 1980; vezi și Joshua Rubenstein, *Soviet Dissidents: their Struggle for Human Rights*, Boston, 1981.
87 Alva M. Bowen, 'The Anglo-German and Soviet-American Naval Rivalries: Some Comparisons', în Paul Murphy, editor, *Naval Power and Soviet Policy*, New York, 1976.
88 James L. George, editor, *Problems of Sea-Power as we Approach the 21st Century*, Washington DC, 1978, p. 18.
89 Sulzberger, *op. cit.*, p. 698.
90 Articolele lui Gorshkov sînt publicate în traducere de Institutul Naval al SUA, Annapolis, sub titlul *Red Star Rising at Sea* și *Sea-Power and the State*.
91 George, *op. cit.*, p. 17.
92 Amiral Elmo Zumwalt, *On Watch*, New York, 1976, pp. 444–445.
93 Richard Fagen, 'Cuba and the Soviet Union', *Wilson Review*, iarna 1979.
94 Mahgoub, *op. cit.*, p. 277.
95 Citat în Fagen, *op. cit.*
96 Jonathan Kwitny, '"Communist" Congo, "Capitalist" Zaire', *Wall Street Journal*, 2 iulie 1980.
97 Albert Wohlstetter, editor, *Swords from Ploughshares: the Military Potential of Civilian Nuclear Energy*, Chicago, 1979, vol. XIII.
98 *Ibid.*, p. 17.
99 Lawrence Scheinman, *Atomic Policy in France under the Fourth Republic*, Princeton, 1965, pp. 94–95.
100 Pentru Japonia, vezi Wohlstetter, *op. cit.*, cap. 5, pp. 111–125; Geoffrey Kemp, *Nuclear Forces for Medium Powers*, Londra, 1974.
101 Wohlstetter, *op. cit.*, pp. 44–45.
102 Vezi Claire Sterling, *The Terror Network*, New York, 1981.
103 Caroline Moorhead, *Fortune's Hostages: Kidnapping in the World Today*, Londra, 1980.
104 Christopher Dobson și Ronald Payne, *The Carlos Complex: a Pattern of Violence*, Londra, 1977, pp. 30–44.
105 Pentru aceste două cazuri vezi Sterling, *op. cit.*
106 'The Most Sinister Growth Industry', *The Times*, 27 octombrie 1981.
107 Această argumentare este elaborată în Paul Johnson, 'The Seven Deadly Sins of Terrorism', Conferința de la Ierusalim privind Terorismul Internațional, publicată de Institutul Jonathan, Ierusalim, 1979.
108 Moynihan, *A Dangerous Place*, p. 86.
109 Citat *ibid.*, pp. 157–158.

110 *Ibid.*, p. 197.
111 Rostow, *World Economy*, tabelul II–71, p. 285.
112 Alfred Sauvy, *L'Observateur*, 14 august 1952.
113 Carl E. Pletsch, 'The Three Worlds, or the Division of Social Scientific Labour, 1950–75', *Studies in Society and History*, octombrie 1981.
114 Jahangir Amuzegar, 'A Requiem for the North-South Conference', *Foreign Affairs*, 56, octombrie 1977, pp. 136–159.
115 *North-South: a Programme for Survival*, Massachusetts Institute of Technology, martie 1980.
116 Theodore Moran, *Multinational Corporations and the Politics of Dependence: Copper in Chile*, Princeton, 1974; Charles Goodsell, *American Corporations and Peruvian Politics*, Harvard, 1974.
117 Lawrence Franco, 'Multinationals: the End of US Dominance', *Harvard Business Review*, nov.-dec. 1978.
118 'Finis for the American Challenge?', *Economist*, 10 septembrie 1977.
119 *The Banker*, Londra, iunie 1980; Sampson, *The Moneylenders*, pp. 200–202.
120 *Euromoney*, iulie 1980; citat de Sampson în *The Moneylenders*, p. 257.
121 Estimările Băncii Mondiale, decembrie 1981.
122 Richard Baricuck, 'The Washington Struggle over Multinationals', *Business and Society Review*, vara 1976.
123 Paul Hollander, 'Reflections on Anti-Americanism in Our Time', *Worldview*, iunie 1978.
124 Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, citat în Maurice Gordelier, 'Structuralism and Marxism', în Tom Bottomore, editor, *Modern Interpretations of Marx*, Oxford, 1981.
125 Rostow, *World Economy*, tabelul III–68, p. 279.
126 Ernest Gellner, 'What is Structuralism?', *The Times Literary Supplement*, 31 iulie 1981, pp. 881–883.

20. Recîştigarea libertăţii

1 Publicat în Londra, 1945, în New York, 1946; vezi şi *Sunday Express*, 21, 28 octombrie, 4 noiembrie 1945; David C. Smith, *H.G. Wells: Desperately Mortal*, Yale, 1986, pp. 476 şi urm.
2 Preşedintele Jimmy Carter, Cuvîntare către naţiune, 16 iulie 1979.
3 O excepţie a fost Adam Smith, care a fost profesor de filozofie morală la Universitatea Glasgow, 1752–64, deşi părăsise viaţa academică atunci cînd a scris *The Wealth of Nations*, publicată în 1776.
4 John Gribbin, *Our Changing Universe: the New Astronomy*, Londra, 1976.
5 Dr Edward Tryon în *Nature*, pp. 246 (1973), 393.
6 *Wissenschaftliche Selbstbiographie*, Leipzig, 1948, citate de Thomas Kuhn în A.C. Crombie, editor, *Scientific Change*, Londra, 1963, p. 348.
7 Vezi Dr John Smythies în *Nature*, martie 1991; Robert Matthews în *Sunday Telegraph*, 17 martie 1991; şi corespondenţa în *Independent*, 21 şi 23 martie 1991.
8 Citatele din Ayer şi Russell sînt în Bryan Magee, *Modern British Philosophers*, Londra, 1971.
9 Vezi eseul meu asupra lui Russell în *Intellectuals*, Londra, 1988, pp. 197–224.
10 Karl Popper, *Unended Quest: an Intellectual Autobiography*, Londra, 1976.

11 A.C. Ewing, 'The Linguistic Theory of a Priori Propositions', *Proceedings of the Aristotelian Society*, XI, 1939–1940, p. 217.
12 W.V.O. Quine, *From a Logical Point of View*, New York, 1953.
13 H. Putnam, 'Is Logic Empirical?', în R.S. Cohen, editor, *Boston Studies in the Philosophy of Science*, vol. V, 1969.
14 Susan Haack, *Deviant Logic: Some Philosophical Issues*, Londra, 1974, vol. XI.
15 J. Jay Zeman, *Modal Logic: the Lewis-Modal Systems*, Oxford, 1973.
16 David Martin, *The Religious and the Secular*, Londra, 1969.
17 Edward Royle, *Victorian Infidels*, Manchester, 1974.
18 John Henry Newman, *The Idea of a University*, Londra, 1953.
19 Michael Bourdeaux, *Gorbachev, Glasnost and the Gospel*, Londra, 1990, pp. 87–108.
20 Vincent C. Chrypinski, 'Polish Catholicism and Social Change', în Bociurkiw *et al.*, editori, *op. cit.*, pp. 241–259; Peter Raina, *Political Opposition in Poland 1954–77*, Londra, 1978, pp. 406 și urm.
21 J.C.H. Aveling, *The Jesuits*, Londra, 1981, pp. 355–365.
22 *Annuario Ufficiale*, Vatican, 1978.
23 Peter Nichols, *The Pope's Divisions; The Roman Catholic Church Today*, Londra, 1981, pp. 22–38.
24 *Ibid.*, pp. 35 și urm.
25 Edward Fashole-Like *et al.*, *Christianity in Independent Africa*, Londra, 1979.
26 Pentru o prezentare cuprinzătoare a raportului vezi *Daily Telegraph*, marți, 12 martie 1991.
27 Vezi rapoartele în presa din săptămîna 24 februarie–2 martie 1991 și Christopher Booker în *Sunday Telegraph*, 24 februarie 1991.
28 Pentru cele două puncte de vedere asupra acestui proces vezi Ivan Vallier, *Catholicism, Social Control and Modernization in Latin America*, Santa Cruz, 1970, și Edward Norman, *Christianity in the Southern Hemisphere*, Oxford, 1981.
29 Roger Bastide, *The African Religions of Brazil*, Baltimore, 1978; J.H. Rodriguez, *Brazil and Africa*, Berkeley, 1965.
30 Bengt G.M. Sundkler, *Zulu Zion and Some Swasi Zionists*, Oxford, 1976.
31 Pentru o discuție a luptei dintre secularismul și fundamentalismul ortodox din Israel, vezi Emile Marmorstein, *Heaven at Bay: the Jewish Kulturkampf in the Holy Land*, Oxford, 1969; vezi și Paul Johnson, *A History of the Jews*, Londra, 1987, pp. 546–556.
32 Pentru o relatare a situației, vezi John Bulloch, *Death of a Country: Civil War in Lebanon*, Londra, 1977.
33 William Forbis, *Fall of the Peacock Throne*, New York, 1980, p. 45.
34 Kayhan Research Associates, *Iran's Fifth Plan*, Teheran, 1974; Jahangir Amuzegar, *Iran: an Economic Profile*, Washington DC, 1977.
35 Forbis, *op. cit.*, pp. 237 și urm.
36 *Ibid.*, pp. 73–74.
37 Grace Goodel, 'How the Shah De-Stabilized Himself', *Policy Review*, Washington DC, primăvara 1981.
38 Forbis, *op. cit.*, pp. 259–261.
39 Goodell, *op. cit.*
40 Forbis, *op. cit.*, p. 74.
41 Michael A. Ledeen și William H. Lewis, 'Carter and the Fall of the Shah', *Washington Quarterly*, vara 1980.
42 Shahrough Akhavi, *Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period*, New York, 1980.

43 Cifre prezentate de fosta Asociație a Baroului din Iran într-o scrisoare către Secretarul General al Națiunilor Unite, august 1981.
44 Vezi raportul lui Amir Taheri, *Sunday Times*, 23 august 1981.
45 *Sunday Times*, 6 septembrie 1981.
46 Pentru informații privind familia și copilăria lui Saddam Hussein, vezi John Bulloch, 'The Violent Boy from Al-Ouja', în *Independent on Sunday*, 6 ianuarie 1991.
47 *The Times* și *Daily Telegraph*, 15 februarie 1989.
48 Pentru diferite versiuni al implicării sovietice, vezi M.E. Yapp în *The Times Literary Supplement*, 3 iulie 1981, p. 753, și 25 septembrie 1981, p. 1101, și Anthony Arnold, *The Soviet Invasion of Afghanistan in Perspective*, Stanford, 1981, pp. 68–71.
49 John Griffiths, *Afghanistan: Key to a Continent*, Londra, 1981.
50 *The Times*, 21 ianuarie 1980.
51 *Daily Telegraph*, 21 februarie 1980.
52 Nancy Peabody Newell, *The Struggle for Afghanistan*, Cornell, 1981.
53 Citat în Cecil Kaye, *Communism in India*, editată de Subodh Roy, Calcutta, 1971, p. 272.
54 Hélène Carrère d'Encausse, *Decline of an Empire: the Soviet Socialist Republics in Revolt*, traducere, New York, 1979, p. 239.
55 *Ibid.*, pp. 237, 240.
56 Lenin, *Imperialism*, prefața la ediția 1921.
57 Carrère d'Encausse, *op. cit.*, pp. 122–123, și 42–43 pentru harta naționalităților.
58 *Ibid.*, p. 155.
59 Acest lucru a fost adevărat îndeosebi în anii 1960 și 1970; vezi Brian Silver; 'The Status of National Minority Languages on Soviet Education: an Assessment of Recent Changes', *Soviet Studies*, nr.1, 1974.
60 Y. Bilinsky, 'Politics, Purge and Dissent in the Ukraine', în L. Kamenetsky, editor, *Nationalism and Human Rights: Process of Modernization in the USSR*, Colorado, 1977; P. Botychnyi, editor, *The Ukraine in the Seventies*, Oakville, Ontario, 1975, 246; Carrère d'Encausse, *op. cit.*, pp. 170–171, 180, tabelul 37.
61 Msksudov, *op. cit.*; Carrere d'Encausse, *op. cit.*, pp. 50–51.
62 Carrère d'Encausse, *op. cit.*, pp. 67 și urm.
63 *Ibid.*, pp. 173–174.
64 Aceasta a fost opinia lui John D. Durand, 'The Modern Expansion of World Population', *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. III, iunie 1967, pp. 136–159; dar se știe că proiecțiile demografice sînt supuse erorilor.
65 Rostow, *World Economy*, tabelul I-13, p. 25.
66 *UN Demographic Yearbook 1971*; *Washington Post* și *Wall Street Journal*, 10 iulie 1980.
67 Vezi *Whitaker's Almanac* din 1988, 1989, 1990; *Chronicle of the Year 1989*, Londra, 1990.
68 Talbot, editor, *op. cit.*, pp. 120 și urm., 139–143.
69 *Daily Telegraph*, *The Times*, 17, 18 martie 1991.
70 Vezi 'Demographic Trends', *South Africa 1989–90, Official Yearbook*, Pretoria, Cape Town, 1990, pp. 79–90.
71 Pentru o discuție asupra acestui aspect și a altor aspecte ale dificultăților Africii de Sud și a semnificației lor globale, vezi Martin Schneider, editor, *South Africa: the Watershed Years*, Cape Town, 1991, în special pp. 29 și urm., 42 și urm., 60 și urm., 70 și urm., 136 și urm.
72 Rostow, *World Economy*, tabelul I-15, p. 30.

73 Textul constituției în H. Borton, *Japan's Modern Century*, New York, 1955, pp. 490–507.
74 Pentru o tratare generală a ocupației, vezi Kazuo Kawai, *Japan's American Interlude*, Chicago, 1960.
75 R.P. Dore, *Land Reform in Japan*, Oxford, 1959; Kurt Steiner, *Local Government in Japan*, Stanford, 1965.
76 John M. Maki, *Court and Constitution in Japan*, Seattle, 1964.
77 Richard Storry, *The Times Literary Supplement*, 5 septembrie 1980, p. 970; vezi J.W. Dower, *Empire and Aftermath: Yoshida Shigeru and the Japanese Experience, 1878–1954*, Harvard, 1980.
78 Andra Boltho, *Japan: an Economic Survey*, Oxford, 1975, nota de subsol 8; S. Kuznets, *Economic Growth of Nations*, Harvard, 1971, pp. 30–31, 38-40.
79 Rostow, *World Economy*, p. 275.
80 Ezra F. Vogel, 'The Challenge from Japan', Conferință asupra Competitivității SUA, Harvard, 25 aprilie 1980.
81 J.A.A. Stockwin, *Japan: Divided Politics in a Growth Economy*, Londra, 1975, pp. 1–3.
82 Beasley, *op. cit.*, p. 286.
83 Boltho, *op. cit.*, pp. 167–168.
84 James Kirkup, *Heaven, Hell and Hara-Kiri*, Londra, 1974, pp. 248 252.
85 Citat de Frank Gibney, 'The Ripple Effect in Korea', *Foreign Affairs*, octombrie 1977.
86 Vezi numărul special al *Wilson Review*, toamna 1979, pentru progresul spectaculos al Taiwanului în anii '60 și '70.
87 Citat de Sampson, *The Moneylenders*, pp. 183–184.
88 I.M.D. Little, 'The Experience and Causes of Rapid Labour-Intensive Development in Korea, Taiwan, Hong Kong and Singapore, and Possibilities of Emulation', *ILO Working Paper*, Bangkok, 1979.
89 Rostow, *World Economy*, pp. 548–551.
90 Vezi David Nevin, *The American Touch in Micronesia*, New York, 1977; *Chronicle of the Year 1989*, Londra, 1990, p. 117.
91 Stefan de Vylder, *Allende's Chile: the Political Economy of the Rise and Fall of the Unidad Popular*, Cambridge, Mass., 1976; Brian Loveman, *Struggle in the Countryside: Politics and Rural Labour in Chile, 1919–1973*, Indiana, 1976.
92 Ian Roxborough *et al.*, *Chile: the State and Revolution*, Londra, 1977, pp. 146–147. Allende mi-a spus încă din 1960 că nu are nici o șansă să învingă în alegeri cu excepția unei divizări a dreptei și că rezultatul ar fi fost o inflație puternică și o revoltă a clasei de mijloc.
93 *Ibid.*, p. 226.
94 *Newsweek*, 8 octombrie 1973.
95 Joseph L. Nogee și John W. Sloan, 'Allende's Chile and the Soviet Union', *Journal of International Studies and World Affairs*, august 1979.
96 James Boswell, *Life of Johnson*, II, Londra, 1934, p. 170.
97 W. Baer și I. Kerstenetsky, editori, *Inflation and Growth in Latin America*, Homewood, Illinois, 1964.
98 Citat în Sampson, *The Moneylenders*, p. 303.
99 *Daily Telegraph*, 6 martie 1991.
100 *Annual Review 1984*, Londra, 1985, p. 8.
101 *Annual Review 1985*, Londra, 1986, pp. 8–9.
102 Declarație, Camera Comunelor, 9 aprilie 1985.

103 Hugo Young, *The Iron Lady: a Biography of Margaret Thatcher*, Londra, 1989, pp. 532–533.
104 Norman Lamont, membru al parlamentului, în *Today Programme*, Radio BBC 4, 20 martie 1991.
105 *Wilson Quarterly*, număr special despre Mexic, vara 1979; Michael Meyer şi William Sherman, *The Course of Mexican History*, Oxford, 1979.
106 Richard R. Fagen, 'The Realities of Mexico-American Relations', *Foreign Affairs*, iulie 1977.
107 Richard R. Fagen, *Labyrinths of Power: Political Recruitment in 20th Century Mexico*, Princeton, 1979.
108 E.L. Ullman, 'Regional Development and the Geography of Concentration', *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 4, 1958, pp. 197–198.
109 H.S. Perloff *et al.*, *Regions, Resources and Economic Growth*, Universitatea Nebraska, 1960, p. 50.
110 Robert Estall, 'The Changing Balance of the Northern and Southern Regions of the United States', *Journal of American Studies*, Cambridge, decembrie 1980.
111 Ben J. Wattenburg, 'A New Country: America 1984', *Public Opinion*, Washington DC, oct. -nov.1979.
112 Ronald Reagan, *An American Life: an Autobiography*, New York, 1990, p. 135.
113 *Ibid.*, pp. 335–336.
114 *The Statesman's Yearbook 1990–1*, pp. 1399 şi urm., 1413.
115 *An American Life*, pp. 334–335.
116 *Discriminate Deterrence: Report of the Commission on Integrated Long-Term Strategy*, Washington DC, 1988, pp. 5–7.
117 *An American Life*, pp. 449–451.
118 Vezi articolul meu din *Observer*, 30 octombrie 1983.
119 *An American Life*, pp. 517–518.
120 Pentru evenimentele care au condus la desfăşurarea rachetelor S-20 şi Cruise, vezi Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Politics of Nuclear Weapons in Europe, 1969–1977*, Cornell UP, 1990.
121 *An American Life*, pp. 234–235.
122 Pentru o discuţie generală privind programul de reînarmare al SUA, aşa cum a evoluat acesta în anii '80, vezi prezentarea Secretarului Apărării din administraţia Reagan, Casper Weinberger, *Fighting For Peace*, New York, 1990.
123 Vezi Paul Johnson, 'Europe and the Reagan Years', şi Robert W. Tucker, 'Reagan's Foreign Policy', în 'America and the World, 1988–9', număr special al *Foreign Affairs*, 68, 1989.
124 *An American Life*, pp. 568–570, care prezintă pasajele-cheie din discursul lui Orlando.
125 Nu s-a publicat nici o biografie a conducătorului sovietic, iar obţinerea unor detalii din viaţa lui Gorbaciov s-a dovedit dificilă; unele au fost publicate în suplimentul în culori *Sunday Correspondent*, 25 februarie 1990.
126 Pentru detalii privind schimbările din Rusia din anii '80, vezi Geoffrey Hosking, *The Awakening of the Soviet Union*, Harvard, 1990, care arată că unele schimbări au început înainte de Gorbaciov.
127 Pentru o prezentare globală a acestui subiect, vezi Thane Gustafson, *Crisis and Plenty: the Politics of Soviet Energy under Brezhnev and Gorbachev*, Princeton, 1989.
128 Prezentarea detaliată a lui Reagan asupra întîlnirii de la Geneva se găseşte în *An American Life*, pp. 633–641.
129 Pentru opinii contrare vezi 'The American 1980s: Disaster or Triumph: a Symposium', număr special al *Commentary*, septembrie 1990; vezi şi Larry Berman,

editor, *Looking Back on the Reagan Presidency*, Baltimore, 1990, şi W.G. Hyland, *The Cold War is Over*, New York, 1990.

130 Către autor; aceasta a fost tot opinia Margaretei Thatcher.

131 *An American Life*, p. 639.

132 Reporterul de la *The Telegraph*, a fost fiul cel mare al autorului, Daniel Johnson.

133 Din *Marx–Engels Werke*, Berlinul de Est, 1956–1968, vol. iii, pp. 569–571.

134 Pentru regimul lui Ceauşescu, vezi Edward Behr, *Kiss the Hand You Cannot Bite*, Londra, 1991 (trad. rom.: *Sărută mîna pe care n-o poţi muşca*, Humanitas, 1999); John Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceaucescu*, Londra, 1991.

135 Această cifră, ca majoritatea altora legate de recentele evenimente din România, nu este sigură; Sweeney, *op. cit.*, crede că nu au fost împuşcaţi mai mult de cincizeci.

136 *Ibid.*

137 Vezi, de exemplu, 'The End of the Honeymoon', *Daily Telegraph*, 25 martie 1991.

138 Raportat la BBC în *Money Programme*, 10 martie 1991.

139 Vezi M.E. Porter, *The Competitive Advantage of Nations*, New York, 1990.

140 Pentru evenimentele care au condus la război, vezi John Bulloch şi Harvey Morris, *Saddam's War: the Origins of the Kuwait Conflict and the International Response*, Londra, 1991.

141 Pentru detalii şi date privind evenimentele care au condus la invazia Irakului şi răspunsul Aliaţilor, vezi următoarele suplimente speciale ale ziarelor: *London Times*, 16 ianuarie 1991; *Daily Mail*, 1 martie 1991; *Daily Telegraph*, 2 martie 1991; *Sunday Telegraph*, 3 martie 1991.

142 Principalele componentele terestre ale forţei Aliate au fost: Statele Unite 320 000; Marea Britanie 25 000; Arabia Saudită 40 000; Siria 12 000; Franţa 10 000; Egipt 35 000.

143 Cifrele variază şi trebuie să fie considerate estimări pînă la publicarea oficială a evenimentelor istorice din război; am luat acestea din suplimentul la *Daily Telegraph* din 2 martie 1991.

144 Pentru acestea şi pentru alte cifre, vezi *Chronicle of the Twentieth Century*, pp. 1294–1295.

145 Pentru diferite exemple, vezi David Israelson, *Silent Earth: the Politics of Survival*, Ontario, 1990, în special pp. 227–250.

146 Sarah Johnson în *Sunday Telegraph*, 4 februarie 1991.

147 Conor Cruise O'Brien, 'Devaluing the University', London *Times*, 5 martie 1991; David Lehman, *Signs of the Times: Deconstruction and the Fall of Paul de Man*, New York, 1991.

148 Vezi Dinesh D'Sousa, *Illiberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus*, New York, 1991.

149 Martin Fletcher în *Times*, 16 martie 1991.

150 James Watson, *The Double Helix: Being a Personal Account of the Discovery of the Structure of DNA*, New York, 1977.

151 Franklin Portugal şi Jack Cohen, *A Century of DNA: a History of the Discovery of the Structure and Function of the Genetic Substance*, Massachusetts Institute of Technology, 1977.

152 Nicholas Wade, *The Ultimate Experiment: Man-Made Evolution*, New York, 1977.

153 *Nature*, 17 septembrie 1981, p. 176.

154 Citate din Edward Wilson, *Sociobiology*, Harvard, 1975 şi *On Human Nature*, Harvard, 1979.

155 Alexander Pope, *An Essay on Man*, Londra 1733–1734, Ep., I, rîndul 2.

Indice

A

Abane, Ramdane 484, 486
Abbas. Allonah 485
Abbas, Ferhat 153, 485, 486
Abbott, Charles 247
Abdullah, regele Iordaniei 473, 474
Acheson, Dean 256, 429, 437, 439, 462, 606, 608, 612, 617
Adams, Henry 206
Adams, James Truslow 221
Adams, John Quincy 595
Adams, Samuel Hopkins 217
Adams, Sherman 450, 451
Addis, Sir Charles 234
Adenauer Konrad 276, 277, 286, 559, 564–568, 571, 572, 574, 578–581, 707
Agar, Herbert 338
Agnew, Spiro 630
Ahmatova Anna 442
Ahidjo, Ahmadon 493
Ailleret, general 490
Aizawa, Saburō, colonel 309
Aldington, Richard 165
Aldrich, Winthrop 451
Aldrin, Edwin 610
Alee, Warder 757
Aleksandrov, G.F. 442
Ali, Mohammed 464
Alleg, Henri 486, 487
Allen, Clifford 342
Allen, Frederick Lewis 218
Allende, Salvador 712, 713, 761
Amery, Leo 50, 164
Amin, Hafizullah 694, 695
Amin, Idi 517–521, 523, 667, 684
Amir, Hakim 472
Anderson, Benjamin 215
Anderson, Sherwood 250
Andrew, A.P. 138
Andropov, Iuri 661, 729, 730
Antonov, Ovscenko, Vladimir 329
Arafat, Yasser 518, 667
Araki, Sādao, general 307
Aref, Abdul Rahman 645
Arias, Carlos 589
Arias, Gino 314
Armstrong, Neil 610
Aron, Robert 145
Asquith, H.H. 171
Asquith, Raymond 165
Astor, Lady 273
Atatürk, Kemal 51, 100, 141, 198, 687, 761
Attadell, Garcia 322
Attlee, Clement 342, 455, 469, 471, 474
Auden, W.H. 330, 331
Avksentiev, N.D. 77
Axelrod, Paul 132
Ayer, Sir A.J. 677
Aylwin, Patricio 714
Azzam Pasha 473, 476

B

Babel, Isaac 302
Bach, Lydia 86
Bagehot, Walter 237, 238
Bainville, Jacques 148
Baker, Josephine 123
Baker, Newton 205
Balabanov, Angelica 314

Balbo, Italo 103, 104, 108
Baldwin, Stanley 166, 177, 178, 306, 343, 457
Balfour, A.J. 25, 32, 33, 234
Ballod, Karl 99
Banda, Dr Hastings 514
Banrowsky, Victor 117
Baring, Maurice 165
Barnes, Maynard 426
Barrès, Maurice 150
Barthes, Roland 673, 758
Baruch, Bernard 24, 42, 93
Batista, Fulgencio 600–603
Bauer, Otto 132, 155, 318
Beamish, Henry Hamilton 342
Beard, Charles 227, 247
Beauvoir, Simone de 528, 557
Beaverbrook, lord 363, 377
Beck, Ludwig 347
Begin, Menachem 469, 470, 685
Bell, Clive 36, 169
Below, Georg von 129
Belzec 405
Benda, Julien 332
Beneš, Edouard 234, 430
Ben-Bella, Ahmed 483, 484, 491, 502
Ben-Gurion, David 471–473
Benjamin, Walter 281
Bennett, Gordon, general 387
Bentley, Elisabeth 447
Beraud, Henri 145
Berg, Alban 16, 117, 121
Bergner, Elisabeth 120
Beria, Lavrenti 297, 400, 444, 445, 653
Bérillon, Dr Edgar 147
Berle, Adolf 34, 247
Berlin, Irving 226
Bernal, J.D. 273, 341
Bernanos, Georges 323
Berzin, Ian Antonovici, general 329
Besant, Annie 49
Betancourt, Romulo 712
Bethmann Hollweg, Theobald von 19, 22, 23, 112, 113
Bevan, Aneurin 455
Bevin, Ernest 427, 454, 455, 470, 471
Bhutto, Zulfikar Ali 553, 555
Birkenhead, F.E. Smith, lord 340
Bismarck, Otto von 22, 33, 38, 110, 111, 116, 119, 120, 126, 129, 130, 136, 137, 143, 156, 276, 352
Blackett, P.S.M. 393, 455
Blair, Sir Chandos, general 520
Blech, Leo 117
Bleichröder, Gerson von 120
Bliumkin, Iakov 264
Bliven, Bruce 217, 258
Bloch, Ernst 120
Bloch, Marc 357
Blomberg, Werner von, general 280, 294, 346
Blum, Léon 153, 340, 358, 573
Blundell, Sir Michael 494
Blunden, Edmund 165
Blunt, Anthony 173, 341
Boeckler, Hans 565–566
Bohr, Nils 398
Bokassa, Jean Bedel, mareşal 517, 526
Bolton, Sir George 642
Bondi, Georg 121
Bongo, El Haj Omar, 516
Borah, William 257
Boris, Roland 569
Bormann, Martin 287, 288
Born, Max 12
Borodin, Michael 194, 197
Bose, Chandra 457
Bose, Rash Behari 186
Bouhler, Philip 404
Boumendjel, Ahmed 483
Bourguiba, Habib 523
Bourne, Randolph 21, 207
Bowles, Chester 605
Bradley, Omar, general 426
Brandeis, Justice Louis 204
Brandt, Karl 403
Brandt, Willy 329
Brauchitsch, Heinrich von, general 346, 371
Braudel, Fernand 578, 672
Braun, Werner von 609
Brecht, Bertolt 117, 302
Bredow, general von 294

Brejnev, Leonid 297, 647, 654–657, 660–662, 697, 702, 715, 729, 730
Brittain, Vera 344
Broch, Hermann 12
Brockdorff-Rantzau, conte von 33
Bronnen, Arnolt 117
Britton, Nan 217
Brooke, Rupert 26, 165
Brooke, Sir Alan 423
Brooks, Van Wyck 206, 207, 250
Bruce, David 452
Bruckner, Ferdinand, 117
Brüning, Heinrich 278, 279, 290, 291
Bryan, William Jennings 207, 208
Brzezinski, Zbigniew 652
Buch, Major Walter 289
Buharin, Nikolai 260, 263, 264, 270, 297, 299, 302, 730
Bulganin, Nikolai 653
Bullitt, William 34
Burgess, Guy 173, 341
Bury, J.B. 20
Busch, Fritz 116
Bush, George, preşedinte 724, 727, 732, 743, 746–749, 751, 759
Büssche, Albert 558
Butler, R.A. 479
Butler, Smedley, general 210
Byas, Hugh 186, 313
Byrnes, James 427
Bywater, Hector 385

C

Caballero, Francino Largo 317, 318, 327, 328
Cachin, Marcel 331
Caillaux, Joseph 23
Caldwell, Erskine 250
Callaghan, James 520, 716
Calvin, Jean 58, 60
Campbell, W.W. 10
Camus, Albert 145, 486, 490, 558, 559
Canaris, amiral 369
Capone, Al 210
Carillo, Santiago 320
„Carlos" (asasin) 666
Carney, amiral 661
Carol, împăratul Austriei 27
Carson, Rachel 640
Carson, Sir Edward 53
Carter, Jimmy 651, 652, 658, 675, 685, 689, 723, 728
Castro, Fidel 600–609, 662, 682, 725, 742, 761
Ceauşescu, Nicolae 703, 735, 736, 761
Cecil, Lord Robert 37, 47, 174, 306, 343, 344
Cernenko, Konstantin 729
Chadwick, Sir James 397
Chamberlain, Sir Austen 35, 36, 141, 150
Chamberlain, Houston Stewart 124
Chamberlain, Joseph 154
Chamberlain, B. Hall 182
Chamberlain, Neville 135, 316, 347, 348, 351, 361, 423
Chamberlain, W.H. 76
Chambers, Whittaker 447
Chamson, André 332
Chang Chun-chiao 547
Chaplin, Charlie 187
Chartier, Emile 145
Chase, Stuart 247, 250, 258
Chatham 51
Chen Duxiu 195
Cherwell, Lord 396
Chessman, Caryl 623
Chiang Ching-kuo, general 435
Chiang Kai-shek 194–197, 199, 200, 202, 311, 312, 433–436, 547, 548
Chibás, Eduardo 600, 601
Chihani, Bachir 484
Childs, Marchiz 585
Chombe, Moise 500–502
Chomsky, Noam 673
Churchill, Winston 20, 21, 34, 53, 56, 79–81, 166, 176–178, 229, 230, 269, 340, 341, 343, 344, 348, 349, 360–367, 377, 378, 387, 389, 390, 393–396, 401, 409, 411, 414, 415, 419, 420, 423–428, 433, 439, 451, 454, 455, 458, 461, 469, 475–477, 517, 522, 555, 564, 579, 580, 591, 614
Ciano, conte 333, 401, 403
Cienfuegos, Camilo 604

Clark-Kerr, Sir Archibald 424
Claudel, Paul 322
Clay, Lucius, general 430
Clemenceau, Georges 23, 28, 34, 38, 118, 146, 152
Clement, Rudolf 329
Clemental, Etienne 144, 572
Clifford, Clark 617
Cockburn, Claud 338
Cockroft, Sir John 397, 398
Codovilla, Vittorio 320
Colby, Bainbridge 40
Cole, G.D.H. 341
Collins, Canon L. John 395
Conant, James 419
Connelly, Marc 226
Connolly, Cyril 171
Conrad, Joseph 19, 20, 91
Coolidge, Calvin 42, 213, 218–221, 223, 224, 226–228, 231, 237, 239, 241, 243, 255, 256, 258
Copland, Aaron 226
Cortada, Roldán 328, 330
Cottingham, E.T. 10
Coutrot, Jean 569
Cowley, Malcolm 250
Cox, Profesor Archibald 623, 624
Craigie, Sir Robert 381
Cramer, Charles 216
Crick, Francis 755
Cripps, Sir Stafford 395
Croce, Benedetto 104, 301
Croly, Herbert 23
Crowe, Sir Eyre 28, 38, 47, 150
Culbertson, Ely 246
Culman, Henri 569
Cunard, Lady „Emerald" 422
Curzon, Lord 49, 50, 141, 159, 168, 175, 191, 194, 218

D

D'Aberdon, lord 142
Daddah, Ould, Mokhtar 493, 525
Dai Nihon Kokusuikai 185
Dako, David 517
Daladier, Edouard 347, 348, 358, 574
Dalton, Hugh 429, 454
Dandieu, André 145
D'Annunzio, Gabrielle 100, 101, 104
Danquah, J.B. 497
Darwin, Charles 124, 677, 755, 756
Daud, Mohammed 694, 695
Daudet, Léon 148
Daugherty, Harry 216, 217
David, Eduard 112
Davidson, J.C.C. 457
Davies, Joseph 273, 303, 338, 339, 422
Davis, John W. 213
Dawes, Charles 215
Dawson, Geoffrey 350
Day-Lewis, Cecil 330
Dayan, Moshe, general 472, 479
De Gaulle, Charles, general 34, 192, 358, 359, 487–494, 503, 550, 559, 568–572, 574–581, 591, 592, 608, 613, 642, 664, 706, 707, 720, 739, 474
Dean, Sir Patrick 420
Déat, Marcel 149
Debs, Eugene 24, 41, 212, 215
DeGolyer, Everett 468
Dekanozov, Vladimir 401
Delors, Jacques 738
Deng, Xiaoping 538–540, 545, 546, 548, 549
Denikin, Anton I., general 80, 81, 83, 376
Denison, E.F. 621
Denning, Lord 583
Denny, Harold 303
Desai, Morarji 550–552, 554
Deutsch, Julius 318
Deutscher, Isaac 261, 268
Dewey, John 208, 227
Diadkin, Iosif 269
Diaghilev, Sergei 16, 17
Diagne, Blaise 153
Diaz, José 327
Dicey, A.V. 582
Dickinson, G. Lowes 171, 172
Diederichs, Eugen 123
Dietz, Howard 226
Dimitrov, Gheorghi 318, 438
Dinter, Artur 124

Disraeli 48, 734
Dix, Otto 118
Djilas, Milovan 86, 438
Döblin, Alfred 121
Doi, Akin, general 312
Dollfuss, Engelbert
Donovan, William 426
Dornberger, Walter 396
Dos Passos, John 331
Dostoievski, Fiodor 91, 667
Douglas, Jack 248
Douglas, Paul 250
Douhet, Giulio 343
Dreiser, Theodore 250
Drieu la Rochelle, Pierre 26
Drumont, Edouard 147
Dubček, Alexander 655
Dubnow, Simon 132
DuBois, Joseph 412
Dühring, Eugen 124
Dulles, John Foster 34, 43, 451, 452, 604
Dupuy, Maurice 485
Duranty, Walter 303
Dvorák, Max 118, 739
Dyer, Reginald, general 52, 53, 54
Dyson, Sir Frank 10
Dzerjinski, Feliks 73–76, 744

E
Eban, Abba 473
Ebert, Friedrich 115, 127, 128
Echeverria, Luís 722
Eckart, Dietrich 281
Eckhart, Dieter 123
Eddington, Sir Arthur 10, 11, 13, 677
Eddy, Sherwood 258
Eden, Anthony 293, 339, 345, 377, 378, 411, 420, 433, 476–481, 580, 604
Edison, Thomas 216, 219, 258
Ehrenburg, Ilya 72, 411
Eichmann, Adolf 284, 405, 406
Einstein, Albert 9–14, 17, 19, 107, 264, 301, 397, 398, 400, 442, 676, 677–481, 755, 757
Einstein, Carl 118
Eisenhower, Dwight, D. 219, 423, 425, 426, 440, 449–453, 477–481, 567, 580, 594, 595, 604, 609, 612, 613, 618, 620, 625, 627, 630, 632, 639, 667, 724
Eisenstein, Serghei 442
Eisner, Kurt 99, 101, 112, 126, 285
Ejov, N.I. 296–298, 327
El Glawi, Paşa din Marrakesh 152
Eliot, T.S. 17, 301
Ellis, Havelock 14
Elţîn, Boris 740, 741, 743, 744, 746
Engels, Friedrich 62, 268
Epişev, Alexei, general 695
Erhard, Ludwig 564–566
Erlander, Tage 585
Evans, Hiram Wesley 204
Evatt, H.V. 454
Evdokimov, I.G. 264
Evtuşenko, I.A. 653

F
Fadeev, Aleksandr 442
Fadiman, Clifton 250
Fall, Albert 40, 215, 216
Fanon, Franz 665
Farben, I.G. 405, 407, 408
Farouk, regele Egiptului 474, 475, 645
Faubus, Orval 625
Faulkner, William 225
Feel, Căpitan Adolf, Jr 419
Feng Yu-xiang, mareşal 196, 202
Feraoun, Mouloud 490
Fermi, Enrico 397
Fernandez, George 553
Ferry, Jules 154, 156, 162
Feuchtwanger, Lion 121, 301, 302
Field, Sir Frederick 306
Firestone, Harvey 219
Fischer, Fritz 111
Fisher, H.A.L. 79
Fitzgerald, F. Scott 214, 221, 225
Flandin, Pierre-Etienne 574
Flex, Walter 26
Flick, Friedrich 412
Foch, mareşal 33, 38
Foot, Michael 343

Forbes, Charles 216
Ford, Gerald, preşedinte 620, 633, 634, 648, 651, 652, 658
Ford, Henry 219
Forrestal, James 426, 430, 472
Forster, E.M. 169, 171–173
Fortas, Abe 256
Foster, William Z. 250, 258
Fowler, Henry 256, 618
France, Anatole 149
Franco, Francisco, general 318, 319, 323, 325, 326, 328–330, 332, 333, 359, 403, 587, 590, 597
Frank, Bruno 121, 301
Frank, Hans 281, 286, 321
Frank, Waldo 207, 258
Frankfurter, Felix 255, 258
Frazer, Sir John 15, 678
Freeman, Joseph 258
Frei, Eduardo 712
Freisler, Roland 286, 402
Freud, Sigmund 11, 13–19, 54, 55, 101, 119, 346, 347, 673, 758
Frick, Wilhelm 280, 286, 293, 294
Friml, Rudolph 226
Frisch, Otto 398
Fritsch, Theodor 123
Fritsch, Werner von, baron 346
Frunze, M.V. 89, 263
Fry, Roger 170
Fuchs, Klaus 447
Fulbright, William 256, 614
Fuller, J.F.C., general 343
Fuller, R. Buckminster 11
Funk, Walther 281, 288

G

Gaddafi, Moammer 518, 519, 523, 526, 645, 646, 666, 692, 717, 727, 742, 761
Gagarin, Iuri 610
Galbraith, J.K. 239, 594
Galen, Episcop Conte 404
Gamelin, Maurice, general 357, 358
Gandhi, Indira 550–554, 692
Gandhi, Mahatma 49, 51–53, 152, 457–461, 625
Gandhi, Rajiv 692
Gandhi, Sanjay 553
Gao Gang 533
Garment, Leonard 667
Garnett David 36
Garvin, J.L. 164
Gasperi, Alcide de 559–561, 568, 574, 707
Gemlin, Otto 122, 348
Gerhardsen, Einar 585
Gerő, Ernő 328
Gershwin, George 226
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 735
Ghori, Emile 468
Gibson, Wilfrid 165
Gide, André 15, 332, 562, 575, 678
Gingembre, Léon 574
Giolitti Giovanni 103, 104
Giscard d'Estaing, Valery 517, 670
Gisevius, Hans 285, 294
Globke, Dr Hans 286, 567
Goebbels, Joseph 275, 280, 281, 287, 289, 301, 314, 335, 350, 372, 394, 402, 403, 531, 562
Göering, Hermann 279, 280, 282–288, 293, 294, 316, 340, 351, 370, 392, 395, 404, 405, 412
Gold, Harry 447
Goldstein, Moritz 125
Goldwater, Barry 614
Gollancz, Victor 331, 411
Golos, Jacob 447
Gömbös, Julius 100
Gonzáles, Felipe 721
Gorbaciov, Mihail 696, 729–734, 739–746, 749
Gorki Maxim 57, 58, 93, 240, 662
Gorşkov, amiral 661, 662
Goya, Francisco Jose de
Gramsci, Antonio 102, 212, 561
Grant, Duncan 36
Grant, Madison 203, 206
Grau San Martin, Ramón 600, 603
Graves, Robert 165
Grayson, Gary, amiral 40
Greene, Felix 528, 529
Greenglass, David 447

Grenfell, Julian 26, 165
Grew, Joseph 309, 380, 381, 385
Grey, Herbert, rev. 343
Griffith, D.W
Gromîko, Andrei 653
Groner, Wilhelm, general 113
Gropius, Walter 118
Grosz, George 117, 119
Groves, Leslie, general 399, 415
Gruber, Ruth 470
Guderian, Heinz, general 371
Gürtner, Franz 286
Guevara, Che 602, 607

H

Haber, Fritz 290
Haganah 469, 470, 472, 474
Haggerty, Jim 450
Haile Selassie 523
Haldane, J.B.S. 341
Haldeman, Bob 631, 632
Halder, Franz, general 368, 371, 372
Halsey, William, amiral F. 389
Hamaguchi, Yuko 186, 187
Hamilton, W.D. 757
Hammarskjöld, Dagmar 480, 481, 499–502, 520, 521, 644, 667
Hammerstein, Oscar 226
Hamouda, Ait 484
Hanfstäengel, Ernst 140
Hankey, Sir Maurice 38, 47, 48
Hara, Takashi 184, 186, 187
Harburg, E.Y. 226
Hardallah, David 526
Harden, Maximilian 120, 129
Harding, Warren 41, 204, 213–218, 220, 221, 223, 231, 232, 255, 256, 258, 620
Harrer, Karl 128
Harriman, Averell 378, 424–426
Harriman, Henry 247
Harrington, Michael 618
Harrod, Roy 171
Hart, Lorenz 226
Harvey, Oliver 377
Hauptmann, Gerhart 117
Hashimoto, Gun, general 311
Havel, Vaclav 692, 735
Hawke, Bob 721
Hawthorne, Nathaniel 225
Hawtrey, Sir Ralph 233, 234, 236
Hayek, F.A. 235
Hays, Will 204
He Yingiqn, general 312
Heidegger, Martin 145, 302, 557, 558
Held, Heinrich 284
Helms, Richard 605
Hemigway, Ernest 225, 322, 327, 331
Henderson, Arthur 305
Hermes, Andreas 563
Hernandez, Jesus 327, 328
Herney, Oliver 377
Herriot, Edouard 141
Herter, Christian 34
Herzen, Alexander 655
Hess, Rudolf 139, 284, 287
Hewart, Sir Gordon 164
Heydrich, Reinhard 284, 285, 288, 293, 294, 369, 374, 404, 405
Hilferding, Rudolf 155
Hiller, Kurt 16
Himmler, Heinrich 283–286, 288, 293, 294, 299, 300, 316, 346, 404–409, 412, 468, 660
Hindenburg, Paul von, mareşal 115, 116, 279, 280, 287, 293, 294
Hintze, Paul von, amiral 78
Hirohito, împăratul Japoniei 178, 186–187, 189, 380, 382, 393, 416, 417
Hiss, Alger 256, 447
Hitler, Adolf 47, 91, 109, 115, 126, 128, 132–140, 147, 183, 197, 198, 214, 259, 268, 274–299, 301–304, 307, 308, 314, 316, 317, 324, 326, 332, 335–337, 339, 340, 352–359, 361–381, 386–390, 392–407, 409, 410, 412, 422, 425, 427, 436, 441, 442, 444, 445, 458, 460, 463, 468, 471, 483, 530, 531, 535, 540, 557, 560, 562, 565, 567, 571, 597, 601–604, 621, 624, 639, 657, 679, 696, 735, 755, 761
Ho Şi Min 151, 152, 463, 611–613, 671
Hobson, J.A. 155, 156, 169
Hoess, Rudolf 292, 405, 406

Holmes, Oliver Wendell 204
Hollweg, Bethman 19, 22, 23, 112, 113
Honecker, Erich 734, 735, 761
Hook, Sidney 250
Hoover, Herbert 24, 98, 213, 215, 216, 228, 231–234, 237, 239–256, 306, 507, 630, 631, 640, 723
Hopkins, Harry 255, 283, 423
Houphouët-Boigny, Felix 153, 493, 512
House, Edward, colonel 30, 31, 34, 110
Howard, Leslie 389
Hruşciov Nikita 267, 295, 297, 365, 400, 431, 469, 440, 443, 444, 466, 476, 529, 530, 533, 534, 595, 605–608, 611, 653–655, 657, 659, 668, 697, 701, 702, 729, 761
Hua Guafeng 546–548
Huberman, Leo 608
Hugenberg, Alfred 120, 278, 280, 282
Hughes, Charles Evans 215
Hughes, W.M. 174, 175
Hull, Cordell 339, 363, 364, 384, 386
Humphrey, Hubert 256, 628
Hunter, Lord 52, 53
Hurgronje, C. Snouck 465
Hussein, Saddam 685, 690, 691
Husseini, Mohammed Amin al-, Mare Muftiu al Ierusalimului 468, 742, 747, 749–751, 761
Hussong, Friedrich 119
Hutten, Ulrich von 301
Huxley, Aldous 16, 344
Huxley, Julian 273

I
Iagoda, G.G. 264, 295–297, 445
Iarkov, Ilia 659, 660
Ibarruri, Dolores 320
Ickes, Harold 383, 393
Ikki, Kita 185
Iliescu, Ion 736
Ioan al XXIII-lea, papă 680
Ioan Paul al II-lea, papă 680, 681, 683
Ishihara, Kanji, lt.-colonel 102
Itagaki, Seishiro 202, 456
Ito, prinţ 178, 181, 186
Iwakuro, colonel 381

J
James, David 187, 417
James, Henry 225, 238, 252
Jameson, Storm 344
Jarahilla, Delfin 418
Jdanov, A.A. 297, 439, 442, 444, 445, 536, 540
Jessner, Leopold 117
Jiang Ling, (soţia lui Mao Tzedun) 535–538, 541–548
Jivkov, Todor 734, 735
Jodl, Alfred, general 388, 391

Johnson, Hewlett 273, 529
Johnson, Hugh, general 24, 254
Johnson, Lyndon 24, 256, 449, 609, 610, 614–621, 623–628, 630–632, 639, 640, 642
Johnson, Dr Samuel 146, 599, 714, 725
Joliot-Curie, Frédéric 397
Jones, Ernest 13
Jones, Thomas 45, 176
Jodan, Hamilton 652
Joyce, James 16, 17, 121
Juan Carlos al Spaniei 588, 589
Jukov, G.K., mareşal 365, 376, 444, 445, 653
Jung, Carl 13, 14
Jůnger, Ernst 26

K
Kádar, János 733
Kafka, Franz 121, 739
Kaganovici, I.M. 297, 653
Kaggia, Bildad 503
Kagwar, Michael 519
Kahane, Rabbi Meir 684
Kahn, Otto 234
Kahr, Gustav von 294
Kaiser, Henry 392
Kaiser, Jakob 564
Kalinin, Mikhail I. 98, 444, 744
Kamejama, Kazuki 389

Kamenev, Lev B. 56, 65, 69, 86, 260–264, 266, 296
Kampf, Louis, profesor 624
Kang Sheng 539
Kant, Immanuel 677
Kapp, Wolfgang 128
Karamanlis, Constantin 591, 592
Kardelj, Edward 438
Karmal, Babrak 694, 695
Kasavubu, Joseph 500, 502
Katelawala, Sir John 463
Kato, Tomosaburo, amiral 187
Katz, Otto 323, 330
Kaunda, Kenneth 515
Kautsky, Karl 59, 112
Kawawa, Rashidi 522
Keitel, Wilhelm, general 346, 347, 356
Kellen, Horace 206
Kennan, George 338, 350, 377, 427, 432, 444, 446, 449, 451, 452, 612
Kennedy, John F. 567, 594–596, 604–611, 613–615, 617, 618, 620, 625–628, 630–632, 639, 642, 712, 723, 725
Kennedy, Joseph 338, 363
Kennedy, Robert 448, 595, 604, 606, 607, 630, 639
Kenyatta, Jomo 503
Kerekou, Mathieu 526
Kerenski, Alexander 28, 67–70, 73, 97, 99, 199
Kern, Jerome 226
Kerr, Clark 424, 621–623
Keynes, John Maynard 34–37, 41, 110, 112, 138, 139, 142, 155, 166, 168, 169, 171, 172, 230,–234, 236, 238, 240, 243, 253, 255, 342, 350, 447, 454, 455, 623, 639
Khama, Seretse 511
Khan, Ayub, mareşal 550, 551
Khan, Tikka, general 551
Khieu, Samphan 636
Khomeini, Aiatolah 687, 690, 693–695
Kim-Il-Sung 469, 440
King, Cecil 361
King, Mackenzie 175
King, Martin Luther 630
Kingoro, Hashimoto 190
Kinnock, Neil 721
Kipling, Rudyard 15, 171
Kirov, Serghei 89, 295, 296
Kissinger, Henry 631, 646, 647, 651, 732
Klausener, Ernst 294
Klee, Paul 118
Kleist-Schwenzin, Ewald von 647
Klerk, F.W. de 705
Knickerbocker, H.R. 135
Koestler, Arthur 299, 323
Kohl, Helmut 737
Kokoschka, Oskar 118
Kolakowski, Leszek 269
Kolceak, amiral 80, 376
Kolţov, Mihail 329
Konovalek Evhen 329
Konoye, Fumimaro, prinţ 418
Kornilov, general 69
Korsah, Sir Arku 497
Kortner, Fritz 121
Kosîghin, Aleksei 297, 538
Kotelawala, Sir John 463
Koussevitsky, Serge 226
Kovarev, S.V. 299
Krauch, Karl 142, 289, 412, 562
Krim, Belkachem 483, 484
Kriviţki, Walter 329
Krjijanovskaia, Madame 59
Krupp, Alfred 142, 289, 412, 562
Krupskaia, Nadezhda 57, 58, 92
Kuibîşev, V.V. 89
Kun, Béla 100, 126, 240, 298
Kurceatov, Igor 399
Kuzneţov, A.A. 444
Kuzneţov, N.G., amiral 365
Kyemba, Henry 519
Kyemba, Teresa 519

L

La Chambre, Guy 358
Lacalle, García 331
Lacan, Jacques 673, 758
Lacoste, Robert 486, 488
Lagarde, Paul de 124
Laidler, Harry 258
Lakoba, Nestor 299

Lammers, Dr Hans 287, 288
Lamont, Norman 721
Landau, Kurt 329
Landau, Saul 608
Landry, Adolphe 569
Lang, Cosmo Gordon, arhiepiscop 344
Lang, Fritz 117, 134
Langbehn, Julius 124
Lange, David 721
Lansbury, George 341
Lansdale, Edward 611
Lansing, Robert 32, 34, 40, 452
Lansky, Meyer 211
Lanusse, Alejandro, general 599
Lanz von Liebenfels, Jörg 133
Lasker-Schüler, Else
Laski, Harold 219, 272, 341
Latsis, M.I. 74, 76, 126
Laval, Pierre,
Lavriţkaia, Dr Elizaveta 660
Lawrence, D.H. 139, 173, 207, 342
Lawrence, T.E. 29, 601
Lawther, Will 565
Le Duan 637
Leahy, William D., amiral 425, 428
Lee Kuan Yew 711
Leeb, Ritter von, general 355
Leese, Arnold Spencer 342
Leguia, Juan 233
Lenin, V.I. 16, 22, 29, 30, 49–65, 67–102, 104–107, 121, 122, 125–127, 129, 132, 133, 135–137, 139, 155, 156, 169, 173, 181, 183, 192, 195, 197, 199, 212, 214, 259–263, 265–267, 271, 274, 275, 279, 280, 282, 283, 285, 286, 289, 292, 295, 300, 314, 319, 322, 337, 353, 363, 373, 376, 403, 409–411, 426, 442, 445, 458, 460, 471, 529, 545, 587, 595, 597, 601–603, 635, 654, 656, 657, 659, 665, 678, 697, 698, 701, 702, 730, 742–744, 761
Leonov, Leonid 443
Leopold al II-lea al Belgiei 161, 502
Lepeşinskaia, O.B. 443
Leroy-Beaulieu, Paul 154
Lessing, Theodor 120
Levi-Strauss, Claude 672, 758
Levy, Bernard-Henry 558
Lewis, John 630
Lewis, Sinclair 223, 225
Lewis, Wyndham 172, 173
Li Dazhao 195
Li Zongren, mareşal 200
Liddy, Gordon 632
Lie, Trygve 480
Lieberman, S. 86
Liebknecht, Karl 99, 298
Ligget, Walter 210
Lin Biao 531, 532, 535, 538, 539, 545
Lincoln, Abraham 249
Lindley, Sir Frances 306
Lippmann, Walter 34, 205, 227, 250, 254, 256, 462
Lissauer, Ernst 125
Litvinov, Maxim 339, 352
Liu Shaogi 535–537, 541, 542
Lîsenko, T.D. 442, 443
Lloyd George, David 23, 28, 31, 33–36, 48, 50, 52, 53, 79, 80, 111, 118, 165, 171, 175, 252, 301, 361, 591
Lloyd, Selwyn 479
Lodge, Henry Cabot 39, 41, 204, 315
Lombroso, Cesare 19
Long, Leo 173, 341
Longworth, Alice Roosevelt 217, 218
Lõns, Herman 123
Lorca, Garcia 323
Lord, Robert H. 34
Lorre, Peter 120
Lothian, Lord 342
Louly, Ould 526
Lourenco, Agostinho 588
Lubbe, Martinus van der 281
Lubitsch, Ernst 117
Luce, Henry 427
Ludendorff, Erich von, general 23, 31, 56, 95, 110, 113, 115, 136, 138, 143, 171, 181, 336, 392
Ludwig, Emil 273
Lueger, Karl 136, 560
Lugard, Lord 158, 162, 499
Lule, Godfrey 519

Lumumba, Patrice 500–502
Lunts, Dr Daniel 660
Luo Rui-qing 537
Luther, Dr Hans 290
Lutyens, Sir Edwind 163, 461
Luwum, Janan, arhiepiscop 519
Luxemburg, Rosa 63, 72, 86, 99, 132, 273
Lyautey, Mareşal 152, 153, 158, 162, 163

M
MacArthur, Douglas, general 248, 436, 440, 452, 706, 707
Macaulay, Rose 344, 621
MacCarthy, Joe 447–450, 632, 639
Machel, Samora Moïses 526
Mach, Ernst 107
Machlup, Fritz 621
Macias Nguema, Francisco 516, 526
Macleod, Iain 494
Macmillan, Harold 423, 479, 480, 494, 508, 517, 580, 618, 716
MacCarthy, Desmond 170, 172
McCarthy, Eugene 624
McCloy, John J. 412
McCone, John 393
McDonald, Ramsay 243, 305
McGovern, George 607, 624, 629
Madariaga, Salvador de 317
Maga, Hubert 503
Maginot, André 325
Mahgoub, Mohammed Ahmed 662
Mailer, Norman 608
Maistre, Joseph de 147
Major, John 721, 743, 749
Makarios, arhiepiscop 464
Malatesta, Enrico 102
Malenkov Gheorghi 297, 444, 653
Malloum, Felix 523
Malraux, André 145, 302, 331, 501, 537, 558, 575, 628
Malvy, Louis 23
Mandel, Georges 154
Mandela, Nelson 705
Mandelstam, Osip 302
Mann, Thomas 16, 20, 116, 133, 281, 301
Mantoux, Etienne 37
Mao Tzedun 192, 195–199, 202, 311, 312, 346, 433, 434, 436, 437, 439, 440, 458, 463, 528–539, 541–550, 609, 634, 755, 761
Maran, René 153
Marcks, Erich 129
Marcks, general 370
Marcuse, Jacques 460
Marighela, Carlos 484
Marion, Paul 569
Marr, N.I. 443
Marshall, George, general 383, 426, 429
Marshall, Thomas 40
Marsui, Iwane General 313
Martin, Kingsley 330, 331
Martinetti, Emilio 101
Martov, Julius 132
Martov, Y.O. 84, 85
Marty, André 327
Marx, Karl 11, 14, 18, 19, 54, 55, 57, 61, 63, 64, 72, 93, 100, 101, 107, 121, 122, 124, 132, 138, 212, 286, 442, 484, 529, 545, 546, 672, 678, 701, 702, 734, 743, 755, 758
Masaryk, Jan 430
Massé, Pierre 569
Massey, William 50
Massingham, H.J. 165
Massu, Jacques, general 486- 488
Masterman, C.F.G. 165
Matisse, Henri 16
Matsuoka, Yosuke 381, 382
Matteotti, Giacomo 105
Matthews, Herbert 601
Mauriac, François 145
Maurras, Charles 148, 149, 302, 558
Max of Baden, prinţ 31
Mazowiecki, Tadeusz 679
M'Ba, Leon 493, 503
Mc Namara, Robert 605, 606
McTaggart, J.E. 172
Means, Gardiner 247
Means, Gaston 217
Medawar, Sir Peter 14
Medvedev, Roy 295, 296, 298–300, 657, 660
Mehlis, L.Z., general-colonel 375

Meiji, împăratul Japonici 178, 180, 182
Meir, Golda 443, 473, 646
Melchett, lord 234
Mellon, Andrew 215, 217, 232, 242, 258, 267
Mencken, H.L. 206, 210, 218, 256
Mendès-France, Pierre 485, 569, 612
Menjinski, Viaceslav 59, 264
Menon, K.P.S. 445
Meredith, James 625
Metaxas, Ioannis, general 591
Mezes, Dr S.E. 30
Michaels, Roberto 63
Mihaels, Solomon 444
Mijib Rahman, şeic 551
Mikoian, Anastas 266, 444, 606, 653
Mill, John Stuart 154
Millay, Edna St Vincent 250
Miller, Adolph 235
Mills, Wilbur 620
Milner, Lord 50, 51
Minobe, Tatsukichi, profesor 308
Minton, Bruce 248
Mises, L. von 235
Mitchell, Charles 238
Mitterrand, François, 485, 493, 720, 749
Mobutu, Joseph Désiré 501–503, 515, 516, 526
Mohamed VI, sultan 58
Mola, Emilio, general 322, 323, 325, 330
Moley, Raymond 253
Möller van den Bruck, Arthur 130
Molotov, V.M. 89, 263, 266, 296–298, 352, 365, 366, 368, 425–427, 444, 454, 653
Monnerat, Guy 483
Monnet, Jean 241, 571, 572, 578
Montagu, Edwin 48–53
Monteil, Vincent 485
Montgomery, Bernard, general 425
Montherlant, Henri de 26
Moore, G.E. 169, 172, 173
Moreau, Emile 234, 235
Morell, Theodor, profesor 403
Morgan, J.P. 234, 258
Morgenthau, Henry 383
Mori, Hirozo 191
Morozov, Dr Georgy 660
Morris, Leland 379
Morrison, Henry 392
Morrison, Samuel Eliot 34
Mortimer, Raymond 170, 172
Mountbatten, lord 456, 461
Moussa Sadr, Imam 686
Moynihan, Daniel P. 620, 621
Muggeridge, Malcolm 164, 273
Muhammad, Mirtala Rifai, 524
Muhsam, Erich 285
Muradelli, Vano 442
Murdoch, Rupert 718, 719
Murry, J. Middleton 344
Musil, Robert 283
Mussadeq, Mohammed 478
Mussolini, Benito 63, 64, 101–108, 130, 133, 135, 137, 147, 149, 183, 185, 192, 198, 200, 201, 212, 214, 274, 307, 308, 314–316, 318, 326, 333, 344, 345, 347, 348, 353, 355, 358, 359, 362, 366, 368, 378, 381, 400, 401, 438, 477, 560, 597, 604, 761
Muzenberg, Willi 330
Myrdal, Jan 529

N
Nader, Ralph 640
Nadjarov, Ruben, profesor 660
Naganoe, Osami, amiral 380, 383, 384, 393
Nagata, Tetsuzan, general 309
Nagumo, amiral 386
Narayan, Jayaprakash 552
Nasser, Gamal Abdul 162, 467, 472, 475–481, 498, 502, 503, 644–646, 662, 761
Nawiasky, Hans, profesor 131
Ne Win, general 555
Needham, Joseph 341
Negrín Juan 328, 330
Neguib, Mohammed, general 472, 475
Nehru, Jawaharlal 53, 162, 460–465, 479, 498, 549, 550, 554, 761
Neibuhr, Reinhold 250
Nenni, Pietro 561

Neruda, Pablo 273
Neumann, Alfred 121
Neurath, Baron von 346
Newman, John Henry 678
Newton, Sir Isaac 10, 11, 677, 755, 757
Ngo Dinh Diem 612–614
Nguyen Duy Trinh 628
Nguema, Francisco Macias 516
Nichols, Robert 26, 33, 165
Nicolson, Harold 28, 30, 47, 343
Nie Yuanzi 540
Nietzsche, Elizabeth 135
Nietzsche, Friedrich Wilhelm 54, 55, 63, 123, 132, 145, 167, 558, 578, 678
Nikolaev, Leonid 295, 296
Nin, Andrés 328, 329
Nishina, Yoshio 400, 416
Nissho, Inoue 185
Nitobe, Dr Inazo 182
Nixon, Richard 448–450, 594, 595, 605, 624, 627–633, 642, 643, 647, 651, 723
Nkrumah, Kwame 464, 496–498, 504, 513, 761
Noel, Conrad 167
Noguchni, Isamu 11
Nordau, Max 19
Noriega, Manuel, general 727
Norman, Montagu 234–236, 250
Norton Harry 36
Noske, Gustav 99, 127
Nyerere, Julius 513–516, 520–522, 526, 669, 761

O
O'Neill, Eugene 225, 245, 536
Obote, Milton 518, 520–522
Ohlendorf, Otto 374
Okada, Amiral Keisuke 310
Okuma, Shigenobu, conte 186
Olivetti, Angelo 63
Olympio, Sylvanus 503
Ophlus, Max 117
Oppenheimer, Robert 398, 415
Ortega, Daniel 683
Orwell, George 164, 329, 330, 332, 459
Oshima, Hiroshi, general 388
Owen, Wilfred 165

P
Page, Kirvy 258
Pahlevi, Reza, şahul Persiei, 761
Pal, Radhabino 418
Palme, Olaf 692
Palmer, Mitchell 205, 209, 212
Panunzio, Vito 106
Papadopulos, Ghiorghios, colonel 591, 592
Papagos, Mareşal 591, 592
Papandreu, Ghiorghios 591, 592
Papen Franz von 279, 280, 294, 346
Papertin, Viktor, general 695
Pasternak, Boris 71
Paşukanis, Evgheni 657
Pater, Walter 17, 18
Patterson, Robert 426
Patti, Archimedes 611
Patton, George, general 248
Pauker, K.V. 296
Paul al II-lea, papă 679
Paul al VI-lea, papă 588, 680
Pavlov, D.G. 375
Peguy, Charles 26
Peierls, Rudolf 398
Peng Zhen 537
Percival, A.E., general 387
Perlo, Victor 447
Perloff, H.S. 722
Perón, Juan 597–599, 601, 604, 761
Petain, Philippe, mareşal 358–361, 568–570
Peters, J. 447
Phillimore, Walter 37, 38
Piatakov, G.L.
Picasso, Pablo 17, 330, 557
Pigou, A.C. 234
Pilsudski, mareşal 277
Pinochet, Augusto, general 713, 714
Piscator, Erwin 117
Pius al X-lea, papă 148
Pius al XI-lea, papă 561
Planck, Max 676
Plehanov, G.V. 59
Pohl, Karl Otto 737, 739
Poincaré, Raymond 141–143, 150, 339

Pol Pot 636, 637, 755, 761
Polenz, Wilhelm von 123
Pollitt, Harry 331
Ponchaud, François 636
Popper, Karl 11, 14, 44, 558, 559, 677, 758
Portal, mareşal de aviaţie 395
Porter, Cole 226
Portillo, Jose Lopez 722
Powell, Adam Clayton 464
Prieto, Indalecio 320
Proust, Marcel 17
Pu Yi 192

Q
Qawukji, Fawzi al- 472, 473
Quine, Willard 677
Quintanilla, Pepe 331

R
Radcliffe, Sir Cyril 461
Radek, Karl 56, 88, 97
Radić, Stepan 47
Rader, Erich, amiral 351, 367
Rajagopalachari, guvernator 462
Rappaport, Charles 59
Rascher, Dr Sigmund 408
Rathenau, Walther 120, 131
Rausching, Hermann 290, 400
Rawlings, Jerry, locotenent aviaţie 525
Rawlinson, Sir Henry, general 81
Read, Herbert 165
Reading, Lord 164
Reagan, Ronald 723–729, 731, 732, 739, 740, 746
Reddy, Snehalata 553
Reed, James 41
Reichman, general von 294
Reinhardt, Max 117, 134, 566
Reiss, Erich 121
Reynaud, Paul 358
Rhodes, Cecil 154, 162, 505
Ribbentrop, Joachim von 287, 353–355, 379
Richthofen, Wolfgang von, colonel 330
Riehl, Wilhelm Heinrich 122
Riezler, Kurt 19, 22, 23, 112
Rist, Charles 235
Rivera, Primo de 317, 601
Rîkov, Alexei 263, 264
Robles, Gil 319, 321
Robles, Josè 329, 331
Roca, Blas 600
Rocca, Enrico 314
Rockefeller, David 528, 651
Rogers, Richard 226
Rogers, Will 219, 258
Rogers, William 628
Röhm, Ernst 136, 275, 278, 283, 284, 292, 293, 295, 300, 314, 484, 540, 561
Romberg, Sigmund 226
Rommel, Erwin 367, 390, 402
Roosevelt, Franklin D. 239, 240, 242, 248, 250–256, 295, 306, 313, 338, 339, 352, 363, 364, 368, 378, 379, 381, 383–385, 389, 390, 394, 396, 398, 400–402, 410, 411, 414, 415, 419, 422–426, 432, 433, 436, 446, 447, 449, 454, 458, 471, 595, 597, 602, 606, 611, 614, 626, 627, 630–632, 723
Roosevelt, Theodore 24, 213, 217, 247, 249, 257
Rosenberg, Alfred 281, 288, 373, 404
Rosenberg, Isaac 165
Rosenberg, Julius şi Ethel 447
Rosenberg, Marcel 327
Ross, Mary 224
Rostovtzeff, Michael 221
Rothermere, Lord 301
Rothschild, Louis 234
Rousseau, Jean-Jacques 40, 558, 760
Royden, Dr Maude 343
Rubottom, Roy 602
Rueff, Jacques 569, 577
Rugumayo, Edward 519
Rumsfeld, Donald 650
Rushdie, Salman 693, 694
Rusk, Dean 595
Russell, Bertrand 20, 84, 170, 173, 262, 343, 460, 677
Rutherford, lord 397

S
Sacco, Nicolo 205
Sack, Erna 120
Sadao, Araki 190
Sadat, Anwar El 523, 646, 647, 685, 687
Saharov, Andrei 658, 660, 668
Said, Mohanedi 483
Saitō, Makoto, amiral 186, 309, 310
Sakok, Hadj 483
Salack, Ould 525
Salan, Raoul, general 489
Salazar, Antonio 587–589
Salisbury, lord 37, 51, 192
Salten, Felix 120
Salter, Sir Arthur 234
Sandys, Duncan 396
Sansom, Sir George 313
Saragat, Giuseppe 565
Sarraut, Albert 150, 153, 162
Sartre, Jean-Paul 145, 557–559, 634, 665, 672, 678
Sassoon, Siegfried 165, 344
Saukel, Fritz 287, 407
Saundby, Sir Robert 395
Sauvy, Alfred 669
Scargill, Arthur 716–718
Schacht, Dr Hjalmar 139, 235, 288–290, 346
Schäfer, Dietrich 129
Schall, Thomas 257
Scheidemann, Philipp 127
Schirach, Baldar von 281, 316
Schleicher, Kurt von, general 278–280, 294, 561
Schmitt, Carl 130, 276
Schmoller, Gustav 154
Schnitzler, Arthur 117, 120
Scholtz, Ernst 277
Schönberg, Arnold 16, 121
Schönfeld, Arthur 426
Schönerer, George von 136
Schöpperle, Victor 233
Schreyer, Lothar 118
Schultz, Bob, colonel 452
Schumacher, Kurt 562, 563, 574
Shuman, Robert 568, 574
Schumpeter, Joseph 156, 623
Schurman, Jacob Gould 194
Schuschnigg, Kurt von 346
Schwarzkopf, Norman, general 750, 751
Scobie, Sir R.M., general 424, 591
Scopes, John T. 208
Scott, J. Robertson 165
Seeckt, Hans von, general 130
Segura, Pedro, arhiepiscop 321
Seldte, Franz 287
Senghor, Leopold 153, 493, 526
Servan-Schreiber, Jean-Jacques 670, 671
Seton-Watson, R.W. 29, 47, 737
Severing, Carl 127
Shackleton, Sir David 80
Shastri, Lal Bahadur 550
Shaw, George Bernard 167, 273, 302, 342, 536, 678
Sheppard, Rev.'Dick' 343, 344
Sheriff, R.C. 165
Shigeru, Yoshida707
Shinwell, Emanuel 429
Shmidt, Dmitri, general 297
Shose, Gerald 36
Shukairy, Ahmed 645
Siegel, Benjamin 211
Siegfried, Andre 227
Sihanouk, Norodom 464
Silvermaster, Nathan Gregory 447
Silvestre, Marie 169
Simmons, William 203
Simon of Wythenshawe, lord 585
Simon, Sir John 293, 339
Sinclair, Upton 250
Singer, Kurt 180, 191
Sirica, John, judecător 631
Sitwell, Osbert 173
Skelton, O.D. 175
Skoblin, general 297
Smilie, Bob 329
Smith, Adam 154, 238, 709
Smith, Al 213, 249
Smith, Earl 601, 602
Smith, Jess 216
Smuts, Jan 50, 51, 175, 506–508, 510, 725

Snejnevski, Andrei 660
Snow, C.P. 621
Snyder, Howard, general 452
Soares, Dr Mario 721
Sobell, Morton 447
Soljeniţîn, Aleksandr 76, 272, 300, 421, 655, 657
Somoza, Anastasia 652
Song Zhiyuan 311
Soong, T.V. 194, 200
Soper, Rev.Donald 344
Sorel, Albert 578
Sorel, Georges 61, 63
Sorge, Richard 310, 365, 379
Sotelo, Calvo 321
Soule, George 247
Soustelle, Jacques 485, 486
Spaak, Paul-Henri 500
Speer, Albert 357, 394, 395
Spencer, Howland 257
Spender, Stephen 331, 332
Spengler, Oswald 19, 130, 276, 302
Spiridonova, Maria 659
Staël, Madame de 559, 578
Stalin, Iosif 47, 56, 57, 65, 82, 83, 89, 92, 93, 133, 147, 194–198, 259–274, 276, 278, 283, 287, 290, 292, 294–300, 302–304, 307–310, 316, 326–330, 332, 337, 339, 341, 346, 348, 349, 351–356, 358, 359, 363, 365, 366, 368–379, 381, 389, 391, 394, 395, 400–403, 409, 412, 415, 419–431, 433, 436–448, 460, 476, 491, 505, 507, 519, 529–535, 570, 595, 597, 606, 608, 635, 653, 656, 657, 673, 675, 678, 687, 689, 696–698, 701, 730, 732, 740, 744, 755, 761
Stamboliski, Alexandr 106
Stanley, Oliver 347
Stapel, Wilhelm 132
Stark, Harold, amiral 383
Staşevski, Arthur 328, 329
Steffens, Lincoln 93, 107, 227, 250, 258, 302
Steinbeck, John 245
Stenhardt, Laurence 422, 430
Stephen, Adrian 36
Stern, Frank 44, 624
Stern, Abraham 469
Sternberg, Joseph von 117
Sternheim, Carl 117, 120
Stettinius, Edward 447
Stevenson, Adlai 256, 462
Stimson, Henry 248
Stone, Ellery 426
Strachey, John 258, 259
Strachey, Lytton 36, 168–173, 341, 344, 460
Strachey, St Loe 258, 259
Straight, Michael Whitney 173
Strasser, Gregor 275, 294
Strasser, Otto 289
Straus, Oscar 116
Strauss, Richard 116, 118
Stravinski, Igor 16, 17, 739
Stresemann, Gustav 138, 276, 277
Strong, Anna Louise 272, 273
Strong, Benjamin 234–238, 277
Stuart, John 248
Sturzo, Don Luigi 560
Suarez, Adolfo 590
Sugiyama, Hajime, general 380, 386
Sukarno, Achmad 162, 464–467, 475, 476, 498, 514, 703, 712, 761
Sultan-Galiev, Mirzo 262
Sun Chuanfang, mareşal 196
Sun Yat-sen 192–194, 198, 436, 761
Suñer, Ramón Serrano 326, 333
Suslov, Mihail 654
Suyin, Han 529
Suzuki, Kantarō, amiral 309, 310, 416
Sverdlov, I.M. 744
Sweezy, Paul 608
Swinnerton, Frank 172
Swope, Gerard 24, 247
Szilard, Leo 398

Ş

Şceadenko, E.A. 375
Şelepin, Alexander 654
Şevardnadze, Eduard 741
Şevcenko, Arkadi 667
Şostakovici, Dmitri 259, 260
Şumilin, S.G. 265

T
Tacitus 124, 240
Taft, Howard 450, 452, 453
Taft, Robert 256
Taisho, Tenno 186
Takhashi, Korekiyo, viconte 186
Tanaka, Gi-ichi, baron 184
Tanner, Jack 565
Taraki, Mur Muhammad 694, 695
Tarsis, Valeri 659
Tata, N.J. 159
Tauber, Richard 121
Taylor, Maxwell, general 613
Teitgen, Paul 487
Teller, Edward 398
Temple, William, arhiepiscop 167, 342
Tereza, Maica 556
Thälmann, Ernst 278, 279
Thatcher, Margaret 715, 716, 718–721, 723, 725–729, 732, 738, 747, 748
Thomas, Norman 212
Thorez, Maurice 570
Thornburg, Max 472
Thurber, James 245, 246
Tillion, Germaine 485, 490
Tito, mareşal 298, 431, 437–439, 444, 737
Tizard, Sir Henry 398, 455
Todd, W.E., general 437
Todt, Fritz 391, 394
Tojo, Eiki, general 382, 415, 418
Toller, Ernst 117
Tombalbaye, Francis 493, 523
Tomski, M.P. 96, 263, 264
Torrens, Robert 154
Torrio, John 209
Touré, Sékou 517
Toyama, Mitsuru 185, 186
Treitschke, Heinrich von 129
Tricot, Bernard 490
Trilling, Lionel 17, 18, 225, 303, 624
Trivers, Robert 757
Trotki, Lev 58, 59, 61, 66, 69, 72–74, 78, 79, 88, 92, 97,125, 132, 196, 205, 260–264, 266, 268, 274, 329, 342, 366, 438, 440, 441, 696, 742
Truman, Harry S. 415, 416, 425–429, 431, 439, 446, 447, 449, 455, 471, 472, 567, 595, 611, 618, 627, 630, 632, 667
Tsiranana, Philibert 493
Tsuji, Masanobu, colonel 385
Tucholsky, Kurt 119, 120, 301
Tugwell, Rexford 255
Tuhacevski, mareşal 85, 297, 300, 369
Tuker, Sir Francis, general 461
Tumulty, Joseph 40
Tzara, Tristan 16

U
U Nu 464, 498, 761
Ulbricht, Walter 567
Ulianov, Alexander 57
Ullman, E.L. 722
Unger, Fritz von 26
Urrutia, Manuel, judecător 603

V
Vahidi, Allameh 690
Valentinov, N. 60
Vallee, Rudy 252
Van Hise, Charles 23
Vance, Cyrus 652
Vandenberg, Arthur 429
Vanzetti, Bartolomeo 205
Varga, Jeno 442
Verenne, Alexandre 152
Veblen, Thorstein 240
Veidt, Conrad 121
Verwoerd, H.F. 508
Vettard, Camille 17
Victor Emmanuel al III-lea al Italiei 104
Vigón, Juan, colonel 330
Violette, Maurice 153
Vîşinski, Andrei 402
Volpi, Giuseppe 108
Voroşilov, Mareşal 263, 303, 444
Voznesenski, N.A. 444

W
Waite, Morrison Remick 641
Wakefield, Edward Gibbon 154
Walden, Herwath 118
Walesa, Lech 679
Wallace, Henry 213, 428
Walters, W.W. 248
Walton, E.T.S. 397
Wang Hongwen 546, 547
Wang Guangmei 536, 546
Wassermann, Jakob 125
Watson, James 755
Waugh, Evelyn 164, 492, 516
Wavell, Mareşal Lord 387, 461
Webb, James 610
Webb, Sidney şi Beatrice 272, 273, 460, 475, 582
Webb, Sir William 417
Weber, Max 26, 114, 127, 131, 587
Wedd, Nathaniel 173
Weill, Kurt 117
Weiss, Ernst 121
Weiss, Ferdl 135
Weizmann, Chaim 411, 469, 471
Welensky, Sir Roy 164
Welles, Sumner 339, 600
Wells, H.G. 20, 150, 248, 273, 343, 621, 675, 678
Wendel, François de 145
Werfel, Franz 121
Wheeler, J.A. 398, 615
White, Harry Dexter 447, 638
White, William 426
White, William Allen 217, 218
Whitehead, A.N. 11
Whiteman, Paul 226
Wieland, William 601
Wilder, Thornton 117, 225
Wilhelm al II-lea, Kaiser 26, 178
Wilkie, Wendell 627
Williams, V.R. 443
Williams-Ellis, Amabel 272
Williamson, Henry 166
Wilson, Edmund 214, 215, 221, 246, 250
Wilson, Edward 757
Wilson, Harold 583, 716
Wilson, Sir Henry 51
Wilson, Woodrow 21, 29–35, 37–42, 50, 80, 175, 204, 224, 240, 242, 254, 256, 449, 452, 614, 619
Windsor, Duce de 301
Wittgenstein, Ludwig 170, 677
Wohlthat, Helmuth 351
Wolf, Friedrich 117, 301
Wolfe, Thomas 225, 246, 257
Wolff, Ervin 329
Wolff, Kurt 121
Wolff, Theodor 120
Woltmann, Ludwig 124
Woodin, William 253
Woolcott, Alexander 250,
Woolf, Leonard 169, 170, 342, 460
Woolf, Virginia 172, 754
Worringer, W.R. 118
Wright, Richard 465
Wriston, Walter 643, 649
Wu Han 538
Wu Pei-fu, mareşal 196
Wurche, Ernst 26
Wurm, episcop 404
Wynne-Edwards, V.C. 757

X
Xavier, Francis 179

Y
Yacef, Saadi 486
Yamamoto, Gombei, conte 184
Yamamoto, Isoroku, amiral 381, 385, 388, 389
Yamshita, Tomuyuki, general 387
Yang Zhangzhi 197
Yan Fu 197
Yan Hishan, general 196, 202
Yani, Abdul, general 467
Yao Dengshan 541
Yeats, W.B. 19
Yeats-Brown, Francis Maior 301
Yomei, *Tenno* 182
Yoshihito, împăratul Japoniei 178
Yosuke, Matsuoka 379
Youlou, Fulbert 503

Youmans, Vincent 226
Young, Owen 257
Yuan Shikai, general 192
Yukin, Ozaki 184, 186

Z
Zamora, Alcalá 320
Zangwill, Israel 203
Zasiadki, A.F. 534
Zasulici, Vera 59
Zhang Guotao 311, 312
Zhang Zuolin, mareşal 196, 202
Zhang Zongchang, mareşal 196
Zhou Enlai 195, 311, 463, 464, 532, 534, 541, 545–547
Zhu Yupu 196
Zinoviev, G.Y. 96, 98, 260–264, 266, 296
Zimmerman, Arthur 390
Zniakov, Fiodor 656
Zorin, V.A. 430
Zoşcenko, Mihail 442
Zuckmayer, Carl 117
Zweig, Arnold 121

CUPRINS

Mulțumiri 6

1 O lume relativistă 9
2 Primele utopii despotice 56
3 În așteptarea lui Hitler 109
4 Decadența legitimității 141
5 O teocrație infernală, un haos celest 178
6 Ultima Arcadie 203
7 Degringoladă 229
8 Demonii 259
9 Zenitul agresiunii 305
10 Sfîrșitul vechii Europe 335
11 Anul de răscruce 365
12 Supraputere și genocid 389
13 Pace prin teroare 422
14 Generația Bandung 454
15 Regatele lui Caliban 492
16 Experiment cu jumătate din omenire 528
17 Lazărul european 557
18 Încercarea de sinucidere a Americii 594
19 Colectiviștii ani șaptezeci 638
20 Recîștigarea libertății 675

Note 762
Indice 833

Redactor
DANIELA ȘTEFĂNESCU ȘI ALEXANDRA RUSU

Apărut 2005
BUCUREȘTI ROMÂNIA

Lucrare produsă de EXCLUS PROD S.R.I

PAUL JOHNSON

O ISTORIE A LUMII MODERNE

1920–2000

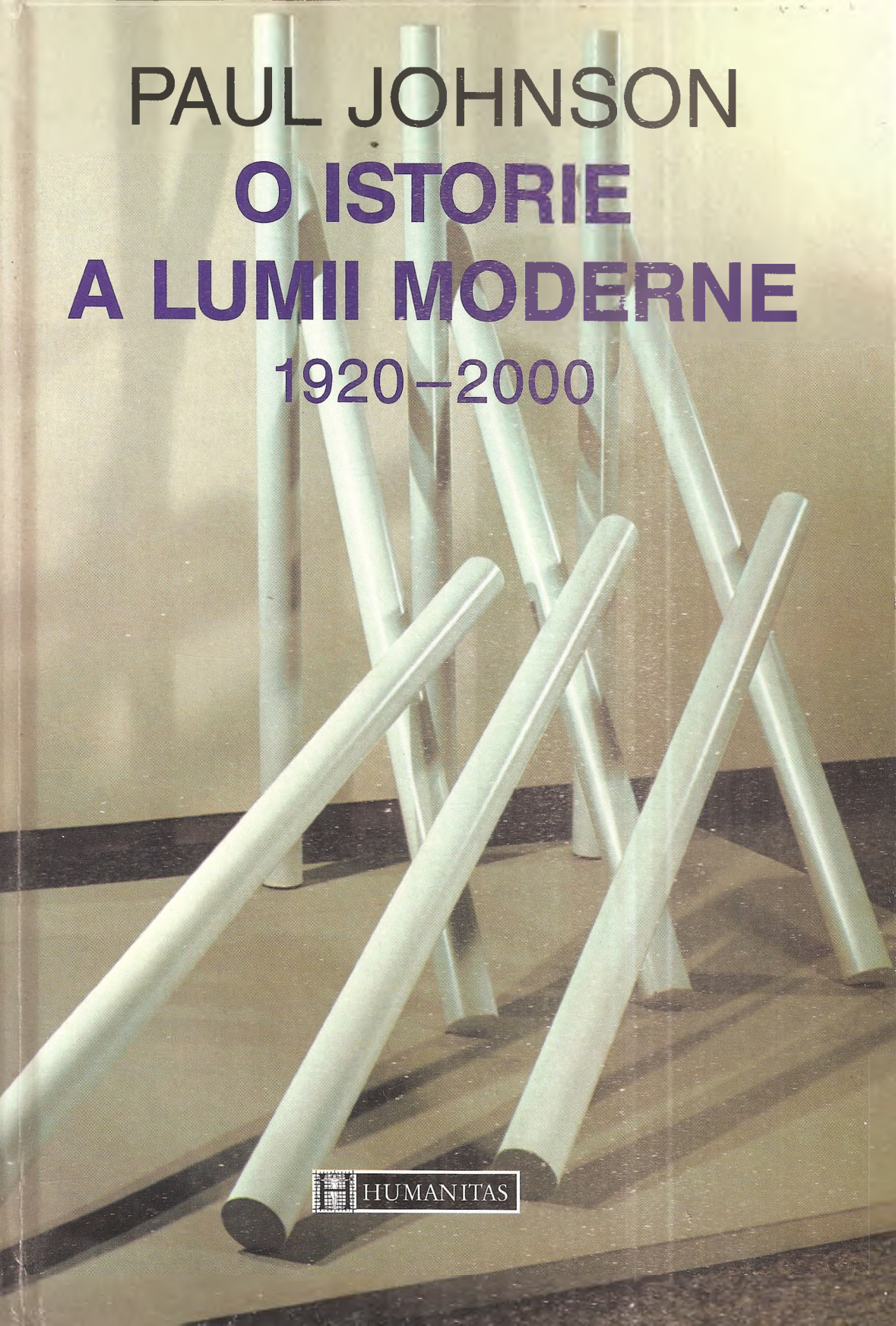

HUMANITAS